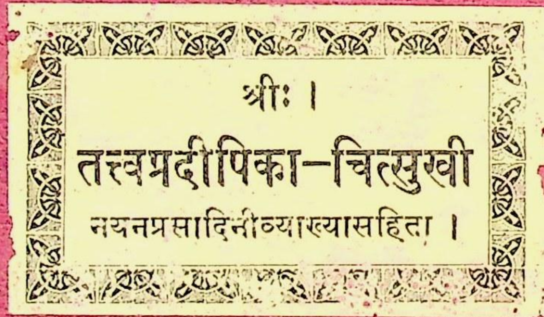

श्रीः ।
तत्त्वप्रदीपिका–चित्सुखी
नयनप्रसादिनीव्याख्यासहिता ।

TATTWAPRADĪPIKĀ

(CHITSUKHĪ)

OF

PARAMAHAṂSA CHITSUKHĀCHĀRYA

With the Commentary Nayanaprasādinī.

EDITED BY

Pt. RAGHUNĀTH KĀSHĪNĀTH SHĀSTRĪ,

OF

CHHATA, DISTRICT BALIA.

Second Edition.

PUBLISHED

BY

PĀNDURANG JĀWAJĪ,

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA-SAGAR' PRESS,

BOMBAY.

1931.

Price 3¼ Rupees.

PUBLISHER:—Pandurang Jawaji,
PRINTER:—Ramchandra Yesu Shedge, } at the "Nirnaya-sagar" Press, 26-28, Kolbhat Lane, Bombay.

परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीमच्चित्सुखाचार्यमुनिवरविरचिता

तत्त्वप्रदीपिका=चित्सुखी ।

परमहंसप्रत्यग्रूपभगवत्प्रणीतया

नयनप्रसादिनीसमाख्यया व्याख्यया सहिता ।

सा चेयम्

बलिआमण्डलान्तर्गत–छाताविषयनिवासिभिः

सर्वतन्त्रापरतन्त्र–पण्डितप्रवर–

श्रीकाशीनाथशास्त्रितनूजन्मभिः

श्री प० रघुनाथशास्त्रिभिः

परिष्कृत्य संशोधिता विषमस्थलेषु टिप्पण्या विभूषिता च ।

द्वितीयं संस्करणम् ।

मुम्बय्यां

पाण्डुरङ्ग जावजी श्रेष्ठिभिः

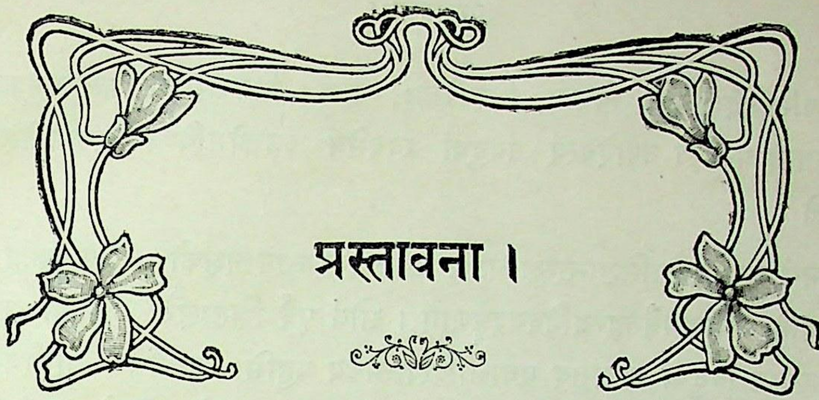
स्वीये "निर्णयसागराख्य" मुद्रणयन्त्रालयेऽङ्कयित्वा

प्राकाश्यं नीता ।

शाकः १८५३, सनाब्दः १९३१.

मूल्यं ३। सपादरूप्यकत्रयम् ।

प्रस्तावना ।

अथ विदितमेव शोकौकोऽतितीव्रतरोच्चावचेष्टानिष्टाप्राप्तिप्राप्तिनिबन्धनोत्पतदनेकविधबाधनलक्षणदुःखमालारिङ्गत्तरङ्गमालमम्बुमालीव कामक्रोधलोभादियादोभिरतिभीषणमविवेकिनाम्, निदाघसंतप्तानां कुपितफणिफणच्छायोपमसुखखद्योतिकोद्योतितमिवैन्द्रियकोपनिपातातिपातवतां रम्यारम्यतरदर्शनम्, स्वजननीनैपुण्यानिर्वचनीयरूपम्, महेन्द्रजालोपमनयनलोभकारिदर्शनम्, वस्तुतः स्वप्ननिर्विशेषं जगद्रूपम्, अपरं च निसर्गप्रतिकूलस्वभावं सर्वजनसंवेदनसिद्धं दुःखं जिहासवः नित्यनिरतिशयानन्दमभिलाषुकाश्च प्राणिन इति । तदुपायमविद्वांसोऽनुसरन्तश्च श्रुत्युदितयागदानादिजनितक्षयातिशययोगिसुखेभ्यो विरज्यन्तः सर्वाध्यात्मविदेकवाक्यतया "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये"ति श्रुत्या साधनान्तरस्य निराकृततया चात्मतत्त्वज्ञानमेव तदुपायमाकर्णयन्ति इति । तच्चात्मतत्त्वम्, समस्तोपाध्यनवच्छिन्नानन्तचैतन्यैकरसमुदासीनमेकमद्वितीयं ब्रह्मैव, एतादृशात्मतत्त्वसाक्षात्कारेण सविलासाविद्यानिवृत्तिपूर्वकनित्यनिरतिशयानन्दप्राप्तिरतिभीरो रज्जुज्ञानेन भीषणतरदर्शनमहाकायरज्जुसर्पनिवृत्त्येवेति । तच्च रूपं लक्षणप्रमाणशून्यं जगतः सत्यत्वेऽसंभवि अनुपपत्तिमच्च, नह्यागमाः सहस्रमपि बलवत्तरप्रत्यक्षादिप्रमाणप्रमाणितपरस्परभिन्नस्वाप्नविलक्षणसद्भूतमर्थजातमन्यथयितुमीशते । तस्मात्प्रपञ्चप्रतिषेधिका अभेदप्रतिपादिका अपि उपनिषद उपचरितार्था एवेत्यसंभावनाविपरीतभावनोपस्थापितान्यथार्थज्ञानग्रहिलानामसंभावनादीनां निवृत्तिः मीमांसामृते न संभवतीति मीमांसा समारम्भि । तस्यामपि द्वैतवादिभिः प्राचीनैरर्वाचीनैरुपक्रमोपसंहारादिषड्विधलिङ्गेषु धूलिं प्रक्षिपद्भिः श्रुतिमुख्यतात्पर्यार्थं तिरोदधद्भिः तथा तदनुयायिभिर्वागाडम्बरमातन्वद्भिर्दुस्तरदुस्तर्कान्धतमसाच्छन्ना मीमांसाऽसंभावनादिनिवृत्तिभ्यो नालमिति श्रुतिपरमतात्पर्यविद्भिर्वेदोद्धारधुरीणैर्जगद्गुरुभिः **श्रीभगवत्पादैः** शारीरकमीमांसाभाष्यमभाषि । तमाक्षिपद्भिरर्वाचीनैरुत्थापितकुतर्कान्धकारनिगूहिता नीहारच्छन्ना सवितुः प्रभेव यथाश्रुतप्रतिपत्तॄणां तमोनोदायापर्याप्तेति अज्ञानान्ध्यचिकित्सकैर्भेदिकुञ्जरघटासिंहैः **परमगुरुभिः श्रीश्रीहर्षमिश्रैः** अनिर्वचनीयतासाम्राज्यरक्षणपरैः रचितमपि खण्डनं, वेदान्तखाण्डनिकमार्गाश्रान्तपथिकैः प्रक्रियाऽप्रकाशकत्वान्न्यूनमिवेति तन्न्यूनतामाधुनिकोत्थापितविप्रतिपत्तिं च परिजिहीर्षता **श्रीचित्सुखमुनिना** सर्वांशपरिपूर्णः 'तत्त्वप्रदीपिका' नामा संदर्भोऽग्रन्थि । अस्मिंश्च ग्रन्थे

चतुर्भिः परिच्छेदैः सर्वे विषया निरूपिताः, तेच विषयानुक्रमणिकायामेकत्रोद्धृताः, तेषां दर्शनेनास्य ग्रन्थस्य उपादेयत्वं विदुषां स्वयमेव व्यक्तीभविष्यतीत्यलमतिशासितार्थ-प्रस्तावनयेति ।

तदित्थमयं ग्रन्थोऽद्वैतसिद्धान्तरक्षकोऽपि अद्वैतसिद्धान्तप्रकाशको व्युत्पादकश्च शास्त्री-यार्थजातेष्विति प्रसिद्धमेवैतद्ग्रन्थविषयद्रष्टॄणाम् । सोयं पूर्वं शिलाक्षरैः काश्यां मुद्रितोऽपि अशुद्धिबहुलतया विदुषां अरुन्तुद एवासीदित्यालोच्य बहुभिः प्रार्थितेन प्राचीनदुर्लभतर-निबन्धोद्धरणपरेण **श्रेष्ठिवर पाण्डुरङ्ग जावजीतिनाम्ना** प्रथितेन निर्णयसागराधिपतिना-भ्यर्थितैरखिलागमनिष्णातैः **श्रीगुरुभिः श्रीपं० काशीनाथशास्त्रिभिः** संस्कार्य स्वकीये निर्णयसागरयन्त्रालये प्राकाश्यं नीतः । तस्य च काशीशिलामुद्रितपुस्तकमात्रेण कृतेऽपि बहुना आयासेन संशोधने निर्णयसागराक्षरमुद्राणां सूक्ष्मसूक्ष्मतरत्वेन अस्फुटत्वेनाप्रती-यमानत्वात् तथाक्षरयोजकदृष्टिदोषेण संजाताश्च मात्रानुस्वारविसर्गाणां न्यूनत्वातिरेकजा अशुद्धीः शोधयन्तु गुणैकपक्षपातिनो विद्वांसः क्षाम्यन्तश्च प्रमादान् सफलयन्तु च परि-श्रममिति साञ्जलिबन्धमर्थयते—

विदुषामनुचरः

बलिआमण्डलवास्तव्यपाण्डेय—

श्रीपण्डितहरिनाथशर्मा

किमपि वृत्तम् ।

प्रत्यक्तत्त्वप्रदीपिकाया द्वितीयस्मिन् संस्करणे प्रथमं मया संशोधनमेव समादृतम् । किन्तु तस्मिन्नवसरे 'विषमस्थलेषु स्वायासमनुभूय तेषु टिप्पणी कर्तव्येति मतिरजायतेति तत आरभ्यैव सा संपादिता । अस्मिन् संस्करणे यद्यपि मया यथाशक्ति यथाबुद्धि च प्रयतितं तथापि प्रमादादिजा अशुद्धीः स्वयं संशोधयन्तु विद्वांसो दयार्द्रदृश इति वेदयते

पं० रघुनाथशर्मा

(व्या० आ०)

तत्त्वप्रदीपिका–चित्सुखीस्थविषयाणामनुक्रमणिका ।

अनुक्रमणिका.

श्रीः ।

श्रीमच्चित्सुखाचार्यमुनिवरविरचिता

तत्त्वप्रदीपिका ।

परमहंसप्रत्यग्रूपभगवत्प्रणीतया

नयनप्रसादिनीसमाख्यव्याख्यया युता ।

प्रथमः परिच्छेदः ।

स्तम्भाभ्यन्तरगर्भभावनिगदव्याख्याततद्वैभवो
य: पाञ्चाननपाञ्चजन्यवपुषा व्यादिष्टविश्वात्मतः ।

श्रीः । यन्नित्यं निरवग्रहस्वमहिमाऽमेयस्वभावं महा-
मायावेशवशाद्व्यवर्तत वियद्वाय्वग्न्यबुर्वीमुखैः ।
भावैस्तत्तदनन्तविभ्रममयैर्विध्वस्तभेदोद्भवं
निर्धूतावधिबोधमोदजलधिं वन्दे महीयो महः ॥ १ ॥

उन्निद्रशुभ्रसरसीरुहसंनिषण्णां निर्गच्छदच्छरुचिनिर्जितचन्द्रकान्तिम् ।
हारोज्ज्वलां लिपितनुं स्फटिकाक्षकुम्भमुद्राक्षपुस्तककरां प्रणमामि वाणीम् ॥ २ ॥

अविरलविगलितमदजलविलुलितमत्तालिमाल्यमनुलम्बः ।
सुविपुलकपोलफलको दलयतु लम्बोदरो दुरितम् ॥ ३ ॥

यद्विद्याधवलैर्बिभर्ति विबुधैः सर्वा दिवापीन्दुमु-
न्मीलत्कैरवकोरकाकुलरुचिं विश्वंभरेयं भृता ।
घोराज्ञानदुरन्तपङ्कनिकरप्रोत्सारिविद्यानदी-
मूलं नौमि मुनीन्द्रमन्वहमहं विद्यागिरिं तं गुरुम् ॥ ४ ॥

यत्पादपावनसरोजरजःपरागैरेते विनेयनिवहा विरजस्त्वमापुः ।
सत्यप्रकाशपरिशुद्धनिजानुभावं प्रत्यक्प्रकाशमभिनौमि गुरुं यतीन्द्रम् ॥ ५ ॥

उद्यद्विद्यासुरसरिदियं निःसृता यत्सकाशाद्
यत्पादाब्जं सकलविबुधोत्तंसलीलां बिभर्ति ।
हंसानां यद्विमलबहुवाग्जीविनां जीवनं तं
वन्दे विद्यागुरुमविरतं मानसं तीर्थमार्यम् ॥ ६ ॥

अविनश्वररुचितत्त्वप्रदीपिकालोकनार्थिना क्रियते ।
अज्ञानतिमिरजेत्री मानसनयनप्रसादिनी टीका ॥ ७ ॥

दोषत्वमुज्ज्वलगुणा अपि यान्ति येषु तैरुन्नतैः[1] किमथवेह तिरस्कृतैः[2] किम् ।
दोषोऽपि येषु गुणतामुपयाति भूयांस्तेभ्यो नमोस्तु सततं भुवि सज्जनेभ्यः ॥ ८ ॥

प्रारिप्सितस्य प्रकरणस्य निरन्तरायपरिसमाप्तिपरिपन्थिदुरितपरम्परानिवारणाय शिष्योपशिष्यद्वारा प्रचय-प्रचाराय शिष्टानुष्ठानप्रतिष्ठापनेन शिष्टपरिग्रहाय च प्रवरगुणगणोपवर्णनपूर्वकं परमेश्वरं परिपूजयन् आशीर्लक्षणमङ्गलमविगीतशिष्टाचारानुमितस्मृतिपरिकल्पितश्रुतिप्रमाणकमाचरितं शिष्यशिक्षार्थं ग्रन्थतो निबध्नाति— **स्तम्भाभ्यन्तरेति** । स हरिरज्ञानतत्कार्यहर्ता वः युष्मानव्याद्रक्षतात् । तस्यैव हरेर्विशेषणानि स्तम्भाभ्य-

---

१ उन्नतैः इति पाठः. २ तिरस्कृतैः इति पाठः.

प्रह्लादाभिहितार्थतत्क्षणमिलद्दृष्टप्रमाणं हरिः
सोऽव्याद्वः शरदिन्दुसुन्दरतनुः सिंहाद्रिचूडामणिः ॥ १ ॥

न्तरेत्यादीनि। स्तम्भस्याभ्यन्तरं स्तम्भाभ्यन्तरं तत्र गर्भभावः स्तम्भाभ्यन्तरगर्भभावः। गर्भत्वं चेदमनभिव्यक्ततया वृत्तित्वं, नतु गृहान्तरावस्थितदेवदत्तवत्प्रकटतया सर्वान्तरभावोऽनेन विवक्ष्यते मुकुलपुटकुटीकोटरक्रोडलीनामितिवत्। तेन न पौनरुक्त्यम्। तेन निगदव्याख्यातं निगदमात्रेण व्याख्यातम्। उपायान्तरनिरपेक्षतया स्पष्टीकृतमिति यावत्। तद्वैभवं तस्य स्वरूपस्य, तत्तादृगनुपममिति वा वैभवं विभुत्वं येन, यस्येति वा। असौ स्तम्भाभ्यन्तरगर्भभावनिगदव्याख्याततद्वैभवः। तदनेन सर्वगतत्वमुक्तं भवति। सर्वगतमपि नैयायिकादेरिव वस्तुतः परिच्छिन्नं स्यादिति तन्निवृत्तये सर्वात्मतामाह—**यः पाञ्चाननपाञ्चजन्यवपुषा व्यादिष्टविश्वात्मत इति**। पञ्चाननसंबन्धि पाञ्चाननं पञ्चाननः सिंहः पञ्चसु दिक्ष्वाननमस्य विपरिवर्तेत इति व्युत्पत्त्या विस्तृतास्यत्वाद्वा 'पचि विस्तार' इत्यस्मात्पञ्चशब्दव्युत्पत्तेः 'सिंहो मृगेन्द्रः पञ्चास्य' इत्यमरसिंहोक्तेश्च। पञ्चजना मनुष्याः, 'स्युः पुमांसः पञ्चजना' इति तेनैवोक्तत्वात्, 'दिक्संख्ये संज्ञाया'मिति समासाभिधानाच्च। तत्संबन्धि पाञ्चजन्यं। पाञ्चाननं च तत्पाञ्चजन्यं चेति पाञ्चाननपाञ्चजन्यं तादृशं वपुः पाञ्चाननपाञ्चजन्यवपुः नरसिंहात्मकमित्यर्थः। तेन वपुषा व्यादिष्टा विशेषेणोक्ता विश्वात्मता विश्वस्वरूपता येन, यस्येति वा स तथोक्तः। नच सर्वात्मकत्वकथनेनैव सर्वगतत्वसिद्धेर्वृथा पृथक्कथनमिति वाच्यं, अतत्परत्वात्, यदेतद्वादिश्रुत्यादिप्रसिद्धं सर्वगतत्वं, सर्वात्मकत्वं तन्नूनं मया प्रकटितमित्युत्प्रेक्षाया विवक्षितत्वात्। तदेवं सर्वगतत्वं सर्वात्मकत्वं चोक्त्वा परमकारुणिकस्य भक्तानुग्रहीतृतामाह—**प्रह्लादेति**। प्रह्लादेनाभिहितोऽर्थः प्रह्लादाभिहितार्थस्तस्मिंस्**तत्क्षणं** समसमयमेव मिलद्घटमानं दृष्टं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षवत्साक्षात्कारसाधकत्वात्प्रमाणं यः स तथोक्तः। प्रमाणशब्दस्य नित्यनपुंसकत्वात्प्रतिपिपादयिषिततया तत्पुरुषसमासतया स्वप्रधानत्वाच्च संगच्छत एव प्रमाणं हरिरिति सामानाधिकरण्यम्। सर्वात्मकस्य परमेश्वरस्य स्तम्भादिसर्ववस्तुगतत्वं हि प्रह्लादेन प्रत्यज्ञायि। तत्र चागमोऽनुमानं वा यत्तेन वक्तव्यं प्रमाणं तत्परोक्षमेवाहं तु साक्षात्कारयिष्यामीत्यभिमानेन स्तम्भोदरान्निरगादित्यर्थः। **शरदिन्दुसुन्दरतनुः** शरदिन्दुवत्सुन्दरा धवला तनुर्यस्य स तथोक्तः सिंहाद्रेश्चूडामणिः सिंहाद्रिचूडामणिः सिंहगिर्यलंकारः सिंहगिरिनिवासीत्यर्थः। य एवंविधः स हरिरित्यन्वयः। यद्यप्यत्र वैभवस्यार्थात्मकतया निगदव्याख्यानं न संभवति तस्य ग्रन्थधर्मत्वात्तथापि समाधिप्रदर्शनार्थमयमन्यधर्मोऽन्यत्र निवेदितः। समाधिर्नाम काव्यविशेषस्य प्राणविशेषः। काव्यविशेषस्य हि दश प्राणाः कविभिः परिगणिताः। यथाहुः—'श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता। अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः। इति वैदर्भमार्गस्य प्राणा दश गुणाः स्मृता' इति। तथा—'अन्यधर्मस्ततोऽन्यत्र लोकसीमानुरोधिना। सम्यगाधीयते यत्र स समाधिः स्मृतो यथा॥ कुमुदानि निमीलन्ति कमलान्युन्मिषन्ति चे'त्यत्र हि नेत्रक्रियारूपयोर्निमीलनोन्मीलनयोः कुमुदकमलयोरनेत्रयोरध्यारोपणं समाधिस्तथेहापि ग्रन्थधर्मस्यार्थे निवेदनात्समाध्यलंकारो दर्शितो भवति। पाञ्चालीवैदर्भीरीत्योश्चाञ्जसैव वैषम्यात्। अस्य च वेदान्तशास्त्रप्रकरणत्वात्तद्विषयादिभिस्तद्वत्त्वमस्तीति दर्शयितुं लेशतस्तदपि सूचितम्। तथाहि, हरिरित्यनेनाज्ञानतत्कार्यहारित्वदर्शनान्निर्धूतोपाधिव्याधिपरिशुद्धं प्रत्यग्रूपं ब्रह्म प्रयोजनं सूचितम्। व्यादिष्टविश्वात्मत इत्यनेनारोपितमायतयाऽज्ञातं प्रत्यग्भूतं च ब्रह्म विषयो दर्शितः। प्रह्लादशब्देन तादृगधिकार्यशब्दसूचितोऽपि सूचितः। अर्थाच्च शास्त्रफलयोर्हेतुहेतुमद्भावरूपः शास्त्रतत्त्वज्ञानयोस्तत्त्वज्ञानफलयोश्च कार्यकारणभावरूपौ तत्फलज्ञानतत्त्वयोश्च विषयविषयिभावरूपः शास्त्रतत्त्वयोश्च प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूप इति पञ्चविधः संबन्धो दर्शित इत्यनेनैव प्रकरणारम्भोऽपि समर्थितः॥ १॥

१ हिरण्यकशिपुवधानन्तरं यस्मिन्गिरौ भगवान्नृसिंहोऽन्तर्हितः स एव तन्नाम्ना ख्यातो गिरिः सिंहाद्रिः पञ्चालेषु।

ज्योतिर्यद्दक्षिणामूर्तिव्याससंशंकरशब्दितम् ।
ज्ञानोत्तमाख्यं तद्वन्दे सत्यानन्दपदोदितम् ॥ २ ॥
विप्रतिपत्तिव्रातध्वान्तध्वंसप्रगल्भवाचाला ।
क्रियते चित्सुखमुनिना प्रत्यक्तत्त्वप्रदीपिका विदुषा ॥ ३ ॥
प्रमाणनखनिर्भिन्नमहामोहामरारये ।
नमस्कुर्मो नृसिंहाय स्वप्रकाशचिदात्मने ॥ ४ ॥

अथ कोऽयं स्वप्रकाशशब्दार्थः । किं स्वश्चासौ प्रकाशश्च स्वप्रकाशः १, स्वस्य स्वयमेव प्रकाश इति वा २, सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यत्वं वा ३, स्वसत्तायां प्रकाशव्यतिरे-

---

तदेवमाशीर्वादेन परदेवता पूजिता । गुरुपूजयापि भवितव्यं 'यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मन' इति देवताभक्तिवद्गुरुभक्तेरपि विद्यावगतावन्तरङ्गतावगमात्तदर्थं गुरुं नमस्करोति—**ज्योतिर्यदित्यादिना । सत्यानन्देति ।** सत्यानन्दपदाभ्यां प्रकाशितं, अथवा सत्यानन्दात्मकं यत्पदं पद्यते इति पदं तेनोदितं स्फुरितम् । इत्थंभावे तृतीया । अनेन च गुरुदेवतयोरैक्यमुक्तम् । वेदान्तवेद्यवस्तुस्वरूपप्रतिपादकवेदान्तापेक्षितन्यायसूत्रणाय व्यासपदवीमवाप । पुनस्तदर्थाविष्करणाय शंकराचार्यतां तद्भाष्यार्थविवरणाय च ज्ञानोत्तमतामुपागमदिति भावः ॥ २ ॥

यद्यपि शारीरकविषयादिनास्यापि परमविषयादिमत्त्वं सिद्ध्यति तथाप्यसाधारणान्यपराण्यपि वक्तव्यान्येव, अन्यथा पृथगारम्भवैयर्थ्यादित्यसाधारणान्याह—**विप्रतिपत्तिव्रातेति ।** विप्रतिपत्तीनां व्रातः समूहस्तदेव ध्वान्तं तस्य ध्वंसे प्रगल्भा दृढतरन्यायोपेता वाचाला बहुभाषिणी 'आलजाटचौ बहुभाषिणी'ति पाणिनिस्मरणात्, 'स्याज्जल्पाकस्तु वाचालो वाचाटो बहुगर्ह्यवागि'त्यभिधानाच्च । अनेनासंपूर्णोक्तिः परिहृता । प्रतीचो जीवस्य तत्त्वं पारमार्थिकं रूपं निरतिशयानन्दनिरस्तानर्थव्रातं ब्रह्म तस्य प्रदीपिकेव प्रदीपिका प्रकाशकत्वात् । एतदुक्तं भवति—यद्यपि शारीरकादितत्तद्ग्रन्थैः प्रत्यक्तत्त्वप्रकाशने करणभूतवेदान्तानां विप्रतिपत्तिनिरसनरूपोपकरणेतिकर्तव्यताकृत्यमपि कृतं तथापि तत्तदभिनवविप्रतिपत्तिव्रातनिवारणे तदेवास्यापि प्रयोजनं भवति । विप्रतिपत्तितिरोहितं तु विषयः । तत्काम्यधिकारी । तथाविधश्च संबन्ध इत्यस्यैवासाधारणमस्य विषयादि, अतएव चारम्भणीयमिति । केचिद्विप्रतिपत्तीत्यादिना अवान्तरप्रयोजनस्य निर्देशः प्रत्यक्तत्त्वप्रदीपिकेति प्रधानस्यैवेति वदन्ति ॥ ३ ॥

अनन्तरवर्तिष्यमाणवादार्थं नरसिंहनमस्कारच्छलेन दर्शयति—**प्रमाणेति ।** प्रमाणं तत्त्वमस्यादिवाक्यजनिता जीवब्रह्मैक्याकारा चित्प्रतिबिम्बधारिणी बुद्धिवृत्तिस्तत्प्रतिबिम्बितं वा चैतन्यं । वाक्यापेक्षया च बहुत्वं । प्रमाणमयैर्नखैर्विभिन्नो महामोहाह्वयोऽमरारिरसुरो येन तस्मै । अथ किमिति तत्कर्मकानुभवाजनकत्वं प्रमाणानामिति तत्राह—**स्वप्रकाशेति ।** स्वप्रकाशा चित्सैवात्मा यस्य । अथवा स्वप्रकाशश्चिद्रूपश्चासावात्मा चेति विग्रहः । एतेन स्वप्रकाशरूपेऽतिशयानाधायकत्वेऽपि मोहनिवृत्तिलक्षणातिशयाधायकतया वेदान्तानां स्वप्रकाशे ब्रह्मणि प्रामाण्यं प्रमाणकृत्यं चोपपादितं भवति । तदनेन संविदात्मनोः स्वप्रकाशत्वं प्रतिज्ञातं तदेतद्द्वयमुत्तरत्र यथाक्रमं समर्थयिष्यते ॥ ४ ॥

अथ कोऽयमिति । अथशब्दोऽयमानन्तर्यार्थे । विषयादिसिद्ध्यनन्तरमित्यर्थः । अधिकारार्थो वा । स्वप्रकाशत्वस्य स्वयमनङ्गीकारादङ्गीकृतशब्दद्वारा विप्रतिपत्त्यधिकरणनिर्देशः कोऽयमिति । किंलक्षणक इत्यर्थः । **स्वश्चेति ।** स्वत्वे सति प्रकाशत्वमित्यर्थः । घटादावतिव्याप्तिनिवृत्त्यै प्रकाशग्रहणम् । **स्वस्येति ।** स्वविषयत्वे सति प्रकाशत्वं वेत्यर्थः । अर्थान्तरतानिवृत्त्यै प्रथमं विशेषणम् । शब्दशब्दादावनतिव्याप्त्यै प्रकाशग्रहणम् । द्वयमिहोक्तं भवति स्वस्य स्वस्मिन्प्रकाशत्वविधानं, अर्थात्प्रकाशान्तरव्यावृत्तिश्चेति । इदानीमुत्तरे विशेषं शङ्कते—**सजातीयेति ।** अर्थान्तरतानिवृत्त्यै सजातीयग्रहणम् । एतच्च प्रदीपादेरपि स्वप्रकाशत्वं वाञ्छतो लक्षणम् । **स्वसत्तायामिति ।** यावदस्य सत्ता तावत्प्रकाशेनावियोगः । वेद्यत्वे हि निलीनताया

कविरहितत्वं वा ४, स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वं वा ५, ज्ञानाविषयत्वं वा ६, ज्ञानाविषयत्वे सत्यपरोक्षत्वं वा ७, व्यवहारविषयत्वे सति ज्ञानाविषयत्वं वा ८, स्वप्रतिबद्धव्यवहारे सजातीयपरानपेक्षत्वं वा ९, अवेद्यत्वे सत्यपरोक्षव्यवहारविषयत्वं वा १०, तद्योग्यत्वं वा ११ । नाद्यः । वेद्यस्यापि ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वाभ्युपगमात् । न द्वितीयः । कर्मकर्तृभावविरोधेन लक्षणस्यासंभवात् । न तृतीयः । प्रदीपादेः सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यस्यास्वयंप्रकाशत्वेन लक्षणस्यातिव्याप्तेः । घटादेरपि सजातीयप्रकाशाप्रकाश्यस्य स्वप्रकाशत्वप्रसङ्गाच्च । नहि प्रदीपादौ ज्ञाने वा घटत्वादिजातिरस्ति येन घटादयः सजातीयप्रकाशप्रकाश्या भवेयुः । सत्तया सजातीयत्वं तत्राप्यस्तीति चेन्न, विशेषणवैयर्थ्यात्सत्ताविरहिणः प्रकाशस्यैवासंभवात्प्रकाशाप्रकाश्यत्वमित्येतावतैव चरितार्थत्वात् । नापि चतुर्थः । सुखादावतिव्याप्तेः सुखादेरपि स्वसत्तायां प्रकाशाव्यभिचारात् । न पञ्चमः । प्रदीपादावतिव्याप्तेः प्रदीपादेरपि स्वव्यवहारे हेतुत्वात्प्रकाशत्वाच्च । अथ ज्ञानव्यवहारहेतुप्रकाशत्वं विवक्षितं

अपि संभवात्प्रकाशव्यतिरेकोऽनवस्था वा स्यादित्यर्थः । **स्वव्यवहारेति** । अविज्ञाते व्यवहारायोगादवश्यं ज्ञानेन स्वव्यवहारहेतुभूतेन भवितव्यं । तद्रूपत्वं च तस्य स्वप्रकाशत्वं विवक्षितमित्यर्थः । यद्यपि न पूर्वपूर्वपक्षदोषपरिजिहीर्षया सर्वत्रोत्तरोत्तरपक्षपरिग्रहस्तथापि संभाव्यमानत्वाद्भिन्नदूषणत्वाच्च विनेयमतिविकासायोपन्यस्यन्ते । ज्ञानाविषयत्वं शशविषाणादेरप्यस्ति तच्छब्दजनितबुद्धेर्विकल्पमात्रतयार्थासंस्पर्शात्, यथाहुः पतञ्जलयः 'शब्दज्ञानानुपाती वस्तुशून्यो विकल्प' इतीत्यपरितोषात्पक्षान्तरं शङ्कते—**ज्ञानाविषयत्वे सतीति** । नच तृतीयषष्ठयोः संकरः । तथाभूतस्यापि प्रदीपस्य ज्ञानविषयत्वात् । अथ ब्रूयात्किमिदमपरोक्षत्वं, किमपरोक्षज्ञानविषयत्वं किंवाऽपरोक्षज्ञानत्वम् । नाद्यः । ज्ञानाविषयत्वज्ञानविषयत्वयोर्व्याघातात् । न द्वितीयः । सर्वस्यैव ज्ञानस्य स्वप्रकाशताश्रयणेन व्यर्थविशेषणत्वापातात्, अनपरोक्षज्ञानाभावाच्च । भवन्मते 'यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मे'ति श्रुतेः, वृत्तिरूपस्य ज्ञानस्य च ज्ञानत्वं नेष्यते भवतेत्यतः पक्षान्तरं शङ्कते—**व्यवहारेति** । अख्यातिवादिनां व्यवहारविषयत्वे सति ज्ञानाविषयत्वं शुक्तिरजतादिसंसर्गेऽप्यस्तीत्यतिव्याप्तिमालक्ष्य पक्षान्तरं कक्षीकरोति—**स्वप्रतिबद्धेति** । असंभवनिवृत्त्यै सजातीयग्रहणम् । ज्ञानाविषयत्वे सत्यपरोक्षत्वं पूर्वमुक्तमिहतु तद्व्यवहारविषयत्वमिति न सप्तमदशमसंकरावसरः । मुक्तिदशायां व्यवहारानङ्गीकरणादव्याप्तिः स्यादत उक्तं **तद्योग्यत्वं वेति** । अथवार्थान्तरतानिवृत्त्यै द्वितीयोत्थानं, विरोधपरिहाराय तृतीयोत्थानं, घटादावतिव्याप्तिपरिहाराय चतुर्थः, सुखादावतिव्याप्तिनिवृत्त्यै पञ्चमः, प्रदीपेऽतिव्याप्तिपरिहाराय षष्ठः, सप्ताष्टमनवमेषु चोक्तमेव । प्रदीपेऽतिव्याप्तिनिवृत्त्यै दशमः, एकादशेऽप्युक्तमिति संभवत्येव सर्वत्र पूर्वपूर्वानुपपत्तिपरिहारायोत्तरोत्तरोपन्यासः । **वेद्यस्यापीति** । नहि तदस्वयम्(स्वम् ?) । नाप्यप्रकाशः ज्ञानताङ्गीकारादित्यर्थः । **कर्मकर्तृभावेति** । यद्यपीयं स्वस्येति षष्ठी संबन्धमात्रेपि संभवति तथाप्यविवक्षितविशेषे व्यवहारायोगाद्विशेषस्य च संनिहितप्रकाशनक्रियानुरोधेन कर्मणि व्यवस्थापनात्प्रसज्ज्येतैव कर्मकर्तृभाव इत्यर्थः । **प्रदीपादेरिति** । नहि तदालोकान्तरेण प्रकाश्यते । यच्च ज्ञानं प्रकाशकं तद्विजातीयमित्यर्थः । नच प्रदीपस्यापि स्वप्रकाशत्वादनतिव्याप्तिरिति शङ्कनीयं, भौतिकस्य स्वप्रकाशताव्याघातादिति । **न, विशेषणवैयर्थ्यादिति** । एवं हि विशेषणस्य सार्थक्यं यदि कयापि जात्या साजात्यहीनः कश्चित्प्रकाशः स्यात् । नचैवमस्ति जातिमतः सर्वस्यापि अन्ततः सत्तया साजात्यादित्यर्थः । **प्रकाशाव्यभिचारात्** । साक्षिणेश्वरज्ञानेन वा मानसप्रत्यक्षेण वेत्यर्थः । घटादावपि तुल्यमेतत् । **स्वव्यवहारे हेतुत्वादिति** । व्यवहारो ह्येतद्विषयोऽभिज्ञाभिवदनं वा हानादिर्वा कर्मकारकप्रदीपजन्य इत्यर्थः । **अथ ज्ञानेति** । स्वव्यवहारेत्यत्र प्रस्तुतं ज्ञानमेव स्वशब्देनाभिधीयते न विषयमात्रम् । तद्व्यवहारहेतुत्वं च न दीपादेरस्ति, प्रदीपादेर्ज्ञानाप्रकाशत्वात् । अतो

तदपि न । अनुव्यवसायेऽतिव्याप्तेः । तस्य वेद्यत्वेऽपि व्यवसायज्ञानव्यवहारहेतुप्रकाशत्वात् । प्रदीपज्ञानमिदमिति व्यवहारहेतौ प्रदीपप्रकाशेऽतिव्याप्तेश्च । किंच व्यवहारहेतुत्वं विशेषणमुपलक्षणं वा । नाद्यः । मुक्तिप्रलयादावप्राप्तेः । न द्वितीयः । उपलक्षितत्वस्यापि विशेषणत्वे प्रागुक्तदोषानुषङ्गात् । स्वरूपमात्रत्वे तु ज्ञानं प्रकाश इत्येव स्यात् तथा सति न लक्षणसिद्धिः । नापि षष्ठः । स्वयंप्रकाशत्वसाधकानुमानागमादिजन्यज्ञानविषयत्वेन लक्षणस्यासंभवित्वात्तस्याप्यविषयत्वे कथाप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नापि सप्तमः । अविषयत्वस्यैवासंभवेन निरस्तत्वाद्विषयत्वशब्देन कर्मत्वविवक्षायां गुरुमतानुसारिणामात्मन्यतिव्याप्तेश्च तस्य ग्राहकतया सिद्धस्याविषयत्वेऽप्यपरोक्षतायास्तैरङ्गीकारात् । नाप्यष्टमः । प्राचीनदोषानुषङ्गात् । शुक्तिरजतादिसंसर्गेऽख्यातिवादिनामतिव्याप्तेश्च । तस्य व्यहारविषयत्वेऽपि तैर्ज्ञानविषयतानङ्गीकारात् । नापि नवमः । स्वप्रतिबद्धव्यवहारे सजातीयपरानपेक्षत्वस्य प्रदीपादौ घटादौ च भावेनातिव्याप्तेः । सत्तया सजातीयत्वविवक्षायां तु तद्व्यवहारस्यापि सत्तया सजातीयादृष्टादिजन्यतया तदपेक्षत्वेन लक्षणस्यासंभवित्वप्रसङ्गात् । नापि दशमः । अवेद्यत्वेऽनुमानाद्यगोचरतया कथानवतारप्रसङ्गस्य दर्शितत्वात् अपरोक्षव्यवहारविषयत्वमिति शब्देन प्रत्यक्षज्ञानविषयत्वस्य कण्ठोक्तत्वात् तद्विपरीतावेद्यत्वाभिधाने मे माता वन्ध्येतिवद्व्याघाताच्च सुषुप्तिप्रलयमोक्षेष्वव्याप्तेश्च तदा व्यवहारस्यैवासंभवेन तद्विषयताभावात् । नाप्येकादशः । उक्तव्यवहारयोग्यताया धर्मत्वेऽद्वैतवादिनामपसिद्धान्तापातात्स्वरू-

---

नातिव्याप्तिरिति भावः । अनुव्यवसायेतीश्वरज्ञानस्याप्युपलक्षणम् । अथानुव्यवसायज्ञानमेव स्वप्रकाशवादे न संप्रतिपन्नं, यत्रातिव्याप्तिरुच्येत संप्रतिपन्नत्वे वा तस्यापि व्यवसायवदेव पक्षतेति तत्राह—**प्रदीपज्ञानमिति ।** विशिष्टवेदनस्य विशेषणालम्बनत्वनियमात् विषयजन्यत्वाच्च तज्ज्ञानस्य प्रदीपज्ञानमिदमित्यनुव्यवसायस्याभिज्ञारूपव्यवहारस्य स्वविषयज्ञानविशेषणीभूतप्रदीपजन्यत्वमस्तीति ज्ञानव्यवहारहेतौ प्रदीपेऽतिव्याप्तिः स्यादेवेत्यर्थः । अभिवदनं वा व्यवहारस्तस्यापि परम्परया व्यावर्तकप्रदीपजन्यत्वाद्व्यवहारहेतुत्वमिति । **व्यवहारहेतुत्वमिति ।** स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वमित्यत्र व्यवहारहेतुत्वं प्रकाशस्य विशेषणमुपलक्षणं वेत्यर्थः । उपलक्षितत्वमप्युपलक्षिते नाम तस्य धर्मः स्वरूपं वा । आद्ये तदप्युपलक्षणं विशेषणं वा । नाद्यः । अनवस्थापातात् । द्वितीयं निरस्य द्वितीयद्वितीयं शङ्कते—**स्वरूपमात्रत्वे त्विति । न लक्षणसिद्धिरिति ।** लक्ष्यस्वरूपमात्रत्वात्तस्य, जडज्ञानवादिभिरपि तावन्मात्राङ्गीकाराच्चेत्यर्थः । ज्ञानाविषयत्वे सतीत्यत्र यदिदं ज्ञानविषयत्वं प्रतिषिध्यते तत्किं वेद्यत्वं ज्ञानकर्मत्वं वा । नाद्यः । तन्निषेधासंभवस्य दर्शितत्वादित्याह—**अविषयत्वस्येति ।** द्वितीयं निषेधति—**विषयत्वेति ।** प्राभाकराणां मते संविदाश्रयतया सिद्धस्यात्मनो ज्ञानाकर्मत्वेनापरोक्षतास्तीत्यङ्गीकारादतिव्याप्तिरित्यर्थः । ईश्वरवादिनां तज्ज्ञानाकर्मतयाऽपरोक्षे जगति भ्रमविषयसंसर्गे च वेदान्तिनां च साक्षिवेद्यसुखादावतिव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । **प्राचीनदोषानुषङ्गादिति ।** व्यवहारविषयत्वस्य मुक्तिदशायामसंभवाज्ज्ञानाविषयत्वनिरासाच्चेत्यर्थः । अतिव्याप्तिं चाह—**शुक्तीति ।** शुक्तिरूप्यसंसर्गस्य ज्ञानविषयत्वं तेषामनभिमतं तथा सत्ययथार्थज्ञानाङ्गीकारापातादिति भावः । साजात्यं किमत्यन्तं यथाकथंचन वा । आद्ये प्रदीपे प्रसक्तिरुक्ता, द्वितीयेऽप्यनपेक्षामात्रं घटादेरप्यस्ति । अपेक्षावत्त्वानधिकरणत्वविवक्षायामाह—**सत्तयेति ।** अदृष्टादेः सर्वोत्पत्तिमन्निमित्ततया सत्तावत्तया च तज्जन्यव्यवहारस्य सजातीयपरसापेक्षतया लक्षणासंभवादित्यर्थः । पूर्वोक्तव्यर्थविशेषणत्वमपि द्रष्टव्यम् । **अपरोक्षेति ।** अपरोक्षज्ञानमप्यपरोक्षव्यवहारो भवत्येवाभिज्ञारूपत्वात्ततश्च व्याघात इत्यर्थः । अभिवदनविवक्षायां तु तस्य स्वविषयज्ञानप्रयोज्यत्वाद्व्याघातः ।

पत्वे च ज्ञानस्वभावस्यात्मनो व्यवहारनिरूपणीयत्वात्सप्रतियोगिकत्वप्रसङ्गात् । तदेवं न स्वप्रकाशलक्षणं पश्यामः । नापि प्रमाणम् ।

अथानुभूतिरनुभूतिव्यवहारहेतुप्रकाशोऽनुभूतित्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इत्यनुमानं प्रमाणम् । नचाप्रसिद्धविशेषणः पक्षः । अनुभूतिव्यवहारस्य हेतुभूतः प्रकाशः परेषामपि हि प्रसिद्धस्ततोऽनुभूतेस्तत्स्वरूपत्वप्रतिज्ञोपपद्यते । नचानुव्यवसायज्ञाने साध्यस्य सिद्धत्वाद्भागे सिद्धसाधनता । तत्स्वरूपस्यैवासंमतत्वेन तस्य धर्मिभागतानङ्गीकारादितिचेन्मैवम् । अनुभूतिव्यवहारस्य हेतुभूतः प्रकाशो यत्र सिद्धस्तत्र हेतोर्वृत्तौ केवलव्यतिरेकित्वव्याकोपात् । अवृत्तौ सपक्षाप्रवेशिनोऽसाधारणानैकान्तिकत्वापातात् । वृत्तावपि भागे सिद्धसाधनताया दुष्परिहरत्वात् । नच स्वस्यासिद्धतामात्रेण परसिद्धे साध्यवति धर्मिणि सिद्धसाधनतायाः परिहारः । अन्यथाऽन्यथाख्यातिवादिभिः केनचिद्धेतुना रजत-

---

ननु प्रमाणबलात्स्वप्रकाशत्वे सिद्धे तदनुगुणं यत्किंचिल्लक्षणमपि भविष्यति यतो लक्षणमपि प्रमाणान्तरसिद्धस्येतरेभ्यो व्यावर्तकं व्यवहारहेतुर्वा भवेदित्यत आह—**नापि प्रमाणमिति** ॥

न्यायरत्नदीपावलीकृतमनुमानमुपन्यस्यति—**अथानुभूति**रित्यादिना । प्रकाशत्वस्य यत्किंचिद्व्यवहारहेतुत्वस्य च परैरप्यङ्गीकारात्सिद्धसाधनता स्यादित्यनुभूतिग्रहणम् । नचाप्रसिद्धविशेषणता । अनुभूतिव्यवहारस्योभयसिद्धतया तद्धेतुभूतप्रकाशस्यापि संमतत्वात्केवलं व्यतिरेकाव्यतिरेकयोर्विप्रतिपत्तेः, तथाचानुभूतिव्यवहारहेतुत्वाप्रसिद्धिरलंकार एव । वह्निमत्त्वादीनामपि महीधरादिसंबन्धस्यानुमानगम्यत्वादितरथा सिद्धसाधनतापातादिति । तदिदमाह—**नचाप्रसिद्धविशेषणः पक्ष** इत्यादिना । तदेतद्दूषयति—**मैवमिति** । अयमभिसंधिः—न तावदनुभूतिव्यवहारहेतुरविवक्षितस्थलविशेषः प्रकाशः सिद्ध्यतीति शक्याङ्गीकारं, नह्यस्ति संभवः, संप्रतिपन्नमुभयोः क्वेति न ज्ञायत इति । कस्य चायमविवक्षितस्थलविशेषः सिध्यतीति विवेचनीयम् । न तावत्स्वपक्षे । तस्य संविद्रूपतया निर्णीतत्वादपरथा परं प्रति प्रसाधनायोगात् । यदाह 'निश्चितौ हि वादं कुरुत' इति । नापि परस्य । तस्याप्यनुव्यवसायेन निर्णीतत्वात् । अतएव नोभयोः । तस्मादविवक्षितस्थलविशेषः सिद्ध्यतीत्यस्य न कंचनार्थं पश्यामः । नच केवलव्यतिरेकिण्यप्रसिद्धविशेषणता नाम न दूषणमिति मन्तव्यं, तथा सति वसुधा शशविषाणोल्लिखिता वसुधात्वादित्यादिना शशविषाणादेरपि सिद्धिप्रसङ्गात् । अथ तत्र प्रमाणान्तरबाध्यतया दुष्टता नाप्रसिद्धविशेषणतयेति ब्रूषे । तन्न । बाधकासिद्धेः । नहि शशविषाणादीनामभावावेदकं प्रमाणमस्ति । तस्य प्रमाणान्तरयोग्यतायोग्यतयोरभावासिद्धेः । अथ नियमेन प्रमाणानुपलम्भो बाधकः, ततोतिरिक्ता तर्हि का नामाप्रसिद्धविशेषणतेति घट्टकुटीप्रभातायितम् । अथ विपक्षे बाधकतर्काभावात्स किं विपक्षे बाधकस्तर्कः प्रमाणानुज्ञाद्वारोपयोगी स्वातन्त्र्येण वा । नान्त्यः । तर्कस्य प्रमाणानुज्ञाव्यापारमन्तरेणोपयोगाभावात् । प्रथमे तु तर्काभावात्प्रमाणाभावएव सिद्ध्यति सैव चाप्रसिद्धविषेणतेति सिद्धं नः समीहितम् । किंच केवलव्यतिरेकित्वादेव केवलव्यतिरेकिणि न दूषणमप्रसिद्धविशेषणता केवलान्वयिन्यन्वयव्यतिरेकिणि च सपक्षवत्त्वप्रसिद्धविशेषणताशङ्कैव नास्तीति हता बतेयमप्रसिद्धविशेषणता कथा तपस्विनी । तस्माद्यत्रायं प्रसिद्धः स सपक्षः स्वीकर्तव्यस्तथाचोच्यमानदूषणगणग्रासो दुर्निरसन इति । सपक्षवृत्त्यवृत्त्योः केवलव्यतिरेकिताहानिरसाधारणाऽनैकान्तिकता चेति दूषणद्वयमुक्तं, तत्र मा नामायं भूत्केवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेक्येव भवत्विति शङ्कमानं प्रत्याह—**वृत्तावपीति** । यत्तूक्तं स्वप्रकाशवादिनो नानुव्यवसायो नाम ज्ञानग्राहकं ज्ञानमस्ति तत्कथं तस्य धर्मिता कथंतरां तत्र सिद्धता कथंतमां सिद्धसाधनतेति तत्राह—**नच स्वस्यासिद्धतामात्रेणेति** । विपक्षे बाधिकां प्रतिबन्दीं गृह्णाति—**अन्यथान्यथेति । केनचिद्धेतुनेति** । रजतार्थिनो नियमेन पुरो-

ज्ञानस्य पुरोवर्तिविषयत्वे साधिते वेदान्तिना चानिर्वचनीयपुरोवर्तिरजतविषयत्वेन सिद्धसाधनत्वे नास्माकं तत्सिद्धमिति वचनमात्रेणान्यथाख्यातिवादिनश्चरितार्था भवेयुः । अथ नानिर्वचनीयवादिनं प्रति अयं प्रयोगस्तस्य सिद्धसाधनतापत्तेः । तर्ह्यनुव्यवसायवादिनं प्रत्यप्ययं प्रयोगो न स्याद्भागे सिद्धसाधनत्वप्रसङ्गात् । स्वप्रकाशवादिनं प्रति सिद्धसाधनत्वादप्रयोग इति मूकीभाव एव स्यात् । अथ विवादपदेनानुव्यवसायस्य व्यवच्छेदान्नास्य धर्मिभागतेति मतिस्तथापि तस्य साध्यविशेषणप्रसिद्धिस्थलत्वेनाभ्युपगमाद्धेतोः केवलव्यतिरेकित्वाभावस्तदवस्थः तदनङ्गीकारे च न विशेषणप्रसिद्ध्युपपत्तिः । अथ परं प्रत्येव तस्य प्रसिद्धिस्थलता तर्हि तं प्रति केवलव्यतिरेकिप्रयोगायोगः । किंच व्यवहारहेतुत्वस्य प्रकाशविशेषणतायां कैवल्ये तदभावात्स्वयंप्रकाशताभावः । व्यवहारहेतुत्वयोग्यतायां च स्वरूपातिरिक्तायां स एव दोषः । अथ तदुपलक्षितप्रकाशात्मत्वमेव साध्यं तथाप्युपलक्षितत्वस्य साध्यान्तर्भावे स एव दोषः । अनन्तर्भावे च प्रकाशस्वरूपताया एव साध्यत्वात् तस्याश्चान्यत्रापि सिद्धत्वात् न केवलव्यतिरेक्यनुमानावकाशः । एतेनानुभूतिरनुभाव्या न भवत्यनुभूतित्वादित्यादिप्रयोगोऽपि परास्तः । तत्राप्यप्रसिद्धविशेषणताया दुष्परिहरत्वात् । ज्ञानं वेद्यं वस्तुत्वाद्घटवदिति प्रतिप्रयोगसंभवाच्च । नच हेत्वसिद्धिः, सत्ताधिकरणत्वलक्ष-

---

वर्तिप्रवृत्तिहेतुत्वाद्रजतेच्छाधीनपुरोवर्तिप्रवृत्तिहेतुत्वाद्वेत्यादिनेत्यर्थः । अस्त्वनुव्यवसायवादिनं प्रत्यप्रयोगः यस्य तु तन्नास्ति तं प्रति निरुपसर्गः प्रयोग इत्यत आह—**स्वप्रकाशवादिनमिति** । ननु विवादपदमित्यनुभूतेर्विशेषणं प्रक्षिप्यते तथाचानुव्यवसायस्य परसंप्रतिपन्नसाध्यस्य व्यावर्तनमिति तदाह—**अथेति** । तत्रेदं वक्तव्यं—किमनुव्यवसायज्ञानं स्वमतसंमतं न वा । न यदि, तदा व्यर्थविशेषणता । अथ संमतं, तदा कथं स्वप्रकाशता, कथं वा केवलव्यतिरेकितेति । तदेतदपिना सूचयन्भङ्ग्यन्तरेण पुरोदितं केवलव्यतिरेकिताकोपमाह—**तथापीति** । **साध्यविशेषणेति** । साध्यमेव विशेषणं, पक्षं प्रति विशेषणत्वात्तस्य । नच व्यवसायं पक्षीकृत्यानुव्यवसायवदनुभूतिव्यवहारहेतुप्रकाशत्वसाधनादन्वयव्यतिरेकितास्तु । अनुव्यवसायाङ्गीकारानङ्गीकारयोर्व्याहतिदृष्टान्ताभावयोः प्रसङ्गात् । यानि च स्वव्यवहारहेतुप्रकाशत्वमिति पञ्चमे पक्षे व्यवहारहेतुत्वस्य विशेषणोपलक्षणपक्षविकल्पेन दूषणान्युक्तानि तान्यत्र प्रसरन्तीत्याह—**किंच व्यवहारहेतुत्वस्येति** । **ननु** व्यवहारहेतुत्वयोग्यता विवक्षिता । सा च तदानीमप्यस्ति योग्यताया यावद्वस्तुभावित्वादित्याशङ्क्य, तर्हि सा स्वरूपातिरिक्ता तदनतिरिक्ता वा । अतिरिक्तापि विशेषणमुपलक्षणं वेति विकल्प्य, विशेषणपक्षं दूषयति—**व्यवहारेति** । स्वरूपातिरिक्तायां विशेषणतायां चेत्यध्याहर्तव्यम् । उपलक्षणत्वे पक्षद्वयं शङ्कते—**अथेति** । तया योग्यतया, तेन व्यवहारहेतुत्वेन वोपलक्षितं यत्प्रकाशात्मकत्वं तदेव साध्यमित्यर्थः । तदापि वक्तव्यं यत्तदुपलक्षितत्वं तद्विशेषणमुपलक्षणं वा । आद्यं दूषयति—**तथापीति** । **स एव दोष इति** । कैवल्यावस्थायां तदभावादस्वयंप्रकाशत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । उपलक्षितत्वस्योपलक्षणत्वपक्षं दूषयति—**अनन्तर्भावे चेति** । **तस्याश्चान्यत्रापीति** । अनुव्यवसायादिष्वपीत्यर्थः । एतेनानतिरिक्तपक्षोऽपि निरस्तो वेदितव्यः । उक्तदूषणजातं प्राचीनाचार्योदीरितानुमानेऽप्यतिदिशति—**एतेनेति** । एतेनेत्येतदेव विवृणोति—**तत्रापीति** । तदेवं स्वप्रकाशत्वे संभाव्यमानानुमानानि दूषयित्वा वेद्यत्वेऽप्यनुमानमाह—**ज्ञानमि**त्यादिना । **प्रतिप्रयोगेति** । प्रतिपक्षसाधकेत्यर्थः, सत्प्रतिपक्षता वा । **ननु** किमिदं वस्तुत्वं हेतूकृतं किं काल्पनिकसत्त्वमाहोस्विद्वास्तवसत्त्वमिति । नाद्यः । उभयासिद्धेः । नोत्तरः । अद्वैतवादिनः साधनविकलत्वादित्यत आह—**नच हेत्वसिद्धिरिति** । साधनवैकल्यस्याप्युपलक्षणमेतत् । अथवा किं वस्तुत्वं नाम काल्पनिको धर्मः उताकाल्पनिकः । नाद्यः । तवासिद्धेः । नोत्तरः । ममासिद्धेरित्याशङ्क्याविवक्षितविशेषमादायायं परिहारः । **सत्ताधिकर-**

णवस्तुत्वस्यावधीरितकल्पिताकल्पितविशेषस्यानुभूतित्वादिवद्धेतुत्वोपपत्तेः ।

ननु किमिदं साध्यमानं वेद्यत्वं वास्तवमुतावास्तवमाहोस्विद्व्यावहारिकमथवा साधारणम् । आद्ये साध्यविकलं निदर्शनमितरेषु सिद्धसाधनत्वमिति चेन्मैवम् । घटादेरिव व्यावहारिकप्रमाणसिद्धवेद्यतापादनेऽपि स्वप्रकाशत्वासिद्धेः । किंचानुभूतिपदं स्वगोचरगोचरज्ञानजन्यं पदत्वात्कुम्भपदवत् । **ननु** किमत्र गोचरशब्देन विषयमात्रमुच्यते किंवा वाच्योऽर्थः अथ लक्ष्यो वा । न तावत्प्रथमद्वितीयौ । सिद्धसाधनतापत्तेः । अभ्युपेयते हि अनुभूतिशब्दवाच्यस्यान्तःकरणवृत्तिविशिष्टस्य ज्ञानस्य ज्ञानगोचरता । तृतीये तु मुख्यार्थविवक्षया प्रयुक्तगङ्गादिपदैर्व्यभिचार इति चेन्मैवम् । लक्षकपदं पक्षीकृत्य लक्षकपदत्वेन लक्षकगङ्गादिपदवल्लक्ष्यज्ञानजन्यत्वानुमानात् । किंचानुभूतिपदाभिधेयस्य स्वप्रकाशत्वमभिधीयते भवद्भिरुत लक्ष्यस्य । नाद्यः । अपसिद्धान्तापातात् । न द्वितीयः । प्रतिवादिनं प्रत्याश्रयासिद्धेः । सकलधर्मातीतस्याद्वितीयस्यानुभूतिपदलक्ष्यस्य परैरनङ्गीकारात् ।

किंच स्वप्रकाशतायां सति प्रमाणे तद्वेद्यत्वमसति च साधकाभावादेव न तत्सिद्धिरिति

णत्वेति । स्वरूपसत्ता विवक्षिता । **अनुभूतित्वादिवदिति** । यथाह्यनुभूतित्वादिति स्वप्रकाशवादिहेतौ कोऽयमनुभूतित्वं नाम धर्मः किं कल्पित उताकल्पितः । नाद्यः । परस्यासिद्धेः । न द्वितीयः । स्वस्यासिद्धेरिति विकल्पिते साधारण्येनैव परिहारस्तद्वदित्यर्थः ।

अत्र गङ्गापुरीभट्टारकोदीरितदूषणमनुवदति—**ननु किमिदमि**त्यादिना । **मैवम् । घटादेरिवेति** । नहि घटादेरिवानुभूतेरपि वेद्यत्वं प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धमिति मन्तुमुचितम् । तथा सति नैयायिकादेरिव जडयापि संविदाऽर्थप्रथनसिद्धौ घटादिप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्युपन्यासानवसरात्तद्दूषणानां स्वमतेऽप्यनुषङ्गप्रसङ्गाच्च । नच नैयायिकाद्युपगतजडतायाः समारोपितत्वाङ्गीकारादस्त्येवानुभूतेरपि व्यावहारिकवेद्यतेति सांप्रतं, तस्याः शुक्तिरजतादेरिव व्यवहाराक्षमत्वात् । अतो व्यावहारिकवेद्यत्वसाधनमपि विरुणद्ध्येव राद्धान्तमिति भावः । वेद्यत्वेनुमानान्तरमाह—**किंचानुभूतिपदमि**त्यादिना । स्वगोचर एव गोचरो यस्य तज्ज्ञानं स्वगोचरगोचरज्ञानं तज्जन्यः, शब्दनित्यत्ववादिनां प्रयोगस्य तज्जन्यत्वाच्छब्दोऽपि तज्जन्य इत्युच्यते । सिद्धसाधनतानिवृत्त्यै स्वगोचरग्रहणम् । अत्रापि तैरुद्भावितदूषणमनुवदति—**ननु किमत्रेति** । सिद्धसाधनतामेव विवृणोति—**अभ्युपेयते हीति** । अन्तःकरणवृत्तिविशिष्टस्येति हेतुगर्भं विशेषणम् । यस्मादन्तःकरणवृत्तिविशिष्टमतो ज्ञानगोचरतेत्यर्थः । **मुख्यार्थविवक्षयेति** । एवं हि तदा प्रयोगः स्यात्—विवादपदं स्वलक्ष्यविषयज्ञानजन्यं पदत्वात्संप्रतिपन्नवदिति । एतच्चानैकान्तिकं, मुख्यार्थविवक्षया प्रयुक्तगङ्गादिपदानां तल्लक्ष्यतीरादिज्ञानजन्यत्वाभावात्तेषां मुख्यार्थज्ञानमात्रजन्यत्वादित्यर्थः । तदेतद्दूषयति—**मैवमिति** । लक्षकपदत्वं हेतुस्तथाच नानैकान्तिकमित्यर्थः । पदमात्रं पक्षीकृत्य लक्षकपदत्वादित्युक्ते भागासिद्धिबाधौ स्यातामिति लक्षकपदमित्युक्तम् । उभयवादिसंप्रतिपन्नानुभाव्यवाचकानुभूतिलक्षकपदं चात्र विवक्षितं, तेन नाश्रयासिद्धिसिद्धसाधने । किंच यावत्किंचित्स्वप्रकाशत्वानुमानमुपन्यस्यते तस्य सर्वस्य धर्म्येव तावन्न निरूपणपद्धतिमध्यास्ते इत्याह—**किंचानुभूतीति** । **अपसिद्धान्तेति** । अन्तःकरणवृत्तिविशिष्टस्य स्वप्रकाशत्वानाश्रयणादित्यर्थः । **प्रतिवादिनं प्रतीति** । न तावदनुभूतिपदलक्ष्यस्य यस्यकस्यचित्प्रमातुर्वा प्रमेयस्य वा स्वप्रकाशता सिसाधयिषिता, येनाश्रयासिद्धिर्न भवेत्, किंत्वद्वितीयानादिनिधनात्मभूतज्ञानस्य, तस्य परं प्रत्यसिद्धेराविशत्येवाश्रयासिद्धिपिशाचिकेति भावः ।

किंच स्वप्रकाशतायां प्रमाणसद्भावासद्भावयोः प्रमेयासिद्धिरिति व्याघातलक्षणतर्कयुगलविरोध इत्याह—**किंच स्वप्रकाशतायामिति** । एवं स्वप्रकाशत्वे प्रमाणलक्षणे समाक्षिप्य समाधातुमुपक्रमते—

न्नैवम्। रजतादिव्यवहारायोग्येऽपि शुक्तिशकलादौ रजतादिव्यवहारदर्शनात्। नन्वेवं सत्यवेद्यत्वविशेषणस्य न व्यवच्छेद्यमस्ति। त्वन्मते घटादेरप्यध्यस्ततया अपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वाभावात्। मैवम्। व्यवहारदशायां तेषां प्रत्यक्षप्रमाणविषयाणामपरोक्षव्यवहारयोग्यताङ्गीकारात्। तथाप्यवेद्यत्वे सत्यपरोक्षत्वमेव लक्षणमस्तु व्यभिचाराभावादिति चेत्। सत्यम्। अपरोक्षज्ञानविषयत्वेनैव घटादेरपरोक्षत्वाङ्गीकाराद्, अत्रापि तथात्वाव्याघात इति विभ्रमो माभूदिति तद्व्यवहारेणैव प्रतिवादिनामपि संप्रतिपन्नेन तदेव स्फुटीक्रियत इति न कश्चिद्दोषः।

कथं तर्हि अवेद्यस्य व्यवहारयोग्यत्वमिति चेत्किमिदमवेद्यत्वे व्यवहारविषयत्वं न स्यादित्यनिष्टप्रसञ्जनमुत व्यवहारविषयत्वाद्वेद्यत्वानुमानम्। नाद्यः। आपाद्यापादकयोरुभयोरपि परेषामप्रसिद्धेः। नेतरः। तस्य सप्रतिसाधननिराससमये निराकरिष्यमाणत्वात्। तस्मादनाविलं स्वप्रकाशलक्षणम्।

प्रमाणमपि। अनुभूतिः स्वयंप्रकाशा अनुभूतित्वाद्यन्नैवं तन्नैवं यथा घट इत्यनुमानम्। नचाप्रसिद्धविशेषणत्वम्। यतः 'सामान्यतोऽनुमानेन प्रसिद्धेऽपि विशेषणे। कथं कथय

र्थमवेद्यत्वविशेषणं व्यर्थमिति शङ्कते—**नन्वेवमिति। व्यवहारदशायामिति।** यद्यपि वास्तवापरोक्ष्याभावो घटादेरज्ञानादेश्च समानस्तथाप्यर्थक्रियाक्षममापरोक्ष्य प्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धं सत्वमिव घटादेरस्ति अज्ञानादेस्तु तन्नास्ति प्रत्यक्षादिविषयताया अप्यभावात्। अतः शुक्तिरजतादिसत्तावत्प्रातीतिकमित्यर्थः। **ननु** तथापि व्यवहारयोग्यतापदस्य कृत्यं न पश्यामः, अवेद्यतापदेन घटादिव्यावृत्तेरपरोक्षतापदेनाज्ञानादिव्यावृत्तेरिति शङ्कते—**तथापीति।** परिहरति—**सत्यमिति।** अयमर्थः—अपरोक्षज्ञानविषयेष्वपि तावदपरोक्षशब्दः प्रयुज्यते। तत्रापरोक्षमित्युक्ते व्याहतिशङ्का स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमवेद्यत्वेऽप्युपपद्यमानं व्यवहारयोग्यतापदग्रहणमिति। वस्तुतस्तु न प्रसरत्येव घटादिष्वपरोक्षत्वं, तस्य प्रमात्वावान्तरजातितयाऽप्रमायां घटादावभावात्। नच मिथ्याज्ञानेऽपि भावात्प्रमात्वेन परापरभावाभावान्न जातिरिति वाच्यम्। तत्रारोपाङ्गीकाराच्छब्दप्रयोगस्यापि तन्मार्गत्वात्। अन्यथा घटत्वादेरप्यपलापप्रसङ्गात्सुवर्णनिर्मितेऽपि घटशब्दप्रयोगेण पृथिवीत्वादिना परापरभावाभावस्यापि शक्यवचनत्वात्। यद्यपि व्यवहारो ज्ञानमपि भवति तथाप्यवेद्यत्वविशेषणानुरोधेन शब्दप्रयोग एव स्वीक्रियते। तेन न पूर्वपक्षावसरोक्तदूषणप्रसरः।

यद्यपि योग्यताव्यतिरेकेणापि लक्षणं शक्यसमर्थनं तथापि सुषुप्तौ तदभावेऽपि योग्यत्वस्य सतोऽस्यागाय तद्ग्रहणम्। व्यवहारविषयत्वादेव ज्ञानविषयत्वमपि सिध्यतीत्यभिप्रेत्य शङ्कते—**कथं तर्हीति।** तदेतत्प्रसङ्गो वा प्रसाधनं वेति विकल्प्य दूषयति—**किमिदमवेद्यत्वे व्यवहारविषयत्वमि**त्यादिना। **आपाद्यापादकयोरिति।** क्वचित्प्रमितेन पक्षे चाहार्यारोपितेन क्वचिद्व्यापकतया प्रमितं पक्षे चानभिमतमापाद्यत इति हि स्थितिस्तदिहावेद्यत्वेनापादकेन प्रमितेन भवितव्यम्। नचैतत्सर्वं प्रत्यक्षमिति मन्यमानस्य संभवति। नापि व्यवहाराविषयत्वस्य प्रमितिरिति केन किमापाद्यत इत्यर्थः। **तस्य सप्रतिसाधननिराससमय इति।** लक्षणदूषणसमये प्रत्यनुमानप्रयोगोऽनवसरनिरस्त इत्यर्थः॥

तदेवं लक्षणं समर्थयित्वा प्रमाणं समर्थयितुमुपक्रमते—**प्रमाणमपीति।** स्वप्रकाशलक्षणसंभवेऽपि तादृग्रूपं साध्यं प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा। आद्ये सिद्धसाधनता; केवलव्यतिरेकिताव्याकोपश्च। द्वितीयेऽप्रसिद्धविशेषणता इत्यत आह—**नचेति।** हेतुमवतारयति—**यत इति।** श्लोकेन हेतुमाह—**सामान्यत इति।** समान्यतोऽनुमानेन सामान्यतोदृष्टेन। प्रसिद्धेऽपि विशेषण इत्यत्रापि सामान्यत इत्यनुषञ्जनीयम्। अनिर्धारितधर्मिविशेषतयेत्यर्थः। अतएव सामान्यतो दृष्टानुमाने नानिर्धारितधर्मिविशेषनिष्ठस्येति विवरणम्। अपिर्भिन्नक्रमः। सामान्यतोऽपि प्रसिद्धे विशेषणे अप्रसिद्धविशेषणः पक्षः कथमिति कथय। न कथमपीति योजना।

पक्षोऽयमप्रसिद्धविशेषणः ॥ २ ॥' तथाहि वेद्यत्वं किंचिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि, धर्मत्वात् शौक्ल्यवदिति सामान्यतो दृष्टानुमानेनानिर्धारितधर्मिविशेषनिष्ठस्यावेद्यत्वधर्मस्य प्रसिद्धत्वात् केवलव्यतिरेकिणश्चोभयवादिसंप्रतिपन्नापरोक्षव्यवहारयोग्यानुभूतिविशेषावलम्बताया एव समर्पणात् नाप्रसिद्धविशेषणता ।

यद्वा यद्विपर्यये असमीहितप्रसक्तिस्तत्क्वचिन्मानयोग्यमिति सामान्यव्याप्तिः । इह चानुभूतिरनुभाव्या भवति नवेति वादिविप्रतिपत्तेः संशये सत्यनुभाव्यत्वे सत्यसमीहितप्रसक्तेस्तद्विपर्ययस्य सामान्यतो मानयोग्यत्वाधिगमात् विशेषप्रमाणापेक्षायां व्यतिरेकिण उपन्यासात् नाप्रसिद्धविशेषणता । अन्यथा कथमिच्छादीनामष्टद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं नैयायिकादयोऽपि साधयेयुरष्टद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्यस्याप्रसिद्धावप्रसिद्धविशेषणता, प्रसिद्धौ च हेतोस्तत्र वृत्तावन्वयव्यतिरेकितया केवलव्यतिरेकित्वासंभवः, अवृत्तौ चा-

---

अत्र च सामान्यत इति सिद्धसाधनतापि परिहृता वेदितव्या । सामान्यतोदृष्टमेवाह—**तथाहि वेद्यत्वमि**त्यादिना । अभावप्रतियोगीत्युक्ते अन्योन्याभावेन वेद्यत्वेऽप्युपपद्यमानेनार्थान्तरता स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमत्यन्ताभावग्रहणम् । नचास्तित्वेन व्यभिचारः, तस्य पक्षत्वात् पक्षतुल्यत्वाद्वा । अभिधेयत्वादिष्वपीयमेव गतिः । अन्ततः स्वस्मिन्नेवाभावादात्माश्रयप्रसङ्गात्, उत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धकस्यैव दोषत्वमिति प्रक्रियामात्रं, नियमेन[1] प्रमाणानुपलब्धेरविशेषादिति । अत्र च वेद्यत्वप्रसिद्ध्यैव यद्यपि तदनधिकरणत्वमपि प्रसिद्धं, प्रतियोगिप्रसिद्ध्यैवाभावप्रसिद्धेः तथापि सुहृद्भूत्वेदमाहेति द्रष्टव्यम् । **अनिर्धारितेति** । अनिर्धारितो यो धर्मिविशेषस्तन्निष्ठस्येत्यर्थः । **ननु** भवत्ववेद्यत्वसिद्धिरपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सत्यवेद्यत्वस्य कुतः सिद्धिरित्यत आह—**केवलव्यतिरेकिणश्चेति** । अथवा मानान्तरेणावेद्यत्वसिद्धौ किमनेनानुमानेनेत्यत आह—**केवलेति** । केवलव्यतिरेकिण इति पञ्चमी । प्रथमपक्षे त्वयमर्थः । अपरोक्षव्यवहारविषयत्वं तावदनुभूतावेव तत्रापि संप्रतिपन्नं तादृगनुभूतौ चावेद्यत्वमन्यतः स्वरूपेण सिद्धं यदा साध्यते तदा किमपरमत्राप्रसिद्धं येनाप्रसिद्धविशेषणता स्यादिति । द्वितीये तु सामान्यतः सिद्धस्यानुमानेन धर्मिविशेषे साधनान्नानर्थक्यमित्यर्थः । एतेन केवलव्यतिरेकितापि रक्षिता अन्यत्र प्रसिद्ध्यनभ्युपगमात् ।

एवमुदयनरीत्या केवलव्यतिरेकिणः प्रामाण्यं समर्थितम्, संप्रति लीलावतीकाररीत्याप्याह—**यद्वेति** । यस्य वैपरीत्याङ्गीकारे प्रमाणान्तरबाधादिप्रसक्तिस्तत्प्रमाणयोग्यमिति सामान्याकारेण व्याप्तिः । व्याप्तहेतोः पक्षधर्मतामाह—**इह चेति** । तत्किं सर्वत्र विपक्षबाधात्प्रमाणोन्नयनम् । तथाच गतं घटादिप्रत्यक्षेणाविमर्शपूर्वकेणेत्यत आह—**संशये सतीति** । कोटिद्वयाप्रसिद्ध्या साधारणधर्मदर्शनाभावान्न संशयोत उक्तम्—**विप्रतिपत्तेरिति** । इदं च प्रयोगशरीरं–वेद्यत्वमनुभवनिष्ठप्रामाणिकात्यन्ताभावप्रतियोगि तर्कादिबाधितत्वात् यदेवं तदेवं यथा शुक्तिरजतादि यथा वा घटत्वादीति । तर्कमात्रं चेदमित्याशङ्क्य प्रस्तुतानुमानोपयोगमाह—**विशेषप्रमाणापेक्षायामिति** । अत्र सामान्यतोऽनुमानेनेति सामान्येन प्रमाणोन्नयनेनेति योजनीयम् । एतदेव प्रतिबन्द्या साधयति—**अन्यथेति** । अनुपपत्तिसाम्यं तावदाह—**अष्टद्रव्यव्यतिरिक्तेति** । **तत्र वृत्ताविति** । अत्र ह्यष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यप्रसिद्धौ तदाश्रितगुणादीनां सपक्षत्वम् । तथाच तत्र हेतुवृत्त्यवृत्त्योर्दूषणद्वयं स्यादित्यर्थः । एवमनुपपत्तौ समानायामस्मदुक्तविधामन्तरेण नापरा विधास्तीति भावः । तथाहि इच्छादयो गुणाः अनित्यत्वे सत्यस्मदाद्यचाक्षुषप्रत्यक्षत्वात् गन्धवदित्यादिना गुणत्वे स्थिते गुणत्वापरजातिमत्तया नियतैकद्रव्यव्यवच्छेदकतया विशेषगुणत्वे च सिद्धे सतीच्छादयः क्वचिदाश्रिताः गुणत्वाद्रूपवदिति सामान्यतोदृष्टानुमानेनानिर्धारिते कस्मिंश्चिदाश्रये सिद्धे न तावत्स्पर्शवद्विशेषगुणाः प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वात्, प्रत्यक्षत्वे सत्ययावद्द्रव्यभावित्वाद्वा । नाप्याकाशविशेषगुणाः बाह्येन्द्रियाप्रत्यक्षत्वात् । नापि दिक्कालमनसां विशेषगु-

---

१ नियमेनेति—नियमे इति पाठः साधुर्भाति.

साधारणानैकान्तिकतापत्तिः । नचैवं सत्यप्रसिद्धविशेषणताया अदूषणतापत्तिः, उक्तसामान्यतोदृष्टानुमानगोचरत्वासंभवे शशविषाणोल्लिखिता भूरित्यादौ तस्याः सावकाशत्वात् । अथवा अयं घट एतद्घटान्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणान्यः पदार्थत्वात्पटवदित्यादिमहाविद्याप्रयोगैरप्यवेद्यत्वप्रसिद्धिरप्यूहनीया । नाप्रसिद्धविशेष्यतापि, अनुभूतेः प्रसिद्धत्वात् । अतएव नाश्रयासिद्धिरपि हेतोः । नापि स्वरूपासिद्धिः, कल्पितव्यक्तिभेदनिष्ठस्य चन्द्रत्वसामान्यस्येवानुभूतित्वसामान्यस्याभ्युपगमे सिद्धान्ताविरोधात् । कल्पितस्यापि प्रतिबिम्बादिवत्साधकत्वसंभवात् । नच प्रतिवाद्यसिद्धिः, तेनाप्यनुभूतित्वसामान्यस्याभ्युपगमात् ।

नच कल्पिताकल्पितत्ववैषम्याद्धेतोरन्यतरासिद्धिराशङ्कनीया, अवधीरितकल्पिताकल्पितविशेषस्यानुभूतित्वमात्रस्योभयवादिसिद्धत्वात् । अन्यथा धूमवत्त्वादावपि तदेतद्देशनिष्ठत्वा-

---

णत्वादित्यादिनाऽष्टद्रव्याश्रयत्वानुपपत्तौ सिद्धायामिच्छादयोऽष्टद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्याश्रयाः, तेष्वनुपपद्यमानत्वे सति गुणत्वाद्यन्नैवं तन्नैवं यथा गन्धादीति केवलव्यतिरेकिणैव सिद्धिरिति । **नन्वेवं**विधपरिहारज्ञानस्य सर्वत्र सुलभत्वाद्गतं बताप्रसिद्धविशेषणतातपस्विन्येत्यत आह—**नचैवं सतीति** । एतदुक्तं भवति—न सर्वत्रैवंविधः परिहारः सुलभः असमाधेयाप्रसिद्धविशेषणत्वानामपि 'भूमिः शशविषाणोल्लिखिता' इत्यादीनां संभवात् तेषु चास्याः साम्राज्यमिति । तदेवमृजुरीत्याऽप्रसिद्धविशेषणतां परिजहार । येतु वक्ररीतिं रोचयन्ते तान्प्रति महाविद्याभिरपि साध्यप्रसिद्धिं सुलभयति—**अथवेति** । अयं घटः वेद्यत्वानधिकरणान्य इत्युक्तेऽप्रसिद्धविशेषणता सर्ववेद्यत्ववादिनोऽनुमानात्पुरस्तात्तदनधिकरणासिद्धेरत उक्तं—**घटान्यत्वे सतीति** । घटत्वानधिकरणत्व इति यावत् । तथाच सर्वघटेषु सिद्धसाधनं, तत उक्तं—**एतदिति** । एतस्य च घटस्य वेद्यत्वाधिकरणत्वेऽपि स्वान्यत्वंप्रत्यनधिकरणत्वात्तथाविधघटान्यत्वस्य च पटादावेव प्रसिद्धेर्नाप्रसिद्धविशेषणतासिद्धसाधनते इत्यर्थः । घटमात्रं पक्षीकृत्यैतद्घटान्यत्वेसति वेद्यत्वानधिकरणान्य इत्युक्ते घटान्तरमादायार्थान्तरता, घटान्तरस्याप्येतद्घटान्यत्वेसति वेद्यत्वानधिकरणादेतस्मादन्यत्वात्तद्व्यवच्छेदार्थमयमितिपदम् । एतस्यैव घटस्य एतद्घटान्यत्वेसति वेद्यत्वानधिकरणान्यत्वे साध्यमाने घटान्तरमादायार्थान्तरताया अनवकाशात् । एतद्घटान्यत्वानधिकरणान्य इत्युक्ते व्याहतिः स्यादेतद्घटस्यैतद्घटान्यत्वायोगात् तदर्थं वेद्यत्वपदम् । अत्र चैतद्घटान्यत्वेसति वेद्यत्वानधिकरणमयं घटस्तदन्यत्वमादाय पटादौ साध्यप्रसिद्धिः । पक्षे त्वेतद्घटस्यैतद्घटान्यत्वेसति वेद्यत्वानधिकरणान्यत्वमेतद्घटान्यत्वानधिकरणान्यत्वेन वा वेद्यत्वानधिकरणान्यत्वेन वा स्यात् । आद्ये व्याहतिः । एतस्यैव घटस्यैतद्घटान्यत्वायोगात् । अत एतद्घटान्यत्वेसति वेद्यत्वानधिकरणमन्यत्किंचिदादाय तदन्यत्वसिद्धिरित्यवेद्यत्वसिद्धिः । आदिग्रहणेन वेद्यत्वं स्वस्वेतरवृत्तित्वानधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिवृत्तिधर्माधिकरणं मेयत्वादित्यादि संगृहीतम् । एतदपि सामान्यतोऽनुमानेनेति संगृहीतमेव । **नाप्रसिद्धविशेष्यतापीति** । विशेष्यं धर्मि । तदेवं पक्षदूषणान्यपाकृत्य हेतुदूषणान्यपाकरोति—**अतएवेत्यादि** । यत एवं विशेष्यरूपस्य धर्मिणः प्रसिद्धिस्तत एवेत्यर्थः । **ननु** किमिदमनुभूतित्वंनाम न तावज्जातिः, अनुभूतेरेकत्वाङ्गीकारेण व्यक्त्यभेदस्य जातिबाधकत्वात् । यथाह—'व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंग्रह' इति । अतएव नोपाधिरपि । अनुगतो ह्युपाधिर्भवति अद्वैतविरोधश्चोभयत्रापि तुल्य इत्यसिद्धिरेव हेतोरित्यत आह—**नापीति** । यथाच कल्पितस्यापि साधकत्वं तथा मिथ्यात्ववादे व्युत्पादयिष्यते ।

ननु प्रतिवादिना पारमार्थिकी जातिराद्रियते, भवता तु काल्पनिकीत्यन्यतरासिद्धिरित्यत आह—**नच कल्पितेति** । अवधीरितः कल्पिताकल्पितरूपो विशेषो येनानुभूतित्वमात्रेण तत्तथोक्तम् । उक्तपरिहारानङ्गीकारे स्वव्याहतिं बाधिकामाह—**अन्यथेति । तदेतद्देशेति** । धूमवत्त्वं किं महानसनिष्ठं हेतुरुत पर्वतनिष्ठम् । आद्येऽसिद्धिः द्वितीये साधनविकलं निदर्शनमिति दूषणे नोदीरितपदवीव्यतिरेकेण परित्राणमस्तीत्यर्थः । अन्यथाऽसिद्धिं

---

१ प्राप्तमिति शेषः.

दिविकल्पेनासिद्ध्यादेर्दुष्परिहरत्वात् । नच व्याप्यत्वासिद्धिः, सोपाधिकस्यैव तथात्वात्, केवलव्यतिरेकिणि चोपाधेरसंभवात् । उपाधिर्हि साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकः स चान्वयव्यतिरेकी कश्चिद्धर्मः स कथं केवलव्यतिरेकिणि पक्षव्यतिरिक्तभूमौ साध्येनान्वयी स्यात् । नच पक्षे साध्येनान्वयः, तत्र साध्यस्याद्यापि संदिग्धत्वात् । निश्चये च सिद्धं नः समीहितमिति किमुपाधिः करिष्यति । पक्षे चोपाधिवृत्तौ साधनव्यापकता च दुर्वारा । नच साध्यसद्भावे माभूदुपाधिः, साध्याभावे पुनरुपाधिः कश्चिद्भविष्यतीति वाच्यम् । तथाहि यत्रोपाधिरस्ति तत्र साध्यं नास्तीति साध्याभावस्य गमकत्वेनोपाधिरेष्टव्यः । अन्यथोपाधिसद्भावेऽपि साध्याभावो व्यापकतया न वर्तते चेदुपाधिसद्भावे

परिहरति—**नच व्याप्यत्वासिद्धिरिति**। एषा हि हेत्वाभासानां स्थितिर्व्याप्यत्वेसति पक्षधर्मतया प्रमितत्वं सिद्धत्वं तद्विपरीतमसिद्धत्वम् । तत्र व्याप्तेरसिद्धौ व्याप्यत्वासिद्धिरित्यभिधीयते । पक्षधर्मत्वाऽसिद्धिस्तु त्रिधा । तत्राश्रयस्वरूपासिद्धावाश्रयासिद्धिस्तद्विशेषणेपक्षसत्त्वाप्रतीत्या तु असिद्धसाधनमिति । इमामपि द्विविधां केचिद्भिदधति साध्याकाराप्रसिद्ध्या साध्यस्वरूपासिद्ध्या चेति, प्रथमाऽसिद्धसाधनताभिधाना द्वितीया त्वप्रसिद्धविशेषणमिति । एतत्तु केवलपक्षदूषणतयैव वृद्धव्यवहारे प्रसिद्धं हेतुस्वरूपासिद्धौ तु स्वरूपासिद्धिरिति । तत्र व्याप्यत्वासिद्धिर्नाम सोपाधिकः संबन्धः, निरुपाधिकसंबन्धस्य व्याप्तित्वात्सोपाधिकत्वे च निरुपाधिकसंबन्धवैधुर्यादिति । तदेतत्सर्वमभिसंधायाह—**सोपाधिकस्यैव तथात्वादिति** । भवतु तर्ह्युपाधिरपि किमेतावता इत्यत आह—**केवलव्यतिरेकिणि चेति** । केवलव्यतिरेकिण्युपाध्यभावं वक्तुमुपाधिलक्षणमनुवदति—**उपाधिर्हीति**। साधनाव्यापक उपाधिरित्युक्ते शब्दोऽनित्यः कृतकत्वादित्यत्र सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियग्रहणार्हत्वमुपाधिः स्यात्तदर्थं साध्यव्यापक इत्युक्तम्, तथेत्युक्ते सामान्यवत्त्वादिनाऽनित्यत्वसाधने कृतकत्वमुपाधिः स्यात्तदर्थं साधनाव्यापक इत्युक्तम् । एतेन पक्षेतरत्वमपि व्याख्यातं, तस्यापि साध्यव्यापकत्वे उपाधित्वादितरथाऽनुपाधित्वादिति । भवत्वेवं ततः किमायातमित्यत आह—**सचान्वयव्यतिरेकीति** । साध्यव्यापकत्वमन्वयः, साधनाव्यापकत्वं व्यतिरेकः, तदुभयवान्धर्मः कश्चिदुपाधिरित्यर्थः । अस्त्वेतावतापि प्रस्तुते किमित्यत आह—**स कथमिति**। तत्र वक्तव्यं किं पक्षव्यतिरिक्तस्थले साध्यव्यापकत्वं किंवा पक्ष एवाभिप्रेतमिति । नाद्य इत्याह—**स कथमिति**। केवलव्यतिरेकिणि प्रवर्तमानः स उपाधिः पक्षव्यतिरिक्तभूमौ साध्येन कथमन्वीयान्न कथमपीति योजना । केवलव्यतिरेकिणीति हेतुगर्भं विशेषणम् । नहि केवलव्यतिरेकिणि पक्षव्यतिरिक्तस्थले साध्यं संभवति अविद्यमानसपक्षत्वादित्यर्थः । न द्वितीय इत्याह—**नच पक्ष इति**। तत्र साध्यानिर्णयादित्याह—**तत्र साध्येति**। विपक्षे दण्डमाह—**निश्चये चेति**। साध्यापहारो ह्युपाधेः कृत्यं, तत्र साध्यमेव चेन्निर्णीतं किं कुर्वन्नयमुपाधिः स्यादित्यर्थः । दूषणान्तरमाह—**पक्षे चेति**। साधनवन्निष्ठात्यन्ताभाववत्त्वं ह्युपाधेः साधनाव्यापकत्वम् । तत्र पक्षेऽपि चेदुपाधिर्वर्तते कथं तत्रैव तस्यात्यन्ताभावः स्यात् । नचान्यत्र, केवलव्यतिरेकिसाधनस्यान्यत्राभावादिति भावः । **ननु** न वयं साध्यसद्भावे उपाधिं ब्रूमः येन साध्यव्यापकता दुःसाधा अपितु साध्याभाव इत्यत आह—**नच साध्यसद्भाव इति**। नच वाच्यमित्युक्तं तत्र हेतुमाह—**तथाहि यत्रोपाधिरिति**। तथाहि तथासतीत्यर्थः । उपाधिना हि साध्याभावप्रमितिं वाञ्छता साध्याभावंप्रति गमकत्वेन व्याप्यत्वेनोपाधिरेष्टव्य इत्युक्तम् । व्यापकत्वे दोषमाह—**अन्यथेति**। अन्यथा व्यापकत्वेनाङ्गीक्रियमाणे, व्यापकतयोपाधेरिति संबन्धः । व्यापकस्य चोपाधेरधिकवृत्तित्वसंभवात्, उपाधिसद्भावेऽपि साध्याभावो यदि न वर्तेत, संभवति ह्यवर्तनं न्यूनवृत्तेः साध्याभावस्य । तत उपाधिसद्भावेऽपि साध्यसद्भावः स्यात्साध्याभावाभावस्य साध्यरूपत्वात्तन्नान्तरीयकत्वाद्वेत्यर्थः । अव्यापकतयेति वा पदच्छेदः । साध्याभावस्य व्यापकत्वाभावेनेत्यर्थः । भवतूपाधिसद्भावेऽपि साध्य-

साध्यं स्यात्, तच्च न पक्षे, तत्रोपाधिसद्भावे तस्य साधनव्यापकत्वप्रसङ्गात् । तस्मादन्यत्रोपाधिसत्त्वे साध्यस्य सत्त्वं स्यादिति वाच्यम् । तथाच केवलव्यतिरेकित्वभङ्गप्रसङ्गः ।

प्रकृते चानुभूतिर्वेद्या वस्तुत्वाद्घटवदिति केवलान्वयिनानुमानेन हि स्वयंप्रकाशत्वव्यतिरेको वक्तव्यः । तत्रच नोपाधिः संभवति साधनाव्यापकत्वस्य वक्तुमशक्यत्वात् । तदेवं नासिद्धो हेतुः । नापि विरुद्धः । वेद्येषु विपक्षेष्वनुभूतित्वहेतोरवृत्तेः । नाप्यनैकान्तिकः, विपक्षाद्व्यावृत्तेरेव । नाप्यसाधारणः, सपक्षाभावात् । विपक्षे बाधकतर्काभावात्संदिग्धानैकान्तिकतेति चेत् । मैवम् । अनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽनवस्थापातात् । नच वाच्यमवश्यवेद्यत्वाभावान्नानवस्था व्यवहारस्य तत्स्वरूपसत्तामात्रेणाप्युपपत्तेरिति । तद्विषयप्रमाणानुदये तत्सत्ताया अप्यनिश्चयात् तत एव व्यवहार इत्यप्यसिद्धेः । अथ यदा कदाचित्तत्सत्ताजिज्ञासोदये व्यवहारादिना केनचिल्लिङ्गेन सापि प्रमीयत इति मतं, तन्न । घट इति घटमनुभवामीति

सद्भावः किमतः, तत्र वक्तव्यं किं पक्षे उत तद्व्यतिरिक्तस्थले । आद्यं प्रत्याह—**न पक्ष इति** । तत्र हेतुमाह—**तत्रोपाधिसद्भाव इति** । यदत्र वक्तव्यं तत्पुरस्तादेवोक्तम् । द्वितीयं परिशेषयति—**तस्मादिति** । भवत्वेवं ततः किमिति । केवलव्यतिरेकिताकोपमपहाय न किंचिदित्याह—**तथाचेति** ।

ननु माभूदुक्तदोषराशिक्लेशानुकर्षितया साध्याभावंप्रति व्यापकत्वमुपाधेः, व्याप्यत्वे का नामानुपपत्तिरिति तत्राह—**प्रकृते चेति । अनुमानेनेति** । हेतुनेत्यर्थः । अत्रहि स्वप्रकाशत्वलक्षणसाध्याभावो वेद्यत्वम् । यत्रच वस्तुत्वं तत्र च वेद्यत्वं गमकत्वेनाभिमतमिति तदेवोपाधिस्तस्य च केवलान्वयित्वेनाभिमततया सर्वनिष्ठस्य साधनवत्यपि विद्यमानत्वात्साधनाव्यापकत्वं दुर्लभमित्यर्थः । अत्र च प्रकृतग्रहणं केवलान्वयिग्रहणं चोपलक्षणम् । सर्वकेवलव्यतिरेकिणि पक्षनिष्ठतयाशङ्क्यमानसर्वोपाधेः साधनव्यापकत्वात् । एतेन साध्याभावसमव्याप्तः कश्चिदुपाधिरस्तीति पक्षोऽपि निरस्तः । किंच यदा साध्याभावंप्रति व्याप्य उपाधिरिष्यते, तदा साध्याभावव्यावृत्तावुपाधिव्यावृत्तिरप्येष्टव्या, व्यापकात्यन्ताभाववन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनो व्याप्यत्वात्, संभवद्व्यतिरेकयोश्च व्यतिरेकव्याप्तेरप्येष्टव्यत्वात् । तथाच साध्याभावव्यावृत्तावुपाधेरपि व्यावृत्तिः किं पक्षे उतान्यत्र । नाद्यः । पक्षे साध्याभावाभावरूपसाध्यस्याद्याप्यनिर्णयात् । नाप्यन्यत्र । केवलव्यतिरेकिताकोपादिति । अत्र कश्चित्–साध्याभावसाधनाभावसंबन्धभञ्जकतया विपक्षे एवोपाधिं निदध्यादिति, तत्तु साध्यशब्दार्थानवबोधविजृम्भितमिति न तदपराधः कश्चित् । एवं हि साध्याभावाव्यापकत्वे सति साधनाभावव्यापक उपाधिरित्युक्तं स्यात्तथाच कथं साध्यव्यापकत्वम् , नहि साधनाभावः साध्यम् । अविप्रतिपन्नत्वात् । कुत्र च साध्याभावाव्यापकत्वमवसेयम् । न तावत्पक्षे । तत्र साध्याभावानिर्णयात् । नाप्यन्यत्र । तथासति साधनाभावाव्यापकतया तत्पक्षव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य केवलव्यतिरेकिसाधनाभाववत्त्वात् । बहु चात्र वक्तव्यमस्ति विस्तरभयात्तु नोच्यते । **ननु** भवतु विपक्षवृत्त्यभावात्सपक्षेऽसति सपक्षाप्रवेशाभावाच्च विरुद्धानैकान्तिकतानामध्यवसितानामभावः । विपक्षे बाधकतर्काभावात्तु संदिग्धानैकान्तिकताकिंवदन्त्याः कात्तु प्रतिक्रियेति शङ्कते—**विपक्षे बाधकेति । नन्वनुभूतिरनुभाव्यैवेति** यदि नियमः स्यात्, स्यादनवस्था । नत्वयं नियम इति मतमाशङ्क्य निषेधति—**नच वाच्यमित्यादिना** । ननु यदि नानुभाव्यतानियमः, अननुभूततया तर्हि कथमर्थे व्यवहार इति शङ्कां स एव परिहरति—**व्यवहारस्येति । तत्स्वरूपसत्तामात्रेण** । अज्ञातेनेत्यर्थः । नच वाच्यमित्युक्तं तत्र हेतुमाह—**तद्विषयेति** । स्यादेवं, यदि तज्ज्ञानमन्तरेण तत्सत्तानिश्चीयेत, नत्वेतदस्ति प्रमाणाभावे दुरवधारणसत्तावत्त्वादितरथाऽसत्त्वमेव कथं नाध्यवसीयते । यथोक्तं को ब्रूते सती सा वित्तिरिति । तस्मात्सत्त्वमपि तस्य प्रमाणादेवावगन्तव्यमित्यर्थः । यदत्र तात्पर्यपरिशुद्धावुदयनेनोक्तं तदाशङ्कते—**अथेति** । अयमर्थः—नास्माभिः सत्तायां प्रमाणमेव नास्तीत्युच्यते, अपितु जिज्ञासायां सत्यां, नतु पुनः स्वोदयसमसमयमेवेति । तस्याश्चातीतायाः प्रत्यक्षाविषयत्वात् व्यवहारादिना लिङ्गेनेत्युक्तम् । आदिशब्देन च स्मरणं गृह्यते । परिहरति—**तन्नेति** ।

चानुभूतिद्वयातिरिक्तायास्तत्तदनुभूतिपरम्परावगाहिकायाः कस्याश्चिदनुभूतेरनुभवागोचरत्वात्। अन्तरेण तदनुभवं तत्सत्ताभ्युपगमे प्रमेयसत्ताया अपि तथाभ्युपगमोपपत्तौ प्रमाणगवेषणावैयर्थ्यापातात्। तत्रापि च प्रमाणगवेषणायां पूर्वोक्तानवस्था तदवस्थैव स्यात्।

अथ सा स्वविषयप्रमाणमन्तरेण स्वभावभेदादेव स्वविषयभेदव्यवहारं जनयेत्, जनयेत् सैव तर्हि तथा स्वव्यवहारमिति व्यर्थाऽनुभूतिपरम्पराभ्युपगतिः। तदेवमनुभूतेरनुभाव्यत्वेऽनुभूतिस्वरूपासिद्धिप्रसङ्गस्यैव विपक्षे बाधकतर्कत्वात् न संदिग्धानैकान्तिकता। किंचानुभूतिरर्थप्रकाशनसमये यदि न प्रकाशेत तथा सत्यनन्तरक्षणे जिज्ञासोस्तत्र संदेहो विपर्ययो वा विपरीतप्रमा वोदियात्। नच कश्चिदमुमद्राक्षीन्नो वा भवानिति पृष्टोऽनन्तरक्षणे संदिग्धे विपर्यस्यति संविदभावं वा प्रमिणोति, किंतु निश्चिनोत्येव 'इदमहमद्राक्षम्' इति। तेन प्रकाशमानैवानुभूतिरर्थैर्व्यवहारं जनयतीति युक्तम्। नच सुखादिवदन्याधीनप्रकाशत्वेऽपि संशयाद्यविषयत्वोपपत्तिः। सति धर्मिणि तद्वदेवावश्यवेद्यत्वेऽनवस्थादौस्थ्यात्।

किंच येन मनःसंयोगेन घटानुभूतिर्जनिता तेनैवानुव्यवसायस्यापि जन्म उत संयो-

---

अयं भावः—भवेदेवं यदि काचिदेवंविधा वित्तिः स्यात्सैव त्वनुपलब्धिविरुद्धा। नहि संसारमण्डले कस्यचिदर्वाग्दृशो व्यवसायानुव्यवसायातिरिक्ता तत्तद्वित्तिपरम्पराग्राहिका काचिदपि वित्तिरनुभूयते। तेनोपलब्धियोग्यत्वे सत्यनुपलब्धेरभाव एवावसीयते। योगिप्रभृतीनां तु तदस्तित्वे न ते प्रमाणमस्तीति। अथ माभूदनुभवस्तथापि तत्कल्पयाम इत्यत आह—**अन्तरेणेति**। तदनुभवं तादृशवित्त्यनुभवमित्यर्थः। न वयमेवमेव कल्पयामः अपितु प्रमाणबलादिति चेत्तत्राह—**तत्रापीति**। तृतीयज्ञान इत्यर्थः।

ननु तादृशी संवित् स्वज्ञापकप्रमाणमन्तरेणैव स्वरूपविशेषात्स्वविषये व्यवहारं प्रवर्तयतु, नह्येकस्य यादृगेव स्वभावस्तादृगेव सर्वस्येति शक्यनियमनं, जगद्वैचित्र्यभङ्गप्रसङ्गादिति शङ्कते—**अथ सेति। स्वभावभेदात्।** स्वभावविशेषादित्यर्थः। **स्वविषयभेदव्यवहारमिति**। स्वविषयविशेषव्यवहारमित्यर्थः। परिहरति—**सैव तर्हीति। स्वव्यवहारमिति**। स्वविषयव्यवहारमिति यावत्। अन्तिमायां यो न्यायः स प्रथमायामेवास्तु, प्रथमस्य तथाभावे प्रद्वेषः किंनिबन्धन इति न्यायादित्यर्थः। तृतीयज्ञानमेव वा तच्छब्दावमृष्टं तदा स्वविषयवत्स्वस्मिन्नपि तथाव्यवहारं प्रवर्तयेत्तन्न्यायेन चायस्य स्वप्रकाशता सिध्यतीति द्रष्टव्यम्। किंचानुभूतित्वं भवतु स्वप्रकाशत्वं च माभवत्विति वदन्प्रष्टव्यः किं अर्थप्रकाशनसमयेऽनुभूतिर्न प्रकाशतएव प्रकाशमाना वा परत इति। नाद्य इत्याह—**किंचानुभूतिरिति**। अप्रकाशमानेऽपि सर्वत्र संदेहादिर्नास्ति जिज्ञासाभावादपि तदभावोपपत्तेः। नहि हिमगिरिदरीविहारिकेसरिसटासंख्यासु संदिहते जनाः, असंदिहाना वा विपर्यस्यन्ति, अविपर्यस्यन्तो वाऽभावं प्रमिण्वन्ति, अप्रमिण्वन्तो वा तत्तत्वं विनिश्चिन्वन्तीत्यत उक्तं—**जिज्ञासोरिति**। जिज्ञासायां सत्यामपि संदेहादिर्नोदेति अभावनिर्णयादपि तेषामभावोपपत्तेरत उक्तं—**विपरीतप्रमा वोदियादिति**। एतदुक्तं भवति—यत्र विषये प्रमितिरपि नास्ति जिज्ञासा च चकास्ति तस्याः स्फुरणदशायां संदेहादिर्भवेदेवेति। नचैतदत्रास्तीत्याह—**नच कश्चिदिति**। निश्चयमेवाभिनयति—**इदमहमद्राक्षमिति**। इदानीं द्वितीयं निषेधति—**नच सुखादिवदिति**। हेतुमाह—**सति धर्मिणीति**। धर्मी अनुभवः। तद्वदेवेति सुखादिवदेवेत्यर्थः। अथवा **सति धर्मिणीति** द्वितीयज्ञाने सतीत्यर्थः। **तद्वदेवेति** प्रथमज्ञानवदित्यर्थः। तथासत्यनवस्था प्रसरत्येवेति भावः।

नच सुखादिप्रतिबन्दी, तत्राप्यस्मन्मते तत्साधकसाक्षिणः स्वप्रकाशत्वेनानवस्थानवतारात्, भवतामेव तत्रापि दौस्थ्यात्। तदेवमर्थप्रतीतिसमये संविदः स्फुरणमनवस्थाभयादन्यनिबन्धनं न भवतीत्युक्तम्। इदानीं तात्कालिकं तद्विषयं ज्ञानमेव निरूपयितुं न शक्यते कारणाभावादित्याह—**किंच येनेति**। व्यवसायजन-

गान्तरेण । नाद्यः । अनुव्यवसायं प्रति कर्मकारकतया जनकस्य व्यवसायस्य तज्जन्यानुव्यवसायस्य च यौगपद्यायोगात्, करणस्य प्रत्ययपर्याये सामर्थ्यानङ्गीकाराच्च । यतोऽसमवायिकारणभेद एव ज्ञानभेदहेतुरभ्युपेयते । अन्यथापेक्षणीयान्तरासंभवेन युगपदेव घटानुभवस्मरणयोरनुभवान्तरस्य च तद्विषयस्योत्पत्तिप्रसङ्गात् । अक्रमाच्च कारणात्कार्यभेदक्रमायोगात्, बाह्यसामग्र्यवच्छेदकक्रमभेदेन कार्यक्रमाभ्युपगमे युगपदेव संप्रयुक्तेषु घटपटादिषु युगपदेवानेकज्ञानजन्मप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । घटज्ञानोदयसमये मनसि क्रिया ततो विभागस्ततः पूर्वसंयोगविनाशस्तत उत्तरसंयोगोत्पत्तिस्ततो ज्ञानान्तरमित्यनेकक्षणविलम्बेनोत्पद्यमानस्य ज्ञानस्यापरोक्षतया पूर्वज्ञानग्राहकत्वानुपपत्तेः । किंच चक्षुरादिवदप्रकाशमानस्यैव ज्ञानस्य स्वातिरिक्तज्ञानजननेनार्थव्यवहारहेतुत्वाभावात् जडानां च स्वतः परस्परं वा प्रकाशमानत्वायोगात् ज्ञानमपि न प्रकाशते चेत्किमपि न प्रकाशेतेति जगदान्ध्यप्रसङ्ग इत्यादिविपक्षबाधकस्तर्क उन्नेयः ॥

ननु घटज्ञानवानहमस्मि ज्ञातो घट इति प्रत्यक्षेणैवानुभूतेर्वेद्यत्वप्रतीतेः कालात्ययाप-

---

कसंयोगेनैवानुव्यवसायजन्मेत्याद्यं पक्षं निराचष्टे—**नाद्य इति** । तत्र किं युगपदेव ज्ञानद्वयं जनयति स मनःसंयोगः उत पर्यायेण । नाद्यः । जन्यजनकयोः समसमयमेव जन्माभावादित्याह—**अनुव्यवसायं प्रतीति** । न द्वितीय इत्याह—**करणस्येति** । प्रत्ययपर्यायः प्रत्ययपरम्परा । प्रत्ययपर्याये सामर्थ्याभावं विवृणोति—**यत इति** । अस्यैव भेदकत्वानङ्गीकारे दण्डमाह—**अन्यथेति** । यत्र संस्कारसहितमिन्द्रियं प्रत्यभिज्ञां जनयति तत्र घटविषययोरनुभवस्मरणयोस्तद्धटविषयानुभवान्तरस्य चेति ज्ञानत्रयस्य युगपदुत्पत्तिप्रसङ्गात् । तत्र हेतुः—**अपेक्षणीयांतरासंभवेनेति** । संयोगभेदस्यानङ्गीकारात्, विषयस्य चैकत्वादेव संपन्नत्वात्संस्कारस्य संप्रयोगस्य च विद्यमानत्वादिति भावः । तदेवं कार्यभेदो दृश्यमानस्तदुपपादकासमवायिकारणभेदं कल्पयतीत्युक्तम् । इदानीं कार्यक्रमोऽपि क्रमवत्कारणमन्तरेणानुपपद्यमानोऽसमवायिकारणक्रमं कल्पयति, ततश्च तस्यानेकत्वमित्याह—**अक्रमाच्चेति** । ननु भवतु कारणक्रमः स त्वसमवायिकारणस्य न भवति, अपि तु बाह्यसामग्री या विषयेन्द्रियसंप्रयोगादिस्तदीय इत्याशङ्क्य तर्हि यत्र युगपदेव विषयेन्द्रियसंप्रयोगस्तत्र युगपदेवानेकानि ज्ञानानि जायेरन् नतु तदस्ति, तस्मात्तत्रापि कार्यक्रमप्रयोजको बाह्यसामग्र्यतिरिक्तस्यान्तरस्य कारणस्य क्रमो वक्तव्यस्तत्र चात्ममनसोरेकत्वेन क्रमायोगात्परिशेषात्तयोः संयोगलक्षणासमवायिकारणक्रमएव प्रयोजक इत्याह—**बाह्यसामग्रीति** । नचादृष्टमात्रभेदाद्, अतिप्रसङ्गात् । तदेवं प्रथमज्ञानजनकसंयोगादेव द्वितीयज्ञानजन्मेत्ययं पक्षो निरस्तो वेदितव्यः । इदानीं संयोगान्तरादनुव्यवसायजन्मेति द्वितीयं पक्षं निरस्यति—**न द्वितीय इति** । वर्तमानग्राहकप्रत्यक्षाभावादित्यर्थः । पूर्वं संवित्स्फुरणानुपपत्तिर्बाधिकेत्युक्तमिदानीं सर्वस्फुरणानुपपत्तिरूपं बाधकमाह—**किंचेति** । एवं हि तेषामभ्युपगमः, ज्ञायमानमेव ज्ञानमर्थव्यवहारहेतुरिति न नियमो निलीनस्यापि तस्य चक्षुरादिवद्व्यवहारहेतुत्वसंभवादिति । नचैषोऽपि युक्तः । तथा सति चक्षुरादिवदेवार्थप्रकाशकत्वं स्यान्नतु प्रकाशत्वं, प्रकाशत्वं च सिद्धमतो न चक्षुरादिसाम्यमित्यर्थः । किंच तदपि ज्ञानं पूर्वज्ञानवदेवेति न किंचिदपि ज्ञानमर्थप्रकाशं स्यात् । जडानां च जडत्वादेव न स्वयं परस्परेण वा प्रकाशसंभव इति 'अन्धस्येवान्धलग्नस्य विनिपातः पदेपदे' इत्याभाणकभागितयैव घोरान्धकारनिकरकूपोदरनिपातापात इत्याह—**जडानां चेत्यादिना** ॥

प्रत्यक्षविरुद्धकालातीततामाशङ्कते[1]—**नन्विति** । घटविशेषितज्ञानावगाहि वा ज्ञानविशेषितघटावगाहि वोभयथापि ज्ञानग्राहकमेवेदमित्यर्थः । अत्र तावदेवंविधशब्दप्रयोगस्य विषयस्फुरणेन भवितव्यं, तत्तु यथायथं

---

१ प्रत्यक्षविरुद्धतां प्रत्यक्षकालातीततां चेत्यर्थः.

दिष्टेतिचेत् । न । वेद्यत्वव्यतिरेकेण तस्याः स्वतःस्फुरणेनापि तादृग्व्यवहारोपपत्तेः । किंच विदितो घट इत्यत्रानुव्यवसायेन घटस्यैव विदितत्वमवसीयते नतु वित्तेः । विदितत्वस्य घटविशेषणत्वात् । अपिचानुभूतेः प्रत्यक्षतायामपि तत्प्रत्यक्षेणैव तदनुभाव्यत्वस्याप्रत्यक्षीकरणान्न प्रत्यक्षविरुद्धता । अन्यथानुव्यवसायेन व्यवसायस्य स्वविशेषितवेद्यत्वग्रहणे विशेषणतया स्वस्यापि स्वेन वेद्यत्वापातात् सौगतमतानुमतिप्रसङ्गः[1] । नच वेद्यत्वापादकवस्तुत्वाद्यनुमानविरोधः, व्याप्तिग्रहणासिद्धेः । तथाहि वस्तुत्वाद्वेद्यत्वं साधयता यद्यद्वस्तु तत्तद्वेद्यमिति व्याप्तिरभ्युपेया । तथासत्यस्या व्याप्तेर्ग्राहिका संविद्व्याप्तिग्रहणसमये स्फुरति न वा । आद्ये स्वेनैव स्फुरणे सौगतमतानुमतस्वप्रकाशतापत्तिः, तत्स्फुरणस्य स्वहेतुताया अप्यनङ्गीकारे वेदान्तसिद्धान्ताभिमतं स्वयंप्रकाशत्वं त्वयाभ्युपगतं स्यात् । द्वितीये तु संविल्लक्षणवस्तुविशेषस्यास्फुरणादेव सर्वोपसंहारवती व्याप्तिरेवास्तमियात्तत्र कुतोऽनुमानप्रसरः कुतस्तरां च प्रकृतस्य हेतोः सप्रतिसाधनता । अपिच भाट्टानां ज्ञाततायां व्यभिचारात् नैयायिकादेश्च वेद्यत्वस्यापि धर्मतयात्यन्ताभावप्रतियोगित्वादवेद्यस्यापि कस्यचित्संभवेन वस्तुत्वादेः केवलान्वयित्वेनाभिमतस्यापि हेतोः संभावितविपक्षतया विपक्षबाधकतर्कमन्तरेणाप्रयोजकत्वात् । नह्यनुभूतेरप्यवेद्यत्वे[2] वस्तुत्वानुपपत्तिः, स्वतःसिद्धतायामपि तदुपपत्तेः । लक्ष्यत्वन्यायविषयत्वहेत्वोरपि यथोक्तमूहनीयम् ।

ज्ञानस्य स्वरूपस्फुरणेन घटस्य तु तेनैव स्फुरणेनेत्येवं स्फुरणेऽपि संभवत्येवायं व्यवहार इति नायं ज्ञानस्य वेद्यत्वापादनक्षम इत्याह—**न । वेद्यत्वव्यतिरेकेणेति** । विदितो घट इत्यत्राधिकमाह—**किंचेति** । अथवा व्यवहारस्यानुभूतिविषयत्वमङ्गीकृत्यान्यथासिद्धिरभिहिता । इदानीं तु तदेव नास्तीत्याह—**किंचेति** । एवं हि वेदनस्यापि विदितत्वं व्यवहारविषयत्वं वा स्यात् । यदि विदित इति पदं वेदनेन समन्वियान्नत्वेतत्, घटेनैव तस्यान्वयादित्यर्थः । किंच भवतु वानेन ज्ञानेन स्फुरणं तथाप्येतज्ज्ञानवेद्यत्वमनेनैव गृह्यतेऽन्येन वा । न तावदन्येन, तदानीं प्रथमस्यातीततया तन्निष्ठवेद्यताया अप्रत्यक्षत्वात् । न द्वितीय अपराद्धान्तादित्याह—**अपिचानुभूतेरिति** । सौगतमतानुप्रवेशो ज्ञानस्यैव स्वग्राहकत्वेन क्रियाकर्मभावस्वीकारः । सत्प्रतिपक्षतां परिहरति—**नचेति** । येयं व्याप्तिग्राहिणी संवित्समस्तं वस्तु तद्गतवेद्यत्वं च गृह्णाति, सापि स्फुरति न वा । यदि स्फुरति तदा स्वेनान्येन वा । स्वेनेति तावन्न घटत इत्याह—**स्वेनेति** । न वयं क्रियाकर्मभावं ब्रूमो येन तथागतमतापातः स्यात्किंतु संविद्रूपत्वमित्यत आह—**तत्स्फुरणस्येति** । अन्येनेति त्वनवस्थया दूषितप्रायमित्युपेक्षितम् । अस्फुरणं दूषयति—**द्वितीये त्विति** । सर्वोपसंहारवती सर्वकोडिका । सर्वव्यक्तिनिष्ठा इति यावत् । तदेवं साधारण्येन व्याप्त्यसिद्धिमभिधाय प्रतिदर्शनमपि दर्शयति—**अपिचेति** । भाट्टानां प्राकट्यं स्वप्रकाशमित्यर्थः । यस्य तु नैयायिकस्य स्वप्रकाशं न किंचिदप्यस्ति तस्य पूर्वोदितानुमानेन वेद्यत्वरहितं किंचित्साधयित्वा तत्र हेतोरवृत्त्यनिश्चयात्संदिग्धानैकान्तिकता वक्तव्या इत्याह—**नैयायिकादेश्चेति** । नन्वेतदेव विपक्षे बाधकं यद्वस्तुत्वहानिरित्यत आह—**नहीति** । वस्तुत्वं हि स्फुरणाभावे निवर्तेत[3] अवेद्यस्यापि स्वतःस्फुरणोपपत्तेः । नान्तरेण वेद्यत्वमनुपपत्तिर्वस्तुत्वस्येत्यर्थः । एतेनेदमप्यपास्तं यदाह मानमनोहरकारः 'ज्ञानं प्रत्यक्षवेद्यं वस्तुत्वाद्घटव' दिति । यच्च तार्किकैरुत्प्रेक्ष्यते वेद्यत्वसाधनाय लक्ष्यत्वान्न्यायविषयत्वादिति च, तत्रापि यल्लक्ष्यं यच्च न्यायविषयं तद्वेद्यमिति व्याप्तिग्राहिणि ज्ञाने लक्ष्ये न्यायविषये च स्फुरत्यस्फुरति च पूर्वोक्तविकल्पदोषाः समाना इत्याह—**लक्ष्यत्वेति** ।

---

१ टीकातः 'सौगतमतानुप्रवेशप्रसङ्ग' इति पाठः प्रतिभाति. २ अपिर्भिन्नक्रमोऽवेद्यत्वे इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः. ३ नतु वेद्यत्वाभाव इति शेषः.

नच लक्षकपदत्वेन लक्ष्यविषयज्ञानजन्यत्वमनुमेयं, हेतोरसिद्धत्वात् । न ह्यनुभूतिपदमनुभूतिं लक्षयतीति तवाभिमतं, तद्वाचकत्वेनैव स्वीकारात् । किंच लक्ष्यज्ञानशब्देन लक्ष्यकर्मकं स्फुरणं किंवा तद्विषयमुत स्फुरणमात्रं किंवा तद्विषयान्तःकरणवृत्तिर्विवक्ष्यते । नाद्यः । अतीताद्यर्थलक्षकपदेषु व्यभिचारात् । नेतरे सिद्धसाधनत्वात् । अस्ति हि तत्स्वभावस्यापि स्फुरणस्य तद्व्यवहारजनकत्वेन तद्विषयत्वम् । अस्ति च स्फुरणमात्रमनुभूतेः स्फुरणरूपत्वात्तदाकाराया वृत्तेः स्वीकाराच्च । अनुभूतिपदवाच्यस्य लक्ष्यस्य वा स्वप्रकाशत्वमित्यपि विकल्पोऽनुपपन्नः, उभयवादिसंप्रतिपन्नस्फुरणमात्रस्य स्वप्रकाशत्वप्रतिपादनात्। अन्यथा वेद्यत्वसाधनेऽपि तवास्य विकल्पस्य दुष्परिहरत्वात् ॥

नन्वेवमपि घटः स्वयंप्रकाशो घटत्वाद्यन्नैवं तन्नैवं यथा पट इत्याभाससमानयोगक्षेमता हेतोरिति चेन्मैवम् । पृथुबुध्नोदराकारस्य घटशब्दवाच्यस्य स्पर्शरूपादिमतश्चक्षुःस्पर्शनप्रमाणसिद्धत्वेन संमतस्य स्वप्रकाशत्वसाधने प्रत्यक्षविरोधादतद्विषयस्य चाप्रसिद्धत्वेन धर्म्यसिद्धिः । नचात्राप्यवेद्यस्यानुभूतित्वमप्रसिद्धमिति वाच्यम् । तथा सति तस्या वेद्यत्वावेद्यत्वयोर्वादिनां विप्रतिपत्त्यभावप्रसङ्गात् । नचैवमुभयतःपाशा रज्जुः । अनुभूतेः प्रमाणजन्यस्फुरणाश्रयतया स्फुरणकर्मतया वा घटादिवद्विषयभावाभावेऽपि प्रमाणजनिता-

---

यत्तूक्तं लक्षकपदत्वादेव लक्षकपदं पक्षीकृत्य लक्ष्यविषयज्ञानजन्यत्वमनुमीयत इति तत्राह—**नचेति** । हेतुमाह—**नहीति** । अयमर्थः—नहि यस्य कस्यचिल्लक्षकमनुभूतिपदं पक्षः । तथा सति प्रमात्रादिलक्षकानुभूतिपदस्य लक्ष्यविषयज्ञानजन्यत्वेन सिद्धसाधनताप्रसङ्गात् । तस्मादनुभूतिलक्षकमनुभूतिपदं पक्ष इति वक्तव्यम् । तथाच तादृशानङ्गीकाराङ्गीकारयोराश्रयासिद्ध्यपसिद्धान्तयोरन्यतरापात इति । अथानुभाव्यवाचकानुभूतिलक्षकपदं पक्षीकुर्यात्तं प्रति साध्यं विकल्पयति—**किंचेति** । लक्ष्यकर्मकस्फुरणजन्यत्वमतीतादिवस्तुलक्षकपदस्य नास्ति । अतीतादीनामिदानीमभावेनानुभवावच्छेदकत्वाभावात् । अतोऽनैकान्तिकमित्याह—**अतीताद्यर्थेति** । तद्विषयस्फुरणजन्यत्वसाधने सिद्धसाधनतामुपपादयति—**अस्ति हीति** । येन हि यस्य व्यवहारः प्रवर्तते तस्य हि स विषयभेदः[१] स्वतन्त्र इत्यभिप्रायः । तत्स्फुरणमात्रेण जन्यत्वसाधने तृतीयपक्षे सिद्धसाधनतामाह—**अस्तिचेति** । लक्ष्यस्वभावभूतस्फुरणस्यापि लक्ष्यस्फुरणत्वादित्यर्थः । चतुर्थे पक्षे सिद्धसाधनतां दर्शयति—**तदाकाराया इति** । **अन्यथेति** । अनुभूतिपदवाच्यस्य चेत्सिद्धसाधनं, लक्ष्यस्य चेत्त्वासिद्धिरिति विकल्प्य दूषणे साधारणांशग्रहणमेव शरणमित्यर्थः ।

उक्तानुमानस्य यद्यपि विशेषतो दूषणं न स्फुरति तथापि अस्त्याभाससमानयोगक्षेमत्वं, तथाच यदितरस्य दूषणं तदस्यापि समानमिति शङ्कते—**नन्वेवमिति** । अत्र किं रूपादिमान्घटः पक्षीक्रियते उतालौकिकः कश्चित् । नाद्यः । धर्मिग्राहकप्रमाणबाधादित्याह—**मैवमिति** । चक्षुःस्पर्शनप्रमाणसिद्धत्वे हेतुः—**स्पर्शरूपादिमत इति** । द्वितीयं दूषयति—**अतदिति** । **नचात्रापीति** । रूपादिहीनस्य यथा घटत्वमप्रसिद्धमेवमित्यर्थः । हेतुमाह—**तथा सतीति** । विप्रतिपत्तिरेव वेद्यावेद्यसाधारणानुभूतिप्रसिद्धौ प्रमाणमित्यर्थः । यच्च प्रमाणसद्भावे वेद्यत्वादस्वप्रकाशत्वमभावे च प्रमाणाभावादसिद्धिरित्युभयतःपाशा रज्जुरित्युक्तं तदपि नास्तीत्याह—**नचैवमिति** । स्फुरणाश्रयतयेति भाट्टाभिप्रायेणोक्तं, स्फुरणकर्मतयेतीतराभिप्रायेण । एतदुक्तं भवति—न प्रमाणप्रवृत्तिमात्रादनुभवकर्मत्वं येनास्वप्रकाशता स्यादपितु तदाकारान्तःकरणवृत्तिरेव प्रमाणैर्जन्यते । नच वृत्तिविषयतामात्रादस्वप्रकाशता स्यात्प्रकाशप्रकाश्यत्वाभावात्स्वरूपप्रकाशाभिव्यञ्जकमात्रत्वाद्वृत्तेः । तेन न वेद्यत्वप्रसक्तिर्नाप्यप्रामाणिकमिति । **ननु** वृत्तिव्याप्यत्वमात्रान्न प्रामाणिकत्वमपितु स्फुरणव्याप्यतया,

---

१ विषयभेद इति । विषयविशेष इत्यर्थः । स्वतन्त्र इति । ननु पराधीनो मुख्य इति यावत्.

न्तःकरणवृत्तिव्याप्यत्वेन विषयताङ्गीकारेऽपि स्वप्रकाशत्वाव्याघातात्, उक्तवृत्तिव्याप्यत्वेऽपि स्फुरणव्याप्यत्वाभावापराधेन नाप्रामाणिकतापि, केवलव्यतिरेकाभावात्, अतीतानागतयोः स्फुरणविरहिणोरुक्तवृत्तिव्याप्ययोर्भाट्टैः प्रामाणिकत्वाभ्युपगमात्, चेष्टादिलिङ्गकानुमानविषयस्यापि परज्ञानस्य स्वाश्रये स्वविषयापरोक्षव्यवहारजनने ज्ञानान्तरनिरपेक्षतया स्वप्रकाशत्वोपपत्तेश्च ।

किंच त्वज्ज्ञानं तवापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सति वेद्यं न भवति ज्ञानत्वान्मदीयज्ञानवत् । नच मदसमवेतत्वं मदन्यसमवेतत्वं वोपाधिः । साध्याव्याप्तेः, त्वदीयधर्मादिषु त्वत्समवेतेष्वसमवेतेषु च परमाणुषूक्तसाध्यसद्भावेऽप्युपाधेरभावात् । नच ममापरोक्षव्यवहारायोग्यत्वमुपाधिः, ममापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वादिदं ममापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सत्यवेद्यं न भवति

घटादौ तथा दर्शनादित्यत आह—**उक्तेति** । कुतः, केवलव्यतिरेकाभावात् । नहि संभवद्व्यतिरेकयोरन्वयमात्राद्धेतुहेतुमद्भावनिश्चयः, अतिप्रसङ्गात् । माभूत्तुरगखरवर्णयोर्हेतुहेतुमद्भावः, संभवति ह्यन्वय इति भावः । किंच तौतान्तिकैस्तावदेवं वक्तुमयुक्तं, प्राकट्यानाधारयोरप्यतीतानागतयोः ज्ञानमात्रविषयतया प्रामाणिकत्वाङ्गीकारादित्याह—**अतीतेति** । तार्किकाणां वृत्तिफलविभागएव नास्तीति न पर्यनुयोगावकाशः । तदेवं वृत्तिविषयत्वमात्रेणापि प्रामाणिकत्वमस्तीत्युपपादितम् । इदानीं वृत्तिविषयत्वेऽपि स्वप्रकाशत्वक्षतिर्नास्तीत्युपपादयति—**चेष्टादीति** । स्वाश्रये स्वाधारे । नहि प्रमाणावेद्यत्वं स्वप्रकाशत्वं किंतु स्वविषयापरोक्षव्यवहारजनने प्रकाशान्तरनिरपेक्षत्वं । तच्च स्वप्रकाशत्वसाधकप्रमाणगम्यत्वेपि न विरुध्यते प्रमाणान्तरनिरपेक्षतयैव स्वाश्रये स्वविषयापरोक्षव्यवहारजनकत्वादित्यर्थः ।

एवं व्यतिरेक्यनुमानेन स्वप्रकाशत्वं समर्थितम् । ये तु वक्रनयवर्त्मानुसारिणस्तान्प्रत्यभिनवरीतिसुरभिमन्वयव्यतिरेकिप्रयोगमाह—**किंच त्वज्ज्ञानमिति** । त्वज्ज्ञानं वेद्यं न भवतीत्युक्ते अप्रसिद्धविशेषणता । तन्निवृत्त्यर्थमपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सतीत्युक्तम् । वेद्यत्वाभावस्याप्रसिद्धत्वेऽप्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वेसति वेद्यत्वरहितस्य परमाण्वदृष्टादेः प्रसिद्धत्वेन नाप्रसिद्धविशेषणता । तावत्युक्तेऽर्थान्तरता तदीयज्ञानस्य परंप्रत्युक्तरूपत्वात्, तदर्थं तवेत्युक्तम् । एवमपि परकीयज्ञानमादायार्थान्तरता तस्यैतं प्रति तथात्वादत उक्तं—**त्वज्ज्ञानमिति** । एतदीयस्य च ज्ञानस्यैतं प्रत्यपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणत्वमपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वानधिकरणत्वाद्वा वेद्यत्वानधिकरणत्वाद्वा । नाद्यः । व्याघातात् । उत्तरं तु सिध्यदपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वेसत्यवेद्यत्वलक्षणं स्वप्रकाशत्वमादाय सिध्यतीति स्वप्रकाशत्वसिद्धिः, अन्यज्ञाने चैतदपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वानधिकरणत्वात् तद्गर्भवेद्यत्वानधिकरणत्वमिति साध्यप्रसिद्धिः । अन्यदीयज्ञानस्योक्तसाध्यवत्त्वे मदसमवेतत्वं मदन्यसमवेतत्वं वोपाधिरित्याशङ्क्य निरस्यति—**नचेति** । कुतः, साध्याव्यापकत्वात् । तदेव विवृणोति—**त्वदीयेति** । त्वददृष्टसंस्कारयोस्त्वदपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सति वेद्यत्वरहितयोस्त्वदसमवेतत्वत्वदन्यसमवेतत्वयोरुपाध्योरभावेन साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः । उत्तरस्योपाधेः साध्याव्याप्त्युदाहरणान्तरमाह—**असमवेतेष्विति** । परमाण्वाकाशादीनामसमवेतत्वेनान्यसमवेतत्वस्य सुतरामभावादित्यर्थः । उपाध्यन्तरमाशङ्क्य निराकरोति—**नचेति** । प्रतिवादिज्ञानस्य तदपरोक्षव्यवहारयोग्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणत्वे तदपरोक्षव्यवहारायोग्यत्वमुपाधिस्तथाच वादिज्ञानेऽप्युपाधिर्व्यावर्तमानः साध्यमपहरतीत्युपाधिवादिनोऽभिमतं तद्दूषयितुं हेतुमाह—**ममापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वादित्यादिनोपाधित्वादित्यन्तेन** । उपाधिं वदतोपाधिव्यतिरेकेण साध्यव्यतिरेकोऽनुमातव्यः, सर्वोपाधीनामेवंस्वाभाव्यात् । युक्तं चैतत्साध्योपाध्योर्व्याप्यव्यापकभावार्थं तदभावयोरपि व्याप्यव्यापकभावनियमात् । तत उपाध्यभावसाध्याभावयोरपि निरुपाधिसंबन्धो वक्तव्यः । तस्माद्भावयोरप्युपाधिर्निविशमानो दूषयेदेव प्रथमोपाधिमित्यभिसंधाय तद्व्यतिरेकयोरप्युपाधिरुपन्यस्तस्तत्र ममा-

घटवदिति व्यतिरेके ज्ञानेतरत्वस्यैवोपाधित्वात् । विवादपदानि ज्ञानानि घटज्ञानान्यत्वे-सति वेद्यत्वानधिकरणानि ज्ञानत्वाद्घटज्ञानवत् ।

नच घटज्ञानत्वमुपाधिः, शरीरिजन्यत्वोपाधाविव व्यर्थविशेषणत्वात् । तस्माद्विगलितसकलकलङ्कमनुभूतेः स्वप्रकाशत्वानुमानमिति सिद्धम् । एतेनात्मनोऽपि स्वप्रकाशत्वं व्याख्यातम् ।

तथाहि 'चिद्रूपत्वादकर्मत्वात्स्वयंज्योतिरिति श्रुतेः । आत्मनः स्वप्रकाशत्वं को निवार-

---

परोक्षव्यवहारयोग्यत्वादित्युपाधिव्यतिरेकनिर्देशः । शेषः साध्यव्यतिरेकनिर्देशः । अनयोः संबन्धे ज्ञानेतरत्वमुपाधिरित्यर्थः । तदेवं व्यतिरेकानुन्नायकत्वात्साध्याव्यापकत्वाच्चानुपाधित्वे सिद्धे पूर्वोक्तहेतुरप्रत्यूह इत्यभिप्रायः । **ननु** यथाज्ञानत्वव्यतिरेकस्य ज्ञानेतरत्वस्योपाधित्वं ब्रूषे एवं ममापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वादित्यस्य हेतोर्व्यतिरेकस्य ममापरोक्षव्यवहारायोग्यत्वस्योपाधित्वं परेणापि सुवचमिति षण्ढमैथुनायितं चक्रकापत्तिश्च—ज्ञानेतरत्वव्यतिरेकस्य ज्ञानत्वस्य प्रतिवादिसाध्यव्यतिरेकरूपत्वदीयसाध्योन्नायकत्वे सिद्धे ज्ञानेतरत्वस्योपाधित्वं, तस्योपाधित्वे व्यतिरेकानुन्नायकत्वान्ममापरोक्षव्यवहारायोग्यत्वस्यानुपाधित्वं, तस्यानुपाधित्वे च ज्ञानत्वस्य प्रथमसाध्यं प्रति हेतुत्वमिति । तस्मान्नेयं रीतिश्चतुरश्रेणीरीतिसरणिमधिरोहतीति । आकर्ण्यतां तावदवहितहृदा ग्रन्थकारहृदयं, ममापरोक्षव्यवहारयोग्यत्वस्य प्रथमसाध्यव्यतिरेकोन्नायकत्वं तावदसंगतम् । वेद्यत्वं ह्यनेन साधनीयम् । नच तदप्रसिद्धं, येन ममापरोक्षेति विशेषणान्तरसार्थक्यं स्यात् । तस्मान्मद्वेद्यमिदं मद्व्यवहारयोग्यत्वादित्येवालमिति व्यर्थविशेषणत्वादहेतुरेवायम् । अतएव न तद्व्यतिरेकस्योपाधितेति । **ननु** एतदेवोच्यतां किमनेनाजागलस्तनायमानेन, सत्यम्, इयमपि काचन रीतिस्तार्किकैरुररीकृतेति प्रदर्शनार्थम् । तथाहि मानमनोहरकारेण वादिवागीश्वरेणात्मप्रकरणे—विवादाध्यासितं बोधाधारजन्यं कार्यत्वात् चेष्टादिवदित्यनुमानम्, व्यर्थविशेषणेनापि शरीरिजन्यत्वव्यतिरेकेण 'विवादाध्यासितं बोधाधारजन्यं न भवति । शरीर्यजन्यत्वाद्,' इति सत्प्रतिपक्ष्यते स्म । तथा, विवादाध्यासितमूर्तं प्रयत्नजं परमाणुव्यतिरिक्तत्वे सति मूर्तत्वात्, गन्धः प्रयत्नजः गन्धत्वात्पटवत्तद्गन्धवच्चेति, ईश्वरानुमाने च, न शरीरिणाऽजन्यत्वादित्यनेन प्रकरणसमत्वम् । नापि तज्जन्यत्वमुपाधिरकार्यत्वस्योपाधेर्व्यतिरेकस्य व्यर्थविशेषणत्वाच्चेतिवत् । तस्मान्न कश्चिदपि कलङ्कशङ्कावकाशः । तयैव रीत्यानुमानान्तरमाह—**विवादपदानीति** ॥

ज्ञानमात्रपक्षीकरणे घटज्ञानांशे सिद्धसाधनता, तदर्थं विवादपदमिति ग्रहणं, वेद्यत्वानधिकरणमित्युक्तेऽप्रसिद्धविशेषणता, तन्निवृत्त्यर्थं घटज्ञानान्यत्वे सतीति विशेषणं, वेद्यत्वानधिकरणत्वस्याप्रसिद्धत्वेऽपि घटज्ञानान्यत्वे सति वेद्यत्वानधिकरणत्वं घटज्ञाने प्रसिद्धं घटज्ञानस्य घटज्ञानान्यत्वानधिकरणत्वादेव, अन्यत्वं चात्र तत्त्वानधिकरणत्वं, घटज्ञानान्यत्वानधिकरणानीत्युक्ते व्याहतिस्तेषां घटज्ञानान्यत्वादेव, तदर्थं वेद्यत्वग्रहणं, घटज्ञानान्यत्वेसति वेद्यत्वानधिकरणत्वं घटज्ञानान्यत्वानधिकरणत्वान्न संभवति व्याघातात् । तस्माद्वेद्यत्वानधिकरणत्वसिद्धिः । पूर्वानुमानं समग्रलक्षणवतः सद्भावे, इदं त्ववेद्यत्वमात्र इति विशेषः । घटज्ञानस्योक्तसाध्यवत्त्वे घटज्ञानत्वमुपाधिमाशङ्क्य निषेधति—**नचेति** । यथाहि—विवादपदं सकर्तृकं कार्यत्वात्कुम्भवदित्यत्र शरीरिजन्यत्वं व्यर्थविशेषणत्वादनुपाधिः, जन्यत्वमात्रेण साध्यव्याप्तिसिद्धेरितरस्य पक्षमात्रव्यावर्तकत्वात्, एवं ज्ञानत्वमित्यनेनैव ज्ञानव्यतिरिक्तव्यावृत्तौ सिद्धायां घटपदस्य पक्षीकृतघटज्ञानव्यतिरिक्तज्ञानव्यवच्छेदकत्वात्पक्षेतरतयाऽयमनुपाधिरित्याह—**शरीरीति** । अवीतपदमाचार्यैरकार्यन्वयगोचराः । महाविद्याः पुनर्दिव्या दीव्यन्त्यत्रानिवारितम् ॥ तथाहि विमतं ज्ञानमेतज्ज्ञानविज्ञानविषयत्वे सति वेद्यत्वरहितज्ञानविषयः पदविषयत्वात् घटवदित्यादिमहाविद्याभिरपि समर्थनीयं स्वप्रकाशत्वं, फलाविषयत्वादिसाधनान्न व्याहतिः । स्वप्रकाशसमर्थनमुपसंहरति—**तस्मादिति** । विज्ञानस्वप्रकाशत्वमात्मस्वप्रकाशत्वेऽप्यतिदिशति—**एतेनेति** ॥

यद्यपि विज्ञानस्वप्रकाशतयैव तद्रूपस्यात्मनः स्वप्रकाशता सिद्धा, तथापि तद्रूपतायामेव विवादात्तत्समर्थनार्थमधिकयुक्तिप्रदर्शनार्थं च वादान्तरारम्भः । हेतून्प्रमाणानि संगृह्णाति श्लोकेन—**चिद्रूपत्वादित्या-**

---

१ अत्र यथाक्रमं प्रथमानुमाने प्रथमो दृष्टान्तो द्वितीये च द्वितीयः ।

यितुं क्षमः' ॥ ३ ॥ आत्मा संविद्रूपः संवित्कर्मतामन्तरेणापरोक्षत्वात्संवेदनवदिति प्राभाकरं प्रत्यनुमानात्, घटतज्ज्ञानयोः संबन्धः आत्मनिष्ठः ज्ञाननिष्ठत्वात्पदविषयत्ववदिति नैयायिकादीन्प्रत्यनुमानादात्मनश्चिद्रूपत्वसिद्धिः, विपक्षे चात्मनः संशयविपर्यासगोचरत्वापत्तिर्बाधिका । नह्यात्मन्यहमनहं वेति कश्चित्संदिग्धे, नैवाहमिति वा विपर्यस्यति । नचैतत्स्वप्रकाशज्ञानरूपतामन्तरेणावकल्प्यते[1] । नचान्तरेणापि ज्ञानरूपतां दुःखादिवदेतदुपपद्यत इति शङ्कनीयम् । तेषां स्वसत्तायां ज्ञानाव्यभिचारात्तदुपपत्तेः । नचात्मन्येवमभ्युपगम्यते, सुषुप्त्यभावप्रसङ्गात् । नच ज्ञानात्मनोः संबन्धोऽनात्मवृत्तिर्ज्ञानवृत्तित्वात् सत्तावदिति शङ्कनीयम् । ज्ञानमेवात्मेत्यभ्युपगच्छतां ज्ञानात्मनोः संबन्धस्यैवाभावादाश्रयासिद्धेः । 'नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इति द्रष्टृदृष्ट्योः संबन्धः श्रुतित एवाधिगत इति मानमनोहरकारः प्रातिष्ठिपदितिचेन्मैवम् । श्रुतेर्लोकप्रसिद्धसंबन्धानुवादेन दृष्टेर्विनाशित्वाभावमात्रप्रतिपादनपरत्वात्, 'अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थव'दिति न्यायात्, मुख्यार्थेऽद्वैतश्रुतिविरोधात्, राहोः शिर इतिवदुपचारेणापि संबन्धश्रुतेर्वृत्त्युपपत्तेश्च ।

नचानयोस्तुल्यबलतया विपर्ययः, तत्परत्वातत्परत्वविशेषोपपत्तेरुपक्रमोपसंहारादिषु-

---

दिना । प्रथमं समर्थयते—**आत्मा संविद्रूप इति** । अपरोक्षव्यवहारविषयत्वं चापरोक्षत्वं, नापरोक्षज्ञानविषयत्वमपरोक्षज्ञानत्वं वा । तेन न साधनवैकल्यासिद्धी, घटादेरतीतादेश्च व्यवच्छेदाय विशेषणद्वयम् । **घटतज्ज्ञानेति** । यद्यपि ज्ञानज्ञेययोर्विषयविषयिभावो नाम न भावरूपः कश्चित्संबन्धस्तथाप्यभावरूपत्वादस्त्येवाश्रितत्वं[2], सिद्धान्ते त्वाध्यासिकः संबन्धोऽत्र, संबन्धस्य संबन्धिमात्रनिष्ठत्वात्, संबन्धिभूतज्ञानघटयोरन्यतरस्यात्मत्वमादायात्मनिष्ठत्वं पर्यवस्यति, तत्रापि घटस्यात्मत्वमुभयवाद्यनभिमतमिति विप्रतिपन्नज्ञानस्यात्मतामापादयति । पदस्य विषयत्वं पदविषयत्वम् । ज्ञानरूपत्वाभावे बाधकमाह—**विपक्षे चेति** । संशयाद्यविषयत्वं स्वप्रकाशत्वव्याप्तं न भवति, दुःखादावदर्शनादित्याशङ्क्य निषेधति—**नचान्तरेणेति** । **सुषुप्त्यभावप्रसङ्गादिति** । एतन्निष्ठजन्यज्ञानेनैतस्य प्रकाशाव्यभिचारेऽस्य न सुषुप्तिः स्यात् । एतन्निष्ठकार्यज्ञानोपरमस्यैतत्सुषुप्तित्वादित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षतामाशङ्क्य निषेधति—**नचेति** । अत्रापि संबन्धस्यानात्मवृत्तित्वमन्यतरस्यानात्मतामादाय पर्यवस्यति । तत्राप्यात्मनोऽनात्मता व्याहतेति ज्ञानानात्मत्वसिद्धिः । **ननु** मानमनोहरकारेण, स च ज्ञानाश्रयः 'नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इति श्रुतौ द्रष्टृदृष्ट्योः संबन्धप्रतीतेरिति ज्ञानात्मनोः संबन्धः[3], तत्कथमाश्रयासिद्धिरिति शङ्कते—**नहि द्रष्टुरिति** । नेयं श्रुतिः संबन्धप्रतिपादिका अन्यपरत्वादिति परिहरति—**मैवमिति** । तत्परत्वाभावे च कारणमाह—**अप्राप्त इति** । अप्राप्ते हि शास्त्रमर्थवत् । 'अर्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाण'मिति तत्र जैमिनिनोक्तत्वादित्यर्थः । एवमनुवादकतया परिहारमुक्त्वा प्रकारान्तरेण परिहरति—**मुख्यार्थ इति** । एतेन देवताधिकरणन्यायोऽप्यनवकाशीकृतः ।

नन्वद्वैतश्रुतिविरोधादन्यथाभावोऽस्याः किमिति कल्प्यते विपरीतमेव वा किं न स्यात् श्रुत्योस्तुल्यबलत्वात् 'तुल्यं हि सांप्रदायिक'मिति न्यायादित्याशङ्क्य तत्परत्वातत्परत्वविशेषान्नेत्याह—**नचेति** । तत्परत्वमेव तस्याः कथमवगम्यतेऽतत्परत्वं चास्या इत्यत आह—**उपक्रमेति** । 'आत्मा वाऽरे' 'यत्र त्वस्ये'ति चाद्वैतेनोपक्रमोपसंहारौ । 'इदं सर्वं सलिल एक' इति चाभ्यासः । जीवब्रह्मैक्यं च प्रमाणान्तरागोचरम्[4] । 'एता-

---

१ 'अवकल्पते' इति पाठः साधुर्भाति. २ संयोगसमवायादिरूपप्रसिद्धसंबन्धाभावरूपत्वादित्यर्थः. ३ संबन्ध इत्यस्यानन्तरं प्रस्थापित इति साधित इति वा पाठः परिभ्रष्ट इति प्रतिभाति. ४ प्रमाणान्तरागोचरमित्यनेनापूर्वता दर्शिता । तदुक्तम्—'उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलम् । अर्थवादोपपत्ती च लिङ्गं तात्पर्यनिर्णये ॥'

ड्विधतात्पर्यलिङ्गोपेताद्वैतश्रुतिः कथं लोकप्रवादोपजीविनीं संबन्धश्रुतिं न बाधेत । देवदत्तस्य गन्तुरितिवद्द्रष्टुर्दृष्टेरिति द्रष्टृरूपाया दृष्टेः, दृष्टिलक्षणो वा यो द्रष्टा तस्य, विपरिलोपो नास्तीति सामानाधिकरण्येन षष्ठ्योः संबन्धसंभवे वैयधिकरण्यस्य कल्पनायोगात् 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये'रित्यादाविव वैयधिकरण्येऽप्यन्तःकरणपरिणामरूपाया दृष्टेर्यो द्रष्टेति वा परिणामिनोऽन्तःकरणस्य द्रष्टुः साक्षिभूता या दृष्टिस्तस्या विपरिलोपो नास्तीति वा, अद्वैतश्रुत्यनुगुणे संभवति संबन्धे गुणगुणिभावेन संबन्धकल्पना अविदितमीमांसावृत्तान्तस्यैव परं शोभते ।

किंच जीवेश्वरयोर्भेदमभ्युपगच्छता नित्यदृष्टिसंबन्धः कस्योच्यत इति विवेचनीयम् । न तावज्जीवस्य । तस्यानित्यज्ञानाभ्युपगमात् । नापीश्वरस्य । मैत्रेयीब्राह्मणे 'नवा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवती'त्यादिना पतिजायादिप्रियसंसूचितं जीवमुपक्रम्य तस्यैव 'चैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्ती'त्यवस्थान्तरप्रतिपादनावसरे विनाशमाशङ्क्य 'अविनाशी वा अरेऽयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्राऽसंसर्गस्त्वस्य

वदर' इति फलश्रवणम् । 'अस्य महत एतेभ्य' इति सृष्ट्यादिरर्थवादः । दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तैरुपपादितं तदेतदादिशब्देन गृहीतम् । लोकप्रवाद इत्यनेनानुवादकतया संबन्धश्रुतेरतत्परत्वमुक्तं, कथं न बाधेत, बाधेतैवेत्यर्थः । एवंच यदत्र तेनैव गर्जितं "नचानाम्नायप्रतीत आम्नातो भवितुमर्हतीत्यादि" "तत्राप्युपचारप्रवृत्तेः सुलभत्वा" दित्यन्तं तत्सर्वं प्रमत्तप्रलपितायितम् । **यत्तु** नच प्रत्यक्षं, तस्य भेदग्राहकत्वादित्युक्तं तदपि भेदनिर्भर्त्सनसमये सम्यगुपरिष्टाद्भस्मसाद्भावयिष्यामः । तदेवं वैयधिकरण्यं षष्ठ्योरङ्गीकृत्य पर्यहार्षीत्, संप्रति वैयधिकरण्यमेव नास्ति सामानाधिकरण्येनाप्युपपत्तेरिति सनिदर्शनमाह—**देवदत्तस्येति** । ननु 'न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये'रित्यत्र यथा वैयधिकरण्यमेवमत्रापि किं न स्यादित्यत आह—**न दृष्टेरिति** । अन्तःकरणवृत्तिसाक्षिणौ वान्तःकरणसाक्षिणौ वा भिन्नौ संबन्धितया निर्दिश्येते नतु ज्ञानात्मानावित्यर्थः । अद्वैतश्रुत्यनुगुणे संबन्धे संभवतीत्यस्यायमर्थः—अद्वैतश्रुत्यविरुद्धानेकप्रकारे परिस्फुरत्यपि यत्तस्य विरुद्ध एव प्रकारः पर्यस्फुरत्तत्र तद्दौर्भाग्यमेव परं कारणमित्यभिप्रायः ।

इयं श्रुतिरेव तावत्त्वत्पक्षे नार्थवती दूरेतरां त्वदभिमतसंबन्धे प्रामाण्यमित्याह—**किंचेति । नापीश्वरस्येति** । यद्यपीदं मैत्रेयीब्राह्मणं जीवानुवादेन तस्य ब्रह्मात्मताप्रतिपादनपरं नतु जीवपरं जीवब्रह्मभेदपरं वेति 'वाक्यान्वयाद्' इत्यत्र प्रतिपादितं, तथापि शोधितस्य ब्रह्मताप्रतिपादनमिति शोधनसमये जीवस्याप्येवंस्वभावता वक्तव्येत्यभिप्रेत्य प्रियादिसंसूचितस्याविनाशितोपपादनादित्युक्तं, तेनात्रेश्वरज्ञानस्य कारणरहिततायामिमां श्रुतिं प्रमाणयन् वादिवागीश्वरोऽप्युपहसितः । एतेभ्य इत्यादिश्रुतेरयमर्थः—यान्येतानि कार्यकरणविषयाकारपरिणतानि नामरूपात्मकानि पञ्चभूतानि, एतेभ्यो भूतेभ्यः । हेतौ पञ्चमी । समुत्थाय सम्यगुत्थाय पृथग्भूत्वा यथोदकेभ्यो हेतुभ्यश्चन्द्रात्प्रतिबिम्बचन्द्राणां पृथग्भावस्तद्वत्तान्येवानुविनश्यति तानि भूतानि ब्रह्मविद्यया समूलं विनश्यन्त्यनुविनश्यति, उपाधिप्रलयात्तत्प्रयुक्तावच्छेदोऽपि निवर्तत इत्यर्थः । **न प्रेत्येति** । शरीरद्वयं परित्यज्य संज्ञा विशेषविज्ञानं नास्ति तदापादकानामुपाधीनामभावादित्यर्थः । **अवस्थान्तरेति** । मोक्षावस्थाप्रतिपादनावसर इत्यर्थः । **विनाशमिति** । संज्ञा नास्तीति ज्ञाननाशाभिधानादित्यर्थः । प्रतिवचनमिदम् । अरे मैत्रेयि, अयमात्मा अविनाशीति । विनाशशब्देन विक्रिया विवक्ष्यते सास्य नास्तीत्यर्थः । तथानुच्छित्तिधर्मा, उच्छित्तिः स्वरूपनाशः स धर्मोऽस्य नास्तीत्यनुच्छित्तिधर्मा । कस्तर्हि संज्ञा नास्तीत्यस्यार्थ इत्यत आह—**मात्रेति** । मात्राभिर्विषयेन्द्रियाद्याकारपरिणतैर्भूतैरसंसर्गः परमस्य भवति न

भवति । यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति । नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते अविनाशित्वा'दित्यविनाशितोपपादनात्, ज्योतिर्ब्राह्मणे च जागराद्यवस्थोपन्यासपुरःसरम् 'अथ यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यती'ति संप्रसादावस्थानमवतार्य 'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यत' इति विशेषविज्ञानाभावेऽपि स्वरूपविज्ञानस्य नित्यत्वप्रतिपादनात्, ईश्वरपक्षे च विशेषविज्ञानाभावस्य वक्तुमयुक्तत्वात्तस्य सर्वदा सर्वज्ञत्वात् सुषुप्त्याद्यवस्थाभावाच्च । तस्माज्ज्ञानात्मनोः संबन्धोऽनात्मनिष्ठ इत्यनुमानमाश्रयासिद्धमिति सिद्धम् । यत्तु गुणत्वादनित्यत्वाज्ज्ञानमात्मा न भवति रूपादिवदित्यनुमानं तत्सर्वमन्यतरासिद्धतयापास्तम् ।

अथ घटतज्ज्ञानयोः संबन्धः गुणनिष्ठः ज्ञाननिष्ठत्वात्सत्तावद्विपक्षे च जानामीति प्रत्ययस्य निरालम्बनत्वप्रसंगो बाधक इति चेन्मैवम् । रूपतज्ज्ञानयोः संबन्धो द्रव्यनिष्ठो ज्ञाननिष्ठत्वात्सत्तावदिति प्रतिप्रयोगसंभवात्, जानामीति चानुभवस्यान्तःकरणवृत्त्याश्रयप्रमातृविषयतयाप्युपपत्तेः 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' 'प्रज्ञानं ब्रह्म' 'ज्ञानघन एवे'त्यादिश्रुतिभ्यश्चात्मनश्चिद्रूपत्वसिद्धिः । नचाधिकरणपरतया ज्ञानशब्दो योज्यः, अद्वैतश्रुतिविरोधात् । तस्मात्साधूक्तं चिद्रूपत्वादिति ।

स्वरूपविनाशः । **यद्वै तन्न पश्यतीति** । वै इत्यवधारणे । यत्तन्न पश्यत्येवेति मन्यस इत्यर्थः । पश्यन्वै तन्न पश्यति । तत्र हेतुः—**नहीति** । हि यस्माद्द्रष्टुरात्मनो दृष्टेः स्वरूपभूताया इति वा पूर्वोक्तप्रकारेण वा विपरिलोपो विघातो न विद्यत इत्यन्वयः । तत्रापि हेतुः—**अविनाशित्वादिति** । स्वरूपविनाशाभावात्, अथवा अविनाशित्वमपक्षयरहितत्वमित्येवं विशेषविज्ञानाभावेऽपि स्वरूपविज्ञानस्य नित्यत्वप्रतिपादनादित्यर्थः । **जागरादीति** । स वा एष इत्यादिना जागराद्यवस्थोपन्यासपूर्वकमित्यर्थः । **यत्रेति** । यत्र यस्मिन्ननन्ते सुप्तो जीवः न कंचन कामं जाग्रत्स्वप्नयोर्ये कामास्तेषु न कमपि कामं कामयते तथा न कंचन स्वप्नम् । स्वप्नशब्देन तद्विषयाणि ज्ञानान्यभिधीयन्ते । जाग्रद्दर्शनमपि मिथ्याविषयत्वात्स्वप्नशब्देन निर्दिश्यते [१] न कंचनेत्यत्र चनशब्दोऽप्यर्थः । कमपि स्वप्नं न पश्यतीत्यर्थः । **संप्रसादावस्थानमिति** । संप्रसादः सुषुप्त्यवस्था सम्यक्प्रसीदत्यस्यां जीवस्वरूपमिति व्युत्पत्त्या, तस्यामवस्थानं संप्रसादावस्थानं तदवतार्योत्तरत्रेति वाक्यशेषः । भवत्वेवं ततः किमित्यत आह—**ईश्वरपक्ष इति** । अनुपपत्त्यन्तरं चाह—**सुषुप्त्यादीति** । **ननु** ज्ञानमात्मा न भवति गुणत्वाद्रूपवत्तथा ज्ञानमात्मा न भवत्यनित्यत्वादित्यादिप्रयोगविरोधात्कथमात्मनो ज्ञानात्मकत्वमित्यत आह—**यत्त्विति** । यस्य हि नित्यात्मस्वरूपताभिमता विज्ञानस्य, तस्य कथं गुणत्वमनित्यत्वं वाभिमतमित्यर्थः ।

गुणत्वसाधकानुमानं शङ्कते—**अथेति** । अत्रापि संबन्धिमात्रनिष्ठस्य संबन्धस्य गुणनिष्ठत्वमन्यतरसंबन्धिनि गुणत्वमन्तरेण न घटते घटस्य च गुणत्वमुभयानभिमतमिति ज्ञानस्य गुणत्वसिद्धिः, यदि च ज्ञानस्य गुणत्वं न स्यात्तदा जानामीति ज्ञानाश्रयं विषयीकुर्वतः प्रत्ययस्य निर्विषयतापत्तेस्तत्स्वरूपत्वे तत्प्रत्याधारतायोगादिति बाधकमाह—**विपक्षे चेति** । इदंच प्रतिप्रयोगेण निरुन्धे—**मैवम्** । **रूपेति** । अत्रापि रूपस्य द्रव्यत्वमुभयवादिविप्रतिषिद्धमिति ज्ञानस्य द्रव्यत्वसिद्धिः । यत्तु बाधकमुक्तं तदन्तःकरणवृत्तिमादाय शाम्यतीत्याह—**जानामीति** । तदेवमनुमानाच्चिद्रूपत्वमुक्त्वा तदनुग्राह्यमागममप्याह—**विज्ञानमिति** । यत्तु मानमनोहरकृतोक्तं "ज्ञानशब्दश्च ज्ञायते अस्मिन्नित्यधिकरणवचन" इति तद्दूषयति—**नचेति** । 'करणाधिकरणयोश्चे'त्यधिकरणेऽपि ल्युड्विधानादित्यर्थः ।

---

१ तद्द्रष्टव्यं न पश्यतीति पाठे द्रष्टव्यमिति तदित्यस्य व्याख्यानं ग्रन्थकृत्कृतं, क्वाचित्कटिप्पणीतो वाऽन्तः पतितम्.

अकर्मत्वाच्चात्मनः स्वप्रकाशत्वम्, वेद्यत्वे स्वाश्रयज्ञानविषयतया कर्मकर्तृभावविरोधप्रसङ्गात् । नच सुखादिविशिष्टस्याहं सुखीत्यादिज्ञानकर्मत्वं, केवलस्य च कर्तृत्वमित्याकारभेदादविरोधो, गमनादिक्रियास्वपि केवलस्य कर्तृत्वं गमनविशिष्टाकारेण च कर्मत्वमित्याकारभेदेनाविरोधात्कर्मकर्तृभावविरोधस्य सर्वत्रोच्छेदप्रसङ्गात् । [1]तथापि नात्मनः स्वप्रकाशत्वं, तत्तदर्थसंवेदनाश्रयतयापि स्फुरणोपपत्तेः ।

नचास्य क्रियाफलभाजोऽपि कर्मत्वं, परसमवेतक्रियाफलशालित्वाभावात् । नचैतन्मानसप्रत्यक्षेऽपि समानं, जानातेः सदा सकर्मकतया कर्मणा व्याप्तस्य तन्निवृत्तौ निवृत्तेरिति चेन्मैवम् । संविद्व्यतिरिक्तस्य संवित्कर्मत्वेनैवापरोक्षत्वनियमादात्मनः कर्मत्वाभावे तदनुपपत्तेः । संवेदिता संविदाश्रयतयाऽपरोक्षो न भवति अपरोक्षत्वात्संवेदनवदिति । नच विपक्षे बाधकतर्काभावः । स्वसत्तायां प्रकाशव्यभिचारवतः प्रकाशान्तराधीनव्यवहारवत्त्वे कदाचित्संशयादिगोचरत्वप्रसङ्गस्यैव बाधकत्वात्, आत्मनो घटादिज्ञाने भासमानत्वा-

---

द्वितीयं हेतुं विवृणोति—**अकर्मत्वाच्चेति** । **नन्व**कर्मत्वमेव कथं यावता मानसप्रत्यक्षोऽयमिष्यत इत्यत आह—**वेद्यत्व इति** । स्वाश्रयं यज्ज्ञानं तद्विषयतयेत्यर्थः । स्यादेतदुपाधिवशात्किमित्यनेकाकारता न स्यात् । दृश्यते ह्येकस्यापि देवदत्तस्यानेकाकारता पिता भ्राता मातुलः श्याल इत्यादिः । संभवति चात्रापि सुखादिविशिष्टाकारेणाहं सुखीति ज्ञेयत्वं, केवलस्य तु ज्ञातृत्वमित्युपाधिभेदस्तत्राह—**नच सुखादीति** । पित्रादीनां स्वरूपेणैकत्वेऽपि प्रतियोगिनानात्वात्संभवति तदपेक्षयानेककल्पनाविषयत्वमिह तूपाधिविशिष्टस्यैव तं प्रति कर्तृत्वं कर्मत्वं चेति विप्रतिषिद्धं नियमेनानुपलब्धेर्गमनादावप्येवंविधोपाधिभेदेनाविरोधप्रसङ्गादित्यर्थः । अत्र प्राभाकरः शङ्कते—**तथापीति** । यद्यप्यकर्मत्वं तथापि तत्तदर्थविषयाणि यानि संवेदनानि तदाश्रयतया स्फुरणरूपतामन्तरेणापि स्फुरणोपपत्तेरिति योजना । पूर्वं चिद्रूपता तं प्रति साधिता । अत्र स्वकर्मत्वस्यान्यथोपपत्तिः परिह्रियत इति न [2]जामिता ।

ननु कर्मतैवास्य किमिति नास्ति ज्ञानक्रियाफलभाक्त्वात्क्रियाफलभाजश्च कर्मत्वादिति नैयायिकमतमाशङ्क्य स एव निषेधति—**नचास्येति** । न क्रियाफलभाक्त्वमात्रं कर्मत्वम्, नगरं गच्छति चैत्र इत्यत्र चैत्रस्यापि कर्मत्वप्रसङ्गात् । तस्मात्परसमवेतक्रियाफलशालित्वं कर्मत्वं, तच्चास्य नास्ति स्वसमवेतत्वाज्ज्ञानक्रियाया इति भावः । **ननु** तर्हि संविदाश्रयतयेति किमित्ययमाग्रहः, मानसप्रत्यक्षत्वेऽपि परसमवेतक्रियाफलविकलतया कर्मताऽभावेन कर्मकर्तृविरोधाभावादित्यत आह—**नचैतदिति** । तथा सति ज्ञानतामेव जह्यात् आत्मनः कर्मत्वाभावादन्यस्य च कर्मणोऽनङ्गीकारादित्यर्थः । तदेतन्निरस्यति—**मैवमिति** । यदि संविद्व्यतिरिक्तः स्यात्तर्हि कर्मतयैवापरोक्षव्यवहारविषयः स्याद्विषयेषु तथाव्याप्तेस्तेन कर्मत्वं व्यावर्तमानं संविद्व्यतिरिक्तत्वं व्यावर्तयतीत्याह—**संविदिति** । संविदाश्रयतयाऽपरोक्षत्वे चानुमानविरोधमाह—**संवेदितेति** । बाधनिवृत्त्यै प्रथमविशेषणं, परप्रसिद्ध्यापि प्रतियोगिप्रसिद्धिः । एवं च सति संविदधीनप्रकाशत्वतदप्रकाशत्वविकल्पेन यदत्र कैश्चिद्दूषणमुक्तं तदप्यनवकाशीकृतम् । यत्तु तैरेवोक्तं विपक्षबाधकतर्काभावादिति तत्र विपक्षबाधकतर्कमाह—**स्वसत्तायामिति** । प्रकाशान्तराधीनव्यवहारवत्त्वे नित्यज्ञानत्वानङ्गीकारात्स्वसत्तायां प्रकाशव्यभिचारवत इति योजना । तेन च सुखादिव्यावृत्तिः । यत्तु तैरेवाद्रष्टृत्वोपाधिहतत्वाच्चेत्युक्तं तदसत्पक्षेतरत्वात्पर्वतेतरत्वादिवद्व्यतिरेकानिर्णयेन साध्याव्यापकत्वात्, तर्कान्तरविरोधमाह—**आत्मन इति** । आत्मनो घटादिवदेव चाक्षुषत्वमपि प्रसज्येत घटादिज्ञानेषु भासमानताङ्गीकारादिति योजना । **ननु** चक्षुरसंयुक्तस्य कथं चाक्षुष-

---

१ तथापीत्यारभ्य इति चेदित्यन्तः शङ्काग्रन्थः. २ अत्र जामिताशब्दः संकरपरः.

ङ्गीकाराच्च घटादिवदेव चाक्षुषत्वमपि प्रसज्येत, तज्जनितज्ञाने भासमानताया एव तत्त्वात्, नीरूपस्य च द्रव्यस्य चाक्षुषत्वायोगात्, आत्मा चाक्षुषज्ञाने न प्रकाशते अरूपिद्रव्यत्वादाकाशवदिति प्रतिप्रयोगसंभवाच्च ।

'अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति'रिति श्रुतेश्चात्मा स्वप्रकाशः । ननु स्वप्नावस्थामधिकृत्येदमाम्नायते । तत्र मनसोऽनुपरमान्न स्वयंज्योतिष्ट्वं, नच मनसो गजाद्याकारपरिणतस्यावभासकर्मतयैवावस्थानात्करणान्तराभावाच्चात्मैव स्वयंज्योतिः स्यादिति शङ्कनीयम् । मनसश्चक्षुरादिवदिन्द्रियत्वेन प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः । तस्मान्मनःसंयोगजन्यज्ञानाधारत्वेन स्वयंशब्दवाच्य आत्मा ज्योतिरित्यभिधीयते, ज्योतिःसाधनत्वाद्वा 'वाचैवायं ज्योतिषा,' 'अग्निनैवायं ज्योतिषे'त्येतत्प्रकरणपठितवागग्न्यादिवत्, नत्वात्मा स्वयंज्योतिरिति, द्रव्यस्य गुणत्वानुपपत्तिरिति[१] चेन्मैवम् । यतः—'संबन्धस्याश्रयत्वेन विज्ञानासमवायिनः । इन्द्रियत्वाविघाताच्च मनः प्रत्यक्षमात्मवत् ॥ ४ ॥'

मनः प्रत्यक्षं ज्ञानासमवायिकारणाधारत्वात् आत्मवदित्यनुमानान्मनसोऽपि प्रत्यक्षत्वो-

---

त्वमित्यत आह—**तज्जनितज्ञान इति** । अन्यथा चक्षुःसंयुक्ततया परमाण्वादेरपि चाक्षुषत्वप्रसङ्गात्सोयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञाने तत्ताया अचाक्षुषत्वापत्तेश्च, सर्वगतात्मवादिनां तस्या[२]पि भावादिति भावः । भवतु तर्हि चाक्षुषत्वमपि, **नच** नीरूपस्य चाक्षुषत्वाभावः, रूपादौ व्यभिचाराद्द्रव्यत्वविशेषणेऽपि वियदादौ भाट्टानां व्यभिचारादित्यत आह—**नीरूपस्य चेति** । किमयं समयबलादिति, न, प्रमाणबलादित्याह—**आत्मा चाक्षुषज्ञान इति** । रूपतत्सामान्यादिषु व्यभिचारनिवारणाय द्रव्यग्रहणम् । घटादिव्यभिचारविघटनायारूपिग्रहणम् । नच भाट्टानां साध्यविकलता दृष्टान्तस्य, तत्प्रत्यक्षत्वे प्रमाणाभावात्प्रत्युताकाशमचाक्षुषमरूपिद्रव्यत्वात्सर्वदाऽस्पर्शवद्द्रव्यत्वान्मनोवत्सर्वगतत्वादात्मवदित्यादिप्रयोगसंभवाच्च । नचान्तरत्वमुपाधिर्गुरुत्वादौ साध्याव्याप्तेः ।

तृतीयं हेतुं विवृणोति—**अत्रायमिति** । शङ्कते—**नन्विति** । अयमर्थः—न तावत्स्वप्नावस्थायां स्वप्रकाशत्वं श्रुत्या दर्शयितुं शक्यम्, इन्द्रियस्य मनसो विद्यमानतया व्यतिरेकनिर्णयाभावादन्यथा जागरेऽपि तद्व्युत्पादनसंभवेन स्वप्नावस्थाश्रयणवैफल्यादिति सिद्धान्तिमतमाशङ्क्य दूषयति—**नच मनस इत्यादिना शङ्कनीयमित्यन्तेन** । तत्र हेतुमाह—**मनस इति** । यदि हि मनसो दृश्यतयावस्थानं स्यान्न स्यात्तर्हि करणत्वं नत्वेतदस्ति । मनस इन्द्रियत्वेनायोगिनः प्रत्यतीन्द्रियत्वात् । शरीरसंयुक्तमतीन्द्रियं साक्षात्प्रतीतिसाधनमितीन्द्रियलक्षणान्मनोऽतीन्द्रियमिन्द्रियत्वाच्चक्षुर्वदिति प्रयोगसंभवाच्चेत्यर्थः । कस्तर्हि श्रुतेरर्थ इत्यत आह—**तस्मादिति** । ज्योतिर्लक्षणप्रकाशाधिकरणत्वाज्ज्योतिरित्यभिधीयते । ज्योतिःसाधनतया वा ज्योतिःशब्दः, वागादिवदित्यर्थः । उपपत्तिविरुद्धश्चायमर्थ इत्याह—**द्रव्यस्येति** । ज्ञानस्य गुणत्वादात्मनो द्रव्यत्वाच्चेत्यर्थः । तदेतदप्यपाकरोति—**मैवमिति** । हेतुमवतारयति—**यत इति** । श्लोकेनानुमानमाह—**संबन्धस्येति** । मनः प्रत्यक्षं विज्ञानासमवायिनो विज्ञानंप्रत्यसमवायिकारणस्य संबन्धस्याश्रयत्वेन हेतुनात्मवदित्यनुमानं संगृहीतम् । यत्तु प्रत्यक्षत्वे इन्द्रियत्वव्याघात इति तत्राह—**इन्द्रियत्वाविघाताच्चेति** । नचेन्द्रियाजन्यायोगिसाक्षात्काराविषयो मनइन्द्रियत्वाच्चक्षुर्वदिति प्रयोगः । नैयायिकादेरप्रसिद्धविशेषणत्वादुक्तहेतुव्यतिरेकस्योपाधित्वाच्च ।

संगृहीतमनुमानं विवृणोति— **मन इत्यादिना** । ज्ञानासमवायिकारणमात्ममनःसंयोगः । ज्ञानाधारत्वादित्युक्ते असिद्धिस्तथाऽसमवायिकारणाधारत्वादित्युक्ते परमाण्वादिषु व्यभिचारस्ततो विशेषणद्वयमिदं, इन्द्रियत्वा-

---

१ गुणत्वानुपपत्तिरिति । गुणत्वानुपपत्तेरिति पाठः साधुः. २ चाक्षुषत्वप्रयोजकत्वेन त्वदभिमतस्य चक्षुःसंयोगस्यात्मन्यपि सत्त्वादित्यर्थः.

पपत्तेः । नच प्रत्यक्षत्वे सति इन्द्रियत्वव्याकोपः, तस्य साक्षिवेद्यस्याप्यैन्द्रियकज्ञानाविषयत्वेनेन्द्रियत्वाव्याकोपात् । तस्मान्निरस्तसमस्तकलङ्कावकाशमात्मनः स्वप्रकाशत्वम् । तच्चात्मरूपमविद्यापरिकल्पितप्रपञ्चावभासकत्वादविद्यातमोनिवर्तकत्वाच्च ज्योतिःशब्दाभिधेयं, यथा भावरूपशार्वरादितमोनिवर्तनेन जगदवभासकमादित्यादि ज्योतिरिति सिद्धम् ।

ननु तमो न भावरूपं, भावेष्वनन्तर्भावात् । तद्धि पृथिव्यादिद्रव्याणामन्यतमत्तदन्यद्वा स्यात् । नाद्यः । क्षितिसलिलात्मसु चतुर्दशगुणेषु तेजसि एकादशगुणे मातरिश्वनि नवगुणे मनसि चाष्टगुणे नभसि षड्गुणे दिक्कालयोः पञ्चगुणयोरविनाशिनोरनन्तर्भावात् । अन्तर्भावे वा तावद्गुणवत्त्वप्रसङ्गात्, आत्मादावन्तर्भावे नित्यत्वापत्तेश्च ।

नापि द्वितीयो, निर्गुणस्य द्रव्यत्वानुपपत्तौ द्रव्यान्तरत्वस्य सुतरामनुपपत्तेः । नीलोत्पलदलश्यामं महच्चोपलक्ष्यमाणं तमः कथं निर्गुणमितिचेन्न । नीलरूपस्य गन्धाद्येकार्थसमवायिनस्तद्व्याप्तस्य तदभावे भावायोगात् । अपिच द्रव्यान्तरत्वे न तावन्निरवयवत्वं, नित्यत्वेनालोकानिवर्त्यत्वापत्तेः । सावयवत्वे च तदारम्भकाणां स्पर्शवत्त्वे तस्मिन्नपि स्प-

---

विघाताच्चेति विवृणोति—**नचेति** । ननु कथं ज्ञानस्वरूपस्यात्मनो ज्योतिःशब्दवाच्यता यावता भूतविशेष एवायं ज्योतिःशब्दो व्युत्पन्न इत्यत आह—**तच्चेति** । तमोनिवर्तनेनावभासके हि ज्योतिःशब्दः प्रयुज्यते तदिहापि समानमित्यर्थः ।

'भावाभावातिगाऽविद्या तत्त्वे दृष्टान्तितं तमः । वृद्धैस्तदस्य भावत्वं वादेनानेन साध्यते ॥' भावरूपतमोनिवर्तनेनेत्युक्तं तदिदममृष्यमाणा वैशेषिकादयः प्रत्यवतिष्ठन्ते—**ननु तमो न भावरूपमिति** । हेतुमाह—**भावेष्विति** । षट्पदार्थान्यतमत्वं हि भावत्वम् । तदिह तदन्यतमत्वं व्यावर्तमानं भावत्वमपि व्यावर्तयतीत्यर्थः । तत्र किं द्रव्यान्तर्भूतमुत्तरपञ्चकान्तर्भूतं वा । द्रव्यान्तर्भावे पृथिव्यादिनवान्यतमदन्यद्वेति विकल्प्य नवान्तर्भावं निषेधति—**नाद्यः । क्षितीति** । तत्र रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वसंस्काराश्चतुर्दश क्षितिगुणाः, गन्धरहिताः स्नेहसहितास्त एव चतुर्दश सलिलगुणाः, संख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागबुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मभावनाख्यसंस्काराश्चतुर्दशात्मगुणाः, आत्मा चात्रापरः । रूपस्पर्शसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्वसंस्कारा इत्येकादशगुणास्तेजसः, रूपद्रवत्वहीनास्त एव नव गुणा वायोः । स्पर्शरहितास्त एवाष्ट मनसो गुणाः । एतेनेश्वरोऽपि गृहीतः । शब्दसंख्यापरिमाणपृथक्त्वसंयोगविभागाः षड् गगनगुणाः । शब्दवर्जितास्त एव पञ्च दिक्कालयोः, एतेष्वनन्तर्भावादित्यर्थः । **ननु** किमित्यनन्तर्भाव इत्यत आह—**अन्तर्भावे वेति** । यस्मिन्यस्यान्तर्भावोऽभिमतस्तस्य यावन्तो गुणास्तावद्गुणत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । नित्यद्रव्यान्तर्भावेऽधिकं दूषणमाह—**आत्मादाविति** । तथाचालोकानिवर्त्यत्वमिति शेषः ।

नवबहिर्भूतं दूषयति—**नापि द्वितीय इति** । तत्र वक्तव्यं किं गुणवदुत निर्गुणमिति । निर्गुणपक्षं दूषयति—**निर्गुणस्येति** । गुणवत्त्वस्य द्रव्यलक्षणत्वेन तद्रहितस्य द्रव्यत्वव्याघातादित्यर्थः । प्रथमं शङ्कते—**नीलेति** । रूपपरिमाणगुणवत्त्वोपलम्भादित्यर्थः । परिहरति—**नेति** । पृथिव्यां हि नीलरूपं गन्धादिभिर्व्याप्तमतस्तन्निवृत्तौ तमसि नीलरूपमपि निवर्तेतेत्यर्थः । भावायोगादिति पदच्छेदः । भङ्ग्यन्तरेणापि द्रव्यान्तरत्वं दूषयति—**अपिचेति** । तत्किं निरवयवमुतावयवारभ्यम् । नाद्य इत्याह—**न तावदिति** । निरवयवद्रव्यस्यात्मवन्नित्यत्वादित्यर्थः । द्वितीयेऽपि किं स्पर्शवदारभ्यं तद्रहितारभ्यं वा । प्रथमे प्राह—**तदारम्भकाणामिति** ।

र्शोपलम्भप्रसङ्गादस्पर्शवत्त्वे च तेषां मनोवद्द्रव्यारम्भकत्वायोगात् । नापि गुणः, रूपान्तर्भावे पृथिव्यादित्रितयगुणत्वे च तत्सहचारिणां गुणान्तराणामप्युपलब्धिप्रसङ्गात् । नापि नभोनभस्वतोर्गुणः, तयोररूपत्वात् । नापि दिक्कालमनसाम्, एतेषां विशेषगुणरहितत्वात् । नाप्यात्मनः, तस्य बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षगुणानधिकरणत्वात् । नापि कर्म, संयोगविभागयोरकारणत्वात् । नापि सामान्यविशेषसमवायाः, तेषां व्यक्त्याश्रयसंबन्धिनामुपलब्धिमन्तरेणानुपलम्भनियमात् । नहि सामान्यस्येव व्यक्तिर्विशेषाणामिव चाश्रयः समवायस्येव संबन्धी तमसः कश्चिदुपलभ्यते । नचास्य तमस उपलम्भसंभवः, तदुपलम्भकाभावात् । नच लोचनमुपलम्भकं, तद्व्यापारे तदनुपलम्भापातात् । अस्ति च निमीलितनयनस्यापि तमः पश्यामीत्यभिमानः । अपिच रूपत्वे रूपवत्त्वे वाऽऽलोकाजन्यचक्षुर्जन्यसाक्षात्कारविषयत्वं न स्यादालोकसहकृतस्यैव चक्षुषस्तत्र सामर्थ्यात् । नापि मनस्तदुपलम्भकं, बाह्येन्द्रियनिरपेक्षस्य तस्य बहिरप्रवृत्तेः । तस्मात्षट्स्वपि भावेष्वनन्तर्भावात्तद्भावे वोपलम्भकाभावाच्च, प्रभाभावस्तम इति ।

अत्रोच्यते—'तमालश्यामलज्ञाने निर्बाधे जाग्रति स्फुटे । द्रव्यान्तरं तमः कस्माद-

---

समवायिकारणगतविशेषगुणस्य कार्ये सजातीयगुणारम्भकत्वनियमादिति भावः । द्वितीयं दूषयति—**अस्पर्शवत्त्वे चेति** । यत्स्पर्शरहितं न तद्द्रव्यारम्भकं यथा मन इत्यर्थः । उत्तरपञ्चकान्तर्भावं क्रमेण दूषयति—**नापीति** । गुणपक्षेऽपि किं रूपान्तर्भूतमितरान्तर्भूतं वा । आद्येऽपि किं पृथिव्यादित्रयवृत्तीतरवृत्ति वा । आद्यं निराचष्टे—**रूपान्तर्भाव इति** । इतरवृत्तितामपि क्रमेण दूषयति—**नापीति** । नभस्वान्वायुः । **विशेषगुणरहितत्वादिति** । दिक्कालमनसां विशेषगुणशून्यत्वमिति सिद्धान्तादित्यर्थः । चक्षुर्मात्रग्राह्यस्येतरगुणान्तर्भावस्त्वसंभवनिरस्तः । कर्मान्तर्भावं निराकरोति—**नापीति** । संयोगविभागयोरसमवायिकारणत्वस्य कर्मलक्षणत्वात्तमसश्च तदभावादित्यर्थः । सामान्यादित्रयधर्माणामभावं तमसि दर्शयति—**नहीति** । सामान्यत्वे व्यक्तिव्यङ्ग्यत्वं, विशेषत्वे चाश्रयप्रतीत्यपेक्षा, समवायत्वे च संबन्धिप्रतीत्यपेक्षा स्यादित्यर्थः । एवं भावत्वे निःस्वभावापत्तिमुक्त्वा प्रतीत्यनुपपत्तिमाह—**नचेति** । प्रत्यक्षं तावदनुभूयते । तत् किं चाक्षुषमुत मानसं, स्पार्शनादिकं त्वनुपलम्भपराहतम् । नाद्य इत्याह—**नचेति** । अस्मत्पक्षे निमीलितलोचनस्यापि संतमसालोचनं संभवति, आलोकाभावस्यान्तरस्य चक्षुषा ग्रहणसंभवादालोकानपेक्षत्वाद्भावपक्षे त्वालोकापेक्षाया वक्ष्यमाणत्वात् पदार्थान्तरस्याप्यान्तरस्य ग्रहणप्रसङ्गाच्चेति भावः । रूपगुणत्वे रूपवद्द्रव्यत्वे चानुपपत्त्यन्तरमाह—**अपिचेति** । आलोकेनाजन्यश्चक्षुर्जन्यश्च यः साक्षात्कारस्तद्विषयत्वं न स्यादस्ति च तदित्यर्थः । रूपघटादिष्वव्यभिचारायाद्यविशेषणं ईश्वरप्रत्यक्षवेद्यस्यास्मदादिस्पार्शनप्रत्यक्षवेद्यस्य च घटादेर्निवृत्त्यै चक्षुर्जन्यग्रहणम् । अस्मत्पक्षे त्वालोकाभावस्यालोकानपेक्षत्वात्प्रत्यक्षप्रतियोगिकतया च प्रत्यक्षत्वान्नानुपपत्तिरिति भावः । मानसत्वं निषेधति—**नापि मन इति** । तमसश्च बहिरुपलब्धेरिति शेषः । उपसंहरति—**तस्मादिति** । **तद्भाव** इत्यन्तर्भूतत्वेऽपीत्यर्थः । अयमत्र प्रयोगः—तमःपदमालोकाभाववाचकमालोकानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यवाचकत्वादालोकाभावपदवदिति ।

समाधातुमुपक्रमते—**अत्रोच्यत इति** । श्लोकेन प्रमाणमुपदर्शयति—**तमालेति** । तमालवच्छ्यामलमिति ज्ञानं तमालश्यामलज्ञानं तस्मिन्निर्बाधे स्फुटे जाग्रति स्फुरति सति अकस्मान्निष्कारणं द्रव्यान्तरं तमः विशेषणैरुदयदयं[1] कस्मादपलप्यते । अयुक्तो ह्यकस्मादपलापोऽतिप्रसङ्गादिति योजना । अत्र जाग्रतीत्यनुप-

---

१ उदयदयमिति उदयन् उद्यन् अयः शुभावहो विधिर्यस्येति व्याख्येयम्.

कस्मादुपलभ्यते ॥ ५ ॥' अस्ति हि तमस्तमालमालाश्यामलमिति प्रतीतिः । नचाप्रतीतावेवायं प्रतीतिभ्रमः, तद्व्यवहारस्य तत्प्रतीतिमन्तरेणानुपपत्तेः । नचायमौपचारिक आलोकाभावे, शौक्ल्याभावे पटादौ नीलव्यवहार इवेति युक्तम्, मुख्ये बाधकाभावात् । रूपत्वे रूपवत्त्वे वा आलोकानपेक्षचक्षुर्जन्यज्ञानविषयत्वासंभवो बाधक इति चेन्नैवम् । आलोकविरोधिनस्तमसश्चालोकाभावव्यञ्जनीयतया तन्निरपेक्षचक्षुर्विषयत्वोपपत्तेः, सामर्थ्यस्य कार्यगम्यत्वात्, नचेद्, आलोकाभावस्यापि रूपवदभावतया घटाभाववदालोकनिरपेक्षचक्षुर्विषयत्वं न स्यात्, तद्विरोधितया तदनपेक्षत्वं तु प्रकृतेऽपि समानमन्यत्राभिनिवेशात् ॥

नच निमीलितनयनस्य लोचनव्यापाराभावेऽपि तमस उपलम्भादचाक्षुषत्वं, तत्रापि पक्ष्मपटलान्तर्वर्तितमसश्चक्षुर्व्यापारादेवोपलब्धेः, पिहितकर्णपुटस्य श्रोत्रव्यापारादेवान्तर-

---

त्तिलक्षणमप्रामाण्यं परिहृतम् । स्फुट इति संशयः परिहृतः । निर्बाध इति विपर्ययपर्युदासः । श्लोकं विवृणोति **—अस्ति हीति** । अत्र प्राभाकरावलम्बिनः प्राहुः—प्रतीतिरेव तावन्नोदेति । यस्तु प्रतीतिव्यवहारः स तु प्रतीत्यभाव एव प्रतीतिभ्रमः । यथाहुरदृष्टौ ध्वान्तदृष्टिवदिति, तन्निराचष्टे**—नचेति** । तत्र हेतुः**—तद्व्यवहारस्येति** । अस्ति तावदेवंविधः संसर्गव्यवहारः । स च तादृशज्ञानमन्तरेणानुपपन्नः । चेतनव्यवहारस्य ज्ञानपूर्वकत्वनियमादित्यर्थः । यथा चैतत्तथोदर्केऽख्यातिप्रत्याख्याने प्रख्याप्यते । नचालोकादर्शनविषयज्ञानमेव तमः पश्यामीति व्यवहारहेतुस्तस्याचाक्षुषतया इदमिति व्यवहाराद्यनुपपादकत्वादिति भावः । एतेनैतदपि परास्तम् । यदाह मानमनोहरस्तमसि प्रमाणाभावमुपन्यस्य, नीलं तम इति प्रतीतिः प्रमाणमिति चेन्न, नीलबुद्ध्यसिद्धेः, उक्तं नाथेनापि—अप्रतीतावपि प्रतीतिभ्रमो मन्दानामिति । यत्तु तेनैवोक्तं—कथं तर्हि पदप्रयोग इति चेत्सिताभावे उपचारादसितं नीलमिति हि लौकिकः प्रयोग इति । तदेतदनुवादपूर्वकं दूषयति**—नचायमित्यादियुक्तमित्यन्तेन** । पटादौ शौक्ल्याभावे नीलस्य व्यवहार इवालोकाभावेऽयमौपचारिक इति न युक्तमित्यन्वयः । मुख्ये बाधकाभावादिति तत्र हेतुः । यत्त्वत्रापि तेनोक्तं "मुख्ये किं बाधकमिति चेदालोकनिरपेक्षस्य चक्षुषो रूपप्रत्ययजनकत्वानुपपत्तेः कारणाभावे कार्यं जायत इति दुर्घट"मिति । तदेतदर्थतः शङ्कते**—रूपत्व इत्यादिना** । परिहरति**—नैवमिति** । रूपवत्त्वेऽपीतररूपवद्वैलक्षण्यमस्तीत्यन्यथासिद्धमित्यर्थः । नन्वितरत्रालोकसापेक्षस्य चक्षुषः कथं तमन्तरेण तमसि सामर्थ्यमित्यत आह**—सामर्थ्यस्येति** । एतदेव प्रतिबन्द्या समर्थयते**—नचेदित्यादिना** । यदि हि रूपवत्त्वमात्रेणालोकसापेक्षताप्रसक्तिस्तदा रूपवदभावत्वादालोकाभावेऽपि घटाद्यभाववदालोकं किमिति नापेक्षते चक्षुरित्यर्थः । प्रसङ्गसाम्यमुक्त्वा परिहारं समीकरोति **—तद्विरोधितयेति** । नचाभिव्यञ्जकतयाप्यवश्यापेक्षणीये सत्यालोकाभावे तावतैव तमःशब्दसार्थक्यात् कृतमधिकान्धकारकल्पनयेति वाच्यम् । यतः कल्पयन्तं प्रत्ययं पर्यनुयोगः । न प्रत्यक्षं प्रमाणयन्तं प्रति, आभासतोऽद्भावनीयेति चेदुद्भाव्यतां, सैव तु केनेति विवेचनीयम् । नहि न नीलं तम इति प्रत्यक्षमस्ति बाधकम्, अनुमानमितिचेत्तस्यैव तावदध्यक्षविध्वस्तविषयस्य बाधव्याधिं समाधत्स्व । तदेवमालोकनिरपेक्षचक्षुःप्रवृत्त्यनुपपत्तिः परिहृता ।

यत्तु चक्षुर्व्यापाराभावेऽप्युपलम्भादचाक्षुषत्वमिति तदनूद्यासिद्धिमाह**—नच निमीलितेति** । नच रूपवदन्तरग्रहप्रसङ्गः । तत्रालोकसापेक्षत्वात् । नचेन्द्रियाणामन्तःप्रवृत्तिर्न दृष्टचरी येनायमलौकिकः कॢप्तः स्यादित्याह**—पिहितेति** । तत्र शब्द इत्यादिप्रतीतेः श्रोत्रमपि गत्वा ग्राहीति भावः । इत्थमुपलम्भकसिद्धिरुक्ता । अथ यदुक्तं नीलरूपमस्य न संभवति तद्व्यापकगन्धवैधुर्यादिति तदनूद्याभाससमानयोगक्षेमतां दर्शयन्बाधक-

---

१ प्रति अयमिति छेदः.

शब्दोपलब्धिवत् । यत्तु गन्धाभावे तद्व्याप्तं नीलरूपमपि न स्यादिति, तदपि न । अनुष्णाशीतस्पर्शस्य पृथिव्यां गन्धादिव्याप्तस्य तदभावेऽपि मरुति प्रतीतेरेवाङ्गीकारवदिहापि प्रतीतेरेव नीलरूपस्य गन्धाभावेऽप्यभ्युपेयत्वात् । अथ पाकजस्यैवानुष्णाशीतस्पर्शस्य गन्धादिना व्याप्तिस्तर्हीहापि पाकजस्यैव कालिमगुणस्य गन्धादिना व्याप्तिरिति तुल्यम् । सद्भावग्राहिणः प्रत्यक्षस्योभयत्र समानत्वात् । नच स्पर्शाभावात्तमसो रूपवत्त्वाभावः रूपग्राहकप्रत्यक्षविरोधे हेतोः कालात्ययापदिष्टतया तदभावानुमानानुदयात् । अन्यथा रूपाभावेन पवनेऽपि स्पर्शाभावानुमानस्य दुर्निवारत्वात्, अन्यत्र रूपवतामेव स्पर्शवत्त्वनियमात् । नचास्पर्शवत्त्वादेव तमःपरमाणूनां मनोवदनारम्भकत्वमनुमातुं युक्तम् । तत्र वैयर्थ्यस्योपाधेः सद्भावात् । नहि शरीरतया विषयतयेन्द्रियतया वा मनआरब्धद्रव्यस्य भोगसाधनता संभावनीया । पार्थिवादिचतुर्विधशरीरानन्तर्भूतस्येन्द्रियानाश्रयस्य शरीरतया भोगसाधनतानुपपत्तेः । नच विषयतया, रूपस्पर्शशून्यारब्धस्य तद्रहितत्वेन विषयत्वायोगाच्छरीरेन्द्रियव्यतिरिक्तोऽवयवी विषय इत्यङ्गीकारात् । नापीन्द्रियतया, मनस एवेन्द्रियत्वात्तदारब्धेन्द्रियान्तरस्वीकारवैयर्थ्यात् । नच शरीरेन्द्रियविषयानन्तर्भूतस्य कार्यद्रव्यस्य भोगसाधनत्वं परैरङ्गीक्रियते । आत्मादीनामपि पुनरस्पर्शवतां शरीरेन्द्रियवि-

---

माह—**अनुष्णाशीतस्पर्शस्येत्यादिना**। अत्र हि गन्धव्यावृत्त्या नीलरूपव्यावृत्तिरनुमित्सिता । सा चायुक्ता, रूपोपलब्धिविरोधात् । यदि चैवमपि नानुमन्यसे, तर्हि गन्धव्यावृत्त्यानुष्णाशीतस्पर्शमपि पवनाद्व्यावर्तयेत्यर्थः । अथ नानुष्णाशीतस्पर्शस्य गन्धेन व्याप्तिरपि तु तद्विशेषस्य पाकजन्मनस्तर्हीहापि न नीलरूपमात्रस्य गन्धेन व्याप्तिः, किंतु पाकजस्यैवेत्याह—**अथ पाकजस्यैवेति** । नन्वपाकजस्पर्शवदपाकजनीलरूपसिद्धावेतत्स्यात्तदेव तु कुतः प्रमाणादित्यत आह—**सद्भावग्राहिण इति**। **ननु** तमो रूपरहितं स्पर्शरहितत्वादाकाशवदित्यनुमानविरोधाद्रूपवत्त्वमेव नास्तीति कुतस्तद्विशेषनीलरूपवत्ता इत्यत आह—**नच स्पर्शेति** । एतदपि पवनस्पर्शप्रतिबन्द्या समर्थयते—**अन्यथा रूपाभावेनेति**। वायुः स्पर्शरहितः रूपरहितत्वादाकाशवदित्यस्यापि सुवचत्वात्, प्रतीतेराभासतयानुमानोदयस्य सुवचत्वादित्यर्थः। अस्यैव व्याप्तिमाह—**अन्यत्रेति**। यत्तु यत्स्पर्शरहितं न तद्द्रव्यारम्भकं यथा मन इति व्याप्त्या स्पर्शरहिततयाङ्गीकृततमःपरमाणूनां द्रव्यारम्भकताभ्युपगमव्याघात इति कन्दलीकारोक्तदूषणं तदनूद्य निराकरोति—**नचास्पर्शवत्त्वादेवेति** । मनसि द्रव्यानारम्भकत्वे तदारब्धकार्यवैयर्थ्यमुपाधिः अतो नास्पर्शवत्त्वद्रव्यानारम्भकत्वयोर्व्याप्तिरित्यर्थः । वैयर्थ्यमेव विवृणोति—**नहीति** । शरीरतया भोगसाधनताभावमाह—**पार्थिवादीति** । अयमर्थः—पार्थिवाप्यतैजसवायवीयानि चतुर्विधानि हि शरीराणि प्रमाणवन्ति । तत्र पार्थिवानि कानि यानीमान्यनुभूयन्ते । आप्यादीनि तु तत्तच्छास्त्रगम्यानीति स्थितिः । न पुनश्चातुर्विध्यानवरुद्धशरीरसद्भावे प्रमाणमस्तीति तदारब्धस्य न शरीरता । अत्र च मृतशरीरवदभोगसाधनतायामिन्द्रियानाश्रयत्वं हेतुः । तत्र च हेतुरनन्तर्भूतत्वं, विषयताऽभावमाह—**नच विषयतयेति**। रूपस्पर्शशून्यान्तःकरणारब्धमपि रूपस्पर्शशून्यमतएव विषयत्वरहितं, द्रव्येषु रूपवत्सु स्पर्शवत्सु वा बाह्येन्द्रियप्रवृत्तेरित्यर्थः । तमःपवनयोर्व्यवच्छेदाय रूपस्पर्शग्रहणम् । उक्तंच मानमनोहरकारेण—शरीरेन्द्रियव्यतिरिक्तोऽवयवी हि विषय इति । नच रूपस्पर्शरहितस्यावयवित्वं, कार्यत्वे सति रूपस्पर्शवतोऽवयवित्वादिति भावः । मनआरब्धस्येन्द्रियतां निषेधति—**मनस एवेन्द्रियत्वादिति**। **ननु** मास्तु त्रिविधान्तर्भावः, अनन्तर्भूतस्यैव किमिति भोगसाधनत्वं न स्याद्गुणादिवदित्यत आह—**नच शरीरेति**। कार्यद्रव्यस्येत्यत्र हृदयं—तत्र कालादीनां सर्वोत्पत्तिनिमित्ततया भोगसाधनतास्तीति । तत्र बाधपरिहाराय कार्यग्रहणम् । उक्तोपाधेरात्मादिष्वपि साध्यव्याप्तिमाह—**आत्मादीनामिति**। प्रकृतस्य तु

---

१ पार्थिवादिचतुर्विधशरीरेष्विति शेषः.

षयारम्भासंभवात्समानमेव द्रव्यान्तरारम्भवैयर्थ्यम् । इह पुनस्तमसो महतो रूपवतः संभवति भोगसाधनत्वमिति नारम्भवैयर्थ्यम् । किंचास्मन्मते न तमस्तमोवयवैरारब्धं, तस्य मूलकारणान्मेघमण्डलान्महाविद्युदादिजन्मवज्जन्माभ्युपगमात् ।

नच मनसोऽनारम्भकत्वं, तस्यापि सावयवद्रव्यत्वेन परिणामित्वाभ्युपगमात्, आत्मनश्च स्पर्शरहितस्य सर्वजगदुपादानकारणत्वाभ्युपगमाच्च । चलत्वाच्चालोकवत्तमो द्रव्यान्तरं, अन्यानुविधाननियमान्न स्वाभाविकं चलनमस्य घटरूपादिवदिति चेत् न । द्रव्यस्यापि सुवर्णादिवद्द्रव्यान्तरानुविधानेऽपि स्वाभाविकचलनोपपत्तेः । तथाहि—आकरजस्य तेजसः सुवर्णादेः पार्थिवद्रव्योपष्टम्भात्पतनादिप्रतिभासेऽपि न स्वाभाविकं चलनमुपरुध्यते ।

किंचेदमनुविधानं, किमालोकावरकातपत्राद्यनुविधानं, किंवा निवर्तकप्रदीपाद्यनुविधानम् । नाद्यः । निश्चलेऽप्यचलादौ तच्छायायाश्चलनोपलम्भात् । नापि द्वितीयः । वैपरीत्यादालोकागमने गच्छति छायेति प्रतीतेर्गमने चागच्छतीति प्रतीतेः, तद्विरोधित्वाच्च तदनुविधानानुपपत्तेः ।

पुनस्तमसो विषयतया भोगसाधनतयोपाधेः साधनाव्यापकत्वमाह—**इह पुनरिति** । उपलक्षणं चैतत्स्पर्शवत्त्वस्यापि । सुखस्पर्शा चूतच्छाया, उष्णस्पर्शा वटच्छायेति प्रतीतेः । नचेदं परमाण्वादिवदणु, येन विषयतयापि न भोगाय स्यादित्याह—**महत इति** । तत्प्रतीत्या चायमारम्भवादः समर्थितः नास्माकमयं समर्थनीयः । नह्यस्माकमनिर्वचनीयाचिन्त्यसामर्थ्याविद्यासचिवब्रह्मविवर्तवादिनामेतादृशानुपपत्त्याभासपांशुभिः परिभव इत्याह—**किञ्चास्मन्मत इति** । भाट्टरीत्या वा पुरोक्तं, मूलकारणमखण्डमायावद्ब्रह्म । **महाविद्युदादीति** । द्व्यणुकादिपरम्पराविलम्बो निरस्तः ।

पुनरपि सिंहावलोकितेन आरम्भमेव निर्वाहयति—तत्र यन्मनसोऽनारम्भकत्वं दृष्टान्तितं तदभ्युपगम्य वैयर्थ्यमुपाधिरुक्तस्तदेव तु नास्त्यस्मत्पक्षे तस्यापि सावयवतया परिणामित्वेनारम्भकत्वादित्याह—**नच मनस इति** । अन्यत्रानैकान्तिकतां चाह—**आत्मनश्चेति** । तमो द्रव्यं रूपवत्त्वाद्घटवदित्युक्तमिदानीं क्रियावत्त्वादपि द्रव्यत्वमाह—**चलत्वाच्चेति** । असिद्धिं शङ्कते—**अन्येति** । **घटरूपादिवदिति** । घटगतगुणानां क्रियारहितानां यथा घटगमनानुविधानेऽपि न स्वाभाविकं गमनमेवमित्यर्थः । तत्किं तमः स्वाभाविकचलनहीनमन्यचलनानुविधायित्वाद्रूपादिवदित्यनुमिनोषि । तथाच सुवर्णेऽनैकान्तिकं तत्र ह्यनुच्छिन्नद्रवत्वस्याकरजतेजसः सुवर्णस्य कठिनपार्थिवद्रव्येण नित्यमवष्टम्भात् तच्चलनाद्यनुविधाननियमोऽस्ति । नचैतावता स्वाभाविकत्वहानिश्चलनस्येति परिहरति—**न । द्रव्यस्यापीति** । आकरजं तेजोविशेष आकरेषु जायत इति व्युत्पत्त्या । चतुर्विधं हि तेजो वैशेषिकैः परिगणितं भौमं दिव्यमुदर्यमाकरजं चेति ।

ननु न वयमनुमिमीमहे अपितर्हि[2] प्रमाणमेव नास्ति चलनवत्त्वे, प्रतीतिस्त्वन्यानुविधानेनान्यथासिद्धेति ब्रूम इति, तर्ह्यनुविधानमेव नास्त्यनिरूपणादित्याह—**किंचेदमनुविधानमिति** । न किमपीत्यर्थः । किं यन्निमित्तं छायाद्यात्मकं तमस्तदनुविधत्ते किंवा यन्निवर्त्यं तदनुविधत्त इति विकल्पयति—**किमालोकेत्यादिना** । नाद्यः । नियमाभावादित्याह—**निश्चलेऽपीति** । द्वितीयोऽप्ययुक्तः । विपरीतभानादित्याह—**नापि द्वितीय इति** । आगमन इति पदच्छेदः । यदि हि तदनुविदध्यात्तदा तस्मिन्गच्छति गच्छतीत्यागच्छत्यागच्छतीति प्रतीतिः स्यान्नतु तदस्तीत्यर्थः । **तद्विरोधित्वाच्चेति** । यस्य हि यदुदयसमसमयमेव विनाशस्तस्य कथं तदुदयानन्तरं स्थितिस्तत्क्रियानुकरणं वा, अस्थितस्यानुकरणादिति भावः ।

---

१ तदिति । त्वदिति पाठः साधुः. २ अपि तर्हीति—किं तर्हीत्यर्थः.

किंच 'चक्षुःप्रकाशनाजन्यरूपवद्वीक्षणक्षमम् । रूपिग्राहीन्द्रियत्वेन यथैव स्पर्शनेन्द्रियम् ॥ ६ ॥' चक्षुरालोकाजन्यरूपिद्रव्यसाक्षात्कारजनकं रूपिद्रव्यग्राहकेन्द्रियत्वात्त्वगिन्द्रियवत् । नच रूपरहितेन्द्रियत्वमुपाधिः । यद्रूपवदिन्द्रियं तदालोकाजन्यरूपिसाक्षात्कारजनकं न भवति घ्राणवदिति व्यतिरेकव्याप्तौ रूपवद्ग्राहकत्वस्यैवोपाधित्वात् । तत्सिद्धमेतत्तमो द्रव्यान्तरमिति । इत्थमालोकवदेव भावरूपाज्ञानतमोविरोधिन आत्मनो जगदवभासकस्य ज्योतिःशब्दवाच्यत्वात्[१] । तस्य त्वसङ्गस्य दृश्यसङ्गानिरूपणात् दृश्यप्रपञ्चस्य स्वतः परतश्चासिद्धेर्दृगात्मन्यध्यस्ततयैव सिद्धिरिति सिद्धं मिथ्यात्वम् ।

किं पुनरिदं मिथ्यात्वं प्रमाणागम्यत्वं वा १, अप्रमाणज्ञानगम्यत्वं वा २, अयथार्थज्ञानग-

---

तदनेन भावत्वविभावनेनोत्पत्तिसमर्थनेन गुणवत्तया द्रव्यत्वदीपनेनच गतेरनागन्तुकत्वनिरूपणेन चोपलम्भकोन्मीलनेन च गुणवत्त्वाद्यनुगुणप्रमाणगवेषणपरिश्रमपरिदूय[मान]मानसोदयनदैन्यमप्यपनोदितं मन्तव्यम् । पूर्वमालोकाभावप्रतिबन्द्या रूपवत्यपि तमस्यालोकनिरपेक्षचक्षुषःप्रवृत्तिरस्तीत्युक्तमिदानीं तत्रैवानुमानमप्याह—**किंच चक्षुरित्यादिना श्लोकेन** । प्रकाशनमालोकस्तेनाजन्यं यद्रूपवद्वीक्षणं रूपिद्रव्यसाक्षात्कारस्तत्क्षमं तत्समर्थमिति प्रतिज्ञा । तत्र हेतुमाह—**रूपीति** । रूपवद्द्रव्यग्राहकत्वात् यथा त्वगिन्द्रियमित्यर्थः । संगृहीतमनुमानं विवृणोति—**चक्षुरित्यादिना** । आलोकाजन्यसाक्षात्कारक्षममित्युक्ते आलोकाभावतयाप्यर्थान्तरता, तदर्थं द्रव्यग्रहणम् । आलोकाजन्यद्रव्यसाक्षात्कारक्षममित्युक्तेऽर्थान्तरता । भाट्टनये कालादीनामपि तथात्वात् । यथाह मानमनोहरः—विवक्षितासाधनं चेति, तदर्थं रूपिग्रहणम् । घटादिप्रतीतिजनकत्वेन सिद्धसाधनतानिवृत्त्यर्थमालोकाजन्येत्युक्तम् । अनुमानादेर्व्यावृत्त्यर्थं हेताविन्द्रियग्रहणम् । इन्द्रियत्वादित्युक्ते घ्राणानैकान्तिकता तस्य द्रव्यग्राहकत्वाभावात् । तदर्थं द्रव्यग्राहकेन्द्रियत्वादित्युक्तम् । तावत्युक्ते प्रतिवादिनो मनस्यनैकान्तिकता तस्यात्मद्रव्यग्राहकत्वेऽपि रूपिद्रव्ये स्वातन्त्र्येण ग्राहकत्वाभावात्, तदर्थं रूपीत्युक्तम् । साध्यहेत्वोर्द्व्यपदं स्पष्टार्थमित्येके । एवं च सति मानमनोहरसंभ्रमोऽप्यनवसरनिरस्तः । त्वगिन्द्रियस्योक्तसाध्यवत्तायां रूपरहितेन्द्रियत्वं नोपाधिस्तस्य व्यतिरेकव्याप्त्यभावेन साध्याव्यापकत्वादित्याह—**यद्रूपवदित्यादिना** । व्यतिरेकासिद्ध्यैवादृष्टादौ चेन्द्रियसन्निकर्षे चोलूकादिदृष्टौ च साध्याव्याप्तिनिवृत्त्यै मनुष्येन्द्रियत्वविशेषितोक्तसाध्यस्योपाधेर्विधानमपि निरस्तं मन्तव्यम् । एवंच सति यदनुमानं तमःपदमित्यादि तदुक्तप्रमाणबलाद्भावरूपत्वे निर्णीते कालातीतं, विपक्षे बाधकाभावात् शङ्कितोपाधिता च । नचालोकनिरपेक्षचक्षुर्ग्राह्यत्वहानिस्तस्यालोकविरोधितया तदभावव्यञ्ज्यत्वेनाप्युपपत्तेः, तमःपदस्य नानार्थवाचकत्वसिद्धावप्यस्य चरितार्थत्वेन तमसोऽभावत्वासिद्धेश्च, आलोकसंसर्गाभावस्तमःपदवाच्यो न भवति अभावत्वाद्घटाभाववदित्यादिना सत्प्रतिपक्षं चाभावप्रमाणगम्याभाववादिनः साधनवैकल्यं च दृष्टान्तस्येत्यादिदोषादुपेक्ष्यम्[३] । मनस्त्वं स्पर्शवद्वृत्तिवेगवद्वृत्तिजात्यन्यन्मेयत्वाद्घटवदिति तमसो द्रव्यान्तरत्वसिद्धिरित्यप्येके । 'साक्षिवेद्यं स्वराद्धान्ते ध्वान्तं तच्चाक्षुषं पुनः । आचार्योऽसाधयद्युक्तिवैभवं स्वं विभावयन् ॥' वादार्थमुपसंहृत्य प्रयोजनमाह—**इत्थमित्यादिना** । अभावविलक्षणाविद्यासिद्धिः फलमित्यर्थः । **ज्योतिःशब्दवाच्यत्वाद्** । युज्यते श्रुतिः 'अत्रायं पुरुष'इत्यादिकेति शेषः । वक्ष्यमाणवादार्थं प्रस्तावयति—**दृश्यप्रपञ्चस्येत्यादिना** । 'कार्यं वाचारम्भणं भेदलीढं सत्यं तत्त्वं त्वेकमेवाद्वितीयम् । इत्यद्वैते श्रौत एवाह युक्तीर्युक्त्याभासोद्भूतविभ्रान्तिभित्त्यै' ।

दृगात्मन्यध्यस्ततया दृश्यप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वमित्युक्तं तदिदमसहमानः प्रपञ्चसत्यत्ववादी मिथ्यात्वलक्षणमाक्षिपति—**किं पुनरिति** । आक्षेपमेव संभवत्सर्वप्रकारनिरसनेन निर्वाहयितुं संभवत्प्रकारान्विकल्पयति—**प्रमाणेत्यादिना** । प्रमाणविषयत्वाभावादप्रमाणविषयत्वमन्यदेव, अप्रमाणमपि द्वेधा यथार्थमयथार्थं च, यथा-

---

१ 'ज्योतिःशब्दवाच्यत्वादित्यत्र ज्योतिःशब्दवाच्यत्वमिति पाठे शेषपूर्तिक्लेशो न स्यात्. २ हेताविति शेषः । ३ आलोकानपेक्षचक्षुर्ग्राह्यवाचकत्वरूपसाधनस्यालोकाभावपदरूपे दृष्टान्ते वैकल्यमित्यर्थः ।

म्यत्वं वा ३, सद्विलक्षणत्वं वा ४, सदसद्विलक्षणत्वं वा ५, अविद्यातत्कार्ययोरन्यतरत्वं वा ६, ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा ७, प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वं वा ८, बाध्यत्वं वा ९, स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणतयाप्र तीयमानत्वं वा १० । नाद्यः । ब्रह्मणोऽपि मिथ्यात्वप्रसङ्गात्, तस्य स्वप्रकाशत्वेन त्वया सर्वप्रमाणगोचरतानङ्गीकारात् । नापि द्वितीयः । सद्वादिभिरपि तस्याङ्गीकृतत्वेनार्थान्तरत्वात्, तस्यतस्य शुक्तिशकलादेस्तेनतेन रजताद्याकारेण प्रतीयमानतयाऽप्रमाणज्ञानविषयत्वात्, सर्वस्य प्रपञ्चस्य क्षणिकमिदं ब्रह्मकार्यमिदमनिर्वचनीयमिदमिति च मिथ्याज्ञानगोचरतायाः परैरभ्युपगमात्, स्मृतेरप्रमाणतया तद्विषयस्य तथात्वाङ्गीकाराच्च । न तृतीयः । उक्तदोषानुषक्तेरेव । न चतुर्थः । सद्विलक्षणस्यापि शशविषाणादेरमिथ्यात्वात् । न पञ्चमः । एकतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकतया तदसंभवात् । न षष्ठः । अनिर्वचनीयाविद्याया अप्रसिद्धत्वात् । अग्रहणमिथ्याज्ञानलक्षणाविद्यायास्तत्कार्यस्य च प्रवृत्तिसंस्कारादेः सत्यत्वात् । न सप्तमः । ज्ञाननिवर्त्यस्यापि ज्ञानसुखादेः सत्त्वात्[1], सर्वस्य सत्यत्वेऽपि परैरीश्वरज्ञाननिवर्त्यत्वाङ्गीकारात् । नाष्टमः । प्रमाणेन यदुपाधौ यः प्रतिपन्नस्तत्र तस्य निषेधासंभवाद्, अन्यथातिप्रसङ्गात् । भ्रान्तिप्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वस्य सत्त्वे[2]ऽपि संभवेनार्थान्तरत्वाद्, अन्यथाख्यातिवादिभिरपि कचिन्निषिद्धस्यान्यत्र सत्ता-

स्मृतिर्विपर्ययश्च, तेन प्रथमद्वितीयतृतीयकल्पसंकरकलङ्काभावः । **अविद्यातत्कार्ययोरिति** । अव्याप्तिनिवृत्त्यै अन्यतरग्रहणम् । बाधकज्ञानविषयशुक्त्यादेस्तन्निवर्त्यपूर्वज्ञानादेश्च प्रतिपन्नोपाधौ बाधाभावान्न सप्तमाष्टमनवमसंकरः । प्रतिपन्नोपाधिः प्रतीतमधिष्ठानम् । **स्वात्यन्तेति** । पूर्वं स्वाधिष्ठाननिष्ठाभावमात्र[3]प्रतियोगित्वं विवक्षितम्, इह तु स्वात्यन्ताभावस्य स्वस्य चैकत्र वर्तमानतया प्रतीतिरिति नाष्टमदशमसंकरः शङ्कनीयः । **सर्वप्रमाणेति** । गोचरता चात्र वेद्यता न पुनर्विषयत्वमेव । तद्विवक्षायां च नैयायिकादेरसिद्धिः, सर्वस्यापि यथाकथंचन प्रमाणविषयत्वात् । **सद्वादिभिरपीति** । ये हि प्रपञ्चसत्यत्ववादिनस्तैरपि सत्यस्यैव शुक्तिकादेरधिष्ठानतयाऽप्रमाणज्ञानगम्यत्वस्वीकारात्सत्यत्वेऽप्युपपद्यमानमर्थान्तरमेवेत्यर्थः । तदेव विवृणोति—**तस्यतस्येति** । अत्यल्पं चेदं शुक्तिकादावङ्गीकृतमिति सर्वस्यैव प्रपञ्चस्यैवंविधत्वमेवाङ्गीकृतमिति स्फुटतरमर्थान्तरमित्यर्थः । अर्थान्तरोदाहरणान्तरमाह—**स्मृतेरिति** । **उक्तदोषेति** । तत्तदारोपाधिष्ठानतया सर्वस्यायथार्थज्ञानगम्यत्वाङ्गीकारादित्यर्थः । **सद्विलक्षणस्येति** । नच शशविषाणस्यापि मिथ्यात्वादनतिव्या[4]प्तिरिति वचनीयम् । मिथ्याभूतप्रपञ्चस्यापरोक्षज्ञानयोग्यत्वमर्थक्रियासामर्थ्यं च स्वीकुर्वद्भिः शशविषाणवैषम्येष्टेरमिथ्यात्वं स्वीकृतमेव शशविषाणस्य । नचैवं सत्यद्वैतविरोधः, सदद्वैताभ्युपगमादप्युपपत्तेरतोऽतिव्याप्तिरनतिलङ्घनीयेति भावः । **एकतरेति** । सत्त्वनिषेधेऽसत्त्वं नान्तरीयकमसत्त्वनिषेधे च सत्त्वं नान्तरीयकम् । परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति न्यायात् । अतोऽसंभवीदं लक्षणमित्यर्थः । **न षष्ठ इति** । अविद्यातत्कार्ययोरित्यत्र केयमविद्या विवक्षिता, किमनिर्वचनीयदण्डायमानाऽविद्या किंवाऽग्रहणमिथ्याज्ञानात्मिका । प्रथमेऽसिद्धिर्लक्षणस्येत्याह—**अनिर्वचनीयेति** । उत्तरस्मिन्नर्थान्तरतेत्याह—**अग्रहणेति** । **ज्ञाननिवर्त्यस्येति** । आत्मविशेषगुणानामपर्यायमुत्पत्तिमनिच्छतामुत्तरेणोत्तरेण पूर्वपूर्वनिवृत्तिस्वीकारेष्टेरर्थान्तरत्वमित्यर्थः । न केवलं सुखादेरेव, सर्वस्यैव संहरणीयस्य प्रपञ्चस्येश्वरज्ञानेन निमित्तभूतेन निवृत्तिस्वीकाराद्भवतितरामर्थान्तरत्वमित्याह—**सर्वस्येति** । परिणाम[5]वाद्यभिप्रायेण वा । **नाष्टम इति** । प्रतिपन्नोपाधावित्यत्र प्रतिपत्तिशब्दस्य कोऽर्थः किं प्रमाणज्ञानमुत भ्रान्तिज्ञानमाहो साधारणम् । आद्यं प्रत्याह—**प्रमाणेनेति** । द्वितीयं प्रत्याह—**भ्रान्तीति** । न केवलं संभवः, स्वीकृतं चान्यथाख्यातिवादिभिरित्याह—**अन्यथाख्यातीति** । एतेन साधारणपक्षोऽपि निरस्तः । किमिदं बाध्यत्वम-

१ सत्यत्वादिति पाठो भाति । २ सत्यत्वेऽपीत्यर्थः । आदावन्यत्रेतिशेषो वा । ३ मात्रपदस्य प्रतियोगित्वपदानन्तरं पाठः समुचितः प्रतीयते । ४ अतिव्याप्त्यभाव इत्यर्थः । अर्थाभावेऽव्ययीभावेन सह तत्पुरुषस्य विकल्पात् । ५ योगिनो हि प्रकृतेः परिणामं परमार्थभूतं जगद्वदन्त ईश्वरज्ञानेन तस्य तिरोभावरूपं प्रलयमभ्युपगच्छन्ति ।

स्वीकारात् । न नवमः । बाधकज्ञानविषयत्वं तन्निवर्त्यत्वं वा बाध्यत्वमित्यभ्युपगमेऽप्य-र्थान्तरतायास्तादवस्थ्यात्, शुक्त्यादेरपि बाधकज्ञानविषयत्वाङ्गीकारात्, बाधकज्ञानेन पूर्व-ज्ञाननिवृत्त्यभ्युपगमाच्च । न दशमः । संयोगविभागशब्दात्मविशेषगुणानां प्रदेशवृत्तीनां स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणतया प्रतीयमानानामपि परैः सत्यत्वाङ्गीकारादर्थान्तरताया दुरतिक्रमत्वात् ।

तदेवं न प्रपञ्चमिथ्यात्वनिरुक्तिर्नापि तत्र प्रमाणम् । तथाहि न तावत्प्रत्यक्षं तत्र क्रमते । उक्तप्रकाराणामन्यतमस्यापि मिथ्यात्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वे तत्र वादिनां विवादाभाव-प्रसङ्गात् । नच विवादपदं, मिथ्या, दृश्यत्वाच्छुक्तिरूप्यवदित्यनुमानम् । प्रमाणागम्यत्वस्य सदसद्वैलक्षण्यस्याविद्यातत्कार्ययोरन्यतरत्वस्य वा साधनेऽप्रसिद्धविशेषणत्वादयथार्थज्ञान-गम्यत्वस्य गुरुमतेऽप्रसिद्धत्वात् इतरेषु च सिद्धसाधनत्वात् । किंच दृश्यत्वं नाम फल-व्याप्यत्वं वा वृत्तिव्याप्यत्वं वा साधारणं वा । नाद्यः । अतीन्द्रियेषु तदभावेन भागा-

---

सिमतं, किं बाधकज्ञानविषयत्वमुत तन्निवर्त्यत्वमुभयथाप्यर्थान्तरतेत्यभिप्रेत्याह—**न नवम इति** । प्रथमो-दाहरणमाह—**शुक्त्यादेरपीति** । द्वितीयमाह—**बाधकज्ञानेनेति** । **संयोगविभागेति** । अयमर्थः—संयोगविभागयोरव्याप्यवृत्तितां स्वीकुर्वद्भिस्तदत्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वमङ्गीक्रियते । नच तत्रापि घटावय-वानादाय संयोगविभागयोर्भिन्नाधिकरणता शक्योपपादना । तथा सति तदवयवसंयोगस्यापि तदवयववृत्तिता-परम्परया परमाणावेव परिनिष्ठेति नाध्यक्षपथमवतरेदयं संयोगयोगीति तदनिच्छताप्यच्छमतिना यत्रैव संयोगस्तत्रैव तदत्यन्ताभावोऽप्यभ्युपेयः । नच प्रमाणविनिवेशितयोर्विरोधशङ्कावकाशोऽतिप्रसङ्गात्, शब्दस्य चाकाशे वर्तमानस्य प्रदेशभेदमादायाप्येकस्मिन्नेव नभसि भावाभावौ समानाधिकृतौ स्वीकृतौ, एवं सर्वगता-त्मवादिनामात्मविशेषगुणानां, तत्राप्यैतिपीडने साक्षादेवैकाधिकरण्यं, प्रदेशवृत्तीनामिति तु तदनुमतिमनुरुन्धा-नेनोक्तम् । अत्र ब्रह्मण्यनतिव्याप्त्यै द्वितीयस्योत्थानम्, अर्थान्तरतानिवृत्त्यै तृतीयचतुर्थयोः, असत्यतिव्याप्ति-निवृत्त्यै पञ्चमः, असंभवनिवृत्त्यै षष्ठः, असंभवातिव्याप्तिनिवृत्त्यै सप्तमः, अष्टमोऽप्यर्थान्तरनिवृत्त्यर्थमेव, असंभवार्थान्तरयोर्निवृत्त्यै नवमः, दशमोऽप्यर्थान्तरनिवृत्त्यर्थमेवेति ॥

नापि तत्र प्रमाणमिति । यद्यपि लक्षणमपि प्रमाणविशेष एव, तथापि न तत्स्वरूपसिद्धिपरम्, अपि त्वितरव्यावृत्तिं व्यवहारं चोपहरति । प्रमाणं तु लक्षितमेव स्वरूपं साधयतीति सर्वत्रानयोः पृथगाक्षेपसमर्थने द्रष्टव्ये । प्रत्यक्षं न प्रमाणमित्युक्तं तत्र हेतुमाह—**उक्तप्रकाराणामिति** । अयमर्थः—भवदुक्तप्रकाराणा-मन्यतमं मिथ्यात्वं, तस्य तु न कस्यचिदप्यत्र प्रत्यक्षसिद्धिः । यदि हि प्रत्यक्षतः सिध्येन्न कोऽपि विप्रतिपद्येत । नहि प्रत्यक्षसिद्धे घटादौ विवदन्ते, विवदन्ते चाद्यापि वादिनो मिथ्यात्व इत्यर्थः । **ननु** माभूत्प्रत्यक्षम्, अनुमानं भवत्वित्यत आह—**नच विवादपदमिति** । दशधा हि मिथ्यात्वसंभवः । तत्र प्रमाणागम्यत्वादिरूपसाधने-ऽप्रसिद्धविशेषणता, अविद्येत्यप्यनिर्वचनीया विवक्षिता । इतरयोस्तस्या[2] असंप्रतिपन्नत्वात् । **नन्वयथार्थज्ञानगम्य-**त्वात्मकं साध्यं, तथाच नाप्रसिद्धविशेषणताऽत आह—**अयथार्थेति** । यद्यप्यस्माकमिदं प्रसिद्धं तथाप्यख्या-तिवादिनामप्रसिद्धविशेषणता, सोऽपि हि तावदेवंमिथ्यात्वे विप्रतिपन्न इत्यर्थः । भवतु तं प्रति, त्वां प्रति तु को दोष इत्यत आह—**इतरेषु चेति** । पक्षत्रयातिरिक्तेष्वित्यर्थः । तथाचे[3] यथाचैतत्तथा तत्तल्लक्षणदूषणस-मयेऽर्थान्तरं दर्शयतोपपादितम् । उपलक्षणं चैतत् । तेन यथासंभवं सद्वैलक्षण्यादिप्रयुक्तदूषणमूहनीयम् । तदेवं साध्यानिरूपणमुक्त्वा हेतोरप्यनिरुक्तिमाह—**किंचेति** । **अतीन्द्रियेष्विति** । कृतोपपादनमिदं स्वप्रकाशलक्ष-

---

१ अतिनिष्कर्षे इत्यर्थः । २ इतरयोस्तस्या इति । अग्रहणमिथ्याज्ञानद्वयात्मिकाया अविद्याया वेदान्तिनामसंप्र-तिपन्नत्वाद् इत्यर्थः । ३ तथाचेति संपातायातम् ।

सिद्धत्वात् । न द्वितीयः । ब्रह्मणोऽपि वेदान्तिभिर्वृत्तिव्याप्यत्वाभ्युपगमादनैकान्तिकत्वात् । न तृतीयः । ब्रह्मण्यनैकान्तिकत्वादेव । एतेन जडत्वाद्यन्तवत्त्वपरिच्छिन्नत्वादयो हेतवो निरस्ताः । तत्रापि साध्यानिरुक्तेः ।

अथायं पट एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी दृश्यत्वाद्घटवदितिचेन्न । तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावे दृश्यत्वहेतौ चानैकान्तिकत्वात्, तयोर्दृश्यत्वेऽपि तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् । प्रतियोगित्वे वा तन्निष्ठात्यन्ताभावाभावात्पटस्य तत्प्रतियोगित्वलक्षणसाध्यासिद्धिस्तन्तूनामदृश्यता च स्यात् । किंच प्रपञ्चस्य प्रामाणिकत्वे मिथ्यात्वानुमानानां धर्मिग्राहकप्रमाणेन बाधः । अप्रामाणिकत्वे चाश्रयासिद्धिः । प्रतीतिमात्रसिद्धस्याश्रयत्वे च दूषणभूषणादेरपि प्रतीतिमात्रसिद्धस्य सर्वत्र संभवात्सर्ववादविधिनिषेधप्रसङ्गः । एवं साध्यहेतुदृष्टान्तानामपि प्रामाणिकत्वे दृश्यत्वहेतोस्तत्रानैकान्तिकता, अप्रामाणिकत्वे वा साध्यसाधनाद्यभावादनुमानासिद्धिः ।

णसमये अदृष्टादेरवेद्यतामावेदयद्भिरस्माभिस्तेन भागासिद्धो हेतुः । शुक्तिरूप्यादिव्यतिरिक्तमखिलं जडं पक्षः । अतोऽतीतादेरपि पक्षतया तत्रावृत्तेरित्यर्थः । **नन्व**विवक्षितविशेषे तृतीये पक्षे का क्षतिरित्यत आह—**न तृतीय इति । ब्रह्मणीति** । अविवक्षितविशेषसाधारणस्य यं कंचन विशेषमादायापि पर्यवसानादित्यर्थः । **ननु** विवादपदं मिथ्या जडत्वादायन्तवत्त्वात्परिच्छिन्नत्वाद्वा शुक्तिरूप्यवदिति प्रयोगो मिथ्यात्वे प्रमाणमित्यत आह—**एतेनेति** । अतिदिश्यमानमेव विशदयति—**तत्रापीति** ।

अनुमानान्तरं शङ्कते—**अयं पट इति** । एतत्तन्तवः, एतत्पटसमवायिकारणतन्तवस्तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीति योजना । अभावप्रतियोगीत्युक्ते कार्यकारणभेदवादिनां तार्किकाणामेतत्तन्तुष्वेतत्पटान्योन्याभावप्रागभावप्रध्वंसाभावस्वीकारेणार्थान्तरता, तदर्थमत्यन्ताभावप्रतियोगीत्युक्तं, तावत्युक्ते यत्किंचिन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन सिद्धसाधनता स्यात्तत्परिहारार्थं तन्तुनिष्ठेत्युक्तम् । एतत्पटस्यैतत्पटाजनकत्वेनाभिमततन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वेन पुनरपि सिद्धसाधनता स्यात्तत्परिहारार्थमेतदिति तन्तुविशेषणम् । एतत्तन्तुशब्देन च वादिनो जनकत्वेनाभिमततन्तव उच्यन्ते । पटान्तरापेक्षया सिद्धसाधनतापरिहारायायमिति पटविशेषणम् । घटस्यैतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावः प्रसिद्ध इति साध्यप्रसिद्धिस्तदेतद्दूषयति—**नेति** । एवं ह्यनुमिन्वता यद्यद्दृश्यं तत्तदेतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीति व्याप्तिरेष्टव्या । नचेयमस्ति । एतत्तन्तुषु योऽयमस्य पटस्यात्यन्ताभावः साध्यते, न तस्यैतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमस्ति । तत्स्वीकारे च तत्साध्यस्यैवाभावादनुमानं व्याहतं स्यादथच तत्र दृश्यत्वमस्तीत्यनैकान्तिः । इदं च वादिनं प्रत्येव, तादृग्विधविपक्षस्य सत्यत्ववादिनोऽसिद्धेस्तथा दृश्यत्वहेतावप्युक्तसाध्यं नास्त्येतत्तन्तुषु दृश्यत्वस्यात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे तन्तूनामदृश्यतया साध्यासिद्धिप्रसङ्गादथ च दृश्यत्वमस्तीत्यनैकान्तः । इदं तूभयानुमतं तदेतदाह—**तन्निष्ठेत्यादिना अदृश्यता च स्यादि**त्यन्तेन । मिथ्यात्वसाधकानुमानजातस्य च साधारणदूषणमाह—**किंचेत्यादिना । बाध इति** । प्रमाणगम्यत्वस्यैव सत्त्वादिति भावः । **ननु** न वयं प्रमितमप्रमितं वाश्रयमाश्रयामहे, नापि शशविषाणायमानम्, अपि तु प्रतीतिमात्रसिद्धं, प्रतीतिमात्रसिद्धस्याश्रयतोपपत्तौ तदतिरिक्तप्रमितत्वस्याप्याश्रयकोटिनिवेशने न किंचन मानं पश्याम इत्यत आह—**प्रतीतिमात्रेति** । अयमर्थः—न प्रतीतिमात्रसिद्धस्य साधनदूषणते । तथा सति सर्वदर्शनानामपि साधनबाधनप्रसङ्गात्तत्त्वोपप्लवप्रसङ्गात्, क्व नाम तादृशानि साधनानि दूषणानि वा न सन्ति यानि प्रतीतिपथमपि नावतरेयुः, शब्देनापि तत्प्रतीतीनां शक्यजननत्वादिति । आश्रयोक्तं विकल्पं साध्यादिष्वतिदिशति—**एवमिति** । तथाहि तेषां प्रामाणिकत्वे सत्यत्वेन विपक्षतया तत्र

---

१ अनैकान्त इति हेतुरित्यध्याहार्यम् । अनेकान्तदोषवानित्यर्थः । २ तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावे दृश्यत्वहेतौ चैतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वमित्यर्थः ।

नाप्यागमः प्रपञ्चमिथ्यात्वे मानम् । तथाहि न तावत् 'एकमेवाद्वितीयं' 'सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म' त्यत्र ब्रह्मणोऽद्वितीयत्वानन्तत्वप्रतिपादनात् द्वितीयवस्तुनोऽभावः प्रतीयत इति युक्तं वक्तुम् । अद्वितीयशब्दस्य तत्सजातीयवस्त्वन्तरनिषेधपरत्वात्, अस्मिन्ग्रामेऽयमेक एवाद्वितीयः पुरुष इतिवत् । अनन्तपदस्य च प्रागुत्तरकालीनान्ताभावपरत्वात्तत्रैव तस्य व्युत्पत्तेरन्योन्याभावाधिकरणत्वानधिकरणत्वस्याप्रसिद्धत्वेन तत्र व्युत्पत्त्ययोगात् । 'नेह नानास्ति किंचने' त्यादेश्चागमस्य कारणे ब्रह्मणि नानात्वनिषेधपरत्वात् । 'इन्द्रो मायाभि' रित्यादेश्च तत्तदिन्द्रियद्वारकबुद्धिवृत्त्युपाधिभिर्मायाशब्दाभिधेयैः स्वशक्तिविशेषैर्वा भेदेन परमेश्वरप्रतिपत्तिविधिपरत्वेन प्रपञ्चनिषेधे तात्पर्याभावात् ।

'मृत्योः स मृत्युमाप्नोती'त्येवंविधायाश्च श्रुतेर्भेददर्शननिन्दयाऽभेदप्रतिपत्तिविधिपरत्वेन

वर्तमानो हेतुरनैकान्तिकः स्यादप्रामाणिकत्वे च यथायथमप्रसिद्धविशेषणतास्वरूपासिद्ध्याश्रयहीनताः प्रसज्येरन्निति भावः ।

ननु माभूदनुमानान्मिथ्यात्वम्, आगमादागमिष्यतीत्यत आह—**नाप्यागम इति**। तत्र वक्तव्यं किं 'एकमेवाद्वितीय' मित्यद्वितीयशब्दाद्ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य मिथ्यात्वसिद्धिरिति मन्यसे किंवा 'सत्यं ज्ञानमनन्त' मित्यनन्तश्रुत्या किंवा 'नेह नानास्ती'ति ब्रह्मणि नानात्वनिषेधात् आहोस्वित् 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयत' इति मायाभिर्बहुभवनाभिधानात् उत 'मृत्योः स मृत्यु'मिति द्वैतदर्शननिन्दया । तत्र नाद्यद्वितीयावित्याह—**न तावदित्यादिना** । न युक्तं वक्तुमित्युक्तं तत्र हेतुमाह—**अद्वितीयशब्दस्येति** । यथा खल्वस्मिन्ग्रामे अयमेक एवाद्वितीयः पुरुष इत्यत्र शौर्यौदार्यातिशयादिना सजातीयः पुरुषः प्रतिषिध्यते, नतु तद्व्यतिरिक्तं समस्तं वस्तु, तत्कस्य हेतोस्तस्यतस्य वस्तुनस्तत्तत्प्रमाणोपनीततयाऽशक्यनिषेधत्वात्, तद्वदिहापि समस्तं मानोपनीतं वस्तु निषेद्धुमशक्नुवानाऽद्वैतश्रुतिस्तत्सजातीयं ब्रह्मान्तरं निषेधतीत्यर्थः । भवत्वद्वितीयश्रुतेरियं गतिः, अनन्तशब्दस्य को निवारक इत्यत आह—**अनन्तपदस्य चेत्यादि** । वस्तुपरिच्छेदाभावस्य परस्पराभावाधिकरणत्वराहित्यरूपस्य लोकेऽप्रसिद्धतया तत्रागृहीतसंगतिकत्वात्कालपरिच्छेदाभावमाकाशादौ प्रसिद्धमभिधत्त इति भावः । प्रागुत्तरकालीनान्तौ, प्रागभावप्रध्वंसौ, अनेकान्योन्याभावपक्ष एकानधिकरणस्यापि तत्सिद्धेर्नाद्वैतसिद्धिरिति तदधिकरणत्वानधिकरणेत्युक्तं, तृतीयं पक्षं निषेधति—**नेह नानास्तीति** । इदं हि वाक्यमिहपदावमृष्टे प्रस्तुते कारणे ब्रह्मणि नानात्वं निषेधति । तथाच न नाना ब्रह्म किं त्वेकमिति स्यात् । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य तु किमायातमित्यर्थः । चतुर्थं निषेधति—**इन्द्रो मायाभिरिति** । अत्र हि मायाशब्देन बुद्धिवृत्तयोऽभिधीयन्ते । 'चेतश्चित्तं क्रतुर्माये'ति चित्ताभिधायकतावगमान्मायाशब्दस्य । तत्रच चित्तस्यैकत्वात्कथं मायाभिरिति बहुवचनोपपत्तिरित्यत उक्तं-**तत्तदिन्द्रियेति** । स्वत एकस्यैव सतश्चित्तस्यानेकेन्द्रियोपाधिकवृत्तिभेदादिदं बहुवचनम् । अतस्तैरुपाधिभिः परमेश्वरो बहुधोपास्यत इत्यर्थः । अथवा याः परमेश्वरस्येच्छाज्ञानक्रियाशक्तयो मायाशब्दाभिधेयास्तासामपि श्रुत्यादिषु मायाशब्दाभिधानदर्शनात्ताभिश्च परमेश्वरः प्रत्युपासकं बहुरूपमाविर्भवति । अवतारभेदैर्वा बहुधा व्यवह्रियते इत्यर्थः ।

ननु 'मृत्योः स मृत्युमाप्नोति' संसारात्संसारं प्रतिपद्यत इति भेददर्शनात्संसाराविमोककथनादतत्त्वज्ञानत्वमवगम्यते, अतएव तद्विषयस्य भेदस्यातत्त्वतेति भेदस्य मिथ्यात्वमियमेव श्रुतिर्गमयतीति पञ्चमं पक्षं निरस्यति—**मृत्योरिति** । नास्याः श्रुतेरत्र तात्पर्यमपुरुषार्थत्वात्, अपित्वभेदध्यानविधौ, तत्स्तुत्यर्थं च भेददर्शननिन्दा । यथोदिते जुहोतीति विहितोदितहोमस्तुतयेऽनुदितहोमनिन्दा 'प्रातःप्रातरनृतं ते वदन्ती'ति । अनुदितहोमस्य विहितस्य स्तुत्यर्थमुदितहोमस्य निन्दा 'यथाऽतिथये प्रद्रुताये' ति । ततोऽन्यपरादस्मात्प्रत्यक्षविरुद्धोऽयमर्थो न लभ्यत इत्यर्थः । **ननु** प्रत्यक्षागमयोरुभयोः प्रमाणत्वाविशेषे केन वैषम्येणेदमवधार्यते

प्रपञ्चनिषेधे तात्पर्याभावात् । आगमस्य च स्वरूपावगतौ पदपदार्थविभागप्रतिपत्तौ च प्रत्यक्षादिसाकाङ्क्षत्वात्प्रत्यक्षस्य चागमानपेक्षत्वात् । 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानि' 'अग्नीषोमीयं पशुमालभेत' 'ब्राह्मणो न हन्तव्यः' 'ब्रह्मणे ब्राह्मणमालभेत' 'अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति, नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णाति' 'उदिते जुहोति, अनुदिते जुहोती' ति च परस्परं व्याकुलत्वात्, प्रत्यक्षादेश्च तदभावात्, आगमस्य चोपचरितार्थत्वेनापि तत्र सावकाशत्वादनवकाशत्वाच्च भेदग्राहिणः प्रत्यक्षादेः, पूर्वसिद्धतया चागमेभ्यस्तस्य प्रतिष्ठितत्वात्तद्विरोधे तेषामेव बाधात्, 'मृत्तिकेत्येव सत्यं, त्रीणिरूपाणीत्येव सत्यं, प्राणा वै सत्यं, सच्च त्यच्चाभवदि' ति च प्रपञ्चस्य सत्यत्वप्रतिपादनात् ।

विवादास्पदीभूतः प्रपञ्चः, सत्यः, प्रमाणसिद्धत्वादात्मवदिति, अयं घट एतन्निष्ठबाध्यभेदातिरिक्तभेदाश्रयः द्रव्यत्वात्पटवदित्यनुमानतोऽपि वियदादेरात्मनां च सत्यभेदसिद्धिः ।

यत्प्रत्यक्षादिविरोधे श्रुतिरेव तदनुरोधेन व्याख्येया न विपरीतमित्यत आह—**आगमस्य चेति** । अथवा आगमस्वरूपपर्यालोचनया नात्र तात्पर्यमित्युक्तं, इदानीं भवतु वागमस्तत्परस्तथापि प्रत्यक्षादिभिर्विरोधे बाध्यत एवेत्यभिप्रेत्यागमस्य दौर्बल्ये कारणान्याह— **आगमस्य चेति** । एषां हेतूनां तद्विरोधे तेषामेव बाधादित्युत्तरप्रतिज्ञायां संबन्धः । यथाहि शब्दः स्वरूपग्रहणे संगतिग्रहणे वाऽबाधितं प्रत्यक्षादिकमपेक्षते न तथा प्रत्यक्षादि स्वरूपादिप्रतिपत्तौ शब्दप्रमाणमपेक्षते, तेन सापेक्षनिरपेक्षयोर्विरोधे सापेक्षागमबाध इत्यर्थः । किंच परस्परविगीततयाऽतिकलहेनैव तावदुपहता आगमाः किमु वक्तव्यमविगीतानुपहतप्रत्यक्षादिविरोध इत्याह **—न हिंस्यादित्यादिना** । ब्रह्मणे, ब्राह्मणत्वाय । आलभतिर्विशसनपरा । यस्मिन्गृह्यमाणे षोडश शस्त्राणि शस्यन्ते स ग्रहविशेषः षोडशी । यथा ह्येकस्यैव हिंसाहिंसे, ग्रहस्यैकस्मिन्नेव ग्रहणाग्रहणे, होमस्य चैकस्यैकस्मिन्नेव प्रयोगेऽनुदितोदितकालसंबन्ध इति परस्परविरुद्धानधिगमयत्यागमो, न तथा प्रत्यक्षादीत्याह—**प्रत्यक्षादेश्चेति** । सावकाशनिरवकाशयोर्निरवकाशं बलवदिति न्यायः, सावकाशाश्चागमा इत्याह—**आगमस्य चोपचरितार्थत्वेनेति** । यथा ह्यागमस्य मुख्यलक्षणागुणात्मकानेकवृत्तिमत्तया अन्यतमानुपपत्तावन्यतमामादायापि प्रामाण्यनिर्वाहो, न तथा प्रत्यक्षादेर्वृत्त्यन्तरमस्ति शब्दधर्मत्वात्तासामित्यर्थः । संजातासंजातविरोधिनोः संजातविरोधि दुर्बलं, संजातविरोधिनश्चागमाः प्रथमोपजातपदभेदावबोधकाध्यक्षादीननुवर्तमाना इत्याह **—पूर्वसिद्धतयेति** । किंचाभ्युपगम्य विरोधमिदं प्राबल्यमभिहितम् । वस्तुतस्तु विरोध एव नास्ति आगमेभ्य एव प्रपञ्चसत्यतावगमादित्याह—**मृत्तिकेत्यादिना** । त्रीणि रूपाणीति—लोहितशुक्लकृष्णानीत्यर्थः । सदिति भूतत्रयं । त्यदिति वाय्वाकाशौ द्वौ । अत्रच सदिति खुररवश्रवणेनोपन्यस्तम्[1] । भेदग्राहिप्रत्यक्षादीति येयमागमविभीषिकोक्ता, तत्र प्रत्यक्षं सार्वजनीनमिति न तत्र किंचिद्वक्तव्यमस्ति ।

अनुमानं दर्शयति—**विवादेति** । प्रपञ्चमात्रस्य सत्यत्वसाधने शुक्तिरूप्यसंसर्गादौ बाधः स्यात्, तेषामपरोक्षतया बाध्यतया च सदसद्विलक्षणतया मिथ्यात्वात्, तथा घटाद्यनुगतसत्तांशे सिद्धसाधनता,तन्निवृत्त्यर्थं विवादास्पदग्रहणम् । नचासिद्धो हेतुः, प्रत्यक्षे प्रदर्शितागमे चाविवादादिति । भिन्नवस्तुसत्यत्वेऽनुमानमुक्तं, भेदस्यापि सत्यत्वेऽनुमानमाह—**अयं घट इति** । अथवा व्यावहारिकतात्त्विकत्वादिस्वकपोलकल्पितविकल्पमादाय ययं विवदिषुरद्वैतवादी, तदीयमेव नीरन्ध्रा रीतिर्भवत्वित्याह—**अयं घट इति** । भेदाश्रय इत्युक्ते कल्पितभेदमादाय सिद्धसाधनम्, तदर्थं बाध्यभेदातिरिक्तग्रहणं, तावति वाऽप्रसिद्धविशेषणता अद्वैतवादिनः सर्वभेदानां बाध्यत्वादत उक्तं-**एतन्निष्ठेति** । पदार्थान्तरनिष्ठभेदस्यैतन्निष्ठबाध्यभेदातिरिक्तभेदत्वेन नाऽप्रसिद्धविशेषणता, पक्षे चैतन्निष्ठबाध्यभेदातिरिक्तत्वं भेदस्यैतन्निष्ठातिरिक्तत्वान्न संभवति एतन्निष्ठत्वादेव । अतो बाध्यभेदातिरिक्तसत्यभेदसिद्धिः । अतिरिक्तत्वं चात्राभेदानधिकरणत्वं तेन नार्थान्तरता । **इत्यनुमानतोऽपीति** । एवंप्रकारा-

---

१ एतन्न्यायेनेत्यर्थः । अयं भावः । यथा रासभादेः कुड्यादिव्यवधाने तत्खुररवं श्रुत्वोच्येतायमश्व इति एवमेव सदिति शब्दमात्रं श्रुत्वा पूर्वपक्षिणोक्तं पृथिव्यादीनां सत्यत्वमिति न तु वस्तुगत्या तेषां तत्,

नच भेदस्य सत्यत्वे दृग्दृश्ययोः संबन्धानुपपत्तिर्बाधिका, तत्तत्प्रतिपत्तिहेतुभूतेन्द्रियलिङ्गादेस्तत्तद्विषयसंबन्धादेव तदुत्पन्नज्ञानानां तत्तद्विषयं प्रति नियमसिद्धावन्तरेणापि संबन्धान्तरमतिप्रसङ्गाप्रसङ्गात् । शब्दान्तराभ्याससंख्यादेश्च कर्मभेदप्रतिपादकप्रमाणस्य भेदमिथ्यात्वेऽप्रामाण्यप्रसङ्गः ।

नुमानत इत्यर्थः । **ननु** प्रतिकूलतर्कपराहतत्वात् शङ्कितोपाधिदुष्टमिदमनुमानद्वयम् । तथाहि भेदस्य भेदिनो वा दृश्यवर्गस्य सत्यत्वे तस्य तज्ज्ञानस्य च कः संबन्ध इति विवेचनीयम् । न तावत्संयोगः, तस्य गुणत्वेन द्रव्यमात्रवृत्तित्वात्, ज्ञानस्य गुणत्वात् द्रव्यत्वाभावात् । नापि समवायः, आत्मसमवेतत्वाज्ज्ञानस्य । नाप्यन्यः कश्चित्षट्पदार्थनियमानुगुणः संभवति । नाप्यभावः, अभावतज्ज्ञानयोः संबन्धाभावप्रसङ्गात् । किंच यत्र यत्रास्यान्तर्भावस्तस्य तस्य तज्ज्ञानेन संबन्धो न स्यात्स्ववृत्तिविरोधादिति । तदेतद्दूषयति—**नचेति** । हेतुमाह—**तत्तदिति** । नियामको हि संबन्धः । संभवति च तत्र नियमः, तत्तज्ज्ञानानां तत्तदर्थैः स्वतन्त्रसंबन्धाभावेऽपि तत्तज्ज्ञानजनकेन्द्रियलिङ्गशब्दादीनां तत्तदर्थैः सह संबन्धेनेत्यर्थः । एवं प्रतिकूलतर्कं परिहृत्य स्वानुमानस्य विपक्षे बाधकतर्कमाह—**शब्दान्तरेति** । अयमर्थः—शब्दान्तराभ्याससंख्यासंज्ञागुणप्रकरणान्तरैः कर्मभेदो निरूपितो द्वादशलक्षण्यां द्वितीयाध्याये । तत्र यजति ददाति जुहोतीत्यादौ धातुभेदेन धात्वर्थभेदेऽपि भावना भिद्यते न वेति संदेहे धातूनां भेदेऽपि भावनावाचकलिङादेः सर्वत्र प्रत्यभिज्ञयाऽभेदावगमात् धात्वर्थस्य च भावनां प्रति गुणभूतत्वाद्गुणभेदेन प्रधानभेदस्यान्याय्यत्वात् अभेद एवेति पूर्वपक्षय्य धातोरिति विवक्षितैकवचनेन सूत्रेणैकधातोरुपरि प्रत्ययविधानात्सर्वत्र धात्वर्थानुरञ्जिताया भावनायाः प्रतीतेरेकानुरञ्जितायाश्चान्यानुरञ्जनायोगात्प्रतिधात्वर्थं भिद्यत एव भावनेति राद्धान्तितं 'शब्दान्तरे कर्मभेदः कृतानुबन्धत्वादि' त्यत्र, अयमर्थः—शब्दान्तरे धात्वन्तरे सति कर्मभेदः, भावनाभेदो भवितुमर्हति । कुतः कृतानुबन्धत्वात् तेनैव कृतावच्छेदत्वात् भावनाया इति । सोयं शब्दान्तरात्कर्मभेदः । तथा 'समिधो यजति' 'तनूनपातं यजती'त्यादिषु पञ्चकृत्वो यजतिश्रुतौ किं प्रथमविहितस्यैव यागस्य पुनःपुनरभ्यास उत पञ्चापि विधय इति संदेहे शब्दान्तरे सति कर्मभेदस्य पूर्वाधिकरणे वर्णनात् इहैकस्यैव यजतेः पुनःपुनःश्रवणात् तस्यैवायमभ्यास आदरार्थ इति पूर्वपक्षय्याप्रवृत्तप्रवर्तकत्वाद्विधेः सर्वेषां च प्राथम्यार्हतया विध्यनुवादविनिगमाभावादानर्थक्यपरिहाराय भिन्नविधितया कर्मभेद इति सिद्धान्तितम्, 'एकस्यैवं पुनःश्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्या' दित्यत्र-अयमर्थः—एकस्य विधेः पुनःश्रवणमपि एवं कर्मभेदकं, कुतः अविशेषात् विध्यनुवादविशेषाभावात् । इतरथा पुनःश्रवणं हि यस्मादनर्थकं स्यादिति । आनर्थक्ये वा हेतुरविशेषादिति । सोयमभ्यासात्कर्मभेदः । तथा 'सप्तदश प्राजापत्यान्पशूनालभेते' त्यत्र किं सप्तदशपशुकमेकं कर्मोत सप्तदश कर्माणि विधीयन्ते इति संशये प्राजापत्यानित्यत्र कृतैकशेषाणां पशूनां तद्धितेनैकप्रजापतिदेवताकत्वबोधनादेककर्मत्वमिति प्रापय्य राद्धान्तितम्, एककर्मत्वे हि एक एवातिदेशः स्यात् । ततश्चैकपशुनिष्ठमेकादशावदानमतिदेशप्राप्तमेकपशौ निष्पन्नमितीतरेषामदृष्टार्थता स्यात् । सप्तदशकर्मत्वे तु प्रतिपशु एकादशावदानसिद्धिरिति दृष्टार्थताऽतः कृततद्धितदेवतासंबन्धतया देवतासंबद्धानामेकशेषइति सप्तदशकर्माणीति । इदं भाष्यकारीयं मतम् । वार्तिककारीयं तु 'तिस्र आहुतीर्जुहोती'त्यत्रैकस्य जुहोतेः श्रवणादेकहोमत्वम् । त्रित्वं तु एकादशप्रयाजादिवदावृत्त्येति प्राप्ते राद्धान्तः—त्रित्वस्य तावज्जुहोतिसामानाधिकरण्यमुत्सर्गतो होमभेदकमेकातिरिक्तसंख्यायाः पृथक्त्वसामानाधिकरण्यस्वरसत्वात् । क्वचित्त्वगत्याऽपवादः । एकादशप्रयाजादौ प्रकृतौ पञ्चत्वावधारणात् । नचेह तथा बाधकमस्तीति होमभेद इति । तदुक्तं 'पृथक्त्वनिवेशात्संख्यया कर्मभेदः स्या'दिति । संख्ययापि हेतुना कर्मभेदः स्यात् । कुतः कर्मपृथक्त्वनिवेशात्, कर्मपृथक्त्वेनैव तस्या निवेशात् । एकातिरिक्तसंख्यायाः कर्मपृथक्त्वसामानाधिकरण्यादित्यर्थः । सोयं संख्यया कर्मभेदः । तथा 'अथैष ज्योतिरथैष विश्वज्योतिरेतेन सहस्रदक्षिणेन यजेते'त्यत्र ज्योतिर्विश्वज्योतिः-

---

१ पूर्वपक्षयित्वेति पाठः साधुरेवमन्यत्रापि बोध्यम्.

नच तस्य लोकसिद्धभेदानुवादकत्वसंभवः। तादृक्कर्मापूर्वभेदस्य लोकतोऽसिद्धेः, सिद्धत्वे च शब्दान्तराद्यधिकरणानारम्भप्रसङ्गात्। तदेवं मिथ्यात्वे लक्षणप्रमाणयोरसंभवादनुमानागमाभ्यां प्रपञ्चस्य सत्यत्वापादनान्न मिथ्यात्वमिति। अत्रोच्यते—न तावल्लक्षणासंभवः। यतः 'सर्वेषामपि भावानामाश्रयत्वेन संमते। प्रतियोगित्वमत्यन्ताभावं प्रति मृषात्मता ॥७॥' तथाहि घटादीनां भावानां स्वाश्रयत्वेनाभिमतास्तन्त्वादयो ये तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितैव तेषां मिथ्यात्वम्। नहि तेषामन्यत्र सत्ता संभविनी। तत्रापि चेत्सा न स्यात्तदा

शब्दयोः प्रकृतज्योतिष्टोमानुवादकत्वं कर्मान्तरविधायकत्वं वेति संशये सत्येषशब्दस्य सर्वनाम्नः प्रकृतावमर्शित्वात् ज्योतिरादिशब्दस्य तत्समानाधिकरणत्वात्पूर्वकर्मैवानूद्य सहस्रदक्षिणालक्षणगुणान्तरं विधीयते इति प्राप्ते ज्योतिष्टोमशब्दस्य ज्योतिरादिशब्दानां च स्वरूपविलक्षणत्वात् भिन्नार्थत्वे संभवत्येकदेशलक्षणयैकार्थत्वकल्पनाया अगतिकगतित्वात् सर्वनाम्नश्च प्रस्तोष्यमाणपरामर्शितयापि संभवात् नामान्तरं कर्मान्तरं गमयतीति साधितं 'संज्ञा चोत्पत्तिसंयोगा'दित्यत्र। अयमर्थः—संज्ञा च पूर्वविलक्षणा कर्मभेदिका। कुतः उत्पत्तिसंयोगात्। कर्मस्वरूपज्ञापनसमय एव तस्य नाम्नः संयोगादिति। तथा 'वैश्वदेव्यामिक्षा वाजिभ्यो वाजिन'मित्यत्र द्रव्यदेवतासंबन्धानुमितयागके किं पूर्वकर्मानुवादेनोत्तरत्र वाजिनगुणविधानमुत कर्मान्तरं तद्गुणकमिति विशये वाजिभ्य इत्यत्र वाजमन्नमेषामिति व्युत्पत्त्याऽमिक्षान्नयुक्तविश्वदेवदेवताककर्मानुवादेन वाजिनगुणविधानादेककर्मत्वमिति प्राप्ते वैश्वदेवीत्यत्र विश्वे देवा देवता अस्या इत्यर्थेऽण्प्रत्ययविधानादन्तर्णीतेदमा परामृष्टामिक्षायास्तद्धितनिर्दिष्टविश्वदेवसंबन्धेन श्रौततया प्रबलेन सह 'वाजिभ्यो वाजिन'मिति पदद्वयात्मकवाक्यावगतवाजिनसंबन्धस्य विकल्पसमुच्चययोरभावाद्वाजिनगुणविशिष्टकर्मान्तरविधानमिति सिद्धान्तितं 'गुणश्चापूर्वसंयोगे वाक्ययोः समत्वा'दित्यत्र। गुणश्च कर्मभेदकः, अपूर्वकर्मसंयोगे पूर्वकर्मसंबन्धाभावे सति। कुतः वाक्ययोः समत्वात्। समे हि तदा वाक्ये भवतः ततोऽविघातमनेकं कर्मेत्यर्थः। सोयं गुणान्तरात्कर्मभेदः। तथाऽसन्निहितदेशकालनिमित्तफलसंस्कार्यसंबन्धकर्मवाक्येषु 'मासमग्निहोत्रं जुहोती'त्यादिषु किं प्रकृताऽग्निहोत्रादौ मासादिगुणविधानमुत तद्गुणकं कर्मान्तरविधानमिति संदेहे कर्मान्तरविधाने गौरवप्रसङ्गाद‍ग्निहोत्रशब्देन तदनूद्य गुणमात्रविधानमिति पूर्वपक्षिते मासादेरनुपादेयतया साक्षाद्विधानायोगादग्निहोत्रादेश्च विच्छिन्नप्रकरणतया प्रत्यभिज्ञाभावाच्च मासादिगुणविशिष्टं कर्मान्तरमेव विधीयते, अग्निहोत्रादिधर्मातिदेशार्थं चाग्निहोत्रादिनामोपदेश इति प्रकरणान्तरात् कर्मान्तरत्वं निरधारि 'प्रकरणान्तरे प्रयोजनान्यत्व'मित्यत्र। अयमर्थः—प्रकरणान्तरे सति प्रयोजनान्यत्वं विधेयभावनान्यत्वं स्यान्नतु पुनः पूर्वकर्मानुवादेन तत्र गुणविधानमिति—तत्र 'शब्दान्तरं धातुभेदोऽभ्यासो विधेः पुनःश्रुतिः। उत्पत्तिस्था द्व्यादिसंख्या संज्ञा चाङ्गमपूर्वगम्। चानुपादेयसंबन्धोऽसंनिधिः प्रक्रियान्तरम्।इति शब्दान्तरादीनामुक्तं लक्ष्म विचक्षणैः,। तदेतदखिलमम्भोनिधावेव निधीयेत भेदमिथ्यात्व इति।

ननु शब्दान्तरादीनां न भेदे प्रामाण्यं तस्य लोकसिद्धतयाऽप्रतिपाद्यत्वादित्यत आह—**नच तस्येति।** भेदमात्रस्य लोकसिद्धत्वेऽप्यलौकिककर्मभेदोप्यलौकिक इत्यर्थः। सिद्धत्वे च बाधकमाह—**सिद्धत्वे चेति।** उपसंहरति—**तदेवमिति।** तत्र लक्षणं श्लोकेन संगृह्णाति—**सर्वेषामिति।** सर्वेषां भावानां मृषात्मता मिथ्यात्वमिदं यत्स्वाश्रयत्वेन संमतेऽत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं नित्यमविद्यमानत्वमिति योजना। श्लोकं विवृणोति—**तथाहीति। अभिमता इति।** प्रमितव्यावृत्तिस्तेन च बाधः परिहृतः। **नन्वे**तावतापि किमिति मिथ्यात्वमिति चेत्तत्र वक्तव्यं किमन्यत्र सन्त्विति, उत स्वतन्त्रा एव सन्त्विति। नाद्यः। प्रमाणाभावादित्याह—**नहीति।** द्वितीयं प्रतिषेधति—**तत्रापीति।** अयमर्थः—न तावदात्मवदेषामनाश्रितत्वं कार्यत्वेन समवायिकारणाश्रितत्वात् सामान्यादीनामपि धर्मत्वात्समानमाश्रितत्वं तस्मादाश्रितानामन्यत्र प्राप्त्यभावात्प्राप्तदेशेऽपि चेदसत्त्वमापद्यत एव तदा बलान्मिथ्यात्वमिति। **ननु** भवत्वाश्रितानामेवं मिथ्यात्वमनाश्रितानां

१ अनुपादेय इति अकारादिः पाठः साधुर्भाति.

गलेपादुकान्यायेन मृषात्वमेव पर्यवस्येत । नच निराश्रयेषु नित्येषु भावेषु सा नास्तीति लक्षणस्याव्याप्तिः । ब्रह्मव्यतिरिक्तस्य कृत्स्नस्य कार्यतया कारणाश्रितत्वस्य व्यवहारदशायां रजतादेरिव शुक्त्याद्याश्रितताया: स्वीकारात् । नाप्यतिव्याप्तिः । सत्यस्य ब्रह्मणो निराश्रयत्वात्तस्य तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिताया: शङ्कितुमप्यशक्यत्वात् ।

नच परैः प्रदेशवृत्तितयाभ्युपगतेषु संयोगशब्दादिषु सत्येष्वपि लक्षणस्य सद्भावादर्थान्तरता । भावाभावयोरेकाधिकरणत्वाभ्युपगमे सर्वत्रैव तथाभावापत्तेर्विरोधस्य जगति दत्तजलाञ्जलिताप्रसङ्गात् । भावाभावयोर्हि साक्षाद्विरोधस्तन्मुखेनैवान्यत्रेति परीक्षकपरिषदां संमतत्वात्, प्रदेशोपाधिभेदेन वा तत्र विरोधसमाधाने भावात्यन्ताभावयोर्भिन्नाधिकरणत्वेन लक्षणस्य तत्र सत्ये कुतः संभवः कुतस्तरां चातिव्याप्तिः कुतस्तमां चार्थान्तरता । तदेवं न मिथ्यात्वानिरुक्तिः, नापि मानासत्त्वम्, अनुमानसद्भावात् । तथाहि 'अंशिनः स्वांशगात्यन्ताभावस्य प्रतियोगिनः । अंशित्वादितरांशीव दिगेषैव गुणादिषु ॥८॥' विमतः पटः एतत्तन्तु-

---

परमाण्वाकाशादीनामाश्रयांभावेनोक्तलक्षणाभावात् मिथ्यात्वेष्टेश्चाव्याप्तिरित्यत आह—**नच निराश्रयेष्विति** । लक्षणपदं तु मध्यस्थमणिवन्नेयम् । तेन सत्ताभावाल्लक्षणस्येत्यपि पर्यवस्यति । वियदधिकरणाद्युक्तन्यायेन तेषामप्यस्त्येव कार्यत्वमित्यर्थः । कार्यत्वं चेदं कल्पितत्वं, तेन नाविद्यायामव्याप्तिः । यथा चैतत्तथा द्वितीयपरिच्छेदे प्रसाधयिष्यते । अद्वितीयासङ्गस्य ब्रह्मणः कथं मिथ्याभूतवियदाद्याश्रयत्वमिति मतिमपाकर्तुं व्यवहारदशायामित्युक्तम् । ननु सन्मात्रं ब्रह्म सत्ता च घटपटाद्याश्रिताऽतस्तत्राप्युक्तलक्षणस्य शक्यसमर्थत्वाल्लक्षणस्यातिव्याप्तिः स्यादित्याशङ्क्याह—**नाप्यतिव्याप्तिरिति** । सत्यं सन्मात्रं ब्रह्म, तस्य तु घटादिसमवायोऽसिद्धः, घटादीनामेव तत्र कल्पितत्वादिति भावः ।

यत्तु पूर्वपक्षिणोक्तं संयोगादिभिः स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणैरर्थान्तरतेति तदनूद्य दूषयति—**नच परैरिति** । नच वस्तुसतां संयोगादीनामत्यन्ताभावसामानाधिकरण्ये प्रमाणमस्ति व्यवहारस्तु विभ्रममात्रशरीरैरनिर्वचनीयैरपि सेत्स्यतीति न सोऽस्य साधक इति भावः । **ननु** किमिति जलाञ्जलिर्दीयते, यावता भावाभावावपहाय भावभेदेष्वेव गोत्वाश्वत्वघटत्वप्रभृतिष्वयं प्राणान्धारयतीत्यत आह—**भावाभावयोरिति** । परीक्षकाणां परिषत्सभा । नहि गोत्वाश्वत्वयोस्तत्त्वं विरोधः, अपितु परस्परात्यन्ताभावाविनाभूतत्वम् । तद्यदि भावाभावयोर्न विरोधः का नु नाम तदा तदाघ्रातयोर्विरोधवार्तेति भावः । **नन्वे**कस्मिन्नपि प्रदेशभेदमादाय संयोगादेर्वर्तनम्, अतो न विरोधोच्छेद इति निरुद्धगतेः पूर्वपक्षिणो मतमाशङ्क्यातिव्याप्तिं परिहरति—**प्रदेशेति । कुतः संभव इति** तदङ्गीकाराभिप्रायम् । अङ्गीकारप्रयुक्तत्वादर्थान्तरतायाः । स्यादेतत्, यद्यपि लक्षणमिदमक्षीणं तथापि तल्लक्षणलक्षितस्य मिथ्यात्वस्यात्र सद्भावे किं प्रमाणम् । नहि लक्षणमस्तीति सर्वत्र तत्सत्ता सिध्यत्यतिप्रसङ्गादित्यत आह—**नापीति** । अंशिनोऽवयविनः स्वावयवनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिन इति प्रतिज्ञायां हेतुमाह—**अंशित्वादिति** । इतरावयवीवेति दृष्टान्तः । अनवयविरूपगुणादिष्वतिदिशति—**दिगेषैवेति** । दिङ्मार्गः । श्लोकोक्तमनुमानं विवृणोति—**विमत इत्यादिना** । पटमात्रं पक्षीकृत्यैतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वे साधितेऽर्थान्तरता, पटान्तरस्यैतत्तन्तुनिष्ठत्वाभावात्तन्निवृत्त्यर्थं विमत इत्युक्तं । पटविशेष इत्यर्थः । सर्वत्र चैवं विशेष एव पक्षीकर्तव्यः । अत्रैतत्पटारम्भकास्तन्तव एतत्तन्तवः । अन्योन्याभावादिव्यवच्छेदार्थमत्यन्ताभावग्रहणम् । तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगीत्युक्ते तन्त्वन्तरमादायार्थान्तरता तद-

---

१ लक्षणपदं सा नास्तीत्यत्राप्यन्वेति अव्याप्तिरित्यत्रापि तेन लक्षणस्य सत्ताभावाल्लक्षणस्याव्याप्तिरितिकल्पितम्.

निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि[1] अवयवित्वात्पटान्तरवत् । एवमेतद्गुणकर्मजात्यादयोऽपि तत्तत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनः तत्तद्रूपत्वादितरतत्तद्रूपवदित्येवमादिप्रयोगः सर्वत्रैवोहनीयः ।

ननु किं प्रामाणिकैतन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साध्यं किं वा प्रातिभासिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वम् । नाद्यः । अभावानां प्रामाणिकत्वे तैरेव द्वैतापत्तेः प्रामाणिकाभावप्रतियोगित्वे च[2] भावानामपि प्रामाणिकतया न मिथ्यात्वसिद्धिः । न द्वितीयः । रजते सीसविभ्रमे सीसमेवैतन्न रजतमिति रजते रजतत्वप्रतिषेधे प्रातिभासिकात्यन्ताभावप्रतियोगिनोऽपि रजतत्वस्यामिथ्यात्वेनार्थान्तरत्वापातादिति चेन्मैवम् । अभावानां प्रामाणिकत्वेऽपि सदद्वैताव्याकोपात् । कथं[3] च व्यावहारिकप्रमाणोपस्थापितस्वभावैर्भावैरभावैर्वा तत्त्वावेदकप्रमाणोपनीतस्याद्वैतस्य व्याकोपाशङ्कावकाशः । नापि प्रामाणिकाभावप्रतियोगिनोऽपि शुक्तीदमंशरजताकारद्वयालिङ्गितस्य संसर्गस्येदं रजतमित्येकज्ञानोपनीतस्य, केवलतद्व्यवहारोपनीतस्य, वा धीरूपरजताकारोपारोहिणो बहिष्ट्वस्य वा, कुत्रचिद्देशे काले वा केनचिदपि वादिना सत्ता स्वीक्रियते येन प्रामाणिकाभावप्रतियोगिनः सत्तां भावाः प्रतिपद्येरन् । द्वितीयस्तु विक-

---

र्थमेतत्तन्तुनिष्ठेत्युक्तम् । पटान्तरे त्वेतत्तन्तुभिरनारब्धे सुप्रसिद्धं साध्यम् । **अवयवित्वात्** अवयवित्वेन संमतत्वात् । तेन न प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः । दिगेषैवेत्येतद्विवृणोति—**एवमिति** । एतद्रूपमेतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि रूपत्वादितररूपवत् । एवं स्पर्शादिष्वपि । एतच्चलनमेतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि चलनत्वादन्यचलनवत् । तथा तन्तुत्वं तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि जातित्वाद्घटत्ववत् । एवं सत्तादयोऽप्यनुमेयाः । एवं समवायेऽपि द्रष्टव्यम् । अयमन्त्यविशेष एतदात्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगी विशेषत्वादात्मान्तरगतविशेषवदिति विशेषेषु ।

स्यादेतत् पटादीनां तन्त्वादिषु यदत्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साध्यते स[4] किं प्रामाणिकोऽप्रामाणिको वा स्यादिति विकल्प्य दूषयति पूर्ववादी—**किं प्रामाणिकेत्यादिना** । प्रामाणिको यस्तन्निष्ठात्यन्ताभाव इति विग्रहः । **तैरेवेति** । यानत्यन्ताभावान्प्रति प्रतियोगित्वं तन्तुब्रह्मादौ पटप्रपञ्चादेः साध्यते तैरेव प्रामाणिकैरित्यर्थः । किंच एष ह्यभावानां स्वभावो यत्प्रतियोगिनिरूपणीयत्वम् । तथा च यद्यभावाः प्रामाणिकाः सुतरां तन्निरूपका भावाः तथा चाद्वैताशैव नोदेतीत्याह—**प्रामाणिकाभावेति** । एतेन सदद्वैतमेवाद्रियत इति वेदान्तिनां किंवदन्त्यपोदिता । अप्रामाणिकपक्षं दूषयति—**नेति** । अप्रामाणिकात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं न मिथ्यात्वं, सत्यस्यैव रजतत्वस्य सीसविभ्रमविषये रजते भ्रान्तिप्राप्तात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य परैर्मिथ्यात्वास्वीकारादित्याह—**रजत इति** । तमाक्षेपं परिहरति—**मैवमिति** । तत्र प्रमाणगम्यत्वं[5] सत्त्वमित्यभ्युपेत्य परिहरति—**अभावानामिति** । इममभ्युपगमं त्यजन् राद्धान्तरहस्यमादाय परिहरति—**कथं च व्यावहारिकेति** । न प्रमाणमात्रगम्यत्वात् सत्त्वमायाति । देहात्मत्वादौ तथाभावाभावात्, अपि तु तात्त्विकप्रमाणगम्यत्वात् । नचैतत् ब्रह्मव्यतिरिक्तस्याभावस्य भावस्य वास्ति, येनाद्वैतसंकोचावकाशः स्यादिति भावः । यत्तु प्रामाणिकाभावपक्षे प्रतियोगिभूतैर्भावैरद्वैतविरोध इति तत्परिहरति—**नापि प्रामाणिकेति** । अयमर्थः–नैवं व्याप्तिरस्ति यत्प्रामाणिकाभावप्रतियोगि तत्प्रामाणिकमिति । यतः शुक्तीदमंशरजताकारयोरेकज्ञानोपनीतस्य संसर्गस्य प्रामाणिकात्यन्ताभावप्रतियोगिनोऽपि क्वचिदपि देशे कदाचिदपि काले सत्त्वमन्यथाख्यातिवादिभिर्नेष्यते । तथाऽख्यातिवादिभिः संसर्गज्ञानाभावेऽपि संसृष्टव्यवहारोपनीतस्य संसर्गस्य । तथा विज्ञानवादिभिरपि धीरूपं यद्रजतं तत्रारोपितस्य बहिष्ट्वस्येत्येवं यथादर्शनं व्यभिचारादिति । यत्त्वप्रामाणिकाभावप्रयुक्तदूषणमुक्तं तदभावस्य प्रामाणिकतास्वीकारात् निरनुयोज्यानुयोगमित्याह—**द्वितीयस्त्विति** । यत्त्वाश्रयस्य

---

१ प्रतियोगि इति शाकलहस्वः. २ चकारो भिन्नक्रमः प्रामाणिकतयेत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः. ३ अव्याकोपमेवोपपादयति. ४ स इति—अत्यन्ताभाव इत्यर्थः. ५ टीकाकृन्मतानुसारेण अभावानामित्यादिपरिहारग्रन्थस्यायमाशयः । यद्यपि प्रमाणगम्यत्वरूपं सत्त्वमभावेऽप्यस्ति तथापि सतो ब्रह्मणो भावरूपद्वितीयराहित्येनाद्वैताव्याकोप इति ।

त्पोऽनङ्गीकारपरास्तः । न च धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः, धर्मिणस्तत्त्वावेदकप्रमाणसिद्धत्वानभ्युपगमात् । तर्ह्याश्रयासिद्धिरितिचेन्न । सांव्यावहारिकप्रमाणोपनीतस्याप्याश्रयत्वोपपत्तेः । प्रपञ्चस्तत्त्वावेदकप्रमाणविषयः धर्मित्वादात्मवदिति चेन्न । आत्मत्वस्यैव तत्रोपाधित्वात् ।

नच व्यतिरेकासिद्धिः । अनात्मनः शुक्तिरजतसंसर्गादेस्तत्त्वावेदकप्रमाणाविषयस्योभयवादिसिद्धस्य व्यतिरेकोपसंहारस्थलस्य सद्भावात्, धर्मित्वहेतोः शुक्तिरजतादिसंसर्गधर्मिणि व्यभिचाराच्च । नासौ धर्मी मिथ्यात्वादिति चेन्न । एतमेव हेतुं प्रति धर्मित्वाधर्मित्वयोस्तदयोगात् । एतेन प्रतीतिमात्रसिद्धस्याश्रयत्वे दूषणभूषणादेरपि तथाभूतस्य सुलभत्वात् सर्ववादविधिनिषेधप्रसङ्ग इत्यपास्तम् । वादिप्रतिवादिमध्यस्थानां प्रमाणसिद्धमेतदिति संमत्यालम्बनतया त्रिचतुरकक्षाविश्रान्तस्य तत्तदाभासलक्षणानालिङ्गितस्याश्रयस्य दूषणभूषणादेश्च तत्रतत्र कथाङ्गताङ्गीकारात्, तादृशव्यावहारिकप्रमाणसिद्धस्यैव च व्यावहारिकसत्यत्वेन स्वीकारात्, सर्वथा बाधवैधुर्यस्यागमेतरप्रमाणैरसर्वज्ञेन ज्ञातुमशक्यत्वात् । एतेनेदमपास्तम्, यदाहुर्भट्टाचार्याः—'संवृतेर्न तु सत्यत्वं सत्यभेदः कुतो न्वयम् ॥

प्रामाणिकत्वाप्रामाणिकत्वविकल्पेन दूषणमुक्तं तत्परिहरति—**न चेति** । प्रमाणमात्रगम्यस्यात्यन्तिकसत्त्वाभावादिति भावः । सत्त्वं चेन्नास्ति तर्हि असदेव । तथा च शशविषाणवदेवानर्थक्रियाक्षममिति शङ्कते—**तर्हीति** । देहात्मभावादिवद्व्यावहारिकसत्त्वमादाय परिहरति—**न । सांव्यावहारिकेति** । यथाच सदसद्विलक्षणाप्यपरा कोटिस्तथाऽनिर्वचनीयवादे निर्वक्ष्यते । तत्त्वावेदकप्रमाणगम्यत्वाभावेन धर्मिग्राहकबाधः परिहृतस्तत्र बाधसिद्ध्यर्थं तत्त्वावेदकप्रमाणगम्यत्वमप्यनुमिनोति पूर्ववादी—**प्रपञ्च इति** ।

ननु कथमात्मत्वमुपाधिः साध्यव्यापकत्वानिर्णयात् । तथा हि यत्रात्मत्वं नास्ति तत्र तत्त्वावेदकप्रमाणगम्यत्वमपि नास्तीति साध्याभावेनोपाध्यभावव्याप्तिरेष्टव्या । न चैषा शक्यनिर्णया । आत्मत्वरहिते प्रपञ्चे साध्याभावानिर्णयात् । तस्मात्पर्वतेतरत्वादिवत्पक्षेतरोयमित्यत आह—**न च व्यतिरेकेति** । शुक्तिरूप्यसंसर्गादौ सर्वथा प्रमाणायोग्ये शक्य उभयाभावो निर्णेतुमित्यर्थः । अनैकान्तिकतां चाह—**धर्मित्वेति । संसर्गधर्मिणीति** । संसर्ग एव धर्मी । हेतोस्तत्रावृत्तिमाशङ्कते—**नासाविति** । परिहरति—**नेति** । अयमर्थः —मिथ्यात्वादितीममेव हेतुं प्रति संसर्गो धर्मी नवा । आद्ये धर्मित्वमशक्यनिषेधम् । द्वितीयेप्यशक्यनिषेधमेव निषेधकहेतोराश्रयासिद्धत्वादिति । यत्तु प्रतीतिमात्रसिद्धस्य साधनादित्वेऽतिप्रसक्तिरित्युक्तं तदप्येवं सति परिहृतमित्याह—**एतेनेति** । व्यावहारिकप्रमाणसिद्धस्य साधनदूषणत्वाभ्युपगमेनेत्यर्थः । एतेनेत्येतदेव विवृण्वन्सांव्यावहारिकप्रमाणशरीरमेव दर्शयति—**वादिप्रतिवादीत्यादिना । त्रिचतुरकक्षाविश्रान्तस्येति** । त्रिचतुरपर्वस्वबाधितस्येत्यर्थः । स्यादेतत् कतिपयपुरुषस्य कतिपयकालं बाधविधुरमित्यवबोधविषयस्य साधनादिभावश्चेदभ्युपेयते तर्हि सिद्धान्तविरोधः, यतो व्यावहारिकसत्त्वयुक्तस्य वेदान्तिभिः साधनादित्वमङ्गीक्रियत इत्यत आह—**तादृशेति** । ननु किमित्ययं संकोच, आत्यन्तिकमेव सत्त्वं किं न स्वीक्रियते इत्यत आह—**सर्वथेति** । सर्वपुरुषसर्वदेशकालापेक्षयेत्यर्थः । तात्किं ब्रह्मणोऽपि तादृशं सत्त्वमशक्यज्ञानमित्यत उक्तं—**आगमेतरेति** । नन्वागमेतरैरपि प्रमाणैः सर्वज्ञेन केनचित्तादृशं सत्त्वं ज्ञायतामित्यत उक्तं—**असर्वज्ञेनेति** । सर्वज्ञस्य तु कस्यचित्तादृशं प्रमाणमस्ति प्रपञ्चविषयमित्यत्र नार्वाग्दृशां प्रमाणमस्ति, प्रत्युतागमविरोधादभावनिर्णय इति भावः । व्यावहारिकसत्त्वं नाम न सत्त्वविशेषः, अपित्वेवंविधज्ञानविषयत्वमित्यनेनैव भट्टपादोक्तदूषणमप्यपास्तमित्याह—**एतेनेदमिति** । संवृतिसत्यमिति यद्बौद्धैरुच्यते तद्दूष्यते-**संवृतेर्न तु सत्यत्वमिति** । अत्र च संवृणोति तत्त्वमिति संवृतिरविद्या तस्याः सत्यत्वमयुक्तं तत्र हेतुमाह—**सत्यभेद**

सत्या चेत्संवृतिः केयं मृषा चेत्सत्यता कथम् ॥ सत्यत्वं नच सामान्यं मृषार्थपरमार्थयोः ॥ विरोधान्नहि वृक्षत्वं सामान्यं वृक्षसिंहयो'रिति । वस्तुतोऽसत्यस्यैव यावद्बाधं देहात्मभाववल्लौकिकवैदिकव्यवहाराङ्गतया सत्यत्वेन व्यवहारात् । नायमसिद्धो हेतुः । पटस्यांशित्वे वादिनोरविवादात् । नापि विरुद्धः । एतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिनि विपक्षे आत्मनि अंशित्वस्यावृत्तेः । नानैकान्तिकोऽपि । विपक्षाद्व्यावृत्तेरेव । इह तन्तुषु पट इत्यादिनैव प्रत्यक्षेण तन्तुनिष्ठतया पटस्यावगमात्तदपहृतविषयतया कालात्ययापदिष्टतेति चेन्मैवम् । पटस्यैतत्तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वमङ्गीकुर्वता तस्य प्रामाण्यानङ्गीकारादिह नभसि नीलिमेति प्रत्यक्षाभिमतप्रत्ययबाधेनारूपित्वानुमानप्रवृत्तिवदत्राप्यनुमानप्रवृत्त्युपपत्तेः । नचैवं सति दहनशैत्यानुमानादेरप्यप्रतिबद्धप्रसरतया कालात्ययापदिष्टकथा सर्वत्रास्तमियादिति वाच्यम् । तत्रतत्रोभयवादिसंमतप्रबलप्रमाणे परिपन्थिनि जाग्रति तस्या निरङ्कुशप्रसरत्वात्, प्रकृते च तथाभावाभावात् । एतेन प्रमाणसिद्धत्वादिति प्रत्यनुमानविरोधोऽपास्तः । प्रमाणसिद्धत्वस्यैवासिद्धेः ।

इति । इदं संवृतिसदिदं परमार्थसदिति वदता किं सत्यविशेषः कश्चित्संवृ[1]तिः सत्यं नाम स्वीक्रियते उतासदेव । द्वितीये सत्यशब्दो नार्थवान् । प्रथमे प्राह—**सत्यभेद इति** । कुतोयं सत्य[2]भेदः, न कुतोपि प्रमाणादित्यर्थः । किमिति प्रमाणाभाव इति, विरुद्धत्वादित्याह—**सत्या चेदिति** । विरुद्धत्वाज्जातिव्यक्तिभावो नास्तीत्युक्तम्, इदानीं सदसतोः परस्परविरुद्धयोः सत्यत्वजातिसंबन्धोपि न घटत इत्याह—**सत्यत्वमिति** । तत्र दृष्टान्तः—**नहि वृक्षत्वमिति** । एतेनेत्यस्यैव विवरणं—**वस्तुत इति** । नचात्रानेत[3]न्निष्ठत्वमुपाधिः । आकाशादौ साध्याव्यापकत्वात् । नाप्येतदनिष्ठत्वम् । तस्यैव साध्यत्वात् । नाप्येतन्निष्ठत्वरहिततया प्रतीयमानत्वम् । संयोगादौ तव साध्याव्याप्तेः । एतेनैतदवयवानारब्धत्वमपि निरस्तम् । नच द्रव्यत्वविशेषितम् । गुणादौ साध्याव्याप्तेः । नच द्रव्यत्वविशेषिते साध्ये द्रव्यत्वविशेषितोयमुपाधिः । व्यतिरेकव्याप्त्यसिद्ध्या पक्षेतरत्वा[4]दिति । स्वरूपासिद्धिं परिहृत्य विरुद्धत्वं परिहरति—**नापि विरुद्ध इति** । अत्र ह्यात्मा विपक्षस्तस्य सर्ववस्तुस्वरूपतया तन्तुनिष्ठात्यन्ताभावाभावात् । नच तस्मिन्निरवयवेंऽशित्वं वर्तते इत्यर्थः । एतेनैतन्निष्ठगुणादि व्याख्यातम् । एवमेतद[5]त्यन्ताभावस्यैतत्तन्तुनिष्ठतास्वीकारे [6]तस्याप्येतदनिष्ठत्वाङ्गीकारे तु तद[7]भावादेव बाधं शङ्कते—**इह तन्तुष्विति** । परिहरति—**मैवमिति** । यत्तदवोचामाभिमतग्रहणेन बाधपरिहार इति तस्यैतदुत्थानम् । यथा ह्याकाशनीलिमग्राहिप्रत्यक्षविरोधेऽप्याकाशमरूपि विभुत्वादात्मवदित्याद्यनुमानमुदेति, तत्कस्य हेतोः, दृढतरन्यायादर्था[8]भावेऽवगते कॢप्तका[9]रणाभावेऽप्युत्पद्यमानत्वात्, तथेहाप्यद्वैतपरसकलश्रुतिस्मृतिबलादर्थाभावेऽवगते जायमानं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षाभास इति नानुमानानुदय इत्यर्थः । नन्वनुमानवाद्यभिप्रायेण प्रत्यक्षाभासीकरणं सर्वत्र सुलभमिति दहनानुष्णतानुमानेपि न प्रत्यक्षबाधः स्यादिति गतं कालात्ययापदिष्टकथयेत्यत आह—**नचैवं सतीति** । हेतुमाह—**तत्र तत्रेति** । अयमभिसंधिः—अग्निरनुष्ण इत्यत्र निषेध्यमुष्णत्वं क्वचित्प्रमितं न वा । न यदि तदा प्रतियोग्यप्रमित्याऽभावप्रमित्यभावात् अप्रसिद्धविशेषणता । नच भ्रान्तिसिद्धस्य निषेधः, अर्थक्रियायां बाधाभावात् । तस्मात्प्रमितमिति वक्तव्यम् । नच तदग्निव्यतिरिक्तस्थलेऽस्तीत्युभयवादिसंप्रतिपन्नमस्ति तत्र प्रमाणम् । अतस्तद्विरोधादनुमितिर्नोदेतीत्यनिरुद्धैव बाधप्रवृत्तिरिति । प्रकृते तु न तथोपजीव्यमस्ति किंचित्प्रमाणं येन बाधः स्यादित्याह—**प्रकृते चेति** । प्रत्यक्षविरोधं परिहृत्य यदुक्तं पूर्ववादिना प्रपञ्चः सत्यः प्रामाणिकत्वादिति तद्विरोधं परिहरति—**एतेनेति** । तस्यैव विवरणं—**प्रमाणेति** ।

---

१ समिति—संवृतिसत्यमिति समस्तपाठः सङ्गतो भाति. २ विशेषोऽत्र भेदपदार्थः. ३ एतद्भिन्नवृत्तित्वमित्यर्थः. ४ पक्षेतरत्वसमत्वादित्यर्थः । समनियतत्वेन तद्रूपत्वाद्वा. ५ पटान्तरात्यन्ताभावस्येत्यर्थः. ६ एतत्पटस्यापीत्यर्थः. ७ एतदनिष्ठत्वाभावादेव. ८ रूपाभावे इत्यर्थः. ९ बाधाभावरूपेत्यादिः.

यत्र प्रत्यक्षमपि न तत्त्वावेदकं प्रमाणं तत्र का कथा तत्पादोपजीविनो वराकस्यानुमानादेः प्रमाणतायाम् । यत्पुनरेतस्य घटस्य द्रव्यत्वादेतन्निष्ठबाध्यभेदातिरिक्तभेदवत्त्वानुमानं, तदप्यद्वैतागमविरोधात्कालात्ययापदिष्टमित्युपेक्षणीयम् । 'मृत्तिकेत्येव सत्य'मित्याद्यागमेन प्रपञ्चस्य सत्यतावगमादद्वैतागम एवोपचरितार्थः किं न स्यादिति चेन्न । तस्यान्यपरत्वात् । तथाहि एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञाय ब्रह्मणः सर्वकारणतया सर्वकार्यैरनन्यत्वप्रदर्शनेन तां प्रतिज्ञामुपपादयितुं लोकेऽपि घटरुचकादिकार्याणां मृल्लोहादिकारणादनन्यत्वं दर्शयति—'मृत्तिकेत्येव सत्यं, त्रीणि रूपाणीत्येव सत्य'मित्यादिना । न तु तेषां वास्तवत्वमभिप्रैति । 'ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मे'त्यन्तेन ब्रह्मण एव सत्यत्वप्रतिपादनविरोधात् । एतेन मिथ्यात्वानुमानस्यागमविरोधोऽप्यपास्तः ।

दृग्दृश्ययोः संबन्धानुपपत्तिश्च सत्यत्वानुमानस्य बाधिका । नच करणसंबन्धादेव संबन्धोपपत्तिः । ईश्वरज्ञानेऽकरणजन्येऽपि विषयाणां स्फुरणात्, करणजन्येष्वपि योगिज्ञानेषु युक्तावस्थायामन्तःकरणासंबद्धानामतीतानागतानां बाह्यार्थानां च स्फुरणात् । न च मनसो बहिरर्थैः संबन्धः । परतन्त्रं बहिर्मन इति न्यायात्, अस्मदादीनां चैन्द्रियिकविभ्रमेष्विन्द्रियासंबद्धानामेव स्फुरणाङ्गीकारात्, अस्मदादिप्रमाणजन्येपि ज्ञाने सोयं देवदत्त इत्यादौ

नन्वेतदेव किं न स्यात्प्रमाणमिति तत्राह—**यत्रेति** । अथवा प्रत्यक्षविध्वंसनन्यायं कैमुतिकन्यायेन संभाव्यमानसर्वानुमानेष्वतिदिशति—**यत्रेति** । असिद्धेरेव वा विवरणमिदम् । अनुभवविरोधपरिहाराय तत्त्वावेदकमित्युक्तम् । यत्तु भेदसत्यत्वेऽनुमानमुक्तं तदनूद्य निराकरोति—**यत्पुनरिति** । अयं घट एतद्घटत्वे सति एतन्निष्ठबाध्यभेदत्वानधिकरणभेदाधिकरणं न भवति द्रव्यत्वात्पटवदित्यादिना सत्प्रतिपक्षतापि द्रष्टव्या । न चैतन्मृदनारब्धत्वमुपाधिः । व्यतिरेकव्याप्त्यसिद्धेः । परसिद्ध्या च साध्यप्रसिद्धिः । **ननु** कथमद्वैतागमविरोधस्तस्यागमान्तरविरोधेनातत्परत्वादिति शङ्कते—**मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिना** । पौर्वापर्यपर्यालोचनया अद्वैतश्रुतिशेषत्वमितरश्रुतेरवसीयते, तद्यदि मृदादिसत्यत्वमपीयं श्रुतिः प्रतिपादयेत् शेषिविरोधः स्यात् । अतः कारणव्यतिरेकेण कार्यमनिर्वचनीयमित्येतावन्मात्रपरा सा श्रुतिः, अद्वैतश्रुतिस्तु स्वप्रधानत्वादनन्यपरेत्यभिप्रेत्याह—**न । तस्यान्यपरत्वादिति । एकविज्ञानेनेति** । 'येनाश्रुतं श्रुतं भवती'त्यनेनेति शेषः । तथा—**सर्वकारणतया सर्वकार्यैरनन्यत्वप्रदर्शनेनेति** । 'सदेव सोम्येद'मित्यादिनेति शेषः । अथ कुतो वास्तवसत्त्वमेव न प्रतिपाद्यत इति चेन्नोपसंहारविरोधादित्याह—**ऐतदात्म्यमिति । एतेनेति** । अन्यपरत्वादित्यर्थः ।

बाधकतर्कसंभवाच्च शङ्किताऽप्रयोजकत्वं सत्यत्वानुमानमित्याह—**दृग्दृश्ययोरिति** । पूर्ववाद्युक्तामन्यथोपपत्तिमनूद्य दूषयति—**नचेति** । नायं सार्वत्रिकः, ईश्वरज्ञानस्य नित्यस्य तद्विषयाणां च नियमाभावप्रसङ्गादित्यर्थः । अथ जन्येष्वयं नियम इति तर्हि तेष्वप्यव्याप्तिरित्याह—**करणजन्येष्वपीति** । युक्तावस्थायां ह्यात्ममनोयोगमात्रादेवाशेषार्थज्ञानमिति तार्किकाणां मतम् । अतीतादीनां चाविद्यमानत्वादेव संबन्धानर्हत्वम् । अथच विषयास्तत्र परिस्फुरन्तीत्यव्याप्तिरित्यर्थः । ननु युक्तावस्थायां कथमव्याप्तिर्यावता मनोलक्षणेन्द्रियसंबन्धादेव तत्रापि नियमोपपत्तिरिति तत्राह—**न च मनस इति** । अथ विशिष्टादृष्टसामर्थ्यसचिवमनोयोगियोगिज्ञानं विहायायं नियम इति तर्हि तेष्वप्यव्याप्तिरित्याह—**अस्मदादीनां चेति** । अधिष्ठानस्येन्द्रियसंबद्धत्वेप्यारोप्यतत्संसर्गयोस्तदभावात्संस्कारद्वारा प्रत्यासत्तेश्चातिप्रसङ्गित्वादिति भावः । अथ विभ्रमत्वात्तत्र यथा तथा भवतु, प्रमाणेष्वयं नियम इति ब्रूयात्तं प्रत्याह—**अस्मदादिप्रमाणजन्येपीति । तत्तांशस्येति** ।

---

१ योगिज्ञानभिन्नज्ञानेष्वपीत्यर्थः.

तत्तांशस्य करणासंबद्धस्यापि प्रत्यक्षताभ्युपगमात् । नच तत्तायामपीन्द्रियेण सह संयुक्तविशेषणतालक्षणः संनिकर्षः । समवायेतरभावस्येन्द्रियसंप्रयोगमन्तरेणापि प्रत्यक्षतायामयं पर्वतोऽग्निमानित्यत्राग्निमत्त्वस्यापि संयुक्तविशेषणतया प्रत्यक्षत्वापत्तेः प्रत्यक्षधर्मिकानुमानमात्रोच्छेदप्रसङ्गः । अस्तु तर्हि ज्ञानज्ञेययोर्विषयविषयिभावः संबन्ध इतिचेन्न । तदनिरूपणात् ।

तथाहि न तावज्ज्ञानजन्यफलाधारत्वं विषयत्वं, विषयनिष्ठफलजनकत्वं च विषयित्वमिति युक्तम्, विकल्पासहत्वात् । तत्फलं ज्ञातता व्यवहारो वा । नाद्यः । अतीतादौ तदभावेनाविषयत्वप्रसङ्गात्, तत्रैव फलजननेऽप्यनुगतनियमाभावात्, तद्योगे वा तस्यैव विषयत्वनियामकतोपपत्तेः । न द्वितीयः । कराकर्षणादेर्व्यवहारस्यात्मादावभावात्, कलधौतमलादेरपि नान्तरीयकतया तद्व्यवहारविषयस्य तज्ज्ञानविषयतापत्तेः । नापीच्छादिः, आत्मन एव तदाधारतया तदन्यस्याविषयत्वप्रसङ्गात् । अथ ज्ञानप्रतिबद्धहानादिलक्षणज्ञानगोच-

---

तद्देशकालविशिष्टांशस्येत्यर्थः । एतच्च प्रत्यभिज्ञानस्यानुभवैकत्ववादे । **ननु** चक्षुषा संप्रयुक्तस्तावद्देवदत्तः तस्य च विशेषणं तत्ताऽतः संप्रयुक्तविशेषणताप्रत्यासत्त्या भूतलविशेषणघटाभाव इवेन्द्रियेण किमिति न गृह्यते इति तत्राह—**नच तत्तायामिति** । आत्म[1]द्वारा चायं संबन्धः शङ्कनीयः । हेतुमाह—**समवायेतरभावस्येति** । भावस्येत्यभावव्यावृत्तिः । समवायस्येन्द्रियासंप्रयुक्तस्यापि ग्रहणं परैरङ्गीक्रियत इत्यत उक्तं—**समवायेतरेति** । गुणादीनां तु संयुक्तसमवायादि नास्तत्संमतं तेषां द्रव्यतादात्म्येन समवायासिद्धेः, संबन्धान्तरताभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । वि[2]द्यमानेतिविशेषणाच्च प्रत्यभिज्ञायां तत्ताव्यवच्छेदः । **संयुक्तविशेषणतयेति** । चक्षुषा संयुक्तः पर्वतस्तस्य विशेषणमग्निरित्यर्थः । एतदुक्तं भवति–समवायाभावातिरिक्तस्यापि चेत्संयुक्तविशेषणतया प्रत्यक्षत्वं तर्हि प्रत्यक्षे धर्मिणि न क्वाप्यनुमानं प्रवर्तेत सर्वत्र प्रत्यक्षत्वसंभवादिति । संबन्धान्तरमाशङ्कते—**अस्तु तर्हीति** ।

ज्ञानजन्येति । ज्ञानेन जन्यं यत्फलं तत्प्रत्याधारत्वं विषयत्वं तादृशफलजनकत्वं च विषयित्वमिति नच युक्तमित्यर्थः । **विकल्पासहत्वादिति** । विकल्पे सति दूषणासहत्वादित्यर्थः । ज्ञातता प्राकट्यम्, एतच्च भाट्टाभिप्रायेण । **अतीतादाविति** । फलजननसमयेऽतीतादेरविद्यमानत्वादेव फलाधारत्वानुपपत्तेः, अत एव तज्जनकत्वं ज्ञानस्य न संभवति, अतस्तत्राव्याप्तिर्लक्षणस्येत्यर्थः । दूषणान्तरमाह—**तत्रैव फलजनन इति** । अयमर्थः-यत्फलं प्रत्याधारत्वं विषयस्योच्यते, तत्तत्रैव नान्यत्र जनयति विज्ञानमित्यत्रापि किंचिन्नियामकमस्ति न वा । यदि नास्ति तर्हि नियतकार्यायोगः । यदाह—'भवेत्सर्वत्र सत्ता चानियमेऽन्यानपेक्षया । नियामकाद्धि भावानां क्वाचित्कत्वस्य संभव' इति । असति ज्ञानज्ञेययोः संबन्धे नियमायोगाच्च । द्वितीये दूषणमाह—**तद्योगे वेति** । यदि यत्किंचिन्नियामकं स्वभावोऽन्यद्वा समाश्रीयते तर्हि तदेव विषयत्वनियामकमस्तु कृतं तदुपजीविना प्रो[3]क्तनेनेत्यर्थः । तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ—'स्वभावनियमाभावादुपकारोपि दुर्घटः । सुघटत्वेपि सत्यर्थेऽसति का गतिरन्यथे'ति । **न द्वितीय इति** । कोयं व्यवहारोऽस्मिमतः किं कराकर्षणादिरुतेच्छादिः । आद्यं प्रत्याह—**कराकर्षणादेरिति** । आदिशब्देन भक्षणादि विवक्षितं, तस्य च विभौ स्पर्शरहिते चात्मादावसंभवादव्याप्तिरित्यर्थः । अतिव्याप्तिं चाह—**कलधौतेति** । कलधौतं रजतं, रजतमलस्यापि नान्तरीयकतया रजतज्ञानप्रयुक्तादानादिभाक्त्वमस्तीति तदपि रजतज्ञानविषयः स्यादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—**नापीति** । इच्छाधार आत्मैवेति अनात्मवर्गे लक्षणमव्यापकमित्यर्थः । नचेच्छादिविषयत्वं, तस्यैव निरूप्यमाणत्वात् । विषयत्वस्य लक्षणान्तरं शङ्कते—**अथ ज्ञानेति** । घट इति ज्ञानाद्धाना-

---

१ इन्द्रियसंयुक्तमनःसंयुक्तात्मविशेषणत्वरूप इत्यर्थः. २ समवायेतरभावे इति भावः. ३ विषयविषयिभावरूपसंबन्धेनेत्यर्थः.

रत्वं तद्योग्यत्वं वा विषयत्वम् । न । ज्ञानगोचरत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वात्, हानादिज्ञानानां च हानादिज्ञानान्तराजनकतया निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । जनकत्वे वा हानादिज्ञानानुपरमाद्विषयान्तरसंचाराभावः सुषुप्त्यभावश्च प्रसज्येयाताम् । व्यवहारयोग्यत्वं विषयत्वमित्यङ्गीकारे च योग्यतायां योग्यतान्तराभ्युपगमेऽनवस्था, तदनभ्युपगमे योग्यताया विषयत्वाभावः ।

अलमिह लक्षणान्तरगवेषणापरिश्रमेण यस्यां संविदि योऽर्थोऽवभासते स तद्विषय इति लक्षणनिरुक्त्युपपत्तेरिति चेन्मैवं, विकल्पासहत्वात् । संविदीति सप्तम्या किमधिकरणं विवक्ष्यते, अथ विषयः, किं वा संबन्धिमात्रं, सतिसप्तमी वा । नाद्यः । घटादिद्रव्याणां बाह्यानामान्तरसंविद्गुणाधिकरणतानुपपत्तेः । न द्वितीयः । तस्यैव निरूप्यमाणत्वात्, संविदो विषयत्वं घटादीनां च विषयित्वमिति वैपरीत्यापत्तेश्च । न तृतीयः । संविज्जनकतया तत्संबन्धिनो नयनादृष्टादेरपि तद्विषयत्वप्रसङ्गात् । संविदि भासत इति भासमानताया विशेषणत्वान्न नयनादावतिप्रसङ्ग इति चेन्न । भासमानताया एवाद्याप्यनिरूपितत्वात् । न चतुर्थः । भासमानत्वानिरुक्तेरेव । ज्ञानाकारार्पको हेतुर्विषय इति चेन्न ।

दिज्ञानं जायते तत्प्रति विषयत्वं हानादियोग्यत्वमेव वा यत्तत्पूर्वज्ञानं प्रति विषयत्वमित्यर्थः । एतेनातीतादि संगृहीतं, तदेतदात्माश्रयेण दूषयति—**न । ज्ञानगोचरत्वस्यैवेति** । किंच हानादिज्ञानानां हानादिज्ञानान्तरजनकत्वमस्ति न वा । यदि नास्ति तदा हानादिज्ञानानां निर्विषयत्वप्रसङ्गः । अस्ति च तदतोऽव्याप्तिरित्याह—**हानादिज्ञानानामिति** । प्रथमं पूषयति—**जनकत्वे वेति** । ज्ञानान्तरजनकत्वेन तज्ज्ञानानामपि सविषयत्वसिध्यर्थं ज्ञानान्तरजनकत्वे घटादिज्ञानानुत्पादः सुषुप्त्यभावश्च प्रसज्येयातामित्यर्थः । द्वितीये दूषणमाह—**व्यवहारयोग्यत्वमिति** । उपलक्षणं चैतत्प्रथमपक्षस्यापि । तेन हानादिज्ञानगोचरत्वेपि गोचरत्वान्तरमस्ति न वा । यद्यस्ति तदानवस्था, अथ नास्ति तर्हि तस्यानिर्विषयत्वमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

शालिकनाथोक्तलक्षणमवतारयति—**अलमिह लक्षणान्तरेति** । यस्यां संविदि योऽर्थोऽवभासते सोऽर्थस्तस्याः संविदो विषय इत्यर्थः । उक्तं च पञ्चिकाप्रकरणे—'अत्र ब्रूमो य एवार्थो यस्यां संविदि भासते । वेद्यः स एव नान्यद्धि वेद्यावेद्यस्य लक्षणमि'ति । तदेतद्दूषयति—**मैवमिति । घटादिद्रव्याणां संवि (लक्षणगु) द्गुणाधिकरणतानुपपत्तेरिति** । उपलक्षणं चैतद्गुणकर्मसामान्यविशेषाणाम् । इदमनिष्टं न भवतीत्यत उक्तं—**बाह्यानामान्तरत्वानुपपत्तेरिति** । ततश्च तेषु लक्षणस्याव्याप्तिरिति भावः । विषयसप्तमीपक्षं निराचष्टे—**न द्वितीय इति** । विषयत्वस्यैव निरूप्यमाणत्वादात्माश्रयप्रसङ्ग इत्यर्थः । किंच संविदीति सप्तम्या संविदो विषयत्वाभिधाने वैपरीत्यमपि स्यादित्याह—**संविद इति** । संबन्धिमात्रमिति तृतीयपक्षं निराचष्टे—**न तृतीय इति** । संविदीति कोर्थः, संवित्संबन्धीति, तथाच नयनाद्यपि तथेति घटज्ञानस्य नयनाद्यपि विषयः स्यादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । नच तस्यापि विषयत्वादनतिव्याप्तिर्विशेषपरत्वात् । इतरथा वस्तुमात्राभिधानापातात् । **ननु** यद्यपि संबन्धिमात्रं सप्तम्या प्रतीयते तथापि भासत इति विशेषणात् भासमानतया संबन्धि विवक्षितम् । तथाचाप्रकाशमाननयनादिव्यावृत्तिरिति शङ्कते—**संविदीति** । भानविषयत्वं हि भासमानत्वं तथाचात्माश्रयत्वमिति परिहरति—**न । भासमानताया इति** । सतिसप्तमीपक्षं निराचष्टे—**न चतुर्थ इति** । अत्रापि संविदि सत्यां यद्भासते स विषय इति वक्तव्यम् । तथाचात्माश्रयत्वमित्यर्थः । नच ज्ञाने सति व्यवहारयोग्यत्वमेवार्थस्य भासमानत्वमिति वाच्यम् । योग्यतायां पूर्वोक्तदूषणापातात् । सौग-

---

१ विषयवाचकपदोत्तरमेव मोक्षे इच्छाऽस्तीत्यादौ विषयसप्तम्या दर्शनादिति भावः.

ज्ञानतदाकारयोर्भेदाभावेन सर्वेषामपि ज्ञानहेतूनां तदाकारसमर्पकतया विषयत्वप्रसङ्गात् । दृश्यमानतया तदाकारसमर्पको विषय इतिचेन्न । दृश्यमानताया एवाद्याप्यनिरूपणात् । नच ज्ञानकर्मत्वं विषयत्वम्, अतीतादिज्ञानस्येश्वरज्ञानस्य च कर्मकारकाजन्यत्वेनाविषयत्वप्रसङ्गात् । संबन्धान्तरमन्तरेण ज्ञानस्य यद्विशेषणं स तद्विषयो, विशेष्यं च तेन विषयीति चेन्न । मत्समवेतं रूपज्ञानमित्यत्र व्यभिचारात् । संबन्धान्तरमन्तरेणैव मत्समवायस्य रूपज्ञानस्य च विशेषणविशेष्यभावेऽपि मत्समवायरूपज्ञानयोर्विषयविषयित्वाभावात्, तत्र समवायस्यानुव्यवसायज्ञानविषयत्वेऽपि रूपज्ञानाविषयत्वात् । तदेवं विषयविषयिभावानिरूपणात् आत्मन्यध्यस्ततया चासिद्धौ प्रपञ्चस्य सत्यत्वे दृश्यत्वानुपपत्तिर्बाधिकेति स्थितम् । नच भेदस्य मिथ्यात्वे शब्दान्तरादेः कर्मभेदप्रतिपादकस्याप्रामाण्यप्रसङ्गः । घटपटादेरिव व्यावहारिकस्यैव भेदमात्रस्य कर्मगोचरस्य तत्रतत्र शब्दान्तरादिभिः प्रतिपाद्यमानत्वात्तद्गतबाधायोग्यतालक्षणस्य सत्यत्वस्य प्रतिपादने तेषामौदासीन्यात् । तदेवं निरस्तसमस्तप्रत्यनीकमनुमानं प्रपञ्चमिथ्यात्वे मानमिति सिद्धम् ।

ताभिमतं लक्षणं शङ्कते—**ज्ञानेति** । घटज्ञानं पटज्ञानमिति योयं ज्ञानाकारस्तदर्पको यो हेतुः स विषय इत्यर्थः । तेन च नयनादिव्यावृत्तिः । उक्तं हि—'भिन्नकालं कथं ग्राह्यमिति चेद् ग्राह्यतां विदुः । हेतुत्वमेव युक्तिज्ञा ज्ञानाकारार्पणक्षम'मिति । दूषयति—**नेति** । ननु यद्यपि नयनादीनां ज्ञानस्वभावभूताकारहेतुत्वमस्ति तथापि दृश्यमानतयाऽऽकारहेतुत्वं नास्ति तादृशं च लक्षणं विवक्षितमिति शङ्कते—**दृश्यमानतया इति** । लक्षणान्तरं दूषयति—**नचेति** । तत्र हेतुः—**अतीतादीति** । कर्म नाम कारकविशेषः । कारकं च कारणविशेषः । कारणं च कार्ये संभवति, तेन नित्यस्येश्वरज्ञानस्य तद्विषयस्य च विषयविषयिभावं न व्याप्नोतीदं लक्षणम् । अतीतादेस्त्वविद्यमानत्वादेव नियतप्राक्क्षणसत्त्वलक्षणकारणत्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः । उपलक्षणं चैतदनुमानादेः, कर्मत्वं च तत्फलभाक्त्वं तच्च दूषितं पुरस्तात् । लक्षणान्तरं शङ्कते—**संबन्धान्तरमिति** । ज्ञानस्य विशेषणं विषय इत्युक्ते ज्ञानगतसत्तादिजातिष्वात्मनि चक्षुरादिषु च समवायकार्यकारणभावसंबन्धाभ्यां यथायथं ज्ञानं प्रति विशेषणेष्वतिव्याप्तिः स्यात्तदर्थं संबन्धान्तरमन्तरेणेत्युक्तम् । यद्यपि घटतज्ज्ञानयोः कार्यकारणभावोस्ति तथापि स नेश्वरज्ञानेऽतीतादौ च संभवत्यनतिरिक्तश्चेत्यभिप्रायः । **विशेष्यं चेति** । तेन विशेषणेनेत्यर्थः । तदेतदतिव्याप्त्या दूषयति— **न । मत्समवेतमिति** । मत्समवेतमित्यत्र हि समवायो ज्ञानं प्रति विशेषणं, नचानयोः संयोगसमवायादिसंबन्धान्तरमस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । अस्यैव प्रपञ्चः संबन्धान्तरमित्यादिः । **ननु** मत्समवेतं ज्ञानमित्यस्यानुव्यवसायस्य समवायस्य च विषयविषयिभावात्लक्ष्यमेव समवायः, तत्र च तल्लक्षणगमनमनुगुणमेवेत्यत आह—**तत्र समवायस्येति** । अनुव्यवसायं प्रति विषयत्वेपि यत्प्रति विशेषणं, न तत्प्रति विषयत्वमित्यर्थः । एवं नास्ति घटज्ञानमित्यादावभावस्यापि घटज्ञानादिविषयत्वप्रसङ्गः । प्रतिपादितं बाधकतर्कमुपसंहरति—**तदेवमिति** । यत्तु शब्दान्तराद्यप्रामाण्यप्रसङ्ग इत्यादिना मिथ्यात्वे बाधकमुक्तं तदपि मेयकर्मसमानस्वभावव्यावहारिकमेव सन्तं भेदं प्रतिपादयति ननु ब्रह्मवत्पारमार्थिकमित्यन्यथाप्युपपन्नमित्याह—**नच भेदस्येति** । निरूपितमनुमानमुपसंहरति—**तदेवमिति** । तथा विमतः संसर्गः एतद्घटैतत्संसर्गान्यान्योन्याबाध्यान्यतरान्यः प्रमेयत्वादित्यादयोऽप्यत्र महाविद्या द्रष्टव्याः ।

यद्यपीदमनुमानं घटादिमिथ्यात्वं साधयति तथापि न स्वस्य तत्साधयितुमलम् । आत्माश्रयात् । नाप्यन्येन । अनवस्थापातात् । तथाच नाद्वैतसिद्धिः । धर्मित्वा[3]दीनां च कियतां हेतूनामस्मिन्ननुमानेऽनैकान्तिकत्वमित्यभिप्रेत्य

---

१ विशेषणीभूतस्य सत्ताभावस्येत्यर्थः. २ एतद्घटैतत्संसर्गान्यान्याबाध्यान्यान्यतरः इति पाठः साधुर्भाति । समन्वयस्तु पटसंसर्गादौ अन्याबाध्यान्यत्वस्य अप्रसिद्धावपि एतद्घटैतत्संसर्गान्यत्वमस्तीतिसाध्यप्रसिद्धिः । पक्षे चैतद्घटैतत्संसर्गान्यत्वस्य बाधितत्वेन हेतोः पक्षधर्मताबलादन्याबाध्यान्यत्वं पर्यवस्यतीति अन्यबाध्यत्वसिद्धिः । एतद्घटैतयोः संसर्ग इति समासः । अवयवश्चैतत्पदार्थः । ३ प्रपञ्चो मिथ्याधर्मित्वात् शुक्तिरजतवत्तत्संसर्गवद्वेतिवेदान्तिप्रयोगे आत्मनि अनैकान्तिकत्वमितिभावः । आत्मनो धर्मित्वानङ्गीकारेण च व्यभिचारपरिहार इति स्पष्टतया समाधानावसरे नोक्तः.

नन्वस्यानुमानस्य मिथ्यात्वं किमनुमानान्तरेण सिद्ध्यति किं वा स्वेनैव। आद्येऽनवस्था। तस्यतस्यानुमानस्य मिथ्यात्वसाधनेऽनुमानान्तरापेक्षणात्। जिज्ञासायां सत्यां तत्तदनुमानप्रवृत्तेर्नानवस्था मूलक्षयकरीति चेन्न। यद्यदुक्तसाधनं तत्तदुक्तसाध्यमिति व्याप्तिग्रहणसमये तस्यतस्यानुमानस्य मिथ्यात्वानधिगमे सर्वोपसंहारवती व्याप्तिर्न सिद्ध्येत्। अधिगमे च तदधिगमाय तत्तदनुमानान्तरं तदैवापेक्षणीयमिति कथय कथं न मूलक्षतिः। द्वितीये तु स्वात्मनि वृत्तिविरोधः, स्वगतमिथ्यात्वस्य स्वेनैव ग्रहणादिति चेन्मैवम्। शब्दशब्दवत्प्रपञ्चसत्यत्वानुमानवदध्ययनविधिवच्चाविरोधात्।

ननु नाध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनम्। तस्याध्यापनविधिप्रयुक्तत्वात्। तथाहि अध्ययनविधिर्न स्वविषयाध्ययनस्यानुष्ठापनक्षमः। निर्नियोज्यत्वात्। नह्यत्र कामी जीवनादिनिमित्तवान्यः कश्चिन्नियोज्यः प्रतीयते। नापि विश्वजिदादिवत्कल्पयितुं शक्यः। अध्यापनविधिप्रयुक्तित एव तद्विषयस्याध्ययनस्य सिद्धौ नियोगसिद्धेः कल्पकाभावात्। नचाध्यापनविधेरपि निर्नियोज्यतयाननुष्ठापकत्वम्। आचार्यकरणकामस्य नियोज्यस्य प्रतीतेः। तथा हि 'अष्टवर्षं

प्रत्यवतिष्ठते—**नन्वस्यानुमानस्येत्यादिना**। शङ्कते—**जिज्ञासायामिति**। यदि हि प्रथमानुमानसमसमय एवानन्तानुमानस्फुरणापत्तिः स्यात्तदानुपलब्धिपराहततया मूलक्षयकरी, नात्र तदस्तीत्यर्थः। दूषयति—**यद्यदुक्तसाधनमित्यादिना**। तत्तदनुमानजातस्य मिथ्यात्वेन साध्यवद्व्यक्तित्वात् व्याप्तिग्रहणकाले सर्वेषामेव स्फुरणापत्त्या मूलक्षतेरित्यर्थः। स्वेनैव स्वमिथ्यात्वसाधने दूषणमाह—**द्वितीये त्विति**। तमिममाक्षेपं परिहरति—**मैवम्। शब्दशब्दवदित्यादिना**। यथाहि शब्दशब्दः शब्दत्वाक्रान्तं शब्दजातं विषयीकुर्वन्स्वमपि विषयीकरोति, यथा वा सर्वप्रपञ्चसत्यत्वानुमानं स्वात्मन्यपि सत्यतां साधयतीति भवद्भिरभिमन्यते, यथा वा 'स्वाध्यायोऽध्येतव्य' इत्यध्ययनविधिः स्वाध्यायशब्दवाच्यसमस्तवेदराशेरध्ययनं विदधानस्तदन्तर्वर्तिनः स्वात्मनोऽपि विधत्ते तेषु यः परिहारोद्धारभेदादिः सोऽत्रापि समान इत्यर्थः।

अध्ययनविधेर्विधायकत्वमुक्तममृष्यमाणः प्राभाकरः प्राह—**ननु नाध्ययनेति**। नन्वविहितस्य कथमनुष्ठानमित्यत आह—**तस्येति**। ननु श्रूयमाणे विधौ कथमेतत्प्रयुक्तत्वं तत्राह—**तथाहीति**। स्वविषयरूपमध्ययनं स्वविषयाध्ययनम्। ननु यद्यप्यत्र स्वर्गादिवत्काम्यं, नित्यं वा जीवनादिवत्किंचिन्निमित्तं न श्रूयते, तथापि यथा 'विश्वजिता यजेत', 'अमावास्यायामपराह्णे पिण्डपितृयज्ञेन चरन्ती'त्यत्र वाऽश्रूयमाणोऽपि स्वर्गकाम्यधिकारी कल्पितः। तथा हि 'विश्वजिता यजेते' त्यत्राश्रूयमाणोऽधिकारी कल्प्य उत नेति संदेहे द्वारमित्यत्र क्रियान्वयं विना कारकाणामिव विषयेण पर्यवसितान्विताभिधानस्य कार्यस्याधिकारिणा विनानुपपत्त्यभावात् अनध्याहार इति प्रापय्य राद्धान्तितम्। कर्तृव्यापारकृतेः कर्त्रा विनानुपपत्तेस्तंन्निरूप्यकार्यस्याप्यनुपपत्तिरिति सोऽध्याहर्तव्यः। स चासंबद्धकार्यसंबन्धो न संबध्यत इति स्वसंबन्धित्वेन कार्यबोद्धा नियोज्यो भवति। तत्रापि सर्वकल्पनायां नैरर्थक्यात् यस्य कस्यचित्कल्पनायां विनिगमनाभावात्सर्वाभिलषितस्वर्गकामोऽधिकारी कल्पितः 'चोदनायां फलाश्रुते'रित्युपक्रम्याधिकरणत्रयेण, 'स स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वा'दित्यन्तेन। एवं पिण्डपितृयज्ञेऽमावास्यायामिति कालपर उत कर्मपर इति संशय्य कर्मपरत्वात्तदङ्गत्वमिति पूर्वपक्षय्य कर्मपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गात् कालपरत्वमादाय स्वतन्त्राधिकारत्वेन स्वर्गकामाधिकार्यध्याहृतः-'पिण्डपितृयज्ञः स्वकालत्वादनङ्गं स्या'दित्यत्र, तद्वदत्र किं न स्यादित्यत आह—**नापि विश्वजिदादिवदिति**। ननु 'तमध्यापयीते'त्यत्रापि न कश्चिन्नियोज्यः प्रतीयतेऽतो निर्नियोज्यत्वमुभयोः समानमिति कथमेतत्प्रयुक्तविषयत्वमितरस्य, तत्राह **—न चाध्यापनेति**। हेतुमाह—**आचार्यकरणकामस्येति**। आत्मनो यदाचार्यकरणमाचार्यत्वसंपादनं तत्कामस्येत्यर्थः। नन्वाचार्यकरणकाम इत्यपि न श्रूयते इति तत्राह—**तथा ह्यष्टवर्षमिति**। श्रूयतां

---

१ कृतिस्तत्पदार्थः.

ब्राह्मणमुपनयीत तमध्यापयीते'ति श्रूयते, तत्र 'संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणे'ति सूत्रेणाचार्यकरणे नयतेरात्मनेपदविधानात् 'उपनयीत, तमध्यापयीते'ति चोपनयनाध्यापनयोरेकप्रयोगतावगमात्, उपनयनपूर्वकाध्यापनसाध्याचार्यत्वप्रतीतौ तत्कामिनो नियोज्यत्वावगमात् न निर्नियोज्यताध्यापनविधेः, तथा च स्वविषयस्याध्यापनस्यानुष्ठानं प्रयुञ्जानोऽध्यापनविधिस्तन्निष्पादकमध्ययनमपि प्रयुङ्क्ते, तेन विध्याक्षेपलक्षणोपादानप्रमाणेनान्यत एवाध्ययनसिद्धेर्नाध्ययनविधिप्रयुक्तमध्ययनमिति ।

अत्रोच्यते । भवतु नाम सनियोज्यताऽध्यापनविधेः, तथापि नाध्यापनविधिप्रयुक्तताऽध्ययनस्य सिद्ध्येत् । कामाधिकारे करणांशे रागस्यैव प्रवर्तकत्वात् अध्यापनस्यापि

नाम, तावतापि किमायातमाचार्यकरण इति तत्राह—**तत्र संमाननेति** । 'संमाननोत्सञ्जनाचार्यकरणज्ञानभृतिविगणनव्ययेषु नियः' । अयमर्थः—यद्यपि 'स्वरितञितः कर्त्रभिप्राये क्रियाफल' इति कर्तृगामिफलाभिधायिनो नयतेरात्मनेपदं सिद्धं तथाप्यकर्त्रभिप्रायार्थोयमारम्भः, संमाननादिष्वर्थेषु गम्यमानेषु नयतेर्धातोरात्मनेपदं स्यात् । तत्र संमाननं पूजनं यथा नयते चार्वी लोकायते, चार्वी बुद्धिमानाचार्यो लोकायते मते शिष्यान्नयते । ते हि सद्युक्तिभिराचार्येण प्रतिष्ठापितबुद्धयः सन्तः पूजिता भविष्यन्ति इत्यात्मनेपदार्थः । उत्सञ्जनमुत्क्षेपणं यथा माणवकमुन्नयते उत्क्षिपतीत्यर्थः । आचार्यकरणमाचार्यत्वसंपादनं यथामाणवकमुपनयते आत्मानमाचार्यीकर्तुं माणवकमात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः । ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः । यथा नयते चार्वी लोकायते तन्मते प्रमेयैत्वं निश्चिनोतीत्यर्थः । भृतिर्वेतर्नं यथा कर्मकरानुपनयते, भृतिदानेन समीपीकरोतीत्यर्थः । विगणनमृणादेर्निर्यातनं यथा मद्राः करं विनयन्ते, करदानेन निवर्तयन्तीत्यर्थः । व्ययो धर्मादिषु विनियोगः यथा शतं विनयते सहस्रं विनयते, धर्मार्थं विनियुङ्क्ते इत्यर्थः । अथ कथमेतेष्वित्युक्तम्, अजां ग्रामं नयतीत्यादिषु विनिवृत्तये इति । तस्मादुपनयीतेति श्रौतमेवाचार्यकरणमित्यर्थः । ननु भवतूपनयनस्याचार्यकरणं फलं तत्र श्रूयत इति, किमायातमध्यापनस्य सनियोज्यत्व इति तत्राह—**उपनयीत तमध्यापयीतेति चेति । एकप्रयोगतेति** । अष्टवर्षं ब्राह्मणमुपनयीत उपनीय च तमध्यापयीतेति क्त्वाश्रुतेरेकप्रयोगतावगम्यते वाजपेयेनेष्ट्वा बृहस्पतिसवेन यजेतेतिवदित्यर्थः । तथा चैकदेशस्यैवानुष्ठानात्फलासिद्धिरिति सोपनयनाध्यापनादाचार्यत्वसिद्धिरिति भावः । तथा च स्मृतिः—'उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः । सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते' इति । ननु भवतूपनयनाध्यापनयोरेकप्रयोगतयाङ्गाङ्गिभावावगमादङ्गे श्रुतस्याङ्गिनि उपसंहारस्तस्य त्वनित्यस्याचार्यकरणस्य कथं नियोज्यविशेषणत्वं, नह्यत्र स्वर्गादिवत्कामिशिरस्कत्वं प्रतीयते इत्यत आह—**तत्कामिन इति** । रात्रिसत्रन्यायेन फलत्वं विपरिणम्यते इति भावः । नन्वध्यापनविधिः स्वविषयमध्यापनं विहाय कथमध्ययनं प्रयुञ्जीतेत्याशङ्क्याह—**तथा च स्वविषयस्येति** । ननु विधिर्हि सर्वत्र स्वविषये तदङ्गे वा पुरुषमनुष्ठापयति, नचाध्ययनस्याध्यापनाङ्गत्वे किंचन श्रुत्यादीनामन्यतमं प्रमाणमस्ति, नचोपकारमात्रादङ्गत्वं, गोदोहनधनार्जनादेरप्यङ्गित्वप्रसङ्गात् । नचैतद्युक्तम्, उक्तं हि 'यस्मिन्प्रीतिः पुरुषस्य तस्य लिप्साऽर्थलक्षणाऽविभक्तत्वादि'ति तत्राह—**तेन विध्याक्षेपेति** । तार्तीयप्रमाणाभावेपि चातुर्थिकमस्ति प्रमाणमित्यर्थः ।

समाधातुमुपक्रमते—**अत्रोच्यत इति** । अत्र तावदध्यापनविधेरपि समानमेव निर्नियोज्यत्वमुपनयनस्याङ्गत्वेन तत्र श्रूयमाणस्यापापश्लोकश्रवणवदर्थवादत्वादुपसंहारायोगादङ्गीकृत्यापि तावदुपादानमन्यथैवोपपत्त्या दूषयति—**भवतु नामेति** । हेतुमाह—**कामाधिकार इति** । अधिकारो नियोगः । एष हि प्राभाकरराद्धान्तः । अन्यतोऽप्रवृत्तः खलु पुरुषः शास्त्रेण प्रवर्तनीयस्तथा च काम्यनियोगेषु फलवदेव करणांशेपि

---

१ चार्वी शोभना बुद्धिस्तद्बोधकपदेन धर्मी आचार्यो लक्ष्यते । २ 'भवन्ति' इति पाठो युक्तो भाति गुरुकर्तृकशिष्यसंमाननविषयकत्वादात्मनेपदप्रयोगस्यास्य । ३ प्रमेयमिति युक्तो भाति । ४ वेतनमिति युक्तो भाति । ५ क्त्वाश्रुतेरित्युपलक्षणं तमिति तच्छब्दस्य । ६ तत्र यथा आर्थवादिकं प्रतिष्ठारूपं फलं विधौ तथात्राङ्गे उपनयने श्रुतमाचार्यकरणं विधिफलत्वमापद्यते इति तात्पर्यम् । ७ प्रवर्तयतीत्यर्थः । ८ यागाङ्गत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । ९ सूत्रार्थस्तु यस्मिन् पदार्थे कृते पुरुषस्य प्रीतिः स्वर्गादिलक्षणोपजायते स दर्शपौर्णमासादिः पुरुषार्थः यतः तस्य लिप्साऽनुष्ठानमर्थलक्षणमर्थापत्तिलभ्यं पुरुषार्थस्य प्रीत्याऽविभक्तत्वादव्यभिचारित्वादिति एकोऽर्थः । अर्थान्तरमपि अस्य सोमनाथेन दर्शितं तथाचैतत्सूत्रबलेन दर्शादीनामिव गोदोहनधनार्जनादीनामपि पुरुषार्थत्वमेव नतु क्रत्वर्थत्वमिति भावः ।

काम्यत्वात्, तद्विषयरागेणैव तन्निष्पादकेप्यध्ययनेऽनुष्ठानलाभात् अध्यापनविधेरनुष्ठापकत्वकल्पनानुपपत्तेः । नचाध्यापनाङ्गत्वादध्ययने विधितः प्रवृत्तिराशङ्कनीया । तत्र श्रुत्यादीनामन्यतमप्रमाणस्यादर्शनात् । नचाध्यापनविधिप्रयुक्तत्वादध्ययनस्य तदङ्गत्वं, प्रयुक्तेर्व्यभिचारात् । न हि 'भिन्ने जुहोति स्कन्ने जुहोति' इत्यादौ भेदनादिना प्रयुज्यमानो होमस्तदङ्गमङ्गीक्रियते, तत्प्रयुक्तेरध्ययनस्याद्याप्यसिद्धेः, अङ्गत्वेन प्रयुक्तिः प्रयुक्तौ च तदङ्गत्वमिति परस्पराश्रयता च । किं चाध्यनविधावधिकारिणमङ्गीकुर्वता नियोज्यः कस्मान्न स्वीक्रियते इति वाच्यम् । अनुष्ठानसिद्धये नियोज्योऽपेक्षितव्यः तच्चान्यत एव सिद्धमिति नासावङ्गीक्रियत इति चेत्तर्हि अधिकार्यपि नापेक्षणीयः, अनुष्ठानस्यान्यत एव सिद्धेः । अधिकारी विधिपर्यवसानायापेक्ष्यत इति चेत् । नियोज्येपि तुल्यं, तेनापि विना नियोगापर्यवसानात् । अन्यतोपि विषयानुष्ठानसिद्ध्या च नियोगसिद्धौ का नाम विधेरपर्यवसानवाचोयुक्तिः । किं च तमध्यापयीतेति च नायमध्यापने विधिः, वृत्त्यर्थत्वेनाध्यापनस्य याजनवत्प्राप्तत्वात् । उक्तं हि—'षण्णां तु कर्मणामस्य त्रीणि कर्माणि जीविका । याजनाध्यापने

रागतः एव प्रवृत्तः, इतिकर्तव्यतासु तु शास्त्रेण प्रवृत्त इति । अस्तु प्रस्तुते किमायातमित्यत आह—**अध्यापनस्यापीति** । ननु भवतु करणांशेऽध्यापने कामतः प्रवृत्तिस्तदङ्गेऽध्ययने किमिति विधिर्न प्रवर्तयति ज्योतिष्टोमाङ्गेष्विव दीक्षणीयादिषु, न च दृष्टार्थत्वादविधेयत्वं, तत्तन्नियमोपेताध्ययनजन्यादृष्टस्यावघातादिष्विवान्यतोऽप्राप्तस्य विद्यमानत्वादित्यत आह—**न चाध्यापनेति** । ननु श्रुत्यादिप्रमाणाभावेपि तत्प्रयुक्तत्वलक्षणोपादानप्रमाणात्तदङ्गत्वमुक्तमिति तत्राह—**न चाध्यापनविधीति** । भिन्ने जुहोतीत्यादौ भेदनादीनां निमित्तत्वेन नैमित्तिकहोमं प्रति प्रयोजकत्वमस्ति, अथ च नाङ्गित्वं, भेदनादीनां निमित्तत्वेनाननुष्ठेयतयाङ्गित्वानुपपत्तेः । अतः प्रयुक्तिर्व्यभिचारिणीत्यर्थः । अङ्गीकृत्य प्रयुक्तिमेतदुक्तं सैव तु नास्तीत्याह—**तत्प्रयुक्तेरिति** । रागस्यैवोभयत्र प्रयोजकत्वादिति भावः । नन्वङ्गत्वात्प्रयुक्तिरित्यत आह—**अङ्गत्वेन प्रयुक्तिरिति** । किंच नोपादानात्मकं किंचिन्मानं, मेयानिरूपणात् । तस्माच्छ्रुत्यादिषट्केण विनियोगो, नचात्र (तत्)ते, यत्तु प्रोक्षणादेः क्रत्वर्थत्वमुपादानलभ्यमिति तन्न, श्रुत्यैवापूर्वसाधनत्वे व्रीह्यादिगते विनियोगात् । तथापि कथमपूर्वार्थत्वम् । उच्यते । व्रीहीणां तण्डुलपिष्टपुरोडाशयागप्रणालिकयाऽपूर्वसाधनत्वमस्ति तथाविधांश्चोद्दिश्य विधीयमानं सर्वस्य द्वारद्वारिभावव्यवस्थितस्याङ्गं भवतीति, पश्वेकत्वादीनामपि श्रुत्यैव विनियोगसिद्धिः, ज्योतिष्टोमादेश्च फलार्थत्वं वाक्यादिभिरिति । यच्च निर्नियोज्यत्वमध्ययनविधेरुक्तं तदपि दूषयति—**किं चाध्ययनविधाविति** । पूर्ववादी नियोज्यानङ्गीकारे कारणमाह—**अनुष्ठानसिद्धय इति** । दूषयति—**अधिकार्यपीति** । अनुष्ठानार्थमधिकार्यपेक्षा तच्चेदन्यतः सिद्धं किमर्थमधिकार्यपेक्ष्यत इत्यर्थः । शङ्कते—**अधिकारीति** । अयमभिसंधिः । यद्यपि कार्यमेव नियोगापरपर्यायं वाक्यार्थस्तथापि तदेवेष्टसाधनतानिबन्धनं यथाहुः—'फलसाधनता तत्र कारणं तेन कार्यते'ति । तच्चेष्टसाधनत्वं कस्येति भोक्तारमधिकारिणमाकाङ्क्षमाणं न तावत्पर्यवस्यति यावन्नाधिकारिविशेषप्रतीतिरिति, तदेतन्नियोज्येपि तुल्यं नियोगस्यापि निर्नियोज्यव्यतिरेकेणापर्यवसानादिति परिहरति—**नियोज्येपीति** । आपाद्यदूषणमिदम्, आधानादिनियोगेषु तैरनङ्गीकारात् । किं च विषयसिद्धिद्वारा स्वसिद्धिर्हि विधेः पर्यवसानं सा चेदन्यतोपि सिद्धा पर्यवसित एव विधिरित्यधिकार्यपेक्षापि निर्निबन्धनेत्याह—**अन्यतोपीति** । अध्यापनस्य विधेयत्वमङ्गीकृत्यैतदुक्तं तदेव नास्तीत्याह—**किं चेति** । तत्र किं वृत्त्यर्थं यदध्यापनं तदेव विधेयमुतालौकिकनियोगार्थः कश्चित्[1] । नाद्य इत्याह—**वृत्त्यर्थत्वेनेति** । अध्ययनाध्यापनयजनयाजनदानप्रतिग्रहात्मकानां षण्णां कर्मणां मध्ये त्रीणि जीविका जीवनसाधनम् । तान्येवाह—**याजनेत्यादिना** । ननु यदि न विधानं कथं तर्हि उपनयीताध्यापयीतेति विधीयत इत्यत आह—

---

१ अलौकिकनियोगार्थः कश्चिदिति—अलौकिकनियोगार्थं किञ्चिदिति पाठो युक्तो भाति ।

चैव विशुद्धाच्च प्रतिग्रह' इति। 'तस्माद्यथैतयाऽन्नाद्यकामं याजये'दित्यादिषु याजनं न विधीयते किंतु एतयान्नाद्यकामो यजेतेति वाक्यार्थः। तथेहाप्य'ष्टवर्षो ब्राह्मण उपगच्छेत्सोधीयीते'ति वाक्यार्थः स्वीकार्यः। नचालौकिकनियोगार्थत्वेनाध्यापने विधिः, याजनेपि तथाप्रसङ्गात्। अपि चाध्ययनं नित्यं, 'योऽनधीत्य द्विजो वेदानन्यत्र कुरुते श्रमम्। स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः॥' इत्यादिनाऽकरणे प्रत्यवायस्मरणात्, अध्यापनं चानित्यं, काम्यत्वात्, तथाच कथं नित्यमनित्येन प्रयुज्येत, विरोधात्, तस्मादध्ययनविधिप्रयुक्तमेवाध्ययनमिति न दृष्टान्तासिद्धिः। अस्तु वाध्यापनविधिप्रयुक्तमध्ययनं तथाप्यध्यापनविधिरखिलवेदवाक्याध्यापनं विदधानः स्ववाक्याध्यापनमपि विधत्त इति स एव दृष्टान्तो भविष्यतीत्यलमतिविस्तरेण।

तथैकमेवाद्वितीयमित्याद्यागमोपि तत्र प्रमाणम्। नचाद्वितीयशब्दस्तत्सजातीयवस्त्वन्तरनिषेधपरः, संकोचे कारणाभावात्, एकत्वविशेषणेनैव सजातीयस्य निषिद्धत्वात्, सजातीयमात्रनिषेधपरत्वे चैकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञानस्य वाचारम्भणशब्दस्य चैतदात्म्यमिदं सर्वमित्याद्युपसंहारस्य च बाधप्रसङ्गात्। नचैकमित्येकत्वसंख्याविधानपरं तत्रैव तस्य व्युत्पत्तेरिति वाच्यम्। एकं रूपमेका संख्या एकोऽभाव इत्यादावपि प्रयोगात्। आनन्त्यमप्युभयान्ताभाव एव, तत्रैव तस्य व्युत्पत्तेरित्यपि न। पूर्वापरकालानवच्छेदस्यैवेहानन्तपदेन विवक्षायां नित्यमाकाशमनन्तं चेति प्रयोगानुपपत्तिप्रसङ्गात्।

तस्माद्यथैतयेति। एतयाऽवेष्ट्या, यथाहि न तावद्यथाश्रुति याजनं विधातुं शक्यं वृत्त्यर्थत्वेन तत्र स्वत एव प्रवृत्तत्वादतोऽप्राप्तप्रयोज्यरूपसाक्षात्कर्तृव्यापारयागपरो विधिस्तथेहाप्यन्यतोऽप्राप्तप्रयोज्यमाणवकव्यापाराबुपगमनाध्ययने विधीयेते इत्यर्थः। न द्वितीय इत्याह—**नचालौकिकेति**। सिंहावलोकितेन अध्यापनविधेयत्वपक्ष एव दूषणान्तरमाह—**अपिचाध्ययनमिति**। सान्वयः सवंशः। **विरोधादिति**। काम्यं हि कामनाधीनं कामना हि कादाचित्की उपायान्तरादपि तत्फलप्राप्तौ यदा स्वविषयं नानुष्ठापयति तदा नित्यमध्ययनं कथं प्रयुञ्जीत अविद्यमानस्याप्रयोजकत्वात्। अथ स्वयमपि यावत्प्रयोज्यं विद्यमानं तदा काम्यत्वविरोध इति। अलं वा गुरुभिर्विवादेन। भवत्वध्ययनमध्यापनविधिप्रयुक्तं तथापि स एवाध्यापनविधिर्दृष्टान्त इत्याह—**अस्तु वेति**।

तदेवमनुमानं प्रपञ्चमिथ्यात्वे प्रमाणमभिहितम्। अथागममपि प्रमाणयति—**तथैकमेवेति**। पूर्वपक्षोक्तदूषणमनूद्य दूषयति—**नचेति। संकोच इति**। अद्वितीयमित्यत्र द्वितीयमात्रवाचिनो द्वितीयशब्दस्य द्वितीयविशेषे तन्निष्ठ[1]निषेधकनञस्तद्विशेषनिषेधे वा संकोचे प्रमाणाभावादित्यर्थः। अन्यतः सिद्धत्वाच्च नानेन तन्निषेध्यमित्याह—**एकत्वविशेषणेति**। किंच सजातीयमात्रनिषेधपरत्वे समस्तद्वैतनिषेधपरताप्रतिपादकोपक्रमपरामर्शोपसंहाराश्च विरुध्येरन्नित्याह—**सजातीयेति**। नन्वेकशब्दो न सजातीयनिषेधपरोऽपितु एकत्वसंख्याभिधानपरः। यथाह मानमनोहरकारः—'एक[2]त्वसंख्यामाचष्टे तत्रैव लोके व्युत्पत्तेः लोकशक्तेश्च वेदे बोधकत्वा'दिति। तत्राह—**नचैकमिति**। संख्यारहितेष्वपि रूपसंख्याभावेषु प्रयोगाद्बाधकाभावाच्च नौपचारिकसंख्यापीति भावः। यत्तु तेनैवोक्तम् 'आनन्त्यं पुनरुभयान्ताभाव एव तत्रैव लोके व्युत्पत्तेरि'ति तदप्यनूद्य दूषयति—**आनन्त्यमपीति**। तत्र हेतुः—**पूर्वापरेति**। अस्ति तावन्नित्यमाकाशमनन्तं चेति प्रयोगः, तत्र यद्यन्तपदेनैव पूर्वापरकालावच्छेदरूपोभयान्तोऽभिधीयते तन्निषेधश्चानन्तपदेनोच्यते तदा नित्यशब्दः पुनरुक्तः स्यादित्यर्थः। अथ देशकालकृतोऽन्तः उभयान्तस्तथापि पुन[3]रुक्तिरिति

---

१ तस्मिन् द्वितीयसामान्यनिषेधे निष्ठापर्यवसानं यस्येदृशो यो निषेधको नञ् तस्येत्यर्थः। प्रतियोगित्वसंबन्धेन द्वितीयसामान्यवृत्तियों निषेधस्तद्बोधकत्वं वा तन्निष्ठनिषेधकत्वम्। अस्मिन्पक्षे तन्निष्ठो निषेधो यस्येति बहुव्रीहिर्बोध्यबोधकभावश्च षष्ठ्यर्थः। २ एकशब्द इति शेषः। ३ कालकृतान्तराहित्यस्य नित्यपदेनैव लाभादित्याशयः।

न चान्योन्याभावाधिकरणत्वानधिकरणे व्युत्पत्त्यभावो दोषः। अन्तशब्दस्य देशतः[1] कालतो वस्तुतश्च परिच्छिन्ने व्युत्पन्नत्वात्तस्य नञ्समासे त्रिविधस्याप्यन्तस्य निषेधकतोपपत्तौ पृथग्व्युत्पत्त्यनपेक्षत्वात्। नेह नानास्ति किंचनेति च न ब्रह्मणि नानात्वं निषिध्यते। अप्रसक्तत्वात्। नहि लोकतः श्रुतितो वा वादिप्रसिद्धितो वा ब्रह्मणि नानात्वं प्रसक्तं येन प्रतिषिद्ध्येत। नानाशब्दस्य भावप्रत्ययान्तताभावाच्च न नानात्वनिषेधः। तन्निषेधे वा संकोचे कारणाभावात् सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वनिषेधाद्ब्रह्माद्वैतमेव पर्यवस्येदिति स एव घट्टकुटीप्रभातवृत्तान्तः प्रसज्येत।

न चेन्द्रो मायाभिरितीन्द्रियद्वारकबुद्धिवृत्त्युपाधावीश्वरस्य भेदोऽवभासत इत्येतावत्परमिदं वाक्यं नतु द्वैतनिषेधपरमिति युक्तम्। ईश्वरस्य नित्यानुमेयस्यैन्द्रियकबुद्धिवृत्तिविषयत्वानङ्गीकारात्। मायाशक्तिविशेषाभिधाने च 'युक्ता ह्यस्य हरयः शता दशे'ति वाक्यशेषो न संगच्छेत। इन्द्रियबाहुल्याभिधानस्य मायाशक्तिविशेषाभिधानं प्रत्यनुपयुक्तत्वात्। 'अयं वै हरयोऽयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चानन्तानि चे'ति वाक्यशेषे सर्वस्येश्वरात्मकत्वप्रतिपादनविरोधाच्च। मृत्योः स मृत्युमिति च नाभेदप्रतिपत्तिविधिः। नेह नानास्ति किंच

भावः। यस्तु पूर्वपक्षिणा व्युत्पत्त्यभावोऽभिहितस्तं दूषयति—**न चान्योन्याभावेति**। सर्वत्र ह्यभाववाचकशब्दानां प्रतियोगिवाचकशब्दव्युत्पत्तित एव व्युत्पत्तिस्तत्कुतो हेतोः, यौगिकत्वाद्यौगिकानां चावयवव्युत्पत्तित एव व्युत्पत्तेः समुदायव्युत्पत्त्यनपेक्षणात्। तदिहान्तपदस्यावच्छेदत्रये व्युत्पत्तेर्नञस्तन्निषेधव्युत्पन्नत्वान्न पृथक् समुदायस्य व्युत्पत्त्यपेक्षेत्याह—**अन्तशब्दस्येति**। यत्तु नेह नानेत्यत्र ब्रह्मणि नानात्वनिषेधादेकं ब्रह्मेति सिद्ध्यति न तु द्वैतनिषेध इत्युक्तं तन्निषेधति—**नेह नानेति**। अयमभिसन्धिः। प्रसक्तं हि सर्वत्र निषेध्यं नाप्रसक्तम्। यत्र तु क्वचिदप्रसक्तस्यापि निषेधो यथा नान्तरिक्षे न दिवि इत्यत्र, तत्र गत्यन्तरं नास्ति। नच तत्रापि निषेधपरत्वं, अर्थवादो ह्ययं रुक्मोपधानस्य, रुक्ममुपदधातीत्यनेनैकवाक्यत्वात्, तस्माद्यथाकथंचन तत्स्तुतावेव तात्पर्यम्[2]। अत्र तु द्वैतनिषेधपरत्वमिति वैषम्यं, तदिहापि प्रसक्तद्वैतप्रपञ्चनिषेधपरत्वं युक्तं नाप्रसक्तेश्वरनानात्वनिषेधपरत्वमिति। किंच नानात्वनिषेधपरत्वे नानाशब्देन द्व्येकयोरित्यत्र द्वित्वैकत्ववत् नानात्वं लक्षणीयं, न च विना कारणं सा युक्ता, अतिप्रसङ्गात्। प्रत्यक्षादिविरोधस्तु कारणं हृदि विपरिवर्तमानं पुरस्तादेव निरस्तं तदनेनाभिसन्धिनाह—**नानाशब्दस्येति**। भवतु नानाशब्देन नानात्वाभिधानं गोशब्देन गोत्वस्येव तथापि सङ्कोचे कारणाभावात् समस्तप्रतियोगिकनानात्वनिषेधादद्वैतसिद्धिरित्याह—**तन्निषेधे वेति**। नानाशब्दस्य च नानात्ववाचकत्वेपि तवोक्तिवैयर्थ्यं तदुपलक्षितव्यक्तिवचनत्वे चेह गौर्नास्तीतिवत्तज्जातीयनिषेधसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम्।

यत्तु श्रुत्यन्तरस्यान्यथासिद्धिरुक्ता पूर्वपक्षिणा तामनुवादपूर्वकं दूषयति—**न चेन्द्र इत्यादिना**। प्रत्यक्षयोग्यं खल्वैन्द्रियकबुद्धिवृत्तौ प्रतीयते, ईश्वरस्त्वतीन्द्रियो न तथेति न बुद्धिवृत्त्यभिप्रायेणायं मायाशब्द इत्यर्थः। नीरूपत्वादबाह्यत्वादनवतारप्रकरणत्वाच्च न योगीन्द्रियापेक्षयेति भावः। यत्त्वीश्वरशक्तयो वेत्युक्तं तत्राह—**मायाशक्तीति**। असङ्गतिमेवाह—**इन्द्रियेति**। तत्र हि दशशतहरयोऽस्य युक्ता इतीन्द्रियाणि हरिशब्देनोच्यन्ते। तद्बाहुल्याभिधानं नेश्वरशक्तिप्रतिपादनोपयोगीत्यर्थः। उत्तरत्र तेषां हरीणामीश्वरमात्रतया बोधनमपि त्वत्पक्षे विरुध्यते तेषां भिन्नत्वाभ्युपगमादित्याह—**अयं वै हरय इति**। नच निमित्तत्वाभिप्रायेण, सामानाधिकरण्यानुपपत्तेरिति भावः। यत्तु मृत्योः स मृत्युमित्यभेददर्शनस्य विधित्सितस्य स्तुतिर्नतु द्वैतनिषेधपरमिति तत्राह—**मृत्योरिति**। यदि ह्यभेदप्रतिपत्तिमात्रं विधित्सितं तदा द्वैतनिषेधो व्यर्थः।

---

१ देशादिप्रयुक्तभेदवतीत्यर्थः। २ अयं भावः। नान्तरिक्षे इत्यादिनाऽन्तरिक्षाद्युपधाननिषेधेन तस्य निन्दितत्वे बोधिते विहितदेशोपधानस्तुतिर्गम्यते।

नेति द्वैतनिषेधवैयर्थ्यात्, अनुपासनप्रकरणत्वाच्च । पूर्वापरालोचनायां चास्य प्रकरणस्य निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मत्वप्रतिपत्तौ तात्पर्याधिगमात् । ननु पूर्वापरवाक्यानामुपासनपरतापि दृश्यते 'आयुर्होपासतेऽमृतं, विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत, सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः, अन्नादो वसुदानो विन्दते वसु य एवं वेदे'त्यादिश्रवणादिति चेन्मैवं, प्रसङ्गागतत्वादुपासनानुवादस्य ।

तमेव धीरो विज्ञायेति च "यस्मिन्पञ्च पञ्चजना" इति पूर्वोदिताकाशादितत्त्वाधारतया सप्रपञ्चताप्रसक्तावबधारणस्य तन्निवारणपरत्वात्, प्रज्ञां कुर्वीतेति च प्रज्ञाशब्देन विज्ञानशब्दाभिधेयपरोक्षज्ञानातिरिक्तसाक्षात्काराभिधानाङ्गीकारे तस्यानवधिसुखरूपात्मसाक्षात्कारतया फलत्वेन विधेयत्वानुपपत्तेः, सर्वस्य वशीत्यादेः स्तुतिपरतया गुणविधानार्थत्वाभावात्, आगमस्य च स्वरूपप्रतीतौ पदपदार्थसंबन्धावगमे च प्रत्यक्षादिसापेक्षत्वेपि तस्य तद्विषयस्य च पारमार्थिकत्वांशस्यानुपजीव्यत्वात्तद्बाधनेपि विरोधाभावात्, सांव्यवहारिकभेदाभावस्य ज्ञानोदयनान्तरीयकतया श्रुतिबाध्यत्वाभावात् न व्यावहारिकभेदसापेक्षतया श्रुतेरप्रामाण्यप्रसङ्गः । नच न हिंस्यादित्यादिवाक्येषु परस्परपराहतिः । सामान्यविशेषभावेनेच्छाविकल्पेन वा व्यवस्थितविकल्पेन वाऽविरोधोपपत्तेः ।

प्रत्युतानर्थकरश्चाद्वैततत्त्वभ्रान्तिप्रसक्तेरिति भावः । किंच निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मज्ञानप्रकरणोत्कर्षश्चोपासनापरत्वे इत्याह—**अनुपासनेति** । अस्यैव प्रपञ्चः—**पूर्वापरेति** । ननु 'तं देवा ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृत'मिति, विज्ञाय शास्त्रतः[1] प्रज्ञां साक्षात्कारलक्षणां संपादयेदिति च, तथा सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः, अन्नादोऽन्नमा समन्ताद्ददत् वसुदानो धनप्रद इति यो वेद स वसु धनं विन्दते लभते इति, तत्रैव पूर्वोत्तरभागयोरुपासनाश्रवणादुपासनाप्रकरणमेतदिति चोदयति—**ननु पूर्वापरेति । प्रसङ्गागतत्वादिति** । निष्प्रपञ्चब्रह्मप्रकरण एव स्तुत्यर्थमुपासनानुवादः सः न तु विधिर्वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः ।

किंच तमेव धीर इति, तमेव मन्य इति चैवकाराभ्यां यस्मिन्पञ्च पञ्चजनाः पञ्चप्राणादयः आकाशश्च प्रतिष्ठित इति पूर्ववाक्यारोपिताकाशादिप्रपञ्चव्यावर्तनान्निष्प्रपञ्चब्रह्मपरत्वमेवेत्याह—**तमेव धीर इति ।** **प्रज्ञामिति** इति नेत्याह—; निष्प्रपञ्चब्रह्मपरत्वेपि तत्साक्षात्कारविधिपरत्वं भवत्विति नेत्याह—**प्रज्ञामिति** । यत्तु सर्वस्य वशीत्यादिगुणकं य एवं वेदेत्युपासनं विधत्ते इति तत्राह—**सर्वस्य वशीत्यादेरिति** । प्रतिपादितं खल्विदं 'कामादीतरत्र तत्र चायतनादिभ्य' इत्यत्र । उपजीव्यविरोधं परिहरति—**आगमस्येति । तस्येति** । प्रत्यक्षस्य । एतदुक्तं भवति । निषिध्यमानं तदीयपारमार्थिकत्वं नापेक्ष्यते यच्चापेक्ष्यते सांव्यवहारिकं रूपं न तद्बाध्यत इति । ननु सांव्यवहारिकमपि रूपमागमेन बाध्यमेवेतरथाऽद्वैतानुपपत्तेरतस्तत्रैवोपजीव्यविरोधो दुर्निवारण इति तत्राह—**सांव्यवहारिकेति** । यथा तेषां वास्तवत्वज्ञानं तत्त्वप्रतिपत्तिविरोधि न तथा सांव्यवहारिकाकारज्ञानमिति भावः । तदेतदखिलमद्वैतश्रुतीनामन्यथासिद्धिपथपरिधावनव्यथितचेतसे शालिकनाथायाकथयत । यत्तु कृत्स्नस्यैव च वेदस्य परस्परपराहत्योपहतत्वमुक्तं तत्परिहरति—**नचेति । सामान्यविशेषभावेनेति** । भिन्नविषयत्वस्योपलक्षणमिदं, मुख्यसामान्यविशेषभावाभावात् । यथाहवनीये जुहोतीति होममात्राधिकरणतया प्राप्तस्याहवनीयस्य पदे जुहोतीति विशेषविधानात् तदितरहोमविषयतया सङ्कोचः । नहि तथेह हिंसामात्रविषयतया निषेधः प्रवर्तते येन विशेषे सङ्कोचमर्हेदपितु रागप्राप्तहिंसायां, तावतापि निषेधोपपत्तौ न क्रतुप्रकरणेपि निषेधपदप्रक्षेपकल्पना तस्यां प्रमाणाभावात् । प्रत्युत यदर्था प्रवृत्तिस्तदर्थः प्रतिषेध इति न्यायेनानृतवदनाज्यभागादिप्रतिषेधस्येवास्यापि क्रत्वर्थत्वं स्यात् । तथाच विधिप्रतिषेधयोरनयोर्ग्रहणाग्रहणवद्विकल्पः स्यादित्यनर्थपरंपरैव स्यात्तस्माद्वर्णितविभिन्नविषयत्वस्य केवलमुपलक्षणमिदं, ग्रहणाग्रहणयोरिच्छया विकल्पः, उदितानुदितहोमयोः शाखाभेदेन व्यवस्थितविकल्पः ।

---

१ इदं विज्ञायेत्यनेनान्वेति ।

नच कर्मज्ञानकाण्डयोर्भेदाभेदविषयतया कर्मानुष्ठानतत्त्यागप्रतिपादकतया च विरोधः। विद्याविद्यावस्थाभेदेन विद्वदविद्वत्पुरुषविषयतया चाविरोधात् । तदेवं मिथ्यात्वे लक्षणप्रमाणयोरुपपन्नत्वादनिर्वचनीयानाद्यविद्याविलसित एवायमात्मनि द्वैतप्रपञ्च इत्यलमतिप्रपञ्चेन । ४ ।

ननु भोः केयमनिर्वचनीयाविद्या नाम । नहि ज्ञानाभावव्यतिरेकेण काचिदविद्या प्रसिद्धा उपपन्ना वा । ज्ञानप्रागभावप्रध्वंसयोरेव न जानामीत्यविद्यात्वेन लोके व्यावहारिकव्यवहारोपलम्भात् । अविद्येति च विद्यापदेन समस्यमानस्य च नञस्तदभावस्तद्विरोधी तदन्यो वार्थोऽभ्युपेयः। आद्ये विद्याभावस्यापि वेद्याभाववन्नानिर्वचनीयता । द्वितीये तु संशयविपर्यासादेर्विद्याविरोधिनो गुणान्तरस्य[1] वा नानिर्वचनीयतोपपत्तिः, प्रसिद्धभावस्वभावत्वस्य व्याकोपात् । न तृतीयोपि । विद्यातिरिक्तस्य समस्तस्याविद्यात्वप्रसङ्गात् । नचास्या लक्षणं प्रमाणं वा पश्यामः । न तावज्ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानं, पूर्वज्ञानस्यापि तन्निवर्त्यस्याज्ञानत्वप्राप्तेः । अनादित्वविशेषणाददोष इति चेन्न । ज्ञानप्रागभावे व्यभिचारात् । अनादिभावत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यमज्ञानमिति चेत् । न । अनादेर्भावस्यात्मवन्नित्यत्वेन निवर्त्यत्वानुपपत्तेः । अथ चिरन्तनमतानुसारेणानादेरेव भावस्य परमाणुगतश्यामत्वादेरिव निवर्त्यत्वमुच्येत तर्हि तस्मिन्नेवेश्वरज्ञाननिवर्त्येऽतिव्याप्तिः । त्वदुक्तलक्षणस्यापि

कर्मकाण्डज्ञानकाण्डयोर्विरोधं परिहरति—**नचेत्यादिना** । विद्याऽविद्यावस्थाभेदेनाभिन्नभिन्नवस्तुप्रतिपादनयोरविरोधः कर्मत्यागविधानयोस्तु विद्वदविद्वत्पुरुषविषयत्वाच्छुद्धान्तःकरणः परोक्षज्ञानवान्वा विद्वान् । यथाहि न हिंस्यात्सर्वाभूतानीति फलांशे निषिद्धस्य श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यस्यानववुद्धप्रतिषेधवाक्यार्थं पुरुषं प्रति प्रवृत्तिरितरस्य त्वितरं प्रतीति विभागस्तद्वदिति भावः । वादार्थमुपसंहरति—**तदेवमिति ।**

अनिर्वचनीयानाद्यविद्येत्युक्तमुपश्रुत्य प्रत्यवतिष्ठते—**नन्विति ।** ननु सर्वेषामेव मोक्षवादिनामनित्याशुचिदुःखरूपसंसारे नित्यशुचिसुखख्यात्यभिरतिनिदानमविद्या प्रसिद्धैव किमत्र वक्तव्यमित्यत आह—**नहि ज्ञानाभावेति ।** ननु सामान्येन सिद्धाविद्याया उपपत्तिबलादनाद्यनिर्वचनीयत्वमायातीत्यत आह—**उपपन्ना वेति ।** अभाव एव प्रसिद्धिं निदर्शयति—**ज्ञानेति ।** प्रागभावप्रध्वंसयोरिति सप्तमी । व्यावहारिका व्यवहारकर्तारः तेषां व्यवहारोपलम्भादित्यर्थः । एवं प्रसिद्ध्यभावमेवाभिधायोपपत्त्यभावमाह—**अविद्येति ।** अविद्येत्यत्र नञस्तावदर्थत्रयं संभवति तच्च निर्वचनीयभावाभावयोरेवान्तर्भवति नानिर्वचनीयः कश्चिदविद्याशब्दार्थ इत्यर्थः । **विद्याभावस्यापीति ।** यथावेद्यस्य घटादेरभावो नानिर्वचनीयो, भावाभावविलक्षणत्वाङ्गीकारादनिर्वचनीयस्य, तथा ज्ञानाभावस्यापि नानिर्वचनीयत्वमित्यर्थः । विद्याविरोध्यविद्येति द्वितीयपक्षं निषेधति—**द्वितीये त्विति ।** एवमविद्याशब्दात्तावदनिर्वचनीयानाद्यविद्याप्रतीत्यभावमुक्त्वा लक्षणप्रमाणानिरूपणादपि तदभावमाह—**नचास्या इति ।** तत्र ज्ञाननिवर्त्यत्वं तावल्लक्षणं अनादित्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा अनादिभावत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वं वा अनादित्वे सत्यनिर्वचनीयत्वं वा भ्रमोपादानत्वं वा । नाद्य इत्याह—**न तावदिति ।** निर्वचनीयतयाङ्गीकृतपूर्वज्ञानादिष्वतिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीये तु प्रागभावेऽतिव्याप्तिमाह—**अनादित्वेति ।** तृतीयेऽसंभवमाह—**अनादीति ।** आधुनिकैः पार्थिवपरमाणुविशेषगुणानां पाकजत्वाङ्गीकाराच्चिरंतनग्रहणम् । **तर्हि तस्मिन्निति ।** तैरेव चिरंतनैस्तेषामीश्वरज्ञाननिमित्तकविनाशाङ्गीकारादतिव्याप्तिर्लक्षणस्येत्यर्थः । **त्वदुक्तलक्षणस्यापीति ।** त्वदुक्तं लक्षणं यस्य श्यामत्वादेः स तथोक्तः । चतुर्थं शङ्कते—**अथेति ।** किमिदमनिर्वचनीयत्वं नाम, न तावन्निर्वचनाविषयत्वं, अनेनैव प्रकारेण निरुच्यमानत्वान्नापि सद-

---

[1] ज्ञानान्तरेच्छादेरित्यर्थः ।

तस्याज्ञानत्वाभावात् । अथानाद्यनिर्वचनीयमज्ञानं तदपि न । निर्वचनागोचरतायाभावाभावविलक्षणतायाश्चासंभवित्वात् । भ्रमोपादानमज्ञानमित्यपि न । आत्मन्यतिव्याप्तेः । सत्योपादानत्वे भ्रमस्य सत्यत्वप्रसङ्गात् नात्मोपादानमिति चेन्न । भ्रमस्यापि स्वरूपसत्यत्वात् । विषयापहाराद्धि तत्र मिथ्येति व्यवहारो न स्वरूपापहारात् । तथात्वे चैतावन्तं कालमिदं रजतमित्यभादित्यनुभवविरोधः । अस्तु वा यत्किंचिदविचारितरमणीयं लक्षणं तथापि तत्र किं प्रमाणम् । अज्ञोऽहमित्यनुभव इति चेन्न । तस्य ज्ञानाभावविषयत्वेनाप्युपपत्तेः । अनादित्वभावत्वयोस्त्वदभिमतयोरस्यानुभवस्यौदासीन्याच्च । नापि सुप्तोत्थितस्य न किंचिदवेदिषं गाढं मूढोहमासमितिपरामर्शानुपपत्तिसिद्धः सुषुप्तिकालीनोऽनुभवः प्रमाणं, त्वन्मते ज्ञानाभावस्यापि साक्षिसिद्धस्य परामर्शोपपत्तेः । अस्मन्मते चेदानीमेव ज्ञानाभावस्यानुमीयमानतया परमर्शासंप्रतिपत्तेः । ननु कथं ज्ञानाभावस्य निर्विकल्पकचैतन्यगोचरतया सिद्धिः तत्सिद्धेर्धर्मिप्रतियोगिज्ञानपराधीनत्वात्, सुषुप्तौ च तदसंभवादिति चेन्न । ज्ञानाभावस्यापि स्वरूपेण भेदादिवन्निर्विकल्पकसिद्धस्य सविकल्पकदशायां धर्मिप्रतियोगिज्ञानपराधीनतया स्फुटतरव्यवहारविषयत्वोपपत्तेः । नचासिद्धे तत्कालीने धर्मिण्यात्मनि, ज्ञानाभावस्येदानीमेवानुमीयमानत्वासिद्धिः, प्रतिपन्ने हि प्रातश्चत्वरादौ धर्मिणि सायंसमये तत्र गजाभावानुमानमुपलभ्यत इति वाच्यम् । संप्रतिपन्नोदयास्तमयवद्विवादपदयोरप्युदयास्तमययोरन्तरालकालमनुमाय का-

---

सद्विलक्षणत्वं, परस्परविरुद्धयोर्भावाभावयोरुभयवैलक्षण्यस्याप्यसंभवात् । असंभवीदं लक्षणमित्याह—**निर्वचनेति । भ्रमोपादानमज्ञानमिति** । आत्मनोपि हि जगद्विभ्रमाधिष्ठानत्वमङ्गीक्रियते भवद्भिरन्यथा जन्माद्यधिकरणाद्यनारम्भप्रसङ्गात् । अङ्गीकृतमस्माभिश्चात्मनो विभ्रमसमवायिकारणत्वमिति भावः । आत्मनि लक्षणावृत्तिं शङ्कते—**सत्योपादानत्व इति** । नायमनिष्टप्रसङ्ग इति परिहरति—**न । भ्रमस्यापीति** । ननु स्वरूपमात्रसत्यत्वे कथं मिथ्याज्ञानत्वप्रसिद्धिरित्यत आह—**विषयेति** । स्वरूपस्याप्यपहारे प्रत्यभिज्ञाविरोधमाह—**तथात्वे चेति । अनादित्वेति** । अज्ञोऽहमिति ज्ञानराहित्यमेव प्रतीयते नतु तस्याज्ञानस्यानादित्वभावत्वे । अतो नेदमभिमतसाधकमित्यर्थः । स्यादेतत् । अस्ति तावत्सुप्तोत्थितस्य एतावन्तं कालं न किंचिदवेदिषमिति परामर्शः, सच सुषुप्तिकालीनमज्ञानानुभवं गमयति, अननुभूते परामर्शायोगात् । स चानुभवस्तत्र प्रमाणमिति तदेतद्दूषयति—**नापीति** । सुषुप्तिकालीनज्ञानाभावगमकतया त्वन्मते तावदन्यथासिद्धमस्मन्मते तूत्थानानन्तरकालीनमनुमानं पूर्वकालीनज्ञानाभावविषयमित्युभयथापि विवक्षितासिद्धिरित्याह—**त्वन्मत इति** । या तु वेदान्तपक्षेऽन्यथासिद्धिरुक्ता सा न युक्ता धर्मिप्रतियोगिज्ञानाधीनज्ञानस्य ज्ञानाभावस्य सुषुप्तौ निर्विशेषचिन्मात्रादप्रतीतेरिति शङ्कते—**ननु कथमिति** । नच प्रथमं निर्विकल्पकानुभूतस्यापि पश्चात् सविकल्पकविषयतया विशिष्टव्यवहारहेतुत्वं भवति । नच नित्यसापेक्षतया निर्विकल्पकाविषयत्वं, भेदसादृश्यादिभिर्व्यभिचारादिति परिहरति—**न । ज्ञानाभावस्यापीति** । ननु भवत्वस्मत्पक्षेऽन्यथासिद्धिस्त्वत्पक्षे तु कथमनुमानमस्य सौषुप्तिकात्मनस्तदानीमसत्त्वाद् तस्मिन्धर्मिणि ज्ञानाभावानुमानायोगात् यथाहि प्रातश्चत्वरे गजो नासीदित्यत्र प्रातःकालीनचत्वरानधिगमे गजाभावानुमानाभाव इति शङ्कां निराकरोति—**नचासिद्ध इति** । नच वाच्यमित्युक्तं तत्र हेतुमाह—**संप्रतिपन्नेति** । यद्यपि सुषुप्तिसमये तत्कालीनात्मनो न ज्ञानमस्ति तथाप्युत्तरकाले संभवत्येवानुमानेन

---

१ यथा घटभिन्नः पट इति सविकल्पकज्ञानात्प्राक् विशिष्टज्ञाने विशेषणज्ञानस्य कारणत्वेन स्वरूपेण प्रतियोगिनो भेदस्य अनुयोगिनश्च निर्विकल्पकज्ञानं भवति तथाऽत्रापि धर्मप्रतियोगिज्ञानाभावेऽपि ज्ञानाभावस्य निर्विकल्पकसाक्षिवेद्यत्वमुपपद्यते इति भावः ।

लाख्येन लिङ्गेनानुमिते धर्मिण्यात्मनि ज्ञानाभावानुमानोपपत्तेः । भवत्वेवं धर्मिसिद्धिस्तथापि न ज्ञानाभावानुमाने लिङ्गमस्ति, अस्मर्यमाणत्वस्य नियमेनास्मर्यमाणत्वस्य वा पथि गच्छतस्तृणस्पर्शादौ निर्विकल्पकानुभूते चानैकान्तिकत्वादिति चेन्न । ज्ञानसामग्रीवैकल्यलक्षणलिङ्गाज्ज्ञानाभावानुमानोपपत्तेः । तदेव कुतः सिद्धमिति न वाच्यम् । तत्सिद्धेरुभयवादिसिद्धत्वात् । अन्यथा वेदान्तिनामपि सुषुप्तिकाले घटपटादिविशेषज्ञानाभावानुमानं न स्यात् । ज्ञानाभावस्य निर्विकल्पकसाक्षिवेद्यतानङ्गीकारात् । नचावस्थाभेदसंभिन्नभावरूपाज्ञानपरामर्शसामर्थ्यसिद्धतदनुभवादेव तद्विरोधिनो ज्ञानस्याभावानुमानम् । भावरूपाज्ञानस्य तत्परामर्शस्य च परं प्रत्यप्यसिद्धत्वात् ।

यत्तु कैश्चिदनुमानं रचितम्—न तावदज्ञानं ज्ञानाभावः अभावमानागम्यत्वात्, संप्रतिपन्नवत् । अभावो ह्यभावस्य प्रत्यक्षस्य वा विषयः परेणेष्यते । अज्ञानं च न मानगम्यं माननिवर्त्यत्वात्संप्रतिपन्नवदिति । तदन्ये नानुमन्यन्ते । अज्ञानस्य मानागम्यत्वे तत्साधनायानुमानप्रयोगायोगात् । एतन्मानगम्यत्वे वा मानगम्यं न भवतीति स्ववचनव्याघातात् । नचात्मनोऽनुमानेनावेद्यत्वसाधन इव न स्ववचनव्याघातादिदोषापत्तिः । तत्र वृत्तिव्याप्यत्वेपि फलाव्याप्यत्वेनाविरोधात् । इह च वृत्तिव्याप्यत्वानङ्गीकारात् । नच प्रमाणनिवर्त्यस्य प्रमाणागम्यत्वनियमः, प्रत्यभिज्ञानप्रमाणनिवर्त्यस्य तद्धेतोस्संस्कारस्य

तस्य ज्ञानं, तथाह्यनिद्राणस्य संप्रतिपन्नोदयास्तमययोरन्तरालकालानुभवान्निद्राकालात्पूर्वोत्तरास्तमयोदयकालयोस्तत्कालत्वेन हेतुनान्तरालकालवत्त्वमनुमाय तस्याप्यात्मवत्त्वं कालत्वेनेतरकालवदनुमाय तस्मिन्धर्मिणि ज्ञानाभावानुमानमप्रत्यूहमित्यर्थः । उक्तंच तात्पर्यपरिशुद्धावुदयनाचार्यैरपवर्गप्रकरणे—'पूर्वापरावस्थयोरेकत्वप्रत्यभिज्ञानेन मध्यावस्थायामपि तत्सामान्येनोपनयाद्'दिति । अभ्युपगम्य धर्मिसिद्धिं हेत्वसिद्धिं शङ्कते—**भवत्वित्यादिना** । अन्तरालकालीनात्मा दुःखादिज्ञानाभाववानस्मर्यमाणतदानींतनदुःखादित्वादिति हेतुः । पथि गच्छतस्तृणादिस्पर्शेष्वनन्तरमस्मर्यमाणेष्वनैकान्तः । नियमेनेति विशेषणेपि निर्विकल्पकानुभूतेनुदिते[1]सविकल्पकेऽनैकान्त इत्यर्थः । **उभयवादिसिद्धत्वादिति** । विशेषविज्ञानोपरमस्य त्वयाप्यङ्गीकारादित्यर्थः । अतश्चैवमङ्गीकर्तव्यमित्याह—**अन्यथेति** । ननु नास्माकं सामग्र्यभावात्तदनुमेयमपितु साक्षिसिद्धमिति तत्राह—**ज्ञानाभावस्येति** । तत्काले निर्विकल्पकवेद्यत्वेपि न तावतोत्तरकालं विशिष्टव्यवहार इत्यनुमानमेव शरणमित्यर्थः । तेन च न पूर्वोत्तरयोर्व्याघातः । ननु परामर्श[2]बलाद्भावरूपाज्ञानसिद्धौ तद्बलात्तद्विरोधिघटादिज्ञानाभावानुमानमस्सन्मते न सामग्र्यभावादिति वैषम्यमिति तत्राह—**नचावस्थेति** । अवस्थाभेदः सुषुप्तिरूपावस्थाविशेषस्तेन यद्विशेषितं भावरूपमज्ञानं तत्परामर्शसामर्थ्येन सिद्धो यस्तदवस्थाऽज्ञानानुभवो न किंचिदेतावन्तं कालमवेदिषमित्येवंविधस्तस्मादिति योजना ।

न्यायदीपावलीकृतमनुमानमुद्भावयति—**यत्तु कैश्चिदिति** । हेतुमेव समर्थयते—**अभावो हीत्यादिना** । अभावस्येति भाट्टाभिप्रायेण, प्रत्यक्षस्येति तार्किकाभिप्रायेण । **संप्रतिपन्नवदिति** । शुक्तिरूप्यसंसर्गवदित्यर्थः । मानागम्यत्वे तत्साधनायानुमानप्रयोगो व्याहतोऽनुमानप्रयोगे च मानागम्यत्वं व्याहतमिति दूषयति **—तदन्य इत्यादिना** । ननु यथात्मनोऽनुमानेनावेद्यत्वसाधनेपि न वेद्यत्वप्रसक्तिस्तद्वत्प्रमाणेनैवाप्रामाणिकत्वसाधनेपि न प्रामाणिकत्वप्रसक्तिरिति तत्राह—**नचात्मन इति** । प्रमाणनिवर्त्यत्वादिति हेतोरनैकान्तिकतां चाह—**नच प्रमाणेति** । संस्कारस्य हि कार्यापव[3]र्गित्वात् तत्कार्यप्रत्यभिज्ञानप्रमाणनिवर्त्यत्वं, अथच साध्यं नास्तीत्यर्थः । अनुव्यवसायनिवर्त्येन च तद्गम्येन परसंमतेन व्यवसायेनानैकान्तं[4] द्रष्टव्यं, विवरणकारोक्ता-

---

१ अजातसविकल्पके इत्यर्थः । २ स्मृतीत्यर्थः । ३ कार्यविनाश्यत्वादित्यर्थः । ४ अनैकान्तत्वमिति पाठो भाति ।

नित्यपरोक्षतया साक्षिसिद्धत्वाभावेनानुमानगम्यत्वाङ्गीकारात् । नच त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यादिव्यवहारोत्यन्तसुषुप्ते ज्ञायमाने वाऽसंभाव्यमानोऽतिरिक्तमेव ज्ञानाभावाद-[1]ज्ञानं गमयति । अवगतेंऽशेऽवगतत्वादेव न जानामीतिव्यवहारायोगादनवगतेंशे चानवगतत्वादेव प्रश्नानुपपत्तेरिति युक्तम् । त्वदुक्तमर्थं प्रमाणतो न जानामीत्येवंपरतयापि व्यवहारोपपत्तेः, प्रतिवादिवाक्यादवगतार्थस्यानुवादपुरःसरं प्रमाणासंभवेन सर्वैर्वादिभिर्निराकरणाङ्गीकारात् । नापि 'नासदासीन्नो सदासी'दित्युपक्रम्य 'तम आसीत्', 'मायां तु प्रकृतिं विद्यात्', 'इन्द्रो मायाभि'रित्याद्यागमस्तत्र प्रमाणम् । तमःशब्देन सांसारिकपुरुषाणां प्रलयकालीनज्ञानाभावस्यैवोच्यमानत्वात्, मायाशब्देन च परमेश्वरज्ञा[2]नशक्तेरेव तत्स्वरूपभूतायाः संकीर्तनात् । तदेवमनिर्वचनीयाज्ञाने लक्षणप्रमाणयोरसंभवात्तादृगज्ञानमस्तीत्येतदेवाज्ञानमिति सिद्धम् ।

अत्रोच्यते । न तावल्लक्षणासंभवस्तथाहि—'अनादिभावरूपं यद्विज्ञानेन विलीयते । तदज्ञानमिति प्राज्ञा लक्षणं संप्रचक्षते ॥' ९ । अनादित्वे सति भावरूपं विज्ञाननिरस्यमज्ञानमिति लक्षणमिह विवक्षितम् । न तावदिहाव्याप्तिः । सर्वेषामप्यज्ञानानामुक्तरूपत्रयानुगमात् । नाप्यतिव्याप्तिः । अनादेर्भावस्यात्मनो निवर्त्यत्वाभावेन ज्ञाननिवर्त्यत्वस्याप्यभावात्, तदन्यस्य च परमाणोस्तद्गतश्यामत्वादेश्च स्वरूपतोनङ्गीकृतस्य दूरत एवानादित्वानङ्गीकारात् । नचासंभवित्वं, भावाभावविलक्षणस्याज्ञानस्याभावविलक्षणत्वमात्रेण भावत्वोपचारादात्मवदनादिभावत्वेनानिवर्त्यत्वानुमानानुपपत्तेः ।

र्थापत्तिमाशङ्क्य निषेधति—**नचेत्यादिना युक्तमित्यन्तेन** । ननु सामान्यांशं ज्ञातमनूद्य विशेषांशेऽज्ञाते प्रश्न इति तत्राह—**अवगतेंऽश इति** । ततश्च स एवार्थो ज्ञातश्चाज्ञातश्च वक्तव्यः, नचैतज्ज्ञानाभावपक्षे घटते, ज्ञानेन विरोधात् । अस्मत्पक्षे तु नित्यचैतन्यस्याज्ञानसाधकत्वादविरोध इति भावः । न युक्तमित्युक्तं तत्र हेतुमाह—**त्वदुक्तमर्थमिति** । नांशतो ज्ञानाज्ञानविषयत्वमर्थस्यापि तु तत्रैव प्रमाणज्ञानाभावतदितरज्ञानयोः सह वर्तनं ब्रूमः । नचैवं सति विरोधः नापि प्रश्नानुपपत्तिरिति भावः । न केवलमत्रैवेयं गतिरपि तु सर्वत्रैव दूष्यस्थल इत्याह—**प्रतिवादीति** । प्रमाणानवगतस्य कथमनुवाद इत्याशङ्कायां[3] वायं ग्रन्थः । आगमं निषेधति—**नापीति** । तदानीं प्रलयकालेऽऽसन्नासीत्सदपि नासीदिति प्रतिषेधे किं तर्हि तम आसीदित्येका श्रुतिः, मायां त्वित्यपरा, इन्द्रो मायाभिरित्यप्यन्या । प्रलयकाले ये संसारिणां ज्ञानाभावास्तेऽत्र तमःशब्दाभिधेयाः न त्वदभिमतमज्ञानमित्यर्थः । इतरश्रुत्योरन्यथासिद्धिमाह—**मायाशब्देन चेति । प्रकृतिं** स्वभावभूतामित्यर्थः । उपसंहरति—**तदेवमिति** । एतदेवाज्ञानं मौढ्यमित्यर्थः ।

लक्षणं श्लोकेन संगृह्णाति—**अनादीति** । पूर्वज्ञानादेः प्रागभावस्यात्मनश्च यथायथं विशेषणैर्व्यावृत्तिः । संगृहीतं लक्षणं विवृणोति—**अनादित्वे सतीत्यादिना** । ननु चिरंतनमतानुसारेण पार्थिवपरमाणुविशेषगुणेष्वतिव्याप्तिरुक्तेति तत्राह—**तदन्यस्य चेति** । एतच्च द्वितीयपरिच्छेदे विवरिष्यते । यच्चानादित्वे सति भावरूपं तदनिवर्त्यं यथात्मेत्यनुमानविरोधादसंभवीदं लक्षणमिति तद्दूषयति—**नचासंभवित्वमिति । अयं भावः** । किमिदं भावत्वं हेतूकृतं, किं वस्तुत्वं, उताभावविलक्षणत्वम् । नाद्यः । असिद्धेः । न द्वितीयः । वस्तुत्वस्यैवोपाधित्वादिति ।

---

१ यथाक्रमं ज्ञानसामान्याभावतद्विशेषाभावान्यतररूपादितिभावः । २ मीयते वस्तु ययेतिव्युत्पत्त्या परमेश्वरस्य ज्ञानरूपा शक्तिरेवमायेतिभावः । ३ प्रतिवादिवाक्यावगतत्वेन च परिहारः ।

नचैवंविधे मानासंभवः। यतः—'देवदत्तप्रमा तत्स्थप्रमाभावातिरेकिणः। अनादेर्ध्वंसिनी मात्वादविगीतप्रमा यथा ॥'१०। विगीतं देवदत्तनिष्ठप्रमाणज्ञानं देवदत्तनिष्ठप्रमाऽभावातिरिक्तानादेर्निवर्तकं प्रमाणत्वाद्यज्ञदत्तादिगतप्रमाणज्ञानवदित्यनुमानम्। ये तु प्रमा प्रमाप्रागभावनिवृत्तिरेव न तु निवर्तिकेति मन्यन्ते तान्प्रति, देवदत्तप्रमा तन्निष्ठप्रमाभावातिरिक्तानादिनिवृत्तिरिति प्रयोक्तव्यम्। नचैतदसमवेतत्वमेतदन्यसमवेतत्वं वा तत्रोपाधिः। साध्याव्याप्तेः। एतत्समवेतसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानामेतन्निष्ठप्रमाभावातिरिक्तानादेः स्वप्रागभावस्य निवर्तकत्वेन साध्ये विद्यमानेपि त्वदुक्तोपाधेरभावात्। नच विवादपदमनादेर्भावस्य निवर्तकं न भवति पदार्थत्वात्संप्रतिपन्नवदिति प्रत्यनुमानविरोधः। सत्ताद्रव्यत्वाद्यनिवर्तकत्वेन सिद्धसाधनत्वात्। ननु संप्रतिपन्नात्मादिपदार्थातिरिक्तस्य भाव[1]स्याभावातिरिक्तस्य चानादेर्न निवर्तकमिति विशेषणादिदमदूषणमिति चेन्न। तस्य तवाप्रसिद्धतयाऽप्रसिद्धविशेषणत्वापत्तेः। किंच 'न किंचिदवेदिष'मितिपरामर्शसिद्धसौषुप्तिकानुभवोऽप्यत्र प्रमाणम्। नच ज्ञाना-

---

प्रमाणाक्षेपं परिहरति—**न चैवंविध इति**। श्लोकेनानुमानं संगृह्णाति—**देवदत्तेत्यादिना**। देवदत्तप्रमेति धर्मिनिर्देशः तत्स्थेत्यादिः साध्यनिर्देशः मात्वादिति हेतुनिर्देशः। अविगीता अविप्रतिपन्ना। यज्ञदत्तप्रमेति दृष्टान्तः। संग्रहं विवृणोति—**विगीतमित्यादिना**। इत्थमत्र प्रयोगः—देवदत्तप्रमाणज्ञानमेतन्निष्ठप्रमाणाभावत्वानधिकरणानादिनिवर्तकं प्रमाणत्वात् यज्ञदत्तप्रमाणवदिति। अत्र चाभावत्वानधिकरणेत्येवालम्। अनादिनिवर्तकमित्युक्ते प्रागभावमादायार्थान्तरता तदर्थं प्रमाणाभावत्वानधिकरणेत्युक्तम्। तावति चाप्रसिद्धविशेषणता प्रमाणाभावत्वानधिकरणस्यानादेर्ज्ञाननिवर्त्यस्य तेनानङ्गीकारादात्मनश्च तन्निवर्त्यत्वानङ्गीकारात् तदर्थं देवदत्तनिष्ठेत्युक्तम्। यज्ञदत्तनिष्ठप्रमाणे हि देवदत्तनिष्ठत्वे सति प्रमाणाभावत्वानधिकरणानादेस्तत्प्रागभावस्य निवर्तके सुप्रसिद्धमेव साध्यमिति नाप्रसिद्धविशेषणतासाध्यवैकल्ये। पूर्वज्ञानसुखादिव्यवच्छेदायानादिग्रहणम्। पक्षे चैतन्निष्ठप्रमाणज्ञानाभावत्वानधिकरणत्वमेतन्निवर्त्यस्यानादेरेतन्निष्ठत्वानधिकरणत्वेन न संभवति। अन्यनिष्ठप्रागभावं प्रत्यन्यनिष्ठस्यानिवर्तकत्वात्। तस्मादेतन्निष्ठत्वे सति यत्प्रमाणज्ञानाभावत्वानधिकरणं अनादि ज्ञाननिवर्त्यं च, तदभिमताज्ञानमेवेति तत्सिद्धिः। नन्वभावनिवृत्तिरेव भावः, नहि भावव्यतिरेकेणाभावनिवृत्तिर्नाम संभवतीति केषांचिन्मतम्। तथा च यज्ञदत्तप्रमाणस्य स्वप्रागभावनिवृत्तित्वात्, निवर्तकत्वलक्षणसाध्याभावात्साध्यविकलो दृष्टान्त इति तत्राह—**ये त्विति**। व्याप्यत्वासिद्धिं परिहरति—**नचैतदिति**। सत्प्रतिपक्षमाशङ्क्य परिहरति—**नच विवादपदमिति**। **संप्रतिपन्नवदिति**। घटवदित्यर्थः। अत्र किमनादिभावस्य यस्य कस्यचिदनिवर्तकत्वं साध्यते, किं वोभयसंप्रतिपन्नानादिभावव्यतिरिक्तस्यानादेर्भावस्याभावविलक्षणस्य। आद्यं प्रत्याह—**सत्तेति**। द्वितीयं शङ्कते—**नन्विति**। नच विगीता प्रमा प्रमाऽभावातिरिक्तैतन्निष्ठाना[2]दिनिवर्तकत्वानधिकरणं प्रमात्वात् यज्ञदत्तप्रमावत् इति प्रसाधनादप्रसिद्धविशेषणत्वाभावाद्भवति प्रतिप्रयोग इति वाच्यम्। देवदत्तनिष्ठं प्रमाणज्ञानं देवदत्तनिष्ठानाद्यभावानिवर्तकत्वात्यन्ताभावानधिकरणं प्रमाणज्ञानत्वात् यज्ञदत्तप्रमाणज्ञानवदित्याभा[3]ससमानयोगक्षेमत्वात्। नचै[4] देवदत्तप्रमा देवदत्तनिष्ठत्वे स[5]ति देवदत्तप्रमाभावातिरिक्तानादिनिवर्तकत्वानधिकरणं प्रमात्वात् यज्ञदत्तप्रमावदिति सत्प्रतिपक्षता। एतन्निष्ठनिवर्तकत्वानधिकरणत्वस्योपाधेः, एतत्सुखादौ च व्यतिरेके[6]सिद्धिः। अभावविलक्षणाज्ञाने प्रत्यक्षमपि प्रमाणमाह—**किं चेति**।

---

१ भावस्येत्यस्य व्याख्यानभूतमेवाभावातिरिक्तस्येति। २ तादृशश्चानादिः सुखप्रागभावादिः तन्निवर्तकत्वानधिकरणत्वं यज्ञदत्तप्रमायामिति साध्यप्रसिद्धिः। ३ यथा वेदान्तिनं प्रति पूर्वेण सत्प्रतिपक्षानुमानेन देवदत्तप्रमायां देवदत्तनिष्ठाज्ञाननिवर्तकत्वानधिकरणत्वं साध्यते तथा नैयायिकं प्रत्यपि अनेनानुमानेन तस्यां तत्प्रागभावनिवर्तकत्वानधिकरणत्वं सिध्येत्। अस्य यदि प्रत्यक्षविरोधेन बाधितत्वं तदा पूर्वस्यापि अज्ञानसाधकानुमानविरोधेन तत्त्वं समानमिति भावः। ४ मूलोक्तेऽज्ञानसाधकानुमाने एव सत्प्रतिपक्षान्तरमाशङ्कते। ५ सत्यन्तमनादेर्विशेषणम्। ६ उपाध्यभावसाध्याभावयोर्व्यतिरेकव्याप्तिसिद्धिरित्यर्थः।

भावविषयोयमनुभवः । अभावप्रतीतेर्धर्मिप्रतियोगिबोधपराधीनतया तदभावे तस्यानुभवितुमयोग्यत्वात् । नच भेदसादृश्यादिवत्स्वरूपेणाभावस्यापि निर्विकल्पकबुद्धिबोध्यता । तथात्वे सादृश्यादिवदेव भावत्वापत्तेः, निर्विकल्पकबुद्धिबोध्यो भाव इति परैर्लक्षणाङ्गीकारात् । नायं सुषुप्तिकालीनानुभवजपरामर्शः, किंतूत्थितस्येदानीमेव सौषुप्तिकज्ञानाभावानुमानमिति च न वाच्यम् । तदनुमापकलिङ्गासिद्धेः । नच सामग्र्यभावो लिङ्गम् । तस्याप्यसिद्धेः । नच ज्ञानाभावेन तस्यानुमानम् । अन्योन्याश्रयतापत्तेः, सामग्र्यभावाज्ज्ञानाभावानुमानं तदभावाच्च सामग्र्यभावानुमानमिति । नचैवं सति वेदान्तिनामपि ज्ञानाभावानुमानासंभवः । अवस्थाभेदसंभिन्नभावरूपाज्ञानसंवेदनादेव सुषुप्त्यवस्थायां तद्विरुद्धस्य ज्ञानस्य तत्सामग्र्याश्चाभावानुमानात्, त्वयापि गत्यन्तराभावादेवमेव ज्ञानाभावानुमानस्यावश्याभ्युपेयत्वात् । नचैवंविधमज्ञानमद्याप्यसिद्धमिति वाच्यम् । तत्प्रमाणस्य दर्शितत्वात् ।

त्वदुक्तमर्थं न जानामीति व्यवहारान्यथानुपपत्तिरपि भावरूपाज्ञानसद्भावे मानम् । नच प्रमाणतो न जानामीत्येवंपरतयापि व्यवहारोपपत्तिः । त्वदुक्तेर्थे प्रमाणज्ञानं मम नास्तीत्यस्य विशिष्टविषयज्ञानस्य प्रमात्वात्, तद्विशेषणतयार्थस्यापि प्रमाणेनाधिगतत्वात्, स्ववचनव्याघातापत्तेः । एतदतिरिक्तप्रमाणज्ञानं त्वदुक्तेर्थे मम नास्तीति वदतो वचनव्याघातदोषानुषङ्ग एवास्यापि ज्ञानस्य पूर्ववदेव प्रमाणजन्यत्वात् । नच सामान्यतः प्रमाणेनार्थस्याधिगमेपि विशेषानधिगमाददोषः । विशेषस्याप्यधिगमानधिगमयोः पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । ननु भावरूपमप्यज्ञानं ज्ञाननिरस्यमभ्युपगम्यते भवद्भिस्तत्कथं ज्ञायमानेर्थे न जानामीति

उत्थितस्य न किंचिदवेदिषमिति परामर्शाहुंन्नीतो यः सौषुप्तिकानुभवः सोपि प्रमाणमित्यर्थः । ननु किमिति निर्विकल्पकानुभवायोग्यत्वं यावता भेदसादृश्यादिवत्संभव उक्तस्तत्राह—**न च भेदसादृश्येति** । ननु किमिति भावत्वापत्तिः, नहि निर्विकल्पकबुद्धिबोध्यत्वसाम्यात्सादृश्यभेदयोरैक्यमिति तत्राह—**निर्विकल्पकेति** । यत्तु तेनोक्तमस्मत्पक्षे तु नायं परामर्श इत्यादि तदनूद्य दूषयति—**नायमित्यादिना** । ननु किमिति सामग्रीवैकल्यलक्षणलिङ्गासिद्धिः यावता ज्ञानाभावेनैव शक्यानुमानं तद्वैकल्यमिति तत्राह—**नच ज्ञानाभावेनेति** । यच्च तेनोक्तमन्यथा भवतामपि घटपटादिज्ञानाभावानुमानं न स्यादिति तदनूद्य परिहरति—**नचैवं सतीति** । मम तु भावरूपाज्ञानबलादुभयाभावः शक्यानुमान इत्यर्थः । तवापीयमेव गतिर्नान्येत्याह—**त्वयापीति** । यत्त्वेवंविधाज्ञानस्य तत्परामर्शस्य च मां प्रत्यसिद्धिरिति तत्राह—**नचैवंविधमिति** । परामर्शस्याप्युपलक्षणमिदं तस्यापि समर्थनात् ।

अर्थापत्तिमपि प्रमाणयति—**त्वदुक्तमर्थमित्यादिना** । पूर्वपक्ष्याशयमनूद्य निषेधति—**नचेत्यादिना** । त्वदुक्तमर्थं प्रमाणतो न जानामीति यदिदं ज्ञानं तत्तावत्प्रमाणमेव । यथार्थानुभवत्वात् । तथा चैतज्ज्ञानविषयान्तर्गततयैतद्विषयभूतस्यार्थस्यापि प्रमाणतो ज्ञातत्वात्तन्निषेधवचनविरोध इत्याह—**त्वदुक्तेर्थ इति** । ननु प्रमाणतो न जानामीत्यस्यायमर्थः—एतदज्ञातत्वग्राहिप्रमाणव्यतिरिक्तं प्रमाणज्ञानं नास्तीति । तत्राह—**एतदतिरिक्तेति** । अत्राप्येवंविधज्ञानस्य पूर्वनिर्दिष्टादतिरिक्तप्रमाणत्वादेव तदविषयत्ववचनं व्याहतमित्यर्थः । ननु सामान्यतः प्रमितस्य विशेषतोनधिगमोद्भावनान्न व्याहतिरिति तत्राह—**नच समान्यत इति** । **पूर्वोक्तेति** । पूर्वपक्षसमयोक्तेत्यर्थः । ननु त्वन्मतेपि कथं ज्ञायमानेऽर्थे न जानामीति व्यवहारः यावता ज्ञानाभाववदज्ञानमपि ज्ञाननिवर्त्यमेवेति चोदयति—**नन्विति** । न तत्राज्ञाननिवर्तकं प्रमाणज्ञानं तद्बोधकमपि तु साक्षिचैतन्यम् । नच तदज्ञाननिवर्तकं तत्साधकत्वादिति

---

१ त्वदुक्तमर्थं प्रमाणतो न जानामीतिज्ञानादित्यर्थः । २ अवगतेऽशेऽनवगतत्वादेव न जानामीतिव्यवहारायोगादित्यादिरूपेत्यर्थः ।

व्यवहारः । मैवम् । अस्मन्मतेऽज्ञानस्य साक्षिसिद्धतया प्रमाणाबोध्यत्वात्, प्रमाणज्ञानोदयात्प्राक्कालेऽज्ञानं तद्विशेषितोऽर्थः साक्षिसिद्धोऽज्ञात इत्यनुवादगोचरो भवति, भवति च प्रश्नार्हं इत्यविरोधात् । उक्तं च संप्रदायविद्भिः "सर्वं वस्तु ज्ञाततया अज्ञाततया वा साक्षिचैतन्यस्य विषय एवेति ।

किंच 'तम आसीत्, मायां तु प्रकृतिं विद्या'दित्याद्यागमोपि तत्र प्रमाणम् । नच तमःशब्देन ज्ञानाभावः कथ्यते । नासदासीदित्यभावं व्यावर्त्य तम आसीदिति प्रतिपादनात् । नच परमेश्वरज्ञानशक्तिर्माया । 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः, मायामेतां तरन्ति ते, तरत्यविद्यां विततां योगी माया'मित्यादिना ज्ञाननिवर्त्ये मायाशब्दप्रयोगदर्शनात् । तदेवं लक्षणप्रमाणयोरुपपन्नत्वादनादिभावरूपाज्ञानमस्तीति सिद्धम् । किंच भ्रमोपादानमज्ञानमिति लक्षणेपि न दोषः । नचात्मन्यतिव्याप्तिः । तस्य केवलस्य कूटस्थस्य कस्याप्यनुपादानत्वात् । सत्योपादानत्वे च विभ्रमस्यापि सत्यत्वप्रसङ्गात् । नच विभ्रमोपि स्वरूपतः सत्यः, तथात्वे प्रमाणज्ञानवदेव विषयापहारलक्षणबाधस्याप्यसंभवप्रसङ्गात् । नचैतावन्तं कालमिदं रजतमित्यभादित्यनुभवविरोधः । अनिर्वचनीयस्यापि विभ्रमस्याभावविलक्षणतया तथात्वेनानुसन्धानोपपत्तेः । नच स्वरूपसत एवासीदिति प्रतिसन्धानम् । एतावन्तं कालमिहादर्शे मुखमासीत्स्फटिकश्च लोहित आसीदित्याद्यनुसन्धानदर्शनात् । प्रयोगश्च, विगीतो विभ्रमः एतज्ज्ञानकारणाबाध्यातिरिक्तोपादानः विभ्रमत्वात् देवदत्ता-

---

परिहरति—**मैवमिति । प्रमाणाबोध्यत्वादिति** । अभावैर्व्यावृत्तेरेवानुमानादिप्रमाणैर्बोध्यमानत्वादिति भावः । यत एव पूर्वं प्रमाणज्ञानं नोत्पन्नं साक्षिणैवाज्ञानविशिष्टतयैवार्थो निर्ज्ञात इत्यत एवानुवादप्रश्नौ घटेते इत्याह—**प्रमाणज्ञानोदयादिति** ।

आगममपि प्रमाणयति—**किंच तम आसीदित्यादिना** । यत्तु जीवानां तात्कालिकज्ञानाभावस्तमःशब्दाभिधेय इति तन्न । नासदासीदित्यभावस्यापि प्रतिषेधादित्याह—**नच तम इति** । नच प्रागभावप्रध्वंसवर्गस्यानाद्यनन्तस्य सद्भावादशक्यनिषेधतेति वाच्यम् । तयोरप्युत्पत्तिविनाशवत्तायाः साधयिष्यमाणत्वात् । मायाशब्दस्यान्यथासिद्धिमुक्तां निराचष्टे—**नच परमेश्वरेति** । ईश्वरज्ञानस्य नित्यस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वानङ्गीकारादिति भावः । उपसंहरति—**तदेवमिति** । पञ्चममपि मतं शक्यसमर्थनमित्याह—**भ्रमोपादानमिति । नचात्मनीति** । कूटस्थस्य तस्य वियदादिविकाराभावादविद्यावेशवशाद्विकारे प्राप्ताप्राप्तविवेकेन तस्या एव विकारः । नचैवं सांख्यसिद्धान्तसङ्गतेरिह गन्धिता, परमेश्वराध्यस्तानिर्वचनीयाविद्यापरिणामस्य विवर्तापरनाम्नः स्वीकारादीदृशमेव हेतुत्वमभिप्रेत्य 'तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत' इत्यादिसृष्टिश्रुतयस्तथा 'जन्माद्यस्य यतः, प्रकृतिश्चे'त्याद्यधिकरणान्यपि । अत एव धातुसमीक्षायां ब्रह्मवित्प्रकाण्डैर्भर्तृहरिभिरभिहितं 'शुद्धतत्त्वं प्रपञ्चस्य न हेतुरनिवृत्तितः । ज्ञानज्ञेयादिरूपस्य मायैव जननी तत' इति । परिणामित्वमात्रं चात्रोपादानत्वमभिप्रेतं, यत्तु विभ्रमस्यापि स्वरूपेण सत्यत्वान्नेदमनिष्टमिति तत्राह—**नच विभ्रमोपीति** । यदि हि घटादिज्ञानवत्स्वरूपेण सत्यो विभ्रमः स्यात्ततस्तद्वदेव यथार्थोपि स्यादित्यर्थः । अत एवाहुराचार्याः—'सदसद्भ्यामनिर्वाच्याविद्या वेद्यैः सह भ्रम' इति । प्रत्यभिज्ञाविरोधमुक्तं परिहरति—**नचैतावन्तमिति** । ननु सद्विलक्षणस्यासतः कथमासीदिति प्रतिसंधानविषयत्वमिति तत्राह—**नच स्वरूपसत एवेति** । भ्रमोपादानाज्ञाने प्रमाणमाह—**विगीत इति** । अत्राप्यतिरिक्तस्थाने तत्त्वानधिकरणपदं प्रक्षेप्तव्यम् । अबाध्यत्वानधिकरणोपादान इत्युक्तेऽप्रसिद्धविशेषणता सर्वत्रोपादान-

---

१ अज्ञानगतस्याभावविलक्षणत्वस्येत्यर्थः ।

दिविभ्रमवत्। दर्शित एव च सत्योपादानत्वे सत्यत्वप्रसङ्गो विपक्षे बाधकस्तर्कः। तस्माद्यदुपादानो विभ्रमस्तदज्ञानमिति सिद्धम्।

ननु तथाप्यसंभवि लक्षणं, सर्वप्रत्ययानां यथार्थत्वेन विभ्रमाणामेवाभावात्, विगीताः प्रत्यया यथार्थाः प्रत्ययत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यनुमानात्, अन्यथान्याकारस्य प्रत्ययस्यान्यालम्बनतायामनुभवविरोधात्, संविदां स्वविषयव्यभिचारे चानाश्वासप्रसङ्गात्, असतोपि संसर्गादेरवभासमानतायामसत्ख्यातेरपि दत्तावसरतया सौगतमतानुप्रवेशप्रसङ्गात्, असतश्च संसर्गादेः स्फुरणकारणानिरूपणात्, चक्षुरादेश्च संप्रयुक्तमात्रग्राहित्वात्, देशान्तरनिवेशिनः स्वरूपासतश्च संप्रयोगायोग्यत्वात्, दोषाणां च स्वारसिककार्यप्रसवशक्तिप्रतिरोधमात्रहेतुत्वात् मूषिकाघ्रातशालिबीजादौ तथादृष्टत्वात्, दावदहनदग्धवेत्रबीजात्कदलीकाण्डजन्मनो दग्धस्यावेत्रबीजत्वेन दोषाणां विपरीतका-

---

कारणस्य द्रव्यस्य परैरबाध्यत्वाङ्गीकारात् तदर्थमेतज्ज्ञानकारणेत्युक्तम्। एतज्ज्ञानकारणत्वानधिकरणोपादान इत्युक्ते व्याहतिस्तदर्थमबाध्यत्वानधिकरणेत्युक्तम्। ततश्चाबाध्यत्वानधिकरणबाध्याज्ञानोपादानकत्वसिद्धिर्विभ्रमस्य। दृष्टान्ते त्वेतज्ज्ञानकारणातिरेकमादाय साध्यप्रसिद्धिः। अन्तिमसमर्थनमुपसंहरति—**तस्मादिति**। 'इत्यध्यक्षानुमानार्थापत्तिशब्दैः प्रसाधिता। अविभक्ते परेऽविद्या भावाभावविभागदा॥ एषा साक्षात्साक्षिचैतन्यवेद्याऽविद्यानादिः स्वीकृता स्वे कृतान्ते। वादिभ्रान्त्यापादिताभावभावादेभिर्मानैः केवलं भेदितात्र॥ शास्त्रैकगम्येपि यथा ह्यपूर्वेपरप्रमाणान्निरणायि भेदः। यथाच रज्जूरगयोर्विभागं परे प्रमिण्वन्ति परानुबन्धात्॥'

विभ्रमोपादानमज्ञानमित्युक्तं तत्र विभ्रमाणामेवाभावादुपादानत्वमसंभवीत्यख्यातिवादिनः प्रत्यवतिष्ठन्ते—**ननु तथाप्यसंभवीति**। किमिदं विभ्रमत्वेन विवक्षितं किं यथार्थज्ञानविशेषः यथास्माकं, उतायथार्थज्ञानम्। नाद्यः। तदुपादानस्यात्मनोन्तःकरणस्य वा अविद्यात्वाभावात्। न द्वितीय इत्याह—**सर्वप्रत्ययानामिति। विभ्रमाणामेवाभावादिति**। ज्ञानानामयथार्थत्वाभावादित्यर्थः। ननु कुतः सर्वप्रत्ययानां यथार्थत्वसिद्धिरित्यनुमानादित्याह—**विगीता इति**। अंशतः सिद्धसाधनतानिवृत्त्यै विगीतग्रहणम्। अयथार्थव्यवहारहेतुभूतज्ञानानां पक्षीकरणाच्च नाश्रयासिद्धिः। विपक्षे बाधकमाह—**अन्यथेति**। भास्यमानतया हि विषयत्वं नतु सत्तया, नापि कारणतयाऽतिप्रसङ्गात्। नच रजतज्ञाने शुक्तिका चकास्ति। तथाचाचेत्यमानशुक्तिकालम्बनत्वकल्पनायां विरुध्यत्येव रजतानुभव इति भावः। तथाच नयवीथ्यां—'अत्र ब्रूमो य एवार्थ' इत्यादिना विषयलक्षणमुक्त्वोक्तं तेन—'अन्यस्य चान्यथाभानं प्रतीत्यैव पराहतम्। परस्मिन्भासमानेपि न परं भासते यत' इति। बाधकान्तरमाह—**संविदामिति**। तदप्युक्तं—'यदि स्वार्थं परित्यज्य काचिद्बुद्धिः प्रवर्तते। व्यभिचारवती स्वार्थे कथं विश्वासकारण'मिति। अपसिद्धान्तापत्तिरपि बाधिकेत्याह—**असतोपीति**। यदिच बहिरसदिदं प्रतीयेत साकारतापि विज्ञानस्य स्यात्। तदप्युक्तं 'अयथार्थत्वपक्षे च ज्ञानं साकारमापते'-दिति। तदेवं संविद्विरोधानाश्वासासत्ख्यातिप्रसङ्गान्बाधकानुक्त्वा कारणानिरूपणं दर्शयन्नकारणककार्यप्रसङ्गमपि बाधकं बध्नाति—**असतश्चेति**। तदप्युक्तं 'अयथार्थस्य बोधस्य नोत्पत्तावस्ति कारण'मिति। नन्वन्वयव्यतिरेकाभ्यां चक्षुरवसीयते कारणमिति तत्राह—**चक्षुरादेरिति**। अस्तु तर्ह्यारोप्येणापि संप्रयोग इति तत्राह—**देशान्तरेति**। देशान्तरनिवेशिनो रजतादेः स्वरूपेणासतश्च नष्टपुत्रादेरिति योजना। ननु दोषदूषिताक्षादेरस्ति मिथ्याप्रत्ययजननसामर्थ्यमिति तत्राह—**दोषाणां चेति**। स्वाभाविकशक्तिप्रतिबन्धमात्रं दोषकृत्यं नत्वतिशयाधानमित्यर्थः। ननु दावदाहोपहतवेत्रबीजानां हरिद्राजलवसिक्तहरिद्राङ्गारपरिघृष्टहारीतमांसस्य च दशरात्रं कांस्यपात्रोषितस्य सर्पिषश्च दृष्टं विपरीतं रम्भाकाण्डारम्भकत्वं मरणकारणत्वं चेति तत्राह—**दावदहनेति**। दोषाणां विपरीतकार्यकारणतां प्रति दावदहनदग्धवेत्रबीजात्कदलीकाण्डजन्मनोऽनुदा-

---

१ असत्संसर्गादिविषयकं यत्स्फुरणमिदं रजतमिति त्वदभिमतं तत्कारणानिरूपणादित्यर्थः। २ एतज्ज्ञानकारणीभूतोऽबाध्यो य आत्मा तदतिरिक्तो देवदत्तात्मा तदुपादानकत्वाद् देवदत्तविभ्रमस्य साध्यप्रसिद्धिः।

र्येकारणतां प्रत्यनुदाहरणत्वात्, सर्वत्र च प्रतीयमानयोः संसर्गिणोः संसर्गव्यवहारस्यासंसर्गाग्रहनिबन्धनत्वात्, संसर्गज्ञानस्यापि हेतुत्वकल्पनायां गौरवात्, असंसर्गाग्रहप्रसञ्जितसंसर्गव्यवहारमात्रबाधनादेव बाधकस्य बाधकतोपपत्तेः, इदमितिप्रत्ययस्य च दोषदूषितचक्षुर्जन्यतयानाकलितविशेषस्य सामान्यमात्रग्रहणरूपत्वात्, रजतमिति चासंनिहितविशेषविषयस्य संप्रयोगलिङ्गाद्यजन्यतया संस्कारमात्रकारणत्वेन स्मरणत्वात्, तस्य च दोषहेतुकत्वेन तत्तांशागोचरतया स्वविषयाविवेचकत्वात्, तयोश्चान्योन्यसंसर्गसाकाङ्क्षसामान्यविशेषालम्बनयोः स्वरूपतो विषयतश्चागृहीतासंसर्गयोर्निरन्तरोत्पन्नयोः स्वरूपेण यथार्थयोरप्ययथार्थव्यवहारप्रवर्तकयोर्विभ्रमत्वप्रसिद्धेरप्युपपत्तेः। तदेवं प्रत्ययानां यथार्थत्वेन स्वरूपतो विभ्रमत्वाभावात् विभ्रमोपादानमज्ञानमिति लक्षणमलक्षणमे-

---

हरणत्वात्, कुतः, दग्धस्यावेत्रबीजत्वेनेति योजना। उक्तं हि 'भस्मकादिषु कार्यस्य विघातादेव दोषते'ति। ननु संसृष्टव्यवहारदर्शनात्संसर्गज्ञानपूर्वकत्वमितरत्रेवानुमीयत इत्यत आह—**सर्वत्रेति**। सुषुप्त्यादौ सर्वत्र संसृष्टव्यवहारप्रसक्तिवारणाय प्रतीयमानयोरित्युक्तम्। नन्विदं विपर्ययस्थलमात्रलोभेन सकलसमीचीनव्यवहारवर्तिसंसर्गज्ञानजातहेतुपरिहरणम् 'अल्पस्य हेतोर्बहु हातुमिच्छन्विचारमूढः प्रतिभासि मे त्व'मिति न्यायमनुसरतीत्यत आह—**संसर्गज्ञानस्यापीति**। नन्वयथार्थज्ञानानङ्गीकारे नेदं रजतमिति बाधकबोधेन किं वेद्यम्[2] इति तत्राह—**असंसर्गाग्रहेति**। ननु सर्वमेतदिदं रजतमिति संसर्गग्राहिप्रत्ययविरुद्धमित्याशङ्क्य नेदमेकं ज्ञानमपितु ग्रहणस्मरणात्मकमगृहीतविवेकं ज्ञानद्वयमित्याह—**इदमितिप्रत्ययस्य चेत्यादिना**। इदमितिप्रत्ययस्य ग्रहणरूपत्वादित्युत्तरत्रान्वयः। अस्य च ज्ञानस्य स्वप्रकाशस्यापि स्वस्य स्वविषयस्य चेतरस्मादविवेचकत्वस्य वक्ष्यमाणस्यानाकलितविशेषत्वस्य च सिद्ध्यर्थं दोषदूषितेत्युक्तम्। भवत्वेवमेतद्रजतमित्यत्र का वार्तेति, परिशेषात्स्मृतिरित्याह—**रजतमिति**। असंनिहितत्वेनासंप्रयोगादप्रत्यक्षत्वम्, अगृहीतव्याप्तिकत्वादनुमेयत्वमस्यासंभवि। अननुभूतरजतस्य च प्रत्ययो नोत्पद्यते, तस्मात्सदृशदर्शनसमुद्बुद्धसंस्कारस्य संजायमानैषा स्मृतिरेवेति भावः। तदुक्तं 'परिशेषात्स्मृतिरेषेति निश्चयो जायतेन्तत' इति। ननु स्मृतेर्गृहीतग्रहणस्वभावायास्तद्विपरीतात् ग्रहणाद्भिद्यमानाच गवयादिस्मृतिवत्स्वार्थस्य स्वस्य च किमिति न विवेचकत्वमिति तत्राह—**तस्य चेति**। दुष्टमनोयोगित्वात् तद्देशकालवैशिष्ट्यं न गृह्णातीत्यविवेचकत्वमित्यर्थः। तथापि कथं स्वरूपतो विषयतश्च विभिन्नाभ्यामाभ्यां संसृष्टप्रवृत्तिरित्यत आह—**तयोश्चेति। सामान्यविशेषेति**। इदमिति सामान्यमात्रं, रजताकारो विशेषः। नन्विदंज्ञानमिदमि प्रवर्तयतु रजतज्ञानं च रजते, किमिति रजतार्थिनः पुरोवर्तिनि प्रवृत्तिस्तत्राह—**स्वरूपतो विषयतश्चेति**। स्यादेतत् किमिदमेकैकं व्यवहारहेतुः, उत मिलितम्। नाद्यः। पृथक्प्रदेशे प्रवृत्तिप्रसङ्गात्। न द्वितीयः। क्षणिकज्ञानयोर्मेलनायोगादित्यत आह—**निरन्तरोत्पन्नयोरिति**। यद्यपि मेलनं न संभवति तथापि नैरन्तर्येणोत्पत्तिरेव तथाविधप्रवृत्तिहेतुरित्यर्थः। विनश्यदविनश्यतोः सहावस्थानं वा नैरन्तर्येण विवक्षितम्। ननु यथार्थज्ञानानामपि विभ्रमत्वे सर्वेषामेव किमिति न विभ्रमत्वसिद्धिरिति तदनुपपत्तिरेव विपर्यये प्रमाणमित्यत आह—**स्वरूपेणेति**। तदुक्तं नयवीथ्यां—'संनिहितरजतशकले रजतमतिर्भवति यादृशी सत्या। भेदानध्यवसायादियमपि तादृक्परिस्फुरति॥ साधारणं हि रूपं तस्याश्चास्याश्च विद्यते तेन। तन्मात्रप्रतिभानात्समानतामेव मन्यन्ते॥ तत्तुल्यव्यवहारप्रवृत्तिरपि युज्यते चातः। तद्विनिवारणकारणबाधकभावोयं[3] बाधकस्यापी'ति। वृत्तवादसंगतिगर्भं पूर्वपक्षमुपसंहरति—**प्रत्ययानामित्यादिना**। एतेन पीतः शङ्ख इत्यादिप्रत्यया

---

१ पूर्वकार्यस्य प्रतिरोधादेव भस्मकादिषु दोषत्वव्यवहार इति योजना। २ बाधितव्यमिति पाठो युक्तो भाति। ३ व्यवहारप्रवृत्तिनिवारणकारणतारूपा बाधकता बाधकज्ञानस्येति भावः। उद्गीतिश्छन्दः।

वेति । अत्रोच्यते । नैतत्सारं यतः 'स्वीकारे विभ्रमाणां स्यात्स्वीयसिद्धान्तबाधना । अनभ्युपगमे तेषामाश्रयासिद्धिरुद्धता ॥' ११ । विगीतविभ्रमाभ्युपगमे सिद्धान्तविरोधात् अनभ्युपगमे हेतोराश्रयासिद्धेरनुमानानुदयात् । अयथार्थव्यवहारहेतोर्ज्ञानस्य पक्षीकरणाददोष इति चेन्न । यथार्थस्यापीश्वरज्ञानस्य सर्वव्यवहारहेतोरयथार्थव्यवहारं प्रत्यपि हेतुतया तत्र तार्किकाणां सिद्धसाधनत्वात् । इदं रजतमित्यत्रापीदमंशविषयस्य वृत्तिज्ञानस्यायथार्थव्यवहारहेतोरप्यधिष्ठानविषयस्य वेदान्तिभिर्यथार्थत्वाङ्गीकारात् । ज्ञानत्वं यथार्थमात्रवृत्ति ज्ञानमात्रवृत्तित्वात्प्रमात्ववदिति विवक्षितमिति चेन्मैवम् । मात्रशब्देनायथार्थवृत्तिव्यावृत्तिविवक्षायामयथार्थव्यवहारे ज्ञानत्वस्य वृत्त्यभावेन सिद्धसाधनत्वात् । अयथार्थवृत्तित्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वं विवक्षितमिति चेन्न । दुष्टसामग्र्यप्रसूतमात्रवृत्तित्वस्य तत्रोपाधेः, यथार्थशब्देन च सदर्थविवक्षायां नायं सर्प इत्यादिबाधविरोधात्, तुच्छव्यावृत्तार्थविवक्षायां चास्मान्प्रति सिद्धसाधनत्वात् । किंचायथार्थप्रत्ययोस्तीत्यस्य प्रत्ययस्य यथार्थत्वे तस्य सालम्बनत्वाय कश्चिदप्ययथार्थप्रत्ययोऽभ्युपेयः, तथा सति तत्रैव हेतोरनैकान्तिकता । अयथार्थत्वे तस्य प्रत्ययस्य कण्ठोक्त एव व्यभिचारः । अयथार्थप्रत्ययोऽस्तीत्येतादृशः प्रत्ययो नास्ति किंतु व्यवहारमात्रं पदार्थानामसंसर्गाग्रहनिबन्धनमिति

अपि व्याख्याताः, तेषु ग्रहणा[1]विवेकसमाश्रयणात् । स्वप्नसंशययोश्च स्मरणाविवेकत्वमिति । सिद्धान्तयति—**नैतत्सारमित्यादिना** । श्लोकं विवृणोति—**विगीतेति** । ननूभयसंमतायथार्थव्यवहारे हेतुज्ञानमात्रपक्षीकरणादुभयपरिहार इति गङ्गापुरीयं मतं शङ्कते—**अयथार्थेति** । अयथार्थव्यवहारहेतोर्यथार्थत्वसाधने तार्किकाणां तावदीश्वरज्ञानमादायार्थान्तरमिति दूषयति—**न । यथार्थस्यापीति** । भवतु तान्प्रति त्वां प्रति तु किमायातमिति तत्राह—**इदं रजतमित्यत्रेति** । अयमर्थः । इदं रजतमित्यत्रेदमित्यन्तःकरणपरिणामः प्रत्यक्षः, रजतमिति तु रजतरूपसंस्कारानुरञ्जितेदमंशावच्छिन्नात्माविद्यापरिणामः । तयोरेकसाक्षिवेद्यत्वेनैकफलत्वादेकज्ञानत्वमिति हि सिद्धान्तः । ततश्चेदमंशज्ञाने सिद्धसाधनमिति । अन्यथाख्यातिवादिनामपीदमंशज्ञाने समानमेतत् । 'सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्यय' इति न्यायात् । धर्मिप्रयुक्तदूषणपरिहाराय रीत्यन्तरमाह—**ज्ञानत्वमिति** । यथार्थवृत्तित्व[2]मात्रसाधने सिद्धसाधनता तदर्थं मात्रग्रहणम् । तथा ज्ञानवृत्तित्वादित्युक्ते सत्तायामनैकान्तिकत्वं, अयथार्थव्यवहारेपि तस्याः वृत्तेस्तन्निवृत्त्यर्थं मात्रग्रहणम् । अत्र मात्रशब्देन किमयथार्थवृत्तित्वाभावमात्रं विवक्षितं, किं वाऽयथार्थवृत्तित्वानधिकरणत्वम् । प्रथमं प्रत्याह—**मैवम् । मात्रशब्देनेति** । अयथार्थो हि व्यवहारस्तवापि संमतस्तत्र च ज्ञानत्वस्यावृत्तिरस्तीत्यर्थान्तरमित्यर्थः । ज्ञानत्वमनुभवमात्रवृत्ति ज्ञानमात्रवृत्तित्वादित्याभाससमानयोगक्षेमता च द्रष्टव्या । द्वितीयं शङ्कते—**अयथार्थेति** । अत्र दुष्टसामग्र्यप्रसूतमात्रवृत्तित्वमुपाधिः । नच साधनव्यापकता । दुष्टसामग्रीप्रसूतग्रहणस्मरणयोरपि ज्ञानत्वस्य वृत्तेः । व्यवहारत्वसत्त्वादिना व्यतिरेकसिद्धिः । मात्र[3]ग्रहणं तु व्यर्थमेव विषम[4]व्याप्तेरप्युपाधित्वात् । किंचोभयोरप्यनुमानयोः साध्यगतयथार्थशब्दस्य कोर्थः किं सत्त्वमुतासद्व्यावृत्तत्वमिति विकल्प्य क्रमेण दूषयति—**यथार्थशब्देनेत्यादिना** । ननु भवतूत्तरपक्षे त्वां प्रति सिद्धसाधनत्वमन्यथाख्यातिवादिनं प्रति किं दूषणमिति तदर्थं सर्वसाधारणं दूषणं वक्तुमुपक्रमते—**किंचेत्यादिना** । अयथार्थः प्रत्ययोऽस्तीति वाक्यजन्या तत्प्रयोगमूलभूता वा प्रतीतिरस्ति न वा । आद्ये यथार्थाऽयथार्था वा, उभयथाप्येतत्प्रत्ययविषयेणैतत्प्रत्ययेन वानैकान्तिकत्वमुक्त्वा नास्तिपक्षं शङ्कते—**अयथार्थेति** । असंसर्गाग्रहमात्रात् संसृष्टव्यवहारो न युक्तः संसर्ग-

---

१ ग्रहणयोः स्वरूपतो विषयतश्चाविवेकस्य समाश्रयणादित्यर्थः । एवमग्रेऽपि स्मरणयोरविवेक इति बोध्यम् । २ मात्रपदानुपादाने इत्यर्थः । ३ उपाधिस्थमिति शेषः । ४ विषमव्याप्तिप्रयोज्यस्यापि उपाधित्वव्यवहारस्य गौणस्य आर्द्रेन्धनसंयोगादौ दृष्टत्वात् इत्यर्थः । तथाचोक्तम् । 'वादिनियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्यः । पर्यवसितं नियमयन् दूषकताबीजसामान्यात्' । उपाधौ वादिभिरभिप्रेतो यो नियमः समव्याप्तिरूपस्तद्रहितोऽपीत्यर्थः । दूषकताबीजसामान्यादित्यनेन तत्र गौण उपाधित्वव्यवहार इति दर्शितम् ।

चेन्मैवम् । सर्वत्र संसर्गव्यवहारस्य व्यवह्रियमाणपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वनियमात् । अन्यथा मध्यमवृद्धव्यवहारेऽप्यसंसर्गाग्रहादेव तदुपपत्तेर्व्युत्पित्सोः संसर्गज्ञानानुमानाभावाच्छब्दप्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गः । एवमनुमानाभास इव सदनुमानेऽप्यसंसर्गाग्रहादेव संसर्गव्यवहारोपपत्तेरनुमानोच्छेदः, प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्योच्छेदश्च । ज्वालैकत्वव्यवहारवत्सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायामसंसर्गाग्रहादेव संसर्गव्यवहारोपपत्तेः । यत्र दोषशङ्का नास्ति तत्र संसर्गज्ञानानुमानादुपपद्यत एव शब्दप्रामाण्यं, अन्यथान्यथाख्यातिवादिनोपि विपर्ययाशङ्कया व्युत्पत्तिविरहाच्छब्दप्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गो दुर्वार इति चेन्मैवम् । तव संसर्गज्ञानानुमानलिङ्गानिरूपणात् । तथाहि किं दोषाभावः संसर्गज्ञानानुमापकः, किं वा व्यवहारमात्रं, उताविसंवादिव्यवहारः । नाद्यः । दोषाभावस्य संसर्गज्ञानस्य च व्यभिचारित्वात्, सत्यपि दोषाभावे सामग्रीवैकल्ये संसर्गज्ञानानुदयात् । नच दोषाभावविशिष्टसामग्रीसद्भावेन संसर्गज्ञानानुमानम् । सामग्र्याः कार्यैकसमधिगम्यत्वात् । सति संसर्गज्ञाने सामग्र्यनुमानं तदनुमाने च संसर्गज्ञानमिति परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । इदं रजतमित्याद्ययथार्थव्यवहारे व्यभिचारात् । नापि

ज्ञानमन्तरेण संसृष्टव्यवहारानुत्पत्तिनियमादिति परिहरति—**मैवमिति** । एवं नियमानङ्गीकारे बाधकमाह—**अन्यथेति** । गामानयेति हि उत्तमवृद्धेनोक्ते मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्तिं[1] दृष्ट्वा बाल इत्थमाकलयति—नूनमनेन पदकदम्बेनैतावदर्थविषयं ज्ञानं संसृष्टप्रवृत्तिहेतुभूतमुत्पादितमिति, पश्चादावापोद्धाराभ्यां पदार्थविशेषेषु पदविशेषसामर्थ्यं गृह्णातीति व्युत्पत्तिपरिपाटी । तदत्रापि संसृष्टव्यवहारस्यासंसर्गाग्रहादेवोपपत्तौ[2] संसृष्टपदार्थविषयप्राथमिकज्ञानानुमानानुदयात्तन्मार्गसङ्गतिग्रहायोगाद्गतं[3] शब्दप्रामाण्येनेत्यर्थः । न केवलं शब्दप्रामाण्यस्यैवायं वियोगोऽपि त्वनुमानस्यापीत्याह—**एवमिति** । यथा हि शब्दो नित्यश्चाक्षुषत्वात् घटवदित्यनुमानाभासे संसृष्टव्यवहारोऽसंसर्गाग्रहमात्रात् तद्वन्नित्यः शब्दः ध्वनितद्धर्मव्यतिरिक्तत्वे सति श्रावणत्वात् शब्दत्ववदित्यत्रापीत्यर्थः । प्रत्यक्षेप्याह—**प्रत्यभिज्ञेति** । तत्र हेतुः—**ज्वालैकत्वेति** । दोषशङ्कासदसत्त्वाभ्यां नियममन्यथाख्यातिवादिप्रतिबन्द्या शङ्कते—**यत्र दोषेत्यादिना** । अन्यथाख्यातिवादिनामपि उत्तमवृद्धप्रयुक्तशब्दात्संसृष्टज्ञानमनुमाय तत्र बालस्य व्युत्पत्तिरित्यभिमतं, तथा सति यथा क्वचिदविपर्ययेपि विपर्ययशङ्का तथा तत्रापि विपर्ययशङ्का निरवकाशेति । इतरथा तन्मार्गव्युत्पत्तेरभावात् शब्दप्रामाण्यभङ्ग एव । विपर्ययशङ्कोपशमश्च तत्र दोषशङ्कोपशमात्तदस्मिन्मतेऽपि समानमित्यर्थः । दूषयति—**मैवमिति** । अस्यायं व्यवहारः संसर्गज्ञानपूर्वकः न पुनरसंसर्गाग्रहादित्यत्र न किंचिल्लिङ्गमस्तीत्यर्थः । संभवन्ति लिङ्गानि विकल्प्य दूषयंल्लिङ्गाभावमेवोपपादयति—**तथाहीत्यादिना** । यत्र दोषाभावस्तत्र संसर्गज्ञानमिति व्याप्तिर्नास्तीत्युक्तं तदेव विवृणोति—**सत्यपि दोषाभाव इति** । ननु न दोषाभावमात्रात्संसर्गज्ञानमनुमिनुमः किंतु तद्युक्तसामग्रीसद्भावात्तथाच न व्यभिचारः यस्मिन् सति भवत्येव कार्यमिति सामग्रीलक्षणादिति तत्राह—**नच दोषाभावेति** । भवेदेवं यदि सामग्र्येव ज्ञायेत, नत्वेतत्, तस्याः कार्यैकगम्यतया संसर्गज्ञानलक्षणकार्यज्ञानतत्सामग्रीज्ञानयोः परस्पराश्रयप्रसङ्गादित्याह—**सामग्र्या इति** । **इदं रजतमिति** । नहि तत्र संसर्गज्ञानं तवाभिमतमिति भावः । **विनापीति** । अविसंवादिव्यवहारस्यापि संसृष्टयोरर्थयोरसंसर्गाग्रहादेवोत्पत्तिसंभवात् न संसर्गज्ञानं विना काचिदनुपपत्तिर्येन तदनुमापयेदित्यर्थः । अत्र च विसंवादिव्यवहाराद्वैषम्यार्थं संसृष्टयोरित्युक्तम् । तेनैतदुक्तं भवति । असति

---

१ गवानयनरूपां चेष्टाम् । २ असंसर्गाग्रहस्य संसृष्टव्यवहारनियामकत्वे । ३ संसर्गज्ञानद्वारकशक्तिग्रहायोगादित्यर्थः ।

तृतीयः । विनापि संसर्गग्रहं संसृष्टयोरसंसर्गाग्रहादेव तदुपपत्तेः, त्वन्मते घटत्वतद्व्यक्त्योः समवायस्याप्रत्यक्षतया संसर्गाग्रहेपि संवादिव्यवहारदर्शनेनानैकान्त्याच्च । व्यवहाराविसंवादस्य च देशान्तरकालान्तराधीनाधिगमतया व्यवहाराधिगमसमयेऽनधिगतत्वेनातल्लिङ्गत्वात् बालस्य मध्यमवृद्धसमवायिसंसर्गज्ञानानुमानानुदये व्युत्पत्तिविरहप्रसङ्गात् । नच प्रतीतिविरोधः । रजताकारायाः प्रतीतेः शुक्तिकालम्बनतानभ्युपगमात् । नहि रजतं शुक्तिरिति परैरपि प्रतीतिरुपेयते । इदमाकारस्य तु रजतज्ञानालम्बनतामनभ्युपगच्छतस्तवैव प्रतीतिविरोधः । इदं रजतमिति सामानाधिकरण्येन पुरोवर्तिन्यङ्गुलिनिर्देशपुरःसरमादानादिव्यवहारदर्शनात् । नच संविदां विषयव्यभिचारादनाश्वासप्रसङ्गः । विसंवादिव्यवहारजनकत्वपक्ष इवास्मन्मतेप्याश्वासोपपत्तेः । नचासतः संसर्गादेरवभासाभ्युपगमादसत्ख्यातिप्रसङ्गः । भासमानस्य संसर्गादेः सद्विलक्षणतावदसद्विलक्षणताया अप्यङ्गीकारात् । नचायथार्थज्ञानजन्मनि करणाभावः । दोषदूषितचक्षुरादेस्तत्करणत्वोपपत्तेः ।

ज्ञानानामाजानतो यथार्थव्यवहारजनकत्वेपि दोषवशादयथार्थव्यवहारहेतुत्ववदेव दुष्टानां करणानां विपरीतज्ञानहेतुताया अपि संभवात् । यथाच दवदाहस्य वेत्रबीजवि-

---

संसर्गेऽसंसर्गाग्रहात् उत्पद्यमानो व्यवहारो विसंवादीतरस्त्वविसंवादीति । न केवलमस्योक्तवर्त्मना शङ्कितानैकान्त्यमपितु स्पष्टमेव त्वन्मत इत्याह—**त्वन्मत इति । घटत्वेति ।** घटत्वतद्व्यक्तिसंसृष्टव्यवहारस्तावदविसंवादी । नचात्र व्यवहारसमये संसर्गज्ञानमस्ति, तत्संसर्गस्य समवायस्य त्वन्मते प्रत्यक्षत्वानङ्गीकारात्, अनुमानस्य चाविसंवादिव्यवहारलिङ्गतया प्रागसिद्धेः । ततस्तत्राविसंवादिव्यवहारस्य संसर्गज्ञानपूर्वकत्वं व्यभिचरतीत्यर्थः । स्वरूपासिद्धिं चाह—**व्यवहारेति ।** अविसंवादित्वस्य कालान्तराधिगम्यत्वात् मध्यमवृद्धवर्तिज्ञानानुमानसमये दुरधिगमतया लिङ्गत्वाभावेन सङ्गतिग्रहणायोगात् पुनरपि स एव दुरात्मा शब्दप्रामाण्यभङ्गप्रसङ्ग आगत इत्यर्थः । एवमनुमानं दूषितम् । यस्तु रजतज्ञानस्यान्यालम्बनत्वेऽनुभवविरोध इति बाधकतर्कोभिहितस्तं परिहरति—**नचेति ।** तत्र किं रजताकारप्रतीतिं प्रति शुक्तेरालम्बनत्वेऽनुभवविरोधः, इदंमात्रस्य वा, आद्योऽनङ्गीकारपराहस्त इत्याह—**रजतेति ।** द्वितीयं दूषयति—**इदमाकारस्यत्विति ।** प्रतीतिमेवाभिनयति—**इदं रजतमिति ।** अनाश्वासप्रसङ्गं पूर्वोक्तं परिहरति—**नचेति ।** येन हि नियामकेन क्वचिद्विसंवादिव्यवहारजनकत्वेपि संविदां न सर्वत्र तच्छङ्कया प्रवृत्त्युच्छेदः, स नास्मन्मतेपि दण्डवारित इत्याह—**विसंवादीति ।** किंच बोधकतया स्वतःप्रमाणत्वात् ज्ञानानामव्यभिचारस्य चानुमानमात्राङ्गतया प्रमाणमात्रानुप्रवेशित्वात् सितासितव्यभिचारेऽपि चक्षुषः प्रामाण्याङ्गीकाराच्च नानाश्वासशङ्कापि । तृतीयं बाधकं परिहरति—**नचासत इति ।** नानिर्वचनीयवादिनामयं दोष इत्यर्थः । एतेन साकारताप्रसङ्गोऽपि परिहृतः । अन्यथाख्यातिवादिनां तु त्वदीयव्यवहारेण समानयोगक्षेमत्वमिति द्रष्टव्यम् । यस्तु कारणाभावाद्विपर्यासापलापस्तं परिहरति—**नचायथार्थेति ।**

ननु समीचीनज्ञानहेतुभ्यो नयनादिभ्यः कथमसमीचीनज्ञानजन्म, नहि जातु कुटजबीजाद्वटाङ्कुरप्ररोह इत्याशङ्क्य तत्र प्रतिबन्द्या परिहारमाह—**ज्ञानानामिति । आजानतः** स्वभावतः । यत्तु दोषोपहतेभ्योपि न मिथ्याज्ञानजन्म प्राप्तकार्यप्रतिबन्धकमात्रत्वात् दोषाणामित्युक्तं तत्परिहरति—**यथाच दवदाहस्येति ।** दवो वनवह्निः तेन यो दाहस्तस्येत्यर्थः । मा भूद्वनवह्निदग्धवेत्रबीजान्युदाहरणं मा च भूत्तेषां वेत्रबीजता, दाहस्यैव

---

१ अविसंवादि व्यवहाररूपस्य संसर्गज्ञानानुमापकहेतोरित्यर्थः । २ व्याप्तिरूपस्येत्यर्थः । ३ अनुमानपदेनानुमितिः । ४ सकलप्रमानङ्गत्वादित्यर्थः । ५ सितरूपग्रहणेऽसितरूपव्यभिचारित्वं चक्षुषः । एवमन्यत्रापि योज्यम् ।

नाशकत्वं रूपान्तरजनकत्वं च तथादोषाणामपि यथार्थज्ञानप्रतिबन्धकत्वमयथार्थज्ञानजनकत्वं च किं न स्यात् । सर्वत्र चासंसर्गाग्रहादेव संसर्गव्यवहारमभ्युपगच्छतः शब्दलिङ्गादिप्रामाण्यभङ्गस्य दर्शितत्वादेव कल्पनागौरवस्यादूषणत्वात् । असंसर्गाग्रहमात्रस्य व्यवहारप्रसञ्जकत्वादेव तत्प्रसञ्जितायथार्थव्यवहारबाधकत्वेन बाधकस्य बाधकत्वोपपादनासंभवात् । नच व्यवहारव्यवच्छेदो बाधः । अतदर्थिनां तत्र व्यवहारानुदये नेदं रजतमित्यादिज्ञानस्याबाधकत्वप्रसङ्गात् । तदर्थिनां च व्यवहारविच्छेदकस्य बाधकत्वे चोरादिज्ञानस्यापि तद्विच्छेदकस्य बाधकतापत्तेः ।

नच तद्योग्यताविच्छेदो बाधः, तद्विच्छेदे समयान्तरे पुनस्तत्र व्यवहाराभावप्रसङ्गात् । योग्यताप्रतिबन्धो बाध इत्यपि न, विवेकज्ञानवेलायां हेत्वभावादेव फलासिद्धौ प्रतिबन्धकल्पनानवकाशात् । नचाग्रहणनिवृत्तिर्बाधः, सर्वग्रहणानां तथात्वेन बाधरूपत्वप्रसङ्गात् । अतो न व्यवहारनिवारणेन बाधकस्य बाधकतोपपत्तिः । रजतगोचरविज्ञानस्य च दोषदूषितलोचनजन्यतया परिशेषासिद्धौ संस्कारमात्रजन्यतया स्मृतित्वकल्पनायोगात् ।

नन्वसंयुक्तत्वेन रजतज्ञानं प्रत्यकारणस्य रजतस्य न तद्गोचरत्वं, सर्वत्र साक्षात्कारिज्ञाने तज्जनकस्यैव विषयत्वादिति चेन्न । प्रत्यभिज्ञायां तत्ताया अपि गोचरत्वात् । तत्र संस्कारसचिवमिन्द्रियं तत्तां गोचरयति संस्कारोपस्थापितत्वात्तत्ताया इति चेत्प्रकृतेपि तर्हि

तावदुभयकारकत्वमनुमतं तदेव भवतूदाहरणमित्यर्थः । यत्संसर्गज्ञानस्यापि संसृष्टव्यवहारहेतुत्वे कल्पनागौरवादसंसर्गाग्रह एव सर्वत्र संसृष्टव्यवहारहेतुरित्युक्तं तत्राह—**सर्वत्रचेति** । प्रमाणबलात्प्राप्तगौरवं न दोषः । "प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपि । बालाग्रशतभागोपि न कल्प्यो निष्प्रमाणकः" इति न्यायादिति भावः । तदेवं संसर्गज्ञाने संसृष्टव्यवहारान्यथानुपपत्तिं प्रमाणमभिधाय बाधान्यथानुपपत्तिमपि प्रमाणयति—**असंसर्गेति । उपपादनासंभवात्** । तदनुपपत्तिरपि संसर्गज्ञानसाधिकेतिशेषः । अङ्गीकृत्य तदीयं बाधं तद्धेतुत्वं ज्ञानस्य निरस्तम्, इदानीं स एव तु न घटतेऽव्याप्तेरित्याह—**नच व्यवहारेति** । अस्तिहि विरक्तस्यापि कस्यचित्पुरोवर्तिनीदं रजतमिपि भ्रान्तिर्नेदं रजतमिति बाधश्च । नच तत्र व्यवहारोऽतदर्थित्वात् अतोऽव्याप्तिरित्यर्थः । लक्षणान्तरं शङ्कते—**तदर्थिनामिति । चोरादीति** । यदाहि कश्चित्क्वचिद्देशे यागे चोरादिज्ञानाद्विच्छिन्नोद्योगो भवति तत्र चोरादिज्ञानस्य यागादिबाधकत्वं स्यादित्यर्थः ।

ननु येयं व्यवहारयोग्यता पुरोवर्तिनो रजताद्यात्मना, तद्विच्छेदो बाधस्तथाच नाव्याप्तिरपि, विरक्तस्यापि योग्यतानपायादिति तत्राह—**नच तद्योग्यतेति** । तर्हि योग्यताप्रतिबन्धमात्रं बाधः तथाच प्रतिबन्धापाये पुनरपि तत्रैव भ्रमिष्यतीति तत्राह—**योग्यतेति** । सति पुष्कलकारणे कार्यानुत्पत्तिर्हि शक्तिप्रतिबन्धकल्पिका साचात्र नास्ति विवेकग्रहणेन विवेकाग्रहस्य निरासादित्यर्थः । लक्षणान्तरं दूषयति—**नचाग्रहेति ।** सर्वाणिहि ज्ञानानि स्वप्रागभावनिवर्तकानि निवृत्तिर्वेति बाधकत्वं बाधत्वं वा स्यात्, तथाच सर्वेप्यभ्रान्ताः स्युरित्यर्थः । नच विवेकाग्रहनिवृत्तिर्बाधः, सर्वभेदज्ञानानां बाधकत्वप्रसिद्ध्यभावादित्यपि द्रष्टव्यम् । अन्यथोपपत्तिनिराकरणमुपसंहरति—**अत इति** । परिणताज्ञाननिवृत्तिर्बाधस्तथाच तत्परिणामरूपमिथ्याज्ञानतदर्थौ विना न बाधसिद्धिरिति खण्डलकार्थः । यत्तु परिशेषात्स्मृतिरित्युक्तं तद्दूषयति—**रजतगोचरेत्यादिना** ।

असंप्रयुक्तविषयत्वं साक्षात्कारित्वेऽनुपपन्नमिति शङ्कते—**नन्विति** । दूषयति—**न प्रत्यभिज्ञायामिति** । येषां हि प्रत्यभिज्ञानमेकं ज्ञानं तेषां तत्तापि चाक्षुष्येवेत्यर्थः । तत्र चक्षुषा संस्कारद्वारा प्रत्यासत्त्या चाक्षुषत्वेऽत्रापि सा समेत्याह—**तत्र संस्कारेत्यादिना** । प्रत्यभिज्ञावदेव तत्तोल्लेखयथार्थत्वप्रसङ्गवारणाय

१ यदा कश्चिद्रजतार्थी इदं रजतमिति भ्रमोत्तरं चोरादिज्ञाने सति तद्भयेन तत्र न प्रवर्तते तदा चोरादिज्ञानस्यापि बाधकत्वापत्तिरिति भावः । एवं च टीकाकृत उदाहरणान्तरानुधावनप्रयासः किमर्थ इति न विद्मः । २ मण्डलकार्थ इति पाठः साधुः प्रतीयते तत्समानार्थो वा । ३ तत्तोल्लेखयथार्थत्वयोः प्रसङ्गवारणायेति विग्रहः ।

संस्कारोपनीतं रजतं दोषकलुषितेन्द्रियेण विषयीक्रियत इति न दोषः, तथापि समारोपे किं प्रमाणमिति चेदुच्यते—'नयनं नयनोद्भूतसम्यग्ज्ञानातिरेकिणः । ज्ञानस्य कारणं तत्त्वाद्यथैव नयनान्तरम्' ॥ १२ ॥ एतच्चक्षुरेतच्चक्षुर्जन्ययथार्थज्ञानातिरिक्तज्ञानजनकं चक्षुष्ट्वादिन्द्रियत्वाद्वा चक्षुरन्तरवदिन्द्रियान्तरवच्च । नच चक्षुश्चक्षुर्जन्ययथार्थज्ञानजनकत्वे सत्यतिरिक्तज्ञानजनकं न भवति इन्द्रियत्वात् घ्राणवदिति प्रकरणसमता । मनस्यनैकान्तिकत्वात्, तस्य साधारणकारणस्य चक्षुर्जन्ययथार्थज्ञानजनकत्वे सत्यतिरिक्तरसादिज्ञानजनकत्वात् । चक्षुषश्चक्षुर्जन्ययथार्थज्ञानजनकत्वेसत्यतिरिक्तरसादिज्ञानाजनकतया सिद्धसाधनत्वाच्च । नच बहिरिन्द्रियत्वादिति विशेषणान्नानैकान्तिकता, तत्रापि सिद्धसाधनतायास्तादवस्थ्यात् । नच यथोक्तयथार्थज्ञानजनकत्वेसत्यतिरिक्तज्ञानजनकत्वात्यन्ताभावाधिकरणतया साध्यस्य विवक्षितत्वाददोषः, घ्राणादिषु चक्षुर्जन्ययथार्थज्ञानाजनकत्वस्यैवोपाधेः सत्त्वात् ।

नच व्यतिरेकोपसंहारस्थलाभावः, मनसश्चक्षुर्जन्ययथार्थज्ञानजनकस्यातिरिक्तज्ञानज-

---

दोषकलुषितेत्युक्तम् । यद्यपि सर्वप्रत्यययाथार्थ्यमप्रामाणिकं नापि विपक्षे कश्चिद्बाधकस्तर्कस्तथापि समारोपसद्भावे किं प्रमाणं नहि परपक्षप्रतिषेधमात्रात्स्वपक्षसिद्धिरित्यधिकविवक्षयाशङ्कयति—**तथापीति** । श्लोकेनानुमानं संगृह्णाति—**नयनमिति** । अत्र नयनविशेषः पक्षसाध्ययोर्निधातव्यः । कारणमित्यन्ता प्रतिज्ञा । **तत्त्वादिति** । नयनत्वादिन्द्रियत्वाद्वेति हेतुः । यथैव नयनान्तरमिन्द्रियान्तरं वेति दृष्टान्तः । एतदेव विवृणोति—**एतच्चक्षुरित्यादिना** । एतच्चक्षुर्जन्ययथार्थज्ञानत्वानधिकरणज्ञानजनकमिति च साधनीयम् । अन्यथा पूर्वकालैतज्जन्ययथार्थज्ञानातिरिक्तज्ञानजनकत्वस्योत्तरकाले संभवेन सिद्धसाधनत्वात् । तत्र चक्षुर्मात्रपक्षीकरणे चक्षुरन्तरजन्ययथार्थज्ञानत्वानधिकरणेनैतच्चक्षुर्जन्ययथार्थज्ञानेनार्थान्तरता तन्निवृत्त्यर्थमेतच्चक्षुर्ग्रहणम् । एवं साध्येपि द्रष्टव्यम् । यथार्थज्ञानत्वानधिकरणज्ञानजनकमित्युक्ते प्राभाकराणामप्रसिद्धविशेषणता विरुद्धता च, तन्निवृत्त्यर्थमेतच्चक्षुर्जन्येत्युक्तम् । चक्षुरन्तरजन्यज्ञानस्य यथार्थत्वेनाङ्गीकारेप्येतच्चक्षुर्जन्यत्वाभावादेवैतच्चक्षुर्जन्यत्वे सति यथार्थज्ञानत्वानधिकरणत्वमस्तीति नाप्रसिद्धविशेषणत्वसाध्यवैकल्ये । व्याहतिनिवृत्त्यै यथार्थपदम् । पक्षे त्वेतच्चक्षुर्जन्ययथार्थज्ञानत्वानधिकरणत्वमेतच्चक्षुर्जन्यत्वानधिकरणत्वान्न संभवति व्याघातात् । तस्माद्यथार्थज्ञानत्वानधिकरणं किंचिच्चक्षुर्जन्यं ज्ञानं सिद्ध्यतीति चाक्षुषायथार्थज्ञानसिद्धिः । एवं लिङ्गाभासादिकमपि पक्षीकृत्य साधनीयम् । सत्प्रतिपक्षतामाशङ्क्य दूषयति—**नच चक्षुरित्यादिना** । यथार्थज्ञानजनकत्वे सत्यतिरिक्तज्ञानजनकं न भवतीत्युक्ते व्याप्यसिद्ध्या[३] बाधानैकान्तिकते स्यातां तन्निवृत्त्यर्थं चक्षुर्जन्येत्युक्तम् । चक्षुर्जन्ययथार्थज्ञानजनकत्वेसत्यतिरिक्तज्ञानाजनकत्वं, चक्षुर्जन्ययथार्थज्ञानजनकत्वाभावाद्वा व्यतिरिक्तज्ञानाजनकत्वाद्वा । आद्यः पक्षो व्याहतः । द्वितीयस्तु सिद्ध्यन्नयथार्थज्ञानजनननिवारणेन सिद्ध्यतीत्यर्थः । अनैकान्तिकतामेव दर्शयति—**तस्येति** । सिद्धसाधनतां चाह—**चक्षुष इति** । मनस्यनैकान्तिकतापरिहाराय विशेषणमाशङ्क्य दूषयति—**नचेति** । प्रकारान्तरेण सिद्धसाधनतापरिहारमाशङ्क्य निषेधति—**नच यथोक्तेति** । अतिरिक्तज्ञानजनकत्वाभावमात्रं न साध्यं किंतु तदत्यन्ताभावस्तथाच न सिद्धसाधनम्, अयथार्थज्ञानजनकत्ववादिनामतिरिक्तज्ञानजनकत्वात्यन्ताभावासिद्धेः । अत्र च बहिरिन्द्रियत्वादित्येव हेतुः, अन्यथा मनस्यनैकान्तः । तत्र हेतुः—**घ्राणादिष्विति** ।

ननु यत्र चक्षुर्जन्ययथार्थज्ञानाजनकत्वं नास्ति तत्र चक्षुर्जन्ययथार्थज्ञानजनकत्वे सत्यरिक्तज्ञानजनकत्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वमपि नास्तीति व्यतिरेकः क्व निश्चित इत्यत आह—**नच व्यतिरेकेति** । नच

---

१ प्रामाणिकत्वाभावे इत्यर्थः । २ जनकतासंबन्धेन पक्षवर्तिज्ञाने इत्यर्थः । ३ घ्राणादौ यथार्थज्ञानजनकत्वस्य चक्षुर्जन्ययथार्थज्ञानातिरिक्तज्ञानजनकत्वस्य च सत्त्वेन हेतुसत्त्वेऽपि साध्याभावादनैकान्तिकता चक्षुषि पक्षेतु स्वजन्ययथार्थज्ञानजनकत्वेन स्वेतरेन्द्रियजन्ययथार्थज्ञानातिरिक्तज्ञानजनकत्वेन च साध्याभावाद् बाध इति भावः ।

नकतया व्यतिरेकोपसंहारभूमित्वात् । विवादपदानि पदानि स्वस्मारितपदार्थान्वयप्रतिपादकानि आकाङ्क्षासन्निधिमत्पदकदम्बकत्वाद्गामानयेत्यादिपदकदम्बवत् । नच योग्यतावत्त्वमुपाधिः, साध्येन समव्याप्त्यभावात् । आकाङ्क्षासन्निधिरहितपदेषु योग्यतावत्त्वेपि साध्याभावात् । नचाकाङ्क्षादिमत्त्वेसति योग्यतावत्त्वमुपाधिः, व्यर्थविशेष्यापातात् । नह्याकाङ्क्षासन्निधिमत्त्वेसति योग्यताभावेनान्वयज्ञानाजनकत्वमुभयवादिसंप्रतिपन्नस्थले दृष्टमस्ति । अयोग्यार्थविषयाणामाकाङ्क्षासंनिधिमत्पदानां सर्वेषां पक्षीकरणात् । नच योग्यतावत्त्वस्य विषमव्यापकत्वेनोपाधिता । यदयोग्यार्थं तदन्वितप्रतिपत्तिजनकं न भवतीति व्यतिरेकोपसंहारस्थलस्य पूर्वोक्तन्यायेन दर्शयितुमशक्यत्वात् । नच विवादपदानि पदानि स्वस्मारितार्थान्वयप्रमितिजनकानि, आकाङ्क्षासंनिधिमत्पदत्वात्, गामानयेति

तत्र[1]ाप्यान्तरेन्द्रियत्वमुपाधिः । आन्तरपदस्य पक्षमात्रव्यावर्तकतया पक्षेतरत्वात् । तथा प्रमाणत्वमनुभवाद्व्यावृत्तं अनुभवत्वातिरिक्तत्वे सति ज्ञानत्वावान्तरजातित्वात् स्मृतित्ववत् । प्रमानुभूत्योश्च लक्ष्यलक्षणभावाङ्गीकारा[2]द्भेदसिद्धिः । पूर्वं चाक्षुषविभ्रमसद्भावे प्रमाणमुक्तम् । इदानीं शाब्दविभ्रमं साधयति—**विवादपदानीति** । पदमात्रपक्षीकरणे गामानयेत्यादिषु यथार्थज्ञानजनकेषु सिद्धसाधनता तदर्थं विवादपदग्रहणम् । आकाङ्क्षासन्निधिमात्र[3]वन्ति पदानीत्यर्थः । पदानां देवदत्तोयमधीत इति वक्तृविशेषानुमापकतयाप्यन्वयप्रतिपत्तिजनकत्वेन सिद्धसाधनताऽत उक्तं—**स्वस्मारितेति** । पदकदम्बकत्वात्पदसमूहत्वादित्युक्ते उरगस्तुरगः खदिर इत्यादिपदसमूहेष्वनैकान्तिकता तदर्थमाकाङ्क्षाग्रहणम् । तावत्त्युक्ते 'गामानय प्रासादं पश्ये'त्यत्र साकाङ्क्षयोरप्यसन्निहिततया परस्परमन्वयप्रतीत्यजनकयोर्गां पश्येत्यनयोरनैकान्तिकता तन्निवृत्त्यर्थं सन्निधिमदिति । तावत्युक्ते च, 'अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यता'मिति वाक्ये राज्ञ इति पुरुष इति च पदयोः सन्निधिमत्त्वेपि नैराकाङ्क्ष्येण परस्परमन्वयप्रतीत्यजनकयोरनैकान्ति[4]कता तदर्थमाकाङ्क्षाग्रहणम् । किं सम[5]व्याप्तिवादिनायमुपाधिर्दीयते विषमव्याप्तिवादिना वा । नाद्य इत्याह—**साध्येनेति** । तदेव विवृणोति—**आकाङ्क्षेति** । ननु न वयमन्वयप्रतीतिजनकत्वे योग्यतावत्त्वमात्रमुपाधिं ब्रूमः किंतर्ह्याकाङ्क्षासन्निधिमत्त्वविशेषितं तथाच समव्याप्तिरस्त्येवेत्यत आह—**नचाकाङ्क्षेति** । हेतुमाह—**व्यर्थविशेष्येति** । आकाङ्क्षासन्निधिमत्त्वेपि यदि क्वचिद्योग्यताभावापराधेनान्वयप्रतीतिर्न स्यात्ततः साध्यव्याप्तिसिद्ध्यर्थं योग्यतावत्त्वमुपादेयं नचैतदस्ति तादृशां सर्वेषां पक्षत्वादेव साध्याभावनिर्णयस्थलत्वाभावात्, अतः पक्षमात्रव्यावर्तकतया पक्षेतरत्वमित्यर्थः । तदेव विवृणोति—**नह्याकाङ्क्षासन्निधीत्यादिना** । द्वितीयं दूषयति—**नचेति** । अत्रापि पक्षेतरत्वमेवोपाधिव्यतिरेकस्य साध्यव्यतिरेकेण व्याप्त्यनिर्णयात् । जरद्[6]गवादिवाक्यानां पक्षतुल्यत्वात्, 'खदिरस्तुरग' इत्यादिपदानामाकाङ्क्षाद्यभा[7]वादेवान्वयप्रतीत्यजनकत्वादित्यभिप्रेत्याह—**यदयोग्यार्थमिति** । आभाससमानयोगक्षेमतामाशङ्क्य निषेधति—**नचेति** । नेदं रजतमिति समनन्तरबाधकप्रमाणविरोधात् प्रमितिजनकत्वानुमानं कालातीतम्, नैवम् प्रतीतिमात्रजनकत्वानुमाने किंचिद्बाधकमस्ति उक्तानां संविद्विरोधादीनां

---

१ प्रकृतसाध्याभावसाध्यके प्रकृतोपाध्यभावहेतुकेच प्रयोगे इत्यर्थः । २ मेघभेदकभावस्वीकारादित्यर्थः । अनुभूतिर्हि सामान्यं प्रमाविशेषः । सामान्यस्य च भेदको विशेष इति संप्रदायविदः । ३ मात्रपदेन योग्यताया व्यवच्छेदः । अयथार्थज्ञानजनकत्वेन वेदान्तितार्किकाद्यभिप्रेतानि इदं रजतमित्यादिपदानीति भावः । ४ उरगस्तुरगः खदिर इति पूर्वोक्तेऽप्यनैकान्तिकत्वसंभवे उदाहरणान्तरं शिष्यबुद्धिवैशद्यार्थम् । ५ उपाधिसाध्ययोरिति शेषः । ६ जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मद्रकाणि । तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन् रुमायां लशुनस्य कोऽर्थः । इत्यादिवाक्यानामित्यर्थः । केचित्तु जरद्गवो जीवः कम्बलपादुकापदाभ्यां यथायथमविद्यायाँ आवरणविक्षेपशक्ती उच्येते द्वारि मुक्तिद्वारि नृदेहे मद्रकाणि विषयगीतानि ब्राह्मणी ब्रह्मविषया बुद्धिः पुत्रकामा मोक्षकामा राजन् स्वप्रकाशरुमायां प्रज्ञानघने लशुनस्य विषयस्य इत्यर्थं वर्णयन्ति ततश्चान्वयप्रतिपादकत्वमेव । ७ एवकारेण उपाध्यभावस्य निषेधः ।

पदवदित्याभाससमानयोगक्षेमता । तत्र बाधकप्रमाणविरोधेन कालात्ययापदिष्टत्वात् । प्रतीतिमात्रसाधने तु बाधाभावात् । उक्तं चैतद्भट्टाचार्य्यैः—'अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे शब्दः करोति ही' ति । विपक्षे च प्रतिपक्षाप्रतिपत्तौ तन्निराकरणाय कथारम्भासंभवो बाधकः । तथाहि । शब्दोऽनित्य इति शब्दस्यानित्यत्वे वादिना प्रतिपादिते यदि न तत्प्रतिवादी प्रतिपद्येत तदा वादिना परिषदा च विज्ञातस्यापि स्वयमविज्ञातेऽविज्ञानं नाम निग्रहस्थानमापद्येत । प्रतिपत्तौ वा विपर्ययाभ्युपगमप्रसङ्गः । नहि शब्दस्यानित्यत्वज्ञानं तन्नित्यत्ववादिनो यथार्थम् । किंचैकाधिकरणविरुद्धधर्मद्वयप्रतिपत्तिलक्षणा विप्रतिपत्तिरेव भवन्मते न भवेत् तत्र कुतस्तरां कथाप्रवृत्तिः कुतस्तमां च विप्रतिपत्तिनिरासः । अपि च सर्वस्य वाक्यस्य संसर्गप्रतीत्यजनकत्वेऽनृतापार्थकनिरर्थकभेदो न स्यात्, समुदायार्थप्रतीतौ सत्यामपि यदर्थो बाधितो भवति तद्वाक्यमनृतमुच्यते, यथा नद्यास्तीरे पञ्चफलानि सन्तीति विप्रलम्भकवचनं, यत्रावयवार्थप्रतीतौ सत्यामपि समुदायार्थाप्रतीतिस्तदपार्थकम्, यथा 'दश दाडिमानि षडपूपाः कुण्डमजाजिन'—मित्यादि । अवयवार्थप्रतीतेरपि यत्राभावस्तन्निरर्थकं यथा 'नित्यः शब्दः कचटतपानां गजडदबत्वात् खछठथव'दिति । सचायमनृतापार्थकादिभेदः क्वचिदपि शब्दस्य संसर्गप्रतीत्यजनकत्वे न संभवतीत्यलमतिविस्तरेण । यदसत्तन्न प्रकाशते यथा गगनकुसुमम्, असच्च शुक्तिरजततादात्म्यमितिचेत् । मैवं । गगनकुसुमस्यापि तच्छब्दात्प्रतीयमानत्वेन

प्रागेव परिहृतत्वादित्यभिप्रेत्याह—**तत्र बाधकेति** । शशविषाणं खपुष्पमित्याद्यसत्यर्थेऽत्यन्तायोग्येप्याकाङ्क्षासन्निधिमाञ्छब्दो ज्ञानं करोतीति भट्टवार्तिकार्थः । योग्यतारहितस्याप्याकाङ्क्षादिमतः प्रतीतिजनकत्वानङ्गीकारे प्रतिवादिवाक्याच्छब्दोऽनित्य इत्यादेरयोग्ययोः शब्दानित्यत्वयोः संसृष्टप्रतीत्यनुपपत्तौ तदनुवादाभावेन तन्निराकरणाय ग्रन्थकरणादिरूपकथानारम्भप्रसङ्गो बाध इत्याह—**विपक्षे चेति** । एतदेव विकल्पपूर्वकं विवृणोति—**तथाहीति** । यदि न बुध्येत बुध्येत वेत्यपि द्रष्टव्यम् । आद्ये तन्निराकरणमशक्यमित्यपि द्रष्टव्यम् । न केवलमप्रतिबुद्धस्य निराकरणमशक्यं निग्रहस्थानापत्तिश्चेत्याह—**तदा वादिनेति** । इदं च विशेषणं "अविज्ञातं चाज्ञानमिति" सूत्रस्थचकारानुकृष्टोऽर्थोऽविज्ञातार्थातिव्याप्तिपरिहारः प्रयोजनम् । 'परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थ'मिति सूत्रम् । त्रिरभिहितमपीति । वादिनेतिशेषः । द्वितीये आह—**प्रतिपत्तौ वेति** । तस्यैव प्रपञ्चः **नहि शब्दस्येति** । दूषणान्तरमाह—**किंचेति** । एकं शब्दादिकमधिकृत्य विरुद्धधर्मविषयिण्यौ प्रतिपत्ती हि विप्रतिपत्तिर्न पुनर्भिन्नाधिकरणे नाप्यविरुद्धार्थविषयिण्यौ । नित्य आत्मा अनित्या बुद्धिरित्यनयोर्नित्य आत्मा विभुश्चेत्यनयोर्वा विप्रतिपत्तित्वाभावात् । सेयं विपर्यासानङ्गीकारे न भवेत् नापि व्यवहारद्वयमात्रम् । अप्रतिपत्तौ विरुद्धधर्मप्रतिपत्तित्वाभावात् । प्रतिपत्तित्वेच विरुद्धधर्माध्यासेनार्थस्यैव भेदापत्तिरित्यर्थः । ननु तादृशधर्मद्वयस्य प्रस्तुतधर्मिव्यतिरिक्तनिष्ठतयाऽग्रहणात्तथा व्यवहार इति चेन्न । एकनिष्ठत्वाप्रतिपत्तौ व्याप्तिग्रहाभावादनुमानानुदयादिति । बाधकान्तरमाह—**अपिचेति** । **सर्वस्येति** । वाक्यमात्रस्येति यावत् । अनृतादीनां प्रसिद्धं विवेकं दर्शयति तदभावापादनाय **समुदायार्थेत्यादिना** । अत्र चानृतशब्देन प्रतिज्ञासंन्यासो निरनुयोज्यानुयोगोऽसिद्धिविशेषश्च विवक्ष्यते । अपार्थकमाह—**यत्रेति** । "पौर्वापर्यायोगादप्रतिसंबद्धार्थमपार्थकं" "वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थक"मित्यक्षपादसूत्रादित्यर्थः । **क्वचिदपीति** । एतेषु मध्ये क्वचिदपीत्यर्थः । संसर्गप्रतीतिमनुमानेनापलपन्सत्प्रतिपक्षयति—**यदसदिति** । दूषयति—**मैवमिति** । नच यदसत्तदपरोक्षतया न प्रकाशते इति साध्यं, तव व्यर्थविशेषणत्वात् । किंच तादात्म्यं प्रतीतं नवा यस्या-

---

१ अविज्ञाने इत्यर्थः । २ मूलकृता विकल्पस्याप्रदर्शितत्वात्तत्प्रदर्शनं परोऽयं ग्रन्थः । ३ उद्दिश्येत्यर्थः । ४ इदं प्रथमाद्विवचनान्तं प्रतिपत्तिविशेषणम् ।

दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्, तादात्म्यस्य च प्रतीतावन्यथाख्यातिस्वीकारात्, अप्रतीतावाश्रयासिद्धेः, असंसर्गाग्रहबलेन च तद्व्यवहारे तत्रासत्त्वाप्रतीतौ हेतोरपक्षधर्मत्वात्। तस्माद्रजतादिविभ्रमे पुरोवर्तिशुक्तिशकलादि रजताद्यात्मनावभासत इति सिद्धम्। भवत्वेवं विभ्रमसद्भावः विभ्रमालम्बनं तु किमसत्सदेव वा किं वोभयात्मकमुतोभयविलक्षणमिति विवेचनीयम्। न तावदसत्। असतोऽपरोक्षावभासानर्हत्वात्, तदादित्सया प्रवृत्त्यनुपपत्तेश्च। क्वचिदसद्विशेषेपि प्रतिभासप्रवृत्ती किं न स्यातामिति चेन्न। विशेषाधिकरणत्वे तुच्छत्वानुपपत्तेस्तस्य निःस्वभावत्वात्। सद्वैलक्षण्यमात्रेणासत्त्वाभिधाने मायावादिमतप्रवेशात्। अन्तरेणापि ज्ञेयसामर्थ्यं निःस्वभावेप्यसति स्वकारणविशेषसमासादितस्वभावविशेषविज्ञानमेवाविद्ययाऽसत्प्रकाशनशक्तिमदिति चेत्तर्हि वक्तव्यं किमस्याः

यमप्रकाशः साध्यते, उभयथापि दूषणमाह—**तादात्म्यस्य चेत्यादिना**। ननु तादात्म्यं तावत्प्रतीयते, अन्यत्र शुक्तिरजते च प्रतीयेते, तेषां चासंसर्गाग्रहादप्रतीतेऽपि विशिष्टतादात्म्ये तद्व्यवहार इति तत्राह—**असंसर्गाग्रहेति**। आश्रयाप्रतीतौ तन्निष्ठतया हेतोरप्यप्रतीतावसिद्धिः स्यात्। यथोक्तं 'एकदेशदर्शनं खल्वनुमापक'मिति। भाष्यकारैरप्येकदेशदर्शनादेकदेशान्तरे बुद्धिरिति। एतेन शुक्ती रजताकारेण न प्रकाशते तद्रूपेणासत्त्वात् यथा घटः पटरूपेणेति मुरारिरप्यपास्तः। प्रमाणस्मृ१तिविवक्षायां सिद्धसाधनत्वात् भ्रान्तिविवक्षायां तवाप्रसिद्धविशेषणता साध्यविकलश्च दृष्टान्त इत्यादेश्च। वादार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति**। आरोपं निरूप्यारोप्यं निरूपयति—**भवत्वेवमित्यादिना**। सदेवेत्यन्यथाख्यात्यात्मख्यात्योर्निर्देशः उभयात्मकमिति तु भेदाभेदवादिनोऽन्यथाख्यातिविशेषस्य, उभयविलक्षणमिति तु सिद्धान्तस्य। प्रथममसत्ख्यातिं निराचष्टे—**न तावदिति। अपरोक्षेति** शाब्दप्रतीतिव्यावृत्त्यै। ननु यद्यपि शशविषाणादौ प्रवृत्तिप्रतीती न दृष्टे तथाप्यसद्विशेषे रूप्यादौ किं नस्यातामिति शङ्कते—**क्वचिदिति**। सतः खल्वयं सामान्यविशेषभावो न त्वसत इति परिहरति—**नेति**। अथासत्त्वं नाम न निःस्वभावत्वं येनेदं दूषणं स्यात् अपितु सद्वैलक्षण्यं तत्राह—**सद्वैलक्षण्येति**। असतोप्यापरोक्ष्यं संपादयत्यसद्वादी। **अन्तरेणापीति**। यद्यपि निःस्वभावमसज्ज्ञेयं तथापि तस्य ज्ञेयस्य सामर्थ्यमन्तरेण स्वकारणविशेषात्समनन्तरप्रत्ययादासादितः प्राप्तः स्वभावविशेषो येन विज्ञानेन तत्तथा। तादृशविज्ञानमेवाविद्ययाऽसत्प्रकाशनशक्तिलक्षणया असत्प्रकाशनशक्तिमदिति योजना। एतदुक्तं भवति। यद्यप्यधिपे२तिसहकार्यालम्बनसमनन्तरात्मकेभ्यः प्रत्ययेभ्यश्चतुर्भ्यश्चित्तचैत्ता उत्पद्यन्ते इति स्थितिस्तथापि भ्रान्तिस्थलेष्वालम्बनप्रत्ययस्यासत्त्वात् अनर्थक्रियाक्षमत्वादत एव तत्संयुक्तस्याधिपतेश्चक्षुरादेस्तत्सहकारिणश्चालोकस्य सहकारिप्रत्ययस्याभावेपि समनन्तरप्रत्ययलक्षणपूर्वज्ञानमात्रात्स्वभाववैचित्र्यवशाद्विज्ञानमुत्पद्यते, स्मृतिज्ञानमिव विषयमन्तरेण सामग्रीमात्रप्रयोज्यमिति, तदेतद्दूषयति—**तर्हि वक्तव्यमित्यादिना। प्रकाशनशक्तिरवेति**। व्यञ्जकत्वात्प्रमाणस्य प्रमेयोत्पादकत्वमयुक्तमि-

---

१ रजताकारेण न प्रकाशते इत्यस्य तद्रूपेण न स्मर्यते इत्यर्थः। तथाच सा स्मृतिः प्रमाणभूता वा भ्रान्तिरूपा वा। नाद्यः। शुक्तौ तादृशस्मृतिविषयत्वाभावस्यास्माभिरपि स्वीकृतत्वेन सिद्धसाधनत्वात्। न द्वितीयः। तव भ्रान्तिज्ञानस्याप्रसिद्धत्वेन तादृशस्मृतिघटितस्य साध्यस्याप्रसिद्धत्वापत्तेः। घटस्यापि चान्यरूपेण स्मर्यमाणत्वापत्तौ दृष्टान्ते साध्यवैकल्यं च। केचित्तु रजताकारेण न प्रकाशते इत्यस्य इदं रजतमिति नैकं ज्ञानं किन्तु प्रमाणात्मकं स्मृत्यात्मकं च ज्ञानद्वयमेवेत्यर्थः। तथाच प्रमाणस्मृत्योर्विवक्षायां प्राभाकरं प्रति सिद्धसाधनम्। यदितु रजताकारेण न प्रकाशते इत्यनेन रजताकारकप्रमात्मकप्रतीतिविषयो न भवति किन्तु भ्रमज्ञानविषयो भवतीति विवक्ष्यते तदा भ्रमस्य तवाप्रसिद्धत्वात्तद्घटितस्य साध्यस्याप्रसिद्धत्वम्। किञ्च भ्रमस्वीकारे घटस्यापि पटरूपेण भासमानत्वात्साध्यविकलो दृष्टान्त इत्याहुः। २ यथा नीलाभासेऽधिपतिप्रत्ययः चक्षुरादिरूपः। सहकारिप्रत्यय आलोकः। आलम्बनप्रत्ययो नीलरूपम्। समनन्तरप्रत्ययः पूर्वं नीलविज्ञानम्। चित्तं विज्ञानं चैत्ताः चित्ताभिन्नहेतुजाः सुखादयः।

शक्तेः शक्यमिति । यद्यसदेव, किमेतस्याः कार्यमुतैतज्ज्ञाप्यम् । नाद्यः । असतोऽकार्यत्वात् प्रकाशनशक्तित्वव्याघाताच्च । न द्वितीयः । प्रकाशान्तराभावात्, अनवस्थानाच्च । तदेव विज्ञानमसतः प्रकाश इति चेन्न । विज्ञानाश्रयां शक्तिं प्रति विज्ञानस्यैव शक्तशक्यतया विषयत्वानुपपत्तेः । नह्येकस्यैकदैव सिद्धतया शक्त्याश्रयत्वमसिद्धतया च तद्विषयत्वं संभवति, युगपदेव सिद्धसाध्यत्वविरोधात् । शक्यमेव तर्हि शक्तेर्माभूदिति चेन्न । शक्तेः कस्य कुत्रेति शक्तशक्यनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् । अस्तु तर्हि स्वकारणविशेषासादितस्वभावभेदं विज्ञानमेवासतः प्रकाश इति चेन्न । सदसतोः संबन्धानिरूपणात् । असदधीननिरूपणत्वं ज्ञानस्य तत्संबन्ध इतिचेन्न । तदधीननिरूपणत्वस्यापि संबन्धान्तराधीनत्वादसतश्च निरुपाख्यत्वात्संबन्धाधारतानुपपत्तेः । ज्ञानजन्यातिशयानाधारत्वाच्च घटादिवदसतो ज्ञानविषयत्वानुपपत्तेः । अयमसदनुभव इत्यसता विना नानुभवो निरूप्यत इति तेनाविनाभावः संबन्ध इति चेत् । नैवम् । अतदुत्पत्तेरतदात्मनश्चानुभ-

---

त्यर्थः । **प्रकाशान्तरेति** । एतज्ज्ञाप्यमिति कोर्थः, एतज्जनितज्ञानस्य विषय इति । तथाच यदनया शक्त्या जन्यं ज्ञानं तत्किं ज्ञानान्तरमाश्रयभूतमेव वा । नाद्यः । असज्ज्ञानमन्तरेण द्वितीयज्ञानानुपलब्धेरुपलब्धौ वाऽनवस्थानाच्चेत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते—**तदेवेति** । दूषयति—**न विज्ञानाश्रयामिति** । स्यादेतत् सत्यमाश्रयविषयसापेक्षा शक्तिर्विषयाभावे न भवेत्, शक्तिरेवतु न स्वीक्रियते किं तर्हि विज्ञानमात्रमेव, तस्य च तथाविधमेव रूपं कारणविशेषादाहितं येन परित्यक्तशक्तिकमपि तदसत्प्रकाशो भवतीति शङ्कते—**अस्तु तर्हीति** । दूषयति—**न सदसतोरिति** । ननु शून्यवादिना कथं विज्ञानसत्त्वमभिमतं येन सदसतोरिति शक्यवचनं स्यात्, सत्यं, शून्यवादिविशेषोयं, का तर्हि शून्यवादिता[1], विज्ञेयस्य सर्वथा शून्यत्वाङ्गीकारात् । योगाचारेण हि बहिःशून्यता वेद्यस्याङ्गीकृता । अनेन[2] त्वन्तरेपीति ततो विशेषः । यथाचैतत्तथा भट्टशंभुना तत्तदभियुक्तवचनान्युदाहरता "अस्यापि[3] अभावमिच्छन्ति ये माध्यमिकवादिन" इत्यत्रोपपादितम् । **संबन्धानिरूपणादिति** । यदि हि अविद्यात्मिका शक्तिः स्वीकृता स्यात्तदा सांवृतः कोपि संबन्धः, तामपि परिहरतः कोनु नामानयोः संबन्धः स्यादित्यभिप्रायः । असत्प्रकाशोयमिति यदिदमसदधीननिरूपणत्वं ज्ञानस्य तत्तेनासता तस्य संबन्ध इति शङ्कते—**असदधीनेति** । दूषयति—**न तदधीनेति** । संबद्धयोर्हि निरूप्यनिरूपकभावो दृष्टः, नहि जातु धौतकलधौतकलशधवलिम्ना तालफलकालिमा निरूप्यमाणो दृष्टचर इत्यर्थः । भवतु संबन्धान्तरमपि संयोगादिलक्षणमिति नेत्याह—**असतश्चेति** । अथ घटस्य प्रकाश इतिवत् किं न स्यादिति तत्राह—**ज्ञानजन्येति** । असत्त्वाद्धेतोर्ज्ञानजन्यातिशयानाधारत्वात् अपरोक्षज्ञानविषयभावानुपपत्तेः, घटादिवदिति दृष्टान्तो व्यतिरेके । शङ्कते—**अयमसदनुभव इति** । अयमर्थः । अस्तितावदयं निरूप्यनिरूपकभावनियमः, तेन हेतुना तेनासता तस्य ज्ञानस्याविनाभावः कश्चिदस्ति मूलभूत इति विकल्प्यते[4] इति । परिहरति—**नैवमतदुत्पत्तेरिति** । अयमभिसन्धिः । त्रिविधोह्यविनाभावः सौगतसमये, स्वभावः कार्यमनुपलब्धिश्च । यदाह कीर्तिर्न्यायबिन्दौ—'त्रिरूपाणि त्रीण्येव लिङ्गान्यनुपलब्धिः स्वभावः कार्यं चेती'ति । तत्रानुपलब्धिरर्थाभावावेदिका, यथा यदुपलब्धिलक्षणप्राप्तं सन्नोपलभ्यते सोऽसद्व्यवहारविषयः, यथान्यत्र क्वचिद्दृष्टः क्वचिद्देशविशेष उपलब्धिलक्षणं प्राप्तो घटपटादिर्नोपलभ्यते, नोपलभ्यते च शशविषाणादिरर्थ इति साधर्म्यवत्प्रयोगः । स्वभावकार्याख्यौ तु भावबोधकौ यथा वृक्षशिंशपात्वयोः यथावाग्निधूमयोरिति । तदप्युक्तं कीर्तिना 'कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् । अविनाभावनियमोऽदर्शनान्न[5]तु दर्शनादिति ।

---

१ विज्ञानमात्रसत्त्ववादिनो योगाचारस्येति शेषः । २ माध्यमिकेनेत्यर्थः । ३ विज्ञानस्येत्यर्थः । ४ विकल्प्यत इति कल्प्यत इति पाठः साधुर्भाति । ५ अनुपलब्धेरित्यर्थः । इदमपि नियामकादित्यस्य विशेषणम् । दर्शनादित्यस्यान्वयव्यतिरेकेत्यादिः ।

वस्य तदविनाभावासंभवात् । तस्मात्स्वप्रत्ययासादितस्वभावभेदं विज्ञानमेवासत्प्रकाश इत्यसत्ख्यातिवादिनामसत्प्रलाप इत्यारोप्यमाणं नासत् ।

नापि सत् । नेदं रजतमित्यादिबाधविरोधात् । यत्र बाध्यते ततोऽन्यत्रास्तीति चेन्न । तत्र प्रमाणानिरूपणात् । तथाहि भ्रान्त्यनुभवस्तत्र प्रमाणमुत बाधानुभवः किंवा भ्रमानुपपत्तिः बाधानुपपत्तिर्वा असत्ख्यात्यनुपपत्तिर्वा । नाद्यः । तस्य पुरोवर्तिरजतसत्तामात्रगोचरतयाऽसंनिहिततत्सत्तायामौदासीन्यात् । न द्वितीयः । बाधानुभवस्यापि पुरोवर्तिन्यारोपितांभावविषयस्य देशान्तरतत्सत्तानावेदकत्वात् । न तृतीयः । रजतावभासस्य यथाप्रतीतपुरोवर्तिरजतसत्तां विनानुपपत्तावपि देशान्तरे तदीयसत्तामन्तरेणानुपपत्त्यभावात् । न चतुर्थः । बाधस्य प्रसक्तप्रतिषेधात्मनस्तत्रैव तत्सत्ताक्षेपकतयाऽन्यत्र तत्सत्तानाक्षेपकत्वात् । नच वाच्यमन्यत्रापि तस्यासत्त्वे तत्रापि कुतो न तस्य बाधः स्यादिति । तत्र तस्याप्रसक्तेरेव बाधाभावोपपत्तौ तत्सत्ताध्यवसायायोगात् । नेदं रजतमिति पुरोवर्तिनि रजततादात्म्यनिषेधात्मबाधानुभवो रजतमर्थात्क्वापि परिशिनष्टीति चेन्न । तथासति वनस्पत्योरिव विविक्तयोर्द्वयोरप्यत्रैवानन्तरं प्रतीतिप्रसक्तेः । नापि पञ्चमः । असतः संसर्गस्येव रजतस्याप्यसतः ख्यात्युपपत्तेः । अथाधुनिकस्य कस्यचिन्मतानुसारेणेदं रजतमिति ज्ञानमि-

---

अन्वयव्यतिरेकाभ्यां न भवतीत्यर्थः । तदिह ज्ञानस्यासल्लक्षणार्थबोधकस्वाभाव्यादनुपलब्धिता दूरापेता । सदसतोः स्वभावस्वभाविताभावाच्च, न स्वभावाविनाभावः । उक्तं हि न्यायबिन्दौ—'स्वसत्तामात्रभाविनि साध्यधर्मे हेतुः स्वभाव' इति, विज्ञानस्यासदुत्पत्त्यभावाच्च न कार्यकारणभाव इति । असत्ख्यातिनिराकरणमुपसंहरति—**तस्मादिति** ।

सत्ख्यातिं निराकरोति—**नापीति** । न वयमत्रैव सत्त्वं ब्रूमः येन बाधविरोधः स्यादपित्वन्यत्रेति शङ्कते—**यत्रेति** । भवेदेवं यद्यन्यत्र सत्त्वे प्रमाणं स्यान्नतु तदिति परिहरति **न तत्रेति** । संभावितप्रमाणानि विकल्प्य दूषयति—**भ्रान्त्यनुभवेत्यादिना** । प्रत्यक्षमर्थापत्तिर्वा इत्यर्थः । भ्रमानुपपत्तिं दूषयति—**न तृतीय इति** । अत्यन्तासतः संसर्गस्याप्यपरोक्षप्रतीतिमङ्गीकुर्वतो रजतस्यापि तथाप्रतीतिसंभवान्न सत्तापेक्षेति सूचितम् अनुपपत्तावपीत्यपिना । **तत्रैव तत्सत्तेति** । संनिधेरित्यर्थः[2] । ननु यद्यन्यत्राप्यसदत्रैव तत्रापि बाधः स्यान्नत्वेतदस्ति ततो नूनमवगच्छामोऽन्यत्र सदिति तत्राह—**नच वाच्यमित्यादिना** । हेतुमाह—**तत्र तस्येति** । बाधाभावस्त्वन्यथासिद्ध इत्यर्थः । ननु न वयं रजतबाधान्यथानुपपत्त्या रजतसत्त्वं ब्रूमः अपितु तादात्म्यमात्रबाधो धर्मिभूतं रजतं क्वापि परिशिनष्टीत्याशङ्क्य निषेधति—**नेदमिति** । अयमर्थः । कथमिदमवधार्यते तादात्म्यनिषेधोयं न धर्मिनिषेध इति । यदि हि धर्मिणो रजतस्य मानान्तरात्सत्त्वमवसीयेत तदा प्रसक्तस्यापीदमंशस्येवाबाध इत्यवधार्येत, नत्वेतदस्ति, नहि दूरस्थस्थावरयोर्भेदाग्रहात्परस्परात्मत्वारोपे नेदिष्ठं तिष्ठतश्च विवेकग्रहात्तादात्म्यांशनिषेधे तत्रैवानन्तरप्रतीतिविदनयोरस्ति प्रतीतिः । एतदुक्तं भवति । प्रसक्तयोस्तादात्म्यांशनिषेधो धर्मिणोस्तत्रैव समनन्तरप्रतीत्या व्याप्तस्तन्निवृत्तौ निवर्तत इति । नच तत्र संनिहितयोस्तादात्म्यारोप इहतु सन्निहितासन्निहितयोरिति वैषम्यम् । एतादृशेषु तादात्म्यारोपासंप्रतिपत्तेः, द्वावेतौ नैक इतिवदबाधनाच्च । असतः ख्यात्यनुपपत्तिरिति पञ्चमं पक्षं निषेधति—**नापि पञ्चम इति** । असत एव संसर्गस्यापरोक्षतया ख्यातिरिति यस्य मतं तस्य कानु नामानुपपत्तिः असतो रजतस्य प्रतीताविन्त्यर्थः । न्यायकल्पतरावुदीरितमाशङ्कते—**अथाधुनिकस्येति** । न संसर्गोऽत्र प्रतीयते येनासतः प्रकाशमानता

---

१ तत्सत्तापादकतयेत्यर्थः । एवमग्रेऽपि अनाक्षेपकत्वादित्यत्र द्रष्टव्यम् । २ सन्निधिरिति पाठान्तरम् ।

दमाकाररजताकारयोर्न संसर्गग्राहकमपितु तयोरेकज्ञानसंसर्गिणोर्भेदाग्रहादयथार्थव्यवहारो गृह्यमाणयोर्भेदाग्राहि सविकल्पकमेकं विज्ञानं विभ्रम इति भ्रमलक्षणाभ्युपगमात् । तथाच नासतः कस्यचित्ख्यातिरिति कश्चिद्ब्रूयात्तं प्रति ब्रूयात् । मध्यमवृद्धव्यवहारेऽप्येकज्ञानोपारोहिणोः संसर्गिणोरसंसर्गाग्रहादेव व्यवहारोपपत्तौ बालस्य संसर्गज्ञानानुमानानुदयाच्छब्दप्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गात् । एवमनुमानाभास इव सदनुमानेऽप्यसंसर्गाग्रहादेव संसर्गव्यवहारोपपत्तेरनुमानोच्छेदः, प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्योच्छेदश्च । ज्वालैकत्वव्यवहारवत्सर्वत्र प्रत्यभिज्ञायामसंसर्गाग्रहादेव संसर्गव्यवहारोपपत्तेरिति गुरुमतनिरसनेनैव गुरुमतपरिपोषणनिपुणमतेर्मतं निरस्तमिति ।

किंच कणभक्षाक्षचरणमतमवलम्ब्यैवमन्यथाख्यातिमन्यथावर्णयतो द्वितीयसूत्रे मिथ्याज्ञानविवेचनवेलायाम्—'इहात्मनि मिथ्याज्ञानमनेकप्रकारं वर्तते, तद्यथाऽनित्ये नित्यमिति सभये निर्भय'मित्यादिभाष्यविरोधः । 'कः पुनर्विपर्ययोऽतस्मिंस्तदिति प्रत्यय'इत्युद्योतकरवार्तिकविरोधश्च प्रसज्येतेति, 'बध्यतां बध्यतां बालो नानेनार्थोऽस्ति जीवता । स्वपक्षहानिकर्तृत्वाद्यः कुलाङ्गारतां गत' इति न्यायविषयतामयं नातिवर्तते । तस्मादसत्ख्यात्यनुपपत्तिरपि नान्यत्र सत्तावेदिकाऽऽरोपितस्य । कुत्रचेदमारोपितमन्यत्र भवद् भवेत् । न तावद्देशान्तरादौ, तस्यासन्निहितस्य द्रष्टुमयोग्यत्वात् । दुष्टं करणं विप्रकृष्टमपि द्रष्टुं

स्यात् । तद्दृष्टान्तेन च रजतस्य सत्त्वं निषेधेताऽपितु शुक्तिरजतयोः स्वरूपमात्रग्राहीदमेकं विज्ञानमित्यर्थः । तर्हि किं तत्संसृष्टव्यवहारो निर्निबन्धनो, न, भेदाग्रहनिबन्धन इत्याह—**अपित्विति** । कथं तर्ह्यख्यातेर्भेद[1]स्तत्राह—**गृह्यमाणयोरिति** । एकं विज्ञानमित्यख्यातेर्भेदः, सविकल्पकमिति च वस्तुमात्रग्राहिणो निर्विकल्पकाद्विवेचितो, नेदं रजतमित्यादिभ्यश्च भेदाग्राहीति व्यावृत्तिः, घट इत्याद्येकैकवस्तुग्राहिविज्ञानमितरस्माद्भेदं न गृह्णाति उक्तरूपं चातस्तन्निवृत्त्यर्थं गृह्यमाणयोरित्युक्तम् । एकैकेन[2] ज्ञानेन तु भेदवत्पटादेरप्यग्रहणाद्व्यावृत्तिः । फलितमाह—**तथाचेति** । तदेतद्दूषयति—**तंप्रति ब्रूयादिति** । एकज्ञानोपारोहस्वीकारेपि संसर्गज्ञानापलापसाम्यात् अख्यातिवादिनि संसर्गज्ञानापलापिन्युक्तं शब्दानुमानप्रत्यक्षाप्रामाण्यप्रसङ्गं दोषमत्राप्याह—**मध्यमवृद्धेत्यादिना** । किंचैकस्मिन्नेव घटे स एवायं घटो न भवतीति विभ्रमे लक्षणमव्यापकम् । विद्यमानभेदयोरिति विशेषणेपि दूरगिरिशिखरतरुनिकरमा[3]त्रग्राहिप्रत्ययेऽतिव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् । एतन्मतदूषणमुपसंहरति—**इति गुरुमतेति** ।

किंच कणादाक्षपादमतावलम्बिना तावदिदं वक्तुं न युक्तं, भाष्यवार्तिकविरोधेनापसिद्धान्तापातादित्याह—**किंच कणभक्षेत्यादिना** । **द्वितीयसूत्रे**—'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्ग' **इति** । **आत्मनी**त्यधिकरणे[4] सप्तमी । अत्र ह्यनित्ये इत्यादिसप्तम्या आधा[5]राधेयरूपसंबन्धग्राहित्वं विभ्रमस्य कण्ठोक्तमिति भावः । **स्वपक्षहानीति** । प्रह्लादं प्रति हिरण्यकशिपुवचनम् । अन्तिमपक्षोक्तदूषणमुपसंहरति—**तस्मादिति** । तदेवं साधारण्येनारोपितस्यान्यत्र सत्त्वं नास्तीत्युक्तमिदानीं विशेषतो दूषयितुमुपक्रमते—**कुत्र चेदमिति** । अन्यथाख्यातिं निराकरोति—**न तावदिति** । ननु यदि न दुष्टाक्षस्य

---

१ प्राभाकरमताद् भेद इत्यर्थः । २ एकैकविषयकेणेत्यर्थः । ३ मात्रपदेन भेदो व्यवच्छिद्यते । यदा गिरिशिखरवर्ती तरुनिकर इति प्रत्यक्षं नच परस्परं तरूणां भेदो गृह्यते तदा त्वदुक्तभ्रमलक्षणस्य तत्राऽतिव्याप्तिरिति भावः । ४ वैषयिके इति शेषः । नतु औपश्लेषिके । अनात्मसमवेतस्य मिथ्याज्ञानस्याप्रसिद्ध्याऽऽत्मनीतिविशेषणस्य व्यर्थत्वापत्तेः । ५ अनित्यादेर्नित्यत्वादिना सह य आधाराधेयभावरूपः संबन्धस्तद्ग्राहित्वमित्यर्थः । वस्तुतस्तु अनित्ये इति विषयसप्तमी । अनित्यविशेष्यकं नित्यत्वप्रकारकमित्यर्थः ।

शक्नोतीतिचेन्न । दुष्टकरणस्य पुंसः सर्वदर्शित्वप्रसङ्गात् । अतो दोषोऽप्यसदनिर्वचनीयं वा दर्शयति, दृष्टानुसारात् । तदेवं न देशान्तरादावारोप्यसद्भावः । अस्तु तर्हि बुद्धौ, स्वरूपेणासतो गगनारविन्दादिवदप्रतिभासात्, नेदं रजतमिति बाधस्येदंतामात्रगोचरत्वात्, द्वयोर्बाधकल्पनायां कल्पनागौरवात्, नेदं रजतमिति च रजते बाधादर्शनात् । नचेदंतानिषेधे सत्यनिदंतया बहिरपि व्यवस्थोपपत्तौ कुतः संविदाकारतेति सांप्रतम् । व्यवहितस्यापरोक्षसंविदैक्यमन्तरेणापरोक्षत्वानुपपत्तेः, संविदाकारो रजतं संप्रयोगमन्तरेणापरोक्षत्वात्संवेदनवदिति प्रयोगोपपत्तेः ।

ननु संप्रयोगो नाम किमिन्द्रियसंयोगादिविशेषः किं वा संबन्धमात्रम् । नाद्यः । रूपादिनाऽनैकान्त्यात् । द्वितीयेतु विशेषणासिद्धिः । दृष्टान्ते साधनविकलता च । नह्याध्यासिकसंबन्धं विनास्माकं रूप्यं तद्धीश्चापरोक्षा, धीरूपत्वे च रजतादेर्भ्रान्तिं विनापि दर्शनप्रसङ्ग इति चेन्मैवम् । इन्द्रियसन्निकर्षानधीनापरोक्षत्वस्य विवक्षितत्वात् । संवेदनस्य चेन्द्रियसंबन्धमन्तरेणैव स्वतःसिद्धतया साक्षिसिद्धत्वेन वा साधनवैकल्याभावात् । नच धीरूपत्वे रजतादेर्भ्रान्तिविनापि दर्शनप्रसङ्गः । धियोऽन्यत्वेऽपि पटादिवद्भ्रान्तिं विनापि दर्शनप्रसङ्गस्य तुल्यत्वात् । ततो धीरूपमेव रूप्यमिति चेत्तदयुक्तम् । अत्यन्तालीकाया अपि बाह्यतायाः प्रतिभासवदत्यन्तासतोपि रजतादेः प्रतिभासोपपत्तेः । नच नेदं रजतमितीदन्तामात्रमेव बाध्यते कल्पनालाघवादिति न्याय्यम् । इदं रजतमिति प्रतिपन्नविशिष्टर-

विप्रकृष्टद्रष्टृत्वं कुतस्तर्हि दोषस्य दोषत्वमिति तत्राह—**अतो दोषोऽपीति** । प्राप्तकार्यप्रतिबन्धकत्वेसति विपरीतकार्यनिष्पादको दोषः, तदिहाप्यसदनिर्वचनीयं वा सत्त्वेन भासयतोस्तीत्यर्थः । **दृष्टानुसारादिति** । असत्संसर्गावभासकत्वस्य ज्ञाने त्वयैव स्वीकारादित्यर्थः । आत्मख्यातिमवतारयति—**अस्तु तर्हीति** । तत्र युक्तीराह—**स्वरूपेणासत इत्यादिना** । नन्वस्य सत्त्वकल्पनं नेदं रजतमिति बाधविरुद्धमिति नेत्याह—**नेदं रजतमिति** । अथ किमिति तदयं निषेधतीत्यत आह—**द्वयोर्बाधकल्पनायामिति** । अनुभवमपि प्रमाणयति—**नेदं रजतमिति** । नन्विदंतानिषेधे सत्यनिदंतया विप्रकृष्टं भवत्वत्यन्तसन्निधानं त्वात्मरूपप्रत्ययात्मकं कुतस्त्यमिति तत्राह—**नचेदंतानिषेधेसतीति** । हेतुमाह—**व्यवहितस्येति** । संप्रयोगरहितस्येति यावत् । संविदाकारतायामनुमानमपि प्रमाणमाह—**संविदाकारो रजतमित्यादिना** । घटादेरनुमेयस्य च व्यवच्छेदार्थं संप्रयोगमन्तरेणेत्याद्युक्तम् ।

यदत्र न्यायदीपावल्यां दूषणमुक्तं तदनुवदति—**नन्वित्यादिना** । **रूपादिनेति** । संयोगमन्तरेणापरोक्षता रूपादेः समवायमन्तरेण च शब्दव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य तथापि संविद्रूपता नास्तीत्यनैकान्त्यम् । नच तत्रापि संविद्रूपत्वमेव सर्वस्य संविद्रूपताङ्गीकारादिति वाच्यम् । तथासति विपक्षासंभवेन संप्रयोगमन्तरेणेति विशेषणवैयर्थ्यात् । संबन्धमात्रविवक्षायां तद्राहित्यविशेषणमसिद्धं, चैतन्येनाध्यासिकसंबन्धस्वीकाराद्रजतसंवेदनयोः । अत एव दृष्टान्तस्य साधनवैकल्यं चेत्याह—**द्वितीयेत्विति** । तर्कबाधमप्याह—**धीरूपत्वेचेति** । तदेतत्परिहरति पूर्ववादी—**मैवमित्यादिना** । न संबन्धमात्रराहित्यं विवक्षितं, किंत्विन्द्रियसंबन्धराहित्यं, तेन नानैकान्तिकताऽसिद्धी इत्यर्थः । साधनवैकल्यं परिहरति—**संवेदनस्य चेति** । रूप्यज्ञानस्येत्यर्थः । **स्वतःसिद्धतयेति** बौद्धाभिप्रायेण । **साक्षिसिद्धतयेति** स्वाभिप्रायेण । तर्कविरोधं परिहरति—**नचेति** । पूर्वपक्षमुपसंहरति—**तत इति** । न तावदसतः ख्यात्यनुपपत्तिः, बहिष्ट्वे तदभावादित्याह—**अत्यन्तालीकाया इति** । नच न्याय्यमित्युक्तं तत्र हेतुः—**इदं रजतमिति** । कल्पनायां हि लाघव-

१ इदन्तामात्रमित्यर्थः । २ केवलसमवायमित्यर्थः । तेन संयुक्तसमवायादिना रूपादेः प्रत्यक्षस्वीकारेऽपि न क्षतिः ।

जतस्य नेदं रजतमिति बाधस्य चानुभवसिद्धतया कल्पनीयत्वाभावात् । अतएव कल्पनालाघवन्यायानवतारात् । नच संविदैक्यमन्तरेणापरोक्षत्वानुपपत्तिः । बाह्यतावत्तदुपपत्तेः ।

किंचारोपितं बुद्धौ चेत्, गुञ्जापुञ्जादौ दहनसमारोपे देहदाहप्रसङ्गः । बुद्धावपि तस्याता न्त्विकत्वादप्रसङ्ग इतिचेत्तर्हि न तद्बहिः सन्नान्तरित्यत्यन्तासदनिर्वचनीयं वा स्यात्, गत्यन्तराभावात् । संप्रयोगमन्तरेणापरोक्षत्वादिति हेतुर्बहिष्ट्वेऽप्यबुद्ध्याकारे वर्तत इति सव्यभिचारः । तस्मान्नासत् नापि सत्समारोपितं, नापि सदसद्रूपं विरोधात् । अविरोधेवा न भ्रान्तिबाधौ, द्वयोरपि परमार्थविषयत्वात् । उभयाकारस्यैकाकारप्रतिभासो भ्रम इतिचेत्, तर्हि बाधस्यापि भ्रमत्वप्रसङ्गः । तस्याप्येकाकारविषयत्वात् । सर्वज्ञानानां च सर्वात्मनाऽनवभासकत्वाद्भ्रान्तित्वप्रसङ्गो दुर्वारः स्यात् । तस्माद्गत्यन्तराभावादनिर्वचनीयमारोपितमिति सिद्धम् ।

ननु किमिदमनिर्वचनीयत्वं किं निरुक्तिविरहः किंवा निरुक्तिनिमित्तस्य विरहः । नाद्यः । इदं रजतमित्यादिनिरुक्तेरङ्गीकारात् । न द्वितीयः । विकल्पासहत्वात् । तथाहि निरुक्तेर्निमित्तं ज्ञानमर्थो वा । नाद्यः । रजतादिज्ञानस्य निरुक्तिनिमित्तस्य मायावादिभिरभ्युपगमात् । न द्वितीयः । अर्थस्यापि सतो विरहेऽसत्ख्यातिप्रसङ्गात्, असतोपि विरहे सत्त्वप्रसङ्गात् । उभयविरहस्य च परस्परविरुद्धयोर्लोकसिद्धयोरन्यतरनिषेधस्येतरविधिनान्तरीयकत्वनियमदर्शनादेवानुपपत्तेः । भावाभावयोरलौकिकयोः स्वकपोल

मनुसरणीयं, नचात्र कल्पना, प्रमाणमार्गागतत्वादितरथाऽतिप्रसङ्गादहं रजतमिति प्रतीतिप्रसङ्गाच्चेति भावः । अनुपपत्त्यन्तरं परिहरति—**नच संविदैक्यमिति** ।

तदेवमप्रामाणिकत्वमुक्त्वा प्रमाणबाधं चाह—**किंचारोपितमित्यादिना** । स यदि ब्रूयादान्तरं न वस्तु सदतो न दाहादिरिति तं प्रत्याह—**तर्हीति** । अपसिद्धान्तापत्तिरित्यर्थः । यत्त्वनुमानमुक्तं तद्बहिष्ट्वेऽनैकान्तिकमित्याह—**संप्रयोगमित्यादिना** । सत्ख्यातिनिराकरणमुपसंहरति—**तस्मादिति** । अस्तु तर्हि सदसदात्मकमारोपितं यथाहुः 'स्वरूपपररूपाभ्यां नित्यं सदसदात्मके । वस्तुनि ज्ञायते किंचिद्रूपं कैश्चित्कदाचने'ति । तत्राह—**नापि सदसद्रूपमिति** । ननु यद्यपि परमार्थविषयत्वमुभयोस्तथाप्युभयाकारस्य सतोऽर्थस्यैकाकारग्राहित्वात् पूर्वज्ञानं भ्रान्तमित्याशङ्कते—**उभयाकारस्येति** । तर्ह्यसदाकारमात्रग्राहिणो बाधकस्यापि स्याद्भ्रान्तित्वमित्याह—**तर्हीति** । अत्यल्पंचेदं, सर्वज्ञानानामेवैवंभावाद् भ्रान्तित्वप्रसक्तिरित्याह—**सर्वज्ञानानां चेति** ।

आरोपितमनिर्वचनीयमित्युपसंहृतं तदाक्षिपति—**नन्विति** । किं निरुक्तिविरहोऽनिर्वचनीयत्वं, किंवा निरुक्तिनिमित्तस्य विरहः, किंवा ज्ञानबाध्यत्वं, अथवा प्रतिपन्नोपाधौ निषेधप्रतियोगित्वमिति । तत्र प्रथमं निषेधति—**नाद्य इत्यादिना । निरुक्तेर्निमित्तमिति** । निर्वचनसंबन्धि हि निर्वचनीयं, तच्च निमित्तं ज्ञानमपि भवति । कारणतया संबन्धित्वात् । तथा विषयतयाऽर्थोपि । तयोर्विरहश्चेदनिर्वचनीयत्वं विवक्षितमित्यर्थः । ज्ञाननिमित्तविरहं दूषयति—**नाद्य इति** । विषयज्ञानं हि शब्दप्रयोगे निमित्तं तच्च त्वयाप्यभ्युपेयते इत्यर्थः । अर्थविरहपक्षं दूषयति—**न द्वितीय इति** । अर्थविरह इति कोर्थः, किं सन्नर्थो नास्तीति, तर्ह्यसन्नेवार्थ इत्यसत्ख्यातित्वमेव न पुनरनिर्वचनीयत्वमित्याह—**अर्थस्यापीति** । अथासन्नर्थो नास्तीति तर्हि सन्नेवार्थ इति सत्ख्यातित्वमेवेत्याह—**असतोपि विरह इति** । ननूभयोरप्यर्थयोर्विरहोऽर्थविरहस्तथा च नार्थान्तरतेति तत्राह—**उभयविरहस्य चेति** । तत्र किं लोकप्रसिद्धसदसतोर्विरहोऽनिर्वचनीयत्वं उत स्वमतसङ्केतितयोः । नाद्यम्, असंभवादित्याह—**लोकसिद्धयोरिति** । द्वितीये आह—**भावाभावयोरिति** । निषेधयोः

---

१ सत्ख्यातीति, पुस्तकान्तरे असत्ख्यातीति पाठः सचाज्ञाननिबन्धनः ।

रिकल्पितयोर्निषेधसमुच्चयाङ्गीकरणे तु लौकिकसदसतोरनिषेधात् न निरुक्तिनिमित्तार्थासंभवः । अतो न सदसद्विलक्षणमनिर्वचनीयं, नापि ज्ञानबाध्यत्वं, बाध्यत्वशब्देन निवर्त्यत्वाङ्गीकारे पूर्वज्ञानस्य संस्कारस्य चोत्तरविज्ञाननिवर्त्यत्वादनिर्वाच्यत्वापातः । विश्वस्य चेश्वरज्ञाननिवर्त्यत्वादनिर्वाच्यत्वं स्यात् इति लक्षणस्यातिव्याप्तिः । अथ बाध्यत्वं नाम बाधकज्ञानविषयत्वं, तदा शुक्त्यादेर्ब्रह्मणश्चानिर्वाच्यत्वं स्यात्, तयोरधिष्ठानतया बाधकज्ञानविषयत्वात् । अथ नाभूदस्ति भविष्यतीति कालत्रयसत्तानिषेधो बाधस्तद्विषयत्वं च बाध्यत्वमिति । मैवम् । मायाविवर्तस्य पुरोवर्तिरजतस्य तथाविधनिषेधविषयत्वानङ्गीकाराल्लक्षणस्याव्याप्तेः, लौकिकपरमार्थरजतस्यात्र तथाविधनिषेधविषयत्वाङ्गीकारादनिर्वाच्यत्वापत्तिरिति लक्षणस्यातिव्याप्तेश्च । एतेन प्रतिपन्नोपाधौ निषेध्यत्वमनिर्वचनीयत्वमित्यपास्तम् । पुरोवर्तिनि प्रतिपन्नस्य रजतस्याधिष्ठानज्ञानेन मायायां विलीयमानायां तत्परिणामतया स्वयमेव विलीयमानस्य नेदं रजतमिति निषेधाविषयत्वात् ।

किंचात्र प्रमाणं, ख्यातत्वेसति बाध्यत्वानुपपत्तिः । असतो नरशृङ्गादेरख्यानात्सतश्च चिदात्मनो बाधाभावात् उभयस्य चेह दर्शनादितिचेत् । न । देशान्तरे सत्त्वात्ख्यातेरिहासत्वाद्बाधस्यापि संभवात् अन्यथाप्युपपत्तेः । किंचासतो भानमनुपपन्नमित्यसत् । असतोपि तच्छब्दाद्भानात्, अन्यथात्वपार्थकत्वं वाक्यस्य, प्रयुक्तपदानां संभूयकारित्वनियमात् ।

किंचेदं सद्विवक्षितं, किं सत्तायुक्तम् ? अथाबाध्यम् ? उत ब्रह्मस्वरूपम् ? नाद्यः । सत्तायु-

---

समुच्चयः निषेधसमुच्चयः । तृतीयं निषेधति—**नापि ज्ञानबाध्यत्वमिति** । तत्र वक्तव्यं किं बाधकज्ञाननिवर्त्यत्वं, किंवा बाधकज्ञानविषयत्वं, किंवा कालत्रयनिषेधप्रतियोगित्वम् । तत्र प्रथमं निषेधति—**बाध्यत्वशब्देनेति** । द्वितीयं दूषयति—**अथ बाध्यत्वं नामेति** । अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानं हि त्वन्मते बाधकं तथाच स्पष्टैवातिव्याप्तिः । अस्मन्मतेपि नेदं रजतमित्यत्राधिष्ठानमपि स्फुरतीत्यर्थः । तृतीयमुत्थाप्य दूषयति—**मैवमिति** । त्वन्मतेऽनिर्वचनीयरजतस्य तत्रैवाविद्ययोत्पन्नत्वात्प्रत्यभिज्ञायमानत्वाच्च न कालत्रयेप्यभावः शक्याङ्गीकारोऽतोऽव्याप्तिः, कस्मिंश्चिदपि लक्ष्येऽवर्तमानत्वादित्यर्थः । अतिव्याप्तिं चाह—**लौकिकेति** । तृतीयपक्षोक्तं दूषणं चतुर्थेप्यतिदिशति—**एतेनेति** । अतिदिश्यमानामव्याप्तिमेव विवृणोति—**पुरोवर्त्तिनीति** । अधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेनाधिष्ठानाज्ञानमेव बाध्यते । तत्परिणामरूपयोस्तु ज्ञानज्ञेययोः स्वयमेव विलय इतिहि तव समयः । तथाच रूप्यादेर्निषेध्यत्वाभावादव्याप्तिर्लक्षणस्येत्यर्थः ।

एवं लक्षणमाक्षिप्य प्रमाणं प्रतिक्षिपति—**किंचात्र प्रमाणमित्यादिना** । अर्थापत्तिं शङ्कते—**ख्यातत्वे सतीत्यादिना** । अनुपपत्तिमेव स्फोरयति—**असतो नरशृङ्गादेरित्यादिना** । इमामर्थापत्तिं मानमनोहरकारोक्तान्यथाप्युपपत्त्या दूषयति—**न । देशान्तरेत्यादिना** । अनुदयमप्याह—**किंचेति** । यद्यसतो न भानं कथमसत्पदं बोधकं स्यात्, यदिचाबोधकमसत्पदं कथमपार्थकं नाम निग्रहस्थानं न भवेदिति भावः । निरर्थकं चात्रापार्थकत्वेन विवक्षितम् । नन्वसतोऽभानादित्यत्रासत्पदस्याबोधकत्वेपीतरपदानां बोधकत्वात्कथमपार्थकता तत्राह—**प्रयुक्तपदानामिति** । इदमपि तेनैवोक्तं, यदाह 'असतो भासनायोगा'दित्यादिनाशङ्क्य प्रथमे त्वसत्पदस्य बोधकत्वेऽसतो भासनायोगादित्यनेन व्याघातः । अन्यथानर्थकत्वं प्रयुक्तपदानां संभूयकारित्वनियमादिति ।

यत्तु तेनैव द्वितीये सत इति कोऽर्थ इत्यादिदूषणमुक्तं तदाह—**किंचेदंसद्विवक्षितमित्यादिना** ।

---

१ लक्ष्यावृत्तित्वसाम्यादव्याप्तिपदस्यासंभवे प्रयोगः ।

क्तस्य प्रपञ्चस्य भवन्मते बाध्यतया यत्सत्तदबाध्यमिति व्याप्तेरसिद्धेः । न द्वितीयः । यदबाध्यं तदबाध्यमिति साध्याविशिष्टत्वापत्तेः । न तृतीयः । सिद्धसाधनत्वात् । अर्थान्तरत्वाच्च । किंचान्यथैवोपपत्तिरभ्यूहनीया, सद्विलक्षणत्वे नृशृङ्गवत्ख्यात्यनुपपत्तेः असद्विलक्षणत्वे चात्मवद्बाधायोगादुभयविलक्षणस्योभयानुपपत्तेः ।

नच वाच्यं सदसत्त्वे बाधाभावाभानप्रयोजके न तु तद्वैलक्षण्ये गौरवादिति । असतोपि तत्पदात्प्रतिभानेन सतोपि प्रपञ्चस्य बाध्यत्वदर्शनेनोक्तोत्तरत्वात् । तदेवं नार्थापत्तिरनिर्वचनीये प्रमाणम् । अस्तु तर्ह्यनुमानं—विवादपदमनिर्वाच्यं भ्रमविषयत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथात्मा । नचाप्रसिद्धविशेषणः पक्षः । इच्छादीनामष्टद्रव्यातिरिक्ताश्रितत्वानुमानवत्सामान्यतः प्रसिद्धिविशेषपरिशेषाभ्यां तत्प्रसिद्ध्युपपत्तेरितिचेन्न । शुक्त्यादावात्मनि च विपक्षे वर्तमानतया विरुद्धत्वात्, गुणत्वलिङ्गेन क्वचिदाश्रितत्वप्रसाधनवदनिर्वाच्यत्वसाधने लिङ्गाभावात् । अथैतद्दोषपरिजिहीर्षया विमतं सदसद्विलक्षणं दोषप्रयुक्तभानत्वात् भ्रान्तिसिद्धतादात्म्यवदिति प्रयुञ्जीत । तदप्यसत् । दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् ।

नहि शुक्तिरजततादात्म्यस्य सदसद्वैलक्षण्यं परीक्षकैरभ्युपगम्यते, येनोभयवादिसिद्धतया तस्य दृष्टान्तता स्यात् । अथ भावरूपतयाऽपरोक्षत्वेन भानाद्बाधाच्च तस्य सदसद्वैलक्षण्यं युक्त्या साध्येत, तदा रजतस्यापि तथा तत्साधयितुं शक्यमिति व्यर्थोयं बकबन्धविधिप्रयासः । किंचेदं दोषप्रयुक्तभानत्वं किं दोषजन्यज्ञानविषयत्वं, उत दोषजन्य-

---

प्रथमं दूषयति—**नाद्य इति** । यत्सत्तायुक्तं तदबाध्यमितिव्याप्तिः क्व दृष्टा । न तावत्प्रपञ्चे । तस्य सत्तायुक्तत्वेपि बाध्यत्वेन व्यभिचारभूमित्वात् । नापि ब्रह्मणि, तस्याबाध्यत्वेपि निर्धर्मकत्वेन सत्तायुक्तत्वाभावादिति भावः । द्वितीये तु सतो बाधाभावादिति कोर्थः योयमबाध्यस्तस्य बाधाभावादिति, तथाच साध्याविशिष्टत्वमित्याह—**न द्वितीय इति** । यद्ब्रह्मस्वरूपं तदबाध्यमिति हि तृतीयः पक्षः । तथाचास्यार्थस्यास्माभिरप्यङ्गीकारात्सिद्धसाधनं प्रपञ्चस्यानिर्वचनीयत्वापर्यवसानादर्थान्तरंचेत्यर्थः । त्रीणि हि दूषणानि अर्थापत्तेः, अन्यथैवोपपत्तिरन्यथाप्युपपत्तिरनुदयश्चेति तत्रान्यथाप्युपपत्तिमनुदयं चोक्त्वाऽन्यथैवोपपत्तिमाह—**किंचेति** । सद्वैलक्षण्येऽसद्वैलक्षण्य उभयवैलक्षण्ये चानुपपद्यमानाभ्यां ख्यातिबाधाभ्यां सदसदात्मकत्वमेव रजतादेः सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

स्यादेतत् । सद्विलक्षणत्वे नृशृङ्गवत् ख्यात्यनुपपत्तिरित्युक्तमयुक्तम्, सद्वैलक्षण्यस्य सप्रतियोगिकतयाऽनेकज्ञानापेक्षस्य कल्पनागौरवेण भानाभावं प्रति प्रयोजकत्वायोगात्, एवमसद्वैलक्षण्येपि, तस्मादसत्त्वमेवाभाने प्रयोजकं तद्धि निरपेक्षं लध्विति, तथा बाधाभावेपि सत्त्वमेव प्रयोजकं लघुत्वादेव, तदिह बाधो दृश्यमानः सद्वैलक्षण्यं गमयति ख्यातिश्चासद्वैलक्षण्यमिति, तदेतदाशङ्क्य निषेधति—**नच वाच्यमित्यादिना** । उक्तान्यथोपपत्तिमेव दूषणमाह—**असतोपीति** । एवमर्थापत्तिं दूषयित्वाऽनुमानं शङ्कते—**अस्तु तर्हीति** । तत्र हि भ्रमविषयत्वं हेतुरधिष्ठानतया भ्रमे प्रतिभासमाने शुक्त्यात्मादौ वर्तेत इति विरुद्ध इत्याह—**न शुक्त्यादाविति** । किंच यथा तत्र गुणत्वेन सामान्यतः क्वचिदाश्रितत्वसाधनं, नैवमनिर्वाच्यत्वस्य सामान्येन साधने लिङ्गमस्ति किंचित्, ततो वैलक्षण्यमित्याह—**गुणत्वेति** । अप्रसिद्धविशेषणतापरिहारायान्वयव्यतिरेक्यनुमानं न्यायरत्नदीपावलीस्थं शङ्कते—**अथैतद्दोषेति** ।

साध्यवैकल्यमेव विशदयति—**नहि शुक्तीति** । अथ तादात्म्यस्य प्रथमं युक्त्या सदसद्वैलक्षण्यं प्रसाध्य तद्दृष्टान्तेन प्रपञ्चस्य तत्साध्यते तर्हि सैव युक्तिरत्रैवोपन्यस्यतामलमनेन दण्डसर्पमारणन्यायेनेत्याह—**अथ भावरूपतयेत्यादिना** । भवतु वा यथाकथंचित्परं तथापि हेतुरेवायं न घटत इत्याह—**किंचेत्या-**

---

१ ख्यातिबाधोभयेत्यर्थः । २ देशान्तरे सत्वात् ख्यातेरिहासत्त्वाद्बाधस्यापि संभवादिति पूर्वोक्तेत्यर्थः । ३ नकुलव्यापाद्यमानस्य सर्पस्य दण्डेन मारणमिव रजततादात्म्यानिर्वचनीयत्वसाधकयुक्त्यैव रजतस्यापि तत्त्वसिद्धौ तवानुमानोपन्यासोऽयमिति भावः ।

प्राकट्याश्रयत्वम् । नाद्यः । ज्ञानस्यैकत्वेन तज्ज्ञानविषयाधिष्ठाने व्यभिचारात् । न द्वितीयः । प्रतिवादिनं प्रत्यसिद्धत्वात् । नहि देशकालव्यवहितस्य रजतादेर्दोषजन्यभानाश्रयत्वमुपपद्यतेऽभ्युपेयते वा परैः । किंचेदमनिर्वचनीयत्वं न भ्रान्तिज्ञानानुकूलं, नापि बाधकज्ञानानुसारि । भ्रान्तौ सदिदं रजतमिति सत्त्वेन बाधे च नेदं रजतमित्यसत्त्वेन स्फुरणात् । अपिचानिर्वचनीये रजतशब्दो न जातिनिबन्धनस्तत्र जातेरभावात्, भावे वा सत्यरजतवदेवाबाध्यत्वप्रसङ्गात् । नाप्यौपाधिकः । पाचकादिशब्दवदखण्डशब्दत्वात्, उपाधेरनिरूपणाच्च । नाप्यक्षादिशब्दवद्रूढः । स्वभ्रान्तिमात्रसिद्धस्यान्यत्रादृष्टचरत्वेन रजतस्य तेनागृहीतसंबन्धत्वात् । किंचानिर्वचनीयं चेद्रजतं, न प्रतीयेत । तथा हि किं दुष्टेन्द्रियेण तत्प्रतीतिरुत संस्कारात् अथवा साक्षिचैतन्यात् । नाद्यः । तस्य प्रतिभासमात्रशरीरतया संप्रयोगायोग्यत्वात् । न द्वितीयः । अननुभूते संस्काराभावात् । न तृतीयः । इन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायिनः केवलसाक्षिवेद्यत्वासंभवात् । नचाधिष्ठानविषयतयान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिः । तथासति ज्ञानद्वयस्वीकारेणाख्यातिमतानुमतिप्रसङ्गः ।

नच संसर्गप्रतीतेरभ्युपगमान्नाख्यातिप्रसङ्गः, तथापि विज्ञानद्वयाभ्युपगमेनाख्याति-

---

दिना । भानशब्देन ज्ञानमभिधीयते प्राकट्यं वेत्यर्थः । प्रथमेऽनैकान्तिकतामाह—**नाद्यो ज्ञानस्येति** । अधिष्ठानज्ञानस्यादोषजन्यत्वादितरस्य[३] च ज्ञानत्वानङ्गीकारादसिद्धिरित्यप्येके । द्वितीये स्वरूपासिद्धिरित्याह—**न द्वितीय इत्यादिना** । यद्यपि त्वत्पक्षे भ्रमस्य[४] साक्षिवेद्यतास्वीकारादस्त्येवापरोक्ष्यं तथापि विषयावच्छिन्नाभिव्यक्तचैतन्यरूपप्राकट्यं नास्तीत्यपि द्रष्टव्यम् । किंच यदुपपादनायेदमनिर्वचनीयत्वमाद्रियते ताभ्यामेव भ्रान्तिबाधाभ्यां विरोधादयुक्तमेतदित्याह—**किंचेदमिति** । रजतशब्दप्रयोगानुपपत्तिरप्यनिर्वचनीयत्वबाधिकेत्याह—**अपिचानिर्वचनीयेति** । तत्र वक्तव्यं किमयमनिर्वचनीये रजते रजतशब्दो जातिनिबन्धनः, किंवोपाधिनिबन्धनः, किंवाक्षादिशब्दवद्रूढ इति विकल्प्याद्यं निषेधति—**न जातिनिबन्धन इति** । अङ्गीकारे बाधकमाह—**भावे वेति** । रजतत्वाधिकरणं हि रजतं नाम तदिदमपि चेत्तथाविधं तद्वदेवाबाध्यमपि स्यादित्यर्थः । द्वितीयं निषेधति—**नापीति** । हेतुमाह—**अखण्डशब्दत्वादिति** । अयौगिकत्वात् । यथाहि पाचक इत्यत्रावयवशक्त्या पचिक्रियासंबन्धाभिधानेन तद्युक्ते वर्तनं नैवं रजतशब्दस्यास्ति, ण्वुलादिवत्कर्त्रादिविहितप्रत्ययाभावादित्यर्थः । अथ यथाऽखण्डत्वेपि जातिशब्दस्योपाधिवाचकत्वं तद्वत्किं न स्यादित्यत आह—**उपाधेरिति** । तृतीयं निषेधति—**नाप्यक्षादीति** । यद्यप्यक्षादौ न सर्वत्रानुगतः कश्चिज्जातिरुपाधिर्वार्थोऽस्ति येन साधारणशब्दत्वं तथापि विभीतकत्वदिवेनत्वादिभिरवान्तरधर्मैः शक्यः सङ्गतिग्रहः, आकाशादेश्चानादिवृद्धव्यवहारप्रसिद्धतया, इह तु न तथाविधमपि किंचिदस्ति, भ्रान्तिसिद्धस्य प्रतीतिमात्रजीवनत्वात् । प्रतीतेश्च प्रत्यात्मवृत्तित्वादतोऽगृहीतसङ्गतिकत्वादप्रयोग एवात्र रजतशब्दस्य प्रसज्येतेत्यर्थः । अनिर्वचनीयत्वे रजतस्य प्रतीत्यनुपपत्तिरपि बाधिकेत्याह—**किंचानिर्वचनीयं चेदिति** । इन्द्रियेण प्रतीतिरिति प्रथमं पक्षं निराचष्टे—**नाद्य इति** । इन्द्रियव्यापारात्पूर्वमेव निर्वृत्तं पश्चादिन्द्रियसंप्रयोगाज्ज्ञायमानं ह्यैन्द्रियकम्, न चैवं प्रतीतिमात्रशरीरं रजतमित्यर्थः । **अननुभूत इति** । प्रतीतिसमसमयशरीरस्य पूर्वानुभवाभावात्संस्काराभावे न ततः प्रतीतिरित्यर्थः । साक्षिवेद्यतां निराचष्टे—**न तृतीय इति** । यत्र हीन्द्रियादिव्यापाराभावेऽप्यापरोक्ष्यं यथाऽज्ञानादौ तत्साक्षिवेद्यं नाम इतरथातिप्रसङ्गात्, नचेह तथाभाव इत्याह—**इन्द्रियान्वयेति** ।

ननु यद्यप्यधिष्ठानविषयतया अन्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धत्वान्न रजतज्ञानमिन्द्रियजम्, अपि त्वविद्यापरिणाम इति ज्ञानद्वित्वमङ्गीक्रियते, तथापि संसर्गज्ञानस्वीकारान्नाख्यातिप्रसक्तिरिति तत्राह—**नच संसर्गेति** ।

---

१ अधिष्ठानारोप्यविषयकस्येति शेषः । २ जात्यतिरिक्तस्य धर्मस्येत्यर्थः । ३ रजताकाराविद्यावृत्तिरूपस्येत्यर्थः । ४ तद्विषयस्येत्यर्थः ।

प्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्, इदमाकारविषयमिन्द्रियजन्यं ग्रहणं रजततत्संसर्गविषयं साक्षिचैतन्यमित्यभ्युपगमात् । तदित्थं लक्षणप्रमाणयोरनिरूपणान्नानिर्वचनीयावभासो विभ्रम इति । अत्रोच्यते । प्रत्येकं सदसत्त्वाभ्यां विचारपदवीं न यत् ॥ गाहते तदनिर्वाच्यमाहुर्वेदान्तवेदिनः ॥१३॥ सत्त्वेनासत्त्वेन च विचारासहत्वे सति सदसत्त्वेन च यद्विचारं न सहते तदनिर्वाच्यम् । नचैवंसत्यव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा । सर्वभ्रमगोचराणां तथाभावनियमात्, सदादीनां च तत्तद्विचारसहत्वेन परैरभ्युपगमाच्च । एवं च सति निरुक्तिविरहः किंवा निरुक्तिनिमित्तस्य च विरह इत्यादिविकल्पोऽकाण्डताण्डवितम् । निरुक्तेर्निमित्तभूतायाः प्रतीतेस्तदालम्बनस्य चार्थस्य व्यवहारगोचरत्वेपि सदसदादिप्रकारैर्निश्चित्य वक्तुमनर्हत्वाङ्गीकारात् ।

नच परस्परविरुद्धयोः सदसत्त्वयोर्निषेधसमुच्चयोऽनुपपन्नोऽन्यतरनिषेधस्यान्यतरविधिनान्तरीयकत्वादिति युक्तं, निषेधसमुच्चयस्य तात्त्विकत्वानङ्गीकारात् । [1]तत्तत्प्रतियोगिदुर्निरूपतामात्रप्रकटनाय तद्विलक्षणत्वाभिलापः । नहि स्वरूपतो दुर्निरूपस्य किंचिदपि रूपं वास्तवं संभवति, तथा सति तस्यापि तात्त्विकत्वप्रसङ्गात् । नचैकतरनिषेधोऽन्यतरविधिनान्तरीयकः । अनिर्वचनीयवादिनं प्रति व्याप्त्यसिद्धेः ।

ज्ञानबाध्यत्वं वाऽनिर्वचनीयत्वं । नच पूर्वज्ञानसंस्कारयोरतिव्याप्तिः, तयोर्ज्ञाननाश्यत्वेपि

किंचेन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरधिष्ठानोपक्षये स्पर्शनेनापि तद्ग्रहे तादृशभ्रमप्रसङ्गः । नच तेन सादृश्याग्रहादप्रसङ्गः, विसदृशेपि तद्दृष्टेरिति । ज्ञानद्वित्वाभ्युपगममेव प्रकटयति—**इदमाकारेत्यादिना । रजततत्संसर्गेति ।** तज्ज्ञानाकाराविद्यापरिणामस्याप्युपलक्षणम् । पूर्वपक्षमुपसंहरति—**तदित्थमिति ।** तत्र लक्षणं श्लोकेन संगृह्णाति—**प्रत्येकमिति ।** यत्प्रत्येकं सदसत्त्वाभ्यां सत्त्वेनासत्त्वेन सदसत्त्वेन च विचारपदवीं विचारमार्गं न गाहते न प्रविशति तदनिर्वचनीयमिति वेदान्तवेदिन आहुरिति योजना । अत्र सदसत्त्वाभ्यां विचारपदवीं न गाहते यत्तदनिर्वाच्यमित्युक्ते सदसतोरतिव्याप्तिः तयोरप्युभयप्रकाराभ्यामनिर्वाच्यत्वादत उक्तम्—**प्रत्येकमिति ।** तयोः प्रत्येकं विचारसहत्वात् । तावत्युक्ते समुदितयोः सदसतोरतिव्याप्तिः तदर्थं—**सदसत्त्वाभ्यामित्युक्तं ।** संगृहीतं लक्षणं विवृणोति—**सत्त्वेनासत्त्वेनेत्यादिना ।** एतदुक्तं भवति—न प्रकारत्रितयप्रतियोगिकाभाववत्त्वमनिर्वचनीयत्वं किंतु प्रकारत्रयप्रतियोगिकाभावत्रयवत्त्वमनिर्वचनीयत्वमिति । अव्याप्त्यभावमाह—**सर्वभ्रमेति ।** अतिव्याप्त्यभावमाह—**सदादीनामिति ।** एवंच सति यदुदयनेन तात्पर्यशुद्धौ हि द्वितीयसूत्रे विपर्ययविचारावसरे गर्जितं 'किमिदमनिर्वचनीयत्वं किं निरुक्तिविरह एवे'त्यादि । तदस्थाने एवानाकलितपराभिसंन्धिना संभ्रान्तमित्याह—**एवं च सतीति । अकाण्डताण्डवित**मनवसरनर्तनम् । तत्र हेतुः—**निरुक्तेरिति ।** न निरुक्तिमात्रस्य तन्निमित्तस्य वाऽभावोऽनिर्वचनीयत्वं किंतु सदादिप्रकारैर्निश्चित्य वक्तुमनर्हत्वमित्यर्थः ।

यत्त्वत्रापि तेनोक्तं तदनूद्य निराकरोति—**नच परस्परेति ।** समुच्चयानुपपत्तौ हेतुः—**अन्यतरनिषेधस्येति ।** नच युक्तमित्युक्तं तत्र हेतुमाह—**निषेधसमुच्चयस्येति ।** अनुपपन्न इति कोऽर्थः, यदि प्रमाणयुक्त्याघातं न सहत इति सिद्धमेवेदमस्माकमद्वैतवादिनामिति भावः । कस्तर्हि सदसद्विलक्षणशब्दार्थस्तत्राह—**तत्तत्प्रतियोगीति ।** प्रतियोगी सत्त्वादिः । किमुत्तरकातरतयेयमाश्रीयते विधा? न, अपरथाऽसंभवादित्याह—**नहि स्वरूपत इति ।** स्वरूपेण सदसत्त्वादिभिर्दुर्निरूपस्य प्रपञ्चस्य योयं सदसद्वैलक्षण्यं धर्मः तस्य कथं सदादित्वेन निरूपणसंभवः, तथात्वे वा तदाश्रयस्यापि तथात्वप्रसङ्गादित्यर्थः । किंचाङ्गीकृत्य व्याप्तिमिदमुक्तं सैव नास्तीत्याह—**नचैकतरेति ।**

तृतीयमपि लक्षणं समर्थयते—**ज्ञानबाध्यत्वं वेति ।** पूर्वज्ञानादौ ज्ञानबाध्यत्वलक्षणाभावं दर्शयितुं

---

१ तत्तत्प्रतियोगिभिर्दुर्निरूपतेति तृतीयासमासः ।

ज्ञानबाध्यत्वाभावात् । बाधो हि नाम प्रतिपन्नोपाधावभावबोधनम् । नच पूर्वज्ञानस्य तत्संस्कारस्य वा प्रतिपन्नोपाधावात्मनि नासीदात्माधिकरणं ज्ञानं संस्कारो वेत्यभावो बोध्यते । ईश्वरस्य ज्ञानेन च मुद्गरप्रहारेणेव घटादेः प्रपञ्चस्य प्रध्वंस एव क्रियते नाभावबोधनमतो नातिव्याप्तिः । एतेन बाधकज्ञानविषयत्वाच्छुक्त्यादेर्ब्रह्मणश्चानिर्वाच्यत्वप्रसङ्ग इत्यपास्तम् । धर्मितया बाधकज्ञानप्रतिपन्नत्वेऽपि बोध्यमानाभावप्रतियोगित्वाभावात् । अतएव प्रतिपन्नोपाधौ नाभूदस्ति भविष्यतीति कालत्रयसत्तानिषेधो बाधस्तद्विषयत्वं च बाध्यत्वमिति केचिदाचार्याः । नचाव्याप्त्यतिव्याप्ती । शुक्तिशकले प्रतिपन्नस्य रजतस्य कालत्रयेपि तत्र सत्ताभावस्य नेदं रजतमिति बाधेन बोध्यमानत्वात्, लौकिकपरमार्थरजतस्य देशान्तरादौ[१] सत्त्वेन प्रमितस्य तत्रासत्त्वबोधनस्याशक्यत्वात् । तस्य शुक्तिकाशकले कालत्रयासत्त्वं बोध्यत इतिचेन्न । तस्यात्राप्रसक्तेः ।

रजताभासप्रसक्तिरेव तत्प्रसक्तिरितिचेन्मैवम्, रजताभास इत्यप्रतीतेरिदं रजतमित्येव प्रतीतेश्च । प्रतिपन्नोपाधौ निषेधात्तदाभासता पश्चान्निश्चीयते इतिचेत्, एवं तर्हि नाव्याप्तिः, प्रतिपन्नोपाधौ तस्य निषेधस्य त्वयाङ्गीकारात् । अतएव न देशान्तरादौ प्रमितस्य लौकिकपरमार्थरजतस्यैतन्निषेधप्रतियोगित्वम् आभासविषयत्वात्तस्य । अन्यथा जगति रजतमेव न स्यात् । तस्माल्लौकिकपरमार्थरजतमेव नेदं रजतमिति निषेधप्रतियोगीति पूर्वाचार्यवाचोयुक्तिरपि पुरोवर्तिनि रजतार्थिनः प्रवृत्तिदर्शनाल्लौकिकरजतात्मत्वेनापरोक्षतया प्रतीतस्य कालत्रयेपि लौकिकरजतमिदं न भवतीति निषेधप्रतियोगितामङ्गीकृत्य

बाधस्वरूपमाह—**बाधो हि नामेति** । अभावबोधनप्रकारमेवानुकरोति—**नासीदात्माधिकरणं ज्ञानं संस्कारो वेति** । यत्त्वीश्वरज्ञाननिवर्त्यत्वस्वीकारादतिव्याप्तिरिति तत्राह—**ईश्वरज्ञानेन चेति** । अत्यन्ताभावबोधनं हि बाधः नतु ध्वंसकरणमित्यर्थः । एतेनेत्यस्यैव विवरणं—**धर्मितयेति** । यत्तु बाधलक्षणमनूद्याव्याप्त्यतिव्याप्तिभ्यां दूषयांबभूव तदपि परिहर्तुमुपक्रमते—**अतएवेति** । यत एव निषेधोऽभावबोधनमत एवेत्यर्थः । अव्याप्तिं निराकर्तुमाह—**शुक्तिशकले प्रतिपन्नस्येति** । नहि नेदं रजतमित्यस्यायमर्थः, यदिदानीं रजतं न भवतीति भावः । नन्वयं निषेधः किं लौकिकपरमार्थरजतविषयस्तथा च तत्रैव तावदतिव्याप्तिः अत्रैचासिद्धिरिति तत्राह—**लौकिकपरमार्थेति** । तत्रेदं वक्तव्यम् । किं यत्रेदं सत्त्वेन प्रमितं हट्टादौ तत्रैव निषेधः किंवा शुक्तौ, न तावद्देशान्तरे तत्र सत्ताग्राहकप्रमाणविरोधादित्यभिधाय द्वितीयं शङ्कते—**तस्य शुक्तिकाशकलेति** । अत्राप्रतीतस्य न निषेधः संभवतीति परिहरति—**न तस्येति** ।

ननु यद्यपि तस्यात्र न साक्षात्प्रसक्तिस्तथापि रजताभासः प्रतीतस्तद्द्वारा रजतत्वसाम्यात् तदपि प्रसक्तमिति शङ्कते—**रजताभासेति** । तत्र किं भ्रमकाले रजताभासतयावभासस्तत्प्रसक्तिः, उत दैवगत्या तथाभूतस्य स्वरूपेण । नाद्य इत्याह—**मैवं रजताभासेति** । द्वितीयं शङ्कते—**प्रतिपन्नेति** । तत्किं प्रतिपन्नशुक्तिकाद्युपाधौ रजतादेः कालत्रयसत्तानिषेधरूपबाधविषयत्वमङ्गीकृतं रजतादेराभासतासिद्धये तथाचायुष्मतैवाव्याप्तिः परिहृतेत्याह—**एवं तर्हीति** । ननु तथापि तद्द्वारा लौकिकरजतप्रसक्तिरप्यस्तीति नेत्याह—**अतएवेति । आभासविषयत्वादिति** । आभासविषयत्वेन त्वयाप्यङ्गीकारादित्यर्थः । न केवलं तवाङ्गीकारः, अनुपपन्नश्च लौकिकरजतनिषेध इत्याह—**अन्यथेति** । रजततदाभासयोरैक्यायोगाद्रजताभाससम्यग्रजतविषयकप्रतीतिद्वयाभावाच्चाप्रसक्तस्यैव सम्यग्रजतस्य निषेध इति वक्तव्यं तथाच यत्र यत्र प्रमितं तत्र सर्वत्र निषेधः स्यादित्यर्थः । नन्वेवं सति विवरणकाराचार्यवचनविरोध इत्यत आह—**तस्मादिति** । ननु लौकिकपरमार्थरजतात्मत्वेन चेत्प्रतीतं निषिध्यते, तर्ह्यन्यथाख्यात्यापातः, देशान्तरस्थरजतस्यात्रप्रतीतस्य निषेध इति

---

१ देशान्तरादौ । २ प्रातिभासिकरजते लक्षणस्यासंभव इत्यर्थः ।

नेतव्या । नचैवं सत्यन्यथाख्यातेः प्रसक्तिः । संसर्गवत्संसर्गिणोपि ख्यातिबाधान्यथानुपपत्त्या सदसद्विलक्षणताङ्गीकारात् । एवं च सति कुतोऽतिव्याप्तिः । प्रमाणं च तत्र ख्यातत्वे सति बाध्यत्वान्यथानुपपत्तिः ।

नच देशान्तरे सत्त्वादत्रासत्त्वाच्च ख्यातिबाधयोरन्यथाप्युपपत्तिः । अन्यत्र सत्ताया इह प्रतीत्यहेतुत्वात् । नहि भूमावम्भोरुहं सदिति दुष्टाक्षस्यापि नभसि तदवभासते । अप्रतीतत्वादेव च बाधायोगात् । नचासतोऽभाने श[१]ब्दस्यापार्थकत्वप्रसङ्गः । अपरोक्षभानाभावस्येह विवक्षितत्वात्, परोक्षभानस्य चानिराकरणात् । नच सच्छब्दार्थानिरुक्तेर्यत्सत्तद्बाध्यमिति व्याप्त्यसिद्धिः । त्वयापि द्वे तत्त्वे सदसती इति तत्त्वं व्यवस्थापयता यदेव सत्त्वेन व्यवस्थापितं तस्यैव मयापि व्यवहारदशायामबाध्यत्वोक्तेः । नचा[२]न्यथैवोपपत्तिः । सदसत्त्वयोरेवाबाधाभानप्रयोजकत्वोपपत्तौ तदि[३]तरवैलक्षण्यस्य तत्प्रयोजकत्वकल्पनायां गौरवात् ।

नचासतोऽपि तत्पदात्प्रतिभासनात्सत्तायुक्तस्यापि प्रपञ्चस्य बाधाभ्युपगमात्तयोरप्रयोजकत्वम् । अपरोक्षतया भानस्य व्यवहारदशायां चाबाध्यस्येह विवक्षितत्वात् । ननु सत्त्वासत्त्वयोरेवाबाध्यत्वाभानप्रयोजकत्वे यत्सद्विलक्षणं तद्बाध्यं यदसद्विलक्षणं तत्ख्यातिरिति व्यतिरेके गौरवं स्यात् । सत्त्वासत्त्वयोस्तु ख्यातिबाधप्रयोजकतायां लाघवमिति चेन्मैवम् । तवापि व्यतिरेके गौरवस्य तुल्यत्वात् अख्यात्यबाध्यत्वयोः सदसद्वैलक्षण्यस्य प्रयोजकत्वाङ्गीकारात् । एवमपि प्रयोजकत्वविनिगमनायां को हेतुरितिचेत्, पक्षान्तरे ख्यात्यसंभवः । तथाहि न तावत्सत्त्वादध्यस्तस्य ख्यातिः, तस्येहासत्त्वात् सतश्च ख्यातौ भ्रान्ति-

हि तेषामपि मतमित्यत आह—**नचैवं सतीति । संसर्गवदिति** । संसर्गस्य सदसद्वैलक्षण्याङ्गीकारादेव तावदन्यथाख्यात्यादिवादिभ्यः सिद्ध एव भेदः, संसर्गिणस्तु लौकिकपरमार्थरजततया प्रतीतस्यापि सदसद्वैलक्षण्यस्वीकारात् प्रसिध्यतितरां भेद इत्यर्थः । लौकिकपरमार्थरजताप्रतिषेधादेवातिव्याप्तिः परिहृतेत्याह—**एवंच सतीति** । लक्षणं समर्थयित्वार्थापत्तिं तावत्प्रमाणमाह—**प्रमाणं चेति** ।

अन्यथाप्युपपत्तिमुक्तां परिहरति—**नच देशान्तरेत्यादिना** । ननु दुष्टाक्षस्यान्यत्र सदन्यत्र प्रतीयत इति, नेत्याह—**नहि भूमाविति** । एवं प्रतीतेरन्यथाप्युपपत्तिं परिहृत्य बाधस्यापि तां परिहरति—**अप्रतीतत्वादेव चेति** । यत्त्वसतो भानाभावेऽसत्पदप्रयोगस्यापार्थकत्वप्रसङ्ग इति तत्परिहरति—**नचासत इति** । नासतो भानमात्रं प्रतिषिध्यतेऽपित्वपरोक्षभानम् । तथा च नान्यथोपपत्तिरपार्थकत्वं चेत्यर्थः । यत्तु सच्छब्दार्थं त्रेधा विकल्प्य दूषणमुक्तं तत्परिहरति—**नच सच्छब्दार्थेति** । शुक्तिरूप्याद्यपेक्षयाऽबाध्यत्वं च घटादौ व्याप्तमित्यर्थः । दूषणान्तरं परिहरति—**नचेति** ।

नन्वसत्त्वमभाने न प्रयोजकम्, असतोपि तच्छब्दाद्भानात् । नापि सत्त्वमबाधायां, सतोपि प्रपञ्चस्य बाधाङ्गीकारादित्युक्तमिति तत्राह—**नचासतोऽपीत्यादिना** । पूर्वोक्तमेव परिहारमत्राप्याह—**अपरोक्षतयेति** । नन्वबाध्यत्वे सत्त्वं प्रयोजकमङ्गीकुर्वता सद्वैलक्षण्यं बाध्यत्वे प्रयोजकं स्वीकर्तव्यं, तथा च प्रयोजकगौरवं स्यात् एवमितरत्रापि । मत्पक्षे त्वसत्त्वं बाध्यत्वे प्रयोजकं सत्त्वं च प्रतीताविति लाघवमिति न्यायरत्नदीपावलीयमाशङ्क्य तत्रापि व्यतिरेकेऽसद्वैलक्षण्यमबाधे प्रयोजकं सद्वैलक्षण्यं चाभाने प्रयोजकमिति गौरवं समानमित्याह—**मैवं तवापीति** । नन्वेवं समानगुणदोषत्वे किमित्यन्यतरपक्षे पक्षपात इति शङ्कते—**एवमपीति** । विनिगमना निर्णयः । सत्त्वं भाने प्रयोजकमिति पक्षे बाध्यस्य किं सत्त्वात् स्फुरणमुतासत्त्वान्नाद्य इत्याह—**न तावत्सत्त्वादिति** । दूषणान्तरमाह—**सतश्चेति** । असत इति पाठे द्वितीयपक्षनिषेधः । चस्त्वर्थः ।

१ शुक्तिरूप्याद्यभिधायिरजतादिशब्दस्येत्यर्थः । २ सद्विलक्षणत्वासद्विलक्षणत्वाभ्यां यथाक्रममभानाबाधयोरुपपत्तिः । ततश्च शुक्तिरूप्ये ख्यातिबाधयोर्दर्शनेन तयोरभावः सिद्ध्यति न तु सदसद्विलक्षणत्वमिति । ३ सत्त्वासत्त्वाभ्यामितरद् यद् वैलक्षण्यं तस्येत्यर्थः । ४ सत्तायुक्तत्वाबाध्यत्वब्रह्मस्वरूपत्वरूपप्रकारत्रयेणेत्यर्थः ।

बाधयोरनुपपत्तेश्च । असत्त्वे चापरोक्षतया भानत्वानुपपत्तेः । अनुमानमप्यत्र प्रमाणं विमतमनिर्वचनीयं बाध्यत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथात्मेति ।

संसर्गस्यैव बाध्यत्वाद्रजतस्य बाध्यत्वमसिद्धमितिचेन्न । द्वयोरपरोक्षतया प्रतिभासमानयोः संसर्गमात्रनिषेधे वनस्पत्योरिव विविक्तयोः बाधोत्तरकालमुभयोरपि इहावभासप्रसङ्गात् । नचाप्रसिद्धविशेषणः पक्षः । यस्मात्—'एकालम्बनसंसर्गनिषेधे सदसत्त्वयोः । धर्मत्वाद्रूपरसवत्सिद्धानिर्वचनीयता' ॥१४॥ विवादाध्यासिते सदसत्त्वे एकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनी धर्मत्वात् रूपरसवदिति अनिर्धारितधर्मिनिष्ठतया सामान्यतः सिद्धस्य सदसद्वैलक्षण्यस्य केवलव्यतिरेकिणो रजतधर्मिनिष्ठतयोपसंहारादप्रसिद्धविशेषणत्वाभावात् ।

सच दूषितपक्षात्पक्षान्तरपरिग्रहसूचकः । द्वितीयं निषेधति—**असत्त्व इति** । द्वितीययोजनायां तत्रैव हेतुः । तदेवमर्थापत्तिमुक्त्वानुमानमपि प्रमाणयति—**अनुमानमपीति** । **विमतमिति** । शुक्तिरूप्यादीत्यर्थः । अत्रच सदसद्विलक्षणत्वमनिर्वचनीयत्वं साध्यमिति न साध्याविशिष्टता ।

असिद्धिमन्यथाख्यातिवादी शङ्कते—**संसर्गस्येति** । परिहरति—**नेति** । असंनिहितबाधनिवारणायापरोक्षतयेत्युक्तम् । सामान्यतो दृष्टानुमानेनानिर्वचनीयतां साधयन्नप्रसिद्धविशेषणतां परिहरति—**एकालम्बनेति** । धर्मत्वाद्धेतोः सदसत्त्वयोरेकालम्बनसंसर्गनिषेधे एकनिष्ठसंसर्गाभावे एकाधिकरणात्यन्ताभाव इति यावत् । तस्मिन्साधिते रूपरसवदनिर्वचनीयता सिद्धा भवति इति योजनासंग्रहं विवृणोति—**विवादाध्यासिते इति** । अत्र च भावत्वाभावत्वे सत्त्वासत्त्वे एकधर्मिनिष्ठौ यावत्यन्ताभावौ तत्प्रतियोगिनी धर्मत्वात् यौ धर्मौ तावेकधर्मिनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिनौ यथा रूपरसौ तथाचामू ततस्तथेति प्रयोगः । भिन्नाधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितयार्थान्तरतानिवृत्त्यर्थं—**एकधर्मीत्युक्तम्** । सत्त्वमसत्त्वानधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि धर्मत्वात् रूपादिवदिति तु प्रयोगशरीरम् । नचार्थान्तरता, सतोऽसतो वोभयात्यन्ताभावद्वयाधिकरणत्वाभावात्, मिलितयोश्चैकत्वाभावादेकत्वे वा सदसदन्तर्भूततायामुभयाभावाधिकरणत्वायोगात्, अनन्तर्भूतत्वे च सिद्धं नः समीहितमिति क्वार्थान्तरता । नच प्रमेयत्वादौ व्यभिचारः, तेषामपि वेदान्तिमते पूर्वोदितन्यायेनैवात्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वात् । नच वैपरीत्यानुमानं, धर्मत्वहेतो रूपादावनैकान्तिकत्वात् । अपरे त्वेवमेतदनुमानं समर्थयामासुः । सत्त्वमसत्त्वानधिकरणानात्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगि अनात्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वाद्रूपादिवदित्यत्र विवक्षितम् । तेन चैतत्परिहृतं[2] भवति । धर्मत्वहेतोर्वाच्यत्वादिना व्यभिचारः । अथ तस्यापि निर्धर्मके ब्रह्मण्यभावेनाव्यभिचारः, तर्हि तस्मिन्नेव ब्रह्मणि निर्धर्मकतयोक्तसाध्यसिद्धेः न जडानिर्वाच्यतासिद्धिरित्यर्थान्तरता स्यादिति । नच व्याघातः । परस्परविरुद्धयोरपि नित्यत्वानित्यत्वयोरिव शुक्तिरजतादिसंसर्गेषु व्यावृत्तिसंभवात्[3] । अतएव विवादाध्यासिते सत्त्वासत्त्वे एकानात्मनिष्ठसंसर्गाभावप्रतियोगिनी न भवतः परस्पराभावरूपत्वात् नित्यत्वानित्यत्ववदिति न सत्प्रतिपक्षतापि । आरोपितसंसर्गे एवोभयव्यावृत्त्या साध्यविकलत्वादिति । तदेतदसमीचीनमिव । मेयत्वादेरपि सर्वधर्मविधुरे ब्रह्मण्यवृत्तेरव्यभिचारभूमित्वात् । नचार्थान्तरता । निर्धर्मके ब्रह्मण्यत्यन्ताभावस्याप्यवृत्तेः, वृत्तौ वा सत्त्वस्यापि वृत्तेरनर्थान्तरत्वात् । कथं तर्हि सत्त्वासत्त्वयोस्तत्तदत्यन्ताभावरूपयोर्ब्रह्मण्येव वर्तनम् । किमत्र चित्रं प्रत्यायकश्रुतौ[4] सत्यां, परस्परप्रतिक्षेपरूपभावाभावयोः संयोगादेरेकवृत्तितेष्टेश्च, स्वस्मिन्नेव च मेयत्वाद्यवृत्तेरात्माश्रयात् । प्रसाधयिष्यते चायमर्थः । व्याघातस्तु नियमानङ्गीकारेणात्रैव परिहृतः । नच नित्यत्वानित्यत्वव्यावृत्तेरारोप्यसंसर्ग उदाहरणम् । अत्यन्ताभावरूपस्य तस्य[5] नित्यतायाः परैरङ्गीकृतत्वात् । नहि सत्ता तत्र जातिरूपिणी स्वरूपसत्त्वाङ्गीकारात् । अस्तित्वात्मकस्य च तस्याभावेपीष्टेरिति । एतेन सामान्यादीनां नित्यत्वं व्याख्यातम् । तद्यथान्यासमेवास्तु अनुमानमलमतिवैदग्धीप्रकटनेन । **केवलव्यतिरेकिण** इति पञ्चमी । ननु सदिदं रजतमिति सत्त्वानुभवबाधितमिदं

---

१ बाध्यत्वरूपहेतोरिति शेषः । २ निरुक्तप्रतियोगित्वरूपहेतुस्वीकारेण प्रमेयत्वादौ व्यभिचाररूपं दूषणं परिहृतं भवतीत्यर्थः । ३ शुक्तिरजतादिसंसर्गेषु यथा परस्परविरुद्धे अपि नित्यत्वानित्यत्वे न स्त एवं तथाविधे सत्त्वासत्त्वे अपीति भावः । ४ सदेव सोम्येति–असदेवेदमिति च श्रुतिद्वये जाग्रतीत्यर्थः । ५ यावत्संसर्गात्यन्ताभावरूपस्य आरोप्यसंसर्गस्येत्यर्थः ।

नचानिर्वचनीयत्वे सदिदं रजतमिति भ्रमानुभवविरोधः। अधिष्ठानेदंतासंसर्गवत्तत्सत्तासंसर्गस्यापि अनिर्वचनीयस्यैव भ्रमेऽनुभवात्।

अपिच ब्रह्मणीव पारमार्थिकसत्तायाः प्रपञ्च इव च व्यावहारिकसत्ताया अभावेपि प्रातिभासिकसत्तास्वीकारेण सदिदं रजतमित्यनुभवो न विरुद्ध्यते। नच नेदं रजतमित्यसत्त्वानुभवविरोधः, अर्थक्रियासामर्थ्यलक्षणसत्त्वस्यैव तत्र निषिध्यमानत्वात्। नचानिर्वाच्ये रजतशब्दप्रयोगायोगः। सविकल्पकरजतानुभवसंस्कारजन्यतया रजतभ्रमस्य तद्वाचकशब्दोल्लेखोपपत्तेः। नचानिर्वचनीयत्वे रजतस्य प्रतीत्यनुपपत्तिः, शुक्त्यवच्छिन्नात्मचैतन्यस्याविद्याविवर्ततया चैतन्येऽध्यस्तत्वात्तेन प्रतीत्युपपत्तेः। नच संप्रयोगाभावादपरोक्षत्वानुपपत्तिः, अध्यस्तस्यापरोक्षतायां संप्रयोगानपेक्षत्वात्। अन्यथा भवतोपि रजततत्संसर्गयोरपरोक्षत्वाभावापातात्।

अधिष्ठानसंप्रयोगादेवापरोक्षत्वमस्मन्मतेपि तुल्यम्, अन्यत्र स्वपक्षपातात्। नचेन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वं रजतस्य, तयोरधिष्ठानग्रहणेनान्यथासिद्धत्वात्। नचैवंसति

सद्वैलक्षण्यानुमानमिति तत्राह—**नचानिर्वचनीयत्व इति।** यथाह्यपुरोवर्तिनो रजतस्य पुरोवर्त्यधिष्ठानारोपात्पुरोवर्तित्वप्रतिभासः। तथासद्विलक्षणरजतस्य सदधिष्ठाने समारोपितत्वात्सद्बुद्धिबोध्यत्वं न पुनः सत्त्वादिति परिहरति—**अधिष्ठानेति।**

अथवा सदिदं रजतमिति प्रातीतिकसत्त्वमनुभूयते पारमार्थिकव्यावहारिकसद्वैलक्षण्यं चानिर्वचनीयत्वं साध्यत इति नानुभवविरोध इत्याह—**अपिचेत्यादिना।** सदसद्विलक्षणतायां भ्रान्तिबाधानुभवविरोधो ह्यधस्तादभिदधे। तत्र भ्रान्तिविरोधं परिहृत्य बाधविरोधं परिहरति—**नच नेदमिति।** नेदं रजतमिति कोर्थः। नेदं मदभिमतरजतमिति। तथाचार्थक्रियासामर्थ्यलक्षणसत्त्वस्यैव निषेधान्न तद्वैलक्षण्यानुमानं विरुणद्धीत्यर्थः। सदसद्वैलक्षण्यमनिर्वचनीयत्वं मतं तन्निर्वाहावसरतया च पूर्वोदितलौकिकपरमार्थरजतविषयत्वनिषेधेन न विप्रतिषेधशङ्कापीति भावः। दोषान्तरमुक्तं परिहरति—**नचानिर्वाच्य इति।** रजतानुभवसंस्काररञ्जिता ह्यविद्या रजतज्ञानाकारेण विवर्तते। अननुभूतरजतस्य भ्रान्त्यनुपपत्तेः। सचानुभवः सविकल्पक इति शब्दोल्लेखवान्। तथाच तत्संस्काररञ्जिताविद्या तद्बुद्धिवत्तच्छब्दप्रयोगेपि हेतुः। एतदुक्तं भवति—रजतबुद्धिवद्रजतजातीयबुद्धिरप्युदेति। ततश्च तच्छब्दप्रयोग इति परस्यापि शुक्त्यादौ रजतत्वजात्याद्यसंभवात्तत्संस्कार एव शरणमिति भावः। या तु प्रत्यायकानुपपत्त्या प्रतीत्यनुपपत्तिरुक्ता तां परिहरति—**नचानिर्वचनीयेति।** शुक्त्यवच्छिन्नं यच्चैतन्यं तदविद्यापरिणामो हि रजतं, न तु केवलशुक्त्यविद्यापरिणामः, शुक्तेरविद्याकार्यस्य स्वकारणाविद्यां प्रत्याश्रयत्वायोगात्। तदुक्तमाचार्यैरिष्टसिद्धिकारैः—'शुक्त्यैवस्यात्मनोहोत्था[३] रूप्यधीः शुक्तिमोहजा। कथ्यते मृदवस्थात्मजातो मृज्जो यथा घटः' इति। ततस्तेनैव चैतन्येन रजतमपि वेद्यमित्यर्थः। रजतस्य शुक्तिसामानाधिकरण्योपपादनाय शुक्त्यवच्छिन्नेत्युक्तम्। नन्विन्द्रियसंप्रयोगाभावे कथमपरोक्षता तत्राह—**नच संप्रयोगेति।** न केवलमस्माकमयं नियमभङ्गोऽपितु भवतोपीत्याह—**अन्यथेति।**

ननु न देशान्तरस्थं रजतं रजतज्ञानविषयोपितु पुरोवर्ति वस्तु तच्चेन्द्रियसंयुक्तमितीन्द्रियसंप्रयोगादेवापरोक्षं तर्हीदमस्मन्मतेपि समानमिति प्रौढिमारूढः प्राह—**अधिष्ठानेति।** नन्विन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोः सतोः कथं तदभावो येनैवं परिह्रियत इति तत्राह—**तयोरिति।** अधिष्ठानग्राहकेन्द्रियग्राह्यतामन्तरेणारोप्यस्यापरोक्षतायां बाधकमाशङ्क्य परिहरति—**नचैवं सतीति।** न तत्रारोप्याधिष्ठानयोरेकेन्द्रियग्राह्यत्वनिय-

---

१ असत्त्वेऽपीत्यर्थः। २ सदिति पाठो भाति। ३ अवच्छेदकतासंबन्धेन शुक्तिनिष्ठो य आत्मा तदाश्रितमोहोत्थेत्यर्थः।

स्पर्शनेनाधिष्ठाने गृहीतेपि चाक्षुषो रजतविभ्रमः स्यादिति वाच्यम् । सादृश्यदर्शनजन्ये विभ्रमे तेनैवेन्द्रियेण सादृश्यस्य ग्रहणनियमात् । अन्यथा तवापि तिक्तो गुड इति विभ्रमो न भवेत् । आरोप्यस्य रसस्य रसनेन्द्रियग्राह्यतया द्रव्यग्राहकस्पर्शनेन्द्रियागोचरत्वात् । तस्मात्तत्राधिष्ठानग्रहण एवेन्द्रियस्योपयोग इति त्वयापि वक्तव्यम् । तथाच न तत्प्रकृतेपि दण्डवारितम् । नच ज्ञानद्वयाङ्गीकारादख्यातिप्रसङ्गः । इदमंशावच्छिन्नसाक्षिचैतन्यस्यैवाधिष्ठानज्ञानफलभूतस्य स्वमायाविवर्तरजतादिसिद्धित्वात् । अन्तःकरणवृत्तिलक्षणज्ञानद्वयानङ्गीकारात् ।

तदेवं लक्षणप्रमाणयोरनिर्वचनीये रजतादिविभ्रमे संभवात् तद्वद्द्वैतप्रपञ्चविभ्रमोपि वेदान्तवाक्यप्रमाणजन्यादधिष्ठानाद्वितीयात्मविज्ञानाद्विलीयत इति सिद्धम् । ननु कथं वेदान्तवाक्यानां सिद्धार्थबोधकत्वम् । सकलपदानां लोके कार्ये एव सङ्गतिग्रहणात् । लोकावगतसामर्थ्यः शब्दो वेदेपि बोधक इति न्यायात् ।

लोके च प्रवर्तकवचनश्रवणसमनन्तरं श्रोतुः प्रवृत्तिमुपलभ्य प्रवृत्तिलिङ्गेन प्रवर्तक-

---

माक्रमानुदयः, अपितु सादृश्यजन्यभ्रमेषु सादृश्याधिष्ठानयोरेकेन्द्रियग्राह्यतानियमात् तदभावापराधादित्याह—**सादृश्येति** । यदि च कस्मैचित्समानेन्द्रियग्राह्यत्वनियमदुराग्रहादुक्तरीतिर्न रोचेत तं प्रति बाधकमाह—**अन्यथा तवापीति** । विभिन्नेन्द्रियग्राह्यतामेव हेतुमाह—**आरोप्यस्येति** । तदेवमधिष्ठान एवेन्द्रियोपयोगमुपपाद्य ज्ञानद्वयाङ्गीकारादख्यात्यापत्तिमुक्तां परिहरति—**नच ज्ञानेति** । कोयं ज्ञानभेदः किं ज्ञप्तिभेद उतान्तःकरणवृत्तिभेदः । नाद्य इत्याह—**इदमंशेति** । उभयोरपीदमंशावच्छिन्नैकसाक्षिवेद्यत्वेन फलभेदाभावादित्यर्थः । द्वितीये प्राह—**अन्तःकरणेति** । नचैकत्रान्तःकरणपरिणामोऽपरत्राविद्यापरिणाम इति ज्ञानभेदः । अविद्यापरिणामस्य ज्ञानाभासत्वेन ज्ञानताऽसिद्धेः ।

उक्तंहि अविद्या वेद्यैः सह [1]भ्रम इति । वादार्थमुपसंहरन् समन्वयोपयोगमाह—**तदेवमित्यादिना** । भेदप्रपञ्चस्याविद्यापरिणामतया शुक्तिरूप्यादिवदनिर्वचनीयारोपितत्वात् तदधिष्ठानाद्वैततत्त्वसिद्धिः फलमित्यर्थः । इत्यनिष्टविपरीतबुद्धितस्तुच्छसद्विषयवाददूषणात् । व्यक्तमुक्तमिह तत्तदुक्तिभिः शक्यनिर्वचनतानिवारणम् । वेदान्तवाक्यजन्याददद्वितीयात्मविज्ञानादित्युक्तम् । तदसङ्गतम्, सिद्धेऽर्थे वेदस्य प्रामाण्याभावादिति कार्यवादी प्रत्यवतिष्ठते—**ननु कथमिति** । ननु भवतु लौकिकानां कार्ये शक्तिग्रहो वैदिकानां तु किमायातमित्यत आह—**लोकावगतेति** । निर्णीतं खल्विदं प्रमाणलक्षणे आकृत्यधिकरणे तदर्थचिन्तया । तथाहि—'स्वरवर्णलोपागमादिवैलक्षण्यात् अनध्यायादिधर्मभेदाल्लौकिकवैदिकव्यपदेशाच्च सष्टभेदयूपादिशब्दसाहचर्याच्च गोशब्दादेरपि लोकवेदयोर्भेदस्तद्भेदादश्ववालादिशब्देष्वर्थान्तरदर्शनात् 'उत्ताना वै देवगवा वहन्ति, तेजो वै घृत'मित्यादिषूत्तानवहनादिविपरीतलिङ्गाच्चार्थभेद इति प्रापय्य प्रतिविदधे, प्रत्यभिज्ञया तावदेकत्वं गवादिपदानामवगम्यते । नच स्वरवर्णलोपागमादिवैषम्यमात्रात् प्रत्यभिज्ञायमानशब्दस्वरूपभेदः, तथार्थोपि स एव, प्रत्यभिज्ञायमानत्वात्, उत्तानवहनादि तु स्तुतिर्न गवादिभेदप्रतिपादकं, तस्माद्भेदकाभावादभेदावगमाच्च शब्दार्थयोरैक्यमेव लोकवेदयोरिति लोकवेदाधिकरणे स्थितम् ।

नन्वस्तु लोकगृहीतसङ्गतिशब्दानां वेदेपि बोधकत्वं कथमेतावता सिद्धार्थबोधकत्वाभावस्तत्राह—**लोके-चेति** । अयमर्थः—गामानयेत्युत्तमवृद्धवचनश्रवणसमनन्तरं मध्यमवृद्धस्य गवानयनं दृष्ट्वा व्युत्पित्सुरित्थमाकलयति बालः, ज्ञानपूर्विकेयमस्य प्रवृत्तिः स्वतन्त्रप्रवृत्तित्वात् मदीयस्वतन्त्रप्रवृत्तिवदिति । तथैव स्वात्मदृष्टान्तेन प्रवर्तकप्रत्यये शब्दपूर्वकत्वं चानुमाय तस्मिञ्छब्दानन्तरभाविनि शब्दस्य शक्तिं गृह्णाति, तदनु च

---

१ वेद्यै रजतादिभिः सह भ्रमस्तज्ज्ञानाकारेण परिणामोऽपि अविद्यैवेति योजना ।

प्रत्यये पदसमुदायस्य सामान्यतः सामर्थ्यमधिगम्य पुनरावापोद्धाराभ्यां च प्रत्येकं कार्यान्विते पदानां सङ्गतिग्रहणात्, आनयनादिलक्षणकार्यविशेषे व्यभिचारेपि कार्यमात्रस्य सर्वत्राव्यभिचारात्तदन्वितस्वार्थेषु पदानां सामर्थ्याधिगमात् । नचान्तरेणापि व्यवहारं पुत्रस्ते जात इत्यादिवाक्यश्रवणसमनन्तरं श्रोतुर्मुखविकासादिना लिङ्गेन हर्षमनुमाय तद्धेतुप्रत्यये वाक्यस्य सामर्थ्यं सामान्यतोऽधिगम्यावापोद्धाराभ्यां पुनः पुत्रादिपदानां तनयाद्यर्थविशेषेषु सङ्गतिग्रहो दृश्यते इति वाच्यम् । परिशेषावधारणानुपपत्तेः, प्रियासुखप्रसवादेरपि हर्षहेतोः संभवात् । यत्र च प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीति प्रसिद्धपदसमभिव्याहारात्प्रसिद्धेतरपदार्थोऽप्रसिद्धमधुकरपदार्थः समधिगतविभक्त्यर्थश्च यं मधुपाने कर्तारं पश्यति तं मधुकरशब्दवाच्यत्वेन प्रत्येति । तत्रापि न कार्यपरताव्याकोपः, तादृश्या अपि व्युत्पत्तेर्व्यवहारनिबन्धनप्रथमकार्यव्युत्पत्तिनिबन्धनतया तदानुगुण्येन व्यवस्थानात्, पुत्रस्ते जात इत्यादेश्च सिद्धार्थप्रयोगस्य लाक्षणिकत्वे-

---

प्रयोगान्तरेषु गां बधानाश्वमानयेत्यादिष्वानयनगोशब्दयोरुद्धारे तदर्थयोरप्युद्धारात् प्रक्षेपे च प्रक्षेपदर्शनात् अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गवादिविशेषेषु पदविशेषस्य सामर्थ्यं गृह्णाति । सर्वत्र च कार्यान्वयाव्यभिचारात्तदन्वितपदार्थेषु सामर्थ्यं गृह्णाति, न पुनः पदार्थमात्रे, नाप्यन्यमात्रान्वितेषु । प्रथमावगताव्यभिचारिकार्यान्वयपरित्यागे प्रमाणाभावादिति । ननु कथं कार्यान्विते सामर्थ्यग्रहः, यावता पश्यानयबधानेत्यादावन्यदन्यत्कार्यं प्रतीयतेऽतो व्यभिचाराद्गवादिवदेव शब्दविशेषाभिधेयत्वमेव न सर्वशब्दसामर्थ्यप्रतियोगित्वमिति तत्राह—**आनयनादिलक्षणेति** । प्रकृत्यभिधेयबन्धनादिव्यभिचारेपि प्रत्ययाभिधेयानुगतकार्यमात्रं न व्यभिचरतीत्यर्थः । ननु यत्र प्रवृत्तिलिङ्गमवलम्ब्य सङ्गतिग्रहः तत्रैवं भवतु, यत्रतु मुखविकासादिलिङ्गाद्धर्षहेतुसिद्धार्थमनुमाय शब्दस्य सङ्गतिग्रहः यथा पुत्रस्ते जात इत्यादिषु तत्रावश्यं कार्यमन्तरेणैव सिद्धार्थे शब्दशक्तिराश्रयणीयेति तत्राह—**नचान्तरेणापीति** । नच वाच्यमित्युक्तं तत्र हेतुमाह—**परिशेषेति** । अयमभिसन्धिः—न तावत्प्रवर्तकवाक्येष्विव सिद्धार्थवाक्येषु प्रवर्तकविशेषानुमापकानयनादिप्रवृत्तिवदस्ति हर्षहेतुविशेषानुमापकं प्रत्यक्षलिङ्गं, मुखविकासादितु हर्षहेतुमात्रमनुमापयति । तद्विशेषस्तु परिशेषात्प्रार्थनीयः । नचैवं संभवति, पुत्रजन्मवदेव सुखप्रसवादेरनेकस्योपप्लवमानत्वात् विनिगमनाभावादतः पुत्रशब्दस्य सङ्गतिग्रहो दूरोत्सारित इति । यथाहुः नाथाः—'प्रमाणपरायणेन च परिशेषेण न तत्प्रतिपादकताध्यवसानं भूतभविष्यद्वर्तमानानां सन्निहितव्यवहितानां संभवात् पारिशेष्यावधारणाया अत्यन्तदुष्करत्वा'दिति । स्यादेतत् । अस्ति प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीत्यादिवाक्यं श्रुतवतः पुरुषस्य मधुकरप्रातिपदिकार्थमात्रमजानतः समयान्तरे सरसीरुहोदरविपरिवर्तिमधुकरमधुपानमवलोकयतः प्रसिद्धपदसमभिव्याहारबलान्मधुकरशब्दस्य मधुकरशब्दार्थे सिद्धे सङ्गतिग्रह इति तत्राह—**यत्रचेति** । किमिति न कार्यपरताव्याकोप इति तत्राह—**तादृश्या अपीति** । सोपि हीतरपदानां सङ्गतिं गृहीत्वा तत्समभिव्याहारादस्य सङ्गतिं गृह्णाति । इतरपदानां च व्यवहारबलात्प्रवर्तककार्यान्विते प्रथममेव सङ्गतिर्ग्रहीतव्या । नहि तत्रापि प्रसिद्धपदार्थसमभिव्याहारः शक्यपरिग्रहः । अनवस्थादौस्थ्यात् । तथाचोपजीव्यैकप्रयोजकानुगुण्येनात्राप्यध्याहृतकार्यान्विते शक्तिर्ग्राह्येत्यर्थः । कथं तर्ह्यगृहीतसङ्गतिकानां सिद्धार्थे प्रयोगः पुत्रस्ते जात इत्यादिपदानां तत्राह—**पुत्र इति** । ननु 'अभिधेयाविनाभूते प्रवृत्तिर्लक्षणेष्यते' इति लक्षणालक्षणात् अभिधेयकार्यान्वयसंबन्धः सिद्धार्थान्वयस्य

---

१ आनयनादिरूपकार्यात्मकव्यवहारमित्यर्थः । २ पुंसेति शेषः ।

नाप्युपपत्तेः, परस्परान्वयस्य कार्यान्वयाव्यभिचारात्, पुत्रस्ते जातस्तं पश्येति वक्तव्येपि कार्ये विव्रियतामिति पदावधीरणेन द्वारमिति प्रयोगवत्प्रयोगोपपत्तेः ।

ननु न कार्यान्विते पदानां सामर्थ्यमध्यवसातुं शक्यम् । कार्यस्य कार्यान्तराभावेन कार्यपदस्य कार्यान्वितस्वार्थाभिधायित्वानुपपत्तेः । योग्येतरान्विताभिधाने च प्रयोजकद्वैविध्यापातादिति चेत् । न । कार्यान्वयान्वयिनि कार्यपरपदार्थान्विते वा पदशक्तिग्रहणाभ्युपगमे प्रयोजकद्वैविध्याप्रसक्तेः ।

यत्तु कैश्चिदुच्यते कार्यान्वयान्वयिनि इत्यत्र किं कार्यं विशेषणमन्वयस्य किं वोपलक्षणम् । नाद्यः । अन्वयस्य कार्यविशिष्टस्य कार्यान्वये सति कार्यस्य संबन्धद्वयप्रसङ्गात् युगपच्च कार्यान्वययोर्विशेषणता विशेष्यता चापद्येत । नचैतत्सर्वमुपपन्नम्, अलौकिकत्वात् । नापि द्वितीयः । कार्यस्य शब्दशक्त्यगोचरत्वप्रसङ्गादिति । तदसत् । कार्यान्वयान्वयिनीति कार्यस्य संबन्धव्यावर्तकमात्रताया विवक्षितत्वात् । तत्र यथा गवादिपदार्थानामकार्यरूपाणां तत्संबन्धनिरूपकता तथैव कार्यस्यापि, संबन्धस्योभयनिष्ठत्वात् । इतरथा योग्येतरान्वयपक्षेऽप्यन्वययोग्येनेतरेणान्वयस्य विवक्षितत्वात् अन्वयस्य विशेषणोपलक्षणपक्षयोरुक्तदोषानुषङ्गस्तुल्य एव स्यात् ।

लिलक्षयिषितस्य वक्तव्यस्तत्राह—**परस्परान्वयस्येति** । कार्यान्वयस्य परस्परान्वयविशेषत्वादित्यर्थः । उक्तं च नाथेन—कार्यान्वयो हि परस्परान्वयाव्यभिचारी'ति । विवक्षितत्वात् कार्यान्वयवत् परस्परपदार्थान्वयविवक्षयापि लक्षणया लोकः शब्दं प्रयुङ्क्ते इति । अर्थलक्षणया परिहृत्य वाक्यैकदेशलक्षणया च परिहरति—**पुत्रस्ते जात इति** । यथाहि द्वारं विव्रियतामिति प्रयोक्तव्ये द्वारमिति वाक्यैकदेशं प्रयुङ्क्ते नचैतावता विव्रियतामिति नाध्याहरन्ति व्यवहर्तारः तद्वत्तं पश्येति वक्तव्ये कार्ये तद्व्यतिरेकेण पुत्रस्ते जात इत्येवं प्रयुङ्क्ते । अध्याहाराच्च वाक्यं पूर्णमित्यर्थः ।

उक्तप्रयोजकस्य कार्यपदे व्यभिचारं शङ्कते—**नन्विति** । ननु तस्य योग्येतरान्विताभिधायित्वं भवत्वित्यत आह—**योग्येतरेति** । अनुगतं प्रयोजकं दर्शयन् परिहरति—**न कार्येति** । कार्यान्वयः कार्यरूपोऽन्वयः तदन्वयि । तदाधारः सच कार्यमितरच्च भवति संबन्धस्य द्व्याधारत्वात् । तत्र सामर्थ्यं सर्वपदानामस्ति च कार्यपदस्येत्यर्थः । नयविवेककारोक्तं प्रयोजकमाह—**कार्यपरेति** । कार्यपरं यत्पदं तस्य योऽर्थः तेनान्विते सामर्थ्यमिति । तथाच न प्रयोजकभेदः, कार्यपदस्यापि कार्यपरगवादिपदार्थान्वितकार्यशक्तित्वादितरेषामपि कार्यपरलिङादिपदाभिधेयकार्यान्वितगवादिनिष्ठशक्तित्वादित्यर्थः ।

अत्र रत्नदीपावलीकृतः प्रथमं प्रयोजकं दूषयांबभूवुस्तदनुवदति—**यत्त्वित्यादिना । संबन्धद्वयप्रसङ्गादिति** । कार्यान्वयेत्यत्रैकः संबन्धस्तदन्वयीत्यत्रापर इत्यर्थः । किंच कार्यान्वयेत्यत्र कार्यस्य विशेषणत्वमन्वयस्य च विशेष्यत्वं, अन्वयीत्यत्र चान्वयस्य विशेषणत्वं कार्यस्य विशेष्यत्वमिति युगपदेव विशेषणत्वविशेष्यत्वे प्रत्येकमनयोरन्योन्यापेक्षया स्यातामित्याह—**युगपच्चेति** । उभयमप्यस्तु को दोष इत्यत आह—**नचेति । शक्त्यगोचरत्वप्रसङ्गादिति** । विशेषणस्यैव क्रियान्वयित्वनियमात्कार्यस्य च विशेषणत्वाभावात् अन्वयवत एव शक्तिगोचरत्वं ननु कार्यस्येत्यर्थः । तदेतत्परिहरति—**तदसदिति** । नात्र कार्यस्यान्वयं प्रति विशेषणत्वोपलक्षणत्वे विवक्षिते अपितूभयानुगतव्यावर्तकत्वमात्रं विवक्षितं नचैतदसिद्धमित्याह—**तत्र यथेति** । कार्यतदितरसंबन्धस्योभयनिष्ठत्वादितरवदेव कार्यमपि निरूपकमित्यर्थः । एतदेव प्रतिबन्द्या साधयति—**इतरथेति** । योग्येतर इत्यत्रान्वयं प्रतीति वक्तव्यं, यत्किंचियोग्यताया अन्वयानु-

---

१ कार्येण रूप्यते इति विग्रहः । २ क्रियापदेन विधेयं ग्राह्यम् ।

उपलक्षणपक्षेपि कार्यस्य शब्दशक्तिविषयत्वं न व्याहन्यते, कार्योपलक्षितत्वस्यान्वय विशेषणतया कार्यस्यापि परम्परया शब्दशक्तिप्रतियोगित्वोपपत्तेः । एवमनभ्युपगच्छतः स्वप्रच्युत्युपलक्षितसत्तायोगित्वमनित्यत्वमित्येवमादिलक्षणमपि न निर्वहति । प्रच्युतेः कार्यान्नन्वये सत्तायोगित्वमात्रस्यैव लक्षणत्वादात्मादेरप्यनित्यत्वापत्तेः । स्वयमेव चानुभूतिरनुभूतिव्यवहारहेतुप्रकाश इति प्रतिज्ञाय मोक्षदशायां व्यवहारहेतुत्वाभावात् लक्षणस्याव्याप्तिमाशङ्क्य व्यवहारहेतुत्वमुपलक्षणमित्यङ्गीकृत्योपलक्षितत्वमपि क्वचित्साध्यं यथा विनाशोपलक्षितसत्तायोगित्वमनित्यत्वमिति स्वकीयग्रन्थे निबद्धत्वात् । एतेन विवादपदानि पदानि न कार्यान्वयान्वयिनि शक्तिमन्ति पदत्वात् कार्यपदवदित्यनुमानमपास्तम् । विशेषणोपलक्षणपक्षयोरुक्तदूषणोद्धरणात् कार्यपदस्यापि कार्यान्वयान्वयिनि शक्तिमत्त्वेन दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्, विवादपदानि पदानि कार्यपराणि पदत्वात्कार्यपदवदिति प्रयोगसंभवाच्च ।

नच 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादिपदेषु व्यभिचारः, तेषामपि द्रष्टव्य इत्यादिविधिशेष-

---

पपादकत्वात् । तथाचान्वययोग्येनेतरेणान्वित इत्यत्राप्यन्वययोग्यान्वययोरुक्तदूषणानतिवृत्तिः, अन्वयविशेषितयोग्यविशेषितत्वात् । अन्वयस्योपलक्षणत्वे त्वभिहितान्वयवादत्वापात इत्यर्थः । एतेन व्यावर्तकत्वप्रयुक्तदोषोपि परिहृत इत्यभिप्रायः ।

विशेषविवक्षायामप्युपलक्षणपक्षे न दोष इत्याह—**उपलक्षणपक्षेऽपीति** । कार्योपलक्षितोऽन्वय इति कोर्थः कार्यविशेषितोपलक्षितत्वविशेषितोऽन्वय इति । न चोपलक्षितत्वमप्युपलक्षणमेव, अनवस्थानात् । ततश्च परम्परया कार्यस्याप्यन्वयशरीरविनिवेशितया शब्दशक्तिगोचरत्वमित्यर्थः । यदि चोपलक्षणत्वापराधादेवात्यन्तमननुप्रवेश इत्याशयः, तर्ह्यनित्यत्वलक्षणमपि न सिद्ध्येत् । तत्रहि स्वप्रच्युत्युपलक्षितसत्तायोगित्वमनित्यत्वमिति लक्षणे प्रच्युतेर्विनाशस्योपलक्षणतया सत्तानन्वयात् केवलसत्तायोगित्वमनित्यत्वमिति स्यात् । तथाचात्मादेरनित्यत्वमित्यतिव्याप्तिस्तदेतदाह—**एवमनभ्युपगच्छत इति** । कार्यं[1] लक्षणम् । इष्टप्रसङ्गतां परिहरति—**स्वयमेवेति** । सिद्धे व्युत्पत्तिदूषणेन कार्यव्युत्पत्तिसमर्थनेन च तर्कबाधविपक्षबाधकतर्काभावाभ्यामनुमानमपि दूषितमित्याह—**एतेनेति** । यजेतेत्यादौ लिङादिव्यवच्छेदाय विवादपदग्रहणम् । इतरथा दृष्टान्तासिद्धेः । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं चाह—**कार्यपदस्यापीति** । विशेषणोपलक्षणेत्येतदादिर्वायं ग्रन्थः । स्वपक्षेऽनुमानं दर्शयन् बाधमप्याह—**विवादपदानीति** । कार्यभावार्थपदयोः सिद्धसाधनतानिवृत्त्यै विवादपदग्रहणम् ।

ननु 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे'त्यादीनि पदानि सिद्धब्रह्मस्वरूपपर्यवसितानि, विध्यश्रवणात् विधिसन्निधिश्रवणाभावाच्च । द्रष्टव्य इत्यादेश्च विधित्वं न संभवति । उपयुक्तमुपयोक्ष्यमाणं वा संस्कारार्हं यथाहुः[2] 'भूतभाव्युपयोगं हि द्रव्यं संस्कारमर्हती'ति । नचात्र प्रोक्षितव्रीहीणामिव विज्ञानसंस्कृतस्यात्मनः क्वचित्कृतौ विनियोक्ष्यमाणत्वम् । शुद्धबुद्धब्रह्मात्मतत्त्वज्ञानस्य समस्तप्रवृत्तिविरोधित्वात् । नापि कृष्णविषाणादिवद्विनियुक्तत्वं, येन चात्वालप्रासनेनेव ज्ञानेनात्मा संस्क्रियते । नापि सुवर्णं बिभृयादितिवदात्मानं पश्येदिति विनियोगभङ्गः । दर्शनस्य प्रमाणपराधीनतयाऽविधेयत्वात् । साक्षात्कारस्य फलतया विधानानर्हत्वात् । विधि[3]परत्वे च ब्रह्मासिद्धेः, अतिस्पष्टो व्यभिचा[4]र इति तत्राह—**नच विज्ञानमिति** । अयमभिसन्धिः—यद्यपि यथाश्रुतसंस्कारपक्षोऽनुपपन्नस्तथापि सुवर्णभरणसक्तुहोमादिवद्विनियोगभङ्गे न किंचिदस्ति बाधकम् । नच दर्शनाविधेयत्वं

---

१ प्रच्युतेः कार्यानन्वये इत्यत्रेतिभावः । २. यथा सुवर्णभार्यमिति श्रुतौ विधेरप्राधान्येन प्रतीत्या प्राधान्येन तत्प्रतीत्यर्थं बिभृयादिति विनियोगभङ्गः क्रियते एवमेवात्मा द्रष्टव्य इत्यत्रात्मानं पश्येदिति विनियोगभङ्गेन दर्शनविधिः । ३ दर्शनेत्यादिः । ४ कार्यपरत्वसाधकपदत्वहेतोर्वेदान्तवाक्यस्थपदेष्वित्यर्थः ।

तया कार्यपरत्वात् । तदेवं सकलपदानां कार्यपरत्वान्न सिद्धे ब्रह्मणि वेदान्तवाक्यानां प्रामाण्यमिति । अत्रोच्यते—न तावत्सिद्धे प्राथमिकव्युत्पत्त्यसंभवः । प्रागुन्नीतन्यायेन पुत्रस्ते जात इत्यादिवाक्यादपि व्युत्पत्तिसंभवात् । नच तत्र पारिशेष्यावधारणानुपपत्तिः । यतः—'दृष्टचैत्रसुतोत्पत्तेस्तत्पदाङ्कितवाससा । वार्ताहारेण यातस्य परिशेषविनिश्चितेः ॥' यो हि परिदृष्टचैत्रप्रहर्षहेतुपुत्रजन्मा पुत्रपदालिप्तकुङ्कमाङ्कितपटप्रदर्शकेन वार्ताहारेण सह चैत्रसकाशं गतः तस्य दिष्ट्या वर्धसे चैत्र पुत्रस्ते जात इति वार्ताहारव्याहारश्रवणसमनन्तरं समुन्मीलत्पुलकसकलकलेवरमुत्फुल्लगण्डयुगलमुल्लसितनयनयुगलं चैत्रमवलोकयतस्तत्प्रमोदलिङ्गेन स एव नूनमनेन मदवलोकितः सुतसंभवः प्रमोदहेतुरेतस्माद्वाक्यादधिगत इति परिशेषावधारणोपपत्तेः । नच प्रियासुखप्रसवस्यापि संभवात्परिशेषावधारणानुपपत्तिः, पुत्रपदाङ्कितपटप्रदर्शनवत्प्रियासुखप्रसवसूचकाभावात् । नच विद्यमानतामात्रेण तत्रापि शङ्कावकाशः । कार्येप्युपानच्छत्रदण्डाद्याहरणलक्षणावान्तरकार्यदर्शनेन शङ्काप्रसरस्य दुर्निवारत्वात् । एवमुक्तरीत्या सिद्धेऽपि प्राथमिकव्युत्पत्तेः संभवात्प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबतीत्यादिप्रसिद्धपदसमभिव्याहारनिबन्धनव्युत्पत्तावपि सिद्धार्थपरता न व्याहन्यते, मुख्यार्थविषयतया सिद्धेपि प्रयोगयोगे लाक्षणिकत्वकल्पनानुपपत्तेः ।

नच प्रथमावगतकार्यान्वयानुरोधेन लक्षणाश्रयणम् । प्रथममपि पुत्रस्ते देशान्तरादागतः

बाधकम् । ध्यानत्वात्तस्य विधेयत्वमायुष्मताप्यनुमन्यते । यथाह श्रुतिः—'निदिध्यासितव्य' इति । नच ब्रह्मासिद्धिः । यूपादिवत्तत्सिद्धेरपि संभवात् । ततस्तद्विधिविषयापेक्षितमात्मानं सत्यज्ञानादिरूपं समर्थयन्ति सन्त्यमूनि पदानि न कार्यपरतामतिवर्तन्ते । सर्ववेदान्तप्रत्ययतया चाश्रूयमाणस्थलेष्वपि समर्थयन्त्येव विधिमिति । उपसंहरति—**तदेवमिति** । प्राथमिकव्युत्पत्तौ सिद्धे सिद्धायां प्रसिद्धार्थपदसमभिव्याहारात् व्युत्पत्तिः स्वत एव सिध्यतीति तां समर्थयते—**न तावदित्यादिना** । परिशेषोपपत्तिं श्लोकेनोपनिबध्नाति—**दृष्टेत्यादिना ।** दृष्टा चैत्रसुतोत्पत्तिर्येन तस्य दृष्टचैत्रसुतोत्पत्तेस्तत्पदेन तस्य पुत्रस्य पदेनाङ्कितं चिह्नितं वासो वस्त्रं यस्य हस्तेऽसौ तत्पदाङ्कितवासास्तेन तत्पदाङ्कितवाससा वार्ताहारेण सह यातस्याविदितार्थभाषस्य च पुंसः परिशेषविनिश्चितेः संभवादित्यर्थः । अत्र च विज्ञातपुत्रजन्म विहायाविज्ञातहर्षहेतुकल्पनमयुक्तमिति दर्शयितुं दृष्टेत्यादिविशेषणं, विज्ञातादपि प्रियासुखप्रसवाद्विशेषदर्शनार्थं तत्पदाङ्कितेति । अस्यैव श्लोकस्यार्थं विवृणोति—**यो हीत्यादिना ।** यत्तु तत्पदाङ्कितवाससेति विशेषणस्य प्रयोजनमुक्तं तद्दर्शयति शङ्कानिरासपूर्वकं—**नच प्रियेति ।** तत्र किं पुत्रजन्मैव तत्सूचकं किं वान्यत् आहो संभावनामात्रात्तच्छङ्का । आद्ये प्रथमप्रतीतपुत्रजन्मपरित्यागे कारणाभावात् तत्रैव सङ्गतिग्रहो युक्तः । द्वितीयं निषेधति—**पुत्रपदाङ्कितेति ।** तृतीयं निषेधति—**नच विद्यमानतेति** । विशेषनिर्णयकारणाभावेपि संभावनामात्रेण चेद्विपरीतशङ्कोदयस्तर्हि गवानयनवदेव छत्राद्यानयनमपि तेन क्रियते इति तेषामपि शब्दार्थताशङ्कया अनिर्णयः स्यादित्यर्थः । एतेन तदपि निरस्तम् । यदाह भवनाथः—'नच स्वाधिगततत्प्रिये तद्धीरिति क्लृप्तत्वादवधृतिस्तत्रैवानेकस्य संभवा'दिति । एवं सिद्धे प्राथमिकव्युत्पत्तिसमर्थनेन तत्पूर्वकप्रसिद्धार्थसमभिव्याहारनिबन्धनव्युत्पत्तिरपि समर्थितेत्याह—**एवमुक्तरीत्येति ।** यत्तु सिद्धार्थपरपदप्रयोगो लाक्षणिक इत्युक्तं तत्राह—**मुख्यार्थेति ।**

नतु प्रथमं प्रयोक्तुः व्युत्पत्तिकाले पुत्रादिपदानामावापोद्वारेण कार्यान्वितस्वार्थे सङ्गतिग्रहः पुत्रं पश्येत्यादिकार्यवाक्येषु कृतस्तदनुरोधात्स्वप्रयोगसमयेपि सिद्धार्थप्रयोगो लाक्षणिक इति तत्राह—**नच प्रथमेति ।**

---

१ क्लृप्तत्वाद् वार्ताहाराधिगतचैत्रप्रियविषयिकैव चैत्रस्य धीरित्यवधृतिर्निश्चयो नच निषेधे हेतुः तत्रैवानेकस्य संभवादिति ।

पुत्रस्ते गच्छति पुत्रस्ते सुखी पुत्रस्ते निरामय इत्यादिप्रयोगेष्वावापोद्धाराभ्यां पुत्रादिपदानां स्वस्वार्थे व्युत्पत्तेरुपपत्तेः । प्रथमव्युत्पत्त्यनुसारेण च लक्षणाश्रयणे लोके भावार्थकार्ये व्युत्पत्तेर्वेदे तदसंभवात् यजेतेत्यादिशब्दानामबोधकताप्रसङ्गः । कामाधिकारे च प्रथमं कामसाधने नियोगे लिङादिपदानां व्युत्पत्तेः नित्यनैमित्तिकाधिकारे लाक्षिणिको लिङादिप्रयोगः स्यात् । एवं नित्यनैमित्तिकयोः स्वतन्त्रकार्ये पदशक्त्यधिगतेरङ्गवाक्ये परार्थकार्ये लिङादिपदप्रयोगो मुख्यो न स्यात् ।

अथावधीरितभावार्थकामसाधनस्वतन्त्रविशेषं कार्यमात्रं व्युत्पत्तिगोचरः, सर्वत्र तस्याव्यभिचारात् लाघवाच्चेति मतं, तर्हीहापि योग्येतरान्विते पदशक्तेरव्यभिचाराल्लाघवाच्चेति समः समाधिः । एवंच सति कार्यान्वयान्वयिनि पदशक्तिरित्यपास्तम्, अन्वितमात्रस्यप्रयोजकत्वे संभवति कार्यान्वयान्वयिनीति कल्पनायां गौरवात् । नच कार्यपरपदार्थान्वितस्वार्थे शक्तिः । विकल्पासहत्वात् । तथाहि कार्यपरत्वं पदधर्मः किंवा पदार्थधर्मः । नाद्यः । सर्वपदानां लिङादिपदवत्कार्यपरत्वे पर्यायतापत्तेः । अथ पर्यायतापरिहाराय मुख्यगौणसाक्षात्परम्परादिभेदेन कार्यपरतां विशिंष्यात्, न तर्ह्येकप्रयोजकत्वलाभः, मुख्यादिविशेषणानां सर्वपदेष्वेकरूपताभावात् । नहि सिंहो देवदत्त इत्यादौ सिंहादिशब्दानां मुख्यगौणयोस्तत्परत्वमेकरूपम्, तथा सति देवदत्तादेरपि केसरादिमत्त्वप्रसंगात् । नापि द्वितीयः । पदार्थानां कार्याबोधकत्वेन तत्परत्वाभावात् । अथ कार्यशेषत्वं कार्य-

---

इत्यादिप्रयोगेष्विति । सिद्धार्थप्रयोगेष्वित्यर्थः । किंच प्रथमं योग्येतरविशेषकार्यान्विते व्युत्पन्नस्यान्यत्र योग्येतरमात्रान्विते प्रयोगो लाक्षणिक इति यदि ब्रूषे, तर्हि लोके धात्वर्थात्मककार्ये व्युत्पन्नस्य वेदे तस्य लाक्षणिकतया कार्यतानङ्गीकारात् लिङादेर्लाक्षणिकत्वं प्रसज्येत । तथा काम्यनियोगे फलदातृनियोगे व्युत्पन्नस्य नित्येषु[1] लाक्षणिकतापातः । तथा नित्यनैमित्तिकविधिषु स्वतन्त्रकार्ये गृहीतसङ्गतिकस्य तदङ्गप्रयाजादिषु परतन्त्रकार्ये लाक्षणिकतापातः । यद्यप्यनुवादाशङ्कया न झटिति नियोगान्तरबोधकत्वमङ्गवाक्यगतलिङादेरिति प्राभाकरराद्धान्तस्तथाप्यङ्गनियोगाभिधायित्वमिष्यत एवारादुपकारकाङ्गवाक्येषु, इतरथा तदुपकारासंभवात् अनन्यविषयत्वाच्च । सन्निपत्त्योपकारकेषु तदुभयाभावादनुवादकत्वमेवेति तदेतदाह—**प्रथमव्युत्पत्तीत्यादिना । अबोधकतेति** । अपूर्वस्य वाच्यभावार्थसंबन्धादृष्टेर्लक्ष्यत्वस्याप्यभावादित्यर्थः ।

अथ तेषां सङ्ग्रहायानुगतरूपे व्युत्पत्तिरिति ब्रूषे तर्हि सर्वसङ्ग्रहार्थं योग्येतरान्विते व्युत्पत्तिरित्येव स्वीकुरु सर्वानुगतप्रयोजकलाभात् लाघवाच्चेत्याह—**अथावधीरितेति** । अवधीरितः परित्यक्तः भावार्थरूपकामसाधनादिविशेषो[3] येन तत्तथोक्तम् । एवं सतीत्यस्यैव विवरणमन्वितमात्रस्येति । द्वितीयं प्रयोजकं दूषयति —**नचेति** । किं कार्यपरं यत्पदं तदर्थेनान्वित इति विवक्षितमुत कार्यपरो यः पदार्थस्तदन्वित इति विवक्षितमिति विकल्प्य आद्यं दूषयति—**सर्वपदानामिति** । ननु कार्यपरत्वेपि न कार्यपर्यायता कार्यपदं मुख्यवृत्त्या तत्परमितरत् गौण्या, अथवा कार्यपदमव्यवधानेन तत्परमितरद्व्यवधानेनेत्यवान्तरविशेषादित्याशङ्क्य परिहरति—**न तर्हीति** । नहि मुख्यवृत्त्या तत्परत्वमेवं[4] जघन्यवृत्त्यातत्परत्वमेवमितरदपीत्यर्थः । तदेव निदर्शयति—**नहीति** । किमिति तथा न स्यादित्यत आह—**तथासतीति** । मुख्यवृत्त्या तत्परत्वं हि केसरादिमत्त्वमादाय तदेव चेत्तत्परत्वं गौणेपि स्यात् स्यादेव केसरादिमत्त्वमपीत्यर्थः । द्वितीये किं पदार्थानां कार्यपरत्वं कार्यबोधकतया, उत साधकतया । नाद्यः । पदार्थानां बोधकत्वाभावात् । बोधकत्वे वा धूमादिवत्

---

१ नित्यनियोग इत्यर्थः । २ काम्यनित्येष्वित्यर्थः । ३ भावार्थरूपं कामसाधनञ्चेतिकार्यद्वयम् । ४ मिवेति पाठो भाति ।

परत्वं पदार्थानां, तर्हि कार्यशेषत्वं कार्यपदार्थस्य नास्तीति तदन्विताभिधायिकारकपदानां कार्यपरपदार्थान्विताभिधायित्वं न स्यादिति न किंचिदेतत् । यत्पुनरनुमानं कार्यपराणि पदानि पदत्वात्कार्यपदवदिति, तदपि न पिबेन्न हन्यादित्यादिनिषेधवाक्यस्थपदैरनैकान्तम्, नहि तत्र प्राप्तक्रियानिवृत्त्यौदासीन्यव्यतिरेकेण किंचिदनुष्ठेयमवबोध्यते, हननप्रागभावस्यानादित्वेनाननुष्ठेयत्वात् ।

न हन्यामिति संकल्पस्य विधारकप्रयत्नस्य वा विधानाभ्युपगमे तस्याप्रतीयमानतयालक्षणाप्रसङ्गात् । प्राप्तक्रियायाश्चेष्टसाधनत्वाभावबोधादेव निवृत्तेर्वाक्यस्य चरितार्थत्वोपपत्तेश्च ।

नच 'विज्ञानमानन्दं ब्रह्म' त्यादिवचसां प्रतिपत्तिशेषत्वं, विकल्पासहत्वात् । तथाहि किं शाब्दी प्रतिपत्तिर्विधेया उत भावनात्मिका अथ साक्षात्कारलक्षणा । नाद्यः । तस्याः स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशब्दादिवद्विदितपदपदार्थसंगतेः स्वयमेवोत्पत्तेः । न द्वितीयः । ज्ञानप्रकर्षहेतुत्वस्यान्वयव्यतिरेकसिद्धत्वेन भावनाया अविधेयत्वात् । न तृतीयः ।

लिङ्गतयाऽनुमेयत्वप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्याह—**पदार्थानामिति** । द्वितीयं शङ्कते—**अथेति** । दूषयति । **तर्हीति** । अयमर्थः । न कार्यस्य कार्यशेषत्वं भेदाभावादतस्तदन्विताथाभिधायिनां गवादिपदानां नोक्तरूपवत्तेति । निषेधवाक्येषु साध्याभावं दर्शयन्ननैकान्तिकतां स्फोरयति—**नहि तत्रेति** । प्राप्ता या हननक्रिया तन्निषेधादनिष्टसाधनतावबोधायत्पुरुषस्यौदासीन्यं तद्व्यतिरेकेणेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । सर्वत्र भावार्थनिष्ठो विधिर्दध्यादावपि भावार्थनिष्ठस्यैव सतो विधेरन्यतः प्राप्तत्वात्तस्याप्राप्ते शक्तिमात्रमुपसंक्रामति । यदाग्नेयोऽष्टाकपालो भवति इत्यादावपि द्रव्यदेवतासंबन्धानुमितयागविषयत्वमेव, तदिहाभावो न भावार्थः ततस्तद्व्यावृत्तौ तद्व्याप्तविधिरपि व्यावर्तत इति । तदिदमाह—**अनुष्ठेयमिति** । किंच प्रागभावोह्यत्र नञाभिधेयः प्रध्वंसे वैयर्थ्यं, क्षणिकत्वात्क्रियायाः स्वत एव निवृत्तेः सचानादिरननुष्ठेय इत्याह—**हननेति** ।

ननु यथा 'नेक्षेतोद्यन्तमादित्य' मित्यत्र नेक्षिष्य इति सङ्कल्पविधिपरत्वं व्यवसितं "तदुत्सर्गे कर्मणीत्यधिकरणे" तद्वदिह पर्युदासवृत्त्या हननविरोध्यहननसंकल्पो विधीयताम्, अथवा हननोद्यतदेहेन्द्रियादेर्विधारकसामग्रीघटकं कंचनप्रयत्नमन्तरेण नाकस्मादौदासीन्यं भवितुमर्हतीति स एवात्र विधीयतामिति, तत्राह—**नेति** । न तावदत्र संकल्पः श्रौतः, किमिति न श्रौतः यावता तदन्यतद्विरोधितदभावा यथायथं नञोर्थाः स्मर्यन्ते तद्विरोधी च संकल्प इति चेन्न । अभावस्यैव मुख्यार्थत्वात् इतरयोस्तु तदनुषङ्गादेव लक्षणादिवृत्त्यन्तरेण प्रयोगोपपत्तेः । इतरथाऽनेकत्र शक्तिकल्पनाप्रसङ्गात् । एवं प्रयत्नोपि न श्रौतः, श्रौतसंभवे च लक्षणा न युक्ता । एतेन नञः प्रकृत्यर्थसंबन्धेनाहननं कुर्यादिति कल्पनमपि प्रत्युक्तम्, नेक्षेतेत्यत्र तु तस्य व्रतमित्युपक्रमादनुष्ठेयार्थविधिपरतावगमात् लक्षणयापि पर्युदासवृत्तिराश्रितेति वैषम्यादित्यर्थः । तत्किमिदानीमकस्मादेव हननोन्मुखानां देहेन्द्रियाणां तत उपरम इति, नेत्याह—**प्राप्तेति** । अयं भावः । इष्टसाधनत्वज्ञानात्प्रवृत्तिरनिष्टसाधनत्वज्ञानाच्च निवृत्तिरित्यनन्तरमेव समर्थयिष्यते । तदिह यद्धन्यादिति प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां रागतः प्राप्तहनने इष्टसाधनतामनूद्य तन्नेति निषिध्यतेऽनर्थसाधनता च बोध्यते, तत्रापि प्रत्यक्षविरोधात् सहसेष्टसाधनताऽभावं बोधयितुमशक्नुवानः प्रतिषेधस्तदधिगमाय तामनर्थसाधनतामेवावेदयति, ततश्च विरलरागस्यानिष्टसाधनताज्ञानादौदासीन्यमिति निर्वृत्तं निषेधवाक्यमतो न विधिनात्र किंचित्कृत्यमिति ।

यत्तु विज्ञानादिपदेष्वेव विधिनिष्ठतोपपादनेन व्यभिचारवारणं तद्दूषयति—**नचेति** । नच वचनीयं स्वर्गकामादिवाक्येष्वप्यध्ययनविधित एव बोधनमिति यतोऽत्रापि स एव शक्नोतीति । पृथग्विध्यपेक्षानवकाशादिति, अध्ययनविधेरक्षरग्रहणमात्रविश्रान्तत्वाच्च । **अन्वयव्यतिरेकेति** । गान्धर्वशास्त्रादौ षड्जादिस्वरग्राम-

---

१ शाब्दप्रतिपत्तिबोधनमित्यर्थः । २ अत्र अत इत्यध्याहार्यम् । ३ लौकिकवाक्यस्थले विधिमन्तरेणशाब्दबोधवदत्रापि तदुपपत्तेरित्यादिः ।

साक्षात्कारस्य ब्रह्मरूपत्वेन नित्यत्वेनाविधेयत्वात् । अन्तःकरणपरिणतिरूपत्वे चानन्दसाक्षात्कारतया फलत्वेन विधेयत्वानुपपत्तेः । द्रष्टव्य इत्यादिपदानां चार्हार्थतयाप्युपपत्तेः ।

अथापि सिद्धार्थव्युत्पत्तौ किं मानमिति चेदुच्यते । 'विवादाध्यासितः सिद्धः शब्दव्युत्पत्तिगोचरः । मेयत्वान्न्यायगम्यत्वात्त्वाभिमतकार्यवत् ॥ १६ ॥' नच कार्यत्वमुपाधिः, व्यतिरेकासिद्धेः । यत्कार्यं न भवति नासौ शब्दव्युत्पत्तिगोचरो यथा संप्रतिपन्नमिति व्यतिरेकव्याप्तेः परं प्रति दर्शयितुमशक्यत्वात् । नन्वाकृतेरेव शब्दार्थत्वाद्व्यक्तेस्तदभावात्तत्रानैकान्तिकमिति चेन्मैवम् । आकृतेः शब्दार्थत्वेपि तस्या एव शब्दार्थत्वमिति नियमानङ्गीकारात्, व्यक्त्याकृतिजातयः पदार्थ इत्यक्षचरणपक्षपातिभिरङ्गीकारात्, आकाशादिपदानां च व्यक्तिवचनताया मीमांसकैरप्यभ्युपगमात्, व्यक्तिशब्दस्य च व्यक्तिवाचकत्वात् । ननु तत्रापि व्यक्तित्वोपाधेरेव वाच्यत्वं न व्यक्तेस्तस्या लक्ष्यत्वादितिचेन्मैवम् । क्वचिच्छब्दान्तरवाच्यस्यैव शब्दान्तरलक्ष्यत्वाभ्युपगमात् । व्यक्तिः शब्दवाच्या न भवतीति स्ववचनव्याघाताच्च । तस्मात्सिद्धं सिद्धे ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यमिति ।

मूर्छनासाक्षात्कार इत्यर्थः । तृतीयेऽपि साक्षात्कारः किं ब्रह्मस्वभावभूतः किंवान्तःकरणपरिणामरूपः । नाद्य इत्याह—**साक्षात्कारस्येति** । द्वितीयं दूषयति—**अन्तःकरणेति** । नहि फलं विधेयं यथाहुः—'तस्य लिप्सार्थलक्षणे'तीति भावः । तत्किं प्रमत्तप्रगीतमिदं "द्रष्टव्य" इत्यादिवाक्यमित्यत आह—**द्रष्टव्य इत्यादिपदानामिति** । 'अर्हे कृत्यतृचश्चे'ति कृत्यप्रत्ययानामर्हार्थेपि विधानात् । "कृत्याः प्राङ् ण्वुल" इति तव्यादीनां कृत्यसंज्ञत्वाच्चेत्यर्थः । एवं च सति सिद्धेऽर्थे व्युत्पत्त्यसंभवेन वेदान्तानामपि आत्मा ज्ञातव्य इति विधिनैकवाक्यतया कार्यपरत्वं शालिकनाथोक्तं थूत्कृतम् । यच्च तेन परमानन्दादित्वस्यानुभवपराहतत्वात् अभिभवकल्पनायाश्चायुक्तेर्निर्विकारत्वस्य च विज्ञानादिविकारवत्तया अयुक्तेर्नानन्दादिपरत्वमित्युक्तं तत्सर्वं चतुर्थपरिच्छेदे एवाचार्येण तुच्छीकरिष्यते ।

ननु युक्तिरियं यदेतावदभिहितं प्रमाणमभिधीयतामिति शङ्कते—**अथापीति** । तत्र तावत्कार्यस्यापि पदशक्तिगोचरतामङ्गीकृत्यानुमानमाह—**विवादेति श्लोकेन** । कार्यान्विते सिद्धसाधनताव्यवच्छेदाय विवादाध्यासितग्रहणम् । कार्यान्वयरहित इत्यर्थः । व्यतिरेकासिद्धिमेव विवृणोति—**यत्कार्यमिति** । ततश्च पक्षेतरत्वमिति भावः । केचित्त्विदमेवानुमानमुद्भाव्य दूषयांबभूवुः[1] । "तद[2]सत् । कार्यान्वयोपाधिहतत्वात् गवादिव्यक्त्याऽनैकान्त्याच्च आकृतिः शब्दार्थ इति हि स्थि[3]ताः शब्दार्थविद" इत्यादिना, तत्रोपाधिः परिहृतः, अनैकान्त्यं परिहर्तुमुद्भावयति—**नन्वाकृतेरिति** । किं नैयायिकादिसाधारणमिदमनैकान्तिकत्वं किंवा मीमांसकं प्रत्येव । नाद्य इत्याह—**आकृतेरिति** । आकृतिराकारः सास्नादिमत्त्वं सू[4]त्रे विवक्षितम् । द्वितीयेऽपि सकलशब्दानां जातिवाचकत्वं तेषामप्यसिद्धं जातिरहितेष्वपि भावादित्याह—**आकाशादीति** । ननु तथापि गवादिव्यक्तिष्वनैकान्तिकत्वस्य कः परिहारस्तत्राह—**व्यक्तिशब्दस्येति** । व्यक्तिशब्देनापि न व्यक्तिरभिधीयते किंतु सर्वव्यक्तिष्वनुस्यूतव्यक्तित्वोपाधिरेवेति शङ्कित्वा परिहरति—**मैवं क्वचिदिति** । अस्ति मीमांसकानामभ्युपगमः शब्दान्तरवाच्यमेव शब्दान्तरलक्ष्यमिति । तथाच व्यक्तेरपि यत्किंचिच्छब्दवाच्यत्वं मंतव्यमितरथा लक्षणानुपपत्तेरित्यर्थः । नन्विमं नियममनभ्युपगच्छन्द्यः किमुत्तरं देयमिति तत्राह—**व्यक्तिरिति** । व्यक्तिः शब्दवाच्या न भवतीत्यत्र यस्या व्यक्तेः शब्दवाच्यत्वं निषिध्यते सा तावद्व्यक्तिशब्देनाभिधेया इतरथा कस्यायं निषेधः स्यात्ततश्च परस्परं व्याघात इत्यर्थः । नच तत्रापि व्यक्तिशब्दलक्षितस्य शब्दवाच्यत्वनिषेध इति वाच्यम् । यतः किं नाम तल्लक्षितमिति पर्यनुयोगे लक्षणापरंपराश्रयणमन्तरेण निरुत्तरतापातादिति ।

---

१ कार्यान्वयरूपोपाध्यभावेन शब्दव्युत्पत्तिगोचरत्वाभावानुमानमुद्भाव्य शब्दव्युत्पत्तिगोचरत्वानुमानं दूषयांबभूवुरित्यर्थः । २ दूषणमेवानुवदति । ३ एतादृशनिश्चयवन्त इत्यर्थः । ४ जात्याकृतिव्यक्तयः पदार्थ इति न्यायसूत्रे इत्यर्थः ।

अङ्गीकृत्यैतदवोचाम । कार्यप्रामाण्यमेव शब्दस्यानुपपन्नं, तत्र सङ्गतिग्रहणायोगात् । ननु कथं तत्र सङ्गतिग्रहणायोगः, प्रवृत्तिदर्शनात् प्रवर्त्तकज्ञानमनुमाय तस्य च प्रवर्त्तकज्ञानत्वादेवात्मीयप्रवर्त्तकज्ञानवत्कार्यविषयकतामध्यवस्यानन्तरं शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायितया तस्य शब्दजन्यत्वावगमेन तत्रैव शब्दशक्तेर्ग्रहणात् । नच स्वात्मनि प्रवर्त्तकबोधस्येष्टसाधनविषयत्वात्परप्रवृत्तावपि तदेव प्रवर्तकतयानुमीयते न कार्यमिति वाच्यम् । अतीतानागतविषयेष्विष्टसाधनज्ञानेषु प्रवर्तकत्वव्यभिचारात् । अथ कृतिसाध्येष्टसाधनत्वज्ञानं प्रवर्त्तकं, तर्हि कार्यमेव नामान्तरेण प्रवर्तकं त्वयाप्यङ्गीकृतं, तस्यैव कृतिसाध्यत्वात् 'कृतिसाध्यं प्रधानं यत्तत्कार्यमभिधीयते' इत्यभिधानात् । तथापि कृतिसाध्येष्टसाधनज्ञानमेव प्रवर्तकं न केवलं कार्यज्ञानमिति चेन्मैवम् । इष्टसाधनतावबोधस्य कार्यावबोधं प्रति हेतुतयाऽन्यथासिद्धेः । उक्तं हि—'किन्तु स्वयं क्लेशरूपं कर्म यत्कार्यतां व्रजेत् । फलसाधनता तत्र कारणं तेन कार्यता ॥' इति ।

ननु चिकीर्षैवैषा ममेदं कार्यमिति । ननु तदतिरिक्तं कार्यं नामात्र किंचित्प्रतीयत

यत्तदवोचाम कार्यस्य शक्तिगोचरत्वमङ्गीकृत्येति तदुद्घाटयति—**अङ्गीकृत्यैतदिति** । तत्र कार्ये सङ्गतिग्रहणपरिपाटीं दर्शयति पूर्ववादी—**नन्विति । प्रवृत्तिदर्शनादिति** । स्वतन्त्रस्य प्रवृत्तिदर्शनादिति यावत् । इतरथा बलवदनिलसलिलौघेन नुद्यमानप्रवृत्तावनैकान्तिकता स्यादिति । नन्विष्टसाधनत्वज्ञानादेवात्मनि प्रवृत्तिर्दृष्टा न कार्यज्ञानादतस्तदेव परत्राप्यनुमीयतेऽतो विरुद्धो हेतुः साध्यविकलश्च दृष्टान्त इतीमां शङ्कां निषेधति—**नचेति । तदेवेति** । ज्ञायमानतया विवक्षितं, तेन न पूर्वापरव्याघातः । तत्र किमिष्टसाधनताज्ञानं प्रवर्त्तकं किंवा कृतियोग्यताविशेषणविशिष्टतज्ज्ञानम् । आद्ये प्राह— **अतीतानागतेति** । द्वितीयं शङ्कते—**अथेति** । कृतिः पुरुषप्रयत्नस्तेन साध्यं यदिष्टसाधनं तज्ज्ञानमिति योजना । तर्ह्यविप्रतिपत्तिः कार्यस्य चैवं रूपत्वादित्याह—**तर्हीति** । यद्यपि भावार्थस्य कृतिसाध्यत्वमस्ति तथापि कार्योपाधित्वान्न प्राधान्येन तदस्तीति भावः । एतदेव शालिकनाथवचनेन द्रढयति—**कृतिसाध्यमिति** । कृतिसाध्यं कार्यमित्युक्ते भावार्थेऽतिप्रसक्तिस्तदर्थं प्रधानमित्युक्तं, प्राधान्यं चेदं कृत्युद्देश्यत्वम्, तावतिचोक्ते फलेपि स्यात्तदर्थं कृतिसाध्यमित्युक्तं, तत्र कृतिसाध्यत्वं कृत्यन्वयव्यतिरेकरूपानुमानगम्यं, कृतिप्राधान्यं च मानसप्रत्यक्षमिति, प्रत्यक्षानुमानगम्यं बालेन स्वात्मनि कार्यं, यथौदनैः[3] पाकश्चेत्यर्थः । भवतु कार्यस्याप्येवंविधत्वं तथापि न कार्यताज्ञानात्प्रवृत्तिरिति शङ्कते—**तथापीति** । नेष्टसाधनताज्ञानं प्रवृत्तेर्हेतुरपि तु कार्यताज्ञानमेव तज्ज्ञानाच्च प्रवृत्तिरित्याह—**मैवमिति** । अत्रापि वाक्यार्थमातृकागतं तद्वचनमेव प्रमाणमित्याह—**उक्तंहीति** । अयमर्थः । हितसाधनताकार्यतयोः पूर्वं भेद उक्तः अनन्तरं हितसाधनेष्वेव किमिति कार्यतामतिर्नान्यत्रेति शङ्कां परिहरन्त आहुः शालिकनाथाः—**किंत्विति** । सत्यमस्त्वयं नियमः किंत्वयं तत्र विशेषः यत्कर्म कार्यतां व्रजेत् तत्स्वयं क्लेशरूपमेव कथं तर्हि तस्य कार्यत्वं नहि दुःखाकारस्य कार्यत्वमुपपद्यते यथाहुः—'अकर्तव्यो दुःखफल' इत्यत आह—**फलसाधनता तत्रेति** । तस्यैव विवरणं—**तेन कार्यतेति** । अथवा फलसाधनता तत्र कथं कारणं यावता प्रवृत्तिं प्रत्येव कारणं तदिति केचित्तत्राह—**तेनेति** । तेन कार्यतास्य भवति नतु प्रवृत्तेरिति । अतएव तैरुक्तमिति "ज्ञापककोटिनिविष्टा फलसाधनता कार्यतामनुरुध्यते । नत्वसौ तदात्मैवेति ।

ननु कार्यसिद्धिरेव कुतः प्रमाणात् । न तावन्ममेदं कार्यमिति बुद्धिः प्रमाणं, तस्याश्चिकीर्षामात्रतयार्थासाधकत्वादिति शङ्कते—**नन्विति** । कोस्याभिसन्धिः किं कार्यमेव नास्तीति उत तत्रेयं प्रमाणं न भवतीति ।

---

१ कार्यतायामित्यर्थः । २ अभेदेन कार्यविशेषणत्वादित्यर्थः । ३ ओदनोभविष्यत्त्वादन्वयव्यतिरेकानुमानगम्यः । पाकश्चवर्तमानत्वात्प्रत्यक्षगम्य इति भावः । ४ कार्यताज्ञान एवेति पाठः साधुः । ५ फलसाधनत्वमित्यर्थः ।

इतिचेन्मैवम् । अन्तरेणापि कार्यधियं समीहितसाधनतामात्रावबोधात्सुधामरीचिमण्डलोदयादौ चिकीर्षाया अप्यनुपपत्तेः ।

न चास्याः कार्यधियः कृतियोग्यतामात्रमालम्बनं, कृतियोग्ययोरपि दुःखतत्साधनयोस्तददर्शनात् । नापि समीहितसाधनम्, अतीतवर्तमानयोः समीहितसाधनयोस्तदभावात् । नापि फलमेव । तत्साधनेपि दर्शनात् । नापि फलतत्साधनयोरनुस्यूतमभिलाषगोचरतामात्रमस्या आलम्बनम्, अभिलाषमात्रगोचरेपि सुधामरीचिमण्डलादौ तदभावस्य दर्शितत्वात् । तस्मादेभ्योतिरिक्त एव कश्चिदाकारः कार्यधीगम्यः स एव चाकारः कृतिसाध्यः कृत्युद्देश्यः कार्यमित्युच्यते । स एव प्रवर्तकतया स्वात्मन्यधिगतत्वाच्छब्दशक्तेर्गोचरः । तथापि कथमलौकिकनियोगे वैदिकलिङादिशब्दानां व्युत्पत्तिरितिचेत् । उच्यते । यद्यपि लोकव्युत्पत्त्यनुसारेण क्रियायाः कार्यत्वं प्राप्तं तथापि वेदे स्वर्गकामो यजेतेति नियोज्याभिधायिना स्वर्गकामपदेन समभिव्याहारा 'न्नियोज्यः सच कार्यं यः स्वकीयत्वेन बुध्यते' इतिन्यायात् । तस्य च कर्मसंबन्धात्साध्यस्वर्गविशिष्टस्य क्षणप्रध्वंसिन्यां क्रियायां कालान्तरभाविस्वर्गसाधनयोग्यतावैधुर्येण कार्यताबुद्ध्यनुत्पत्तेः क्रियातोतिरिक्तं कालान्तरभा-

---

नाद्यः । तदनङ्गीकारे चिकीर्षाया एवानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । नचेष्टसाधनतामात्रावबोधात्तदुपपत्तिः । सुरतारम्भपरिश्रान्तसुन्दरीसमीहितसाधनेपि सुधामरीचिमण्डलोदये मलयमारुततरङ्गसङ्गमे वा असाध्यस्वभावे चिकीर्षाऽभावादित्याह—**मैवमन्तरेणेति** । द्वितीये त्वनन्यगतिकत्वादेवैव भविष्यति प्रमाणमिति भावः ।

भवत्वियमिच्छातिरेकिणी तथापि कृतियोग्यतामेवालम्बते न तदतिरिक्तं किंचित्कार्यमस्ति तत्राह—**नचास्या इति** । साधयितुं योग्यत्वमस्ति दुःखादेरपि, नकार्यबुद्धिविषयत्वमिति तदतिरिक्तमेवास्या विषय इत्याह—**कृतियोग्ययोरिति** । अस्तु तर्हीष्टसाधनत्वमेवास्या विषय इति तत्राह—**नापीति** । तत्र हेतुः **अतीतेति** । ननु यद्यपि साधनेपि दर्शनात्फलमात्रमस्य आलम्बनं न भवति नाप्युभयमेकैकव्यभिचारात् तथाप्युभयानुगतमिच्छागोचरत्वमात्रमस्य आलम्बनमित्याशङ्क्य पूर्वोक्तव्यभिचारमेवाह—**अभिलाषेति** । परिशेषादतिरिक्तमेवालम्बनमित्युपसंहरति—**तस्मादिति** । ननु भवत्वतिरिक्तं तथापि कथं कार्यत्वमिति तत्राह—**स एवेति** । तथापि कथमस्य शब्दार्थत्वावगतिस्तत्राह—**स एवेति** । **स्वात्मनीति** । बालस्येति शेषः । कार्यमात्रस्य शब्दार्थत्वेपि नियोगस्य शब्दार्थत्वमयुक्तम्, अलौकिकत्वेन तत्रागृहीतसंगतिकत्वादिति शङ्कते—**तथापीति** । अलौकिकत्वेपि विमर्शात्मकतर्कतः संभाविते सङ्गतिग्रहमुपपादयति—**यद्यपीत्यादिना** । **क्रियाया इति** । भावार्थस्येत्यर्थः । स्वर्गकामो यजेतेत्येतन्नियोज्यसमर्पणपरं न तु फलपरमिति हि गुरुमतं, तथाच षष्ठाद्ये राद्धान्तितमतस्तत्समर्पकपदेन समभिव्याहारात् सहपाठात् क्रियातिरिक्तं नियोगमवगमयन्ति लिङादय इत्युत्तरेणसम्बन्धः । ननु कर्त्रपेक्षत्वात्कार्यस्य तत्समर्पकत्वमेव स्वर्गकामादिपदस्येत्यत आह—**नियोज्यः स चेति** । यः कार्यं स्वकीयत्वेन बुध्यते स नियोज्य इति न्यायान्नियोगसंबन्धबोद्धा नियोज्येन भवितव्यमितरथाकर्तृत्वानुपपत्तेरित्यर्थः । तथापि भावार्थसंबन्धबोद्धैव नियोज्यो भवतु कुतो नियोगसिद्धिरिति तत्राह—**तस्येति** । स्वर्गकाम इति काम्यस्वर्गविशिष्टत्वात् सिद्धेच कामाभावात् साध्यस्वर्गविशिष्टः प्रतीयते नियोज्यः, एवंविधस्य च भावार्थक्रियायां ममेदं कार्यमिति कार्यताबुद्ध्यनुपपत्तेः, तत्र हेतुः क्षणध्वंसिन्यामिति, मर्दनादिव्यावृत्त्यर्थं कालान्तरभावीत्युक्तम् । तदुक्तं 'लिङादिस्तत्र कार्यं चेत्क्रियामेवावबोधयेत् । समन्वयो नियोज्येन तदानीमेव हीयत' इति । ननु कथमस्य नियोगत्वम्, आज्ञाहि नियोगः

---

१ नियोज्यस्येत्यर्थः । २ कर्तृसमर्पकत्वमेवेत्यर्थः । ३ क्रियाध्वंसे स्वर्गस्यापि मर्दनं भवतीति संभाव्येत तद्व्यावृत्त्यर्थमित्यर्थः ।

विफलसाधनं नियोगमेव नियोज्यं प्रति लिङादयः कार्यमवगमयन्ति । तच्च स्वात्मनि पुरुषं नियुञ्जानं नियोग इति, मानान्तरापूर्वतया अपूर्वमिति च व्यपदिश्यते । नच फलजनकतया फलंप्रति शेषत्वात् अपूर्वस्य प्राधान्यप्रच्युतिः, स्वसिद्ध्यनुकूलनियोज्यलाभायैव फलशेषतावलम्बनात् । स्वशेषभूतगर्भदासोपकाराय संविदधानस्य स्वामिन इव प्राधान्यानुपरोधात् । तदुक्तं —'स्वात्मसिद्ध्यनुकूलस्य नियोज्यस्य प्रसिद्धये । कुर्वत्स्वर्गादिकमपि प्रधानं कार्यमेव न' इति । तदेवमलौकिकत्वेपि नियोगस्य यूपाहवनीयादिवत्पदान्तरसमभिव्याहाराल्लिङादीनां तत्र संबन्धग्रहणोपपत्तेरुपपन्नं तत्राम्नायस्य प्रामाण्यम् । प्रयोगश्च विवादाध्यासिता लिङादयः एतत्क्रियातिरिक्तकार्याभिधायिनः कार्याभिधायित्वाद्गामानयेत्यादिपदवदिति । विपक्षे यागातिरिक्तकार्यानभ्युपगमात् यागस्य च स्वर्गसाधनत्वानुपपत्तेः स्वर्गकामो यजेतेत्यादिवाक्यानामप्रामाण्यप्रसङ्गो बाधक इति ।

अत्रोच्यते । भवेदिष्टमनोरथो यदि स्वात्मन्यपि कार्यबोधस्य प्रवर्त्तकत्वमध्यवसीयेत, समीहितसाधनताया एव तु स्वात्मनि प्रवर्तकत्वाध्यवसायात् । नच भूतादौ व्यभि-

---

नचापौरुषेये वेदे सा संभवति अतएव च नापूर्वत्वमिति तत्राह—**तच्च स्वात्मनीति** । अथवा अपूर्वस्य शब्दार्थत्वे नियोगस्य वाक्यार्थता कथमिति तत्राह—**तच्च स्वात्मनीति** । पुरुषाभिप्रायरूपप्रैषाद्यभावेपि परस्परव्यभिचारिषु तेष्वनुगतप्रवर्तकत्वरूपो नियोगः शब्दार्थः सचात्रापि संभाव्य इत्यर्थः । स्यादेतत् स्वर्गसाधनत्वयोग्यताबलेन खल्वलौकिकनियोगाङ्गीकारः तथा च वरघाताय कन्योद्वहनं, यतः 'कृतिसाध्यं प्रधानं यत्तत्कार्यमभिधीयत' इति कार्यलक्षणमायुष्मन्मते तत्र स्वर्गं प्रतिसाधनतया तच्छेषस्य न प्राधान्यमिति तत्राह—**नच फलेति** । यदि परसिद्ध्यर्थमयं व्याप्रियेत तदा स्यात्प्राधान्यविघातः नतु तदस्ति, नहि स्वर्गोस्य स्यादिति नियोगव्यापारोऽपितु कथंकारं मामयं साधयेदिति, तदर्थमेव खल्वयमस्मै स्वर्गं ददाति गर्भदासोपकर्तेव स्वामी, तथाच कुतः प्राधान्यप्रच्युतिरित्याह—**स्वसिद्धीति । संविदधानस्य** । संविधानं योगक्षेमं कुर्वीत इत्यर्थः । **स्वात्मसिद्धीति** । अनुष्ठानं विना नियोगासिद्धेः कर्त्रा विना च तस्यासिद्धेः अधिकारिणं विना कर्तुरभावान्नियोज्यं विना च तदभावात् अकामानुगुणे च कामिनियोगत्वायोगात् तदिदमानुकूल्यम् । अपिर्भिन्नक्रमः । स्वर्गादिकं कुर्वदपि प्रधानमिति । प्रतिपादिततर्कोपसंहारपूर्वकमुपपादितं नियोगशब्दार्थं प्रतिबन्दीग्रहणपूर्वकमुपसंहरति—**तदेवमिति । यूपादीति** । यथा खलु यूपाहवनीयादौ 'यूपं तक्षति, यूपमष्टास्त्रीकरोति, यूपमनक्ति, अर्द्धोदिते सूर्ये आहवनीयमादधाती'त्यादिवाक्यपर्यालोचनया संस्कृतौ कौचन दार्वग्निविशेषौ 'यूपे पशुं निबध्नाति' 'आहवनीये जुहोती'त्यत्र यूपाहवनीयशब्दार्थाविति निर्णीयते । आदिशब्देन यववराहादिग्राह्यम् । **विवादेति** । कार्याभिधायिन इत्युक्ते भावार्थाभिधानेन सिद्धसाधनता तन्निवृत्त्यर्थं क्रियातिरिक्तेत्युक्तम्, तथाचाप्रसिद्धविशेषणता तन्निवृत्त्यर्थमेतत्पदम् । क्रियान्तराभिधायिपदेषु च सुप्रसिद्धं साध्यं, पक्षे चैतदभिधेयक्रियातिरिक्तकार्यत्वमेतदनभिधेयत्वे सति क्रियात्वाद्वा एतदभिधेयत्वे सति क्रियात्वानधिकरणत्वाद्वा, आद्यमभिधायकत्वसाधनव्याहतम्, द्वितीयं सिध्यत् क्रियात्वानधिकरणकार्यनियोगमादाय सिध्यतीति नियोगसिद्धिः ।

तदेतत्कार्ये व्युत्पत्तिसमर्थनं दूषयितुमुपक्रमते—**उच्यत इति । समीहितसाधनताया इति** । तद्बोधपरं, विषयेण विषयिलक्षणात् । ततश्च तस्यैव परत्राप्यनुमानेन तत्रैव शब्दशक्तिः नतु कार्ये इत्यभि-

---

१ आज्ञारूपत्वादेवेत्यर्थः । २ तादृशप्रैषादिष्वित्यर्थः । ३ नियोज्यः ।

चारः यतः—'कार्यस्यावगतेर्हेतुर्यादृशं हितसाधनम् । प्रवृत्तेस्तादृशं हेतुर्व्यभिचारस्ततः कुतः ॥ १७ ॥' येनापि हि कार्यावबोधस्यैव प्रवर्तकत्वमभ्युपेयतेऽभ्युपेयते एव तेनापीष्टसाधनतावबोधस्य कार्यावबोधं प्रति हेतुता, तदभावे कार्यबोधानुपपत्तेः । तत्रापीष्टसाधनतामात्रस्य भूतादौ व्यभिचारात् कृतियोग्येष्टसाधनताज्ञानमेव कार्यताज्ञानहेतुरित्यभ्युपेयं, तथाच तादृगिष्टसाधनताबोधस्यैव प्रवृत्तिहेतुत्वोपपत्तौ किमन्तर्गडुना कार्यावबोधेन । न चेदृगिष्टसाधनताज्ञानमेव कार्यताज्ञानम् । तस्य तज्ज्ञानं प्रति हेतुत्वाभ्युपगमात् । नच ममेदं कार्यमिति चिकीर्षामपहाय कार्यज्ञानं नाम किंचिदुपलभामहे । नच चिकीर्षैव कार्यधियमन्तरेणानुत्पद्यमाना तां कल्पयतीति युक्तम् । कृतियोग्येष्टसाधनतावबोधादेव चिकीर्षाया अप्युपपत्तेः ।

नच कृतिसाध्यं प्रधानमिति कार्यलक्षणं युक्तम्, फलेऽतिव्याप्तेः । अथ साक्षात्कृतिसाध्यत्वं विवक्षितं न च तत्फलेऽस्तीति मतम् । मैवं । नियोगे तदभावेनाव्याप्तेः, भावार्थस्यैव साक्षात्कृतिसाध्यत्वात् । अथ साध्यैकस्वभावत्वं, न । प्रागभाववत्सु व्यभिचारात् । नच सदा साध्यैकस्वभावत्वं, यागाद्यनुष्ठानोत्तरकालमपि तस्य साध्यैकस्वभावत्वे कदाचिदपि नियोगासिद्धौ स्वर्गासिद्धिप्रसङ्गात् । अस्तु वा यत्किंचिदविचारितरमणीयं लोके कार्यं तथापि कथं वैदिकलिङादिशब्दादलौकिकनियोगस्य प्रतिपत्तिः, मानान्तरानधिगते तस्मिँल्लिङादेः सङ्गतिग्रहणायोगात् । अधिगमे वा'तो मानान्तरापूर्वमपूर्व-

---

प्रायः । इष्टसाधनतावबोधस्य भूतादौ प्रवर्तकत्वव्यभिचारं पूर्वोक्तमनूद्य श्लोकेन परिहरति—**कार्यस्येति** । यादृशमिष्टसाधनत्वं कृतियोग्यताविशिष्टं तव कार्यज्ञाने हेतुस्तादृशमेव प्रवृत्तिहेतुराश्रीयते मया ततः कुतो व्यभिचार इति योजना । श्लोकं विवृणोति—**येनापीति** । ननु कृतियोग्येष्टसाधनज्ञानमेव कार्यज्ञानं नत्वनयोर्धूमाग्निबोधवज्जन्यजनकता यदाह—'यथा खल्वेकधीवेद्यत्वेप्याकृतितो व्यक्तिधीरुक्ते'ति[1] । तथाच तस्य प्रवर्तकत्वाश्रयणमस्मदनुकूलमेवेति तत्राह—**नचेति** । हेतुमाह—**तस्येति** । फलसाधनता तत्र कारणं तेन कार्यतेति स्वीकारात् हेतुहेतुमतोरैक्यमनुपपन्नमित्यर्थः । यत्तु ममेदं कार्यमिति बुद्धेः परिशेषात्कार्यविषयत्वमुक्तं तदप्यसिद्धं तस्याश्चिकीर्षारूपत्वादित्याह—**नच ममेदमिति** । यत्त्विष्टसाधनतामात्राच्चिकीर्षानुत्पत्तेस्तद्धेतुः कार्यं स्वीकर्तव्यमिति तदपि विशिष्टेष्टसाधनस्वीकारात्परिहृतमित्याह—**नचेत्यादिना** ।

तदेवं कार्यस्याप्रवर्तकत्वं प्रमाणाभावं चोक्त्वा तल्लक्षणमुक्तं दूषयति—**नच कृतीति** । फलमपि हि कृतिसाध्यं कृत्युद्देश्यतया प्रधानं चातस्तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । नन्वव्यवधानेन कृतिसाध्यत्वं विवक्षितम् नच तत्फलेस्ति नियोगव्यवधानात्तस्येति शङ्कते—**अथेति** । तदर्थसिद्धिर्धात्वर्थस्यैव साक्षात्कृतिलक्षणप्रयत्नसाध्यत्वात् नियोगस्य तद्व्यवधानादिति दूषयति—**मैवमिति** । किमिदं साध्यैकस्वभावत्वं किं साधनार्हत्वाधिकरणत्वं किंवा सिद्धत्वानधिकरणत्वम् । आद्ये प्रागभाववत्सूत्पत्तियोग्येष्वतिव्याप्तिरित्याह—**प्रागभावेति** । द्वितीयं दूषयति—**नच सदेति** । एवंलक्षणके नियोगे तत्सिद्ध्यर्थप्रवृत्तिरेवानुपपन्ना व्याघातात्, फलासिद्धिः पूर्वोक्तयोग्यताविरहश्च, तथाच स्वात्मसिद्ध्यनुकूलस्येत्यादिशालिकैया[2] केवलं विलपितमेव स्यादित्यर्थः । एवं कार्यमात्रस्य लक्षणानि दूषयित्वा तद्विशेषं नियोगं दूषयति—**अस्तुवेति** । तादृशो नियोगः किं प्रमाणान्तरेण न गृहीतः किंवा गृहीतः । उभयथापि दूषणमाह—**मानान्तरेत्यादिना** । ननु नात्यन्तमलौकिकत्वमस्य यावता कार्यताकारेण लोकप्रसिद्धस्यैव सतो विशेषमात्रनिर्णयो वाक्यविशेषविमर्शा-

---

१ यथा जातिव्यक्त्योरेकज्ञानविषयत्वेऽपि जातिज्ञानाद्व्यक्तिज्ञानमित्युक्तमेवमेव प्रकृते इष्टसाधनत्वकार्यत्वयोरेकज्ञानविषयत्वेऽपि इष्टसाधनताज्ञानात्कार्यताज्ञानमित्युच्यतेमयेति प्राभाकराभिप्रायः । २ शालिकनाथेन ।

मिति गीयते' इति स्वकपोलकल्पितापूर्वत्वभङ्गप्रसङ्गः । नच कार्यमात्रेऽवसितसङ्गतिका लिङादयः शब्दाः नियोज्याभिधायिस्वर्गकामादिपदसमभिव्याहारसामर्थ्यात्क्रियातिरिक्तमेव कार्यमवगमयंति, आशुतरविनाशिन्याः क्रियायाः कालान्तरभाविस्वर्गादिसाधनतानुपपत्तेरिति युक्तं वक्तुम् । अनुपपत्तिवेद्यत्वे मानान्तरगोचरत्वप्रसङ्गात् ।

ननु नेयमर्थापत्तिस्तर्क एवायमुपन्यस्तः तेन तर्काधिगते नियोगे सङ्गतिग्रहः सङ्गच्छते तर्कस्यामानत्वात् । प्रमाणानुग्राहकस्तर्को नतु प्रमाणमिति हि परीक्षका इति चेत् । मैवम् । तर्कगोचरत्वेपि प्रमाणान्तरगोचरत्वस्यापरिहार्यत्वात् । तथाहि प्रमाणान्तराधिगतव्याप्यव्यापकभावयोरेकाभ्युपगमेन द्वितीयस्य नियतप्रसञ्जनरूपस्तर्कः । यथा यद्ययं वह्निमान्नस्याद्धूमवानपि नस्यादिति । तथा च यद्ययं लिङादिः क्रियातिरिक्तकार्थाभिधायी न भवेत्तदा न स्वर्गकामपदेन समभिव्याह्रियेत समभिव्याह्रियते चायं तस्मात्क्रियातिरिक्तकार्याभिधायक इति प्रसङ्गरूपेऽपि तर्के द्वयोरापाद्यापादकभावयोस्तदभावयोश्च धूमवत्त्ववह्निमत्त्वयोस्तदभावयोरिव मानान्तरगोचरता कथं न स्यात् । नचापाद्यापादकभावोऽपि, क्रियातिरिक्तकार्यस्याप्रसिद्धत्वेन तदभावस्याप्रसिद्धत्वात् ।

अप्रमाणभूतश्च तर्कः । स्मृत्यनुभवभेदेन ज्ञानद्वैराश्यवादिना स्मृतावन्तर्भवतीति वाच्यम् । न चात्राननुभूते नियोगे स्मृतिः संभवति, संस्कारजन्यायाः स्मृतेस्तदभावेऽभावात् । ननु पूर्वानुभवजन्यसंस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिरिति न ब्रूमः, किंतु सापेक्षं ज्ञानम्, अस्ति चात्र प्रमाणानुग्राहकतया तर्कस्य तदपेक्षा ततो नोक्तदोष इति चेन्मैवम् ।

द्भवति । यथाहुः—'व्युत्पत्तिरपिकार्यर्थे व्यवहारानुसारिणी । किंतु निर्धारणमात्रं वेदवाक्यविमर्शज'मिति । तदेतत्पूर्वपक्षावसरोक्तमनूद्य दूषयति—**नचेत्यादिना** । नच युक्तमित्युक्तं तत्र हेतुमाह—**अनुपपत्तीति** । अर्थापत्तिः खल्वनुपपत्तिः । तथाच मानान्तरगम्यत्वादपूर्वत्वनिवारणमित्यर्थः ।

पूर्ववादिहृदयं शङ्कते—**नन्विति** । अपूर्वत्वं निर्वाहयति—**तर्कस्येति** । यद्यपि तर्कः स्वयं न प्रमाणं तथापि तद्विषयः प्रमाणविषय एव तथा चोक्तदोषानुषङ्ग इत्याह—**मैवमिति** । तदेव दर्शयितुं तर्कस्वरूपमाह—**तथाहीति । एकाभ्युपगमेनेति** । व्याप्याहार्यारोपेणेत्यर्थः । अनेन चानुमानेऽतिव्याप्तिः परिहृता । नियतप्रसञ्जनं तर्क इत्युक्ते यद्यनित्यः स्यान्मूर्तः स्यादित्यादिप्रसङ्गाभासेतिव्याप्तिस्तदर्थं प्रमाणान्तरेत्याद्युक्तम् । नियतपदं तु व्यर्थमेव । उदाहरति—**यथेति** । प्रकृतस्थलेप्यापाद्यापादके विवेचयति—**तथाचेति** । अस्य च विपर्यये पर्यवसानं दर्शयति—**समभिव्याह्रियते चायमिति । कथं न स्यादिति** । इतरथा मूलशैथिल्यादिति भावः । अभ्युपगम्यापाद्यापादकभावं प्रमाणान्तरगोचरत्वप्रसक्तिरुक्ता स एव नास्ति अप्रसिद्धविशेषणत्वादित्याह—**नचेति** । अत्र हि क्रियातिरिक्तकार्यानभिधायकत्वमापादकं स्वर्गकामपदासमभिव्याहारश्चापाद्यस्तत्रातिरिक्तकार्यस्याप्रसिद्धत्वादेव तदनभिधानमप्रसिद्धमेवेत्यर्थः ।

एवं तर्कगोचरत्वेपि प्रमाणान्तरगम्यत्वमापादितमिदानीमप्रमाणरूपत्वमपि त्वन्मते तर्कस्य न शक्यसमर्थनं स्मृतिव्यतिरिक्ताप्रमाणज्ञानस्य भवतानङ्गीकारात् । स्मृतेश्चाननुभूतचरतयाऽनुपचितसंस्कारेऽनुपपत्तेरित्याह—**अप्रमाणभूतेत्यादिना** । ननु वयमेतल्लक्षणं न कक्षीकुर्मः यत्संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिरिति येनाननुभूते संस्काराभावात्स्मृत्यनुपपत्तिः स्यात्किं तु सापेक्षं ज्ञानमिति शङ्कते—**नन्विति** । प्रकृततर्के च लक्षणं वर्तयते—**अस्ति चात्रेति** । यदिदमस्य सापेक्षत्वं तत्क स्वोत्पत्तौ, उत विषयावबोधे । आद्येपि यत्किंचि-

---

१ निर्धारणामात्रमिति पाठे न छन्दोभंगः । २ यदि व्याप्यज्ञानेन व्यापकज्ञानमित्येतावन्मात्रमभिप्रेयेत तदाऽनुमानेऽतिव्याप्तिः । ३ मूलशैथिल्यं स्यादिति पाठान्तरम् ।

विकल्पासहत्वात्। तथाहि किमुत्पत्तौ सापेक्षत्वमुत विषयावबोधे । नाद्यः । प्रमाणज्ञानानामपीन्द्रियलिङ्गादिसापेक्षतया स्मृतित्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । विषयावबोधेऽपि सापेक्षत्वे स्मृतेः प्रदीपवज्ज्ञानत्वाभावप्रसङ्गात् । अपसिद्धान्तापत्तिश्च । "प्रमाणमनुभूतिः सा स्मृतेरन्या स्मृतिः पुनः ॥ पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते" इति शालिकनाथवचनविरोधात्।

नचार्थापत्तिगम्यत्वमपि, कृतेर्भावार्थजननद्वाराऽपूर्वसाधनत्ववत्क्रियाया एवापूर्वावान्तरव्यापारायाः स्वर्गसाधनत्वोपपत्तेः । अपि च 'यो ब्राह्मणायावगुरेत्तं शतेन यातया'दित्यत्रावगुरणकर्मणः क्षणिकस्यापि दुरितापूर्वजननद्वारा कालान्तर्भावि शतयातनाफलसाधनत्ववत्क्षणिकाया अपि यागक्रियाया अपूर्वजननद्वारा स्वर्गसाधनता किं न स्यात् । नन्ववगुरणे दुरितापूर्वकल्पना कामाधिकारे क्रियातिरिक्तनियोगसिद्ध्युत्तरकालीना । तथाहि तत्राशुतरविनाशिन्याः क्रियायाः कालान्तरभाविफलसाधनत्वासामर्थ्यात्तदतिरिक्तापूर्वस्य फलसाधनत्वे स्थिते पश्चादवगुरणेऽपि कालान्तरभाविशतयातनाफलमपि दुरितापूर्वद्वारैवेति कल्प्यते, तथासति कथं नियोगासिद्धिः तत्सिद्ध्युत्तरकालीन-

---

दपेक्षा उत ज्ञानापेक्षा । आद्ये आह—**नाद्य इति** । एतेन द्वितीयोऽपि निरस्तः । लिङ्गज्ञानसापेक्षस्याप्यनुमानस्यास्मृतित्वात् । द्वितीयं निरस्यति—**विषयेति** । विषयावबोधे विषयव्यवहारजनने, कारणेन कार्यलक्षणात् । तत्र सापेक्षत्वे प्रदीपवज्ज्ञानत्वं न स्यादित्यर्थः । **प्रमाणमनुभूतिरिति** प्रमाणसामान्यलक्षणम् । अनुभूतेर्लक्षणमाह—**सा स्मृतेरन्येति** । स्मृतिव्यतिरिक्तं ज्ञानमित्यर्थः । तेन च स्मृतेः प्रामाण्यं निवारितम् । स्मृतेरपि लक्षणमाह—**स्मृतिः पुनरित्यादिना** । अनुमानप्रत्यभिज्ञादिव्यावृत्त्यर्थं मात्रग्रहणमिति प्रकरणपञ्चिकाप्रमाणपारा[२]यणश्लोकार्थः ।

एवमनुपपत्तिमङ्गीकृत्यापूर्वलक्षतिरापादिता । इदानीमनुपपत्तिरेव नास्त्यन्यथैवोपपत्तेरित्येतत्प्रतिबन्दीपूर्वकमाह—**नचार्थापत्तीति** । यथाहि यजेतेत्यत्र कृतिसाध्यनियोगाभिधायिना लिङा कृतिनियोगयोः प्रतीतेरुभयोश्चैकपदत्वेन साध्यसाधनभावप्रतीतौ भावार्थविषय[३]कत्वेन तज्जनकत्व[४]नियमात्कृतेर्नियोगस्य चाभावार्थत्वा[५]त् प्रकृत्यभिधेयभावार्थमुत्पाद्य तद्द्वारा नियोगसाधनता कृतेर्भवद्भिरङ्गीक्रियते तथा क्रियाया एव क्षणिकाया अप्यपूर्वावान्तरव्यापारायाः फलसाधनत्वोपपत्तौ न स्वतन्त्रनियोगव्यतिरेकेण काचनानुपपत्तिरित्यर्थः । यत्पुनरत्र कैश्चिदुक्तमपूर्वकल्पनायामपि साधनसाधनतैव यागस्य नतु साक्षात्साधनता यागस्येति तत्कल्पनायामपि तदवस्थैवानुपपत्तिरिति । तन्न । व्यापारतयैव कल्पना तेन चाव्यवधानात् । यदि च तत्कल्पनामात्राद्व्यवधानं तर्ह्यवगुरणादावपि स्यादिति प्रतिबन्दीं गृह्णाति—**अपिचेति** । यः पुरुषो ब्राह्मणायावगुरेच्छस्त्रमु[६]द्यमेत् उद्यतायुधं तदेवावगुरणं शतेन यातयात् । इत्थंभावे तृतीया । यावत्परत्रानेन दुःखमुत्पाद्यते ततः शतगुणयातनामनुभावयेत् । अथवा शतेन संवत्सरेण यातयात् । तावतः संवत्सरान् पितृलोकं न प्रजानातीति वाक्यशेषात् । अत्रहि कालान्तरभाविशतयातनादेः न क्षणिकावगुरणादि साधनमिति किंचिद्दुरितापूर्वं कल्पनीयमिति । नच तदपि श्रौतं, दुःखफलतया अकार्यत्वेनाशक्यार्थत्वात् । यत्त्ववगुरणे तादृशापूर्वकल्पनमेव काम्येषु वाक्येषु स्वतन्त्रनियोगं गमयति तमन्तरेण तदनुपपत्तेरिति नयविवेककारेणोक्तं तदुद्भावयति—**नन्विति** । तत्सिद्ध्युत्तरकालतामेव दर्शयति—**तथाहीत्यादिना** । अदृष्टचरस्य कल्पनानुपपत्तेः कामाधिकारसिद्धो नियोगोऽत्र कल्प्यत इत्यर्थः । अन्यत्र सिद्धावेव हेतुः—**तत्सिद्धीति** । सत्यमन्यत्र दृष्टं

---

१ तन्मते भ्रमरूपस्यानुभवस्याभावात् । २ परायणेति पाठः सुश्लिष्टः । ३ भावार्थो धात्वर्थो विषयो यस्याः कृतेः सा तथा तत्त्वेनेत्यर्थः । ४ कृतेर्भावार्थजनकत्वनियमादित्यर्थः । ५ भावार्थभिन्नत्वादित्यर्थः । ६ मुद्यच्छेदिति पाठो भाति ।

त्वादुत्तरकल्पनाया इति चेन्मैवम् । कृतिसाध्ये नियोगे प्रतीते कृतेर्भावार्थैकविषयत्वात् नियोगस्य चाभावार्थरूपत्वात्साक्षात्कृतिसाध्यत्वासंभवात् भावार्थं साधयन्ती कृतिर्नियोगं साधयतीति यथा कल्प्यते । अतएव चाघटितसंघटकतया भावार्थोऽपि विषयः करणं च नियोगं प्रतीति गीयते । यथाहुः—'कृतितत्साध्यमध्यस्थो यागादिर्विषयो मतः ॥ कार्येऽसंघटिताकारे करणत्वेन संमत' इति । तथा लोकावगतसामर्थ्यैर्लिङादिशब्दैरधिगतफलसाधनभावायाः क्रियाया नियोगमन्तरेणापि स्वजन्यापूर्वावान्तरव्यापारद्वारा फलसाधनत्वसंभवे तद्दृष्टान्तावष्टम्भत एवावगुरणेऽपि दुरितापूर्वकल्पनायां संभाविन्यामलोकवेदसिद्धनियोगकल्पनानुपपत्तेः । इतरथा क्लृप्तक्रियाकार्यवाचकत्वभङ्गोऽपरिक्लृप्तनियोगवाचकत्वकल्पना अपूर्वस्य फलसाधनत्वकल्पना यागस्य च फलनियोगयोः करणत्वकल्पना चेति गौरवं प्रसज्येत ।

किंच यथा तवाग्नेयादीनामुत्पत्त्यपूर्वावान्तरव्यापाराणां परमापूर्वसाधनभावस्तथास्मन्मतेऽप्यपूर्वावान्तरव्यापाराया एव क्रियाया ईश्वरप्रसादावान्तरव्यापाराया वा फल-

---

कल्प्यते तत्तु तत्रावान्तरव्यापारत्वेनैव दृष्टं नतु स्वतन्त्रत्वेनेत्यभिप्रेत्य परिहरति—**मैवमित्यादिना**। अयं च कृतेर्भावार्थजननद्वारेत्यस्य प्रपञ्चोऽपि । अत्र[1] च यागादिधात्वर्थस्य नियोगं प्रति विषयत्वाङ्गीकरणं करणत्वाङ्गीकरणं च गमकमित्याह—**अतएव चेति**। एतदेव भवनाथवचनेन द्रढयति—**कृतीति**। कृतिः प्रयत्नः तत्साध्यो नियोगस्तयोर्मध्यस्थो यागदानहोमादिधात्वर्थो विषयो मतः । षिञो बन्धनकर्मणो विषयशब्दव्युत्पत्तेः । कृतिं नियोगादौ घटयतो धात्वर्थस्य युज्यते विषयत्वं तथा कार्येऽसंघटिताकारे स एव च विषयः तस्मिन्नेव करणत्वेन च संमत इति श्लोकयोजना । एतदुक्तं भवति—प्रतिपत्त्युपाधौ विषयत्वं सिद्ध्युपाधौ करणत्वमित्यस्ति तयोर्भेद इति । दृष्टान्तमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकमाह—**तथा लोकावगतेत्यादिना**। गवानयनादिक्रियैव तावत्फलसाधनत्वेनाधिगता लिङादिशब्दैः, तद्यदि क्षणिकत्वादनुपपन्नं तर्ह्यवान्तरव्यापारवत्यास्तस्या एव साधनत्वमास्थेयम् । एवं दृष्टमनुगृहीतं भवति, इतरथाहि दृष्टहानिरदृष्टकल्पना प्रसज्येयाताम् । अतएव तद्दृष्टान्तेनावगुरणेऽपि तत्कल्पनासिद्धेर्न नियोगेन विनानुपपत्तिरित्यर्थः । युक्तं चैतदितरथा क्लृप्तक्रियाकार्यवाचकत्वमात्रेण व्यवहारोपपत्तौ अलौकिकबहुकल्पनाप्रसङ्ग इत्याह—**इतरथेति। अपूर्वस्येति**। अपूर्वस्य फलं प्रति साधनत्वकल्पनेत्यर्थः । **यागस्येति** । अपूर्वफलयोरेकैकैव[3] भावना एकमेव करणं एकैकैव च भाव्यतेति हि तेषामभ्युपगमः । उपलक्षणं चैतत्, यागस्य नियोगं प्रति विषयत्वकल्पनायाः । प्रतिपत्त्यनुबन्धितया[4] तस्याः करणत्वादपि प्राथमिकत्वात् ।

एवं प्रतिबन्दीं समर्थ्याग्नेयादिप्रतिबन्द्यापि क्रियाया एव फलसाधनतामुपपादयति—**किंचेति**। 'आग्नेयोऽष्टाकपाल, ऐन्द्रं दधि, ऐन्द्रं पय' इति यागत्रयं दर्शत्रयं नाम । आग्नेयोऽष्टाकपालो यागः, आज्यहविष्कश्चोपांशुयागः, अग्नीषोमीयैकादशकपालयागश्चेति पौर्णमासत्रयम् । एतेषां च परमं दर्शपूर्णमासापूर्वं प्रति करणत्वं 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते'ति विधिना बोधितम्, नच क्षणिकानामुदीच्योपकारो घटते इत्यवान्तरव्यापाररूपाणि षडपूर्वाणि कल्प्यन्ते । नच तावताग्नेयादीनां साधनताऽभाव इति भवतामपि संप्रतिपन्नं तथात्राप्यस्मन्मते क्रियैवापूर्वावान्तरव्यापारा स्वर्गसाधनं नत्वपूर्वम् । अथवेश्वरप्रसाद एवापूर्वस्थानेऽभिषिच्यतां तस्य श्रुतिस्मृतिपुराणगणनिर्णीतत्वादित्यर्थः । यथाचास्मन्मते तत्तद्देवतायागावैयर्थ्यम् 'देवता वा प्रयोजये'दित्यधिकरणाविरोधश्च । तथा 'फलमत उपपत्ते'रित्यत्र वर्णितं वाचस्पतिमिश्रैः । ननु नाग्नेयादिष्वपूर्वाणामवान्तरव्यापारत्वम्, अपितु तान्येव परमापूर्वं प्रति साधनम्, आग्नेयादीनि तु तत्साधनानीत्याशङ्क्य दूषयति—

---

१ कृतेर्भावार्थजननद्वारा नियोगसाधनत्वे इत्यर्थः । २ अत्राग्रेऽपि च उपाधिशब्दो निमित्तपरः । ज्ञानरूपं निमित्तमादाय विषयत्वमुत्पत्तिरूपं निमित्तमादाय करणत्वमिति योजना । ३ एकैव भावनेति अग्रेऽपि एकैव भाव्यतेति पाठौ साधीयांसौ । ४ प्रतिपत्तिनिमित्तकतया तस्या विषयताया इत्यर्थः ।

साधनतोपपत्तेर्न नियोगकल्पनावकाशः । नचोत्पत्त्यपूर्वाणामेव परमापूर्वसाधनत्वमाग्नेयादीनां तु तत्साधनसाधनतैवेति युक्तं वक्तुं, प्रमाणाभावात् । तथाहि—किं 'दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेते' त्यधिकारवाक्यैनैषां परमापूर्वसाधनत्वमवगतमुत 'आग्नेयोऽष्टाकपाल' इत्याद्युत्पत्तिवाक्यैः । नाद्यः । दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यस्य कर्मसमुदायवाचकत्वात्, यजेतेति च परमापूर्वाभिधानात् । नापि द्वितीयः । दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यधिकारवाक्यसंनिधिसमाम्नातानामुत्पत्तिवाक्यानामधिकारापूर्वानुवादशङ्काकुण्ठितशक्तीनां द्रागित्येवापूर्वान्तरप्रत्ययजनकतानाश्रयणात् । अन्यथाधिकारवाक्यसंनिधिपरिपठितसमिदादिवाक्यस्थलिङादिशब्दानामपि स्वतन्त्रकार्याभिधायकत्वे ग्राहकग्रहणभङ्गप्रसङ्गः । प्रयोजनप्रयोजनिभावेनान्विताभिधानं ग्राहकग्रहणमित्यभ्युपगमात्, स्वतन्त्राणां च प्रयोजनप्रयोजनिभावासंभवात् ।

आग्नेयादीनामेव त्वधिकारापूर्वं प्रत्यवगतकरणविषयभावानां क्षणिकत्वेन तदनुपपत्तौ तत्सिद्ध्यर्थमेवावान्तरव्यापारतयोत्पत्त्यपूर्वाङ्गीकरणात् ।

नचोत्पत्तीत्यादिना । अधिकारवाक्यं फलसंबन्धबोधकं वाक्यं नियोज्यसमर्पकं वा, उत्पत्तिवाक्यं कर्मस्वरूपबोधकम् । आद्येपि पक्षे दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यनेन वा यजेतेत्यनेन वा । प्रथमे प्राह—**दर्शपूर्णमासाभ्यामित्यस्येति** । आग्नेयादिकर्मसमुच्चयवाचकत्वादुत्पत्त्यपूर्वानभिधायकत्वादित्यर्थः । द्वितीयं निषेधति—**यजेतेति चेति** । भावार्थविशिष्टपरमापूर्वाभिधायकत्वादित्यर्थः । उत्पत्तिवाक्यैरिति पक्षं दूषयति—**नापीति** । एष हि तेषामभ्युपगमः—आग्नेयादिवाक्यैरपूर्वान्तराणि नाभिधीयन्ते । प्रधानापूर्वसंनिधिपठिततया तदनुवादाशङ्कया कुण्ठितशक्तित्वात्, केवलं कर्मस्वरूपमात्रं तत्र शाब्दम् । योग्यतावैधुर्याभावाच्च प्रकरणिनान्विताभिधानं कारणान्तरवशाच्चापूर्वाणां कल्प्यत्वमिति सोऽयं भज्येतैवमभ्युपगच्छत इत्यर्थः । न केवलमनुवादाशङ्कयानभिधायकमनिष्टप्रसङ्गाच्चेत्याह—**अन्यथेति** । दर्शपूर्णमासाभ्यामित्याद्यधिकारवाक्यप्रकरणपठितसमिदादिवाक्यानामप्याग्नेयादिवाक्यवदपूर्वाभिधायकत्वात् । अपूर्वस्य च कृतिसाध्यं प्रधानं यदित्युक्तलक्षणवत्तया प्रधानत्वात्प्रधानयोश्चाङ्गाङ्गिभावाभावात्तद्बोधकग्राहकसंज्ञकप्रयोगवचनेन परिग्रहो न स्यादित्यर्थः । आपाद्य चेदं दूषणम् । परमापूर्वेण ग्राहकग्रहणस्वरूपं दर्शयति—**प्रयोजनेति** । प्रयोजनं प्रधानं नियोगः प्रयोजनिनः तत्प्रकरणपठितसकलपदार्थास्तदन्विततया प्रधाननियोगस्याभिधानं ग्राहकग्रहणमित्यर्थः ।

कथं तर्ह्याग्नेयादीनां क्षणिकानां सेतिकर्तव्यताकानां परमापूर्वनिर्वर्तकत्वमित्यत आह—**आग्नेयादीनामेव त्विति** । अवगतो विषयभावः करणभावश्च येषां ते तथा । **अङ्गीकरणादिति** । यत्रानन्यनिष्ठभावार्थलक्षणविषयलाभस्तत्राभिधायकत्वकल्पना[3] अन्यत्र केवलकल्पनेत्यर्थः । अत्र भवनाथः प्राह—न क्षणिकां क्रियां व्यवहितस्वर्गं प्रति साधनत्वेनाभिदधाति शब्दः । अतः कल्पनानुपपत्तेः अपूर्वकल्पनातः प्रागयोग्यत्वात् आग्नेयादीनां त्वपूर्वं प्रति योग्यत्वादन्विताभिधानमिति । तन्न । नहि क्षणिकत्वाद्व्यवहितत्वमात्राद्वाऽयोग्यत्वं, तैलपानादावदर्शनात् । निरन्वयविनाशस्तत्राप्यसिद्धः, आग्नेयादेरिव च क्षणिकस्यापि योग्यतास्त्यतः कारणान्तरमप्रयोजकम् ।

---

१ प्रकरणिना प्रधानापूर्वेण अन्वितानामाग्नेयादिकर्मस्वरूपाणामभिधानमित्यर्थः । २ यत्रैकस्यैवाग्निहोत्रहोमादिकर्मणः स्वर्गादिसाधनत्वं तत्र लिङादेः परमापूर्वाभिधायकत्वकल्पना, यत्र तु अनेकेषां कर्मणां तत्त्वं यथा प्रकृते आग्नेयादीनां तत्र क्षणिकानां तेषां साहित्यासंभवेन परमापूर्वानुत्पत्तिप्रसङ्गे लिङादीनां परमापूर्वाभिधायकत्वकल्पनायामपि उत्पत्त्यपूर्वाणां केवलकल्पना शब्दशून्याकल्पनेत्यर्थः । अनन्यस्मिन्नभिन्ने निष्ठा पर्यवसानं यस्य भावार्थस्य स तथेत्यर्थः । एककर्मरूपभावार्थेति यावत् । ३ स्वर्गादिसाधनत्वेत्यादिः । ४ आग्नेयादीनां स्वर्गादिकं प्रतीतिशेषः । ५ क्षणिके व्यवहिते च तैलपानादौ स्नेहनविरेचनादिरूपफलयोग्यताया दर्शनादित्यर्थः । ६ यदि तु तैलपानादिक्रियाया न सर्वथाविनाशः शरीरान्तः तस्याः सत्त्वात्तदाऽग्नेयादीनामपि अपूर्वावान्तरव्यापारवत्तयासत्त्वेन न सर्वथाविनाश इति समानम् । ७ यागातिरिक्तं नियोगरूपं कारणं स्वातन्त्र्येण स्वर्गप्रयोजकं न भवतीत्यर्थः ।

कश्चायं नियोज्यो नाम यदन्वयात्क्रियातिरिक्तनियोगसिद्धिः, स किं कार्यंप्रति गुणभूतः प्रधानभूतो वा । नाद्यः । गुणत्वे कर्तृत्वान्वयान्तर्भावात् । न द्वितीयः । प्राधान्येऽधिकार्यन्वयापातात् । गुणप्रधानभावातिरिक्तप्रकारान्तरासंभवाच्च । कार्यमात्मीयत्वेन योऽवबुध्यते स नियोज्य इति चेत्, तथाभूतावबोधस्यापि गुणप्रधानभावान्तर्भावेणोक्तदूषणापत्तेः । क्रियाकार्यंप्रति गुणभूतत्वं कर्तृत्वं क्रियातिरिक्तं प्रति गुणभूतत्वमेव नियोज्यत्वमिति विषयभेदाद्भेद इति चेत्, मैवम् । क्रियातिरिक्तकार्यसिद्धौ नियोज्यान्वयसिद्धिः नियोज्यान्वयसिद्ध्यधीना च क्रियातिरिक्तकार्यसिद्धिरिति परस्पराश्रयप्रसङ्गात् ।

नच नियोगस्य कृत्युद्देश्यत्वम्, अपुरुषार्थत्वात् । सुखदुःखप्राप्तिपरिहारौ तदुभयसाधनं वा पुरुषार्थः । नचैषामन्यतमो नियोगो, येन पुरुषार्थतया कृत्युद्देश्यः स्यात् । नच स्वर्गादिसाधनतया पुरुषार्थत्वं, नित्यनैमित्तिकनियोगयोस्तदभावेन कृत्युद्देश्यतावैधुर्यापातात्, नियोगसिद्धेरेव च पुरुषार्थत्वे नियोगस्य स्वर्गसाधनताभ्युपगमानर्थक्यप्रसङ्गात् । ननु कामाधिकारे फलकामिनो नियोज्यत्वात्फलं प्रति करणीभूतस्यैव यागस्य नियोगं प्रति विषयत्वात् तत्साध्यस्य नियोगस्य फलान्तरसाधनता । नित्ये तु न फलकामिनोऽधिकारः नापि फलं प्रति करणीभूतस्यैव यागस्य नियोगं प्रति विषयत्वं किंतु नियोगं प्रत्येव विषयत्वं करणत्वं च, अन्यथा नित्यकाम्यवैषम्यानुपपत्तेः । तस्मान्नित्येषु नियोगसिद्धिरेव पुरुषार्थ इति चेत् ।

एवं नियोगस्याशाब्दत्वमुपपाद्य तद्व्यावर्तकं नियोज्यं दूषयति—**कश्चायमिति** । ननु नियोगदूषणसमये नियोज्यदूषणमकाण्डताण्डवमिव नेत्याह—**यदन्वयादिति । गुणत्व इति** । क्रियां प्रति गुणभूतश्चेतनः कर्तैव ननु तदतिरिक्त इत्यर्थः । तेन न समिदादिषु व्यभिचारः । इदं च निगूढाभिसन्धेर्दूषणम् । **प्राधान्य इति** । क्रियां प्रति प्राधान्यं नाम तत्फलभोक्तृत्वमत्र विवक्षितं चेतनत्वविशेषितं वा तदेव चाधिकारित्वमित्यर्थः । तेन च व्रीह्यादिव्यावृत्तिः । ननु गुणप्रधानभावव्यतिरिक्त एव कश्चित्प्रकारो भवत्विति तत्राह—**गुणप्रधानेति** । स्वतन्त्रयोः संबन्धाभावप्रसङ्गादिति भावः । **तथाभूतेति** । आत्मीयत्वं नामात्मसंबन्धित्वम् । नच निराकाङ्क्षयोः संबन्ध इत्यन्तर्भवत्येव गुणप्रधानभावे सोपीत्यर्थः । यो निगूढोऽभिसन्धिरुक्तस्तमुद्घाटयितुं शङ्कते—**क्रियाकार्यमिति** । द्विविधं हि कार्यं क्रियारूपं तदतिरिक्तनियोगरूपं च । तत्र प्रथमं प्रति गुणभूतत्वं कर्तृत्वं, द्वितीयं प्रति गुणभूतत्वं नियोज्यत्वमिति गुणभावे समानेपि यत्प्रति गुणभावस्तद्वैषम्यादिदं वैषम्यमित्यर्थः । दूषयति—**मैवमिति** । विषयनियोज्यनिरूप्यः[1] कश्चित्कार्यनियोगो[2] नाम, यथाहुः–'कार्यत्वेन नियोज्यं यः स्वात्मनि प्रेरयन्नसौ । नियोग इति मीमांसानिष्णातैरभिधीयते' इति । तथाच नियोज्यनिरूपणान्नियोगनिरूपणं संप्रति नियोगेन तं निरूपयसीति परस्पराश्रय इत्यर्थः ।

यच्च कृत्युद्देश्यत्वं प्राधान्यं जेगीयते गुरुमतानुसारिभिस्तदपि दूषयति—**नच नियोगस्येति** । पुरुषार्थत्वप्रयोजकं दर्शयन्नपुरुषार्थतामेव विवृणोति—**सुखेति** । ननु किमिति न पुरुषार्थत्वं यावता स्वर्गादिसाधनतया सुखसाधनत्वमस्तीत्याशङ्क्य नित्यनियोगे फलरहिते कृत्युद्देश्यता न स्यादित्याह—**नचेत्यादिना** । स्यादेतत्–लोके खल्वियं कथा यत्सुखादिचतुष्टयान्यतमं स पुरुषार्थ इति, वेदे तु नियोगसिद्धिरेव पुरुषार्थ इति तत्राह—**नियोगसिद्धेरेवेति** । शङ्कते—**नन्विति** । अयमर्थः । नियोगसिद्धिस्तु सर्वत्र पुरुषार्थो भवत्येव । नच काम्येषु स्वर्गसाधनत्वाभावप्रसङ्गः, स्वर्गकामिनस्तत्राधिकारित्वात् । स्वर्गकरणस्यैव यागस्य नियोगं प्रति विषयत्वाच्च । तेन भवतु नाम तत्र स्वर्गोऽपि फलं न तावता नियोगस्यापुरुषार्थता । अतएव च काम्येषु साध्यविवृद्धिरिति वृद्धाः । नित्येषु न तादृशोऽधिकारी नापि तादृशी विषयकरणे, अपित्वकामिनियोगं प्रत्येव विषयः करणं चातो विवृद्धिरहितं नियोगमात्रं तत्र पुरुषार्थः । अवश्यं चैवं मन्तव्यम्, इतरथोभयथाप्यतिरिक्तफलकत्वे तदभावे वा नित्यकाम्यविभागानुपपत्तेरिति । तदेतन्नित्यकाम्ययोर्व्यतिरिक्तफलकत्वेऽपि प्रकारा-

---

१ नियोगविषये यागादौ यो नियोज्यस्तन्निरूप्य इत्यर्थः । २ कार्यविशेषो नियोग इति पाठान्तरम् ।

मैवम् । नित्यकाम्यवैषम्यस्यान्यथाप्युपपन्नत्वात् । तथाहि द्वयोः फलवत्त्वाविशेषेऽपि यत्र कामना निमित्ततया श्रूयते कल्प्यते वा तत्काम्यं, यत्र पुनर्नैवं यदकरणे च प्रत्यवायस्तदितरदिति वैषम्यात् । नित्यनैमित्तिकयोश्च फलशून्यत्वे हि तत्साधनताबुद्ध्या प्रवृत्तिरेव न स्यात् ।

ननु नियोगसिद्धेः परमपुरुषार्थत्वात्तत्साधने यागादौ हितसाधनबुद्ध्यैव प्रवृत्तिः, नियोगार्थसिद्धेः किमन्यत्प्रयोजनं सर्वविधीनामिति गुरुणैवोदीरितत्वादिति चेन्मैवम् । तथासति तवापि नित्यकाम्यवैषम्यभङ्गप्रसङ्गात् । तथाहि फलं प्रति करणीभूते यागादौ रागत एव प्रवृत्तिरितिकर्तव्येषु तु वैधी कामाधिकारे, नित्येषु तु करणेतिकर्तव्यतयोर्विधित एव प्रवृत्तिरिति वैषम्यं तवाभिमतं तच्चेदं भज्येत । नियोगस्य फलरूपत्वेन तत्करणे यागादावपि रागत एव प्रवृत्त्युपपत्तेः । किंचेदं यागस्य फलं प्रति करणत्वं श्रुतिलिङ्गादिगम्यम्, उत नियोगानुपपत्तिगम्यम् । नाद्यः । श्रुत्यादेरदर्शनात् । 'स्वर्गकामो यजेते'त्यादौ फलंप्रति करणत्वस्य प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामप्रतीतेः, यागेन फलशिरस्कस्य नियोगस्यैव साध्यत्वप्रतीतेरभ्युपगमात् । लिङ्गादीनां चानाशङ्कनीयत्वात् । नापि द्वितीयः । विकल्पासहत्वात् । किं नियोगः स्वसिद्धये यागस्य फलकरणत्वं कल्पयति उत फलसि-

---

न्तरेण वैषम्यं दर्शयन्दूषयति—**मैवमित्यादिना** । विश्वजिदादिसङ्ग्रहार्थमाह—**कल्प्यते वेति** । ननु फलवत्त्वं चेत्सर्वत्र समानं किमिति नित्येऽपि विश्वजिदादिवदेव न कल्प्यते कामः किमिति वा न काम्यमित्यत उक्तं—**यदकरणे चेति** । यत्र प्रत्यवायश्रवणं तत्र न कल्प्यमित्यर्थः । नित्ये हि न फलं नित्यमिति खण्डलकार्थः । वैषम्यान्तरं वा, यदकरणे प्रत्यवायो न दृश्यते तत्काम्यं, यत्र च श्रूयते नियतं निमित्तं तन्नित्यं, यत्र च तच्छ्रवणेऽप्यनियतं निमित्तं तन्नैमित्तिकमिति विभागः । 'कर्मणा पितृलोक' इति शास्त्राच्च नित्यानां फलवत्ताधिगमः । नित्येषु प्रवृत्तेर्लोभाच्चैवमेव वैषम्यं युक्तमित्याह—**नित्यनैमित्तिकयोश्चेति** ।

ननु किमिति न प्रवृत्तिः यावता नियोगो हितं तत्साधनं च यागः ततो हितसाधने प्रवृत्तिः संभवतीति शङ्कते—**ननु नियोगेति** । वैषम्यभङ्गमेवोपपादयति—**तथाहि फलं प्रतीति** । यत्र करणे रागात् प्रवृत्तिस्तत्काम्यं, यत्र पुनः करणेपि विधितः प्रवृत्तिस्तन्नित्यमिति हि नित्यकाम्यवैषम्यमभिमतं तन्न स्यात् । नित्येष्वपि करणीभूतयागादिषु रागादेव प्रवृत्तेरित्यर्थः । यदुक्तं पूर्वं फलं प्रति करणीभूतस्य यागस्य नियोगं प्रति विषयत्वमिति तदपि दुर्निरूपमित्याह—**किंचेदमित्यादिना** । किमः श्रुतिलिङ्गादिगम्यमित्यनेनान्वयः । चस्तु किंचार्थः । **श्रुत्यादेरदर्शनादिति** । यथाहि इष्टसाधनतावाक्यार्थवादिनामस्माकं स्वर्गयागयोः साध्यसाधनभावः श्रौतः, यथाच भावनावाक्यार्थवादिनां भाट्टानां वाक्यगम्यः साध्यसाधनभावः । यथाहुः पार्थसारथिमिश्राः—नहि तत्र स्वर्गकामस्य यागस्य वा साध्यत्वं साधनत्वं वा केनचिदुक्तं, पदद्वयसमभिव्याहारादेव तु संबन्धे कल्पयितव्ये 'असाधकं तु तादर्थ्या'दिति न्यायेन कामिनः प्राधान्यं यागस्य च गुणत्वं कल्प्यत इति । तन्मतेऽपि फलसंबन्धः श्रौत इष्टसाधनरूपत्वात् विधेर्न तथा भवद्भिरभ्युपगम्यते औपादानिकत्वाङ्गीकारादित्यर्थः । किं तर्हि प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामभिधीयत इत्यत आह—**यागेनेति** । यजेतेत्यस्य यागेन नियोग इत्यर्थः । सच नियोगो दैवगत्या फलसाधनमिति तच्छिरस्कस्य साध्यत्वं नतु फलस्य । फलपरत्वाभावाच्च तद्वाक्यस्य न फलयागयोः साध्यसाधनभाव इत्यर्थः । अस्तु तर्हि लिङ्गवाक्यादीनि प्रमाणमिति तत्राह—**लिङ्गादीनां चेति** । नियोगानुपपत्तिलक्षणौपादानिकत्वं दूषयति—**नापि द्वितीय इति** ।

---

१ पुंसामिति पाठान्तरम् । २ म्यत्वमिति पाठान्तरम् । ३ अवश्यंभावि नियतमिति यावत् । ४ अकरणे प्रत्यवाय इति शेषः । ५ कामेत्यधिकं भाति । ६ यजेतेत्यादीनामनुष्ठात्रपेक्षितोपायतारहितप्रवर्तनामात्रार्थत्वे यागादिकर्मासाधकं साधकरहितं स्यात् । साधयितारं नाधिगच्छेत् इत्यर्थो जैमिनिसूत्रस्य । ७ कामनाविषयस्य स्वर्गादेः । ८ अर्थापत्तिगम्यत्वस्वीकारादित्यर्थः ।

द्धये स्वस्य फलकामिकृतिसाध्यत्वसिद्धये वा । न प्रथमः । स्वसाधनीभूतयागानुष्ठानादेव स्वस्य सिद्धेः । न द्वितीयः । स्वसिद्ध्यैव फलस्यापि सिद्ध्युपपत्तेः । न चरमः । यागस्य स्वर्गं प्रति साधनत्वाभाव इव करणत्वाभावेऽपि स्वर्गसाधनीभूतनियोगं प्रति करणत्वादेव स्वर्गकामिकृतिव्याप्यत्वोपपत्तेः ।

यागादेः फलंप्रत्यकरणत्वे तत्कामिनस्तत्र कथं प्रवृत्तिरितिचेत्, साधनत्वाभावेऽपि तत्र तस्य प्रवृत्तिरनुपपन्नेति तुल्यम्। किंच साधनत्वाभावे तद्विशेषरूपकरणत्वमपि न स्यात्, 'साधकतमं करण'मिति पाणिनिस्मरणात् । अथ परोद्दिष्टकृतिव्याप्यत्वं करणत्वं तेन साधनत्वाभावेऽपि करणता किं न स्यादिति चेत्, तर्हि नियोगस्यापि परोद्दिष्टकृतिव्याप्यतया करणत्वप्रसङ्गः। तस्यापि स्वर्गादिफलोद्देशेन प्रवृत्तकृतिव्याप्यत्वात्। अथ साक्षादिति विशेषणाददोषः। मैवम्। इतिकर्तव्यस्य प्रयाजादेरङ्गजातस्य धात्वर्थतया साक्षात्कृतिव्याप्यत्वेन करणत्वप्रसङ्गात् ।

उभयोः साधनत्वाविशेषे करणेतिकर्तव्यतालक्षणो विभागो न सिध्येदिति चेन्न । तवापि नियोगसाधने यागे तदितिकर्तव्येषु च साधनत्वाविशेषाद्विभागानुपपत्तेस्तुल्य-

---

फलकामीति। फलकामिनो यः प्रयत्नस्तेन साध्यत्वं यन्नियोगस्य तन्नोपपद्यते यागस्य तद्धटकस्य स्वर्ग-करणत्वाभाव इत्यर्थः। **साधनत्वाभाव इति**। नहि यागस्य स्वर्गं प्रति साधनत्वं प्रमाणाभावात्, नियोगो हि वाक्यार्थस्तं प्रत्येवेतरेषां शेषत्वावगमात्, व्यवहितत्वेनायोग्यत्वाच्च न कामिनस्तस्मिन्साधनताबुद्धिः कर्तृ-व्यापार[1]गोचरगोचरतया करणता तु स्यात्। यथाह भवनाथः—'न स्वर्गकामो व्यवहितसाधनं यागादि कार्य-तया बोद्धुमल'मिति। एतदुक्तं भवति—फलं प्रति साधनत्वाभावेऽपि फलसाधनीभूतनियोगसाधनत्वादेव यथा यागस्य फलकामिनस्तद्द्वारा नियोगे प्रवृत्तिर्घटते तथा प्रकृतेऽपीति ।

ननु यदि न यागः स्वर्गंप्रति करणं कथं तर्हि तत्कामिनो यागे प्रवृत्तिरनुपाये प्रवृत्त्यभावादिति शङ्कते—**यागादेरिति**। अकरणे प्रवृत्त्यदर्शनवदसाधनेऽपि प्रवृत्तिर्न दृष्टा, तदिहासाधनेऽपि प्रवृत्तिमङ्गीकुर्वतोऽकरणे प्रवृत्तिर्न विरुध्यते दर्शनस्य नियामकत्वानङ्गीकारादिति परिहरति—**साधनत्वेति**। साधनसाधनत्वात्प्रवृत्त्यु-पपत्तिं ब्रुवाणस्य करणकरणत्वादित्युत्तरम्। नच यत्कामिनो यत्र नियोगस्तत्तस्य साधनमित्यपि नियमः। ग्रामा[2]द्यसाधनेऽपि भोजनादौ 'ग्रामकामो भुङ्क्ष्वे'ति निर्ज्ञात[3]विशेषणेऽन्नभोजनार्थं नियोगदर्शनात्। अथ कर्तृ-व्यापारगोचरगोचरत्वात्करणमिति [4]मतिस्तत्र साधनत्वरहितस्य करणत्वाङ्गीकारे व्याहतेः, सामान्यव्यावृत्तौ विशेष-व्यावृत्तेरित्याह—**किंचेति**। **साधकतममिति**। तमपा साधनविशेषत्वमुक्तमिति भावः। न साधनवि-शेषः करणमपितुन्यदुद्दिश्य प्रवृत्तप्रयत्नव्याप्यं यथा छेदनोद्देश्येन प्रवृत्तप्रयत्नव्याप्यत्वं हि कुठारादेः करणत्वं तत्कुतो व्याघात इति शङ्कते—**अथेति**। तदिदमतिव्यापकं स्वर्गं प्रत्यकरणस्यानियोगस्य स्वर्गोद्देशिपुरुषप्रय-त्नव्याप्यतया करणत्वप्रसङ्गादिति दूषयति—**तर्हीति**। आपाद्य चेदम् । ननु परोद्दिष्टकृत्या साक्षाद्व्याप्यत्वं करणत्वं तथाच न नियोगेऽतिव्याप्तिः तस्य भावार्थव्यवधानादिति शङ्कते—**अथेति** । तर्हीतिकर्तव्यतास्वपि भावार्थस्य साक्षात्कृतिव्याप्यतया यागवदेव करणत्वप्रसङ्ग इत्यतिव्याप्त्या दूषयति—**मैवमिति**।

यत्तु साधनत्वव्यावृत्तौ करणत्वव्यावृत्तिरित्युक्तं तत्[5]परिहर्तुं शङ्कते—**उभयोरिति**। प्रयाजादेः षड्याग-स्येव स्वर्गं प्रति साधनत्वाविशेषे प्रयाजादेरितिकर्तव्यतात्वमितरस्य करणत्वमिति प्रसिद्धो विभागो न स्यात्। अतः करणेतिकर्तव्यताविभागलोभादेवासाधनस्यैव यागस्य स्वर्गं प्रति करणत्वं स्वीकर्तव्यमित्यर्थः। परिहरति—**न तवापीति**। यथाहि नियोगं प्रति साधनत्वाविशेषेऽप्ययं विभागस्तथा स्वर्गं प्रतीति भावः। यश्च कामा-

---

१ कर्तृव्यापारः पुरुषप्रयत्नः तद्गोचरो नियोगः तद्गोचरो याग इति समन्वयः। २ अन्वयव्यतिरेकव्यभिचारेणेत्यादिः। ३ ग्रामासाधनत्वेन निश्चिते कार्यरूपविधिविशेषणे भोजनादावित्यर्थः। ४ तन्नेति पाठान्तरम्। ५ परिहरन्निति पाठान्तरम्।

त्वात् । नच करणांशे रागतः प्रवृत्तिरितिकर्तव्येषु तु विधित इति विभागो युक्तः । सेतिकर्तव्यताकस्यैव करणतया तत्र[1] रागतः प्रवृत्तेरवर्जनीयत्वात् । तथा लोके दृष्टत्वात् । एतेन श्येनाग्नीषोमीयवैषम्यमप्यपास्तम् । श्येनवदग्नीषोमीयेऽपि रागतः प्रवृत्तेः समानत्वात् । नच प्रथमतो नियोगेनैव संबद्धेतिकर्तव्यता पश्चात्तत्प्रयुक्ता फलेन संबध्यते । यागस्य तु फलं प्रति करणीभूतस्यैव नियोगेन पश्चात्संबन्ध इति वैषम्यं, ग्राहकग्रहणदशायां प्राकरणिकसकलपदार्थानामविशेषेण नियोगसंबद्धानां तद्वशादेव परस्परसंबन्धस्य पार्ष्ठिकस्याङ्गीकारात्, फलं प्रति करणत्वस्य विध्याक्षेपलक्षणोपादानाधीनतया तत्प्रतीतेर्विशिष्टनियोगप्रतीत्युत्तरकालीनत्वात् ।

कथं चैवं सति 'श्येनेनाभिचरन्यजेते'ति विधौ जाग्रति रागतः प्रवृत्तौ निषेधानुप्रवेशादधर्मता स्यात् । नहि विधिसंस्पृष्टे निषेधः प्रवर्तमानोऽनर्थतां बोधयितुमीष्टे । तथासति षोडशिग्रहणस्यापि नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति निषेधादनर्थत्वप्रसङ्गात् । उक्तंहि भट्टाचार्यैः—'यद्यपि स्याद्विधिस्पृष्टे निषेधो नैव तादृशम् । विज्ञायते ह्यनर्थत्वं षोडशिग्रहणादिव'दिति ।

धिकारे करणेतिकर्तव्यताविभागो गुरुमतानुसारिभिः परिकल्प्यते तमपि प्रसङ्गाद्दूषयति—**नच करणांश इति** । अथवा साधनत्वाविशेषेऽपि कामाधिकारे करणत्वप्रयोजकमाशङ्क्यानेन दूष्यते । तत्र हेतुः—**सेतिकर्तव्यतेति** । यथाह्युद्यमननिपातनव्यापारविशिष्टस्यैव कुठारस्य करणत्वं नतु केवलस्य तथा सेतिकर्तव्यताकं करणम् । तत्र चेद्रागतः प्रवृत्तिस्तर्हीतिकर्तव्यतास्वपि रागत एव सेति न विभाग इत्यर्थः । अथवा इतिकर्तव्यतासाध्योपकारसापेक्षत्वात्करणस्य तदपेक्ष्येष्वपि रागतः प्रवृत्तिरित्यर्थः । तथा नित्ये विभागानुपपत्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । करणेतिकर्तव्यतयो रागतः प्रवृत्तिसाम्यापादनेन श्येनाग्नीषोमीययागयोरपि वैषम्यमपास्तमित्याह—**एतेनेति** । एतेनेत्यस्यैव विवरणं **श्येनवदिति** । ननु नेतिकर्तव्यतासु रागतः प्रवृत्तिः, प्रथमत एव नियोगेन संबन्धात्तस्य च रागविषयत्वाभावात् । यागस्य तु नैवं, प्रथमतः फलसंबन्धित्वात् फलस्य च रागविषयतया तत्करणेऽपि रागत एव प्रवृत्तिरित्यत आह—**नच प्रथमत इति** । हेतुमाह—**ग्राहकेति** । न प्रथमतः फलेन यागस्य संबन्धः अप्रकरणित्वात्फलस्याप्रकरणिता चेतरेणासंबन्धत्वात् । तेनेतिकर्तव्यतावदेव यागोऽपि नियोगशेषतया ग्राहकेण गृहीतः पश्चात्तमेव प्रधानान्वयं निर्वोढुं तद्द्वारेण[2] परस्परान्वयः सच पृष्ठतो भवतीति पार्ष्ठिकस्तस्यां च दशायां यागस्वर्गयोरप्यन्वय इति भवतामङ्गीकार इत्यर्थः । किंच विध्याक्षेपलक्षणोपादानप्रमाणात्फलकामिकृतिव्याप्यतानुपपत्तिलक्षणान्नियोगफलयोः संबन्धोऽभिप्रेयते । आक्षेपश्च विषय[3]नियोज्यविशिष्टनियोगप्रतीत्याऽतोपीतरप्राकरणिकवन्नियोगेनैव विषयभूतयागस्य प्रथमं संबन्धो वक्तव्यः । ननु फलेनेत्याह—**फलं प्रतीति** । तस्मादुभयत्र रागतो वा विधितो वा प्रवृत्तिः समानेत्यर्थः ।

ननु यद्यप्युभयत्र रागतः प्रवृत्तिः समाना तथापि 'न हिंस्यात्सर्वा भूतानी'ति निषेधानुप्रवेशादधर्मता श्येनयागस्येतरस्य न तथा तदभावादिति वैषम्यमिति नेत्याह—**कथं चैवं सतीति** । रागतः प्रवृत्तिस्तावदुभयत्र समानेत्यावेदितम् । तथासति विधिस्पर्शास्पर्शाभ्यां वैषम्यं वक्तव्यम् । नचैतदपि, श्येनेपि विधेर्विद्यमानत्वादिति भावः । एतदेव षोडशिप्रतिबन्द्या समर्थयते—**नहि विधिसंस्पृष्ट इत्यादिना** । विधिसंस्पृष्टेऽपि चेन्निषेधादनर्थत्वं तर्ह्यतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति विहितस्यापि षोडशिग्रहणस्य नातिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीति निषेधादनर्थत्वप्रसङ्गः । नचैतद्युक्तम् । आह हि—'यद्यपि स्याद्विधिस्पृष्टे निषेधो नैव तादृशम् । विज्ञायते ह्यनर्थत्वं षोडशिग्रहणादिव'दित्यर्थः ।

---

१ तत्रेत्यस्यानन्तरं रागतः प्रवृत्तावितिकर्तव्येष्वपीति क्वचिदधिकः पाठः । २ प्रधानयागेतरेणेतिकर्तव्यतादिना इत्यर्थः । ३ नियोगविषये यागादौ यो नियोज्यस्तद्विशिष्टेत्यादिरर्थः ।

ननु विधेर्द्विविधो व्यापारो भावार्थफलयोः साध्यसाधनसंबन्धबोधो भावार्थानुष्ठानबोधश्चेति । तत्रैव चानुष्ठानबोधो यत्र भावार्थेऽन्यतो न प्रवृत्तिः, श्येनादौ च फलोपायत्वेऽधिगते रागत एव प्रवृत्त्युपपत्तेर्नानुष्ठापकत्वं, ततश्च निषेधप्रवेशाच्छ्येनादेरनर्थत्वमिति चेन्न । उक्तोत्तरत्वात् । उक्तं हि सेतिकर्तव्यस्यैव करणत्वात्तत्र रागतः प्रवृत्तावितिकर्तव्येऽपि तत एव प्रवृत्तौ श्येनवदग्नीषोमीयस्यापीतिकर्तव्यस्यानर्थता प्रसज्येतेति । ननु 'अभिचारमहीनं च त्रिभिः कृच्छ्रैर्व्यपोहती'ति प्रायश्चित्तविधानादनर्थता निश्चीयत इति चेन्मैवम् । नैमित्तिकत्वेनाप्यस्योपपत्तेः । यथाहि—'वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदे'दित्यनृतवदनविधानानन्तरं 'तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरुः सारस्वतो द्विजै'रिति नैमित्तिकत्वेन सारस्वतश्चरुर्निर्वाप्यो विधीयते नत्वनृतवदनजनितपापनिबर्हणाय । अनृतवदने कामतोऽप्रवृत्तेर्विधित एव तत्र प्रवृत्त्यङ्गीकारात् । एवमन्यत्रापि । तदेवं नित्यकाम्यवैषम्यस्य वक्तुमशक्यत्वान्नित्यवत्काम्येऽपि नियोगस्य फलसाधनत्वकल्पना निःप्रामाणिका, पुरुषार्थत्वे नियोगस्य स्वर्गसाधनताभ्युपगमानर्थकताप्रसङ्गात् ।

नच स्वर्गादिसाधनत्वे नियोगस्य प्राधान्यमपि संभवति, स्वर्गादिसुखशेषत्वात् । नच स्वानुकूलनियोज्यसिद्धये स्वर्गादिकं साधयतो नियोगस्य स्वामिवत्प्राधान्यानुपघातः, दृष्टान्तवैषम्यात् । तथाहि द्वौ हि तत्र स्वामिभृत्ययोः प्रयत्नौ स्वार्थोद्देशेन प्रवृत्तौ परस्परमुपकुर्वाते, न तथेह नियोगस्य चेतनता येन स्वकीयप्रयत्ने स्वर्गमात्मार्थतया आक्षिपेत्, प्रत्युत गर्भदासस्थानीयो नियोज्यः स एव स्वर्गाय प्रवृत्तो नियोगमेव स्वर्गशेषतया स्वी-

---

व्यापारद्वैविध्यं विधेर्दर्शयन् श्येनयागस्याधर्मतामुपपादयति पूर्ववादी—**नन्वित्यादिना** । तदेतदग्नीषोमीयहिंसायामपि समानमिति परिहरति—**न । उक्तोत्तरत्वादिति** । प्रकारान्तरेणाधर्मतामाशङ्कते—**नन्विति** । अहीनोऽहर्गणनिर्वर्त्यः क्रतुविशेषः 'अह्नः खः क्रताविति' समूहे गम्यमाने अहन्शब्दात्खप्रत्ययविधानात् । परिहरति—**मैवमिति** । निषिद्धत्वानिर्णये प्रायश्चित्तानिर्णयात् तद्विधानस्य च नैमित्तिकत्वेनाप्युपपत्तेः निषिद्धत्वविधानात्प्रायश्चित्तत्वे प्रायश्चित्तविधानाच्च निषिद्धत्वे परस्पराश्रयमिति भावः । ननु व्यपोहतीति दोषनिबर्हणश्रवणात्प्रायश्चित्तत्वमिति तत्राह—**यथाहि वर्णिनामिति** । यत्र यस्मिन्समये ब्राह्मणादीनां वधः प्राप्नोति तत्र तदा साक्ष्यनृतं वदेत् । अनृतवदनमवदनस्याप्युपलक्षणम् । ततश्च यदि वदनमात्राद्वधः प्राप्नोति तदा न वदेत् । यदा तु सत्यवदनात्तदानृतं वदेदित्यर्थः । तत्पावनायेति तच्छुद्ध्यर्थम् । द्विजैस्त्रैवर्णिकैः । सारस्वतः सरस्वतीदेवताकश्चरुः । निर्वाप्यः निर्वपणेन यागपर्यन्तं लक्ष्यते । ननु तत्पावनायेति श्रवणात्प्रायश्चित्ततैव किं न स्यादिति तत्राह—**नत्वनृतवदनेति** । तत्र हेतुः **अनृतवदनेति** । कामतः प्राप्तं ह्यनृतवदनं नानृतं वदेदिति निषिद्धं निषिद्धानुष्ठाने च प्रायश्चित्तं, प्रकृते तु विधितः प्रवृत्तेर्न प्रायश्चित्तं युक्तं निषिद्धानुष्ठानशङ्काभावादित्यर्थः । एवंच विषयविभागेन प्रायश्चित्तव्यवस्थापनमपि कैश्चित्क्रियमाणमयुक्तमित्यवान्तरविचारमुपसंहरति—**तदेवमिति** ।

यच्च प्राधान्यसमर्थनं कृतं स्वर्गादिसाधनत्वेपि तद्दूषयति—**नचेति** । पूर्वपक्ष्याशयमनूद्य दूषयति—**नचेति** । गर्भदासस्वामिनोश्चेतनतया स्वस्वप्रयोजनोद्देशेन प्रवृत्तिर्युक्ता अत्रतु नियोगस्य स्वामिस्थानीयता न युक्ता अचेतनत्वात् । अतएव न प्रवृत्तिरपीत्यर्थः । न केवलं नियोगस्य प्राधान्याभावः प्रत्युत स्वर्गं प्रति शेषत्वमेवेत्याह—**प्रत्युतेति** । ननु कथमिदमवधार्यते स्वर्गशेषो नियोगः नतु विपरीतमिति तत्राह—

---

१ मत्रापीति पाठान्तरम् । २ करणेतिकर्तव्यतारूपविषयविभागेनेत्यर्थः ।

कुर्यात् । नच स्वर्गादिसुखस्यान्यार्थता, स्वभाववैपरीत्यापत्तेः । यदर्थं सर्वं यच्च नान्यार्थं तत्सुखमिति हि सुखस्य लक्षणमाचक्षते तत्कथमन्यशेषता स्वर्गादिसुखस्य भवेत् । नचालौकिकत्वेऽपि नियोगस्य यूपाहवनीयादिवत्पदान्तरसमभिव्याहारात्संबन्धग्रहणम् । तत्र यूपाहवनीयादेर्यूपं तक्षतीत्यादिप्रसिद्धपदसमभिव्याहारान्यथानुपपत्तिगम्यत्ववन्नियोगस्यार्थापत्तिगम्यत्वानङ्गीकारात् । अङ्गीकारे वाऽपूर्वत्वव्याघाताच्च । यत्तु लिङादेः क्रियातिरिक्तकार्याभिधायित्वानुमानं तत्प्रत्यनुमानपराहतत्वादसाधनम् । तथाहि "विवादाध्यासिताः शब्दाः क्रियाकार्याभिधायिनः ॥ कार्यप्रत्ययहेतुत्वादानयेत्यादिशब्दवत्" ॥१८॥ इष्टसाधनवादिनो वेदान्तिनः प्रति साध्यविकलत्वाच्च । लौकिकलिङादिशब्दानामपि श्रेयःसाधनबोधकत्वाभ्युपगमात् । व्यापकानुपलब्धिपराहतत्वाच्च । तथाहि—तदभिधायकत्वं तत्र सङ्गतिग्रहणेन व्याप्तं तच्च मानान्तरानधिगतादपूर्वाद्व्यावर्तमानं लिङादीनां तदभिधायकतां व्यावर्तयति । नच क्रियातिरिक्तकार्यानभिधाने स्वर्गकामो यजेतेत्यादिशास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्गः । क्रियाया एवापूर्वावान्तरव्यापारायाः परमेश्वरप्रसादावान्तरव्यापाराया वा फलसाधनत्वोपपत्तेः प्रदर्शितत्वात् ।

तदेवं विधिवाक्यानामपि सिद्धार्थबोधकत्वाद्विधिसंस्पर्शविधुराणां सत्यज्ञानादिवाक्यानामखण्डैकरसब्रह्मलक्षणसिद्धार्थावबोधकत्वं सुतरां सिद्ध्यतीति सिद्धम् ॥ १० ॥ ननु कथं वेदान्तानामखण्डार्थत्वं तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् तत्र प्रमाणासंभवाच्च । तथाहि—किमिदमखण्डार्थत्वं किं निर्विशेषवस्तुपरत्वं उत निर्भेदार्थनिष्ठत्वं आहोस्विदपर्यायशब्दानां

नचेति । अथवा पूर्वमचेतनत्वान्नियोगस्य न स्वर्गस्य तच्छेषत्वमित्युक्तम् । इदानीं स्वभावविरोधादपि न तथेत्याह—**नच स्वर्गादीति** । यच्च नान्यार्थं तत्सुखमित्युक्ते दुःखेऽपि स्यादत उक्तं—**यदर्थमिति** । स्वर्गादिसुखस्यान्यशेषत्वं यच नान्यार्थमिति लक्षणविरुद्धमित्यर्थः । यत्तु यूपाहवनीयादि दृष्टान्तितं तदपि वैषम्यं दर्शयन् परिहरति—**नचालौकिकत्वेऽपीति** । प्रत्यनुमानमेव श्लोकेन दर्शयति—**विवादाध्यासिता इति** । लौकिकलिङादौ सिद्धसाधनतापरिहाराय विवादपदम् । वैदिकलिङादय इत्यर्थः । क्रियारूपं कार्यं क्रियाकार्यं तदभिधायिन इत्यर्थः । नियोगेनार्थान्तरतानिरासाय क्रियाग्रहणम् । नच लौकिकलिङादित्वमुपाधिः, लौकिकपदवैयर्थ्येन पक्षेतरत्वात् । नन्वेवमपि त्वत्पक्षे किं प्रमाणम्, न तावदिदमेव, प्रतिरोधमात्रतया स्वपक्षासाधनत्वात् । नैतत्सारम् । बाधकत्वेन प्रतिरोधकत्वासिद्धेः । समबलबोधितसाध्यविपर्ययत्वं हि प्रतिरुद्धत्वम्, नचात्र समबलत्वं अधिकबलत्वादितरस्य दुर्बलत्वात्तदाह—**इष्टसाधनेति** । वादिनो वेदान्तिन इतिच द्वितीया । साध्यवैकल्यमेव विवृणोति—**लौकिकेति** । एतत्क्रियातिरिक्तकार्याभिधायित्वे गामानयेत्यादिपदं हि पूर्ववादिना दृष्टान्तितम् । नच तत्रापि कार्याभिधायित्वमिष्टसाधनताभिधायित्वाङ्गीकारात् मयेत्यर्थः । इदंचासिद्धेरप्युपलक्षणं, दूषणान्तरं चाह—**व्यापकेति** । व्यापकं विवेचयन् तदनुपलब्धिमिहोपलम्भयति—**तथाहीत्यादिना** । यद्यद्विषयस्याभिधायकं तत्तस्य गृहीतसङ्गतिकमिति व्याप्तम् । नच प्रमाणान्तरानधिगतेऽपूर्वे तत्संभव इति व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिरग्निव्यावृत्त्येव धूमव्यावृत्तिरित्यर्थः । यस्तु तेन विपक्षे बाधकस्तर्क उक्तस्तमपि प्रशिथिलमूलमुन्मूलयति—**नच क्रियातिरिक्तेति** ।

वादार्थमुपसंहरन् समन्वयोपयोगमाह—**तदेवमित्यादिना** । "हितसाधनतामवलम्ब्य यदा वर्तते विधिबोधकवाक्यमपि । परमामृतबोधविधौ सुतरां परमात्मनि वेदशिरांसि तदा" ॥ अखण्डबोधकत्वमुक्तमाक्षिपति—**ननु कथमित्यादिना** । अखण्डार्थत्वस्य संभवल्लक्षणानि दूषयति—**किमिदमित्यादिना** । खण्डशब्दस्य च-

---

१ लिङादेरिष्टसाधनताबोधकत्वस्वीकारे । २ यदि पक्षेतरत्वतुल्यत्वं न स्यात्तदा लिङादित्वे लौकिकत्वविशेषणमेव व्यर्थं स्यादिति भावः ।

प्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वं अथवा तेषामेवैकप्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वं संसर्गागोचरप्रमाजनकत्वं वा। नाद्यः। विकल्पासहत्वात्। तथाहि पदानां निर्विशेषवस्तुपर्यवसायित्वमभिधायकतया लक्षकतया वा स्यात्। न प्रथमः। तस्यात्यन्तमप्रसिद्धतया संबन्धाग्रहणेन पदानां तत्पर्यवसायित्वासंभवेन लक्षणस्यासंभवित्वप्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः। अप्रसिद्धत्वादेवाभिधेयाविनाभावस्य लक्षणाहेतोरसंभवेन प्राचीनदोषानुषङ्गप्रसङ्गात्।

नचाभिधेयाविनाभावं विनापि गरमभ्यवहरेत्यादिगिरामिव वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिरेव लक्षणाक्षेपिका। अत्यन्ताप्रसिद्धत्वेन गगनारविन्दादेरिव लक्ष्यत्वानुपपत्तेः। अथ निर्भेदवस्तुपरत्वम्, तदपि न। निर्भेदत्वस्यानिरुक्तेः। तथाहि निर्भेदत्वं नाम किं भेदाभावविशिष्टत्वं उत भेदाभावोपलक्षितत्वम्। नाद्यः। तत्परत्वे वाक्यस्य निर्घटं भूतलमितिवत्संसृष्टार्थत्वप्रसङ्गात्। न द्वितीयः। तत्रापि संसृष्टार्थत्वस्यानतिवृत्तेः। तथाहि भेदस्य योऽभावस्तेनोपलक्षणेनोपलक्षितवस्तुपरत्वे कथं न संसृष्टार्थता। वस्तुमात्रमेव तत्र प्रतिपाद्यं भेदाभावस्तु द्वारमिति चेत्, तथापि नाखण्डार्थता। उपलक्ष्यमाणस्य स्वेतरेभ्यो व्यावृत्तत्वेन प्रतीतावखण्डार्थत्वासंभवात्।

विशेषं भेदं चार्थमादाय प्रथमद्वितीययोः प्रवृत्तिस्तृतीयचतुर्थयोः स्वविवक्षावशात्। **तेषामेवेति**। अपर्यायशब्दानामेवेत्यर्थः। पञ्चमस्तु खण्डशब्दस्य संसृष्टमर्थमादाय, निर्विशेषाणामप्यन्त्य[1]विशेषाणां भिन्नत्वस्य परैरङ्गीकारात् नाद्यद्वितीयसङ्करः। तात्पर्यमभिहितेषु लक्षितेषु वा संभवति यथा गङ्गायां यादांसीति, यथावा गङ्गायां घोष इति, तमुभयमपि प्रकारं विकल्प्य दूषयति—**तस्यात्यन्तमिति**। अन्त्यविशेषाणां भवद्भिरनङ्गीकारादिति भावः। लक्षणापक्षं दूषयति—**नापीति**। अभिधेयाविनाभूतं हि लक्ष्यं दृष्टं, यथा गङ्गायां घोषः प्रतिवसति इत्यत्र गङ्गाऽविनाभूतं तीरं गङ्गापदेन, न पुनरविनाभूतम्। अविनाभावश्चायं भूयः संबन्धदर्शनमात्रम्, मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्र मञ्चपुरुषयोर्मुख्या[2]विनाभावाभावेऽपि लक्षणादर्शनात्। नचान्त्यताप्रसिद्धस्य निर्विशेषवस्तुनोऽभिधेयाविनाभावः संभवतीति [3]लक्षणाऽसंभवाल्लक्षणाऽसंभव इत्यर्थः।

नन्वभिधेयासंबद्धमपि क्वचिल्लक्ष्यं दृष्टं यथा कश्चित्किमस्य गृहे भोक्तव्यमिति केनचित्पृष्टः तन्निवारयन्नाह विषं भुङ्क्ष्वेति। नचात्र लक्ष्यमाणैतद्गृहनिष्ठभोजननिवृत्तेः विषभक्षणस्य च संबन्धोस्ति अथ च लक्ष्यते तत्कस्य हेतोर्वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तेरेवमत्रापि सत्यादिवाक्यप्रामाण्यानुपपत्तेरेव किमिति न लक्षणेत्यत आह—**नचाभिधेयेति**। तत्र हेतुः—**अत्यन्ताप्रसिद्धेति**। अनुपपत्तिरपि हि योग्ये लक्षणां प्रवर्तयति नत्वयोग्ये, इतरथा खपुष्पादेरपि लक्षणाप्रसङ्गात्, तस्मात् प्रामाण्यानुपपत्तिरपि अन्यपरतायामेव बीजं नत्वखण्डार्थतायामिति भावः। द्वितीयं दूषयति—**अथ निर्भेदवस्त्विति**। निर्भेदत्वं नाम भेदाभावविशिष्टत्वमिति प्रथमपक्षं दूषयति—**नाद्य इति**। यथा हि निर्घटं भूतलमिति घटाभावविशिष्टभूतलबोधकस्य नाखण्डार्थत्वमेवं तत्रापीत्यर्थः। भेदाभावोपलक्षितत्वपक्षं दूषयति—**न द्वितीय इति**। तत्रापि वक्तव्यं किं भेदाभावोपलक्षितत्वविशिष्टमुत वस्तुमात्रमिति। आद्ये प्राह—**भेदस्य योऽभाव इत्यादिना**। द्वितीयं शङ्कते—**वस्तुमात्रमेवेति**। दूषयति—**तथापीति**। भेदाभावेन यद्ब्रह्म लक्ष्यते तत्किमितरेभ्यो व्यावृत्तं प्रतीयते न वा। प्रथमे प्राह—**उपलक्ष्यमाणस्येति**। व्यावृत्तिविशिष्टस्याखण्डत्वाभावादित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति—**अप्रतीताविति**। कादाचित्कव्यावर्तकमुपलक्षणं नाम तस्य चाव्यावर्तकत्वं व्याहतमित्यर्थः। अपर्या-

---

१ अन्त्यत्वं स्वतोव्यावृत्तत्वरूपम्। २ व्यभिचारादिति शेषः। ३ लक्षणाया असंभवाल्लक्षणस्यासंभव इतिच्छेदः।

अप्रतीतौ चानुपलक्षकत्वादेवोपलक्षणस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । शीतोष्णस्पर्शवन्तौ पयःपावकावित्यत्रापर्यायशब्दानां प्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वेप्यखण्डार्थत्वादर्शनात् । नापि चतुर्थः । तथासत्येकेनैव तत्प्रतिपत्तेः पदान्तरप्रयोगस्य वैयर्थ्येन लक्षणस्यासंभवित्वापातात् ।

व्यवच्छेद्यभेदादवैयर्थ्यमिति चेन्न । तदनिरुक्तेः । तथाहि किं व्यवच्छेद्यानां व्यावृत्तयः पदैः प्रतिपाद्यन्ते अथवा तद्विशिष्टमाहोस्वित्[1] उपलक्षितं स्वरूपमात्रं वा । तत्र न प्रथमद्वितीयौ । तथासति संसृष्टार्थत्वेनाखण्डार्थत्वानुपपत्तेः । नापि तृतीयः । तत्राप्यन्यतो व्यावृत्तस्य प्रतिपादने प्राचीनदोषानुषङ्गात् । स्वरूपमात्रप्रतिपादने च पदान्तरप्रयोगवैयर्थ्यस्य दर्शितत्वात् । नापि पञ्चमः । तथात्वस्यात्यन्तादृष्टचरत्वेन लक्षणासंभवित्वात् ।

ननु प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यादिलक्षणवाक्येषु दृष्टं संसर्गागोचरप्रमितिजनकत्वमिति चेन्मैवम् । लक्षणवाक्यैरपि लक्ष्यस्य सजातीयविजातीयेभ्यो व्यावृत्तत्वेन प्रतिपादनात् तच्छब्दै[2]र्व्यवहर्तव्यत्वेन प्रतिपादनाद्वा लक्षणवाक्यानामपि संसृष्टार्थत्वानतिवृत्तेः । ननु सोयं देवदत्त इत्यादिषु देवदत्तगतभेदभ्रमव्युदासेन तत्स्वरूपमात्रपर्यवसायित्वमपर्यायशब्दानां दृष्टमिति चेन्मैवम् । तत्रापि परोक्षदेशकालोपलक्षितस्यैतद्देशकालविशिष्टत्वप्रतिपा-

---

यशब्दानां प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठत्वमिति तृतीयं दूषयति—**नापि तृतीय इति** । यस्य हि लक्षणवाक्यं लक्ष्यप्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसितमिति मतं तस्येमे लक्षणवाक्ये लक्ष्यजलानलस्वरूपपर्यवसिते तथापि नाखण्डार्थता भिन्नत्वाल्लक्ष्ययोरित्यर्थः । अथवा पयःपावकशब्दयोरपि शीतोष्णस्पर्शवन्तावेवार्थौ जातिमात्रपरत्वायोगात्[3] । तथाच शीतोष्णस्पर्शवच्छब्दयोः पयःपावकशब्दयोश्च प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वमस्ति नचात्राखण्डार्थतेत्यर्थः । अपर्यायशब्दानामेकप्रातिपदिकार्थत्वमिति चतुर्थं पक्षं दूषयति—**नापि चतुर्थ इति** । यदि ह्येकमेव वस्तु बुबोधयिषितं तदेकेनैव बुद्धमिति पदान्तरप्रयोगो वृथैव स्यात्, नच पदमात्रं वाक्यमस्ति तस्मादसंभविलक्षणमित्यर्थः ।

यद्यप्येकमेव लिलक्षयिषितं तथापि व्यवच्छेद्या बहवः सन्ति असत्यजाड्यादयः नचैकपदमात्रात्सर्वेषां व्यवच्छेदः तदर्थमात्रेणेतरेषां विरोधाभावात्, अतो न पदान्तरवैयर्थ्यमिति शङ्कते—**व्यवच्छेद्येति** । दूषयति—**न तदनिरुक्तेरित्यादिना** । तद्व्यवच्छेदमात्रप्रतिपादनं व्यवच्छेदविशिष्टवस्तुप्रतिपादनं च संसृष्टार्थतया अखण्डार्थताविरोधीति दूषयित्वा व्यवच्छेदोपलक्षितवस्तुप्रतिपादनमिति तृतीयं पक्षं दूषयति—**नापि तृतीय इति** । संसर्गागोचरप्रमाजनकत्वमिति पञ्चमपक्षं दूषयति—**नापीति** । सर्वत्र हि वाक्यार्थस्य पदार्थसंसर्गतया वा संसृष्टपदार्थतया वा संसर्गग्राहि वाक्यमित्यसंभवि लक्षणमित्यर्थः[4] ।

सिद्धान्त्यभिमतसंभवस्थलमाशङ्कते—**ननु प्रकृष्टेति** । अत्र हि चन्द्रप्रातिपदिकार्थमात्रं पृष्टं एतद्वाक्यविषयः न पुनः प्रकर्षादिसंसर्गस्तस्याबुभुत्सितत्वादिति, तदेतद्दूषयति—**मैवमिति** । तदितरव्यावृत्तिर्वा तच्छब्दव्यवहारो वा लक्षणार्थः[5] उभयथापि संसृष्टार्थपरतानतिवृत्तिः । तदिह प्रकर्षादिसंसर्गपरताऽभावेपि भवत्येव विधान्तरेण संसृष्टार्थत्वमित्यर्थः । उदाहरणान्तरमाङ्कते—**ननु सोयं देवदत्त इति** । देवदत्तैक्यस्यैकैकपदादपि सिद्धेर्वाक्यवैयर्थ्यमाशङ्क्योक्तं—**भेदभ्रमव्युदासेनेति** । यद्यपि लक्षणवाक्यमिदं न भवति तथापि महावाक्याखण्डार्थत्वसंभावनाया भवत्येव भूमिरितीदमाशङ्कितम् । यदि ह्युभयोरपि लक्षणया देवदत्तमात्रपर्यवसितमिदं स्यात्तदाखण्डार्थत्वम्, नत्वेतदस्ति, एतद्देशकालसंसर्गप्रतिपादनपरत्वात्, तत्पदस्यैव केवलं लक्षणाश्रयणात् तावन्मात्रादेव भेदभ्रान्तिनिवृत्तेः, विनाकारणं लक्षणायामतिप्रसङ्गात्तदेतदाह—**मैवं**

---

१ तदुपलक्षितमिति पाठान्तरम् । २ तत्तच्छब्दैरिति पाठान्तरम् । ३ इदं चिन्त्यम् । जातिमात्रपरयोरेव पयःपावकशब्दयोर्वस्तुगत्या शीतोष्णस्पर्शवद्द्रव्याभिधायित्वात् । न च तथा सति तयोर्जातिपरत्वेन प्रातिपदिकार्थमात्रपरत्वाभावः । मात्रपदेन संसर्गव्यावृत्तेरभिप्रेतत्वेन जातिव्यावृत्तेरनभिप्रेतत्वात् । ४ पञ्चमं लक्षणमित्यर्थः । ५ लक्षणप्रयोजनमित्यर्थः ।

दकतया संसृष्टार्थत्वानतिवृत्तेः । तावतैव च भेदभ्रमव्युदासादुभयपदलक्षणाभ्युपगमे गौरवप्रसङ्गाच्च । तदेवं नाखण्डार्थत्वनिरुक्तिः । नापि तत्र प्रमाणं, प्रकृष्टप्रकाश इति वाक्यार्थश्चन्द्रप्रातिपदिकमात्रार्थस्तत्प्रश्नोत्तरार्थत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा वाक्यान्तरार्थ इति व्यतिरेक्यनुमानमस्तीति चेन्नैवम् । विकल्पाऽसहत्वात् ।

तथाहि चन्द्रप्रातिपदिकमात्रार्थोऽन्यत्र प्रसिद्धो न वा । आद्ये तत्र हेतोर्वृत्तावन्वयव्यतिरेकितया केवलव्यतिरेकित्वव्याघातः । अवृत्तौ तु सत्यपि सपक्षे तत्र हेतोरवृत्तेरसाधारणानैकान्तिकता । द्वितीये पुनरप्रसिद्धविशेषणतैव । अन्वयव्यतिरेकितायां च यो यत्प्रश्नोत्तरार्थः स तत्प्रातिपदिकमात्रार्थं इति व्याप्तिरभ्युपेया । तथाच त्वत्करे कति वराटका इति प्रश्नस्य पाणौ पञ्च वराटका इति प्रतिवचने व्यभिचारः । नच विमतमखण्डार्थं लक्षणवाक्यत्वात्पृथुबुध्नोदराकारः कुम्भ इति वाक्यवदित्यनुमानं मानम् । लक्षणवाक्यानामप्युक्तप्रकारेण संसृष्टार्थपरतया दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । तदेवं लक्षणप्रमाणयोरभावान्नाखण्डार्थत्वं शब्दानाम् । विवादाध्यासितं पदार्थसंसर्गप्रतीतिजनकं वाक्यत्वाद्गवानयनादिवाक्यवत् । नच जरद्गवादिवाक्ये व्यभिचारः । तस्य वाक्याभासत्वात् । आकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावन्ति पदानि वाक्यमिति हि वाक्यविदः ।

नच खं छिद्रमित्यादौ व्यभिचारः । तस्यापि लक्षणवाक्यत्वेन लक्ष्यस्य सजातीयविजातीयेभ्यो व्यावृत्तिप्रतिपादनपरत्वेनाखण्डार्थत्वाभावात् । नच विपक्षे बाधकतर्काभावः,

---

तत्रापीति । **गौरवप्रसङ्गादिति** । प्रथमं मुख्यार्थप्रतीतिस्ततपरित्यज्य तत्संबन्धादर्थान्तरप्रतीतिश्चेति बहु कल्प्यमित्यर्थः । एतेनार्थादेकत्वप्रतिपादनाद्वरं साक्षादेकत्वप्रतिपादनमित्यपि परास्तम्, लक्षणागौरवादेव । यदत्र न्यायरत्नदीपावल्यामनुमानमुक्तं तदनुवदति—**प्रकृष्टेत्यादिना** । सिद्धसाधनतानिवृत्त्यर्थं मात्रग्रहणम् । संसृष्टपदार्थानां वाक्यार्थत्वेन चन्द्रपदार्थस्यापि तत्स्वीकारात् । तत्प्रश्नस्योत्तरं यद्वाक्यं तदर्थत्वादित्यर्थः ।

अत्र साध्यश्चन्द्रप्रातिपदिकार्थः क्वचित्प्रसिद्धो न वेति विकल्प्य दूषयति—**तथाहीत्यादिना** । ननु माभूत्केवलव्यतिरेकिता अन्वयव्यतिरेकितातु भवतु किमेतावतेत्यत आह—**अन्वयेति** । कति वराटका इति प्रश्नोत्तरार्थे वराटकसङ्ख्याविशेषे वराटकप्रातिपदिकार्थत्वं नास्ति सङ्ख्यासंबन्धपरत्वाद्वाक्यस्येत्यर्थः । वराटकः कपर्दकः । नच तत्प्रातिपदिकप्रश्नोत्तरार्थत्वोपाधौ व्याप्तिः, क्वचिदपि प्रातिपदिकमात्रनिष्ठवाक्यासंप्रतिपत्तेः । अन्यथा तस्यैव दृष्टान्ततोपपत्तौ एतत्प्रसाधनवैयर्थ्यापातादिति । अतएव चन्द्रप्रातिपदिकप्रश्नोत्तरार्थत्वोपाधावपि न व्याप्तिः, असिद्धेरेव । आनन्दबोधाचार्योनुमानमुद्भाव्य दूषयति—**विमतमित्यादिना** । विज्ञानादिवाक्यमित्यर्थः । **उक्तप्रकारेणेति** । इतरव्यावृत्तेर्व्यवहारस्य वा बोधनादित्यर्थः । स्वपक्षे चानुमानमाह पूर्ववादी—**विवादाध्यासितमिति** । सत्यज्ञानादिवाक्यमित्यर्थः । प्रतीतिः प्रमितिः । प्रयोगद्वये च संसृष्टपदार्थस्य पदार्थसंसर्गस्य वा पक्षीकरणे बाधस्तदितरस्य त्वप्रसिद्धेराश्रयासिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् । **जरद्गवेति** । 'जरद्गवः कम्बलपादुकाभ्यां द्वारि स्थितो गायति मद्रकाणि । तं ब्राह्मणी पृच्छति पुत्रकामा राजन्रुमायां लशुनस्य कोऽर्घः' इति श्लोकादावित्यर्थः । वाक्याभासतामेव दर्शयति—**आकाङ्क्षेति** । न तत्र योग्यतास्तीत्यर्थः ।

ननु खं छिद्रमित्यत्र वाक्यत्वमस्ति, नच साध्यमस्ति, अनेकपदार्थाभावेन संसर्गाभावादतो व्यभिचार इति तत्राह । **नच खं छिद्रमितीति** । अत्र समाधातुमुपक्रमते—**अत्रेति** । **संसर्गेति** । गिरामपर्यायशब्दानां या

---

१ उपाधिपदं हेतुपरं दीपावलीकारोक्तहेतौ व्याप्तिर्न सिध्यतीति भावः । २ दीपावलीकारानन्दबोधाचार्याभ्यामुद्भाविते इति शेषः । ३ पूर्वं व्याख्यातोऽयं श्लोकः ।

संसर्गप्रतीत्यजनकत्वे वाक्यत्वाभावप्रसङ्गस्यैव बाधकत्वात् । तदेवं नाखण्डार्थता वेदान्तानामिति । अत्राभिदध्महे । न तावल्लक्षणासंभवो यतः "संसर्गासङ्गिसम्यग्धीहेतुता या गिरामियम् ॥ उक्ताखण्डार्थता यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थता" ॥ १९ ॥ अपर्यायशब्दानां संसर्गागोचर[1]प्रमितिजनकत्वमखण्डार्थता, नचेदमसंभवि लक्षणम्, प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्येषु तत्सद्भावात् । नच लक्षणवाक्यमपि संसृष्टार्थं लक्ष्यस्य सजातीयविजातीयेभ्यो व्यावृत्तिवैशिष्ट्यप्रतिपादनपरत्वात्तत्तच्छब्दैर्व्यवहर्तव्यत्वप्रतिपादनाद्वेति युक्तं, विकल्पासहत्वात् । किं प्रकृष्टप्रकाशादिवाक्यं साक्षादन्यतो व्यावृत्तिं प्रतिपादयति किंवा स्वरूपप्रतिपादनेनार्थात् । नाद्यः । व्यावृत्तिप्रतिपादकशब्दाभावात् । नापि द्वितीयः । नान्तरीयकतया सिध्यतोर्थस्य शब्दार्थत्वाभावात् । यश्चार्थादर्थो न स चोदनार्थ इति न्यायात् । अन्यथा गामानयेत्यादिवाक्येष्वश्वाद्यानयनव्यावृत्तेरपि वाक्यार्थत्वप्रसङ्गात् ।

नन्वयं चन्द्र इति व्यवहर्तव्यः प्रकृष्टत्वे सति प्रकाशत्वात् यन्नैवं न तदेवं यथा नक्षत्रादि न तथा चायं तस्मान्न तथेति केवलव्यतिरेकितया लक्षणवाक्यं पर्यवस्यति तथाच कथमखण्डार्थता, चन्द्र इति व्यवहर्तव्यतालक्षणधर्मवैशिष्ट्यप्रतिपादनपरत्वादिति चेन्मैवम् । चन्द्रतया व्यवहर्तव्य इति । किं चन्द्ररूपार्थविशेषितो व्यवहारः कर्तव्यः उत चन्द्रशब्दमात्रविशेषितो व्यवहारः । आद्ये चन्द्रविशिष्टं व्यवहारं यदि नाज्ञासीत्तदा लक्षणवाक्यादपि विषयविशेषितकर्तव्यतां तस्य कथमधिगच्छेत् । नह्यविदिताग्निरनुमानादप्यग्निसंबन्धमधिगमयितुं शक्यः । अथाधिगतवांस्तदा लक्षणवाक्यरूपमनुमानं निष्प्रयोजनं, ज्ञातस्यैव ज्ञापनात् । अथ सामान्यतो जानात्यस्ति कश्चिद्विषयश्चन्द्रव्यवहारस्येति

संसर्गाविषयत्वे सति सम्यग्धीहेतुता इयमखण्डार्थतोक्ता । अथवा तेषामेव शब्दानां तत्प्रातिपदिकार्थता तदिति संसर्गराहित्येन लक्षितमेकत्वं परामृशति—एकप्रातिपदिकार्थतेति लक्षणसंग्राहकश्लोकयोजना । अनेन च चतुर्थपञ्चमपक्षौ परिगृहीतौ । श्लोकं विवृणोति—**अपर्यायेति** । हस्तः कर इत्यादौ व्यभिचारवारणायापर्यायग्रहणम् । इन्द्रियव्यावृत्त्यै शब्दग्रहणम् । गामानयेत्यादिव्यवच्छेदार्थं संसर्गागोचरग्रहणम् । वाक्या[2]भासव्यावृत्त्यर्थं प्रमितिग्रहणम् । **तत्सद्भावात्** । लक्षणसद्भावादित्यर्थः । तत्रापि संसृष्टार्थत्वं पूर्ववादिनोक्तमनूद्य तं दूषयितुं विकल्पयति—**किं प्रकृष्टेत्यादिना** । साक्षादित्यभिधानेनेत्यर्थः । **अर्थादिति** । नान्तरीयकतयेत्यर्थः । यश्चार्थाच्छ्रुतार्थनान्तरीयकतया लभ्यते नच स चोदनार्थो वेदार्थ इति शबरस्वामिवाक्यार्थः । नचाश्वाद्यानयनव्यावृत्तिरपि तद्वाक्यार्थः, वाक्यभेदप्रसङ्गादिति भावः ।

ननु माभूद्व्यावृत्तिप्रतिपादनपरत्वं, व्यवहारसाधनमेव लक्षणप्रयोजनं ब्रूमः तावताप्यखण्डार्थता खण्डितैवेति शङ्कते—**नन्वयमित्यादिना** । चन्द्ररूपार्थविशेषितव्यवहारकर्तव्यतासाधने दोषमाह—**आद्य इति** । यस्य कर्तव्यता अत्र[3] साध्यते स किं चन्द्रविशेषितो व्यवहारः प्रतिवादिनोऽज्ञातो ज्ञातो वा । यद्यज्ञातस्तदाऽप्रसिद्धविशेषणत्वम् । अविदितदहनं प्रतीव दहना[4]नुमानप्रवृत्तावित्याह—**तदा लक्षणवाक्यादपीति** । अपिना स्वरूपसाधकत्वं लक्षणस्य सूच्यते । द्वितीयं दूषयति—**अथेति** । चन्द्रव्यवहारस्य कर्तव्यतामात्रमेव तावत्साध्यते, नं पुनरग्निसंबन्ध इवान्यत्र सिद्धस्यान्यत्र संबन्धः, केवलव्यतिरेकिताभङ्गात्तच्चेत्कचिदसिद्धं सिद्धं[5]मनुमानसाध्यमित्यर्थः । ज्ञाताज्ञातविकल्पोक्तदोषं परिहरन्नाशङ्कते—**अथ सामान्यत इति** । अयमर्थः । यद्यपि न स्थलान्तरे सिद्धिः, केवलव्यतिरेकित्वात्, तथापि नाप्रसिद्धत्वं सामान्यतः सिद्धत्वादिति तदेतद्दूष-

---

१ भ्रमभिन्नत्वतदभाववति तदप्रकारकत्वादिरूपमत्र प्रमात्वं विवक्षितं नतु तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपं संसर्गागोचरत्वप्रमितित्वयोरेकत्रानवस्थानेन व्याघातात् । २ वाक्याभासो जरद्गवादिवाक्यं तस्योपस्थितिमात्रजनकत्वम् । ३ मात्रमिति पाठान्तरम् । ४ दहनानुमानेऽतो नानुमानप्रवृत्तिरिति पाठान्तरम् । ५ सिद्धमेवेति पाठान्तरम् ।

विशेषतस्तु न जानातीत्युच्यत, तथापि किं सामान्यतो व्यवहारस्य निमित्तवत्तां जानाति किं वा व्यवहारविशेषस्य। आद्ये प्रकृतानुपयोगः। व्यवहारविशेषस्य विचार्यमाणत्वात्। द्वितीयेपि चन्द्रलक्षणार्थविशेषापरिज्ञाने तद्विशिष्टव्यवहार एव विज्ञातुमशक्यः। ज्ञाते च लक्षणवाक्यवैयर्थ्यमित्युक्तम्। नापि द्वितीयः। लक्षणं विनापि गवादिशब्दानामिव वृद्धव्यवहारादेव वाच्यवाचकसंबन्धग्रहोपपत्तेः। पूर्वं प्रतिपन्न एव वाच्यवाचकभावो लक्षणवाक्येन स्मार्यत इति चेत्। न। अवगतसंबन्धस्य तत्र[2] तच्छब्दादेव संबन्धस्मरणोपपत्तौ लक्षणाभिधानवैयर्थ्यात्।

अवगतसंबन्धस्यापि शब्दस्य लक्षणवाक्यादेव संबन्धस्मरणनियमे लक्षणवाक्यस्थपदानामपि प्रत्येकं लक्षणवाक्यैः संबन्धस्मरणप्रसङ्गादनवस्थादुरवस्था स्यात्। तस्माद्गवानयनादिवाक्यवदाप्तोपदेशतयैव लक्षणवाक्यमवबोधकम्। तच्च सर्वं स्वरूपमात्रे पर्यवस्यति अर्थात्पुनरन्यतो व्यावृत्तिः फलतीति युक्तम्।

नन्वेवमपि नैतल्लक्षणं, अप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगो नित्यः संबन्धः समवाय इत्येवमादिसंबन्धप्रतिपादकलक्षणवाक्येष्वव्याप्तेः। तेषां संसर्गगोचरप्रमितिजनकत्वादितिचेत्।

यति—**तथापीति**। कीदृशमिदं सामान्येन ज्ञानं, किं वक्ष्यमाणदिशा चन्द्रशब्दविशेषितत्वासिद्धेश्चन्द्रलक्षणार्थाज्ञानाच्चाश्वकर्णादिव्यवहारमात्रस्य नाम चन्द्रव्यवहार इति ततो व्यवहारमात्रं निमित्तवदिति, किंवा चन्द्रव्यवहारो निमित्तमात्रवानिति। आद्ये गवादिव्यवहारमात्रस्य निमित्तवत्त्वज्ञानं न चन्द्रव्यवहारकर्तव्यतानुमानस्याप्रसिद्धविशेषणतां निवारयति। नह्यग्निमत्त्वप्रसिद्धिरनित्यत्वानुमाने तां वारयितुमलमित्यभिप्रेत्याह—**आद्ये प्रकृतानुपयोग इति**। द्वितीये चन्द्रविशेषितव्यवहारः किं चन्द्रलक्षणार्थविशेषितो व्यवहारः उत चन्द्रशब्दविशेषितः। द्वितीयस्तु प्राथमिकद्वितीयविकल्पसमानजीवनः। प्रथमेपि किं चन्द्रोऽविदितो विदितो वा। आद्ये प्राह—**द्वितीयेपि चन्द्रेति**। [3]द्वितीये प्राह—**ज्ञाते चेति**। चन्द्रशब्दविशेषितो व्यवहारः साध्यत इति [4]द्वितीयं पक्षं दूषयति—**नापि द्वितीय इति**। अत्र चन्द्रशब्दः प्रयोक्तव्य इति वाच्यवाचकसङ्गतिग्रहो हि यदा लक्षणप्रयोजनं तदा लक्षणं व्यर्थमन्तरेणापि लक्षणं गवादिपदानामिव सङ्गतिग्रहसंभवादित्यर्थः।

प्रथमतोऽवगतस्यापि शब्दसंबन्धस्य लक्षणवाक्यात्स्मरणसाधनमप्यनर्थकं, गवादिपदानामिवान्तरेणापि लक्षणं स्मरणसंभवादित्युक्तम्, इदानीं न केवलमानर्थक्यमपि त्वनवस्थालक्षणानर्थोपि स्यादित्याह—**अवगतसंबन्धस्यापीति**। तत्तद्वाक्यस्थपदानामपि तैस्तैरर्थैः संबन्धो लक्षणैरेव स्मारयितव्यः, एवं तत्तत्स्मारकवाक्यस्थपदानामपीति न कश्चिदपि स्यादित्यर्थः। तत्किं लक्षणमेव तेषु ग्रन्थेषु न प्रयोक्तव्यं तथाच गतं सत्यं ज्ञानमनन्तमिति ब्रह्मलक्षणेन तत्प्रयुक्तजन्माद्यधिकरणेनापीत्यत आह—**तस्मादिति**। न लक्षणमनुमानतयोपयुज्यते अपितु शब्दप्रमाणतयेत्यर्थः। ननु भवतु लक्षणं शब्दतयोपयोगि किमायातमखण्डार्थतायामिति तत्राह—**तच्च सर्वमिति**। उक्तमेतत्पुरस्तादेव स्वरूपमात्रं शब्देन बोध्यते इतरव्यावृत्तिस्त्वार्थिकी नचार्थिकः शब्दार्थ इति।

यद्यपीदं संभवति, तथाप्यव्यापकमिदं लक्षणं, संयोगसमवायात्मकसंबन्धस्य यल्लक्षणवाक्यं तस्य लक्ष्यसंसर्गविषयत्वेन संसर्गगोचरत्वलक्षणांशाभावादिति शङ्कते—**नन्वेवमपीति**। संसर्गगोचरप्रमितिजनकत्वमिति कोर्थः, यद्बोधयति तदीयसंसर्गगोचरत्वे[5] तत्प्रमितिजनकत्वमिति, अस्त्येवैतदत्रापि, नहि

---

१ कर्तव्यतामित्यर्थः। २ तत्तच्छब्देति पाठान्तरम्। ३ विदितत्वपक्षे इत्यर्थः। ४ प्रथमविकल्पस्येतिशेषः। ५ गोचरत्वे सतीति क्वचिदधिकः पाठः।

मैवं। तेषामपि स्वस्वपदस्मारितपदार्थानामन्योन्यसंसर्गागोचरप्रमितिजनकत्वात्। संसर्गगोचरप्रमितिजनकत्वशब्देन चास्यैवार्थस्य विवक्षितत्वात्। नाप्यतिव्याप्तिः, संसर्गप्रमितिजनकेषु गवानयनादिवाक्येषु लक्षणाभावात्। यद्वा अपर्यायशब्दानामेकप्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वमखण्डार्थता। नचैवं पदान्तरवैयर्थ्यम्। व्यावर्त्यभेदादर्थवत्त्वोपपत्तेः। तथाहि लोके प्रकृष्टप्रकाशश्चन्द्र इत्यत्र प्रकृष्टपदेनाप्रकृष्टखद्योतादेः प्रकाशपदेनाप्रकाशात्मप्रकृष्टसंतमसादेश्च व्यवच्छेदेन बुभुत्सितश्चन्द्रप्रातिपदिकमात्रार्थः प्रतिपाद्यते, अन्यथा वक्तुरबुभुत्सितमर्थं प्रतिपादयतोऽनवधेयवचनत्वप्रसङ्गात्।

नच व्यावृत्तिपरत्वे व्यावृत्तिमत्परत्वे वा संसृष्टार्थत्वं स्वरूपमात्रपरत्वे च पदान्तरवैयर्थ्यमिति वाच्यम्। व्यावृत्तिद्वारा पदानां स्वरूपमात्रपर्यवसायित्वाङ्गीकारात् व्यावर्त्यभेदेनावैयर्थ्याच्च। तथा वेदेपि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादौ सत्यज्ञानानन्दानन्तात्मशब्दा अनृतजडदुःखान्तवत्त्वानात्मत्वभ्रान्तिनिवृत्तिद्वारा लक्ष्ये ब्रह्मणि पर्यवस्यन्ति। नचैवमनेकाकारविज्ञानजनकत्वात्पदानां लक्ष्यस्य ब्रह्मणोऽनेकाकारत्वप्रसङ्गः। लक्षणासमये भिन्नाकारविज्ञानजनकानामपि पदानां तत्तद्भ्रान्तिनिवृत्तिमात्रप्रयोजकतया लक्ष्ये ब्रह्ममात्रे तात्पर्येण पर्यवसानात्। एवं च तत्तच्छब्दजन्यविज्ञानानां तत्तद्भिन्नाकारसमर्पिणां नान्तरीयकतया तत्तद्विरोध्याकारनिवर्तकत्वाद्वाक्यस्याखण्डार्थत्वसिद्धिः।

संयोगस्य समवायस्य वा तत्तद्विशेषणसंसर्गबोधपरमिदं वाक्यं तस्याबुभुत्सितत्वादित्यभिप्रेत्य परिहरति—**मैवं तेषामपीति**। नच विषं भुङ्क्ष्वेत्यादिसर्वलक्षणावाक्येष्वतिव्याप्तिः, प्रतिपिपादयिषितसंसर्गगोचरत्वात् तदभावस्येह विवक्षितत्वात्। यद्वा तत्प्रातिपदिकार्थतेति श्लोकावयवं विवृणोति—**यद्वा अपर्यायेत्यादिना**। यद्यप्येकपदलक्ष्यमेव पदान्तरपर्यवसानभूमिस्तथापि नैकपदव्यावर्त्यमेव पदान्तरव्यावर्त्यं जाड्यानृतादीनां विभिन्नत्वात् ततो न संसृष्टार्थतावैयर्थ्ये इत्युक्तम्। एतदेव लौकिकोदाहरणेन दर्शयति—**तथाहीत्यादिना**। संतमसं विष्वक्तमः। अत्र च व्यवच्छेदेनेति व्यवच्छेदानां द्वारतोक्ता। **प्रतिपाद्यत इति**। तात्पर्यविषयत्वं तेन न शून्यनिष्ठतापत्तिः। ननु किमिति स्वरूपमात्रपरताश्रयणं न पुनर्यथाश्रुतप्रकर्षादिसंसर्गपरत्वमिति तत्राह—**अन्यथेति**। यदि हि स्वरूपमात्रे पृष्टे गुणादिसंसर्गं प्रतिपादयेत्तर्ह्यश्रद्धेयवचनः स्यादित्यर्थः।

यत्तु पूर्वपक्षिणा त्रेधा विकल्प्य दूषणद्वयमुक्तं तन्निराकरोति—**नच व्यावृत्तीति**। ननूक्तं स्वरूपमात्रपरत्वे पदान्तरवैयर्थ्यमिति तत्राह—**व्यावर्त्यभेदेनेति**। तदेवं लौकिकेषूदाहृत्य विवक्षितसत्यादिवाक्येषु लक्षणं वर्तयति—**तथा वेदेपीति**। ननु स्ववाच्यप्रक्षेपेणवा पदानां विरोधिव्यावर्तनमप्रक्षेपेण वा। न तावद्द्वितीयः। विरोध्यदर्शनेनानृतादिव्यावृत्तेरशक्यज्ञानत्वात्। प्रथमे तु विभिन्नैर्ज्ञानत्वादिभिराकारैर्ब्रह्मणोप्यनेकाकारत्वमिति तत्राह—**नचैवमनेकाकारेति**। लक्षणासमय इति सामीप्यात् लक्षणाप्राक्समयो विवक्ष्यते। नहि तत्तदाकाराः प्रतिपिपादयिषिता इति प्रतिपाद्यन्ते किंतु कथं नु नामानृताद्यारोपरहितब्रह्मप्रतिपत्तिरिति, तद्यावदनृतादिव्यावृत्तिस्तावदेव सत्यत्वाद्याकाराणां स्थितिः, निवृत्तेषु तु तेषु एते एवाकारा अनृता जायन्ते, कः खलु विशेषोऽनृतादिभिराकाराणामद्वैतविरोधे। तस्मादेकानन्दव्यक्तिपरमेव सत्यादिवाक्यं न सत्यत्वादिपरं नाप्यनृतादिव्यावृत्तिपरमित्यर्थः। विधिमुखेषु वाक्येषु उक्तन्यायं निषेधमुखेन प्रतिपादकेष्वप्यतिदिशति—**एवंच तत्तच्छब्दजन्येति**।

---

१ लक्षणावृत्तिविषयस्य। २ लक्षणावाक्यानां शक्यार्थसंसर्गागोचरप्रमितिजनकत्वादिति भावः। ३ प्रक्षेपेणैवेति पाठान्तरम्। ४ यत्तदद्रेश्यमित्यादिवाक्येषु।

उक्तं चैतत्सुरेश्वराचार्यैः "प्रतिपद्य पदार्थं हि विरोधात्तद्विरोधिनः । पश्चादभावं जानाति वध्यघातकवत्पदात् ॥ १ ॥ शब्दात्प्रतीयते तावत्सङ्गतिर्धर्मधर्मिणोः । मानान्तरादपोहस्तु न शाब्दस्तेन स स्मृतः ॥ २ ॥ तत्रानन्तोन्तवद्वस्तुव्यावृत्त्यैव विशेषणम् । स्वार्थार्पणप्रणाड्या च परिशिष्टौ विशेषणम् ॥ ३ ॥ तद्विरोध्यर्थसंत्यागः सामर्थ्यात्स्यान्न शब्दत" इति । नच गुणगुण्यादिभावप्रतिपादनेपि तत्तद्विरोध्याकारनिवृत्त्युपपत्तेः कथमखण्डैकरसत्त्वसिद्धिरिति वाच्यम् । ब्रह्मशब्दार्थमात्रस्यैव बुभुत्सितत्वात् । सर्वतोऽनवच्छिन्नवस्तुप्रतिपादनपरब्रह्मानन्तशब्दाभ्यां विरोधाच्च एकधैवानुद्रष्टव्यमेकमेवाद्वितीयमित्याद्येकरसत्वप्रतिपादकवाक्यविरोधाच्च, नेह नानास्ति किंचनेत्यनेकरसत्वप्रतिषेधाच्च ।

नचाप्रसिद्धत्वाद्ब्रह्मणो लक्ष्यत्वासंभवः, प्रत्यगात्मतया स्वतः सामान्येन प्रसिद्धत्वात् । नच तथात्वे लक्षणवैयर्थ्यं, लक्षणस्य विशेषाकारसमर्पणार्थत्वात् । अन्यथा गन्धवती पृथिवी नित्यज्ञानाधार ईश्वर इत्यादिलक्षणानामपि लक्ष्यस्याप्रसिद्धत्वप्रसिद्धत्वयोर्वैयर्थ्यापातात् । एतेन सोयं देवदत्त इत्यत्रापि तत्कालोपलक्षितस्यैतत्कालवैशिष्ट्यं प्रतिपाद्यत

तदेतद्विरोधिनिवृत्त्यर्थमेव तत्तदाकारविधानं किंचिदुक्तं तत्तदाकारविरोधिनिवृत्तेश्चाशब्दत्वमुक्तं तदाचार्यवचनेन द्रढयति—**उक्तं चैतदिति** । तैत्तिरीयके वार्तिके सत्यं ज्ञानमनन्तमिति वाक्यव्याख्यानसमये इति शेषः । पदात्सत्यादेः पदार्थं सत्यत्वादि ब्रह्मणि प्रतिपद्य ज्ञात्वा तेन विरोधाद्धेतोर्विरोधिनोऽनृतादेरभावं जानाति तत्र निदर्शनं—**वध्यघातकवदिति** । यथा खल्वाखुभूषितां भूमिं दृष्ट्वाऽर्थान्मार्जाराभावोऽवगम्यते एवमिति । तत्किमुभयमपि शाब्दमाहोस्विदन्यतरदिति तत्राह—**शब्दादिति** । प्रथमं धर्मधर्मिणोः सत्यत्वादेः ब्रह्मणश्च संगतिः शब्दात्प्रतीयते तावताचास्यास्तात्पर्याविषयत्वं द्योत्यते, अपोहस्तु विरोधिव्यावृत्तिर्मानान्तरादनुपपत्तिलक्षणात् ज्ञायते तेन स अपोहस्तु न शाब्दः, तत्र किं त्रयाणामविशिष्टोयं न्याय इति नेति वैषम्यमाह—**तत्रानन्त इति** । तत्र तेषु मध्ये ऽनन्तः अनन्तशब्दार्थः अन्तवद्वस्तुव्यावृत्त्यैव विशेषणं व्यावर्तकं साक्षादेव ब्रह्मणो व्यावर्तकमित्यर्थः । परिशिष्टौ तु सत्यज्ञानशब्दौ स्वार्थसमर्पणप्रणाड्या व्यवधानेन विशेषणम् । नहि यथाऽनन्तमित्युक्तेऽन्ताभावः साक्षात्प्रतीयते तथा सत्यं ज्ञानमित्यत्रानृताद्यभावः अपितु स्वार्थविधानव्यवधानेनेत्यर्थः । तर्हि तयोर्विरोधिव्यवच्छेदः किंनिबन्धन इति तत्राह—**तद्विरोधीति** । एतच्च **मानान्तरादपोहस्तु** इत्यस्यैव प्रपञ्चः । ननु विरोध्याकारनिवृत्तिरखण्डार्थतामन्तरेण संसर्गपरत्वेपि सेत्स्यति किमर्थमखण्डार्थताऽऽग्रह इति तत्राह—**नचेति** । लौकिकवाक्येषु संसर्गपरतायामुक्तं बाधकं प्रकृतेप्याह—**ब्रह्मशब्देति** । 'ब्रह्मविदाप्नोति पर'मिति श्रुतस्य ब्रह्ममात्रस्य बुभुत्सितत्वादित्यर्थः । न केवलमबुभुत्सितार्थपरत्वं बुभुत्सितार्थपरानन्तादिपदविरोधश्चेत्याह—**सर्वत इति** । साक्षादेवैकार्थप्रतिपादकानन्ताकारनिवारकश्रुत्यन्तरविरोधश्चेत्याह—**एकधैवेत्यादिना** ।

ननु प्रसिद्धमेव लक्ष्यं[2] नत्वप्रसिद्धं गगनारविन्दादेर्लक्ष्यत्वादर्शनात्, अप्रसिद्धं च ब्रह्म सर्वप्रमाणागम्यत्वादिति तत्राह—**नचेति** । अथवा लक्षणलक्ष्यत्वमत्राक्षिप्य समर्थ्यते । स्वप्रकाशस्य प्रत्यगात्मतया प्रसिद्धिरस्तीति संभवत्येव लक्ष्यत्वमित्यर्थः । न केवलमस्माकमेवेयं रीतिः अपितु सर्वेषामेव लक्षणवादिनामित्याह—**अन्यथेति** । घटादिषु सामान्येन प्रसिद्धस्य पृथिवीव्यवहारस्येतरेभ्यो भेदस्य च परमाण्वादिभूगोलकान्तसमुदायेऽप्रसिद्धस्य लक्षणेन साधनमिति पराङ्गीकारादित्यर्थः । यत्तु सोयं देवदत्त इत्यत्राखण्डार्थताऽभावाय पूर्वपक्षिणोक्तं तत्राप्युक्तन्यायमतिदिशति—**एतेनेति** । एतेनेत्यस्यैव विवरणम्—

---

१ सत्यज्ञानानन्तपदानामित्यर्थः । २ लक्षणात्मकवृत्तिविषय इत्यर्थः ।

इत्येतन्निरस्तम् । देवदत्तस्वरूपमात्रस्यैव बुभुत्सितत्वात् । एतत्कालवैशिष्ट्यस्य दृष्टत्वेनाबुभुत्सितत्वात् । नच पूर्वकालोपलक्षितस्यैतत्कालवैशिष्ट्यप्रतिपादनेऽपि भेदभ्रमनिरासः सिध्यतीति वाच्यम् । एतत्कालविशिष्टस्य पूर्वकालसंबन्धासंभवेन तदुपलक्षितत्वस्यासंभवात् । तयोरभेदप्रतिपादनस्याशक्यत्वात् ।

ननु तथापि पूर्वकालोपलक्षितस्यैतत्कालवैशिष्ट्यसंभवात्संभवत्येव तयोरभेदप्रतिपादनमितिचेत् । मैवम् । विकल्पासहत्वात् । किं पूर्वकालोपलक्षितस्यैतत्कालविशिष्टेनाभेदः प्रतिपाद्यत इत्युच्यते किंवा पूर्वकालोपलक्षिते वर्तमानकालवैशिष्ट्यलक्षणधर्मप्रतिपादनेनार्थादभेदः सिद्ध्यतीति । नाद्यः । विशिष्टाविशिष्टस्वरूपयोरभेदासंभवात् । तथासति वर्तमानकालविशिष्टस्य पूर्वमपि सद्भावप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । साक्षादेवाभेदप्रतिपादने संभवति परम्परया तत्प्रतिपादनाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । उभयपदलक्षणाश्रयणे कल्पनागौरवात्तथाश्रीयत इति चेन्मैवम् । अत्रापि परम्परया अभेदप्रतिपादनात्साक्षादभेदप्रतिपादने बुद्धिलाघवस्य दर्शितत्वात् । तथापि विनिगमनायां को हेतुरिति चेत्, बुभुत्सितार्थस्य साक्षात्प्रतिपादनलाभ एवेति ब्रूमः । उक्तंच प्रतिज्ञावचनस्य साधनाङ्गत्वमाचक्षाणेनाचार्यवाचस्पतिना—'अनित्यं शब्दं बुभुत्समानायानित्यः शब्द इत्यनुक्त्वा यदेव किंचिदुच्यते यत्कृतकं तदनित्यमिति वा कृतकश्च शब्द इति वा तत्सर्वमसंबद्धबुद्ध्या न प्रत्येति प्रतिवादी'ति । एतेनोभयपदलक्षणास्वीकारे गौरवदोषो निरस्तो वेदितव्यः ।

देवदत्तस्वरूपेति । नन्वितरदपि बुभुत्सितं किं न स्यात्, नहि देवदत्तमात्रमत्र केनचित्पृष्टं येन लक्षणवाक्यवत्तन्मात्रमेव बुभुत्सितं स्यादिति तत्राह—**एतदिति** । न केवलमबुभुत्सितत्वादप्रतिपाद्यत्वं बुभुत्सितैक्यविरोधाच्चेत्याह—**नचेति** । तत्किमेतत्कालविशिष्टस्य पूर्वकालोपलक्षितेनैक्यं बोधयति किं वा पूर्वकालोपलक्षितस्यैतत्कालविशिष्टेन । नाद्य इत्याह—**एतत्कालेति** । संबद्धं खलूपलक्ष्यं नासंबद्धम् । नचैतत्कालविशिष्टस्य पूर्वकालसंबन्धः संभवति, एतत्काले पूर्वकालाभावादतो न तयोरैक्यमित्यर्थः ।

द्वितीयं शङ्कते—**नन्विति** । किमुपलक्षितस्य विशिष्टेनाभेदः शब्दगम्यः, किंवोपलक्षिते वैशिष्ट्यमात्रं शब्दार्थः, अभेदस्त्वानुपपत्तिक इति विकल्प्य दूषयति—**मैवमित्यादिना** । एतत्कालविशिष्टस्य पूर्वकालोपलक्षितस्वरूपस्य चैक्यासंभवेन प्रथमं पक्षं दूषयति—**नाद्य इति** । किमित्यसंभवस्तत्राह—**तथासतीति** । द्वितीये तु शब्दाद्विशिष्टमर्थाच्च स्वरूपमात्रैक्यमिति कल्पनागौरवाद्वरं शब्दादेवोभयोपलक्षितस्यैक्यप्रतिपादनमित्याह—**साक्षादेवेति** । ननु साक्षाच्छब्दादभेदप्रतिपत्तावुभयोरपि लक्षणा प्रसज्येत ततो वरमेकलक्षणया पारम्पर्याश्रयणमिति शङ्कते—**उभयेति** । पारंपर्यकल्पनातो लक्षणाश्रयणं न्याय्यं व्यापारवत्प्रमाणगौरवात् व्यापारगौरवस्य लघीयस्त्वात् । यदुद्दिश्य च वाक्यं प्रवर्तते तस्य बुभुत्सितस्याभेदस्य साक्षात्प्रतिपादनं न्याय्यमितरथानुद्दिष्टस्य साक्षात्प्रतिपादनं भवति उद्दिष्टस्य पारंपर्येणेतिक्लिष्टकल्पना स्यात् तदेतद्धृदि निधाय परिहरति—**मैवमत्रापीति** । अनधिगतपराभिसन्धिः शङ्कते—**तथापीति** । विनिगमना निर्णयः । अभिसन्धिमुद्धाटयन्परिहरति—**बुभुत्सितेति** । बुभुत्सितस्यार्थिकप्रतिपत्तेः साक्षात्प्रतिपत्तिरभ्यर्हितेत्यत्राचार्यवाचस्पतिवचनमपि प्रमाणयति—**उक्तंचेति** । हेतूदाहरणावयवद्वयवादिनं सौगतं प्रति प्रतिज्ञानानन्तर्यं हेतोर्ब्रुवतेत्यर्थः । अत्रच यत्कृतकं तदनित्यमित्युदाहरणनिर्देशः । कृतकश्च शब्द इति हेतुनिर्देशः । एतदुक्तं भवति । यद्यप्युदाहरणहेतुनिर्देशादप्यर्थाच्छब्दस्यानित्यत्वं पर्यवस्यति तथापि साक्षादनिर्देशापराधमात्रादिदमसंबद्धबुद्ध्यभिधानमिति ।

---

१ एकपद लक्षणामाश्रित्य पारम्पर्यकल्पनापेक्षया पदद्वये लक्षणाश्रयणं न्याय्यम्, शब्दव्यापारलक्षणादजन्यप्रमागौरवापेक्षया लक्षणादिरूपशब्दव्यापारगौरवस्य लघीयस्त्वादिति योजना । २ हेतुपदं हेतुप्रकारकपक्षविशेष्यकबोधजनकवाक्यपरं तथाच हेतुपदेनोपनयः ।

बुभुत्सितार्थप्रतिपादनप्रयोजनतायां गौरवस्यैवोचितत्वात् 'प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपी'ति न्यायात्, तदेवमखण्डार्थत्वे न लक्षणासंभवः । नापि प्रमाणासंभवः । तथाहि "सत्यज्ञानादिगीरेतत्संसर्गव्यतिरेकिणि । अर्थे प्रमाणं मानत्वाद्गानयनादिप्रमाणवत्" ॥ २० ॥ सत्यादिवाक्यमेतत्पदार्थसंसर्गातिरिक्तेऽर्थे प्रमाणं प्रमाणत्वाच्चक्षुरादिवत्। विपक्षे चैकरसत्वप्रतिपादकश्रुतीनामुदाहृतानामप्रामाण्यप्रसङ्गः बुभुत्सिते ब्रह्मणि प्रामाण्याभावप्रसङ्गश्च बाधकस्तर्क उन्नेयः । यत्तु वाक्यत्वाद्गवानयनादिवाक्यवत् संसर्गपरत्वानुमानं, तदेकरसत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधात्कालात्ययापदिष्टं, उक्तनीत्या च संसर्गप्रतीतिजनकत्वाभावेऽपि वाक्यत्वोपपत्तेः संदिग्धव्यतिरेको हेतुः ।

'आकाङ्क्षासंनिधियोग्यतावन्ति पदानि वाक्य'मिति वाक्यविदः, नतु संसर्गप्रमितिजनकान्यपीति । विशेषणवैयर्थ्यात् । आचार्यशबरस्वामिना च 'शास्त्रं शब्दविज्ञानादसंनिकृष्टेऽर्थे विज्ञान'मित्येतावत एव लक्षणस्याभिधानात् । प्रातिपदिकमात्रार्थप्रश्नोत्तरत्वानुपपत्तिश्च लौकिकवैदिकलक्षणवाक्यानामेकप्रातिपदिकार्थमात्रपर्यवसायित्वे प्रमाणम् । प्रदर्शिता च तत्रानुपपत्तिः अबुभुत्सितार्थप्रतिपादनेऽनवधेयवचनत्वप्रसक्तिरिति । तदेवमशेषोपनिषदामखण्डैकरसे ब्रह्मणि स्वतःसिद्धमेव प्रामाण्यमिति सिद्धम् ।

एतेनेत्यस्यैवविवरणम्—**बुभुत्सितार्थेति** । लक्षणसमर्थनमुपसंहरति—**तदेवमिति** । प्रमाणं श्लोकेन संगृह्णाति—**सत्यज्ञानादीति** । सत्यज्ञानादिगीर्वाक्यमेतत्संसर्गव्यतिरेकिण्यर्थे य एते सत्यादयः पदार्थास्तेषां संसर्गव्यतिरिक्ते संसर्गरहिते प्रमाणमिति प्रतिज्ञानिर्देशः। शेषं विशदम् । सिद्धसाधनतानिवृत्त्यै संसर्गव्यतिरेकिणीत्युक्तं, तथापि यत्किंचित्संसर्गव्यतिरिक्तत्वेनार्थान्तरता तन्निवृत्त्यर्थमेतत्पदम् । यद्यपि गामानयेत्यादिवाक्यं संसर्गविषयं तथाप्येतत्संसर्गव्यतिरेकिण्यर्थे प्रमाणमेवेति न व्यभिचारः । ततश्चासंसृष्टार्थप्रमितिजनकत्वसिद्धिः । एतदेव विवृणोति—**सत्यादिवाक्यमित्यादिना** । पूर्वमद्वैतश्रुतीनामप्रामाण्यप्रसङ्ग उक्तः इदानीं सत्यज्ञानादिवाक्यस्य गुणगुण्यादिपरत्वेप्यप्रामाण्यप्रसङ्गमाह—**बुभुत्सितेति** । पूर्वपक्षिणोऽनुमानं दूषयति—**यत्त्वित्यादिना** । विपक्षबाधकतर्काभावाच्छङ्कितोपाधितां चाह—**उक्तेति** । उक्तनीत्या वाक्यत्वोपपत्तेरिति संबन्धः ।

ननु संसर्गपरत्वाभावे वाक्यत्वभङ्गप्रसङ्ग एव बाधक इत्यत आह—**आकाङ्क्षेति** । ननु प्रामाण्यभङ्गप्रसङ्गो बाधको नेत्याह—**आचार्येति** । शब्दविज्ञानाच्छब्दविषयज्ञानादसंनिकृष्टेऽर्थे प्रमाणान्तरेण तथाचानधिगते यद्विज्ञानं जायते तच्छास्त्रं शब्दप्रमाणमिति शाबरवाक्यार्थः । अत्रचानुवादविसंवादव्यवच्छेदाय सन्निकृष्टपदम् । अपेक्षितादिपदनिराकरणायार्थग्रहणम् । अनुमानत्वनिराकरणाय शब्दविज्ञानग्रहणम् । एतावदेवाचार्यैर्लक्षणमभिहितं शब्दप्रमाणस्य नतु संसर्गविषयत्वमपीत्यर्थः । द्वितीयपक्षेप्यर्थापत्तिं प्रमाणमाह—**प्रातिपदिकेति** । अनुपपत्तिमेव दर्शयति—**अबुभुत्सितेति** । वादार्थमुपसंहरन् वर्तिष्यमाणमेवोद्घाटयति—**तदेवमिति** । 'अद्वैतवादे सत्यादिपदपर्यायतां तथा ॥ अपर्यायेऽद्वयध्वंसं वादी वागीश्वरोऽब्रवीत् ॥ तस्य वाच्यार्थनानात्वाल्लक्ष्यस्यैक्यसमाश्रयात् ॥ न पर्यायाद्वयध्वंसावित्यनुत्तरमुत्तरम् ॥' यत्तु प्रकृष्टप्रकाशशब्दावपि प्रकर्षादिबलात्प्रवृत्ताविति, तदबुभुत्सितत्वेनात्रैव परिहृतम् । यत्तु पृथक्प्रवृत्तयोः प्रकृष्टप्रकाशशब्दयोरेकत्र प्रयोगाद्युज्यते अर्थविशेषबोधकत्वं, न तथेह, लौकिकज्ञानादेरपि ब्रह्मत्वादिति, तत्रोपहितज्ञानादेर्न ब्रह्मस्वरूपत्व-

---

१ यथा चक्षुरादिकं सत्यज्ञानादिपदार्थसंसर्गातिरिक्ते घटाद्यर्थे प्रमाणं तथा सत्यादिवाक्यमपीति योजना । २ संदिग्धो व्यतिरेकः साध्याभावो यस्येति बहुव्रीहिः । ३ संसर्गभिन्ने इति तूचितम् । व्यतिरिक्तपदस्य भिन्नार्थकतयाऽत्यन्ताभावाबोधकत्वात् । ४ शङ्कितो व्यभिचारशङ्कया तदुन्नायकतया संदिग्ध उपाधिर्यस्येति बहुव्रीहिः । ५ प्रमाणान्तरेणासंनिकृष्टेऽनधिगतेऽर्थे यद्विज्ञानं शब्दविषयकश्रावणप्रत्यक्षरूपाज्ज्ञानाज्जायते तज्जनकं शास्त्रं शब्दप्रमाणमिति योजना । ६ तस्येतिपदमुत्तरमित्यनेन संबध्यते । अनुत्तरमुत्तरमित्यस्य खण्डनरहितमुत्तरमित्यर्थः ।

ननु किमिदं प्रामाण्यस्य[1] स्वतस्त्वं, न तावत्स्वत एव जन्म । स्वस्य स्वहेतुकत्वविरोधात् । नापि प्रमाणादेव[2] जन्म । ज्ञानस्य गुणत्वेन स्वप्रामाण्यं प्रति समवायिकारणत्वासंभवात् । नापि ज्ञानसामग्रीतो जन्म । प्रामाण्यस्योपाधित्वे जातित्वे च जन्मासंभवात् । तथाहि उपाधिपक्षे स्मृतित्वानधिकरणस्य ज्ञानस्य बाधात्यन्ताभावः प्रामाण्यम् । नच तस्योत्पत्तिः संभवति । अत्यन्ताभावत्वादेव । नापि जातेर्जन्म । नित्यत्वात् । ज्ञानसामग्रीजन्यत्वं प्रमायाः प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमिति चेन्मैवम् । अप्रमाया अपि स्वतस्त्वप्रसङ्गात्, तस्या अपि ज्ञानसामग्रीजन्यत्वात् । अथ ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वं स्वतस्त्वम् अप्रमा तु न तन्मात्रजन्या दोषसहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वादिति चेन्मैवम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । दोषाभावसहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वं मात्रशब्दार्थः किंवा दोषासहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वम् । नाद्यः । परतःप्रामाण्यवादिमतानुप्रवेशप्रसङ्गात् । तेऽपि हि दोषाभावसहकृतज्ञानसामग्रीजन्यत्वमेव परतःप्रामाण्यमितीच्छन्ति । नापि द्वितीयः । विशेषदर्शनस्य भ्रमनिवृत्तिहेतुत्वे तद्विपर्ययस्य भ्रमहेतुत्ववद्दोषसहकृतज्ञानसामग्रीजन्यं ज्ञानमप्रमेत्यङ्गीकुर्वता प्रमां प्रति दोषाभावस्य हेतुताया अनिराकार्यत्वात्[3] ।

मनुपहितं तु न वाच्यमित्यस्यैव पृथक्प्रवृत्तिः ज्ञानादिशब्दस्येति न कोपि व्यतिकरः[4] । 'अद्वय[5]सत्सुखबोधविताने देहहृषीकमनोमतिहीने ॥ विश्वविवर्तनिदानमबोधं घ्नन्ति वचांसि स यत्र परोस्मि ॥

स्वतःसिद्धमेव प्रामाण्यमित्युक्तमुपश्रुत्य परतःप्रामाण्यवादी प्रत्यवतिष्ठते—**नन्विति** । तत्र लक्षणं तावदाक्षिपति—**न तावदित्यादिना** । तत्र किं स्वत एव प्रामाण्यस्य जन्म स्वतःप्रामाण्यं नाम आहोस्वित्स्वाश्रयज्ञानजन्यत्वमुत स्वाश्रयज्ञानसामग्रीजन्यत्वम् अथवा ज्ञानसामग्रीजन्यप्रमाश्रितत्वं, किंवा ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यप्रमाश्रितत्वम् । नाद्य इत्याह—**न तावदिति । विरोधादिति** । स्वस्यैव स्वकारणतया प्राक्क्षणे सत्त्वं कार्यतया च प्रागसत्त्वमिति व्याघातादित्यर्थः । द्वितीयं निषेधति—**नापीति** । एतच्च स्वशब्दस्य स्वीयवचनत्वमाश्रित्य । स्वाश्रय[6]प्रामाण्यजनकत्वे हि समवायिकारणतया द्रव्यत्वापातो ज्ञानस्येत्यर्थः । तृतीयं निषेधति—**नापि ज्ञानेति** । तत्सामग्र्यामपि हि यथाकथंचित्स्वीयतया स्वशब्दो भवत्येवेति भावः । तदेतदसंभवेन दूषयति—**प्रामाण्यस्येति** । बाधात्यन्ताभावो घटादेरप्यस्तीति ज्ञानस्येत्युक्तम् । तथापि स्मृतावतिव्याप्तिस्तदर्थं **स्मृतित्वानधिकरणस्येति** । अबाध्यानुभवत्वमित्यर्थः । विषयापहारश्च बाधस्तदभावश्चापाततः संशयादेरप्यस्तीत्यत्यन्तग्रहणम् । अत्र च भ्रमादौ धर्म्यंशे जाति[7]सङ्करप्रसङ्गात् प्रामाण्यमुपाधिरिति केचित् । अपरेतु तत्र गौणं व्यवहारमादाय जातिरिति वदन्ति तेनेदं द्वैविध्यमुक्तम् । चतुर्थं शङ्कते—**ज्ञानसामग्रीति** । यदिदं प्रमाया ज्ञानसामग्रीजन्यत्वं तत्प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वमिति योजना । तदेतदतिव्याप्त्या दूषयति—**मैवमिति** । ज्ञानविशेषो ह्यप्रमा, विशेषसामग्र्यां च सामान्यसामग्र्यनुप्रविशति, शिंशपासामग्र्यामिव वृक्षसामग्री, इतरथा तस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् अतः परतस्त्वेनाभिमताप्रामाण्येपि ज्ञानसामग्रीजन्याश्रितेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । **अप्रमाया अपीति** । अप्रामाण्यस्येत्यर्थः । पञ्चमं शङ्कते—**अथेति** । अप्रमायामतिव्याप्तिपरिहारं मात्रग्रहणेन विवक्षितं स[8] एव विवृणोति—**अप्रमात्विति** । अत्र मात्रग्रहणेनाप्रमासामग्रीरूपदोषासाहित्यद्वारेण तदभावसाहित्यमपि ज्ञानसामग्र्यां विवक्षितम् उतासाहित्यमात्रमिति विकल्प्याद्यं दूषयति—**नाद्य इति** । एवं स्वतःप्रामाण्यं परतस्त्वेप्युपपद्यते इत्यर्थान्तरमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—**नापि द्वितीय इति** । यथाहि प्रमाणज्ञानहेतोर्विशेषदर्शनस्याभावोऽप्रमाणज्ञानहेतुः, एवमप्रमाण-

---

१ प्रमात्वस्येत्यर्थः । २ प्रमात एवेत्यर्थः । ३ तथाच परतः प्रामाण्यवादिमतानुप्रवेशरूपं दूषणं तदवस्थमेव । ४ दोषेत्यादिः । ५ पूर्वार्धोक्तविशेषणविशिष्टे यत्र परस्मिन् विवर्तभूतस्य विश्वस्य निदानमज्ञानं तत्त्वमस्यादिवाक्यानि निवारयन्ति स परोऽहमस्मीति संबन्धः । ६ स्वं प्रमारूपं ज्ञानमाश्रयो यस्येति बहुव्रीहिणा प्रामाण्यविशेषणम् । ७ भ्रमत्वप्रमात्वजात्योः संकरप्रसङ्गादित्यर्थः । ८ प्रमात्वेत्यादिः । ९ पूर्वपक्ष्येवेत्यर्थः ।

नन्वीश्वरज्ञान इव दोषाभावस्यावर्जनीयतया अस्मत्प्रमास्वपि तथासन्निधिः किं न स्यात्। नहीश्वरज्ञानेऽपि दोषाभावः प्रयोजक इति युक्तं वक्तुं, तत्प्रयुक्तत्वस्य तदन्तर्भूतसामग्रीजन्यत्वानतिरेकात्, तस्यच नित्यतया विशिष्टसामग्रीजन्यत्वासंभवादिति चेन्मैवम्। अन्तरेणापि तत्सामग्रीजन्यत्वं नित्यद्रव्येषु गुणवत्त्वप्रयुक्तद्रव्यत्ववत्तत्प्रयुक्तत्वोपपत्तेः। नच दोषाभावस्याभावत्वादेवाकारणत्वं, विशेषदर्शनाभावस्य भ्रमहेतुत्ववत्प्रमाणाभावस्य प्रमेयाभावप्रमितिहेतुत्ववद्विहिताकरणस्य प्रत्यवायहेतुत्ववच्च तदुपपत्तेः।

नच प्रामाण्यस्य स्वतस्त्वे मानमस्ति। प्रामाण्यं ज्ञानहेतुमात्रजन्याश्रयमप्रामाण्येतरत्वेसति ज्ञानैकधर्मत्वात् ज्ञानत्ववत्। दोषजन्यत्वेन व्यभिचारो माभूदिति ज्ञानैकधर्मत्वादित्युक्तम्।

ज्ञानहेतोर्दोषस्याभावोपि प्रमाणहेतुर्भवत्येव। एवमवधृतस्वाभाव्यादनयोरित्यर्थः। यद्यपि प्रमासामग्र्यां दोषाभावाऽविघातस्तथापि न हेतुतयापित्ववर्जनीयसन्निधेराकाशवत्।

युक्तं चैतत्, इतरथा नित्यस्येश्वरज्ञानस्य तदनुत्पाद्यतया[1] प्रामाण्याभावप्रसङ्गादिति शङ्कते—**नन्विति।** जन्या प्रमा दोषाभावसहकृतज्ञानसामग्रीजन्या न भवति प्रमात्वादीश्वरप्रमावदिति भावः। साध्यवैकल्यं[2] परिहरति—**नहीति।** ननु जन्यत्वाभावेपि तत्प्रयुक्तत्वं किं न स्यादित्यत आह—**तत्प्रयुक्तत्वस्येति। तदन्तर्भूतेति।** स दोषाभावादिरन्तर्भूतो यस्यां सामग्र्यां सा तदन्तर्भूता सामग्री, अथवान्तर्भाव एवान्तर्भूतं, भावे निष्ठा, तदन्तर्भाववती[3] सामग्रीत्यर्थः। न तद्गर्भसामग्रीजन्यत्वं, नहि गुणवत्त्वप्रयुक्तं द्रव्यत्वमित्यत्र गुणवत्त्वद्रव्यत्वयोर्जन्यजनकभावः परस्परमेकस्योपाधित्वात् एकस्य च जातित्वात् किं तर्हि समव्यापकत्वमात्रेण प्रयोज्यप्रयोजकभावः एवमत्रापीति परिहरति—**मैवमिति।** अनित्ये स्वाश्रयद्वारा कादाचित्कत्वमपि कथंचित्संभाव्यमिति नित्यद्रव्येष्वित्युक्तम्। नन्वभावस्य कारणतैवायुक्ता निःस्वभावत्वादिति तत्राह—**नचेति।** किमिदं निःस्वभावत्वं, यद्यसत्त्वं, तत्किं सत्तानधिकरणत्वं, तर्हि गतं सामान्यादीनां बुद्धिकारणत्वेन। नच स्वरूपसत्त्वरहितत्वं, तदसिद्धम्। यथाहोदयनः—'नह्यसौ विधिरूपेण तुच्छ इति स्वरूपेणापि तथा इतरथाऽभावस्यापि तथात्वापाता'दिति। अथ भावत्वानधिकरणत्वं, किमेतावता। किंचाभावस्य कार्यत्वमङ्गीक्रियते न वा। न यदि, तदा प्रध्वंसानुत्पत्त्या घटस्य नित्यता स्यात्। अस्तिचेत्, कारणत्वेन किमपराद्धम्। कः खलु विशेषो नियतप्राक्क्षणसतः प्रागसत्त्वेसति सत्तायोगित्वेसत्त्वे[4]। अथान्यथैवाभूत्वाभावित्वायात्मकं[5] तत्र कार्यत्वं शिक्षयसि कारणत्वमपि तया शिक्षयेति मूकीभावः। उक्तंचोदयनेन—'भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मत' इति। किंच न सर्वत्र भावरूपा एव दोषाः, येन तदभावस्याभावतया न कारणत्वम्, अपि त्वभावरूपा अपि सन्ति दोषाः, तदभावस्य न किमिति कारणता स्यात्। अथ भावस्य तत्र तत्र दृष्टचरं कारणत्वं न त्वभावस्येति। तन्न। अभावस्यापि तत्र तत्र दर्शनात्स्वीकाराच्च भवद्भिरित्याह—**विशेषदर्शनेत्यादिना।** साधारणधर्मदर्शनविशेषादर्शनाभ्यां सर्वत्र भ्रम इत्यर्थः। भाट्टानेव प्रत्याह—**प्रमाणाभावस्येति।** योग्यानुपलब्ध्या ह्यभावप्रमितिरङ्गीक्रियते अनुपलब्धिश्चोपलब्ध्यभाव इत्यर्थः। मतद्वयसंमतमुदाहरणमाह—**विहिताकरणेति।** येत्वत्र—'स्वकाले यदकुर्वन् हि करोति यदचेतनः। प्रत्यवायोऽस्य तेनैव नाभावेन स जन्यते'-इति ब्रुवते तैरप्यतिप्रसक्तिपरिहारायाकुर्वन् यदन्यत्करोतीति वचनादभावहेतुताऽशक्यप्रत्याख्याना।

एवं लक्षणमाक्षिप्य प्रमाणमाक्षिपति। **नच प्रामाण्येति।** रत्नदीपावलीकृतमनुमानमुद्भावयति—**प्रामाण्यमिति।** ज्ञानहेतुजन्याश्रयत्वसाधने सिद्धसाधनता तदर्थं मात्रग्रहणं, ज्ञानैकधर्मत्वमप्रामाण्येप्यस्तीति तत्र व्यभिचारवारणायाप्रामाण्येतरत्वे सतीत्युक्तम्। घटत्वादिव्यावृत्त्यै ज्ञानग्रहणम्। उत्तरविशेषणकृत्यमाह[6]—**दोषेति।** तद्धि व्याधेरपि धर्म इति न ज्ञानैकधर्म इत्यर्थः।

---

१ दोषाभावानुत्पाद्यतयेत्यर्थः। २ दृष्टान्ते इति शेषः। ३ तस्मिन् दोषाभावादौ अन्तर्भूतं यस्या इति व्युत्पत्त्येति भावः। ४ सत्तायोगिसत्त्वे इति पाठः साधुर्भाति। ५ नियतकार्यप्राग्भावित्वरूपम्। ६ हेतोः पक्षविशेषणत्वाभिप्रायेणेदम्।

तथा प्रामाण्यमुक्तविधमप्रामाण्येतरत्वे सति ज्ञानत्वन्यूनवृत्तित्वात् प्रत्यक्षत्ववदित्यनुमानं मानमितिकेचित्तन्न । विकल्पासहत्वात् । तथाहि किं तथाविधव्यक्तिवृत्तितामात्रं विवक्षितमुतान्यावृत्तित्वेसति तथाविधव्यक्तिवृत्तित्वम् । नाद्यः । अंशतः सिद्धसाधनत्वात्, अनुव्यवसायानुमित्युपमितीनां स्वतःप्रमात्वस्य परैरप्यङ्गीकारात् । न द्वितीयः । आद्यप्रयोगे दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्, ज्ञानत्वस्य दोषजन्याप्रमाणज्ञानवृत्तित्वस्याप्यङ्गीकारात् । नाप्रमाणज्ञाने ज्ञानत्वस्य वृत्तिस्तस्य ज्ञानाभासत्वादितिचेत् । मैवम् । तथासत्यप्रामाण्येतरत्वे सति इति विशेषणस्य वैयर्थ्यात्, अप्रमाणज्ञानस्य ज्ञानाभासत्वेनाप्रामाण्यस्य ज्ञानवृत्तित्वाभावात् । द्वितीयानुमाने च[1] संशयत्वादिना व्यभिचारः । तथाहि तदपि ह्यप्रामाण्येतरत्वे सति ज्ञानत्वन्यूनवृत्ति भवति नतु भवति ज्ञानहेतुमात्रजन्याश्रयं तिमिरादिदोषजन्याश्रयत्वात् । दृष्टान्तस्य साध्यविकलता च । प्रत्यक्षत्वस्यापि परतःप्रामाण्यवादिना ज्ञानहेतुमात्रजन्याश्रयत्वानाश्रयणात् । प्रमात्वमेव यस्य ज्ञानहेतुमात्रजन्याश्रयं न भवति गुणविशिष्टज्ञानसामग्रीजन्यवृत्तित्वात् तस्य कथं तदवान्तरजातिप्रत्यक्षत्वं तद्धेतुमात्रजन्याश्रयं स्यात् । अस्तिच परतस्त्वेपि प्रयोगः ।

अनीश्वरप्रमा विज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वाद्धटवत् । ननु किं ज्ञानव्यक्तेः प्रमाव्यक्तितोस्ति कश्चिद्विशेषः किं वा प्रमाव्यक्तिरेव ज्ञानव्यक्तिः । आद्ये प्रत्यक्षज्ञानव्यक्त्या स्पष्टो व्यभिचारः । प्रत्यक्षज्ञानव्यक्तेर्विज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीनत्वाभावात् । द्वितीयेऽपि जन्यापि विज्ञानरूपा प्रमा न ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीनेति बाध इति चेन्मैवम् ।

तदीयमेवानुमानान्तरमाह—**तथेति** । ज्ञानत्वन्यूनवृत्तित्वमप्रामाण्येऽप्यस्तीति अत उक्तम**प्रामाण्येतरत्वे सतीति** । सत्तागुणत्वज्ञानत्वैर्व्यभिचारनिवारणाय ज्ञानत्वन्यूनवृत्तित्वग्रहणम् । अत्र किं ज्ञानहेतुमात्रजन्यवृत्तित्वमात्रं साध्यं किं वा ज्ञानहेत्वतिरिक्तजन्यावृत्तित्वे सति ज्ञानहेतुमात्रजन्यवृत्तित्वमिति विकल्प्याद्येंऽशतः सिद्धसाधनमाह—**अंशत इति** । यथाचैतेषां स्वतः प्रमात्वं तैरङ्गीकृतं तथा सिद्धान्ते दर्शयिष्यते । साध्यविकलत्वमेव दर्शयति—**ज्ञानत्वस्येति** । दोषजन्येत्यतिरिक्तजन्यत्वमुक्तम् । अत्रान्तरासिद्धान्तिमतमवलम्ब्य कश्चिच्चोदयति—**नाप्रमाणेति** । उक्तं हि अविद्या[3] वेदैः सह भ्रम इत्यभिमानः । एवं प्रकृतदूषणं परिहरतो विशेषणवैयर्थ्यं, तथाचैकं सन्धित्सतोऽपरं प्रच्यवत इत्याह—**मैवमिति** । व्यभिचारमेव स्फोरयति—**तथाहीति** । दूषणान्तरं चाह—**दृष्टान्तस्येति** । तस्यैव विवरणं **प्रत्यक्षत्वस्यापीति** । ननु किमिति प्रत्यक्षत्वे नाङ्गीक्रियते, नहि तत्प्रमात्वमित्यत आह—**प्रमात्वमेवेति** । गुणविशिष्टसामग्रीजन्यप्रमाश्रयं प्रमात्वमिति यस्याङ्गीकारः स कथं तदवान्तरजातिं प्रत्यक्षत्वं ज्ञानहेतुमात्रजन्याश्रयमङ्गीकुर्यादित्यर्थः । गुणग्रहणं दोषाभावस्याप्युपलक्षणम् ।

एवं स्वतस्त्वलक्षणप्रमाणे दूषयित्वा परतस्त्वे कुसुमाञ्जलीयमनुमानं दर्शयति—**अनीश्वरप्रमेति** । इदं च तत्र युक्तं प्रक्षिप्तमीश्वरप्रमायां बाधासिद्धी माभूतामिति । यदस्य रत्नदीपावल्यामनुमानदूषणमुक्तं तदुद्धीर्षुरनुवदति—**ननु किं ज्ञानव्यक्तेरिति** । किं ज्ञानत्वाश्रयो या ज्ञानरूपिणी व्यक्तिस्ततो भिन्ना प्रमात्वाश्रयः प्रमाव्यक्तिः किं वा [illegible]ति विकल्प्याद्ये व्यभिचारमाह—**प्रत्यक्षेति** । द्वितीये ज्ञानरूपायाः प्रमाव्यक्तेर्ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेतुजन्यत्वसाधनं व्याहतं, ज्ञानं ज्ञानहेतुत्वानधिकरणजन्यमिति हि तदर्थः स्यादित्याह—**द्वितीयेपीति** । तदेतद्दूषयति—**मैवमिति** । यद्यपि व्यक्त्योर्भेदो नास्ति तथापि ज्ञानत्वप्रमात्वयोर्भेदात् प्रमाया

---

१ चकारोऽप्यर्थः । तेन पूर्वानुमानेऽप्येवं व्यभिचारो बोध्यः । २ कश्चिच्चिरन्तननैयायिको भ्रमव्यावृत्तं प्रत्यक्षत्वं स्वीकरोति इत्येतद्ग्रन्थालोचनतः प्रतीयतेऽन्यथा–प्रमात्वव्याप्यत्वरूपं तदवान्तरजातित्वं प्रत्यक्षत्वे न स्यात् । ३ वेदैः स्वविषयैः सह भ्रमोऽविद्यैवेत्यर्थः । तथा च भ्रमस्याविद्यात्वेन ज्ञानाभासत्वं सिद्धमिति भावः । अभिमानत्वोक्तिस्तु परतस्त्ववाद्यभिप्रायानुसारेण, अविद्यावृत्तावपि ज्ञानत्वाङ्गीकारेण वा ।

ज्ञानव्यक्तेः प्रमाव्यक्तितो भेदाभावेऽपि विज्ञानत्वप्रमात्वधर्मयोर्भेदात् । ततश्च घटत्वस्य पृथिवीत्वप्रयोजकातिरिक्तप्रयोजकत्वसाधन इव प्रमाया विज्ञानत्वप्रयोजकातिरिक्तप्रयोजकत्वसाधने बाधाभावात्, विपक्षे च प्रमात्वस्य विज्ञानत्वप्रयोजकमात्रप्रयोज्यत्वात्, ज्ञानत्ववदप्रमाज्ञानवृत्तित्वं स्यादिति बाधकस्तर्क उन्नेयः।

ननु ज्ञानसामग्र्या एवानिरूपणात् तदतिरिक्तहेत्वधीनत्वं दुर्ज्ञानमितिचेत् । मैवम् । एवं सत्यप्रमायाः परतस्त्वं दत्तजलाञ्जलि स्यात् । तदपि हि ज्ञानसामग्रीनिरूपणाधीननिरूपणं, तस्य दोषानुषक्तविज्ञानसामग्रीजन्यताप्रतिज्ञानात् । तस्मान्नोत्पत्तौ प्रमायाः स्वतस्त्वं नापि ज्ञप्तौ । तथाहि नीलसंवेदनस्य प्रामाण्यं नीलसंवेदनेनैवावेद्यत इति स्वतस्त्वमुच्यते किंवा तद्वेदनग्राहकमात्रग्राह्यत्वेन । नाद्यः । तस्य तत्राप्रमाणत्वात् । तथाहि यदेतन्नीलप्रकाशनप्रत्यक्षं तन्नीलं प्रति तावत्प्रत्यक्षमिन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नत्वात् । स्वप्रामाण्यपरिच्छित्तौ तु कथं तत्प्रमाणं तस्य बहिरिन्द्रियैरसन्निकर्षात् । अपिच तत्प्रत्यक्षं विज्ञानस्यैव प्रामाण्यं गृह्णीयादुत तत्फलस्य । नाद्यः । ज्ञानस्य फललिङ्गानुमेयत्वेन तस्याप्रत्यक्षतया तत्प्रामाण्यस्यापि प्रत्यक्षतानुपपत्तेः ।

फलस्यापि स्वप्रकाशतया बाह्येन्द्रियाविषयत्वात्, तद्गतयथार्थत्वलक्षणप्रामाण्यस्यापि

अपि ज्ञानत्वप्रयोजकव्यतिरिक्तप्रयोज्यत्वमुपपद्यते यथाह्येकस्मिन्नेव घटे द्रव्यत्वपृथिवीत्वघटत्वानां विभिन्नप्रयोजकतया द्रव्यादीनामपि विभिन्नप्रयोज्यतेत्यर्थः । ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीनत्वाभावे च बाधकमाह—**विपक्षे चेति** । यदि ज्ञानहेतुमात्रप्रयोज्येयं तर्हि तत्प्रयोज्यज्ञानवृत्तिज्ञानत्ववत्प्रमात्वमप्यप्रमायां वर्तेतेत्यर्थः ।

ननु साध्यमेवेदं नाङ्गं धारयति ज्ञानहेतोरेवानिरूपाणादिन्द्रियादीनां परस्परव्यभिचारादात्ममनःसंयोगस्य च सुखादिसाधारण्यात् अतस्तदतिरिक्तहेतुरपि दुर्निरूप इति शङ्कते—**नन्विति** । दूषयति—**मैवमिति** । अवश्यं तावद्दोषानुषक्तविज्ञानसामग्रीजन्यत्वमप्रमायां मन्वानेन ज्ञानसामग्री तावन्निरूपणीया, साच नास्मन्मते दण्डवारिता, भवितव्यं च तया, अन्यथा विलक्षणकार्यादर्शनप्रसङ्गादिति भावः । किमाश्रयज्ञानवेद्यत्वं प्रामाण्यस्य ज्ञप्तौ स्वतस्त्वं किं वा ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति—**नाद्य इति** । नीलसंवेदनस्य स्वप्रामाण्यग्राहकत्वाभावमेवोपपादयति—**तथाहीति** । इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ह्यनीश्वरप्रत्यक्षं तदिदं बहिरिन्द्रियस्यान्तरस्य वा प्राधान्येन संनिकर्षादुत्पद्यते इति वक्तव्यं प्रत्यक्षवादिना, तत्र बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वं प्रामाण्यस्यान्तर्धर्मत्वादेवासंभवीत्याह—**तस्येति** । नापि मानसत्वम् । तदाहि प्रामाण्यस्य मनःसंनिकर्षसमये तत्सत्त्वार्थं तदाश्रयज्ञानस्यापि सत्त्वं वक्तव्यं, तथाच न तदेव ज्ञानं स्वाश्रितप्रामाण्येन्द्रियसन्निकर्षादुत्पत्तुमर्हति सिद्धस्वभावात् । ज्ञानान्तरस्योत्पत्तौ तु परतःप्रामाण्यप्रसक्तिरिति, लिङ्गादिजन्यत्वाभावाच्च नानुमित्यादिरूपताशङ्कापि । किंचेदं प्रामाण्यमिति वा तत्तेन गृह्यते तत्प्रामाण्यमिति वा । आद्ये ज्ञाननिष्ठतया अग्रहणात् गृहीते तस्मिन् संशयप्रसङ्गः । द्वितीये स्वविशेषितप्रामाण्यग्रहणे स्वग्रहापत्तिः । अपिच यथातथा भवतु तत्तु कस्य प्रामाण्यं गृह्णातीति भाट्टं प्रति विकल्पयति—**अपिचेत्यादिना** । तत्फलं प्राकट्यं, प्राकट्यलिङ्गानुमेयं विज्ञानं भाट्टैरभ्युपेयते । नचाप्रत्यक्षगतं प्रामाण्यं भवितुं प्रत्यक्षमर्हति । नच स्पर्शशब्दादितुल्यता[1], जातित्वात् । जातेरेव व्यक्तिप्रत्यक्षतानियतप्रत्यक्षत्वं, वक्ष्यते च जातित्वमतमनन्तरमेवेति भावः ।

फलगतप्रामाण्यग्रहणपक्षेपि किं बहिरिन्द्रियेणान्तरेण वा । नाद्य इत्याह—**फलस्यापीति** । अर्थनिष्ठत्वादेव नान्तरप्रत्यक्षत्वमपि । यदि कश्चिदात्मनिष्ठत्वं मन्वीत सुचरितमिश्रमतानुसारेण तथापि स्वप्रकाशत्वादेवाविषयत्वे तद्गतप्रामाण्यमविषय इत्यपि द्रष्टव्यम् । ज्ञानग्राहकादेव तत्प्रामाण्यग्रहणं ज्ञप्तिस्वतस्त्वमिति

---

१ वाय्वाकाशयोरप्रत्यक्षत्वेऽपि यथा स्पर्शशब्दयोः प्रत्यक्षत्वमेवमित्यर्थः । २ ज्ञातताख्यफलस्येतिशेषः ।

बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षविषयत्वानुपपत्तेः । नापि द्वितीयः । ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वे प्रामाण्यस्य क्वचिदपि ज्ञाने प्रमाणमप्रमाणं वेति संशयाभावप्रसङ्गात् । ननु ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वेप्यर्थविशेषितत्वस्य सांशयिकत्ववत्प्रामाण्यस्यापि सांशयिकत्वमुपपद्यते । तथाहि कुम्भज्ञानस्याम्भो विषयोऽभून्नवेति संशयाना दृश्यन्ते जनाः साम्भसामनम्भसामपि कुम्भानामुपलम्भात् । एवं प्रामाण्येपि संशयः किं न स्यादितिचेन्मैवम् । अम्भसः कुम्भग्राहकसामग्रीमात्रग्राह्यत्वानङ्गीकारात्, अङ्गीकारे वाऽविशेषेण सकलकलशानां सलिलवत्त्वप्रसङ्गात् । तस्मान्नारिकेलफलान्तर्गतसलिलादिवद्भिन्नसामग्रीग्राह्यत्वादेव तत्र संशयः । प्रामाण्ये तु न तथेति युक्तमुत्पश्यामः । किंच विज्ञानग्राहकसामग्रीमात्रग्राह्यतायां प्रामाण्यस्य शुक्तिकारजतादिबुद्धिष्वपि तद्ग्रहप्रसङ्गः । सत्यं, गृहीतमेव तत् बाधकादपनीयते यथाहुः—'तस्माद्बोधात्मकत्वेन प्राप्ता बुद्धेः प्रमाणता । अर्थान्यथात्वहेतूत्थदोषज्ञानैरपोद्यते ॥' इति । तस्मादस्माकमिष्टप्रसञ्जनमिति चेत् । मैवम् । परतःप्रामाण्यप्रसङ्गात् । तथाहि प्रसक्तमपि प्रामाण्यं रजतादिबुद्धिषु बाधकज्ञानादपनीयत इति वदता बाधकज्ञानाभावनिबन्धनमेव प्रामाण्यावधारणमभ्युपगतं स्यात् ।

नच ज्ञप्तिस्वतस्त्वे मानमस्ति । ननु प्रमा स्वतो ज्ञायते परनिरपेक्षोत्पत्तिकत्वात् ज्ञानवत्, तथा प्रामाण्यं स्वतो ज्ञायते अप्रामाण्येतरत्वे सति ज्ञानैकधर्मत्वात् ज्ञानत्ववदित्यस्त्येवानुमानमिति चेत् । मैवम् । आद्यप्रयोगे परतःप्रामाण्यवादिनं प्रति हेतोरसिद्धेः दृष्टान्ताभावाच्च । नहि पक्षीकृतां प्रमां विपक्षकुक्षिनिक्षिप्तामप्रमां च विहाय ज्ञानस्यापरा

द्वितीयं पक्षं दूषयति—**नापि द्वितीय इति** । दृश्यते हि क्वचिज्ज्ञाने प्रतीतेपि प्रामाण्ये संशयः, स न स्यात् ज्ञाननिश्चायकादेव तन्निश्चयप्राप्तेरित्यर्थः । तत्र ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वेप्युपपन्नः संदेहः ज्ञानगततदर्थविशेषितत्वस्य[1] ज्ञानग्राहकमात्रग्राह्यत्वेपि तत्र संदेहदर्शनादतः प्रशिथिलमूलस्तर्कः हेतुश्च[2] सव्यभिचार इत्यौदयनं परतस्त्वानुमानं केचिद्दूषयांबभूवुस्तत्प्रसङ्गादनूद्य दूषयति—**नन्वित्यादिना** । ज्ञानग्राहकग्राह्यत्वे समानेपि कुम्भसलिलयोर्भिन्नसामग्रीग्राह्यत्वात् सोदकेपि कुम्भे कुतश्चिन्निमित्तात्सलिलग्राहकसामग्रीवैकल्याद्विषयत्वोपप्लवेन संभवत्यपि तावत्यंशे संशयः, इहतु न तथा किंचिदस्ति संशयकारणमिति परिहरति—**मैवमिति** । बाधकान्तरमाह—**किंचेति** । पूर्वमुत्पत्तिस्वतस्त्वे विभ्रमेपि तत्सत्त्वं स्यादित्युक्तं, संप्रति ज्ञप्तिस्वतस्त्वे तदुच्यत इति न जामिता[3] । उत्सर्गतः प्राप्तस्यापि तत्र तस्यापवादमाह स्वतःप्रामाण्यवादी—**सत्यमिति** । सत्यमर्धाङ्गीकारे । अनङ्गीक्रियमाणांशमाह—**बाधकादिति** । बोधात्मकत्वेन, ज्ञानत्वादेव, शुक्तिरजतादिबुद्धेरपि प्रमाणता प्राप्ता गृहीता तथाप्यर्थान्यथात्वज्ञानैः प्रतीतार्थस्यान्यथात्वबोधकैः बाधकज्ञानैर्हेतूत्थदोषज्ञानैर्हेतुर्गतदोषज्ञानैश्चापोद्यते[4] बाध्यत इति भट्टोक्तेरर्थः, परतःप्रामाण्यमापादयन्ननिष्टतामेव समर्थयते—**मैवमिति** । प्राप्तप्रामाण्यस्यापि बाधकज्ञानादपवादे तत्सदसत्त्वाभ्यामप्रामाण्यप्रामाण्यव्यवस्थेति परतःप्रामाण्यापत्तिः प्राप्नोतीत्यर्थः ।

ज्ञप्तिस्वतस्त्वानिरुक्तिमुक्त्वा प्रमाणमपि तत्राक्षिपति—**नचेति** । रत्नदीपावलीयमनुमानमुद्भावयति—**ननु प्रमेति । स्वतो ज्ञायत इति** । ज्ञानज्ञापकमात्राज् ज्ञायते । **परनिरपेक्षेति** । ज्ञानसामग्रीमात्रादुत्पन्नत्वादित्यर्थः । परतःप्रामाण्यवादिनः परनिरपेक्षोत्पत्तित्वं प्रमाया अप्रसिद्धमिति दूषयति—**मैवमिति** । किंच प्रमाणाप्रमाणाभ्यां द्वैराश्यमेव ज्ञानस्य । तत्र प्रमाणवर्गः पक्षः सर्वः इतरस्तु विपक्षः । ततो दृष्टान्तोपि

---

१ अर्थविशेषितत्वे । २ कार्यत्वरूपः पूर्वोक्तः परतस्त्वसाधकः । प्रत्यक्षज्ञानव्यक्तया स्पष्टो व्यभिचारः । ३ न पुनरुक्तिः । ४ करणगतेत्यर्थः ।

कोटिरस्ति या दृष्टान्तपदवीमुपारोहेत् । द्वितीये च प्रयोगे प्राभाकरस्य स्वयंप्रभत्वे ज्ञानैकधर्मे, भाट्टस्य च ज्ञाततानुमेयत्वधर्मे व्यभिचारः । तयोर्ज्ञानैकधर्मत्वेपि ज्ञानग्राहकसामग्रीमात्रग्राह्यत्वाभावात् । अन्यथा तत्र वादिनां विप्रतिपत्त्यभावप्रसक्तेः । ज्ञप्तिपरतस्त्वे चानुमानं न्यायकुसुमाञ्जलावाह स्म चोदयनः । प्रामाण्यं परतो ज्ञायते अनभ्यासदशायां सांशयिकत्वात् अप्रामाण्यवत् । विपक्षे प्रामाण्ये संशयो न स्यात् ज्ञाननिश्चायकादेव तन्निश्चयप्राप्तेर्बाधकस्तर्कः ।

ननु नैवमनुमानमुदेति । धर्मिहेत्वोरसिद्धेः । तथाहि प्रामाण्यं प्रवृत्तिसामर्थ्यलिङ्गावगम्यं भवद्भिरुपगम्यते, तस्य च लिङ्गस्य प्रवृत्तिः प्रामाण्ये संशयपूर्विका । असंदिग्धे सिषाधयिषाभावात् अनुमानाप्रवृत्तेः । तत्संशयश्च क्वचिन्निश्चयाधीन इति प्रामाण्ये संशयनिश्चययोरन्योन्याश्रयादनवस्थानाद्वा नैकमपि सिद्ध्येदिति चेन्मैवम् । विकल्पासहत्वात् । किं स्वार्थानुमानमसंदिग्धे न प्रवर्तते, किंवा परार्थम् । नाद्यः । सद्यःसमुन्मीलितविलोचनस्य शिखरिशिखरविपरिवर्तमानधूमलेखावलोकनसमनन्तरमप्रत्यूहं धूमध्वजमनीषासमुन्मेषात् । नापि द्वितीयः । विपर्यस्तमपि प्रति प्रतिवादिनमनुमानप्रयोगोपगमात् । अन्यथा जल्पवितण्डयोः प्रमाणतर्काभ्यां स्वपरपक्षसाधनोपालम्भासंभवात् । 'संदिग्धे न्यायः

नास्तीत्याह—**दृष्टान्तेति** । अप्रामाण्येतरत्वे सति ज्ञानैकधर्मत्वादिति द्वितीयानुमानेपि गुरुमतभाट्टमतयोर्यथायथमनैकान्तिकमाह—**द्वितीयेचेति** । ज्ञाततयानुमेयं हि ज्ञानं भाट्टमते ततो ज्ञाततानुमेयत्वं नाम कश्चिज्ज्ञानस्य धर्मस्तस्मिन्नित्यर्थः । ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वधर्मे च व्यभिचारो द्रष्टव्यः । अथ किमिति तयोरपि न स्वतो ज्ञानमिति तत्राह—**अन्यथेति** । यदि हि ज्ञानग्राहकादेव तयोरपि ज्ञानं स्यात्तर्हि ज्ञानवदेव तयोरपि न विवादो वादिनां स्यात्, विवदन्तेचेत्यर्थः । सांशयिकत्वादित्युक्ते भागासिद्धिः स्यात् । नहि करतलस्पर्शवत्त्वादिप्रत्यक्षे मुग्धोऽपि संदिग्धे तत उक्तम्—**अनभ्यासदशायामिति** । विपक्षे बाधकस्तर्क इति संबन्धः ।

यदत्र रत्नदीपावल्यां दूषणमुक्तं तदनुवदति—**ननु नैवमिति । प्रवृत्तिसामर्थ्येति** । विमतमर्थाव्यभिचारि समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा ज्ञानाभास इति व्यतिरेकिणानुमानादित्यन्वयिना वा । अनभ्यासदशापन्नेषु प्रामाण्यमनुमीयते संशयाच्च प्रवृत्तिः, अभ्यासदशापन्नेषु तु तज्जातीयत्वलिङ्गेन इत्यभ्युपेयत इत्यर्थः । क्वचिदनिर्णीतस्य साधारणधर्मदर्शनाद्युपस्थापिततया संशयकोटिताऽभावात् तन्निर्णयस्य च संशयसापेक्षानुमानाधीनत्वात्संशयनिर्णययोः परस्परसापेक्षत्वे परस्पराश्रयात् संशयान्तरनिर्णयान्तरापेक्षायामनवस्थानाच्च नैकमपि सिद्ध्यति, लोकसिद्धं च किंचिद्रूपं सर्वत्र प्रमाणतः सिद्धमभिवाञ्छतो नास्ति । अतो निर्णीतप्रामाण्याभावाद्धर्म्यभावः संशयाभावाच्च हेत्वभाव इति खण्डलार्थः । अत्र विकल्पपूर्वकं संशयव्यतिरेकेणापि निश्चयमुपपादयन्धर्मिहेतू समर्थयते—**मैवमित्यादिना** । शिखरी पर्वतः तस्य शिखरमग्रिमभागः, अप्रत्यूहं निर्विघ्नं, धूमध्वजो वह्निर्मनीषा बुद्धिः, स्वार्थानुमानं च हितसाधनादिज्ञानप्रामाण्यानुमानमित्यर्थः । परार्थानुमानेपि न संशयपूर्वकत्वनियमः, विपर्यस्तं प्रत्यपि प्रयोगादित्याह—**विपर्यस्तमिति । जल्पवितण्डयोरिति** । नहि तत्र संदिहानः प्रतिवादी, यं प्रत्यनुमानं प्रयुज्येत, अपितु विपर्यस्तः । तथाचाह—वाचस्पतिः—'निश्चितौ हि वादं कुरुत' इति । वादे तु स्वत एव वाहार्यो वा संशयोस्ति नरवितरयोरित्यर्थः । ननु 'संदिग्धे न्यायः प्रवर्तते' इति वृद्धवचनस्य तर्हि का गतिरित्यत आह—**संदिग्धे इति** । नैतत्संदेहाभावेऽनुमाननिवृत्तिपरम्, अपित्वनुमानस्थले संदेहोप्यस्तीत्ययोगव्यावृत्तिपरमित्यर्थः । अयो-

---

१ संवादित्वेत्यर्थः । २ प्रामाण्ये प्रवृत्तिः प्रामाण्यानुमापकत्वमित्यर्थः । ३ पक्षहेत्वोरितिशेषः । ४ तत्प्रामाण्ये इत्यर्थः । ५ पौनःपुन्याभावदशायामित्यर्थः । ६ अनुमानस्येतिशेषः । ७ प्रामाण्यानुमानप्रवृत्तिरिति संबद्ध्यते । ८ हितसाधनादिविषयकज्ञानगतप्रामाण्यानुमानमित्यर्थः ।

प्रवर्त्तेत'इति वचनस्यायोगव्यवच्छेदपरत्वात् क्वचित्साधकबाधकप्रमाणानुदयात्संदेहे सति न्यायप्रवृत्त्युपपत्तेः । नचानभ्यासदशायामिति विशेषणस्य वैयर्थ्यम् । असिद्धिवारकत्वात् । नच व्यभिचारवारकमेव हेतोर्विशेषणमिति नियमः । चक्षुस्तैजसं रूपादिषु मध्ये रूपस्यैवाभिव्यञ्जकत्वात्, प्रदीपवदित्यादिचिरंतनानुमानेष्वसिद्धिनिवारकाणां विशेषणानां बहुलमुपलम्भात् । अपिचासिद्धिनिवारणार्थेपि विशेषणोपादाने न दोषं पश्यामः, क्षित्यादिकमकर्तृकं शरीरयजन्यत्वादाकाशवदित्यादाविव व्याप्यत्वासिद्धिरिति चेन्मैवम् । तत्राकर्तृकत्वे साध्ये तदेकदेशस्याजन्यत्वस्यैवोपाधितया विशिष्टस्य व्याप्यत्वासिद्धेः । उक्तंहि 'एकामसिद्धिं परिहरतो द्वितीयाऽसिद्धिरापद्यत' इति । प्रकृते तु परतो ज्ञाने न सांशयिकत्वमुपाधिः । स्फीतालोकविपरिवर्तिनां परतो ज्ञायमानानामपि घटादीनां सांशयिकत्वादर्शनात् । ननु प्रामाण्यस्य परतो ज्ञानेऽनवस्था, तत्तत्प्रामाण्यग्रहणायान्यस्यान्यस्य प्रमाणस्यापेक्षणादतः प्रतिकूलतर्कपराहतं परतःप्रामाण्यानुमानमितिचेत् । मैवम् । मानान्तरस्यावश्यंभावनियमाभावात् ।

नच स्फुरत एव मानस्यार्थनिश्चायकत्वमन्यथाज्ञानेष्यनन्तरं संदेहापत्तेरिति वाच्यम् । ज्ञाततयानुमेयं ज्ञानमिति मते निलीनस्यापि ज्ञानस्यार्थनिश्चायकत्वात् । स्वयं वेदनं संवे-

---

गव्यावृत्तिमेवोपपादयति—**क्वचिदिति** । यच्च तैरेवानभ्यासदशायामिति विशेषणं व्यर्थं व्यभिचारानिवारकत्वादसिद्धिपरिहाराय च विशेषणप्रक्षेपायोगादित्युक्तम्, अनभ्यासदशायामित्यादिना तदनूद्य दूषयति—**नचानभ्यासेत्यादिना** । रूपव्यञ्जकत्वादित्युक्ते मनस्यनैकान्तिकता तदर्थं रूपस्यैवेत्युक्तम्, तथाचासिद्धिः द्रव्यसामान्यादेरपि व्यञ्जकत्वाच्चक्षुषस्तदर्थं रूपादिषु मध्य इत्युक्तम्, यद्यपि रसाग्राहकत्वेसति रूपव्यञ्जकत्वादित्युक्त एव मनस्यपि न व्यभिचारः, तथाप्यसिद्धिपरिहारार्थमपि भवति विशेषणमिति दर्शयितुमिदं चिरन्तनैर्विशेषणं प्रक्षिप्तमिति भावः । तत्किमनुपपन्नो[2] व्याप्तवचनेनैव साध्योयमर्थ इति मन्वानं प्रत्यनुपपत्त्यभावं दर्शयति—**अपिचेत्यादिना** । दोषं शङ्कयति—**क्षित्यादिकमिति** । अत्र ह्यजन्यत्वादित्युक्तेऽङ्कुरादेर्जन्यत्वादसिद्धिः स्यात्तदर्थं शरीरयजन्यत्वादित्युक्तम् । तदत्र यथाऽसिद्धिपरिहाराय विशेषणे कृते व्याप्यत्वासिद्धिः अजन्यत्वस्यैवाकर्तृकत्वोपाधित्वात्तद्वदिहापि स्यादित्यर्थः । न तत्रासिद्धिपरिहारप्रयोजनविशेषणवत्त्वाद्व्याप्यत्वासिद्धिः । किं तर्हि तदेकदेशस्योपाधित्वसंभवात् । नचात्र तथा सांशयिकत्वस्यैकदेशस्योपाधित्वमिति परिहरति—**मैवमित्यादिना** । **एकामसिद्धिमिति** । स्वरूपासिद्धिं परिहरतो व्याप्यत्वासिद्धिरिति बौद्धाधिकारे उदयनेनोक्तमित्यर्थः । **परतो ज्ञायमानानामिति** । ज्ञानग्राहकातिरिक्तग्राह्याणामित्यर्थः । प्रकृतानुमानस्य तर्कपराहतिं शङ्कते—**ननु प्रामाण्यस्येति** । येन हि प्रमाणेन प्राथमिकस्य प्रामाण्यं गृह्यते तत्प्रामाण्यमपि प्रमाणान्तरेणैवमुत्तरत्रापीत्यानवस्थेत्यर्थः । उक्तं च वाचस्पतिमिश्रैः—'परं हि तद्गोचरं वा ज्ञानमभ्युपेयते अर्थक्रियानिर्भासं वा ज्ञानं तद्गोचरं नान्तरीयकार्थान्तरदर्शनं वा तत्सर्वं स्वयमबोधितप्रामाण्यमाकुलं सत्कथं प्रवर्तकज्ञानं पूर्वमनाकुलयेदिति ।

ननु कथमवश्यंभावनियमाभावः यावता स्फुरत एव प्रमाणस्य स्वविषयनिश्चायकत्वनियमात् तदुत्तरप्रमाणानामपि भवितव्यमेव स्फुरणेनेति, नेत्याह—**नच स्फुरत एवेति** । नच वाच्यमित्युक्तं तत्र हेतुः—**ज्ञाततयेति** । स्वतःप्रामाण्येपि समानैवानवस्थेत्यपि द्रष्टव्यम् । भवतु भाट्टान्प्रति ज्ञायमानप्रकाशहेतु-

---

१ भागासिद्धीत्यर्थः । २ तत्किमसिद्धिवारकविशेषणस्यानुपपन्नत्वेन तद्विशिष्टोऽनुपपन्नोऽयमर्थ एतद्धेतुरूपोऽर्थो व्याप्तस्य हेत्वन्तरस्योपन्यासेनैव साध्य इति संबन्धः । ३ अकर्तृकत्वे साध्ये सति हेतौ उपाधित्वादित्यर्थः । ४ यथाऽयं घट इति ज्ञानात्परम् इदं ज्ञानं प्रमा इत्यनुमितिरूपं ज्ञानं घटज्ञाननिष्ठप्रामाण्यविषयकमभ्युपेयते यद्वाऽयं घट इति ज्ञानोत्तरं जायमानम् अयं जलाहरणाद्यर्थक्रियाकारीति ज्ञानं पूर्वज्ञाननिष्ठप्रामाण्यविषयकम् अथवा कम्बुग्रीवादिरूपनान्तरीयकपदार्थदर्शनं तत्प्रामाण्यविषयकमिति तत्सर्वमिति ग्रन्थात् प्राचीनस्यार्थः । ५ प्रामाण्यस्य ज्ञानग्राहकसामग्रीमात्रग्राह्यत्वरूपस्वतस्त्वस्वीकारेऽपि ज्ञाततालिङ्गकानुमितेर्ज्ञानग्राहिकायाः प्रामाण्यग्रहस्यापेक्षायामनवस्थेति भावः । ६ इदं भाट्टानित्यस्य विशेषणम् ।

दनमिति वदतः प्राभाकरस्यापि मते प्रामाण्यस्य तद्धर्मस्य तद्गतगुणत्वादेरिव न स्वतः स्फुरणं, तस्यापि संवेदनवत्स्वयंप्रभावत्वापत्तेः । तथात्वे चाप्रमात्वस्यापि स्वत एव स्फुरणप्रसङ्गात्, ततश्चाप्रामाण्यं परतः प्रतीयते इति स्वसिद्धान्तभङ्गप्रसङ्गः । वेदान्तिनां च प्रामाण्यस्य साक्षिवेद्यत्वेन स्फुरणनियमादिदं प्रमाणमप्रमाणं वेति संदेहो न भवेत् ।

नच प्रमाणं स्वत एव फलं जनयति, हानोपादानोपेक्षालक्षणस्य त्रिविधस्यापि फलस्य वस्तुज्ञानातिरिक्तगुणदोषमाध्यस्थ्यदर्शनपूर्वकत्वाभ्युपगमात्, तस्माद्वेदान्ताः स्वत एव प्रमाणमिति न प्रामाणिकप्रतीतिपथमवतरति । अत्राभिदध्महे । न तावत्प्रमायाः स्वतस्त्वानिरुक्तिः यतः—'आहुर्विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सत्यजन्यता । तदन्यतः प्रमायास्तत्स्वतस्त्वमिति तद्विदः' ॥ २१ ॥ विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्तहेत्वजन्यत्वं प्रमायाः स्वतस्त्वं नाम । नचैतल्लक्षणमव्यापकम् । सर्वप्रमाणानुगमात् ।

नचाजन्यत्वादव्याप्तिरीश्वरज्ञाने । तस्याजन्यत्वेपि ज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सत्यतिरिक्तकारणजन्यत्वलक्षणविशिष्टधर्मवत्त्वाभावात् । नाप्यतिव्यापकम् । अप्रमाया विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सत्यतिरिक्तहेतुजन्यत्वात् । अस्ति चेह मानमनुमानं तथाहि 'प्रमा विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति नान्यतः । जायते व्यतिरिक्तत्वादप्रमातः पटादिवत्' ॥ २२ ॥ प्रमा विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सत्यतिरिक्तजन्या न भवति अप्रमातिरिक्तत्वात् पटा-

---

त्ववादिनो व्यभिचारः, स्वप्रकाशवादिनं प्राभाकरं प्रति किं वक्तव्यमित्याह—**प्राभाकरस्यापीति** । तत्र किं ज्ञानगतं प्रामाण्यं अर्थप्रकाशनसमसमये ज्ञानेन[3] स्फुरति स्वत एव वा । न तावज्ज्ञानेन । पूर्वमेव निरस्तत्वात् । द्वितीयं निषेधति—**न स्वतःस्फुरणमिति** । कुतो न स्वतःस्फुरणमिति तत्राह—**तस्यापीति** । ततोपि वा किमनिष्टमिति तत्राह—**तथात्वे चेति** । तथाप्यपरितुष्यन्तं प्रत्याह—**ततश्चेति** । ननु साक्षिवेद्यवृत्तिज्ञानवादिनां तत्समये च साक्षिणैव प्रामाण्यमपि स्फुरतीति वदतामखण्डितैव व्याप्तिरित्यत आह—**वेदान्तिनां चेति** । तेषां सन्देहानुपपत्तिरेव बाधिकेत्यर्थः ।

एवमुत्पत्तौ ज्ञप्तौ च स्वतस्त्वं दूषयित्वा परतस्त्वं समर्थितम्, इदानीं व्यवहृतावपि तदुभयं[4] व्याकरोति—**नच प्रमाणमिति** । नच वस्तुज्ञानमात्राद्धानादयोऽपितु इष्टसाधनताद्विज्ञानात्ततश्च घटज्ञानस्येष्टसाधनतादिज्ञानाधीनव्यवहारजनकत्वं तस्य व्यवहृतौ परतस्त्वमित्यर्थः । लक्षणं तावत्समर्थयते—**न तावदिति** । श्लोकेन लक्षणं संगृह्णाति—**आहुरित्यादिना** । यद्विज्ञानसामग्रीजन्यत्वेसति तदन्यतः तदतिरिक्तसामग्रीतोऽजन्यता प्रमायास्तत्स्वतस्त्वं प्रमास्वतस्त्वमिति तद्विद आहुरिति योजना । लक्षणवाक्यं विवृणोति—**विज्ञानेति** । विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति विज्ञानसामग्रीत्वानधिकरणजन्यत्वानधिकरणत्वं स्वतस्त्वमित्यर्थः । विज्ञानसामग्रीजन्यत्वमप्रामाण्येप्यस्तीति परतःप्रामाण्यवादिभिश्च स्वीक्रियत इत्यतिव्याप्तिरर्थान्तरता वा स्यात् तन्निवृत्त्यर्थं तदतिरिक्तहेत्वजन्यत्वमित्युक्तम् ।

ननु कथं नाव्यापकं यावतेश्वरज्ञानेऽजन्येऽव्याप्तिः विशेषणाभावादिति तत्राह—**नचाजन्यत्वादिति** । विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सति तदतिरिक्तसामग्रीजन्यत्वं यदप्रमासु प्रसिद्धं तदत्यन्ताभाववत्त्वं हि लक्षणं एतच्चेश्वरज्ञानेस्तीति नाव्याप्तिरित्यर्थः । अत्र चाप्रमाव्यतिरिक्तं सर्वं लक्ष्यसमानयोगक्षेमं, पराभिमतपरतस्त्वव्यतिरिक्तस्वतस्त्वस्य विवक्षितत्वात् । श्लोकविवरणयोः प्रमापदस्य प्रकृतोपयोगमात्रनिबन्धनत्वात् । अत एव वक्ष्यमाणानुमाने पटादीनां सपक्षीकरणम् । एवंच सति पटादिष्वव्याप्तिपरिहारार्थं विज्ञानसामग्रीजन्यत्वग्रहणमिति द्रष्टव्यम् । स्पष्टार्थं वा विज्ञान[5]ग्रहणम् । प्रमायामुक्तस्वतस्त्वसद्भावेऽनुमानमाह श्लोकेन—**प्रमेति** । अत्र जायत इत्यन्ता प्रतिज्ञा, अप्रमातो व्यतिरिक्तत्वादिति हेतुः । अतिरिक्तसामग्रीजन्या न भवतीत्युक्ते

---

१ स्वप्रकाशत्वेत्यर्थः । २ ज्ञानान्तरेणेत्यर्थः । ३ अर्थप्रकाशप्रामाण्यप्रकाशयोरेककालावच्छेदेनेति शेषः । ४ स्वतस्त्वं परतस्त्वं चेति द्वयं निषेध्यतया स्थाप्यतया च विस्पष्टं बोधयतीत्यर्थः । ५ जगदेवेत्यर्थः । ६ स्वसामग्रीजन्यत्वे सतीत्यनेनैव सिद्धेरिति भावः ।

दिवत् । नच ज्ञानत्वानधिकरणत्वमुपाधिः । ईश्वरज्ञाने साध्याव्याप्तेः । नापि ज्ञानसामग्र्यजन्यत्वमुपाधिः । यज्ज्ञानसामग्रीजन्यं तज्ज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सत्यतिरिक्तजन्यमप्रमाणवदिति व्यतिरेकिव्याप्तावप्रमात्वस्यैवोपाधित्वात् । विपक्षे च विज्ञानसामग्रीमात्रादेव प्रमोत्पत्तिसंभवे तदतिरिक्तस्य गुणस्य दोषाभावस्य वा कारणत्वकल्पनागौरवप्रसङ्गो बाधकस्तर्कः । एतेन 'प्रमा विज्ञानहेत्वतिरिक्तहेत्वधीना कार्यत्वात्पटव'दिति योऽयमुदयनस्य परतस्त्वेपि प्रयोगः सोपि परास्तः । प्रमा दोषव्यतिरिक्तज्ञानहेत्वतिरिक्तजन्या न भवति ज्ञानत्वादप्रमावदिति प्रतिसाधनग्रस्तत्वाच्च ।

नच प्रमात्वस्य विज्ञानसामग्रीमात्रप्रयोज्यत्वादप्रमाज्ञानवृत्तित्वं स्यादिति वाच्यम् । तत्र प्रयोजकाभावादेव प्रयोज्यस्याप्रसक्तेः । दोषासहकृतज्ञानसामग्रीप्रयोज्यं हि प्रमात्वं, तत्र दोषस्यैव सद्भावात् कथं प्रमात्वस्य वर्तमानत्वसंभावनापि समुद्भवेत्, दोषस्याप्रमाहेतुत्वे तदभावस्य गले पादुकान्यायेन प्रमां प्रति हेतुत्वं स्यादिति चेत्, स्यादेवं यद्यनन्यथासिद्धावन्वयव्यतिरेकौ कारणत्वावेदकौ स्यातां, तौ तु विरोध्यप्रमाप्रतिबन्धकत्वे-

बाधः । यत्किंचिद्व्यतिरिक्तसामग्रीजन्यत्वात्तदर्थं विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सतीत्युक्तम् । तावत्युक्ते परतस्त्वेप्युपपद्यमानतयार्थान्तरता तदर्थमुत्तरं विशेष्यग्रहणम् । ईश्वरज्ञाने विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सत्यतिरिक्तसामग्रीजन्यत्वाभावलक्षणं साध्यमस्ति नच ज्ञानत्वानधिकरणत्वरूपोपाधिः अतः साध्याव्याप्तेरनुपाधिरित्याह—**ईश्वरेति** । ननु तर्हि ज्ञानसामग्र्यजन्यत्वमुपाधिः, तथाचेश्वरज्ञानेपि विद्यमानत्वान्न साध्याव्याप्तिरिति तत्राह—**नापीति** । नायमुपाधिर्व्यतिरेके[२] सोपाधिकतया साध्याव्यापकत्वादित्याह—**यज्ज्ञानेत्यादिना** । ईश्वरप्रमायां चाप्रमात्वस्य व्यतिरेकसिद्धिः । नचाप्रमा विज्ञानसामग्रीजन्यत्वे सत्यतिरिक्तजन्या न भवति प्रमातिरिक्तत्वात् पटवदित्याभाससमानयोगक्षेमता । दोषान्वयव्यतिरेकबाधात्, प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या अप्रसिद्धविशेषणत्वाच्च । विपक्षे बाधकतर्कमाह—**विपक्षे चेति** । यत्तु पूर्वपक्षे परतस्त्वेनुमानमुदयनीयमुक्तं तत्रापि गौरवतर्कपराहत्या शङ्कितोपाधितामतिदिशति—**एतेनेति** । सत्प्रतिपक्षतां चाह—**प्रमेत्यादिना** । ज्ञानहेत्वतिरिक्तहेतुजन्यत्वानधिकरणत्वमात्रसाधने दृष्टान्ते साध्यवैकल्यम् । अतिरिक्तदोषजन्यत्वादप्रमायास्तन्निवृत्त्यर्थं दोषातिरिक्तेत्युक्तम् । दोषातिरिक्तजन्या न भवति इत्युक्ते बाधस्तदर्थमुत्तरं विशेषणम् । दोषव्यतिरिक्तज्ञानहेत्वतिरिक्ताजन्यत्वं दोषजन्यत्वाद्वा, ज्ञानहेत्वतिरिक्ताजन्यत्वाद्वा । नाद्यः । प्रमायामुभयानभिमतं हि तत् । द्वितीयेऽभीष्टसिद्धिः । नच सिद्धसाधनतानिवृत्त्यै प्रथमं विशेषणम् । अनधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् । नचाप्रमात्वमुपाधिः । ईश्वरज्ञाने साध्याव्याप्तेः ।

यत्तु स्वतस्त्वे बाधकतर्क उक्तः विज्ञानसामग्रीमात्रजन्यत्वे ज्ञानत्ववदप्रमाणवृत्तित्वमपि स्यादिति तत्परिहरति—**नचेति** । प्रयोजकमेव दर्शयन् तदभावं दर्शयति—**दोषेत्यादिना** । अत्रापि पूर्वपक्षोक्तं स्मारयति—**दोषस्येति** । नान्वयव्यतिरेकमात्रात्कार्यकारणभावावसायः । माभूद्धूमपैङ्गल्ययोस्तथाभावः, स्तोऽन्वयव्यतिरेकाविति । किंत्वनन्यथासिद्धाभ्याम् । नचात्र तथाविधाविति परिहरति—**स्यादेवमिति** । प्रमोत्पत्तौ या विरोधिन्यप्रमा तदुत्पत्तिप्रतिबन्धकविषयावित्यर्थः । यथा च न प्रतिबन्धकाभावस्य कारणता तथोपरितनवादे विवरिष्यते । यत एवं स्वतःप्रामाण्यं तस्माद्गुणेभ्यो दोषाणामभाव एव परं जायते नतु प्रमाणोत्पत्तिः ।

१ दोषव्यतिरिक्तत्वं ज्ञानहेत्वतिरिक्ते विशेषणम् । तच्च गुणरूपं पर्यवस्यति । २ उपाध्यभावेन साध्याभावे साध्ये अप्रमात्वरूपोपाधिमत्तयेत्यर्थः । ३ अप्रमात्वरूपसंदिग्धोपाधिमत्तामित्यर्थः । ४ ज्ञानहेत्वतिरिक्तदण्डचक्रादिजन्यत्वाभावस्य प्रमायां सिद्धत्वादिति भावः । ५ ज्ञानहेत्वतिरिक्तजन्यत्वाधिकरणत्वसामान्याभावस्य विवक्षितत्वात् । तथा च गुणजन्यत्वाधिकरणत्वस्य वादिना स्वीकारेण न सिद्धसाधनम् । ६ पैङ्गलं वह्नेः पीतं रूपम् ।

नोपक्षीणौ न कारणमात्रत्वमावेदयतः । तथाचाहुर्भट्टपादाः—'तस्माद्गुणेभ्यो दोषाणामभावस्तदभावतः । अप्रामाण्यद्वयासत्वं तेनोत्सर्गोऽनपोदित' इति ।

नन्वेकस्यापि दोषाभावस्याप्रमाप्रतिबन्धकत्वं प्रमाहेतुत्वं च किं न स्यात्, एकस्यापि संस्कारस्यानुभवनाशकत्वस्मृतिहेतुत्वयोरपि दर्शनादिति चेन्मैवम् । तत्र संस्कारस्यानुभवनाशकत्वेपि स्मृतेः संस्कारातिरिक्तकारणान्तरानिरूपणात् उभयहेतुताया अवश्याश्रयणीयत्वात् । नच तत्रापि संस्कारनाशात्स्मृतिः किं न स्यादितिवाच्यम् । स्मृतिसमुदयव्यतिरेकेण संस्कारनाशस्यैवासंभवात्, प्रकृते तु ज्ञानसामग्रीत एव प्रमोद्भवसंभवे दोषाभावस्यापि तद्धेतुत्वकल्पना निष्प्रामाणिका, तस्मात्प्रमा विज्ञानसामग्रीमात्रादेव जायत इति सिद्धम् । तथा प्रमाज्ञप्तिरपि विज्ञानज्ञापकसामग्रीत एव । नच तथात्वे विज्ञान इव प्रमाणमप्रमाणं वेति संशयानुदयप्रसङ्गः । स्वतःप्रमाणत्वेन भवदभिमतधर्मिज्ञानेऽनुव्यवसाये च स्फुरत्यपि सुगतमतानुसारिणामप्रमाणमेवेति विपर्यासदर्शनात्, स्वतःप्रमाणत्वेन भवदङ्गीकृतानुमित्यादावपि ज्ञायमानायां चार्वाकस्य प्रामाण्ये विप्रतिपत्त्युपलब्धेः । स्वरूपभेदवादिनां च गृह्यमाणेपि स्थाणोः स्वरूपे स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संदेहस्य पुरुष एवेति विपर्ययस्य चोपलम्भात्, सत्यपि प्रतिभासपुष्कलकारणे प्रतिबन्ध-

---

ननु तर्हि दोषाभावादेव भवतु प्रामाण्यं तथापि सैव परतःप्रामाण्यपिशाचिका विशेदिति तत्राह—**तदभावत इति** । दोषाभावादप्रामाण्यद्वयस्य मिथ्यात्वसंशयत्वलक्षणस्यासत्त्वमेव जायते, अनुत्पत्तिलक्षणाप्रामाण्यस्यानाद्यभावतया दोषादुत्पत्त्यसंभवेन तदभावेनाभावस्याप्यसंभवात् तेन कारणेनोत्सर्गो ज्ञानसामग्रीमात्रप्रयुक्तत्वलक्षणोऽनपोदितः अपोदितो न भवतीति भट्टवार्तिकार्थः ।

भवतु दोषाभावस्य विरोधिप्रतिबन्धकत्वं, तथापि किमायातं प्रमानुत्पादकत्वे, नहि संस्कारस्य स्वजनकानुभवविनाशकत्वमित्येतावता स्मृतिं प्रति हेतुत्वमपनीयत इत्याशङ्क्य वैषम्येण परिहरति—**नन्वित्यादिना** । ननु किमिति तत्र कारणान्तरानिरूपणं यावता संस्कारनाश एव स्मृतिकारणं भवत्विति । नेत्याह—**नच तत्रापीति** । नित्यद्रव्येषु गुणनाशस्य गुणान्तरोत्पादनियतत्वादिति भावः । एवं तत्रानन्यगतिकत्वमुक्त्वा प्रकृते तदभावमाह—**प्रकृतेत्विति** । एतेनाप्रामाण्ये दोषाणामन्यथासिद्धिरुदयनापादितापोदिता । तत्र हेत्वन्तराभावादभावहेतुताया निरस्तत्वादिति । नच सामग्र्यैक्ये ज्ञानप्रमालक्षणकार्यभेदानुपपत्तिर्बाधिका । एकस्मादप्यग्निसंयोगात्पार्थिवपरमाणौ रूपरसगन्धस्पर्शदाहादीनां बहूनामङ्गीकारात् । प्रागभावभेदस्य च तदभावे कार्याभावलक्षणव्यतिरेकाभावादकारणत्वात् । उत्पत्तिस्वतस्त्वमुपसंहृत्य ज्ञप्तिस्वतस्त्वमपि निर्वक्ति—**तथा प्रमेति** । यत्तत्राप्युक्तं विज्ञानग्राहकसाक्षिमात्रग्राह्यत्वेन प्रामाण्यस्य संदेहो न स्यात् ज्ञानवदेव निर्णीतत्वादिति तत्परिहरति—**नचेति** । तथाहि भवतां धर्मिमात्रज्ञानं स्वत एव प्रमाणं, सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तमिति स्वीकारात् । तथानुव्यवसायज्ञानप्रामाण्यमपि तत्तज्ज्ञानस्फुरणसमय एव स्फुरति तथापि तत्र बौद्धानधर्मधर्मिभावाद्यपलापाय बहिष्ठारोपवादिनां स्वप्रकाशज्ञानरुचीनामप्रामाण्यबुद्ध्या विपर्यासः तथानुमित्युपमित्योश्च भवदभिमतस्वाभाविकमानभावयोश्चार्वाकवैशेषिकयोर्विपर्यासः । यथावा प्राभाकरार्कबन्धुप्रभृतीनां स्वरूपभेदवादिनां स्वरूपे स्फुरत्यपि भेदाग्रहात् संदेहविपर्ययौ तथात्रापि किं न स्यातामित्यर्थः । समाधानसाम्यं दर्शयितुं तन्मुखेनैव समाधानमुद्भावयति—**सत्यपीत्यादिना** । प्रतिभासस्य पुष्कलकारणे सत्यपि

---

१ गुणाभावेनेति भावः । २ प्रामाण्यप्रागभावस्य कारणत्वमाश्रित्य प्रामाण्योत्पत्तौ परतस्त्वमापादितं परिहरति । प्रागभावभेदस्य प्रागभावविशेषस्येत्यर्थः । ३ प्रागभावाभावे । ४ अनेन धर्मिज्ञानस्य भ्रान्तत्वं स्वप्रकाशेत्याद्यग्रिमवाक्येन चानुव्यवसायस्य तत्त्वं बोधितम् । ५ स्थाणोः स्वरूपमेव स्थाणौ पुरुषस्य भेद इति वादिनामित्यर्थः ।

कदोषादिसमवधानात्तत्र तत्र संशयविपर्यासयोरुपपत्तौ प्रकृतेपि समं समाधानमन्यत्राभिनिवेशात् । नच ज्ञानज्ञापकादेव प्रामाण्यग्रहणे मिथ्यारजतादिबुद्धिषु प्रामाण्यग्रहणप्रसङ्गः । प्रसक्तस्यापि प्रामाण्यग्रहणस्य कारणदोषावगमबाधबोधाभ्यामपनयात् । नच ताभ्यामपनये तयोरभावज्ञानस्य प्रामाण्यग्रहणहेतुत्वोपपत्तौ परतःप्रामाण्यापत्तिरिति वाच्यम् । दोषबाधबोधयोरनुदयमात्रेण प्रामाण्यस्फुरणोररीकरणात् ।

तथाचाहुर्भट्टपादाः—'यदा स्वतःप्रमाणत्वं तदान्यन्नैव मृग्यते ॥ निवर्तते हि मिथ्यात्वं दोषाज्ञानादयत्नत' इति । अन्यथा तदभावावगमस्यापि प्रामाण्यस्फुरणहेतुत्वेन तदभावावगमस्यापि प्रामाण्यावगमाय तत्तदभावावगमान्तराणामप्यवश्याश्रयणीयत्वादनवस्था, तथाचानभ्यासदशायां सांशयिकत्वादिति हेतोः स्पष्टमनैकान्तिकत्वम् । स्वतःप्रमाणत्वेन भवदभिमतेष्वेवानुमानोपमानानुव्यवसायधर्म्यध्यवसायेषु व्यभिचारस्य दर्शितत्वात् । उक्तं चैतदनुमानादेः स्वतःप्रामाण्यमाचार्यवाचस्पतिना न्यायवार्तिकटीकायाम् । 'विमतं ज्ञानमर्थाव्यभिचारि समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् यदि पुनरेवं नाभ-

---

प्रबलप्रतिबन्धकवशात् तत्र तत्र संशयाद्युत्पत्तिरत्रापि समानेत्यर्थः । यत्तु ज्ञप्तिस्वतस्त्वे तेन बाधकमुक्तं तत्परिहरति—**नचेति** । हेतुमाह—**प्रसक्तस्यापीति** । ननु कारणदोषज्ञानबाधकज्ञानाभ्यां चेत्प्रसक्तस्यापि प्रामाण्यग्रहणस्यापनयस्तर्हि तयोरभावज्ञानस्य प्रामाण्यज्ञानहेतुत्वं स्यादिति युक्तमिति तत्राह—**नच ताभ्यामिति** । न वयमप्रामाण्यज्ञाने कारणदोषज्ञानबाधकज्ञानवत्प्रामाण्यावगमे तयोरभावज्ञानं कारणमाश्रयामहे, अपि तु तज्ज्ञानानुदयमात्रं, तेन न परतःप्रामाण्यापत्तिरित्यर्थः । उररीकरणं स्वीकारः ।

दोषाभावादिज्ञानस्य प्रामाण्यज्ञानहेतुताऽभावं भट्टाचार्यवचनेन द्रढयति—**तथाचाहुरिति** । यदा स्वतःप्रमाणत्वमस्याश्रीयते तदान्यज्ज्ञानग्राहकातिरिक्तं नैव मृग्यते । ननु दोषाभावज्ञानमतिरिक्तं मृग्यत इति तत्राह—**निवर्तत इति** । दोषज्ञानानुदयमात्रात् अयत्नतो मिथ्यात्वशङ्का निवर्तेत इत्यर्थः । नच दोषज्ञानानुदयमादायैव परतस्त्वापत्तिरिति वचनीयम् । विरोधिबुद्ध्युदयप्रतिबन्धकतयैव कृतसमाधानत्वात् । दोषाभावावगमस्यापि प्रामाण्यहेतुत्वेऽनवस्थाबाधकमाह—**अन्यथेति** । येन हि दोषाभावज्ञानेनाद्यस्य प्रामाण्यमवगम्यते तत्प्रामाण्यावगमार्थमपि दोषाभावज्ञानान्तरं गवेषणीयं एवंकारमुपर्यपीत्यनवस्थेत्यर्थः । यत्तु ज्ञप्तिपरतस्त्वेऽनुमानमुदयनीयं तत्राप्युक्तं दूषणमतिदिशति—**तथाचेति** । तथाचेत्येतदेवोद्घाटयति—**स्वतःप्रमाणत्वेनेति** । ननु यद्यनुमानादि स्वतःप्रमाणमिति परैरङ्गीकृतं स्यात् स्यादयं मनोरथस्तदेव तु कुत इति तत्राह—**उक्तं चैतदिति** । प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्ताविति प्रथमभाष्यव्याख्यानावसर इति शेषः—**समर्थप्रवृत्तीति** । फलाभिसन्धिप्रवृत्तिजनकत्वादित्यर्थः । व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति—**यदि पुनरेवमिति** । **अभविष्यदिति** च क्रियातिपत्तौ लृङो रूपम् । अत्र चोपेक्षाज्ञानानां पक्षत्वेनानुपादानान्न भागासिद्धिः । व्यतिरेकी सर्वत्र सपक्षाभावमभ्युपेत्य वर्तेत इति नासाधारणानैकान्तिकता । ननु नास्त्येव वादी यः प्रामाण्यनिश्चये विप्रतिपद्येत । नहि प्रामाण्यं स्वीकृत्य तन्निश्चये विप्रतिपत्तिः । स्वीकारस्य निश्चयमूलत्वात् । नाप्यस्वीकृत्य । प्रमाणशून्यविप्रतिपत्तेः सर्वत्र सुलभतया सर्ववादविधिनिषेधप्रसङ्गात् । अनिश्चितेतु प्रामाण्ये तदतद्रूपसंदेहोपि क्वचिदुर्लभः । विशेषस्मृतेरभावात्, तत्पूर्वकत्वाच संशयानाम् । नापि सर्वत्राप्रामाण्यप्रसञ्जनम् । प्रामाण्यग्रहणोपायनिराकरणस्याप्रामाण्येपि तुल्यत्वात्तदस्ति प्रामाण्यादिकं तन्निश्चयश्च, तदुपायस्तच्चि-

---

१ फलेनाभिसन्धिरभिसंबन्धो यस्याः सेति प्रवृत्तिविशेषणम् । सफलेति यावत् । २ सपक्षस्य सत्त्वे हेतोस्ततो व्यावृत्तौ असाधारणानैकान्तिकता । व्यतिरेकिणि तु सपक्ष एव नास्तीति भावः । ३ प्रामाण्याप्रामाण्यसंदेहः । ४ प्रामाण्यानिश्चये इति शेषः । ५ प्रामाण्ये स्वतस्त्ववदप्रामाण्येऽपि तत्स्वीकृत्यवारणसंभवात्तस्मात्तदतद्रूपसंदेहानापत्तिरेव दोषः । ६ प्रामाण्यनिश्चयोपायस्तस्माद् विचारमर्हतीत्यर्थः ।

विषयन्न समर्थां प्रवृत्तिमकरिष्यत् यथा प्रमाणाभास' इति व्यतिरेकी । अन्वयव्यतिरेकी वा । 'अनुमानस्य स्वतःप्रमाणतया अन्वयस्यापि संभवात् । तथानुमानस्य तु परितो निरस्तसमस्तविभ्रमाशङ्कस्य स्वत एव प्रामाण्यम् । अनुमेयाव्यभिचारिलिङ्गसमुत्थत्वात् । एतेनोपमानं व्याख्यातम्' इत्यादि । सत्प्रतिपक्षसाधनत्वाच्च । विवादस्थले प्रमात्वं विज्ञानग्राहकसामग्रीमात्रग्राह्यं अप्रमामात्रवृत्तित्वानधिकरणत्वे सति ज्ञानैकवृत्तिजातित्वात् ज्ञानत्ववत् ।

ननु कथं प्रमात्वं जातिः साक्षात्कारित्वेन तस्य परापरभावासंभवात् । तथाहि यदि साक्षात्कारित्वं परं तदा तदपरसामान्यस्य प्रमात्वस्य परसामान्याविनाभावनियमात्सर्वैव प्रमा साक्षात्कारिण्येवेत्यनुमानादेः परोक्षस्याप्रमात्वमेव भवेत् । अथापरं तदा साक्षात्कारित्वस्य प्रमात्वाविनाभावादिदं रजतमित्यादिसाक्षात्कारिणो विभ्रमस्य प्रमात्वप्रसङ्गः । किंच यदि प्रमात्वं जातिस्तदा सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्यय इत्येषा परिभाषा परिलुप्येत । एकस्यैवेदं रजतमिति ज्ञानस्य धर्म्यंशे प्रमात्वमप्रमात्वं चेतरांशे इति जातिसङ्करप्रसङ्गादिति चेत् मैवम् । साक्षात्कारित्वस्य रजतादिविभ्र-

---

न्तामर्हति । एवंचान्वयोऽस्त्येव तत्कथं केवलव्यतिरेकीत्याशङ्क्य संप्रत्युत्तरमाह—**अन्वयव्यतिरेकीति**। नन्वनुमानमेव कथं स्वतःप्रमाणं यद्दृष्टान्तादन्वयित्वमित्याशङ्क्य तत्रापि तदीयमेव ग्रन्थं पठति—**तथानुमानस्येति**। परितः सर्वप्रकारेण निरस्ता समस्तविभ्रमाशङ्का यस्येति विग्रहः । अनुमेयेनाग्न्यादिना यल्लिङ्गमव्यभिचारि तेनोत्पन्नत्वात् । प्रत्यक्षज्ञानं ह्यर्थादुत्पद्यमानमपि न गृहीताव्यभिचारादुत्पद्यते अपितु सत्तामात्रेणावस्थितादेव । एवमिन्द्रियादीन्यपि न गृहीताव्यभिचारीणि, व्यभिचारीणि वा अर्थेन, शाब्दज्ञानं तु नार्थादुत्पन्नं नच शब्दस्यार्थाव्यभिचारस्तस्मान्न तयोः स्वतोऽव्यभिचारग्रहणमिति । प्रवृत्तिसामर्थ्यं तज्जातीयत्वं वा अर्थाव्यभिचारायानुसरणीयम् । अनुमानोपमानानुव्यवसायधर्मिज्ञानानां धर्मिज्ञाने स्वत एव तत्, व्याप्तिपक्षधर्मत्वग्राहकेणैवानुमाने, कारणतः स्वरूपतश्च व्यभिचाराशङ्कानिरासात्, उपमानेऽप्यतिदेशवाक्यसादृश्यज्ञानयोः प्रामाण्यावधारणेन तन्निरासादनुव्यवसायेऽप्यज्ञातानुव्यवसायादित्यर्थः । एवमनैकान्तिकतामुक्त्वा सत्प्रतिपक्षतामप्याह—**सत्प्रतिपक्षसाधनत्वाच्चेति । विवादस्थल इति** । अनुमित्यादिव्यतिरिक्तस्थल इत्यर्थः । इतरथांशतः सिद्धसाधनतापातादिति, परतःप्रामाण्यवादिनोऽर्थान्तरतानिवृत्त्यै मात्रग्रहणम् । गुणत्वादिव्यभिचारवारणाय ज्ञानैकवृत्तीत्युक्तम् । अप्रमात्वसंशयत्वादिव्यभिचारनिवृत्त्यर्थमप्रमावृत्तित्वानधिकरणेत्युक्तम् । साधनवैकल्यनिवृत्त्यर्थं मात्रग्रहणम् । प्रमामात्रवर्तिना प्रमान्यान्यत्वादिना व्यभिचारनिवृत्त्यर्थं जातिग्रहणम् । तस्यान्योन्याभावत्वेन प्रतियोगिज्ञानापेक्षत्वेन विवक्षितत्वात् ।

उदयनीयां विशेष्यासिद्धिं शङ्कते—**ननु कथमिति**। साक्षात्कारित्वप्रमात्वयोः परापरभावाभावं स एवोपपादयति—**तथाहीत्यादिना** । अत्र साक्षात्कारित्वं किं परं व्यापकं प्रमात्वमपरं व्याप्यमिति मतं विपरीतं वा । नाद्य इत्याह—**यदीति** । साक्षात्कारित्वव्याप्यत्वे प्रमात्वस्य तद्रहितेषु परोक्षेष्वनुमानादिषु प्रमात्वं न स्यादस्ति च तदतो न व्याप्यमित्यर्थः । द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति—**अथापरमित्यादिना** । यदि हि साक्षात्कारित्वं प्रमात्वावान्तरजातिस्तदा तद्रहितेषु विभ्रमेषु साक्षात्कारित्वं न स्याद्यदि स्यात्तर्हि तद्व्यापकं प्रमात्वमपि स्यादित्यर्थः । ततः परापरभावशून्ययोरेकत्र वृत्तौ सङ्करः स्यात्स च जातिबाधकः यथा वक्ष्यति—**सङ्कर इति** । सङ्करान्तरमाह—**किंचेति** । यदि प्रमात्वं जातिस्ततो जातिसङ्करपरिहाराय विभ्रमेष्वप्रमात्वाधिकरणेषु सा नेष्टव्या, ततश्च सर्वज्ञानानां धर्म्यंशे प्रामाण्यं प्रकारे रजतादौ विपर्यय इति यौक्तिकपरिभाषा निरर्थका स्यादित्यर्थः । साक्षात्कारित्वमपरं प्रमात्वं परं, विभ्रमेषु न साक्षात्कारित्वं व्यवहारस्तु औपाधिकस्ततो न जातिसङ्कर इति परिहरति—**मैवमिति** । प्रमात्वाप्रमात्वसङ्करं परिहरति—**धर्म्यंश इति** ।

---

१ प्रमाणत्वेन निश्चितोऽनुमानादिरेवान्वयदृष्टान्तः । २ परतस्त्वनिवृत्त्यै इति फलितम् । ३ ऐन्द्रियकत्वरूपोपाधिनिमित्तकः ।

भावृत्तित्वात् । तत्रतद्व्यवहारस्येन्द्रियसंप्रयोगजन्यतोपाधिमात्रेणोपपत्तेः, धर्म्यंशे प्रमाव्यवहारस्य चाबाधितानुभूतित्वोपाधिनिबन्धनतयापि संभवात् ।

नचैवं सर्वत्रोपाधिनिबन्धन एवास्तु प्रमाव्यवहारः कृतं जातिकल्पनयेति वाच्यम् । प्रमिणोमीत्यबाधितानुगतव्यवहारस्य गौर्गौरिति व्यवहारस्येव जातिमन्तरेणानुपपत्तेः । उपाधि-

---

नचाबाधितानुभूतित्वसंभवे तद्व्यञ्ज्या जातिरपि तत्र भवेदिति वाच्यम् । [1]प्रसाधने सङ्करबाधात्, प्रसञ्जने [2]विपर्ययपर्यवसानात् । न [3]तावदिदं प्रयोजकं मीमांसकानां यथाह सूत्रकारः—'अर्थेऽनुपलब्धे [4]तत्प्रमाण'मिति । तथा तद्भाष्यकारोपि—'असन्निकृष्टेऽर्थे [5]ज्ञान'मिति । संशयविपर्ययस्मृतिव्यतिरिक्तज्ञानानि स्वतदतिरिक्तवृत्तित्वानधिकरणजातिमन्ति जातिमत्त्वात्संप्रतिप[6]न्नवदिति च प्रमात्वजातावनुमानम् । अत्र चैतदवसेयम् । परसिद्धान्तमाश्रित्यैवं जातिसङ्करपरिहार इति । यतो 'विज्ञा[7]नत्वमधिष्ठानधियामारोपितेषु यत् । अविद्यापरिणामत्वाद्विज्ञानाभासता मता ॥ तेन यत्तत्र विज्ञानं तत्प्रमाणमुपेयते । अप्रमाणं न विज्ञानं तत्क सङ्करसंभवः' ॥

ननु तर्हि सर्वमेव ज्ञानं प्रमाणमप्रमाणं च ज्ञानाभास इति ज्ञानस्य परतोऽप्रामाण्यमिति वचसः कोऽर्थः न कोपि । विज्ञानं परतः प्रमाणं अपि तु स्वत इत्येतावदुपपादनीयम्, अथवा अप्रामाण्यं परत इत्यस्यैवायं पर्यवसितोऽर्थः यद्विज्ञानव्यतिरिक्तसमवाय्यप्रामाण्यमिति । सामग्रीभेदस्य कार्यभेदनियमात् अप्रमायाश्च ज्ञानविशेषत्वस्यासिद्धेरिति । नच सर्वप्रत्ययानां यथार्थत्वेऽख्यातिमतापातः, अविद्यापरिणामरूपभ्रमारोप्ययोरङ्गीकारेण ततो विशेषादिति । नन्वेकत्रोपाधिनिबन्धनश्चेत्प्रामाण्यव्यवहारः सर्वत्र तन्निबन्धन एव भवतु किमित्यर्धजरतीयं कल्प्यत इति तत्राह—**नचैवमिति** । तत्र किं कल्पकं नास्तीत्युच्यते, अन्यथासिद्धिर्वा । प्रथमे प्राह—**प्रमिणोमीति** । एष ह्युत्सर्गः यदनुवृत्तव्यवहारस्यानुवृत्तालम्बनमिति तच्चेत्कथमपि दुःसंपादं तदाऽगत्यैवाश्रीयते साधारणशब्दता यथाक्षादीनाम् । संभवति चेहानुवृत्तोऽर्थः तत्रापि वक्ष्यमाणबाधकाभावे जातित्वमेवेति भावः । द्वितीये प्राह—**उपाधीति** । यदि हि संभवेप्युपाधिना जातिप्रत्याख्यानं तदा गोत्वादिष्वप्यनाश्वासः स्यात् तत्तद्व्यञ्जकस्यैवोपाधेः संभवादित्यभिप्रायः । ननु तर्हि पाचकादावपि किमिति जातिर्न कल्प्यते अस्तिहि अनुवृत्तप्रत्यय इति तत्राह—**तस्मादिति** । यत्रैकैव व्यक्तिः यथाकाशत्वादौ न तत्र जातित्वकल्पना । अनुवृत्तप्रत्ययहेतुत्वाभावात्, अनेकसमवेतत्वाभावाच्च । तस्य च तल्लक्षणत्वात् । तथा यत्र तुल्यव्यक्तित्वं यथा कुम्भत्वकलशत्वयोः न तत्रोभयोर्जातित्वं एकयैवानुगतव्यवहारसिद्धेः, इतरथा पर्यायत्वविलयप्रसङ्गात् । तथा यत्र सङ्करप्रसक्तिः परस्परव्यभिचारिणोरेकत्र स्थितिर्यथा दण्डित्वकुण्डलित्वयोस्तत्रापि न जातित्वम् । प्रथ[8]ममस्य दूषणत्वं शृणु । परस्परपरिहारेणैव वर्तमानतयावधृतस्वभावयोरेकत्र प्रतीतिरुत्पद्यमाना माता मे वन्ध्येतिवत्तद्विरुद्धार्थविषयतया अप्रमाणीभवतीति प्रमाणाभावादेव तद[9]भावः परस्परपरिहारेण वर्तमानयोः सामान्ययोरेकत्र समावेशे तदतज्जातीयविरोधोच्छेदापत्तिश्चेति, तथा यत्रानवस्थाप्रसक्तिः यथा सत्ता[10]यां सत्तास्वीकारे तत्रापि न जातिकल्पना यत्र रूपहानिप्रसक्तिरागन्तु[11]कत्वादिनाऽनित्यत्वहानादिना यथा पाचकत्वादौ

---

१ अबाधितानुभूतित्वस्य प्रामाण्यानुमापकत्वे । २ अबाधितानुभूतित्वेनानुपपद्यमानेन प्रामाण्यज्ञानेऽर्थापत्तिरूपे स्वीक्रियमाणे तस्य ज्ञानस्य विपर्ययरूपत्वपर्यवसानादित्यर्थः । ३ अबाधितानुभूतित्वं न प्रामाण्यप्रयोजकं किन्तु अनुपलब्धार्थविषयकत्वादिरूपं सूत्रकाराद्युक्तमेवेति भावः । ४ तदितिवाक्यमित्यर्थः । ५ ज्ञानमिति करणे ल्युट् । ६ घटादिवदित्यर्थः । ७ शुक्ताविदं रजतमित्यादिभ्रमस्थलेऽधिष्ठानज्ञानस्य विज्ञानत्वं रजतबुद्धेस्तु अविद्यापरिणामत्वाद्विज्ञानाभासता मता । तेन भ्रमस्थले यदधिष्ठानविषयकज्ञानं तत्प्रमाणमुपेयते । आरोप्याकाराविद्यावृत्तिस्तु न विज्ञानं तस्मात्क संकरसंभव इति योजना । ८ नूतननैयायिकाभिमतं संकरलक्षणमुदाहरणं चोक्त्वा चिरन्तनतदुक्ततल्लक्षणं तद्दूषकताबीजं चाह । ९ संकीर्णयोर्जातित्वाभावः । यथा नरसिंहे नरत्वसिंहत्वरूपं जातिद्वयं नास्ति किन्तु नरसिंहत्वरूपं जात्यन्तरमेवेति भावः । अस्मिन् मते नरत्वसिंहत्वजात्योः संकर आश्रयभेदाभावापत्तिरूपः । १० वस्तुतो नेदं युक्तं व्यक्तेरभेद इत्यनेन गतार्थत्वात् । किन्तु निखिलजातिष्वेकं वैजात्यं स्वीकृत्य तद्वैजात्यतदाश्रयजातिषु पुनर्वैजात्यमेवमग्रेऽपीतिरीत्यानवस्था । ११ आगन्तुकत्वप्रयुक्तानित्यत्वहानं पाचकत्वादौ स्वतोव्यावर्तकत्वहानं विशेषेषु इति विवेकः ।

मादाय जातिप्रत्याख्यानस्य गोत्वादिष्वपि तुल्यत्वात्, तस्माद्यत्र 'व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं संकरोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंग्रह' इत्युक्तबाधकानामन्यतमोपि बाधको न प्रसरति, तत्र जातिनिमित्तो व्यवहार इतरत्र तूपाधिनिबन्धन इति विभागो द्रष्टव्यः ।

तस्माज्ज्ञानैकनिष्ठजातित्वादिति न विशेष्यासिद्धो हेतुः, विपक्षे चानवस्थाप्रसङ्गो बाधकस्तर्कः । नच निलीनस्यैव प्रमाणस्यार्थे व्यवहारजनकत्वोपपत्तेर्नानवस्थेति वाच्यम् । तथात्वनिश्चायकप्रमाणानुदये तदस्तित्वस्यैव निश्चेतुमशक्यत्वात् । अस्तु तर्हि ज्ञानस्य स्वत एव स्फुरणं तथापि तत्प्रामाण्यं तद्गतगुणत्वादिवदन्यत एव स्फुरिष्यति को विरोध इति चेत् । मैवम् । तस्यादित एव प्रमाणत्वेनास्फुरणे तद्विषये निःशङ्कप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । नहि ज्ञातमित्येतावता प्रवृत्तिः । मरुमरीचिकादौ सत्यपि विज्ञाने तदप्रामाण्यनिश्चये प्रवृत्त्यदर्शनात् । अस्तु तर्ह्यप्रामाण्यास्फुरणे प्रामाण्यस्फुरणमन्तरेणापि ज्ञानमात्रात्प्रवृत्तिरितिचेन्मैवम् । विज्ञानस्य प्रामाण्याप्रामाण्ययोरस्फुरणे संशयान्निःशङ्कप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अस्ति चानभ्यासदशायां नववनस्थलीस्थितेषु फलितरसालादिषु तत्फलादानेच्छोर्निःशङ्कप्रवृत्तिः । अपिच त्वयापि पारलौकिकफलसाधनेषु निःशङ्कप्रवृत्तिः प्रामाण्यनिश्चयाधीनाभ्युपगता । नच कृष्यादौ संशयेपि प्रवृत्तिर्दृष्टेति वाच्यम् । तत्र निःशङ्कप्रवृत्तेरभावात् ।

एवंच यत्र यत्र निःशङ्कप्रवृत्तिः तत्र तत्र प्रामाण्यनिश्चयाधीनैव सेत्यभ्युपगन्तव्यमपरथा प्रामाण्यानिश्चयान्निवृत्तेरपि प्रसङ्गात् । नच फलेपि परतस्त्वम् । ज्ञेयाभिव्यक्ति-

---

यथा वा विशेषेषु तत्रापि न जातिकल्पना यत्र जातिकल्पनायां व्यक्त्या सह संबन्धाभावः यथा समवाये जातिकल्पनायां समवायाभावात् जातिव्यक्त्योश्च तन्नियमान्न तत्रापि जातिरिति किरणावलीकारसंगृहीतजातिबाधकानां अन्यतमस्यापि यत्राभावस्तत्र जातित्वमितरत्रोपाधित्वमिति खण्डलार्थः ।

प्रमात्वजातिसमर्थनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयितुमुपसंहरति—**तस्मादिति** । ज्ञप्तिपरतस्त्वे बाधकमाह—**विपक्षे चेति** । पूर्वपक्ष्याशयमनूद्य दूषयति—**नचेत्यादिना** । ननु भवतु तदस्तित्वलोभाज्ज्ञानस्य स्वतःस्फुरणं, प्रामाण्यं तु किमिति न परतःस्फुरतीति प्राभाकरं प्रति पूर्वोक्तं स्मारयति पूर्वपक्षी—**अस्तु तर्हीति** । अर्थे तु निःशङ्कप्रवृत्तिः प्रथमतः प्रमाणतया स्फुरण एव घटते नेतरथेति परिहरति—**मैवं तस्यादित इति** । तद्विषये तस्य ज्ञानस्य विषय इत्यर्थः । एतदेव विपक्षे बाधकेन विवृणोति—**नहीति** । मरुभूमिषु मरीचिका मरुमरीचिकाः । नन्वप्रामाण्यस्फुरणादेव तत्र प्रवृत्त्यभावः न प्रामाण्यास्फुरणात्, प्रामाण्यास्फुरणेपि प्रवृत्तिर्घटते इति प्रस्तुतं तत्किं केन संगतमिति शङ्कते—**अस्तु तर्हीति** । प्रामाण्यास्फुरणे न निःशङ्कप्रवृत्तिरुपपन्नेति परिहरति—**मैवं विज्ञानस्येति** । ननु ज्ञानोदयसमसमयमेव निःशङ्कप्रवृत्तिः क्व दृष्टा यद्बलादिदं साध्यत इति तत्राह—**अस्ति चेति** । रसाल आम्रः । अपिच त्वयापि पारलौकिकसाधनेषु ऐहलौकिकेषु अनभ्यासदशापन्नेषु च निःशङ्कप्रवृत्तिः प्रामाण्यनिश्चयाधीनैवेति स्वीकृता तत्साम्यात्सर्वनिःशङ्कप्रवृत्तिस्थलेषु शक्यं प्रामाण्यनिश्चयाधीनत्वमनुमातुमित्यभिप्रेत्याह—**अपिच त्वयेति** । ननु संशयादपि निःशङ्कप्रवृत्तिः कृष्यादौ दृष्टा इति सव्यभिचार इति तत्राह—**नच कृष्यादाविति** ।

एवं पारलौकिकेषु निःशङ्कप्रवृत्तेर्निर्णयपूर्वकत्वस्य च व्याप्तिनिश्चयात् सर्वत्रैवं शक्यानुमानमित्याह—**एवंच यत्र यत्रेति** । यदि च संशयात्प्रवृत्तिस्तदा संशयस्य कोटिद्वयसमानत्वात्प्रवृत्तिवन्निवृत्तिरपि स्यात् । नचानक्षजत्वाद्वैषम्यम् । वैधर्म्यमात्रत्वात् । अथाप्रामाण्यानिश्चयान्न निवृत्तिः, प्रामाण्यानिश्चयान्न प्रवृत्तिरित्यपि

---

१ प्रामाण्येत्यर्थः । २ ऐहेति पाठो भाति । ३ प्रामाण्येत्यादिः । ४ प्रवृत्तेर्मनोरूपाक्षजत्वं प्रागभावरूपाया निवृत्तेस्तु नाक्षजत्वमिति वैषम्यमित्यर्थः ।

लक्षणफलस्य ज्ञानमात्रादेव सिद्धेः । उपादानादीनां पुनरिष्टसाधनादिज्ञानाधीनतया तद्विषय[1]प्रमाणस्य तत्रा[2]पि फलजनकत्वं स्वत एव । तस्मादवधीर्यैव गुणगणमनपेक्ष्यैव दोषाभावं स्वशक्त्यैव स्वार्थमावेदयन्ति वेदान्ता इति सिद्धम् ।

ननु स्वरूपसहकारिसमवधानातिरिक्तां शक्तिमेव न जानीमः, तत्र प्रमाणाभावात् । तथाहि स्फोटादिलक्षणकार्यान्यथानुपपत्तिस्तत्र प्रमाणमुतोपादानोपादेयभावनियमानुपपत्तिः । नाद्यः । स्वरूपादेव पावकादेः प्रतिबन्धकाभावादिसहकार्युपबृंहितात् स्फोटादिलक्षणकार्योत्पत्त्युपपत्तावतीन्द्रियशक्तिकल्पनानुपपत्तेः । नचाभावस्याकारणत्वात्प्रतिबन्धकाभावो न सहकारीति सांप्रतम् । किमन्वयव्यतिरेकित्वं नास्त्युताभावस्य कारणत्वेऽनिष्टप्रसक्तिः । नाद्यः । भाववदभावस्यापि कार्यान्वयव्यतिरेकित्वात् । न द्वितीयः । योग्यानुपलब्धेरभावप्रमितिहेतुत्वात्, विवेकाग्रहस्य च विभ्रमहेतुत्वात् ।

पश्य, तस्मान्निःशङ्कप्रवृत्तिः प्रामाण्यनिश्चयाधीनैवेत्यभिप्रेत्याह—**अपरथेति** । यदत्र कुसुमाञ्जलावुदयनेन झटिति प्रचुर[3]समर्थप्रवृत्तेः स्वतः प्रामाण्यानधीनतामुपपादयतोक्तं 'झटिति प्रवृत्तिर्हि'त्याद्युपक्रम्य 'इच्छा च प्रवृत्तेः कारणं[4] सा च समीहितोपायताज्ञानमपेक्षते तच्चेष्टजातीयत्वलिङ्गानुभवं सोऽपीन्द्रियसन्निकर्षात्, प्रामाण्यग्रहणं तु न केनाप्यंशेनोपयुज्य[5]ते उपयोगेपि वा स्वत इति कुत एतदिति, तदपि तस्करस्य पुरतः कक्षे सुवर्णमपलपतः सर्वाङ्गोद्घाटनमिव, यतः समीहितसाधनताज्ञानमेव प्रमाणतयावगम्यमानमिच्छां जनयति' इत्यत्रैव स्फुटः स्वतः प्रामाण्योपयोगः । किंच क्वचिदपि चेत् निःशङ्कसमर्थप्रवृत्तिः संशयादुत्पद्यते तर्हि [6]सर्वत्रैवं तथाभावसंभवात् प्रामाण्यनिश्चयो निरर्थकः । अनिश्चितस्य सत्त्वमेव दुर्लभमिति प्रामाण्यस्य जलाञ्जलिरेवं वदतः स्यादिति । एवमुत्पत्तौ ज्ञप्तौ च स्वतस्त्वमुपपाद्य व्यवहृतौ स्वतस्त्वमुपपादयति—**नच फलेपीति** । यदि तावज्ज्ञानानां ज्ञेयाभिव्यक्तिः फलं यथाहुः—'ज्ञेयाभिव्यक्तितो यस्मान्नच ज्ञानात्फलान्तर...मिष्यते' इति । तच्च फलं ज्ञानमात्रादेव न पुनरन्यनिबन्धनमित्यर्थः । अथोपादानाद्येव सर्वत्र फलं विज्ञानस्य, तच्चेष्टसाधनादिज्ञानाधीनमिति परतस्त्वं पुरस्तादेव वर्णितमिति तत्राह—**उपादानादीनामिति** । न वस्तुमात्रज्ञानफलमुपादानादि अपितु गुणदोषमाध्यस्थ्यज्ञानानां तेषां च स्वत एव तज्जनकत्वमिति तत्रापि वर्णितस्वतस्त्वं न व्यभिचरतीत्यर्थः । वादार्थमुपसंहरन् स[7]मन्वयोपयोगमाह—**तस्मादिति** । 'इति स्वतस्त्वं परि[8]तः प्रसाधितं प्रमाण[9]मात्रस्य सतः स्वतो यदा । निषिद्धपुंदोषकथेषु लील[10]या समस्तवेदान्तवचस्सु सिध्यति ॥'

स्वशक्त्यैव वेदान्ताः स्वार्थमावेदयन्तीत्युक्तं तत्र स्वरूपसहकार्यतिरिक्तशक्त्यसहिष्णवस्तार्किकाः प्रत्यवतिष्ठन्ते—**नन्वित्यादिना** । समवधानं मेलनं, तत्र किं कार्योत्पत्तिप्रयोजकधर्म[11]मात्रं शक्तिः किंवातीन्द्रियत्वे सति तादृशो धर्मः किं वा मृदादिगतातीन्द्रिय[12]प्रयोजकधर्मविशेषो वा मृदादिस्वरू[13]पमात्रगतस्तादृशो वा । प्रथमे त्वविवादः । घटत्वाभिन्नत्वादिजातीनामङ्गीकारात् । द्वितीयेपीश्वरेच्छादीनामङ्गीकारादविवादः । तृतीयेपि कालादिसंयोगस्य मृदादावङ्गीकारादविगानमेव । चतुर्थश्चेत्तत्राह—**तत्र प्रमाणाभावादिति** । तत्र किमर्थापत्तिरनुमानमागमो वा प्रमाणम् । तत्रार्थापत्तिं द्विधा विकल्प्य दूषयति—**तथाहीत्यादिना** । कार्योत्पत्त्यनुपपत्तिर्वा, इदमस्योपादानं दुग्धादि दध्यादेर्न पुनस्तिलादीति, तिलाद्येव तैलस्य न पुनर्दुग्धादीति योयं नियमस्तदनुपपत्तिर्वेत्यर्थः । स्यादेतत्, यदि स्वरूपसहकारिसमवधानमात्रात्कार्योत्पत्तिः प्रतिबन्धदशायामपि किमिति नोत्पद्यते

---

१ उपादानादिविषयकेष्टसाधनादिज्ञानात्मकप्रमाया इत्यर्थः । प्रमायामुपादानादिविषयकत्वंच तज्जनकतयेति बोध्यम् । २ उपादानादिष्वपीत्यर्थः । ३ प्रवृत्तौ सामर्थ्यं संवादित्वरूपम् । ४ प्रवृत्तिरित्यर्थः । ५ प्रवृत्ताविति शेषः । ६ एवमित्यस्य संशयस्थलीयप्रवृत्तिवत् प्रामाण्यनिश्चयं विनाऽपीत्यर्थः । ७ ब्रह्मणि वेदान्तानामिति शेषः । ८ उत्पत्तिज्ञप्तिव्यवहृतिष्वित्यर्थः । ९ सर्वस्य प्रमाणस्येत्यर्थः । १० कैमुतिकन्यायेन सिद्ध्यति इति संबन्धः । ११ सर्वो धर्म ऐन्द्रियकोऽतीन्द्रियोवेत्यर्थः । १२ मृदादिगतत्वमतीन्द्रियत्वंच कार्यप्रयोजकधर्मविशेषे विशेषणम् । १३ मात्रपदेन मृदादौ कालादिसंयोगं व्यवच्छिनत्ति ।

नन्रु किं प्रतिबन्धकप्रागभावस्य कारणत्वमुत तत्प्रध्वंसस्य । नाद्यः । उत्तम्भकसद्भावे सत्यपि प्रतिबन्धके विनापि प्रागभावं कार्यदर्शनात् । न द्वितीयः । प्रतिबन्धकानुदयेपि कार्योपलब्धेरिति चेत् । मैवं । उत्तम्भकमणिमन्त्राद्यभावसहकृतस्यैव प्रतिबन्धकस्य प्रतिबन्धकत्वात्, तेन तत्र प्रतिबन्धकप्रागभावसहकृतस्यैव कारणत्वान्न व्यभिचारः । एतेनानियतहेतुकत्वमप्यपास्तम् ।

सर्वत्र प्रतिबन्धकसंसर्गाभावविशिष्टस्यैव कारणत्वाङ्गीकारात् । अन्यथानुपलब्धावप्युपलब्धिप्रागभावप्रध्वंसाभावविकल्पेनाभावप्रमितेरनियतहेतुकताया दुष्परिहरत्वात् । शक्तिपक्षेप्यप्रतिबद्धाया एव तस्याः कारणत्वादभावविकल्पोत्थदोषतत्परिहारयोः समानत्वात् । ननु न प्रतिबन्धकाभावस्य कारणता, प्रतिबन्धापेक्षस्तदभावः कारणं, कारणापेक्षश्च तदभावः प्रतिबन्ध इत्यन्योन्याश्रयग्रस्तत्वात् 'प्रतिबन्धो विसामग्री तद्धेतुः प्रति-

---

स्फोटादिः । नहि तदाग्निरनग्निः सहकारिणो वेन्धनादयोऽनिन्धनादयः । तस्माद्यत्प्रतिबन्धात्कार्यं नोत्पद्यते सैव शक्तिरित्यनुपपन्नैव कार्योत्पत्तिरन्तरेण शक्तिमिति तत्राह—**प्रतिबन्धकाभावादीति** । एतदुक्तं भवति । प्रमाणद्वयविरोधोऽर्थापत्तिः, यथा देवदत्तस्य जीवनग्राहकस्य गृहाभावग्राहकस्य च विरोधो बहिर्भावं कल्पयति विरोधपरिहृत्यै । नचात्र तथाविरोधः, स्फोटोत्पत्त्यनुत्पत्तिग्राहकयोरग्निमात्रे विरोधेपि प्रतिबन्धाभावतद्राहित्यवदग्निविषयत्वेन विरोधशान्तेरिति । ननु न प्रतिबन्धकाभाववदग्निविषयतया विरोधः शाम्यति, अभावस्य कारणताभावादिति तत्राह—**नचाभावस्येति** । किंच भाट्टैस्तावदेवमयुक्तं वक्तुमित्याह—**योग्येति** । गुर्वनुवर्तिनः प्रत्याह— **विवेकाग्रहस्येति** । विभ्रमशब्दोऽयथार्थव्यवहारपरो गुरुनये ।

अत्र प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वं विकल्प्यैकैकं व्यभिचारेण दूषयति शक्तिवादी—**नन्वित्यादिना** । यदाह्युत्तम्भकः प्रतिबन्धकसंविधं निधीयते तदा सत्यपि प्रतिबन्धके मण्यादौ कार्यमुत्पद्यते न तत्र प्रागभावोस्तीत्यर्थः । इयमपि प्रतिबन्धकध्वंसव्यभिचारभूमिर्भवत्येव तथाप्यसाधारणं दूषणमाह—**प्रतिबन्धकेति** । नह्यनुदितप्रतियोगी प्रध्वंसः संभवतीति भावः । तदेतत्परिहरति—**मैवमिति** । नास्माभिर्मण्यादिस्वरूपमात्रस्य प्रतिबन्धकत्वमुच्यते, अपितूत्तम्भकाभावविशिष्टस्य । नच तादृशमुत्तम्भकसन्निधानेऽस्तीति तदापि प्रतिबन्धकप्रागभावस्य न व्यभिचार इत्यर्थः । उक्तं च कुसुमाञ्जलावुदयनेन—'प्रतिबन्धकोत्तम्भकाले तर्हि व्यभिचारः स्यात् यदि यादृशे सति कार्यानुदयस्तादृशे एव समुत्पादः, नत्वेवं, तदापि प्रतिपक्षस्याभावात् असत्प्रतिपक्षो हि प्रतिबन्धकोभिमतो न सत्प्रतिपक्षः सच तादृशो नास्त्येव यस्त्वस्ति नासौ प्रतिपक्ष'इति । स्यादेतत् प्रतिबन्धकाभावस्य सामग्र्यन्तःपातित्वमयुक्तम् । अनियतहेतुकत्वप्रसङ्गात् । तथाहि । यत्राग्न्यादिसमवधाने प्रतिबन्धकमण्याद्यभावे झटिति कार्यमुत्पद्यते तत्र विशेष्यमण्यादिप्रतिबन्धकाभावादिति वक्तव्यम् । यत्र मण्यादौ विद्यमानेपि उत्तम्भकसन्निधौ कार्यमुत्पद्यते तत्रोत्तम्भकाभावरूपविशेषणाभावादिति नैकहेतुनिरूपणमिति तत्राह—**एतेनेति** ।

एतेनेत्यस्यैव विवरणं—**सर्वत्रेति** । न विशेषणाभावो विशेष्याभावो वा हेतुस्तयोरप्रतिबन्धकत्वात् किंतु विशिष्टाभावः सचोभयथापि न भिद्यते यथाहि केवलदण्डसद्भावे दण्डपुरुषसद्भावे द्वयाभावे केवलपुरुषाभावः सर्वत्राविशिष्टः तथा केवलोत्तम्भकसद्भावे प्रतिबन्धकोत्तम्भकसद्भावे द्वयाभावे वा केवलप्रतिबन्धकाभावोऽविशिष्टः । संसर्गाभावशब्देन तद्विशेषप्रागभावादित्रितयं विवक्षितम् । प्रागभावप्रध्वंसाद्यपेक्षया चेदमनि-

---

१ तत्प्रागभावेऽपीत्यर्थः । २ एकैकविशिष्टेत्यर्थः । ३ यदि तु विभ्रमशब्दस्य ज्ञानपरत्वमेवाद्रियते तदा भट्टमतेऽप्ययं ग्रन्थः सुयोजः । विवेकाग्रहस्य भ्रमप्रतिबन्धकतया तदभावकारणतायाः सर्वैरपि स्वीकृतत्वादिति ध्येयम् । ४ सविधे इति भाति । ५ उत्तेजकसहितस्य प्रतिबन्धकत्वेनाभिमतमण्यादेः समवधानेऽपीत्यर्थः । प्रतिपक्षस्य-प्रतिबन्धकस्य इत्यर्थः । ६ अत्र प्रतिपक्ष उत्तेजकः । ७ विशेष्यत्वं मण्याद्यन्वयि । ८ विशेष्यविशेषणयोरित्यर्थः । ९ केवलविशेषणसत्त्वे विशेषणविशेष्योभयसत्त्वे चेत्येकः पक्षः । उभयासत्त्वे वेत्यपरः पक्षः ।

बन्धक'इत्यङ्गीकारादिति चेत् । मैवम् । अवधीर्यैवाभावस्य कारणतां कार्यानुदयमात्रेणैव मन्त्रादेः कार्यप्रतिकूलतावगमात्, अनवलम्ब्यैव च मणिमन्त्रादेः कार्यप्रतिबन्धकतां तदभावस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव कारणताध्यवसायात् ।

किंचेदमन्योन्याश्रयत्वमुत्पत्तौ ज्ञप्तौ वा स्यात् । नाद्यः । मन्त्रतदभावयोः परस्परहेतुत्वाभावात् । नापि द्वितीयः । अज्ञातयोरपि मन्त्रतदभावयोः कार्यं प्रति प्रतिकूलत्वकारणत्वयोरुपपत्तेः । ननु कार्याभावावसेयकार्यप्रतिकूलभावा मन्त्रादयः शक्तेरपह्नवाय कारणाभावरूपा इष्यन्ते, अत एव मन्त्राद्यभावोपि कारणमिष्यते ततो मन्त्रतदभावनिष्ठप्रतिबन्धकत्वकारणत्वयोरन्योन्योपाधिकत्वादुत्पत्तौ ज्ञप्तौ वान्योन्याश्रयता दुर्वारेति चेन्न । उक्तोत्तरत्वात्, अन्तरेणैवाभावस्य कारणतावगमं मन्त्रादेः कार्याभावमात्रेण कार्यप्रतिकूलभावस्यावगन्तुं शक्यत्वात् तदभावकारणत्वस्याप्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेव सुकरावगम्यत्वात् इति ।

यतहेतुकत्वमाशङ्क्य परिह्रियते । तदाच संसर्गाभावशब्दोप्यनुगुणः त्रयानुगतत्वात् 'यस्मिन्नसति कार्यं न जायते यस्मिन्सत्येव कार्यं जायते इत्येवं संसर्गाभावमात्रस्यैव प्रयोजकत्वा'दित्युदयनोक्तेश्च । अतश्चैवमेवाङ्गीकर्त्तव्यम्, अन्यथाऽनुपलब्धेरप्यभावप्रमितिहेतुतायामपि उक्तदूषणसाम्यादित्याह—**अन्यथेति** । अलं वा स्थलान्तरप्रतिबन्ध्या शक्तावेवेयं सुग्रहा सापि ह्यप्रतिबद्धा कार्याय प्रभवति ततस्तत्रापि प्रतिबन्धकाभावे समानावेवेमावाक्षेपपरिहारावित्याह—**शक्तिपक्षेपीति** । एवमभावविकल्पप्रयुक्तदोषे परिहृते प्रकारान्तरेण प्रतिबन्धकाभावस्य कारणतामाक्षिपति शक्तिवादी—**नन्विति** । यस्तदभावः प्रतिबन्धकाभावः कारणमसौ प्रतिबन्धापेक्षः तन्निरूपणीयत्वात् यश्च कारणाभावः प्रतिबन्धः सोऽपि कारणापेक्षः तन्निरूपणीयत्वादेव । ततश्च प्रतिबन्धाभावरूपकारणस्य कारणाभावरूपप्रतिबन्धस्य च परस्पराधीननिरूपणादन्योन्याश्रयतेत्यर्थः । ननु कारणाभावस्य प्रतिबन्धत्वे स्यादयमन्योन्याश्रयस्तदेव तु कथं, यावता कार्यानुत्पाद एव प्रतिबन्ध इति तत्राह—**प्रतिबन्ध इति** । अयमर्थः । न तावत्कार्यानुत्पादः प्रतिबन्धः, तस्यानादितया प्रतिबन्धकाधीनत्वाभावात् । नापि तस्य कालान्तरसंबन्धः । कालस्यैकत्वात्, औपाधिकानेकत्वे च कालोपाधेर्मण्याद्यजन्यत्वात् । कस्तर्हि कारणाभावात्कार्याभाव इति परिभाषार्थः । भावधर्मोपचारात्, सामग्रीकार्ययोः पौर्वापर्यनियमः तदभावयोरप्युपचारात्प्रयुज्यते, वस्तुतस्तु समसमयत्वमेव । कस्तर्हि प्रतिबन्ध इति हृदि निधायोक्तमुदयनेन—'भावो यथा तथाऽभावः कारणं कार्यवन्मतः । प्रतिबन्धो विसामग्री तद्धेतुः प्रतिबन्धक' इति । अत्र पूर्वार्धेनाभावस्य कारणतानिरूपणेन प्रतिबन्धाभावस्य कारणत्वमुक्तम् । उत्तरार्धेन च प्रतिबन्धप्रतिबन्धकौ निर्दिष्टौ । प्रतिबन्धो नाम विसामग्री सामग्रीवैकल्यं मन्त्रादि तद्धेतुस्तु मन्त्रप्रयोक्ता प्रतिबन्धक इति, तस्मात्सामग्रीप्रतिबन्धयोरस्त्येवान्योन्याश्रयतेति । यद्यप्युभयाभावत्वमुभयस्य तथाप्यन्योन्यनिरपेक्षस्य शक्यनिरूपणत्वान्नान्योन्याश्रयत्वमिति परिहरति—**मैवमिति** । मन्त्रादेः स्वाभावकारणताज्ञानमन्तरेणैव कार्यानुदयेनान्वयव्यतिरेकाभ्यां कार्यप्रतिकूलतालक्षणप्रतिबन्धकत्वावगमादित्यर्थः । मन्त्राद्यभावस्य कारणत्वमपि मन्त्रादिप्रतिबन्धकत्वज्ञानव्यतिरेकेणैव शक्यं ज्ञातुमित्याह—**अनवलम्ब्यैव चेति** । यथाह्यग्न्यादेः कारणत्वं कार्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव तथा मन्त्राद्यभावस्यापीत्यर्थः ।

एवं साधारण्येन परिहारमुक्त्वा विकल्प्याह—**किंचेति** । यद्यपि मन्त्रादिप्रागभावस्य मन्त्रादिं प्रति हेतुता संभवति तथापि तं प्रति न हेतुता मन्त्रादेरत आह—**परस्परेति** । ज्ञप्तौ परस्पराश्रयं परिहरति—**नापीति** । नहि यद्यत्कारणं तत्सर्वं ज्ञातमेव कारणं, चक्षुरादेरदर्शनात् । एवंप्रतिबन्धाभावोपीति भावः । तमिममुदयनीयमन्योन्याश्रयतापरिहारं परिजहुः न्यायरत्नदीपावलीकृतस्तदनुवदति—**नन्विति** । यद्यपि कार्यानुदयोदयान्वयव्यतिरेकावसेये मन्त्रतदभावयोः प्रतिबन्धकत्वकारणत्वे तथापि सामग्रीवैकल्यरूपतया मन्त्रादेः प्रतिबन्धकत्वं ननु स्वरूपेण । एवं तदभावस्यापि प्रतिबन्धकाभावतया कारणत्वं न स्वरूपेण, तथाच प्रतिबन्धकत्वकारणत्वयोरपरिहार्यैव सत्ताज्ञप्त्योरन्योन्याश्रयतेति खण्डलकार्थः । दूषयति—**नेति** । उक्तमेवोत्तरं दर्शयति—**अन्तरेणेत्यादिना** । यद्यपि कोष्ठगत्या विदित एवायमर्थः तथापीतरेतरनिरपेक्षत्वमन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रतीयमानमनुभवसिद्धं न युक्तिसहस्रेणापि शक्यनिवारणमित्यर्थः ।

---

१ उपाधिशब्दो निमित्तपरः । २ प्रागभावरूपत्वेनेति भावः । ३ वक्ष्यमाणविकल्पद्वयेत्यादिः । ४ कोष्ठे हृदेशान्तर्गतिर्ज्ञानमित्यर्थः । अन्वयव्यतिरेकानुभवोत्तरं जायमानं मानसज्ञानमिति यावत् ।

नच शक्त्यनङ्गीकारे प्रतिबन्धासंभवः, मणिमन्त्रादिसन्निधानासन्निधानयोः स्वरूपस्याविशेषादिति वाच्यम् । कार्यौदासीन्यस्यैव प्रतिबन्धशब्दाभिधेयस्य विशेषत्वात्, अन्यथा शक्तिपक्षेपि प्रतिबन्धस्य दुर्विवेकत्वात् । नहि शक्तेर्नाशः प्रतिबन्धः । प्रतिबन्धापाये कार्याभावप्रसङ्गात् । नच स्फोटाख्यकार्योत्पत्तये शक्त्यन्तरं तत्रोत्पन्नम् । तत्कारणानिरूपणात् । नच प्रतिबन्धाभावः कारणम् । अभावस्य कारणतानङ्गीकारात् । अङ्गीकारे वा तस्यैव स्फोटादिकार्यजनकत्वमस्तु कृतमतीन्द्रियशक्तिकल्पनादुर्व्यसनेन । शक्तेः शक्त्यन्तरं प्रतिबध्यते इति वदतोऽनवस्था, तस्मात्कार्यस्यान्यथाप्युपपन्नत्वान्नातीन्द्रियशक्तिकल्पनावकाशः । नापि द्वितीयः । उपादानोपादेयभावनियमस्याप्यनादिसिद्धवृद्धव्यवहारावसिततत्कार्यानुकूलस्वभावभेदादेवोपपत्तेः । अन्यथेयमिहैव किमिति शक्तिर्नान्यत्रेति पर्यनुयोगे कः स्वभावभेदादन्यः परिहारः स्यात् । तस्मादर्थापत्तिद्वयमपि नात्र प्रमाणम् । अस्तु तर्ह्यनुमानं, तथाहि विमतमजनकदशातो जनकदशायामतिशययोगि, कारकत्वात् कुण्ठकुठारवदिति चेत् । न । सहकारिसमवधानातिशयेनैव सिद्धसाधनत्वात् ।

अस्तु तर्ह्यग्निरतीन्द्रियसामान्यवन्निष्क्रियाश्रयः कारणत्वात् गुरुत्वाश्रयवदिति प्रयोगः ।

नन्ु प्रतिबन्धान्यथानुपपत्तिः शक्तौ प्रमाणम् । तथाहि । अग्न्यादिस्वरूपं तावन्न प्रतिबध्यते, पूर्ववदेवाविकलमुपलभ्यमानत्वात्तस्माद्यदनेन प्रतिबध्यते तदतीन्द्रियं शक्तिर्नामेति तदिदं सहेतुकमनूद्य प्रतिषेधति—**नचेत्यादिना वाच्यमित्यन्तेन** । तत्र हेतुः—**कार्यौदासीन्येति** । अग्न्यादिस्वरूपावैकल्येपि मन्त्रादिसन्निधाने कार्योत्पादं प्रत्युदासीना भवन्त्यग्न्यादयः अयमेव प्रतिबन्ध इत्यर्थः । शक्तिपक्षेप्ययमेव प्रतिबन्धशब्दार्थो वक्तव्यः स मत्पक्षेऽपि समान इति प्रतिबन्दीं गृह्णाति—**अन्यथेति** । एतदेव शक्तिपक्षे परिशेषयति—**नहीत्यादिना** । ननु सा शक्तिर्विनष्टैव उत्तरकालं(ले) तु शक्त्यन्तरमुत्पन्नं तदा कार्योदय इति तत्राह—**नच स्फोटाख्येति** । न तावदग्निसामग्रीतस्तस्योत्पादः । तस्या नष्टत्वात् । नाप्याश्रयभूताग्नेः । तस्याऽशक्तस्यानुत्पादकत्वात् । उत्पादकत्वे वा कार्ये तथा इति कृतं शक्तिपिशाचिकया । शक्तश्चेत्तस्यैव शक्तिः कार्यप्यस्तु मुधोत्पाद्या शक्तिः, तस्मात्कारणान्तरानिरूपणान्न शक्त्यन्तरोत्पाद इति भावः । ननु किमिति कारणाभावः,यावता प्रतिबन्धाभावादेवेयमुत्पद्यतामिति तत्राह—**नचेति** । ननु शक्तेरपि शक्तिरस्ति सैव प्रतिबध्यतामिति तत्राह—**शक्तेरिति** । तत्राप्युक्तदूषणपरिहाराय शक्तिप्रतिबन्धो वक्तव्यः तथाचानवस्थेति भावः । प्रथमार्थापत्तिदूषणमुपसंहरति—**तस्मादिति** । अनादिसिद्धो यो वृद्धव्यवहारस्तेनावसितो यस्तत्तत्कार्यानुकूलस्वभावस्य भेदो विशेषः तस्मादेवोपादानोपादेयनियमोपपत्तेः तदर्थमपि शक्तिर्न कल्पनीयेति द्वितीयामर्थापत्तिं दूषयति—**उपादानेति** । यदि हि स्वभावो नियामको न स्वीक्रियते तर्हि शक्तावपि न स्यान्नियम इत्याह—**अन्येति** । तिमिरादिप्रयोगमनुवदति—**विमतमिति** । विमतमग्न्यादि । अतिशययोगीत्युक्ते अविद्यमानदशातो विद्यमानदशायां सत्त्वलक्षणातिशयवत्त्वात् सिद्धसाध्यता तदर्थमजनकेति विशेषणम् । इदं शक्तिसाधकं न भवति । सहकारिसमवधानस्यातिशयस्यापि जनकावस्थायां साधकतयार्थान्तरत्वादिति परिहरति—**न । सहकारीति** ।

न्यायरत्नदीपावलीस्थमनुमानमुद्भावयति—**अस्तुतर्हीति** । निष्क्रियाश्रय इत्युक्ते सामान्याभावाद्याश्रयत्वेन सिद्धसाधनं तदर्थं सामान्यवदित्युक्तम् । तथापि गुणकर्मभ्यां सिद्धसाधनता तदर्थमतीन्द्रियेत्युक्तम् । तेजोव्द्यणुकरूपादिना सिद्धसाधनतापरिहारायैतत्सामान्यग्रहणम् । तस्यैन्द्रियकसामान्यवत्त्वात् । वाय्वाश्रयत्वेनार्थान्तरतानिवृत्त्यै निष्क्रियेत्युक्तम् । गुरुत्वगुणाश्रयः पार्थिवमाप्यं वाऽत्र दृष्टान्तः । गुरुत्वत्वजातेरतीन्द्रि-

---

१ उपादानोपादेयभावनियमान्यथानुपपत्तिरूपः । २ स्फोटादिकार्यानुपपत्तिप्रतिनियतोपादानत्वानुपपत्तिरूपैतद्द्वयेत्यर्थः । ३ औदासीन्यं च कारणे कार्यजनकव्यापारप्रागभाववत्त्वमेव । ४ उत्पादकत्वमित्यर्थः । ५ तिमिरवादिप्रयोगमिति पाठः साधीयान् । तिमिरद्रव्यत्ववादिनो मीमांसकस्य प्रयोगमित्यर्थः । ६ सामान्यं चाभावश्चेति द्वन्द्वः तदाद्याश्रयत्वेनेत्यर्थः ।

तेजोद्व्यणुकमतीन्द्रियरूपस्य वायोश्चाधिकरणमिति तद्व्यावृत्त्यर्थमतीन्द्रियसामान्यवन्निष्क्रियेत्युक्तमतः शक्तिसिद्धिरिति कश्चित्। तन्न। योगिस्वीकारवादिनं प्रत्यतीन्द्रियविशेषणस्याप्रसिद्धत्वात्। विमतं न गुरुत्वजातिविषयमिन्द्रियत्वादस्मच्चक्षुर्वदित्यतीन्द्रियसिद्धिरिति चेन्न। योगिनमनङ्गीकुर्वतो मीमांसकस्याश्रयासिद्धेः, तत्सिद्धौ वा धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात्। अस्तु तर्ह्यस्मदाद्यभिप्रायेणातीन्द्रियत्वविशेषणम्। मैवम्। अनुव्यवसायप्रत्यक्षगोचरतया सर्वस्यास्मदादिविशेषणस्वीकारेपि पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यात्। अनुव्यवसायेतरास्मदाद्यैन्द्रियकबुद्ध्यगोचरत्वाभिप्रायेणातीन्द्रियत्वविशेषणमितिचेत्। न। प्रमाणान्तरोपनीतविशेषणावगाहिविशिष्टज्ञानवादे सर्वेषामप्यैन्द्रियकत्वसंभावनया पूर्वोक्तदोषानुत्तारात्। आश्रयपदस्य च समवाय्यर्थतायां भाट्टस्य समवायानङ्गीकारवादिनोऽप्रसिद्धविशेषणत्वात्, वह्नौ स्थितिस्थापकसंस्कारसिद्धेः सिद्धसाधनत्वाच्च।

ननु कथं सिद्धसाधनत्वं तत्सत्त्वे मानाभावादिति चेन्मैवम्। विमतः स्थितिस्थापकसंस्कारवान् रूपवत्त्वात्कटवदित्यनुमानसद्भावात्। नच स्थितिस्थापककार्यवत्त्वमुपाधिः। उत्पन्नमात्रविनष्टकटादिषु कार्यानुपलम्भेपि तथाविधसंस्काराभ्युपगमेन साध्याव्याप्तेः। किंच यः स्वसिद्धान्तानुसारेण सिद्धसाधनतां ब्रूयात् स कथमनुमानशतैरपि स्वसिद्धान्तात्प्रच्याव्येत कथं वा तदीयसिद्धसाधनताभिधानं प्रत्युद्ध्रियेत।

यतया गुरुत्वाश्रयस्योक्तरूपत्वात् तेजसि गुरुत्वासंभवेन शक्तिसिद्धिः। तदुक्तमेव व्यावर्त्यमाह—**तेज इति।** तदेतद्दूषयति—**योगीति।** तार्किकाणां हि सर्वं योगिप्रत्यक्षमित्यतीन्द्रियविशेषणस्यासिद्धत्वात् अप्रसिद्धविशेषणः पक्ष इत्यर्थः। अत्र तैरेव[3] गुरुत्वत्वजातेर्योगिनः प्रत्यतीन्द्रियत्वसमर्थनेनैवाप्रसिद्धविशेषणतासाध्यवैकल्ये परिहृते। तदनुवदति—**विमतमिति।** योगीन्द्रियमित्यर्थः। एवमनुमिमानस्य योगीन्द्रियं प्रसिद्धमप्रसिद्धं वा। द्वितीये प्राह—**योगिनमिति।** प्रथमे प्राह—**तत्सिद्धौ वेति।** साध्यं विशेषयति—**अस्तु तर्हीति।** तथाप्यप्रसिद्धविशेषणतामाह—**मैवमिति।** यदा हि परमाणुं जानाम्याकाशं जानामीत्यनुव्यवसायो जायते तदा परमाण्वादि तज्ज्ञानं चानुव्यवसायस्य मानसप्रत्यक्षस्य विषयो भवति एवं सर्वोप्यैन्द्रियकज्ञानविषय इत्यप्रसिद्धमतीन्द्रियत्वमस्मदादिं प्रत्यपीत्यर्थः। अनुव्यवसायेतरत्वे सतीति विशेषणमाशङ्क्य दूषयति—**न प्रमाणान्तरेति।** येषां हि व्योमशिवप्रभृतीनां मते सुरभिचन्दनमित्यादिविशिष्टज्ञानानि प्रमाणान्तरेण घ्राणादिनोपनीतगन्धादिकमपि विषयीकुर्वन्ति प्रत्यभिज्ञेव तत्तांशमिति मतं तन्मते सर्वस्य यत्किंचित्प्रत्यक्षार्थविशेषणतया ऐन्द्रियकबुद्धिबोध्यत्वसंभवात्, अप्रसिद्धविशेषणता तदवस्थेत्यर्थः। अथ विशिष्टज्ञानानुव्यवसायातिरिक्तास्मदाद्यैन्द्रियकबुद्ध्यविषयत्वमतीन्द्रियत्वमभिप्रेतमिति विशेषणपरंपरामेव प्राणधारणनिरपत्रपतया परिगृह्णीयात् स प्रष्टव्यः किमत्राश्रयशब्देन संयोगितयाधाराधेयभावो विवक्षितः समवायितया वा। नाद्यः। दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात्। द्वितीये प्राह—**आश्रयपदस्येति।** साधारणाकारविवक्षायां सिद्धसाधनतामाह—**वह्नाविति।**

अत्रापि तदीयपरिहारमुद्भावयति—**ननु कथमिति।** अस्मिन्नप्यनुमाने तदीयं दूषणमुद्भाव्य दूषयति—**नचेति।** साध्याव्यापकत्वेनोपाधिं परिहरति—**उत्पन्नेति।** नहि यत्र यत्र स्थितिस्थापकवत्त्वं तत्र तत्र तत्कार्यवत्त्वमस्ति, यदा ह्युत्पन्नः कटोऽनुत्पादितपूर्वावस्थानसमानसंस्थानादिस्थितिस्थापककार्यो विनश्यति तदा साध्यवत्त्वेप्युपाधेरभावात् साध्याव्याप्तिरित्यर्थः। अत्र चोत्पन्नमात्रेति अनुत्पादितकार्यवत्त्वमात्रं विवक्षितम्, इतरथा तत्र साध्याभावस्यापि सुवचत्वा[4]दिति।

---

१ अस्मदादीन्द्रियविलक्षणं योगीन्द्रियं ग्राह्यत् प्रमाणमैन्द्रियकातीन्द्रियविषयसाधारणमेव तद्ग्राहयेदिति तेन प्रमाणेन गुरुत्वजातिविषयत्वाभावरूपसाध्यस्य बाध इति भावः। २ मीमांसक इत्यर्थः। ३ न्यायरत्नदीपावलीकृद्भिरेव। ४ उत्पन्नं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठतीति नैयायिकसिद्धान्तादिति भावः।

अस्तु तर्हि स्थितिस्थापकेतरातीन्द्रियसामान्यवन्निष्क्रियाश्रय इति प्रयोग इति चेत् । मैवम् । तथापि कर्माप्रत्यक्षवादिनं प्राभाकरं प्रत्यर्थान्तरत्वापातात्, वह्नेरतीन्द्रियसामान्यवन्निष्क्रियकर्माश्रयत्वात् । कारणत्वादिति हेतोः शक्त्यानैकान्त्यात्, शक्तेश्च शक्त्यन्तराभ्युपगमेऽनवस्थापातात् । जनकशक्तियोगिन एव कारणत्वेन विवक्षितत्वात् न शक्तावनैकान्तिकतेति चेत् मैवम् । शक्तियोगित्वस्य विशेषणशक्त्यसिद्धावसिद्धेः, मानान्तरात्तत्सिद्धौ कृतमनया ग्रन्थकथाकन्थाकदर्थनया, गुणादावनैकान्त्यं च ।

गुणादेरप्यतीन्द्रियसामान्यवन्निष्क्रियाश्रयत्वे च घटादिवद्द्रव्यत्वप्रसङ्गान्न यथोक्तशक्त्याश्रयत्वोपपत्तिः । अस्तु तर्हि विवादाध्यासितः स्फोट उभयवादिसंप्रतिपन्नस्फोटकारणातिरिक्तकारणजन्यः कार्यत्वाद्घटवदिति प्रयोग इति चेन्मैवम् । प्रतिबन्धकाभावेन प्रतिवादिनोऽसंप्रतिपन्नेन कारणेन सिद्धसाधनत्वात्, भावजन्य इति विशेषणेपीश्वरेण सिद्धसाधनत्वात् ।

ननु माभूदर्थापत्तिः प्रमाणं मास्म भूदनुमानं, 'व्रीहीन्प्रोक्षति, यूपं तक्षति, अग्नीनादधीते'त्याद्याः श्रुतय एव प्रमाणम् । तथाहि । व्रीहीनित्यादिवाक्येषु द्वितीयाश्रुत्या ग्रामं गच्छतीत्यादिष्विव व्रीह्यादीनां कर्मतावगमात् तेषु कश्चिदतीन्द्रियः प्रोक्षणजन्योऽ-

---

ननु यदि स्वसिद्धान्तानुरोधेन सिद्धसाधनतां वदतोनुमानैस्तदीयसिद्धान्तात्प्रच्यावनमशक्यं सिद्धसाधनता वा अपरिहार्या तर्हि स्थितिस्थापकेतरेति विशेषणीयमिति शङ्कते—**अस्तु तर्हीति** । तथापि प्राभाकरमते कर्मणार्थान्तरता, तन्मते कर्मण्यप्रत्यक्षे निष्क्रियेऽतीन्द्रियसामान्यवत्त्वादिरूपसाधर्म्यं विद्यमानत्वादित्याह—**मैवमित्यादिना** । तथाहि यद्यत्कादाचित्कं तत्स्वाश्रयातिशयपुरःसरं दृष्टं यथा संयोगविभागजन्यं कार्यं संयोगविभागलक्षणस्वाश्रयातिशयपुरःसरमिति व्याप्त्या संयोगविभागयोरपि कादाचित्कत्वात् स्वाश्रयातिशयपूर्वकत्वमनुमीयते योसावतिशयः तत्कर्मेति तेषां मतं तस्माद्वह्नेरेव तेनाऽर्थान्तरतेतिभावः । एवं प्रतिज्ञानिबद्धदूषणान्युक्त्वा अनैकान्ततां चाह—**कारणत्वेति** । ननु किमित्यनैकान्तता यतः शक्तेरपि साध्यवत्तया सपक्षत्वादिति तत्राह—**शक्तेश्चेति** । उक्तं च लीलावतीकारेण 'शक्तेरपि शक्त्यन्तरापेक्षायामनवस्थितेः, अनपेक्षत्वे तया एव व्यभिचारा'दिति । स्यादेतत् यदि न शक्तेः सपक्षत्वं तर्हि हेतुरेव तत्र न वर्तेत इति शङ्कते—**जनकशक्तीति** । शक्तिमद्धि कारणं ननु शक्तिरित्यर्थः । तर्हि हेतोरसिद्धिरित्याह—**मैवमिति** । कारणत्वादिति कोऽर्थः, शक्तियोगित्वादिति, तथाच विशेषणस्यैतदनुमानात्प्रागसिद्धेरेव हेतोरित्यर्थः । अथ ब्रूयान्मानान्तरादेव विशेषणं साधयामीति तत्राह— **मानान्तरादिति** । ग्रन्थमयी कथाकन्था तत्तद्विसदृशविशकलितग्रथितत्वात् तया कदर्थनमुद्वेजनं तेन कृतमलमित्यर्थः ।

अनैकान्तिकतोदाहरणान्तरमाह—**गुणादावपीति** । तथाहि—द्रव्यगुणकर्मणामेव हि सामान्यवत्त्वं, तत्र निष्क्रियत्वविशेषणात् यद्यपि द्रव्याश्रयत्वं नायाति, आश्रितद्रव्यस्यावयवित्वेन सक्रियत्वात्, तथापि गुणकर्मणोरन्यतराश्रयत्वं स्यादेव, तच्च द्वयमपि द्रव्यलक्षणं द्रव्यत्वव्याप्तं वा अतो गुणादेरपि प्रसज्येतैव द्रव्यत्वमिति तद्व्यावृत्तद्रहितत्वं वक्तव्यं तथाच तत्र कारणत्वं वर्तेत इत्यनैकान्तिकमित्यर्थः । अनुमानान्तरं शङ्कते—**अस्तु तर्हीति** । स्फोटकारणत्वानधिकरणकारणजन्य इत्युक्ते व्याहतिस्तदर्थमुभयवादिसंप्रतिपन्नेत्युक्तम् । अप्रसिद्धविशेषणतानिवृत्त्यै स्फोटग्रहणम् । उभयवादिसंप्रतिपन्नकारणातिरिक्तकारणं भवति प्रतिबन्धकाभावस्तस्य विप्रतिपन्नत्वात् अतस्तेनार्थान्तरत्वमिति दूषयति—**मैवमिति** । भावजन्य इति विशेषणाभावेन नार्थान्तरतेति चेन्नेत्याह—**भावेति** ।

ननु यद्यपि सहजशक्तावर्थापत्तिरनुमानं वा न सम्भवति, तथाप्याधेयशक्तावागमः प्रमाणमस्तीति तद्बलात्सहजशक्तिरपि सिध्यतीत्यभिप्रेत्य शङ्कते—**नन्विति** । ननु नैतेष्वागमेषु शक्तिवाचकं पदमुपलभ्यत इति तत्राह—**तथाहीति** । क्रियाजन्यातिशयभाक्त्वं हि कर्मत्वमित्यर्थः । अतीन्द्रियत्वे हेतुमाह—**दृष्टस्येति** । उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्काराणां मध्येतीन्द्रियसंस्कारः प्रोक्षणादिक्रियाफलमित्यर्थः । तावतापि कथं शक्तिसि-

---

१ शक्तिवादिनो मीमांसकस्येश्वरानभ्युपगन्तृत्वात् इति भावः । २ साध्यतावच्छेदकस्येत्यर्थः । तस्यापि साध्यविशेषणतया साध्यत्वादिति भावः । ३ असिद्धिरिति शेषः ।

तिशयोस्तीत्यवसीयते, दृष्टस्य फलान्तरस्यादर्शनात् । स चायमतिशयः शक्तिरिति शक्तिवादिभिर्गृह्यत इति । मैवम् । संस्काराख्यादृष्टस्य चेतनगतस्याचेतनेषु व्रीह्यादिषु समवायासंभवात् । घटविषयज्ञानजनितभावनाया घटविषयत्ववत् व्रीहिप्रोक्षणाद्युद्भूतसंस्कारस्यापि तद्विषयक्रियाजन्यतामात्रेण तदीयत्वप्रतीत्युपपत्तेर्व्रीह्यादिषु शक्तिकल्पनायां प्रमाणाभावात् । तस्मान्न शक्तिसद्भावे प्रमाणमस्ति । तथाच प्रयुक्तं लीलावतीकारेण— 'विवादाध्यासितं न निजरूपमात्रसंबद्धातीन्द्रियसापेक्षं, प्रमाणेन तथानुपलभ्यमानत्वात् यत्प्रमाणेन यथा नोपलभ्यते न तत्तथाभूतं यथा नीलं पीतरूप'मिति । अत्र च निजरूपमात्रसंबद्धशब्देन द्विष्ठस्य संप्रयोगादेर्व्यावृत्तिः क्रियत इति । अत्रोच्यते । न तावच्छक्तौ प्रमाणाभावः, यस्मात् 'परास्य शक्तिर्विविधा, सर्गाद्या भावशक्तयः । इति श्रुतिस्मृतिमिता शक्तिः केन निवार्यते ॥ २३ ॥' 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञानबलक्रिया च' ॥

'ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ।' 'य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगात्', 'शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः । यतोतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या

द्विस्तत्राह—**सचेति** । परिहरति—**मैवमिति** । आत्मनो गुणो ह्यदृष्टं नानात्मसु व्रीह्यादिषु संभवति । नचैतावता प्रोक्षणादिविध्यानर्थक्यम् । कर्तृसंस्कारकत्वात् । यथाह—संस्कारः पुंस एवेष्टः प्रोक्षणाभ्युक्षणादिभिरिति भावः । ननु व्रीहीनिति द्वितीयया व्रीहीणां संस्कार्यत्वावगमात्, तत्संस्कृता व्रीहय इति प्रसिद्धेश्च, तद्विरुद्धश्चेतनसंस्कारस्वीकार इति तत्राह—**घटविषयेति** । तथाहि घटविषयज्ञानादुत्पन्नः संस्कारो घटसंस्कार इत्युच्यते, तत्कस्य हेतोर्घटविषयत्वात् न पुनर्घटाधारत्वात् एवमत्रापीत्यतो न द्वितीयाश्रुतिः प्रसिद्धिर्वा व्रीह्यादिगतशक्तिसाधिकेत्यर्थः । प्रयोगमेव दर्शयति—**विवादेति** । अग्न्यादीत्यर्थः । अतीन्द्रियसापेक्षं न भवतीत्युक्ते बाधः स्यात् ईश्वरेच्छादृष्टादिसापेक्षत्वात् तदर्थं निजरूपसंबद्धेत्युक्तम् । तावत्युक्ते चादृष्टवदात्मसंयोगादिसापेक्षत्वाद्बाधः स्यात्तदर्थं निजरूपमात्रसंबद्धेत्युक्तम् । तस्य द्विष्ठत्वेन व्यापित्वेन तदभावादिति । तत्र तावच्छक्तावागमं प्रमाणयति श्लोकेन **परेति** । विवृणोति—**न तस्येति** । तस्येश्वरस्य कार्यं स्थूलशरीरं करणं सूक्ष्मशरीरं न विद्यते तथा तेन परमेश्वरेण समोऽभ्यधिको वा न दृश्यते श्रुतिस्मृत्योरित्यर्थः । तथा शक्तिः परोत्कृष्टा विविधैव बहुप्रकारा श्रूयते तथा ज्ञानलक्षणबलस्य क्रिया संपादनं स्वाभाविकी अथवा ज्ञानबलेन क्रिया जगन्निर्माणादि स्वाभाविकी नान्याधीनेति अथवा ज्ञानं च बलं च क्रिया चेत्येतत्सर्वं स्वाभाविकं स्वरूपतादात्म्येनाध्यस्ताचिन्त्यमायाशक्तिविजृम्भितमिति श्वेताश्वतरोपनिषन्मन्त्रस्यार्थः ।

श्लोकोक्तश्रुतेरुपलक्षणत्वात्समानविषयश्रुत्यन्तराण्याह—**ते ध्यानयोगेत्यादिना** । ये किं कारणमित्यादिबहुविधं संदिहते स्म ब्रह्मवादिनः ते ध्यानमेव योगो ध्यानयोगः तं ध्यानयोगमनुगताः प्राप्ताः सन्तोऽपश्यन्दृष्टवन्तः । किं देवात्मशक्तिं, देवो द्योतनात्मकश्चासावात्मा चेति देवात्मा ब्रह्म तस्य शक्तिमनाद्यनिर्वचनीयाचिन्त्यानन्तशक्तिमयीं महामायां स्वगुणैः सत्वरजस्तमोमयैर्वियदादिकार्यैर्निगूढां छन्नामित्यर्थः । य एकोऽवर्णः करणकर्मव्युत्पत्त्या नाम रूपं च वर्णस्तद्रहितः सन् शक्तियोगात् बहुधा बहुप्रकारं वर्णान्विदधातीति च श्वेताश्वतरोपनिषन्मन्त्रौ । स्मृतिं विवृणोति—**शक्तय इति** । तथा विष्णुपुराणे 'निर्गुणस्याप्रमेयस्य विशुद्धस्य परात्मनः । कथं सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मणोप्युपपद्यते ॥' इति मैत्रेयेण पृष्टे प्रत्युवाच पराशरः—'शक्तय' इत्यादि । सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः अचिन्त्या अनिर्वचनीयत्वात् ज्ञानगोचराश्च तत्तदुपासनासूपाधितां याता अचिन्त्यज्ञानगोचराः शक्तयः सन्ति यतोऽतः परमेश्वरस्यापि ताः सर्गाद्या भावशक्तयः सन्ति । एत-

---

१ स्वजनकक्रियाविषयत्वसंबन्धेन संस्काररूपफलसंबन्धित्वाद् व्रीह्यादेः कर्मत्वमिति भावः । २ द्विष्ठत्वेनेत्यस्य व्याख्यानमेवेदम् । प्रतियोग्यनुयोग्युभयवृत्तित्वेनेति तदर्थः । ३ वर्ण्यतेऽनेन इति करणव्युत्पत्त्या नाम वर्ण्यते इति कर्मव्युत्पत्त्या रूपं च वर्णशब्दार्थः ।

भावशक्तयः । 'सर्वज्ञता तृप्तिरनादिबोधःस्वतन्त्रता नित्यमलुप्तशक्तिः । अनन्तशक्तिश्च विभोर्विधिज्ञाः षडाहुरङ्गानि महेश्वरस्य ।' इत्यादिश्रुतिस्मृतिशतैर्गीयमाना शक्तिः शक्यते कथमपह्नोतुम् । नचैतानि वचांसि स्वरूपसहकारिमात्रप्रतिपादकानि । कार्यकरणादिसहकारिनिरासपुरःसरं तस्याः प्रतिपादनात् । नच स्वरूपत्वमपि शक्तेः । परास्येत्यादिषष्ठ्या स्वरूपातिरिक्तत्वप्रतिपादनात्, 'अस्य शक्तिर्विविधा' 'तास्तु शक्तय' इति च नानात्वेन श्रूयमाणाया एकरूपब्रह्मत्वासंभवाच्च । नचासां श्रुतिस्मृतीनामर्थवादत्वम् । उपक्रमोपसंहारादिलिङ्गैरीश्वरस्वरूपत्वाध्यवसायात्, नैयायिकादिभिरेतासामीश्वरस्वरूपपरत्वाभ्युपगमाच्च । अथैवमपि नार्थापत्त्यनुमाने विना तार्किकंमन्यस्तुष्यति भवान्, तदर्थापत्त्यनुमानोपन्यासेन भवन्तं परितोषयामः ।

तथाहि । स्फोटादिकार्यान्यथानुपपत्तिलक्षणोदाहृतैवार्थापत्तिः । ननु तत्राप्युदितैवान्यथाप्युपपत्तिः प्रतिबन्धकाभावसहकृतादेव वह्निस्वरूपात्कार्योत्पत्तेः । नच प्रागभावप्रध्वंसाभावादिविकल्पेनाभावस्याकारणत्वम् । शक्तावपि तत्प्रसङ्गस्य तुल्यत्वात्, अप्रतिबद्धाया एव शक्तेः कारणत्वादिति चेन्मैवम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि यदि प्रतिबन्धकाभावः कारणं न स्यान्न स्यात्तर्हि शक्तिरपि कारणमिति प्रतिकूलतर्कमात्रमिदं, किं वा भवति च शक्तिः कारणं ततः प्रतिबन्धकाभावोपि कारणमिति विपर्यये पर्यवसानादभावस्य कारणत्वसाधकं वा । नाद्यः । तर्कमात्रस्योपालम्भानङ्गत्वात् । नेतरः । भवति च शक्तिः कारणमिति विपर्ययस्य शक्तिमनिच्छता वक्तुमशक्यत्वात् ।

दुक्तं भवति । सर्वभावानामेव तावच्छक्तयः सन्तीति किमु वक्तव्यं ब्रह्मणः परमेश्वरस्यातः ताभिः सर्गादिकर्तृत्वमुपपद्यत इति । अथवा सर्वभावानामिति कर्मणि षष्ठी ज्ञानगोचराः अचिन्त्याः शक्तयस्तावत्सन्ति यतोऽतस्ताः सर्गाद्या भावशक्तयो ब्रह्मणः सन्ति अन्यस्य तादृग्विधशक्तिनियन्तुरभावादतः सर्गादिकर्तृत्वं ब्रह्मण उपपद्यते इत्यर्थः । पुराणान्तरवचनमुदाहरति—**सर्वज्ञतेत्यादिना** । अचिन्त्यशक्तिरिति तु [2]प्रकृतोपयोगिनी । विधिज्ञा वेदज्ञाः परमेश्वरज्ञा इति वा । नन्वेतेषु शक्तिशब्दः स्वरूपसहकारिमात्रपरः नातीन्द्रियशक्तिपर इत्यत आह—**नचैतानीति** । 'न तस्य कार्यं करणं च विद्यते'इति सहकारिनिषेधेन शक्तेरुच्यमानत्वान्न सहकारिमात्रपरत्वमित्यर्थः । शक्तेर्ब्रह्मस्वरूपत्वाभावे हेतुमाह—**परास्येति** । षष्ठ्या शक्तेः ब्रह्मस्वरूपाद्भेदप्रतिपादनात् विविधेति शक्तय इति च बहुत्वाभिधानात्स्वेनैव स्वस्य भेदायोगात् एकस्यानेकत्वायोगाच्चेत्यर्थः । नैयायिकादिभिः स्वीकृतं चासामीश्वरपरत्वमित्याह—**नैयायिकेति** । **परितोषयामः** परितोषयिष्यामः ।

प्रथमामर्थापत्तिं समर्थयते—**तथाहीति** । **स्फोटादीति** । प्रतिबन्धाभावस्य कारणत्वाभावे शक्तेरप्रतिबद्धायाः कारणत्वं न स्यादिति यदुक्तं तद्विकल्प्य दूषयति—**मैवमिति** । प्रतिबन्धाभावस्य कारणत्वाभावे शक्तिकारणत्वापलापलक्षणप्रतिकूलतर्कं दर्शयित्वा विपर्यये पर्यवसानरूपप्रमाणादभावस्य कारणतासाधकत्वमिति द्वितीयं पक्षं दर्शयति—**भवतीत्यादिना** । विपर्यये पर्यवसानरहितस्य तर्काभासत्वान्न ततः प्रतिपक्षनिराकरणसिद्धिरित्याह—**नाद्य इति** । द्वितीयं दूषयति—**नेतर इति** । एवं हि विपर्ययपर्यवसानम् । मृदादिविशेषणप्रतिबन्धाभावः कारणं प्रतिबन्धाभावत्वात् शक्तिविशेषणप्रतिबन्धाभाववदिति । नचैतच्छक्यानुमानम् । दृष्टान्तस्या[4]श्रयहीनत्वादिदोषग्रस्तत्वादित्यर्थः ।

---

१ टीकादर्शनेन अचिन्त्यशक्तिरिति पाठः प्रतीयते । २ प्रकृतोपयोगीति पठनीयः । ३ विधीयतेऽनेनेति करणव्युत्पत्त्या विधिर्वेदः । कर्मव्युत्पत्त्या परमेश्वरः । ४ स्वीकर्तृरूपो य आश्रयस्तदधीनत्वादित्यर्थः ।

नच परसिद्धेन परस्यानिष्टापादनम्। प्रमितप्रतियोगिकनिषेधवादिनः शक्तिरपि कारणं न भवेदित्येवंविधनिषेधस्याप्यसिद्धेः। तथापि जल्पकथामवधीर्य प्रतिबन्धकाभावस्याकारणत्वे प्रतिबद्धापि शक्तिः किमिति कार्यं न जनयेदिति सुहृद्भावेन पृच्छतः किमुत्तरमिति चेच्छ्रूयतां तर्हि दर्शनरहस्यम्। सति पुष्कलकारणे कार्योत्पादविरोधि प्रतिबन्धकमिति हि शक्तिवादिनः।

तेन न सामग्रीवैकल्यात्तत्र कार्यानुदयः, किंतु विरोधिसद्भावादेव। नच सामग्रीवैकल्यमेव प्रतिबन्धः। लोकप्रसिद्धिविरोधात्। नहि कुशूलनिहितबीजानि क्षितिपवन-

---

ननु द्विविधस्तर्कः स्वपक्षसाधकानुकूलः प्रतिपक्षदूषकश्च, तत्राद्यस्य विपर्यये पर्यवसानमपेक्षितम्, इतरथा साधकानुकूलत्वासिद्धेः, चरमस्य तु न तदपेक्षितम्, परसिद्धव्याप्तिमादाय परस्यानिष्टप्रसक्तेः शक्यकरणत्वात्तादृशश्चायमिति तत्राह—**नचेति**। तत्र हेतुः—**प्रमितेत्यादि**। यस्य हि मते प्रमितेऽधिकरणे प्रमितप्रतियोगिक एव निषेधः नाप्रमितप्रतियोगिकस्तस्य वादिनो 'यदि प्रतिबन्धाभावः कारणं न भवेत् तर्हि शक्तिरपि कारणं न भवेदि'ति शक्तिकारणत्वं निषेद्धुं न शक्यम्। शक्तेस्तत्कारणत्वस्य चाप्रमितत्वात्, प्रमितत्वे वा स्वरूपेण निषेधानुपपत्तेः। उक्तं च प्रमितस्यैव निषेधप्रतियोगित्वं धर्मित्वं चोदयनेन—'व्यावर्त्याभाववत्तैव भाविकी हि विशेष्यता। अभावविरहात्मत्वं वस्तुनः प्रतियोगिते'ति[1]। तदिह भवतु नाम विपर्ययापर्यवसाय्यपि तर्को, निषेध एव शक्तिकारणत्वस्यापादयितुं न शक्यत इति भावः। वस्तुव्यावृत्तिं बुभुत्सुः पृच्छति—**तथापीति**। यदि प्रतिबन्धाभावः कारणं न भवेत् प्रतिबन्धे विद्यमानेपि किमिति शक्तिः कार्यं न जनयेदित्यर्थः। अत्र सामग्रीवैकल्यस्य प्रतिबन्धकताऽभावं तावदाह—**सतीत्यादिना**। कारणाभावव्यवच्छेदार्थं सति पुष्कलकारण इत्युक्तम्। कार्योत्पत्तिं प्रति कारणपौष्कल्ये सति यदुत्पत्तिविरोधि तत्प्रतिबन्धकमिति शक्तिवादिन इष्टं तेन प्रतिबन्धसमयेपि कारणपौष्कल्यान्न प्रतिबन्धाभावस्य कारणान्तर्भाव इति भावः। यदत्रोदयनेन 'सति पुष्कलकारणे कार्योत्पादविरोधी प्रतिबन्धक' इति मतमसहमानेनोक्तं 'ये तु प्रतिपादयन्ति कार्यानुत्पाद एव प्रतिबन्ध' इति तैः प्रतिबन्धमकुर्वन्त एव प्रतिबन्धका इत्युक्तं भवति। तथाहि। कार्यानुत्पाद इति कोर्थः, कार्यप्रागभावो वा स्यात् कार्यप्रागभावस्य[2] कालान्तरप्राप्तिर्वा स्यात्। नाद्यः। तस्यानादित्वेन मणिमन्त्राद्यजन्यत्वात्। न द्वितीयः। कालस्यैकत्वेन कालान्तराभावात्। अथ कालभेदक उपाधिः कालान्तरं, तस्य तावत्स्वकारणजन्यत्वेन न मण्यादिजन्यत्वम्। अथ प्रागभावावच्छिन्नकालोपाधिर्मन्त्रजन्यः। न। प्रागभावस्यानादित्वेन तदवच्छिन्नकालोपाधेरपि मन्त्रादिजन्यत्वानुपपत्तेः। तस्मात्सामग्रीतत्कार्ययोः पौर्वापर्यनियमादभावयोरपि[3] पौर्वापर्यभाव उपपद्यते। वस्तुतस्तु तुल्यकालत्वमेवेति नायं पन्थाः[4], किंतु सामग्रीवैकल्यं प्रतिबन्धपदार्थो मुख्यः स च मन्त्रादिरेव[5] न त्वसौ प्रतिबन्धकः नच तस्याऽकिंचित्करत्वं[6] दोषाय तत्प्रयोक्तारस्तु प्रतिबन्धकाः ते च किंचित्करा' इति तदेतदपि गर्जनं कारणानां कार्यौदासीन्यस्यैव प्रतिबन्धकत्वेन निर्वक्ष्यमाणत्वात् आकाशमुष्टिहननायते। किंच भवतु कालस्य प्रागभावस्य चानादित्वं कालोपाधेश्च स्वकारणाधीनत्वात् मन्त्राद्यजन्यत्वं च, तथापि प्रागभावावच्छिन्नकालोपाधिस्तत्संबन्धो वा किमिति मन्त्रादिजन्यो न भवेत्, नहि स प्रागभावो नाप्युपाधिमात्रं नापि कालमात्रं, तस्मात्सति पुष्कलकारणे कार्योत्पादविरोधी प्रतिबन्धक इत्ययमेव पन्थाः।

ननु भवत्वयं प्रतिबन्धकस्ततः किमिति तत्राह—**तेनेति**। सामग्रीवैकल्यस्य प्रतिबन्धकत्वाभावान्न ततः कार्यानुत्पादः किंत्वन्यस्माद्विरोधिन इत्यर्थः। ननु सत्यं न सामग्रीवैकल्यं प्रतिबन्धकम, किंतु प्रतिबन्ध इति तत्राह—**न च सामग्रीति**। प्रसिद्धिविरोधमेव दर्शयति—**नहीति**। पाथ उदकम्। यदि हि सामग्रीवैकल्यं प्रतिबन्धः, ततः सहकारिरहितबीजेषु सहकारिरहिततन्तुषु वा प्रतिबद्धबुद्धिः स्यात्, नत्वेतदस्ति,

---

१ व्यावर्त्यः प्रतियोगी तदभाववत्ता भाविकी पारमार्थिकी विशेष्यता आश्रयता वस्तुनः प्रामाणिकस्य स्वाभावविरहरूपत्वं च प्रतियोगित्वमिति प्रकाशे। २ कार्यप्रागभावस्येति पाठः क्वचिन्नास्ति। ३ सामग्र्यभावकार्याभावयोरिति शेषः। ४ सामग्र्यभावप्रयोज्यः कार्याभावः प्रतिबन्धः तज्जनकः सामग्र्यभावस्तु प्रतिबन्धक इति मार्गो न युक्त इति भावः। ५ सामग्रीवैकल्यस्य मन्त्रादेश्च समनियतत्वादिति भावः। ६ व्यापारशून्यत्वम्।

पाथस्तेजस्संसर्गविरहितानि तन्तवो वा मञ्जूषानिहितास्तुरीवेमकुविन्दादिविरहिणः प्रतिबद्धा इति प्रतियन्ति लौकिकाः। सामग्रीविधुरतामात्रस्य च प्रतिबन्धतायां समस्तस्यापि हेतुजातस्य प्रतिबन्धाभावतयैवोपक्षीणत्वादिदमस्य कारणमयं च प्रतिबन्धाभाव इति परीक्षकाणां विशेषावधारणमेव न स्यात्। अभावस्याकारणत्वे कार्येणान्वयव्यतिरेकविरोध इति चेन्मैवम्। अन्यथासिद्धत्वात्, 'अनन्यथासिद्धावन्वयव्यतिरेकौ कारणक्लृप्तिं कुर्वाते' इति न्यायात्।

तर्ह्यनुपलब्धेरप्यभावोपलम्भहेतुता न भवेत् विरोधिन्या भावोपलब्धेरभावतया तदन्वयव्यतिरेकयोरप्यन्यथासिद्धेर्वक्तुं सुकरत्वादिति चेन्न। तद्व्यतिरेकेणाभावोपलम्भकारणानिरूपणात्। इन्द्रियमेव कारणमिति चेन्न। तस्याभावेन सन्निकर्षाभावात्। संयोगसमवाययोस्तत्राभावात्, विशेषणविशेष्यभावस्य च संबन्धान्तरगर्भस्यैव प्रत्यक्षाङ्गत्वात्, न तत्राभावस्य प्रत्यक्षगम्यत्वं किंत्वनुपलब्धिगम्यतैवेति निश्चीयते। अन्यथायं पर्वतो वह्निमानित्यत्र वह्नेरपि संयुक्तविशेषणतया प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्।

नन्वसंबद्धस्यैवाभावस्येन्द्रियग्राह्यत्वमस्तु तत्प्रतीतेरिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वेनापरोक्षत्वात्, गत्यन्तराभावाच्चेति चेत्। मैवम्। अयोगिप्रत्यक्षप्रमिताविन्द्रियाणां संब-

---

ततो नियमेन बुद्ध्यनुपलब्धिरर्थाभावनिवेदिका इत्यर्थः। इतश्च न सामग्रीवैकल्यमात्रं प्रतिबन्ध इत्याह—**सामग्रीविधुरेति**। अस्ति तावदिदमस्य कारणमयं प्रतिबन्धाभाव इति विभागः। इतरथा प्रतिबन्धसहितकारणानां सामग्रीत्वाभावप्रसङ्गात्। सचायं विभागस्त्वत्पक्षे न सिद्ध्येत्। सर्वस्यैव कारणस्य स्ववैधुर्यलक्षणप्रतिबन्धाभावरूपत्वादित्यर्थः। तदेवं सामग्रीवैकल्यप्रतिबन्धनिरसनेन प्रतिबन्धाभावस्य कारणत्वमपि निरस्तं, तत्रान्वयव्यतिरेकविरोधं शङ्कते—**अभावस्येति**। विरोध्यभावविषयतयान्यथासिद्धत्वात् न तावदभावस्य कारणत्वं कल्प्यत इत्याह—**मैवमित्यादिना**। उक्तश्चायमर्थः स्वतःप्रामाण्यवादे।

एवं शक्तिप्रतिबन्द्यां परिहृतायां पूर्वोदितां प्रतिबन्दीं स्मारयति पूर्ववादी—**तर्ह्यनुपलब्धेरिति**। शक्यं हि तत्रापि वक्तुं घटाभावोपलब्धेर्विरोधिनी घटोपलब्धिस्तदभावश्च तदनुपलब्धिरतो योग्यत्वे सत्यनुपलब्धेरभावोपलब्धेश्चान्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकत्वात् न कार्यकारणभाव इत्यभावप्रमाणाभावः स्यादित्यर्थः। यद्यप्येवं तथापि कारणान्तराभावादगत्यानुपलब्धेरनन्यथासिद्धायास्तत्र कारणत्वमाश्रितम्। इहतु न तथेति वैषम्येण परिहरति—**न तदिति**। गत्यन्तरं शङ्कते—**इन्द्रियमिति**। सन्निकर्षाभावमेवाह—**संयोगेति**। द्रव्ययोर्हि संयोगो गुणत्वान्नचाभावो द्रव्यं, तथा कार्यद्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषाणामेव समवायः, नचैषामन्यतमोऽभाव इत्यर्थः। ननु संयुक्तविशेषणत्वादिकमस्ति संबन्धान्तरमिति तत्राह—**विशेषणेति**। संबन्धाभावादप्रत्यक्षत्वमुक्तमुपसंहरति—**न तत्रेति**। यदि च संयुक्तविशेषणतैव प्रत्यक्षबुद्धिनिमित्तं तर्हि प्रत्यक्षधर्मिकानुमानोच्छेदः स्यादित्याह—**अन्यथेति**।

नन्वपरोक्षाभावप्रतीतिरिन्द्रियान्वयव्यतिरेकौ वान्यथानुपपन्नावसंबद्धस्यापि ग्रहणं कल्पयत एव, यथाहि भावेषु विशेषणविशेष्यभावस्य मूलसंबन्धनिबन्धनस्यातन्निबन्धनस्यापि च स्वीकार[2]स्तथाऽभावे तद्[3]भावेपि प्रतीतिबलादेवाङ्गीकार इति शङ्कते—**नन्विति**। नन्वेतदपरोक्षं स्वप्नादिवद्भ्रान्तिरेवेत्याशङ्क्य मैवं बाधाभावादित्याह—**गत्यन्तरेति**। विशिष्टप्रतीतेरुभयवादिसंमतत्वात् मूलसंबन्धरहितोपि विशेषणविशेष्यभावः प्रत्यक्षाङ्गमिति वक्तव्यं ननु तथाविधस्य प्रत्यक्षाङ्गत्वे मानमस्ति अपरोक्षत्वस्यासिद्ध[4]त्वात्। प्रापक[5]प्रमाणाभावादयोगीन्द्रियाणां संबद्धार्थग्राहकत्वनियमभङ्गो नाङ्गीकरणीयः। इदं निर्घटं भूतलमिति व्यवहारस्यायं घटो

---

१ विरोधिनः कार्यप्रतिबन्धकस्य योऽभावस्तद्विषयतयाऽन्वयव्यतिरेकयोः, प्रतिबन्धकाभावस्यान्यथासिद्धत्वादित्यर्थः। कारणसामग्र्याऽवश्यक्लृप्तया कार्यसंभवे तत्सहभूते प्रतिबन्धकाभावेऽन्वयव्यतिरेकसत्त्वेऽपि अन्यथासिद्धत्वमिति भावः। २ राज्ञः पुरुष इत्यत्र स्वस्वामिभावरूपमूलसंबन्धावच्छिन्नविशेषणविशेष्यभावस्य स्वीकारः। नीलो घट इत्यत्र तु मूलसंबन्धरहितस्य विशेषणविशेष्यभावमात्रस्य। ३ मूलसंबन्धाभावेऽपीत्यर्थः। ४ अभावोपलब्धाविति शेषः। इन्द्रियजन्यज्ञानस्यैव अपरोक्षत्वादिति भावः। ५ नियमभङ्गेत्यादिः।

द्धार्थग्राहकत्वनियमस्य निराकर्तुमशक्यत्वात्, अभावप्रतीतेरपरोक्षत्वस्यासिद्धत्वादिन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरधिकरणग्रहणमात्र एवोपक्षीणतयान्यथासिद्धत्वाच्च । नन्वधिकरणग्रहणमात्रोपक्षीणत्वमन्वयव्यतिरेकयोरयुक्तम्, अन्धस्य त्वगिन्द्रियेणोपनीतघटादौ रूपाभावप्रतीतिप्रसङ्गात्, अधिकरणस्य गृहीतत्वात्, इन्द्रियस्य चाभावाग्राहकत्वात् । तस्मादन्धस्य प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियाभावादेव रूपाभावप्रतीत्यनुदय इति वाच्यम् । तथाचाभावस्यैन्द्रियकत्वसिद्धिरिति चेन्मैवम् । अभावस्य प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वमतेप्यनन्धस्यापि मेर्वादौ घटतद्रूपाद्यभावस्य चाक्षुषत्वं किं न स्यात् । ननु तत्र प्रतियोगिनश्चाक्षुषत्वेप्यधिकरणस्याचाक्षुषत्वान्न तत्र रूपाभावश्चाक्षुष इति चेत्, एवं तर्हि मन्मतेपि नान्धस्य त्वगिन्द्रियगृहीते घटादौ रूपाभावप्रतीतिः । प्रतियोगिग्राहकेणाधिकरणस्य घटादेरग्रहणात् । तर्हि घ्राणागोचरकुसुमादौ वायौ वाऽचाक्षुषे गन्धस्य रूपस्य चाभावप्रत्यक्षो न स्यादितिचेत्, माभूत्, तत्र प्रमाणान्तरवेद्यत्वेपि तद्व्यवहाराविरोधात् । नच सर्वत्र षष्ठप्रमाणवादिनामनुपलब्धिगम्य एवाभाव इति नियमः । व्यापकाभावाद्व्याप्याभावस्य कारणाभावेन कार्याभावस्य वाऽनुमेयत्वाङ्गीकारात् ।

गुरुरयं पर्वतो वह्निमानित्यादिव्यवहारवदधिकरणप्रत्यक्षतामात्रेणोपपत्तेरित्यभिप्रेत्य परिहरति—**मैवमिति** । योगीन्द्रियव्यावृत्त्यै अयोगीति पदम् । आपरोक्ष्यानुपपत्तेरनुदयमाह—**अभावेति** । स्वाप्नापरोक्षवद्भ्रान्तित्वादित्यर्थः । विशेषणादिभावे तु गत्यन्तरं नास्ति, आश्रयापरोक्ष्याच्च निर्घटं भूतलमिति प्रतीतिर्घटो गुरुरयमित्यादिवदिति भावः । अधिकरणविषयतयेन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोरन्यथासिद्धिरयुक्ता, अतिप्रसङ्गादिति शङ्कते—**नन्विति** । यदिह्यभावस्य नेन्द्रियग्राह्यता, तर्ह्यन्धस्यापि त्वगादिना घटादावधिकरणे गृहीते तत्र रूपाभावग्रहणप्रसङ्गः । तत्र हेतुः—**अधिकरणस्येति** । अथेन्द्रियाभावान्न रूपाभावप्रत्यक्षमिति चेत्तत्राह—**इन्द्रियस्येति** । तस्माद्वद्वैकल्यादभावाग्रहणं तदिन्द्रियमभावग्राहकं वक्तव्यमित्याह—**तस्मादिति** । तामिमामुदयनीयामनुपपत्तिं परिहरति—**मैवमिति** । यस्यापि मते प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियग्राह्यत्वमभावस्याभिमतं तस्यासन्निहितमेर्वादौ घटाद्यभावः किमिति चक्षुषा न गृह्यते इति पर्यनुयोगे यः परिहारः प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियाग्रहणमधिकरणस्य सोऽस्मन्मतेपि समान इति खण्डलकार्थः । यदि प्रतियोगिग्राहकेणाधिकरणे गृहीतेऽभावस्य योग्यानुपलब्धिगम्यत्वं, तर्हि गन्धग्राहकेन्द्रियागोचरे कुसुमे रूपग्राहकेन्द्रियागोचरे च वायौ गन्धरूपयोरभावो न योग्यानुपलब्धिगम्य इति प्रत्यक्षो वक्तव्यः, स न स्यात्, प्रत्यक्षत्वं चैवंविधस्थलेषु समाहितमुदयनेन, आकाशे शब्दाभावस्य श्रोत्रत्वसमर्थनात् । एवं हि मेने । 'धर्मिसन्निकर्षो निदानं न पुनर्धर्मिग्रहणं भूतलादौ तु दैवगत्या योग्यत्वात् घुणाक्षरन्यायेन धर्मिधिषणा समुन्मिषति, नत्वभावग्रहणोपयोगितया, तस्मादिन्द्रियसन्निकृष्टे धर्मिण्यभावः प्रत्यक्ष एवेति ततः शब्दाभावः प्रत्यक्ष' इति । परिहरति—**माभूदिति** । अत्र तावद्वाय्वादौ रूपाद्यभावस्य चाक्षुषत्वे कोशपानमेव शरणम् । तद्व्यवहारस्य प्रमाणान्तरवेद्यत्वेनाप्युपपत्तेः । प्रत्युत प्रतियोगिवद्धर्मिणोप्यभावनिरूपकत्वात् तदप्रतीतावप्रतीतिरेव । नह्यस्त्येवं प्रतीतिर्घटाभाव इति, इह घटाभाव इत्येव प्रतीतेः । उक्तं च वृद्धैः 'सद्भ्यामभावो निरूप्यते नासद्भ्या'मिति । नचैतदुभयनिरूप्यसंयोगादिप्रतियोगिकाभावविषयम् । संकोचे प्रमाणाभावात् । तस्माद्धर्मिग्रहणमपि कारणमेवाभावग्रहणे तद्रहितेषु च प्रमाणान्तरवेद्यत्वमित्यपरिपन्थी पन्थाः, प्रमाणान्तरं च कुसुमे गन्धानुपलब्धिरेव, तदभावेऽनुमानं, वायावपि द्रवत्वसमानाधिकरणद्रव्यत्वावान्तरजात्यनधिकरणत्वादिभिरनुमानमित्यादि स्यात् । एतद्यस्य वादिनः प्रत्यक्षानुमानागमैः यथायथमभावो गृह्यते इति मतं तस्यैव स्यात् । यस्य तु योग्यत्वे सत्यनुपलब्ध्येकवेद्योऽभावः प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियगृहीत एव धर्मिणि, तस्य स्वराद्धान्ते विरोधः स्यादिति तत्राह—**नचेति** ।

१ वह्निगुरुत्वयोरप्रत्यक्षत्वादितिभावः । २ अपरोक्षप्रमात्वानुपपत्तेरभावप्रतीतेरिन्द्रियादनुदयमाहेति वाक्यार्थः । ३ अभावस्य विशेष्यत्वे विशेषणत्वे वा भ्रान्त्यतिरिक्तः प्रकारो नास्तीत्यर्थः । वास्तवस्यासंभवादिति भावः । ४ कोशपानं दिव्यविशेषः । तथा च याज्ञवल्क्यः । देवानुग्रान् समभ्यर्च्य तत्स्नानोदकमाहरेत् । संस्राव्य पाययेत्तस्माज्जलं तु प्रसृतित्रयम् । अर्वाक् चतुर्दशादह्नो यस्य नो राजदैविकम् । व्यसनं जायते घोरं स शुद्धः स्यान्न संशयः । ५ यत इति शेषः । वाय्वादौ रूपाभावज्ञानरूपव्यवहारस्येत्यर्थः । ६ सत्त्वेन प्रतीयमानाभ्यां प्रतियोग्यनुयोगिभ्यामित्यर्थः । असद्भ्यामित्यस्य सत्त्वेनाप्रतीयमानाभ्यामित्यर्थः—

उक्तं हि भट्टपादैः[1]'नियम्यत्वनियन्तृत्वे भावयोर्यादृशी मते। विपरीते प्रतीयेते ते एव तदभावयोः' इति। तथाच ब्रह्मसिद्धौ मण्डनमिश्रैः'[2]विपर्ययाभावस्तु युक्तोनुमातुं हेत्वभावे फलाभाव' इति। तस्मादनुपलब्धेरनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकबलादभावप्रतीतिहेतुता स्थलविशेषेऽवसीयते। प्रस्तुते च स्वपुष्कलकारणादेव कार्योत्पत्त्युपपत्तौ न प्रतिबन्धकाभावस्य कारणता, अन्योन्याश्रयता चास्य मते दुर्वारा। यद्यपि मण्यादेः कार्यप्रतिकूलत्वमन्वयव्यतिरेकावसेयं, तथापि विसामग्रीरूपतालक्षणं यदिदं प्रतिबन्धत्वं तत्तदीयाभावस्य सामग्र्यन्तर्भावविज्ञानसापेक्षं, प्रतिबन्धो विसामग्रीत्यङ्गीकारात्। तेन प्रतिबन्धत्वसामग्रीत्वयोरन्योन्यापेक्षयैवाधिगतिरिति परस्पराश्रयता कथं न स्यात्।

ननु मण्याद्यभावस्य सामग्र्यन्तर्भावज्ञानसापेक्षमस्तु नाम मण्यादेर्विसामग्रीत्वज्ञानं तथापि तद[3]भावस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव वह्निस्वरूपवत्सामग्र्यन्तर्भावावगतिसंभवान्नान्योन्याश्रयतेति चेत्। मैवम्। विकल्पासहत्वात्। तथाहि किं मण्याद्यभावाः प्रत्येकमन्वयव्यतिरेकाभ्यां

अयमर्थः। यदिहि वक्ष्यमाणतत्तद्वृद्धसंमतिवशात् प्रमाणान्तरगम्यत्वमप्यभावस्यास्ति तदा योग्यानुपलब्धिगम्यस्थल एव प्रतियोगिग्राहकेणाधिकरणग्रहणनियमः, तत्कस्य हेतोः, तत्तदवि[4]नाभूतकारणव्यतिरिक्तकारणपौष्कल्यं हि योग्यत्वं तदन्तःपाति चेन्द्रियमिति तदभावेऽपि योग्यत्वं न भवेत्।

यत्र तु प्रमाणान्तरगम्यत्वं तत्र तद्विरहेऽपि शक्योऽभावो ग्रहीतुमिति। व्यापकाभावाद्व्याप्याभावानुमाने भट्टसंमतिमाह—**उक्तंहीति**। अग्निधूमयोर्भावयोर्यादृशी नियम्यत्वनियन्तृत्वे गम्यगमकत्वे संमते ते एव गम्यगमकत्वे तदभावयोर्विपरीते प्रतीयेते। धूमो गमको वह्निर्गम्य इति हि भावयोः स्थितिः, अभावयोस्तु तद्वैपरीत्येनाग्न्यभावो गमको धूमाभावो गम्य इति स्थितिरित्यर्थः। कारणाभावेन कार्याभावानुमाने मण्डनमिश्रवचनमुदाहरति—**तथा च ब्रह्मेति**। 'नहि कारणसद्भावे कार्यसत्तावियोगता' इति श्लोकविवरणे दोषाभावाद[5]ग्रहाशङ्का निवर्तेत इत्यख्यातिपक्षेऽविनिगम्यत्वमुक्त्वा स्वपक्षे वैषम्यमाह स्म, दोषाभावाद्विपर्ययज्ञानाभावः शक्योनुमातुं हेतोरभावे फलाभावस्य नियमादिति। अन्यथानुपपत्तिबलादभावस्य कारणतासमर्थनमुपसंहरति—**तस्मादिति**। प्रतिबन्धकाभावस्य तु न कारणत्वे किंचन प्रमाणमित्याह—**प्रस्तुते चेति**। उक्तान्योन्याश्रयमपि समर्थयते—**अन्योन्येति**। नन्वत्राप्युक्त एव परिहारः कार्यप्रातिकूल्यस्वरूपप्रतिबन्धकत्वमनुत्पत्त्यन्वयव्यतिरेकाभ्यामेवावसीयते इति तत्राह—**यद्यपीति**। वैसामग्र्यं हि प्रतिबन्धः, प्रतिबन्धाभावलक्षणकारणवैकल्यं च वैसामग्र्यं, तथाच मन्त्राद्यभावस्य सामग्र्यन्तर्भावज्ञानसापेक्षं [7]मण्यादेर्वैसामग्र्यरूपप्रतिबन्धत्वज्ञानं मण्यादेश्च प्रतिबन्धत्वज्ञानाधीनं तदभावस्य सामग्र्यन्तर्भावज्ञानं प्रतिबन्धाभावलक्षणकारणवैकल्येन वैसामग्र्योपपादनादिति वक्तव्यमन्योन्याश्रयत्वमिति खण्डलकार्थः।

प्रतिबन्धत्वस्य स्वा[8]भावस्य सामग्र्यन्तर्भावज्ञानापेक्षज्ञानत्वेपि तदभावस्य सामग्र्यन्तर्भावः प्रतिबन्धज्ञानानपेक्षः शक्यो ज्ञातुं, न ह्यग्न्यादेः कारणत्वं तत्तदभावस्य विसामग्रीत्वज्ञानाधीनमिति परस्पराश्रयपरिहारं पुरैवोक्तं स्मारयति पूर्ववादी—**नन्विति**। परिहरति—**मैवमिति**। अनुगतरूपमादाय ह्यन्वयव्यतिरेकौ प्रतीयेते नतु व्यावृत्तम्। तस्यानन्तत्वेनाशक्यज्ञानत्वात्, घटविशेषचिकीर्षया मृद्विशेषोपादानानुपपत्तेश्च। नह्येतद्व्यक्तिं प्रत्येतद्व्यक्तेरन्वयव्यतिरेकावभूताम्। तद्विशेषस्य प्रागनुत्पत्तेः। अनुगतेनापि तादृशा भवितव्यं यदनतिप्रसङ्गि, तदिह प्रतिबन्धाभावस्यापि कार्यं प्रति हेतुत्वं व्यावृत्ताकारेणाशक्यग्रहणं सदनुगतं पुरस्करोति रूपमभावत्वं चानुगतमप्यतिप्रसङ्गि। नचाभावेषु जातिरस्ति, तत्प्रतिबन्धाभावत्वमनुगतरूपमुपाधिमादाय कार्ये-

१ व्याप्यत्वव्यापकत्वे इत्यर्थः। २ विपर्ययज्ञानाभाव इत्यर्थः। ३ मण्याद्यभावस्येत्यर्थः। मण्याद्यभावादीनां मण्याद्यभावत्वादिनैव कारणत्वं नतु प्रतिबन्धकाभावत्वेनेति नान्योन्याश्रयतेति भावः। ४ अभावोपलब्धिव्यापकीभूतं यद्यत्कारणमनुपलब्ध्यादिरूपं तद्व्यतिरिक्तेन्द्रियादिरूपकारणपौष्कल्यमित्यर्थः। ५ विवेकाग्रहाशङ्केत्यर्थः। ६ दोषप्रयोज्यस्य विवेकाग्रहस्य योऽभावस्तस्येतिशेषः। व्यापकत्वाभावमित्यर्थः। अग्रहाशङ्कानिवृत्तौ दोषाभावव्यापकत्वस्य कथनादिति भावः। ७ अत्र मन्त्रादेरिति पाठान्तरम्। ८ प्रतिबन्धाभावस्य यत्सामग्र्यन्तर्भावज्ञानं प्रतिबन्धत्वस्य तदपेक्षज्ञानत्वेऽपि इत्यर्थः।

कारणतया अवसीयन्ते अथवा प्रतिबन्धाभावत्वोपाधिना क्रोडीकृताः । नाद्यः । मण्याद्यभावानामनन्तानामुपसंग्राहकं विना प्रत्येकमन्वयव्यतिरेकाध्यवसानस्य पुरुषायुषेणाप्यशक्यत्वात् । नापि द्वितीयः । तथासति विसामग्रीलक्षणप्रतिबन्धज्ञानाधीनप्रतिबन्धाभावत्वोपाधिज्ञानमन्तरेण मण्याद्यभावानां सामग्र्यन्तर्भावस्य दुरधिगमतयान्योन्याश्रयताया दुरुत्तरत्वात् । नच शक्तिपक्षे प्रतिबन्धासंभवः । शक्तिमनभ्युपगच्छतामिव शक्तिमभ्युपगच्छतामपि कारणानां कार्यौदासीन्यस्यैव प्रतिबन्धतोपपत्तेः । वैसामग्र्यस्य प्रतिबन्धस्योदीरितरीत्या निरस्तत्वात् ।

अतः प्रतिबन्धाभावस्य कारणत्वासंभवान्न कार्यार्थापत्तेरन्यथोपपत्तिः । उपादानोपादेयभावनियमानुपपत्तिरपि शक्तौ प्रमाणमेव । ननु तत्र स्वभावभेदादेवोपपत्तेरन्यथोपपत्तिरुक्तेति चेन्मैवम् । तथासति सर्वत्र स्वभाववादपादप्रसारिकया सामान्यसमवायविशेषादेरपि पराकरणप्रसङ्गात् । तथाहि । सत्तायां स्वभावभेदादेव सदिति व्यवहारवत् द्रव्यादिष्वपि सद्व्यवहारोपपत्त्या सत्तासामान्यापलापः प्रसज्येत । एवं समवायवानयं घट इत्यादाविव संबन्धमन्तरेणापि गुणकर्मादेर्विशेषणत्वोपपत्तौ समवायापह्नवः स्यात् । विशेषाणां विशेषान्तरमन्तरेणैव व्यावृत्तिव्यवहारहेतुत्ववच्च नित्यद्रव्याणामपि स्वभावभेदादेव तथात्वोपपत्तौ विशेषपदार्थपरित्यागप्रसङ्गः । अथ यत्र यत्र प्रमाणमस्ति तत्र तत्र वस्त्वन्तराधीन एव तद्व्यवहारः, यत्र तु

णान्वयव्यतिरेकाववगन्तव्यौ । यदाहोदयनः—'माभूज्जातिः, न तदु[1]पहितगृहीतानामेव व्यवहाराङ्गत्वम् । सर्वत्रोपाधिमद्व्यवहारलोपप्रसङ्गादित्यतोयं दुष्परिहर एव दुरात्मा परस्पराश्रयस्तदेतद्विकल्पपूर्वकमाह—**विकल्पेत्यादिना** । यस्तु शक्तिपक्षे कः प्रतिबन्धः, नहि शक्तेर्नाशइत्यादिना प्रतिबन्धाभावोभिहितस्तत्राह—**नचेति।** ननु न परस्य कार्यौदासीन्यं प्रतिबन्धो, येनेदं समीक्रियते, अपितु वैसामग्र्यमेव तत्राह—**वैसामग्र्यस्येति।** उदीरितरीतिः परस्पराश्रयः । यदत्र लीलावतीकारेणार्थापत्तिमाशङ्क्योक्तं "त[2]त्रान्यथैवोपपत्तेः, मणिमन्त्रादिना दाहप्रतिपक्षभूतस्य क्षेत्रसमवायिनोऽदृष्टभेदस्योत्पादनात् । अग्न्य[3]न्तरेणापि तस्य पुरुषस्य दाहो न स्यादिति चेन्न । प्रतिनियताग्निसाध्यदाहप्रतिपक्षस्यैवादृष्टस्य जननादि"ति । तत्रत्वेतावद्वक्तव्यं, किमग्निविशेषोद्देशेन मन्त्रादिः प्रयुक्तः किंवा दाहो न स्यादिति दाहकाग्निमात्रमुद्दिश्येति स्वयमेव परिभाव्य[4]तामिति । किंच दाहानुकूलमहापातकनिकेतने पुंसि दाहप्रतिकूलक्षुद्रादृष्टप्रभावस्याप्यसंभवात्, ओषधिलि[5]प्तकाष्ठादिष्वदाहाभावप्रसङ्गाच्च, इदमपि तेनैव शङ्कितमिति चेत्, सत्यं शङ्कितं परिहारस्त्वसंबद्धः । तत्राप्यौषधलेपकारिपुरुषसमवेतादृष्टस्य दाहप्रतिपक्षभूतस्योत्पादादिति हि परिहारस्तत्र किं पुरुषकृतौषधलेपाददृष्टोत्पत्तिरौषधलेपमात्राद्वा । नाद्यः । पवनाद्युपनीतौषधिसंपर्के काष्ठादावग्निसंयुक्ते दाहभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । काष्ठादावप्यदृष्टोत्पादापातात् । तदलमनेन लीलावतीविलासवतो विलपनेन ।

प्रथमार्थापत्तिसमर्थनमुपसंहरति—**अत इति** । द्वितीयार्थापत्तिं समर्थयते—**उपादानेति** । तत्र किं शक्तिवादिनोप्यन्ततः स्वभावशास्त्रग्रहणमेव शरणं तद्वरमादावेव स्वभावाश्रयणमिति अभिसन्धिरायुष्मतामाहो क्वचिदपि स्वभावातिरिक्तशक्तौ प्रमाणं नास्तीति । आद्ये प्राह—**तथासतीति** । सामान्याद्यपलापं यथायथमुपपादयति—**तथाहीत्यादिना** । सत्तायामनवस्थाभयात्सत्तान्तरमन्तरेणैव स्वभावविशेषात्सद्व्यवहारहेतुत्वाङ्गीकारवदितरत्रापि स्यादिति सत्तापलापः, तथा समवायवानयं घट इत्यत्रापि अनवस्थाभयादन्तरेणैव समवायान्तरं समवायस्य घटं प्रति विशेषणत्ववच्छुक्लः पटश्चलति चैलाञ्चलमित्यत्रापि गुणकर्मणोः स्वभावभेदादेव विशेषणविशेष्यभावप्रसङ्गात् समवायापलापः । तथाचान्त्यविशेषेषु परस्परव्यावृत्तिः स्वभाववशात् तत्कस्य हेतोर्विशेषेषु विशेषान्तरस्वीकारे तेषामप्यनुगतरूपवत्तया रूपादिवदन्त्यविशेषत्वहानेः, अनवस्थानाच्च । क्वचित्त्वग-

---

१ जातिमत्त्वेन गृहीतानामित्यर्थः । २ अत्र तन्नेति पाठान्तरम् । ३ तद्देशवर्तिनेतिशेषः । ४ यदि अग्निविशेषोद्देशेन मन्त्रादिः प्रयुक्तः एतत्क्षेत्रसंयुक्तोऽग्निर्न दहत्विति तदा तद्देशवर्तिनाऽग्न्यन्तरेणापि दाहो न स्यात् । अग्निविशेषश्च मन्त्रप्रयोगाधिकरणदेशसंयुक्त एव । ननु व्यक्तिविशेषः । अननुगमात् । यदि तु अग्निमात्रमुद्दिश्य, तदा देशान्तरस्थेनाप्यग्निना दाहो न स्यात् इति टीकाकृदाशयः । ५ अग्निविशेषोद्देश्यकत्वौषधिलेपस्याभावादिति भावः ।

तन्नास्ति तत्र तत्स्वभावभेदादेव व्यवहार इति व्यवस्थेति चेत्, हन्तैवमत्रापि प्रमाणसद्भावादेव स्वरूपातिरेकिणी शक्तिरङ्गीक्रियतां कृतं स्वभाववादपादावलम्बनकातरतयेत्यलमतिविस्तरेण ।

अनुमानमपि तत्र प्रमाणम् । तथाहि—'स्थितिस्थापकधर्मान्यातीन्द्रियाद्विष्ठसंश्रयः । दहनो गुणयोगित्वाद्गुरुत्वाश्रयकुम्भवत्' ॥ २४ ॥ वह्निरद्विष्ठातीन्द्रियस्थितिस्थापकेतरभावाश्रयः गुणवत्त्वात् घटवत् ।

नचेश्वरवादिनामतीन्द्रियत्वमसिद्धम् । प्रमाणान्तरोपनीतविशेषणानालम्बनानुव्यवसायेतरास्मदादिप्रत्यक्षाविषयत्वस्यातीन्द्रियशब्दार्थस्य गुरुत्वादौ भावनादौ च प्रसिद्धत्वात् 'गुरुत्वधर्माधर्मभावना अतीन्द्रिया' इति प्रशस्तपादैरुक्तत्वात् । ननु किमिहाश्रयशब्देनाधारत्वमात्रं विवक्षितमुत तत्समवायित्वम् । नाद्यः । वह्नेः कदाचित्परमाण्वाधारत्वसम्भवेन सिद्धसाधनत्वात् । नापि द्वितीयः । समवायमनिच्छतो भाट्टस्याप्रसिद्धविशेषणत्वादिति चेन्मैवम् । समवायानङ्गीकारेपि स्वीयरूपादीनामिवायुतसिद्धतया वह्नेर्विशिष्टधर्माधारत्वस्याश्रयशब्देन विवक्षितत्वात् । नचातीन्द्रियकर्माश्रयत्वेन मीमांसकस्यार्थान्तरता । शक्तिवादिनोरपि प्राभाकरवद्भाट्टवेदान्तिनोः कर्मातीन्द्रियत्वस्यासिद्धत्वात् ।

त्या निर्विशेषस्वीकारे च तेषां[2]मेवान्त्यविशेषत्वादिति तद्वन्नित्यद्रव्याणामपि स्वभाववशाद्व्यावृत्तिबुद्धिजनकत्वं योगिनामित्यन्त्यविशेषापलाप इति खण्डलकार्थः । उपलक्षणं चैतत्, कालादेस्तत्[3]संबन्धमन्तरेण सत्ववदितरेषामपि स्यादिति कालाद्यपलाप इत्यपि द्रष्टव्यम् । द्वितीयं[4]माशङ्क्य परिहरति—**अथेत्यादिना** । उपादानादिग्रहणमुपलक्षणं चक्षुरादीनां रूपादिग्रहणनियमस्यापि । नहि सन्निकर्षमात्रात्तत्संभवः । रसादेरपि तत्स्यात् ।

एवमर्थापत्तिं समर्थयित्वा अनुमानमपि समर्थयितुं श्लोकेन संगृह्णाति—**स्थितिस्थापकेति** । दहन इति धर्मिनिर्देशः । पूर्वार्द्धेन साध्यनिर्देशः । सङ्ग्रहं विवृणोति—**वह्निरित्यादिना** । आकाशादिसंयोगव्यावृत्त्यर्थमद्विष्ठेत्युक्तम् । रूपादिव्यावृत्त्यर्थमतीन्द्रियेत्युक्तम् । प्रत्यक्षा[5]विषयाविनः पक्षत्वाद् द्व्यणुकादिगतरूपेण नार्थान्तरता । स्थितिस्थापकनिवृत्त्यै स्थितिस्थापकेतरेत्युक्तम् । अतीन्द्रियाकाशाद्यन्योन्याभावस्याग्निगतस्य व्यावृत्त्यर्थं भावग्रहणम् । आश्रयग्रहणेन चायुतसिद्धतया सिद्धसंबन्धित्वं विवक्षितम् । तेन न वायुपर[6]माणुभिरर्थान्तरता । गुरुत्वमादाय घटादौ साध्यप्रसिद्धिः ।

आकाशादौ च परममहत्त्वादिना । पूर्ववाद्युक्तमनूद्य दूषयति—**नचेत्यादिना** । प्रमाणान्तरोपनीतविशेषणालम्बनव्यतिरिक्तमनुव्यवसायव्यतिरिक्तं च यदस्मदादिप्रत्यक्षं तदविषयत्वमतीन्द्रियत्वं विवक्षितं तच्च गुरुत्वादौ प्रसिद्धं तेन न पूर्वोक्तात्रिविधाप्रसिद्धविशेषणता[7]वतार इति प्रशस्तपादवचनसंमतिपूर्वकं दर्शयति—**प्रमाणान्तरेति** । भाष्ये भावनाग्रहणं स्थितिस्थापकस्याप्युपलक्षणम् । कुण्डमिव बदराणामाश्रयो भवति वायोरप्यग्निरिति तेन[8]ार्थान्तरता इति प्रथमं पक्षं दूषयित्वा द्वितीये भाट्टं प्रत्यप्रसिद्धविशेषणतामाह—**नापि द्वितीय इति** । अस्ति तावदग्नेर्वाय्वाश्रयत्वविलक्षणाश्रयत्वं स्वकीयरूपस्पर्शादि प्रति, तन्मास्तु नाम समवायित्वं स्वरूपादितुल्यमेवेदमाश्रयत्वमभिमतं तेन नार्थान्तरताऽप्रसिद्धविशेषणते इत्याह—**मैवमिति** । **अयुतसिद्धतयेति** । द्वयो[9]रन्यतरस्य वा पृथगाश्रयित्वराहित्यं पृथग्गतिमत्त्वराहित्यं वा अयुतसिद्धिस्तद्वत्तयेत्यर्थः । ननु तथापि कर्माप्रत्यक्षवादिनः प्राभाकरस्यार्थान्तरतोक्तेति तत्राह—**नचेति** । भाट्टवेदान्तिनोस्तावदक्षीणमिदमनुमानं तयोः कर्मप्रत्यक्षवादित्वात् प्राभाकरस्य तु भ्रान्तिमन्त्रमप्रत्यक्षत्वाभिमानः । तथाहि कादाचित्कातिशयः स्वाश्रयातिशयपूर्वक इति न तावद्व्याप्तिरस्ति । तस्यामेव क्रियायां व्यभिचारात् । या या

---

१ इदं योगिस्वीकारस्याप्युपलक्षणम् । अतीन्द्रियत्वं प्रत्यक्षाविषयत्वं नतु इन्द्रियजन्यप्रत्यक्षाविषयत्वं तथा सति ईश्वरप्रत्यक्षविषयस्यापि तथात्वेन असिद्धत्वोक्तेरसांगत्यापातात् । २ प्रथमविशेषाणामित्यर्थः । ३ कालसंबन्धमित्यर्थः । ४ क्वचिदपि स्वभावातिरिक्तशक्तौ प्रमाणं नास्तीत्येवंरूपमित्यर्थः । ५ गुणवत्त्वे हेतौ प्रत्यक्षत्वस्य विशेषणत्वादिति फलितम् । ६ वायुश्च परमाणवश्चेति द्वन्द्वसमासः नतु वायोः परमाणव इति षष्ठीतत्पुरुषः । परमाणुमात्रस्यातीन्द्रियत्वात् । ७ अतीन्द्रियत्वाप्रसिद्धिमूलक इति शेषः । ८ परमाणूनां नित्यद्रव्यत्वेनानाश्रितत्वस्वीकाराद् वायुग्रहणम् । ९ द्वयो रूपघटयोर्यथा । ज्ञानात्मनोरन्यतरस्य ज्ञानस्य वा यथा । आत्मनस्तु नित्यद्रव्यत्वेनाश्रयित्वप्रसिक्तिरेवनेति भावः ।

विपक्षे च वह्निस्वरूपस्यैव कारणत्वात् प्रतिबन्धकाभावकारणत्वस्य पुरस्तान्निरस्तत्वात् मन्त्रादिसमवधानासमवधानयोरविशेषेण कार्यजननप्रसङ्गो बाधकः । नचैवंविधधर्माश्रयत्वे गुणकर्मादेरपि द्रव्यत्वप्रसङ्गः । तेषां गुणानधिकरणत्वात् । नचैवंविधधर्माश्रयत्वाद्गुणाधिकरणत्वमपि स्यादिति वाच्यम् । प्रसङ्गस्य विपर्ययापर्यवसायित्वात् । नहि यद्गुणानधिकरणं तदेवंविधधर्माधिकरणं न भवतीति प्रतिवादिसंप्रतिपन्नमुदाहरणमस्ति, येनायं प्रसङ्गो विपर्यये पर्यवसायी स्यात् । शक्तिव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य पक्षकोटिनिक्षिप्तत्वात् ।

द्वितीयानुमानेपि मायावादिनं प्रति नेश्वरकारणत्वेन सिद्धसाधनता । तस्योभयवादिसंमतकारणातिरिक्तत्वाभावादीश्वरकारणत्वस्य वेदान्तिभिरभ्युपगमात्, जन्यभावजन्य इति विशेषणान्तरप्रक्षेपेण भाट्टस्याप्यर्थान्तरपरिहारसम्भवात् । नचैवं सति नित्येषु शक्त्यभावप्रसङ्गः । अनित्येषु शक्तिसिद्धौ तद्दृष्टान्तावष्टम्भत एव नित्येष्वपि तत्सिद्धेः, सलिलपरमाणुरूपादिवन्नित्येषु[1] तस्या अनित्यत्वोपपत्तेः । व्रीहीन्प्रोक्षतीत्यादिद्वितीयाश्रुतिभिश्च व्रीह्यादिषु अतीन्द्रियशक्तिसद्भावसिद्धिः ।

नचादृष्टस्य चेतनधर्मस्याचेतनेषु व्रीह्यादिष्वसंभवात् [2]तद्विषयक्रियाजन्यतामात्रेण तदी-

---

क्रिया सा कादाचित्की न वा, नचेत्तन्नित्यतया संयोगादिनित्यतापत्तिः । कादाचित्की चेदतिशयान्तरपूर्वकत्वेऽनवस्था । अतत्पूर्वकत्वे हेतोस्तत्रैव व्यभिचार इति भावः । विपक्षे बाधकमाह—**विपक्षेचेति** । विपक्षे मन्त्रादिसमवधानासमवधानयो । अनादरे सप्तमी । अविशेषेण कार्यजननप्रसङ्गो बाधकः, कुतः, अग्निस्वरूपस्यैव कारणत्वात् । प्रतिबन्धाभावकारणत्वस्य पुरस्तान्निरस्तत्वादिति योजना दूषणान्तरमुक्तं निराकरोति—**नचैवमिति** । यद्यपि शक्तिवादिनां गुणादिष्वप्येवं धर्मोऽभिमतस्तथापि माभूद्गुरुत्वस्थितिस्थापकादेरुक्तरूपतत्तदवान्तरजात्याश्रयत्वमात्राद्द्रव्यत्वप्रसक्तिः । अथ तद[3]प्यनेकवृत्तित्वाद्द्विष्ठमपि भवतीति मतं तथापि गुणवत्त्वं द्रव्यत्वप्रयोजकं नच तद्गुणादावप्यस्तीति न द्रव्यत्वप्रसक्तिरित्याह—**तेषामिति** । तर्ह्यनेनैव गुणाधिकरणत्वमपि प्रसञ्जनीयमिति तत्राह—**नचैवमिति** । प्रशिथिलमूलतया आपादनं दूषयति—**प्रसङ्गस्येति** । एवं ह्यस्य विपर्ययः, विप्रतिपन्नं गुणादि एवंविधधर्मानधिकरणं गुणानधिकरणत्वादिति । नचात्र व्याप्तिरस्ति । शक्तिगुरु[4]त्वाश्रयव्यतिरिक्तस्य सर्वस्य पक्षकोटिनिक्षिप्तत्वात् । अस्तु तर्हि शक्तिरेव विपर्ययपर्यवसानभूमिः । तस्याः गुणानधिकरणत्वादद्विष्ठातीन्द्रियत्वादिविशिष्टधर्मानाश्रयत्वाच्च । तथा शक्तावपि शक्तिस्वीकारेणानवस्थापातादिति चेन्नैवम् । नैयायिकादिमते तदसिद्धेः । नच परसिद्धेन दृष्टान्तेन प्रसङ्गः प्रसरमासादयतीति सांप्रतम् । उभयवादिप्रमितस्य साधनाङ्गतानियमभङ्गप्रसङ्गादितिभावः ।

एवं प्रथमानुमानं समर्थयित्वा स्फोटः संप्रतिपन्नस्फोटकारणातिरिक्तकारणजन्य इत्यनुमानेऽर्थान्तरतामुक्तां परिहरति—**द्वितीयेति** । ननु भवतु वेदान्तिभिरीश्वराङ्गीकारादुभयवादिसंप्रतिपन्नत्वेन तदतिरिक्तत्वाभावान्नेश्वरेणार्थान्तरता, मीमांसकानां त्वनीश्वरवादित्वाद्भवत्येव तेनार्थान्तरतेति तत्राह—**जन्यभावेति** । तथाच न नित्येश्वरेणार्थान्तरतेति भावः । भाट्टस्यापीत्युपलक्षणम् । तर्हि नित्यगतनित्यशक्तावव्याप्तिरित्याशङ्क्य निषेधति—**नचेत्यादिना** । नित्यद्रव्येषु द्रव्यत्वेन नित्यगुणेषु गुणत्वेन सामान्यादिषु च शक्त्यन्यनित्यत्वेन संप्रतिपन्नवदेव शक्त्यनुमानादिति भावः । स्यादेतत्, साध्यतां नाम, नित्यता तु कथं स्यात्, यावता शक्त्य[5]पाधावेकरूपायां नित्यत्वानित्यत्वविरोधादिति तत्राह—**सलिलेति** । इदमत्राकूतम् । नेयं शक्तिरेकैव येनैकस्याः शक्तेर्जन्यत्वमजन्यत्वं च विप्रतिषिध्यते, अपितु प्रतिपदार्थविभिन्ना, तथाचावयविषु अनित्यत्वेपि रूपस्य पाथःपावकपरमाणुषु नित्यत्ववन्नित्यत्वं किं न स्यादिति । आधेयशक्तावागमं प्रमाणं समर्थयते—**व्रीहीनिति** ।

यत्तु मुख्यार्थानुपपत्त्युपन्यासेनार्थान्तरत्वमुक्तं तदनूद्य दूषयति—**नचेत्यादिना, वाच्यमित्यन्तेन** । तत्र

---

१ अपीतिशेषः । २ व्रीह्यादिविषयकेत्यर्थः । ३ गुरुत्वादिवृत्तिसामान्यमपीत्यर्थः । ४ शक्तेर्गुरुत्वाश्रयाच्च व्यतिरिक्तस्येत्यर्थः । ५ शक्तित्वरूपे धर्मे इत्यर्थः ।

यत्त्वप्रतिपत्त्युपपत्तेश्च द्वितीयाश्रुतिर्गौणीति वाच्यम् । धर्माधर्मलक्षणादृष्टविलक्षणस्यैव कस्यचिदतिशयस्य तण्डुलपिष्टपुरोडाशादिपरम्परया प्रधानापूर्वजननसामर्थ्यापरनामधेयस्याभ्युपगमात् । अन्यथा स्वरूपेणैव व्रीह्यादीनां तत्साधनत्वे प्रोक्षणादिविधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात्, दृष्टस्यासंभवे चादृष्टस्यैव कल्पनीयत्वात्, सम्भवति च मुख्ये लक्षणाश्रयणस्यानवकाशत्वात् ।

एतेन लीलावतीकारस्यापि निराकृतः प्रयोगः । प्रमाणानामागमार्थापत्त्यनुमानानां दर्शितत्वेन प्रमाणेनानुपलभ्यमानत्वादिति हेतोरसिद्धेः । तदेवमर्थप्रत्यायनशक्तिसद्भावात्पदानां तदभिहितेभ्यः पदार्थेभ्यः सन्निधानादिसहकारिवशात्पदार्थानामन्योन्यान्वयप्रतिपत्तिर्लक्षणया सिध्यतीति सिद्धम् ॥१३॥

हेतुमाह—**धर्माधर्मेति** । नास्माभिर्धर्माधर्मात्मकादृष्टं व्रीह्यादिष्वभ्युपेयते, अपितु तद्विलक्षणम् । नह्यतीन्द्रियातिशयः सर्वो धर्माधर्माभिधानः । गुरुत्वादेरपि तत्प्रसङ्गात् । यौहि सुखदुःखफलौ पुरुषार्थावतिशयौ पुरुषसमवेतौ तौ नाम पुण्यापुण्याभिधानौ । एतादृशानि तु क्रत्वर्थानि, तथैव श्रुत्यादिप्रमाणैरवगमादित्यर्थः । यथाच प्रोक्षणादीनां गुणकर्मतया स्वतन्त्रापूर्वकल्पनानवकाशः, तथा भेदलक्षणे[2] भावार्थपादे 'तानि द्वैधं गुणप्रधानभूतानी'[3] त्यत्रोक्तम् । ननु व्रीहीणामेव प्रोक्षितानां तण्डुलादिपरंपरया प्रधानापूर्वनिर्वर्तकत्वमस्तु किमत्रादृष्टेन विनानुपपन्नमिति तत्राह—**अन्यथेति** । एतदनुपपत्त्यात्मकं, प्रमाणान्तरमेव वोच्यते, त्रिविधं ह्यङ्गं दृष्टार्थमदृष्टार्थमुभयार्थं चेति । तत्र दृष्टार्थेष्वपि नियमादृष्टमस्त्येव । केवलं दृष्टे[4] विधिवैयर्थ्यात्, अनन्यलभ्यस्य च शब्दार्थत्वात् । अतोविध्यन्यथानुपपत्तिरप्यदृष्टसाधिकेत्यर्थः । ननु दृष्टसंभवेनादृष्टकल्पनाऽयुक्तेति तत्राह—**दृष्टस्येति** । ननु भवतु विध्यन्यथानुपपत्त्याऽदृष्टं, तच्च चेतनसमवायि, चेतनधर्मत्वात् भावनाया इति तत्राह—**संभवति चेति** । अयमर्थः । व्रीहीन्प्रोक्षतीति द्वितीयाश्रुत्या व्रीहीणामेव प्रोक्षणेन संस्कार्यत्वं श्रुतं ननु सक्तूनामिव होमेन भस्मसाद्भूतानां विनियोक्ष्यमाणत्वानुपपत्तिः येन सक्तुभिरितिवद्व्रीहिभिरिति श्रुतविनियोगभङ्गावकाशः । नच तीर्थस्नानादिवत्कर्तृधर्मता[5] । तदिह न विषयतामात्रेण द्वितीया श्रूयते किंतु संस्कारजन्यातिशयाधारतया । तथा[6] सति लक्षणा स्यात् । नच विनाकारणं लक्षणा । अतिप्रसङ्गात् । नचागमैकभूमिषु प्रमाणान्तरावतारो, येन विरोधशङ्कापि स्यात् । तदुक्तं भाष्यकृद्भिः 'न विधौ परः शब्दार्थ' इति ।

यत्तु श्रीवल्लभेन शक्त्यपह्नवायानुमानमुक्तं तदप्युक्तप्रकारेण दूषितमित्याह—**एतेनेति** । एतेनेत्येतद्विवृण्वन्नसिद्धिमाह—**प्रमाणानामिति** । किंच यच्छब्दतच्छब्दयोस्तावदर्थपर्यालोचनायामनुमानशरीरं पूतिकूष्माण्डायते । तथाहि यत्तच्छब्दाभ्यां साध्यविवक्षायां यथा नीलं पीतरूपेणेति दृष्टान्तासङ्गतिः । नीलरूपविवक्षायां तु पक्षासङ्गतिः । अन्यश्चानुगतोर्थोऽनतिप्रसङ्गी दुर्निरूपः, सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । तथाहि विवादपदं स्वरूपमात्रसंबद्धातीन्द्रियसापेक्षं जन्यजनकत्वादात्मवदिति शक्यमनुमातुम् । नचात्रात्मत्वमुपाधिः । स्वरूपमात्रसंबद्धातीन्द्रियगुरुत्वसापेक्षाणां पतने पाषाणादीनामात्मत्वाभावेन साध्याव्यापकत्वात् । नच विवादपदं स्वरूपमात्रसंबद्धातीन्द्रियभावनासापेक्षमदृष्टसापेक्षमिति वा जनकत्वादात्मवदित्यपि प्रसङ्गेनाभाससमानयोगक्षेमता । आत्मत्वस्यैव तत्रोपाधित्वात् । यच्च तेनोक्तं शक्तेरपि शक्त्यन्तरापेक्षायामनवस्थितिः, अनपेक्षत्वे तयैव व्यभिचार इति । तदसत् । शक्तस्य कारणत्वाभ्युपगमात्[9] । नचान्ततः प्रतीतिं प्रत्यपि कारणत्वमस्तीति[10] वचनीयम् । प्रत्यक्षप्रतीतेरेवार्थजन्यत्वात्, शक्तेश्चाप्रत्यक्षत्वात् । अनुमानादीनां तु नार्थजन्यत्वमितरथाऽतीताद्यनुमानानुदयप्रसङ्गात् । नच योगिनामतीताद्यपि प्रत्यक्षमिति प्रत्यक्षेप्यर्थजन्यत्वं शक्यभञ्जनम् । अतीतादीनां प्रत्यक्षत्व एव विवादात् । यथाह परमर्षिः—'विद्यमानोपलम्भना'[11] दिति । वादार्थमुपसंहरन् शक्तिसमर्थनस्य समन्वयोपयोगमाह—**तदेवमित्यादिना** । अर्थप्रत्यायनशक्तिसद्भावात्पदानां

---

१ सर्वत्रैवहि वाक्यार्थो लक्ष्य एवेति च स्थितमिति मीमांसकसिद्धान्तादिति भावः । २ कर्मभेदलक्षणबोधके इत्यर्थः । ३ तान्याख्यातानि द्वैधं द्विधा गुणकर्मप्रतिपादकानि प्रधानकर्मप्रतिपादकानि चेति सूत्रार्थः । ४ केवलदृष्ट इति समस्तः पाठो भाति । ५ प्रोक्षणस्य गुणकर्मत्वादिति हेतुः । ६ विषयतामात्रेण द्वितीयास्वीकारे सति । ७ लक्षणाबीजभूतेति शेषः । ८ धर्माधर्मादिरूपातीन्द्रियसापेक्षत्वमात्मनि बोध्यम् । ९ शक्तौ शक्तत्वाभावेन कारणत्वरूपहेतोरभावाद् व्यभिचाराभावः । १० शक्तेरिति शेषः । ११ इन्द्रियैरिति शेषः ।

ननु पदानामेवान्योन्यान्वितस्वार्थाभिधायकत्वसंभवे किमिति पदार्थानां लक्षणयान्योन्यान्वयप्रतिपत्तिजनकत्वमास्थीयते । तथाहि योग्येतरान्वितस्वार्थेषु पदानामावापोद्धारदर्शनात्तत्रैव सामर्थ्यमध्यवसीयते । यद्यपि प्रतिप्रयोगं विशेषान्तरतत्संसर्गयोर्व्यभिचारः, तथापि योग्येतरान्वितस्य स्वार्थमात्रस्याव्यभिचारात् प्रथमावगतयोग्येतरान्वितस्वार्थाभिधानसामर्थ्यानुसारेण प्रयोगान्तरेष्वपि तथैव कल्पयिष्यते ।

ननु किमनभिहितेन पदार्थेनान्वितं स्वार्थमवबोधयति गोपदमुत पदान्तराभिहितेन । नाद्यः । एकस्मादेव पदात्तत्तदर्थान्वितस्वार्थावबोधसंभवेन पदान्तरस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । तथाहि गामानयेत्यत्र गोपदं यावदानयपदेन गोपदार्थान्वितस्वार्थो नाभिधीयते न तावत्तदन्वितस्वार्थमभिधातुमर्हति, एवं तदपि पदं यावत्स्वार्थान्वितमर्थं गोपदं नाभिदध्यात् तावत्तदन्वितस्वार्थं नाभिधत्ते ततश्च गोपदेन तदन्वितस्वार्थेऽभिहिते पश्चादानयपदेन तदन्वितः स्वार्थोऽभिधातव्यः, सति च तस्मिन् गोपदेन स्वार्थोऽभिधातव्य इति व्यक्तमेव परस्पराश्रयत्वम् । पदार्थमात्राभिधानपूर्वके तु तदन्वि-

---

पदैरेव स्वाभिहितपदार्थेभ्यो द्वारभूतेभ्यः सन्निधानादिसहकारिवशात् पदार्थानामन्योन्यान्वयप्रतिपत्तिर्लक्षणया सिद्ध्यतीति सिद्धमित्यन्वयः । 'इत्येषा सदसत्प्रकारविधुरा[2] माया दुरुन्नीतितो मूलत्वात्प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्या सहायोहिता । शक्तिर्विश्वमयस्य यस्य विशदानन्दप्रबोधोदधेर्निर्धूताखिलभेदगन्धममलं वन्दे भवानीपतिम् ।'

पदार्थान्वयप्रतिपत्तिः पदैर्लक्षणया सिद्ध्यतीत्युक्तं, तत्र पदार्थानामन्वितावस्थापि पदैरभिधेयैव न लक्ष्येति अन्विताभिधानवादिनः[3] प्रत्यवतिष्ठन्तेतराम्—**नन्वित्यादिना ।** श्रौतत्वसंभवे लक्षणा न न्याय्या, मुख्यामुख्ययोर्मुख्यस्याभ्यर्हितत्वादिति भावः । नन्वन्विते सामर्थ्याश्रयणाद्वरं स्वरूपमात्रे सामर्थ्याश्रयणमतिलाघवात् इतरथा गौरवप्रसङ्गादिति तत्राह—**तथाहीति ।** प्रमाणगर्भगौरवं न दोषायेति भावः । नन्वेकस्मिन्प्रयोगे बन्धनान्वितं गोत्वं प्रतीयते अपरस्मिन्नानयनान्वितम् अपरत्र दर्शनान्वितमिति व्यभिचारिणौ पदार्थान्तरतदन्वयौ, अव्यभिचारि च गोत्वम्, अव्यभिचारिणि सामर्थ्यं युक्तमाश्रयितुमैकरूप्यादतः पदार्थमात्रमेव पदशक्तिगोचर इति तत्राह—**यद्यपीति ।** ननु किमित्येवं व्यभिचारिणोरपि पदार्थान्तरतत्संसर्गयोरनुगतमेकं रूपं आपाद्य अनुगते[4]शक्तिकल्पनानिर्बन्ध इति तत्राह—**प्रथमेति ।** तदुक्तं वाक्यार्थमातृकायां नाथेन 'आकाङ्क्षासन्निधिप्राप्तयोग्यार्थान्तरसंगमात् । स्वार्थानाहुः पदानीति व्युत्पत्तिः[5] संश्रिता यदा । अन्वय[6]व्यभिचाराभ्यां तदा दोषो न कश्चन ॥' इति । **प्रयोगान्तरेषु** तुरगमानयेत्यादिषु इत्यर्थः ।

अत्राभिहिता[7]न्वयवादिनामाक्षेपमवतारयति—**नन्वित्यादिना ।** येन पदार्थान्तरेणान्वितं स्वार्थमभिदधाति गोपदं तत्किमन्येनानभिहितम् उताभिहितम् । आद्ये पदान्तरवैयर्थ्यं, विनैव तदभिधानं तदन्वयलाभात् एकपदादेव सर्वार्थप्रतीतिप्रसङ्गात् । नच योग्येतरमात्रान्विताभिधानेपि तद्विशेषान्विताभिधानसिद्धये पदान्तरोपादानम् । विशेषान्विताभिधानेप्यभिहितानभिहितविकल्पस्य तुल्यत्वात् । द्वितीयं दूषयति—**न द्वितीय इति ।** आनय इति पदेन गोत्वान्विततयाऽनयनाभिधाने सति आनयनान्वितं गोत्वं गोपदमभिदध्यात् । एवं गोपदेनानयनान्विते गोत्वेऽभिहिते तदन्वितमानयनमानयेतिपदमभिदध्यादित्यन्योन्याश्रय इति खण्डलकार्थः । ननु नात्र परस्पराश्रयताया अवतारः, परस्परनिरपेक्षाणि प्रथमं पदानि पदार्थानसंसृष्टानभिधाय पश्चादन्योन्यान्वितांस्तानेव पदार्थानभिदधत इति तत्राह—**पदार्थमात्रेति ।** न केवलमेवं कल्प-

---

१ इदमन्योन्यान्वयान्वयि । २ सत्त्वासत्त्वाभ्यामनिर्वाच्येत्यर्थः । दुरुन्नीतितोऽचिन्त्यरचनारूपत्वान्माया । प्रबोधभयतो विद्याभयादविद्या सहायत्वेन कल्पितेति योजना । ३ योग्येतरान्वितशक्तिवादिनो भाट्टाः । ४ अनुगते शक्तिकल्पनेति सप्तमीसमासः । ५ शक्तिग्रहः । ६ आवापोद्धाराभ्यां तदा योग्येतरान्वितस्वार्थे शक्तिस्वीकारात् विशेषान्तरतत्संसर्गयोर्व्यभिचाररूपो दोषो नेत्यर्थः । ७ समभिव्याहारविशेषरूपाकाङ्क्षाभास्यः संसर्ग इति वादिनां नैयायिकानामित्यर्थः । वाक्यलक्ष्यः संसर्ग इति वादिनां वेत्यर्थः ।

ताभिधाने द्विरभिधानमप्रमाणमनुपपद्यमानं चापद्येत । ननु द्विरभिधानं न पदजातस्य, साहचर्यवशात्स्वार्थेषु प्रथमं स्मारकाणां पश्चादन्विताभिधायकत्वाभ्युपगमादिति चेन्मैवम् । साहचर्यदर्शनदशायामन्वितानामेवानुभूततया तथैव स्मरणस्यावश्याश्रयणीयत्वात् । नहि पदं पदार्थमात्रप्रतिपत्तये प्रयुज्यते, किंतु व्यवहाराय, स चान्वित एवेति कथमनन्वितानामेव पदार्थानां पदेभ्यः स्मृतिः स्यात् । तथा च गां पश्येति प्रयोगे गोपदेन पूर्वानुभूतानयनान्वितस्वार्थस्य स्मारितत्वात्पश्येति पदमनाकाङ्क्षितार्थमसङ्गतं प्रसज्येत, एवं प्रासादं पश्येत्यत्र प्रासादान्वितस्वार्थाभिधायकत्वात्पश्येति पदस्य न गोपदं तेन संबध्येत । तथाच वाक्यार्थः क्वापि परिनिष्ठितो न सिध्येत् ।

नन्वव्यभिचाराद्गोपदं स्वार्थमात्रमेव स्मारयति, नार्थान्तराणि, तेषां व्यभिचारित्वादिति चेत् । मैवम् । पटूभ्यासादरप्रत्ययैराहिताया भावनायाः प्रबोधवेलायाः स्मरणहेतुत्वाङ्गीकारात् । तत्प्रबोधस्य च व्यभिचारिण्यर्थान्तरे परिगणितप्रणिधानसाहचर्यादिजन्मनोऽविशेषात् । परिगणिता हि स्मृतिहेतवः प्रणिधानाभ्यासलिङ्गलक्षणसादृश्यपरिग्रहाश्रिता-

---

नायां प्रमाणाभावः, अपितु प्रमाणविरोधश्चेत्याह—**अनुपपद्यमानं चेति** । तथाहि संसृष्टांशेपि चेत् पदानि गृहीतसंगतिकानि, तमपि प्रथममेवाभिदध्युः, अगृहीतसंगतिकत्वे पश्चादपि नाभिदध्युः इत्यस्त्येवानुपपत्तिः, सकृत्प्रयुक्तशब्दस्य विरम्यव्यापारानुपपत्तिर्वानुपपत्तिः । ननु न प्रथममभिधायकानि पदानि, येन द्विरभिधानं प्रसज्येत, अपितु प्रथमं पदार्थेषु स्मृतिरेव जायते सहचरितदर्शनात्, सहचरितानि हि पदार्थैः प्रथमं पदान्यनुभूतानि देवदत्तदर्शनादिवत्तत्सहचरितयज्ञदत्ते, अनन्तरं तु संसृष्टदशायां स्मारितानां पदार्थानामभिधानमिति तदेतच्छङ्कयित्वा परिहरति—**मैवमिति** । अन्वितपदार्थैः साहचर्यमेवोपपादयति—**नहि पदमिति** । व्यवहारसमर्थसंसृष्टपदार्थैः साहचर्यात्तादृगर्थस्मारकपदानां पदार्थमात्रस्मारकत्वमप्रसिद्धमित्यर्थः । अङ्गीकारे च दूषणान्तरमाह—**तथाचेति** । अयमर्थः । गामानयेति प्रयोगे गोपदस्यानयनान्वितगोत्वेन साहचर्योपलम्भात् गां पश्येति प्रयोगेपि कारकाभिधायिगोपदमानयनान्वितमेव गोत्वं स्मारयेदिति पश्येति पदमनाकाङ्क्षितार्थमसङ्गतं प्रसज्येत । एवं तस्मिन्नेव प्रयोगे गोपदमपि पश्येत्यनेन क्रियावाचिनाऽनाकाङ्क्षितार्थस्मारकमसङ्गतमेव स्यात्, पश्येत्यस्य प्रयोगान्तरेऽर्थान्तरसाहचर्यदर्शनादिति । उक्तामव्यवस्थां सर्ववाक्येष्वतिदिशति—**तथाचेति** ।

साहचर्याविशेषेपि पदार्थान्तरवैषम्यं शङ्कते—**नन्विति** । व्यभिचारेपि भूयोदर्शनाद्याहितसंस्कारोद्बोधादुत्पद्यमाना स्मृतिर्नानन्वितान्वितपदार्थयोर्विशिष्यत इति परिहरति—**मैवमिति** । भावना संस्कारः । सकृद्गृहीतेपि तडिदादौ पटुप्रत्ययः, कण्डिकादावभ्यासप्रत्ययः, अद्भुतेष्वादरप्रत्ययः, तथाप्यप्रबुद्धस्य न स्मृतिजनकत्वमिति प्रबोधग्रहणम् । ननु भावनोद्बोध एव न तथा व्यभिचारिणि, यथा अव्यभिचारिणि पदार्थमात्र इति, तत्राह—**तत्प्रबोधस्येति** । प्रबोध उद्बोधः । परिगणितेभ्यः प्रणिधानसाहचर्यादिभ्यो जन्म यस्य प्रबोधस्य तस्येत्यर्थः । भगवदक्षपादेन परिगणितानेव शास्त्रान्तरे स्मृतिहेतून्दर्शयति—**परिगणिता हीति** । **स्मृतिहेतवः** संस्कारोद्बोधनद्वारेति शेषः । प्रणिधानं मनोऽवधानम् । अभ्यासः प्रसिद्धः । लिङ्गाद्व्याप्तिसंस्कारः । लक्षणं धवलच्छत्रादिचिह्नं राजादिसंस्कारोद्बोधकम् । सादृश्यं शुक्तिभास्वरतादि रजतादिसंस्कारोद्बोधकम् । परिग्रहः स्वीकारः कलत्रादिसंस्कारस्य । एवमाश्रिताश्रयावपि परस्परसंस्कारस्य । सम्बन्धः सहचारः सहचरितसंस्कारस्य । आनन्तर्यं पूर्वतनपदार्थसंस्कारस्य । वियोगः कामिन्यादौ । एककार्यमेकस्मादुत्पन्नकार्याणामन्यसमसंस्कारस्य । विरोधः सर्पनकुलादौ । अतिशयेनातिशयिते । व्याप्त्यां व्याप्यव्यापकयोः । व्यवधानं प्रियतमव्यव-

---

१ पदपदार्थयोरित्यादिः । २ उद्बुद्धाया इत्यर्थः । ३ विशेषान्वितार्थस्मारकत्वेत्यादिः । ४ संस्कारस्येति शेषः । ५ भूयोदर्शनरूपः । स च संस्काराधायकः संस्कारोद्बोधकश्चेत्यभिप्रेत्येदम् । ६ ज्ञायमानाल्लिङ्गाद् व्याप्तिसंस्कार उद्बुध्यते इति भावः । ७ संस्कारस्येति निष्कृष्य संबध्यते । ८ एकस्य कार्यमिति समासः । भावप्रधाननिर्देशश्चायम् । ९ संस्कार उद्बुध्यते इति शेषः । १० नियतसाहचर्यरूपयेत्यर्थः । आश्रिताश्रयसंबन्ध आधाराधेयभावसंबन्ध इति भाति । ११ प्रियतमे व्यवहिते वस्तुनि संस्कारोद्बोधकम् ।

श्रयसंबन्धानन्तर्यवियोगैककार्यविरोधातिशयव्याप्तिव्यवधानसुखदुःखेच्छाद्वेषभयार्थित्वक्रियारागधर्माधर्माः प्रामाणिकैः, अस्ति चेहयोग्येतरान्वयस्यापि साहचर्यं स्मरणहेतुः । तस्मात्पदैरभिहिताः पदार्था एवाकाङ्क्षादिमन्तः परस्परान्वयं बोधयन्तीति युक्तमाश्रयितुम् ।

मैवं, त्वयापि पदार्थविषयाः प्रत्ययाः प्रमाणविपर्ययसंशयादिष्वनन्तर्भावात्स्मृतय एष्टव्यास्ताश्चान्वितगोचरा न स्वरूपमात्रगोचरा इति तुल्यो दोषः । नच वाच्यमभिधानतः स्मारितमेव वाक्यार्थान्वयि न साहचर्यमात्रादिति । गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीत्यादौ पदानभिहिततीरादीनां वाक्यार्थानन्वयप्रसङ्गात् । अभ्यासातिशयश्च पदार्थस्मरणहेतुः । सच यथा पदानां स्वार्थेषु, न तथार्थान्तरेषु । तेषां व्यभिचारित्वात् । तथा च स्वरूपमात्रेणैव पदेभ्यः स्मारिताः पदार्थाः आकाङ्क्षादिमन्तः पदैरन्विता अभिधीयन्त इति न परस्पराश्रयता ।

नापि पदान्तरानाकाङ्क्षा । आकाङ्क्षा हि प्रतिपत्तुर्जिज्ञासा, साचाभिधानापर्यवसा-

---

हिते । सुखदुःखादि तज्जातीयस्य[1] तद्धेतोश्च । अर्थित्वमर्थनीये[2] । अर्थित्वं तु अप्राप्तविषये पुनःपुनरिच्छा । तेनेच्छया न पौनरुक्त्यम् । क्रियारागः क्रियासक्तिः स्वविषयस्य । धर्माधर्मौ शुभाशुभविषयसंस्कारोद्बोधकौ । यस्मादेवमन्विताभिधानपक्षो न घटतेऽतोभिहितान्वयपक्ष एव श्रेयानित्युपसंहरति अभिहितान्वयवादी—**तस्मादिति ।**

अत्रान्विताभिधानवादी स्वपक्षदूषणं प्रतिबन्द्या समादधाति—**मैवमित्यादिना ।** पदार्था एव पदैरभिधीयन्ते तदन्वयस्तु लक्ष्यते[3] इति यस्याभिहितान्वयवादिनो मतं तेनापि पदार्थविषयाः प्रत्ययाः प्रमाणत्वेन नाभ्युपगन्तुं शक्याः । अनधिगतार्थगन्तृत्वाभावात्, सर्वस्य सत्त्व[4]प्रसङ्गाच्च । नापि विपर्ययसंशयत्वाभ्याम् । यथार्थनिश्चयत्वात् । अतः परिशेषात्स्मृतय एवैष्टव्याः ताश्च न पदार्थमात्रगोचराः, सहचरितदर्शनात् खल्वयं संस्कारोद्बोधः, साहचर्यं चान्वितैः पदार्थैः नत्वनन्वितैरित्यायुष्मतैवावेदितम् । तथाच कथं त्वन्मतेपि पदार्थमात्रस्य प्रथमं स्मरणं सोऽयमात्मीय एव वाणो भवन्तं प्रहरतीति भावः । ननु द्विविधा स्मृतिः पदजनिता, साहचर्यादभिधानाच्च । तत्र साहचर्यमन्वितेपि समानम् । अभिधानं तु पदार्थमात्रे । अभिधानद्वारा च यत्स्मारितं तदेव वाक्यार्थान्वयोपयोगि नेतरदिति ब्रूमः, देवदत्त गामानयेत्यादौ[5] तत्सहचरितयज्ञदत्तादेरन्वयादर्शनात्[6]ततो वैषम्यमिति तत्राह—**नचेति** । हेतुमाह—**गङ्गायामिति ।** यदि ह्यभिधानेन स्मारितमेव वाक्यार्थोपयोगि, तर्हि तीरादिपदार्थानां वाक्यार्थान्वयो न स्यात्तेषामभिधानाभावान्मुख्यार्थसाहचर्यादेव स्मारितत्वादित्यर्थः । तत्किमेवमनुपपत्तिसाम्यापादनेन निर्वृत्तो[7] भवान् तथाच मतानुज्ञाराजयक्ष्मकक्षीकारः स्यादित्यतः स्वपक्षे परिहारमाह—**अभ्यासेति ।** यस्मादव्यभिचारिपदार्थेष्वभ्यासातिशयात्तावन्मात्रस्य प्रथमं स्मरणोपपत्तिः, अतः पूर्वोक्तः परस्पराश्रयपरिहारः स्थित एवेत्याह—**तथाचेति ।** तदुक्तं शाब्दनिर्णये—'क्रमेणावगतानर्थान्युगपत्संहतान्[8]थ । प्रमिमीरन्पदानीति नान्योन्याश्रयदोषता' इति । नाथैरपि—'श्रूयमाणं पदं सर्वं स्मारितान्[9]न्वितार्थकम् । न्यायै[10][11]संपादितव्यक्ति पश्चाद्वाक्यार्थबोधकम् ॥ स्मृतिसन्निहितैरेवमर्थैरन्वितमात्मनः । अर्थमाहपदंसर्वमिति नान्योन्यसंश्रय' इति ।

यत्तु सर्वेषां पदानामन्योन्यानाकाङ्क्षितार्थसमर्पणमापादितं तन्न । अभिधानापर्यवसानाद्वा अभिहितार्थापर्यवसानाद्वा पदार्थान्तरे पुरुषस्य जिज्ञासा ह्याकाङ्क्षानाम । यथाहुः—'अभि[12]धानावसाना हि जिज्ञासार्थाच्च जायते । प्रयोजनावसानाच्च पदार्थे सा निवर्तत' इति । नाथेनापि 'अन्वितस्याभिधानार्थ'मित्यादि । तदिहाभिधानानवसानजनिताकाङ्क्षा पदार्थान्तरेपि समाना, तद्विशेषनिर्णयस्तु सन्निहितयोग्यपदावमर्शादित्यभिप्रेत्य परिहरति—**नापीति ।** नच पदत्रयाद्यात्मके अन्यतरानाकाङ्क्षा कारणद्वयाभावादिति[13] वाच्यम् । अश्रूयमाणे हि

---

१ सुखदुःखादिविषयकस्य तद्धेतुविषयकस्य च संस्कारस्योद्बोधकम् । २ संस्कारोद्बोधकम् । ३ आकाङ्क्षया भास्यते इत्यर्थः । ४ प्रमाविषयत्वमेव सत्त्वमित्यभिप्रेत्येदम् । ५ देवदत्तसहचरितेत्यर्थः । ६ अभिहिताद् देवदत्तात्साहचर्यस्मारितस्य यज्ञदत्तादेर्वैषम्यमित्यर्थः । ७ स्वपक्षे परिहारादिति शेषः । ८ अन्वयं विना । ९ अन्वितानित्यर्थः । १० पूर्वमिति शेषः । ११ न्यायेन आकाङ्क्षायोग्यतादिसमवधानरूपया युक्त्या संपादिता व्यक्तिरितरार्थान्वितस्वार्थाभिधानानुकूलशक्त्यभिव्यक्तिर्यस्य तत्तथा । १२ इतरान्वितस्याभिधानमवसानं यस्याः सा जिज्ञासाऽर्थात् उत्थापनप्रयासं विना जायते । प्रयोजनस्य निर्विचिकित्सप्रतिपत्तिरूपस्य अवसानात्समाप्तेर्निष्पत्तेरिति यावत् । पदार्थविषया जिज्ञासा निवर्तते इति योजना । १३ अभिधानापर्यवसानाभिहितार्थापर्यवसानरूपेत्यादिः ।

नादभिहितार्थापर्यवसानाद्वा भवति । यथा वृक्ष इत्यत्र प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाविभक्तेस्स्मरणात्तेनैव तस्यान्विताभिधानासम्भवादन्यस्य चानभिधानादभिधानपर्यवसानायैवाकाङ्क्षा । यथा वा 'विश्वजिता यजेते'त्यत्र कार्यस्य विषयकरणान्विततया प्रतीतस्यैवापर्यवसानाद्विशिष्टाधिकारिकल्पना । तदेवंभूताकाङ्क्षावशात्पदानामन्विताभिधानं न विरुध्यते ।

ननु तथापि पदानामन्विताभिधाने सामर्थ्यं न कल्पनीयं पदस्मारितानामेव पदार्थानामाकाङ्क्षादिवशादन्योन्यान्वयप्रत्यायकत्वोपपत्तेरिति चेत् । मैवम् । मानान्तराधिगतानां पदार्थानां वाक्यार्थप्रत्यायकत्वादर्शनात् । ननु 'पश्यतः श्वेतिमारूपं[2] हेषाशब्दं च शृण्वतः । खुरनिक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धी'रितिन्यायादस्त्येव पदार्थानां संसर्गबोधजनकत्वमिति चेन्न । अनुमानादर्थापत्तेर्वा तत्र संसर्गावगमात् । तथाहि । एषां पदार्थानामेकाधिकरणतयावगतानां प्रत्यायकत्वेनानुमानानतिरेकः, विशकलितावगतानां[3] वार्थान्तराभावे निश्चितेऽर्थापत्तिरेव परिशिष्यते, अनिश्चिते त्वनध्यवसाय एव ।

अपि च शब्दसामर्थ्याजन्यत्वे वाक्यार्थप्रत्ययस्य पदार्थाख्यं सप्तमं प्रमाणमभ्युपेयं

तथा, श्रूयमाणे तु रक्तपटन्यायेनाकाङ्क्षाकल्पनात् । अभिधानापर्यवसानोदाहरणमाह—**यथा वृक्षेति** । वृक्ष इति पदेनापि हि पदत्वादन्वितो वृक्षोऽभिधातव्यः, स च केनान्वित इति विमर्शे न तावद्वृक्षं वृक्षैरित्यादौ कर्मकरणादिभिरिव विभक्त्यर्थेन । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमाविधानात् । 'प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमे'ति प्रातिपदिकार्थादिष्वर्थेषु प्रथमां पाणिनिः स्मरति स्म । नच पदार्थान्तरमभिहितमस्ति । तस्मादभिधानपर्यवसानायैव तत्र तिष्ठतीत्यादौ जिज्ञासेत्यर्थः । अभिहितापर्यवसानस्योदाहरणमाह—**यथावेति** । विषयो धात्वर्थः स एव करणं, तत्र हि पदान्तरश्रवणादभिधानपर्यवसानेऽप्यभिहितापूर्वापर्यवसानमस्ति । विषयनियोज्यव्यावृत्तो[5] हि नियोगः प्रतीयमानोऽनुष्ठानाय कल्पत इति विषयवन्नियोज्येऽप्यस्त्येवाकाङ्क्षेत्यर्थः । प्रतिपादितामाकाङ्क्षां प्रकृतेऽपि दर्शयति—**तदेवमिति** ।

यद्यप्यन्योन्याश्रयादिदोषो नास्ति तथाप्यभिहितपदार्थेभ्य एव संसर्गसिद्धौ पदानामपि सामर्थ्यकल्पनायां कल्पनागौरवं दूषणमित्यभिहितान्वयवादी शङ्कते—**नन्विति** । यदि हि पदार्थानां संसर्गबोधकत्वं स्यात्तदा तदपहाय पदानामपि सामर्थ्यकल्पनायां स्यादेव गौरवं, नतु तदस्ति, प्रमाणान्तरगृहीतपदार्थेष्वदर्शनादित्याह—**मैवमिति** । उक्तं च नाथेन—'किंतु[6] तेषां न दृष्टैषा शक्तिर्मानान्तरोद्गतौ । कल्प्या विशिष्टार्थपरपदसंस्पर्शभाविते' इति । प्रमाणान्तरगृहीतानामप्यस्त्येव संसर्गबोधकत्वमिति शङ्कते—**नन्विति** । अत्र हि दृश्यमानं श्वेतिमारूपमव्यक्तरूपं श्रूयमाणौ च हेषाखुरनिक्षेपशब्दौ श्वेतोऽश्वो धावतीति संसर्गबुद्धिं जनयन्तीत्यर्थः । अत्र किमेकनिष्ठतयावगतमेतत्त्रयं संसर्गबोधकं विशकलिततया वा । प्रथमेऽनुमानतां दर्शयति—**तथाहीति** । यत्र ह्येतत्त्रयमेकत्रावगतं तत्राश्वत्वं दृष्टमिति व्याप्त्या बोधकत्वादनुमानमित्यर्थः । द्वितीयेऽर्थापत्तितामाह—**विशकलितेति** । नन्वर्थान्तराभावे विनिश्चितेऽनुपपत्त्याश्वत्वबोधकत्वाद्भवेदर्थापत्तित्वमर्थान्तराभावोऽपि यदा न निश्चितस्तदा कथमर्थापत्तित्वमिति तत्राह—**अनिश्चितेत्विति** ।

किंच शब्दाजन्यत्वे संसर्गबुद्धेरप्रामाणिकत्वं पदार्थाख्यसप्तमप्रमाणाभ्युपगमो वा प्रसज्येत, प्रत्यक्षादिष्वनन्तर्भावादित्याह—**अपिचेति** । अथ पदस्मारितानामेवेदं सामर्थ्यं, तर्ह्यनेकशक्तिकल्पनागौरवं स्यादित्याह—

---

१ नियोज्यकल्पनेत्यर्थः । २ अरूपमिति छेदः । अव्यक्तत्वार्थको नञ् । ३ व्यधिकरणतया ज्ञातानामित्यर्थः । ४ यथा रक्तपटस्य रञ्जनं रक्ततरत्वार्थं तथा श्रूयमाणे पदत्रयाद्यात्मके पदद्वयेन परस्पराकाङ्क्षाशान्तावपि तृतीयपदेनापि आकाङ्क्षाकल्प्यते शाब्दविशेषनिष्पत्त्यर्थमिति भावः । ५ विषयनियोज्यौ व्यावृत्तौ यस्य स तथा । पूर्वनिपातप्रकरणस्यानित्यत्वात् । करणविशेषविषयकतया नियोज्यविशेषसंबन्धितया च प्रतीयमानो नियोगोऽनुष्ठानाय कल्पते इति भावः । ६ तेषां पदार्थानामेषा संसर्गबोधकत्वरूपा शक्तिर्न दृष्टा किन्तु पदार्थानां मानान्तरादवगतौ सत्यामन्वितार्थतात्पर्येणोच्चरितपदद्वयसमभिव्याहारज्ञापिते वाक्यार्थे कल्प्येति योजना ।

स्यात्। प्रत्यक्षादिषु तस्यानन्तर्भावात्। किंच पदार्थानामनभिहितानां संसर्गबोधकत्वाभावादभिहितानामेव तदेष्टव्यं, तथाच पदार्थानां संसर्गप्रत्ययजननसामर्थ्यं पदानां च पदार्थेषु तत्सामर्थ्याधानसामर्थ्यमिति द्वयं कल्पनीयमिति कल्पनागौरवमभिहितान्वयवादिनः, अन्विताभिधानवादिनस्तु पदानां योग्येतरान्वितस्वार्थाभिधानसामर्थ्यमेकमेव कल्पनीयमिति कल्पनालाघवमित्ययमेव पक्षः श्रेयानिति। अत्राभिहितान्वयवादिनः प्रत्यवतिष्ठन्ते—'विनाभिधेयस्मरणमन्वयाप्रतिपत्तितः। तत्तत्पदार्थस्मृतयस्तेषामन्वयबोधिकाः ॥२५॥' पदकदम्बकश्रवणसमनन्तरमपि कुतश्चिन्मानसापराधादनुपजनितपदार्थस्मृतेर्वाक्यार्थप्रत्ययानुदयादुदयाच्चोपजातपदार्थस्मृतेरन्वयव्यतिरेकाभ्यां पदार्थस्मृतीनां वाक्यार्थप्रत्ययहेतुत्वं तावदवसीयते।

नच पदार्थस्वरूपमात्रविषयस्मृतीनामन्योन्यान्वयबोधकत्वमनुपपन्नमन्यत्रादृष्टत्वादिति वाच्यम्। स्मरणमात्रस्य सामर्थ्याभावेऽपि समभिव्याहृतपदकम्बकसमुपजनितपदार्थस्मृतीनामाकाङ्क्षादिसहकारिणीनां संभवत्येव तद्बोधकत्वं, सहकारिभेदोपादानात्, कथमन्यथा संस्कारेन्द्रिययोरन्यत्र परस्परसंगतार्थाविषययोः प्रत्यभिज्ञायां पूर्वापरदेशकालसंसृष्टैकवस्तुबोधकत्वं, परस्परसहकारितया तथात्वं तु प्रकृतेपि तुल्यम्। न च पदार्थस्मृतीनां स्मृतानां वा पदार्थानामन्वयबोधकत्वे सप्तमप्रमाणाभ्युपगमप्रसङ्गः। लिङ्गप्रकरणस्थानानामिव शब्दप्रमाणान्त-

---

किंचेति। पदार्थानां तावत्संसर्गबुद्धिजननसामर्थ्यम् एकम्, अपरमपि पदानां पदार्थेषु संसर्गप्रत्ययजननसामर्थ्यमुत्पादयितुं सामर्थ्यं, पदैरेवाभिहितपदार्थेषु तादृशं सामर्थ्यमाधीयते। अनभिहितेषु सामर्थ्यादर्शनात्। नैवमस्मत्पक्षे, अन्वितस्वार्थेषु पदानामेकसामर्थ्याश्रयणात्। यद्यप्यर्थसामर्थ्यादन्विते सामर्थ्यकल्पनायां गौरवमस्ति तथापि न सामर्थ्यद्वित्वम्, अपितु स्थौल्यमात्रमिति भावः। अत्र च सामर्थ्यद्वयाभिधानं प्राथमिकपदार्थबुद्धेः साहचर्यात्स्मृतित्वमभिप्रेत्य। तच्च परिहारावसरे स्वयमेव स्फुटीकरिष्यति। उभयसाधारणत्वाद्वावधीरितं पदार्थस्मृतिजननसामर्थ्यमिति। अभिहितान्वयवादे अन्वयव्यतिरेकौ तावत्प्रमाणमाह—**विनेत्यादिना श्लोकेन**। अभिधेयपदार्थस्य स्मरणं विनान्वयस्य वाक्यार्थस्याप्रतिपत्तिरित्यत्राविगानमायुष्मतोपि। ततोवश्यापेक्षणीयाभिधेयस्मरणैः स्मृतैर्वाभिधेयैरन्वयव्यतिरेकवद्भिरन्वयो बोध्यत इत्ययमेव श्रेयानिति श्लोकार्थः। श्लोकं विवृणोति—**पदेत्यादिना**। कदम्बकं समूहः। एवं पूर्वार्धेनान्वयव्यतिरेकौ प्रदर्श्य उत्तरार्धं व्याचष्टे—**अन्वयेति**।

पूर्वपक्षिणोऽनुशयबीजमुन्मूलयति—**नचेत्यादिना**। विशकलितपदार्थमात्रस्मृतीनामदर्शनेपि पदस्मारितपदार्थस्मृतीनां सहकारिवशादुपपद्यत इत्यर्थः। **सहकारीति**। सहकारिणो भेदो विशेषस्तत्संबन्धादित्यर्थः। अन्यत्रादृष्टस्य कथं कल्पनमित्याशङ्क्य प्रतिबन्दीं गृह्णाति—**कथमिति**। यथान्यत्र विभिन्नविषयनिष्ठतया दृष्टयोश्चक्षुःसंस्कारयोः प्रत्यभिज्ञायां सहकारिवैचित्र्यवशात्सोयं देवदत्त इत्येकार्थविषयत्वमेवमत्रापि संभाव्यत इत्युपपाद्य सप्तमप्रमाणत्वं पदार्थानामापादितं परिहरति—**नचेति**। तथाहि श्रुतिवाक्यसमाख्यानां शब्दरूपत्वेपि लिङ्गप्रकरणस्थानानां न शब्दरूपत्वम्। अथ च न शब्दात्पृथक्प्रमाणत्वं, तथेहापीत्यर्थः। यद्यपि प्रकरणमप्यङ्गवाक्यापेक्षं प्रधानवाक्यमिति शब्दरूपमेव प्रतीयते, तथापीतिकर्तव्यताकाङ्क्षाया अर्थरूपत्वादशब्दत्वमभिप्रेतमिति द्रष्टव्यम्। अविनियोजकत्वाद्वा। नहि लिङ्गादीनि साक्षाद्विनियोजकानीति। लिङ्गादिभ्यो वैषम्यं दर्शयितुं तद्वृत्तान्तमाह—**नन्विति**। शाब्दस्यार्थस्यापेक्षितोर्थः शब्देनैव समर्पणीयः, न प्रमाणान्तरेण। नहि त्रयो ब्राह्मणा आगताः कठश्च माठरश्चेत्युक्त्वा तृतीयमङ्गुल्या निर्दिशन्तं सन्तः प्रशं-

---

१ बहुव्रीहिः। २ शक्यगौरवमात्रमित्यर्थः। ३ ननु पदानां पदार्थस्मृतिजननसामर्थ्यमेकं पदार्थेषु च संसर्गबोधजननसामर्थ्यं द्वितीयं पदेषु च पदार्थसामर्थ्याधानसामर्थ्यं तृतीयमिति रीत्या सामर्थ्यद्वयाभिधानमसंगतमत आह अत्र चेत्यादि। ४ नत्वभिधानादिति भावः। ५ पदनिष्ठसामर्थ्येन एकेनैव पदार्थस्मृतिः पदार्थनिष्ठं वाक्यार्थबोधानुकूलसामर्थ्यमित्येतदुभयं जन्यते इति भावः। ६ शङ्काबीजमित्यर्थः। ७ स्मृतिषु विशकलितत्वं क्रमोत्पन्नत्वरूपम्।

र्भावोपपत्तेः । ननु लिङ्गादिषु श्रुतिं कल्पयित्वैव विनियोगप्रतीतेः स्वीकाराच्छाब्दत्वं न विरुद्ध्यते, इह तु पदार्थस्मृतीनां स्मृतानां वा पदार्थानामन्वयबोधकत्वमिति वैषम्यम्, शब्दावगतपदार्थजन्यत्वेनान्वयप्रतीतेः शाब्दत्वे चक्षुषावगतधूमजन्यस्यापि वह्निज्ञानस्य चाक्षुषत्वप्रसङ्ग इति चेन्मैवम् । अन्वयप्रतीतिं जनयतां पदानामवान्तरव्यापारत्वात्पदार्थस्मरणानाम् । नचस्वव्यापारव्यवधानाद्व्यापारवतः करणत्वं विहन्यते । यागादीनामपूर्वव्यवधानेन फलसाधकानामकरणत्वप्रसङ्गात् । नच चक्षुषो लिङ्गज्ञानमवान्तरव्यापारः । अगृहीताविनाभावस्यानुमानानुदयात्, अचाक्षुषस्थलेपि लिङ्गस्य बोधकत्वात् । गुरुमतानुसारिभिरपि लिङ्गप्रकरणादीनामन्तरेणैव श्रुतिकल्पनं विनियोजकानां शब्दप्रमाणान्तर्भावाभ्युपगमाच्च ।

ननु त्वयाप्यभिहितान्वयवादे तिस्रः शक्तयः कल्पनीयाः, पदानां तावदर्थस्वरूपानुभवजननशक्तिरर्थानां चान्योन्यान्वयप्रत्यायनशक्तिस्तदाधानशक्तिश्चापरा पदानामिति । पदानां साहचर्येणार्थस्मारकत्वे पुनः शक्तिद्वयं कल्पनीयं, पदार्थानामन्वयबोधनशक्तिस्तेषु तदाधानशक्तिश्च पदानाम्, अन्विताभिधाने तु पदानामन्योन्यान्वितस्वार्थाभिधानशक्तिरे-

---

सन्ति, प्रशंसन्ति तु कौण्डिन्य इति शब्देनैव समर्पयन्तम् । तदिहापि श्रुतिभिरेव चेत्तत्तदङ्गानि समर्प्यन्ते, समर्थ्यन्ते तदा श्रुतप्रधानेन, नेतरथेति श्रुतिकल्पनयैवैषां लिङ्गादीनां विनियोजकत्वं, न स्वातन्त्र्येण । श्रुतिकल्पनायां च त्वरामन्थरतातारतम्येनैषां प्राबल्यदौर्बल्ये, यथाह परमर्षिः 'अर्थविप्रकर्षा'दिति । अन्येपि "एकद्वित्रिचतुष्पञ्चवस्त्वन्तरायकारितं, श्रुत्यर्थं प्रति वैषम्यं लिङ्गादीनां प्रतीयत" इति । प्रकृतेतु वैषम्यमाह—**इहत्विति ।** न शब्दस्येति शेषः । नन्वशब्दत्वेपि पदार्थानां शब्दावगतत्वात्तज्जन्यप्रतीतिरपि शाब्दी एवेति नातिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—**शब्दावगतेति ।** तामिमां शङ्कां परिहरति सिद्धान्ती—**मैवमिति ।** नात्र शब्दावगतपदार्थजन्यत्वमात्रादन्वयप्रतीतेः शाब्दत्वमुच्यते, येनानुमितेरपि चाक्षुषत्वप्रसक्तिः, किंतु शब्दावान्तरव्यापाररूपपदार्थस्मरणजन्यत्वात् । उक्तं हि 'साक्षाद्यद्यपि कुर्वन्ति पदार्थप्रतिपादनम् । वर्णास्तथापि नैतस्मिन्पर्यवस्यन्ति निष्फले ॥ वाक्यार्थमितये तेषां प्रवृत्तौ नान्तरीयकम् । पाके ज्वालेव काष्ठानां पदार्थप्रतिपादन'मिति । ततो नातिप्रसक्तिरिति भावः । ननु तथापि पदार्थैर्व्यवधानात् पदानां कथमन्वयप्रतीतिं प्रति करणत्वं, तद्ध्यनन्तरफलत्वमिति तत्राह—**नचेति । यागादीनामिति ।** गुरुमतेपि यागस्य फलं प्रति करणत्वमस्त्येवेति भावः । पदार्थेभ्यो लिङ्गज्ञानस्य वैषम्यमाह—**नचेति ।** अथ किमिति न व्यापारस्तत्राह—**अगृहीतेति ।** तज्जन्यस्तदाश्रितो वा यस्तत्क्रियाहेतुः स हि तद्व्यापारो नाम । तथाच कथं चक्षुषि व्याप्रियमाणेप्यगृहीतव्याप्तिकस्य लिङ्गज्ञानमनुत्पद्यमानं चक्षुर्व्यापारः स्यात् । नहि धूमज्ञानमात्रं लिङ्गज्ञानम्, अपि तु व्याप्तस्य सतः पक्षधर्मतया ज्ञानमिति भावः । चक्षुर्व्यतिरेकेणोत्पद्यमानत्वादपि न तद्व्यापारत्वमित्याह—**अचाक्षुषेति ।** अथवा न चक्षुर्जन्यानुमितिः । तस्मिन्सत्यपि नियमेनोत्पत्त्यभावात् । असति चोत्पत्तेरतो नेदं तस्य व्यापार इति ग्रन्थार्थः । यत्तु लिङ्गप्रकरणादि उदाहृतं तदन्विताभिधानवादिनः प्राभाकरस्य भवत्येवोदाहरणम् । श्रुतिकल्पनाव्यतिरेकेणैव लिङ्गादीनि विनियोजकानीति हि गुरूणां मतमित्याह—**गुरुमत इति ।**

यत्तु शक्तिकल्पनागौरवमुक्तं तत्परिहर्तुमुत्थापयति—**नन्विति ।** ननु कथं शक्तित्रयकल्पना, यावता साहचर्यवशादेव प्रथमं स्मृतिः पदार्थेषूत्पद्यते भवतामिवेति, तर्हि शक्तिद्वयमवश्यंभावीत्याह—**पदानामिति ।** यत्तु पूर्वपक्षे स्पष्टीकरिष्यतीत्युक्तंतदत्र स्पष्टीकृतम् । स्वपक्षे च लाघवं स्मारयति—**अन्वितेति ।**

---

१ तदिति । अर्थनिष्ठशक्तीत्यर्थः । २ संबध्यन्ते इत्यर्थः । ३ वस्त्वन्तरायो वस्तुव्यवधानम् । ४ दण्डजन्यं भ्रमणं दण्डसमवेतायां घटोत्पत्त्यनुकूलक्रियायां हेतुः सहकारिकारणम् अतो दण्डव्यापारः । तदाश्रितेऽपि तज्जन्यत्वमस्त्येव । निवेशस्तु तदाश्रितत्वेनेति विशेषः । ५ लिङ्गज्ञानमित्यर्थः ।

कैवेति कल्पनालाघवमिति चेन्मैवम्। त्वयाप्यर्थान्तरे तदन्वये स्वार्थे च पदशक्तीनां कल्पनीयत्वात्। नचार्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायकमपि पदं स्वार्थस्यैव वाचकं नार्थान्तर-तदन्वययोर्जातिवाचकमपि पदं व्यक्तितदन्वययोरिवेति वाच्यम्। विकल्पासहत्वात्। तथाहि किं जातिवाचकपदेन व्यक्तेरिव लक्ष्यत्वमर्थान्तरतदन्वययोरुत वाच्यत्वम्। नाद्यः। पदानामन्विताभिधानभङ्गप्रसङ्गात्। न द्वितीयः। वाच्यत्वे तयोरपि शक्तेरवश्यकल्पनीय-तया गौरवस्य तादवस्थ्यात्। किंचैकैकस्य पदस्य श्रूयमाणस्य स्मर्यमाणस्य वा तत्तत्पदार्थ-स्मरणजननशक्तिः, पुनरेकस्मरणगोचराणां च तेषामेव पदानामन्योन्यान्वितपदार्थाभिधान-शक्तिः, सकलपदगोचरस्य स्मरणस्य पदेष्वन्विताभिधानशक्त्याधानशक्तिश्चेति शक्तित्रयकल्प-नान्विताभिधानवादेपि तुल्या। नचाभिहितान्वयवादेपि शक्तिकल्पनागौरवस्य तुल्यत्वात् विनिगमनाभाव आशङ्कनीयः। विशिष्टार्थप्रत्यायनप्रयुक्तपदकदम्बसमभिव्याहारान्यथानुप-पत्त्या पदस्मारितानामर्थानामन्योन्यान्वयस्य लक्ष्यमाणत्वेनोपपत्तेः शक्तेरकल्पनीयत्वात्, 'अनन्यलभ्यः शब्दार्थ' इति न्यायात्। उक्तं च 'विशिष्टार्थप्रयुक्ता हि समभिव्याहृतिर्जने' इति।

ननु नेयं लक्षणा भवितुमर्हति, तल्लक्षणाभावात्, तथाहि 'वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे

अत्राभिहितान्वयवाद्यन्विताभिधानेपि शक्तित्रयकल्पनामापादयन्परिहरति—**मैवमिति**। स्यादेतत्। यथा-नित्यत्वेसत्यनेकसमवेतरूपजातिवाचकमपि पदं नानेकात्मकव्यक्तीनां तदन्वयस्य समवायस्य वा वाचकं, गोत्व-वाचकं यथा तद्व्यक्तितदन्वययोरवाचकं, तद्वदन्यान्वितस्वार्थवाचकमपि पदं स्वार्थमात्रमेव वक्तीति न शक्तित्रयं कल्पनीयमिति तत्राह—**नचेति**। किं यद्दैवगत्यान्वितं तद्वाचकमित्यन्वयस्योपलक्षणत्वं आहोस्विदन्वितस्य वाचकमिति विशेषणत्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति—**नाद्य इति**। अभिहितान्वयवादिभिरप्येवमभ्युपगमा-द्भावस्येति भावः। द्वितीयेतु शक्तित्रयमवश्यंभावीत्याह—**न द्वितीय इति**। स यदि ब्रूयादन्विताभिधान-वादे शक्तित्रयं, नह्येतदर्थत्रयम्, अपि तु एक एव विशिष्टोर्थः, परंतु सविशेषणत्वमिव शक्तेरिति, तं प्रकारान्तरेण शक्तित्रयमापादयति—**किंचेति**। एषाहि अन्विताभिधानपरिपाटी। प्रथमं श्रूयमाणैः स्मर्यमाणैर्वा पदैरन्यो-न्यासंसृष्टार्थाः प्रत्याय्यन्ते, अन्त्यपदोच्चारणानन्तरं चैकस्मृत्यारूढानि तान्येव पदानि पदार्थानन्योन्यान्विततया प्रतिपादयन्तीति। तथाच पदार्थमात्रेषु संसृष्टपदार्थेषु च प्रत्ययाधाने पदानां सामर्थ्यद्वयं, सकलपदविषयस्मर-णस्य सकलपदेष्वन्विताभिधानसामर्थ्याधानसामर्थ्यं तृतीयम्, एकस्मृत्यनारूढपदानां तत्सामर्थ्याभावादित्यर्थः। ननु शक्तित्रयकल्पनायामुभयोः समानायां कोयमाग्रहः यदभिहितान्वयवाद एव श्रेयानिति तत्राह—**नचेति**। अनन्यलभ्यो हि शब्दार्थः, लभ्यते चान्येभ्योपि व्यवहारः समर्थसंसृष्टपदार्थबोधार्थं प्रयुक्तपदस्मारितेभ्यः पदार्थेभ्यः। नच तस्याशाब्दत्वं, शब्दैरेव लक्ष्यमाणत्वादतो न शक्तित्रयमिति खण्डलकार्थः। एतदुक्तं भवति। पदानां पदार्थस्मृतिजनकत्वं तवापि तुल्यं, स्मृतपदार्थानामन्वयप्रतिपत्तिहेतुतामात्रमपि तुल्यमेव, इतरथा प्राथमिकपदार्थस्मृतेस्तवापि वैयर्थ्यात्, करणत्वं तु मयापि नेष्यते, पदानां पदार्थेष्वन्वयप्रतिपत्तिजननसामर्थ्या-धानसामर्थ्यं भवदीयसमुदायस्मृतिसामर्थ्येन तुल्यं, पदानां स्मृतपदार्थान्वयबोधने यत्सामर्थ्यमभिधानात्मकं त्वया परिकल्प्यते तन्मत्पक्षे नास्तीति मत्पक्षे लाघवमिति। जने मध्यमवृद्धे लोकव्यवहार इति वा पद-समभिव्याहृतिरुत्तमवृद्धस्य पदप्रयोगो वा विशिष्टार्थप्रयुक्तेति मण्डनमिश्रोक्तियोजना।

परस्परान्वये पदानां लक्षणैव वृत्तिर्नतु मुख्येत्युक्तं, तदाक्षिपति मुख्यवृत्तिं मन्वानोऽन्विताभिधानवादी—**ननु नेयमिति**। लक्षणाभावं दर्शयितुं शालिकनाथोक्तं तल्लक्षणमाह—**तथाहीति**। वाच्यस्यार्थस्य गङ्गा-दिरूपस्य वाक्यार्थे घोषप्रतिवासादिरूपे संबन्धानुपपत्तौ सत्यां वाच्यार्थसंबन्धवशात्प्राप्तस्य वाक्यार्थान्वया-

---

१ अन्विताभिधानवादिनेत्यर्थः। २ लक्षणालक्षणस्यासत्त्वादित्यर्थः। ३ पदार्थस्येत्यर्थः। ४ सविशेषणविषय-कत्वमिवेत्यर्थः। ५ अन्वयस्येत्यर्थः। ६ स्मृतपदार्थानामितिशेषः। ७ समभिव्याहृतपदान्तरार्थे इत्यर्थः।

संबन्धानुपपत्तितः । तत्संबन्धवशप्राप्तस्यान्वयाल्लक्षणोच्यते ॥' इति । नचौदनं चैत्रः पचति पिठर इत्यादौ चैत्रपिठरादीनामर्थानां वाक्यार्थसंबन्धानुपपत्तिः, नच पदार्थै[१]र्लक्षितायाः पदार्थानामन्वितावस्थायाः पुनरन्वयान्तरशालिता, तेनेयं न लक्षणा तल्लक्षणविरहादिति चेन्मैवम् । अव्यापकत्वादेतस्य लक्षणालक्षणत्वासंभवात् । नहि विषं भुङ्क्ष्वेत्यादावेतल्लक्षणमस्ति । तत्र सर्वेषां पदानां लक्षकत्वेन वाच्यार्थाभावात्, वाच्यार्थाविनाभूत[२]स्य वाक्यार्थेन पुनरन्वयाभावाच्च ।

यदपि 'मानान्तरविरोधे तु मुख्यार्थस्य परिग्रहे । मुख्यार्थेनाविनाभूते प्रतीतिर्लक्षणोच्यते ॥' इति लक्षणालक्षणं तदप्यव्यापकम् । कुण्डपायिनामयने 'मासमग्निहोत्रं जुह्वती'त्येतल्लक्षणाऽव्यापकत्वात्, 'उपसद्भिश्चरित्वा मासमग्निहोत्रं जुह्वती'ति श्रूयमाणत्वात् प्रसिद्धाग्निहोत्रे चोपसदामभावात्कर्मान्तरेऽग्निहोत्रशब्दः प्रसिद्धाग्निहोत्रसाधर्म्याल्लक्षणया वर्तते । नच तत्र मानान्तरविरोधः, तदर्थस्य मानान्तरागोचरत्वात् ।

द्धेतोर्या शब्दस्य तत्र प्रवृत्तिः सा लक्षणेति श्लोकार्थः । प्रकृते च वाच्यार्थानां वाक्यार्थे संबन्धानुपपत्तिरूपलक्षणभागो नास्तीत्याह—**नचेति** । पिठरं भाण्डम् । यस्तु तत्संबन्धवशात् प्राप्तस्यान्वयादिति लक्ष्यमाणार्थस्य पुनर्वाक्यार्थेऽन्वय उक्तः सोपि नास्तीत्याह—**नच पदार्थैरिति** । नह्यत्र वाक्यार्थद्वयमस्ति, येन लक्ष्यमाणवाक्यार्थस्य वाक्यार्थसंबन्धो भवेत्, स्वेनैव स्वसंबन्धानुपपत्तेरिति भावः । लक्षणमेवेदं लक्षणाया न संभवति, अव्यापकत्वात्, अतो नैतदभावमात्राल्लक्षणाक्षय इति परिहरति अभिहितान्वयवादी—**मैवमित्यादिना** । वाक्यार्थे संबन्धानुपपत्तितः, अत्र कोयं वाक्यार्थोभिमतः किं न्यायपरिशोधनया निष्पन्नोर्थः किंवा क्रिया आहोस्वित्परिशिष्टपदवाच्योर्थः । नाद्यः । तदानीमनिष्पन्नत्वाद्वाक्यार्थस्येत्यभिप्रेत्याह—**नहीति** । नापि द्वितीयः । विषं भुङ्क्ष्वेत्यत्र क्रियाया अविवक्षितत्वात् भुङ्क्ष्वेत्यस्यापि तन्निवृत्तिपरत्वात् । अत एव न तृतीय इत्याशयवानाह—**तत्रेति** । इतरोपि लक्षणांशो नास्तीत्याह—**वाच्यार्थेति** । नहि भोजननिवृत्तिव्यतिरेकेणापरो वाक्यार्थोऽस्ति येनान्वियादिति भावः ।

लक्षणान्तरमप्यनुवदति—**यदपीति** । मुख्यार्थस्य परिग्रहे मानान्तरविरोधे सति मुख्यार्थेनाविनाभूते संबद्ध इति यावत् । मञ्चाः क्रोशन्तीत्यत्राविनाभावादर्शनात्, तस्मिन्नविनाभूते या प्रतीतिः सा लक्षणोच्यत इति योजना । अस्ति कुण्डपायिनामयनगतं कर्म 'मासमग्निहोत्रं जुहोती'ति श्रूयमाणं, तत्र चाग्निहोत्रशब्दो गौण्या प्रयुज्यते इति स्थितम् । उक्तं "क्रियाभिधानम्" इत्यत्र । 'गौण्यपि हि गुणलक्षणयोगेन वर्तते इति लक्षणोच्यते' । लक्षि[६]तलक्षणा हि गौणी, नच तत्र एतल्लक्षणमस्तीत्यव्याप्त्या दूषयति—**तदित्यादिना** । ननु किमिति गौणः, मुख्य एवाग्निहोत्रशब्दः किं न स्यादत आह—**उपसद्भिरिति** । एतच्च भाष्यकारीयं मतं, वार्तिककारमतं त्वनुपादेयमा[७]ससंबन्धात्, विच्छिन्नप्रकरणत्वाच्च, प्रत्यभिज्ञाभावाच्च कर्मान्तरमिति । तच्च दर्शितं प्रकरणान्तराधिकरणमनुक्रामद्भिरस्माभिर्मिथ्यात्ववादपूर्वपक्षावसरे, अस्तु लक्षणात्वं, लक्षणस्य तत्र कथमभाव इति, मानान्तरविरोधाभावादित्याह—**नचेति** । यथाहि गङ्गायां घोष इत्यत्र तद्वाक्यव्यतिरेके[८]ण मानान्तरविरोधो मुख्यार्थपरिग्रहे, न तथेह प्रमाणान्तरविरोधः, तदर्थस्य तदयोग्यत्वात्, केवलमेतद्वाक्यव्यापारपर्यालोचनया मुख्यार्थपरित्यागादिति भावः ।

---

१ इदमन्वयान्तरशालितेत्यनेनान्वेति । २ लक्ष्यार्थस्येति फलितार्थः । ३ प्रेत्यधिकं भाति । ४ नित्याग्निहोत्रे मुख्यत्वादिति भावः । ५ क्रियाया अभिधायकोऽग्निहोत्रशब्दो न द्रव्यदेवतयोरिति तदर्थः । ६ परम्परासंबन्धेन शक्यार्थसंबन्धितया ज्ञापिते लक्षणेति तदर्थः । ७ नित्याग्निहोत्रेऽनुपादेयो मासो यावज्जीवश्रुतेः, तस्य संबन्धादित्यर्थः । ८ वैशिष्ट्यं तृतीयार्थः । व्यतिरेको भेदः । तद्वाक्यभिन्नं यन्मानान्तरं तद्विरोध इत्यर्थः ।

तस्मात्पदानां पदार्थस्वरूपमात्रपरत्वे वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिरेव लक्षणाक्षेपिकेति तदेव-लक्षणं लक्षणायाः, सर्वलौकिकवैदिकलक्षणायां व्यापकत्वात् । तथाहि 'गङ्गायां घोषः प्रतिवसति, आदित्यो यूपः, कुण्डपायिनामयने मासमग्निहोत्रं जुह्वती'त्यादावस्ति पदार्थमात्रपरत्वे वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिः । ननु तत्र वाच्यार्थान्वयानुपपत्तिरप्यस्ति तत्कथमिदमेव लक्षणमिति नियम्यत इति चेन्नैवम् । वाच्यार्थान्वयानुपपत्त्यभावेपि लोकवेदयोर्लक्षणा-दर्शनात् । तथाहि लोके 'सुवर्णपुष्पां पृथिवीं चिन्वन्ति पुरुषास्त्रयः । शूरश्च कृतविद्यश्च योऽभिजानाति सेवितुम् ।' इत्यादौ पदार्थानामन्वयसंभवेपि निष्प्रयोजने तात्पर्यासम्भवेन वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तेः प्रतीयमानवाक्यार्थं हित्वा शूरादित्वं संपदो हेतुरिति ध्वनिना सूच्यते । तथाच वेदे 'वायुर्वै क्षेपिष्ठे'त्यादौ संभवत्येव वाच्यार्थान्वये कैमर्थक्यवशेन देवताप्राशस्त्यलक्षणया कर्मणः प्राशस्त्यं लक्ष्यते । तस्माद्वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिरेव लक्षणाक्षेपि-केति निश्चिनुमः । अस्ति चेहापि लोकानुसारतो विशिष्टार्थप्रत्यायनप्रयुक्तसमभिव्याहृती-नामर्थमात्रपरत्वे पदानां प्रामाण्यानुपपत्तिः । 'विशिष्टार्थप्रयुक्ता हि समभिव्याहृतिर्जन' इति न्यायात् । अस्ति च शब्दानामर्थरूपसंबन्धवशप्राप्तिरन्वितावस्थायां, तथाचार्थरूप-बोधनसामर्थ्यान्नाधिकसामर्थ्यद्वयकल्पनापि ।

एवं पराभिमतलक्षणं दूषयित्वा सर्वलक्षणानुगतं लक्षणमुपसंहारफलेनाह—**तस्मादिति** । लौकिकवैदिक-लक्षणासु लक्षणव्याप्तिमेव दर्शयति—**तथाहीति** । आदित्यो यूप इत्यत्रादित्यशब्दस्तेजस्विलक्षणापरः । निर्णीतं खल्विदं प्रमाणलक्षणे नामधेयपादे—'तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसाभूमलिङ्गसमवाया इति गुणाश्रया इत्यत्र सारूप्यादादित्यशब्दो यूपे वर्तत' इति । नन्वेतेषूदाहरणेष्वस्मल्लक्षणमपि वाच्यार्थस्य वाक्यार्थे संबन्धा-नुपपत्त्यात्मकमस्ति तत्कथं निर्णयं इति शङ्कयित्वा तल्लक्षणरहितेपि स्वकीयलक्षणानुवृत्त्या लक्षणान्वयं लोकवेद-योर्दर्शयति—**मैवमित्यादिना । सुवर्णपुष्पामिति** । सुवर्णमयपुष्पशालिनीं पृथ्वीं चिन्वन्तीति तत्र यो-जना । अथवा पृथिवीं सुवर्णपुष्पां चिन्वन्ति पृथिव्येव सुवर्णपुष्पा यथा भवति तथा चिन्वन्ति संपादयन्ति । एवंतु नाम बहुसुवर्णमुपार्जयन्तीत्यर्थः । तांश्च त्रीनाह—**शूरश्चेत्यादिना । कैमर्थक्यवशेनेति** । नहि वायोः क्षेपिष्ठत्वं प्रमाणान्तरेण विरुध्यते । अविरुद्ध एव तु तस्मिंस्तावता निष्प्रयोजनतया पर्यवसानाभावात् किमर्थमिदमित्यपेक्षावशेन रक्तपटन्यायेन वा नष्टाश्वदग्धरथन्यायेन वा देवताप्राशस्त्यलक्षणया कर्मप्राशस्त्यमिति वाक्यार्थः । एवं लौकिकवैदिकलक्षणासु लक्षणस्यानुगतिं दर्शयित्वा प्रकृतेपि तदनुगतिमाह—**अस्तीति** । विशिष्टार्थप्रत्यायनप्रयुक्ता समभिव्याहृतिरुच्चारणं येषां पदानां तानि विशिष्टार्थप्रत्यायनप्रयुक्तसमभिव्याहृतीनि तेषामित्यर्थः । अर्थः पदार्थः । ननु वाक्यार्थे संबन्धानुपपत्तेः अन्वयान्तरशालित्वस्य च सर्वलक्षणास्वननुगमेपि तत्संबन्धवशप्राप्तेरस्त्यन्वयः, इह च पदार्थानामेव वाक्यार्थत्वात् न तत्संबन्धात्प्राप्तिरिति तत्राह—**अस्तिचेति** । वाच्यार्थस्वरूपाणां परस्परं यः संबन्धः तद्वशात्परंपरयान्वितावस्थायां शब्दानां प्राप्तिरस्तीत्यर्थः । अथवा अर्थ-स्वरूपाणां यो वाक्यार्थेनान्वयः, विशिष्टस्वरूपयोस्तादात्म्याङ्गीकारात्, तद्वशाच्छब्दानामपि प्राप्तिरस्ति वाक्यार्थ इत्यर्थः । एवं च यदन्विताभिधानवादिनामतिरिक्तसामर्थ्यद्वयं, पदानामन्वितबोधनसामर्थ्यमेकं, स्मृतेश्च पदेष्व-न्वितबोधनसामर्थ्याधानसामर्थ्यमपरमिति, तदपि निष्प्रयोजनं नास्मन्मतेस्तीत्याह—**तथाचेति** ।

---

१ लक्षणानामिति पाठान्तरम् । २ अहेयानुपादेये । ३ उपसंहारबलेनेति पाठः साधुः । ४ एतेषु गुणेषु अन्यतमो गुणआश्रयो निमित्तं यस्याः सा तथाभूता । ५ वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिरूपं भवदुक्तं निरुक्तसंबन्धानुपपत्तिरूपं वा मदुक्तं लक्षणालक्षणमिति संदेहे सतीति शेषः । ६ रक्तस्य पटस्य रञ्जनं यथा रक्ततररूपान्तरसंपत्त्यर्थं तथा एकस्मिन् वाक्यार्थे ज्ञाते पुनरपेक्षा जायमाना वाक्यार्थबोधान्तरसंपत्त्यर्थमेव भवतीति भावः । ७ यथा कस्यचिदश्वो नष्टः कस्य-चिच्च रथो दग्ध इत्युभयापेक्षासत्त्वेनैककार्यकारित्वं तथा शब्दभावनाया इतिकर्तव्यताकाङ्क्षयाऽर्थवादवाक्यस्य च कैमर्थ्याकाङ्क्षया देवताप्राशस्त्यलक्षणयैकवाक्यतेति भावः । ८ सामीप्येनेति शेषः । ९ अयमन्वयान्तरशालित्वे हेतुः ।

ननु पदानां संस्कारोन्मेषमात्रोपयोगान्नाभिधातृत्वं, पदार्थानामपि स्ववाचकपदसंस्कारोन्मेषकाणां तत्स्मारकतयाभिधायकत्वप्रसङ्गादितिचेन्न । पदानामेव पदार्थस्मारकाणामभिधातृत्वस्य लौकिकपरीक्षकप्रसिद्धिसिद्धस्यानिवारणीयत्वात्, शब्दविषयविज्ञानस्यैव पदार्थस्मरणजननशक्त्युपहितस्याभिधाव्यापारत्वेन स्वीकारात्, अन्यस्य च परिस्पन्दप्रयत्नलक्षणस्य व्यापारस्य विभौ विभुगुणे वा शब्दे चैतन्यानधिकरणे दुर्निरूपत्वात् । तस्मात्समभिव्याहृतपदकदम्बकस्मारितपदार्थानां परस्परान्वयप्रत्ययो लाक्षणिकः शाब्दश्चेति सर्वमवदातम् । तथाचोक्तं मीमांसावार्तिककारमिश्रैः—'न विमुञ्चन्ति सामर्थ्यं वाक्यार्थेऽपि पदानि नः । वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेति च स्थिति'रिति ।

प्रयोगश्च—'शब्दास्तात्पर्यविषयव्यतिषङ्गस्य लक्षकाः । तत्तात्पर्याभिधानत्वात्क्ष्वेलं भुङ्क्ष्वेति शब्दवत् ॥ २६ ॥' विवादपदानि पदानि, लक्षणया पदार्थानामन्योन्यान्वयप्रतिपत्तिपराणि, अन्वितप्रतिपत्तिपरत्वे सति पदत्वाद्विषं भुङ्क्ष्वेति पदकदम्बवत् ।

स्यादेतत् । न पदानां पदार्थाभिधायकत्वं, येन तत्सामर्थ्यादधिकं न कल्पनीयं स्यात्, अपितु साहचर्यवशात्संस्कारोन्मेषकतया स्मारकत्वम् । नचैतदेवाभिधायकत्वम् । अर्थानामपि शब्दाभिधायकत्वप्रसङ्गात् । अस्ति च तेषामपि शब्दस्मारकत्वमिति, ततश्च तदतिरिक्ताभिधाव्यापारस्वीकारेऽन्विताभिधानवादस्वीकार इत्यभिप्रेत्य शङ्कते—**नन्वित्यादिना ।** यद्यपि स्मारकत्वं पदतदर्थयोः समानं, तथापि पदानामेवाभिधायकत्वं लौकिकप्रसिद्धं नेतरस्येति परिहरति—**न पदानामिति ।** नन्वन्य एवाभिधाव्यापारः शब्दस्य भाट्टैरभ्युपेयते, तत्कथं स्मारकाणामेव प्रसिद्धिवशादभिधायकत्वमिति तत्राह—**शब्देति ।** अथवा स्मृतिजननशक्तिविशिष्टं शब्दविज्ञानमभिधाव्यापारः, नचैवंविधो व्यापारोऽर्थस्यास्तीति कथमभिधायकत्वप्रसक्तिरित्याह—**शब्दविषयेति ।** अथवाभिधायकत्वं न निवारयामः, किंतु स्मरणजनकतातिरिक्तमेव तत्स्वीकर्तव्यमिति तत्राह—**शब्दविषयेति ।** पदजनितविज्ञाने परिशेषात्स्मृतित्वेन तज्जनकत्वमेव शब्दस्याभिधायकत्वमित्यर्थः । अत्र वक्तृविशेषानुमापकशब्दविज्ञाने तदनभिधानरूपेऽतिव्याप्तिनिवृत्त्यै पदार्थग्रहणम् । सहदृष्टवस्त्वन्तरज्ञानेऽतिव्याप्तिनिवृत्त्यै शब्दग्रहणम् । ननु परिस्पन्दः प्रयत्नो वा अन्य एव व्यापारो लोकप्रसिद्धः यथा तरूणां, यथा वा कौमारिलानामात्मनः, तत्कथं विज्ञानस्य व्यापारत्वमित्याशङ्क्याह—**अन्यस्येति ।** विभाविति भट्टनये । विभुगुण इति काणादादिनये । तदनेन मूर्तद्रव्यानुविधायिपरिस्पन्दो निरस्तः । प्रयत्ननिरासायाह—**चैतन्येति ।** अयमभिसन्धिः । तज्जन्यस्तदाश्रितश्च तत्क्रियाहेतुस्तद्व्यापार इति चक्षुःसंयोगादौ यद्यपि दृष्टस्तथापि श्रोत्रशब्दसन्निकर्षे तज्जन्यत्वाभावेपि तद्व्यापारत्वं दृष्टं, तथा अपूर्वस्य यागाश्रयत्वाभावेऽपि यागजन्यतया तद्व्यापारत्वमभ्युपगतं, तदिहापि शब्दविषयविज्ञानस्य शब्दाश्रयत्वाभावेपि तज्जन्यत्वादपि भवति तद्व्यापारत्वमिति । स्वपक्षदूषणसमाधानमुपसंहरति—**तस्मादिति ।** लाक्षणिकत्वेऽत एव शाब्दत्वे च भट्टपादसंमतिमाह—**तथाचेति ।**

ननु तथापि वाक्यार्थस्य लाक्षणिकत्वे किं प्रमाणं, नह्येतदभियुक्तवचनैकगम्यमिति तत्राह—**प्रयोगश्चेति ।** तात्पर्यविषयो व्यतिषङ्गः संबन्धस्तस्य लक्षका इति साध्यनिर्देशः । विषं भुङ्क्ष्वेति शब्दवदित्यर्थः । श्लोकेन संगृहीतमनुमानं विवृणोति—**विवादपदेति ।** विषं भुङ्क्ष्वेत्यादौ सिद्धसाधनतानिवृत्त्यै विवादपदग्रहणम् । अन्विताभिधानेनार्थान्तरतानिवृत्त्यै लक्षणयेत्युक्तम् । **पदार्थानामिति ।** अन्वयिनां, न पुनः स्वस्मारितानाम् । तेन न दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यम् । पक्षे च सामर्थ्यात्स्वस्मारितान्वयसिद्धिः, इतरस्यासंभवात् । गौरश्व इत्यादिपदैरनैकान्तिकतापरिहाराय हेतौ प्रथमं विशेषणम् । लिङ्गिलिङ्गसंबन्धपरलिङ्गव्यवच्छेदाय पदग्रहणम् । अनन्वितानधिकरणेत्यपि विशेषणीयमिति केचित्, इतरथा स्वपुत्रानुमापकपदेषु व्यभिचारादिति ।

---

१ स्ववाच्यपदार्थेत्यादिः । २ दृष्टान्ते वाक्यस्यैव वाक्यार्थे लक्षणास्वीकारेण पदानां पदार्थस्मारकत्वाभावादिति भावः । ३ व्यापकव्याप्ययोर्थः संबन्धः तत्तात्पर्यके लिङ्गेऽनैकान्तिकतापरिहारायेत्यर्थः । ४ अनन्वयितानधिकरणेति पाठः साधुः प्रतीयते । अनन्वयितानधिकरणपदार्थानामिति साध्यदले निवेशः । तेन यैः पदैरुच्चारितैः उच्चारणवैजात्यात्स्वपुत्रोऽनुमीयते तेषु पदेषु यत्किञ्चिदन्वितप्रतिपत्तिपरत्वे सति पदत्वस्य हेतोः सत्त्वेऽपि लक्षणया पुत्रपदार्थान्वयप्रतिपत्तिपरत्वाभावान्न व्यभिचारः । पुत्रपदार्थस्यानन्वयितानधिकरणत्वाभावादिति भावः ।

नच पदानि स्वार्थपरित्यागेन लक्षणयान्वयप्रतिपत्तिपराणि उक्तसाधनत्वात्[1] त्वदुदाहृतवाक्यवदित्याभाससमानयोगक्षेमता । अस्यैव त्वदुदाहृतानुमानवाक्यस्य स्वार्थपरित्यागापरित्यागयोस्तदनुपपत्तेः । तथाहि । स्वार्थपरित्यागे विशिष्टसाध्यप्रतीत्यभावादेवाविघातकत्वात्, अपरित्यागे च तत्रैवानैकान्तिकत्वात्, मुख्यार्थबाधोपाधिप्रयुक्तत्वाच्च[2] स्वार्थपरित्यागस्य इह च बाधाभावान्न स्वार्थपरित्यागानुमानं[3], तस्मादभिहितान्वयवाद एव श्रेयानिति केचिदाचार्याः ।

नचैवमपसिद्धान्तः । भाष्यकारसंमतत्वात् । तथाच समन्वयसूत्रे वेदान्तवाक्यानि प्रस्तुत्य भाष्यकारः प्रतिपादयति स्म । "नच तद्गतानां पदार्थानां ब्रह्मस्वरूपविषये निश्चिते समन्वयेऽवगम्यमानेऽर्थान्तरकल्पना युक्ता । श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाप्रसङ्गात्" । तत्र च पदार्थानामेवान्योन्यान्वयप्रत्यायकता प्रतीयते, मण्डनमिश्रादिभिरप्यङ्गीकृतत्वात् । 'पदार्थान्तरतुल्यत्वाद्विध्याकाङ्क्षानिवन्धनः । न संसर्गः पदार्थानां स्वशब्दैस्तु प्रदर्शिताः ॥ संबन्धयोग्यरूपेण तस्मात्संबन्धभागिनः । विशिष्टार्थप्रयुक्ता हि समभिव्याहृतिर्जन' इति । व्यवहारे भट्टनय इत्यङ्गीकारात् भट्टपादैश्च वाक्यार्थस्य सर्वत्र लाक्षणिकत्वस्वीकारात् । 'वाक्यार्थो लक्ष्यमाणो हि सर्वत्रैवेति च स्थिति'रिति । तस्मात्पौरुषेयवाक्येभ्य इवापौरुषेयेभ्यो वेदान्तवाक्येभ्यो लक्षणया यथोक्तलक्षणं ब्रह्म सिद्ध्यतीति सिद्धम् ॥ १५ ॥

आभाससमानयोगक्षेमतां निराकरोति—**नचेति** । उदाहृतानुमानवाक्ये वाच्यार्थपरित्यागापरित्यागयोः प्रकृताविघातं दर्शयति—**तथाहीत्यादिना** । **अनैकान्तिकत्वादिति** । तत एव व्याघातकाभावादव्याघात इति शेषः । उपाधिमप्याह—**मुख्यार्थेति** । साधनव्याप्तिं परिहरति—**इहे**[4] **चेति** । किं चेदमन्विताभिधानं नाम न तावदन्वितप्रतिपादनमात्रम् । अविप्रतिपत्तेः । नापि पदार्थाभिधायकशब्दस्यान्विते तात्पर्यम् । अत्राप्यविवादादेव । नापि पदार्थमात्रे गृहीतसंगतिकस्यान्विताभिधायकत्वम् । पदार्थसंगतेस्तन्मात्रोपक्षीणत्वात्, इतरथाऽतिप्रसङ्गात् । अन्वितपदार्थसंगतिबलेन तत्प्रतिपादनं[5] तदिति चेत्, तत्र वक्तव्यं, किमन्वयविशेषवति संगतिग्रहः किं वान्वयमात्रवति । आद्ये वाक्यार्थस्यापूर्वत्वक्षतिः । अन्वयपदार्थप्रतीत्योः समसमयतया योग्यतादिप्रतिसन्धानविरहिणामपि पदार्थप्रतीतिवदन्वयप्रतीत्यापत्तिश्च । द्वितीयस्त्वसंभवनिरस्तः । नह्यन्वयमात्रवति गृहीतसंगतिकस्यान्वयविशेषवद्वाचकत्वं संभवति । जातौ गृहीतसंगतिकस्यापि व्यक्तिवाचकत्वप्रसङ्गात् । अन्वयमात्रवति गृहीतसंगतिकेन तावन्मात्रमभिधीयते विशेषस्तु लक्ष्यत इति चेत्, हन्त पदार्थाभिधायिभिरेव शब्दैरयं लक्ष्यतां कृतमन्तर्गडुनान्वयमात्रेण प्रमाणप्रयोजनरहितेनेत्यलम् । केचिदाचार्याः, वाचस्पतिमिश्रप्रभृतयः ।

यदि चैवं न्यायपरिशुद्धेपि पक्षे विवरणकारादिमतमवलम्ब्यापसिद्धान्तगन्धितां कश्चिदादध्यात्तन्मुखं भाष्यकारप्रभृतिवृद्धवचनप्रतिबन्धेन पिदधाति—**नचेत्यादिना** । **पदार्थान्तरेति** । पदार्थानां संसर्गो न विध्याकाङ्क्षानिवन्धनः, कुतः, विधेरपि पदार्थान्तरतुल्यत्वात्, तस्मात्संबधयोग्यरूपेग स्वशब्दैः प्रकाशिताः पदार्थाः स्वयमेव संसर्गभागिनः । संबन्धयोग्यतया पदार्थप्रकाशे कारणमाह—**विशिष्टार्थेति** । सप्रयोजनकथनं वादार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति** । 'संसृष्टपरवाक्येषु संसृष्टार्थस्य लक्षणा । अखण्डार्थपरं वाक्यमखण्डस्यैव लक्षणम् ॥' यद्वा 'अखण्डार्थपरेप्यादावस्ति संसर्गलक्षणा । तस्यापि च ततस्त्यागस्तेन नाखडखण्डना ॥'

---

१ उक्तसाधनवत्त्वादिति पाठः साधुर्भाति । २ उपाधिपदं निमित्तपरमिति व्याख्यानान्तरमपि संभवति । ३ स्वार्थपरित्यागेन लक्षणयाऽन्वयप्रतिपत्तिपरत्वानुमानमित्यर्थः । ४ अन्वितप्रतिपत्तिपरत्वे सति पदत्ववतीत्यर्थः । ५ संगतिपदं शक्तिपरम् । ६ अन्वितप्रतिपादनमित्यर्थः ।

ननु कथमपौरुषेयत्वं वेदान्तानां, तत्प्रतिपादकप्रमाणाभावात्, नन्वपौरुषेया वेदाः संप्रदायाविच्छेदे सत्यस्मर्यमाणकर्तृकत्वादात्मवदित्यनुमानमस्तीति चेत् । मैवम् । विशेषणासिद्धेः, पौरुषेयवेदवादिभिः प्रलये संप्रदायविच्छेदस्याभ्युपगमात् । अस्मर्यमाणकर्तृकत्वं च किमप्रमीयमाणकर्तृकत्वं विवक्षितम्, उत स्मरणागोचरकर्तृकत्वम् । नाद्यः । 'तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत, त्रयो वेदा अजायन्त, ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्यात्, इदं सर्वमसृजत ऋचो यजूंषि सामानी'त्यादिश्रुतिभिः कर्त्तुः प्रमीयमाणत्वात् । नापि द्वितीयः । विकल्पासहत्वात्, तथाहि किमेकेनास्मरणं विवक्षितमुतसर्वास्मरणम् । नाद्यः । मुक्तकश्लोकादावनैकान्तिकत्वात् । न द्वितीयः । सर्वास्मरणस्यासर्वज्ञविज्ञानाविषयत्वात् ।

ननु 'वाचा विरूप नित्यया, यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै, नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम्, अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवे'-त्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्येभ्यो वेदस्य नित्यत्वावगमात् पौरुषेयत्वप्रतिपादकानि कल्पादौ तत्संप्रदायप्रवर्तकत्वपराणीति चेन्मैवम् । वाचा विरूप नित्ययेत्यस्य वाक्यस्य "वृष्णे चोदस्व सुष्टु स्तुति"मिति वाक्यशेषादग्निस्तुतिविधिपरत्वावगमात् अन्यार्थदर्शनस्य प्राप्त्यभावे प्रमाणत्वानुपपत्तेः । यो वै वेदांश्च प्रहिणोतीत्यस्य च पौरुषेयत्वापौरुषेयत्वयोः साधारणत्वात्, स्वयं निर्मायापि वेदानां प्रदानसंभवात् । 'मृत्युप्रोक्तं सनातन'मित्यस्य वाक्यस्यो 'क्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते' इति वाक्यात् उपाख्यानानुवचनश्रवणप्रशंसापरत्वात् । 'अनादिनिधना नित्ये'ति स्मृतेश्च 'प्रतिमन्वन्तरं चैषा श्रुतिरन्या विधीयत' इति स्मृत्यन्तरविरोधेनानिर्णायकत्वात् । एवं च नित्यत्वप्रतिपादकानामन्यार्थतया पौरुषेयत्वप्रतिपादकवाक्याबाधकत्वात् पौरुषेयत्वमेव वेदान्तानां[2] निश्चिनुमः ।

अपौरुषेयेभ्य इत्युक्तममृष्यमाणा वैशेषिकादयः प्रत्यवतिष्ठन्ते—**ननु कथमिति** । जीर्णकूपारामादिव्यभिचारवारणाय सम्प्रदायाविच्छेदे सतीत्युक्तम् । कालिदासादिवचस्सु व्यभिचारवारणायास्मर्यमाणकर्तृकत्वादित्युक्तम् । विशेषणासिद्धिमेवाह—**पौरुषेयेति** । अस्मर्यमाणेत्यत्रापि स्मृतिपदं किं मूलप्रमितिपरं[3] किं वा मुख्यवृत्तीति विकल्प्याद्ये तदविषयत्वं वेदकर्तुरसिद्धमित्याह—**नाद्यस्तस्माद्यज्ञादिति** । तस्मात्प्रकृताद्यज्ञाद्यज्ञरूपिणः परमेश्वरात् सर्वहुतः हुतं हुत् यस्मिंस्तत्सर्वं विद्यते स सर्वहुत् ततः सर्वहुतः सकाशात्, अथवा सर्वं जुहोतीति सर्वहुत् यष्टापि स एवेति यावत् । प्रलयकाले वा सर्वं स्वमात्रतया जुहोतीति सर्वहुत् ततः ऋगादयो जज्ञिरे उत्पन्ना इति पुरुषसूक्तार्थः । त्रयो वेदा इति श्रुत्यन्तरम् । इदं सर्वमित्यपरा श्रुतिः । **मुक्तकेति** । विप्रकीर्णाः श्लोकाः मुक्तकश्लोकाः तेषु यैः कैश्चिदस्मर्यमाणकर्तृकत्वमस्ति नचास्त्यपौरुषेयत्वमित्यर्थः ।

नित्यत्वप्रतिपादकागमविरोधात् सृष्टिश्रुतीनामन्यार्थत्वं शङ्कते—**नन्वित्यादिना** । हे विरूप वृष्णे नित्यया वाचा सुष्टु स्तुतिं चोदयस्वेत्यर्थः । तथा यः परमेश्वरो ब्रह्माणं हिरण्यगर्भं विदधाति विहिताय च तस्मै वेदान्प्रहिणोति प्रददाति । उपदिशतीति यावत् । नतु करोतीति श्वेताश्वतरोपनिषन्मन्त्रार्थः । नाचिकेतमिति कठवल्लीश्रुतिः । अनादिनिधनेति स्मृतिः । आदिनिधनरहिता, अत एव नित्या उत्सृष्टेत्युपदिष्टेत्यर्थः । अतत्परत्वादासां न्यायसापेक्षाणां तदभावे नास्ति स्वार्थे प्रामाण्यम्, अतो न सृष्टिश्रुतिविनिवारकत्वमिति परिहरति—**मैवमित्यादिना । अन्यार्थेति** । अन्यशेषे वाक्ये यद्दर्शनं पदसमभिव्याहारमात्रात्तदन्यार्थदर्शनम् । साधारण्यमेव दर्शयति—**स्वयमिति । उपाख्यानेति** । उपाख्यानस्यानुवचनं श्रवणं च यत्तयोः प्रशंसापरत्वादित्यर्थः । स्मृतेः स्मृत्यन्तरविरोधमाह—**अनादीति** ।

---

१ सुष्टुतिमिति पाठो भाति । २ वेदानामिति पाठान्तरम् । ३ मूलभूतप्रमितिपरमिति पाठान्तरम् ।

अनुमानतोपि तथात्वमध्यवस्यामो, वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वात् कालिदासवाक्यवदिति, वेदवाक्यान्याप्तप्रणीतानि प्रमाणत्वे सति वाक्यत्वान्मन्वादिवाक्यवत् । ननु 'वेदस्याध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् । वेदाध्ययनरूपत्वादधुनाध्ययनं यथे'त्यनुमानात्सप्रतिसाधनतेति चेत् । मैवम् । सर्ववेदाध्ययनपक्षीकारे दृष्टान्तासिद्धेः, अतीतकालीनाध्ययनपक्षीकारे चांशतः[1] सिद्धसाधनत्वात्, सर्गकालीनाध्ययनपक्षीकारे सर्गमनङ्गीकुर्वतो मीमांसकस्याश्रयासिद्धेः, 'भारताध्ययनं सर्वं गुर्वध्ययनपूर्वकम् । भारताध्ययनत्वेन सांप्रताध्ययनं यथे'त्याभाससमानयोगक्षेमत्वात् । अथ तत्र कर्तृस्मृत्या बाधः 'कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणं प्रभुम् । को ह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवेत् ॥' तर्हि इहापि सकर्तृकताप्रतिपादकश्रुतिभिर्बाध इति समानम् । विपक्षे चाप्ताप्रणीतत्वाद्बालोन्मत्तादिवद[2]प्रामाण्यप्रसङ्गो बाधकस्तर्कः । अथ बालोन्मत्तादिवाक्यानामनाप्तप्रणीतत्वेनाप्रामाण्यम् इह तदभावादाप्तवाक्यवत्प्रामाण्यमुपपद्यत इतिचेत् । मैवम् । अनाप्ताप्रणीतवाक्यस्य[3] जगत्याप्तप्रणीतत्वनियमदृष्टेः, अन्यथा वक्तुरभावे वाक्यस्योत्पत्तिप्रतीत्योरसंभवात् ।

अथाभिव्यक्तिरेव शब्दानां वक्तृव्यापारान्नोत्पत्तिः । मैवम् । एवं सति पाषण्डाद्यागमानामपि नित्यत्वप्रसङ्गात् । किंच शब्दोऽनित्यः कृतको वा सामान्यवत्वे सत्यस्मदादिबाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् घटवदित्यनुमानेन शब्दानां कृतकत्वेन पौरुषेयत्वसिद्धिः । नच मीमांसकं प्रति योगिव्यवच्छेदार्थमस्मदादिपदं व्यर्थं तेन योगिनामनभ्युपगमादिति वाच्यम् । स्वमते व्यभिचारनिवारणार्थत्वात् । तथाच चिरन्तनाचार्याणामपि स्वमते व्य-

---

एवं नित्यत्वानुमानागमदूषणपूर्वकमनित्यत्वागमं प्रदर्श्यानुमानमप्यनित्यत्वे दर्शयति—**अनुमानेति** । गीतिरूपेषु हुंकडादिस्तोभभागेषु चासिद्धिपरिहारार्थं वाक्यानीति विशेषणम् । ईश्वरकृतत्वेप्यनुमानमाह—**वेदेति** । उन्मत्तवाक्ये प्रत्यक्षादौ च व्यभिचारवारणाय विशेषणद्वयं गृहीतम् । सत्प्रतिपक्षतां शङ्कते—**नन्विति** । अत्र किं कृत्स्नं वेदाध्ययनं पक्षः, उतातीतकालीनम्, उत सर्गकालीनाध्ययनमिति विकल्प्य क्रमेण दूषयति—**मैवमित्यादिना** । आभाससमानयोगक्षेमतया दौर्बल्यमाह—**भारतेति** । ननु तत्र व्यासः कर्तेति स्मर्यते 'कोह्यन्यः पुण्डरीकाक्षान्महाभारतकृद्भवे'दित्यादौ तेन बाधाद्वैषम्यमिति तत्राह—**अथेति** । शङ्कितोपाधितां निराकरोति पूर्ववादी—**विपक्षे चेति** । सोपाधितया प्रशिथिलमूलतां शङ्कते—**अथेति** । अनाप्ताप्रणीतं चेदाप्तप्रणीतमेवेति नित्यत्वाभावाद्वाक्यस्येति हृदि निधाय परिहरति—**मैवमिति** । आत्मादिषु व्यभिचारवारणाय वाक्य[4]ग्रहणम् ।

ननु न वक्त्रा शब्दानां निष्पादनं क्रियते, किंत्वभिव्यक्तिरेव, तेन वक्त्रभावो नानुत्पत्तिव्याप्त इति प्रशिथिलमूलतां शङ्कते—**अथेति** । अतिप्रसक्त्या परिहरति—**मैवमिति** । तदेवं सदोपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गं नित्यत्वे बाधकमभिधायानित्यत्वेप्यनुमानमाह—**किंचेति** । अथायमभिव्यक्तिवादित्वान्मीमांसकः कृतकत्वे एव विवदेत्तर्हि तदपि साधनीयमित्याह—**कृतको वेति** । ईश्वरप्रत्यक्षेष्वाकाशादिषु व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमिन्द्रियप्रत्यक्षत्वादित्युक्तम् । तथापि मनोग्राह्यात्मनि व्यभिचारस्तदर्थं बाह्येति । तथापि योगिबाह्येन्द्रियप्रत्यक्षपरमाण्वादिषु व्यभिचारस्तदर्थमस्मदादीत्युक्तम् । तथापि सामान्ये व्यभिचारस्तदर्थं सामान्यवत्वे सतीत्युक्तम् । अत्रास्मदादीतिविशेषणं मीमांसकं प्रति व्यर्थं तेन तन्निवर्त्ययोगग्यनङ्गीकारात्तदुद्धारे च त्वन्मते व्यभिचार इति केचिद्दूषणमूचिरे तत्परिहरति—**नचेति** । ननु न स्वमतमात्रव्यभिचारनिवारणाय विशेषणं युक्तमदृष्टचरत्वादिति तत्राह—**तथाचेति** । ध्वनिषु तद्धर्मोदात्तादिषु च व्यभिचारनिवारणायोक्तं ध्वनिधर्मान्यत्वेस-

---

१ अतीतकालिके यत्किञ्चिद्वेदाध्ययने गुर्वध्ययनपूर्वकत्वस्य सिद्धत्वादिति भावः । २ बालोन्मत्तादिवाक्यवदिति भाति । ३ अनाप्ताप्रणीतवाक्यस्येत्यत्रेति शेषः । ४ शब्दानां नित्यत्वेऽनावृतत्वे च सदोपलब्धिप्रसङ्गः । आवृतत्वे च सदानुपलब्धिप्रसङ्गः इति भावः । ५ तादृशविशेषणाप्रवेशे इत्यर्थः ।

भिचारनिवारणार्थं विशेषणोपादानं दृश्यते, नित्यः शब्दो ध्वनिधर्मान्यत्वे सति श्रावणत्वात् शब्दत्ववदिति। नहि वर्णानित्यत्ववादिमते वर्णातिरिक्ता ध्वनय उदात्तादयो वा तद्धर्माः सन्ति ये व्यावर्तेरन्, स्वमते तु ध्वनेस्तद्धर्माणां चोदात्तादीनां सद्भावादुपपद्यते ध्वनिधर्मान्यत्वे सतीति विशेषणम्। नचोपान्त्यादिशब्देषु भागासिद्धिः। श्रोत्रग्राह्यशब्दविशेषस्यैव पक्षीकरणात्।

नचैवमपि विशिष्टधर्मिहेत्वोरसिद्धिस्तत्तच्छ्रोत्रेष्वेकस्यैव शब्दस्य समवायानङ्गीकारात् एकस्य शब्दस्य बहूनां प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेरिति वाच्यम्। शब्दनित्यत्वानुमानेप्यस्य दोषस्य तुल्यतया स्वव्याघातकत्वेन जात्युत्तरत्वापत्तेः। तथाहि भवदिन्द्रियग्राह्यः शब्दः पक्षोऽस्मदिन्द्रियग्राह्यो वा। नाद्यः। प्रतिवादिनं प्रत्यसिद्धेः। न द्वितीयः। वादिनं प्रत्यसिद्धेः। तस्माल्लोकप्रसिद्धशब्दत्वजात्याधार एव शब्दो नित्यत्वसाधने पक्ष इति वाच्यम्। एवमनित्यत्वसाधनेऽपीति न कश्चिद्दोषः। नच स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधात् कालात्ययापदिष्टमनित्यत्वानुमानम्। प्रत्यभिज्ञाया जातिविषयत्वेन व्यक्तिविषयत्वेन च संदिह्यमानाया बाधकतानुपपत्तेः। ननु विवादाध्यासितः कालो वेदाध्ययनयुक्तः कालत्वात् संप्रतिपन्नकालवदिति प्रत्यनुमानविरोध इति चेन्मैवम्। विकल्पासहत्वात्। तथाहि किं वेदप्रणयनात्प्राक्कालः किं वा तदुत्पादोत्तरकाल उत सर्गकालः पक्षीक्रियते। पक्षत्रयेपि मीमांसकस्य धर्म्यसिद्धिः, प्रथमे च प्रतिज्ञापदयोर्व्याघातोऽतिरिच्यते, कालिदासादिवाक्यपाठेऽप्येवमनुमानोत्थानादाभाससमानयोगक्षेमताचानुमानस्य।

तीति। स्वमतसंमतं व्यभिचारवारकत्वं दर्शयति—**नहीत्यादिना**। वर्णग्रहणं शब्दपरम्। एतदुक्तं भवति। व्यभिचारमात्रनिवृत्त्यापि भवति सार्थक्यं हेतोरिति। यच्च दूषणान्तरमुच्यतेऽस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वमुपान्त्यादिषु नास्तीति भागासिद्धिरिति तत्राह—**नचोपान्त्यादीति**।

ननु तथापि धर्म्यसिद्धिः, भेरीदण्डसंयोगान्निमित्तकारणात् भेर्याकाशसंयोगादसमवायिकारणात् महाकाशप्रदेशे समवायिकारणे प्रथममेकः शब्द उत्पद्यते, तस्य च शब्दस्य विभुगुणतया आश्रयद्वारा स्वतो वा गमनानुपपत्तेः प्रदेशान्तरोत्पन्नत्वात् स्वभावभेदाद्वा न श्रोत्रेण संबन्धः, ततश्च तस्माच्छब्दादसमवायिकारणात् अदृष्टादिनिमित्तकारणादाद्यशब्दाश्रयाकाशप्रदेशानन्तराकाशप्रदेशेषु समवायिकारणेषु सर्वतो दिशि शब्दा उत्पद्यन्ते, तेभ्यश्चान्ये तेभ्यश्चान्ये इति वीचीसंतानवत् यावच्छ्रोत्रसमवेतशब्दं शब्दसंताना उत्पद्यन्ते, तत्र यः कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशप्रदेशे शब्द उत्पद्यते स श्रोत्रसमवायात् श्रोत्रेण गृह्यते, स च न श्रोत्रान्तरग्राह्यः, तत्रासमवेतत्वात् स्वभावभेदाद्वेति वैशेषिकादिदर्शनं, ततश्च न वादिप्रतिवादिश्रोत्रग्राह्य एकः शब्दोऽस्तीति धर्म्यसिद्धिः, अतएवोभयसंमतहेत्वसिद्धिरिति, तदेतदनूद्य निराकरोति—**नचैवमित्यादिना**। जात्युत्तरतां दर्शयितुं परपक्षेपि विकल्पसाम्यमुत्तरसाम्यं च दर्शयति—**तथाहीत्यादिना**। लोकप्रसिद्धः, श्रावणत्वेन लोकप्रसिद्धः। ननु प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षबाधितमिदमनित्यत्वानुमानं, स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञया गकारस्थैर्यमवगम्यत इति तत्राह—**न च स इति**। यथाहि ज्वालादौ जातिमवलम्ब्य प्रत्यभिज्ञा प्रवर्तमाना न व्यक्तिस्थैर्यसाधिका तद्वदिहापीत्याह—**प्रत्यभिज्ञाया इति**। न केवलं वेदप्रणयनोत्सादनं व्याकुर्वतो मीमांसकस्य प्रणयनात् प्राक्कालोत्पादोत्तरकालप्रणयनकालानामसिद्ध्या धर्म्यसिद्धिः, किंतु प्रथमपक्षे वेदसर्गात्प्राक्कालेपि वेदाध्ययनप्रयुक्त इति प्रतिज्ञाविरोधश्चाधिक इत्याह—**प्रथमेचेति**। दूषणान्तरं चाह—**कालीति**।

---

१ उभयसंमतधर्मिणस्तादृशहेतोश्चासिद्धिरित्यर्थः। २ मात्रपदं कृत्स्नार्थकम्। स्वसंमतः परसंमतो वा यो व्यभिचारस्तन्निवृत्त्येत्यर्थः। ३ समाहारद्वन्द्वः। व्याकुर्वतो निषेधयतः।

नन्वशरीरस्येश्वरस्य ताल्वादिविवृतिरूपवर्णोच्चारणासम्भवात्कथं तत्प्रणीतत्वं वेदस्येति चेत् । मैवम् । स्वभावतोऽशरीरस्यापि परमेश्वरस्य भक्तानुग्रहार्थं लीलाविग्रहग्रहणोपपत्तेः । तदेवं वेदपौरुषेयतानुमानस्य निरस्तसमस्तदूषणतया वेदाः पौरुषेया इति प्राप्तम् । अत्र समाधिः । 'श्रुतीनामीश्वराज्जन्म केवलं श्रुतिषु श्रुतम् । मानान्तरोपलब्धेर्थे रचना तु न मीयते ॥' २७ ॥ इति । किमिदं पौरुषेयत्वं नाम यत्र श्रुतयः स्मृतयश्च प्रमाणत्वेनोदाहृताः, किं पुरुषाधीनोत्पत्तिमत्त्वं वेदानां पौरुषेयत्वमुत प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य विरचितत्वम् । तत्राद्योङ्गीक्रियते, आकाशवन्नित्यत्वेन सर्वगतत्वेन कालतो देशतश्च क्रमशून्यानां वर्णानामनित्योच्चारणप्रतिपत्तिक्रमविशिष्टानां पूर्वपूर्वक्रमानुस्मृतिनिमित्ततत्तत्सदृशोत्तरोत्तरक्रमवतां वेदशब्दवाच्यानां सांप्रतमपि पुरुषाधीनोत्पत्तिमत्तया सर्गसमयेऽपि श्रुत्या तथात्वस्य प्रतिपादयितुमुचितत्वात् । द्वितीयस्तु न, प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य तत्रेश्वरेण वेदा विरचिता इति श्रुतिभिरप्रतिपादितत्वात् ।

नच पुरुषाधीनोत्पत्तिमत्त्वश्रवणान्यथानुपपत्त्यैव प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य विरचितत्वं सिध्येत् । इदानीमस्मदादिभिरुच्चार्यमाणवेदवाक्येषु मालतीमाधवादिवाक्येषु च व्यभि-

---

ननु यदीश्वरो वेदकर्ता तर्हि शरीरी स्यादिति तर्कविरुद्धं वेदकर्तृत्वानुमानमिति शङ्कते—**नन्विति** । इष्टप्रसङ्गतया परिहरति—**मैवमिति** । लीलया विग्रहस्य ग्रहणं लीलाविग्रहग्रहणम् । सिद्धान्तयति—**अत्र समाधिरिति** । समाधिः समाधानम् । अभिधीयत इति शेषः । अत्र किं पुरुषादुत्पन्नत्वमात्रं पौरुषेयत्वं सिषाधयिषितं, यथास्मदादिभिरहरह उच्चार्यमाणो वेदः, किं वा प्रमाणेनार्थमुपलभ्य तत्प्रकाशनाय विरचितत्वात्मकत्वं वेदानां पौरुषेयत्वं, यथास्मदादिभिरेव बध्यमानग्रन्थपद्धतिः । आद्ये त्वविवादः । द्वितीयेपि किमागमबलात् तत्साधनमनुमानाद्वा । नाद्य इत्याह—**श्रुतीति श्लोकेन** । श्रुतिष्वीश्वरात् श्रुतीनां केवलं जन्म श्रुतं, नतु पुनरुपलभ्यविरचनं, तत्पुनरनुमीयते, तच्चायुक्तं वक्तव्यदोषादित्यर्थः । विषयविवेचनपूर्वकं श्लोकं व्याचष्टे—**किमित्यादिना** । ननु नित्यस्य कथं पौरुषेयत्वमिमं विनुदन्नाद्याङ्गीकारमेव विवृणोति—**आकाशवदित्यादिना** । क्रमविशेषवान् शब्दराशिर्हि वेदः, क्रमश्च कालतो देशतो वा नियतः, स चोभयविधोप्यत्र न संभवति, वक्ष्यमाणनित्यत्वप्रमाणबलान्नित्यानां विभूनां च शब्दानां कालतो देशतो वा क्रमासंभवात् । प्रतीयते च, तेनाभिव्यञ्जकोच्चारणप्रतिपत्त्योरन्यतरक्रमोपरागात्क्रमवत्त्वं वक्तव्यं, तत्रोच्चारणप्रतिपत्ती अनित्ये इति तत्क्रमविशिष्टः शब्दराशिरपि तदुपाधावनित्य एवेति इष्टमेवेदशं पौरुषेयत्वमित्यर्थः । ननु प्रतिपुरुषं क्रमद्वाराऽनित्यत्वे कथं स एवायं वेद इति प्रत्यभिज्ञानमिति तत्राह—**पूर्वेति** । क्रमस्येदंप्रथमतयापौरुषेयत्वभङ्गमाशङ्क्य चेदमुत्तरम्[1]—**सांप्रतमपीति** । सृष्टिश्रुत्याप्येतदविरुद्धमेव प्रतिपादयितुमुचितमित्यर्थः । एवं पूर्वार्धं व्याख्यायोत्तरार्धं व्याचष्टे—**द्वितीय इत्यादिना** । अदर्शनं हेतुमाह—**प्रमाणेति** ।

स्यादेतत् । यद्यपि न साक्षाच्छ्रुतोयमर्थः तथापि श्रुतोत्पत्त्यनुपपत्त्या कल्प्यते पौरुषेयत्वं सोपि हि भवति कश्चित् श्रुतो व्यापारः । यथाहुः 'अर्थाद्वा कल्पनैकदेशत्वा'[2] दिति । तत्रैवं वक्तव्यम् । किं पुरुषाधीनोत्पत्त्यनुपपत्त्या कल्प्यते उत प्रमाणभूतवाक्यरचनान्यथानुपपत्त्या । नाद्य इत्याह—**नचेति** । प्रागुक्तनीत्या वेदवाक्यानि काव्यवाक्यानि च उच्चारणसमये सृज्यन्ते, तत्र प्रमाणान्तरेणोपलभ्यविरचनव्यतिरेकेण पुरुषाधीनोत्पत्तिम-

---

१ अस्येदमुत्तरमित्यनेनान्वयः । २ कल्पनेति व्यस्तं पदम् । एकदेशत्वादित्यस्य शब्देत्यादिः ।

चारात् । एतेन प्रमाणभूतवाक्यस्य रचनान्यथानुपपत्त्या मानान्तरोपलब्धेर्थे विरचितत्वकल्पनापि प्रत्युक्ता । अस्मदादिभिरुच्चार्यमाणमन्वादिवाक्येषु व्यभिचारात् । किंच यदि विरचितत्वान्यथानुपपत्तिर्मानान्तरोपलब्धेर्थे रचनां कल्पयेत्, हन्तैव 'ऋग्वेद एवाग्नेरजायत यजुर्वेदो वायोः सामवेद आदित्या'दिति वेदानामग्न्यादिभ्यो जन्मश्रवणात् तत्तत्कर्तृकतया ईश्वरकर्तृकत्वनियमो न स्यात् ।

अथ 'तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे' इत्यादिवाक्ये वेदानामीश्वरकर्तृकत्वाधिगमादधिष्ठातृदेवतापरं तत्तद्वाक्यमिति कल्प्येत, तर्हि 'ब्रह्म स्वयंभु, वाचा विरूप नित्यया, अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टे'त्यादिश्रुतिस्मृतिशतेभ्योपि वेदानां नित्यत्वावगमात् तस्माद्यज्ञादित्यादिवाक्यं संप्रदायप्रवर्तकत्वपरमिति कल्पना न प्रकृतेपि दण्डवारिता । नन्वेषामन्यपरत्वान्नैतेभ्यो नित्यत्वसिद्धिरिति चेन्मैवम् । देवताधिकरणन्यायेन प्रमाणान्तरप्राप्तिविरोधयोरसतोरन्यपराणामपि स्वार्थे प्रामाण्योपपत्तेः । एतेन वाक्यत्वादिति पौरुषेयत्वानुमानमपि परास्तम् । पुरुषप्रणीतत्वमात्रसाध्ये सिद्धसाधनत्वात् ।

प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य विरचितत्वसाधने च मालतीमाधवादिष्वनैकान्तिकत्वात् । तथा च प्रमाणत्वे सति वाक्यत्वादाप्तप्रणीतत्वानुमानेपि सिद्धसाधनता । आप्तेनोच्चार्य-

---

त्वमुपपद्यमानं न वेदेष्वपि तत्कल्पयतीत्यर्थः । द्वितीये पक्षेऽपीदमेव दूषणमतिदिशति—**एतेनेति** । किंच भवतैवायमङ्गीकर्तव्योऽर्थ इत्युत्पत्तिश्रुतेरन्यथासिद्धौ प्रतिबन्दीमाह—**किंचेत्यादिना** ।

अथ श्रुत्यन्तरवशादन्यथा नेतव्यं तदिदमिति, तदस्मन्मतेपि समानमित्याह—**अथेत्यादिना** । ब्रह्म वेदः । पूर्वपक्षाशयमनुवदति—**नन्वेषामिति** । **देवताधिकरणन्यायेनेति** । द्वेधा हि वाक्यार्थौ द्वारभूतः प्रधानं चेति । तत्र प्रधाने तात्पर्यं द्वारे त्वतत्परमपि प्रमाणम् । अबाधितासंदिग्धानधिगतार्थबोधकत्वं हि प्रमाणत्वम् । नचान्यपरैरपि मन्त्रादिभिः प्रतीयमानो वज्रहस्तेन्द्रादिलक्षणोर्थः संदिग्धः, नापि विपर्यस्तः, बाधाभावात्, प्रमाणान्तरायोग्यत्वाच्चानधिगत इति प्रमाणमेव तस्मिन्नपि मन्त्रादयः । नचार्थभेदे वाक्यभेदप्रसक्तिः । प्रधानार्थस्य[2] भेदाभावात्, अवान्तरवाक्यस्येष्टत्वाच्च । नचातत्परत्वादप्रामाण्यम् । अतत्परस्याप्यर्थवादस्य द्वारभूतार्थे प्रामाण्यस्वीकारात् । इतरथा तद्द्वारा तत्प्रधानेपि तत्प्रामाण्याभावा 'द्गुणवादस्तु तत्सिद्धि' रित्यादि सूत्राणामनारम्भप्रसङ्गात् । विशिष्टविधौ च तात्पर्याविषयेपि विशेषणे प्रामाण्यस्यावश्यस्वीकर्तव्यत्वात् । तत्रापि विशेषणांशे तत्परं विध्यन्तरमुन्नीयते इति चेत्, किं तदुन्नायकं विशिष्टविधानमेवेति चेत्, हन्त परस्पराश्रयप्रसङ्गात्, विशिष्टविधिप्रवृत्तौ च विध्यन्तरोन्नयनं विध्यन्तरप्रवृत्तौ च विशिष्टविधानमिति । नच प्रमाणान्तरगोचरत्वं विशेषणस्य सर्वत्र संभवति । वारवन्तीयादौ[3] तदभावात्, तस्मादतत्परमपि प्रमाणान्तरप्राप्तिविरोधयोरभावे प्रमाणमेवेति सोयं देवताधिकरणन्यायसारः । तेनासामपि श्रुतीनां वेदनित्यत्वे प्रामाण्यमस्त्येवेत्यर्थः । ननु नेदं पौरुषेयत्वं श्रुतं श्रुतसामार्थ्यसिद्धं वेति अस्माभिः स्वीक्रियते, किंत्वनुमानबलादिति तत्राह—**एतेनेति** । एतद्विशदयति—**पुरुषेति** ।

मालतीमाधवादिष्विति । यद्यपि प्रथमं कविकृतवाक्येषु साध्याभावान्न व्यभिचारः, तथाप्यस्मदुच्चार्यमाणमालतीमाधवादिवाक्ये व्यभिचारः । नहि तत् तद्वाक्यं, तस्यान्यत्वादित्यर्थः । कविकृतेष्यौत्प्रेक्षिकचित्रकथापरेषु वाक्येषु व्यभिचार इत्यपि द्रष्टव्यम् । द्वितीयानुमानेऽपि सिद्धसाधनतामाह—**तथेति** । अत्रापि किमाप्तेनोच्चार्यमाणत्वं पौरुषेयत्वं किं वोपलभ्यविरचनम् । प्रथमे सिद्धसाधनतां विशदयति—**आप्तेनेति** । स्यादेतत्, द्वितीय एव नः पक्षः सिषाधयिषितः । नचेदानीमुच्चार्यमाणवेदवाक्यैरनैकान्तिकता । तेषामपि पक्षतुल्य-

---

१ विपर्ययसंशयस्मरणवारणाय यथाक्रमं विशेषणत्रयम् । २ प्राशस्त्यरूपस्य । ३ वारवन्तीयनामकसाम्नो वेदैकप्रसिद्धत्वेन प्रमाणान्तरगोचरत्वाभावादिति भावः ।

माणतया तत्प्रणीतत्वस्यापौरुषेयवादिभिरप्यभ्युपगमात् । प्रमाणान्तरेणार्थमुपलभ्य विरचितत्वानुमाने तु हेतोरन्यथासिद्धिः । अस्मदादिभिरुच्चार्यमाणेदानींतनवेदवाक्यानामिव सर्गकालीनानामपि तेषामीश्वरेणोच्चार्यत्वमात्रेणापि प्रमाणवाक्यत्वोपपत्तौ प्रमाणान्तराधिगतिपूर्वकविरचितत्वस्यानुमातुमशक्यत्वात्, तस्य च सर्वज्ञत्वादतीतकल्पान्तरगतवेदापरोक्षसंभवात् ।

अविग्रहस्यापि तस्य भक्तानुकम्पितया लीलाविग्रहग्रहणेन तदुच्चारणोपपत्तेश्च । एतेन सर्गकालीनाध्ययनस्य पूर्वपूर्ववेदाध्ययनपुरःसरत्वमपि समर्थनीयम् । नचाश्रयासिद्धिः[१] । वेदान्तिभिः सर्गाङ्गीकारात् । नच भारताध्ययनस्य तथात्वप्रसङ्गेनाभाससमानयोगक्षेमता । तत्र दृढतरकर्तृस्मरणेन बाधात् । नचेहापि कर्तृश्रुत्या बाधः । तस्याः संप्रदायप्रवर्तकत्वपरतयाप्युपपत्तेः, अन्यथा नित्यत्वप्रतिपादकवाक्यानामनवकाशत्वप्रसङ्गात्, भारतस्य नित्यत्वप्रतिपादकप्रमाणाभावाच्च ।

त्वेनान्ततः परमेश्वरविरचितत्वस्येष्टत्वादिति, तत्राह—**प्रमाणेति** । अन्यथासिद्धिमेव दर्शयति **अस्मदादीति** । यदि हि विरचनं प्रमाणान्तरेणोपलभ्यविरचनेन व्याप्तं, तदास्मदादावपि तथा स्यात्, नचास्ति, ततोऽवगम्यते, नूनमनयोः संबन्धोन्यप्रयुक्त इति भावः । स्यादेतत्, कल्पाङ्गीकारे निर्लेपं प्रलीनस्य चिरकालातीतस्य संस्कारप्रमोषात् कथमीश्वरेणापि शक्यः पूर्ववद्वेद उच्चारयितुमिति, तत्राह—**तस्य चेति** । न तावन्निर्लेपः प्रलयः । तत्संस्काररञ्जितमायोपबृंहितपरमेश्वरस्य मूलकारणस्य वा विद्यमानत्वात् । अतएव तत्संस्कारवशात् तत्सदृशक्रमवद्वेदोच्चारणमपि संभवतीत्यर्थः ।

तथापि ताल्वादिकरणरहितस्य कथं कर्तृत्वं संप्रदायप्रवर्तकत्वं चेति तत्राह—**अविग्रहस्यापीति** । अभ्युपगम्येदमुच्यते, वस्तुतस्त्वीश्वरस्य शरीरादिनोपदेष्टृत्वमेव नास्ति, कल्पादिभुवामतीतकल्पानुष्ठितविशिष्टज्ञानैः[२] परंपरापरितुष्टपरमेश्वरानुग्रहवशान्निरतिशयज्ञानसमृद्धानां हिरण्यगर्भप्रभृतीनां बुद्धौ यो वेदानामाविर्भावः स खलु परमेश्वरस्य वेदोपदेष्टृत्वं नाम । इदमेव च यो वै वेदांश्चेति श्रुत्याप्युच्यते, न तत्र शरीरेण किंचित्कृत्यमिति । यत्तु वेदाध्ययनस्यानिदंप्रथमतायामनुमानमुद्भाव्य दूषितं पूर्ववादिना, तदपि संस्काराप्रमोषादित्यादिना समर्थितमित्याह—**एतेनेति** । यत्तु तेनाश्रयासिद्धिरित्युक्तं, तत्र भवतु मीमांसकं प्रत्ययं दोषो, नास्मान्प्रतीति परिहरति—**नचेति** । तन्मतेपि यादृगहोरात्रादिपरिगणनाविशिष्टस्य सर्गकालत्वं पराङ्गीकृतं तत्कालः शक्यः पक्षीकर्तुमिति द्रष्टव्यम् । आभाससमानयोगक्षेमतां परिहरति—**नचेति** । ननूक्तमत्रापि कर्तृप्रतिपादकश्रुतिस्मृती विद्येते इति तत्राह—**नचेहापीति** । अथ किमित्युपलभ्यविरचयिता कर्तैवाभिः श्रुतिभिः न स्वीक्रियते तत्राह—**अन्यथेति** । नित्यत्वं चेदं पुरुषास्वातन्त्र्यं, न पुनः सर्वथैव । निःश्वसितमित्यादिश्रुतिविरोधप्रसङ्गात् । उक्तं च वृद्धैः 'यत्नतः प्रतिषेध्या नः पुरुषाणां स्वतन्त्रते'ति । स्यान्मतं वयमपि तावद्वेदमुच्चारणद्वारेण विरचयामः परमेश्वरोपि चेत्तथैव रचयति नतु पूर्वक्रममन्यथयति नाप्युपलभ्यार्थं विरचयति कस्तर्हि विशेषः परमेश्वरस्य मादृशेभ्यः, येन निःश्वसितमित्यादिश्रुतयः परमेश्वरमेव कर्तारमावेदयन्तीति । उच्यते । उपादानत्वात्स खलु परमेश्वरः प्रतिसंचरसमये समस्तमेव जगत्संहरन्[३] वियदादिवदेव वेदाद्यात्मकमपि शब्दराशिं संहरति महासर्गसमये च तत्तद्वासनावासिताचिन्त्यशक्तिराशिमहामायासहायमापन्नः शब्दाकारेण विवर्तते, तदनु च पूर्वक्रमसदृशक्रमवच्छब्दराशिरूपवेदाकारेण विवर्तते, सर्गादिभुवां हिरण्यगर्भप्रभृतीनां च तमुपदिशतीति शब्दकर्तृत्वं संप्रदायप्रवर्तकत्वं चेश्वरस्यैवेत्युच्यते । यद्यपि सर्वज्ञस्येश्वरस्य वेदार्थविषयमपि ज्ञानमस्ति, तथापि न तस्य वेदनिर्माणे कारणभावः, पूर्वपूर्वक्रमानुसरणमात्रेण तत्सदृशक्रमनिर्माणक्षमत्वात् । अस्मदादीनामिवेदानींतनभारतादिक्रमनिर्माणे, तेन नापौरुषेयत्वक्षतिः । नन्वेवं भारतस्यापि संप्रदायप्रवर्तयितैव व्यासः नतु कर्तेति तस्याप्यपौरुषेयत्वं स्यादिति तत्राह—**भारतस्येति** ।

---

१ मीमांसकमते सर्गानङ्गीकारेण सर्गकालिकाध्ययनरूपपक्षाप्रसिद्धिरित्यर्थः । २ ज्ञानमुपासना । ३ जगत इति शेषः ।

नच वेदानामनाप्ताप्रणीतत्वादाप्तप्रणीतत्वमनुमातुं युक्तम् । आत्माकाशादौ व्यभिचारात् । अथ शब्दत्वे सतीति विशेषणाददोषः । मैवम् । आप्तप्रणीततामात्रस्य पूर्वोक्तन्यायेन वेदेऽप्यङ्गीकारात् । नचैवंसति पाषण्डाद्यागमानामपौरुषेयत्वं, मानान्तरेणार्थमुपलभ्य तत्तत्पुरुषविरचितत्वस्य सौगतादिभिः स्वयमेवाङ्गीकारात्प्रसिद्धेश्च । नच सामान्यवत्त्वे सत्यस्मदादिबहिरिन्द्रियप्रत्यक्षतया वर्णानां कृतकत्वानुमानम् । अस्मदादिबहिरिन्द्रियप्रत्यक्षस्य काला[1]काशादेर्नित्यत्वेन भाट्टं प्रत्यनैकान्त्यात्, सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । श्रोत्रं नित्यद्रव्यग्राहकं निरवयवेन्द्रियत्वात् मनोवदिति भाट्टमतेन प्रयोगसंभवात् । नच श्रोत्रं न नित्यद्रव्यग्राहकम्, अनित्य[2]भूतविशेषगुणग्राहकं वा । बहिरिन्द्रियत्वादिन्द्रियत्वाद्वा चक्षुर्वदिति प्रत्यनुमानबाधः । प्रथमानुमाने नयनस्य नित्यगगनादिग्राहकत्वेन दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यात्, द्वितीये च ध्वनिग्राहकतया सिद्धसाधनत्वात् । [3]व्यक्तिभेदासिद्धौ च स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञाया जातिविषयत्वकल्पनानुपपत्तेः तद्विरोध[4]श्च अनित्यत्वानुमाने

यच्चानाप्ताप्रणीतत्वे सत्याप्तप्रणीतत्वमेवायाति गत्यन्तराभावादित्युक्तं, तत्र किमनाप्ताप्रणीतत्वमात्रेणाप्तप्रणीतत्वमनुमीयते शब्दत्वविशेषितेन वा । नाद्य इत्याह—**नचेति** । द्वितीयं शङ्कते—**अथेति** । तत्रापि किमाप्तप्रणीतत्वमात्रमनुमीयते, उपलभ्य विरचनं वा । आद्ये प्राह—**मैवमिति** । द्वितीये तु पूर्वोक्त[5]मेव दूषणमिति भावः । यत्तु पाषण्डाद्यागमानामप्यपौरुषेयत्वमेवंसति स्यादित्युक्तं तत्राह—**नचेति** । अथ तदङ्गीकारे भ्रान्तौ[6] नैयायिकादीनामिव वेदपौरुषेयत्वे इति तत्राह—**प्रसिद्धेश्चेति** । ननु सर्वमेतच्छब्दनित्यत्वे सति स्यात्तदेव तु नास्ति, अनुमानाच्छब्दानित्यत्वसाधनान्नित्यत्वप्रमाणदूषणाच्चेति, तत्राह—**नचेति** । अत्र तावदेकदेशि[7]मतेन दूषणमाह—**अस्मदादीति** । आकाशमस्मदादिप्रत्यक्षं प्रदेशवृत्तिविशेषगुणवत्त्वात् आत्मवत्, दिक्कालाकाशानि अस्मदादिप्रत्यक्षाणि विभुत्वादात्मवत्, श्रोत्रं विभुर्ग्राहकमिन्द्रियत्वान्मनोवदित्यादिना च तेषां प्रत्यक्षत्वसिद्धेः । नच संबन्ध[9]ासंभवो बाधः । अजसंयोगसंभवात् । वक्ष्यते च तत्र प्रमाणं द्वितीयपरिच्छेदे । तन्[10]मतेनैव सत्प्रतिपक्षतामप्याह—**सदिति** । जातौ[11] सिद्धसाधनतानिवृत्त्यै द्रव्यपदं, घ्राणे[12] रूपे वानैकान्त्यनिवृत्त्यै हेतौ पदद्वयम् । प्रत्यनुमानविरोधं निराचष्टे—**नचेति** । अनित्यो यो भूतविशेषगुणस्तस्येत्यर्थः । वेदान्तिप्राभाकरयोर्मते सिद्धसाधनतापरिहाराय अनित्य[13]ग्रहणम् । शब्द[14]निष्ठद्वित्वादिना भाट्टं प्रत्यर्थान्तरतानिवृत्त्यै विशेषग्रहणम् । नभोगुणत्वार्थं भूतपदम् । मानसप्रत्यक्षात्मवादिनां मनसि व्यभिचारवारणाय बहिरिन्द्रियेत्युक्तम् । अत्रापि भाट्टमतेन दूषणमाह—**प्रथमेति** । नैयायिकादीनां च योगीन्द्रियैर्व्यभिचारः । अस्मदादिविशेषणं च परस्य व्यर्थ[15]मिति द्रष्टव्यम् । ताव[16]तापि तव मते किं दूषणमस्येत्याशङ्क्य प्रत्यभिज्ञाबाधं दर्शयितुं तस्या अपि जातिविषयत्वेनोक्तामन्यथासिद्धिं परिहरति—**व्यक्तीति** । अथ कथं व्यक्तिभेदासिद्धिर्यावतोदात्तानुदात्तादितारतम्यादिविरुद्धधर्माध्यासाद्भेद एव गकारादेरवसीयते इति तत्राह—

---

१ सामान्यवत इति शेषः । २ अनित्यत्वं भूतविशेषगुणे विशेषणम् । प्राचीनं नञ्पदमत्र न संबध्यते । ३ वर्णानां जन्यत्वप्रयुक्तेत्यादिः । ४ निरुक्तप्रत्यभिज्ञाविरोधश्चेत्यर्थः । ५ हेतोरन्यथासिद्धिरूपमित्यर्थः । ६ भ्रान्तिरिति पाठः साधुर्भाति । ७ भाट्टमतेनेत्यर्थः । ८ इदं चिन्त्यम्—अत्र दिशि बलाकेत्यादिप्रतीत्या दिगादेः चाक्षुषत्वाङ्गीकारेऽपि तस्य श्रोत्रग्राह्यतायाः कैरप्यनङ्गीकारात् । दिगादेः श्रोत्रग्राह्यत्वाभावग्राहकप्रत्यक्षादिप्रमाणबाधितत्वाच्चैतस्यानुमानस्य । ९ आकाशरूपस्य श्रोत्रस्य दिगादेश्चाजत्वेनेति शेषः । १० भाट्टमतेनैवेत्यर्थः । ११ शब्दत्वादीति शेषः । १२ इन्द्रियत्वमात्रोक्तौ नित्यद्रव्याग्राहके घ्राणे व्यभिचारः । निरवयवत्वमात्रोक्तौ तथाभूते रूपे व्यभिचार इति भावः । १३ वेदान्तिनाऽपि सर्गादौ उत्पन्नस्य शब्दस्य कल्पान्तस्थायित्वरूपनित्यत्वस्य वियदादिवत्स्वीकारान्न सिद्धसाधनम् इति भावः । १४ अनित्यगुणग्राहकत्वमात्रस्य साध्यत्वे इति शेषः । १५ सामान्यवत्त्वे सति योगिबहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वस्य नित्यद्रव्येषु अस्वीकारेण व्यभिचारावारकत्वात् । योगीन्द्रियाणामपि योग्यग्राहकत्वस्यैवोचितत्वात् । परस्य भट्टस्येत्यर्थः । १६ भाट्टमतेऽनैकान्त्यसत्प्रतिपक्षयोः सत्त्वेऽपि वेदान्तिमते कृतकत्वानुमानस्य किंदूषणमित्यर्थः ।

दुर्वारः । नच द्रुतो गकारो विलम्बितो गकार इति विरुद्धधर्मसंसर्गित्वाद्गकारव्यक्तिभेद[1]सिद्धिः । तस्याः प्रतीतेर्ध्वनिविषयतया वर्णविषयत्वाभावेन प्रामाणिकविरुद्धधर्मसंसर्गस्यासिद्धेः । प्रातीतिकस्य च तस्य मणिकृपाणादिष्विवाननस्य भेदासाधकत्वात् । वेदान्तवादिभिःसर्गस्य तद्विशेषितकालस्य चाङ्गीकारात् अतीतकालशब्देन तत्पक्षीकारेणानुमानप्रवृत्तावपि न धर्म्यसिद्धिः । नचाभाससमानयोगक्षेमता । भारताध्ययनानामनादित्वनिरासेन पुरस्तान्निरस्तत्वात् ।

एवमपौरुषेयतया वेदान्तानामसंभाविताशेषपुरुषदोषसंसर्गेभ्यस्तेभ्यो विगलितनिखि-

---

नचेति । अत्र किं प्रामाणिकविरुद्धधर्माध्यासाद्भेदः साध्यते प्रातीतिकाद्वा । आद्येऽसिद्धिमाह—**तस्याः प्रतीतेरिति** । यदि व्यक्तिभेदः स्यात्तदा द्वौ गकाराविति स्यात्, न पुनर्द्विर्ग उच्चरित इति । तदिह स्वारसिकं प्रत्यभिज्ञयैक्यं प्रतीयते, विरुद्धधर्मसंसर्गस्तु परोपाधिकः । नच परोपाधिभेदेन स्वाभाविकमैक्यं विहन्यते, माहि भून्नभसोपि कुम्भाद्युपाधिभेदादाजानतो भेद इति, तेनानु[2]वृत्तिव्यवहारः स्वरूपेण, व्या[3]वृत्तव्यवहारस्तूपाधिनिदान इत्यनवद्यम् । उक्तं च वृद्धैः 'तेन यत्प्रार्थ्यते जातेस्तद्वर्णादेव लभ्यते । व्यक्तिलभ्यं तु नादेभ्य इति गत्वा[4]दिगीर्वृथे'ति । द्वितीयेप्यनैकान्तिकतामाह—**प्रातीतिकस्येति** । यथाहि मणिकृपाणदर्पणादिषु तद्भेदेन भिन्नमिव प्रतीयमानमपि मुखं न स्वतो भिद्यते एवमित्यर्थः । ए[5]तेन तीव्रादिधर्मोपेतत्वादुत्कर्षनिकर्षवत्त्वादित्यादिकमनित्यत्वसाधकहेतुजातमपहस्तितं मन्तव्यम् । तथाच 'प्रत्यभिज्ञा यदा शब्दे जागर्ति निरव[6]ग्रहा । अनित्यत्वानुमानानि सैव सर्वाणि बाधते' । किंच सामान्यवत्त्वे सतीत्यनुमाने शब्दमात्रपक्षीकारेपि ध्वन्यंशे सिद्धसाधनता, तदितरत्वविशेषणे चानिष्टा[7]व्यवच्छेदाद्वैयर्थ्यं, हेतोश्चोपान्त्यादिष्वसिद्धिः । अन्त्यशब्दपक्षीकारे च पूर्ववदेव वैयर्थ्यं, तथा स्वमतेन सोपाधिकत्वम् । अश्रा[8]वणत्वस्योपाधित्वात्, शब्दत्वादिनिवर्त्यसद्भावाच्च न पक्षेतरत्वम् । एतेनेदमप्यपास्तम् । यदाह मानमनोहरकारः 'अनित्यः शब्दः,' इन्द्रियविशेषगुणत्वात्, चक्षूरूपव'दिति । तत्रापि हि समानं ध्वन्यंशे सिद्धसाधनत्वं तदितरविशेषणे वैयर्थ्यमश्रावणत्वोपाधिहतत्वं चेति । उदयनस्तु आश्रयाप्रत्यक्षत्वेप्यभावस्य प्रत्यक्षतां महता संरम्भेण समर्थयन्नेव निवृत्तकोलाहल, उत्पन्नः शब्द इति व्यवहारचरणैकशरणः प्रत्यक्षमेव शब्दानित्यत्वे प्रमाणयति स्म, सच विरुद्धधर्मसंसर्गस्यौपाधिकत्वोपपादनन्यायेन दत्तबलिरेव वेतालः । योपि नित्यत्वे सर्वदोपलब्ध्यनुपलब्धिप्रसङ्गो न्यायभूषणकारोक्तः, सोपि ध्वनिसंस्कृतस्योपलम्भाभ्युपगमान्निरस्तः । यत्तु युगपदिन्द्रियसंबद्धत्वेन प्रतिनियतसंस्कारसंस्कार्यत्वाभावानुमानं, तद्ध्वन्मत एवात्मन्यनै[10]कान्तिकमित्यलमतिकलकलेन । यत्तु वैदिक्यानुपूर्वी इदंप्रथमा वर्णानुपूर्वीत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यनुमानं नैयायिकानां, तदसत् । विगीतः कालो वेदाध्ययनयुक्तः कालत्वादिदानींतनवदिति सत्प्रतिपक्षत्वात् । यत्तत्र पूर्वपक्षिणोक्तं तत्परिहरति—**वेदान्तवादिभिरिति** ।

वादार्थमुपसंहरन्प्रथमपरिच्छेदार्थं संकलयति—**एवमपौरुषेयतयेत्यादिना** । अत्र च पुरुषदोषासंभ-

---

१ न तु जन्यत्वप्रयुक्तो गकारव्यक्तिभेद इति भावः । २ ऐक्यव्यवहार इत्यर्थः । ३ अनेकत्वव्यवहार इत्यर्थः । ४ तेन वर्णकृतकत्वनानात्ववादिना गत्वादिजातेर्यदैक्यं स एवायं गकार इति प्रत्यभिज्ञाबलात्प्रार्थ्यते । तदैक्यं वर्णादेव लभ्यते । निरुक्तप्रत्यभिज्ञाबलात्स्वरसतो वर्णगतमेवैकत्वं सिध्यति न तु जातिगतमिति तात्पर्यम् । व्यक्तिलभ्यन्तु उदात्तत्वानुदात्तत्वादिविरुद्धधर्मसंसर्गरूपं वस्तु नादेभ्यो ध्वनिभ्यो लभ्यते । ध्वनिधर्मा एवोदात्तादयो न गकारादिव्यक्तिधर्मा इति हृदयम् । इत्येवं सति गत्वादिगीर्गकारादौ गत्वादिजातिमालम्ब्यैकत्वप्रत्यभिज्ञासमर्थनं व्यर्थमिति वृद्धवाक्यार्थः । ५ प्रतीयमानविरुद्धधर्माणां ध्वनिधर्मत्वस्वीकारेणेत्यर्थः । ६ निर्बाधेत्यर्थः । ७ व्यभिचारावारकत्वादिति फलितार्थः । ८ अन्त्यशब्दस्यैव श्रोत्रोत्पन्नस्य तैः प्रत्यक्षत्वाङ्गीकारादुपान्त्यादिशब्दानामप्रत्यक्षत्वादिति भावः । ९ घटाद्यवच्छेदेन कृतकत्वव्यापकत्वम् । अन्त्यशब्दशब्दत्वाद्यवच्छेदेन च साधनाव्यापकत्वमिति भावः । १० सर्वेषामात्मनां विभुत्वेन युगपदेकमनःसंबद्धत्वेऽपि नैयायिकैः प्रतिनियतसंस्कारसंस्कार्यत्वाभ्युपगमादिति भावः ।

लभेदविशुद्धब्रह्मप्रमितिः सिद्ध्यतीति सिद्धम् ॥ ११५ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीज्ञानोत्तमपूज्यपादशिष्यश्रीचित्सुखाचार्यमुनिविरचितायां तत्त्वप्रदीपिकायां प्रथमः परिच्छेदः ॥

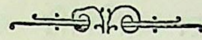
वग्रहणमितरशब्ददोषासंभवस्याप्युपलक्षणं, तेन स्वतःप्रामाण्यशक्त्यभिहितान्वयापौरुषेयसिद्धार्थप्रामाण्यकार्याप्रामाण्यवादानां संग्रहः कृतः । विगलितनिखिलभेदग्रहणेनाखण्डवाक्यार्थप्रपञ्चमिथ्यात्वतदुपपादकभावरूपाज्ञानतदुपयोगितमःख्यातिविशेषविचाराः संगृहीताः । परिशुद्धब्रह्मग्रहणेन विज्ञानात्मस्वप्रकाशवादौ संगृहीताविति परिच्छेदार्थः सकलः संकलित इति सर्वं निर्मलम् । विज्ञानं स्वप्रकाशं भवति च पुरुषस्तद्वपुर्भावरूपं ध्वान्तं मिथ्या प्रपञ्चो भ्रमभरनिलयोऽनादिभावोऽप्रबोधः । आरोपारोप्यसिद्धप्रमितिजनकताऽखण्डता स्वप्रमात्वं शक्तिर्लक्ष्यः पदार्थान्वय इति कथिताः पौरुषेयो न वेदः ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यप्रत्यक्प्रकाशपूज्यपादशिष्यस्य प्रत्यग्रूपभगवतः कृतौ तत्त्वप्रदीपिकायां नयनप्रसादिन्यां प्रथमपरिच्छेदः ॥

---

१ आरोप्यारोपसिद्धप्रमितिजनकतेति पाठः शोभनो भाति । आरोप्यस्य प्रपञ्चस्य अद्वये ब्रह्मणि य आरोपोऽध्यासस्तत्स्वीकारेण सिद्धा या ब्रह्मैक्यप्रमितिस्तज्जनकता वेदवाक्यानामित्यर्थः ।

द्वितीयः परिच्छेदः ।

ननु कथं विगलितनिखिलभेदब्रह्मप्रतिपत्तिः, प्रत्यक्षादिविरोधात् । तथाहि प्रत्यक्षेण तावदिदमस्माद्भिन्नमिति नीलपीतादेर्भेदमध्यवस्यामः । अथ मतं किं प्रत्यक्षं भेदमेव गोचरयत्युत वस्त्वपि, तदापि भेदपूर्वकं तद्गोचरयेत्तत्पूर्वकं वा भेदं युगपदेव वोभयम् । नाद्यः । धर्मिप्रतियोगिवस्तुप्रतिपत्तिमन्तरेण भेदस्य प्रत्येतुमशक्यत्वात् । अतएव न भेदग्रहपूर्वको वस्तुग्रहः । नच वस्तुग्रहपुरस्सरो भेदग्रहः, बुद्धेर्विरम्यव्यापाराभावात् । नापि युगपदुभयग्रहः । कार्यकारणबुद्ध्योर्यौगपद्यायोगात् । धर्मिप्रतियोगिप्रतिपत्तिर्हि भेदप्रतिपत्तेः कारणं, सन्निहितेऽपि धर्मिण्यसन्निहितप्रतियोगिप्रतिपत्तिमन्तरेण भेदप्रतिपत्तिव्यतिरेकस्य वादिप्रतिवादिनोः संमतत्वादिति । मैवम् । स्वरूपभेदवादिनं प्रत्येतेषां विकल्पानामनवसरदुःस्थत्वात्, वस्तुग्रहस्यैव भेदग्रहत्वात् । नच वस्तु-

---

नमस्ते मानौघैः प्रमितम[1]मितं स्थाणुमनिशं
समस्तज्ञं लोकत्रितयनय[2]नं सत्रिनयनम् ।
सका[3]लं कालारिं सकलवपुषं निष्कलसुमा-
सहायं कामारिं भवमभवमीशं पशुपतिम् ॥ १ ॥
ब्रह्मणि वेदान्तानामुदितोऽद्वैते समन्वयस्तस्य ।
भेदावगाहिमानैर्विरोधनुत्त्यै परः परिच्छेदः ॥ २ ॥

यद्यप्यद्वये ब्रह्मणि वेदान्तानां प्रामाण्यं साधितं, तथापि भेदग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधादसाधितसमं तत्, अतोऽनुत्पत्तिलक्षणाप्रामाण्याभावेपि विरोधान्मिथ्यात्वलक्षणमप्रामाण्यं भवेत्कः खलु विशेषः स्वगोचरशूराणां प्रत्यक्षादीनामागमेभ्य इति प्रामाणिकभेदवादिनः प्रत्यवतिष्ठन्ते—**ननु कथमित्यादिना** । अनेन परिच्छेदयोर्विषयविषयिभावलक्षणा संगतिरपि दर्शिता, पूर्वस्य विषयत्वादुत्तरस्य विषयित्वादिति । अत्र मण्डनमिश्रैर्भेदवस्तुनोः किमेकैकग्राहकं प्रत्यक्षमुतोभयग्राहकम्, उभयग्रहपक्षेऽपि युगपत्क्रमेण वा, क्रमपक्षेऽपि किं पूर्वं किमपरमिति विकल्प्य दूषयद्भिर्भेदग्राहित्वमेव प्रत्यक्षस्य नास्तीत्युक्तं तदनुवदति पूर्ववादी—**अथ मतमिति** । वस्त्ववेति तु पक्षस्त[4]दनर्थबीजमिति परित्यक्तः । धर्मिप्रतियोगिरूपं वस्तु धर्मिप्रतियोगिवस्तु । इदमेव दूषणमुभयग्रहेपि भेदग्रहपूर्वकवस्तुग्रहपक्षेप्यतिदिशति—**अतएवेति** । कार्यकारणभावमेवोपपादयति—**धर्मिप्रतियोगीति** । ननु यद्यपि भेदप्रतिपत्तिसमये धर्म्यादिज्ञानमन्वेति, तथापि न तावता कारणत्वं शक्याध्यवसायं व्यतिरेकाभावादितरथा नभसोऽपि निमित्तकारणतापातात्, अस्तिह्यन्वय इति, तत्राह—**सन्निहितेऽपीति** । तमिममनूदितं पक्षं प्रतिक्षिपति—**मैवमिति** । किं वस्तुस्वरूपमेव भेद इति तस्य मतं प्रतीमानि दूषणान्युच्यन्ते किं वा धर्मभेदवादिनं प्रति । प्रथमे चौरापरा[5]धान्माण्डव्यनिग्रहन्यायः, उच्यमानदूषणानां तदविषयत्वादित्याह—**स्वरूपभेदेति** । ननु वस्तुस्वभावत्वमेव भेदस्य न घटते, तथासति घटस्वभाववदेव प्रतियोग्यनपेक्षितत्वप्रसङ्गात्, प्रतियोगिसापेक्षश्च सर्वत्र भेदः प्रतीयत इति, तत्राह—**नच वस्तुस्वभावस्येति** । अत्र यदि वस्तुस्वभावो भेदः स्यात्तर्हि सापेक्षप्रतीतित्वं न स्यादिति यापादनं, तच्चायुक्तं, वस्त्वेव

---

१ अपरिच्छिन्नम् । यद्वा औपाधिकरूपेण मेयत्वेऽपि स्वरूपतः स्वप्रकाशत्वादवेद्यमित्यर्थः । २ भासकत्वेन नयनत्वारोपः । ३ कण्ठेकालम् । ४ भेदासिद्धिरूपानर्थबीजमित्यर्थः । ५ यथा माण्डव्यमुनिनिग्रहस्य चौरबुद्ध्या कृतस्य चौराविषयकत्वमेवमेव प्रकृते वस्तुनि भेदबुद्ध्योच्यमानदूषणानां भेदाविषयकत्वम् ।

स्वभावस्यैव भेदत्वे तद्ग्रहस्य प्रतियोग्यनपेक्षत्वप्रसङ्गः । वस्तुस्वभावतया भेदस्यानपेक्ष-दृष्टिदृष्टस्य सविकल्पके[2] व्यवहारे प्रतियोगिसापेक्षत्वोपपत्तेः । दृश्यते हि प्रादेशमात्र-परिमाणवस्तुनोऽनपेक्षदृष्टिदृष्टस्य ह्रस्वं दीर्घमिति सविकल्पके व्यवहारे न्यूनाधिकपरि-माणवस्तुग्रहसापेक्षता । नच धर्मभेदवादिनं प्रत्यप्येते विकल्पाः प्रसरमर्हन्ति । युगपदु-भयग्रहेऽपि विरोधाभावात् । असन्निहिते धर्मिणि प्रतियोगिनि वा युगपदुभयग्रहाभावेऽपि सन्निहितस्थले दण्डी देवदत्त इतिवदपर्यायमेवोभयग्रहोपपत्तेः । नच धर्मभेदवादे तस्य-तस्य भेदस्य भेदान्तरभेद्यत्वादनवस्थादोषापत्तिः । मूलक्षतेरभावात्, 'मूलक्षतिकरीं प्राहु-रनवस्थां हि दूषण'मिति न्यायात् ।

ननु धर्मपक्षेपि धर्मिणो[3] भेदेन प्रतिपन्नस्य प्रतियोगितायां परस्पराश्रयदोषः, स्तम्भा-त्कुम्भस्य भेदसिद्धौ कुम्भात्स्तम्भस्य भेदसिद्धिरिति । अप्रतिपन्नभेदस्य तु प्रतियोगितायां दुष्परिहरः स्वात्मनोऽपि तत्प्रसङ्ग इतिचेन्मैवम् । विद्यमानभेदयोरपि स्वरूपेण च स्फुर-तोर्धर्मिप्रतियोगित्वोपपत्तौ एकस्मिन्भेदग्रहप्रसङ्गाभावात् । ननु क्षीरनीरयोर्विद्यमानभेदयोरपि स्वरूपग्रहणे भेदग्रहो न दृश्यत इति चेन्मैवम् । तत्र समानाभिहारलक्षणदोषप्रतिबन्धादेव तदग्रहोपपत्तेः । एतेन दूरस्थवनस्पत्योरपि भेदग्रहप्रसङ्गः प्रत्युक्तः । उक्तंच 'अतिदूरात्सामी-

---

भेद इति वदन्तं मां प्रति व्याप्त्यसिद्धेः प्रशिथिलमूलत्वादित्याह—**वस्तुस्वभावतयेति** । प्रतीतिविशेषो व्यवहारविशेषप्रयुक्तः, न वस्त्वतिरेकप्रयुक्त इति भावः । अथैवमापाद्यते—यदि हि निरपेक्षदृष्टिदृष्टं स्यान्न-स्यात्तर्हि सापेक्षदृष्टिदृष्ट इति, तत्रापि प्रशिथिलमूलतामाह—**दृश्यते हीति** । दीर्घमिति व्यवहारे न्यूनवस्तु ग्रहापेक्षा, ह्रस्वव्यवहारे त्वधिकग्रहापेक्षा । अधिकत्वं चात्र दीर्घत्वं विवक्षितमित्यर्थः । अस्तु तर्हि द्वितीयो नेत्याह—**नच धर्मभेदवादिनमिति** । ननु कथं युगपदुभयग्रहः, यावता कार्यकारणभावस्तदुभयग्रहयोर्व-र्णितः, असन्निहितप्रतियोगिस्थले स्थितव्यतिरेकत्वादिति, तत्राह—**असन्निहिते धर्मिणीति** । यथाहि विभिन्नेन्द्रियग्राह्यासन्निहितविशेषणविशेष्यज्ञानयोर्विशिष्टज्ञानपूर्वभावित्वेप्येकेन्द्रियग्राह्यसन्निहितस्थले पूर्वभा-वित्वं नास्थीयते तत्कस्य हेतोर्व्याप्तेः संकोचाद्याप्तिसंकोचश्च दर्शनबलादेव, तथेहाप्यसन्निहितस्थले पौर्वापर्यदर्श-नेन वस्तुभेदयोरग्निविशिष्टपर्वतवत्प्रमाणान्तरगम्यत्वेपि सन्निहितस्थले यौगपद्यं भवतु को दोष इत्यर्थः । **मूल-क्षतेरिति** । मूलं प्राथमिकभेदप्रतीतिस्तत्क्षतेरभावादज्ञायमानानामेव भेदानां प्रथमभेदोपपादकत्वादित्यर्थः ।

धर्मभेदपक्षे धर्मिप्रतियोगिज्ञानयोः परस्पराश्रयदोषमाशङ्कते—**ननु धर्मपक्षेपीति** । परस्पराश्रयमेवा-भिनयति—**स्तम्भादिति** । ननु न भेदेन प्रतिपन्नस्य प्रतियोगिता, येनायमनन्तरो दोषः प्रसज्ज्येतापितु स्वरूपेण प्रतीतस्येति, तत्राह—**अप्रतिपन्नेति** । तदेतत्परिहरति—**मैवमिति** । न स्वरूपेण प्रतीतिमात्रं विवक्षितमपितु विद्यमानभेदत्वमपि । तथाच स्वस्य स्वस्मात्तदभावान्न भेदग्रहप्रसङ्गो नाप्यन्योन्याश्रयते-त्यर्थः । तदप्यप्रयोजकमिति शङ्कते—**ननु क्षीरेति** । समानैरभिहारो मिश्रणम् । प्रतिबन्धे सति कार्यानु-त्पादो न कारणत्वं विहन्तीति भावः । यच्च विद्यमानभेदस्य स्वरूपेण प्रतीतेः प्रतियोगित्वधर्मित्वप्रयोजक-तायां दूषणं कैश्चिदुच्यते । दूरस्थवनस्पत्योरपि भेदग्रहप्रसङ्ग इति, तत्राप्युक्तं परिहारमतिदिशति—**एतेनेति** । अत्र च प्रतिबन्धमात्रमतिदेश्यमतिदूरत्वप्रतिबद्धत्वात्तयोः । **अतिदूरादिति** । अतिदूराद्गिरिशिखरवर्तितर्वादौ, अतिसामीप्याल्लोचननिलीनसलिलबिन्द्वादौ, इन्द्रियघातादन्धादेः, मनोनवस्थानात्तीव्रदुःखाद्युदये, अतिसौक्ष्म्या-त्परमाण्वादौ, व्यवधानादपवरकान्तरवर्त्तिषु, अभिभवाद्दिवादीपादौ, समानाभिहारान्नीराशये नीरदमुच्यमाननी-

---

१ इदं दृष्टस्येत्यनेनान्वितम् । २ विशेषधर्मविषयके इत्यर्थः । ३ इयं पञ्चमी भेदेनेत्येतदपेक्षया । ४ ननु समाना-भिहारप्रयुक्तः प्रतिबन्धः ।

प्यादिन्द्रियघातान्मनोनवस्थानात् । सौक्ष्म्याद्व्यवधानादभिभवात्समानाभिहाराच्चे'ति । किंचैकस्यामेव निर्विकल्पिकायां संविदि भेदस्य भेदिनोश्च युगपत्प्रतिभासे सत्येकं भेदिनं प्रतियोगीकृत्यैतस्मादयं भिन्न इति सविकल्पकबोधोपपत्तौ कुतः परस्पराश्रयो दोषः । एतेन भेदभेदिनोर्भेदान्तरप्रतीतिमन्तरेण विशेषणविशेष्यभावासंभवाद्भेदस्य विशेषणत्वेन विशेष्यत्वेन वा प्रतीतिनियमादनवस्था मूलक्षयकरी स्यादित्यपि प्रत्युक्तम् । विद्यमानभेदयोः स्वरूपेण स्फुरतोरेव धर्मिप्रतियोगित्ववद्विशेषणविशेष्यभावस्याप्युपपत्तेः । तदेवं प्रत्यक्षप्रमितिगोचरो भेदः ।

अनुमानमपि लिङ्गविशेषस्य लिङ्गिविशेषप्रत्यायकत्वाद्भेदे प्रमाणम् । आगमोपि शब्दान्तराभ्याससंख्यागुणप्रक्रियानामधेयैः कर्मोपासनादिभेदमेव बोधयति । उपमानमपि प्रत्यक्षदृष्टगवयसादृश्यविशिष्टपरोक्षगोविषयमनेन सदृशी मदीया गौरिति भेदमेव गृह्णाति । अर्थापत्तिरपि तिलेभ्य एव तैलं पयस एव दधीति व्यवस्थान्यथानुपपत्तिप्रभवा भेदमेवालिङ्गते । योग्यानुपलब्धिरप्यन्योन्याभावलक्षणा भेदं[1] बोधयत्येव । तदेवं भेदग्राहकप्रत्यक्षादिविरोधान्नाद्वैतं प्रतिपादयितुमर्हन्ति वेदान्ताः । प्रयोगश्च घटः घटनिष्ठमिथ्याभेदातिरिक्तभेदाश्रयः दृश्यत्वात् पटवत् । अत्राभिदध्महे—'सापेक्षत्वात्सावधेश्च तत्त्वेऽद्वैतप्रसङ्गतः । एकाभावादसंदेहान्न रूपं वस्तुनो भिदा' ॥ १ ॥ न तावत्स्वरूपं

रेषु यथावद्ग्रहणप्रतिबन्धो[2] भवति । चस्त्वनुक्तसमुच्चयार्थः । तेन दुग्धादिषु दध्यादेरनुद्भवादग्रहोऽपि गृहीतः । तेन नानुपलब्धिमात्रादतीन्द्रियप्रधानाद्यपलाप इति सांख्यार्यार्थः । प्रकारान्तरेण परस्पराश्रयं परिहरति—**किंचैकस्यामेवेति** । यदि धर्मिप्रतियोगिसापेक्ष एव सर्वदा भेदः प्रतिभायात्तदा स्यादयं दोषः, नत्वेतदस्ति, निर्विकल्पकसंविदि निरपेक्षप्रतीतिसंभवादित्यर्थः । यच्च कैश्चिदुच्यते विशेषणतया विशेष्यतया वा सर्वत्र भेदः प्रतीयते, तच्च द्वयं भेदेन प्रतीतस्य । तथाच विशेष्यत्वेन विशेषणत्वेन वा प्राथमिकभेदप्रतीतिर्भेदान्तरप्रतीतिपूर्विका तदपि भेदान्तरं तथैवेत्यनन्तभेदप्रतीत्यापत्त्या मूलक्षतिकारिण्येवानवस्थेति तदप्युक्तेन परिहृतमित्याह—**एतेन भेदभेदिनोरिति** । एतेनेत्यस्यैव विवरणं—**विद्यमानेत्यादि** ।

एवं प्रत्यक्षगम्यत्वं भेदस्योक्त्वाऽनुमानादिरपि भेदं गमयतीत्याह—**अनुमानमपीत्यादिना** । सुरभिधूमेन चन्दनदहनानुमानमितरव्यावृत्तवस्तुनि प्रमाणमित्यर्थः । शब्दान्तराद्यधिकरणान्यनुक्रान्तानि प्रपञ्चमिथ्यात्ववादे । यद्यप्युपासनान्यपि कर्मैव, तथापि मानसत्ववैषम्येण भेदेन निर्दिष्टानि । आदिशब्देन निर्गुणविद्याया इतरेभ्यो भेदसंग्रहः । उक्तलक्षणमेवोपमानं दर्शयति—**अनेन सदृशीति** । अन्योन्याभाव इत्युपलक्षणं, भूतलादौ घटादिसंसर्गाभावस्यापि बोधकत्वात् । अत्र च साक्षादेव प्रमेयो भेदो, भविष्यन्ति चैतेषां प्रमाणानां लक्षणानि तत्तत्खण्डनसमये । भेदसत्यत्वेप्यनुमानं मानमाह—**प्रयोगश्चेति** । व्याख्यातं चैतत्प्रपञ्चमिथ्यात्ववादे पूर्वपक्षावसरसमये । स्वरूपभेदपक्षे दूषणानि श्लोकेन संगृह्णाति—**सापेक्षत्वादिति** । न रूपं वस्तुनो भिदेत्यनेनैषां हेतूनामन्वयः । सापेक्षप्रतीतित्वाद्भेदस्य, वस्तुनश्च निरपेक्षप्रतीतित्वात् । तथा सावधेः सप्रतियोगिकस्य भेदस्य तत्त्वे वस्तुस्वरूपत्वे सति तद्द्वारा प्रतियोगिनामपि धर्मिस्वरूपत्वादद्वैतप्रसङ्ग इति द्वितीयो हेतुः । तथा विदारणात्मकस्य भेदस्य वस्तुस्वरूपत्वे तस्यापि विदीर्णतयैकाभावात् तन्निमित्तानेकाभावाच्च[3] शून्यतापातादिति तृतीयो हेतुः । तथा स्वरूपत्वे भेदस्य धर्मिणि दृष्टमात्र एव तत्स्वरूपभेदोऽपि दृष्ट इति संदेहो न भवेत् । उपलक्षणं चैतत् विपर्ययस्यापि, विशेषाग्रहनिबन्धनौ हि तौ तद्ग्रहणे न स्यातामिति चतुर्थो हेतुः । एतेभ्यो हेतुभ्यो न स्वरूपं वस्तुनो भिदा भेद इति श्लोकयोजना ।

---

१ यथा स्तम्भे पिशाचभेदम् । २ सम्यग्ग्रहणप्रतिबन्ध इत्यर्थः । ३ भेदनिमित्तभूतानेकपदार्थाभावादित्यर्थः ।

भेदः । प्रतियोग्यनपेक्षत्वप्रसङ्गात् । नच प्रादेशमात्रपरिमाणस्य ह्रस्वदीर्घादिव्यवहार इव सविकल्पकव्यवहारे भेदस्यापि प्रतियोगिसापेक्षत्वम् । वैषम्यात् । तथाहि । प्रादेशमात्रपरिमाणं स्वतो न्यूनाधिकपरिमाणाभ्यामेकद्रव्यसमवायविरोधिधर्मद्वयविशिष्टतयोपलम्भे प्रतियोगिनमपेक्षत इत्यस्त्येव तत्र मेयभेदः । प्रकृते तु न तथा, स्वरूपस्यैव भेदत्वात् । यदि चास्मादयं भिन्न इति प्रतियोगिघटिततया प्रतीयमानो भेदो वस्तुनः स्वरूपं स्यात्तदा तस्य सपरिकरस्य भेदस्य स्वरूपेन्तर्भावात् प्रतियोगिनोऽपि स्वरूपतया निमज्जनादद्वैतमेव पर्यवस्येत् ।

अथ प्रतियोगी भेदस्य स्वरूपे नान्तर्भूतः, किंतु तटस्थ एव तन्निरूपकस्ततो नाद्वैतापत्तिरिति । मैवम् । प्रतियोगिनो भेदस्वभावानन्तर्भावेपि स्वभावभूतस्य भेदस्य वस्तुस्वभाववदेवान्यनिरूप्यत्वानुपपत्तेः । किंच कुम्भं[1] प्रति स्तम्भस्य यत्प्रतियोगित्वं तदपि स्तम्भस्य स्वरूपेन्तर्भूतं चेत्कुम्भस्यापि स्तम्भात्मना पर्यवसानादद्वैतापत्तिः । धर्मत्वे च कुम्भोऽपि स्तम्भधर्मतामनुप्रविशेत्कुम्भविशेषितस्य प्रतियोगित्वस्य स्तम्भधर्मत्वात् । अथ विशेष्यांशस्य धर्मतायामपि न विशेषणस्य तद्धर्मता, देवदत्तश्चित्रगुरित्यादौ बहुव्रीहिसमासाभिहितस्वामित्वस्य देवदत्तधर्मतायामपि गवां चित्रतायाश्च देवदत्ताद्भिन्नत्वेन धर्मत्वादर्शनादिति । सत्यम् । एषा विभीषिका तदा समुन्मिषेद्यदि लोके क्वापि कमपि भेदं परमार्थसत्यमभ्युपगच्छेम । यदा पुनरद्वैतमेव परमार्थमवलम्ब्य समस्तं भेदजातं प्रत्याचिख्यासामस्तदा घटस्य स्तम्भधर्मतायां गवां देवदत्तधर्मतायां वा कं विशेषमवलोकयसि,

---

श्लोकं विवृणोति—**नतावदित्यादिना** । पूर्वपक्ष्याशयमुन्मूलयति—**नचेति** । वैषम्यमेव विवृणोति—**तथाहीति** । स्वतो न्यूनपरिमाणेन स्वतोधिकपरिमाणेन च सहैकद्रव्ये समवायविरोधि यद्धर्मद्वयं दीर्घत्वह्रस्वत्वात्मकम् अस्य प्रादेशमात्रपरिमाणस्य तद्विशिष्टतया प्रतीतावेव प्रतियोग्यपेक्षा न स्वरूपमात्रप्रतीताविति न भेदस्योदाहरणं तदित्यर्थः । सावधेश्चेत्यादि द्वितीयं हेतुं विवृणोति—**यदिचेत्यादिना । घटिततयेति ।** विशिष्टतयेत्यर्थः ।

ननु न प्रतियोगिविशिष्टो भेदः, किंतु तदुपलक्षितः, तेन भेदस्य धर्मिस्वभावत्वेपि न प्रतियोगिनस्तदनन्तभूतस्य धर्मिस्वभावतेत्याह—**अथ प्रतियोगीति** । परिहरति—**मैवं, प्रतियोगिन इति** । तदानीमद्वैतप्रसङ्गाभावेऽपि धर्मिवदेव तत्स्वरूपभूतभेदोऽपि न प्रतियोगिनिरूप्यः स्यादित्ययमेव दोषः स्यादित्यर्थः । तथा स्तम्भस्य यदिदं कुम्भं प्रति प्रतियोगित्वं नानावधिघटितं तदपि स्तम्भस्य स्वरूपं धर्मो वा । आद्ये सावधेस्तस्य तत्त्वे स्वभावत्वेऽद्वैतप्रसङ्गः । कुम्भस्यापि प्रतियोगित्वान्तर्भूततया स्तम्भान्तःपातित्वादिति योजनान्तरं विवक्षन्नाह—**किंच कुम्भमिति** । द्वितीये दूषणमाह—**धर्मत्व इति** । ननु कुम्भविशेषितप्रतियोगित्वस्य स्तम्भधर्मत्वेपि न विशेषणीभूतकुम्भस्य स्तम्भधर्मता, तथा श्लोके दर्शनाभावादिति शङ्कते—**अथ विशेष्यांशस्येति** । चित्रगुरित्यत्र चित्रा गावो यस्येति षष्ठ्या स्वामित्वं देवदत्तस्य विशेषणीभूतमभिधीयते, स्वाम्यस्य विशेषणं चित्रा गावः, चित्रगवां स्वामीति, तत्र चित्रगवां न देवदत्तविशेषणत्वं स्वविशेष्यस्वाम्यस्य तद्विशेषणत्वेऽपि तद्वदित्यर्थः । देवदत्तादिति स्वामित्वपरं धर्मिणो धर्मलक्षणया, भिन्नत्वेनेति च युत[2]सिद्धिपरम् । यस्य भेदमात्रमेवाप्रामाणिकमविद्याविजृम्भितमत एव तत्प्रयुक्तविशेषणादिव्यवहारोऽपि तादृश इति मतं, तस्य कथं प[3]क्षविशेष एव व्यभिचारभूमिः स्यादिति परिहरति—**सत्यम् । एषेत्यादिना ।** किंचादर्शनादिति कोर्थः किं नियमेन किं वा क्वचिदपि । अन्त्ये व्याप्त्यभावादशक्यप्रसञ्जन-

---

१ कुम्भात्मकभेदनिरूपितं स्तम्भनिष्ठं यत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः । २ वैयधिकरण्येनावस्थितिपरमित्यर्थः । ३ भेदमिथ्यात्वे साध्ये पक्षभूता एव स्तम्भादयो गवादयो वा इति भावः ।

येनैवमुपालभसे। दृष्टचरं चैतत् विशिष्टस्य धर्मतायां विशेषणानामपि तद्धर्मत्वं तेषु तेषु बहुषु स्थलेषु। तद्यथा। शब्दोऽनित्यः भावत्वे सति कृतकत्वात्, नित्यः ध्वनिधर्मान्यत्वे सति श्रावणत्वात्, अनित्यः सामान्यवत्त्वे सति अस्मदादिबाह्येन्द्रियग्राह्यत्वादित्यादिषु। तदेवं स्तम्भस्य कुम्भधर्मता कुम्भस्यापि स्तम्भधर्मतेति सर्वस्यान्योन्यधर्मतायामशेषवस्तुधर्मकमेकमेव धर्मि पर्यवस्येत् नचैवमुपलभ्यते। किंच विदारणात्मकभेदस्य भावस्वभावतायां न किंचनैकं वस्तु स्यात्। अभेदैकार्थसमवायिन्या एकताया भेदेन विरोधात्। परमाणुरपि नैक इति न तत्समाहाररूपोऽनेकोपि स्यात्। भेदस्य च वस्तुस्वभावत्वेन्यापेक्षत्वनिरासादेव "अन्यापेक्षं वस्तुस्वरूपं भेदो नतु केवलमतो नोक्तदोष" इत्यपि निरस्तम्। यदि च स्वरूपं भेदस्तदा धर्मिणि दृष्टे स्वरूपं दृष्टं न क्वचिदपि संशयावकाशः, तथा विपर्ययस्यापि, भेदस्वभावस्य वस्तुनस्तथैवावभासनात्तस्मान्न स्वरूपभेदे प्रत्यक्षं प्रमाणम्। तथा धर्मभेदेपि—'युगपद्ग्रहणायोगादनवस्थाप्रसङ्गतः। परस्पराश्रयत्वाच धर्मभेदेऽपि नाक्षधीः'॥ २॥

मिति तत्र क्वाचित्कादर्शनमतिप्रसञ्जकम्[1]। प्रथमस्त्वसिद्ध इत्याह—**दृष्टचरं चैतदिति**। अत्र हि भावत्वादि विशेषणं कृतकत्वादेः। इतरथा विशेषणविशेष्योसिद्ध्योरभावप्रसङ्गात्[2]। तथा[3] शब्दस्यापि तद्विशेषणम्। तदेवं क्षुद्रोपद्रवं समाधाय प्रकृतदूषणोपजीवनेन दूषणान्तरमाह—**कुम्भस्यापि स्तम्भधर्मतेत्यादिना**। स्तम्भो धर्मो यस्यासौ कुम्भस्तद्धर्मा तद्भावः स्तम्भधर्मता। अयमर्थः। यदा हि स्तम्भं प्रति प्रतियोगित्वं कुम्भस्य तदा तस्य कुम्भस्वरूपत्वेऽद्वैतापातः। धर्मत्वेऽपि तद्द्वारा स्तम्भोऽपि कुम्भधर्म इत्यन्योन्यधर्मत्वं स्यात्ततश्च यद्घटारूढो यः पटस्तत्पटारूढश्च स एव घट इति घटना स्यात्। एवमेकस्य विश्वप्रतियोगितायां विश्वधर्मकत्वं स्यात्, एवमितरेषामपि स्यात्, अतश्च न धर्मधर्मिभावादिकल्पना, अस्यामनेकधर्मकमेव वस्तु पर्यवस्येदिति। एकाभावादित्येतद्विवृणोति—**किंचेति**। तत्र हेतुः—**अभेदेति**। अभेदेन सहैकस्मिन्नर्थे वर्तत इति तथोक्ता। ननु माभूदेकम्, अनेकमेव समस्तं वस्तु, तथाच बौद्धैः स्वरूपभेदवादिभिरवयविव्यतिरेकेणैव परमाणुपुञ्जेष्वेकस्थूलादिप्रत्ययोभ्युपगम्यत इति, तत्राह—**परमाणुरपीति**। अथवा निरवयवपरमाणूनामविदारणात्मकत्वात्तत्समूहरूपानेकात्मकमस्तीत्याशङ्क्य तत्सरूपस्यापि भेदात्मकत्वादुक्तदोषोपपादनमनेन क्रियते। अत्र केचिदद्वैतैकाभावप्रसङ्गदूषणद्वयपरिहारायेदं वदन्ति—द्विविधं वस्तूनां स्वरूपं स्वारसिकमन्यापेक्षं चेति, तत्रान्यापेक्षं रूपं भेदो न स्वारसिकमिति, तत्राह—**भेदस्येति**। असंदेहादिति हेतुं विवृणोति—**यदि चेति**। अयमर्थः। अस्ति यज्ञदत्ते दृष्टे कदाचिद्दृष्टचरदेवदत्तस्य सोयं देवदत्तो न वेति संदेहः, तत्कस्य हेतोस्ततो भेदाग्रहात्, स न स्यात्। स्वरूपभेदवादिनः स्वरूपग्रहे तन्मात्रभेदस्यापि गृहीतत्वात्, भेदर्शनेन च संदेहानवकाशात्। एवं स्थाणुर्वा पुरुषो वेत्यादौ, तथा विपर्ययोपि, संदेहग्रहणं विपर्ययस्याप्युपलक्षणमिति। एवं स्वरूपभेदं दूषयित्वा धर्मभेदेपि दूषणानि श्लोकेन संगृह्णाति—**युगपदिति**। धर्मभेदेपि न प्रत्यक्षा धीः प्रमाणं, कुतः, धर्मिप्रतियोगिभेदानां युगपद्ग्रहणायोगात्, दण्ड्यादावपि युगपत्प्रतिपत्तेः स्वपरासंमतत्वात्, तथानवस्थाप्रसङ्गतः, भेदेन प्रतीयमानयोरेव विशेषणविशेष्यभावनियमादनन्तभेदप्रतीतिंविना प्रथमभेदप्रतीतेरसंभवान्मूलक्षयाक्षतेः। तथा धर्मिप्रतियोगिनोरपि पूर्वन्यायेन प्रतीयमानयोरेव धर्मिप्रतियोगित्वप्रतीतिनियमात् भेदस्य च निर्विकल्पके निरपेक्षप्रत्यक्षत्वे स्वभावहानिप्रसङ्गेन पूर्वोक्तपरस्पराश्रयस्यापि विश्रान्तत्वादिति श्लोकार्थः।

---

१ व्यभिचारीत्यर्थः। २ विशेषणासिद्धिवद् विशेष्यस्याप्यसिद्धौ विशिष्टस्य पक्षेऽभावप्रसङ्गादित्यर्थः। ३ भावत्वं यथा सामानाधिकरण्येन कृतकत्वे विशेषणमिति शेषः।

यद्यपि दण्डदेवदत्तौ तुल्योपलम्भयोग्यत्वेन युगपद्गृह्येते, तथापि न तयोर्विशेषणविशेष्यभावस्तदैव प्रत्येतुं युक्तः। विशिष्टप्रत्ययस्य विशेषणविशेष्यस्वरूपप्रत्ययाधीनत्वात्—'विशेषणं विशेष्यं च संबन्धं लौकिकीं स्थितिम्। गृहीत्वा संकलय्यैतत्तथा प्रत्येति नान्यथे'ति भट्टमतानुसारिभिः स्वीकारात्। तथा तार्किकैरपि, 'समवायिनः श्वैत्यात् श्वैत्यबुद्धेः श्वेतबुद्धिस्ते कार्यकारणभूते' इति काणादसूत्रात्। अस्यायमर्थः। पटसमवायिनः श्वैत्याच्छौक्ल्यगुणात्कर्मकारणभूतात्तस्मिन्गुणे शौक्ल्यमिति मतिरुपजायते, तस्याश्च श्वैत्यबुद्धेर्हेतोर्गुणविशिष्टे शुक्लमिदमिति बुद्धिरुपजायते, तेच बुद्धी कार्यकारणभूते इति।

तथाच सुरभि चन्दनमिति सौरभस्य गुणस्य घ्राणेन्द्रियैकगोचरस्य चन्दनस्य लोचनगोचरस्यैकेन्द्रियाविषयत्वात्क्रमेण गृहीतयोरेव विशेषणविशेष्यभावप्रतीतिरित्यनिच्छताप्यभ्युपेयम्, तथाच सर्वत्र विशेषणविशेष्यभावप्रतीतावयमेव न्याय इत्यस्मादिदं भिन्नमिति धर्मिप्रतियोगिज्ञानपुरस्सरमेव तद्विशिष्टभेदज्ञानमेष्टव्यम्, तथाच सति न युगपदुभयग्रहसंभवः। भेदभेदिनोश्च भेदेऽनवस्थापि तदवस्थैव। नचानन्तभेदाभ्युपगमेपि मूलक्षतेरभावादनवस्थाऽदोषाय। भेदस्य 'इदमतो भिन्नमयमनयोर्भेद' इति वा विशिष्टत्वेनैव प्रतीतिनिय-

---

आद्यं हेतुं विवृण्वन्पूर्वोक्तं दृष्टान्तं विघटयति—**यद्यपीति**। कः खल्वित्थं कथयेद्विशेषणादिप्रत्ययानधीना विशिष्टप्रतिपत्तिरिति। किं भट्टभुजावलम्बी, किं वा तार्किककरावलम्बी। प्रथमे भट्टाचार्यवचनविरोधमाह—**विशेषणमिति। लौकिकीं स्थितिमिति**। विशेषणविशेष्यत्वयोग्यतामित्यर्थः। तेन च संयोगस्य द्विष्ठत्वाद्दण्डी पुरुष इतिवत्पुरुषी दण्ड इत्यपि स्यादिति शङ्का परिहृता। संकलनमेकीकारः, सचैकज्ञानोपारोहः। द्वितीयेप्याह—**तथा तार्किकैरपीति**।

न केवलं परैरङ्गीकरणं, युक्तिरप्यत्रास्तीत्याह—**तथाच सुरभीति**। अस्तु तर्हि विभिन्नेन्द्रियग्राह्ययोरेवम्, एकेन्द्रियग्राह्येषु का वार्तेति, तत्रापि विमतं विशिष्टप्रत्यक्षं विशेषणादिप्रत्ययोत्तरकालीनं विशिष्टप्रत्ययत्वात्सुरभिचन्दनमिति प्रत्यक्षवदित्यनुमानं विवक्षन्नाह—**तथाचेति**। नच भिन्नेन्द्रियजन्यत्वमुपाधिः। व्यतिरेके प्रकृतहेतुव्यतिरेकस्योपाधेः। अस्तु, प्रकृते किं स्यादत आह—**इतीति**। तदेवं युगपद्ग्रहणायोगादित्येतदुपपाद्य द्वितीयं हेतुं विवृणोति—**भेदभेदिनोश्चेति**। पूर्वपक्ष्याशयमनुवदति—**नचानन्तभेदेति**। हेतुमाह—**भेदस्येति**। प्रतीतिनियमादित्युत्तरत्रान्वयः। विशेषणादिभावेन हि भेदः प्रतीयते, सच भेदेन प्रतीतस्य, एवं द्वितीयो भेदः पूर्वभेदवद्विभिन्नतया प्रतीयमान एव प्रथमं भेदं प्रति विशेषणं भवति, एवं तृतीयोपीत्यनन्तभेदप्रतीतिप्रसक्तिरित्यर्थः। अस्तु तर्ह्यनन्तभेदप्रतीतिस्तत्राह—**युगपदिति**। क्रमपक्षे विषयान्तरसंचारोच्छेदादिप्रसङ्गापादनार्थश्चकारः। अत्र मानमनोहरकारो नृत्यतिस्म 'नच भेदानवस्था बाधिका, भेदान्तरप्रसक्तौ मूलाभावात्, भेदभेदिनौ भिन्नाविति व्यवहारादर्शनात्। नचैकभेदबलेनान्यभेदानुमानम्, दृष्टान्तभेदाविघातेनोत्थाने दोषाभावात्। सोयं पिण्याकयाचनार्थं गतस्य पाकिनः खारिकातैलदातृत्वाभ्युपगम

---

१ विशिष्टरूपेणेत्यर्थः। २ मतेरित्यादिः। ३ सर्वभेदानां प्रतीतेरनावश्यकत्वेनेतिशेषः। ४ भिन्नेन्द्रियजन्यत्वरूपोपाध्यभावेन विशेषणादिप्रत्ययोत्तरकालीनत्वरूपसाध्यस्याभावे साध्ये विशिष्टप्रत्ययत्वरूपप्रकृतहेत्वभावस्य उपाधितया साध्याभावानुमापकत्वाभावेन न भिन्नेन्द्रियजन्यत्वस्योपाधित्वमिति भावः। ५ विशेषणादिभावः। ६ विमतो भेदो भिद्यते भेदत्वात्पटभेदादिवदित्यनुमानमित्यर्थः। ७ पटभेदादौ दृष्टान्तभूते भिद्यमानत्वस्वीकार एव दृष्टान्ताविघातस्तत्पूर्वकं पक्षे भिद्यमानत्वसाधने को दोषः। ८ यथा कश्चित्पक्त्वा पाकाय पिण्याकयाचनार्थं गतस्तस्मै खारीपरिमिततैलदानं दात्रा स्वीकृतं तद्वत्तव पक्षे भेदेभेदानङ्गीकर्तुर्दृष्टान्तभेदे भेदस्वीकार आपतितः पक्षे भेदं स्वीकारयता भवता दृष्टान्ते भेदः परमार्थः स्वीकृत इति अहो ते बुद्धिवैभवम्। यदि तु दृष्टान्तभेदे न भिद्यमानत्वस्वीकारस्तदा पक्षेऽपि न तत्सिद्धिरिति प्रकृतानुमानानुत्थानमित्यर्थः।

मात्, भेदेनैव च प्रतिपन्नस्य विशेषणत्वात्। ततश्च पूर्वपूर्वभेदप्रतीतिमन्तरेणोत्तरोत्तरभेदप्रतीतेरसंभवात् युगपदनन्तभेदप्रतीतेरयोगाच्च जातैव मूलक्षतिः।

अथ विद्यमानभेदस्य स्वरूपेण गृहीतस्य विशेषणतोपपत्तौ भेदाप्रतीतिः किं करिष्यतीति तन्न। क्षीरनीरयोर्दूरस्थवनस्पत्योश्च तथात्वाप्रतीतेः। नच तत्र दूरत्वादिदोषप्रतिबन्धात्तदग्रह इति वाच्यम्। विद्यमानभेदयोरपि भेदेनाप्रतीतौ विशेषणविशेष्यभावाग्रहे सिद्धे कारणविशेषोपन्यासस्य निष्प्रयोजकत्वात्। नह्युभयवादिसंमतं तथाविधं स्थलमस्ति यत्र विद्यमानभेदयोः स्वरूपप्रतिपत्तिमात्रेण विशेषणविशेष्यभावग्रहणम्। एतेन भिन्नतया प्रतिपन्नयोरेव धर्मिप्रतियोगिभाव इतीतरेतराश्रयदोषो वज्रलेपायते। नच निर्विकल्पिकायां

इव, दृष्टान्तभेदविमर्देत्वनुत्थानमेव। उपजीव्यस्य प्रबलत्वेन बाधात्, स्वात्मव्याघातकत्वेन जात्युत्तरत्वाच्च। एतेन दृश्यत्वादयो निरस्ताः। नचानिर्वचनीयत्वं भेदस्य, तत्र प्रमाणाभावा'दिति गायनः। तत्र तावद्भेदानवस्थाया बाधकत्वम्, उक्तरीत्या मूलक्षयकरित्वादित्यवेहि। नच व्यवहारादर्शनात्प्रसञ्जकाभावः, घटो भिन्नो घटस्य भेद इति विशेषणविशेष्यभावेन भेदव्यवहारस्यैव विर्हस्तस्य समस्ताधस्तनभेदपद्धतिप्रसञ्जकत्वात्। ननु तर्ह्ययमेवानन्तभेदान्कल्पयन्नारूढमूलः प्रौढो भवेत्। न जानीमः किमारूढमूलतया प्ररूढः, किंवाऽनुपलब्धिपराहततत्तन्मूलतया निर्मूलल्लूनसस्यवद्विलीयेतेति। यत्त्वेकभेदबलेनान्यभेदानुमानं मायावादिमततया आशङ्क्य दृष्टान्ताव्याघातव्याघातयोर्दूषणमुक्तं, तल्लोकोत्तरप्रज्ञस्य तवैव शोभते, कः खल्वनुन्मत्तोऽनिर्वचनीयसर्वभेदमायावादिमततयैवमाशङ्केत। अथ योयं विशेषणविशेष्यभूतभेदव्यवहारो भेदपरंपराप्रसञ्जकः तत्रैवेदं दूषणद्वयमास्तामिति चेन्न। दृष्टान्तभेदानङ्गीकारात्। तर्हि व्याप्तिराहित्यं स्वव्याघातकत्वंचेति चेन्न। प्रामाणिकत्वाभावेपि विशेषणादिभावस्य भिन्नतया प्रतीतेश्च व्यभिचाराभावात्। यत्र दृष्टं स एव प्रामाणिको भेद इति चेन्न। प्रामाणिकत्वासिद्धेः। तर्ह्यसाधकमिति चेन्न। प्रतिबिम्बदेहात्मभावादीनामिव व्यावहारिकसतोपि लौकिकवैदिकव्यवहाराङ्गत्वोपपत्तेः, तत्रापि मुग्धोयं मिथ्यात्ववादं व्याचक्षीत। व्याघातश्च यदि शून्यताकारणं तन्न। अन्यत्राकरणात्। यद्यनिरूपितरूपतापादनम्। अनुमोदय एव तंत्रं। एतेन दृश्यत्वादयोपि समर्थिताः। नचानिर्वचनीयत्वे प्रमाणाभावः। तल्लक्षणप्रमाणयोरुद्घोषितत्वादनिर्वचनीयवादे। एवंचैतादृशमुत्तरदानं पिण्याकयाचिने खारिकातैलदानं वा सकललोकवेदनिन्दितवैशेषिकदर्शनमदिरामत्ताय मरणान्तिकप्रायश्चित्तरूपतीव्रतरतर्कतप्तमदिराधारादानं वेत्यात्मनि परिभावयेत्यलम्।

पूर्वोक्तानवस्थापरिहारमुद्भाव्य दूषयति—**अथेत्यादिना**। यत्त्वत्रापि तेनोक्तं समानाभिहारादिप्रतिबन्धादग्रहणमिति तदनूद्य दूषयति—**नच तत्रेति**। अयमभिसन्धिः। तत्र तेषां परस्परं भेदो गृहीतो न वा। यदि गृहीतस्तदा दोषशतैरपि न विपर्ययादि शक्यमुत्पादयितुम्, असाधारणाकारग्रहणेपि भ्रमोत्पत्तावतिप्रसङ्गात्। ततो भेद एव न गृहीतस्तदग्रहे चातिदूरत्वादि कारणमिति वक्तव्यं तथाचास्मदुक्तं प्रयोजकमनुसृत्यैव तत्र कारणवर्णनमनुकूलमेवेति। किंच भवदभिमतप्रयोजकस्य प्रयोजकत्वं क्वा दृष्टं येनास्य प्रतिबन्धकतेत्याह—**नह्युभयवादीति**। प्रतिबन्धरहितस्थलेऽपि क्षीरनीरयोः स्वरूपप्रतीतिमात्राद्धर्म्यादिभावादृष्टेर्भेदप्रतीतिपूर्वकत्वेचान्योन्याश्रयता स्यादेवेत्यर्थः। यस्तु धर्मिप्रतियोगिभेदबोधयोरितरेतराश्रयपरिहारोभिहितः पूर्ववादिना तत्राप्युक्तदूषणमतिदिशन्परस्पराश्रयत्वादिति श्लोकावयवं विवृणोति—**एतेनेति**। तस्यैव विवरणम्—**भिन्नतयेति**। परिहारान्तरमुक्तं दूषयति—**नच निर्विकल्पकायामिति**। निष्प्रतियोगि-

---

१ विशेष्यविशेषणभावाप्रतीतेरित्यर्थः। २ भिन्नतया प्रतीतयोरेव विशेष्यविशेषणभाव इति स्वीकारेण। ३ भेदानिर्वचनीयत्वे प्रमाणाभावरूपेण वक्ष्यमाणहेतुना दृश्यत्वादयो भेदानिर्वचनीयत्वसाधका निरस्ता इत्यर्थः। ४ निगूहितुमशक्यस्य। ५ दृष्टान्ताव्याघाततद्व्याघातरूप मित्यर्थः। ६ स्वसाध्यासाधकत्वमित्यर्थः। ७ भ्रान्तः। ८ प्रत्याख्येयतयेति शेषः। ९ आत्मनीत्यर्थः। १० निरूपितरूपत्वे इत्यर्थः।

संविदि भेदस्य भेदिनोश्च युगपदङ्गुलित्रयवदवभासनादिदमस्माद्भिन्नमिति सविकल्पकव्यवहारोपपत्तेः कथमितरेतराश्रयतेति वाच्यम् । निष्प्रतियोगिकस्य भेदस्य प्रमाणागोचरत्वात्, नित्यं प्रतियोगिघटित एव तस्मिन्प्रमाणप्रसरात् ।

कश्चायं धर्मभेदः किमन्योन्याभावः किं वा वैधर्म्यमुत पृथक्त्वमाहोस्विद्भिन्नलक्षणयोगित्वम् । तत्र तावत्—'नान्योन्याभावरूपोयं द्वैताभावप्रसङ्गतः । तादात्म्यस्याप्यमानत्वात्प्रतियोग्यनिरूपणात्' ॥ ३ ॥ अन्योन्याभावोपि हि यस्माद्भेदस्तं प्रतियोगिनमपि धर्मतया स्वस्मिन्नन्तर्भावयेत् । तथाच विश्वप्रतियोगिघटितान्योन्याभावस्य वस्तु[2]नो भेदेऽनवस्थाप्रसङ्गात्, वस्तु ताव[3]न्मात्रत्वे कथं नाद्वैतं पर्यवस्येत् । किंच तादात्म्यप्रतियोगिकोऽभावोऽन्योन्याभाव इति तद्वादिभिरभ्युपेयते, तथाचाभावप्रतियोगिभूतं स्तम्भकुम्भयोस्तादात्म्यं यदि न प्रमाणगोचरस्तदा कथं तदभावः प्रामाणिकः स्यात् । एवं कुम्भस्य विश्वप्रतियोगिकं तादात्म्यमादावेव प्रमितमित्यद्वैतसिद्धावूर्ध्वमपि तद्विरोधिनोऽन्योन्याभावग्रहस्य न समुदयः स्यात्, उपजीव्यविरोधात् ।

कभेदसद्भावे प्रमाणमेव नास्तीत्यर्थः । एतेन प्रतियोगित्वेनाप्रतीतावधिकरणत्वेन प्रतीतिरधिकरणत्वेनास्मृतौ च प्रतियोगिस्मृतिरित्यादि बौद्धधिक्कारस्थमुदयनीयसमाधानमपि निरस्तं मन्तव्यम् ।

तदेवं साधारण्येन धर्मभेददूषणमुक्त्वा विशेषतोऽपि दूषणानि दर्शयितुं विकल्पयति—**कश्चायमिति ।** वैधर्म्यं घटत्वपटत्वनित्यत्वादि लक्षणालक्षणसाधारणम् । लक्षणं त्वसाधारणम् । तेन च न द्वितीयचतुर्थसङ्करः । अन्योन्याभावभेदे दूषणं श्लोकेन संगृह्णाति—**नान्योन्येति ।** अयं भेदोऽन्योन्याभावरूपो न भवति, कुतः, सप्रतियोगिकस्यान्योन्याभावस्य धर्मस्य धर्मिस्वभावत्वे विश्वप्रतियोगिकान्योन्याभावद्वारा विश्वस्यापि धर्मिभूतवस्तुमात्रत्वाद्द्वैतस्यैवाभावप्रसङ्गतः, धर्मत्वे पूर्वोक्तानवस्था विश्वधर्मवत्ता च घटादेरि[4]त्यादि बहिरेव दातव्यम् । किंचान्योन्याभावस्यैवानिरूपणात्तद्रूपोऽपि भेदो दुर्निरूप इति, कथं, तादात्म्यप्रतियोगिको ह्यभावोऽन्योन्याभावः । तच्च सर्वत्र भेदवादिनस्तार्किकस्याप्रामाणिकम्, ततस्तन्निरूप्याभावोपि प्रतियोग्यनिरूपणादप्रामाणिक इत्याह—**तादात्म्यस्येति ।** अथ तादात्म्यं घटपटयोः प्रमितं, तर्हि तत एव तन्निषेधरूपोऽन्योन्याभावस्तयोर्न घटते । एवं सर्वत्रेति, पुनरप्यद्वैतापात इति घट्टकुटीप्रभातम् । नचान्यत्र [5]प्रमितत्तादात्म्यस्यान्यत्र निषेधः, संसर्गाभावत्वप्रसङ्गादित्यपि द्रष्टव्यम् । अस्तु तर्ह्यन्य एवान्योन्याभावप्रतियोगीति, तत्राप्येतदेवावृत्त्या योजनीयम् । प्रतियोग्यनिरूपणादिति श्लोकयोजना । श्लोकं विवृणोति—**अन्योन्याभावोपीत्यादिना ।** अन्योन्याभावोपि हि भेदो यस्मात्प्रतियोगिनः सकाशादेष्टव्यः तमपि प्रतियोगिनं स्वस्मिन्नन्तर्भावयन्कथं न धर्मतया स्वस्य घटधर्मत्वात्तमपि घटधर्मतयैवान्तर्भावयेत् । घटधर्मतामापादयेदित्यर्थः । तथापि द्वैताभावः कथमित्यत आह—**तथाचेति ।** यदुक्तमस्माभिर्बहिरेव दातव्यमिति तत्प्रथममाह—**वस्तुनो भेद इति ।** द्वितीयं हेतुं विवृणोति—**किंच तादात्म्येति ।** अभावं निरूपयता प्रतियोगिना विशेषणेनोपलक्षणेन वा भवितव्यम् । उभयथापि तस्याप्रामाणिकत्वे तद्विशिष्टं तदुपलक्षितं वाऽप्रामाणिकमेव स्यादित्यर्थः । वादीन्द्रस्तु पक्ष[6]धर्मत्वादीनां धर्माणामभावत्वमुररीकृत्य प्रतियोगिपर्यनुयोगे प्राह—वस्तुतस्तु न किंचिदिति । तं प्रत्येतावद्वक्तव्यं [7]वस्तुनोऽभावत्वमपीति । अनिषेधात्मकत्वेऽभावत्वव्याघातान्निषेधात्मकत्वे तु निषेध्यप्रतियोगिनमनङ्गीकृत्य न निस्तार इति ।

---

१ धर्मरूपो भेद इत्यर्थः । २ धर्मिणो भिन्नत्वे इत्यर्थः । ३ धर्मिमात्रस्वरूपत्वे इत्यर्थः । वस्तु इत्यस्य पर्यवस्येदित्यनेन संबन्धः । ४ दूषणमिति शेषः । ५ यथा कुम्भे प्रमितस्य कुम्भतादात्म्यस्य स्तम्भे निषेध इत्यर्थः । ६ पक्षसत्त्वादीनां धर्माणामभावरूपतां स्वीकृत्येत्यर्थः । ७ अभावत्वमपि न परमार्थमित्यर्थः । तदेवोपपादयति—अनिषेधात्मकत्वे इत्यादिना ।

ननु कुम्भः स्तम्भो न भवतीति स्तम्भप्रतियोगिकोऽभावो यः कुम्भमाश्रितः सोऽन्योन्याभाव इति कथमप्रमितप्रतियोगित्वप्रसक्तिः । मैवम् । प्रतियोगिभेदाभावादन्योन्याभावसंसर्गाभावयोर्भेदाभावप्रसङ्गात् । स्तम्भः कुम्भे नास्ति कुम्भः स्तम्भो न भवतीत्युभयत्रापि स्तम्भस्यैव प्रतियोगिताङ्गीकारात् । प्रतियोगिनिष्ठोऽभावोऽत्यन्ताभावः प्रतियोग्यनिष्ठत्वे सत्यकादाचित्कोऽभावोन्योन्याभाव इति लक्षणभेदादभावयोर्भेद इति चेन्मैवम् । यत्किंचित्प्रतियोगिनिष्ठत्वस्यान्योन्याभावेपि भावादतिव्याप्तेः । स्वप्रतियोगिनिष्ठत्वं विवक्षितमिति चेन्मैवम् । स्वशब्देनात्यन्ताभावोपादानेन तत्प्रतियोगिनिष्ठत्वस्यान्योन्याभावेपि भावेनातिव्याप्तेस्तदवस्थत्वात् । पटे घटो नास्तीत्यत्यन्ताभावस्य घटः प्रतियोगी,

---

प्रतियोग्यनिरूपणादित्यस्य द्वितीययोजनां दर्शयितुं शङ्कामाह—**ननु कुम्भ इति** । न तादात्म्यप्रतियोगिकोऽन्योन्याभावः, किंतु स्तम्भादिप्रमितपदार्थप्रतियोगिकः, ततश्च कथमप्रसिद्धप्रतियोगित्वम् । अथवा भवतु तादात्म्यप्रतियोगिकत्वं, तथापि नोक्तदूषणद्वयसंभवः, स्तम्भादिस्वरूपमात्रत्वात्तस्यातिरिक्ततादात्म्ये प्रमाणाभावादिति शङ्कते—**नन्विति** । दूषयति—**मैवमिति** । प्रतियोग्यभेदमेव दर्शयति—**स्तम्भ इत्यादिना** । अयमभिसन्धिः । स्तम्भः कुम्भे नास्तीति संसर्गाभावोपि स्तम्भप्रतियोगिकः कुम्भाधिकरणक एव । नच संसर्गप्रतियोगिकोसौ न स्तम्भप्रतियोगिक इति वाच्यम् । तथासति संसर्गमात्रस्यैव प्रलयप्रसङ्गात्[१] । स्तम्भविशेषितसंसर्गनिषेधे तु स्तम्भोपि प्रतियोगिकोटिं टीकंत इति पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यम् । तथाचान्योन्याभावोऽपि चेत्स्तम्भप्रतियोगिकः व्यक्तमतिव्याप्तिस्तल्लक्षणस्येति । एतेन तादात्म्यं नाम घटस्वरूपमित्यपि निरस्तम् । घटमात्रोच्छेदप्रसङ्गादेव । नच स्तम्भस्य कुम्भे निषेधः[२] । संसर्गाभावत्वापातात् । तस्माद्घटस्य स्तम्भस्वरूपत्वं निषेध्यं, तथाचायमर्थो न क्वचित्प्रमित इति नोक्तदूषणलङ्घनजङ्घालता । नच प्रतियोग्यैक्येपि प्रागभावादिवदनयोरपि भेदः स्यादिति वाच्यम्, असिद्धेः, पूर्वोत्तरकालत्रितयरूपविशेषणत्रयविशिष्टस्यैव घटस्य तत्रापि[३] प्रतियोगित्वात्, तद्वदेव संसर्गाभावावान्तरतापाताच्च । लक्षणभेदाद्भेदं शङ्कते—**प्रतियोगिनिष्ठ इति** । नहि स्वस्मिन्[४] स्वयं वर्ततेऽतः प्रतियोगिन्यपि वर्तत एवात्यन्ताभावः । नच प्रमेयत्वादावसंभवः । प्रमेयत्वादेस्सकलवस्तुनिष्ठत्ववादिनां स्वस्मिन्निवान्यत्रात्यन्ताभावाभावात्, अन्यमते तु स्वस्मिन्नप्यत्यन्ताभावभावात् । एतेन चेतरेतराभावसंसर्गाभाववर्गोऽपि व्यवच्छिन्नः । नह्यन्योन्याभावः स्वप्रतियोगिनि वर्तते । तस्यैव तदन्यत्वापत्तेः । एवं प्रागभावप्रध्वंसाभावावपि, तत्समये प्रतियोगिनोरेवाभावेन तत्र वृत्तेः शङ्कितुमप्यशक्यत्वादिति, सादृश्यादिव्यवच्छेदार्थमभावपदम् । अपरेतु रूपादि[५]व्यवच्छेदार्थमभावपदं, प्रागभावादिव्यवच्छेदायाकादाचित्कविशेषणं द्रष्टव्यमिति वदन्ति । इदं चान्योन्याभावनिष्कर्षायोक्तम्[६] । इतरथा प्रकृतानुपयोगात् । अन्योन्याभावलक्षणमाह—**प्रतियोगीति** । अकादाचित्केति प्रागभावप्रध्वंसाभावयोरुत्पत्तिविनाशवत्तया कादाचित्कयोर्व्यवच्छेदः, तावतिचात्यन्ताभावेऽपि स्यादित्यायं विशेषणम् । तत्रात्यन्ताभावलक्षणं दूषयति—**मैवमिति** । प्रतियोगिनिष्ठत्वशब्देन यत्किंचित्प्रतियोगिनिष्ठत्वं स्वप्रतियोगिनिष्ठत्वं[७] वा विवक्षितमिति विकल्प्याद्यं दूषयति—**यत्किंचिदिति** । द्वितीयं शङ्कते—**स्वेति** । अत्रापि स्वशब्देनाभावमात्रं विवक्ष्यते अत्यन्ताभावो वा । प्रथमे पूर्वोक्तमेव दूषणम् । द्वितीये प्राह—**मैवं स्वशब्देनेति** । अत्यन्ताभावप्रतियोगिनिष्ठत्वमेवान्योन्याभावस्य दर्शयति—**पटे घट इत्यादिना** । तेनैव च तल्लक्षणादात्माश्रयभावात्[८] । नचान्योन्याभावप्रतियोगिनिष्ठत्वं लक्षणं वाच्यम् । प्रागभावादावपि भावात् । अनेकान्योन्याभावपक्षे[९] तेनैव चानैकान्तिकता । यस्मिंश्च प्रतियोगिनि वृत्त्यवृत्तिभ्यामभाववैलक्षण्यं विवक्षितं तदेव प्रति-

---

१ प्रविशतीत्यर्थः । २ भेद इति शेषः । ३ भेदेऽपीत्यर्थः । ४ उभयत्रापि स्वपदार्थः प्रतियोगी । ५ रूपादेर्घटादिप्रतियोगिनिष्ठत्वादिति भावः । ६ अग्रे वक्ष्यमाणस्य भेदलक्षणस्य लाभायेति भावः । ७ यत्किंचित्प्रतियोगिनिष्ठत्वस्येत्यादिग्रन्थोक्तमित्यर्थः । ८ आत्माश्रयपरिहारं शङ्कते । ९ प्रतियोगिनिष्ठो भेदो भिन्नोऽनुयोगिनिष्ठश्च भिन्न इति मते प्रतियोगिनिष्ठभेदेनैवानैकान्तिकताव्यभिचारस्तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः ।

पटप्रतियोगिकान्योन्याभावोऽपि घटे वर्त्तत इति । किंचेदं प्रतियोगित्वं, निरूपकत्वं चेद्धर्मिणोपि प्रतियोगित्वप्रसङ्गः । अथ पञ्चम्यन्तशब्दवाच्यत्वं, तर्हि घटः पटो न भवतीत्यत्रान्योन्याभावे पटस्य प्रतियोगिता न स्यात्, पञ्चम्यन्तशब्देनानिर्देशात् । अथ धर्मिणोन्यत्वे सति निरूपकत्वं प्रतियोगित्वं, तदपि न । प्रतियोगित्वस्यानिरूपणादेव धर्मिप्रतियोगिकान्यत्वस्याद्याप्यसिद्धेः । तदेवं नान्योन्याभावो भेदः । नापि द्वितीयः । वैधर्म्ये वैधर्म्यान्तराभ्युपगमेऽनवस्था । अनभ्युपगमे वा वैधर्म्ययोरेकतापत्त्या तद्धर्मिणोरप्येकतापत्तावद्वैतप्रसङ्गः । नापि तृतीयः । पृथक्त्वे पृथक्त्वान्तराभावादेव धर्मिणस्तस्यैकतापत्तेः । किंच पृथक्त्वस्य गुणत्वान्निर्गुणेषु गुणादिषु पृथक्त्वगुणासम्भवेन भेदो न स्यात् । तत्रान्योन्याभावनिबन्धनो भेदव्यवहार इति चेत्तर्हि द्रव्येष्वपि तन्निबन्धन एव तद्व्यवहारोस्तु कृतं पृथक्त्वेन, तत्सत्तावेदकप्रमाणाभावाच्च ।

अथाकाशः स्पर्शवद्गुणासमवायिकारणाद्विष्ठगुणयोराश्रयः द्रव्यत्वाद्भूतत्वाद्वा पटारम्भकतन्तुवत् । तेन वियद्गतयोरेकत्वपृथक्त्वयोः सिद्धिं मानमनोहरकारः प्रत्यतिष्ठिपदिति चेन्न । वेदान्तिनं प्रति दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्, तेन कारणगुणानां कार्ये गुणान्तरारम्भस्यानभ्युपगमात्, स्पर्शवत्त्वोपाध्युपहतत्वाच्च ।

योगित्वं दुर्निरूपमित्याह—**किंचेदमित्यादिना** । एतदपि प्रतियोग्यनिरूपणादित्यस्यार्थः । ननु न निरूपकत्वमात्रं प्रतियोगित्वं, येन धर्मिण्यपि प्रसङ्गः, किंतुधर्म्यन्यत्वेसति निरूपकत्वमिति शङ्कते—**अथेति** । धर्म्यन्यत्वं हि धर्मिप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्त्वं, नच प्रतियोगित्वमद्यापि सिद्धमित्यात्माश्रयत्वमिति परिहरति—**तदपिनेत्यादिना** । एतेनान्योन्याभावलक्षणमपि निरस्तम्, । तत्रापि प्रतियोगिप्रयुक्तदूषणानां सुवचत्वादिति । वैधर्म्यपक्षं दूषयति—**नापि द्वितीय इति** । वैधर्म्ययोरपि घटत्वपटत्वयोर्भेदोस्ति नवा । आद्ये स्वरूपान्योन्याभावयोर्दूषितत्वात् वैधर्म्यमेव मन्तव्यम् । तथाचानवस्थेत्याह—**वैधर्म्य इति** । ननु नानवस्था वैधर्म्यान्तरास्वीकारात् । यथाह्योदयनो बौद्धधिक्कारे 'अनवस्था हि प्रवाहं प्रापयति गन्धे गन्धान्तराभ्युपगम इवे'ति । तत्राह—**अनभ्युपगमे वेति** । तयोर्हि भेदाभावे घटत्वमेव पटत्वमिति तदधिकरणं घटोपि पटः स्यादेवमितरदपीत्यद्वैतापात इत्यर्थः । पृथक्त्वपक्षं दूषयति—**नापीति** । पृथक्त्वस्य धर्मिणो भेदाङ्गीकारेऽनवस्थाभयादभेदापत्तिः स्यात् । तथा च घटस्वरूपमात्रं न भेदः प्रतिषिद्धत्वादित्यद्वैतापात इत्यर्थः । अत्र त्वधिकमपि दूषणमाह—**किंचेति** । तत्र गुणादिष्वित्यर्थः । पृथक्त्वमेव तावदप्रामाणिकं तद्रूपभेदः सुतरामप्रामाणिक इत्याह—**तत्सत्तावेदकेति** ।

अत्र मानमनोहरस्थमनुमानं शङ्कते—**अथाकाश इति** । स्पर्शवद्द्रव्यगतगुणं प्रत्यसमवायिकारणभूतौ यावद्विष्ठगुणौ तयोरधिकरणमित्यर्थः । अद्विष्ठगुणाधिकरणमित्युक्ते शब्दपरममहत्त्वाद्यधिकरणत्वेनार्थान्तरता तदर्थमितरद्विशेषणम् । तावन्मात्रोक्तौ वाकाशतन्तुसंयोगविभागाभ्यामाकाशपटसंयोगविभागलक्षणस्पर्शवद्गुणौ प्रत्यसमवायिकारणाभ्यामर्थान्तरता, तन्निवृत्त्यर्थमद्विष्ठेत्युक्तम् । तेनैकत्वसंख्यैकपृथक्त्वयोः सिद्धिः । तथाहि । आकाशतदितरवृत्तित्वात्स्पर्शवद्गुणा भवन्ति द्वित्वद्विपृथक्त्वादयस्तत्कारणे चैकत्वैकपृथक्त्वे इत्यर्थः । साध्यवैकल्यमेव विवृणोति—**तेनेति** । आरम्भवादिनां खल्वियं प्रक्रिया यत्समवाय्यसमवायिनिमित्तकारणत्रयात्कार्योत्पत्तिरिति । यस्य तु पुनरज्ञातैरशनेव पवनाशनादिभावेनैकमात्मतत्त्वमनादिभावाविद्यासहायं वियदाद्याकारेण विवर्तत इति मतं न तस्यैषा परिभाषेत्यर्थः । व्याप्यत्वासिद्धिं चाह—**स्पर्शवत्त्वेति** ।

---

१ भेदस्य धर्मिस्वरूपत्वमिति पक्षस्य दूषितत्वादित्यर्थः । २ अज्ञातरज्जुरिव सर्पादिभावेनेत्यर्थः ।

नचान्त्यावयविनामनारम्भकत्वादेव तादृशगुणानधिकरणानामपि स्पर्शवत्त्वेन साध्यसमव्याप्त्यभावादेवानुपाधित्वम् । विषमव्यापकोपाध्यङ्गीकारेपि दोषाभावात् । नचैतत्पर्वतान्यत्वादेः पक्षेतरत्वस्याप्युपाधित्वप्रसङ्गो दोषः । य एतत्पर्वतोऽसावनग्निमानिति व्यतिरेकासिद्ध्यैव तस्य दुष्टत्वात् । 'एकसाध्याविनाभावे मिथः संबन्धशून्ययोः । साध्याभावाविनाभावी स उपाधिर्यदत्यय' इति चोपाधिलक्षणस्य समासमव्यापकयोस्तुल्यत्वात् ।

समवायः समवेतः संबन्धत्वात् संयोगवदिति प्रयोगे संबन्धत्वे सति समवेतत्वे

यत्त्विममेवोपाधिमुद्भाव्य तेनोक्तं स्पर्शवतां घटादीनामपि तथाविधगुणद्रव्याश्रयत्वप्रसङ्गादिति तदेतत्सप्रतिसाधनमनूद्य दूषयति—**नचान्त्यावयविनामिति** । नचानुपाधित्वमित्युक्तं तत्र हेतुमाह—**विषमव्यापकेति** । अयमर्थः पक्षादुपाधिव्यावृत्त्या साध्यस्य विनिवर्तनमुपाधिफलमस्मिंश्च समवद्विषमः क्षमः । स्वव्यावृत्त्या साध्यस्य पक्षाद्व्यावृत्त्या व्यापकप्रमित्युत्पत्तिप्रतिबन्धो वा हेतोरपहृतसाध्यतया विपक्षभूते पक्षे वर्तमानस्यानैकान्तिकतापादनं वोपाधेः कृत्यमिति हि नूतनोन्नयनम् । तच्च समव्याप्तिवद्विषमव्याप्तिरपि शक्नोति संपादयितुमग्निमत्त्वमिव निवर्तमानं धूमवत्त्वं व्यावर्तयितुमतो विषमव्याप्तिरपि सम्भवत्येवोपाधिरिति । अभ्युपगम्य चैतदुक्तम् । वस्तुतस्तु समव्याप्तिरेवायम्, अन्त्यावयविनां पक्षतुल्यत्वेन साध्याभावानिर्णयात् । विपक्षत्वे च द्रव्यत्वादेस्तत्रानैकान्तिकत्वात् सपक्षत्वे च तत्रोपाधेरपि वृत्तेः समव्याप्तित्वादिति । नन्वधिकव्याप्तेरप्युपाधित्वे पक्षेतरत्वमप्युपाधिः स्यात्, तथा च गतं धूमानुमानेन, अधिकव्याप्तेरुपाधित्वानभ्युपगमेन हि पक्षेतरत्वनिवारणमिति, तत्राह—**नचैतत्पर्वतेति** । यदि हि पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकता स्यात्स्यादयं दोषः, नत्वेतदस्ति, एतत्पर्वतेतरत्वरहितेप्येतत्पर्वतेऽग्निमत्त्वविरहानिश्चयेन व्यतिरेकव्याप्त्यसिद्ध्या साध्याव्यापकत्वात्, ईदृशश्च सर्वत्र पक्षेतरः । यत्र तु साध्योपाध्योर्व्यतिरेकव्याप्तिनिर्णयस्तत्र न पक्षेतरत्वसंज्ञा, अपितूपाधित्वमेवेत्यभिसन्धिराह—**य एतत्पर्वत इति** । अत्रोदयनलक्षणविरोधमाशङ्क्य परिहरति—**एकसाध्येति** । मिथः परस्परं संबन्धशून्ययोर्धर्मयोरेकेन साध्येनाविनाभावे निरूप्यमाणे सहभावोऽविनाभावः तस्मिन्सति यदत्ययः यस्याभावः साध्याभावाविनाभावी साध्याभावेन व्याप्तः स तदभावप्रतियोगी उपाधिः, अत्र च मिथः संबन्धशून्ययोरिति साधनाव्यापकत्वमुक्तम् । अत्रापि साध्याभावस्य व्यापकत्वमुपाध्यभावस्य व्याप्यत्वं च प्रतीयते, तेन च साध्यस्य व्याप्यत्वमुपाधेश्च व्यापकत्वं सिध्यति, तच्च द्वयमग्निधूमवद्विषमव्याप्तित्वेपि घटत इति नायं समव्याप्तित्वगमक इत्यर्थः ।

न केवलमगमको, विषमव्याप्तितागमकश्चेतरथोद्योतकराचार्यवचनविरोधप्रसङ्गादित्यभिसन्धिस्तदीयग्रन्थमाह—**समवायः समवेत इत्यादिना** । संयोगे हि संबन्धत्वे सति समवेतत्वे कार्यत्वमुपाधिः । कार्यत्वं च समवायाद्व्यावर्त्तमानं संबन्धत्वे सति समवेतत्वं व्यावर्त्तयति । तत्रापि संबन्धत्वमुभयवादिसंमतमिति समवेतत्वव्यावृत्तिरुपाधिफलम् । यद्यप्ययं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापको, नतु केवलसाध्यव्यापकस्तथापि विषमव्याप्तिकत्वेन प्रकृतोदाहरणं, साधनावच्छिन्नसाध्येन च विषमव्याप्तिकता, कार्याणामपि गुणादीनामुक्तसाध्यकत्वाभावादिति । एतेन 'समासमाविनाभावावेकत्र स्तो यदा समे । समे न यदि नो व्याप्तस्तयोर्हीनोऽप्रयोजक' इति भट्टाचार्यवचनमपि प्रतिभटितं मन्तव्यम् । वस्तुतस्तु उभावपि प्रकारौ संग्राह्यौ । नह्येतत्सामान्यलक्षणमपि तु विशेषलक्षणं, तस्य चानेकप्रकारत्वं न दोषाय, सामान्यलक्षणं त्वत्यन्ताभावप्रतियोगिधर्म इति, अ-

१ स्पर्शवत्त्वस्य साध्यसमव्याप्यत्वे एवोपाधित्वमिति स्वीकारादिति भावः । २ स्पर्शवत्त्वरूपं सत्प्रतिपक्षहेतुमित्यर्थः । ३ पक्षेसाध्यस्याभावबोधनमित्यर्थः । ४ साध्यानुमित्युत्पत्तिप्रतिबन्ध इत्यर्थः । ५ नवीना कल्पनेत्यर्थः । ६ व्याप्तिरूपसंबन्धशून्ययोर्हेतूपाधिरूपयोर्धर्मयोरित्यर्थः । ७ व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयति । ८ विषमव्यापकस्यापि उद्योतकराचार्यैरुपाधित्वस्वीकारेण । ९ यदाहेतूपाध्योर्व्याप्यत्वेन समे तुल्ये एकत्रसाध्ये समासमाविना भावौ स्तः तयोर्हेतूपाध्योर्मध्येयः कश्चन समेन साध्येन व्याप्तो न भवति स हीनः साध्यव्याप्तिरहितोऽप्रयोजकः साध्यव्यभिचारोन्नायकउपाधिर्नभवतीति भट्टाचार्य वचनार्थः । १० निरस्त मित्यर्थः । ११ साध्यसमव्यापकस्तद्वद्विषमव्यापकश्चेत्युभावपि उपाधी इत्यर्थः ।

कार्यत्वमुपाधिरिति विषमव्यापकोपाधेरुद्योतकराचार्यैरङ्गीकारात् । अपि चान्योन्याभावादयो भेदाः किं भिन्नमेव धर्मिणं परिरभन्ते उताभिन्नम् । नाद्यः । अनन्तभेदाभ्युपगमप्रसङ्गात् । अस्तु किं नः छिन्नमिति चेच्छृणु । क्रमेण तेषां धर्मिणा संबन्धे धर्मिणश्च घटादेः कादाचित्कत्वेन तत्संबन्धासम्भवः । संभवेवाऽतीतानागतानां च भेदानां क्रमसंबन्धाय घटोऽनादिरनन्तश्च स्यात् । अथ युगपदेव धर्मिणा सर्वे भेदास्संबध्येरन्, तर्हि भिन्ने भेदस्थितिरिति पक्षक्षतिः । भेदसंबन्धं विना तस्य भिन्नत्वानुपपत्तेः । तत्संबन्धेनैव च भिन्नत्वे किंभेदविशिष्टे किंभेदस्थितिरिति नियामकाभावादेकोपि भेदो न भवेत् । उत्तरोत्तरेणैव च भेदेन पूर्वपूर्वभेदोपयोगोपपत्तावनन्तभेदाभ्युपगमोपि निष्फलः स्यात् । एवमपि भेदाः स्वीक्रियेरन्, यदि भेदपरंपराभरमन्थरा कापि संविदुदयमासादयेत् । तथाचाहुः खण्डनकाराः—'प्राग्लोपाविनिगम्यत्वप्रमाणापगमैर्भवेत् । अनवस्थितिमास्थातुरचिकित्सा त्रिदोषते'ति । न द्वितीयः । अभिन्नेपि चेद्भेदो निविशेत्तदा तदपि नैकं स्यादित्येकाभावादनेकमपि न सिध्येत् । नापि वैलक्षण्यं भेदः आत्माश्रयत्वात् ।

भावमात्रप्रतियोगित्वं प्रमेयत्वादेरप्यस्त्यन्योन्याभाववत्त्वात्, सच नोपाधिः, तस्य सर्ववस्तुनिष्ठतया साधनव्यापकत्वेन साध्यानपहारित्वादत उक्तमत्यन्ताभावेति । धर्मग्रहणं तु परमाण्वादीनामनाश्रितानामुपाधित्वनिरसनार्थमिति नवीनानामुन्नयनम् । यथाचैतत्सर्वमविचारितरमणीयं तथोदर्के दर्शयिष्यते । इदानीं सर्वस्य धर्मभेदस्य साधारणमाश्रयानिरूपणं दूषणमाह—**अपिचेत्यादिना** । किं परस्परं विभिन्नं घटादिकमालिङ्गन्ते भेदा उताभिन्नमित्यर्थः । ननूत्तरोत्तरभेदवर्तनार्थं पूर्वपूर्वाश्रयभेदेऽनन्तभेदश्चेत्प्रसज्येत, तत्प्रसज्यतां नाम, अज्ञायमानतयोपपादकत्वेन मूलक्षयाभावादित्याशङ्क्य परिहरति—**शृण्विति** । तत्रानन्तानां भेदानां क्रमेण घटे वर्तमानत्वं युगपद्वा । क्रमपक्षे तु सावधिके वस्तुनि तेषामसम्भव इत्याह—**क्रमेणेति** । असंभवमेव विपक्षे बाधकेन द्रढयति—**संभवेवेति** । किमिति पक्षक्षतिरिति तत्राह—**भेदसंबन्धमिति** । यदीदानीमेव निष्पन्नं घटमाश्रयते भेदस्ततः पूर्वमभिन्नत्वात्तस्य स्यादेव पक्षक्षतिरित्यर्थः । ननु यद्यपीयं प्रथमैव प्रवृत्तिस्तथापि प्रथमः स्वपरनिर्वाहकतया स्वस्य परस्य चाश्रयभेदं संपादयति, तदुपरि चोत्तरोत्तरमुत्तरोत्तरस्य, यथाखल्वतिशूरः पदातिः परदुर्गेषु परेषामात्मनश्च कपाटविघटनेन द्वारमापादयति तद्वदिति तत्राह—**तत्संबन्धेनेति** । स्यादेवं यदा पदातिरिव कश्चिद्भेदः प्रमाणेन प्रथमप्रवृत्त इति निर्णीयेत नत्वेतदिति भावः । केन भेदेन विशिष्टे घटादौ कस्य भेदस्य स्थितिरिति योजना । युगपदवबध्यमानैर्भेदैरेवाधारभेदशङ्कायां वायं ग्रन्थः । एवमविनिगम्यत्वमुक्त्वा प्राग्लोपापत्तिं चाह—**उत्तरोत्तरेति** । प्रतीतिक्रमापेक्षयोत्तरमुपपादकं पूर्वमुपपाद्यं, घटपटयोर्भेदव्यवहारसिद्धिर्हि प्रथमभेदोपयोगः, सचोपपादकेन द्वितीयेन सिध्यतीति मुधा प्राथमिकभेदः । एवमधोधोपीत्यर्थः । तदुक्तं श्रीहर्षकविभिः 'अग्रे धावन्पश्चाल्लुप्यमानो विस्मरणशीलश्रुतवत् स भेदप्रवाहः किमालम्बेते'ति । प्रमाणापगममपि दूषणमाह—**एवमपीति** । विषयभूतया भेदपरंपरया मन्थरा अलसेत्यर्थः । उक्तदूषणत्रितयं श्रीहीरतनयोक्त्योपोद्बलयति—**तथाचाहुरिति** । भेदानवस्थितिमास्थातुः प्राग्लोपादिभिर्दोषैरचिकित्सा त्रिदोषता चिकित्सामतिक्रान्तो यस्त्रिदोषो वातपित्तश्लेष्मणां प्रकोपः सन्निपातस्तद्भावः स्यादिति श्रीहर्षोक्तेरर्थः । धर्मरूपो भेदो भिन्ने वर्तत इति प्रथमपक्षो निरस्तः । अभिन्ने वर्तत इति द्वितीयं पक्षं दूषयति—**न द्वितीय इति** । यदि पटादभिन्ने घटे वर्तमानः पटाद्घटं भिन्द्यात्पटमपि पटाद्भिन्द्यात्समानयोगक्षेमत्वादिति भावः । भिन्नलक्षणयुक्तत्वं भेद इति चतुर्थं धर्मभेदविकल्पं दूषयति—**नापीति** । अत्र चान्योन्याश्रयद्वारा तत्फलमात्माश्रयः सच ज्ञप्तौ, आत्माश्रयमेव सुबोधेन ग्रन्थेन

---

१ भेद इति शेषः । २ लक्ष्यलक्षणयोरन्योन्याश्रयद्वाराऽन्योन्याश्रयफलमात्माश्रय इत्यर्थः ।

नानालक्षणयोगो हि वैलक्षण्यं, नानात्वं च भिन्नत्वापरपर्यायमद्याप्यसिद्धं, तेन च तत्सिद्धौ तत्सिद्धिरिति। किंच नानालक्षणयोगोपि दुर्निरूपः। तथाहि। द्रव्यादीनां षण्णां लक्षणानि नानाविधान्यभ्युपगम्यन्ते। तत्र तावद्गुणाश्रयो द्रव्यमित्यलक्षणं, यतः—'अव्याप्तेरप्यतिव्याप्तेर्द्रव्यं नैव गुणाश्रयः। आद्ये क्षणे गुणाभावाद्गुणादावपि वीक्षणात्' ॥ ४ ॥ उत्पन्नमात्रं द्रव्यं क्षणमगुणं तिष्ठतीत्यङ्गीकारादव्याप्तेः। गुणादिष्वपि चतुर्विंशतिर्गुणा इत्यादिसंख्यागुणान्वयवीक्षणादतिव्याप्तेः। नच तत्र संख्यावत्त्वप्रतीतिर्विभ्रमः। नवैव द्रव्याणीत्यादाविव बाधकादर्शनात्।

अथ मतम्, आस्तामिदमृजुपथप्रस्थितानां दूषणाभिधानम्, अस्माकं पुनरभिनववक्रनयवर्त्मानुसारिणां नैषा विभीषा समुन्मिषति, यतो गुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणतामेव गुणाधिकरणतामाचक्ष्महे, तेन नाव्याप्तिर्नाप्यतिव्याप्तिः। गुणादीनां पञ्चानामपि निर्गुणत्व-

---

विवृणोति—**नानालक्षणेति**। लक्षणानामेव दुर्निरूपत्वात्तद्रूपोपि भेदो दुर्निरूप इत्याह—**किंचेति**। तानि च दूषयितुं नानालक्षणानि संकलयति—**तथाहीति**। यानि नानालक्षणानि अभ्युपगम्यन्ते, तानि द्रव्यादीनां नतु लक्षणानि, तत्प्रधानत्वादतस्तेषां दुर्निरूपत्वे दुर्निरूपतराणि[2] तदवान्तरलक्षणानीत्यभिप्रायः। 'भेदज्ञाने प्रविध्वस्ते भेदज्ञानेकविभ्रमान्[3]। आगमार्पायिनः सर्वानागमा बाधितुं क्षमाः।' द्रव्यलक्षणं दूषयति—**तत्र तावदिति**। आश्रयत्वं गुणकर्मणोरप्यस्ति तत्तज्जात्याधारत्वादत उक्तं **गुणाश्रय इति**। तथा गुणो द्रव्यमित्युक्ते व्याघातस्तदर्थं गुणस्येत्युक्तम्। तथापि तत्संबन्धिष्वतिव्याप्तिस्तदर्थमाश्रयग्रहणम्। श्लोकेन दूषणं संगृह्णाति—**अव्याप्तेरिति**। गुणाश्रयो द्रव्यमिति यत्तन्नैव न भवत्येव तल्लक्षणं, कुतोऽव्याप्तेरतिव्याप्तेश्चेति योजना। ते एव क्रमेणोत्तरार्धेन विवृणोति—**आद्ये इति**। आद्यक्षणे गुणाभावं दर्शयन्नव्याप्तिमेव विवृणोति—**उत्पन्नमात्रमिति**। कार्यस्य गुणस्य समवायिकारणं वक्तव्यं, तच्चाश्रयभूतं द्रव्यमेवेति तस्य गुणात्प्राक्क्षणवर्तित्वं वक्तव्यं, नियतप्राक्क्षणसतः कारणत्वादित्यवयविषु गुणवत्त्वं लक्षणं नास्तीत्यव्याप्तिः। ननु केनैवमुक्तं यावल्लक्ष्यं लक्षणेन भवितव्यमिति। यथाहि कादाचित्कमपि पतनभावत्वं[5] गुरुद्रव्यलक्षणमेवमत्रापि किं न स्यादिति। उच्यते। लक्षणं हि केवलव्यतिरेक्यनुमानविशेषः, तथाचाद्यक्षणवर्त्यपि द्रव्यं पक्ष एव, नच तत्र हेतुवृत्तिरित्यसिद्धिः स्यात्। पतनस्यापि लक्षणत्वमसंप्रतिपन्नं, किंचोत्तरक्षणे गुणोत्पत्तौ उत्पन्नमात्रस्यानुत्पन्नगुणस्यापि क्वचिद्विनाशसंभवात्तत्र सर्वथैवाव्याप्तिकमिदं[6] स्यात्। अपिच गुणस्य क आश्रय इति पृष्टे किमुत्तरं देयं, यदि द्रव्यमिति, तदा परस्पराश्रयम्, अथान्यत्किंचित्सकलगुणाश्रयानुगतमनतिप्रसक्तं चाभिधीयेत, तर्हि तदेव भवतु लक्षणमितीतरद्व्यर्थम्। द्रव्यविलक्षणगुणाज्ञाने च लक्षणासिद्धिः। तज्ज्ञाने च चक्रकपरस्पराश्रयात्माश्रयाणीति तदेतच्छ्लोकस्थापिना[9] दर्शितम्। गुणादावपीत्येतद्विवृण्वन्नतिव्याप्तिं दर्शयति—**गुणादिष्वपीति**। स्यादेतत् अगुणा गुणा इति लक्षणात्तेषु संख्यावत्त्वप्रतीतिर्भ्रान्तेति तत्राह—**नच तत्रेति**। बाधाभावान्न भ्रमत्वमितरथाऽतिप्रसङ्गात्।

अत्र लीलावतीकारः प्राह—'गुणाश्रयो द्रव्यम्' अत्र यद्यपि संबन्धो न सदातनः, योग्यता तु स्वरूपमननुगतं च, द्रव्यत्वं तु क्लिष्टं, तथाप्यत्यन्तायोगव्यवच्छेदो लक्षणार्थ' इति। तदेतद्धृदि निधाय शङ्कते—**अथ मतमिति**। अभिनवं वक्रं च यन्नयवर्त्म न्यायमार्गस्तदनुसारिणामित्यर्थः। वक्रमार्गमेव दर्शयति—**यत इत्यादिना**।

---

१ नानात्वेन वैलक्षण्यसिद्धौ भेदसिद्धिरित्यर्थः। २ इदं दुर्निरूपतराणीत्यत्रान्वेति। ३ भेदज्ञपुरुषस्य भेदज्ञानरूपानेकविभ्रमानित्यर्थः। ४ इदं विभ्रमविशेषणम्। ५ पतनभाक्त्वमिति पाठः शोभनो भाति। ६ अव्याप्तिग्रस्तमित्यर्थः। ७ ज्ञप्ताविति शेषः। ८ अव्याप्त्यतिव्याप्तिशून्यमित्यर्थः। ९ श्लोकस्थो योऽपिस्तेनेत्यर्थः।

निष्क्रियत्वे इति प्रशस्तपादभाष्य[१]दर्शनादिति । मैवम् । तत्रैवात्यन्ताभावेऽतिव्याप्तेः । सोपि हि गुणवत्त्वात्यन्ताभावस्तस्यानधिकरणं, स्वस्य स्वस्मिन्नवृत्तेः । अथानेकत्वादत्यन्ताभावानामत्यन्ताभावेप्यत्यन्ताभावोस्ति । मैवम् । विकल्पासहत्वात् ।

किमेकैक[२]गुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वं द्रव्यलक्षणमुत सर्वगुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वम् । नोभयम् । उभयत्राप्यव्याप्तेः । तथाहि रूपादीनां गुणानामनेकत्वात्तदेकगुणाधिकरणस्यापि तदितरगुणात्यन्ताभावाधिकरणत्वादेव तदत्यन्ताभावानधिकरणत्वाभावात् । सर्वगुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वस्य सर्वस्मिन्नसम्भवात् । सति हि सर्वगुणाधिकरणत्वे सर्वगुणात्यन्ताभावानधिकरणता स्यात् । नच सर्वगुणाधिकरणत्वमेकैकस्यास्तीति कथं नाव्याप्तिः । अथ चतुर्विंशतिगुणानामन्यतमगुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणता विवक्षिता । तदपि न । अन्यतमशब्देन रूपादेरेवैकैकस्य सर्वस्य वा विवक्षायां पूर्वाभिहिताव्याप्तिदोष[३]स्य तदवस्थत्वात् । किञ्चास्मिन्नपि वक्रलक्षणे गुणादिष्वपि सङ्ख्यापृथक्त्वगुणयोः प्र[४]तीतेः कथं नातिव्याप्तिः ।

तथाप्यतिव्याप्तिरित्याह—**मैवं तत्रैवेति** । किं गुणवत्त्वात्यन्ताभावोऽनेकः किं वैकः । एकत्वे तावदाह—**सोपि हीति** । योपि हि गुणवत्त्वात्यन्ताभावः, सोपि हि स्वस्यानधिकरणमेव, स्वस्मिन्स्वस्यावृत्तेरिति । नच प्रमेयत्वादिवत्केवलान्वयित्वं येनाधुनिकनीत्यापि स्ववृत्तिता स्यात् । केवलान्वयित्वे च भग्नं द्रव्यलक्षण[५]मिति भावः । अनेकत्वपक्षमुद्भाव्य दूषयति—**अथानेकत्वादित्यादिना** ।

अत्र तावत्प्रतियोगिभेदादभावभेदो वक्तव्यः, नह्यभावस्य स्वतो भेदोऽस्ति, निर्विशेषत्वात्, तथाच गुणवत्त्वभेदो वक्तव्य इति स्थिते विकल्पयति—**किमेकैकेत्यादिना** । रूपादिगुणानां मध्ये यदेकैकगुणवत्त्वं तत्प्रतियोगिकोत्यन्ताभावस्तदनधिकरणत्वं वा उत चतुर्विंशतिगुणैर्यानि चतुर्विंशतिगुणवत्त्वानि तेषां योत्यन्ताभावस्तदनधिकरणत्वं वेत्यर्थः । प्रथमेपि किं नियतस्य कस्यचित् अत्यन्ताभावानधिकरणत्वमनियतस्य वा । नियमपक्षे दूषणमाह—**रूपादीनामिति** । रूपात्यन्ताभावानधिकरणत्वस्य लक्षणत्वे वाय्वादिष्वसिद्धिरेवमितरत्रापीति भावः । सर्वगुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वपक्षं दूषयति—**सर्वेति** । सर्वगुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वं तत्[६]प्रतियोगिसर्वगुणाधिकरणत्वे सति स्यात्, नचैतदस्ति । नहि तदस्ति किंचिद्द्रव्यं यच्चतुर्विंशतिगुणाधिकरणमिति असंभव एव लक्षणस्येत्यर्थः । अनियतपक्षं शङ्कते—**अथेति** । किमन्यतमशब्देन प्रत्येकं समुदितं वा विहायान्यस्य कस्यचिन्निर्देशः उतैत[७]योरेवान्यतरस्योभयस्य वा । नाद्यः । तथाविधस्य तस्य नियमेनादर्शनात्, उत्तरत्र तूक्तमेव दूषणमित्याह—**अन्यतमशब्देनेति** । अथ भावत्वे सति गुणवत्त्वात्यन्ताभावानधिकरणत्वमिति[८]उच्येत । तन्न । रूपा[९]दावतिव्याप्तेर्वक्ष्यमाणत्वात् । ननु संयोगात्यन्ताभावानधिकरणत्वस्य लक्षणत्वे को दोषः । तदत्यन्ताभावस्यैकत्वे तस्मिन्नेवातिव्याप्तिः, अनेकत्वे पुनः किमेकैकं[१०]संयोगात्यन्ताभावः सर्वसंयोगात्यन्ताभावोऽन्यतमसंयोगात्यन्ताभावो वेति विकल्पैरुन्मूलनात् । एतेन विभागपरिमाणसङ्ख्यापृथक्त्वैरपि लक्ष[११]णनिरुक्तिप्रत्याशानवकाशीकृता वेदितव्या । किंचैवं विवक्षायामपि न पूर्वोक्तातिव्याप्त्युपशम इत्याह—**किंचेति** ।

---

१ गुणे गुणानङ्गीकारादिति भावः । २ एकैकत्वमत्यन्ताभावविशेषणम् । एवमग्रे सर्वत्वमपि इति टीकाविपरीतोऽप्यर्थः संभवति । ३ यत्किञ्चिद्गुणात्यन्ताभावाधिकरणत्वस्य सकलगुणात्यन्ताभावाधिकरणत्वस्य च द्रव्ये सत्त्वेनेति शेषः । ४ एकं रूपं रसात्पृथगित्याकारिकाया इत्यर्थः । ५ गुणवत्त्वात्यन्ताभावस्य द्रव्येऽपि सत्त्वस्वीकारप्रसङ्गादिति भावः । ६ सर्वगुणात्यन्ताभावप्रतियोगीत्यर्थः । ७ प्रत्येकसमुदितयोरित्यर्थः । ८ भावत्वविशेषणेन गुणवत्त्वात्यन्ताभावेऽतिव्याप्तिर्न भवतीति भावः । ९ संख्यादिमतीति शेषः । १० एकैकत्वसर्वत्वान्यतमत्वानि अत्यन्ताभावविशेषणानि । ११ विभागात्यन्ताभावानधिकरणत्वादिरूपेत्यादिः ।

नच प्रशस्तपादभाष्यं मनुवचनं, येन निर्गुणता गुणादीनां प्रामाणिकी स्यात् । नच मन्तव्यं गुणेष्वपि गुणाभ्युपगमेऽनवस्थाप्रसक्तेः सङ्ख्यापृथक्त्वप्रतीतिर्भ्रान्तिरिति । रूपादिषु तदभ्युपगमेपि सङ्ख्यापृथक्त्वयोस्सङ्ख्यापृथक्त्वान्तरानभ्युपगमेनैवानवस्थापरिहारात् । यथा भवतां संबन्धे[1] संबन्धान्तरमङ्गीकुर्वतामपि समवाये तदनभ्युपगमादेवानवस्थापरिहारः । द्रव्यगतसङ्ख्यापृथक्त्वाभ्यामेव तदेका[2]र्थसमवायलक्षणप्रत्यासत्त्या गुणादिष्वपि तद्व्यवहारोपपत्तौ व्यर्था तत्कल्पनेति चेन्नैवम् । विपर्यय[3]स्यापि सुवचत्वात् । अथ गुणानामनेकत्वेपि द्रव्यस्यैकत्वदर्शनात्कथं गुणसङ्ख्यया द्रव्ये तद्व्यवहारः । तर्हीहापि माध्यस्थ्यमवलम्ब्य किमिति न दीयते दृष्टिः । नवैव द्रव्याणि चतुर्विंशतिर्गुणा इति सङ्ख्यावैषम्यात् । अथावान्तरद्रव्यसङ्ख्यासंभवनिमित्तोयं व्यवहारः । तर्हि परार्द्धसङ्ख्याव्यवहारोपि गुणेषु स्यात्, द्रव्येषु तत्संभवात्, द्रव्यगतसत्तासामान्यादिभि-

यत्तु प्रशस्तपादवचनान्निर्गुणत्वं गुणानामुक्तं, तत्राह—**नच प्रशस्तेति**। अत्र किरणावलीकारः प्राह—'समानजातीयगुणाभावस्तावदनव[4]स्थाप्रसङ्गात्, रूपादौ रसादिवै[5]गान्तभावे मूर्तत्वप्रसङ्गात् । बुद्ध्यादीनां च प्रतिसन्धात्रात्मगुणत्वेन व्यवस्थितेर[6]प्रसक्तिरेव, शब्दस्य नभोनिय[7]मात्, गुणेषु गुणयोगे च समवायिकारणत्वप्रसक्तौ[8] द्रव्यत्वापत्तेर्गुणत्वव्याघातः, एवं रूपावयवि रूपेष्वेव वर्तेत इति घटादेर्नीरूपत्वप्रसङ्ग इत्यादि, एवं निर्गुणत्वे निष्क्रियत्वे च रसादयो गच्छन्ति चतुर्विंशतिर्गुणा महान्शब्द इत्यादयो व्यवहारास्तदेकार्थसमवायादिना साधर्म्येण गौ[9]णाः समर्थनीया'इति । तदेतदाशङ्क्य दूषयति—**नच मन्तव्यमिति**। अनवस्थाग्रहणं तदुक्तबाधकान्तराणामप्युपलक्षणम् । नच मन्तव्यमित्युक्तं, तत्र हेतुमाह—**रूपादिष्विति**। अयमर्थः । सत्यं सजातीयगुणाङ्गीकारेऽनवस्था, विजातीयसंख्यापृथक्त्वयोराश्रयणे किं बाधकम् । नच समवायिकारणत्वप्रसक्तिर्बाधिका । इष्टत्वात्संख्यादिसमवायिकारणत्वस्य । अतएव द्रव्यत्वप्रसक्तिरपि नानिष्टाय । कथं च द्रव्यत्वप्रसक्तिः, यदि ह्येतद्द्रव्यलक्षणं स्यात्, स्याद्द्रव्यत्वप्रसङ्गः, तदेव त्वयापि न निर्णीतम् । नच रूपाद्यारब्धत्वे सङ्ख्याया रूपादिवृत्तित्वान्न द्रव्ये संख्या स्यादिति वचनीयम् । गुणेपि पर्यनु[10]योगस्य तुल्यत्वात्, प्रत्य[11]यसाम्याच्च । यथा तु तन्तुशौक्ल्यव्यतिरेकेण पटेपि शौक्ल्यमङ्गीक्रियते प्रतीतिबलात्, एवमत्रापि सङ्ख्याद्वयं किं न स्यात् । नच सङ्ख्यायां सङ्ख्यान्तरस्वीकारादनवस्थाप्रसक्तिः । तत्र पृथक्त्वस्वीकारात् पृथक्त्वे च सङ्ख्यास्वीका[12]रादिति, भवदुररीकृताचेयं रीतिरित्याह—**यथा भवतामिति**। अन्यथोपपत्तिं शङ्कते—**द्रव्यगतेति**। द्रव्यगतसङ्ख्यादिप्रतीतेरपीयं समाना गतिरित्याह—**मैवमिति** । गुणगतसङ्ख्यया द्रव्ये संख्याप्रतीतिरशक्योपपादना । गुणानामनेकत्वेपि तदाश्रयद्रव्यस्यैकत्वात्, अन्यथा आश्रयद्रव्यस्यानेकत्वप्रसङ्गादिति शङ्कते—**अथ गुणानामिति**। एषानुपपत्तिरत्रापि तुल्या । यदि हि द्रव्यसङ्ख्ययैव गुणेषु संख्या स्यात्तदा द्रव्याणां नवसङ्ख्यावत्त्वादतिरिक्तगुणा न भवेयुरिति परिहरति—**तर्हीति** । नन्ववान्तरद्रव्येषु चतुर्विंशतिसङ्ख्यासद्भावात्तन्निमित्तो व्यवहार इति शङ्कते—**अथावान्तरेति** । तर्हि चतुर्विंशतित्वनियमः किंकृतः, अधिकसङ्ख्यानामपि द्रव्येषु विद्यमानत्वात् । नच च[13]तुर्विंशतिजातिनिमित्तं चतुर्विंशतित्वम् । जातेरेव[14] चतुर्विंशतित्वासंभवादित्यभिप्रेत्य परिहरति—**तर्हि परार्द्धेति**। अतिप्रसङ्गं चाह—**द्रव्यगतेति**। तदेवं

१ संयोगात्मके इत्यर्थः । २ द्रव्यघटितं यत्समवायसंबन्धावच्छिन्नसामानाधिकरण्यं तदात्मकसंबन्धेनेत्यर्थः । ३ गुणगतसंख्यापृथक्त्वाभ्यामेव द्रव्ये संख्यापृथक्त्वव्यवहार इत्येवं वैपरीत्यस्येत्यर्थः । ४ संख्यापृथक्त्वादौ संख्यापृथक्त्वादिस्वीकारे इति भावः । ५ रसादेर्वैगान्तस्य गुणगणस्य सत्त्वे इत्यर्थः । ६ आत्मनोऽन्यत्रेति शेषः । ७ अप्रसक्तिरेवेति संबध्यते । ८ गुणस्य समवायिकारणत्वापत्तौ सत्याम् । रूपावयवीति कर्मधारयः । ९ समवायसंबन्धावच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपसाधर्म्यमादाय शब्दे महत्त्वारोप इति भावः । १० संख्याया द्रव्यारब्धत्वे द्रव्यवृत्तित्वान्न गुणे संख्या स्यादिति पर्यनुयोगस्येत्यर्थः । ११ द्रव्यगुणयोः संख्येत्यादिः । १२ संख्याभेदकं पृथक्त्वमेव न तु संख्या । एवं पृथक्त्वभेदिकासंख्यैव न तु पृथक्त्वमिति स्वीकारादिति भावः । १३ गुणगतेत्यादिः । १४ एवकारोऽप्यर्थः ।

रेव गुणकर्मणोरपि सद्व्यवहारोपपत्तौ तत्र सत्तासामान्यकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । एतेन समवायिकारणं द्रव्यमित्यपास्तम् । जातमात्रस्य तदभावात्, तदत्यन्ताभावानधिकरणत्वस्य चात्यन्ताभावे एव व्यभिचारात्, रूपादिगुणानामपि सङ्ख्यापृथक्त्वसमवायिकारणत्वसंभवात् ।

अस्तु तर्हि द्रव्यत्वजातियोगित्वं द्रव्यलक्षणम् । न । यतः 'द्रव्यत्वजातियोगित्वमपि नो द्रव्यलक्षणम् । तज्जातिव्यञ्जकाभावात्तन्मानस्यानिरूपणात्' ॥५॥ द्रव्यत्वं जातिमभ्युपगच्छता तज्जातिव्यञ्जकं किंचिदवश्यमभ्युपेयं, नच तन्निरूपणं सुशकम् । गुणविशिष्टस्य तद्व्यञ्जकत्वे विशेषणभूतस्य गुणस्यापि तद्व्यञ्जकतया द्रव्यत्वापत्तेः, रूपादीनामपि सङ्ख्यादिगुणवतां तद्व्यञ्जकतया द्रव्यत्वप्रसङ्गाच्च । एतेन समवायिकारणस्यापि तद्व्यञ्जकता निरस्ता । स्वातन्त्र्येण प्रतीतियोग्यत्वं व्यञ्जकमिति चेत्, किमिदं स्वातन्त्र्यं, किमाश्रयप्रतीतिमन्तरेण प्रतीतियोग्यत्वमुतानाश्रितत्वमेव । नाद्यः । शब्दादेरपि तत्संभवात् । न द्वितीयः । अवयविनामद्रव्यत्वापत्तेस्तेषामवयवाश्रितत्वात् । तदेवं न व्यञ्जकं द्रव्यत्वजातेः । नापि प्रमाणमस्ति । द्रव्यं द्रव्यमित्यनुगतप्रत्ययः प्रमाणमितिचेन्न, सुवर्णमुपलभ्य मृत्तिकामुपलभमानस्य लौकिकस्य तदेवेदं द्रव्यमिति प्रत्ययाभावात्, परीक्षकाणां चानुगत-

"क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणं द्रव्यमिति" काश्यपसूत्रोक्तलक्षणेषु गुणवत्त्वलक्षणं दूषयित्वा तदीयलक्षणान्तरेपि तदेव दूषणमतिदिशति—**एतेनेति** । अतिदिश्यमानाव्याप्त्यतिव्याप्ती विशदयति—**जातमात्रस्येति** ।

लक्षणान्तरं शङ्कते—**अस्तु तर्हीति** । जातियोगित्वं गुणकर्मणोरप्यस्तीति द्रव्यत्वग्रहणम् । नियतव्यञ्जकप्रमाणयोरभावाद्द्रव्यत्वजातिरेवासिद्धा, ततस्तद्युक्तलक्षणमप्यसिद्धमिति श्लोकेन दूषयति—**द्रव्यत्वेति** । तज्जातिव्यञ्जकाभावादित्येतद्विवृणोति—**द्रव्यत्वं जातिमिति** । नच व्यञ्जकनियमो नास्तीति युक्तम् । तथासति किं त्वया दृष्टं किं वा श्रुतमिति पृष्टे, न जानामि दृष्टं श्रुतं वेति, ज्ञातं तावदिति प्रत्यक्षत्वादौ सन्दिग्धम्[३] । नच व्यञ्जकास्फुरणव्यतिरेकेण संदेहकारणं तत्रास्ति । ज्ञानस्याश्रयभूतस्य मानसप्रत्यक्षेणानुभूयमानत्वात् । तस्माज्जातिमिच्छता नियतव्यञ्जकं वक्तव्यमेव । तत्र किं गुणवत्त्वं तद्व्यञ्जकं, समवायिकारणत्वं वा, स्वातन्त्र्येण प्रतीतियोग्यत्वं वा । नाद्य इत्याह—**गुणविशिष्टस्येति । तद्व्यञ्जकतयेति** । द्रव्यत्वजातिव्यञ्जकतयेत्यर्थः । यस्य हि विशेषणाद्यनतिरिक्तं विशिष्टं तस्यायं दोषः, यस्य त्वतिरिक्तं तस्य घटादिव्यक्तेरप्यद्रव्यतापातः । तन्मात्रस्य विशिष्टताभावादित्यपि द्रष्टव्यम् । द्वितीयं दूषयति—**एतेनेति** । तत्र हि समवायविशिष्टस्य कारणस्य तद्व्यञ्जकत्वे समवायस्यापि तद्व्यञ्जकत्वाद्द्रव्यत्वप्रसङ्गः । सङ्ख्यादिसमवायिकारणत्वाद्गुणकर्मणोरपि तद्व्यञ्जकतया द्रव्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । तृतीयं शङ्कते—**स्वातन्त्र्येणेति । शब्दादेरपीति** । शब्दस्य वायुस्पर्शस्य रसगन्धयोश्चेति गुणानामेवाश्रयप्रतीतिनिरपेक्षप्रतीतीनां स्वातन्त्र्यसंभवेन तद्व्यञ्जकतया द्रव्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । अवयविष्वव्याप्तिः, तेषामप्यवयवप्रतीतिव्यतिरेकेणाप्रतीतेरिति केचित् । अनाश्रितत्वं स्वातन्त्र्यमिति द्वितीयं दूषयति—**न द्वितीय इति** । अवयवाश्रितावयविनां स्वातन्त्र्याभावेन द्रव्यत्वाव्यञ्जकत्वात्तत्र तज्जात्यभावेनाद्रव्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । तन्मानस्यानिरूपणादित्येतद्विवृणोति—**नापि प्रमाणमिति** । तत्र प्रमाणं प्रत्यक्षं शङ्कते—**द्रव्यं द्रव्यमिति** । अनुगतप्रत्ययवेदनीयं हि सामान्यम् । अस्ति चात्रानुवृत्तप्रत्यय इत्यर्थः । अत्र किं तदेवेदमिति बुद्ध्या जातिसिद्धिः, किं वैकाकारप्रत्ययमात्रात् । प्रथमे लौकिकानामियं बुद्धिः परीक्षकाणां वा । नाद्य इत्याह—**न सुवर्णमिति** । द्वितीये प्राह—**परीक्षकाणा-**

१ प्रथमक्षणे गुणाद्युत्पत्तेरभावेनेति शेषः । २ समवायिकारणत्वात्यन्ताभावे इत्यर्थः । ३ ज्ञाने प्रत्यक्षत्वशाब्दत्वविषयकः संशयः कस्यचिदस्तीत्यर्थः । ह्रदो वह्निमान् जलवान् वा इति विरुद्धभावद्वयकोटिकसंशयस्यापि गोलोकादिभिर्वर्णितत्वात् । ४ प्रत्यक्षत्वशाब्दत्वान्यतरेत्यादिः । ५ निरुक्तप्रतीतियोग्यत्वस्य शब्दादिगतद्रव्यत्वव्यञ्जकतया शब्दादीनामपि द्रव्यत्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । ६ स्वातन्त्र्याभावादिति भावः ।

प्रत्यये विप्रतिपत्तेः । रत्नतत्त्वमिवोपदेशसहकृतप्रत्यक्षेणैव द्रव्यत्वमीक्षत इत्यपि स्वशिष्यधीव[1]न्धनमेव। रत्नतत्त्वस्येव जातेः सर्वपरीक्षकासंमतत्वात्, धर्माधर्मयोरदृष्टत्वजातेरभ्युपगमप्रसङ्गाच्च । अदृष्टमदृष्टमित्युभयोरप्यनुगतप्रत्ययदृष्टेः ।

यदपि लीलावतीकारमतम्, आकाशकालदिशः सत्तेतरजातिमत्यः संयोगविभागजनकत्वात्कर्मवत् । नच कर्मत्वमप्रसिद्धम् । चलतीत्यनुगतप्रत्ययवेद्यत्वादिति । तदपि मन्दम् । कर्माप्रत्यक्षवादिनां चलतीति प्रत्ययस्य संयोगविभागप्रवाहविषयतया कर्मविषयतानङ्गीकारात्कर्मत्वासिद्धौ दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात् । आत्मा शा[2]वलेयवृत्त्यवृत्तिशावलेयनिष्ठजातिमान्संयोगित्वाच्छाबलेयवत् । जलादेश्च पक्षतुल्यत्वान्न तेन व्यभि[3]चारः । तथा, सत्ता दिक्कालाकाशनिष्ठजातेरन्या मेयत्वात्पटवत् । आत्माऽनात्मवृत्तिरूपावृत्तिजातिमान् रूपान्यत्वे सति सामान्यवत्त्वाद्घटवदिति द्रव्यत्वजातिसिद्धिरितिचेत् । मैवम् । संयोगित्वहेतोर्वेगवत्त्वोपाधिहतत्वात् । मेयत्वहेतोश्च सत्तामनङ्गीकुर्वतामाश्रयासिद्धेः ।

मिति । यत्तु श्रीवल्लभेनोक्तं "जातिसमवायस्य रत्नतत्त्ववद्भावादिति" तं प्रत्याह—**रत्नतत्त्वमिवेति** । यत्तु तेनोक्तं "प्रतारणैवेति चेन्न, रत्नशास्त्रेपि प्रतारणप्रसक्तेरिति" तत्र रत्नतत्त्वे वैषम्यमाह—**रत्नतत्त्वस्येवेति** । द्वितीये दूषणमाह—**धर्माधर्मयोरिति** । यदि ह्येकाकारबुद्धिमात्राज्जातिसिद्धिस्तर्हि धर्माधर्मयोरप्यदृष्टमदृष्टमित्येकाकारबुद्धेरदृष्टत्वं नाम जातिः स्यात्, नचैतदिष्टम्, अनुगतजातिव्यञ्जकाभावादित्यर्थः ।

एवं प्रत्यक्षं निरस्यानुमानमपि द्रव्यत्वजातौ निरस्यति—**यदपीति** । जातिमत्य इत्युक्ते सत्तया सिद्धसाधनत्वं तन्निवृत्त्यर्थं सत्तेतरेत्युक्तम् । तथाचाकाशत्वादेरभावेद्र्व्यत्वजातिसिद्धिरित्यर्थः । अत्र च संयोगजनकत्वं संयोगप्रागभावस्याप्यस्ति एवं विभागप्रागभावस्यापि विभागजनकत्वमस्तीति तद्व्यभिचारपरिहारायोभयजनकत्वादित्युक्तं, हेतुं[4]द्वयं वात्र विवक्षितम् । दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं स एव परिहरति—**नचेति** । अत्र प्राभाकरमते दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यमाह—**तदपि मन्दमिति** । किंच कालाकाशदिशः सत्ताद्रव्यत्वातिरिक्तजातिमत्यः संयोगविभागजनकत्वात्कर्मवदित्यनुमानसम्भवादाभाससमानयोगक्षेमत्वम् । विपक्षबाधकाभावाच्च शङ्किताप्रयोजकमित्यपिना सूचितम् । द्रव्यत्वजातावनुमानान्तराणि शङ्कते—**आत्मेत्यादिना** । शाबलेयनिष्ठजातिमानित्युक्ते सत्तयार्थान्तरता तदर्थं शाबलेयवृत्त्यवृत्तीत्युक्तम् । तस्याश्च शाबलेयवृत्तित्वे सति गु[5]णकर्मणोरपि वर्तमानत्वाद्व्यवच्छेदः । तावन्मात्रोक्तावात्मत्वेन सिद्धसाधनता तदर्थं शाबलेयनिष्ठेत्युक्तम् । तथापि शाबलेयात्मवृत्तिद्वित्वादिधर्मैरर्थान्तरता तदर्थं जातिग्रहणम् । दृष्टान्ते गोत्वेन साध्यप्रसिद्धिः । पक्षे च तद्व्याघातादुभयनिष्ठद्रव्यत्वसिद्धिः । ननु संयोगित्वमस्ति जलादौ नास्ति चैवंविधा जातिरिति तत्राह—**जलादेरिति** । द्वितीये तु जातेरन्येत्युक्ते घटत्वान्यत्वेनार्थान्तरता तदर्थं दिक्कालाकाशनिष्ठेत्युक्तम् । तावत्युक्ते तन्निष्ठगुणादन्यत्वेनार्थान्तरता तदर्थं जातिग्रहणम् । अत्रचानुमानत्रयसूचनाय तथेति ग्रहणम् । इतरथा वैयर्थ्यादिति या सा दिगादिनिष्ठा जातिः तद्द्रव्यत्वमिति द्रव्यत्वजातिसिद्धिः । तृतीये तु जातिमानित्युक्ते सत्तयार्थान्तरता तदर्थं रूपावृत्तीत्युक्तम् । तावति चात्मत्वेनार्थान्तरता तदर्थं अनात्मवृत्तीत्युक्तम् । रूपान्यत्वेनार्थान्तरतापरिहाराय जातिग्रहणम् । रूपेऽनैकान्तिकतापरिहाराय रूपान्यत्वे सतीत्युक्तम् । रूपत्वानधिकरणत्वे सतीत्यर्थः । सामान्यादिषु व्यभिचारवारणाय सामान्यवत्त्वग्रहणम् । तत्राद्यहेतोर्व्याप्यत्वासिद्धिमाह—**मैवं संयोगीति** । द्वितीयानुमानं दूषयति—

---

१ टीकाधृतलीलावतीपाठपर्यालोचनया वञ्चनमिति पाठः शोभनो भाति । २ शबलायाश्चित्राया गोरपत्यं वत्सः शाबलेयः । शाबलेयवृत्तिरूपादिकेऽवृत्तिः शाबलेयनिष्ठा जातिर्द्रव्यत्वरूपा साध्यम् । ३ जलादौ साध्यस्यासाधितत्वेन तत्र व्यभिचारशङ्का । समाधानाशयस्तु जलादेः पक्षतुल्यत्वेन तत्र व्यभिचारसंशयस्य साध्यसंशयपर्यवसायितया पक्षतासंपादनोपयोगित्वेनानुमित्याद्यविरोधित्वाददूषणत्वमिति । ४ एकव्यक्तिवृत्तित्वेन जातित्वाभावादित्यर्थः । ५ भावत्वविशेषणेन तादृशव्यभिचारपरिहारे आह । ६ शाबलेयवर्तिनोरिति शेषः ।

दिक्कालाकाशनिष्ठजातित्वेन तस्या एव विवक्षितत्वे चाप्रसिद्धविशेषणत्वाच्च । प्रमेयत्वगुणवत्त्वज्ञानाधारत्वोपाधिभिरेव यथायोग्यं सद्द्रव्यमात्मेति व्यवहारोपपत्तौ तत्तत्सामान्यस्वीकारवैयर्थ्येन सामान्यवत्त्वहेतोरप्यसिद्धेः ।

तदेवं जातौ व्यञ्जकप्रमाणयोरसंभवेनाकाशवृत्तिसत्ताव्याप्यजातियोगि क्रियासमानाधिकरणसत्तावान्तरजातियोगि संयोगवद्वृत्तिसत्तावान्तरजातियोगि द्रव्यमित्येवमादीनि जातिपुरस्कारप्रवृत्तानि महाविद्यालक्षणानि निरस्तानि वेदितव्यानि ।

मेयत्वेति । नचाजातिरूपस्यापि पक्षत्वान्नाश्रयासिद्धिः । दृष्टान्ते साध्यवैकल्यात्[३] । किंच दिक्कालाकाशनिष्ठजात्यन्यत्वं किं सत्तान्यत्वेन किं वा द्रव्यत्वान्यत्वेन । उभयथाप्यप्रसिद्धविशेषणः पक्षः । तत्र प्रथमे व्याघाताच्चरमेऽसिद्धेरित्याह—**दिक्कालेति** । सत्ता गुणवृत्तिदिक्कालाकाशनिष्ठजातेरन्या मेयत्वादित्यपि संभवादाभाससमानता चेति द्रष्टव्यम् । तृतीयहेतोः स्वरूपासिद्धिमाह—**प्रमेयत्वेति** । अयमभिसन्धिः । तिसृभिः खलु जातिभिरात्मनः सामान्यवत्त्वमभिमतं, तासु च न किंचित्प्रमाणमस्ति, अनुवृत्तप्रत्ययस्य च पुरस्तादेव निरस्तत्वात्, अनुमानस्य चैतादृशत्वात्[४] । अस्तुवानुवृत्तव्यवहारस्तथापि प्रमेयत्वादितत्तदुपाधिभिरेवायं व्यवहारः शक्यसमर्थनः । नच प्रमेयत्वस्य सत्तात्वे चाक्षुषत्वं न स्यात्, प्रमाविषयत्वस्याचाक्षुषत्वादिति वचनीयम् । सामान्यत्वेप्यचाक्षुषत्वस्य तदवस्थत्वात् । स्वरूपसद्विशेषो हि सामान्यं नाम । नच प्रमेयत्वातिरिक्तं स्वरूपसत्त्वमस्ति । रूपैकार्थसमवायाचाक्षुषत्वमितरत्रापि तुल्यम्, अभावत्वं तु प्रमेयत्वादेः शपथसाध्यमिति, यानि च महाविद्यानुमानानि द्रव्यत्वजातौ प्रवर्तन्ते तान्यपि परमाणुनिराकरणवादे निवेदनीयदूषणदूषितानीति नोदाहृतानि आचार्येण ।

तदेवं व्यञ्जकप्रमाणयोरसिद्ध्या द्रव्यत्वजातेरसिद्धौ तत्पुरस्कारेण यानि शिवादित्यमिश्रेण लक्षणानि लक्षणमालायामुक्तानि तान्यपि निरस्तानीत्याह—**तदेवमिति** । अत्र चाकाशवृत्तीत्याद्येकं लक्षणं, क्रियासमानाधिकरणेत्याद्यपरं, संयोगवद्वृत्तीत्यादिलक्षणान्तरम् । तत्र सत्ताव्याप्यजातियोगिद्रव्यमित्युक्ते गुणादावतिव्याप्तिः गुणत्वकर्मत्वादीनामपि सत्ताव्याप्यत्वात्तदर्थमाकाशवृत्तीत्युक्तम् । तावत्युक्तेपि गुणादावतिव्याप्तिः, तेषामप्याकाशवृत्तिसत्ताजातियोगित्वात्तदर्थं सत्ताव्याप्येत्युक्तम्[५] । आकाशगुणान्यान्यत्वमित्याद्याकाशवृत्तिसत्ताव्याप्यान्योन्याभावादिरूपधर्मयोगिगुणादावतिव्याप्तिपरिहाराय जातिग्रहणम्[६] । द्वितीये सत्तावान्तरजातियोगीत्युक्ते गुणादावतिव्याप्तिः, तदर्थं क्रियासमानाधिकरणेत्युक्तम् । तावति च सत्तायुक्तगुणादावतिव्याप्तिः स्यात् तदर्थं सत्तावान्तरेत्युक्तम् । अत्र च सत्तासाक्षाद्व्याप्यत्वं सत्तावान्तरत्वम् । अनेन न घटत्वादिकमादायाव्याप्तिभ्रमः । तृतीयेपि गुणादावतिव्याप्तिपरिहाराय संयोगवद्वृत्तीति विशेषणम् । सत्तामादाय गुणादावतिव्याप्तिपरिहाराय सत्तावान्तरग्रहणम् । आदिग्रहणेन जातिमन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोग्याकाशवृत्तिजातियोगित्वं[७] कार्यसमानाधिकरणसत्तावान्तरजात्यधिकरणं वा रूपसमानाधिकरणसत्तावान्तरजातियोगि वा स्पर्शसमानाधिकरणसत्तावान्तरजात्यधिकरणं वा रससमानाधिकरणसत्तावान्तरजात्यधिकरणं वेत्यादीनि लक्षणानि संगृहीतानि । **महाविद्यालक्षणानीति** । महाविद्यारीत्या प्रवृत्तानीत्यर्थः । द्रव्यत्वलक्षणखण्डनेन च तद्विशेषपृथिव्यादिलक्षणान्यपि खण्डितानि वेदितव्यानि । सामान्याभावे तद्विशेषस्य सुतरामसंभवात्, तल्लक्षणानामपि जातिपुरस्कारेण प्रवृत्तत्वाच्च । गन्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वावान्तरजातिमती पृथिवीत्यादिरूपाणि हि तानि, तत्र द्रव्यत्वजातिदूषणेन तदवान्तरत्वमपि दूषितमेव । प्रदर्शयिष्यते च जातिमात्रस्य खण्डनं, ततोपि तद्गर्भाणि लक्षणानि दुर्भणानि । वादीन्द्रस्तु एतानि लक्षणानि दूषयित्वा स्वमतेन कार्याश्रयो द्रव्यं गुणाश्रयो द्रव्यमित्यादिलक्षणान्युदाजहार तानि च तत्रैव निरस्तप्रायाणीति ।

---

१ एतदनुमानात्प्राग्द्रव्यत्वस्याप्रसिद्धत्वेन तदन्यत्वस्याप्यस्माकमप्रसिद्धत्वात् । २ साध्याप्रसिद्धेरित्यर्थः । तदेवोपपादयति किंचेत्यादिना । ३ निरुक्तदूषणग्रस्तत्वादित्यर्थः । ४ सत्ताया इति शेषः । ५ अत्र सत्ताव्याप्यत्वं सत्तान्यूनवृत्तित्वरूपं ग्राह्यम् । तेन सत्तामादाय नातिव्याप्तितादवस्थ्यम् । ६ आकाशगुणाभ्यां यदन्यत्तदन्यत्वमित्यर्थः । ७ प्रतियोग्यन्तं जातिविशेषणम् ।

तथा गुणलक्षणमपि न युक्तं लक्षयामः । 'सामान्यवानगुण इत्याद्यप्यस्य न लक्षणम् । अन्योन्याश्रयतापत्तेर्गुणस्याद्याप्यसिद्धितः' ॥ ६ ॥ "सामान्यवानगुणः संयोगविभागयोर्निरपेक्षो न कारणं गुण" इति कंदलीकारस्य गुणलक्षणं तावदयुक्तम् । सिद्धे गुणे अगुण इति लक्षणसिद्धिस्तत्सिद्धौ च गुणसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वदूषणग्रस्तत्वात् । यत्तु लीलावतीकारेणोक्तं, "सामान्यवानचलनात्मकः समवायिकारणताहीनो गुण" इत्यपि न । रूपादीनामपि समवायिकारणत्वस्य दर्शितन्यायेन संभवात्तद्धीनतालक्षणस्य लक्षणांशस्यासंभावितत्वात् ।

सामान्यवान्स्पर्शरहितो द्रव्याश्रयः कर्मातिरिक्तो गुण इत्यपि न । गुणात्कर्मणो भेदासिद्धौ कर्मव्यावृत्तेरयुक्तत्वात् । अन्यथा रूपातिरिक्तो रसातिरिक्त इत्यपि विशेषणोपादानप्रसङ्गात् । तथाच गुणपदार्थे किरणावलीकारस्त 'स्याद्वरो भूषणः कर्मापि गुणस्त-

नन्वेतावतापि न नानालक्षणवत्त्वेन भेदासिद्धिः, गुणलक्षणवत्त्वभेदसिद्धेः, गुणलक्षणानामक्षीणत्वात्तदर्थं तान्यपि खण्डयति—**तथा गुणलक्षणमपीति** । तत्र 'द्रव्याश्रयी न गुणवान् संयोगविभागेष्वकारणं निरपेक्ष'इति गुणलक्षणपरं सूत्रम् । तदर्थतया च कंदलीकाराद्यभिमतलक्षणं तावद्दूषयति—**सामान्यवा नित्यादिना** । अन्योन्याश्रयतायामेव हेतुः, गुणस्येति । यदि हि गुणो ज्ञातः स्यात्तदा गुणरहितत्वज्ञानं स्यात्, स चैतल्लक्षणव्यतिरेकेण नाद्यापि सिद्धः । एतल्लक्षणेन सिद्धावन्योन्याश्रयतेत्यर्थः । श्लोकं विवृणोति—**सामान्येत्यादिना** । सामान्यादिव्यावृत्त्यर्थं सामान्यवानिति विशेषणम् । द्रव्यव्यवच्छेदायागुण इत्युक्तम् । कर्मव्यवच्छेदाय संयोगविभागेत्यादिविशेषणम् । संयोगविभागयोर्हि निरपेक्षकारणं कर्म तन्नभवति यत्स गुण इत्यर्थः । वादीन्द्रस्तु पृथक्त्वानाश्रयः सङ्ख्यानाश्रयः संयोगकारणत्वे सति विभागनिरपेक्षकारणत्वरहितो गुण इत्यादिप्रत्यवादीत् । तन्न । सङ्ख्यापृथक्त्वाद्याश्रयत्वस्य पूर्वमेवोपवर्णनात् । अन्योन्याश्रयतापरिहाराय श्रीवल्लभीयलक्षणमनुवदति—**यत्त्विति** । उक्तं च[1] वैधर्म्यपरिच्छेदे इति शेषः । अत्रापि सामान्यादिव्यावृत्त्यै सामान्यवानित्युक्तम् । द्रव्यव्यवच्छेदाय समवायिकारणताहीन इत्युक्तम् । कर्मव्यवच्छेदायाचलनात्मक इत्युक्तम् । तत्र "कार्यं यत्र समवैति तत्समवायिकारणमिति" परेषां समवायिकारणलक्षणं, तच्च पूर्वोक्तन्यायेन पृथक्त्वादि प्रति गुणादेरप्यस्तीत्यसंभव इत्यर्थः । एतेन केवलनिमित्त[2]कारणे वर्तमानापरजातीयत्वं वा समवाय्यसमवायिकारणतारहिते वर्तमानापरजातीयत्वं वेति मानमनोहरकारोक्तलक्षणमपि परिभूतं मन्तव्यम् । उक्तन्यायेनसर्वगुणानामपि पृथक्त्वादिसमवायिकारणतया केवलनिमित्तकारणत्वसमवायिकारणत्वरहितत्वयोरभावादिति ।

किरणावलीयं लक्षणं दूषयति—**सामान्यवान्स्पर्शरहित इत्यादिना** । कर्मातिरिक्त इत्युक्ते द्रव्येऽतिव्याप्तिस्तदर्थं द्रव्याश्रय इत्युक्तम् । तथापि कार्यद्रव्याव्यावृत्तिस्तदर्थं स्पर्शरहित इत्युक्तम् । यदि गुणाद्भेदेन कर्मज्ञानं स्यात्कर्मातिरिक्तता गुणस्य ज्ञायेत, नचैतदस्ति, गुणानिर्णये तद्व्यतिरेकस्यापि कर्मणो ज्ञातुमशक्यत्वात्, एतल्लक्षणेन च गुणं निश्चित्य ततोतिरिक्तं कर्म ज्ञात्वा तदतिरिक्तत्वविशेषणज्ञानं वाच्छतश्चक्रकापत्तिरित्यभिसन्धिराह—**गुणात्कर्मण इति** । यदि गुणादज्ञा[3]तभेदादपि कर्मणः सकाशादतिरि[4]क्तत्वं सिद्धवद्व्यपदिश्येत, तदा रूपातिरिक्तो रसातिरिक्त इत्यपि किमिति न विशेषणं क्षिप्यते लक्षणे । समानं ह्युभयोरपि गुणादज्ञातभेदत्वं व्यतिरेकानङ्गी[5]कारश्च प्रतिवादिन इत्याह—**अन्यथेति** । उक्तश्चायमर्थो गुणपदार्थपूर्वपक्षोपसंहारसमये किरणावलीकारेणेत्याह—**तथाचेति** । यस्मान्न कर्मणो भेदकमस्ति तस्माद्भूषणो वरः श्रेष्ठः । कथं कर्मापि गुणः, तल्लक्षणयोगादिति हि तन्मतमित्यर्थः । तस्माद्वादिनः सकाशादिति वार्थः । ए[6]तेन कर्मान्यत्वे सति

१ उक्तमिति चकाररहितः पाठो भाति । २ ज्ञानेच्छादौ केवलनिमित्तकारणे वर्तमानां गुणत्वरूपापरजातिमादाय समन्वयः । एवमग्रेऽपि । ३ भेदावधित्वादपादानत्वं गुणस्य । ४ गुणस्येति शेषः । ५ यथा प्रतिवादिनो नैयायिकस्य गुणे कर्मातिरिक्तत्वव्यतिरेकानङ्गीकारः तथा तत्र रूपातिरिक्तत्वव्यतिरेकानङ्गीकारोऽपि समान इति भावः । ६ कर्मातिरिक्तत्वघटितलक्षणोक्तदूषणेन वक्ष्यमाणदूषणेन चेत्यर्थः ।

ल्लक्षणयोगा'दिति । ननु गुणत्वजातियोगी गुणः, नच व्यञ्जकाभावः, सामान्यवत्त्वे सति संयोगविभागकार्यद्वयाजनकत्वस्यैव गुणत्वव्यञ्जकत्वात् । नापि गुणत्वजातौ प्रमाणाभावः, संयोगः संयोगत्वातिरिक्तावान्तरजातिमान्, जातिमत्त्वात्कर्मवदिति तत्सिद्धिरिति चेदत्र ब्रूमः । 'गुणत्वजातियोगोपि न भवेद्गुणलक्षणम् । अन्योन्याश्रयदुष्टत्वाज्जातेस्तद्व्यञ्जकस्य च' ॥ ७ ॥ सिद्धे हि सत्तासामान्ये गुणत्वसामान्ये वा तद्विशिष्टव्यञ्जकसिद्धिस्तत्सिद्धौ च सामान्यसिद्धिरिति परस्पराश्रयत्वात्, अनिष्टवियोगेष्टसंयोगोद्देशेनानुष्ठानसमुपजनितधर्मे संयोगविभागहेतौ लक्षणस्यासंभवित्वात्, तथाभिचारादिजनितेदुरिते शत्रोरिष्टवियोगानिष्टसंयोगहेतौ च लक्षणस्यासंभवित्वात् । नच तयोर्निमित्तत्वेनैव जनकत्वं नतु समवायिकारणतयाऽसमवायिकारणतया वेति वाच्यम् । आत्मनिष्ठसंयोगविभागहेतोरदृष्टस्य कार्यैकार्थसमवायिनोऽसमवायिकारणलक्षणोपपत्तेः, समवायित्वासमवायित्वकारणभेदस्याद्याप्यसिद्धेश्च ।

नापि तत्र[१] प्रमाणम् । जातिमत्त्वहेतोरसिद्धेः । कर्मत्वादेरसिद्धौ दृष्टान्तस्य साध्यवि-

---

सामान्यैकाश्रयो गुण इति सर्वदेवीयमपि लक्षणं प्रतिक्षिप्तम् । पृथक्त्वाद्याश्रयतया सामान्यैकाश्रयत्वस्यासिद्धेरिति । ननु गुणत्वजातिरेव नास्ति, तद्व्यञ्जकप्रमाणयोरभावादिति, तत्राह—**नच व्यञ्जकेति** । द्रव्यकर्मणोर्व्यवच्छेदाय संयोगविभागकार्यद्वयाजनकत्वमित्युक्तम् । द्रव्यं हि संयोगविभागयोः समवायिकारणं भवति, कर्म त्वसमवायिकारणं गुणस्तु न तथा । यद्यपि संयोगविभागयोरस्ति तज्जनकत्वं, तथापि संयोगजनकत्वे सति विभागजनकत्वरूपोभयजनकत्वं न संयोगस्यास्ति । संयोगस्य संयोगं प्रत्येवासमवायिकारणत्वात् । एवं विभागस्यापि विभागं प्रत्येव । अजनकत्वं च समवाय्यसमवायिकारणत्वराहित्यं, तेनेश्वरेच्छादिसंग्रह इति नाव्याप्त्यतिव्याप्ती इति भावः । **संयोग इति** । संयोगो जातिमानित्युक्ते सत्तयार्थान्तरता तदर्थमवान्तरजातिमानिति कृतम् । तथाच संयोगत्वेनार्थान्तरता तदर्थं संयोगत्वातिरिक्तेत्युक्तम् । यासाववान्तरजातिस्तद्गुणत्वमिति तत्सिद्धिरिति भावः । गुणत्वजातेस्तद्व्यञ्जकस्य चान्योन्याश्रयदुष्टत्वाद्गुणत्वजातियोगोपि गुणलक्षणं न भवेदिति श्लोकेन दूषयति—**गुणत्वजातियोगोपीति** । अन्योन्याश्रयं विशदयति—**सिद्धेहीति** । येन गुणत्वजातिर्नाद्रियते तेन सत्तापि जातिर्नाद्रियते एवेति तद्गर्भव्यञ्जकस्य तद्व्यङ्ग्यजातेश्चासिद्धिरित्यर्थः । व्यञ्जकस्याव्यापकतां चाह—**अनिष्टवियोगेति** । संयोगविभागद्वयाजनकत्वं तत्रासंभवीत्यर्थः । सत्तासामान्यमात्रं विवक्षित्वा अन्योन्याश्रयपरिहारमाशङ्क्य वायं ग्रन्थः । ननु तदुभयासमवायिकारणत्वसमवायिकारणत्वयोरभावो लक्षणं विवक्षितम्, अस्ति चादृष्टस्यापि तदभावः, निमित्तकारणत्वात्तस्येति तत्राह—**नच तयोरिति** । समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यमसमवायिकारणम् । प्रत्यासत्तिश्च द्विविधा लघ्वी बृहती च, उत्पाद्येन कार्येण सहैकार्थे कारणे स्वस्य यः समवायः सा लघ्वी प्रत्यासत्तिः, यथा तन्तुसंयोगस्य तत्कार्यस्य पटस्य चैकतन्तुसमवायः, तत्कारणेन सहैकार्थे समवायो बृहती, यथा पटगतशौक्ल्यासमवायिकारणस्य तन्तुशौक्ल्यस्य तत्कारणेन पटेन सहैकत्र तन्तौ समवायः, तदत्र संयोगं प्रति विभागं प्रति च समवायिकारणे आत्मनि संयोगेन सह वर्तमानस्यादृष्टस्यास्ति लघ्वी प्रत्यासत्तिरित्यसमवायिकारणं भवत्येवादृष्टमित्यर्थः । किंच यस्य द्रव्यगुणादिभेदमात्रमेवाद्याप्यसिद्धं तस्य समवाय्यसमवायिकारणविभागोपि न सिद्ध इत्याह—**समवायित्वेति** ।

एवं व्यञ्जकं दूषयित्वानुमानं दूषयति—**नापीति** । वक्ष्यमाणसामान्यमात्रखण्डनेन सत्ताकर्मत्वजात्योरप्यसिद्धिरिति भावः । एतेन रूपादयो रूपत्वाद्यतिरिक्तावान्तरजातिमन्तः सामान्यवत्त्वात्कर्मवदिति लीलाव-

---

१ गुणत्वजातावित्यर्थः । २ सामान्यमात्राश्रय इत्यर्थः । ३ अवयवनिष्ठसंयोगविभागयोरवयविगतसंयोगविभागजनकत्वमित्यर्थः । ४ अव्याप्तमित्यर्थः । ५ सत्तावत्त्वेसति निरुक्तकार्यद्वयाजनकत्वस्य गुणत्वव्यञ्जकतामभिप्रेत्यान्योन्याश्रयपरिहारेऽव्याप्त्यभिधानमित्यर्थः ।

कलत्वात्। गुणत्वजातेरसिद्धौ संयोगाजन्यसंयोगासमवायिकारणावृत्तिसंयोगासमानाधिकरणजातिमान्विभागाजन्यविभागासमवायिकारणावृत्तिविभागासमानाधिकरणजातिमान्गुण इत्येवमादीनि जातिपुरस्कारप्रवृत्तानि गुणलक्षणानि निरस्तानि।

तथा, कर्मलक्षणमपि दुर्लक्ष्यम्। न तावत्संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्मेति। यतः—
'यथाश्रुतेऽसंभवित्वान्निरुक्तेरप्ययुक्तितः। नानपेक्षतया हेतुः कर्म योगविभागयोः' ॥ ८ ॥

तीकारानुमानमपि निरस्तम्। गुणः कर्मव्यावृत्तजातिमान्कार्यत्वात्तुरगवदिति सर्वदेवः, तदपि द्रव्यत्वजात्यनङ्गीकारेण परिहृतम्। संयोगित्वाद्युपाधिहतत्वाच्च, प्रध्वंसेनानैकान्तं च, रूपत्वादिनार्थान्तरत्वाच्चेति, यानि शिवादित्यमिश्रेण गुणत्वजातिगर्भाणि गुणलक्षणानि विवक्षितानि तान्यप्येकप्रहारेण परिहरति—**गुणत्वजातेरित्यादिना।** जातिमान्गुण इत्युक्ते द्रव्येतिव्याप्तिस्तदर्थं संयोगासमानाधिकरणेत्युक्तम्। एवं सति कर्मण्यतिव्याप्तिस्तदर्थं संयोगासमवायिकारणावृत्तीत्युक्तम्। एवं च सति संयोगेऽव्याप्तिस्तस्य संयोगासमवायिकारणत्वेन तदवृत्तिजातिमत्त्वस्यासंभवात् तत उक्तं संयोगाजन्येति, संयोगाजन्यो यः संयोगस्तं प्रत्यसमवायिकारणं यत्तदवृत्तिजातिमानित्यर्थः। एतच्च संयोगस्याप्यस्त्येव, तस्य संयोगजन्यसंयोगासमवायिकारणत्वेपि संयोगाजन्यसंयोगं प्रत्यसमवायिकारणत्वाभावात्संयोगाजन्यसंयोगासमवायिकारणावृत्तिजातिमत्त्वसम्भवादतो नाव्याप्तिरिति भावः। द्वितीयेपि लक्षणे विभागे[2]विशेषेऽव्याप्तिपरिहाराय विभागाजन्येति विशेषणम्। शेषं पूर्ववत्। आदिग्रहणेनापक्षेपणा[3]वृत्तिसंयोगासमानाधिकरणसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमानित्यादिसंगृह्यते। यत्तु तेन "रूपाद्यन्यतमत्वं वा तच्च तदन्यान्यत्वमिति" रीत्या सर्वत्र लक्षणनिर्वचनं कृतं, तदप्यनन्तरोक्तान्योन्याश्रयग्रस्तम्। रूपादिज्ञाने तदन्यत्वज्ञानं तदन्यत्वज्ञाने च रूपादिज्ञानमिति। किंच रूपादिविशिष्टान्योन्याभावो वा तदुपलक्षितान्योन्याभावो वा लक्षणोपयोगी। आद्ये कर्मादीनां रूपादिमत्त्वं रूपादीनामपि कर्मादिमत्त्वं स्यात्। अन्योन्याभावद्वयं प्रति वर्गद्वयस्य विशेषणत्वात्। द्वितीयेप्युपलक्षितत्वं विशेषणमुपलक्षणं वा। द्वितीयेऽनवस्था। प्रथमे परंपरयोभयोरप्युभयवत्त्वं स्यात्। अन्योन्याभावात्यन्ताभावयोश्च प्रागेव प्रत्युक्तं निर्वचनं, प्रत्याख्यास्यते च, यद्वादीन्द्रेण तदुभयान्यतरत्वं नामैकान्योन्याभाववत्त्वे सति इतरान्योन्याभाववत्त्वानधि[4]करणत्वमिति निर्वचनं कृतम्, "एतदन्योन्याभावानित्यत्वान्यतराधिकरणं शब्दत्वात्यन्ताभावानित्यत्वान्यतराधिकरण"मित्यादिषु, तदप्ययुक्तम्। तथा स[5]ति हि रूपाद्यन्यतमत्वं नाम रूपान्योन्याभावाधिकरणत्वे सति रसादित्रयोविंशत्यन्योन्याभावाधिकरणत्वरहितत्वमिति लक्षणार्थः स्यात्। तथाच सत्यन्योन्याभावद्वयानधिकरणत्वं वा एकैकान्योन्याभावानधिकरणत्वं वा लक्षणं विवक्ष्यते, उभयथाप्यनुपपत्तिः। उभयान्योन्याभावानधिकरणत्वस्याव्याप्तेः। नहि रूपे रसान्योन्याभावो नास्तीति शक्यं वक्तुं नापि रूपान्योन्याभावो रसादौ[6] नास्तीति। एकैकान्योन्याभावानधिकरणत्वपक्षे रूपादिप्रतियोगिकाभावविशेषविवक्षायां रसादिष्वव्याप्तिस्तदवस्था। अनियतविवक्षायां तु अनुगतलक्षणक्षय इति। 'ततोवादीन्द्र दर्पस्ते तदन्यतरतादिषु। अखण्डितनिरुत्त्युत्थः पण्डितंमन्य खण्डितः ॥'

क्रमप्राप्तं कर्मलक्षणं खण्डयति—**तथा कर्मलक्षणमपीति।** श्रीधराचार्याभिप्रेतं लक्षणं तावद्दूषयति—**न तावदिति।** अनपेक्षपदेन द्रव्यव्यावृत्तिः। संयोगविभागद्वयग्रहणेन संयोगविभागव्यावृत्तिस्तयोस्संयोगजनकत्वे सति विभागाजनकत्वात्। तस्य चेहेष्टत्वादित्यर्थः। **योगविभागयोः,** संयोगविभागयोरनपेक्षतया यो हेतुः तत्कर्मेति न लक्षणं, कुतः, यथाश्रुतेऽसंभवित्वात्। स्वातिरिक्ते कस्मिंश्चिदप्यनपेक्षाया असंभवित्वात्। तथा निरुक्तेरपि स्वोत्पत्त्यनन्तरमुत्पद्यमानानपेक्षेत्यादिरूपाया अप्ययुक्तित इति श्लोकयोजना।

---

१ दुर्लक्षमिति पाठो भाति। २ विभागजनकविभागे। ३ अपक्षेपणावृत्तित्वं कर्मण्यतिव्याप्तिवारणाय संयोगासमानाधिकरणत्वं द्रव्येऽतिव्याप्तिवारणाय। रूपत्वादिकमादायाव्याप्तिवारणाय सत्तासाक्षाद्व्याप्येति। ४ यथा पटे घटपटोभयान्यतरत्वं घटभेदत्वे सति पटभेदवत्त्वानधिकरणत्वम्। ५ अन्यतरत्वरीत्यैव अन्यतमत्वस्यापि निरुक्तिमभिप्रेत्याह। ६ तेन रूपे रूपरसोभयभेदाधिकरणत्वसत्त्वेनाव्याप्तिरिति भावः।

नानपेक्षतया संयोगविभागहेतुत्वं कर्मणः । समवायिकारणेश्वरेच्छादेशकालादृष्टापेक्षणात् । अथैवं निरुच्यते, पश्चाद्भावि निमित्तं नापेक्षते कर्म, तेन चेश्वरेच्छासमवायिकारणादयो व्यावर्त्यन्ते, तेषां पूर्वभावितया पश्चाद्भावित्वाभावादिति । मैवम् । उत्तरसंयोगे कर्तव्ये पश्चाद्भाविन्याः पूर्वसंयोगनिवृत्तेरपेक्ष्यमाणत्वात् । पश्चाद्भाविभावरूपं निमित्तं नापेक्षत इतिचेन्न । पूर्वसंयोगनिवृत्तिक्षणस्य भावस्यैव पश्चाद्भाविनोप्यपेक्ष्यमाणत्वात् । यदनन्तरं संयोगविभागयोरुत्पत्तिस्तत्कर्मेति च कर्मलक्षणे तत्सामग्र्यामपि तत्संभवादतिव्याप्तिः । नच कर्मैव सामग्री । तथा सति विभागोत्पत्तिसमसमयमेव पूर्वसंयोगनिवृत्तेरुत्तरसंयोगस्य चोत्पत्तिप्रसङ्गात्, सत्यां सामग्र्यां कार्ये विलम्बायोगात् ।

अस्तु तर्हि संयोगविभागयोरसमवायिकारणं कर्मेति लक्षणम् । नच संयोगविभागयोरतिव्याप्तिः, तयोरेकैककारणत्वात्, अत्र चोभयकारणत्वस्य विवक्षितत्वादिति चेन्मैवम् ।

श्लोकं विवृणोति—**नानपेक्षतयेति**। द्वितीयं पादं शङ्कापूर्वकं विवृणोति—**अथैवमित्यादिना**। **व्यावर्त्यन्ते**। अनपेक्षात इति शेषः । कर्मत्वादिति वा । तेषां पश्चाद्भाविकर्मापेक्षितत्वात्। दूषयति—**मैवमुत्तरेति**। एषा हि परिपाटी वैशेषिकाणा 'मुत्पन्नमात्रात्कर्मणः स्वाश्रये पूर्वसंयुक्ताद्विभागो जायते ततः पूर्वसंयोगनाशस्तत उत्तरसंयोगोत्पत्तिरि'ति । तत्रोत्तरसंयोगोत्पत्तौ पूर्वसंयोगनाशं पश्चाद्भाविनमपेक्षते कर्मेत्यसिद्धिर्लक्षणस्येत्यर्थः । ननु भावरूपं पश्चाद्भाविनं नापेक्षत इत्यनपेक्षाशब्दार्थो विवक्षितस्ततो नासंभव इति शङ्कित्वा परिहरति—**न पूर्वसंयोगेति**। यस्मिन्क्षणे पूर्वसंयोगनाशः स कर्मणः पश्चाद्भावी, औपाधिकस्योत्पायत्वाद्भावरूपश्चातस्तदपेक्षत्वात्कर्मणस्तदवस्थ एव पूर्वदोष इत्यर्थः । स्यादेतद्यदनन्तरं संयोगविभागयोरुत्पत्तिस्तत्कर्मेति लक्षणम्, नचेश्वरेच्छादिषु प्रसक्तिः, तेषु सत्स्वपि यावत्कर्मोत्पत्त्यनुपपत्तेः । नाप्यनपेक्षाक्षिप्तक्षुद्रोपद्रवावसर इति, तत्राह—**यदनन्तरमिति**। ननु नात्र कर्मातिरिक्तसामग्र्यस्ति यत्रातिव्याप्तिरुच्येतेति तत्राह—**नच कर्मैवेत्यादिना**। यदि हि कर्ममात्रं सामग्री, तदासति भवत्येवेति नियमात् विभागोत्पत्तिसमसमयमेव पूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगोत्पत्ती स्यातां, नचैवमिष्यते युज्यते वा, पूर्वसंयोगस्य विभागव्यतिरेकेण नाशकाभावात्, आश्रयस्य चानष्टत्वात्, अनिवृत्ते च पूर्वसंयोगे नोत्तरसंयोगोत्पत्तिः । अतः पृथगेव सामग्री, तथाचातिव्याप्तिरिति भावः । पूर्वसंयोगनाशस्य च समसमयत्वापादनं पूर्वभावित्वस्योपलक्षणम् । तद्व्यतिरेकेणोत्तरसंयोगानुत्पत्तेः । वादीन्द्रः प्राह—'विभागकुर्वद्रूपत्वापरपर्यायविभागजननशीलत्वस्य धर्मविशेषस्यानपेक्षकारणत्वशब्दार्थत्वात् तस्य पदार्थान्तरव्यावृत्तस्य कारणमात्रविभागकारणाकारणविभागविभागजनकविभागकारणकर्मनिष्ठस्य 'एतद्विभागानपेक्षकारणम् इदं विभागानपेक्षकारणमित्यनुभवसिद्धत्वा'दिति । तदसत् । न खलु त्वत्कृतकोनुपहतबुद्धेरेवमनुभवोस्ति । विभागजनकत्वं च विभागस्य विभञ्जयिष्यते । यातु महाविद्या अनपेक्षकारणत्वसाधनायोक्ता सा तदीयविडम्बनोक्तदोषविडम्बितेति नादरणीया ।

तदेवमेकद्रव्यमगुणं संयोगविभागानपेक्षकारणमिति सौत्रं लक्षणं दूषयित्वा लीलावतीलक्षणमुद्भावयति—**अस्तुतर्हीति**। निमित्तकारणेश्वरेच्छादौ समवायिकारणद्रव्ये चातिव्याप्तिपरिहारायासमवायिकारणग्रहणम् । ननु तथापि संयोगविभागयोरतिव्याप्तिस्तयोरपि यथायथं तयोरसमवायिकारणत्वादिति, तत्राह—**नचेति**। उभयं प्रत्यसमवायिकारणत्वं विवक्षितं ततो नातिव्याप्तिरित्यर्थः । उक्तं च लीलावतीकारेण "द्वित्वे तात्पर्यं तेन संयोगविभागव्युदास" इति । मिलितसंयोगविभागजनकत्वरूपकर्मलक्षणस्याव्याप्तिमाह—**मैवमित्या-**

---

१ संयोगविभागसामग्र्यामित्यर्थः । २ अपेक्षात इति पाठः साधुः । लक्षणघटकापेक्ष्येश्वरादीनामपेक्षा न गृह्यते इति भावः । ३ कर्मलक्षणादित्यर्थः। पश्चाद्भाविकर्म अपेक्षितं यैस्तत्त्वादिति विग्रहः । ईश्वरादीनां पश्चाद्भाविकर्मसापेक्षतया संयोगविभागहेतुत्वेन कर्मलक्षणं नास्तीति भावः । वस्तुतस्तु कर्मणः पूर्वभावीश्वराद्यपेक्षत्वेऽपि न कर्मलक्षणासंभव इति मूलाशयः । ४ संयोगविभागयोरित्यादिः । ५ यस्मिन्नसति यन्न भवति यस्मिन् सति च यद्भवत्येव तत्कारणमिति नियमाकारः । ६ पर्यायान्तं विभागजननशीलत्वे विशेषणम् । ७ एकं द्रव्यमाश्रयत्वेन यस्यास्ति तदिति बहुव्रीहिः । तेनानेकद्रव्याश्रितानां संयोगादीनां व्युदासः ।

कर्मविशेषे लक्षणस्याव्याप्तेः । तथाहि यदा पटारम्भकावयवतन्त्वादिनिष्ठेन कर्मणावयवान्तराद्विभागोद्भवस्तस्मिन्समये तदारब्धावयविनिष्ठं कर्म यदि भवति तदावयवानां विभागादवयव्यारम्भकसंयोगनिवृत्तिसमयेऽवयविकर्मणा तस्मिन्नेवावयविनि यतः कुतश्चिद्विभागो जायते । तत्र समवायिकारणावयवसंयोगनिवृत्त्यनन्तरमवयविनो नाशान्नोत्तरसंयोगोत्पत्तिः । संयोगिनोऽवयविन एवाभावात् । तत्रावयविनिष्ठस्य कर्मण उभयासमवायिकारणत्वाभावादव्याप्तिः कथं न भवेत् । नचावयवकर्मानन्तरमवयविनि कर्म न जायत इति वाच्यम् । हस्तचलनानन्तरं देवदत्तचलनस्य शाखाचलनानन्तरं शाखिचलनस्य दृष्टत्वात् ।

नचोत्तरसंयोगानुत्पत्तौ कर्मणोऽनुपयोग्यत्वप्रसङ्गः । विभागजननेनापि पुरुषार्थत्वोपपत्तेः । नहि यावदशेषप्रयोजनसिद्धिस्तावद्वस्तुनोऽवस्थाननियमः । बीजादेरङ्कुराद्यजननेपि नाशाद्युपलम्भात् । अस्तु वोभयकारणत्वं कर्मणः, तथाप्यसमवायिकारणता निरूपणीया । समवायिकारणप्रत्यासन्नमवधृतसामर्थ्यं [१]तदसमवायिकारणमिति चेत्, केयं प्रत्यासत्तिः । कार्यैकार्थसमवायः कारणैकार्थसमवायश्चेति चेन्न । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । उभयविधप्रत्यासन्नता असमवायिकारणशब्देन कर्मलक्षणेपि विवक्षिता उतान्यतरा । नाद्यः । अनङ्गीकारादसंभवाच्च । नह्यन्त्यावयविनिष्ठस्य कर्मणः संयोगविभागसमवायिकारणेनान्त्यावयविना सहैकस्मिन्नर्थे समवायः संभवति । कर्मण एकद्रव्यमात्रवृत्तित्वात् । न द्वितीयः । कारणैकार्थसमवायस्यानङ्गीकारा[३]देव । कार्यैकार्थसमवायस्य तु लक्षणे[४]ऽन्तर्भावेऽतिव्याप्तेः ।

दिना । कर्मविशेषमेव दर्शयन्नव्याप्तिं विवृणोति—**तथाहि यदेति** । अत्र तावदवयवकर्मानन्तरमवयविन्यपि कर्म संभवतीति वक्ष्यते । तथासत्यवयवभूततन्तुकर्मणा अवयविभूतपटारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पत्तिसमयेऽवयविगतकर्मणापि विभागः शक्योत्पादः । अवयविनोऽविनष्टत्वात् । उत्तरसंयोगोत्पत्तिस्तु असंभविनी । तदानीमाश्रयस्यावयविनः पटस्यासमवायिकारणभूतावयवसंयोगनाशान्नष्टत्वात्, असमवायिनाशात्समवायिनाशाद्वाऽवयविनाश इति सिद्धान्तात्, ततश्च तस्मिन्कर्मण्यव्याप्तिरुभयजनकत्वलक्षणस्येत्यर्थः । अवयविनो नाशादित्यस्यैव विवरणं संयोगिनोऽवयविन इति । यत्तद्वक्ष्यत इत्युक्तं तदाह—**नचावयवेति** । अवयवावयविनोर्युगपत्कर्मोत्पत्तावप्येषा समानैव । उत्तरसंयोगोत्पत्त्यनुपपत्तेस्तत्रापि तुल्यत्वात् ।

ननु नास्ति तथाविधं कर्म यद्विभागमात्रमेवोत्पाद्योपरमेत्, स्वप्रयोजनासमर्थस्य सृष्टिवैयर्थ्यात्, यथाहुर्विभागप्रकरणे प्रशस्तपादा 'उत्तरसंयोगानुत्पत्तावनुपयोग्यत्वप्रसङ्ग'इति, तत्राह—**नचोत्तरेति** । यदि मन्येत विभागमात्रजननेऽपि समस्तप्रयोजनानिष्पत्तेर्वैयर्थ्यमेवान्यत्र कर्मणस्तथैव दृष्टत्वादिति, तत्राह—**नहि यावदिति** । संप्रत्यतिव्याप्तिं दर्शयितुमसमवायिकारणतामत्रत्यां निष्कर्षति—**अस्तुवेत्यादिना** । ननु किमत्र निरूपणीयमस्ति, प्रसिद्धं तल्लक्षणमित्याह पूर्ववादी—**समवायिकारणेति** । कार्येणोत्पद्यमानेन पटादिना सहैकस्मिन्नर्थे यः समवायस्तन्तुसंयोगादेः सा तावदेका लघ्व्यभिधाना प्रत्यासत्तिः । तथोत्पद्यमानपटशौक्ल्यादेर्यत्समवायिकारणं पटादि तेन सहैकार्थे तन्त्वादौ तन्तुशौक्ल्यादेर्यः समवायः स बृहत्यभिधाना इति द्वितीया प्रत्यासत्तिरित्यर्थः । कारणैकार्थसमवायाभावं [२]दर्शयन्नुभयाभावं विवृणोति—**नह्यन्त्यावयविनिष्ठस्येति** । पटगतसंयोगकारणं कर्म पट एव प्रवर्तते, न तन्तुषु, तेन न कारणैकार्थसमवाय इत्यर्थः । अन्यतरपक्षे बृहतीं दूषयित्वा लघ्व्यामतिव्याप्तिमाह—**कार्येति** । अदृष्टेऽतिव्याप्तिं दर्शयितुं लक्षणं निष्पन्नं दर्शं-

१ यदिति शेषः । २ तेनावयविनि अवयवे चैककर्मसत्त्वे मानाभाव इति भावः । ३ अन्त्यावयविनिष्ठस्य कर्मण इति शेषः । ४ निरुक्तकर्मलक्षणेत्यर्थः । ५ दर्शनहेतुकं विवरणमित्यर्थः । लक्षणहेत्वोरिति शता ।

यन्निष्ठौ संयोगविभागौ तन्निष्ठतया संयोगविभागयोर्यत्कारणं तत्कर्मेति हि तथालक्षणार्थः संपद्येत । तथाचात्ममनसोः संयोगविभागजनकादृष्टेऽतिव्याप्तिः कथं न स्यात्, कार्येण संयोगविभागाख्येन सह तज्जनकादृष्टस्यात्मन्येकस्मिन्नर्थे समवायात् । गुणान्यत्वे सतीति विशेषणादयमदोष इति चेन्न । तदोभयकारणताभिधानस्य वैयर्थ्यापातात्, गुणान्यत्वपदेनैव विभागजनकविभागस्य संयोगजनकसंयोगस्य च व्यवच्छेदात् । एवं विभागाजन्यविभागासमवायिकारणं कर्मेत्यपि लक्षणं निरस्तम् । असमवायिकारणताया दुर्निरूपत्वात् । विभागाजन्यत्वविशेषणं च व्यर्थम् । व्यवच्छेद्याभावात् । नच विभागजविभागव्यवच्छेदार्थमितिवाच्यम् । कर्मण एव तदुत्पत्तौ विभागजविभागस्यैवाप्रामाणिकत्वात् ।

यति—**यन्निष्ठाविति** । कार्यैकार्थसमवायमदृष्टे संपादयति—**कार्येणेति** । नच प्रत्यासत्तावपि[1] कर्मण एवासमवायिकारणता नादृष्टस्येति[2] निर्वचनीयम् । तल्लक्षणस्याति[3]व्याप्त्यापातात्, उभयोरपि[4] तदुपपत्तेश्च । नचादृष्टचरं[5]कल्पना । उभयासमवायिकारणत्वं[6]वदुपपत्तेः । नच कल्पनं[7]गौरवम् । अवयवनिष्ठरूपादीनामनेकेषामप्यवयविरूपादिकं प्रत्यसमवायिकारणत्वकल्पनावदुपपत्तेः । नच विभिन्न[8]जातीयादेककार्यानुत्पादः । बहुत्वप्रचयाभ्यां महत्त्वस्येवोत्पत्तिसंभवात्, उभयासमवायिकारणत्वस्य वस्त्वन्तरेऽनुपलब्धचरस्यापि कर्मणि कल्पनावत्संयोगविभागविशेषेप्यदृष्टस्य च प्रत्यासत्तेरसमवायिकारणत्वकल्पनायां दोषाभावात् । नचादृष्टस्यासमवायिकारणत्वे सर्वनिमित्तकारणत्वानुपपत्तिः । कालादीनां स्वगुण[9]समवायिकारणानामपि निमित्ततावदुपपत्तेरिति । अतिव्याप्तिमदृष्टे परिहरति पूर्ववादी—**गुणान्यत्वे सतीति** । गुणत्वा[10]नधिकरणत्वे सतीत्यर्थः । दूषयति—**न तदेति** । एकैकजनकसंयोगविभागव्यवच्छेदाय हि उभयकारणता कर्मलक्षणे विवक्षिता । तौ च गुणान्यत्वग्रहणेनैव निरस्तौ, ततश्चोभयकारणत्वविशेषणं व्यर्थं स्यात्, अतो द्वित्वे तात्पर्यमिति केवलं लीलवत्या विलपितमेव भवेदिति भावः । गुणान्यत्वं चासिद्धम् । अद्यापि कर्मलक्षणा[11]निर्णयात् । गुणलक्षणानां च परागुच्छिन्नत्वादिति वा भावः । उक्तं लक्षणमन्यत्राप्यतिदिशति—**एवमिति** । अतिदिश्यमानमेव विवृणोति—**असमवायिकारणताया इति । दुर्निरूपत्वादिति** । यथाऽदृष्टे न संभवति तथा निरूपयितुमशक्यत्वात्ततश्चादृष्टेऽतिव्याप्तिस्तदवस्था गुणान्यत्वविशेषणे च पूर्ववद्वैयर्थ्यमित्यर्थः । व्यर्थविशेषणत्वं चाह—**विभागाजन्येति** । ननु त्रिविधो विभागः अन्यतरकर्मजः उभयकर्मजो विभागजश्चेति, तत्राद्यः सक्रियेण निःक्रियस्य, यथा स्थाणोः श्येनेन । द्वितीयस्तु सक्रिययोः, यथामल्लयोर्मेषयोर्वा । तृतीयस्तु कारणमात्रविभागजः कारणाकारणविभागजश्चेति । तत्राद्यो यः खलु पटावयवस्य स्वगतकर्मणा पटावयवान्तराद्विभागो जायते स तु विभागः पूर्वतनारम्भकसंयोगनाशानन्तरकालीनावयविनाशसहकृतः स्वाश्रयस्याकाशदेशाद्विभागमारभते । द्वितीयस्तु हस्तावयवाकाशयोर्विभागाद्धस्ताकाशविभाग इति, एवंच सति यदि विभागासमवायिकारणं कर्मेत्येवोच्यते, तदा विभागेतिव्याप्तिः स्यात्तदर्थं विभागाजन्येति विशेषणमिति, तत्राह—**नच विभागजेति** । अत्र च विभागजशब्दस्तत्कारण[12]विभागोपलक्षणार्थः । हेतुमाह—**कर्मण एवेति** । न क्वचिदपि विभागो विभागजन्यः, किंतु वंशदलविभागजनकादेव कर्मणो वंशदलादेराकाशस्य च विभाग इत्यर्थः ।

---

१ कर्मादृष्टयोरित्यादिः । २ असमवायिकारणलक्षणे आत्मविशेषगुणान्यत्वस्य निवेशादिति भावः । ३ यथाश्रुतासमवायिकारणलक्षणमादाय निरुक्तकर्मलक्षणातिव्याप्त्यभिधानादित्याशयः । ४ चो हेतौ । यतः कर्मादृष्टयोरुभयोरपि निरुक्तकर्मलक्षणोपपत्तिरतोऽतिव्याप्त्यापात इति संबन्धः । ५ अदृष्टेऽसमवायिकारणत्वस्येति शेषः । ६ वस्त्वन्तरेऽदृष्टचरस्य संयोगविभागोभयासमवायिकारणत्वस्य कर्मणि कल्पनामिवेत्यर्थः । ७ कर्मादृष्टयोः संयोगविभागोभयासमवायिकारणत्वे इति शेषः । ८ अदृष्टात्कर्मणश्चासमवायिकारणादित्यध्याहार्यम् । ९ द्वित्वादिरूपेति शेषः । १० ननु गुणान्यत्वं गुणप्रतियोगिकभेदवत्त्वमेव तच्चोभयभेदादिकमादायादृष्टेऽपि स्यादत आह । ११ कर्मलक्षणे निर्णीते कर्मान्यत्वघटितं गुणलक्षणं निर्णीयेत तत्र च निर्णीते गुणान्यत्वं सिध्येत् इति भावः । ननु कर्मान्यत्वाघटितान्येव गुणलक्षणानि सन्तु अत आह । १२ तेन विभागकारणविभागे कर्मलक्षणव्यवच्छेदार्थमिति मूलार्थः पर्यवस्यति ।

ननु यत्तावदिह वंशावयवेषु प्रवर्तमानं कर्म तद्द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागमुत्पादयत्तदैव नाकाशादिभिः सह विभागमुत्पादयति, यस्मादाकाशादिविभागजनकत्वं कर्मणो द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागानारम्भकत्वेन व्याप्तमुपलभ्यते नलिनदलेषु । नहि तत्र द्रव्यविनाशः प्रत्यक्षाधिगतः । तदेवेदं नलिनमिति प्रत्यभिज्ञानात् । नाप्यनुमानतः । दध्यादिष्विव व्यूहान्तरस्य तदुन्नायकस्य लिङ्गस्यादर्शनात् । तथाच पद्मपत्रस्य पत्रान्तराद्विभाग उपलभ्यमानो न द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधी, किंतु स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगजातकर्मण उत्पन्नो यः संयोगः सत्येव द्रव्ये द्रव्यारम्भके च संयोगे पद्मपत्रयोर्वर्तते तमेव निवर्तयति, यथाङ्गुल्योर्विभागः प्रयत्नोत्पादितं संयोगमेव निवर्तयति नतु द्रव्यारम्भकसंयोगं, तस्मादङ्गुलिविभागवत्पद्मपत्रक्रियाजनितो विभागो न द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधीति व्याप्तिनिश्चये प्रयोगः, विवादाध्यासिता वंशदलक्रिया नाकाशादिविभागारम्भिका द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागारम्भकत्वाद्यन्नैवं न तदेवं यथापद्मपत्रक्रिया । एककर्महेतुकत्वे च विभागयोर्द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधित्वाविरोधित्ववैलक्षण्यमनुपपन्नं, कारणावैचित्र्ये कार्यवैचित्र्यस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गादिति विपक्षे बाधकस्तर्कः, तदेवमवयवक्रियाअवयवविभागकाले पश्चाद्वा नाकाशादिविभागमारभते तस्मादाकाशवंशावयवयोर्विभागो न क्रियाजः ।

अत्र वंशदलाकाशविभागस्य कर्मजन्यत्वं दूषयन्विभागजन्यत्वं वैशेषिकः परिशेषयति—**ननु यत्तावदित्यादिना** । तत्रावयवगतं कर्म किमवयवान्तराद्विभागजननसमय एवाकाशादिभ्यो विभागमारभते समयान्तरे वा । द्वितीये तु प्रथमपक्षदूषणमेवातिदेक्ष्यति । प्रथमं दूषयति—**तदैव नेति** । द्रव्यस्य वंशावयविनः आरम्भको यो वंशावयवयोः संयोगस्तद्विरोधिनं विभागमुत्पादयतीति योजना । ननु किमिति नोत्पादयतीत्याशङ्क्य तत्रानुमानं बाधकं दर्शयितुं व्याप्तिं तावत्संपादयति—**यस्मादिति । आकाशादिविभागेति**—द्रव्यानारम्भकसंयोगविरोधिविभागोपलक्षणम् । तथाच किरणावलीकारः—'यत्कर्म द्रव्यानारम्भकसंयोगविरोधिनं विभागमारभते, न तद्द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिनं, यत्त्वेवं, न तत्तद्विरोधिनमिति, विकसत्कमलकुड्मलादौ तथा तद्दर्शनाच्चैतदवधारणीय' मिति । अथ कथं कमलकुड्मलदलविदलनेपि विभागस्य द्रव्यानारम्भकसंयोगविरोधित्वं, न पुनरारम्भकसंयोगविरोधित्वमिति, तत्राह—**नहि तत्रेति** । यदि हि द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधी स्यात्ततो विकसनसमये नलिनावयवी नश्येत्, न चैतत्प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वावसातुं शक्यते, अतो न तदारम्भकसंयोगविरोधी स विभाग इत्यर्थः । व्यूहः आकारः । कार्यद्रव्यान्तरमिति यावत् । कस्य तर्हि विरोधीत्यत आह—**किंत्विति** । स्पर्शवद्द्रव्यं चन्द्रातपादि । द्रव्यारम्भकसंयोगे च सत्येव यः संयोगः स्पर्शवद्द्रव्यसंयोगजातकर्मण उत्पन्नः पद्मदलयोर्वर्तते तमेव निवर्तयतीत्यर्थः । अत्र च संप्रतिपन्नमुदाहरणमाह—**यथाङ्गुल्योरिति** । तदेवं कमलकलिकाविकासकर्मणि समर्थितां व्यतिरेकव्याप्तिमुपसंहृत्य प्रयोगमारचयति—**विवादाध्यासितेति । नाकाशादीति** । न द्रव्यानारम्भकसंयोगविरोधिविभागारम्भिकेत्यर्थः । पद्मपत्रकर्मणि विभागारम्भके व्यभिचारवारणाय द्रव्यारम्भकेति विशेषणम् । **यन्नैवमिति** । यद्द्रव्यानारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकं न, तद्द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागोत्पादकमित्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह—**एककर्मेति** । उक्तं च किरणावल्यां—'कार्यविपर्ययाद्धवितव्यं कारणविरोधेन, नहि कार्यं विरुद्धमविरुद्धजातीयं कारणमिति संभवती'ति । उपपादितं कर्मानारभ्यत्वमुपसंहरति—**तदेवमिति** । यत्तदवोचाम द्वितीयेतिदेक्ष्यतीति तदाह—**पश्चाद्वेति** । तत्रापि समानोऽयमविनाभाव इति भावः । तथापि विभागजन्यत्वं कथमित्याशङ्क्य तत्र परिशेषं दर्शयिष्यन्सामान्यतो दृष्टानुमाने प्राप्ते हि परिशेषावसर इति तदाह—

---

१ व्याप्तिरित्यर्थः ।

नचासमवायिकारणमन्तरेण कार्योत्पत्तिः शक्याभ्युपगन्तुम् । नचान्तरेण क्रियामन्यदसमवायिकारणमवयवविभागातिरेकि शक्यमुत्पादयितुम् । अवयवविभागस्त्ववशिष्यते, स च तस्य प्रत्यासन्न एकार्थसमवायादिति सिद्धो विभागजो विभागस्तद्व्यावृत्त्यर्थं च विभागाजन्यत्वविशेषणमिति चेत् । 'मैवं व्याप्तेरसिद्धत्वादनध्यवसितत्वतः । यौगपद्यप्रतीतेश्च प्रत्यक्षत्वमुपेयुषाम् ॥' न तावदाकाशादिविभागजनकस्य कर्मणो द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागानुत्पादकत्वं क्वचित्प्रत्यक्षसिद्धम् । आकाशादिविभागस्यातीन्द्रियस्य क्रियान्वयव्यतिरेकयोः प्रत्यक्षतोधिगन्तुमशक्यत्वाद्व्याप्त्यसिद्धेः । अनध्यवसितश्चायं[१] हेतुः, आकाशादिविभागानारम्भके रूपादौ सत्यपि सपक्षे ततो व्यावृत्तत्वात् । अपिच क्रमकल्पनेयमनुपपन्ना । आकाशादिविभागप्रत्यक्षवादिनां विभागद्वयस्यापि यौगपद्यप्रतीतेः ।

नचासमवायिकारणमिति । प्रसक्तप्रतिषेधे सत्यन्यत्राप्रसङ्गाच्छिष्यमाणे संप्रत्ययः परिशेष इति परिशेषविदः । तदिह प्रसक्तं कर्म प्रतिषिद्धम्, अन्यत्राप्रसङ्गमाह—**नचान्तरेणेति** । उभयं हि प्रत्यासन्नतयाऽसमवायिकारणं संभवति, एकं वंशदलकर्म, अपरं तु कर्मोत्पन्नस्तद्गतो विभागः, तत्र कर्मण ईदृशी दशा ततो विभागातिरेकि न संभवतीत्यर्थः । अन्यत्राप्रसंगमुक्त्वा शिष्यमाणे संप्रत्ययमाह—**अवयवेति** । अत्र चासमवायिकारणलक्षणं संपादयति—**सच तस्येति** । उपसंहरति—**सिद्ध इति** । परिनिष्पादितपरिश्रमस्य प्रकृतोपयोगमाह—**तद्व्यावृत्त्यर्थं चेति** । तत्रानुमानं तावद्दूषयति । कर्मजत्वसंभवेन परिशेषं विघटयितुं—**मैवमित्यादिना श्लोकेन** । अत्र किं व्यतिरेकभूमावाकाशादिविभागारम्भकत्वस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागानारम्भकत्वोपाधौ[२] व्याप्तिर्गृह्यते, किंवा द्रव्यानारम्भकसंयोगविरोधिविभागारम्भकत्वस्य द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागानारम्भकत्वोपाधौ । आद्ये प्राह—**व्याप्तेरसिद्धत्वादिति** । आकाशादिविभागस्याप्रत्यक्षत्वेन तज्जनकत्वमपि कर्मणोऽप्रत्यक्षमतो न प्रत्यक्षत्वसिद्धिर्व्याप्तेरित्यर्थः । द्वितीये दूषणमाह—**अनध्यवसितत्वत इति** । आ[३]काशादिविभागानारम्भकत्वमस्ति रूपादौ नच तत्र हेतुरस्तीत्यर्थः । किं च वंशदलयोर्विभागस्याकाशवंशदलविभागस्य च हेतुहेतुमत्त्वकल्पनापि अनुपपन्ना, आकाशप्रत्यक्षवादिनामुभयोरपि विभागयोः प्रत्यक्षेण यौगपद्यप्रतीतेरित्याह—**यौगपद्येति** । अथवाकाशप्रत्यक्षवादिमते व्याप्तिसिद्धिमाशङ्क्येदमुक्तं, योजना तु पूर्ववे । श्लोकं विवृणोति—**न तावदित्यादिना** । दिक्कालादिषु सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणतया उभयविधविभागजनकेषु व्यभिचारोपि द्रष्टव्यः । अनध्यवसितत्वत इत्येतद्विवृणोति—**अनध्यवसित इति** । अत्रचोक्तो[४] विशेषो न प्रविस्मर्तव्यः । उपलक्षणं चैतत्सत्प्रतिपक्षस्यापि । तथाहि । विमतं कर्म आकाशादिदेशेन विभागमारभते आरम्भककर्मत्वात् संप्रतिपन्नवत्, विभागो वा कर्मजन्यः विभागत्वात्संप्रतिपन्नवत् इति शक्यं सत्प्रतिपक्षयितुम् । तेन च पदार्थतत्त्व[५]निर्णयोक्तदोषोपि परिहृतः । एतेन व्यभिचारानध्यवसितत्वनिवारणाय कर्मणा हेतुसाध्ययोर्विशेषणमपि निष्फलीकृतम् । नच द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागानारम्भकत्वमु[६]पाधिः, उभयविधविभागजनकेश्वरादौ साध्याव्याप्तेरिति, उत्तरार्धं व्याचष्टे—**अपिचेति** ।

---

१ सपक्षसत्त्वरूपवत्तयाऽनिश्चित इत्यर्थः । २ उपाधिर्धर्मः । अत्रायमाशयः । आकाशादिविभागस्य किं तत्त्वेन निवेशः किं वा द्रव्यानारम्भकसंयोगविरोधविभागत्वेनेति । ३ चो हेतौ । यतो द्रव्यानारम्भकसंयोगविरोधिविभागानारम्भकत्वमस्ति रूपादौ अतस्तदभावरूपो हेतुर्नास्तीत्यर्थः । अनेन सपक्षासत्त्वं दर्शितम् । इदञ्च व्याख्यानं व्यतिरेकव्याप्तिमभिलष्यतट्टीकाकर्तुरनुरोधेन । वस्तुतस्तु अन्वयव्याप्तावपि यथाश्रुतमूलस्य हेतौ सपक्षासत्त्वपरत्वं संभवति इति ध्येयम् । ४ व्यभिचाररूप इत्यर्थः । ५ पदार्थतत्त्वनिर्णयावसरे किरणावल्युक्तः कार्यविपर्ययाद् भवितव्यं कारणविरोधेनेत्यादिक इत्यर्थः । तेनेत्यस्य सत्प्रतिपक्षितत्वेनेत्यर्थः । एवमग्रे एतेनेत्यस्यापि । ६ आरम्भककर्मत्वरूपहेतौ इति भावः ।

नच शतपत्रपत्रशतव्यतिभेदानुभववद्विभ्रमोयमनुभवः । बाधकाभावात् । नचोपन्यस्तानुमानं बाधकम् । तस्यानध्यवसितत्वेनापहस्तिततत्वात् । "विवादाध्यासितं विभागजन्यगुणाधिकरणं नित्यद्रव्यत्वादात्मवत् । अस्ति ह्यात्मनो विभागविषयं प्रत्यक्षज्ञानं तत्कर्मकारकजन्यं तेन न साध्यविकलो दृष्टान्त" इति मानमनोहरकारोक्तमनुमानं बाधकमिति चेत् । मैवम् । वेदान्तिनं प्रति हेतोरसिद्धेः । तेनात्मव्यतिरिक्तनित्यानङ्गीकारात्, आत्मनो गुणानधिकरणत्वेन दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाच्च । किंच नित्यविशेषणं व्यर्थम् । जीवाकाशव्यतिरिक्तस्य द्रव्यजातस्य विभागजन्यगुणाधिकरणतया विप्रतिपद्यमानस्य पक्षीकृततया पक्षव्यापकद्रव्यत्वहेतुमात्रेणैव साध्यसिद्धेर्नित्यपदव्यावर्त्याभावात् । अस्तु तर्हि द्रव्यत्वमात्रं हेतुरिति चेन्न । विभुत्वोपाध्युपहतत्वात् । नच दिक्कालेश्वरेषु पक्षैकदेशेषु साधनव्यापकता । पक्षीकृतपरमाण्वादिषु तदभावात् । किंच कर्मणो द्रव्यारम्भकसंयोगविरोधिविभागजनकस्य नभोभागविभागाजनकत्वे द्रव्यारम्भकसंयोगजनकस्य तदजनकसंयोगजनकत्वमङ्गुल्याकाशसंयोगजनककर्मण इव न स्यात्, तथाच तन्तुद्वयसंयोगजनकात्कर्मणस्तन्त्वाकाशसंयोगो न स्यात् ।

नन्वङ्गुल्याकाशसंयोगाच्छरीराकाशसंयोगवत्तन्त्ववयवाकाशसंयोगादेव तन्त्वाकाशसंयोगोपपत्तेर्नायं दोष इति चेत्, एवं तर्हि द्व्यणुकजनकसंयोगासमवायिकारणात्परमाणुकर्मणः

ननु पूर्वापरीभूतयोरपि विभागयोरतिशैघ्र्याद्यौगपद्यविभ्रमोयं, यथातितीक्ष्णसूच्या कमलदलशतवेधे युगपद्विद्धत्वाभिमान इति, तत्राह—**नच शतपत्रेति** । शतपत्रं कमलम् । व्यतिभेदः वेधः । अपहस्तितत्वाद्धस्तपरिहारमात्रेण परास्तत्वात् । उपलक्षणं चैतद्यौगपद्यप्रत्यक्षबाधव्यभिचारसत्प्रतिपक्षत्वानाम् । विभागाजन्यत्वेऽनुमानान्तरविरोधं शङ्कते—**विवादाध्यासितमिति** । आत्माकाशव्यतिरिक्तनित्यद्रव्याणि पक्षः । दृष्टान्ते साध्यं दर्शयति—**अस्ति ह्यात्मन इति** । विभागविषयं यत्प्रत्यक्षज्ञानं तद्विभागजन्यगुणः । एवमाकाशे शब्दो विभागजन्यगुणः । नच ताभ्यामेवार्थान्तरता, परमाण्वादेर्ज्ञानशब्दाधिकरणत्वाभावात्, ततश्च योसौ विभागजन्यो गुणः परमाण्वादिनिष्ठः स विभागजन्यविभाग इत्यर्थः । ब्रह्माद्वैतवादिवेदान्तिमते परमाण्वादीनां नित्यत्वमसिद्धमिति विशेषणासिध्या हेतुं दूषयति—**मैवमिति** । दूषणान्तरमाह—**आत्मन इति** । व्यर्थविशेषणतया चासिद्धिमाह—**किंचेति** । अनित्यद्रव्यव्यावृत्त्यर्थं नित्यपदम् । अद्रव्यस्य द्रव्यपदेनैव व्यावृत्तेः । नच तद्व्यावृत्त्यर्थं[3], पक्षतुल्यत्वादतो वैयर्थ्यमित्यर्थः । आत्माकाशयोरुक्तगुणवत्त्वे विभुत्वमुपाधिः । नच साधनव्यापकता, पक्षीकृतपरमाणुमनसोरुपाधेरभावादित्याह—**न विभुत्वेत्यादिना** । ननु कालो विभागजन्यगुणाधिकरणं द्रव्यत्वादात्मवदित्यत्र को दोषः, विशेषगुणवत्त्वोपाधिहतत्वं विहाय न किंचिदन्यत् । आभाससमानयोगक्षेमतां चाह—**किंचेति** । विमतं कर्म न द्रव्यानारम्भकसंयोगजनकं द्रव्यारम्भकसंयोगजनकत्वात् न यदेवं न तदेवं यथाङ्गुल्याकाशसंयोगजनकं कर्मेत्यपि शक्यमनुमातुमिति खण्डलकार्थः । भवत्वेवं किं नश्छिन्नमिति, तत्र गूढाभिसन्धिस्तावदाह—**तथाचेति** । द्वितन्त्वारब्धपटारम्भको यस्तन्तुद्वयसंयोगस्तज्जनकात्कर्मणस्तन्त्वाकाशसंयोगस्य द्रव्यानारम्भकस्योत्पत्तिर्न स्यादित्यर्थः ।

अभिसन्धिमविद्वान् श्रीवल्लभः शङ्कते—**नन्विति** । अयमर्थः—यथा हि संयोगजसंयोगविशेषस्य शरीराकाशसंयोगस्य तदवयवाङ्गुल्याकाशसंयोगादेव जन्म, न कर्मणः, तथा तन्त्वाकाशसंयोगोपि तदवयवाकाशसंयोगादेव भवेदिति कर्माजन्यत्वमिष्टमेवेति । अभिसन्धिमुद्घाटयन्परिहरति—**एवं तर्हीति** । अवश्यं हि

---

१ तेषां सपक्षत्वादिति भावः । २ द्रव्याजनकेत्यर्थः । ३ जन्यद्रव्यव्यावृत्त्यर्थं नित्यपदं न च देयमिति संबन्धः । ४ अत्र पक्षे विभुत्वं न साधनाव्यापकमतः पक्षे साधनाव्यापकमुपाध्यन्तरमाह ।

परमाण्वाकाशसंयोगो न भवेत् । नहि तत्रावयवसंयोगात्परमाण्वाकाशसंयोगः, निरवयवत्वात् । अपिचैवं वंशदलावयवाकाशविभागादेव दलाकाशविभागोपपत्तेर्दलयोर्विभागस्याकाशविभागं प्रति हेतुता न स्यादिति दलयोर्विभागादाकाशविभागः स्वाभिमतो न सिद्ध्येत्, तस्मादसमवायिकारणापेक्षिणो वंशदलाकाशविभागस्य वंशदलक्रियैवासमवायिकारणमिति न पारिशेष्याद्विभागस्य विभागजनकत्वसिद्धिः । नच कर्मैकहेतुकत्वे विभागयोरुक्तवैलक्षण्यानुपपत्तिः । कर्मैकहेतुकयोः संयोगविभागयोरिव वैलक्षण्योपपत्तेः । तस्माद्विभागजविभागाभावात्तद्व्यावृत्त्यर्थं विभागाजन्यत्वविशेषणं कर्मलक्षणे व्यर्थम् । व्यञ्जकप्रमाणयोर्निरस्तत्वाच्च कर्मत्वजातेरभावे तद्योगित्वमपि लक्षणं परास्तम् ।

सामान्यस्य दुर्लक्षत्वाच्च तद्विशिष्टानि लक्षणानि सर्वाण्यपि निरस्तानि वेदितव्यानि । तथाहि किमिदं सामान्यं किमनुवृत्तप्रत्ययकारणमुतानुवृत्तप्रत्ययप्रमाणकमथवानुवृत्तत्वमाहोस्विन्नित्यत्वे सत्यनुवृत्तत्वमथवा नित्यमेकमनेकसमवेतम् । तत्र 'अतिव्याप्त्या निराकुर्यादाद्यं पक्षचतुष्टयम् । अनेकत्वानिरुक्तेश्च पक्षमन्त्यं प्रतिक्षिपेत् ॥ १० ॥' न तावदाद्यः । सामग्र्यां तदेकदेशेषु चातिव्याप्तेः, तेषामपि तत्प्रत्ययकारणत्वात् । नापि द्वितीयः । अनुवृत्तप्रत्ययस्य स्वकारणानुमापकतया कारणस्यापि तत्प्रमाणकत्वादतिव्याप्तेः । न तृतीयः । अनुवृत्तत्वस्य संयोगादिष्वपि भावात् । नापि चतुर्थः । नित्येष्वनेककार्यवृत्तिषु परमाणुषु व्यभिचारात् ।

निरवयवपरमाण्वाकाशसंयोगस्य तदवयवसंयोगजन्यत्वासंभवात् द्व्यणुकारम्भकपरमाणुसंयोगजनकपरमाणुकर्मजनितत्वं वक्तव्यं, तदेव मम प्रतिबन्दीस्थलमस्त्विति भावः । अनिष्टान्तरं चाह—**अपिचेति** । शक्यते हि तत्रापि वक्तुं, न वंशदलयोर्विभागाद्वंशदलाकाशयोर्विभागः । किंतु वंशदलावयवाकाशयोर्विभागादिति, तस्य च वृद्धिमिष्टवतो मूलमपि नष्टं स्यादिति भावः । तदेवं कर्मजन्यत्वसंभवात्परिशेषासिद्धिमुपसंहरति—**तस्मादिति** । यस्तु विपक्षे बाधकस्तर्क उक्तस्तं प्रशिथिलमूलयति—**नचेति** । यथा कर्मैकहेतुत्वेपि संयोगविभागयोः परस्परं वैषम्यं, तथेहापीत्यर्थः । एतेन कार्यविरोधात्कारणविरोधोन्नयनमपि किरणावलीयं निरस्तम् । विरुद्धयोरेव संयोगविभागयोरेककर्मजन्यत्वात् प्रासङ्गिकस्यास्य विचारस्य प्रकृतोपयोगमाह—**तस्मादिति** । ननु संख्याऽवृत्तिसंयोगासमानाधिकरणसत्तासाक्षाद्व्याप्यजातिमदिति वा संयोगाजन्यसंयोगासमवायिकारणवृत्तिसंयोगत्वासमानाधिकरणजातिमद्वेत्यादीनि शिवादित्यमिश्रोक्तलक्षणानि भविष्यन्तीति तत्राह—**व्यञ्जकेति** । उक्तलक्षणानि खलु व्यञ्जकानि भवन्ति तानि च यथायथं दूषितानि, प्रमाणं च प्रत्यक्षं द्रव्यखण्डनावसरे दूषितम्, अन्यच्च न निरूप्यते अतस्तादृशी नास्ति जातिरित्यर्थः ।

किंच सामान्यमेव यदा दुर्लक्षं, तदा दुर्लक्ष्यतराणि तदवान्तरकर्मत्वादिसामान्यानि दुर्लक्ष्यतमानि च तद्गर्भलक्षणानीत्यभिसन्धाय सामान्यखण्डनं प्रस्तावयति—**सामान्यस्येति** । तत्र किमनुवृत्तज्ञानं प्रति कारणं सामान्यं तज्ज्ञानेन प्रमीयमाणं वा अनुवृत्तं वा नित्यत्वे सत्यनुवृत्तं वा नित्यमेकमनेकसमवेतं वा इति विकल्प्य दूषयति—**तथाहीत्यादिना** । असमवेतस्यापि समवायवदनुवृत्तिसंभवान्न चतुर्थपञ्चमपौनरुक्त्यम् । तत्र, तेषु मध्ये, इत्युत्तरश्लोकस्योपकारः । पक्षचतुष्टयेप्यतिव्याप्तिं दर्शयन्पूर्वार्धं व्याचष्टे—**न तावदित्यादिना** । तदेकदेशा धर्मादयः । इदं चासाधारणसाधारणकारणविवक्षयोर्यथायथमुत्तरम् । नच विषयतया कारणमितिविशेषणीयम् । गौरिति विशिष्टव्यवहारे व्यक्तेरपि तथात्वापातात् । **नापि द्वितीय इति** । यथानुवृत्तप्रत्ययः कारणतया सामान्यमनुमापयति, एवं सामग्रीं तदेकदेशांश्चेति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । **न तृतीय इति** । अनेकवृत्तिर्ह्यनुवृत्तिः, सा च संयोगविभागद्वित्वादिष्वप्यस्तीति तेष्वतिव्याप्तिरित्यर्थः । **अनेककार्यवृत्तिष्विति** । संयोगिनामपि वृत्तिरस्त्येव, इतरथा । कुण्डेषु बदराणां वृत्त्यभावप्रस-

---

१ जाताविति शेषः । २ अनेकद्व्यणुकादिकार्यसंयुक्तेष्वित्यर्थः । ३ गुणत्ववारणाय संख्याऽवृत्तीति । ४ सत्तावारणायासमानाधिकरणान्तम् ।

नापि पञ्चमः। विकल्पासहत्वात्। तथाहि किमनेकत्वसंख्याविशिष्टेषु समवेतत्वमनेकसमवेतत्वमुताश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्समवेतत्वमाहोस्वित्स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्समवेतत्वम्। न प्रथमः। गुणकर्मवृत्तिसामान्येष्वव्याप्तेः, अद्रव्यत्वेन गुणकर्मणोः संख्यानधिकरणत्वात्। नापि द्वितीयः। अन्त्यैर्विशेषैः परमाणुरूपैश्च व्यभिचारात्, तेषामपि यत्किंचिदाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्समवेतत्वात्। न तृतीयः। स्वशब्देन जातिविवक्षायामात्माश्रयत्वप्रसङ्गात्। नित्यत्वं च स्वप्रच्युत्यनुपलक्षितसत्तायोगित्वं प्रध्वंसप्रतियोगित्वानधिकरणत्वं वा स्वप्रध्वंसप्रतियोगित्वानधिकरणत्वं वा। न प्रथमः। जातेर्जात्यनधिकरणत्वेन लक्षणस्यासंभवित्वात्। न द्वितीयः। विकल्पासहत्वात्। किं तत्प्रतियोगित्वं यदनधिकरणत्वं नित्यतामभिदधासि, किं तन्निरूपकत्वमुत तेन सहानवस्थितत्वम्। नाद्यः। जाते-

---

ज्ञादिति भावः। समवायेऽप्यतिव्याप्तिः। असंबन्धत्वविशेषणेपि पूर्वमुत्तरम्[3]। नन्वस्तु पञ्चमस्तथा च नातिव्याप्तिः। समवेतशब्देन परमाण्वाकाशादिव्यावृत्तेर्नित्यपदेनैव संयोगादेरिति। तथाच श्रीवल्लभः—'नित्यमेकमनेकसमवेतं सामान्यमिति। एकपदेन चान्त्यविशेषव्यावृत्ते'रिति। तत्राह—**नापीति**। दूषणपरतयोत्तरार्धं योजयति—**किमनेकत्वेत्यादिना**। अनेकत्वसंख्या द्वित्वादिसंख्या। **स्वाश्रयेति**। स्वस्य सामान्यस्य य आश्रयस्तत्प्रतियोगिकान्योन्याभाववान् यस्तस्मिन्समवेतत्वम्। एवं ह्यनेकाश्रयत्वमुक्तं भवति। तस्यैव तस्मादन्यत्वायोगादित्यर्थः। अनेकत्वसंख्याविशिष्टे समवेतत्वमनेकसमवेतत्वमित्ययुक्तम्। गुणत्वकर्मत्वतदवान्तरजातिषु तद्गर्भलक्षणस्याव्याप्तेरित्याह—**न प्रथम इत्यादिना**। तत्र हेतुः—**अद्रव्यत्वेनेति**। अन्त्यैर्विशेषैरितीदं ह्यन्त्यविशेषाणामपार्थिवपरमाणुविशेषगुणानामीश्वरज्ञानादीनां नित्यद्रव्यसमवेतैकत्वसंख्यापृथक्त्वपरिमाणानामुपलक्षणम्। तेषां नित्यत्वात्तदाश्रयाणां च यत्किंचिदाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्त्वादतोतिव्याप्तिस्तेष्वित्यर्थः। **स्वशब्देनेति**। स्वाश्रयेत्यत्र स्वशब्देन यत्किंचिद्विवक्षायां पूर्वोक्तदोषः, जातिविवक्षायां तेनैव तल्लक्षणादात्माश्रयः, पूर्वोक्तातिव्याप्तिश्च। तेषामपि सामान्याश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभाववत्समवेतत्वादिति भावः। एवमनेकसमवेतत्वानिरुक्त्या लक्षणं दूषयित्वा नित्यत्वानिरुक्त्यापि तद्दूषयति—**नित्यत्वं चेति**। इदमपि श्लोकस्थचशब्देनासूचि। प्रच्युतिर्विनाशः, तेनानुपलक्षितसत्तायुक्तत्वं सत्तायामसंभवि, निःसामान्यत्वात् सामान्यस्येति प्रथमं पक्षं दूषयति—**न प्रथम इति**। आत्मादिष्वव्याप्तिः। तत्र वर्तमानसत्ताया अपि घटादिप्रच्युत्युपलक्षितत्वात्। एतेन स्वरूपसत्ताविवक्षापि प्रतिक्षिप्ता। प्रमेयत्वरूपस्य तस्यानुवृत्तस्य तथात्वात्, इतरस्य च व्यावृत्तस्यानुगतनित्यशब्दार्थत्वायोगात्। स्वप्रच्युतीति विशेषणे चात्माश्रयत्वमित्यपि द्रष्टव्यम्। प्रतियोगित्वविकल्पस्य प्रकृतोपयोगित्वमाह—**यदनधिकरणत्वमिति**। किं प्रध्वंसनिरूपकत्वं किंवा प्रध्वंससहानवस्थितत्वमित्यर्थः। आद्ये तत्प्रतियोगित्वानधिकरणत्वं प्रध्वंसानिरूपकत्वमिति यावत्, तच्चासिद्धमित्याह—**नाद्यो जातेरिति**। ध्वंसोऽन्य इत्यत्र कस्मादन्यत्वमित्यपेक्षायां जातेरिति जातिर्निरूपिकेत्यर्थः। नचान्यत्वं प्रत्येव तदिति वाच्यम्। सतो घटस्य ध्वंस इत्यादौ विशेषणतया

---

१ घटत्वादिजातेः सत्ताजात्यनधिकरणत्वेनेत्यर्थः। २ अयं भावः। जातेर्निरूपकत्वसंबन्धेनान्यत्ववत्यन्वयो न तु अन्यत्वे। पदार्थः पदार्थेनान्वेति नतु पदार्थैकदेशेनेति न्यायविरोधात्। जातेश्चान्यत्ववद्ध्वंसनिरूपकत्वासंभवादन्यत्वनिरूपकत्वे पर्यवसानम्। स्वर्गी ध्वस्त इत्यादिवदेकदेशान्वये तात्पर्यम्। यद्वा निरूपकत्वं व्यावर्तकत्वरूपं विशेषणस्यापि संभवति। प्रकृते च जातिविशिष्टान्यत्वस्य ध्वंसेऽन्वयेन जातेरपि ध्वंसविशेषणतया तन्निरूपकत्वमिति बोध्यम्। ३ परमाण्वादिषु व्यभिचाररूपमित्यर्थः। ४ अन्त्यविशेषादीनामित्यर्थः। ५ स्वपदेन यत्किञ्चिद्विवक्षायामिति भावः। ६ स्वरूपसत्त्वस्येत्यर्थः। ७ घटादिप्रच्युत्युपलक्षितत्वात् इत्यर्थः। ८ स्वपदेन जातिविवक्षायामिति भावः।

ध्वंसोऽन्य इत्यत्र जातेरपि ध्वंसनिरूपकत्वात् । न द्वितीयः । सत्ताद्रव्यत्वपृथिवीत्वानां घटध्वंसेन सह पृथिव्यामनवस्थानात् । नापि तृतीयः । जातिप्रध्वंसस्यैवाप्रसिद्धतया तत्प्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धेः । ननु ब्रह्मणि तवापि नित्यत्वं सिद्धं तत्किं जातावपलपसि । मैवम् । ब्रह्मणो निर्धर्मकतया नित्यत्वधर्मानधिकरणत्वात् । कथं तर्हि तद्व्यपदेश इति चेत्, विनाशस्य दुर्निरूपत्वादिति ब्रूमः । ननु घटादेरपि विनाशो दुर्निरूपः । सत्यम् । स्वरूपेण परमार्थस्य तदनिरूपणे नित्यत्वव्यपदेशात्, घटादेश्चातथात्वात् ।

त्वं पुनः सामान्यादीनां त्रयाणां स्वात्मसत्वं बुद्धिलक्षणत्वमित्यादिभाष्यदर्शनान्नित्यत्वं साधर्म्यमिच्छसि । अस्तु तर्हि मनस्त्वात्मत्वातिरिक्तनित्यमात्रसमवेतान्यत्वे सति समवेतं सत्तानाश्रयः सामान्यमिति सामान्यलक्षणमिति चेन्न । यतः 'जातेरप्यसिद्धेश्च सत्तादेरप्यसिद्धितः । तदनाश्रयतान्यत्वलक्षणेऽन्योन्यसंश्रयः ॥ ११ ॥' जातिमात्रलक्षणसिद्धौ सत्तात्मत्वमनस्त्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ चात्मत्वमनस्त्वातिरिक्तेति सत्तानाश्रय इति लक्षणवि-

---

तस्यापि तथात्वात्, स्वरूपभेदवादिनां तस्यापि भावाच्चेति । द्वितीयेपि ध्वंसासमानाधिकरणत्वस्य तत्प्रतियोगित्वे तदनधिकरणत्वं नाम ध्वंसासमानाधिकरणत्वानधिरणत्वं वक्तव्यम् । नचैतदित्याह—**न द्वितीय इति ।** यद्यपि कपाले सामानाधिकरण्यमस्ति तथापि तन्त्वादिरूपपृथिव्यादौ तदभावादसमानाधिकरणत्वानधिकरणत्वं नास्तीत्यर्थः । स्वध्वंसेनेति तु तृतीयपक्षदूषणेनैव दूषयिष्यते । यत्किंचित्प्रध्वंसाप्रतियोगित्वं संयोगादेरप्यस्तीति तत्र लक्षणस्यातिव्याप्तिरिति द्रष्टव्यम् । स्वध्वंसप्रतियोगित्वानधिकरणत्वं नित्यत्वमिति तृतीयं पक्षं दूषयति—**नापीति ।** ननु ब्रह्मणो निर्धर्मकतया नित्यत्वं नास्तीति वक्तुमयुक्तम्, 'आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः, नित्यं विभुं सर्वगतं चे'त्यादिश्रुतिविरोधादिति शङ्कते—**कथं तर्हीति ।** नात्र नित्यत्वं नाम धर्मो विवक्षितः, अद्वैतश्रुतिविरोधात्, किंतु दुर्निरूपविनाशत्वादिति परिहरति—**विनाशस्येति ।** ननु ब्रह्मव्यतिरिक्तानिर्वाच्यत्ववादिनो घटादेरपि विनाशो दुर्निरूप इत्याशङ्क्य परिहरति—**सत्यं । स्वरूपेणेति ।** यथाहि रज्जुसर्पादेर्नाशो दुर्निरूपः, नचैतावता तेषु नित्यत्वव्यपदेशस्तत्कस्य हेतोर्धर्मिणो दुर्निरूपत्वात्तथा वियदादेरपि, ब्रह्मणस्तु स्वरूपेणापि परमार्थत्वात् स्वरूपेण परमार्थत्वे सति दुर्निरूपविनाशत्वलक्षणनित्यत्वसंभवान्नित्यत्वव्यपदेश इत्यर्थः ।

नन्वस्मन्मतेऽपीदमेव नित्यत्वं सामान्यस्य भवत्विति तत्राह—**त्वं पुनरिति ।** तथाहि सामान्यादीनां त्रयाणां स्वात्मसत्त्वं बुद्धिलक्षणत्वमकार्यत्वमकारणत्वमसामान्यविशेषवत्त्वं नित्यत्वमर्थशब्दानभिधेयत्वं चेति प्रशस्तपादभाष्यम् । तत्र च स्वात्मसत्त्वं स्वरूपसत्त्वम् । बुद्धिलक्षणत्वं बुद्धिभिर्ह्येतानि लक्ष्यन्ते । अनुवृत्तप्रत्ययकारणं सामान्यम् । अत्यन्तव्यावृत्तबुद्धिहेतवोन्त्या विशेषाः । इहप्रत्ययहेतुः समवायः । अकारणत्वं चानात्मगुणकार्यं प्रति, तत्र च नित्यत्वं साधर्म्यमभिप्रेतम् । साधर्म्यं समानो धर्म इत्यर्थः । एतेन नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतमिति मानमनोहरकारोक्तलक्षणमपि निरस्तम् । शिवादित्यमिश्रोक्तलक्षणमुद्भावयति—**अस्तु तर्हीति ।** सत्तानाश्रयः सामान्यमित्युक्ते अभावसमवाययोरतिव्याप्तिः स्यात्तदर्थं समवेतमित्युक्तम् । तावति चान्त्यविशेषेष्वतिव्याप्तिस्तदर्थं नित्यमात्रसमवेतान्यत्वे सतीत्युक्तम् । एवंचात्मत्वमनस्त्वयोरव्याप्तिस्तयोर्नित्यमात्रसमवेतत्वात् अत उक्तमात्मत्वमनस्त्वातिरिक्तेति, आत्मत्वमनस्त्वातिरिक्तं यन्नित्यमात्रसमवेतं तदन्यत्वे सतीत्यर्थः । द्रव्यगुणकर्मव्यावर्तनाय सत्तानाश्रय इत्युक्तम् । जातिरेव तावदद्यापि न सिद्धा अत एव तद्विशेषसत्तात्मत्वमनस्त्वानामप्यसिद्धिस्ततश्च सत्तानाश्रयत्वेनात्मत्वमनस्त्वातिरिक्तत्वेन च सामान्यलक्षणेऽन्योन्याश्रयः स्यादिति संग्रहश्लोकार्थः । अन्योन्यसंश्रयं विशदयति—**जातिमात्रेति ।** ननु यद्यपि

---

१ तन्त्वादिरूपेत्यादिः । २ सत्त्वस्यापि ध्वंसनिरूपकत्वादित्यर्थः । ३ जातेर्ध्वंसोऽन्य इत्यत्रेतिशेषः । भेदस्य स्वानुयोगिध्वंसस्वरूपत्वादिति भावः । ४ आत्मगुणं ज्ञानादिकं प्रतितु विषयविधया सामान्यादीनां कारणत्वमस्त्येवेति बोध्यम् ।

शेषणसिद्धिरिति परस्पराश्रयता । तथाहि घटवृत्तिवृत्तित्वे सत्यात्मवृत्तिर्जातिः सत्तेति परैरभ्युपेयते, न [1]धर्ममात्रं भावमात्रं वा । धर्ममात्रत्वे घटवृत्तिरूपादेरात्मनश्चान्योन्याभावेऽतिव्याप्तेः । भावमात्रत्वे वाऽपरजातिमत्त्वलक्षणे धर्मे गुणकर्मणोरात्मनि च वर्तमानेऽतिव्याप्तेस्तादवस्थ्यात्, अतः परिशेषादेवंविशेषिता जातिः सत्तेति वाच्यं, तथासति कथं नान्योन्याश्रयता, तथात्मत्वमनस्त्व[2]लक्षणे च । तथाहि । घटावृत्तित्वे सत्यात्मनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिनी जातिरात्मत्वम्, एवमाकाशावृत्तित्वे सति मनोनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिनी जातिर्मनस्त्वं, नतु धर्ममात्रं भावमात्रं वा, तदुभयनिष्ठान्योन्याभावे बहुत्वसंख्यायां च व्यभिचारात्, तथाच तदतिरिक्तत्वलक्षणे कथं न प्राचीनदोषानुषङ्गः, कथं च सत्सदित्यबाधितप्रत्यये सति सत्ताया गोत्वादावभावः । नचैकार्थसमवायात्सदिति प्रत्ययः गुणकर्मणोरपि तथोपपत्तौ सत्ताऽभावप्रसङ्गात्, सत्तासमवाययोः सदिति व्यवहाराभाव-

---

सत्तादीनां जातिभेदत्वं, तथापि न तेषां सामान्यज्ञानाधीननिरूपणमतो नान्योन्याश्रयतेति, तत्राह—**तथाहीति**। जातिः सत्तेत्युक्ते गुणत्वादावतिव्याप्तिरत उक्तमात्मवृत्तीति । तथाप्यात्मत्वेऽतिव्याप्तिस्तदर्थं घटवृत्तीत्युक्तम्, तथापि द्रव्यत्वेऽतिव्याप्तिस्तदर्थं घटवृत्तिवृत्तीत्युक्तम् । घटवर्त्तिनी ये गुणकर्मणी तद्वृत्तीत्यर्थः । ननु घटवृत्तिवृत्तिरात्मवृत्तिभावः सत्ता, अथवा तथाविधो धर्मविशेषः कश्चिदिति सत्तालक्षणमस्तु, न जातिविशेषणं युक्तं, येनान्योन्याश्रयता स्यादिति, तत्राह—**न धर्ममात्रमिति । घटवृत्तीति**। रूपादेरात्मनश्च यो धर्मभूतो घ[3]टान्योन्याभावस्तत्रैतल्लक्षणमस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । भावमात्रत्वे दूषणमाह—**भावेति**। अस्ति हि गुणकर्मणोरात्मनश्चापरजातिमत्त्वं धर्मः, सच भावरूपोऽप्रतिषेधात्मकत्वादितरथातिप्रसङ्गात् । किंच विशिष्टरू[4]पमिदं, विशिष्टं च विशेषणविशेष्यतत्संबन्धात्मकम्, नच तेषां नियमेनाभावत्वमिति कथमीदृशानामभावान्तर्भावः । यथाह 'विशेषणं विशेष्यं च त[5]त्संबन्धफलार्पकम् । ज्ञानरूपं स्वसामर्थ्याद्वैशिष्ट्यमिति कीर्त्यते' इति । ततश्च तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः । आत्मत्वमनस्त्वातिरिक्तेत्यंशेऽप्यन्योन्याश्रयमाह—**तथात्मत्वेति** । तयोरपि जातिगर्भत्वाल्लक्षणस्येत्याह—**तथाहीति** । सत्ताद्रव्यत्वयोरतिव्याप्तिपरिहाराय घटावृत्तीत्युक्तम्। उदकत्वगुणत्वाद्यतिव्याप्तिवारणायात्मनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिनीत्युक्तम् । मनस्त्वलक्षणमाह—**एवमिति**। अत्रापि सत्ताद्रव्यत्वाद्यतिव्याप्तिनिवृत्त्यर्थमाकाशावृत्तीत्युक्तम् । घटत्वादिष्वतिव्याप्तिपरिहाराय मनोनिष्ठेत्यादिविशेषणम् । यदि हि धर्ममात्रमात्मत्वमनस्त्वे स्यातां, तदा तदुभयनिष्ठावात्ममनोनिष्ठौ यावन्योन्याभावौ आत्मनि घटान्योन्याभावो मनसि चाकाशान्योन्याभावस्तयोरतिव्याप्ती स्याताम् । अथ भावमात्रं, तदात्मवृत्तिज्ञाने मनोनिष्ठबहुत्वसंख्यायां चातिव्याप्ती स्यातामित्यर्थः । बहुत्वसंख्याग्रहणं ज्ञानादेरप्युपलक्षणम् । प्राचीनदोषोन्योऽन्याश्रयः। सत्तानाश्रय इति विशेषणं सत्ताव्यतिरिक्तगोत्वादिष्वसिद्धं, गोत्वं सद्द्रव्यत्वं सदित्यबाधितानुवृत्तप्रत्ययवशात्तेषामपि सत्ताश्रयत्वप्रतीतेरित्याह—**कथं च सत्सदिति**। ननु गोत्वादिषु सदिति प्रत्ययो न सत्तानिमित्तः किंतु सत्तया सहैकस्मिन्नर्थे गवादौ समवायादिति, तत्राह—**नचैकार्थेति**। गुणकर्मणोरपि द्रव्ये तदेकार्थसमवायात्तदुपपत्त्या सत्ताऽभावः प्रसज्येत, एवमवयविष्वपीति भावः । किंच यदि सत्तैकार्थसमवायात्तत्र सदिति व्यवहारस्तर्हि सत्तायाः सत्तान्तराभावेन समवायस्य चासमवायित्वेन सत्तैकार्थसमवायो नास्तीति सद्बुद्धिस्तत्र न स्यादित्याह—**सत्तासमवाययोरिति**। किंच सत्तायामेवाव्याप्तिः, तस्याः [6]सत्ताश्रयत्वात्। नचा-

---

१ सत्तालक्षणे जातिपदमपहाय धर्मपदं भावपदं वा न निवेश्यमिति भावः । २ जातिघटिते इति शेषः । ३ अधिकरणभेदेनाभावभेदो नेष्यते लाघवादित्यभिप्रेत्येदम् । ४ अपरजातिमत्त्वमित्यर्थः । ५ तत्संबन्धः फलार्पकमिति पाठः शोभनो भाति । विशेषणं विशेष्यं तत्संबन्ध इत्येतेषां फलतोऽर्पकमवभासकं ज्ञानरूपं भवति । कुतः स्वसामर्थ्यात् पदद्वयसमभिव्याहारसामर्थ्यादित्यर्थः । संबन्ध एव च वैशिष्ट्यमिति कीर्त्यते इति योजना । ६ सत्तानाश्रयत्वघटितजातिलक्षणस्याव्याप्तिरिति संबन्धः ।

प्रसङ्गाच्च । विवादाध्यासितं सत्तारहितमपरजातिरहितत्वात् सत्तावदिति बाधकमिति चेन्मैवम् । सद्गोत्वं सदश्वत्वमित्यादिप्रत्यक्षविरोधे कालात्ययापदिष्टत्वात्, अन्यथा गुणकर्मणी सत्तारहिते अद्रव्यत्वात्सत्तावदित्यपि स्यात्, अथ तत्रानुभवविरोधः, स न प्रकृतेपि दण्डवारितः, तस्मादसंभवित्वात्सत्तानाश्रय इत्यलक्षणमेतत् । विशेषलक्षणमपि दुर्निरूपम् । तथाहि । नित्येष्वेव द्रव्येष्वेव वर्तन्त एव ये ते विशेषा इति न लक्षणं यतः—'नित्यद्रव्यैकवृत्तित्वमयोगपरिहारतः । न लक्षणमतिव्याप्तेस्त्वदात्मत्वमनस्त्वयोः ॥ १२ ॥' आत्मत्वं मनस्त्वं च नित्यद्रव्येष्वेव वर्तत एवेति तयोरतिव्याप्तिः । ननु कालाकाशादिषु नित्यान्तरेष्ववसत्त्वान्नतत्सर्वत्र नित्येषु वर्तते विशेषास्तु नैवं, वर्तन्त एवेति नियमादिति चेन्न । प्रतिविशेषमव्याप्तेः । सर्वेषां विशेषाणां सर्वत्राभावात् । यज्जातीयमेवं स विशेष इति लक्षणार्थ इति चेन्न । विशेषत्वजातेरनङ्गीकरणात् । उपाधेर्विवक्षितत्वाददोष इति चेन्न । तदुपाधिसिद्धौ

त्माश्रयान्योन्याश्रयानवस्थाः उत्पत्तिज्ञप्त्यप्रतिबन्धकतया प्रमेयत्वादाविव[2] भवन्मते दूषणत्वाभावादिति । विवादाध्यासितमिति गोत्वं विवक्षितं, जातिरहितत्वादित्युक्ते साध्याविशिष्टता तदर्थमपरग्रहणम् । नहि द्रव्यत्वादिषु द्रव्यत्वादिकमस्तीति तेपि मतमिति भावः । यदि प्रतीतावनादरस्तर्हि गुणादावपि न जातिसिद्धिरुक्तानुमानस्य तत्रापि प्रचारादित्याह—**अन्यथेति** । शिवादित्यमिश्रलक्षणमुपसंहरति—**तस्मादिति** । कन्दलीकारोक्तलक्षणमनुवदति—**नित्येष्वेवेति** । द्रव्येषु ये वर्तन्ते ते विशेषा इत्युक्तेऽभावसामान्यसमवायेष्वतिव्याप्तिस्तदर्थं द्रव्येष्वेवेत्युक्तम् । तथापि गुणकर्मणोः प्रागभाव[3]प्रध्वंसयोश्चातिव्याप्तिस्तदर्थं नित्येष्वेवेत्युक्तम् । तथाप्यात्मत्वमनस्त्वयोर्नित्यद्रव्यगतगुणविशेषेषु चातिव्याप्तिरत उक्तं वर्तन्त एवेति । अनेन कदाचिद्वृत्तिः[4] क्वचिद्वृत्तिश्च[5] व्यावर्त्यते । तेन नित्यद्रव्ये कादाचित्कक्वाचित्कानां ज्ञानादीनामकादाचित्कानामपि क्वाचित्कानां[6] मनस्त्वादीनां व्यवच्छेदः, तेषां कालतो देशतश्चावृत्तेरपि[7] विद्यमानत्वाद्वर्तत एवेत्ययमंशो न संभवतीति भावः । तदलक्षणमित्युक्तम्, तत्र दूषणं श्लोकेन संगृह्णाति—**नित्यद्रव्येति** । यदिदं वर्तत एवेत्ययोगपरिहारतो नित्यद्रव्यैकवृत्तित्वं लक्षणमुक्तं, तन्न लक्षणम् । कुतः । त्वन्मते आत्मत्वमनस्त्वयोरतिव्याप्तेरिति श्लोकयोजना । अद्वैतवादिनो मनसो नित्यत्वं नास्ति नाप्यात्मत्वं जातिरित्यत उक्तं तवेति । संग्रहं विवृणोति—**आत्मत्वमिति** । पूर्ववादी हृदयं शङ्कते—**ननु कालेति** । तर्हि सर्वनित्यद्रव्यवृत्तित्वं किमेकैकविशेषलक्षणं किं वा संभूयमानानाम् । नान्त्यः । अनुगतलक्षणायोगात् । प्रथमे प्राह—**प्रतिविशेषमिति** । नन्वन्त्य एव पक्षः, नचानुगतलक्षणासिद्धिः, अयोगान्ययोगव्यवच्छेदेन नित्यद्रव्यावृत्तित्वानधिकरणत्वे सत्ययोगव्यवच्छेदेन नित्यद्रव्यवृत्तिवृत्तिजातिमत्त्वमिति लक्षणादिति शङ्कते—**यज्जातीयमिति** । **अनङ्गीकरणादिति** । सामान्यादीनां त्रयाणामित्युपक्रम्यासामान्यविशेषवत्त्वमिति प्रशस्तपादैः[8] साधर्म्याभिधानात्, अन्त्यविशेषत्वहानेश्च, जातिमत्त्वे ह्यत्यन्त[9]व्यावृत्तत्वं न स्यात् । अत एवाश्रयस्यापि नात्यन्त[10]व्यावर्तकाः स्युः । ननु यज्जातीयमित्यत्र यदुपाधिकमित्युपाधिसामान्यं विवक्षितमित्याशङ्क्य तस्यैवाव्याप्त्यतिव्याप्तिरहितस्य लक्षणत्वमस्त्ववश्याश्रयणीयत्वात् कृतं तदुपजीविनानेनेति दूषयति—**न तदुपाधिसिद्धाविति** । एतदेव विपक्षे बाधकतर्केण

१ गोत्वसत्तासमवायादिकमित्यर्थः । २ यथा प्रमेयत्वे प्रमेयत्वाङ्गीकारेऽपि न तवात्माश्रयादिकं तथा ममसत्तायां सत्तास्वीकारेपीति भावः । ३ एतयोः समवायिकारणमात्रवृत्तित्वादिति भावः । ४ यत्किञ्चित्कालनिरूपिता वृत्तिरित्यर्थः । ५ यत्किञ्चिद्देशनिरूपिता सेत्यर्थः । ६ मनोमात्रादिनित्यवर्तिनामित्यर्थः । ७ मनस्त्वादीनां कालादिनित्यपदार्थनिरूपितवृत्तित्वाभावस्येत्यर्थः । ८ अत्र तृतीयार्थो वैशिष्ट्यम् । एवमुत्तरत्रापि । ९ स्वतोव्यावृत्तत्वमित्यर्थः । १० स्वरूपतोव्यावर्तका इत्यर्थः ।

तदुपजीविनो लक्षणस्य वैयर्थ्यापातात्, असिद्धौ च लक्षणस्य दुरवधारणत्वात् । एकद्रव्याः स्वभावसन्तो[1] विशेषा इत्यपि न लक्षणम् । एकद्रव्यत्वस्य दुर्निरूपत्वात् । तथाहि ।

किमिदमेकद्रव्यत्वं किमेकत्वसंख्याविशिष्टद्रव्यसमवेतत्वमुताद्विष्ठत्वम् । नाद्यः । द्रव्यनिष्ठसामान्येष्वतिव्याप्तेः, तान्यपि ह्येकत्वसंख्याविशिष्टद्रव्यसमवेतानि स्वभावसन्ति च, सत्तासामान्यरहितत्वात् । नापि द्वितीयः । विकल्पासहत्वात् । तदपि क्वचिद्वृत्तित्वे सत्यन्यावृत्तित्वमुताश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभाववदवृत्तित्वम् । न प्रथमः । प्राचीनदोषानुषङ्गात् । सामान्यान्यपि हि किंचिन्निष्ठत्वे सति तदन्यावृत्तीनि, सर्वत्रावृत्तेः । अत एव न द्वितीयः । सर्वावृत्तित्वेनाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभाववदवृत्तित्वस्यापि सामान्येषु भावात् । स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभाववद्वृत्तित्वानधिकरणत्वं विवक्षितमिति चेन्न । स्वशब्देन विशेषविवक्षायामात्माश्रयप्रसङ्गात् । एतदात्मवृत्तित्वे सत्येतदन्यनित्यद्रव्यावृत्तिरेतद्विशेष इति प्रतिव्यक्तिलक्षणं विवक्षितमिति चेन्न । अन्योन्याश्रयत्वात् । नित्यद्रव्याणां भेदाधिगतिहेतवो विशेषाः परैरभ्युपगम्यन्ते । ततश्च विशेषसिद्धौ नित्यद्रव्याणां भेदाधिगतिस्तत्सिद्धौ च विशेषाधिगतिरिति कथं नान्योन्याश्रयः ।

द्रढयति—**असिद्धौ चेति** । श्रीवल्लभोदयनयोर्लक्षणमनुवदति—**एकद्रव्या इति** । स्वभावसन्तो विशेषा इत्युक्ते सामान्यसमवाययोरतिव्याप्तिरत उक्तं एकद्रव्या इति । एकमेव द्रव्यं आश्रयो येषां नत्ववयविसंयोगादिवदनेकं ते तथोक्ताः । एकद्रव्या इत्येवोक्ते रूपादिगुणकर्मणोरतिव्याप्तिस्तदर्थं स्वभावसन्त इत्युक्तम् ।

तदेतदेकद्रव्यानिरुक्त्या दूषयति—**किमिदमित्यादिना** । एकत्वसंख्यावति वर्तमानत्वे सति स्वभावसत्त्वं द्रव्यगतसामान्येष्वस्तीत्यतिव्याप्तिरित्याह—**द्रव्यनिष्ठेति** । स्वभावसत्त्वे हेतुः—**सत्तासामान्येति** । सामान्यादीनां त्रयाणां स्वात्मसत्त्वमिति भाव्यमिति भावः—अद्विष्ठत्वमिति कोर्थः, क्वचिद्वर्तमानत्वे सति क्वचिद्वर्तमानत्वं द्विष्ठत्वं तदभावोऽद्विष्ठत्वमिति, किंवा स्वाश्रयान्योन्याभाववति वर्तमानत्वं द्विष्ठत्वं तदभावोऽद्विष्ठत्वमिति । नाद्य इत्याह—**न प्रथम इति** । प्राचीनदोषमेवानुषञ्जयति—**सामान्यान्यपि हीति** । सामान्यान्यपि गुणादिषु वर्तमानानि गुणादिष्वेकत्र वृत्तित्वे सति तदन्याभावाद्यवृत्तीनीत्युक्तलक्षणकानीत्यर्थः । अत एवेत्यतिदिष्टं विशदयति—**सर्वावृत्तित्वेनेति** । सामान्यादिष्ववृत्तित्वेन सर्ववृत्तित्वाभावादिति भावः । ननु तादृगवृत्तित्वमात्रमत्र न विवक्षितं, किंतु स्वाश्रयप्रतियोगिकान्योन्याभाववद्वृत्तित्वानधिकरणत्वं, न तत्सामान्येष्वस्ति, तेषामनेकवृत्तित्वेनोक्तरूपत्वाभावादिति शङ्कते—**स्वाश्रयेति** । अत्र स्वशब्देन किं प्रकृतविशेषा गृह्यन्ते यत्किंचिद्वा । द्वितीये त्वसंभवः । प्रथमे विशेषैरेव विशेषलक्षणादात्माश्रयत्वमित्याह—**न स्वशब्देनेति** । एकैकविशेषस्य सर्वनित्यद्रव्यवृत्तित्वासंभवेन यद्दूषणमुक्तं तन्निवृत्त्यर्थं प्रतिविशेषं पृथक्लक्षणं शङ्कते—**एतदिति** । नित्यद्रव्यावृत्तिरेतद्विशेष इत्युक्ते व्याहतिः, अस्मिन्नप्यवर्तनप्रसङ्गात्तन्निवृत्त्यर्थं एतदन्यनित्यद्रव्यावृत्तीत्युक्तम् । तथाप्येतदात्मन्यतिव्याप्तिस्तदर्थमेतदात्मवृत्तित्वे सतीत्युक्तम् । एतदात्मवृत्तिरित्येवोक्तावात्मत्वादिनार्थान्तरता तदर्थमेतदन्यनित्यद्रव्यावृत्तिरित्युक्तम् । अत्र सत्तारहित्यमप्यवगन्तव्यम्[2] । वृत्तिशब्देन समवायस्य च विवक्षा । इतरथा तन्मात्रवृत्त्यन्योन्याभावादौ सुखादौ चातिव्याप्तिप्रसङ्गात् । अन्योन्याश्रयं विवृणोति—**नित्येति** । तथाहि । अनित्यद्रव्याणामाश्रयविशेषैरेव[3] व्यावृत्तिसिद्धेर्न तेषु विशेषसद्भावे प्रमाणं, गुणकर्मणोरपि स्वाश्रयविशेषैरेव व्यावृत्तिसिद्धेः, सामान्यमात्राश्रयत्वाच्च, तेषु न विशेषसिद्धौ किंचिदस्ति प्रमाणं, नित्यानामपि विभिन्नलक्षणानां पार्थिवाप्यपरमाण्वादीनां पार्थिवत्वादिनैव व्यावृत्तिरित्यतस्तुल्यलक्षणनित्यद्रव्यव्यावृत्तिहेतवो विशेषाः स्वीक्रियन्ते । एवं च सति तादृग्विशेषसिद्धावेतदात्मसिद्धिरेतदात्मज्ञप्तौ च विशेषज्ञप्तिरिति परस्पराश्रयत्वमित्यर्थः ।

---

१ स्वरूपेणैव सद्रूपा नतु सत्तावन्त इति भावः । २ तेन तन्मात्रवृत्तिसुखादौ नातिव्याप्तिरिति भावः । ३ स्वगतविशेषणैरित्यर्थः ।

अन्यत एव चेद्भेदाधिगमस्तदा विशेषाधिगमो व्यर्थः स्यात् । आत्मत्वमनस्त्वातिरिक्तत्वे सति नित्यमात्रसमवेतः सत्तारहितो विशेष इत्यपि न लक्षणम् । परममहत्त्वसामान्येतिव्याप्तेः । अस्ति हीदं परममहदिदं परममहदित्यनुवृत्तप्रत्ययबोध्या परममहत्परिमाणेषु परममहत्त्वं जातिः ।

नच तत्र व्यञ्जकाभावः । नित्यमहत्परिमाणस्यैव तद्व्यञ्जकत्वात् । तर्हि तेनैव परममहद्व्यवहारोपपत्तौ व्यर्था जातिकल्पनेति च न वाच्यम् । व्यञ्जकमादाय जातिनिरासे गोत्वादेरपि प्रत्याख्यानप्रसङ्गात् । नचैवं परमाणुत्वजातेरभ्युपगमप्रसङ्गः । तत्र पृथिवीत्वादिना परापरभावस्यानिरूपणात् । यदि पृथिवीत्वं परं, तर्हि परमाणुत्वस्य पृथिवीत्वाव्यभिचारात्सलिलादिपरमाणुषु परमाणुत्वं न स्यात्, अथापरं तर्हि परमाणुत्वस्य परत्वे पृथिवीत्वं परमाणुत्वं न व्यभिचरेदिति सर्वा पृथिवी परमाणुरेव स्यात्, तेन न परमाणुत्वं जातिः, नचैवमत्र बाधकमस्तीति परममहत्त्वजातौ भवेदेवातिव्याप्तिः । नित्यमात्रसमवेतत्वं च किंचि-

---

अथानुमानादिप्रमाणान्तरेणैतदात्मादिरूपनित्यद्रव्यव्यावृत्त्यधिगतिस्तर्हि विशेषकल्पनं मुधा । नच योगिनां प्रत्यक्षतया व्यावृत्त्यधिगत्यर्थं तत्कल्पनम् । पृथक्त्वेनैव तदुपपत्तेर्वक्ष्यमाणत्वादित्यभिसन्धिराह—**अन्यत एव चेदिति** । किंचैतदात्मविशिष्टस्यैतल्लक्षणमुपलक्षितस्य वा । आद्ये विशेषणासिद्धिः । न ह्येतदात्मविशिष्टस्यैतदात्मवृत्तित्वं संभवति, अंशत आत्माश्रयत्वप्रसङ्गात् । द्वितीये त्वसंभव, एतदात्मोपलक्षितस्याप्येतदात्मवृत्तित्वाभावात्, तत्कस्य हेतोः, तदपि ह्येतदुपलक्षितत्वविशिष्टं तदुपलक्षितं वा स्यात् । अन्त्येऽनवस्था । आद्ये फलतो विशेषणपक्षान्न विशेष इति । शिवादित्यमिश्रोक्तलक्षणमुद्भाव्य दूषयति—**आत्मत्वेति** । सत्तारहितो विशेष इत्युक्ते समवायाभावयोरतिव्याप्तिस्तदर्थं समवेत इत्युक्तम् । तथापि सामान्येतिव्याप्तिस्तदर्थं नित्यमात्रेत्युक्तम् । तथाप्यात्मत्वमनस्त्वयोरतिव्याप्तिरत उक्तमात्मत्वमनस्त्वातिरिक्तत्वे सतीति । सत्तारहित इति द्व्यणुकादिव्यवच्छेदः । तदेतदतिव्याप्त्या दूषयति—**परममहत्त्वेति** । ननु परममहत्त्वं नाम न सामान्यमस्ति प्रमाणाभावादिति, तत्राह—**अस्तीति** । अनुवृत्तप्रत्ययस्यासति बाधके जातिविषयत्वमिति हि त्वदङ्गीकारः, सचात्राप्यस्तीत्यर्थः । परममहत्परिमाणं महत्त्वावान्तरजातिमन् महत्परिमाणत्वाद्धस्तवितस्त्यादिपरिमाणवदित्यनुमानादपि तत्सिद्धिरवगन्तव्या ।

ननु नात्र नियतव्यञ्जकमस्ति, नित्यपरिमाणत्वस्य पारिमाण्डल्यसाधारण्यादिति, तत्राह—**नच तत्रेति** । न नित्यपरिमाणत्वं व्यञ्जकमपि तु नित्यमहत्परिमाणत्वमिति भावः । ननु तर्हि तेनैव व्यञ्जकेनानुवृत्तव्यवहारसिद्धावधिकजातिकल्पना मुधेति तत्राह—**तर्हीति** । आभाससमानयोगक्षेमतामाशङ्क्य परिहरति—**नचैवमिति** । तत्र जातिसङ्करप्रसङ्गो बाधकः, नेह तथास्ति किंचिदित्याह—**तत्रेति** । परापरभावाभावमेव विवृणोति—**यदीति** । पृथिवीत्वस्य परत्वे तन्न्यूनवृत्तेः परमाणुत्वस्य तद्रहितसलिलपरमाणुषु वृत्तिर्न स्यात्, अस्ति च तदित्यर्थः । परमाणुत्वस्य परत्वे दूषणमाह—**अथापरमिति** । परमाणुत्वस्य परत्वेन तन्न्यूनवृत्तेः पृथिवीत्वस्य तद्रहितद्व्यणुकादिषु वृत्तिर्न स्यादित्यर्थः । समुदायदूषणमुक्त्वाऽवयवानिरूपणादपि दूषयति—**नित्यमात्रेति** । एकनित्यवृत्तित्वं सर्वनित्यवृत्तित्वं वा विवक्षितम् । आद्ये सर्वविशेषाव्याप्तिः । सर्वविशेषाणां एकनित्यद्रव्यवृत्त्यभावात् । द्वितीये न क्वापि संभवः । एकैकविशेषस्य सर्वनित्यद्रव्यावृत्तेरिति खण्डलकार्थः । एकनित्यद्रव्यवृत्तित्वमपि किमेकत्वनित्यत्वविशिष्टद्रव्यवृत्तित्वं तदुपलक्षितद्रव्यवृत्तित्वं वा द्रव्यमात्रवृत्तित्वं वा । आद्ये संख्यानित्यत्वयोरपि विशेषाधारत्वप्रसङ्गादसंभवि लक्षणम् । द्वितीयतृतीययोस्तु द्रव्यमात्रवृत्तित्वं स्यादुपलक्षणस्य कार्यानन्वयात् । तथाच सर्वद्रव्यसामान्येऽतिव्याप्तिः । तथा सत्ताविशिष्टे तज्ज्ञा-

---

१ आदिना परममहत्परिमाणादिसंग्रहः । २ जलत्वादीति शेषः । ३ विशेषाधारद्रव्यविशेषणयोरित्यादिः ।

न्नित्यसमवेतत्वं सर्वनित्यसमवेतत्वं वा । उभयथापि लक्षणस्याव्याप्तिः । सर्वेषां विशेषाणां एकनिष्ठत्वाभावाच्च । किं चात्र प्रमाणम् ।

समानजातिगुणकर्मकार्याः परमाणवोऽन्योन्यव्यावर्तकधर्मसमवायिनः द्रव्यत्वाद्द्रवादिवत् । तथा 'सत्ता सामान्यसमवायातिरिक्तभावासंसर्गिणी जातित्वाद्गोत्ववत्'दिति लीलावतीकारोन्नीतमनुमानं प्रमाणमिति चेन्मैवम् । आद्यप्रयोगे पृथक्त्वेन सिद्धसाधनत्वात् । नच वाच्यं पृथक्त्वस्य पृथक्त्वान्तरसदृशत्वान्न ततो व्यावृत्तत्वबुद्धिसिद्धिः । याहि यतो व्यावृत्तिबुद्धिः सा न तत्सदृशधर्मकार्या, यथाश्वात्कुञ्जरस्य । तदणोरपि नाण्वन्तराद्व्यावृत्तबुद्धिः सदृशधर्मकार्येति । अयं विशेषोयं च विशेष इति विशेषेष्वपि सदृशबुद्धेः

नसुखादावतिव्याप्तिः, तेषामप्युक्तलक्षणवत्त्वात्, सत्ताश्रयत्वं तत्रास्तीति चेन्नूनं बधिर इव भवानाभाति, कथमन्यथा सत्ताविशिष्ट इति विशेषणं शृण्वतः शङ्का स्यात् । नहि सत्ताविशिष्टेपि सत्तास्ति, अंशत आत्माश्रयप्रसङ्गादिति । नच नित्यत्वानधिकरणासमवेतत्वं तदिति वाच्यम् । नित्यमात्रनिष्ठकार्यप्रतियोगिकप्रागभावप्रध्वंसयोर्व्यभिचारात् । नच भावत्वविशेषणम् । पूर्वोक्तजातावतिव्याप्तेः । किंच किमेतैर्लक्षणैर्लक्ष्यं, द्रव्यादिपञ्चकमुतातिरिक्तम् । नाद्यः । असिद्धेः । नान्त्यः । तत्र प्रमाणाभावेनासिद्धत्वादित्यभिसंधिराह—**किंचात्र प्रमाणमिति ।**

श्रीवल्लभीयमनुमानद्वयं शङ्कते—**समानेति ।** अत्र च जातिभिर्गुणैः कर्मभिस्तदारब्धकार्यैश्च व्यावर्तकैरर्थान्तरतापरिहारापत्तेः समानताग्रहणम् । निरवयवद्रव्यत्वादिभिर्घटादिव्यावर्तकैरर्थान्तरतापरिहारायान्योन्येत्युक्तम् । गवादिषु च गोत्वादिना साध्यप्रसिद्धिः । **तथा सत्तेति ।** भावासंसर्गिणीत्युक्ते सामान्यसमवायासंसर्गित्वसाधनेन तत्सिद्धिपर्यवसानादर्थान्तरता तथाऽसंसर्गिणीत्युक्तेऽभावासंसर्गित्वपर्यवसायितयार्थान्तरता तदुभयनिवृत्त्यर्थं सामान्यसमवायातिरिक्तभावासंसर्गिणीत्युक्तम् । यस्माच्च भावात्सा व्यावर्त्यते सोन्त्यविशेषः । द्रव्यादित्रयासंसर्गित्वस्य व्याघातादिति । दूषयति—**मैवमित्यादिना ।** अत्र किमयोगिनः प्रतिव्यावर्तकधर्मसमवायित्वं विवक्षितं योगिनः प्रति वा । नाद्यः । तेषां परमाणुसाक्षात्काराभावात् । द्वितीये तु योगिनः परमाणुव्यावृत्तिज्ञानमेव कुतः सिद्धं येन व्यावर्तकधर्मापेक्षा । अथ ब्रूयात्समानजातिगुणकर्मकार्याः परमाणवोऽन्योन्यव्यावर्तकसमवायिधर्मविशिष्टबुद्धिविषया द्रव्यत्वाद्घटवदिति, तत्राह—**पृथक्त्वेनेति ।** तदाह पतञ्जलिः योगिविवेकजज्ञानविषयं दर्शयन्पृथक्त्वेदूषणावसरे—'तत्रापि देशलक्षणभेदो मूर्तिव्यवधिः जातिभेदश्चान्यत्वधीहेतु'रिति । तत्त्वसारटीकाकारोपि—'इति सर्वभेदप्रत्ययस्यान्यथासिद्धेर्नान्त्यविशेषकल्पने'ति 'भूतचरेण देहसंबन्धेन मुक्तात्मभेदो योगिबुद्धिगम्य उन्नेय' इति च । इममपि दोषं स एव परिजहार यत आह 'नच पृथक्त्वादिकमेव परमाण्वन्तरात्परमाणोर्व्यावर्तकबुद्धिजनकमस्तु, तस्य परमाण्वन्तरवृत्तिपृथक्त्वादिना सदृशत्वात् । या हि यतो व्यावृत्तिबुद्धिः सा न तत्सदृशधर्मकार्या यथाश्वात्कुञ्जरस्य । तदणोरपि नाण्वन्तराद्व्यावृत्तिस्तत्सदृशधर्मकार्ये'ति । तदेतदनूद्य निराचष्टे—**नच वाच्यमित्यादिना । न तत्सदृशेति ।** तद्धर्मसदृशः धर्मस्तत्सदृशधर्मः । नच वाच्यमित्युक्तं तत्र हेतुमाह—**अयं विशेष इति ।** एतेन नित्य-

१ एतदसमवायिनीत्यर्थः । २ समाधत्ते तदणोरपीत्यादिना । ३ ज्ञानस्येति शेषः । ४ विशेषलक्षणमित्यर्थः । ५ परममहत्त्वेत्यर्थः । ६ पूर्वोक्तयुक्त्यादूषितत्वेन लक्षणानामित्यादिः । ७ यद्भावासंसर्गित्वं सत्तायां साध्यते इत्यर्थः । ८ न तत् सत्तायां साध्यते इति भावः । ९ प्रकारान्तरेण योगिनः प्रति विशेषं साधयेदित्यर्थः । १० अन्योन्यव्यावर्तको यः समवायी धर्मः तद्विशिष्टा ये परमाण्वादयः तद्विषया या व्यावृत्तिबुद्धिस्तद्विषया इत्यर्थः । ११ जातिलक्षणदेशैरन्यतानवच्छेदात्तुल्ययोस्ततः प्रतिपत्तिरिति सूत्रशेषभाष्ये व्यास इत्यर्थः । १२ विशेषदूषणावसरे इति ज्ञेयम् । १३ अत्र वाक्ये लक्षणं चिह्नं मूर्तिः संस्थानं देहो वा व्यवधिर्व्यवधानमित्यर्थः । १४ भाष्यव्याख्याने वाचस्पतिरित्यर्थः ।

स्वीकारात् । द्वितीयोऽपि प्रयोगः 'आश्रयासिद्धिदुष्टत्वादप्रसिद्धविशेषणात् । प्रमाणतामश्नुवीत न प्राभाकरभाट्टयोः ॥ १३ ॥ सत्ताजातेरनङ्गीकारात्प्राभाकरं प्रत्याश्रयासिद्धिरुदिता । एवं समवायस्य चानङ्गीकाराद्भाट्टं प्रति समवायातिरिक्तभावासंसर्गिणीत्यप्रसिद्धविशेषणः पक्षः । विशेषाख्यभावानभ्युपगमेपि तदसंसर्गित्वसिद्धेरर्थान्तरता च । किंच सामान्यसमवायातिरिक्तभावशब्देन द्रव्यगुणकर्माण्यभिधीयन्ते किं वा विशेषा भावमात्रं वा । नाद्यः । अपसिद्धान्तापातात् । सत्ताया द्रव्यगुणकर्मसु वृत्तेः स्वयमङ्गीकृतत्वात् । न द्वितीयः । विशेषाणामद्याप्यसिद्धेरप्रसिद्धविशेषणत्वात् । नापि तृतीयः । विकल्पासहत्वात् । असंसर्गित्वपदेन किमसंसर्गितामात्रं विवक्षितमुत संसर्गित्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वम् । नाद्यः । सिद्धसाधनत्वात्, अतीतानागतव्यक्तिभिः सत्ताया अप्यसंसर्गित्वस्वीकारात् । नापि द्वितीयः । दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्, गोत्वस्यापि किंचिद्भावसंसर्गित्वेन तदत्यन्ताभावाधिकरणत्वाभावात् । आकाशं गुणसामान्यव्यतिरिक्तसमवायि द्रव्यत्वाद्घटवदितिमानमनोहरकारोक्तमनुमानान्तरमस्तीति चेन्मैवम् । प्राभाकरं प्रति शक्त्या सिद्धसाधनत्वात्, तेन शक्तेर्गु-

---

द्रव्यव्यावृत्तिहेतवोन्त्यविशेषा इत्यपि लक्षणं प्रतिक्षिप्तम् । द्वितीयोपि प्रयोग इत्यस्य प्रमाणतां नाश्नुवीतेत्युत्तरश्लोकस्थपदेनान्वयः । तत्र हेतुभूतानि दूषणानि श्लोकेन संगृह्णाति—**आश्रयेति** । आश्रयासिद्ध्यप्रसिद्धविशेषणतयोर्यथायथं प्राभाकराणां भाट्टानां च संबन्धः । इदमेव दूषणद्वयं विवृणोति—**सत्ताजातेरित्यादिना** । सर्वसाधारणं चार्थान्तरत्वं दूषणमाह—**विशेषाख्येति** । सामान्यसमवायातिरिक्तभावासंसर्गित्वं साध्यमानं न नियमेन तत्सत्तां साधयति, तदभावेपि तदसंसर्गित्वोपपत्तेः । नहीदमसंसर्गित्वं नाम विभागः येन समवायिकारणतया तत्रापि सत्त्वमपेक्षेत । नच तदसंसर्गित्वस्य तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वस्य धर्म्यपेक्षेति वाच्यम् । अत्यन्तासतोपि प्रतियोगित्वधर्मित्वयोरुपपत्तेरिति भावः । भङ्ग्यन्तरेणाप्रसिद्धविशेषणतामाह—**किंचेति** । अपसिद्धान्तापत्तिमेव दर्शयति—**सत्ताया इति** । **अङ्गीकृतत्वादिति** । द्रव्यादीनां त्रयाणां सत्तासंबन्ध इति भाष्यमतस्तादृशभावात्सत्ताया व्यावृत्तिसाधनमयुक्तमिति भावः । ननु न विशेषात्मकभावादसंसर्गित्वं साधयामो येनाप्रसिद्धविशेषणता, अपित्वविवक्षितविशेषाद्भावमात्रादिति तृतीयं पक्षं दूषयति—**नापि तृतीय इति** । भावासंसर्गिणीत्यत्रासंसर्गित्वं संसर्गित्वाभावमात्रं किंवा संसर्गित्वात्यन्ताभाव इति विकल्प्याद्यं दूषयति—**नाद्य इति** । तामेव विवृणोति—**अतीतेति** । भावमात्रादसंसर्गित्वमात्रं हि सत्तायाः सिसाधयिषितं, तच्चातीतादिभ्यः सिद्धमिति न विशेषसिद्धिः, सिद्धसाधनं चेदमर्थान्तरत्वम् । साध्यवैकल्यमेव दर्शयति—**गोत्वस्यापीति** । बाधश्च द्रष्टव्यः । किंच सत्ता सामान्यसमवायविशेषातिरिक्तभावासंसर्गिणी जातित्वाद्गोत्ववदित्यनुमानसंभवादाभाससमानयोगक्षेमत्वं, विपक्षे बाधकतर्काभावाच्छङ्कितप्रयोजकता च । मानमनोहरकारीयमनुमानं शङ्कते—**आकाशमिति** । एतच्च तदीयविवादपदविवरणम् । एतच्च विभुद्रव्यमात्रोपलक्षणम् । समवायीत्युक्ते शब्दादिगुणस्य सामान्यस्य च समवायित्वेनार्थान्तरता तदर्थं गुणसामान्यव्यतिरिक्तेत्युक्तम् । घटे च कर्मणा साध्यसिद्धिः । आकाशे च तदभावाद्विशेषसिद्धिः । अस्यार्थान्तरत्वमाह—**मैवमिति** । शक्तिः पदार्थान्तरमिति हि गुरूणां मतं, तत्समवायित्वप्रयुक्तं च दूषणमाह—

---

१ सामान्यसमवायातिरिक्तभावद्रव्यादित्रयप्रतियोगिकसमवायाभाववत्त्वसिद्धेरित्यर्थः । अतो न व्याघातो न वा विशेषसिद्धिरिति बोध्यम् । २ विशेषा इति द्वितीयो विकल्पः । भावमात्रं वेति तृतीयः । ३ द्रव्यादित्रयानुयोगिकसमवायप्रतियोगित्वस्य सत्तायां स्वीकारादिति भावः । ४ गोसमवेतत्वेनेत्यर्थः । ५ द्वन्द्वसमासः । ६ सदृशानां तेषां पृथक्त्ववद् व्यावर्तकत्वाभावादिति भावः । ७ विशेषस्यापीत्यर्थः । यदि असंसर्गित्वं विभागः स्यात्तदा तत्समवायिकारणतया विशेषस्य सत्त्वमपेक्ष्येतेत्यर्थः ।

णसामान्यव्यतिरिक्तायाः[1] वियदाश्रयताश्रयणात् । समवायमनभ्युपगच्छतोर्भाट्टवेदान्तिनोरप्रसिद्धविशेषणत्वात्, वेगवत्त्वोपाध्युपहतत्वाच्च । तस्मान्न विशेषलक्षणमपि साधु । नापि समवायलक्षणम् । तथाहि । अयुतसिद्धानामाधार्याधारभूतानामिहप्रत्ययहेतुर्यः संबन्धः स समवाय इति समवायलक्षणपरं परेषां भाष्यम् । अस्य चायमर्थः । युतसिद्धिरुभयोरपि संबन्धिनोः परस्परपरिहारेण पृथगाश्रयाश्रयित्वं, सा ययोर्नास्ति तावयुतसिद्धौ, तयोः संबन्धः समवायः यथा तन्तुपटयोः । तत्र यद्यपि तन्तवः स्वारंभकावयवाश्रितास्तथापि पटस्य तन्त्वाश्रितत्वान्न द्वयोः परस्परपरिहारेण पृथगाश्रयाश्रयित्वम् । तेनानित्यानां[3] द्वयोः पृथगाश्रयाश्रयित्वं युतसिद्धिः, अयुतसिद्धिस्तु तद्विपरीता । नित्यानां तु पृथग्गमनयोगित्वं युतसिद्धिस्तद्विपरीतायुतसिद्धिः । यथाकाशद्रव्यत्वयोः । तत्रायुतसिद्धयोः संबन्ध इत्येतावति लक्षणे सुखस्य धर्मस्य च कार्यकारणभावसंबन्धोपि समवायः स्यात् । आत्मैकाश्रिततया तयोरयुतसिद्धत्वात्तदर्थमाधार्याधारभूतानामिति पदम् । एवमप्याकाशस्याकाशपदस्य च वाच्यवाचकसंबन्धः समवायः स्यात्तन्निवृत्त्यर्थमिहप्रत्ययहेतुरिति पदम् । नहि तस्मात्संबन्धादिहेदमिति बुद्धिर्जायते । केवलाकाशस्यैव प्रतीतेः । आधार्याधारभूतानामिहप्रत्ययहेतुरित्येतावति लक्षणे कुण्डबदरसंबन्धेऽतिव्याप्तिस्तन्निवृत्त्यर्थमयुतसिद्धानामिति पदम् । "न समस्तमेवेदं समवायलक्षण"मिति

भाट्टेति । व्याप्यत्वासिद्धिमाह—**वेगवत्त्वेति** । इदमप्याभाससमानयोगक्षेमं, शक्यतेऽनुमातुं आकाशं गुणसामान्यविशेषव्यतिरिक्तसमवायि द्रव्यत्वाद्घटवदिति । यं च समवायमवलम्ब्यामुकसमवाय्यमुकसमवायीति निर्गलं जल्पसि सोपि समवायो दुर्निरूप इत्याह—**नापि समवायेति** । तत्र प्रशस्तपादोक्तं लक्षणमनुवदति—**तथाह्ययुतसिद्धानामिति** । भाष्यं व्याचक्षाणः कृत्स्नस्य तस्य लक्षणपरतां दर्शयति—**अस्य चायमर्थ इति** । तत्रायुतसिद्धेः युतसिद्धिज्ञानाधीनत्वं तावद्दर्शयति—**युतसिद्धिरिति** । ननु कथं तन्तुपटयोरयुतसिद्धिः, यावता पटसंबन्धिव्यतिरेकेण तन्तूनां स्वावयवाश्रितत्वमिति, तत्राह—**तत्र यद्यपीति** । उभयोः पृथगाश्रयाश्रितत्वं युतसिद्धिः । नचेह तथात्वं पटस्य संबन्धितन्तुव्यतिरिक्तानाश्रितत्वादित्यर्थः । फलितमाह—**तेनेति** । द्वयोरपि संबन्ध्यतिरिक्ताश्रयाश्रयित्वं, युतसिद्धिस्तद्विपरीता अयुतसिद्धिरित्यर्थः । नन्वियं चेद्युतसिद्धिर्गतं तर्हि परमाणूनां युतसिद्ध्या, भवितव्यं च तया, इतरथा परमाण्वोः संयोगाभावेन द्व्यणुकादिकार्यानारम्भप्रसङ्गात्, सदातनभावप्रसङ्गात् द्व्यणुकादेः, अयुतसिद्धपरमाणुसंबन्धस्य सदातनत्वादित्यत आह—**अनित्यानामिति** । का तर्हि नित्यानां परमाणुमनसामाकाशादिभिः परस्परं च युतसिद्धिरिति तत्राह—**नित्यानां त्विति** । **यथाकाशद्रव्यत्वयोरिति** । नहि तत्रान्यतरस्यापि पृथग्गतिमत्त्वमस्ति, यथाकाशपरमाण्वोरिति भावः । उक्तश्चायं विभागस्तदीयभाष्ये । सा पुनर्द्वयोरन्यतरस्य वा पृथग्गतिमत्त्वम्, इयं तु नित्यानां, अनित्यानां तु युतेष्वाश्रयेषु[4] समवायो युतसिद्धिरिति । इदानीं श्रीधराचार्यरीत्या विशेषणानामुपयोगं दर्शयति—**तत्रेत्यादिना** । ननु कथं सुखधर्मयोरयुतसिद्धिरिति तां दर्शयति—**आत्मैकेति** । उभयोः परस्परानाश्रयत्वे सति परस्पराश्रयातिरिक्ताश्रयत्वं हि युतसिद्धिस्तद्राहित्यं चानयोरस्तीति भावः । इदं तु चिन्त्यम् । कथमनयोः परस्पराश्रयातिरिक्तानाश्रययोरयुतसिद्धिरिति । द्वयोः पृथगाश्रयाश्रयित्वाभावस्यैवायुतसिद्धत्वोपपत्तौ परस्पर[5]परिहारविशेषणवैयर्थ्यात् । नच नित्यरीत्या, अनित्यत्वात् । तृतीयविशेषणकृत्यमाह—**एवमपीति** । अस्याकाशतद्वाचकाकाशादिपदयोरयुतसिद्धिराधाराधेयभावश्चाकाशविशेषगुणत्वात्तस्येति

---

१ शब्दाद्यनुकूलायाः समवायेनेति शेषः । २ दृष्टान्ते साध्यव्यापकता । पक्षे साधनाव्यापकता । ३ निर्धारणे षष्ठी । तयोः । ४ पृथग्भूतेष्वित्यर्थः । ५ परस्परानाश्रयत्वे सतीति विशेषणेत्यर्थः ।

कन्दलीकारः । तदसत् । 'न स्यादयुतसिद्ध्यादि समवायस्य लक्षणम् । विशेषणविशेष्यत्वसंबन्धे व्यभिचारतः ॥ १४ ॥' इह भूतले घटाभाव इति विशेषणविशेष्यभावलक्षणेपि संबन्धे लक्षणस्यातिव्याप्तिः । अस्ति हि तत्रायुतसिद्धिर्भूतलघटाभावयोः, भूतलस्य स्वावयवाश्रितत्वेप्यभावस्य भूतलातिरिक्ताश्रयाभावात्[1] । अस्तिचाधार्याधारभाव इहप्रत्ययश्च । अथ भावयोरीदृशः संबन्धः समवायः, तथापीह पटे रूपसमवायो रूपसमवायवान्पट इति विशेषणविशेष्यभावे लक्षणस्यातिव्याप्तिः । उक्तलक्षणस्य तत्रापि संभवात् । अथ गुणगुणिनोः क्रियाकारकयोरवयवावयविनोर्जातिजातिमतोर्विशेषतद्वतोश्च यः संबन्ध उक्तरूपः[2] समवाय इति चेन्न । तेषामेवान्योन्यविशेषणविशेष्यभावेतिव्याप्तेः ।

तत्र समवायस्यैवेहप्रत्ययहेतुत्वं नेतरस्येति चेन्न । एवमपीहाकाशे शब्द इत्यत्रेहशब्दस्या-

---

भाषः । इत आरभ्यासिद्धान्तोपक्रमं[3] निगदव्याख्यातम् । **कन्दलीकार इति** । किरणावलीकारपक्षे हि न समस्तमिदं भाष्यं लक्षणम्, अपि त्वयुतसिद्धानां संबन्ध इत्येतावत् । तेन च नित्यः संबन्ध इति लक्षणमुक्तं भवति । **इहप्रत्ययहेतुरिति** च तत्र प्रमाणोपन्यासः । इहप्रत्ययस्य च निर्विषयत्वेनासंभवपरिहारायाधाराधेयभूतानामिति विषयनिर्देश इति भाष्ययोजनेति भावः । तदेतद्दूषयति—**तदसदिति** । अयुतसिद्धिं पुरस्कृत्य यदिदं लक्षणमुक्तं तन्न स्यात् । कुतः । विशेषणविशेष्यत्वसंबन्धे व्यभिचारादिति श्लोकयोजना । उत्तरार्धं विवृणोति—**इह भूतल इति** । ननु यद्यपि तयोराधाराधेयभावः प्रतीयते, तथापि कथमयुतसिद्धिरिति, तत्राह—**अस्तिहीति** । अन्यतरस्य पृथगाश्रयाश्रयित्वाभावे भवत्येवायुतसिद्धिरिति भावः । निगदव्याख्यानेन ग्रन्थेन लक्षणविशेषं तत्र वर्तयति—**अस्ति चेति** । विशेषणान्तरं शङ्कते—**अथेति** । तथापि भाव[4]रूपगुणगुण्यादिनिष्ठसमवायसमवायिगतविशेषणविशेष्यभावेतिव्याप्तिरित्याह—**तथापीति** । शङ्कते—**अथ गुणगुणिनोरिति** । क्रियाकारकयोः, कर्मतद्वतोरित्यर्थः । ननु किमनेनाधिकरणमाशङ्क्यते[5], यावतात्रैव पूर्वमप्यतिव्याप्तिरुदीरितेति, सत्यम् । दुष्टोस्याभिप्रायः । सचाभिप्रायदोषोनन्तरमेवाविर्भविष्यति । पञ्चसु हि स्थलेषु समवायसंभवस्तदेतेषूक्तविधः संबन्धः समवायो, विशेषणविशेष्यभावस्त्वतिरिक्तेष्वपि व्यवहारप्रसवितेति नातिव्याप्तिरिति भावः । तथाप्युक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यमिति परिहरति—**न तेषामेवेति** ।

योसावभिप्रायदोषः पूर्वमुद्धृतस्तमुद्गिरन्पर्यनुयुङ्क्ते—**तत्र समवायस्यैवेति** । यद्यपीहपटे रूपमित्यादौ विशेषणविशेष्यभावोप्यस्ति, तथापि नासाविहप्रत्ययहेतुः, तत्कस्य हेतोः, अमुख्यत्वात् । औपचारिकः खल्वयं विशेषणविशेष्यभावः संबन्धः । नच मुख्यसंभवेप्यौपचारिकाश्रयणं युक्तम् । न खलु बलवर्मणि क्रौर्यशौर्यरोषविस्तृततरोन्नद्धस्कन्धादिगुणयोगात्सिंहशब्दः प्रवृत्तः सिंहेपि तन्निमित्तः प्रयुज्यते, अस्ति हि तदिति, तस्मात्समवाय एव तत्र हेतुरिति । अत्र तावदिदं वक्तव्यम् । कथं विशेषणविशेष्यभावस्यौपचारिकत्वमिति । नियामकत्वं वा संबद्धबुद्धिजनकत्वं वा संबन्धत्वं, तच्च सर्वं संयोगादिभ्यो विशेषणविशेष्यभावस्य न विशिष्यते । नच मूलसंबन्धापेक्षत्वादौपचारिकत्वम् । संयोगस्यापि तथात्वप्रसङ्गात्[6] । नच मूलसंबन्धाभावादौपचारिकत्वम् । सर्वत्रासिद्धेः[7], समवायेपि तथाभावप्रसङ्गाच्च । तदेतदपिना सूचयन्दूषणान्तरमाह—**एवमपीति** ।

---

१ अधिकरणभेदेनाभावभेद इतिमतेनेदम् । भेदाभावपक्षेऽपि भूतलेऽवर्तमानत्वे सति अन्यत्रवृत्तित्वाभावादेवमुक्तम् । २ इहप्रत्ययहेतुरित्यर्थः । ३ सिद्धान्तारम्भं मर्यादीकृत्येत्यर्थः । ४ इह पटे रूपसमवाय इत्यत्र गुणिनिष्ठः समवायगतो विशेषणविशेष्यभावः । उत्तरत्र तु समवायिगतो गुणनिष्ठः स इति बोध्यम् । रूपावेशिष्टसमवायस्य विशेषणत्वे रूपस्यापि तत्त्वादिति भावः । ५ अधिकमाशङ्क्यते इति पाठो भाति । ६ संयोगस्य समवायरूपमूलसंबन्धसापेक्षत्वम् । विशेष्यविशेषणभावस्य तु न तथेति भावः । ७ विशेष्यविशेषणभावस्यापि मूलभूतो वृत्तित्वनियमकः स्वरूपसंबन्धोऽस्त्येवेति मूलसंबन्धाभावोऽसिद्ध इति भावः । विशेष्यविशेषणभावोक्तरीत्या समवायस्यापि औपचारिकत्वप्रसङ्गश्चेति भावः ।

काशस्य च वाच्यवाचकसंबन्धे इहप्रत्ययहेतावतिव्याप्तेस्तादवस्थ्यात्। तत्र हि गुणगुणिनोराधार्याधारभूतयोरयुतसिद्धयोरिहप्रत्ययहेतुरिहेतिशब्दाकाशयोरस्ति वाच्यवाचकलक्षणः संबन्धः। किंचाधार्याधारभूतानामिति व्यर्थं विशेषणम्। अयुतसिद्धयोरिहप्रत्ययहेतुः संबन्ध इत्येतावत्यपि लक्षणे भवतामव्याप्त्यतिव्याप्त्यभावात्, अनाधार्याधारभूतयोरिहप्रत्ययस्यैवानुदयात्। अस्तु तर्ह्येतावल्लक्षणमिति चेन्न। तत्रापि प्रागुक्तवाच्यवाचकसंबन्धेऽतिव्याप्तेः।

भवतु तर्ह्यर्वाचीनमतानुसारेण नित्यः संबन्धः समवाय इति लक्षणमिति चेन्न। विशेषणविशेष्यभाव एव व्यभिचारात्। सोऽनित्यः प्रतियोगिनोरनित्यत्वादिति चेत्तथापि नित्यप्रतियोगिकविशेषणविशेष्यभावे[१] व्यभिचारस्य तुल्यत्वात्, प्रतियोगिनोरनित्यत्वेन[२] संबन्धानित्यत्वापादनस्य समवायेपि समानत्वाच्च। भावरूपत्वे[३] सतीति विशेषणादयमदोष इति चेन्न। अजसंयोगे व्यभिचारात्। स एव नास्तीति चेन्मैवम्। प्रमाणसिद्धत्वात्, आकाशमात्मना संयुज्यते संयोगित्वाद्घटवत्। नच क्रियावत्त्वमूर्तत्वादिरुपाधिः। तद्व्यतिरेकेऽसंयो-[४]

यद्यप्याकाशवाचकपदमात्रवाच्यवाचकभावस्येहप्रत्ययहेतुत्वं नास्ति तथापीहाकाशे शब्द इत्यत्रेहशब्दस्याकाशस्य च वाच्यवाचकसंबन्धेतिव्याप्तिः स्यादित्यर्थः। एतदेव विवृणोति—**तत्र हीति**। **गुणगुणिनोरिति**। इहेतिशब्दाकाशयोरित्यर्थः। नच तत्रापि समवाय एवेहप्रत्ययहेतुर्न वाच्यवाचकभाव इति वचनीयम्। तथा सति अगृहीतसंगतिकानामपीहेति पदश्रवणादिहेति बुद्ध्युदयप्रसङ्गात्, अस्ति हि समवाय इति। किंचाधाराधेयभूतानामिति विशेषणं व्यर्थम्। इहप्रत्ययहेतुरित्यनेनैवाधार्याधारभावस्यापि सिद्धत्वादित्याह—**किंचेत्यादिना**। उत्तरौ चोद्यपरिहारौ विशदौ।

लक्षणान्तरं शङ्कते—**भवत्विति**। एतच्चैतद्भाष्यार्थतयोदयनेन समर्थितं लक्षणं, तदेव श्रीवल्लभवादिवागीश्वरसर्वदेवानां संमतं लक्षणम्। अत्र च संयोगव्यवच्छेदाय नित्यग्रहणम्। आत्मादिव्यवच्छेदाय संबन्धग्रहणम्। ननु न विशेषणविशेष्यभावे लक्षणप्रसक्तिः, तस्य नित्यत्वाभावाद्, घटतद्रूपादिप्रतियोगिको ह्ययं संबन्धः, सच प्रतियोग्यनित्य इत्यनित्य एवायमिति शङ्कते—**सोऽनित्य इति**। तत्रायमेकोऽनेको वा। एकत्वे नित्यवृत्तिलोभान्नित्यत्वमस्यापि वक्तव्यं, तथाच तत्रातिव्याप्तिः। अनेकत्वे प्राह—**तथापीति**। न खलु सर्वत्रानित्ययोरेव विशेषणविशेष्यभावः, नित्यानामप्यात्मतज्जातिप्रभृतीनामात्मत्वजातिमानित्यादौ विशेषणविशेष्यभावदर्शनात्तत्तश्च तत्र न प्रतियोगिद्वाराप्यनित्यत्वमित्यर्थः। किंचानित्यप्रतियोगिस्थलेपि न विशेषणविशेष्यभावस्यानित्यता, समवायेपि तथाभावप्रसङ्गादित्याह—**प्रतियोगिनोरिति**। शिवादित्यमतं शङ्कते—**भावरूपत्वे सतीति**। तथाप्यजसंयोगेतिव्यापकं, स हि विभुद्रव्यसंयोगत्वान्नान्यतरोभयकर्मभ्यां जायते, नापि संयोगजः, कारणाकारणसंयोगाज्जायमानः खलु कार्याकार्यसंयोगः संयोगजसंयोगः। नच विभुद्रव्यसंयोगस्यैवंभावः, तेषामकारणत्वेन तत्संयोगस्य कारणाकारणसंयोगजन्यत्वाभावादतस्तत्रातिव्याप्तिरित्याह—**नाजसंयोग इति**। नन्वजसंयोग एव नास्ति प्रमाणाभावाद्यथाह भाष्यकारः—'नाजः संयोगोस्ति नित्यपारिमाण्डल्यवत्पृथगनभिधाना'दिति। तदेतच्छङ्कते—**स एवेति**। विभुद्रव्ययोरपि संयोगेनुमानं मानमाह—**आकाशमिति**। इदमनुमानमाशङ्क्य मानमनोहरकारो दूषयामास। "तत्र क्रियावत्त्वस्य मूर्तत्वस्य परत्वापरत्वयोर्वोपाधेः, आत्माकाशेन न संयुज्यते अमूर्तत्वाद्रूपादिवदि"ति ब्रुवाणः। तत्रोपाधिं दूषयति—**नचेति**। उपाध्यभावसाध्याभावयोरपि व्याप्तिरेष्टव्या, अन्यथा साध्याव्यापकत्वप्रसङ्गात्, सा च नास्ति, सोपाधिकत्वादित्याह—**व्यतिरेक इति**। रूपादावमूर्तत्वात्मसंयोगित्वाभावयोर्व्याप्तावसंयोगित्वमुपाधिस्तथा च व्यतिरेक-

१ परममहत्परिमाणादिरूपेत्यादिः। २ निरूपकयोरित्यर्थः। ३ विशेष्यविशेषणभावस्य च न भावरूपत्वम्। भेदरूपत्वात्। तथा हि नीलादिज्ञाप्यो भेद एव घटादौ विशेष्यता। स एव च ज्ञापकतासंबन्धेन नीलादौ वर्तमानो विशेषणत्वरूप इति भावः। ४ क्रियावत्त्वादिरूपोपाध्यभावेन साध्याभावोन्नयने इत्यर्थः।

गित्वस्यैवोपाधित्वात् । किंचाकाशमात्मना संयुज्यत इत्यात्मसंबन्धाधार इति साध्ये क्रियावत्त्वमूर्तत्वयोरुपाधित्वमेव नास्ति, आत्मनि साध्याव्याप्तेः, तस्मादुक्तयुक्त्या न समवायस्य लक्षणसंभवः । प्रमाणमपि तत्र प्रत्यक्षमनुमानं वा । नाद्यः । तदभावात् ।

इह तन्तुषु पट इति प्रत्यक्षमस्तीति चेन्न । विचारासहत्वात् । समवायो ह्याधारबुद्धिं कुर्यादाधेयबुद्धिं वोभयबुद्धिं वा । सर्वथापि नोपपद्यते । तन्तुपटयोरुभयोरप्याधारबुद्धेराधेयबुद्धेरुभयबुद्धेश्चाविशेषेण प्रसङ्गात् । जातिजातिमन्तौ मिथःसंबद्धावित्यस्त्येवानुभवान्तरमिहेति चेन्मैवम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । अस्मिन्ननुभवे समवायस्तदीयत्वेन वान्यदीयत्वेन

व्याप्तिभङ्गात्साध्योपाध्योरपि व्याप्तिभङ्ग इत्यर्थः । एतेन मानमनोहरोक्तं प्रत्यनुमानमपि निरस्तम् । स्पष्टं च साध्याव्यापक उपाधिः । आत्मना संयुज्यते इति कोर्थः, आत्मनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वानाक्रान्तसंयोगाधिकरणमिति । तथाच कथं मूर्तत्वाद्युपाधिः संभवति, आत्मन्येव साध्याव्याप्तेः । यच्च तेन स्वानुमानेऽद्रव्यत्वमुपाधिमाशङ्क्योक्तमाकाशे तदभावेन साध्याव्याप्तेरिति, तदप्येवं साध्यव्याख्याने क्रियमाणे निरवकाशम्, उपाधिवदेव साध्यस्याप्याकाशेऽभावेन साध्यव्याप्तेरीक्ष्यमाणत्वात् । मूर्तत्वं च पक्षेतरत्वान्नोपाधिः । तथाहि । परिच्छिन्नपरिमाणवत्त्वं मूर्तत्वं, तत्र परिमाणवत्त्वमित्यनेनैव साध्यव्याप्तिसिद्धौ परिच्छिन्नग्रहणं पक्षीकृताकाशतत्तुल्यविभुद्रव्यव्यावृत्त्यर्थमिति कथं न पक्षेतरः । सोयमविदितस्वपरसाध्यसतत्त्वो निर्विषयानेव दूषणाभासानाहोपुरुषिकयैव भाषमाणो 'निमित्तादपराद्धेषोर्धानुष्कस्येव वल्गितमि'ति न्यायविषयतां नातिवर्तते । नित्यत्वानिरूपणाच्च तद्विशिष्टलक्षणासिद्धिः । तथाहि तत्किं ध्वंसाप्रतियोगित्वं स्वध्वंसाप्रतियोगित्वं वा । आद्ये संयोगेतिव्याप्तिः । तस्यापि यत्किंचिद्ध्वंसाप्रतियोगित्वात् । नेतरः । आत्माश्रयात्, प्रतियोगिध्वंसादेश्चानिरूपणात् । किंच 'तत्तल्लक्षणवल्लक्ष्ये तत्तल्लक्ष्म न विद्यते । आत्माश्रयादतोऽव्याप्तिस्तेषु स्यात्सर्वलक्ष्मणाम् ॥ १ ॥ नच तेषामलक्ष्यत्वं षट्पदार्थातिरेकतः । नचात्यन्तमसत्त्वं तद्बुद्धेर्बाधाद्यभावतः ॥ २ ॥ नाभाववर्गनिक्षेपस्तेषामप्रतियोगिनः । प्रतियोग्यनिरूप्यस्याभावता नातिसंक्षितः ॥ ३ ॥' किंच 'तत्तत्कालेषु लक्ष्माणि वर्तेरन्वा न वा वद । वर्तेरन्यदि च तत्तत्कालेऽतिव्याप्तिरापतेत् ॥ ४ ॥ न चेत्तदा तदा स्वेषु लक्ष्येष्वव्याप्तिरक्षता । न च तत्संमवायित्वं तत्तद्धर्मेष्वसंभवात् ॥ ५ ॥' नित्यः संबन्ध इति लक्षणं किं संप्रतिपन्नसंयोगादिसंबन्धस्य तदतिरिक्तस्य कस्यचिद्वा । नाद्यः । अपसिद्धान्तापातात् । न द्वितीयः । तस्मिन्प्रमाणाभावादित्यभिसंधिराह—**प्रमाणमपीति** ।

ननु किमिति प्रमाणाभावः, प्रत्यक्षस्य सत्त्वादिति शङ्कते—**इह तन्तुष्विति** । यथाहि तन्तुबुद्धेः पटःबुद्धेश्च विषयतया हेतुभूतौ तन्तुपटौ प्रतीयेते तथेहेति बुद्धेर्जनकतया समवायोपि प्रतीयते इत्यभिमानप्रत्यक्षवादिनः, दूषयति—**नेति** । पक्षत्रयेपि दूषणमाह—**तन्तुपटयोरिति** । आधारबुद्धिमात्रजनकत्वे इहतन्तुषु पटेषु इत्युभयत्राप्याधारबुद्धिं कुर्यात् । द्वितीये तु तन्तवः पटे वर्तन्त इत्याधेयबुद्धिमेव कुर्यात् । तृतीये तु तन्तुष्वाधाराधेयबुद्धिं पटेप्याधाराधेयबुद्धिं कुर्यादित्यर्थः । अविशेषेणोभयबुद्धेरिति चान्वयः । प्रत्यक्षान्तरं शङ्कते—**जातिजातिमन्ताविति** । **तदीयत्वेनेति** । जातिजातिमदधीनत्वेनेत्यर्थः ।

---

१ आत्मसंयोगित्वानुमाने क्रियावत्त्वादिरूपः । २ आकाशसंयोगित्वाभावानुमाने इत्यर्थः । ३ आत्मसंयोगित्वानुमान इत्यर्थः । ४ समवायलक्षणासिद्धिरित्यर्थः । ५ समवायलक्षणे समवायध्वंसाप्रतियोगित्वस्यापेक्षणे आत्माश्रयः । समवायध्वंसप्रतियोगित्वस्याप्रसिद्धिश्चेति भावः । ६ तत्तल्लक्षणविशिष्टे तत्तल्लक्ष्ये लक्षणसत्त्वे आत्माश्रयः । विशिष्टे तत्सत्त्वे विशेषणेऽपि तत्सत्त्वप्रसङ्गात् । अतस्तत्र लक्षणासत्त्वेऽव्याप्तिरित्यर्थः । ७ षट्पदार्थाधिक्यप्रसङ्गादित्यर्थः । ८ भावप्रधानो निर्देशः । अप्रतियोगित्वादित्यर्थः । ९ यदि प्रतियोग्यनिरूप्यस्यापि अभावता भवेत्तदा भावस्याप्यभावत्वप्रसङ्ग इति भावः । १० लक्षणस्य लक्ष्ये समवायेन वृत्तित्वविवक्षायां जात्यादिषु स्वलक्षणस्यासंभव इत्यर्थः । ११ नित्यत्वेनेत्यादिः । १२ विभुद्वयसंयोगस्य समवायत्वापातादित्यर्थः । १३ एवकारोऽप्यर्थः । इह तन्तुषु पटो वर्तते इतिवदिति शेषः ।

वा स्वरूपेण वा प्रथत इति वक्तव्यम् । नाद्यः । तदीयत्वस्य संबन्धान्तरायत्तत्वेनानवस्थापातात् । न द्वितीयः । अन्यत्रैव संबन्धबोधप्रसङ्गात् । न तृतीयः । क्वचिदपि संबन्धप्रत्ययानुपपत्तेः[1] । असत्येव संबन्धे तदीयत्वमनुभवसिद्धमिति चेन्न । जात्यादेरप्यसत्येव संबन्धे तदीयत्वानुभवप्रसङ्गात्, असत्ख्यातिप्रसंगाच्च । असत्येवसंबन्धे संबन्धिभ्यां निरूपणात्तदीयत्वव्यवहारे[2] जातेरपि संबन्धान्तरमन्तरेण व्यक्त्या निरूपणात्तदीयत्वव्यवहारप्रसङ्गः[3] ।

नानुमानमपि । लिङ्गाभावात् । विवादाध्यासित इहप्रत्ययः सबन्धपुरःसरोऽबाधितेहप्रत्ययत्वादिहकुण्डेबदराणीतिप्रत्ययवदित्यनुमानमस्तीति चेन्न । विशेषणविशेष्यभावाधाराधेयभावसंबन्धादिना सिद्धसाधनत्वात् । विशेषणविशेष्यादेरेव मूलसंबन्धपुरःसरत्वं सिसाधयिषितमिति न सिद्धसाधनत्वमिति चेन्न । इहभूतले घटाभाव इत्यस्मिन्नेव विशेषणविशेष्यभावप्रत्ययेऽनैकान्त्यात् ।

स्वरूपेण वेति । अपराधीनतया वेत्यर्थः । **नाद्य इति** । तत्संबन्धं विना तदीयत्वानुपपत्तेः समवायस्यापि संबन्धान्तरवत्त्वेऽनवस्था स्यादित्यर्थः । अनवस्थापि द्वितीयपक्षे द्रष्टव्या । प्रथमपक्षेऽनवस्थापरिहारं शङ्कते— **असत्येव संबन्ध इति** । इह गवि गोत्वमित्यादौ तदीयत्वेनैव समवायः प्रतिभाति, नच तावता संबन्धवत्त्वम्, अप्रतीतेः । नच संबन्धाभावे तदीयत्वबुद्ध्यभावः । जातिव्यक्तिसमवायबुद्धीनामेव स्वभाववशात्तदीयत्वव्यवहारजनकत्वादिति भावः । एवं तर्हि समवायोपि न सिद्ध्यति, तत्तत्स्थलेपि संबन्धिबुद्धिभिरेव जात्यादीनां तदीयत्वबुद्धिसंभवादिति दूषयति—**न जात्यादेरपीति** । दूषणान्तरमाह—**असत्ख्यातीति** । यदि हि संबन्धव्यतिरेकेण तदीयत्वं प्रतीयते, तदा संबन्धाभावे एव तत्संबन्धित्वप्रतीतिरित्युक्तं स्यात्, ततोऽन्यत्र सदन्यत्र प्रतीयत इत्यन्यथाख्यातित्यागः असत्ख्यातिस्वीकारश्च स्यात् । नचान्यत्र सतः समवायस्य तत्र प्रतीतिः, अन्यत्रापि तदभावस्यापादितत्वादिति भावः । विषर्य्याभावे जायमानशुक्तिरजतसंसर्गप्रत्ययवद्भ्रान्तित्वं वा असत्ख्यातित्वम् । ननु समवायस्य समवायिभ्यां यदिदं निरूप्यत्वं तत्कृतेयं तदीयत्वख्यातिस्तेन नासत्ख्यातिप्रसङ्गः, निरूप्यनिरूपकभावस्यैव तदालम्बनत्वादिति, तत्राह—**असत्येवेति** ।

तदेवं प्रत्यक्षं दूषयित्वाऽनुमानं दूषयति—**नानुमानमिति** । अनुमानं शङ्कते—**विवादेति** । इहपटे रूपसमवाय इत्यादीहप्रत्यये बाधपरिहाराय विवादाध्यासितग्रहणम् । जात्यादिप्रतियोगीत्यर्थः[5] । इह शङ्खे पीतमित्यादिप्रत्ययेषु व्यभिचारपरिहारायाबाधितग्रहणम् । असंबद्धपदार्थप्रत्ययव्यवच्छेदायेहेति विशेषणम् । तथाच कुण्डबदरादिवज्जातिषु संयोगासंभवात्समवायसिद्धिरित्यर्थः । नेदं समवायसाधकं, जात्यादेर्विशेषणविशेष्यभावादिसाधकतयाप्यर्थान्तरत्वादिति परिहरति—**न विशेषणेति** । नन्विहप्रत्ययस्य संबन्धपुरस्सरत्वमनुमिन्वतामयमभिप्रायः—यत्तत्रत्यविशेषणविशेष्यभावस्य मूलभूतः संबन्धः सेत्स्यतीति शङ्कते—**विशेषणविशेष्यादेरिति**[6] । तत्किमिदानीं जात्यादिगोचरो विशेषणविशेष्यभावः संबन्धान्तरपूर्वकः विशेषणविशेष्यभावत्वाद्दण्ड्यादिष्विवेत्यनुमिनोषि, तथाचानैकान्तिकत्वम् । इहभूतले घटाभाव इहपटे रूपसमवाय इत्यादिविशेषणविशेष्यभावस्य संबन्धान्तरपूर्वकत्वाभावादिति दूषयति—**नेति** । अत्र च शङ्कायामपि विषयवाचकपदं विषयिप्रत्ययस्य लक्षकं, प्रत्ययशब्दो वा परिहारे प्रमादलिखितः, अतो विषयस्य लक्षकत्वे "तत्प्रत्ययेनैकान्तिकत्वाभिधानमयुक्तमिति" नाशङ्कितव्यम्[7] ।

---

१ संबन्धत्वेनेत्यादिः । २ समवाये इत्यादिः । ३ तथा सति न समवायसिद्धिरिति भावः । ४ प्राभाकरमतापेक्षयेदम् । ५ जात्यादिः प्रतियोगी विशेष्यतया निरूपको यस्मिन् प्रत्यये स तथेत्यर्थः । ६ विशेषणविशेष्यादेरिति पदमित्यर्थः । ७ विपर्यीत्यादिः ।

यच्च लीलावतीकारेणानुमानमुक्तं, जात्यादिगोचरो विशिष्टव्यवहारः संबन्धनियतो भावमात्रविषयाबाधितविशिष्टव्यवहारत्वात्सघटं भूतलमिति व्यवहारवत् । सा[1]मानाधिकरण्यज्ञानमबाधितसंबन्धज्ञानपुरःसरमबाधितसामानाधिकरण्यज्ञानत्वाद्दण्डकुण्डले देवदत्तसंसृष्टे इति ज्ञानवदिति । तदप्ययुक्तम् । प्रागुक्तनीत्या सिद्धसाधनत्वात् । अथ विशेषणविशेष्यभावादेः संबन्धत्वमेव नस्ति, अद्विष्ठत्वात्, द्विष्ठत्वे चोभयत्रापि विशेषणबुद्धेर्विशेष्यबुद्धेश्चाविशेषेण जननप्रसङ्गात्, एवमाधाराधेयभावेपि, ततो न सिद्धसाधनतेति चेन्मैवम्, । द्विष्ठत्वेपि कुण्डे बदराणीति प्रतिनियताधाराधेयभावबुद्धिजनकसंयोगवत्, तन्तुषु पट इति प्रतिनियतप्रतीतिजनकसमवायवच्च बुद्धिवैचित्र्यजननोपपत्तेः, प्रतिवादिनाङ्गीकृतस्य वाद्यनङ्गीकारमात्रेण सिद्धसाधनतायाः परिहर्तुमशक्यत्वात् ।

अत्र लीलावतीकारः पूर्वपक्षावसरे स्वयमेवैतानि दूषणानि उद्गीर्य सिद्धान्तेऽनु[2]मिमाय । तदनुवदति—**यच्च लीलावतीकारेणेति** । अघटं भूतलमित्यादिषु बाधपरिहारार्थं जात्यादिगोचर इत्युक्तम् । अबाधितविशिष्टव्यवहारत्वादित्युक्ते अघटं भूतलमिति विशिष्टव्यवहारेऽनैकान्तिकत्वं तदर्थं भावमात्रेत्युक्तम् । भावमात्रविषये विशिष्टव्यवहारत्वादित्युक्ते पीतः शङ्ख इत्यादिव्यवहारेऽनैकान्तिकता तदर्थमबाधितेत्युक्तम् । इमौ घटपटावित्यादिव्यवहारव्यावर्तनाय विशिष्टपदम् । सघटं भूतलमित्यत्र संयोगमादाय साध्यसिद्धिः । अनुमानान्तरमपि तदीयमुद्भावयति—**सामानाधिकरण्यज्ञानमिति** । अबाधितसामानाधिकरण्यज्ञानं पक्षः । इतरथा भ्रान्तिस्थले बाधासिद्ध्योः प्रसङ्गात् । रूपं [3]समवेतमिदं रजतमित्यादिस्थलेष्विवारोपितसंबन्धज्ञानेनार्थान्तरतानिवृत्त्यर्थमबाधितग्रह[4]णम् । तादृशस्थलेष्वनैकान्तिकतानिवृत्त्यर्थं च हेतावबाधितग्रहणम् । घटः पट इत्यादिज्ञानव्यवच्छेदाय सामानाधिकरण्यपदम् । इदं समवायस्य प्रत्यक्षत्वसाधनाय प्रयुक्तम् । न्यायनये 'ननु प्रत्यक्ष एव समवाय' इत्युपक्रम्य नैयायिकमतेन समवायप्रत्यक्षतोपन्यासात्, तदेव दूषयति—**तदप्ययुक्तमिति** । प्रागुक्तनीतिर्विशेषणविशेष्यभावः संबन्धः । ननु विशेषणविशेष्यभावादेः संबन्धत्वमेव नास्ति, तत्कुतस्तेनार्थान्तरतेति शङ्कते—**अथेति** । नन्वद्विष्ठत्वमेव कुतः, तत्राह—**द्विष्ठत्वे चेति** । विशेषणविशेष्यत्वनियमो न स्यादित्यर्थः । इममेव न्यायमाधाराधेयभावेप्याह—**एवमिति** । तत्रापि बदरादेराधारत्वं कुण्डादेराधेयत्वं च प्रतीयेत इत्यर्थः । दूषयति—**मैवमिति** । यथा हि कुण्डबदरसंयोगस्य द्विष्ठत्वाविशेषेपि कुण्ड एवाधारबुद्धिं करोतीति ब्रूषे, नतु बदरेषु, बदरेष्वेवाधेयबुद्धिं, नतु कुण्डे, तत्कस्य हेतोः, स्वभावविशेषादेव । एवमाधाराधेयभावादेरपीत्यर्थः । स्यान्मतं, न संयोगित्वमात्रात्कुण्डादेराधाराधेयभावः, किं तर्हि, बदरपतनप्रतिबन्धकत्वं कुण्डस्य तदाधारत्वं, बदराणां च तत्प्रतिबद्धगुरुत्वाधिकरणत्वं तदाधेयत्वं, तच्च द्वयं प्रतिनियतमेवेति वैषम्यमिति, तत्राह—**तन्तुषु पट इतीति** । नहि तत्रावयविगुरुत्वमवयवैः प्रतिबध्यते । नित्यप्रतिबन्धप्रसङ्गेनावयविनो नियमेन पतनाभावप्रसङ्गात्, रूपाद्याधारत्वाभावप्रसङ्गाच्च । नहि तेषां पतनमस्ति यत्प्रतिबन्धकतया तदाधारत्वं स्यात् । नचौप[5]चारिकत्वम्, मुख्ये बाधाभावात्, वैपरी[6]त्यस्यापि सुवचत्वाच्च । तस्मात्तन्तुषु पट इत्यत्रोभयोः समवायाश्रयत्वाविशेषेपि समवाये स्वभावविशेषादेव तन्तुष्विह-बुद्धिः पटे चाधेयबुद्धिरित्यङ्गीकार्यं, सच स्वभावविशेषोत्रापि समानः । अथ तत्र समवायस्यैकत्वेपि व्यञ्जकशक्तिवैचित्र्यात्प्रतिनियमः, यथोक्तं भाष्यकृता समवायैकत्वेन द्रव्यत्वगुणकर्मसङ्कराशङ्कायाः परिहारमुपसंहरता 'यथा कुण्डदध्नोः संयोगैकत्वेपि भवत्याश्रयाश्रयिभावनियमः, तथा द्रव्यत्वादीनां समवायैकत्वेपि व्यङ्ग्यव्यञ्जकशक्तिभेदादाधाराधेयत्वनियम इति मतं, तर्हि इहाप्याधाराधेयभावस्यैकत्वेपि व्यञ्[7]जकशक्तिवैचित्र्याद्वैचित्र्यव्यवहार' इति समं समाधानमन्यत्राभिनिवेशादिति भावः । किंच प्रतिवादिना स्वसिद्धान्तानुरोधेना-

---

१ नीलो घट इत्याद्याकारकम् इति भावः । २ अनुममाविति पाठो भाति । ३ नभसीत्यादिः । ४ साध्ये इति शेषः । ५ रूपाद्याधारत्वस्येति शेषः । ६ मुख्याधारत्वस्यापीत्यर्थः । ७ व्यङ्ग्येत्यस्यापि आदौ पाठः समुचितः । व्यङ्ग्यशक्तिर्जात्यादौ व्यञ्जकशक्तिर्व्यक्तौ इति भावः ।

किंचेदमबाधितत्वं सर्वानुमानेषु विवक्षितं, किं प्रत्यक्षेणाबाधितत्वमुत युक्त्या किं वा व्यवहारे बाधराहित्यम् । नाद्यः । नीलं नभः प्रादेशिकः सवितेत्यादिविशिष्टव्यवहारे व्यभिचारात् । नापि द्वितीयः । युक्तिबाधविरहस्यात्राप्यसिद्धेः । तथाहि समवायः स्वतन्त्रः परतन्त्रो वा । नाद्यः । समवायिभ्यामसंबन्धे पदार्थान्तरवत्तद्घटकत्वाभावप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । संबन्धिभ्यां संबन्धे संबन्धान्तरसापेक्षत्वेनानवस्थाप्रसङ्गात् । अथ समवायः संबन्धिभ्यां संबन्धे संबन्धान्तरं नापेक्षते, तस्य संबन्धिसंबन्धनपरत्वात्, नहि तस्मिन्सति संबन्धिनावसंबद्धौ भवतोऽतो नानवस्थेति चेन्न । संयोगस्याप्युक्तनीत्या संबन्धान्तरानपेक्षत्वप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । नीलं नभ इत्यादावपि व्यवहारे बाधाभावेन व्यभिचारस्य तादवस्थ्यात् । 'घटस्तद्वृत्त्यनित्यान्यभावसंबन्धवानयम् । संबन्धित्वादिति स्याच्चेन्नाभावे व्यभिचारतः' ॥ १५ ॥ अयं घट एतद्घटनिष्ठानित्यत्वानधिकरणभावरूप-

---

धाराधेयादिसंबन्धेष्वर्थान्तरत्वेऽभिहिते न वैशेषिकेण स्वानङ्गीकारमात्रात्तच्छक्यपरिहारम्, तस्य स्वसिद्धान्तात्प्रच्यावनाभावादित्याह—**प्रतिवादीति** ।

एवमर्थान्तरतामुक्त्वानुमानत्रयहेतुष्वबाधितेति विशेषणप्रयुक्तदूषणान्याह—**किंचेदमिति । नाद्य इति ।** प्रत्यक्षेणाबाधितविशिष्टव्यवहारत्वं नीलं नभ इत्यादिष्वस्ति, नहि तत्र प्रत्यक्षेण वैपरीत्यमनुभूयते, तदयोग्यत्वात्तेषाम्, अथापि न साध्यमस्ति, नैल्यादेर्वियदादेश्च संबन्धासंभवादित्यर्थः । युक्तिबाधविरहितत्वमबाधितत्वं प्रकृतेप्यसिद्धमिति सप्रपञ्चं दर्शयति—**नापि द्वितीय इत्यादिना** । यदि समवायः स्वतन्त्रस्तदा स्वतन्त्रयोः संयोगव्यतिरिक्तसंबन्धाभावादद्रव्यत्वेन तस्याप्यसंभवात्संबन्धिभ्यामसंबद्ध इति वक्तव्यम् । असंबद्धस्य च न तद्घटकत्वमतिप्रसङ्गादित्याह—**नाद्यः । समवायिभ्यामिति** । परतन्त्रपक्षे दूषणमाह—**नापि द्वितीय इति** । पराधीनं हि परतन्त्रं नाम, नचासंबद्धस्य तदधीनता, अतिप्रसङ्गात् । तथाचानवस्थेति भावः । ननु संबन्धिभ्यां संबद्धोपि समवायो न संबन्धान्तरेण, येनानवस्था स्यात्, अपितु संबन्धात्मकतया, स्वभावादेव । यथाहुर्भाष्यकाराः 'यथा द्रव्यगुणकर्मणां सदात्मकस्य स्वभावस्य नान्यः सत्तायोगोस्ति, एवमविभागिनां वृत्त्यात्मकस्य समवायस्य नान्या वृत्तिरस्ती'ति । तदेतच्छङ्कते—**अथेति** । संबन्धिनोर्यत्संबन्धनं घटनं तत्परत्वात्तत्स्वरूपत्वादित्यर्थः । एतदेव विवृणोति—**नहि तस्मिन्निति** । अयमत्र ग्रथितोर्थः । समवायः संबन्धान्तरेण संबद्धः संबन्धित्वाद्घटवदिति सिद्धान्तिनोऽभिमतम् । तत्रचासंबन्धत्वमुपाधिरिति पूर्वपक्षिणोभिप्रेतं, तत्र सिद्धान्ती संयोगे साध्याव्यापकतामाह—**न संयोगस्यापीति** । नचासमवायत्वमुपाधिः, पक्षेतरत्वात् । नचातेजस्त्वन्यायः, संप्रतिपन्नबाधकाभावादिति । व्यवहारे बाधाभावोऽबाध्यत्वमिति तृतीयपक्षे व्यभिचारमाह—**नापि तृतीय इत्यादिना** । एतेन "विवादाध्यासितं नित्यसंबन्धेन संबद्धं द्रव्यत्वादाकाशवदिति" मानमनोहरकारोक्तमपि निरस्तम्, विशेषणविशेष्यभावेनार्थान्तरत्वादिति । अनुमानान्तरमुद्भावयति श्लोकेन—**घट इत्यादिना** । संगृहीतमनुमानं विवृणोति—**अयं घट इति** । एतद्घटनिष्ठानित्यत्वानधिकरणं च भावरूपश्च यः संबन्धस्तदधिकरणमिति योजना । विशेषणविशेष्यादिरूपाभावात्मकसंबन्धेनार्थान्तरतानिवृत्त्यै भावग्रहणम् । भावरूपसंबन्धवानित्युक्ते संयोगेनार्थान्तरता तदर्थमनित्यत्वानधिकरणमित्युक्तम् । तथाचाप्रसिद्धविशेषणता, तन्निवृत्त्यर्थं एतद्घटनिष्ठेत्युक्तम् । घटान्तरसंयोगे साध्यप्रसिद्धिः, तस्या-

---

१ तद्घोजकत्वाभावेत्यर्थः । २ वेदान्तेत्यादिः । ३ संबन्धभिन्नत्वमित्यर्थः । ४ यथा तेजः अनुष्णं द्रव्यत्वाद्घटवदितिप्रयोगे तेजोभिन्नत्वमुपाधिः पक्षेतरत्वरूपमपि भवति तथात्रासमवायत्वं भविष्यतीति भावः पूर्वपक्षिणः । ५ अनुष्णत्वानुमाने बाधानुगृहीतं पक्षेतरत्वमुपाधिर्भवत्यत्र तु न तथेति समाधातुराशयः । ६ विशेषणविशेष्यत्वादिरूपेत्यर्थः—निरूपितञ्चास्माभिरनुपदमेव टिप्पण्यां विशेषणविशेष्यत्वयोर्भेदरूपत्वम् । ७ दृष्टान्तपटनिष्ठे इति शेषः ।

संबन्धवान्संबन्धित्वात्पटवदिति चेन्नैवम् । अभावे हेतोर्व्यभिचारात्, तस्यापि विशेषणविशेष्यभावसंबन्धेन संबन्धित्वाङ्गीकारात् । अथ भावत्वादिति हेतुः, तथापि समवाये व्यभिचारात्, द्रव्यत्वादिति प्रयोगेपि संयोगनित्यतापादकतयार्थान्तरत्वप्रसङ्गः । नचानित्यस्य घटादेर्नित्यसंबन्धाधिकरणत्वानुपपत्तिः । समवायाधारत्ववत्तदुपपत्तेः । अतो यथा समवायस्य स्वभावसामर्थ्यादेवात्मनि परत्र च संबद्धव्यवहारहेतुत्वम्, एवं गुणगुण्यादेरपि स्वभावसामर्थ्यादेव संबद्धव्यवहारहेतुत्वोपपत्तेर्न कल्पनागौरवानवस्थादुःस्थसमवायस्वीकारावकाशः । तदेवं लक्षणासंभवात्प्रमाणाभावाच्च न समवायस्य द्रव्यादिभ्यो भेदसिद्धिः । अतो न क्वापि लक्षणभेदाद्भेदसिद्धिरिति सिद्धम् ।

नित्यत्वाधिकरणत्वेपि एतद्धटनिष्ठत्वे सत्यनित्यत्वानधिकरणत्वमस्त्येव, एतद्धटनिष्ठत्वानधिकरणत्वात् । गुणादयश्च पक्षतुल्या इति न व्यभिचाराशङ्कावकाशः । नाभावे व्यभिचारत इत्यंशं व्याचष्टे—**अभाव इति** । नहि तस्य भावरूपसंबन्धाधिकरणत्वसंभवः, अभावस्य भावानधिकरणत्वात् । अथ च विशेषणविशेष्यभावेन तत्र संबद्धत्वमस्तीत्यर्थः । अभावे हेतोर्वृत्तिमेव दर्शयति—**तस्यापीति** । हेत्वन्तरं शङ्कते—**अथेति** । तथापि समवायेऽनैकान्तिकता, अद्रव्यत्वेनासंयोगित्वादनवस्थाभयाच्च न समवायवत्त्वम्, अथ च भावत्वं समवायस्यास्तीत्यर्थः । अस्तु तर्हि द्रव्यत्वादिति हेतुस्तथा च न व्यभिचारोपद्रवस्तत्राह—**द्रव्यत्वादितीति** । इदं हि भावरूपे नित्ये कस्मिंश्चित्संबन्धे विश्राम्यतीति, तथाच संयोगनित्यतयापि सार्थक्यादर्थान्तरमित्यर्थः । ननु कथमर्थान्तरता, यावता संयोगस्य नित्यतैव न संभवति, तन्नित्यत्वेऽनित्यघटादिनिष्ठत्वानुपपत्तेः । अथ कथमनुपपत्तिः । घटाद्यभावदशायामनाधारस्य स्थित्यनुपपत्तेः, असमवेतस्य च गुणत्वानुपपत्तिः, कदाचिदसमवेततया स्थितस्य युतसिद्धतया कदाचिदप्यसमवायादिति, तत्राह—**नचानित्यस्येति** । तत्किमियं राजाज्ञा, नेत्याह—**समवायेति** । अयमभिसन्धिः, षण्णामपि पदार्थानामित्युपक्रम्याश्रितत्वं चान्यत्र नित्यद्रव्येभ्य इति भाष्यकारैर्भाषणात्समवायस्याश्रितत्वं वक्तव्यं, तत्रानित्यघटादिविगमे यः परिहारः सचात्रापि भविष्यति । अथ तत्र समावस्यैकत्वात्कतिपयनित्यपदार्थद्वयाश्रिततया नाश्रितस्वभावताव्याघातः । संयोगस्यैक्यं केन वार्यते । अथ तत्र घटसंयोगः पटसंयोग इति बुद्धिभेदात्संयोगभेदः, समवायेपि दीयतां दृष्टिः । अस्ति "रूपसमवायः गोत्वसमवाय" इति बुद्धिभेदः । अथ घटासमवेतसंयोगस्य घटगुणत्वानुपपत्तिः, युतसिद्धतया[1] च समवायानुपपत्तिरिति नूनं बधिर इव भवांल्लक्ष्यते कथमपरथा समवायमेव निराकुर्वन्तं प्रत्यननुरूपाणि ईदृशानि च वचनानि जल्पसि । किंच 'असंसिद्धस्य रूपादेः समवायो न सिद्ध्यति । ससिद्धस्यापि रूपादेः समवायो न सिद्ध्यति' । अलब्धात्मकस्य रूपादेः संबन्धित्वाभावाल्लब्धात्मकस्य संबन्धो वक्तव्यस्तथाचोष्ट्रलगुड[2]वृत्तान्तापात इति, तस्मात्साधूक्तं—**समवायाधारत्ववत्तदुपपत्तेरिति** । तत्किं समवाय[3]नाममात्र एवायुष्मतः प्रद्वेषो, न त्वर्थे, यावता भवतापि भावरूपानित्यसंबन्धः संयोगो नाम स्वीकृत इति । तदिदं भिक्षुकपादप्रसारणं पूर्ववादिनः परिहरन्नुपसंहरति—**अतो यथेति** । [4]नास्माभिस्तादृशः संयोगः स्वीक्रियते, कथं तर्हि न गुणादीनामनन्यत्वापत्तिस्तत्संबन्धव्यवहारस्य वा न निर्विषयता, तत्तत्स्वभाववशादेव तयोरुपपत्तिरित्यवेहि । तथासति धर्मधर्मिभावस्यैवोद्धार[5]प्रसङ्ग इति चेन्नोच्चैर्भणितव्यं यदि कोप्यभ्यर्णमाकर्णयेन्महदेतदद्वैतवादिभ्योऽस्मभ्यो मर्मोद्घाटितं स्यादिति, अवश्यं च समवायं स्वीकृत्यापि स्वभाववाद एवालम्बनं तदवश्यापेक्षणीयस्वभाव एव सर्वत्राश्रीयतां किमनवस्थाकल्पनागौरवलोहगन्धाधायिनाऽप्रामाणिकेन समवायकल्पनादुर्व्यसनेनेत्यर्थः । समवायदूषणमुपसंहरति—**तदेवमिति** । भिन्नलक्षणयुक्तत्वं भेद इति पक्षदूषणमुपसंहरति—**अतो न क्वापि लक्षणभेदादिति** । किंच लक्षणानामेव तावदनुगतलक्षणमस्ति न

---

१ व्यक्त्यादिविनाशे जात्यादेरिति शेषः । २ यथोष्ट्रवाह्येन भक्ष्यशाखासमुदायैकदेशभूतलगुडेनोष्ट्रः ताड्यते एवमेव लब्धात्मकस्य संबन्धस्वीकारे त्वद्युक्त्यैव समवायः प्रत्याख्यायते । तथाहि लब्धात्मकस्य संबन्धः समवायातिरिक्तः संयोगादिरेव दृष्ट इति भावः । ३ नित्यसंयोगस्येति शेषः । ४ वेदान्तिभिरित्यर्थः । ५ निरासप्रसङ्ग इत्यर्थः ।

अन्ये मन्यन्ते माभूल्लक्षणभेदाद्भेदः, तथापि सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गा-द्बीजादीनां भेदः सिद्ध्यति । तथाहि । यदि कुसूलनिहितं बीजं तदानीमङ्कुरजनने समर्थं,

वा । न यदि, तदा तेषामितरव्यावृत्ततया ज्ञानं न स्यात्, तदन्तरेणापि वा तथा ज्ञाने पदार्थेष्वपि तथैव स्यादिति लक्षणक्षतिः । अथास्ति किंचिदनुगतं लक्षणलक्षणं, किं तत्, सजातीयविजातीयव्यावर्तकत्वमिति चेन्न, सामान्यादिलक्षणेष्वव्याप्तेः । नहि ते जातिमन्तः, येन तत्सजातीयमन्यत्तैर्लक्षणैर्व्यवच्छेद्यं स्यात् । किंचैवं द्रव्यादीनामपि लक्षणं न स्यात्, सामान्याद्यव्यवच्छेदकत्वात् । नहि सामान्यादयः सजातीयतया विजातीयतया वा व्यवच्छेदमर्हन्ति । जातिरहितत्वादेव, प्रमेयाभिधेयादिलक्षणेषु चाव्याप्तिः । नहि तत्र किंचिद्व्यवच्छेद्यमस्ति, तस्य प्रमितौ प्रमेयतयाऽव्यवच्छेद्यत्वादप्रमितौ च किं व्यवच्छेद्यं स्यात्, एवमभिधेयत्वेपि । किंचेदं साजात्यमभिमतं व्यवच्छेद्यस्य, किं लक्ष्यमात्रवृत्तिजात्या किं वा यया कयाचन । नाद्यः । लक्ष्यस्यापि व्यवच्छेदापातात् । न द्वितीयः । विजातीयपदवैयर्थ्यात् । अन्ततः सत्तयापि जातिमतां साजात्यात् । विजातीय[1]व्यावर्तकमिति चेन्न । सामान्यादिलक्षणेष्वव्याप्तेः । नहि ते जातिमन्तः, जातिरहितानां च वैजात्यस्याप्यभावात् । जातिशब्दस्योपाधिपरत्वेप्येते दोषा दुरुद्धराः । एतेन लक्ष्य[3]लक्षणमपि प्रत्युक्तम् । तस्याप्युक्तदूषणलङ्घनाजङ्घालत्वात् । नच सामान्यादीनामपि सामान्यवत्ता, अनवस्थानात् । नचेदृगनवस्थादीनामदूषणत्वम्, अवै[4]र्म्यात्, अदर्शननियमसाम्यात् । एवमुपाधावुपाधिस्वीकारेपि, तत्तल्लक्षणानिरुक्तेश्च जातिलक्षणं च खण्डितं, खण्डयिष्यते च जातिः । तेन जातिद्वारोपाधिद्वारा वा वादीन्द्रादिभिरुत्प्रेक्ष्यमाणलक्षणान्यपि क्षुण्णानि मन्तव्यानि । अपि च 'वादीन्द्रस्येष्टदा तावन्महाविद्या पुलोमजा । सा च सव्यभिचारादिदोषैस्संदूषितात्मना ॥ १ ॥ तामेव दूषयन्नेष तत्पादे निपतन्नपि । कथंकारं मदोन्मत्तः श्रद्धेयवचनो भवेत् ॥ २ ॥ पक्षतद्भिन्नवृत्तित्वाद्युपज्ञाभिश्च रीतिभिः । आप्तासाधकतासीमा एताः पारिप्लवावहाः ॥ ३ ॥ नोपादेया महाविद्यामुद्रिता जातु जातयः । तत्त्वं चापि स्वीययत्नाज्जिगीषयिषुभिर्बुधैः ॥ ४ ॥ शक्यते च सर्वप्रकारविप्लवो महाविद्याभिः साधयितुं ग्रन्थगौरवभयान्न प्रपञ्च्यते सः ॥ ५ ॥' तस्मात् 'लक्ष्यलक्षणभावोयमलक्ष्योऽभिन्नवस्तुनि । त्वद्युक्त्यैवान्वितमनिर्वाच्याविद्याविजृम्भितम् ॥ ६ ॥ इति षट्पदार्थमतखण्डनया परिशुद्धचिद्घनसुखैकनिधिः । प्रतिषिद्धभेद इह यः परमः प्रतिपादितस्तमभिनौमि भवम् ॥ ७ ॥'

ननु वैधर्म्यभेदनिरसनेनैव क्षणभङ्गवादिनामपि भेदहेतुर्विभञ्जित एव, सामर्थ्यासामर्थ्ययोरपि वैधर्म्यरूपत्वात्, अतो मुधैवायं क्षणभङ्गवादावतार इति । उच्यते । न तावत्सुगतमते वैधर्म्यरूपो भेदः, स्वरूपभेदवादित्वात्तथागतानाम् । नापि सामर्थ्यासामर्थ्ययोर्धर्मरूपत्वम्, यतस्तयोः सत्त्वासत्त्वात्मकतया स्वरूपत्वम्, अतः स्वरूपभेदस्यैवायं विशेषो भङ्ग्यन्तरेण निराक्रियते । अथवा प्रत्यक्षतो भेदाधिगतिं निराकृत्यानुमानिकभेदाधिगतिविध्वंसोऽनेन क्रियते । तत्र क्षणभङ्गवादिनो वावदन्ति 'एकस्वभावत्वायोगात्सामर्थ्यस्य च स्वभावत्वात्समर्थस्वभावस्यासमर्थस्वभावत्वमयुक्तं, स्वभावहानिप्रसङ्गात्, अत एकत्वेन भवद्भिरभिमन्यमानमपि भिन्नमेव । यदा च समर्थक्षणादसमर्थक्षणमेव प्रत्यभिज्ञायमानमपि भिद्यते, तदा किमु वक्तव्यमप्रत्यभिज्ञायमानतया अप्रतीयमानैक्यानां घटपटप्रभृतीनां भेद इति, तदेतदाह—**अन्ये मन्यन्त इति** । धर्मनिर्देशश्चायं परकीयरीत्या । स्यादेतत्, यदि विरुद्धधर्मसंसर्गः स्यात्स्यात्तदा बीजक्षणानां भेदः, स एव तु कुतः, यावता समर्थमेव कुसूलनिहितमपि बीजमङ्कुरजनन इति, तत्राह—**यदि कुसूलनिहितमिति** । तत्र जनकत्वेन सामर्थ्यस्य व्याप्तिं दर्शय-

१ विजातीयव्यावर्तकत्वमात्रमेव लक्षणलक्षणमिति भावः । २ विरुद्धजातिरूपस्येति भावः । ३ सजातीयविजातीयव्यावर्त्यत्वादिरूपमिति भावः । ४ दूषणभूतानवस्थात इति शेषः । ५ अवध्यदर्शननियमसाम्यादित्यर्थः । ६ पक्षविपक्षवृत्तित्वादिना प्रथमं प्रकाश्यमानाभीरीतिभिः संप्राप्तसाधकत्वाभावमर्यादा एताः साध्यसिद्धौ चञ्चला महाविद्या जातु कदाचिदपि नोपादेयाः । जातयो जात्युत्तराणि मुद्रितानि वारितानि न्यायसूत्रकृदादिभिः । वादिजिगीषां कर्तुमिच्छुभिर्बुधैः स्वीययत्नाच्चापि तत्त्वमुन्नेयमिति कारिकाद्वयार्थः । ७ अयं लक्ष्यलक्षणभावोऽभिन्नवस्तुनि ब्रह्मणि अलक्ष्योऽद्वयः । त्वद्युक्त्याऽन्वितं सिद्धं जगत्तु अनिर्वाच्याविद्याविजृम्भितमेवेत्युभयत्रापि न लक्ष्यलक्षणभाव इति भावः । ८ वावदतीति पाठो भाति ।

तर्हि तदैवाङ्कुरं जनयेत्, यद्यदा यज्जननसमर्थं तत्तदैव तत्करोति यथा सामग्री, नच कुर्वदुपलभ्यते, तस्मादसमर्थं, सहकारिसमवधाने च समर्थमिति, सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गः । नच समर्थस्यापि सहकारिसमवधानाभावादजनकत्वमिति संदिग्धव्यतिरेकिता । जनकस्वभावत्वे तस्य सहकारिसमवधानाभावेपि स्वभावविरोधादेवाजनकत्वानुपपत्तेः । सहकारिसमवधाने जनकमजनकं चान्यदेति स्वभाव इति चेन्मैवम् । एकस्यानेकस्वभावतानुपपत्तेः । किञ्च यदि सहकारिसमवधानमपि स्वभावान्तर्भूतं, तदा तदपि तदैव संपद्येत, स्वभावस्यानपायात् । अथाजनकत्वं स्वभावः, तदा न कदाचिदप्यङ्कुरं जनयेत् । अथ सहकारिसमवधानानन्तरभाविनः कार्यात्समनन्तरपूर्वक्षणवर्तित्वं स्वभावः, तर्हि कुसूलनिहितावस्थायामपि बीजस्य यथावर्णितस्वभावो भवेत्, तत्स्वभावस्य तदानीमभावे स्वभावपरित्यागप्रसङ्गात् । अथ सहकारिसमवधानं न स्वभावः, तर्हि तत्का-

---

न्व्यापकजनकत्वनिवृत्त्या व्याप्यसामर्थ्यनिवृत्तिमनुमिनोति—**यद्यदेत्यादिना** । कुसूलनिहितं बीजमसमर्थमङ्कुरोत्पादे, तदानीं तदजनकत्वाद्यदेवं तदेवं यथा पदार्थान्तरमिति पररीत्या च प्रयोगः, स्वकीयरीत्या तु यद्यन्न जनयति तत्तत्रासमर्थं यथा पदार्थान्तरं, न जनयति चेदं कुसूलनिहितं बीजमिति स्वभावहेतुः । तदेवं प्रसङ्गतद्विपर्ययाभ्यामसामर्थ्यमुपपादितम्, इदानीं क्षणान्तरस्थस्य सामर्थ्यं दर्शयति विरुद्धधर्माध्याससिद्धये—**सहकारीति** । तत्रापि यदि सहकारिसमवेतं बीजमसमर्थमङ्कुरजनने स्यान्न जनयेदिति प्रसङ्गः । यद्यज्जनयेत्तत्तत्र समर्थं यथा सामग्री, जनयति चेदमिति विपर्ययः । धर्मद्वयप्रतिपादनमुपसंहरति—**इति सामर्थ्येति** । ननु तदानीं तदजनकत्वादिति हेतुरनैकान्तिको विपक्षाद्व्यावृत्तेः संदिग्धत्वात् । यदि हि समर्थस्याजनकत्वमसंभव्येवेति निर्णीयेत, तर्ह्येव विपक्षव्यतिरेकनिर्णयो, न च तदस्ति, समर्थस्यापि सहकारिमेलनाभावादजनकत्वसंभवात्, तस्मात्संदिग्धविपक्षव्यतिरेकित्वात्संदिग्धानैकान्तिकमेव । यथाहुः—'यावच्चाव्यतिरेकित्वं शतांशेनापि शङ्क्यते । विपक्षस्य कुतस्तावद्धेतोर्गमनिकाबल'मिति । तत्राह—**नच समर्थस्यापीति** । तत्र वक्तव्यं किं बीजस्य जनकत्वं स्वभाव उत जनकत्वमजनकत्वं चाहोस्विदजनकत्वमेवेति । तत्र प्रथमं दूषयति—**जनकस्वभावत्व इति । स्वभावविरोधादेवेति ।** स्वभावभूतेन जनकत्वेन विरोधादजनकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते—**सहकारीति** । दूषयति—**मैवमेकस्येति** । स्वोहि भावः स्वभावः । असाधारण इति यावत् । तथाचोभयस्वभावत्वे किं युगपदुभयं स्वभावभूतं पर्यायेण वा । नाद्यः । भवद्भिरेव सहकारिसमवधानासमवधानावस्थतया व्यवस्थापनात्, नित्यं कार्यसत्त्वासत्त्वयोः प्रसङ्गाच्च । द्वितीये तु नोभयोरपि स्वभावता, तस्योभयत्रानुगच्छतोपि तयोरननुगमनेन भेदावसायादिति भावः । यदि च सहकारिसमवधानासमवधानव्यवस्थया जनकत्वाजनकत्वयोरप्येकत्र व्यवस्थाभिप्रेयते, सापि न संभवतीत्याह—**किञ्चेति** । तथाच तदसमवधानाभावात्तत्प्रयुक्ताजनकत्वमपि तस्य नास्तीति जनकैकस्वभावत्वं स्यात्, तथा च पूर्वोक्तमेव दूषणमिति भावः । सहकारिसमवधानस्याप्यस्वभावत्वपक्षमुत्तरत्राशङ्क्य निराकरिष्यति । अजनकत्वमेव स्वभाव इति तृतीयं पक्षं शङ्कते—**अथाजनकत्वमिति** । ननु नात्यन्तं जनकत्वमजनकत्वं वास्य स्वभावः, किं तर्हि सहकारिसमवधाने सति यत्कार्यं भवति तस्मादनन्तरपूर्वक्षणवर्तित्वं स्वभावः, तेन न सहकारिसमवधानाभावेपि जनकत्वं नापि सहकारिसमवधानेप्यजनकत्वमित्याह—**अथ सहकारीति** । दूषयति—**तर्हीति** । एवंविधः स्वभावः कुसूलनिहितावस्थायामप्यस्य विद्यत इति तदापि कार्यजन्मप्रसङ्ग इत्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह—**तत्स्वभावस्येति** । यत्तदाशङ्क्य निराकरिष्यतीत्युक्तं तदाह—**अथेति** ।

---

१ बौद्धैः कार्यकारणभावस्वभावैतदन्यतररूपा व्याप्तिः स्वीक्रियते । तत्रायं तदानीं तदजनकत्वरूपो हेतुः स्वभावात्मकव्याप्तिमानित्यर्थः । २ प्रसज्यमानस्य जनकत्वाभावस्येति शेषः । ३ विपक्षस्याव्यतिरेकित्वं हेतुसंबन्धित्वं यावच्च शतांशेनापि शङ्क्यते तावद् हेतोः साध्यज्ञापकत्वबलं कुत इति योजना । ४ कारणस्य जनकत्वेऽजनकत्वे चानुगच्छतोऽपि तदुभयकर्तृककारणकर्मैकानुगमनाभावेन कारणीभूतवस्तुनो जनकत्वाजनकत्वाभ्यां भेदावसायादिति भावः ।

रणस्योपकरोति न वा । नचेदनपेक्षणीयत्वम् । उपकरोति चेत्, उपकारो वस्तुनो भिन्नो न वा । भिन्नत्वे प्राप्ताप्राप्तविवेकेन स एव कार्यजनक इति न स्थिरस्य कारणता । अभिन्नत्वे तु पूर्वावस्थस्य वस्तुनः सांप्रतमुपकाराभिन्नतयोत्पत्त्यसंभवाद्वस्त्वन्तरोत्पत्तेः क्षणिकस्यैव कारणताप्रसङ्गः । उपकारस्य वस्तुतन्मात्रत्वे च सहकारिसमवधानात्पूर्वमपि तद्भावात्तदापि कार्यजननं, सहकारिसमवधानवैयर्थ्यं च प्रसज्येत ।

अथोपकारो वस्तुनस्तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वचनीयः, तदा तस्यैव कारणत्वमिति न वस्तुनः कारणता । नच वस्तुनोप्यन्वयव्यतिरेकित्वात्कारणता, केवलव्र्यतिरेकाभावात्, सत्युपकारे वस्त्वभावापराधेन कार्याभावानुपलम्भात् । तदेवं सामर्थ्यासामर्थ्यलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गाज्जनकाजनकयोर्भेदसिद्धिः ।

ननु यद्यनुपकारिण्यपेक्षानुपपन्ना, तर्ह्युपकुर्वन्त्येव सहकारिणः कारणस्येति शङ्किते परिहरति—**उपकारो वस्तुन इति** । उपकारस्य वस्तुनो भिन्नत्वे वस्तुनः कारणत्वं न स्यात्, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यैव कारणत्वादिति परिहरति—**भिन्नत्व इति** । द्वितीये दूषणमाह—**अभिन्नत्व इति** । अत्र वक्तव्यं किं वस्तुन उपकारादभेद उपकारस्य वा वस्तुनोऽभेदः । प्रथमे प्राह—**पूर्वावस्थस्येति** । उपकारः खल्विदानीमुत्पद्यते पूर्वसिद्धस्य च वस्तुनस्तदभेदे तस्यैव पुनरुत्पत्तिः प्रसज्येत, तच्चायुक्तं, द्विरुत्पत्त्यभावात्, अतोन्यस्यैवोत्पत्तिर्वक्तव्या, तथाच कथय कथं न क्षणिकस्य कारणतापत्तिरित्यर्थः । द्वितीये दूषणमाह—**उपकारस्येति** । वस्तुनः पूर्वमेव विद्यमानत्वात्तदभिन्नोपकारोपि पूर्वमेव विद्यत इति तदापि कार्योत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । दूषणान्तरमाह—**सहकारिसमवधानेति** । वस्तुस्वभावस्य तस्य तत्पूर्वमपि भावादिति भावः ।

भेदाभेदप्रयुक्तदूषणपरिजिहीर्षोरनिर्वाच्यमतमुद्भावयति—**अथेति** । दूषयति—**तदेति** । यथा भेदेनानिर्वचनीयत्वं तथाऽभेदेनापीति न वस्तुस्वरूपत्वमुपकारस्य । तथाच क्षणिकस्य कारणत्वं दुरपवादं, वस्तुनश्चाकारणतापत्तिरतिरिच्यत इति न भिन्नपक्षात्फलतोऽभेद इति भावः । ननु किमिति वस्तुनोऽकारणता, यावतान्वयव्यतिरेकाभ्यां तस्यापि कारणत्वमवसीयत, इतरथोपकारस्यापि तन्न स्यादिति, तत्राह—**नच वस्तुनोपीति** । हेतुमाह—**केवलेति** । तदेव विवृणोति—**सत्युपकार इति** । यथा हि बीजे विद्यमानेप्युपकाराभावादनुत्पत्तिमभ्युपैषि, न तथोपकारे विद्यमानेपि वस्तुनोऽभावादनुत्पत्तिः शक्यनिदर्शना, अभेदवादिनो व्याघातात्, भेदवादेप्युपकार्याभावे उपकारस्यैवासंभवात्, अनिर्वचनीयेपि भेदपक्षप्रयुक्तदूषणानुषङ्गादिति भावः । तदित्थं बाधकपद्धतिभिः संदिग्धव्यतिरेकितानिरसनेनाजनकत्वादसामर्थ्यानुमानमप्रत्यूहमिति स्थितं, तथाच विरुद्धधर्माध्यासः सिद्ध इत्याह—**तदेवमिति** । एवमुपपादितप्रकारेण यदा विरुद्धधर्मसंसर्गः सिद्धस्तदा तस्मादेव हेतोर्भेदसिद्धिरपि भवतीति योजना । सहकारिभिराधीयमाने बीजस्यातिशये बीजमुत्पादकम्, अन्यथा [३]तदभावे तदुदयापत्तेः । बीजं चातिशयमादधानं सहकारिणोऽपेक्षते, अन्यथा सर्वदोपकारवृत्ताबङ्कुरस्यापि सर्वदोत्पत्तिप्रसङ्गात् । तस्मात्तदतिशयार्थमपि सहकारिभिरपेक्ष्यमाणैः सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे, तस्मिन्नप्युपकारे पूर्वन्यायेन बीजं सहकारिसापेक्षं जनकमित्युपकारजनकोपकारजननार्थमपेक्ष्यमाणैः सहकारिभिरुपकारान्तरं बीजे जनयितव्यमिति तत्तदतिशयार्थमपेक्ष्यमाणसहकारिसंपाद्यबीजवृत्त्यतिशयानवस्थेति । यद्वा बीजवर्तिनि सहकारिभिरतिशये क्रियमाणे बीजमपि सहकारिभिरपेक्षणीयमिति बीजेन सहकारिष्वतिशय आधेय, एवं बीजेन सहकारिष्वतिशय आधीयमाने सहकारिणोऽपेक्षणीया इति तैर्बीजे पूर्वमतिशयान्तरमाधेयं, तस्मिन्नप्यतिशये सहकारिभिर्बीजस्य क्रियमाणे बीजमपेक्षणीयमिति बीजेन पूर्वं सहकारिष्वतिशयान्तरमाधेयमित्यनवस्थितिः । उपकारः कार्यार्थमपेक्ष्यमाणो बीजनिरपेक्षः कार्यं जनयति बीजसापेक्षो वा । आद्ये बीजादेरहेतुतापातः । द्वितीये तु बीजादिनापेक्ष्यमाणेनोपकारेणातिशय आधेयः । एवमा-

---

१ वस्त्वभावे कार्याभाव इति व्यतिरेकव्याप्तौ व्यभिचारादित्यर्थः । २ षष्ठ्यन्तं मतान्वयि । प्रथमान्तपाठस्तु शोभनो भाति । ३ बीजाभावेऽतिशयोदयापत्तेरित्यर्थः ।

प्रयोगश्च कुसूलस्थं बीजं सहकारिमध्यमध्यासीनाद्भिन्नं विरुद्धधर्मसंसृष्टत्वाद्दहनतुहिनवत् । तथा कुसूलस्थं बीजमङ्कुरजनकबीजाद्भिन्नं कार्याव्यवहितातीतक्षणातिरिक्तक्षणसंबन्धित्वाद्घटवत् । एतामेव व्याप्तिमुपजीव्य यत्सत्तत्क्षणिकमित्यनुमानेन क्षणिकतामाचक्षते क्षणभङ्गवादिनः ।

नच य एवाहं रूपमद्राक्षं स एवाहमिदानीं स्पर्शमनुभवामि इति स एवायं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधः, सामग्रीभेदात्पारोक्ष्यापारोक्ष्यलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गाच्च प्रत्यभिज्ञानस्यैकत्वानुपपत्तेः । तथाहि सा मे माता स मे पितेत्यादाविन्द्रियनिरपेक्षस्य संस्कारस्य स्मरणकारणत्वादयं घट इत्यादिप्रत्यक्षज्ञानेष्विन्द्रियस्य संस्कारनिरपेक्षस्य कारणतावग-

---

हितोऽप्यतिशयः कार्यार्थं बीजादीनपेक्षत इति बीजादीनां तत्राप्यतिशयान्तरमाधेयमित्यप्यनवस्थितिरित्यपि ज्ञेयं वादीन्द्रस्थम्[1] ।

ननु किमनेन प्रमाणं भेदसिद्धावुक्तं भवति, तत्राह—**प्रयोगश्चेति** । बीजमात्रस्य सहकारिमध्यनिष्ठबीजाद्भेदसाधनेर्थान्तरता[2] । यत्किंचिद्बीजस्य ततो भेदसाधनेनाप्युपपत्तेः । बाधापत्तिश्च, तत एव तस्य भेदप्रसङ्गात् । हेतोरसिद्धिश्च[3] तत उक्तम्—**कुसूलस्थमिति** । तथा यतःकुतश्चिद्भेदसाधने बीजमात्राद्भेदसाधने चार्थान्तरता तदर्थं सहकारिमध्यमध्यासीनादिति विशेषणम् । बीजादिति चाध्याहर्तव्यम् । अत्र च तदेवेदमिति परेषां प्रत्यभिज्ञास्पदस्य भेदसाधनान्न क्षुद्रोपद्रवः[4] । यदि कश्चिद्यत्तदोरन्वयस्य[5] दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैकर्त्यं मन्वानो न परितुष्येत्[6] तं प्रत्येवमनुमातव्यं—विप्रतिपन्नबीजं सहकारिमध्यमध्यासीनाद्भिन्नं तदङ्कुरं प्रत्यसमर्थत्वात्संप्रतिपन्नवदिति । अनुमानान्तरमाह—**तथेति** । अत्राप्यङ्कुरजनकबीजाद्भिन्नत्वेनाभिन्नत्वेन[7] विप्रतिपन्नं बीजं पक्षः । कार्यापेक्षयाऽव्यवहितातीतक्षणातिरिक्तो यः क्षणस्तत्संबन्धित्वादित्यर्थः । अङ्कुरजनकबीजे स्वान्योन्याभावरहिते व्यभिचारवारणायातीतपदम् । तस्यापि कार्याव्यवहितोत्तरक्षणातिरिक्तकार्योत्पत्तिपूर्वक्षणसंबन्धित्वात् । जनकबीजे व्यभिचारनिरासार्थमसिद्धिपरिहारार्थं चातिरिक्तपदम् । ननु क्षणिकत्वसिद्धावेतत्स्यात्, यद्, अजनकावस्थातो जनकावस्थं भिन्नमिति, स्थितिपक्षे तदनुपपत्तेः, नच क्षणिकत्वे मानमस्तीति । तत्राह—**एतामेवेति** । यदा हि अर्थक्रियाकारित्वाकारित्वयोः सामर्थ्यासामर्थ्याभ्यां व्याप्तिः, सामर्थ्यासामर्थ्ययोश्च धर्मिभेदेन, तदार्थक्रियाकारित्वात्मकं सत्त्वं समर्थक्षणस्य क्षणिकतां साधयति, क्षणान्तरसत्त्वे तस्यैवासमर्थत्वप्रसङ्गात्, असमर्थस्य चानर्थक्रियाकारित्वात्, अनर्थक्रियाकारिणश्चार्थक्रियाकारित्वं व्याहतमिति सत्त्वक्षणिकत्वयोः प्रतिबन्धसिद्धिः[9], स्थिरस्य च क्रमाक्रमाभ्यामर्थक्रियाकारित्वाऽकारित्वानुपपत्तेर्विपक्षव्यतिरेकसिद्धिरिति भावः[10] ।

ननु प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षेणात्मानात्मपदार्थजातस्य स्थैर्यमवसीयते, ततस्तदपबाधितविषयं कालात्ययापदिष्टमिदमनुमानमिति, तत्राह—**नच य एवाहमिति** । अत्र किं ज्ञानद्वयमिदमेकमेव वाभिप्रेयते । द्वित्वपक्षे ततः स्थैर्याशासनं षण्ढमुद्वाह्य मुग्धयोषितः पुत्रप्रार्थनमिव । तदा हि स एवाहं स एवायमिति वालुकावद्विशकलितयोरैक्यानवगाहित्वात् । द्वितीयस्त्वसिद्ध इत्याह—**सामग्रीत्यादिना** । स इत्यंशे संस्कारादिरेव सामग्री, अयमंशे च संप्रयोगादिरिति, तथा स इत्यंशे पारोक्ष्यमयमित्यंशे चापारोक्ष्यमिति सामग्रीभेदाद्विरुद्धधर्माध्यासाच्च न प्रत्यभिज्ञानमेकमित्यर्थः । ननु संस्कारसंप्रयोगयोः संभूयैकसामग्रीत्वात्कथं सामग्रीभेद इति, तत्राह—**तथाहीत्यादिना** । अन्यत्र पृथक्कार्यजनकतयावधृतस्वभावयोरत्रापि विभिन्नकार्यजनकत्वमेवे-

---

१ वादीन्द्रहृदयस्थमित्यर्थः । २ स्वस्मिन्नपि स्वभेदसिद्धिरूपार्थान्तरसिद्धिरित्यर्थः । ३ पक्षैकदेशेऽङ्कुरजनकबीजे इति शेषः । ४ एकबीजव्यक्तेर्बीजव्यक्त्यन्तरे भेदमादाय न सिद्धसाधनमित्यर्थः । ५ यत्तत्पदघटितयोर्हेतुसाध्ययोरित्यर्थः । ६ तत्पदाघटितं विरुद्धधर्मसंसृष्टत्वरूपं हेतुं न रोचयेदित्यर्थः । ७ विप्रतिपन्नबीजमित्यादिना समनन्तरोक्तानुमानवदित्यर्थः । ८ स्वरूपेत्यादि । ९ नियतसंबन्धसिद्धिरित्यर्थः । व्याप्तिसिद्धिरितियावत् । १० क्रमेण युगपद्वाऽर्थक्रियाकारित्वाकारित्वयोरनुपपत्तेः क्षणिकत्वाभाववति सत्त्वाभावसिद्धिरित्यर्थः ।

मादुभयोः संभूय कारणतानुपपत्तिः । स इत्ययमिति च पारोक्ष्यापारोक्ष्यविरुद्धधर्मसंसर्गस्य स्फुटमुपलम्भाच्च । ज्ञानभेदात्प्रत्यभिज्ञायाः प्रत्यक्षत्वाभावान्न प्रकृतानुमानस्य प्रत्यक्षविरोधः, तस्माद्विरुद्धधर्मसंसर्गाद्वस्तूनां भेदसिद्धिरिति । अत्रोच्यते—'सिद्धे भेदे विरोधे च धर्मयोर्धर्मिभेदधीः । तयोर्नाद्यापि संसिद्धिर्धर्मिभेदस्तदा कुतः ॥ १६ ॥' अशेषभेदानपाकुर्वतोऽद्वैतवादिनो यदा भेदमात्रमेव नास्ति, तदा कुतो धर्मयोर्भेदः, कुतस्तरां विरोधः, कुतस्तमां च तदधीनो धर्मिभेदाध्यवसायः । अन्यतो वा भेदविरोधयोः सिद्धौ तत एव धर्मिभेदसिद्धिः, कृतमनुमानेनाजागलस्तनायमानेन विरुद्धधर्माध्यासेन ।

त्यर्थः । विरुद्धधर्माध्यासे तु विप्रतिपत्तिशङ्कैव नास्तीत्याह—**स इति** । फलितमाह—**ज्ञानभेदादित्यादिना । प्रत्यक्षत्वाभावादिति** । समस्तस्येति शेषः । पूर्वपक्षमुपसंहरति—**तस्मादिति** । विरुद्धधर्माध्यासाद्वस्तुभेदसाधनेऽन्योन्याश्रयं श्लोकेन संगृह्णाति सिद्धान्ती—**सिद्धे भेद इति** । धर्मयोर्जनकत्वाजनकत्वाद्यात्मकयोः परस्परं भेदे सिद्धे सति विरोधसिद्धिः, अभिन्नस्य विरोधाभावात्, तयोः सिद्धे विरोधे तदाश्रयतया धर्मिणोः कुसूलनिहितसहकारिसमेतबीजयोर्भेदबुद्धिः स्यात् । यदा च तयोर्भेद एव न सिद्धस्तदा विरोधस्य तद्द्वारकधर्मिभेदस्य च कुतः सिद्धिः परस्पराश्रयादित्यर्थः । श्लोकं विवृणोति—**अशेषेत्यादिना** । अद्वैतवादिन इति पदच्छेदः । ननु कथमन्योन्याश्रयता, यावता प्रत्यक्षेण धर्मयोर्भेदः सिद्ध्यति, ततश्च विरोधसिद्धिस्ततश्च धर्मिभेदसिद्धिरित्यत आह—**अन्यत इति** । तत्र वक्तव्यं कीदृशं तद्भेदग्राहिप्रत्यक्षमभिमतं, किं निर्विकल्पकं सविकल्पकं वेति । न तावत्सविकल्पकं, तस्य प्रामाण्याभावाद्बुद्धैर्मते[2] । नापि निर्विकल्पकं, तस्य वस्तुमात्रग्राहितया स्वलक्षणातिरिक्तविकल्पागोचरत्वात्[3][4] । यथाहुः 'कल्पनापोढमभ्रान्तं प्रत्यक्ष'मिति[5] । भेदस्यापि स्वलक्षणमात्रत्वे स्वरूपभेदविमर्दनप्रस्तावोक्तदोषानध्यस्यामः । एतेनेदमप्यपास्तं यथाहुस्तथागताः—'वर्तमानं परिच्छिन्ददवर्तमानताव्यावृत्तिमपि परिच्छिनत्ती'ति[6] । अवर्तमानताव्यावृत्तेर्वर्तमानतायाश्च धर्मत्वे प्रत्यक्षागोचरत्वात्, स्वरूपत्वे चैकस्योभयस्वभावत्वायोगात् । नच वर्तमानतैवावर्तमानताव्यावृत्तिः । भावाभावयोरैक्यायोगात् । यथाहात्मतत्त्वविवेककृत्—'विधिरात्मास्य[7] भावस्य निषेधस्तु ततः परः । सोपि चात्मेति कः प्रेक्षः शृण्वन्नपि न लज्जत' इति । भूतभविष्यतोश्चावर्तमानत्वात् तद्व्यावृत्तेरप्युभयविधायाः[8] एकरूपवर्तमानतात्मकत्वायोगात्, भविष्यतश्चावर्तमानभूतव्यावृत्तत्वेपि वर्तमानत्वाभावात्[9], भूतस्य चाभविष्यदवर्तमानव्यावृत्तत्वेपि वर्तमानत्वाभावात्, वर्तमानतावगाहिताया उत्पन्नावगाहितारूपतया उत्पन्नबुद्धेरवर्तमानव्यावृत्त्यवगाहितया पुनरुत्पत्त्यभावात्, जन्ममात्रव्यापारत्वाच्च बुद्धेः[10], तस्मान्न प्रत्यक्षं भेदावभासनायालम्, अनुमानं त्वनन्तरमेव निराकरिष्यते तदेतादृशी दर्शनस्थितिः[11] । आचार्यस्तु[12] भवतु वा यत्किंचित्प्रमाणं तथापि तत एव धर्मिभेदस्यापि सिद्धेर्मुधा धर्मभेदोपन्यास इति प्रौढिमारूढः प्राह—**अन्यतो वेति** ।

---

१ इदमनुमानविशेषणम् । २ सुगतमते इत्यर्थः । ३ स्वं स्वीयासाधारणधर्मरूपाजातिर्लक्ष्यते येनादः स्वलक्षणं व्यक्तिः । ४ विकल्प्यते व्यावर्त्यते वस्तु येनेति व्युत्पत्त्या विकल्पो धर्मः । ५ कल्पनाः करणव्युत्पत्त्या जात्यादिरूपाधर्मास्तद्रहितमित्यर्थः । ६ प्रमाणेत्यादिः । ७ अस्यानुभूयमानस्य भावस्य विधिः सत्ताऽऽत्मा स्वरूपं निषेधस्तु ततो विध्यात्मकाद् भावस्वरूपात्परोऽतिरिक्तः सोऽपि निषेधोऽपि भावस्यात्मेति शृण्वन्नपि कः प्रेक्षो विवेकी न लज्जते । एतेन घटाभावाभावादिर्न घटादिरूप इति फलति । ८ वर्तमानं च भूतश्चेति द्वन्द्वः । ९ अस्यानन्तरं "भविष्यद्बुद्धिरूपत्वेन भविष्यद्बुद्ध्यनन्तरमपि कार्यस्य" इति शेषः । उत्पन्नबुद्धेरुत्पत्तिप्रतिबन्धिकायाः सत्त्वादिति शेषः । पुनरुत्पत्त्यभावादिति ग्रन्थस्य । १० ननु न भवत्येव भविष्यद्बुद्ध्यनन्तरं कार्यजन्मेत्यत आह-जन्मेत्यादि । भविष्यद्बुद्धेः कार्यजन्ममात्रं व्यापारो यस्याः तत्त्वादित्यर्थः । ११ सुगतेत्यादिः । १२ चित्सुखेत्यादिः ।

कश्चायं धर्मयोर्विरोधो, येन विरुद्धधर्मसंसर्गित्वेन भेदोऽभिधीयते, किं सहानवस्थायित्वं वध्यघातकभावो वा भावाभावरूपत्वं वा तदत्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वं वा। प्रथमे किमेकस्मिन्काले सहानवस्थायित्वमुतैकस्मिन्नधिकरणे । नाद्यः । एकस्मिन्नपि क्षणे धर्मिभेदेन जनकत्वाजनकत्वयोः सहावस्थानात् । नेतरः । एकजनकस्याप्यन्याजनकत्वेन जनकत्वाजनकत्वयोरेकस्मिन्नधिकरणे सहभावात् । एककार्यप्रतियोगिजनकत्वाजनकत्वयोरेकत्र धर्मिणि सहानवस्थायित्वमिति चेन्न । स्थायिवादिनं प्रत्यसिद्धेः । क्षणभङ्गवादिनोपि तत्कार्यजनकस्यैकस्य क्षणान्तरे तदजनकत्वेन तयोरेकत्रैव वस्तुनि साहित्यात् । नापि द्वितीयः । वध्यघातकभावस्य युगपदेकधर्मिनिष्ठयोरेव धर्मयोः संभवेनाश्रयभेदासाधकत्वात् । नापि तृतीयः । कार्यभेदं प्रति जनकत्वाजनकत्वयोर्भावाभावरूपयोरेकस्मिन्नपि भावात्, एककार्यप्रतियोगिजनकत्वाजनकत्वयोरेकस्मिन्वस्तुनि क्षणभेदेन भावाच्च । नापि चतुर्थः । स्थायिवादिनं प्रत्यसिद्धेः । किंच सहकारिसमवधाने यः कार्यमुत्पादयति स

पूर्वं भेदासिद्ध्या विरोधासिद्धिरुक्ता । अधुना धर्मिभेदापादनकोविदः कोपि विरोधो दुःसाध्य इत्यभिप्रेत्याह—**कश्चायमित्यादिना** । जनकत्वात्यन्ताभाववति धर्मिण्यजनकत्वस्य वृत्तिरिति चतुर्थविकल्पार्थः । किं सहानवस्थायित्वमिति प्रथमे पक्षे यदिदमवस्थानस्य साहित्यं निषिध्यमानं तत्किं देशतः कालतो वा इति विकल्पयति—**प्रथम इति । एकस्मिन्नपि क्षण इति** । एकक्षणे सहानवस्थायित्वरूपो विरोधो जनकत्वाजनकत्वयोरसिद्धः । एकस्मिन्नपि क्षणे बीजवीरणयोरङ्कुरं प्रति जनकत्वाजनकत्वयोर्वर्तमानत्वादित्यर्थः । द्वितीयेपि विरोधोऽसिद्धः । एकस्मिन्नपि धर्मिणि जनकत्वाजनकत्वयोः कार्यभेदापेक्षया वर्तमानत्वादित्याह—**नेतर इत्यादिना** । नन्वेकधर्मित्ववदेकविषयत्वमप्यपेक्षितं, तादृशश्च विरोधो जनकत्वाजनकत्वयोरस्त्येवेति शङ्कते—**एककार्येति** । ईदृशश्च विरोधो न क्वापि संप्रतिपन्नः, स्थायिवादिनामेकस्यैकं प्रत्येव कालभेदेन जनकत्वाजनकत्वयोः सर्वत्रैवाङ्गीकारादित्याह—**न स्थायिवादिनमिति** । क्षणभङ्गवादिनं प्रत्यसिद्धिमाह—**क्षणभङ्गेति** । यदिदमिदानींतनाङ्कुरजननसमर्थं बीजं तत्कालान्तरे तं जनयेन्न वा । यदि जनयेत्सिद्धान्तमनुसन्धत्स्व । ननु क्षणान्तरे तदेव नास्ति कथं तस्य जनकत्वं, मास्तु, स्वक्षण[2] एव तं किमिति न जनयेत्, स्वानन्तरक्षणवर्तिनं प्रत्येव समर्थं तदिति[3] चेत्, एवं तर्ह्यसमर्थं तत्तत्रेति वचनीयम् । तथाच तस्यैव बीजस्य तत्कालीनमङ्कुरं प्रति जनकत्वमन्यकालीनं तमेव प्रत्यजनकत्वमिति तादृशमपि सहावस्थानं त्वयैवानुमतमित्यर्थः । वध्यघातकभावपक्षं निषेधति—**नापि द्वितीय इति** । अजातस्य भिन्नाधिकरणस्य वा घातकत्वाभावादेकाधिकरणे वर्तमानयोरेव वध्यघातकभावो वक्तव्यः, तदिहेदृशो विरोधोऽनयोः संभवति नवेति तावदास्तां विचारः । संभवेपि नाधिकरणभेदकः प्रत्युत तदैक्यापादक इत्यर्थः । भावाभावरूपो विरोध इति तृतीयं पक्षं निषेधति—**नापि तृतीय इति** । ननु विषयभेदेन वर्तमानयोर्जनकत्वाजनकत्वयोर्भावाभावरूपत्वेपि न विरोधः । परस्परनिषेधरूपत्वाभावात् । नहि पटाभावो घटश्च परस्परं विरुध्येते, अस्ति भावाभावरूपतेति, तस्मादेकविषययोरनयोर्विरोध इति, तत्राह—**एककार्येति** । कृतोपपादनं चेदमनन्तरमेव । जनकत्वाजनकत्वयोः परस्परात्यन्ताभावसामानाधिकरण्यं विरोध इति चतुर्थं पक्षं निषेधति—**नापि चतुर्थ इति** । यस्य हि स्थायिवादिनो जनकत्वमजनकत्वं चैकत्र वर्तेत इति नियमस्तं प्रति कथं तयोः परस्परात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वं सिद्धवदुदाह्रियेतेत्यर्थः । तदेवं स्वपक्षे विरुद्धधर्माध्यासं परिहृत्य परपक्ष एव तमासञ्जयति—**किंचेति** । ननु न सहकारिविरहकालीनकार्यं प्रत्यसमर्थं तत्, किं तर्हि, सहकारिवियोगसमये तदेव नास्ति, ततो न विरुद्धधर्माध्यास इति शङ्कते—**सहकारीति** । तर्हि सहकारिविरहसमये

---

१ प्रतियोग्यन्तो बहुव्रीहिर्जनकत्वविशेषणम् । एककार्यनिरूपितजनकत्वाजनकत्वयोरित्यर्थः । २ इदं सप्तम्यन्तम् । ३ बीजमित्यर्थः ।

भावः सहकारिविरहकाले तत्र समर्थो न वा । समर्थश्चेत्, तदापि जनयेत्, नचेत्, तदेव वस्तु शक्तमशक्तं चेति दुर्निवारो विरोधः, सहकारिविरहकाले सोऽसन् नत्वसमर्थ इति चेन्न । सहकारिविरहकाले येयमसद्रूपता सा सहकारिसन्निधानकालेपि विद्यते न वा । विद्यते चेत्, स्वकाल एवासत्त्वप्रसङ्गः । नचेत्, न तर्हि सहकारिविरहकाले तदसद्रूपम्, असद्रूपाभावेप्यस्य भावात् । अथैकमेव वस्तु सहकारिभावाभावयोः सदसद्व्यवहारयोग्यं, तथैव तर्हि स्थिरमपि शक्ताशक्तव्यवहारयोग्यमिति तुल्यम् । नचासामर्थ्यं विहायान्यदसत्त्वमस्ति । अथैकस्मिन्नेव वस्तुनि सहकारिसमवधानानन्तरं कार्यजननस्वभावता तद्विरहे चासमर्थस्वभावतेत्युभयमप्यविरुद्धं, तुल्यमिदमस्मन्मतेऽपि, तथापि सहकारिसमवधाने यत्समर्थरूपं तदेव चेत्प्रागप्यस्ति पूर्वमपि कार्यप्रसवप्रसङ्ग इति चेन्न । सहकारिविरहे यत्तव कार्येऽसमर्थं रूपं तदेव चेत्सहकारिसमवधानेपि ततोऽजननप्रसङ्ग इति तुल्यत्वात् ।

नच सहकारिणां स्वभावेन्तर्भावो येन गलेपादुकान्यायेन तेषामपि तदैव समुदयः स्यात्किंतु भवन्मते समर्थक्षणोत्पादकानां क्षितिपवनपाथस्तेजसामिव सहकारितैव । नच सहकारिकृतोपकारस्य भेदाभेदविकल्पानुपपत्तिः । वस्तुनस्तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वच-

---

येनासद्रूपेण भवति तत्कारणं, तत् सहकारिसमवधानसमयेपि विद्यते नवा । प्रथमे सद्भावस्थायामप्यसत्त्वं स्यात् । द्वितीये तु पूर्वसिद्धस्य वस्तुनः पश्चाद्भाव्यसत्त्वं न स्वभावः, असत्त्वावस्थायाः पूर्वमपि वस्तुनो विद्यमानत्वादिति परिहरति—**नेत्यादिना** । ननु यद्यपि तदेकं, तथाप्युभयव्यवहारालम्बनं भवति सहकारिसमवधानासमवधाननिबन्धनत्वेन, विरोधाभावादिति शङ्कते—**अथैकमेवेति** । स एव तर्हि न्यायः सामर्थ्यासामर्थ्ययोरपीत्याह—**तर्हीति** । स्यादेतद्यदि च सत्त्वासत्त्वयोर्निदर्शनेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोराश्रयणं भवति । तर्हि सहकारिविरहकालेऽसत्त्वं, तथाच क्षणिकतैवेति गतं स्थैर्याशयेति, तत्राह—**नचासामर्थ्यं विहायेति** । यदिदं सहकारिविरहकालेऽसत्वं, तद्भवन्नये तावदसामर्थ्यरूपम्, अर्थक्रियासामर्थ्यस्य सत्त्वाभ्युपगमात्, तथाचैतादृशासत्वमेतादृशक्षणिकत्वं च नास्मभ्यमपि द्रुह्यतीति भावः । अथ वा सहकारिविरहकाले यदिदमसत्त्वं, तदेवासामर्थ्यं, ततश्चासदेव तन्नासमर्थमित्ययुक्तमुक्तमित्याह—**नचासामर्थ्यमित्यादिना** । सामर्थ्यं हि सत्त्वमङ्गीक्रियते, ततश्चासत्त्वमप्यसामर्थ्यमेवेत्यर्थः । शङ्कते—**अथैकस्मिन्निति** । इयं च निरुद्धगतिसौगतशङ्का । अहो मामकभाग्योद्गमसमयोऽयं यदायुष्मतैवास्मत्समीहितं स्वीकृतमित्यभिप्रेत्याह—**तुल्यमिदमिति** । यद्यपीदमावयोः समानं, तथापि स्थिरपक्षेऽनुपपत्त्यन्तरमस्तीति शङ्कते—**तथापीति** । स्थैर्यवादिना सहकारिसमवधाने सामर्थ्यमेवं रूपं प्रागपि वर्तेत इति वचनीयं, तथाच प्रागपिकार्यप्रसवप्रसङ्ग इत्यर्थः । अस्य मिथो विरोधेन तर्काभासतां दर्शयितुं प्रतिप्रसङ्गमाह—**न सहकारीति** । अङ्कुरक्षणोत्पादकमपि बीजक्षणं सहकारिविरहे तस्मिन्नेवासमर्थमिति वक्तव्यं, अन्यथा तद्विरहेपि जनकत्वप्रसङ्गात्, तस्माद्यत्तदसमर्थं तदेव समर्थमपि, तथाच तस्मादुत्पत्तावसामर्थ्यादप्युत्पत्तिप्रसङ्ग इत्यर्थः । अजननप्रसङ्ग इति वा पदच्छेदः । एवं सहकारिसमवधानासमवधानयोः सामर्थ्यासामर्थ्यं चाविरुद्धमिति प्रौढिमारूढेणोक्तम् । वस्तुतस्तु समर्थमेव, समर्थमपि सहकारिवैकल्ये न जनकमिति स्थितिः ।

यत्तु समर्थस्यापि सहकारिसाकल्य एव जनकत्वमित्युक्तमयुक्तं, सहकारिणां स्वभावान्तर्भावे यावत्कारणभावित्वेन सर्वदा कार्योत्पत्तिप्रसङ्गादिति पूर्वपक्षिणोक्तं, तदनङ्गीकारपरास्तमित्याह—**नच सहकारिणामिति** । यथाहि सौगतानां मते क्षित्यादिचतुर्विधधातूनां समर्थबीजक्षणोत्पादकत्वमेव, न समर्थक्षणस्वभावान्तर्भावः । एवमस्मन्मतेपि सहकारित्वमेव न स्वरूपत्वम् । इयांस्तु विशेषः । भवन्मते तज्जनकत्वमस-

---

१ वस्तुन इत्यर्थः ।

नीयत्वात्, लोकसिद्धकारणताया अप्रत्याख्येयत्वात् । नच केवलव्यतिरेकाभावः । उपकारवस्तुनोर्भेदानभ्युपगमात्, उपकारकारणताया एव वस्तुकारणताभ्युपगमात् । प्रयोगस्तु धर्मयोर्विरोधनिरासेनैव निरस्तः, अनैकान्तिकश्च, सहकारिमध्यमध्यासीनस्य विरुद्धधर्मसंसृष्टत्वेपि स्वतो भेदाभावात् ।

कार्याव्यवहितातीतक्षणातिरिक्तक्षणसंबन्धित्वादित्यपि हेतुःस्थायिवादिनो मते तस्यैव तथाविधक्षणसंबन्धित्वात्तस्मिन्नेवानैकान्तः । तदेवं प्रसङ्गतद्विपर्यययोरपास्तत्वात्क्षणिकत्वानुमानं दूरोत्सारितम् । किंचेदं क्षणिकत्वं, किं क्षणसंबन्धित्वं क्षणान्त[1]रासंबन्धित्वे सति क्षणसंबन्धित्वं वा क्षणान्तरमात्रासंबन्धित्वे सति क्षणसंबन्धित्वं वा उत्पत्तिक्षणे सत्त्वं वा स्वोत्पत्तिक्षणे सत्त्वं वा स्वोत्पत्तिक्षणमात्रसत्त्वं वा एकक्षणावस्थायित्वं वा अनेकक्षणानवस्थायित्वविशेषितं वा । न तावत्प्रथमः । सिद्धसाधनत्वात्, अनेकक्षणावस्थायिनोपि घटादेः क्षणसंबन्धित्वात् । न द्वितीयः । अर्थान्तरत्वात् । क्षणान्तरासंबन्धित्वेप्यनेकक्षणसंबन्धित्वाविरोधात् । घटादीनामनेकक्षणसंबन्धिनामपि स्वप्रध्वंसादिक्षणासंब-

न्मते तदुपकारकत्वमित्यर्थः । यच्चोपकारकत्वपक्षेपि तेनोक्तं, तदनूद्य निराचष्टे—**नच सहकारिकृतेति ।** अ[2]नुपपत्तिरुपकारस्येति शेषः । नन्वनिर्वचनीयोपकारस्य कारणत्वे का[3]रणस्य कारणत्वं न स्यादित्युक्तमेव, तत्राह—**लोकसिद्धकारणताया इति ।** कारणस्येति शेषः । नन्वत्राप्युक्तं केवलव्यतिरेको नास्तीति, तत्राह—**नच केवलेति ।** कैवल्यं चेदमनौपाधिकत्वमितरथानुपयोगात्, केवलस्य वस्तुमात्रस्येति वा, यदि कारणादुपकारस्य भेदः स्यात्स्यात्तदा कारणस्यापि पृथक्केवलव्यतिरेकप्रार्थनं, नत्वेतदस्ति, भेदेनाप्यनिर्वचनीयत्वादित्य[4]र्थः । ननु तथाप्यनुमाने किं दूषणमिति, तत्राह—**प्रयोगस्त्विति ।** पूर्वोक्तप्रकारेण विरोधानिरूपणे क[5]चिदसिद्धिः क्वचिद्विरुद्धत्वं क्वचिदनैकान्तिकत्वमित्यर्थः । अविवक्षितविशेषेपि विरोधेऽनैकान्तिकतामाह—**अनैकान्तिकश्चेति ।** तद्धि सहकारिमध्यमध्यासीनं कालान्तरीयमङ्कुरं न जनयति जनयति च तात्कालिकमिति विरुद्धधर्माध्यासवत् । अथ च स्वयं स्वस्मान्न भिद्यते इति तत्रानैकान्तिकत्वमित्यर्थः । सहानवस्थायित्ववध्यघातकत्वभावाभावविरोधेषु यथायथमसिद्ध्यादयो ज्ञेयाः । यद्वा कुसूलनिहितसहकारिसमवहितबीजयोः परस्परविरुद्धधर्मसंसृष्टत्वस्याविशिष्टत्वात्सत्यपि विरुद्धधर्मसंसर्गे सहकारिसमवहितस्य स्वप्रतियोगिकभेदानधिकरणत्वादनैकान्तिकत्वमित्याह—**अनैकान्तिकश्चेति ।**

द्वितीयानुमानेप्यन्यत[6]रानैकान्तिकतामाह—**कार्याव्यवहितेत्यादिना ।** यत्सत्तत्क्षणिकमित्यनुमानेप्युक्तं दूषणमतिदिशति—**तदेवमिति ।** यदि सहकारिसहितं बीजं तद्विरहकालीनबीजान्न भिद्येतार्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्वं न स्यादिति प्रसङ्गः, त[7]च्चेदं तस्माद्भिद्यते इति तद्विपर्ययः, तयोः स्थायिन्यपि जनकत्वसमर्थनेन निरासात्सत्त्वहेतुकं क्षणिकत्वानुमानमपि निरस्तमित्यर्थः । साध्यनिष्ठक्षणिकत्वस्याप्रसिद्धविशेषणत्वसिद्धसाधनत्वयोरन्यतरापात इति दिदर्शयिषुर्विकल्पयति—**किंचेत्यादिना ।** क्षणान्तरासंबन्धित्वमात्रत्वे सति क्षणसंबन्धित्वं द्वितीयः पक्षः । तृतीयस्तु क्षणान्तरसंबन्धित्वात्यन्ताभावाधिकरणत्वे सति क्षणसंबन्धित्वमिति विशेषः । सिद्धसाधनतामेव विवृणोति—**अनेकक्षणेति ।** न केवलं क्षणान्तरेण केनचिदसंबन्धोऽनेकक्षणसंबन्धेन न विरुध्यत इति संभावनामात्रम्, किं त[8]द्भ्युपगतश्चानित्येषु पदार्थेषु स्थायिवादिभिरित्याह—**घटादीनामिति ।** व्याघातमेव दर्शयति—**तत्संबन्धीति ।** क्षणान्तरत्वाक्रान्तं यत्तत्संबन्धात्यन्ताभाववत्त्वे

१ क्षणान्तरासंबन्धित्वमात्रत्वे सतीति टीकाकारसंमतः पाठः । २ सहकारिकृतस्येति पाठः टीकासंमतो भाति उपकारस्येति शेषदानेन । ३ कारणत्वेनाभिमतदण्डादेरित्यर्थः । ४ समाधानदलार्थः । ५ विरोधस्य प्रथमे विकल्पे चतुर्थे च विरुद्धधर्मसंसृष्टत्वहेतोः स्वरूपासिद्धिः । द्वितीये च विकल्पे निरुक्तभेदाभावरूपसाध्याभावसाधकस्य हेतोर्विरुद्धत्वम् । भावाभावरूपे तृतीयविकल्पेऽनैकान्तिकत्वमित्यर्थः । ६ वादिप्रतिवादिनोरिति शेषः । ७ अर्थक्रियाकारित्वरूपसत्त्ववच्चेदमित्यर्थः । ८ कालोपाधिकभेदमादायेत्यादिः ।

न्धित्वस्याभ्युपगमात् । न तृतीयः । व्याघातात् । तत्संबन्धिक्षणस्यापि क्षणविशेषत्वेन क्षणान्तरत्वे सति क्षणान्तरमात्रासंबन्धाभावात् । न चतुर्थः । सिद्धसाधनत्वात्, अनेकक्षणसंबन्धेऽप्युत्पत्तिक्षणसंबन्धाविरोधात् । अत एव न पञ्चमः । नापि षष्ठः । स्वशब्देनाङ्कुराद्येकैकविवक्षायां तदुत्पत्तिक्षणमात्रसत्त्वस्य घटादिष्वभावेन क्षणिकत्वाभावप्रसङ्गात् । सर्वविवक्षायां तु लक्षणासंभवित्वम्, एकैकस्य सर्वोत्पत्तिक्षणसत्त्वासंभवेन तन्मात्रसत्त्वासंभवात् । नापि सप्तमः । अनेकक्षणसत्त्ववादिभिरप्येकक्षणावस्थायित्वाङ्गीकारात् । नाप्यष्टमः । प्रध्वंसाद्यनेकक्षणानवस्थायित्वस्यैकक्षणावस्थायिनि स्थायिन्यपि सम्भवात् ।

उत्पत्तिक्षणानन्तरक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगित्वं क्षणिकत्वमित्यपि न । स्थिराणामपि यस्य कस्यचिदुत्पत्त्यनन्तरक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगित्वोपपत्तेः । एतेन[१] स्वोत्पत्त्यनन्तरक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगित्वमपि निरस्तम् । स्वशब्दखण्डनस्य पूर्ववदत्रापि तुल्यत्वात् । अथास्य घटस्यैतद्घटोत्पत्त्यव्यवहितानन्तरक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगित्वं क्षणिकत्वमेवं प्रतिव्यक्ति क्षणिकत्वलक्षणमूहनीयमिति चेन्मैवम् । एवंविधक्षणिकत्वसाधने सत्त्वसाधनस्यानैकान्तिकत्वापातात् । नह्यतीतानागतानां च सतामेतदुत्पत्त्यव्यवहितानन्तरक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगित्वमस्ति । तत्तद्ध्वंसानामेतद्घटोत्पत्त्यनन्तरक्षणेऽनुत्पन्नत्वात् । एतेनोत्पत्तिक्षणध्वंसासमा-

---

सति क्षणसंबन्धित्वमिति हि तृतीयः पक्षः, तच्च व्याहतम् । येन हि क्षणेन संबध्यते सोपि यत्किंचित्क्षणापेक्षया क्षणान्तरमेव । तथाच तेनाप्यसंबन्धः संबन्धश्चेत्यापातात् व्याघातः स्यादित्यर्थः । **अत एवेति** । यत एवानेकक्षणसतोप्युत्पत्तिक्षणसत्त्वसम्भवः, अत एव स्वोत्पत्तिक्षणसत्त्वमपि संभवतीति सिद्धसाधनमित्यर्थः । **नापि षष्ठ इति** । स्वोत्पत्तीत्यत्र स्वशब्देन किं प्रतिनियतः कश्चिदभिधीयते सर्वे वा पदार्था, आद्येऽव्याप्तिः । सर्वपदार्थानामेकपदार्थोत्पत्तिक्षणसत्त्वाभावेन तेषु क्षणिकेषु लक्षणाभावादित्यर्थः । द्वितीयेऽसंभवमाह—**सर्वेति** । सप्तमपक्षेपि सिद्धसाधनतामाह—**नापि सप्तम इति** । **नाप्यष्टम इति** । उत्पत्तिक्षणावस्थायित्वेन तावदेकक्षणावस्थायित्वमस्ति प्रध्वंसक्षणमारभ्योत्तरानेकक्षणानवस्थायित्वं चास्तीति स्थायित्वेप्युपपत्तेरर्थान्तरत्वमित्यर्थः ।

लक्षणान्तरं दूषयति—**उत्पत्तिक्षणेति** । उत्पत्तिक्षणसमनन्तरक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगित्वं स्थायिनि न संभवतीत्यभिमानः । अत्र किमुत्पत्तिक्षणशब्देन यथाश्रुतोऽर्थो विवक्षितः स्वोत्पत्तिक्षणो वा । आद्ये प्राह—**स्थिराणामपीति** । स्थिरस्यापि हि यो ध्वंसक्षणस्तत्पूर्वक्षणोपि यस्यकस्यचिदुत्पत्तिक्षणो भवतीत्यर्थान्तरमित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—**एतेनेति** । तत्रापि स्वशब्देन किं ध्वंसप्रतियोगी विवक्षितः किं वा प्रतिनियतः कश्चित् । आद्येऽनन्तरदोषानुषङ्गः[२] । द्वितीये तु षष्ठपक्षोक्ताव्याप्तिरित्याह—**स्वशब्देति** । ननु न समस्तक्षणिकेषु अनुगतमिदमाचक्ष्महे लक्षणं, येनैवमव्याप्तिः स्यात्किंतु प्रतिविशेषं पृथगेवेत्यभिप्रेत्य शङ्कते—**अथेति** । अनन्तरत्वं चात्रोत्तरत्वं विवक्षितं, तस्य स्थैर्येऽप्युपपद्यमानतया[३] अर्थान्तरतापरिहारायाव्यवहितग्रहणम् । तत्किंयत्सत्तत्क्षणिकमित्यत्र सत्त्वहेतुना एतादृशं क्षणिकत्वं सिसाधयिषितं, तथाचानैकान्तिकत्वम् । गगनान्तरितपदार्थानां[४] चैतद्घटोत्पत्त्यव्यवहितोत्तरक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगित्वलक्षणक्षणिकत्वाभावेन विपक्षत्वात्सत्त्वहेतोश्च तत्र वर्तमानत्वादित्याह—**एवंविधेत्यादिना** । साध्यविकलश्च दृष्टान्त इति च द्रष्टव्यम् । अथ किमिति तत्र नास्ति, तत्राह—**तत्तद्ध्वंसानामिति** । उक्तं दूषणं लक्षणान्तरेप्यतिदिशति—**एतेनेति** । उत्पत्तिक्ष-

---

१ वक्ष्यमाणदूषणेनेत्यर्थः । २ वक्ष्यमाणहेतुनेत्यर्थः । ३ यंकञ्चिद्ध्वंसप्रतियोगिनमादाय तदुत्पत्तिक्षणसमनन्तरक्षणवर्तिध्वंसप्रतियोगित्वात्स्थायिनो घटादेः । ४ जलधरादिरूपः ।

नकालीनत्वं क्षणिकत्वमित्यपि निरस्तम् । यत्किंचिदुत्पत्तिक्षणध्वंसासमानकालीनत्वस्य स्थायिष्वपि भावात्, स्वशब्देन विशेषणेपि पूर्वोक्तदोषानुषङ्गात्, प्रतिव्यक्तिलक्षणे च सत्त्वसाधनस्यानैकान्तिकत्वात् । घटत्वात्पटत्वादित्यादिप्रयोगसाधनाभ्यूहने चानागतघटपटादिष्वनैकान्तिकता तदवस्थैव । सर्वश्चायमुदितो हेतुकलापः पूर्वोदितप्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधितया कालात्ययापदिष्टः । यत्पुनरुक्तं सामग्रीभेदाद्विरुद्धधर्मसंसर्गाच्च प्रत्यभिज्ञाज्ञानस्यैकत्वानुपपत्तिरिति, तदयुक्तम् । संप्रयोगसंस्कारयोः संभूयसामग्रीत्वात् । नचान्यत्र संप्रयोगसंस्कारयोः प्रत्येकमन्योन्यनिरपेक्षयोः कारणत्वादेकज्ञानकारणतानुपपत्तिः । यस्मात् 'अन्यत्र लिङ्गेन्द्रिययोरन्योन्यनिरपेक्षयोः । दृष्टं संभूयकारित्वं विशिष्टानुमितिं प्रति ॥ १७ ॥'

श्रूयमाणस्य स्मर्यमाणस्य वा लिंगस्याक्षनिरपेक्षस्यानुमानज्ञानहेतुत्वं दृष्टं, दृष्टं चेन्द्रियस्यानपेक्षस्यापरोक्षज्ञानकरणत्वं, तथापि संभूयोभाभ्यामयं पर्वतो वह्निमानित्येकमनुमानज्ञानं जायमानमुपलभामहे । नह्यन्तरेणेन्द्रियसंप्रयोगमयमिति पुरोवर्त्याकारोपलम्भसंभवः । नच विरुद्धधर्मसंसर्गाद्भेदः । अस्मिन्नेवानुमानवेदने वह्निमानिति चायमिति च

नस्य यः प्रध्वंसस्तेनासमानकालीनत्वं यदुत्पद्यमानस्य तत्क्षणिकत्वं, स्थिरस्य ह्यनेकक्षणावस्थायिनो नोत्पत्तिक्षणप्रध्वंसासमानकालीनत्वं तेन नार्थान्तरत्वमित्यर्थः । असंभवपरिहारार्थं चोत्पत्तिपदम् । एतेनेत्येतद्विवृणोति—**यत्किंचिदित्यादिना** । पूर्वोक्तदोषोऽव्याप्तिः । अथ विशेषलक्षणमिदं विवक्ष्यते तदा पूर्वोक्तमनुमानदूषणं स्यादित्याह—**प्रतिव्यक्तीति** । ननु विशेषलक्षणविवक्षायां न सत्त्वादिति हेतुरभिधित्सितः, किंतु घटत्वात्पटत्वादित्यादिव्यावृत्तधर्मा, अतो नानैकान्तिकता, तत्राह—**घटत्वादिति** । तथाप्यनागतेषु घटेष्वभिप्रेतसाध्यरहितेष्वनैकान्तिकता । एवं पटत्वादेरपीत्यर्थः । एतद्घटत्वादित्यादिहेतुविवक्षायां व्याप्त्यसिद्धिरित्यपि द्रष्टव्यम् । एवं साध्यप्रयुक्तदूषणान्युक्त्वा बाधमप्याह—सर्वश्चायमित्यादिना—ननु कथं संस्कारसंप्रयोगयोः संभूयसामग्रीत्वं, यावतान्यत्र निरपेक्षयोर्दृष्टयोरत्रापि तयोः साहित्याभावो वर्णित इति, तत्राह—**नचान्यत्रेति** । किमन्यत्र निरपेक्षकारणत्वेनात्रापि नैरपेक्ष्यमनुमित्सितं, तर्ह्यनैकान्तिकं, लिङ्गस्य श्रूयमाणतया स्मर्यमाणतया वा क्वचिदिन्द्रियनिरपेक्षतयानुमित्युत्पादकस्येन्द्रियस्य च घटादौ लिङ्गनिरपेक्षतयाऽपरोक्षज्ञानजनकस्यायमग्निमान्पर्वत इत्यनुमित्युत्पत्तौ संभूयकारित्वदर्शनादित्याह—**अन्यत्रेति** ।

इममेव श्लोकं विवृणोति—**श्रूयमाणस्येत्यादिना** । ननु किमित्यनुमितावपि तयोः साहित्यमिति, तत्राह—**नह्यन्तरेणेति** । यद्यप्ययं पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञात्मकोऽवयवो नानुमन्यते गोतमगोत्रिभिस्तथापीदृशं ज्ञानं प्रत्यात्मवेदनीयमभ्युनुज्ञायत इति न निदर्शने विप्रतिपत्तिः । यत्तु पारोक्ष्यापारोक्ष्यलक्षणविरुद्धधर्माध्यासाद्भेद इति, तत्राह—**नच विरुद्धेति** । एतेन विषयभेदाद्भेदोन्नयनमपि निरस्तम् । अयं पर्वतो वह्निमानित्यत्रैव व्यभिचारात्, कथं चात्र पारोक्ष्यमधिगतम् । नहि तदित्युल्लेखमात्रात्, पारोक्ष्यापारोक्ष्ययोरप्यग्निमान्पर्वतः सोऽग्निमान्पर्वत इति ज्ञानयोस्तदन्वयानन्वयदर्शनात् । नच प्रत्यभिज्ञात्वादेव ज्वालाप्रत्यभिज्ञावदप्रामाण्यानुमानम् । विरुद्धधर्मसंसृष्टविषयत्वोपाधिहतत्वात्, अत्र च तदभावस्य निवेदितत्वात्, तथापि चाप्रामाण्ये सर्वत्रैकान्तात् क्वचिदेकक्षणस्याप्यसिद्धेः क्षणिकस्यापि क्षयरोगप्रसङ्गात् । प्रत्यभिज्ञाबाधमनुमानस्य

---

१ ज्ञानेत्यादिः । २ अत्र वह्निपर्वतयोः प्रकारविशेष्ययोऽर्भेदेऽपि ज्ञानस्यैक्यात् । वृत्तिभेदेऽपि तत्प्रतिफलितचैतन्यरूपज्ञानस्यैक्यादिति भावः । बौद्धमते तु एतस्यैक्यं निर्विवादमेव । ३ प्रत्यभिज्ञायामित्यर्थः । ४ सोऽयं घट इत्यादिरूपायां पक्षीभूतप्रत्यभिज्ञा यामित्यर्थः । ५ क्षयित्वनियमप्रसङ्गादित्यर्थः । ६ क्षणिकस्यापि घटादेः क्षयित्वप्राप्त्या त्वदभिमतयावत्क्षणावस्थायित्वाभावप्रसङ्गादिति भावः ।

पारोक्ष्यापारोक्ष्यविरुद्धधर्मसंसर्गोपलब्धेः। तदेवं प्रत्यभिज्ञा[1]ज्ञानस्यैकत्वेन प्रामाण्यसंभवात्तद्विरुद्धं भेदानुमानं[2] कालात्ययापदिष्टं न भेदप्रत्यायनायालम्।

कथं च व्याप्यव्याप[3]कभावभेदोपलम्भाधीनात्मलाभमनुमानमसिद्धे भेदे भेदं गोचरयेत्।

आगमोप्यभिधानाभिधेयभेदावगमपुरःसरस्तस्मिन्नेवासिद्धे कथं तत्र प्रामाण्यमश्नुवीत। शब्दान्तरादिकमपि सिद्धशब्दादिभेदोपजीवनेन प्रवर्तमानं तदसिद्धौ कथं कर्मो-

---

समर्थितमुपसंहरति—**तदेवमिति**। [4]एतेन विज्ञानक्षणिकत्वानुमानमपि प्रत्युक्तं वेदितव्यम्। विनष्टाविनष्टत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्योपाधेर्विषयतया [5]असिद्धेः, नीलपीतादेश्च विज्ञानबहिर्भावात्। अस्तु तर्हि प्रत्य[6]क्षं, न स्वतः परतो वा। असिद्धेः। किं विज्ञानस्य स्वयमेवोत्पत्तिनाशौ सिध्यतः ज्ञानान्तरेण वा। न तावदन्त्यः। अपसिद्धान्तात्तद्विज्ञानस्योत्पत्तिविनाशौ गृह्णत्तद्विज्ञानमपि गृह्णीयादपरथा किमीयौ[7]विमावित्यावेदयेत्। नच विज्ञानस्य विज्ञानान्तरग्राह्यत्वं स्वप्रकाशदर्शने शोभनम्। स्वग्राहकं विज्ञानं स्वोत्पत्तिविनाशावप्यवगाहत इति चेत्, तत्किं स्वसमये स्वाभावसमये वा। न तावदन्त्यः। असंभवादतिप्रसङ्गाच्च। किं नाम न शक्यसाधनमसता ज्ञानेन। नापि प्रथमः। संवित्समये तदुत्पत्तेरतीतत्वात् निधनस्य चानागतत्वादयोगिप्रत्यक्षस्य चातीताद्यगोचरत्वात्। कथं च तदिन्द्रियसन्निकर्षाजन्यस्य तत्प्रत्यक्षत्वम्। नहि ज्ञानोत्पत्तेः प्राक् त[8]द्ध्वंसोस्ति येन तदिन्द्रियसन्निकर्षादुत्पद्येत। अस्तु तर्हि योगि[9]प्रत्यक्षं तस्य च त्रैकाल्यगोचरत्वाद्यदाह कीर्तिर्न्यायबिन्दौ प्रत्यक्षचातुर्विध्यं वदन्—'तदनुभूतार्थभावनाप्रकर्षपर्यन्तजं योगिज्ञानं चेति, तेन न कोपि कलङ्कलेप' इति, तदपि चार्तम्। तथाहि किं तदीयनीलादिसंवेदनानामुत्पत्तिविनाशविषयत्वम्, उत्पत्तिविनाशमात्रविषयस्य वा कस्यचित्। नाद्यः। नीलादिसंवेदनानां तत्तन्मात्रविषयत्वेन स्वोत्पत्त्याद्यगोचरत्वात्। अथान्या संवित्। सापि किं स्वोत्पत्त्यादिविषयिणी परोत्पत्त्यादिविषयिण्यपि वा। नान्त्यः। परबुद्धीनां तदविषयत्वात्, विषयत्वे चापराद्धान्तात्। अथ सा स्वोदयाद्येव विषयीकरोतीति योगिज्ञाननिदर्शनेन चेतरास्वनुमीयत इति मतम्, अस्तु तर्हि तदीयतादृशसंविदि प्रमा[10]णपर्यनुयोगः। ननु यो यदभिनिविशमानोभ्यस्यति स तस्य परां काष्ठां प्राप्नोति चित्रकार इव शिल्पकर्माभ्यासी। अभ्यस्यति च कश्चिदवहितो ध्यानमित्यनुमानं प्रमाणम्। न। नष्टपुत्रादिशोकवशेनातिभावयतः कूटसाक्षात्कारस्यापि दर्शनात्। अभ्यस्यति च कश्चिदिति च शपथसाध्यम्। अस्तु तर्हि बुद्धनिबद्धागमवशात्तादृशसर्वज्ञ इति सिद्धिः। स एव तर्हि सर्वज्ञः केन सिद्धः। ननु सोपि तदीयागमादेव, अहो दुर्भगोसि यत्तावकगोत्रधुराधुरैर्मारजिल्लोकजिदित्यादीन्युदारगुणग्रामनामान्युपार्जितानि त्वया तु सांप्रतं मन्दाक्षजिदिति नाम निर्लज्जेनोपार्जितं, कथमपरथा तत्प्रणीतागममेव तत्सिद्धावभिदधासि, परस्पराश्रयादपि न बिभेषि। तदित्थं—'[11]स्वतस्तावन्न विज्ञप्तेः सिध्येतामुदयव्ययौ। परतोपि न विज्ञप्तेः सिध्येतामुदयव्ययौ॥'

तदेवं विरुद्धधर्मसंसर्गाद्भेदानुमानं निरस्तम्, इदानीं भेदशङ्कितानुमानजातस्य साधारणं दूष[12]णमाह—**कथंचेत्यादिना**। व्याप्यव्यापकयोर्यो भेदोपलम्भः तमुपजीव्य प्रवर्तमानं कथं भेदमात्रे प्रमाणं स्यादन्योन्याश्रयादित्यर्थः।

इममेव दोषमागमेऽप्याह—**आगमोऽपीति**। **तस्मिन्निति**। अभिधानाभिधेययोर्भेद इत्यर्थः। यत्तु शब्दान्तरादि भेदसाधकमित्युक्तं तत्परिहरति—**शब्दान्तरादीति**। एतेषां चोदाहरणानि मिथ्यात्ववादे

---

१ सोऽयं घटइत्यादिरूपेत्यादिः। २ सर्वभावानां क्षणिकत्वेनेत्यादिः। ३ व्याप्यव्यापकपदार्थयोर्यो भेदोपलम्भस्तदधीनात्मलाभमित्यर्थः। ४ विषयक्षणिकत्वनिराकरणेनेत्यर्थः। विज्ञानं क्षणिकं सत्त्वात् विद्युदादिवदित्यनुमानाकारः। ५ उत्पन्नविनष्टे वस्तुनि विनष्टाविनष्टत्वस्य साध्यव्यापकत्वं नीलपीतादौ च विज्ञानरूपपक्षबहिर्भूते प्रसाधितस्थायित्ववति सत्त्वरूपहेतुमति साधनाव्यापकत्वं बोध्यम्। ६ विज्ञानस्य क्षणिकत्वे प्रमाणमित्यर्थः। ७ कस्येमाविति विग्रहः। ८ ज्ञानध्वंस इत्यर्थः। ९ योगिज्ञानं यथाऽतीतानागतविषयकं तथा प्रकृतसंविदपीत्यर्थः। १० प्रमाणप्रश्न इत्यर्थः। ११ विज्ञानस्योत्पत्तिविनाशौ स्वतोविज्ञानान्तराद्वा पूर्वोक्तरीत्या न सिध्येतामिति संग्रहश्लोकार्थः। १२ परस्पराश्रयत्वरूपमिति भावः।

पासनादिभेदमावेदयेत् । नहि भेदासिद्धौ यजतिददातिजुहोत्यर्थानां भेदः सिद्ध्यति, येन 'धात्वर्थभेदे सर्वत्र विज्ञेयं भावनान्तरमिति' वार्तिककारोक्तो भावनाभेदः सिद्ध्येत् । उपमानमपि मानान्तरावसितगोगवयादिवस्तुद्वयावच्छिन्नसादृश्यगोचरत्वात् तदसिद्धौ न वस्तुभेदावभासनाय प्रभवति । तिलेभ्य एव तैलं पयस एव दधीत्यर्थक्रियान्यथानुपपत्तिप्रभवत्वादर्थापत्तिरपि नान्तरेण तिलादिकारणभेदावभासं व्यवस्थासिद्धिरित्यन्योन्यसंश्रयान्न कारणभेदावभासे प्रामाण्यं भजते । अभावोपि[2] नेदमिह, नेदमिदमिति धर्मिप्रतियोगिभेदाधीनसिद्धिर्न वस्तुभेदं साधयत्यन्योन्याश्रयात् ।

अपि च 'मानाधीना मेयसिद्धिर्मानसिद्धिश्च लक्षणात् । तच्चाध्यक्षादिमानेषु गीर्वाणैरपि दुर्भणम् ॥ १८ ॥' प्रत्यक्षादिप्रमाणाधीना तत्प्रमेयव्यवस्थितिः, प्रमाणानि च लक्षणाधीनाधिगमानि, लक्षणं च दुर्निरूपणम् । तथाहि । तत्र न तावदिन्द्रियार्थसन्नि-

---

दर्शितानि । तत्र च शब्दान्तरेण धातुभेदेन धात्वर्थभेदात्तदुपरक्तभावनाभेदाधिगतिश्च, शब्दादिभेदोऽद्याप्यसिद्धस्ततः कथं तदुपजीविनः समस्तभेदसाधकत्वमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतदभ्यासादेरपि, तेषामपि हि पुनःश्रुतिसङ्ख्याविशेषसंज्ञान्तरगुणान्तरासन्निधिविशेषरूपाणामभ्याससङ्ख्यासंज्ञाङ्गप्रकरणान्तराणां[3] भेदोपजीवनेनैव प्रवर्तमानानां तदसिद्धावप्रवृत्तेः । उपमानेप्युक्तन्यायमतिदिशति—**उपमानमपीति** । मानान्तरावसितं यद्गोगवयादिवस्तुद्वयं तदवच्छिन्नसादृश्यगोचरत्वात्तस्य च वस्तुद्वयस्यासिद्धावुपमानमपि न समस्तभेदावभासनाय प्रभवतीति योजना । अर्थापत्तेरपि भेदेऽप्रामाण्यमाह—**तिलेभ्य एवेत्यादिना** । अर्थापत्तिरपि न कारणभेदावभासे प्रामाण्यं भजते, कुतस्तिलेभ्य एव तैलं पयस एव दधीति तैलदधिलक्षणार्थक्रियाया व्यवस्था नियतिः तदन्यथानुपपत्तिप्रभवत्वात् । भवतु तावतापि किमायातमित्यत आह—**नान्तरेणेति** । तिलेभ्य एव दुग्धेभ्य एवेत्यत्र यदि तिलदुग्धयोर्भेदो न प्रतीतः ततः किं कुत्र व्यवस्थाप्येत, प्रत्युताव्यवस्थैव, तस्मात्तयोर्भेदसिद्धावेव व्यवस्थासिद्धिर्व्यवस्थान्यथानुपपत्तिलक्षणार्थापत्त्या च कारणयोर्भेदसिद्धिरभिप्रेतेत्यन्योन्याश्रयादिति योजना । नचाभावप्रमाणगम्योस्तु भेदः, तस्य च परस्परव्यावृत्तिरूपभेदे संभवति प्रवृत्तिरिति, तत्राह—**अभावोपीति** । संसर्गाभावेऽन्योन्याभावे वा प्रवर्तमानोऽभावो धर्मिप्रतियोगिभेदज्ञानाधीनप्रवृत्तिस्ततश्च भेदसिद्धावन्योन्याश्रयतेत्यर्थः । 'निर्भग्नः क्षणभङ्ग एष विषमो बद्धोतिदुर्बुद्धिभिर्बौद्धैर्विभ्रमैर्[4]विभ्रमालयमहामायाविमूढान्तरैः । यं विध्वस्तसमस्तभावविकृतिं व्याकीर्णमायाकथं लब्ध्वाऽविक्रियबोधमोदजलधिं स्थाणुं स्थिरं तं भजे ॥ २ ॥'

प्रत्यक्षादिप्रमाणानां भेदविषयत्वाभावाद्भेदस्य च दुर्निरूपत्वान्नाद्वैतप्रतिपादकागमानां तैर्विरोध इत्यधस्तादभ्यधायि, इदानीं यैः प्रमाणैर्विरोधं ब्रूषे तान्येव दुर्निरूपाणि, कैर्विरोधः स्यादित्याह—**अपि च मानाधीनेति । तच्चेति** । तच्च लक्षणमध्यक्षादिषु देवैरपि वक्तुं न शक्यत इत्यर्थः । अनेन प्रमाणादिषोडशपदार्थव्युत्पादनरूपन्यायदर्शनविरोधोऽपास्यते । वैशेषिकदर्शनविरोधो हि षट्पदार्थनिर्मथनेन पुरो निवारितः । श्लोकं विवृणोति—**प्रत्यक्षादीति** । यद्यपि प्रमाणसामान्यलक्षणखण्डनानन्तरं तद्विशेषप्रत्यक्षादेः खण्डनं युक्तं, तथापि प्रत्यक्षलक्षणखण्डनप्रसङ्गेन तदपि खण्डयिष्यत इति लाघवमभिप्रेत्य न्यायसूत्रोक्तं प्रत्यक्षलक्षणं दूषयति—**तत्रेति** । तेषु प्रमाणेषु मध्य इत्यर्थः । यद्यपीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति सूत्रं, तथापीयानेवांशो लक्षणोपयोगी । अव्यपदेश्यपदस्य निर्विकल्पकप्रत्यक्षभेदसूच-

---

१ अर्थापत्तिरपि न प्रामाण्यं भजते इतियोजना द्वितीयनञमादाय । २ अनुपलब्धिरूपं प्रमाणमित्यर्थः । ३ इदमप्रवृत्तेरित्यत्रान्वेति । ४ विभ्रमा अवस्थारूपाज्ञानानि, तत्कार्यभूतानि मिथ्याज्ञानानि वा । विभ्रमालयमहामाया मूलाज्ञानं ताभिर्विमूढचित्तैरित्यर्थः । व्याकीर्णा दूरीभूता मायाकथा यस्मादिति विग्रहः । यं लब्ध्वा क्षणभङ्गोभया निर्भग्नः तं स्थाणुं भजे इति संबन्धः ।

कर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारीत्यक्षपादोदितं प्रत्यक्षलक्षणं घटते । अव्यभिचारित्वस्य दुरधिगमत्वात् । तदव्यभिचारित्वं किमदुष्टसामग्रीजन्यत्वेन ज्ञायते किं वा बाधरहितत्वेनाहोस्वित्प्रवृत्तिसामर्थ्येनोतान्येन केनचित् । न प्रथमः । अप्रत्यक्षसामग्रीनिष्ठदोषाभावस्याध्यक्षेणाध्यवसातुमशक्यत्वात् । नापि ज्ञानाख्यलिङ्गेन । ज्ञानमात्रेणादुष्टसामग्रीजन्यत्वसाधने विभ्रमज्ञानेष्वनैकान्तिकत्वात् । नाप्यव्यभिचरितज्ञानेन तदवगमः । परस्पराश्रयत्वात्, अदुष्टकरणजन्यत्वेन ज्ञानस्याव्यभिचरितत्वसिद्धिरव्यभिचरितत्वज्ञानाच्चादुष्टकरणजन्यत्वसिद्धिरिति । नापि द्वितीयः । विकल्पासहत्वात् । किं सर्वपुरुषबाधरहितत्वमुत प्रतिपत्तुः । नाद्यः । सर्वपुरुषबाधरहितत्वस्यासर्वज्ञाविज्ञेयत्वात् । न द्वितीयः । प्रतिपत्तुर्देशान्तरगमननिधनादिना बाधानुदये तदीयमरुमरीचिकाविभ्रमाणामप्यर्थाव्यभिचारित्वप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । तस्याप्यनिरुक्तेः । तथाहि । प्रवृत्तिर्नाम पुंसः समीहा, चेष्टा, तस्याः फलेनोदकादिनाभिसंबन्धः प्रवृत्तिसामर्थ्यं, तेनोदकादिविज्ञानस्यार्थाव्यभिचारित्वमवगम्यत इति स्थितिः । तच्चेदं प्रवृत्तिसामर्थ्यं लिङ्गत्वादवगतं सदव्यभिचारित्वं बोधयतीति वाच्यम् । तथा सति किं ज्ञानमात्रावगतं सत्तदव्यभिचरितां विज्ञान-

---

कत्वात् । व्यवसायात्मकपदस्य रूपं रस इत्यादिप्रत्यक्षज्ञानस्य शब्दानुवेधेन शाब्दत्वशङ्कानिवर्तनेन सविकल्पकप्रत्यक्ष[2]प्रामाण्यसमर्थनार्थत्वात्, इति हृदि निधायैतावदुदाहृतम् । तत्र चाव्यभिचारीति शुक्तिरजतज्ञानादिव्यवच्छेदः । सुखादिव्यावृत्त्यै ज्ञानपदम् । अनुमानादिव्यावृत्त्यर्थमाद्यं विशेषणम् । एकदेशस्य दुर्ज्ञानत्वादसिद्धिं लक्षणस्याह—**अव्यभिचारित्वस्येति** । अत्र प्रत्यक्षतोऽनुमानतो वे[3]दमधिगम्यत इत्यग्रे विकल्प्य दूषयिष्यत, इदानीं तूभयानुगुणतज्ज्ञापकत्वेनाभिमतान्धर्मान्विकल्प्य दूषयति—**तदव्यभिचारित्वमित्यादिना** । ननु कथं प्रत्यक्षपक्षे [4]धर्माणामानुगुण्यमिति चेत्, रत्नतत्त्वोपदेशस्येव तत्प्रत्य[5]क्षसाचिव्यमित्यवेहि । प्रवृत्तेश्चेष्टायाः फलेन तोयादिना अव्यभिचारस्तत्प्राप्तिनियमः प्रवृत्तिसामर्थ्यम्, अदुष्टसामग्रीजन्यत्वेनेति प्रथमपक्षे यदिदमदुष्टसामग्रीजन्यत्वं तत्किं प्रत्यक्षेण ज्ञायते उतानुमानेन । आद्ये प्राह—**अप्रत्यक्षेति** । कार्यैकगम्यसामग्र्या दोषांशानां च प्रत्यक्षत्वाभावात् तन्निष्ठदोषाभावोप्यप्रत्यक्षः अतस्तज्जन्यत्वमपि ज्ञानगतमप्रत्यक्षमिति भावः । द्वितीयेपि किं ज्ञानत्वलिङ्गेन तदनुमीयते किंवाऽव्यभिचारिज्ञानत्वेन । नाद्य इत्याह—**नापीति** । तत्र हेतुः—**ज्ञानमात्रेणेति** । भावपरो निर्देशः । द्वितीयं दूषयति—**नाप्यव्यभिचरितेति** । परस्पराश्रयमेव विवृणोति—**अदुष्टेति** । बाधरहितत्वेनाव्यभिचारित्वावगम इति द्वितीयं पक्षं दूषयति—**नापीति । उत प्रतिपत्तुरिति** । यो हि येन प्रत्यक्षेणार्थं प्रतिपद्यते तत्र तस्य बाधाभावाद्वेत्यर्थः । **प्रतिपत्तुर्देशान्तरेति** । यदा हि मरुमरीचिकाविभ्रमोदयानन्तरं प्रतिपत्तुर्देशान्तरगमनं देहव्यापत्तिर्वा भवति तत्र तस्य न बाधोदय इति तद्भ्रमाणामव्यभिचारित्वं स्यादित्यर्थः । आदिग्रहणेन स्वस्थस्यैव जिज्ञासाद्यभावो गृह्यते । प्रवृत्तिसामर्थ्येनेति तृतीयं पक्षं दूषयति—**नापि तृतीय इति** । पूर्ववाद्यभिमतं प्रवृत्तिसामर्थ्यं तदनिरुक्तिं दर्शयितुं विवेचयति—**प्रवृत्तिर्नामेत्यादिना** । समीहेत्यस्यैव विवरणं **चेष्टेति** । भवत्विदं प्रवृत्तिसामर्थ्यं ततः किं तत्राह—**तच्चेदमिति । लिङ्गत्वादिति** । व्याप्त[6]त्वपक्षधर्मतया ज्ञातं हि लिङ्गं भवति, इतरथाऽसिद्धत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । तच्च प्रवृत्तिसामर्थ्यं किं ज्ञानत्वलिङ्गेनावगतं सत्साध्यं बोधयति किं

---

१ सफलप्रवृत्तिजनकत्वेनेति फलितार्थः । २ बौद्धैः सविकल्पकस्य प्रमात्वानङ्गीकारेण तत्समर्थनार्थत्वाद्वा । ३ वा इदमिति छेदः ४ धर्माणामदुष्टसामग्रीजन्यत्वादीनां कथं प्रत्यक्षे प्रामाण्यरूपाव्यभिचारित्वज्ञापकत्वमित्यर्थः । ५ यथा रत्नप्रत्यक्षसहकृतेन रत्नतत्त्वोपदेशेन रत्नज्ञानस्य प्रामाण्यं गृह्यते तथा प्रत्यक्षसहकृतैः पूर्वोक्तधर्मैरपि तत्प्रामाण्यं गृह्यते इति भावः । ६ व्याप्तत्वसहितया पक्षधर्मतयेत्यर्थः ।

स्यावगमयेदुताव्यभिचारिज्ञानावगतम्। नाद्यः । भ्रान्तिस्वप्नादिज्ञानेनानैकान्त्यात् । नापि द्वितीयः । परस्पराश्रयत्वात् ।

किंचायमन्वयव्यतिरेकी हेतुः केवलव्यतिरेकी वा । नाद्यः । सर्वज्ञानानामव्यभिचारित्वे विप्रतिपन्नं प्रति सपक्षासंभवात् । अस्तु तर्हि द्वितीयस्तथाचार्यवाचस्पतेस्तात्पर्यटीकायां प्रयोगः—'विवादाध्यासितं ज्ञानमर्थाव्यभिचारि । समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् । यदि पुनरेवं नाभविष्यन्न समर्थां प्रवृत्तिमकरिष्यद्यथा प्रमाणाभास' इति । मैवम् । हेतोर्विरुद्धत्वात् । दृश्यते हि मणिप्रभायां मणिबुद्ध्या प्रवर्तमानस्य मणिप्राप्तेः प्रवृत्तिसामर्थ्यं, न चाव्यभिचारित्वम् । उक्तं हि—'मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याभिधावतोः । मिथ्याज्ञानाविशेषेपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रती'ति ।

कश्चायं फलाभिसंबन्धः । ज्ञानप्रतिभासितार्थस्य प्राप्तिरुत तज्जातीयस्य । नाद्यः । वृषभमहिषपरिवर्तनादिना क्रियाविभागन्यायेन विज्ञानावभासितसलिलावयविनो विना-

---

वा अव्यभिचारिज्ञानत्वेनावगतमिति विकल्प्याद्येऽनैकान्तिकतामाह—**भ्रान्तीति** । अत्र च प्रवृत्तिसामर्थ्यं समर्थप्रवृत्तिजनकत्वमभिमतमितरथा वैयधिकरण्यं स्यात् ।

पूर्वं प्रवृत्तिसामर्थ्यलक्षणो हेतुर्दुर्ज्ञान इत्युक्तम्, इदानीं भवतु सुज्ञानत्वं तथापि कीदृशो हेतुरिति विकल्पयति—**किंचायमिति** । चः किंचार्थः । पञ्चरूपः[2] खल्वन्वयव्यतिरेकी । अत्र च सपक्षे सत्त्वलक्षणं द्वितीयं नास्तीत्यभिप्रेत्याह—**सर्वज्ञानानामिति** । नच तदनुभवाभावे[3] संदेहाभावः । विपर्यासादपि प्रत्यवस्थानसंभवात् । नच सोऽपि[5], अन्यत्र सत एवानिर्वचनीयवादात्[6] । नच सर्ववादविधिनिषेधप्रसङ्गः[8] । उक्तवक्ष्यमाणसमाधानत्वात्, एतेनोदयनोद्गारोपि चिकित्सितः । केवलव्यतिरेकिपक्षं शङ्कते—**अस्तु तर्हीति** । तात्पर्यटीका न्यायवार्तिकटीका । उदाहृतश्चायं ग्रन्थः स्वतःप्रामाण्यवादे । भ्रान्तिव्यावृत्त्यै समर्थपदम् । तदेतद्दूषयति—**मैवमिति** । विरुद्धत्वं दर्शयति—**दृश्यते हीति** । या हि मणिप्रभायां मणिबुद्धिः सा तावदर्थव्यभिचारिणी, अयथार्थत्वात् । नच मणिप्रभैव मणिः । अथ च समर्थप्रवृत्तिजनकत्वमस्ति, मणिप्रापकत्वादित्यर्थः । अत्र सौगतवार्तिकसंमतिं दर्शयति—**उक्तं हीति** । यदि हि मणिप्रभायां प्रदीपप्रभायां च मणिबुद्धिभ्यां पुरुषावभिधावतस्तदा तयोरुभयोरपि विज्ञाने मिथ्याज्ञाने एव, तथाप्यर्थक्रियां प्रति विशेषोस्ति, मणिप्रभायां मणिबुद्धेर्मणिप्रापकत्वात्, इतरत्र तदभावादित्यर्थः ।

प्रवृत्तिसामर्थ्यस्य हेतुविशेषान्तर्भावो दुर्निरूप इत्युक्तम्, इदानीं प्रवृत्तिसामर्थ्यमेव सर्वज्ञानानुगतमशक्यनिरूपणमित्याह—**कश्चायमिति । वृषभमहिषेति** । अयमर्थः । वैशेषिकादिमते विज्ञानप्रतिभासितार्थप्रापकत्वं फलाभिसंबन्धरूपप्रवृत्तिसामर्थ्यमित्ययुक्तम् । अव्यापकत्वात् । यदा हि दूरतरे सरसि यः सलिलं दृष्ट्वा तत्पिपासया सर्पति तदा समसमयमेव यदि महिषेण वृषभेण वा तदम्भः क्षोभितं भवेत्ततस्तदम्भोवयव्यारम्भकावयवेषु क्रियोत्पद्यते, ततश्च पूर्वतनद्रव्यारम्भकसंयोगविघातकविभागोत्पत्तिस्ततश्च संयोगनाशस्तदनु च तदारब्धावयविनाशः, उत्तरसंयोगोत्पत्त्याचावयव्यन्तरोत्पत्तिरिति तेषां दर्शनं, ततश्च पूर्वज्ञातः सलिलावयवी विलीन एव, पीयमानश्चान्य एवेति पूर्वज्ञानजनितप्रवृत्तेः फलाभिसंबन्धो न स्यात्, अस्ति च तत्, इतरथा व्यभिचारितयाऽप्रामाण्यप्रसङ्गादिति । विज्ञानप्रतिभासितार्थसजातीयार्थप्रापकत्वं फलाव्यभिचार इत्यप्य-

---

१ हेतुसाध्ययोरिति शेषः । २ पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वविपक्षव्यावृत्त्यबाधितत्वासत्प्रतिपक्षितत्वानि पञ्चरूपाणि । ३ अव्यभिचारित्वस्य सर्वज्ञानेषु प्रमात्मकानुभवाभावे इत्यर्थः । ४ भ्रमादपि संशयसंभवादित्यर्थः । ५ प्रभाकरमतानुसारेणाह—न च सोऽपीति । न च भ्रमोऽपीत्यर्थः । ६ नहि अव्यभिचारित्वमन्यत्र वर्तमानमन्यत्र प्रतीयते सर्वेषां ज्ञानानामव्यभिचारित्वात् । ७ सर्वज्ञानानामव्यभिचारित्वे हेत्वाभासजन्यानुमितेरपि प्रमात्वादिति भावः ८ व्यावहारिकप्रमाणसिद्धस्यैव विधेयत्वनिषेध्यत्वस्वीकारादिति भावः । ९ आचार्यवाचस्पतिप्रयोगनिराकरणेनेत्यर्थः।

शेन ज्ञानस्य फलाभिसंबन्धाभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । ग्रहतारादिविज्ञाने तस्य तज्जातीयस्य वा प्राप्त्यभावात् । नापि चतुर्थः । अन्यदप्यनुमानान्तरमुत प्रत्यक्षम् । नाद्यः । लिङ्गस्याव्यभिचरितत्वलक्षणसाध्येन व्याप्तिग्रहणदशायामेवाव्यभिचारस्य गृहीतत्वे पुनरनुमानानुपयोगात् । अगृहीतत्वे वानुमानस्याप्रवृत्तेः । न द्वितीयः । ज्ञानग्राहकेणैव मानसप्रत्यक्षेण तस्यार्थाव्यभिचारित्वग्रहणेऽभ्यासदशायामिवानभ्यासदशायामपि संशयानुदयप्रसङ्गात् ।

किंचेदमव्यभिचारित्वं नाम विज्ञानस्य, किं प्रमात्वापरपर्यायो जातिरुतोपाधिः । न तावज्जातिः । जातिसङ्करप्रसङ्गात् । तथाहि । सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्यय इति वदद्भिरिदं रजतमिति विभ्रमज्ञानमिदमंशे प्रमाणमप्रमाणं च रजतांशेऽभ्युपगम्यते परीक्षकैः, तथाच—"अन्योन्यपरिहारेण भिन्नव्यक्तिनिवेशिनोः । सामान्ययोः समावेशो जातिसङ्कर उच्यते" इत्युक्तन्यायेन स्मृतौ प्रमात्वपरिहारेणैवाप्रमात्वस्य वृत्तेरप्रमात्वपरिहारेण च प्रत्यक्षादौ प्रमात्ववृत्तेरेकस्यां विभ्रमव्यक्तावुभयसमावेशे कथं न जातिसङ्करः स्यात् । उपाधिश्चाबाधितत्वाविसंवादित्वादिप्रागुक्तप्रकारेणैवापाकरणीयः । अस्तु वा यथाकथंचिदविचारितरमणीयमव्यभिचारित्वं, तथापीश्वरज्ञानेऽव्याप्तिः । तस्य नित्यत्वादेवेन्द्रियसन्निकर्षाजन्यत्वात् । जन्यप्रत्यक्षलक्षणमिति चेत्, तथाप्यनुमितावतिव्याप्तिः, मनोलक्षणेन्द्रियस्यात्मलक्षणेनार्थेन सन्निकर्षादनुमितेर्जायमानत्वात् ।

युक्तम् । ग्रहतारकादिविज्ञानस्य सजातीयस्य वा विजातीयस्य वा ग्रहादेः प्रापकत्वाभावेनाव्यापकत्वादित्याह—**ग्रहेति** । पक्षद्वयेऽप्युपेक्षाज्ञानस्य प्रामाण्यं न स्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । अन्येनेति पक्षं निषेधति—**नापीति** । यत्तदवोचाम प्रत्यक्षमनुमानं वेति विकल्प्य दूषयिष्यतीति, तदाह—**अन्यदपीति** । येन हि लिङ्गेनाव्यभिचारित्वमनुमीयते तस्य तेन व्याप्तिर्गृहीता न वा । आद्ये प्राह—**लिङ्गस्येति** । नहि ज्ञानविशेषेऽव्यभिचारित्वं विप्रतिपन्नं, येनाग्निमत्त्वादिवदन्यत्र प्रसिद्धमेवान्यत्रानुमीयेतापि त्वव्यभिचारित्वमात्र इति भावः । द्वितीये प्राह—**अगृहीतत्व इति** । प्रत्यक्षपक्षं दूषयति—**न द्वितीय इति** । प्रत्यक्षत्वे ज्ञानप्रतीतिसमसमयमेव तस्यापि निर्णीतत्वादनभ्यासदशायामव्यभिचारित्वे संशयो न स्यादित्यर्थः ।

तदित्थमव्यभिचारित्वस्य ज्ञापकाभावादसिद्धिरभिहिता, इदानीमव्यभिचारित्वमेव दुर्निरूपमित्याह—**किंचेदमिति** । प्रमात्वमित्यपरः पर्यायो यस्याः सा तथोक्ता । प्रमात्वमितिनामिकेति यावत् । प्रमात्वरूपमव्यभिचारित्वं न जातिः । इदं रजतमित्यादिभ्रमेषु धर्म्यंशेऽव्यभिचारित्वरूपप्रामाण्याङ्गीकारादितरांशे चाप्रामाण्याङ्गीकारात् । उभयोश्च परस्परव्यभिचारिणोरेकत्र वृत्तौ जातिसङ्करादित्याह—**न तावज्जातिरित्यादिना** । जातिसङ्करस्वरूपमेव वृद्धवचनेन द्रढयति—**अन्योन्यपरिहारेणेति** । नच स्वतःप्रामाण्यवादोक्तः परिहारः । इदमंशे तद्व्यवहारस्यौपाधिकत्वेऽन्यत्रापि तत एव तद्व्यवहारोपपत्तौ जातिसद्भावे प्रमाणाभावात् । नच गोत्वाद्युच्छेदप्रसङ्गः । इष्टत्वात् । नचाप्रमात्वमुपाधिः प्रमात्वं च जातिरिति वक्तुं युक्तम् । वैपरीत्यस्यापि संभवात् । उपाधिपक्षं दूषयति—**उपाधिश्चेति । प्रागुक्तप्रकारेणेति** । अबाधितत्वं किं सर्वस्य किं वा प्रतिपत्तुः, एवमविसंवादित्वमपि किंसर्वेषामुत प्रतिपत्तुरिति विकल्प्योक्तदूषणेनेत्यर्थः । एवमवयवशो दूषणमुक्त्वा समुदितेऽपि दूषणं वक्तुमुपक्रमते—**अस्तुवेति** । अनीश्वरप्रत्यक्षलक्षणमिदमतो नाव्याप्तिरिति शङ्कते—**जन्येति** । अनुमिताविन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वं दर्शयन्नतिव्याप्तिमेव विवृणोति—**मनोलक्षणेति** । उपलक्षणं चैतत्स्मृत्यादेरपि ।

---

१ व्याप्तिरूपत्वादिति भावः । २ भ्रमज्ञाने धर्म्यंशे प्रमात्वमुपाधिरूपमित्येवंविधः ।

संयुक्तेर्थे इति विशेषणान्नातिव्याप्तिरिति चेन्न । युक्तावस्थायामुपजायमानपरमाणुविषययोगिप्रत्यक्षेऽव्याप्तेः । अयोगिप्रत्यक्षलक्षणमिति चेन्न । प्रत्यभिज्ञाने तत्तांशेऽव्याप्तेः । तत्रापि संयुक्तविशेषणतालक्षणः सन्निकर्षोऽस्तीति चेन्मैवम् । अयमग्निमान्पर्वत इत्यनुमानेऽतिव्याप्तेः, तत्रापि संयुक्तविशेषणतालक्षणसन्निकर्षस्य तत्तांश इव सद्भावात् । लिङ्गाद्यजन्यत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेन्न । इन्द्रियार्थसन्निकर्षपदवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तेनाप्यतद्व्यावृत्तिमुखेन लिङ्गाद्यजन्यत्वमेवोच्यत इति चेन्न । यत्किंचिदपेक्षया सर्वस्यापि लिङ्गत्वसंभवेन लक्षणस्यासंभवित्वप्रसङ्गात् ।

पारोक्ष्यानधिकरणप्रमा प्रत्यक्षफलं तत्करणं च प्रत्यक्षप्रमाणमिति सूत्रेण सूत्रितं लक्षणमिति चेन्न । प्रमात्वपरोक्षत्वयोर्दुर्निरूप्यत्वेन तदधीननिरूपणस्यापि लक्षणस्य दुर्निरूपत्वात् । नच प्रमात्वस्य जातित्वेन निरुक्तिः । भ्रमज्ञाने जातिसङ्करस्योक्तत्वात् । न तत्रेदमंशादिप्रत्यये प्रमात्वं जातिः, किंतूपाधिनिबन्धनः प्रमाव्यवहार इति चेन्न । सर्वप्रमाव्यवहारस्यापि तथात्वोपपत्तौ जातेरपलापापत्तेः । नचैवं गोत्वापलापप्रसङ्गः ।

नन्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं संयुक्तेर्थे प्रत्यक्षमिति लक्षणं विवक्षितं, नचैवमनुमानम्, अतो नातिव्याप्तिरिति शङ्कते—**संयुक्तेर्थे इतीति** । एतदुक्तं भवति । इन्द्रियार्थेत्यादिविशेषणयुक्तं संयुक्तार्थावभासकं प्रत्यक्षमिति । तर्हि योगिप्रत्यक्षविशेषेऽव्याप्तिरित्याह—**न युक्तावस्थायामिति** । आत्ममनःसन्निकर्षमात्रादशेषार्थग्रहणमिति भवतामभ्युपगमः । युक्तं च । नहि तदा परमाण्वादीन्द्रियसंयुक्तम् । बहिरिन्द्रियाव्यापारान्मनसश्च बहिः स्वातन्त्र्याभावादिति भावः । तर्हि अयोगिप्रत्यक्षस्यैवेदं लक्षणमस्त्विति शङ्कते—**अयोगीति** । तर्ह्ययोगिप्रत्यक्षेप्यव्याप्तिरित्याह—**न प्रत्यभिज्ञान इति** । ननु कथमव्याप्तिः, यावता तत्तायामपीदानीं चक्षुषा संयुक्तदेवदत्तविशेषणतया पारंपर्येणेन्द्रियसन्निकर्षोऽस्तीति शङ्कते—**तत्रापीति** । तर्हि प्रत्यक्षधर्मिकानुमानेष्वतिव्याप्तिरित्याह—**मैवमिति** । ननु लिङ्गाद्यजन्यत्वे सत्युक्तविधसन्निकर्षजन्यत्वं तल्लक्षणं, तथा च नानुमितावतिव्याप्तिरित्याशङ्क्य तर्हि लिङ्गाद्यजन्यत्वे सति प्रमितित्वमित्येतावदेवास्तु प्रत्यक्षलक्षणं, व्यभिचाराभावात्, वृथेतरदिति परिहरति—**नेन्द्रियार्थेति** । नन्विन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यत्र लिङ्गाद्यजन्यत्वं विवक्षितमतो न वैयर्थ्यम् । यदि हि लिङ्गाद्यजन्यत्वमिन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वं चोभयं विवक्ष्येत स्यात्तदा वैयर्थ्यं, नत्वेवमिति शङ्कते—**तेनापीति** । तर्ह्यसिद्धिरेव लक्षणस्य, चक्षुरादेरपि यत्किंचित्प्रति लिङ्गत्वेन सर्वप्रत्यक्षाणां लिङ्गजन्यत्वादित्याह—**न यत्किंचिदिति** । तल्लिङ्गाजन्यत्वे सति तदिन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वस्य लक्षणत्वविवक्षायां तच्छब्दार्थानुगत्यसंभवेन लक्षणस्याव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

फलद्वारा लक्षणं शङ्कते—**पारोक्ष्येति** । अनुमित्यादिव्यावृत्तये पारोक्ष्यानधिकरणेत्युक्तम् । भ्रान्तिविशेषव्यवच्छेदाय प्रमाग्रहणम्, इन्द्रियेत्यादिविशेषणेन पारोक्ष्यानधिकरणत्वसूचनादव्यभिचारितया भ्रमादिव्युदासेन प्रमात्वलाभात्प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति सूत्रे करणस्य च प्रक्रान्तत्वादिदं लभ्यत इति भावः । **भ्रमज्ञान इति** । तत्र हीदमंशज्ञाने प्रमात्वमितरत्राप्रमात्वमिति जातिसङ्कर उक्त इत्यर्थः । ननु न तत्र प्रमात्वं जातिरस्ति, येन जातिसङ्करः स्याद्व्यवहारस्तूपाधिनिबन्धन इति शङ्कते—**न तत्रेति** । आदिग्रहणेन पीतः शङ्खः उष्णं जलमित्यादौ पीतोष्णतादिप्रत्ययाः संगृह्यन्ते । संसर्गमात्रप्रत्यये हि तत्राप्रमात्वं, तर्हि तेनैवोपाधिना सर्वत्र प्रमाव्यवहारोऽस्त्वनुगतनिमित्तलाभात्, अलं जातिकल्पनया अर्धजरतीयदुष्टयेति परिहरति—

---

१ युक्तयुञ्जानभेदाद् योगिद्वैविध्यम् । २ तत्पदेन इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं गृह्यते । ३ उचितश्चैतदित्यर्थः । ४ प्रत्यक्षभ्रमनिरासायेत्यर्थः ।

जातिमन्तरेणोपाधिमात्रनिबन्धनतया गोव्यवहारस्य क्वचिदप्यनङ्गीकारात्। मृद्गवादौ गोव्यवहारो न जातिनिबन्धनो नाप्युपाधिनिबन्धनः किंत्वौपचारिक इति न किंचिद्दुष्यति, नच प्रमात्वजातेर्व्यञ्जकमस्ति । तथाहि । तत्किमबाधितानुभूतित्वं किं वा यथार्थानुभूतित्वमाहोस्विदव्यभिचार्यनुभूतित्वमविसंवाद्यनुभूतित्वं वा संशयविपर्ययव्यतिरिक्तस्मृतित्वानधिकरणज्ञानत्वं वा एतद्घटज्ञानवृत्तित्वे सत्येतद्धूमजन्यवह्निज्ञानवृत्तिसंशयावृत्तिजातिमत्त्वं वा ।

न प्रथमः । इदानीं बाधविरहस्यातिप्रसञ्जकत्वात् । कालान्तरे बाधविरहस्य दुरवधारणत्वात्, सर्वपुरुषाबाधस्य पुरस्तादेव निरस्तत्वात् । न द्वितीयः । यथार्थत्वानिरुक्तेः, तत्किमर्थसत्तामात्रविषयत्वमुत यावत्प्रतीयमानार्थसत्त्वमाहोस्विदबाधितार्थवत्त्वम् । न तावदर्थसत्तामात्रविषयत्वम् । भ्रमस्यापि प्रमात्वप्रसङ्गात् । नापि यावत्प्रतीयमानार्थसत्त्वं, प्रत्यभिज्ञायामतीतानागतानुमानेषु वैधज्ञाने च तदभावेन तेषामप्रमात्वापातात् । अबाधितार्थवत्त्वं तु पुरस्तादेवापहस्तितम् । नापि तृतीयः । ज्ञानार्थयोर्विभिन्नदेश-

---

नेति । ननु कथं क्वचिदपि गोत्वव्यवहारस्योपाधिनिबन्धनताऽभावः, यावता मृदादिविनिर्मितगवादौ गोत्वव्यवहारस्यौपाधिकत्वात्, तत्र जातेरभावादिति, तत्राह—**मृद्गवादाविति** । न तावन्मृद्गवादौ गवादिबुद्धिरस्ति, शब्दप्रयोगस्तु परम्[1], नच सोपि जातिमुपाधिं वावलम्ब्य, किंतूपचारात्[2] । नहि सिंहशब्दो बलवर्मणि उपचारात्प्रयुक्त इति उपाधिनिबन्धनो जातिनिबन्धनो वा भवति, विभ्रमेदमंशादौ पुनर्मुख्यत्वं प्रमाव्यवहारस्य स्वीक्रियत इति विशेष इति भावः । जातिसङ्कराच्च प्रमात्वं जातिरित्युक्तम्, इदानीं व्यञ्जकाभावाच्च न प्रमात्वं जातिरित्याह—**नचेति** । पक्षचतुष्टयेऽनुभूतिग्रहणं स्मृतिव्यावृत्त्यर्थम् । विपर्ययादिव्यावृत्त्यर्थं च विशेषणान्तरम् । संशयाद्विपर्ययाच्च व्यतिरिक्तत्वे सति स्मृतित्वस्याप्यनधिकरणं यज्ज्ञानं तत्त्वमिति पञ्चमः पक्षः । **एतद्घटज्ञानेति** । एतच्च घटज्ञानं चेति प्रत्यक्षज्ञानविशेषो विवक्षितः । एतच्च धूमजन्यवह्निज्ञानं चेत्यत्राप्यनुमानज्ञानविशेषः । तयोर्वर्तमानत्वे सति संशयावृत्तिर्या जातिः प्रमात्वं तदधिकरणत्वं प्रमात्वव्यञ्जकमित्यर्थः । अत्र च घटज्ञानवृत्तिजातिमत्त्वमित्युक्ते अनुमेयघटज्ञानवृत्त्यनुमितित्वजातिमत्त्वमनुमितित्वव्यञ्जकमादायार्थान्तरता तदर्थमेतद्घटज्ञानवृत्तीत्युक्तम् । तथापि प्रत्यक्षत्वजातिमत्त्वं प्रत्यक्षत्वव्यञ्जकमादायार्थान्तरता तदर्थं धूमजन्यज्ञानवृत्तीत्युक्तम् । तथापि प्रत्यक्षधूमज्ञाने पूर्वोक्तार्थान्तरता तदर्थं धूमजन्यवह्निज्ञानेत्युक्तम् । तथापि तथाविधस्मृतौ प्रसक्तिस्तदर्थमेतदित्युक्तम् । तथापि गुणत्वादिमत्त्वमादायार्थान्तरता तदर्थं संशयावृत्तीत्युक्तम् । संशयावृत्तित्वे सति परोक्षाऽपरोक्षानुभववृत्तिजातिमत्त्वमिति लक्षणार्थः ।

तत्र प्रथमपक्षमबाधितत्वानिरुक्त्या दूषयति—**न प्रथम इति । अतिप्रसञ्जकत्वादिति** । विपर्ययादावपीदानीं बाधविरहसंभवेन प्रमात्वव्यञ्जकत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । **पुरस्तादेव निरस्तत्वादिति** । असर्वज्ञाविज्ञेयत्वादित्यर्थः । वादीन्द्रस्तु बाधितत्वात्यन्ताभावोऽबाधितत्वमित्याह । तस्य वक्ष्यमाणबाधानिरुक्त्या निरासः । अथाबाधितमबाधितमित्यनुवृत्तबुद्ध्या जातिरुपाधिर्वाऽबाधितत्वं न । बुद्धिमात्रादसिद्धेः[3] । अबाधितत्वे च चक्रकम्[4] । **भ्रमस्यापीति** । भ्रमज्ञानेपीदमंशस्यार्थस्य विद्यमानत्वात्तत्रापि व्यञ्जकसत्तया व्यङ्ग्यप्रमात्वप्रसङ्गादित्यर्थः । द्वितीयं दूषयति—**नापीति** । प्रत्यभिज्ञायां तत्ताविशिष्टोर्थः प्रत्यभिज्ञोदयसमये नास्त्यतीतत्वात्तथातीतानागतार्थविषयानुमानेऽपि तदानीमर्थो नास्ति तथा विधिवाक्यजन्यज्ञानेपि साध्यार्थविषयत्वात्तदानीमर्थो नास्तीति तेषामव्यञ्जकतयाऽप्रामाण्यप्रसङ्गादव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयतृतीयं[5] दूषयति—**अबाधितार्थवत्त्वं त्विति** । अव्यभिचार्यनुभूतित्वमिति तृतीयं पक्षं दूषयति—**नापि तृतीय**

---

१ केवलमित्यर्थः । २ सादृश्यमूलकगोत्वारोपादित्यर्थः । ३ ज्ञानमात्राद्वस्तुसिद्धौ नभसि नैल्यमपि सिद्ध्येदिति भावः । ४ अबाधितबुद्ध्याऽबाधितत्वसाधनेचात्माश्रयान्योन्याश्रयचक्रकप्रसङ्ग इत्यर्थः । ५ द्वितीयस्य विकल्पस्य तृतीयं विकल्पमित्यर्थः ।

कालयोर्धूमाग्न्योरिवाविनाभावाभावात् । चतुर्थेपि पक्षे ज्ञानान्तरेण तथैवोल्लिख्यमानत्वं विपरीततया वाऽनुल्लिख्यमानत्वमविसंवादित्वम् । नाद्यः । रजतं रजतमिति धारावाहिकविभ्रमेष्वपि भावात् । न द्वितीयः । असंजातबाधस्यापि भ्रमस्य प्रमात्वापातात् । नापि पञ्चमः । संशयविपर्ययव्यतिरिक्तस्मृतित्वानधिकरणज्ञानत्वस्य विभ्रमेपि धर्म्यंशेऽभावात् । अन्यथा "सर्वं ज्ञानं धर्मिण्यभ्रान्तं प्रकारे तु विपर्ययः" इत्यभ्युपगमपरित्यागप्रसङ्गात् । संशयविपर्ययस्मृतीनामनिरुक्तेश्च तदतिरिक्तत्वमपि दुर्भणम् । तत्र किमनवधारणज्ञानं संशयः विरुद्धोभयकोटिसंस्पर्शिज्ञानं वा अनिर्द्धारितत्वविशेषितं वा जिज्ञासाजनकं मिथ्याज्ञानं वा विपर्ययेतरमिथ्याज्ञानं वा संशयत्वजातियोगि वा, सर्वथापि न निरूपणपथमवतरति ।

'अनिरुक्तेरवधृतेरतिव्याप्तेर्द्वयोरपि । अव्याप्तेर्विभ्रमाभेदाज्जातिसाङ्कर्यसक्तितः' ॥ १८ ॥

नाद्यः । अवधारणानिरुक्तावनवधृतत्वस्याप्यनिरूपणात् । तथाहि । किं ज्ञानमात्रमवधारणमुत एकाकारप्रतिनियतमाहोस्वित्संशयविरोधिज्ञानं वा संशयविरोधिप्रमाणज्ञानं वा । आद्ये व्याघातः । ज्ञानं भवति न भवति चेत्युक्तत्वात् । द्वितीये चित्रः पटश्चैत्रो

इति । किं यत्रार्थस्तत्र ज्ञानमिति देशतोऽव्यभिचारित्वं विवक्षितं किं वा यदार्थस्तदा ज्ञानमिति कालतः, नोभयमपीत्याह—**ज्ञानार्थयोरिति** । यद्यपि सुखादिषु देशतोऽविनाभावो वर्तमानेषु च कालतः संभवति तथापि न सर्वप्रमितीनामेवंभाव इति तास्वव्याप्तिरित्यर्थः । अविसंवाद्यनुभूतित्वमिति चतुर्थेऽपि पक्षेऽविसंवादित्वं विकल्प्य दूषयति—**चतुर्थेपीति** । किं संवादाभावो विसंवादित्वं तदभावोऽविसंवादित्वमिति प्रथमविकल्पाभिप्रायः । द्वितीये तु विपरीतसंवादो विसंवादस्तदभावोऽविसंवादित्वमिति । तत्र प्रथमं दूषयति—**नाद्य इति** । अस्ति हि इदं रजतमिदं रजतमिति धारावाहिकविभ्रमे ज्ञानान्तरेण पूर्वज्ञानप्रतीतार्थस्य तथेत्युल्लेख इत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीये देशान्तरगमनादिनानुत्पन्नबाधे भ्रमेऽतिव्याप्तिरित्याह—**न द्वितीय इति** । पञ्चमपक्षेऽप्यतिव्याप्तिः । सर्वभ्रमाणामधिष्ठानांशे त्वदुक्तलक्षणवत्त्वेन प्रमात्वप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः, जातिसङ्करोक्तेरित्यभिप्रेत्याह—**नापि पञ्चम इति** । किंच संशयादेरपि दुर्निरूपत्वात्तद्व्यतिरिक्तत्वमप्रसिद्धमित्यसिद्धिर्लक्षणस्येत्यभिप्रेत्याह—**संशयेति** । तत्र संशयलक्षणानि संभवन्ति विकल्पयति—**तत्र किमित्यादिना** । निश्चयव्यावृत्त्यर्थमाद्यं पदम् । अवधारणाभावव्यावृत्त्यै ज्ञानपदम् । [२]घटपटौ स्थाणुरेवेत्यादिव्यावृत्त्यै विरुद्धोभयग्रहणम् । **अनिर्धारितत्वविशेषितमिति** । अनिर्धारितोभयकोटिसंस्पर्शि ज्ञानमित्यर्थः । मिथ्याज्ञानमित्युक्ते विपर्ययेपि प्रसङ्गस्तदर्थं जिज्ञासाजनकेत्युक्तम् । तावत्युक्ते [३]तर्केपि प्रसक्तिः तदर्थं मिथ्याज्ञानमिति । सर्वथापि दुर्निरूपणमित्युक्तं तत्र यथासंभवं दूषणानि श्लोकेन संगृह्णाति—**अनिरुक्तेरित्यादिना** । प्रथमे पक्षेऽवधृतेरनिरुक्त्या अनवधृतेरप्यनिरुक्तेरसिद्धिस्तथा द्वितीयतृतीययोरतिव्याप्तिश्चतुर्थे चाव्याप्तिः पञ्चमे विभ्रमाभेदात् षष्ठेपि जातिसङ्करप्रसक्तित इति योजना ।

संगृहीतानि दूषणानि विवृणोति—**नाद्य इत्यादिना** । अवधारणानिरुक्त्याऽनवधारणानिरुक्तिं दर्शयितुमवधारणलक्षणानि विकल्पयति—**किं ज्ञानमात्रमित्यादिना** । ज्ञानमात्रमवधारणमिति पक्षे ज्ञानत्वानधिकरणं ज्ञानमनवधारणज्ञानं स्यात्, तथाचानवधारणज्ञानं संशय इति वदतो न्यायभूषणकारस्य वदनसरोरुहं व्याहतिहिमाहतमित्याह—**आद्ये व्याघात इति** । नहि चित्रः पट इत्यादिज्ञानानामेकाकारप्रतिनियमस्ततोऽनवधारणज्ञानतापत्त्या संशयलक्षणमतिव्याप्तकमिति द्वितीयं पक्षं दूषयति—**द्वितीय इति** ।

---

१ शत्रन्तम् । २ घटपटोभयात्मकैककोट्यपेक्षया स्थाणुत्वं विरुद्धकोटिः । नचैतादृशविरुद्धकोटिद्वयप्रकारकमिदं ज्ञानमिति भावः । संस्पर्शो विषयता । प्रकारतेति यावत् । ३ तर्कस्य व्याप्ति निश्चयजननद्वाराऽनुमितसाजनकत्वद्जिज्ञासाजनकत्वमिति भावः । यद्यपि तर्कस्यापि मिथ्या ज्ञानत्वमेव तथापि अत्रत्ये संशयलक्षणे तर्केतरमिथ्याज्ञानत्वं विवक्षितमिति ध्येयम् ।

मैत्रश्वेत्यादिप्रमाणज्ञानानामपि संशयत्वापातः । एकाकारप्रतिनियमाभावात् । नापि तृतीयचतुर्थौं । संशयानिरुक्तौ तद्विरोधस्यानिरुक्तेः । किं चैवंसति संशयविरोधिज्ञानादन्यज्ज्ञानं संशय इत्यापतेत् । तथाचानुत्पन्नसंशयस्य संशयाविरोधितया जायमानप्रमाणज्ञानमपि संशयः स्यात् । नापि द्वितीयः । भेदाभेदशीतोष्णादिविषयप्रमाणज्ञानानां विरुद्धोभयकोटिसंस्पर्शिनां संशयत्वप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । निर्धारणानिरुक्तावनिर्धारितत्वस्यैवानिरुक्तेः । अनिर्धारितत्वशब्देन कोटिद्वयस्याव्यवस्थितत्वं विवक्षितमिति चेत्, तदेव विविच्यताम् । किमव्यवस्थितत्वं कोटिद्वयस्य स्वरूपमुत धर्मः । न प्रथमः । कोटिद्वयस्वरूपनिश्चयस्यापि संशयत्वापत्तेः । नापि द्वितीयः । तादृग्धर्मविशिष्टकोटिद्वयग्राहिज्ञानविषयप्रमाया अपि संशयत्वापातात् । नापि चतुर्थः । अजिज्ञासोरपि स्थाण्वादौ संशयदर्शनेन लक्षणस्याव्यापित्वात् । नापि पञ्चमो, विकल्पासहत्वात् । तथाहि । संशयस्य विपर्यासाद्विषयविशेषेण कारणविशेषेण जातिविशेषेण वा भेदः स्यात् । नाद्यः । विषयविशेषानिरुक्तेः ।

तथाहि । न तावदुभयविधिर्विषयः । एतौ स्थाणुपुरुषाविति समुच्चयनिश्चयस्यापि संशयत्वापातात् । नाप्युभयनिषेधः । न स्थाणुर्न पुरुष इति प्रत्ययप्रसक्तेः । नाप्यन्यतरनिषेधः । तदितरावधारणापत्तेः । नाप्युभयविधिनिषेधौ । स्थाणुर्भवति न भवति पुरुषो

संशयविरोधिज्ञानत्वं तथाविधप्रमाणत्वं वेति यदिदमवधारणस्य लक्षणद्वयं तत्संशयानिरुक्त्या न सिद्ध्यति, आत्माश्रयप्रसङ्गादित्याह—**नापि तृतीयेत्यादिना** । किंच यदि संशयविरोधिज्ञानमवधारणज्ञानं, तदा संशयविरोधिज्ञानादन्यज्ज्ञानं संशय इति लक्षणं स्यात्तथा चानुत्पन्नसंशयस्योत्पद्यमानं निर्णयज्ञानमपि संशयः स्यात्तस्य सर्वसंशयाविरोधित्वादित्याह—**किंचेति** । तदेवमनिरुक्तेरवधृतेरित्ययमंशो विवृतः । एतेन च कोटिद्वयानवधारणज्ञानं संशय इति लीलावतीकारलक्षणमपि निरस्तम् । अतिव्याप्तेर्द्वयोरपीत्येतद्यथाक्रमं विवृणोति—**नापीत्यादिना । निर्धारणेति** । निर्धारणविषयो हि निर्धारितं नाम, तद्विपरीतं चानिर्धारितं, निर्धारणं चावधारणापरपर्यायम्, तस्य च दुर्निरूपत्वमनन्तरमेव निवेदितमिति तदुपजीविलक्षणमपि दुर्निरूपमित्यर्थः । ननु कोटिद्वयाव्यवस्थितत्वमनिर्धारितत्वं तेन न पूर्वोक्तान्योन्याश्रयत्वमिति शङ्कते—**अनिर्धारितेति** । यदि हि कोटिद्वयस्वरूपमव्यवस्थितत्वं तदा स्थाणुरेवायं पुरुष एवायमिति कोटिद्वयनिश्चयस्यापि संशयत्वापत्तेरतिव्याप्तिरित्याह—**कोटिद्वयेति** । अव्यवस्थितत्वं कोटिद्वयधर्म इति द्वितीये पक्षे दूषणमाह—**तादृग्धर्मेति** । अव्यवस्थितत्वविशिष्टकोटिद्वयग्राहि यज्ज्ञानं तद्विषयप्रमाणमपि परंपरयाऽव्यवस्थितकोटिविषयज्ञानमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । [३]यदि च पुरुषत्वादिवदव्यवस्थितत्वमपि पारमार्थिको धर्मस्तदा तद्विशिष्टकोटिद्वयप्रमाणेप्यतिव्याप्तिः । आरोपितत्वे तद्विपर्ययेपि प्रसक्तिरित्यपि द्रष्टव्यम्, [४]एतेन साक्षादिति विशेषणमपि निरस्तम्[५] । अव्याप्तेरित्येतदपि विवृणोति—**अजिज्ञासोरिति** । नहि सर्वत्र संशयानन्तरं जिज्ञासोदेति, उपेक्षाया अपि संभवादिति भावः । विभ्रमाभेदादित्येतद्विवृणोति—**नापि पञ्चम इत्यादिना** । विषयविशेषनिमित्तः संशयस्य विपर्ययाद्विशेष इति पक्षं दूषयति—**नाद्य इति** ।

तत्र संशयस्य किमुभयविधिर्विषयः यथा स्थाणुश्च पुरुषश्चेति किंवोभयनिषेधः किं वान्यतरनिषेध उतोभयविधिनिषेधौ । नाद्य इत्याह—**न तावदिति** । द्वितीयेऽसिद्धिमाह—**न स्थाणुरिति । तदितरेति** । यदि ह्यन्यतरनिषेधः स्यात्तदान्यतरस्यावधारणं पर्यवस्येत्तथाच संशयत्वव्याघातः । चतुर्थेप्यसिद्धिमाह—**स्थाणुरिति** । तथाप्युभयविधिनिषेधयोरवधारणतया संशयत्वव्याघात इत्यर्थः । न केवलं व्याघातोऽसंभ-

---

१ अयं पुरुषो न वेति जानामीत्यादिप्रमाया इत्यर्थः । २ अवधारणस्य निर्वचनाभावादित्यर्थः । ३ कोटिद्वयेऽव्यवस्थितत्वं पारमार्थिकमारोपितं वेति विकल्प्य दूषयति यदिचेत्यादिना । ४ एतादृशविकल्पपुरःसरदूषणान्तरोद्भावनेन । ५ साक्षादव्यवस्थितकोटिद्वयावगाहिज्ञानत्वस्य संशयत्वेन संशयावगाहिप्रमायामतिव्यप्त्यभावेऽपि इति शेषः ।

भवति न भवतीत्युभयविधिनिषेधावधारणप्रसङ्गात् । नित्योऽनित्यो वेत्यत्रैकतरनिषेधस्यान्यतरविधिरूपतयोभयविधिनिषेधयोरसंभवाच्च । न द्वितीयः । कारणविशेषानिरुक्तेः । स हि सामग्री वा तदेकदेशो वा । नाद्यः । अतीन्द्रियत्वेन तस्याः प्रत्यक्षत्वायोगात् । लिङ्गाभावेनानुमानतोप्यसिद्धेः । नच संशयज्ञानं लिङ्गम् । तस्येदानीमेव निरूप्यमाणत्वात् । नापि द्वितीयः । प्रत्यक्षस्य तदेकदेशस्य साधारणधर्मदर्शनादेः स्वविषय[1]तयानुव्यवसायप्रत्यक्षजनकत्वेनातिव्यापकत्वात्, अप्रत्यक्षस्य च तदेकदेशस्य सामग्रीनि[2]रासेन निरस्तत्वात् । नापि तृतीयः । जातिसङ्करापत्तेः । अयं स्थाणुः पुरुषो वेत्यत्र धर्म्यंशे तस्यैव ज्ञानस्य निश्चितत्वं विशे[3]षांशे विक[4]ल्पांशे च संशयत्वमित्येकस्यैव ज्ञानस्य विरुद्धजातिद्वयंलिङ्गिनः प्रसङ्गात् । एतेन षष्ठोपि पक्षो निरस्तः । तस्मान्नसंशयलक्षणनिरुक्तिः ।

नापि विपर्ययस्य । तथाहि । मिथ्याध्यवसायो विपर्यय इति भूषणकारभाषितं लक्षणं तावदयुक्तं, मिथ्यात्वानिर्वचनात्, तत्किमप्रमात्वमुतार्थव्यभिचारित्वमथोपदर्शितार्थाप्रापकत्वमर्थक्रियाशून्यार्थत्वं वा । 'आद्यकल्पेष्वतिव्याप्तेरव्याप्तेश्चान्त्ययोर्द्वयोः । न मिथ्याध्यवसायत्वं विपर्यासस्य लक्षणम्' ॥ २० ॥ नाद्यः । अप्रमात्वे सत्यध्यवसाय-

---

वश्चेत्याह—**नित्य इति** । नित्यत्वानित्यत्वयोः परस्परप्रतिक्षेपरूपत्वादेकतरविधावेकतरनिषेध उभयविधानमुभयनिषेधश्च न संभवति, उभयविधानातिरिक्तोभयनिषेधाभावादित्यर्थः । एवं विषयविशेषाद्विशेषं निराकृत्य कारणविशेषाद्विशेष इति पक्षं निराचष्टे—**न द्वितीय इति** । कारणशब्देन किं सामग्री विवक्ष्यते सामग्र्येकदेशो वा । आद्ये प्रत्यक्षतस्तज्ज्ञानमनुमानतो वा । नोभयथापीत्याह—**स हीत्यादिना** । ननु किमिति लिङ्गाभावः, यावता कार्यात्संशयज्ञानात्सामग्र्याः शक्यमनुमानमिति, तत्राह—**नच संशयेति** । सामग्र्येकदेशः कारणमिति पक्षेऽपि किं प्रत्यक्षगम्यस्तदेकदेशस्तदगम्यो वा । नाद्य इत्याह—**प्रत्यक्षस्येति** । तदा हि तादृशकारणजनितं ज्ञानं संशय इति पर्यवस्येत् । तथाचातिव्याप्तिः । तस्य साधारणधर्मदर्शनादेः स्वविषयांनुव्यवसायं प्रत्यपि जनकत्वात् । तस्य च प्रत्यक्षप्रमितित्वेन संशयत्वाभावादित्यर्थः । आदिशब्देन च विशेषस्मरणविशेषदर्शने गृह्येते । **सामग्रीनिरासेनेति** । न प्रत्यक्षतस्तत्सिद्धिः, नाप्यनुमानतः । लिङ्गाभावात् । नच संशय एव लिङ्गम् । अद्याप्यनिरूपणादित्यर्थः । जातिविशेषाद्विशेष इति पक्षं दूषयति—**नापि तृतीय इति** । जातिसङ्करमेव विवृणोति—**अयं स्थाणुरिति** । संशयत्वजातियोगीसंशय इति षष्ठेपि पक्षे सङ्करप्रसङ्गमतिदिशति—**एतेनेति** ।

एवं संशयानिरुक्तिमुपपाद्य विपर्ययानिरुक्तिं प्रतिज्ञातामुपपादयति—**नापि विपर्ययस्येति** । प्रमाणज्ञानसंशययोर्मिथ्याध्यवसायपदाभ्यां निरासः । **उपदर्शितेति** । यद्विज्ञानं स्वेन प्रकाशितमर्थं न प्रापयितुं शक्नोति स विपर्यय इति किं विवक्षितमित्यर्थः । अर्थक्रियेत्यत्रोत्तरार्थशब्दो विषयपरः, समासश्च बहुव्रीहिः । सर्वपक्षेषु दूषणानि श्लोकेन संगृह्णाति—**आद्येति** । प्रथमद्वितीयतृतीयेष्वतिव्याप्तेरन्त्ययोस्तृतीयचतुर्थयोरव्याप्तेरिति योजना । चस्तु तृतीयपक्षस्यैवातिव्याप्तिं च[6] समुच्चिनोति । संग्रहं विवृणोति—**नाद्य इत्यादिना** । अप्रमात्वं मिथ्यात्वमिति पक्षे अप्रमारूपाध्यवसायो विपर्यय इत्युक्तं स्यात् तथाच स्मृतावतिव्याप्तिरित्याह—**अप्रमात्व इति** । अतीतादिज्ञानानामर्थव्यभिचारिणामध्यवसायरूपाणां

---

१ स्वंसाधारणधर्मदर्शनादिर्विषयो यस्य तत्तयेत्यर्थः । २ तन्निरासोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । ३ विशेषधर्मांशे । ४ विविधकल्पनांशे । ५ बहुव्रीहिः । ६ चकाररहितः पाठो भाति ।

रूपायां स्मृतावतिव्याप्तेः। न द्वितीयः। देशतः कालतोऽर्थव्यभिचारिषु प्रमाणज्ञानेष्वपि विपर्ययत्वप्रसङ्गात्। न तृतीयः। चन्द्रतारकादिप्रमाणज्ञानेष्वतिप्रसक्तेः। इदं रजतमित्यादिज्ञानेषु चोपदर्शितेदमंशप्रापकत्वादव्याप्तेः। नापि चतुर्थः। मिथ्याऽहिदंशप्रतिसूर्यकाद्यनेकार्थानां निधनप्रकाशनाद्यर्थक्रियादर्शनात्। नच ज्ञानमेवार्थक्रियाकारि नार्थ इति वाच्यम्। ज्ञानमात्रस्य तद्धेतुत्वेऽतिप्रसङ्गात्, अर्थविशेषितस्य तद्धेतुत्वे चार्थस्यापि तद्धेतुत्वापातात्। तदेवं तृतीयचतुर्थयोरव्याप्तिः।

'अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो विपर्यय' इत्युद्द्योतकरीयमपि लक्षणमयुक्तम्। अतिव्याप्तेः। भवति हि वल्मीकादौ स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशयः, न स्थाणुर्न पुरुष इत्युभयबाधदर्शनात् अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययः, न चासौ विपर्ययः। अतस्मिन्निति च स्वात्यन्ताभावाधिकरणे तदिति प्रत्ययविवक्षायां संयोगविभागशब्दात्मविशेषगुणेषु प्रदेशवृत्तिषु स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणेषु प्रमारूपोपि प्रत्ययो विपर्ययः स्यात्। एतेन बाध्यं ज्ञानं दुष्टकरणजन्यं वा ज्ञानं विपर्यय इति लक्षणं निरस्तम्। संशयेऽतिव्याप्तेर्दर्शितत्वात्, बाधानिरुक्तेश्च। किं विरोधिप्रमाणज्ञानं बाधः किं वा विपर्ययविरोधिप्रमाणज्ञानं विषयापहारो वा। आद्ये पूर्वोत्तरप्रमाणज्ञानानां वध्यघातक[१]लक्षणेऽतिव्याप्तिः। द्वितीये परस्पराश्रयता। न तृतीयः। तथाहि—विषयापहारो नाम पूर्वज्ञानोपदर्शितार्थासत्त्वबोधन-

---

विपर्ययत्वापत्त्यातिव्याप्तेर्द्वितीयपक्षोप्यनुपपन्न इत्याह—**देशत इति**। **चन्द्रतारकेति**। नहि तदर्थाः ज्ञानसमये प्राप्तुं शक्यन्त इति पूर्वमेवोक्तमिति भावः। अस्यैव पक्षस्याव्याप्तिं चाह—**इदं रजतमिति**। चतुर्थेऽव्याप्तिमाह—**मिथ्याहिदंशेति**। अस्ति तावन्मिथ्याहिदंशादपि कस्यचिन्मरणं, दर्पणादिप्रतिबिम्बितसूर्यस्य च प्रकाशकत्वं, उपसूर्यं वा दृश्यमानः सूर्यः प्रतिसूर्यकः, 'तस्याप्युपरि[३] नरपति'मित्यादिशास्त्रान्मरणादिहेतुत्वावगमात्प्रकाशकत्वाचातस्तत्र त्वदभिमतमिथ्यात्वाभावादव्याप्तिरित्यर्थः। ननु कथमव्याप्तिर्यावता तत्राप्यर्थस्यार्थक्रियाशून्यत्वाज्ज्ञानस्यैव तद्धेतुत्वादिति, तत्राह—**नचेति**। किं ज्ञानमात्रं मरणादिहेतुस्तादृगर्थविशेषितं वा। आद्ये प्राह—**ज्ञानेति**। द्वितीये प्राह—**अर्थेति**। प्रतिपादितासन्तिमयोरव्याप्तिमुपसंहरति—**तदेवमिति**। एतेनैककोट्यवलम्बी जाग्रतो मिथ्याज्ञानं विपर्यय इति श्रीवल्लभीयमपि लक्षणं निरस्तम्। मिथ्यात्वानिरुक्तेः।

एवं भूषणकारलक्षणं दूषयित्वोद्द्योतकराभिमतं दूषयति—**अतस्मिन्निति**। वल्मीकादौ स्थाणुत्वपुरुषत्वरहिते स्थाणुर्वा पुरुषो वेति प्रत्ययस्तावदतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो भवति। नच विपर्ययोऽसौ। संशयत्वात्। अतोऽतिव्याप्तिरित्यर्थः। ननु प्रत्ययशब्देनावधारणं विवक्षितं तेन न संशयेऽतिव्याप्तिरिति मन्वानं प्रत्याह—**अतस्मिन्निति**। अतस्मिंस्तदिति प्रत्यय इति कोर्थः—यत्तदत्यन्ताभावाधिकरणे तदिति प्रत्यय इति। तथाच मा भूत् संशयेऽतिव्याप्तिः, प्रत्ययशब्देनावधारणस्य विवक्षितत्वात्, तथापि प्रमाणज्ञानेष्वतिव्याप्तिः। प्रदेशवृत्तिविशेषगुणेषु संयोगवियोगयोश्च स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणतया तत्प्रमितीनां विपर्ययत्वापातादित्यर्थः। एतेनेत्यस्यैव विवरणं—**संशये इति**। सोपि हि बाध्यो दुष्टकरणजन्यश्चेति भावः। अथात्रापि ज्ञानशब्देनावधारणविवक्षा। तन्न। तदनिरुक्तेर्वर्णितत्वात्। भवतु वा, तथापि बाधानिरुक्तेरेवेदं दुष्टमित्यभिप्रेत्याह—**बाधेति**। पूर्वमेव बाध्यत्वं विकल्प्य दूषितं तथाप्यत्र भङ्ग्यन्तरेण दूषणं, क्रियत इति। **पूर्वोत्तरेति**। यदिहि विरोधिज्ञानमात्रं बाधः, तदा पूर्वज्ञानानामुत्तरज्ञानविनाश्यतया बाध्यत्वात्सर्वज्ञानेषु लक्षणमतिपतेदित्यर्थः। उत्तरो ग्रन्थः स्पष्टार्थः। विषयापहारो बाध इति पक्षमपि विकल्प्य दूषयति—**तथा हीत्यादिना**।

---

१ वध्यश्च घातकश्चेतिद्वन्द्वोत्तरं लक्षणशब्देन षष्ठीतत्पुरुषः। व्यवस्थिते सतीति शेषः। २ ज्ञप्ताविति शेषः। ३ सूर्यस्याप्युपरि दृश्यमानः सूर्यो नरपतिं हन्तीत्यर्थः।

मात्रमुत तथा प्रमितिरुत यद्देशकालविशिष्टतया यत्प्रतीतं तस्य तत्रैवासत्त्वबोधनम् । नाद्यः । नायं देवदत्तो न जीवतीति विभ्रमप्रत्ययेन देवदत्तादिप्रत्ययानां बाधितत्वेनाप्रमात्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । देशान्तरकालान्तरयोस्तदसत्त्वप्रमित्या घटादिज्ञानानामप्रमात्वप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । देशकालविषयबाधेष्वव्याप्तेः, देशकालयोर्देशकालान्तराभावात् । यत्तदादिशब्दानां च सर्वविषयत्वे कतिपयविषयत्वे चाव्याप्तिरेव । एतेन फलापहारोपि व्याख्यातः । अनुत्पन्नफलस्यापि ज्ञानस्य बाध्यत्वाङ्गीकाराच्च । विपर्ययत्वजातियोगी विपर्यय इत्यपलक्षणं । इदं रजतमित्यादौ धर्म्यंशे प्रत्यये जातिसङ्करप्रसङ्गात् । तस्मान्न विपर्ययस्य लक्षणं पश्यामः ।

तथा स्मृतेरपि । तथाहि । किं प्रमाकरणाजन्यत्वे सति संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिरुत दोषाजन्यत्वविशेषितमथवा स्वसमानविषयसंस्कारजन्यं ज्ञानं किं वा प्रमित्यवृत्तिपदजन्यज्ञानवृत्तिजातिमदाहोस्वित्स्मृतित्वजातियोगि । 'आद्ये कल्पेऽधिकव्याप्तेर्द्वयोश्चासंभवित्वतः । तुर्येऽतिव्याप्तितश्चान्त्येऽभावाद्व्यञ्जकमानयोः ॥' २१ ॥ नाद्यः । भ्रमस्यापि स्मृतित्वप्रसङ्गात् । तस्यापि प्रमाणाजन्यत्वे सति संस्कारजन्यत्वात् । नापि द्वितीयः । असंभवित्वापातात्, संस्कारस्यापि स्वसामग्र्यनुमापकतया प्रमाकरणत्वात् । नापि तृतीयः ।

तथाप्रमितिरिति । पूर्वज्ञानोपदर्शितार्थस्यासत्त्वप्रमितिरिति वार्थः । **नायं देवदत्त इति** । यदा हि देवदत्त इति वा जीवतीति वा प्रतीतिरेकस्योदेति, अपरस्तु भ्रान्तः प्राह, नायं देवदत्तः नच जीवतीति, तत्रोत्तरस्य बाधकत्वं पूर्वस्य बाध्यत्वाद्विपर्ययत्वं च स्यादितीष्टसिद्धिकारोक्तातिव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीयेप्यतिव्याप्तिमाह—**देशान्तरेति** । अनित्यानामविभूनां कालान्तरदेशान्तरयोरसत्त्वप्रमितिरस्तीति तज्ज्ञानेष्वतिव्याप्तिरित्यर्थः । यदा हि देशकालविषयो भ्रमो जायते न तत्र तद्बाधस्योक्तरूपत्वमित्यव्याप्त्या तृतीयपक्षं दूषयति—**नापि तृतीय इति** । किंच यद्देशकालेत्यत्र यत्प्रतीतमित्यत्र च तस्य तद्देशकालेत्यत्र च यत्तच्छब्दानां सर्वदेशकालसर्ववस्तुपरत्वे सर्वबाधाव्याप्तिः, एकैकेन सर्वाबाधात्, निष्कृष्टविशेषविवक्षायां च तदितरबाधाव्याप्तिरित्याह—**यत्तदादीति** । लक्षणान्तरेप्युक्तं दूषणमतिदिशति—**एतेनेति** । तत्राप्यभिवदनं प्रवृत्तिरुपादानमर्थक्रियेति चतुर्विधफलानामेकैकापहारे सर्वापहारे वाऽव्याप्तिरित्यर्थः । अव्याप्त्यन्तरं चाह—**अनुत्पन्नेति** । प्रवृत्तेषु विपर्ययज्ञानेषु फलं, प्राक् तस्याभावात्, तच्चानुत्पादितप्रवृत्तिकमपि क्वचिद्बाध्यं दृश्यते विरक्तादीनां, तत्राव्याप्तिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि विपर्ययत्वजातियोगी विपर्यय इति, तत्राह—**विपर्ययेति** । संशयत्वसमानयोगक्षेममिति भावः ।

संशयविपर्ययव्यतिरिक्तस्मृतित्वानधिकरणज्ञानत्वं प्रमात्वव्यञ्जकमिति पञ्चमपक्षे संशयविपर्ययानिरूपणाल्लक्षणासिद्धिरुक्ता, इदानीं स्मृत्यनिरूपणादपि तत्त्वानधिकरणत्वमप्रसिद्धमित्यभिप्रेत्याह—**तथा स्मृतेरपीति** । संस्कारजन्यं ज्ञानं स्मृतिरित्युक्ते प्रत्यभिज्ञादिष्वतिव्याप्तिस्तदर्थं प्रमाकरणाजन्यत्वे सतीत्युक्तम् । अननुभूतविषयभ्रमनिवृत्त्यै द्वितीयं विशेषणम् । [१]द्वितीये विपर्ययेतिव्याप्तिपरिहाराय दोषाजन्यत्वे सतीत्युक्तम् । ज्ञानपदेन [२]घटादेः संस्कारजन्यपदेनानुवादस्य प्रत्यभिज्ञाया आद्येन पदेन निरासः । तृतीयेऽपि संस्कारजन्यत्वमनुमानादावस्तीति तद्व्यवच्छेदार्थं स्वसमानविषयग्रहणम् । नहि तत्र व्याप्तिसंस्कारादेरनुमितिसमानविषयत्वमिति भावः । चतुर्थेऽपि पदजन्यज्ञानवृत्तिजातिमत्त्वं शाब्दप्रमित्यादीनामस्तीति तद्व्यवच्छेदाय प्रमित्यवृत्तीत्युक्तम् । श्लोकेन दूषणानि संगृह्णाति—**आद्य इति** । अधिकव्याप्तेः, अतिव्याप्तेः द्वयोर्द्वितीयतृतीययोः । आद्यपक्षेऽधिकव्याप्तिं निगदव्याख्यातग्रन्थेन दर्शयति—**भ्रमस्यापीति** । द्वितीयेऽसंभवं दर्शयति—**संस्कारस्यापीति** । इदं च प्रथमपक्षेऽपि समानम् । समानेप्यस्मिन्पक्षान्तरोपस्थापकं तदिति दूषणान्तरं तत्रोक्तम् ।

---

१ तृतीयविकल्परूपत्वमित्यर्थः । २ विकल्पे इति शेषः । ३ घटादेरपि प्रमाकरणाजन्यत्वेसति वेगरूपसंस्कारजन्यत्वादिति भावः । ४ अनूद्यमानार्थविषयकशाब्दबोधस्येत्यर्थः । तस्य पदजन्यत्वादिति भावः । ५ प्रमाकरणाजन्यत्वपदेनेत्यर्थः । ६ व्याप्तीत्यादिः । ७ तत्पदार्थो दूषणान्तरम् ।

असंभवित्वादेव, सा मे माता स मे पितेत्यादिस्मृतीनां पूर्वानुभवसंस्काराधिकविषयत्वात् । नहि पूर्वानुभवे स इत्याकारः, अयमितिवर्तमानताया एवानुभवात् । नच स इत्याकारः कारणान्तरोपनीतः, पदात्पदार्थस्मृतौ हरिहरादिस्मृतौ चाभावादिति वाच्यम् । तत्कारणानिरूपणात् । सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यये तदित्यंशस्य संस्कारानुपनीतत्वे सत्ययमित्याकारस्य च संयोगमात्राधीनतया विशिष्टप्रत्यभिज्ञास्वरूपासिद्धिप्रसङ्गात् । अनुमिततत्तायां स इत्यभिलाप इति चेन्न । संस्कारस्य प्रत्यभिज्ञां प्रत्यकारणत्वप्रसङ्गात् । स इत्यंशेऽनुमानस्यैव सहकारित्वात् तं घटं स्मरामीत्यनुव्यवसायानुपपत्तेश्च । नहि तत्रानुमानव्यवधानमस्ति, तथा सति स्मरणस्यातीतत्वेनानुव्यवसायविषयत्वानुपपत्तेः ।

तृतीयेऽसंभवं दर्शयति—**सा मे मातेति** । अथ कथं स्मृतेः पूर्वानुभवसंस्कारादधिकविषयता, तत्राह—**नहीति** । ननु स इत्यत्र तद्देशकालवैशिष्ट्यं प्रतीयते, सच देशादिः पूर्वानुभवसमयेऽप्यनुभूत इति कथं तमंशमादायाधिकविषयताऽत आह—**अयमितीति** । न तद्देशादिवैशिष्ट्यमात्रं तत्ता, अयं स इति अयमिति चोभयोरविशेषप्रसङ्गात्किंत्वसन्निहितदेशकालावच्छेदः पूर्वानुभवसंभेदो वा । न[1]च तत्पुरस्तादनुभूतम् । वर्तमानतयैवानुभवात्, स्व[2]विशिष्टाग्राहकत्वाच्च पूर्वानुभवस्येति भावः । ननु स इत्याकारः स्मृतेर्विषय एव न भवति, पदात्पदार्थस्मृतावदर्शनात्, तस्मात्कारणान्तरप्रयुक्त एवायमतो न स्मृतेरधिकविषयतेति, तत्राह—**नचेति** । कुतो न वाच्यमिति, तत्राह—**तत्कारणेति** । नच पदात्पदार्थस्मृतावदर्शनात्कारणान्तरप्रयुक्तिकल्पना । पदजनितबुद्धेः स्मृतित्वाप्रसिद्धेः । अनुवादोह्ययं या पदात्पदार्थबुद्धिः । युक्तं चैतत्, इतरथा शक्तिवशादभिधायकत्वप्रसिद्धिर्न स्यात् । नह्युपाध्यायस्मारकस्य शिष्यस्य तदभिधायकत्वप्रसिद्धिरस्ति । सत्यपि स्मारकत्वे शक्तिवैचित्र्यादभिधायकत्वप्रसिद्धिरिति चेत्, तयैव तर्हि शक्त्याभिधानमात्रमेवास्तु कृतं स्मारकत्वेन । अत एव चैतदन्यथानु[5]पपत्त्या वाक्यार्थाभिधायकत्वं शालिकनाथोक्तं प्रत्युक्तम् । अनेकत्वाच्चाभिधात्रा[6]दीनां संबन्धिना न नियमेनार्थस्मृतिः स्मारकत्वपक्षे स्यात् । नच नियमेन संबन्ध्यन्तरदर्शने संबन्ध्यन्तरस्मृतिर्भवति, भवति च नियमेन गृहीतसंगतिकस्य शब्दस्य स्म[7]रणेऽर्थबुद्धिः । तदुक्तं 'नियमाच्छब्दतो बुद्धिर्न तथान्वयिर्दर्शना'[8]दिति । तस्मादनुवादत्वात्पदजन्यबुद्धेर्न तत्रादर्शनात्तत्तायां कारणान्तरप्रयुक्तिकल्पना । न केवलं कारणान्तरानधीनता, संस्कारानधीनत्वे बाधकं चास्तीत्याह—**सोयमिति** । तत्र तदित्यंशस्य संस्कारानधीनत्वे संप्रयोगस्य च तत्रासत्त्वात्तद्धर्मप्रत्यभिज्ञाशरीरं न स्यादित्यर्थः । ननु नखनेत्रपादच्छायादिना लिङ्गेनानुमानात्तत्तोपस्थापिता, साच स इति परामृश्यत इति शङ्कते—**अनुमितेति** । तर्हि तत्ताया अनुमानसिद्धत्वादिदंतायाश्च संप्रयोगसिद्धत्वात्संस्कारस्य चाकारणतया राद्धान्तविरोध इति परिहरति—**न संस्कारस्येति** । अनुमा[9]निकत्वे तत्ताया दूषणान्तरमाह—**तं घटमिति** । तत्र किं प्रथमतस्तत्तानुमानमथ घटस्मरणं ततस्तं स्मरामीत्यनुव्यवसायः । किं वा प्रथमतस्तत्स्मरणं ततस्तत्तानुमानं ततोऽनुव्यवसाय इति । न प्रथमः । निर्धर्मिकतत्ताग्रहणाशक्तेस्तत्ताविशिष्टघटविषयानुमानं घटमात्रविषयं च स्मरणमिति तत्ताविशेषितघटविषयस्मृतिग्राहकानुव्यवसायानुपपत्तिरिति, द्वितीयं निषेधति—**नहि तत्रेति** । अथ किमिति तत्रानुमानव्यवधानं न स्यात्तत्राह—**तथासतीति** । तत्र हि घटस्मृतिरेवानुव्यवसते, सा चेत्स्वोदयेप्यानुमानिकतत्तावती सत्यनुव्यवस्येत, तथासति चिरातीततया विनश्यदवस्थात्वस्याप्यभावात्, वर्तमानस्मरणग्राहकानुव्यवसायविषयत्वं न स्यात् । अस्मार्षमित्येवानुव्यवसायप्रसङ्गाच्चेत्यर्थः । संस्कारस्य

---

१ अयमित्यधिको भाति । २ संभेदो वैशिष्ट्यम् । ३ प्रथमकल्पं दूषयितुमाह नचेति । तत्पदार्थोऽसन्निहितदेशकालवैशिष्ट्यम् । ४ द्वितीयकल्पनिरासाय स्वविशिष्टेत्यादि । ५ वाक्यार्थबोधान्यथाऽनुपपत्त्या वाक्येषु वाक्यार्थशक्तिकल्पनं प्रत्युक्तम् । तद्बीजं तु अनेकेषु वाक्येषु अनेकशक्तिकल्पनापेक्षया पदे पदार्थशक्तेरेकस्याः कल्पनमेव युक्तमिति । ६ अभिधातृपदार्थः पदम् । आदिनाऽभिधेयाभिधानयोः परिग्रहः । ७ शक्तीत्यादिः । ८ संबन्धिदर्शनादित्यर्थः । ९ अनुमानमस्याः साधकत्वेनास्ति इति विग्रहे मत्वर्थीयः ठन् प्रत्ययः ।

संस्कारस्यासंविद्रूपत्वात्, निर्विषयत्वाच्च समानविषयत्वासिद्धिः। न ह्यसंविद्रूपस्य सविषयत्वम्। इच्छादिषु तज्जनकज्ञानविषयेण सविषयत्वोपचारात्।

तर्हि संस्कारजनकानुभवसमानविषयत्वे सति संस्कारजन्यत्वं लक्षणार्थ इति चेन्न। तत्तांशे समानविषयतायाः खण्डितत्वात्। गरुडादिसाक्षात्कारे चातिव्याप्तेः, तस्य दीर्घकालनैरन्तर्योपचितसंस्कारविषयविषयत्वात्। नापि चतुर्थः। अनाप्तवाक्योत्थविभ्रमप्रत्ययेऽनेकार्थाक्षादिपदजन्यसंशये चातिव्याप्तेः। नापि पञ्चमः। तज्जातौ व्यञ्जकप्रमाणानिरूपणात्। तदेवं संशयविपर्ययस्मृतीनामनिरुक्तौ तदतिरिक्तत्वविशेषणं दुर्निरूपम्। नापि षष्ठः। तथाहि। एतद्घटज्ञानवृत्तित्वे सत्येतद्धूमजन्यवह्निज्ञानवृत्तिसंशयावृत्तिजातिमत्त्वमित्यपि न। विकल्पासहत्वात्। तथा हि किं घटज्ञानवह्निज्ञानशब्दाभ्यां ज्ञानमात्रं विवक्ष्यते। किं वा प्रमात्वेन व्यवह्रियमाणमाहोस्विदबाधितप्रमाव्यवहारास्पदम्। नाद्यः। विभ्रमज्ञानानामप्येवं भावात्। नापि द्वितीयः। उक्तदोषानुषङ्गात्, विभ्रमज्ञानेष्वपि तात्कालिकप्रमात्वव्यवहारदर्शनात्। नापि तृतीयः। अबाधितत्वस्य दुर्निरूपतायाः प्रागेवाभिहितत्वात्। तदेवं प्रमात्वस्य न निरुक्तिः।

विषयाभावादपि समानविषयत्वमसिद्धमिति प्रौढ्या प्राह—**संस्कारस्येति**। **असंविद्रूपत्वादिति**। ज्ञानत्वाभावादित्यर्थः। ननु तर्हि तत्कथमिच्छादिषु सविषयत्वं, समानं हि तेषामप्यसंविद्रूपत्वमिति, तत्राह—**इच्छादिष्विति**।

तदेवं स्वसमानविषयसंस्कारजं ज्ञानमिति लक्षणं दूषितमेव। एतत्परिहाराय भङ्ग्यन्तरं शङ्कते—**तर्हीति**। न स्वसमानविषयसंस्कारजन्यत्वमत्राभिप्रेयते, येनासिद्धिरभिधीयते, किं तर्हि, संस्कारजनको योऽनुभवस्तेन समानविषयत्वे सति तत्संस्कारजत्वमित्यर्थः। प्रत्यभिज्ञाव्यावर्तनायायं विशेषणम्। समानविषयत्वं चान्यूनानतिरिक्तविषयत्वम्। संस्कारजनकानुभवसमानविषयधारावाहिकज्ञानव्यावृत्त्यै संस्कारजन्यपदम्। इदमपि पूर्वोक्तदूषणेन दूषितमित्याह—**न तत्तांश इति**। अतिव्याप्तिं चाह—**गरुडादीति**। गरुडादिध्यानाद्यः साक्षात्कारो जायते, स पूर्वपूर्वभावनाजनितः, तत्र संस्कारजनकपूर्वानुभवस्य साक्षात्कारस्य चास्ति समानविषयत्वम्, अथ च न स्मृतिः। साक्षात्कारिज्ञानस्य स्मृतित्वव्याघातादित्यर्थः। संस्कारशब्देनात्र तज्जनकानुभवो लक्ष्यते। संस्कारस्य सविषयत्वमङ्गीकृत्य वा। प्रमित्यवृत्तीत्यादि चतुर्थं लक्षणं दूषयति—**नापि चतुर्थ इति**। पदजन्येत्यत्र एकत्वमविवक्षितं विवक्षितं वोभयथापि क्रमेण व्यभिचारमाह—**अनाप्तेत्यादिना**। अनाप्तवाक्यजनितं यद्विज्ञानं विपर्ययरूपं तत्र विपर्ययत्वादिर्जातिः प्रमित्यवृत्तिपदजन्यज्ञानवृत्तिजातिर्भवति, तस्यैव ज्ञानस्याप्रमितित्वात्, पदजन्यत्वाच्च, अतस्तद्योगिनि विपर्यये चातिव्याप्तिः। तथाक्षगवादिशब्दैरनेकार्थवाचकैः श्रवणमात्राद्यः संशयो जायते, किं विभीतकं किंवा देवनमिति, तत्राप्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। स्मृतित्वजातियोगित्वमिति पञ्चमं पक्षं दूषयति—**नापीति**। प्रासङ्गिकस्य प्रकृतोपयोगमाह **तदेवमिति**। एतद्घटज्ञानवृत्तित्वे सतीत्यादिषष्ठं प्रमात्वव्यञ्जकमाशङ्कितं दूषयति—**नापि षष्ठ इति**। तमेव पक्षं दूषयितुमतिव्यवहित इत्यनुवदति—**तथाहीति**। एतद्घटज्ञानैतद्धूमजन्यवह्निज्ञानशब्दार्थं विकल्पयति—**किं घटज्ञानेत्यादिना**। **विभ्रमेति**। येन हि विपर्ययत्वं नाम जातिरङ्गीक्रियते, तस्य विपर्ययेप्येतल्लक्षणं गच्छति। ज्ञानत्वाधिकरणवृत्तिसंशयावृत्तिजातिमदिति हि तदा लक्षणार्थः। स च विपर्ययेप्यस्तीति भावः। प्रमात्वेन व्यवह्रियमाणं ज्ञानमिति द्वितीयपक्षेपीदमेव दूषणमतिदिशति—**उक्तदोषेति**। ननु विभ्रमेषु कथं प्रमात्वव्यवहार इति, तत्राह—**विभ्रमज्ञानेष्वपीति**।

---

१ पदे इति शेषः।

नापि परोक्षतायाः[1] । तस्या जातित्वे जातिसङ्करप्रसङ्गात् । तथाहि । किं प्रमात्वं परं, पारोक्ष्यमपरं, विपरीतं वा । नाद्यः । पारोक्ष्य[2]भ्रमाभावप्रसङ्गात् । यत्र परोक्षत्वजातिर्व्याप्या तत्र व्यापकं प्रमात्वमस्त्येवेति नियमात् । नापि द्वितीयः । तथा सति प्रमात्वं परोक्षतां न व्यभिचरेदिति प्रत्यक्षप्रमाऽभावप्रसङ्गात् । नच विभ्रमेषूपाधिनिबन्धन एव परोक्षत्वव्यवहारः । तथासति सर्वत्र तन्निबन्धनतयैव तद्व्यवहारोपपत्तौ जातिकल्पनावैयर्थ्यप्रसङ्गात् । तदेवमन्योन्यपरिहारेण वर्तमानयोर्मनोगगनवर्तिनोर्मूर्तत्वभूतत्वयोः पृथिव्यादाविवैकत्र समावेशे जातिसङ्करः स्यात् । नच परोक्षताया जातेर्व्यञ्जकमस्ति । तत्किमिन्द्रियार्थसन्निकर्षाजन्यत्वे सति प्रमात्वमुत लिङ्गादिप्रमाकरणजन्यत्वम् । नाद्यः । ईश्वरज्ञानस्यापि परोक्षत्वप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । स्मृतेः परोक्षत्वाभावप्रसङ्गात् । एतेन परोक्षत्वस्योपाधित्वमपि निरस्तम् । व्यञ्जकनिरासेन तयो[3]रुपाधित्वस्यापि निरस्तत्वात् । ईश्वरज्ञानवृत्तित्वे सत्ययोग्यनुव्यवसायातिरिक्तपरमाणुप्रमित्यवृत्तिर्जातिः साक्षात्त्वं तदधिकरणं प्रत्यक्षमित्यपि न । यतः—'प्रमितेर्दुर्निरूपत्वाद्व्यञ्जकस्यानिरूपणात् । साक्षात्त्वं

पारोक्ष्यानधिकरणप्रमाकरणं प्रत्यक्षमिति लक्षणे प्रमात्वदुर्निरूपतोपपादिता, पारोक्ष्यदुर्निरूपतां प्रतिज्ञातामुपपादयति—**नापि परोक्षताया इति** । जातिसंकरमेव दर्शयति—**किं प्रमात्वमित्यादिना** । परोक्षभ्रमाभावप्रसङ्गमेवोपपादयति—**यत्रेति** । व्याप्यपरोक्षत्वजातिमत्त्वे सर्वत्र व्यापकप्रमात्वनियमात्पारोक्ष्यरूपभ्रमो न स्यादित्यर्थः । द्वितीये प्रत्यक्षरूपप्रमा न स्यात् । यत्र यत्र व्याप्यप्रमात्वं तत्र तत्र व्यापकपारोक्ष्यवृत्तित्वनियमादित्याह—**नापि द्वितीय इत्यादिना** । ननु प्रमात्वं परमेव, तद्रहितेषु विभ्रमेषु पारोक्ष्यव्यवहारस्त्वौपाधिक इति, तत्राह—**नच विभ्रमेष्विति** । प्रतिपादितजातिसङ्करं सनिदर्शनमुपसंहरति—**तदेवमिति** । यथाहि भूतव्यतिरिक्ते मनसि वर्तमानमूर्तत्वस्यामूर्तेऽपि गगने वर्तमानस्य भूतत्वस्य चैकत्र पृथिव्यादौ वृत्त्या जातिसङ्करप्रसङ्गात् न जातित्वम्, एवमनयोरपि परस्परपरिहारेण वर्तमानयोरेकत्रानुमित्यादौ वर्तमानतया जातिसङ्करप्रसङ्ग इति योजना । नियतव्यञ्जकाभावादपि न पारोक्ष्यं जातिरित्याह—**नचेति** । प्रत्यक्षप्रमितेः परोक्षभ्रमस्य च निरासाय विशेषणद्वयम् । प्रत्यक्षप्रमितिव्यावृत्त्यै घटादिव्यावृत्त्यै वा विशेषणद्वयम् । नित्यस्येश्वरज्ञानस्य नेन्द्रियादिसन्निकर्षजन्यत्वमस्ति, अस्ति च प्रमात्वमिति तस्यापि परोक्षत्वप्रसक्तिरिति प्रथमं पक्षं दूषयति—**ईश्वरेति** । लिङ्गादिप्रमाकरणजन्यत्वं पारोक्ष्यव्यञ्जकमिति पक्षे स्मृतेः पारोक्ष्यं न स्याद्व्यञ्जकाभावादित्याह—**स्मृतेरिति** । एतेनेत्यस्य विवरणं—**व्यञ्जकेति** । पारोक्ष्यस्यौपाधिकत्वेऽप्यनयोरेवोपाधित्वसंभावनात्तच्च द्वयं निरस्तमित्यर्थः । प्रत्यक्षफलस्य लक्षणान्तरं शङ्कते—**ईश्वरेति** । अत्र च साक्षात्कारत्वजात्यधिकरणं प्रत्यक्षमिति लक्षणम् । साक्षात्कारत्वस्य लक्षणमीश्वरेत्यादि, जातिः साक्षात्कारत्वमित्युक्ते सत्तादावतिव्याप्तिस्तदर्थं प्रमित्यवृत्तीत्युक्तम् । तथाच व्याघातः, प्रत्यक्षप्रमितिवृत्तित्वात्, तदर्थं परमाणुप्रमित्यवृत्तीत्युक्तम् । तथाप्यसिद्धिः । परमाणुमहं जानामीत्यनुव्यवसायप्रत्यक्षस्य परमाणुविषयतया साक्षात्कारित्वस्य परमाणुप्रमितिवृत्तित्वात्तदर्थमुक्तमनुव्यवसायातिरिक्तेति । तथाप्यनुव्यवसायातिरिक्तयोगिप्रत्यक्षमादायासिद्धिरत उक्तमयोगीति । तथापि घटत्वादावतिव्याप्तिस्तदर्थं ज्ञानवृत्तीत्युक्तम् । तथापि विपर्ययत्वस्मृतित्वादिष्वतिव्याप्तिस्तदर्थमीश्वरज्ञानवृत्तीत्युक्तम् । नहि तेषामपरोक्षेश्वरज्ञानवृत्तित्वमित्यर्थः । ईश्वरज्ञानवृत्तित्वे सत्युक्तविधपरमाणुस्मरणरूपज्ञानावर्तिनि प्रमात्वे प्रसङ्गनिरासाय परमाणुप्रमितीत्युक्तम् । पारोक्ष्यानधिकरणत्वादिरूपोपाधिनिरासाय जातिपदम् । परोक्षज्ञानवृत्तित्वानधिकरणत्वे सति ईश्वरज्ञानवृत्तिजातिरिति फलितार्थः । दूषणानि संगृह्णाति—**प्रमितेरित्यादिना** ।

१ निरुक्तिः संभवतीतिशेषः । २ परोक्षेति पाठो भाति । ३ समनन्तरोक्तविकल्पयोरित्यर्थः । ४ अत्रापि परोक्षेत्येवोचितम् ।

जातिसाङ्कर्यान्न प्रत्यक्षस्य लक्षणम् ॥' २२ ॥ प्रमितेरेवानिरूपणे परमाणुप्रमित्यवृत्तिविशेषणस्य दुर्ज्ञानत्वात्, इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वादेश्चाभिव्यञ्जकस्यापास्तत्वात्, साक्षात्त्वस्य च प्रमात्वेन परापरभावाभावाज्जातिसङ्करप्रसङ्गाच्च नेदमपि प्रत्यक्षलक्षणम् ।

सत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमित्यपि न प्रत्यक्षलक्षणम् । प्रत्यक्षाभासेऽपि सत्त्वात् । वृत्तिकारमतेन तत्सतोर्व्यत्ययेऽपि लक्षणस्याव्याप्तिरतिव्याप्तिर्वा । तथा हि । यदाभासविज्ञानं तद्यदि तत्संप्रयोगादेव भवति तत्समीचीनं प्रत्यक्षमिति तदा सूत्रार्थः । तत्र किं प्रतिभासमानेनाकारेण कृत्स्नेन संप्रयोगाज्जायमानत्वं विवक्षितमुतैकदेशेनापि । नाद्यः । सोयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशे संप्रयोगाभावादव्याप्तेः । नच तत्रापि तत्तांशे संयुक्तविशेषणतालक्षणः संप्रयोगोस्तीति वाच्यम् । षष्ठप्रमाणवादिना तस्य प्रत्यक्षतानङ्गीकारात्, अङ्गीकारे वा निर्घटं भूतलमित्यत्र तथाभूतसन्निकर्षभावा-

---

प्रमितेर्दुर्निरूपत्वादित्येतद्विवृणोति—**प्रमितेरिति** । व्यञ्जकस्यानिरूपणं विवृणोति—**इन्द्रियार्थेति** । अव्यभिचारित्वखण्डनात्, ईश्वरज्ञानाव्यापकत्वाच्चेत्यर्थः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षजन्यत्वासिद्धेश्च । तथाहि । न तावत्प्रत्यक्षतस्तदधिगमः । इन्द्रियार्थसन्निकर्षयोरप्रत्यक्षत्वेन तज्जन्यत्वस्याप्यप्रत्यक्षत्वात् । नाप्यनुमानतो, ज्ञानत्वप्रमितित्वादीनां व्यभिचारित्वात्, साक्षात्कारित्वस्यायाप्यसिद्धेरिति । तृतीयं हेतुं विवृणोति—**साक्षात्त्वस्य चेति** । तथा 'साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षं मेयमातृप्रमासु सा । मेयेष्विन्द्रिययोगोत्था द्रव्यजातिगुणेषु सा ॥ १ ॥ सर्वविज्ञानहेतूत्था मितौ मातरि च प्रमा । साक्षात्कारत्वसामान्यात्प्रत्यक्षत्वेन संमता ॥ २ ॥' इति शालिकनाथलक्षणमपि परिणुन्नं मन्तव्यम् । एतेन "साक्षात्प्रतीतिसाधकतममध्यक्षं, सम्यगपरोक्षानुभवसाधनं प्रत्यक्ष–"मित्यादिश्रीवल्लभभूषणप्रभृतिभिरभिहितं लक्षणजातं प्रत्याचक्षीत । साक्षात्त्वानिरुक्तेरेव, प्रत्यक्षभ्रमस्य परोक्षप्रमाया वाऽभावप्रसङ्गादिति भावः ।

एवं तार्किकप्रत्यक्षलक्षणानि दूषयित्वा मीमांसकाभिमतं लक्षणं दूषयति—**सत्संप्रयोग इति** । 'सता वर्तमानेनार्थेनेन्द्रियाणां संप्रयोगे सति पुरुषस्य यद्बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्ष'मिति लोकसिद्धप्रत्यक्षलक्षणानुवादपरजैमिनीयसूत्रस्यार्थः । अत्र च जन्मग्रहणं जन्मैव बुद्धेर्व्यापार इति प्रदर्शनार्थम् । उक्तं हि—'व्यापारः करणानां तु दृष्टो जन्मातिरेकतः । ज्ञानेऽपि हि तथा मा भूदिति जन्माभ्युपेयते ॥' इति । अस्यातिव्याप्तिमाह—**प्रत्यक्षाभासेऽपीति** । अस्ति हि तत्रापि वर्तमानेन संप्रयोगाद्बुद्धिजन्म । यथाहुः—'केनचित्संप्रयोगे हि भ्रान्त्यादि स्यान्नियोगतः ।' इति । ततोऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । स्यादेतत्, यद्यपीदं भाष्यकारमते दूषणं संभवति तथापि वृत्तिकारमते न संभवति । तेहि तत्सतोर्व्यत्ययं कृत्वा व्याचख्युः । तत्संप्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षमिति । तदा चायं सूत्रार्थः । 'तत्संप्रयोगात्तद्विषयविज्ञानं सत्प्रत्यक्षमन्यसंप्रयोगादन्यविषयं ज्ञानं प्रत्यक्षाभास' इति । ततः कथमतिव्याप्तिः, नहि शुक्तिकारजतज्ञानं रजतसंप्रयोगादुत्पन्नमिति, तत्राह—**वृत्तिकारमतेनेति** । अव्याप्त्यतिव्याप्ती दर्शयितुं सूत्रार्थमाह—**तथाहीति** । विकल्प्य दूषणे दर्शयति—**तत्रेत्यादिना** । ननु किमित्यभावप्रमाणवादिभिस्तस्य प्रत्यक्षांशत्वं नाङ्गीक्रियते, तत्राह—**अङ्गीकारे वेति** ।

---

१ अयं भावः । यदि प्रमात्वं परं साक्षात्त्वमपरं तदा प्रत्यक्षविभ्रमाभावप्रसङ्गः । यदिच विपरीतं तदा परोक्षप्रमाऽभावप्रसङ्ग इति पूर्वोक्तया दिशा बोध्यम् । २ स्वस्वस्थानविनिमयेऽपीत्यर्थः । ३ यद्विषयकविज्ञानमित्यर्थः । ४ अनुपलब्धिरूपेत्यादिः । ५ इन्द्रियार्थसंनिकर्षजन्यत्वस्येतिशेषः । ६ साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षमिति लक्षणम् । सा प्रतीतिर्मेयमातृप्रमाविषया । द्रव्यजातिगुणेषु मेयेषु सा प्रतीतिः इन्द्रियसंनिकर्षजन्या । सर्वे ये विज्ञानहेतवस्तज्जन्या प्रमा मितिविषया मातृविषया च । तथाहि प्रभाकरैः ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं ज्ञानाश्रयत्वेन चात्मनोऽवभास इति स्वीक्रियते । सा त्रिविधाऽपि मितिमेयप्रमाविषया प्रमा साक्षात्कारत्वसामान्यात्प्रत्यक्षत्वेन सम्मतेति योजना । ७ सर्वविज्ञानहेतूत्था इति पाठः शोभनो भाति । ८ साक्षात्त्वानिरुक्त्येति भावः । ९ अस्य प्रत्याचक्षीतेति पूर्वग्रन्थेन संबन्धः । १० अनिरुक्तिमेव दर्शयति । ११ नियमत इत्यर्थः ।

दभावस्य प्रत्यक्षतोपपत्तौ षष्ठप्रमाणाभ्युपगमवैयर्थ्यापातात् । न द्वितीयः । विभ्रमेष्वपि भावादतिव्याप्तेः, तत्राप्यधिष्ठानसंप्रयोगस्य भावात् । अथोच्येत संप्रयोग इत्यत्र समिति-विशेषणेन दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगजन्यत्वस्य व्यावर्तितत्वाद्दुष्टेन्द्रियसंप्रयोगजन्येषु विभ्रमेषु नातिव्याप्तिः । यथाहुर्भट्टपादाः—'सम्यगर्थे च संशब्दो दुष्प्रयोगनिवारणः । प्रयोग इन्द्रियाणां च व्यापारोऽर्थेषु कथ्यते ॥ दुष्टत्वाच्छुक्तिकायोगो वार्यते रजतेक्षणादि'ति । तदपि न । उक्तोत्तरत्वात्, प्रत्यभिज्ञायां तत्तांशेन तथाभूतसंप्रयोगाभावादव्याप्तेः, इन्द्रियेषु दोषाभावस्य प्रागुक्तन्यायेन दुरवधारणत्वात् । तदेवं प्रत्यक्षलक्षणं प्रत्युक्तम् ।

नाप्यनुमानस्य लक्षणं निरूपयितुं शक्यम् । तथाहि । करणपक्षे तृतीयलिङ्गपरामर्शः, परामृश्यमानं वा लिङ्गमनुमानमिति नैयायिकाः । न तावत्तृतीयलिङ्गपरामर्शोऽनुमितेः करणम् । अव्यापारत्वात् । व्यापारवत एव हि सर्वत्र करणत्वम्, तदिह महानसादौ धूमधूमध्वजयोः प्रथमं संबन्धं गृहीतवतः शिखरिशिखरपरिवर्तितया पुनस्तमेव

इदं चासाधारणं, साधारणं तु प्रत्यक्षधर्मिकानुमानोच्छेदात्मकं दूषणमनेकवारमुक्तमेव । एकदेशेनापि संप्रयोगे जन्मेति पक्षं दूषयति—**न द्वितीय इति** । विभ्रमेष्वेकदेशसंप्रयोगमाह—**तत्रापीति** । तत्संप्रयोग इत्यत्र समित्युपसर्गादतिव्याप्तिपरिहारं शङ्कते—**अथोच्येतेत्यादिना** । सम्यक् प्रयोगो हि संप्रयोग इति भावः । अत्र वार्तिकसंमतिमाह—**यथाहुरिति** । पादशब्दः पूजार्थः । 'पादा इति च नामान्ते देवा भट्टारकावपी'-त्यभिधानात् । सम्यगर्थे प्रसिद्धोयं समिति शब्दो दुष्प्रयोगस्य निवारकः । अथ कोयं प्रयोगः, यस्यायं सम्यक्त्वमाचक्षीत संशब्द इति, तत्राह—**प्रयोग इति** । बुद्धीन्द्रियाणामर्थेषु यो व्यापारः स प्रयोगोऽभिमत इत्यर्थः । कस्तर्हि दुष्टप्रयोगोऽनेन निवर्त्यत इति, तत्राह—**दुष्टत्वादिति** । कथं तर्ह्यस्य दुष्टत्वमिति, तत्राह—**रजतेक्षणादिति** । तन्निमित्तं रजतं ज्ञायत इति दुष्टो योऽसौ प्रयोगोऽतस्तद्व्यावर्तकोयं संशब्द इति वार्तिकयोजना । अनेनापि हि सम्यक्प्रयोगः समर्थितः । स च तत्तांशे नास्तीति पूर्वमेवोक्तमित्याह—**तदपि नेति** । उक्तमेव दर्शयति—**प्रत्यभिज्ञायामिति** । ननु विस्मरणशील इव भवानालोच्यते, कथमन्यथा एकदेशसंप्रयोगपक्षमुपक्षिप्य तत्तांशे तादृशसंप्रयोगाभावादव्याप्तिमाचष्टे इति, तत्राह—**इन्द्रियेष्विति** । प्रागुक्तन्यायो दुष्टसामग्रीजन्यत्वावधारणनिरसनन्यायः । इन्द्रियसंप्रयोगयोरप्रत्यक्षत्वेन तन्निष्ठदोषाग्रहणेन दोषाभावस्याप्यग्राह्यत्वादित्यर्थः । प्रत्यक्षखण्डनमुपसंहरति—**तदेवमिति** । प्रत्यक्षधर्मिकानुमानेप्येकदेशसंप्रयोगसंभवादतिव्याप्तिः । संप्रयुक्त एवार्थे इति विशेषणे च प्रत्यभिज्ञाऽव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । अथवा भाष्यकारपक्ष एवातिव्याप्तिपरिहारमाशङ्क्येदमव्याप्तिदानम् । इन्द्रियेष्विति दूषणान्तरान्वाचयः । 'अध्यक्षे सर्वमानानामध्यक्षेऽस्मिन्प्रधर्षिते । अनुमानादिषु त्वक्षमनु मानेषु का कथा ॥' १ ॥

क्रमप्राप्तमनुमानलक्षणं खण्डयितुमुपक्रमते—**नाप्यनुमानस्येति** । प्रमाणखण्डनस्य प्रस्तुतत्वादनुमितिं विहाय तार्किकानुमितिकरणलक्षणमुद्भावयति—**करणेति** । इदमेव वाचस्पत्युदयनयोर्मतम् । इमं च तृतीयं परामर्शमुत्तरत्र स्वयमेव दर्शयिष्यति । ननु मास्तु व्यापारः करणत्वं किमिति न स्यादत आह—**व्यापारवत एव हीति** । व्यापारवत्कारणं हि कारकमुच्यते, कारकविशेषश्च करणं, ततो व्यापारवत एव करणत्वमित्यर्थः । अस्तु तर्ह्यस्यापि व्यापार इति, तत्राह—**तदिहेत्यादिना** । धूमध्वजो वह्निः, शिखरी

---

१ विषयैकदेशसंप्रयोगात्प्रत्यक्षमिति पक्षं प्रकृत्येत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे घटांशे संप्रयोगादपि सोऽयं घट इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षसम्भवादिति भावः । २ विभ्रमेषु नातिव्याप्तिरिति ग्रन्थेनेतिशेषः । एवकारेण वृत्तिकारपक्षव्यवच्छेदः । ३ दूषणान्तरस्य प्रासङ्गिकत्वेन बोधनमित्यर्थः । ४ सर्वमानानामध्यक्षे प्राधान्येन स्वामिनि अस्मिन् अध्यक्षे प्रत्यक्षे माने प्रधर्षिते सति अक्षमिन्द्रियमनु दृश्यान्मानेषु प्रमाणेषु अनुमानादिषु तु का कथा प्रधर्षणस्येति योजना । ज्येष्ठप्रधर्षणे कनिष्ठप्रधर्षणस्यानायाससिद्धत्वादिति भावः ।

धूममवलोकयतस्तदनुचानुसंहितव्याप्तेर्योऽयं लिङ्गविषयः परामर्शः 'तथाचायं धूमवा'निति न तस्य व्यापारान्तरमुपलभामहे, येन तस्यानुमितिकरणता स्यात्। नच व्याप्तस्य पक्षधर्मतावगमेऽप्यनुमानानुदयस्त्वयाभ्युपगम्यते, येन व्यापारान्तरं तत्र कल्प्येत। अथानुसंहितव्याप्तिकस्य लिङ्गविषयो निर्विकल्पकप्रत्ययः करणं तस्य 'तथाचायं धूमवा'निति सविकल्पकप्रत्ययो व्यापारः। मैवम्। शब्दानुमानाभ्यामवगतलिङ्गेष्वव्याप्तेः, आदावेव सविकल्पकेन तेषां विषयीकरणात्, शब्दानुमानयोर्निर्विकल्पकप्रत्ययाजनकत्वात्। अथोच्येत—तस्मादयमग्निमानिति निगमनेन [1]तस्मादित्युपनयार्थस्य लिङ्गाधिकरणत्वस्य परामर्शात्, उपनयार्थस्य पूर्वभाविनस्तृतीयलिङ्गपरामर्शस्य तज्जनकतया[2] तद्व्यापारोपपत्तिरिति। तदपि न। आप्तवाक्यादस्ति धूम इत्यधिगतवतोपि विनैव [3]तस्मादिति [4]परामर्शमात्रादस्ति धूमध्वज इति प्रतीतेरुदयात्। न चैषा प्रतीतिः प्रत्यक्षा। अनैन्द्रियकत्वात्। नापि शाब्दी। आप्तवाक्यस्य धूमसद्भावमात्रपर्यवसितत्वात्। नापि स्मृतिः। तत्राग्निसद्भावस्य पूर्वमननुभूतत्वात्। अतः परिशेषादनुमितिरेवेत्यास्थेयं, तत्कथं तत्र व्यापारसंभवः। लिङ्गपरामर्शस्य करणत्वेन प्रमाणेषु ज्ञाताज्ञातकरणविभागश्च न स्यात्। नयनादीनामेव हि करणत्वमज्ञाततया, ज्ञाततया तु लिङ्गशब्दादीनामिति विभागः परामर्शस्य करणतायां न सिद्ध्येत्। नच परामर्शोपि ज्ञाततया करणम्। ज्ञानस्य निलीनस्यैव नयनादिवत्स्वरूपे[5]फलजनकताङ्गीकारात्, अन्यथाऽनवस्थाप्रसङ्गात्। अथ परामृश्यमानं लिङ्ग-

---

पर्वतः। तृतीयलिङ्गपरामर्शमेवाभिनयति—**तथाचायमिति**। ननु यद्यपि व्यापारान्तरं तस्य न दृश्यते, तथापि करणत्वसिद्धये कल्पयाम इति, तत्राह—**नच व्याप्तस्येति**। यदि व्याप्ततया पक्षधर्मतया चावगतस्य लिङ्गस्य कदाचिदनुमितिजनकत्वं न दृश्येत, कल्प्येतापि तदा व्यापारान्तरं, केवलव्यतिरेकवत्त्वात्, तथापि तत्कल्पनेऽतिप्रसक्तिरिति भावः। ननु द्विविधस्तृतीयलिङ्गपरामर्शो निर्विकल्पकः सविकल्पकश्चेति, तत्र निर्विकल्पकः करणं, सविकल्पकस्तु तस्य व्यापार इति शङ्कते—**अथेति**। अनुसंधानं प्रत्यभिज्ञानम्। एतच्च लिङ्गपरामर्शस्य तृतीयत्व[6]सिद्धये शक्यमेवं[7] लक्षयितुं प्रत्यक्षलिङ्गोपलब्धिस्थले। यत्र तु शब्दादनुमानाद्वा लिङ्गावगमः न तत्रैवं द्वैविध्यम्। प्रत्यक्षगोचरत्वादस्याः कथायाः, ततस्तत्र करणस्यैवाभावप्रसङ्गादव्याप्तिरित्याह—**मैवमिति**। स्यादेतत्, 'तथाचायं धूमवा'निति च 'तस्मादग्निमा'निति च याविमावुपनयनिगमनाख्यावयवौ तत्र निगमनगतस्तस्मादिति परामर्शो व्यापारस्तज्जनकश्चोपनयगतलिङ्गपरामर्शः सविकल्पकः करणमिति शङ्कित्वा तादृशपरामर्शं विनैवाप्तवचनादवगतधूमादनुमित्युदयेऽव्याप्त्या परिहरति—**अथोच्येतेत्यादिना-उदयादित्यंतेन**। ननु तादृशपरामर्शव्यतिरेकेणोत्पद्यमानप्रतीतिरनुमितिरेव न भवतीत्याशङ्क्य परिशेषादनुमितित्वमाह—**न चैषेत्यादिना**। परिशेषादनुमितित्वं दर्शयित्वा तत्राव्याप्तिं दर्शयति—**तत्कथमिति**। किंच यदि परामर्शः करणं तदा तस्याज्ञायमानतया करणत्वान्न प्रत्यक्षाद्वैलक्षण्यं स्यादित्याह—**लिङ्गपरामर्शस्येति**। अस्तु तर्हि परामर्शोपि ज्ञायमानतया करणमिति, नेत्याह—**नच परामर्शोपीति**। ननु निलीनतया फलजनकस्याप्यपेक्षितस्थले ज्ञायमानतया जनकता किं न स्यादित्यत आह—**अन्यथेति**।

---

१ तस्मादितीतिपरामर्शादित्यनेन संबध्यते। २ निरुक्तनिगमनजनकतयेत्यर्थः। ३ इदं विनैवेत्यनेनान्वेति। ४ अयं प्रतीत्युदये हेतुः। परामर्शश्च प्रकृते पूर्वोक्ताप्तवाक्यजन्यज्ञानरूप एव। ५ स्वरूपेण फलजनकताऽङ्गीकारादित्यर्थः। ६ वस्तुतस्तु महानसादौ व्याप्तिग्रहावसरे धूमज्ञानं प्रथमं, पक्षे धूमदर्शनं द्वितीयम्। पक्षे वह्निव्याप्यत्वेन धूमज्ञानं तत्तृतीयम्। इतिरीत्या निर्विकल्पकमनुपादाय परामर्शस्य तृतीयत्वसिद्धिः। ७ एवमिति मनोहरः पाठः।

मनुमितेः करणम् । तदपि न । तत्रासीद्धूम इत्याप्रादुपश्रुत्य वह्निरपि तत्रासीदित्यनुमितावविद्यमानस्य कारणत्वानुपपत्तौ तत्परामर्शस्यैव कारणतायास्तस्यांवश्याश्रयणीयत्वात् । एकप्रयोजकतानुरोधेन धूमादेर्वर्तमानत्वदशायामपि तत्परामर्शस्यैव कारणतायाः स्वीकरणीयत्वात् ।

किंचेदं लिङ्गं, यस्य परामर्शः परामृश्यमानं वा लिङ्गमनुमितिकरणम्, व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गमिति चेत्केयं व्याप्तिः, किमविनाभावः किंवा स्वाभाविकः संबन्धः निरुपाधिकः संबन्धो वा । नाद्यः विकल्पासहत्वात् । तथाहि 'किं व्यक्त्योरथवा जात्योस्तद्वतोर्वा विशेषयोः । व्याप्तिस्त्वयेष्यते किं वा साध्यसाधनवत्त्वयोः ॥ २३ ॥ सा न व्यक्त्योस्तदानन्त्यान्न जात्योस्तदसंभवात् । न तद्वतोरुक्तदोषान्न चतुर्थोऽनिरूपणात् ॥' २४ ॥ किं धूमधूमकेतनस्वलक्षणयोर्व्याप्तिरुत धूमत्ववह्नित्वजात्योरथ तज्जातीययोराहोस्वित् धूमवत्त्ववह्निमत्त्वयोः । नाद्यः । व्यक्तीनामनन्तत्वात्तत्र संबन्धग्रहणासंभवात् । नह्यसर्वज्ञेन सर्वा व्यक्तयो विशेषतो ज्ञायन्ते । अथ व्याप्तिग्रहणसमये सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या तास्ता व्यक्तयस्तत्तदिन्द्रियैरवभासन्ते, अन्यथा सर्वोपसंहारवती व्याप्तिरेव नावगता

स्वप्रकाशतानङ्गीकारादिति भावः । केवलव्यतिरेकाभावस्याप्युपलक्षणमिदम् । सति लिङ्गपरामर्शे तदबोधापराधेनानुमित्यनुदयादर्शनात् । ननु न परामर्शः करणं, येनायं दोषः स्यात्, अपि तु परामृश्यमानं लिङ्गं, तस्य च ज्ञायमानत्वान्नोक्तदोष इत्युदयनमतं शङ्कित्वा अतीतादिधूमेनानुमानस्थलेऽविद्यमानस्य कारणत्वाभावात्परामर्श एव करणं मन्तव्यं, तत्सामान्याद्वर्तमानस्थलेऽपि तस्यैव करणत्वं वक्तव्यं, तथाचापरिहार्य एव पूर्वोक्तदोष इत्याह—**अथ परामृश्यमानमित्यादिना ।**

एवं लिङ्गमङ्गीकृत्य तत्परामर्शस्य करणत्वं नास्तीत्युक्तम्, इदानीं लिङ्गानिरूपणादपि तत्परामर्शस्य करणत्वं न संभवतीत्यभिप्रेत्याह—**किंचेदमिति** । लिङ्गस्य लक्षणमुद्भावयति—**व्याप्तीति** । व्याप्तिमल्लिङ्गमित्युक्ते करतलं स्पर्शवत्रूपैवत्त्वात्, सुरभि गगनारविन्दं अरविन्दत्वात्कासारारविन्दवदित्यादिसिद्धसाधनताश्रयासिद्ध्योरनित्यः शब्दः सावयवत्वादित्यादिस्वरूपासिद्धौ चातिव्याप्तिस्तदर्थं पक्षधर्मतावदित्युक्तम् । तावत्युक्ते चानित्यः शब्दः प्रमेयत्वात्, नित्यः शब्दः कृतकत्वादित्यादिसव्यभिचारविरुद्धादिष्वतिव्याप्तिस्तदर्थं व्याप्तिग्रहणम् । अविनाभावो व्याप्तिरिति पक्षं दूषयति—**नाद्य इति** । विकल्पदूषणे श्लोकाभ्यां संगृह्णाति—**किं व्यक्त्योरित्यादिना । तद्वतोरिति** । जातिविशिष्टव्यक्त्योरित्यर्थः । **साध्यसाधनवत्त्वयोरिति ।** धूमवत्त्वाग्निमत्त्वयोरित्यर्थः । **तदानन्त्या**द्व्यक्तीनामानन्त्यादसर्वज्ञेन तत्संबन्धग्रहणाशक्तेरित्यर्थः । **तदसंभवादिति** । अग्नित्वधूमत्वयोरैकाधिकरण्याभावेन व्याप्तेरसंभवादित्यर्थः । आनन्त्यमुक्तदोषः । श्लोकौ व्याकरोति—**किं धूमेत्यादिना ।** धूमकेतनो वह्निः । असर्वज्ञेनापि प्रमेयत्वाद्याकारेण सर्वा व्यक्तयो ज्ञातुं शक्यन्त इति तन्निवृत्त्यर्थं विशेषत इति । ननु यदा व्यक्तिद्वयं गृह्यते तदा तद्गतसामान्यद्वयसंबद्धाः सर्वा व्यक्तयः प्रत्यक्षीक्रियन्ते, तत्र च सामान्यात्मिकैव प्रत्यासत्तिः, चक्षुःसंबद्धधूमवह्निव्यक्तिसमये तत्सामान्यद्वयद्वारा संबद्धविशेषणतया प्रत्यासन्नत्वाद्व्यक्तीनां, ततो व्यक्त्योरेव व्याप्तिग्रहेपि न कश्चिद्दोष इति शङ्कते—**अथेति** । ननु माभूत्सर्वोपसंहारवद्व्याप्त्यवगमः, किं नश्छिन्नमिति, तत्र श्रीवल्लभोक्तबाधकमाह—

---

१ तत्रेति पाठः साधुर्भाति । २ नैयायिकेनेतिशेषः । ३ अत्र पक्षधर्मतावदित्युक्तौ अतिव्याप्तिवारणं कथा रीत्येति चिन्त्यम् । यद्वा प्राचीननैयायिकमते संदिग्धसाध्यवान् पक्ष इति पक्षलक्षणस्वीकारेण प्रकृते करतले स्पर्शवत्त्वस्य सिद्धत्वेन पक्षत्वाभावो बोध्यः । ४ अग्निमत्त्वधूमवत्त्वयोरित्युचितम् ।

इत्यानुमानिकोपादानादिव्यवहारविरहविरोधप्रसङ्गात्, नहि परिदृश्यमानकदलीफलादेः प्रत्यक्षेण दृष्टमिष्टसाधनत्वं येनैतदुपाददीत । किं नामानुमेयं, न च प्रतिबन्धसिद्धिमन्तरेणानुमानप्रवृत्तिः, नचान्तरेण विशेषप्रतिभासं तन्नियमावगमः । तत्सिद्धं व्याप्तिग्रहणसमये एव सकलविशेषाः प्रतिभासन्ते । तदयुक्तम् । प्रमेयत्वाभिधेयत्वयोर्व्याप्तिं गृह्णतः सर्वज्ञत्वप्रसङ्गात् ।

ननु प्रमेयतया सर्वं ज्ञायते नतु रूपान्तरेणेति चेन्मैवम् । रूपान्तरस्यापि प्रमेयत्वाधारतया ग्रहणप्रसङ्गात्, अप्रमेयत्वे च सप्तमरसादिवत्तदसिद्धेः । येन येन रूपेण यद्यदस्ति तेन तेनाकारेण तत्तत्प्रमेयमिति स्यादेव सर्वज्ञता । किंच व्याप्तिसंदर्शनसमय एवाशेषग्रहणे पर्वतनितम्बगोचरोपि कृशानुर्गृहीत एवेति पुनर्धूमदर्शने तस्य स्मृतिगोचरतैव स्यान्नत्वनुमेयता । नापि द्वितीयः । यद्धूमत्वं यत्र वा धूमत्वं तद्वह्नित्वं तत्र वा वह्नित्वमिति नियमासंभवात्, तयोर्भिन्नत्वाद्भिन्नाधिकरणत्वाच्च । नापि तृतीयः । व्यक्ती-

---

इत्यानुमानिकेति । अथ कथमुपादानादीनामानुमानिकत्वमिति, तत्राह—**नहि परिदृश्यमानेति** । **किंनाम** । किन्त्वर्थः । प्रतिबन्धो व्याप्तिः । सर्वव्यक्तिनिष्ठव्याप्तिग्रहणसमर्थनमुपसंहरति पूर्ववादी—**तत्सिद्धमिति** । इदमोदनादि मम समीहितसाधनमोदनादित्वात् ह्यस्तनौदनादिवदित्यनुमाय तदादित्सते । एवं परिवर्जनीयेपि । नचैतत्सकलौदनादिगतहितसाधनतावगमं विना शक्यमनुमानमुदेतुम् । नच तदवगमे कथितोपायमन्तरेणोपायान्तरमस्तीति खण्डलकार्थः । तदेतद्दूषयति—**तदयुक्तमिति** । ग्रहादि विमतं प्रत्यक्षं प्रमेयत्वादभिधेयत्वादित्यादौ यदा प्रमेयत्वादेर्व्याप्तिं गृह्णाति तदा प्रमेयत्वादेः सर्ववस्तुनिष्ठत्वात्तद्ग्रहणे सर्वं गृहीतमेवेति क्वापि न ते संशयादि स्यात्, अस्ति च [३]तन्मच्चित्तवर्तिप[४]दार्थेष्वनभिधानलिङ्गानुमितम्, अत एव न प्रतिकू[५]लेति भावः ।

ननु प्रमेयत्वाक्रान्ताकारेण सर्वं ज्ञायते, तदाकारेण च व्याप्तिग्रहणं, नतु रूपान्तरेण, तदभावादिति शङ्कते—**नन्विति** । तत्र वक्तव्यम् । येनाकारेण तानि न ज्ञायन्ते स किं प्रमेयो न वा । आद्ये सोपि ज्ञात एवेति न पूर्वोक्तदोषान्निर्मोक्षः । उत्तरस्मिंस्तु स एव नास्ति येन न ज्ञायेरंस्तानीत्याह—**मैवमिति** । **सप्तमेति** । रसषट्कव्यतिरिक्तद्रव्यादे रसत्वस्याप्रमेयस्यासिद्धिवदित्यर्थः । किंच व्याप्तिग्रहणसमये सर्वव्यक्तिग्रहणपूर्वकं तन्निष्ठव्याप्तिग्रहणमाशंसता पक्षीकृतपर्वतेऽपि सा गृहीता न वा । न यदि, तदा सर्वोपसंहारिणी व्याप्तिरेव न गृहीता । अथ गृहीता, तत्राह—**किंच व्याप्तिग्रहणेति** । नितम्बः सानुः । नच [६]धारावाहिवत्संप्लववादेऽनुमानप्रवृत्तिः । परार्थानुमाने तं [७]प्रति सिद्धसाधनतापातात् । जात्योरिति द्वितीयं पक्षं दूषयति—**नापि द्वितीय इत्यादिना** । वृक्षशिंशपयोरिव स्वभावाविनाभावो वा, धूमाग्न्योरिव सादेश्यनियमो वक्तव्यः । कालकृताविनाभावस्य जात्यन्तरेणापि साधारण्यात् । तच्च द्वयं न संभवति । भिन्नस्वभावत्वात्, भिन्नदेशत्वाच्चाग्नित्वधूमत्वयोरिति भावः । जातिविशिष्टव्यक्त्योरिति तृतीयं दूषयति—**नापि तृतीय इति** । यत्त्वत्र लीलावतीकारेणोक्तं 'नच प्रतिबन्[८]धासंवेदनं, व्यक्ति[९]मात्रसहिततज्जातिनिर्भासा'दिति । तदसत् । सर्वव्य-

---

१ आनुमानिको य उपादानादिरूपो व्यवहारस्तद्विरहरूपस्य विरोधस्य प्रसङ्गादित्यर्थः । २ सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिरूपोपायमित्यर्थः । ३ तदिति पृथक्पदम् । संशयादीत्यर्थः । ४ इयं विषयसप्तमी तत्पदार्थे संशयादावन्वेति । ५ प्रतिकूलापदेन निरुक्तसंशयाद्यभावप्रसङ्गात्मकदूषणरूपाभिचारनिवारणोपायः परिगृह्यते । ६ प्रमाणानि संप्लवन्ते (संप्लवः संकरः) इत्यस्मिन् पक्षे यथा धारावाहिकप्रत्यक्षस्थले प्रथमद्वितीयप्रत्यक्षप्रमाणयोः संप्लवस्तथा प्रत्यक्षप्रमाणप्रवृत्तौ अनुमानप्रवृत्तिरूपः संप्लवो नेत्यर्थः । ७ साध्यविषयकप्रत्यक्षप्रमावन्तं बोध्यं प्रतीत्यर्थः । ८ व्याप्तिग्रहाभाव इत्यर्थः । ९ व्यक्तिमात्रपदस्य पर्वतीयत्वादिधर्मविशेषरहितव्यक्तीत्यर्थः ।

नामिव तद्वतामपि अनन्तत्वात्संबन्धग्रहणानुपपत्तेः । अस्तु तर्हि चतुर्थः । नहि तत्र संबन्धग्रहणानुपपत्तिः, धूमवत्त्ववह्निमत्त्वलक्षणयोरुपाध्योः कतिपयव्यक्तिग्रहणेपि गोत्वादिजातीनामिव ग्रहणोपपत्तेरिति चेन्नैवम् । संभवेपि तत्संवे[1]दनस्य तत्समय एव पर्वतनितम्बसंबन्धिनो वह्निमत्त्वस्य गृहीतत्वा[2]त्पुनरनुमानाप्रवृत्तेः । वह्निमत्त्वमात्रमेव धूमवत्त्वव्यापकतया गृहीतं नतु पर्वतगतवह्निमत्त्वमिति चेत्, तत्किमिदानीं बहूनि वह्निमत्त्वानि, हन्तैवं धूमवत्त्वान्यपि बहून्येवेति तदानन्त्यात् संबन्धग्रहणानुपपत्तिस्तदवस्थैवेति घट्टकुट्यां

क्तिग्रहणाग्रहणप्रयुक्तदोषापरिहारात् । धूमवत्त्ववह्निमत्त्वयोरिति चतुर्थं पक्षमुद्धाटयति—**अस्तु तर्हीति ।** ननु तयोरप्युपाधिसामान्यत्वात्समस्तधूमवदग्निमल्लक्षणोपधेयग्रहणव्यतिरेकेणाशक्यग्रहणत्वात् पूर्वोक्तदोषस्तदवस्थ इति, तत्राह—**नहि तत्रेति ।** यथाहि कतिपयव्यक्तिग्रहणेऽपि सम[3]स्ता जातिर्गृह्यते, तत्कस्य हेतोः, प्रत्येकं परिसमाप्यवृत्तित्वात्तद्वदत्रापीति भावः । अत्र तावत्कतिपयव्यक्तिग्रहणे जातिर्गृह्यते इत्यत्रापि नास्ति संप्रतिप[4]त्तिः । अथ तत्र परिसमाप्यवृत्तित्वाद्गृह्यत इति मतं, तर्हि वक्तव्यं केयं परिसमाप्तिः, यदि तत्रैव वर्तमानत्वं, गतं तर्हि गवान्तरगतगोत्वेन । अथ पर्यवसित[5]तया प्रमीयमाणत्वम्, [6]अर्थाभावे तत्प्रमितत्वे कथमाश्वासः । किंच सा[7] किं व्यक्तिसर्वगताऽसर्वगता वा । अन्त्ये तु नैकस्यां व्यक्तौ परिसमाप्तिः । नहि सर्वगतायाः गृहोदरे परिसमाप्तिर्वास्तवी । व्यक्तिसर्वगतत्वपक्षे गोद्वये वर्तमाना तयोरन्तराले वर्तते न वा । न यदि, तदवच्छिन्नदेशायाः कथमेकत्वम् । द्वितीये तु प्रागुक्त एव दोष, उत्पद्यमानायां च व्यक्तौ कुत एष्यतीति पतिष्यतीत्यपि चिन्तनीयम्, तत्रापि तत्सत्त्वे प्रागुक्तदोषः । प्रतीत्यप्रतीती वृत्त्यवृत्ती नान्ये इति चेत्किं योगाचार, नगरगोपुरं प्रविशसि । अचिन्त्यमहिमेयं वस्तुस्वभाववैचित्री, यद्व्यक्तिद्वये वर्तमानाप्यन्तराले न वर्तेत, एकत्वं न जहाति, व्यक्त्यनुत्पत्तिदशायां तत्र तत्कारणेषु वा नास्ति, व्यक्त्युत्पत्तौ चास्तीत्यादीति चेत्सत्यम् अचिन्त्यमहिमैव सा, न केवलं सैव, भवदनवबोधोप्यचिन्त्यमहिमैव, यत्तस्यैवंविधमहामहेन्द्रजालता । नावकल्पयसि प्रमाणं, युक्तीश्च तत्र संचारयन्विचारकताभिमानं च न मुञ्चसीति । वक्ष्यते चायमुपरिष्टात्सविस्तरोर्थः । तदेतादृशदोषराशिकालु[8]र्ष्यकर्षणमपिना सूचयन्दोषान्तरमाह—**नैवम् । संभवेपीति ।** ननु वह्निमत्त्वमात्रमत्रापि गृहीतमेव पर्वतगतवह्निमत्त्वं तु न गृहीतमित्यनुमानसार्थक्यमिति शङ्कते—**वह्निमत्त्वेति ।** बहून्येवेति मन्यमानं प्रत्याह—**हन्तैवमिति ।** शक्यते हि पर्वतगतधूमवत्त्वमन्यदेवेति वक्तु-

१ इदं संभवेऽपीत्यनेनान्वेति । २ सर्वत्रापि वह्निमत्त्वस्यैकत्वादिति भावः । ३ समस्तवृत्तिरित्यर्थः । ४ संमतिः । ५ पर्यवसितत्वं तत्रैव वर्तमानत्वं तत्प्रकारकप्रमाविशेष्यत्वमित्यर्थः । ६ गोत्वादिजातौ तत्रैव वर्तमानत्वरूपार्थस्याभावे तत्प्रकारकज्ञानस्य प्रमात्वमेव नास्तीति भावः । ७ किञ्चेत्यारभ्य न मुञ्चसीत्यन्तो ग्रन्थो व्याख्यायते । सा जातिः किं व्यक्तिसर्वगता सर्वासु व्यक्तिषु गतेत्यर्थः । अथवाऽसर्वगता सर्वासु व्यक्तिषु गता न भवति, अतीतभविष्यद्व्यक्तिषु असत्त्वात् । न तु वर्तमानयत्किञ्चिद्व्यक्त्यसत्त्वं विकल्पार्थः । तत्रान्त्ये कल्पे एकस्यां व्यक्तौ जातेः परिसमाप्तिर्न संभवति । वर्तमानसर्वव्यक्तिगतत्वाज्जातेः । यथा गृहेऽन्तर्बहिश्च सर्वत्र वर्तमानायाः प्रभाया गृहोदरे परिसमाप्तिर्न वास्तवी तथा । व्यक्तिसर्वगतत्वपक्षे गोद्वये वर्तमाना गोत्वजातिर्गोद्वयस्यान्तराले यदि न वर्तते तदा विभिन्नगोव्यक्त्यवच्छिन्नदेशवृत्तेस्तस्या एकत्वमेव दुर्घटम् । यदि च गोद्वयस्यान्तराले वर्तते तदा नैकस्यां व्यक्तौ परिसमाप्तिरिति प्रागुक्तो दोषः । उत्पद्यमानायां व्यक्तौ कुतो जातिरागमिष्यति इति शङ्काऽप्यत्र पक्षे पतिष्यतीत्यपि विचारणीयम् । उत्पद्यमानायामपि व्यक्तौ गोत्वजातिसत्त्वे नैकस्यां व्यक्तौ परिसमाप्तिरिति प्रागुक्तो दोषः । प्रतीतिरेव वृत्तित्वमप्रतीतिस्तु अवृत्तित्वं नत्वन्यत् । तथा च उत्पद्यमानायामपि व्यक्तौ गोत्वजातेः प्रतीयमानत्वाद् वृत्तित्वमभ्युपेयते । इति प्रश्नार्थः । तदा ते योगाचारमतप्रवेश इति समाधातुराशयः । वस्तुस्वभावस्याचिन्त्यत्वेन पूर्वोक्तं सर्वमेव दूषणजातं परिहरति पूर्वपक्षी । अचिन्त्येत्यादिना । परिहसन् इष्टापत्त्या स्वमतप्रवेशेन दूषयति—अचिन्त्येत्यादिना । केचित्तु व्यक्तिसर्वगतासर्वगता वा इत्येव छेदः । व्यक्तितदितरसर्वगतेति द्वितीयविकल्पार्थः । अग्रे च 'नहि सर्वगताया गवोदरे परिसमाप्तिरिति पाठः । गवोदरे इत्यस्य गोव्यक्तिमात्रे इत्यर्थः । एतदग्रे च 'तयोरन्तराले न वर्तते वर्तते वा' इति पाठः । अत एवाग्रे 'द्वितीये तु' इति पाठः स्वरसतः संगच्छते । ततोऽप्यग्रे 'न यदि, तदाऽवच्छिन्नदेशाया' इत्यादि पाठः । अवच्छिन्नदेशाया इत्यस्य भिन्नदेशाया इत्यर्थ इत्याहुः । ८ कर्षणं समुच्चयः ।

प्रभातमनुसरति । अथैकैव धूमवत्ता एकैव वह्निमत्ता न सा पर्वतसंबन्धिनी गृहीताऽतः सैवानुमानालम्बनमिति चेन्मैवम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । संबन्धसंवेदनसमये यत्र यत्र धूमवत्त्वं तत्र तत्र वह्निमत्त्वमिति वीप्साविषयतया पर्वतादिप्रदेशोऽपि प्रतीतो न वा । आद्ये पर्वतेऽपि वह्निमत्त्वमधिगतमिति कृतमनुमानेन । द्वितीये तु पर्वते धूमवत्त्वस्य प्रतीतावपि वह्निमत्त्वप्रतीतिर्न स्यात्, व्याप्तेरगृहीतत्वादित्यलमतिप्रसङ्गेन ।

कश्चायमविनाभावः, किं साधनसद्भावेन साध्यसद्भावः, किं वा साध्याभावेन साधनाभावः, उतोभयम् । नाद्यः । केवलव्यतिरेकिणि तदभावात्, पक्षादन्यत्रापि भावे केवलव्यतिरेकित्वव्याकोपात् । नापि द्वितीयः । केवलान्वयिन्यभावात् । न तृतीयः । अन्वयव्यतिरेकिणि तद्भावेऽपीतरयोस्तदभावात् । एतेन स्वाभाविकः संबन्धो व्याप्तिरिति द्वितीयः कल्पोऽपि परास्तः । तत्रापि जातिव्यक्त्यादिविकल्पानां[2] दूषणानां तुल्य-

---

मिति भावः । अनेकत्वपक्षं परित्यज्यैकत्वपक्ष एव पूर्वोक्तदोषस्य परिहारं शङ्कते—**अथैकैवेति** । धूमवत्त्वव्यापकतया प्रतीतवह्निमत्त्वस्य पर्वतसंबन्धबोधनमनुमानार्थ[3]मिति भावः । तत्र धूमवत्त्वाग्निमत्त्वयोर्व्याप्तिग्रहणसमयेऽपि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्राग्निरित्येव गृह्यते, वीप्सा चानुक्तोपसंहारार्था, तथा च तया[4] संगृहीतार्थान्तर्भावेऽनन्तर्भावे च पर्वतस्यानुमानानुपपत्तिरिति दूषयति—**मैवम् । विकल्पासहत्वादित्यादिना । व्याप्तेरगृहीतत्वादिति** । यत्र धूमस्तत्राग्निरिति व्याप्तिग्रहणसमये यत्रेत्येतदर्थान्तर्गततया अगृहीतव्याप्तिकत्वादित्यर्थः[5] । एतेनास्य वह्निविशेषस्य पूर्वं प्रतीतत्वेऽपि एतत्पर्वतनिष्ठतया पूर्वमप्रतीतिरिति वदन्वादीन्द्रोऽपि विद्रावितः । अथ केवलव्यतिरेक्यनुमानादेतद्वह्निमत्त्वसिद्धिः, तत्किमयं पर्वत एतद्वह्निमानेतद्धूमवत्त्वादिति सिसाधयिषसि, ओमिति चेद्, हन्तात्माश्रयता, पर्वतस्यापि पर्वताश्रितत्व[6]प्रसक्तेरिति ।

एवमविनाभावप्रतियोग्य[7]निरूपणाल्लक्षणासिद्धिरुक्ता, इदानीमविनाभावशब्दार्थं विकल्प्य दूषयति—**कश्चायमित्यादिना** । किमविनेति विनाशब्दाभिधेयसाधनाभावस्याभावं साधनसद्भावं विवक्षित्वा तत्र साध्यसद्भावो भावशब्देनाभिधीयत इति साधनसद्भावे एव साध्यसद्भावरूपान्वयव्याप्तिस्त्वयाऽविनाभावशब्दार्थो विवक्षितः, किं वा विनाभावः साध्यव्यतिरेकेण साधनस्य भावस्तदभावोऽविनाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिर्विवक्षिता, साध्याभावे साधनाभावस्य तत्त्वात् । उतोभयमपि रीतिरित्यर्थः । ननु केवलव्यतिरेकिण्यपि साध्यसाधनयोः सत्त्वात्सम्भवत्यन्वयव्याप्तिरिति, तत्र वक्तव्यम् । किं पक्ष एवोभयोः सहभावनिश्चय अन्यत्र वा । नाद्यः । तत्र साध्यानिर्णयात् । द्वितीये प्राह—**पक्षादन्यत्रेति । केवलान्वयिनीति** । अविद्यमानविपक्षत्वादित्यर्थः । **इतरयोरिति** । केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिणोरित्यर्थः । एवमविनाभावो व्याप्तिरिति प्रथमं पक्षं दूषयित्वा द्वितीयेऽपि तदेवातिदिशति—**एतेनेति** । तस्यैव विवरणम्—**तत्रापीति** । स्वाभाविकोऽपि हि संबन्धः कयोरिति विवेचनीयमिति भावः । उम्बकस्तु 'संबन्धो[8] व्याप्तिरिष्टात्र लिङ्गधर्मस्य लिङ्गिने'त्यत्र लिङ्गधर्मस्येति दर्शनाद्व्याप्यैकधर्मो व्यापकनिरूप्यो[9] व्याप्तिर्न पुनरुभयनिष्ठेत्यब्रवीत् । अत्र किं निर्देशमात्रं प्रमाणमन्यद्वा । नाद्यः । नहि घटेन पटस्य संबन्ध इति निर्देशात्पटैकनिष्ठ एवायं न घटनिष्ठ इति शक्याङ्गीकारम् । नाप्यन्यत् । प्रत्युत संबन्धत्वसिद्धिरेवोभयनिष्ठतां गमयेत् । भवतु वा यथातथा, तथाप्युक्तदोषान्न निर्मोक्षः । तत्रापि हि किं धूमव्यक्तिनिष्ठा किं धूमत्वजातिनिष्ठा किमग्निव्यक्तिनिरूप्येत्याद्यु[10]क्तविक-

---

१ साध्यसाधनतदभावैतदुभयव्याप्तिभावेऽपीत्यर्थः । २ इयं व्यधिकरणषष्ठी । ३ अनुमानार्थ इति पाठो भाति । अनुमानप्रयोजनमिति तदर्थः । ४ वीप्सयेत्यर्थः । ५ व्याप्तेर्यत्र धूमस्तत्राग्निरित्याकारकत्वाद् यत्किञ्चिदर्थसंबन्धितयैव साध्यस्य प्रतीतिस्वीकारेणेत्यर्थः । ६ अयं भावः । अयं पर्वत एतद् वह्निमानिति प्रयोगे पर्वतसंयुक्तो वह्निः साध्यस्तथा च विशिष्टवह्नेः पर्वताश्रितत्वे पर्वतस्यापि तत्त्वप्रसङ्गः । सोऽयं स्थितावात्माश्रयः । ७ प्रतियोगी संबन्धी । ८ लिङ्गरूपस्य पक्षधर्मस्य लिङ्गिना साध्येन सह संबन्धोऽत्र व्याप्तिरिष्टेति योजना । लिङ्गधर्मस्येत्यत्र षष्ठ्यर्थः संबन्धो निष्ठत्वपर्यवसायी । ९ लिङ्गधर्मस्य लिङ्गिना इत्याकारकेत्यादिः । १० अग्नित्वजातिनिरूप्यत्वमादिपदार्थः ।

त्वात्, स्वाभाविकशब्दार्थानिरुक्तेश्च । स्वाभाविकशब्देन किं संबन्धिस्वभावजन्यत्वं[1] विवक्ष्यते यद्वा तत्स्वभावाश्रितत्वमथवा तत्स्वभावप्रयुक्तत्वमाहोस्वित्तद्व्याप्यत्वं किं वा तदनतिरिक्तत्वम् । नाद्यः । एकार्थसमवायेन रसाद्रूपानुमाने तत्संबन्धस्य समवायस्याज[2]न्यत्वेनाव्याप्तेः, व्यभिचारिणोर्घटपटयोः संयोगेऽतिव्याप्तेश्च । तस्य त[3]द्रूपत्वेऽपि व्याप्तिरूपत्वाभावात् । नापि द्वितीयः । घटपटयोः संयोगे संयोगिस्वभावाश्रिते व्यभिचारात् । नापि तृतीयः । प्रयुक्तत्वशब्देन जन्यत्वविवक्षायामाद्यपक्षोक्तदूषणप्रसङ्गात्, तद्व्याप्तत्वविवक्षायां तु व्याप्तेरद्याप्यनिरुक्तेरात्माश्रयः । अत एव न चतुर्थः । किंच संबन्धस्य [4]व्याप्यत्वे संबन्धिनोस्तद्व्यापकत्वेनाभिमतयोः क्वचित्तदधिकदेशकालावस्थानसंभवेन संबन्धं विनाप्यवस्थानोपपत्तौ व्यभिचारात्तदेकतरदर्शनेनान्यतरानुमानं न स्यात् । नापि पञ्चमः । भूतलघटाभावयोर्विशेषणविशेष्यभावलक्षणसंबन्धेऽतिव्याप्तेः । तस्य परैस्तदतिरिक्तत्वा-

---

ल्पानामप्रतिबद्धप्रसरत्वादिति । एवं साधारणं दूषणमुक्त्वाऽस्मिन्पक्षेऽसाधारणदूषणमाह—**स्वाभाविकेति ।** स्वभावशब्दस्य असाधारणभावमात्रवाचकत्वात्प्रस्तुतसंबन्धद्वारो तथापि तत्संबन्धिनोः स्वभावे विश्रान्तिस्तथाच तदुपरितनतद्धितप्रत्ययेन तज्जन्यत्वादिष्वन्यतमो वक्तव्यः, संबन्ध[5]मात्रविधानेऽपि विशेषपर्यवसितत्वादिति विकल्पयति—**स्वाभाविकशब्देनेत्यादिना ।** नच जन्यत्वेन प्रयुक्तत्वस्य पौनरुक्त्यम् । अजन्यजनकयोरप्यनित्यत्वकृ[6]तकत्वयोः प्रयुक्तिदर्शनादित्यवगन्तव्यम् । **तदनतिरिक्तत्वमिति ।** स्वा[7]र्थे एव विहितोऽयं प्रत्यय इत्यर्थः । **नाद्य इति ।** विप्रतिपन्नं रूपवद्रसवत्त्वादित्यत्र ह्येकार्थसमवाय एव व्याप्तिरूपः संबन्धः, नच तत्र लक्षणमस्ति, तस्याजन्यत्वादित्यर्थः । घटपटसंयोगस्य लक्षणवत्तामलक्ष्यतां चाह—**तस्येति ।** संबन्धिस्वभावाश्रितः संबन्धो व्याप्तिरिति द्वितीयपक्षेऽपि घटपटसंयोगेऽतिव्याप्तिमाह—**नापि द्वितीय इति ।** नचाव्यभिचरितसंबन्धिस्वभावाश्रितत्वेन संबन्धो विशेषणीयः । अव्यभिचारस्यैव तथासति व्याप्तित्वसंभवेन तदितरवैयर्थ्यात्, अव्यभिचारस्य निरसिष्यमाणत्वाच्च । ननु तत्प्रयुक्तत्वं नाम न तज्जन्यत्वं, येन पूर्वोक्ताव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषौ स्यातां, किंतु संबन्धिस्वभावव्याप्तत्वं, गुणवत्त्वप्रयुक्तत्वमिव द्रव्यत्वस्येति, तत्राह—**तद्व्याप्तत्वेति ।** इममेवात्माश्रयं चतुर्थेऽप्यतिदिशति—**अतएवेति ।** यदि च संबन्धिभ्यां व्याप्तः संबन्धः, तदा संबन्धिनोर्व्यापकयोरधिकवृत्तितापि संभाव्यत इति संबन्धं विनापि संबन्धिनोरवस्थानं स्यात्, तथा चान्यतरदर्शनादन्यतरानुमानं न स्यात्, तत्संबन्धं विनापि तयोः स्थितिसंभवादित्यसिद्धिर्लक्षणस्येत्यभिसन्धिराह—**किंचेत्यादिना ।** नच समव्याप्तितया व्याप्यत्वविवक्षायामदोषः । रूपरसयोरेकार्थसमवायलक्षणव्याप्तौ तदभावात्, समवायस्य नित्यत्वेन द्रव्यादिपञ्चकवृत्तित्वेन च कालतो देशतो वा रूपरसाधिकवृत्तित्वात् । संबन्धिस्वरूपानतिरिक्तत्वमिति पञ्चमपक्षेऽप्यतिव्याप्तिमाह—**भूतलेति ।** नच तस्य व्याप्तित्वं, भूतलघटाभावयोर्व्यभिचरितत्वादिति भावः । तस्य च स्वभावानतिरिक्तत्वे पराङ्गीकारमाह—**तस्य परैरिति ।** नचाभावा-

---

१ सर्वेषु विकल्पेषु स्वभावशब्दः स्वरूपपरः । २ हेतुसाध्ययोः संबन्धस्यैकार्थसमवायस्येत्यर्थः । ३ निरुक्तस्वाभाविकसंबन्धरूपत्वेऽपीत्यर्थः । ४ संबन्धिस्वभावव्याप्यस्य संबन्धस्य व्याप्तित्वे इत्यर्थः । ५ अत इनिठनाविति विहितठन्प्रत्ययस्येत्यादिः । स्वाभाविकेति पाठे स्वभाविकशब्दात्प्रज्ञादित्वादण् । तस्याकृतिगणत्वं च वैश्वानरशब्दोदाहरणेन श्रीशङ्करभगवतः सम्मतम् । ६ अत्र प्रयोज्यप्रयोजकभावश्च व्याप्यव्यापकभावपर्यवसायी । ७ स्वाभाविकशब्दे ठन्प्रत्ययार्थोऽविवक्षित इति भावः । ८ संयोगसमवायादिरूपप्रसिद्धसंबन्धाभाव एव विशेष्यविशेषणभावो नत्वतिरिक्त इति पूर्वपक्षिणो भावः । तादृशाभावरूपसंबन्धस्य संयोगादिप्रतियोगिकत्वेऽपि घटाभावादिप्रतियोगिकत्वं न सिद्ध्येदिति समाधातुराशयः ।

नङ्गीकारात् । समवायतद्वतोः संबन्धे च[1] । रसाद्रूपानुमानादावेकार्थ[2]समवायेऽव्याप्तेः, तस्य संबन्धिस्वरूपातिरिक्तस्यापि व्याप्तित्वात् । अतोऽनौपाधिकः संबन्धो व्याप्तिरिति तृतीयः कल्पो न युक्तः । तत्रापि संबन्धिनोर्दुर्निरूपत्वात्, इतरेतराश्रयप्रसङ्गाच्च । उपाधिर्हि साधनाव्यापकत्वे सति साध्यव्यापकः, एवं च व्याप्तिसिद्धावुपाधिसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तद्रहितसंबन्धस्य व्याप्तित्वसिद्धिरिति कथं नान्योन्याश्रयत्वम् । अथ मतं साध्यव्यापकत्वं नामोपाधेरदृष्टव्यभिचारसाध्यत्वं, नतु वस्तुतो व्यापकत्वं, तस्मान्नेतरेतराश्रयत्वमिति । मैवम् । व्यभिचरितसाध्यस्यापि वस्तु[3]गत्यापाततोऽदृष्टव्यभिचारसाध्यत्वापत्तेस्तस्याप्युपाधित्वप्रसङ्गात् । साध्यव्यभिचारदर्शनविषयत्वात्यन्ताभाववत्त्वं विवक्षितमिति चेन्न । तस्य दुरवधारणत्वात् । नहि देशान्तरे कालान्तरे पुरुषान्तरे वा तयोर्व्यभिचारदर्शनं न भविष्यतीत्येवेति शक्यं विज्ञातुमसर्वज्ञेन । किंच व्याप्तिग्रहणसमयेऽग्निमत्त्वादेर्निश्चितत्वेन साध्यत्वाभावात्साध्यव्यापक उपाधिरिति निर्धारयितुमशक्यम् । व्यापकत्वमिह साध्यशब्देन विवक्षितमिति चेत् । न । व्याप्त्यनवगमे व्यापकत्वानिरुक्तेः ।

न्तर्भावो, निष्प्रतियोगिकत्वात्, अभावत्व[4]समानाधिकरणत्वादभाव इति वादीन्द्रमतेऽपि तद्व्यञ्जकतया सप्रतियोगिकत्वं मन्तव्यम् । अभाव इति बुद्धेश्चात्रा[5]सिद्धत्वादिति भावः । अतिव्याप्त्युदाहरणान्तरमाह—**समवायेति** । तयोरपि स्वभाव एव संबन्धः । नच तयोर्व्याप्तिः । भूतलादौ घटसंयोगे तत्समवायाभावात्समवायेऽपि रूपादौ घटाभावादिति भावः । अव्याप्तिं चाह—**रसादिति** । तत्र लक्षणाभावं दर्शयति—**तस्येति** । एवं स्वाभाविकः संबन्धो व्याप्तिरिति द्वितीयः पक्षो निरस्तः । तृतीयं दूषयति—**अनौपाधिक इति** । **तत्रापीति** । अनौपाधिकः संबन्धो हि संबन्धिनिष्ठः, तथाच किं व्यक्त्योरित्यादिसंबन्धिविकल्पदूषणानि समानानीत्यर्थः । दूषणान्तरमाह—**इतरेतरेति** । अत्र ह्यनौपाधिकत्वज्ञानं व्या[6]प्तेरुपाधिज्ञानाधीनमुपाधिज्ञानं च व्याप्तिज्ञानाधीनमितीतरेतराश्रयं विवृणोति—**उपाधिर्हीति** । **व्याप्तिसिद्धाविति** । अव्यापकत्वं व्यापकत्वं च व्याप्तिज्ञानाधीनज्ञानं, त[7]त्प्रतियोगित्वादित्यर्थः । ननूपाधेः साध्यव्यापकत्वं नाम नाग्निमत्त्वादीनामिव व्याप्तिप्रतियोगि किंचिद्रूपम्, किं नाम, साध्येनादृष्टव्यभिचारित्वं, तथा च नान्योन्याश्रयतेति शङ्कते—**अथ मतमिति** । अदृष्टव्यभिचारं साध्यं येनोपाधिना स उपाधिस्तथा, अत्र किमदृष्टव्यभिचारसाध्यत्वं व्यभिचारदर्शनविषयत्वाभावमात्रं किंवा व्यभिचारदर्शनविषयत्वात्यन्ताभाववत्त्वम् । नाद्यः । वस्तुतः साध्यव्यभिचारिण्यपि तददर्शनसंभवेनोपाध्याभासे गततयातिव्यापकत्वादित्याह—**मैवम्** । **व्यभिचरितेति** । द्वितीयं शङ्कते—**साध्येति** । एवंविधसाध्यव्यापकत्वं क्वापि न संभवति दुरवधारणत्वादित्याह—**न तस्येति** । किंच साध्यव्यापक इत्यत्र किमिदं साध्यत्वं विवक्षितं, किं सिसाधयिषितत्वं किं वा व्यापकत्वम् । नाद्यः । उपाधेरग्निमत्त्वं प्रति व्यापकत्वनिश्चयसमये महानसादावग्निमत्त्वादेः सिद्धत्वेन साध्यत्वाभावादित्याह—**किंचेति** । द्वितीयं शङ्कते—**व्यापकत्वमिति** । धूमवत्त्वादि प्रति यदिदं व्यापकत्वमग्निमत्त्वादेस्तदेव तस्य साध्यत्वं विवक्षितमित्यर्थः । तत्र लक्षणवाक्यस्येदृशोर्थः पर्यवस्यति । व्याप्याव्यापको व्यापकव्यापक उपाधिरिति । तथाच व्याप्तिज्ञान उपाधिज्ञानम् उपाधिज्ञाने च व्याप्तिज्ञानमिति स एव दुरात्मा परस्पराश्रयः परावृत्त इत्यभिसन्धिराह—**न व्याप्त्यनवगम इति** ।

---

१ चकारेणातिव्याप्तेरित्यनुकृष्यते । २ एकस्मिन्नर्थे समवाय इति विग्रहः । ३ इदं पूर्वान्वयि । ४ अभावत्वसमानाधिकरणत्वाद् विशेष्यविशेषणभावोऽभावत्वेन व्यवह्रियते इति वादीन्द्रमतेऽपि विशेष्यविशेषणभावस्य अभावव्यञ्जकतया घटाभावमादाय सप्रतियोगिकत्वमित्यर्थः । ५ विशेष्यविशेषणभावेऽभाव–इति बुद्धेरसिद्धत्वान्नाभावरूपः स इति भावः । ६ इदमनौपाधिकत्वान्वयि । ७ व्यापकत्वस्य व्याप्तिसंबन्धित्वादित्यर्थः ।

एतेन साध्यवन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं साध्यव्यापकत्वं साधनवन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं साधनाव्यापकत्वमित्याधुनिकानां वक्रनयोऽपि निराकृतः । साध्यसाधनयोरनिरुक्तेरेव । तद्रूपेण संभावितत्वमुभयत्रापि विवक्षितमिति चेन्नैवम् । तद्रूपस्यानिरुक्तौ तद्रूपेण संभावितत्वस्यापि दुर्भणत्वात् ।

यस्त्वत्र शिवादित्यमिश्रेण परिहारोऽभिहितः परस्पराश्रयस्य, तत्राप्युक्तं दूषणमतिदिशति—**एतेनेति** साध्यवद्यत्स्थलं तन्निष्ठात्यन्ताभावस्तदप्रतियोगित्वं तत्र[1] वर्तमानत्वं साध्यव्यापकत्वं, तथा साधनवद्यत्तन्निष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वं तत्रा[2]वर्तमानत्वं साधनाव्यापकत्वमिति योजना । अस्यापि साध्यसाधनगर्भत्वात् न तत्प्रयुक्तपूर्वोक्तदोषः शक्यपरिहार इत्याह—**साध्यसाधनेति** । एतेन 'साध्यकृ[3]त्स्नसहचारिणः साधनैकदेशवृत्तित्वमुपाधित्व'मिति लीलावतीकारलक्षणमपि निरस्तं, साध्यसाधनशब्दार्थानिरुक्तेरेव । ननु यद्यपि व्याप्तिनिर्णयदशायां साध्यत्वं साधनत्वं च नास्ति, तथापि तद्रूपेण संभावितत्वं विवक्षितं, तच्च तदानीमप्यस्त्येवेति शङ्कते—**तद्रूपेणेति** । विद्यमानस्य खलु संभावना प्रमितिर्वा, नच व्याप्तिग्रहणदशायां साध्यत्वमप्यस्तीति केनाकारेण संभावनापि स्यात्, नापि व्यापकतया, परस्पराश्रयत्वादित्यर्थः । अथ वा सर्वोपसंहारवै[4]र्व्याप्तिग्रहणसमय एव धूमवत्त्वाग्निमत्त्वयोः सर्वत्र सिद्धत्वेन साध्यसाधनभावस्य दुर्निरूपतया संभावनायाः सुतरामसिद्धेरित्यर्थः । किंच साध्यसाधनशब्दाभ्यामविशेषेण साध्यसाधनविवक्षा, तद्विशेषविवक्षा वा । नाद्यः । साधनस्यापि यत्किंचित्प्रति साध्यतया तद्व्यापकत्वे साधनाव्यापकत्वव्याकोपात्, तथा साध्यस्यापि यत्किंचित्प्रति साधनतया तदव्यापकतया साध्यव्यापकत्वव्याकोपात् । नापि द्वितीयः । तथासति धूमवत्त्वाव्यापकोऽग्निमत्त्वव्यापक उपाधिरित्युक्तं स्यात्, तथाच नानुगतलक्षणसिद्धिः । नच विशेषलक्षणत्वाददोषः । सामान्यलक्षणासिद्धौ तदसिद्धेः । नचात्यन्ताभावप्रतियोगिधर्मत्वं सामान्यलक्षणम् । व्यर्थविशेष[5]णत्वात् । नच प्रमेयत्वादिव्यवच्छेदार्थमत्यन्ताभावप्रतियोगित्वविशेषणम् । तस्याप्यत्यन्ताभावप्रतियोगित्वात्, अन्ततः स्वस्मि[6]न्नेवाभावात्, आत्माश्र[7]यप्रसङ्गात् । नचोत्पत्तिज्ञप्तिप्रतिबन्धकस्यैव तस्य दूषणता । संकोचे प्रमाणाभावात्, निय[8]तानुपलब्धेरुभयत्र समानत्वात् । नच केवलान्वयिताभङ्गप्रसङ्गः । इष्टत्वात्, केवलान्वयिनि प्रमाणाभावात् । नहि प्रमेयत्वादीनां सकलवस्तुनिष्ठत्वे प्रत्यक्षप्रमाणमस्ति । अस्मदादेरसकलवेदितृत्वात्, सर्ववेत्तुश्च तद्विषयप्रमाणेऽस्मदादीनां प्रमाणाभावात् । नाप्यनुमानम् । अप्रसिद्धविशेष[9]णतादिदोषग्रासात् । सकलवस्तुनिष्ठत्वं प्रमेयत्वादिनिष्ठमित्यादेश्चाश्रयासिद्धत्वात् । सकलवस्तूनि प्रमेयत्वाधार इत्यादेश्चा[10]सिद्धिर्दृष्टान्ताभावग्रस्तत्वात् । किंच धूमानुमाने तत्साधनाव्यापकस्तत्साध्यव्यापकश्च कश्चि[11]दुपाधिः प्रमितो न वा । आद्येऽनु[12]मानभङ्गः । द्वितीये प्रतियो[13]गिप्रमित्या निरुपाधिकसंबन्धरूपव्याप्त्यसिद्धिः । यावन्त एतत्साधनाव्यापकास्तावन्त एतत्साध्यं प्रत्यप्यव्यापका यावन्तश्चैतत्साध्यव्यापकास्तावन्त एतत्साधनं प्रत्यपि व्यापका इति साधिते भवत्युपाधेरुद्धार इतिचेत्, एतावता[14]पि परिश्रमेण किं प्रतियोगिप्रमितिरापादिता नवेत्यात्मनि परिभावयेत्यलमतिकलकलेन । विध्वंसिते च निश्चितोपाधौ शङ्कितोपाधिरिदानीं ध्वस्त एवेति मन्तव्यम् । क्वचिदप्यनिश्चितस्य संशयायोगात् ।

---

१ साध्यवतीत्यर्थः । २ साधनवतीत्यर्थः । ३ साध्यस्य कृत्स्नेषु स्थलेषु सामानाधिकरण्यवत इत्यर्थः । ४ मतुबर्थो वैशिष्ट्यम् । ५ धर्मत्वमात्रस्यैव लक्षणत्वसंभवात् इति भावः । ६ स्वस्मिन्नपि स्वसत्तास्वीकारे स्थिताविति शेषः । ७ आत्माश्रिततयेति शेषः । ८ उत्पत्तिज्ञप्त्यन्यतरप्रतिबन्धके स्थितिप्रतिबन्धके चेत्यर्थः । ९ प्रमेयत्वम् अत्यन्ताभावाप्रतियोगि सकलवस्तुनिष्ठत्वादित्याद्यनुमाने इत्यर्थः । स्वरूपासिद्धिरादिपदार्थः । १० अनुपसंहारितया साध्यसिद्ध्यभाव इत्यर्थः । ११ आर्द्रेन्धनसंयोगादिरूपः । १२ उपाधेः साध्यव्यापकत्वग्रहावसरे एव धूमसिद्ध्या तस्य साध्यत्वाभावात् । यत्र यत्र धूमस्तत्रार्द्रेन्धनसंयोग इति व्याप्तौ पक्षस्यापि यत्पदार्थान्तर्गतत्वात् इति भावः । १३ उपाधिरूपेत्यादिः । १४ इयता प्रयासेनापि न ते प्रतियोगिप्रमासिद्धिरिति परिहरति एतावतेत्यादिना ।

भवतु नाम या काचन व्याप्तिः, तस्या व्याप्तेरनुमितेश्च व्याप्तिरेष्टव्येत्यात्माश्रयः। सत्यामेव व्याप्तावनुमितिभावादसत्यामभावात्। किंच तद्व्याप्तिग्राहकं प्रमाणं 'न प्रत्यक्षमशक्यत्वान्नानुमाप्यनवस्थितेः। नागमस्तद्दते भावान्नोपमाऽतत्प्रमेयतः ॥ २५ ॥ नार्थापत्तिरनन्यत्वादनुमाफललोपनात्। नाभावो दुर्निरूपत्वान्न तर्कस्तर्कबाधनात् ॥' २६ ॥

न तावत्प्रत्यक्षं व्याप्तिग्राहकं, सर्वव्यक्तिनिष्ठस्यान्वयस्य व्यतिरेकस्य वा सर्वव्यक्तीनामग्रहे ग्रहीतुमशक्यत्वात्, तद्ग्रहे वानुमानस्य वैयर्थ्यात्। नाप्यनुमानम्। अनवस्थानात्, अन्तरेण व्याप्तिग्रहमनुमानानुदये तत्तद्व्याप्तिग्राहकानुमानपरम्पराया दुर्वारत्वात्। नाप्यागमः। वेदाप्तवचनाकर्णनविधुराणामपि व्याप्तिदृष्टिदृष्टेः। नाप्युपमानम्। तस्य सादृश्यमात्रविषयतया व्याप्तिज्ञप्तावजागरूकत्वात्। नाप्यर्थापत्तिः। तस्या अनुमानानतिरेकात्। अतिरेकेपि तयानुमानावसेयार्थाधिगतेरनुमानस्यानुदयप्रसङ्गात्। तथाहि। व्यापकव्यतिरेकेण व्याप्यस्यानुपपत्तिरिहार्थापत्तिरभिमता तथा, च तयैवानुपपत्त्या लिङ्गिनोऽधिगतौ कृतमनुमानेन। नाप्यभावः। एवं हि स प्रमाणयितव्यः, यदि वह्निधर्मिव्यतिरेकेण धूमः स्यात्तदा तथोपलम्भः स्यात्तदभावान्नायं तद्व्यतिरेकेणेति। तच्च न। तथाहि किं सर्वेषां व्यभिचारानुपलम्भः किं वा स्वस्यैवानुपलम्भः उत योग्यानुपलम्भः। नाद्यः। सर्वानुपलम्भस्य निश्चेतुमशक्यतया संशयानिवृत्तेः। न द्वितीयः। व्यभिचारात्। नहि नग-

---

एवं व्याप्तिलक्षणं दूषयित्वात्माश्रयादितर्कबाधादपि व्याप्तेरनुमित्यङ्गत्वासिद्धिमाह—**भवतु नामेति**। व्याप्तेरनुमितेश्च व्याप्तिरस्ति न वा। यदि न, तदा तामन्तरेणाप्यनुमितिरुदीयात्। अथास्ति तदा सैव व्याप्तिस्तत्र वर्तते तदात्माश्रयः ज्ञप्तौ चायम्, अथान्या तत्रान्योन्याश्रयचक्रकानवस्थाश्चेति भावः। एष्टव्या च व्याप्तिरित्याह—**सत्यामिति**। नच व्याप्तौ प्रमाणमपि किंचन निरूपयितुं शक्यमित्याह—**किंचेति**। संभवत्प्रमाणानि श्लोकाभ्यां निरस्यति—**न प्रत्यक्षमित्यादिना**। सर्वव्यक्तिनिष्ठव्याप्तेरसर्वज्ञेन ग्रहीतुमशक्यत्वान्न प्रत्यक्षतस्तदधिगमः। नाप्यनुमानम्। अन्योन्याश्रयात्[२]। अथान्यैवानुमानगता[३] व्याप्तिस्तर्हि तत्राप्यनुमानान्तरमेवं तद्व्याप्तावपीत्यनवस्था स्यात्। नाप्यागम, आगमव्यापारव्यतिरेकेणापि पामरपशुशकुन्तादीनामनुमित्युदयात्। नाप्युपमानम्। तस्य सादृश्यविषयतया संज्ञासंज्ञिसंबन्धविषयतया चैतादृशानां तत्प्रमेयत्वाभावात्। नाप्यर्थापत्तिः। अनुमानानन्यत्वात्। अथ परमतेन[४] पार्थक्यं, तथैवानुमानफलस्याग्निमत्त्वस्यापि सिद्धिः, शक्नोति ह्यग्निव्यतिरेकेण धूमोऽनुपपद्यमानस्तं कल्पयितुमित्यनुमाफललोपः स्यात्। नाप्यभावः। यस्यकस्यचिद्वा सर्वेषां वा[५] योग्यानुपलब्धेर्वा अनुपलब्धिमात्राद्वा दुर्निरूपत्वात्। नापि तर्कः। तस्य व्याप्तिमूलत्वेऽनवस्थालक्षणतर्कबाधनात्। अतन्मूलत्वे तर्काभासतया तर्कबाधनात्[६]। भावपरो निर्देश इति श्लोकार्थः।

संग्रहं विवृणोति—**न तावदित्यादिना**। अनवस्थामेव विवृणोति—**अन्तरेणेति**। वेदाप्तवचनेति[७] विभागो मीमांसकमतेन। **अजागरूकत्वात्**। अप्रबुद्धत्वादित्यर्थः। अभावस्यात्रासंभवं दर्शयितुं तत्प्रवृत्तिप्रकारं दर्शयति—**एवं हीति**। **तथेति**। वह्निरहिततयेत्यर्थः। **तद्व्यतिरेकेणेति**। वर्तत इति शेषः। **स्वस्येति**। प्रतिपत्तुरित्यर्थः। स्वानुपलम्भपक्षेऽप्यनुपलम्भमात्रादुत योग्यानुपलम्भादित्याह—**उतेति**। **व्यभिचारादिति**। स्वानुपलम्भमात्रस्यार्थाभावेन नियमाभावादित्यर्थः। व्यभिचारमेवाह—**नहीति**।

---

१ चकारेण स्थितिसमुच्चयः। २ व्याप्तिद्वयस्वीकारे इति भावः। ३ व्याप्तिद्वयातिरिक्तैवेत्यर्थः। ४ वेदान्तिमतेनेत्यर्थः। ५ अस्यानन्तरं 'व्याप्ते'रिति शेषः। ६ तर्कत्वबाधनादित्यर्थस्तदाह भावपर इति। ७ तदितरमते वेदस्याप्याप्तेश्वरवचनत्वादिति भावः।

रगतेन स्वेनानुपलब्धमित्येतावतारण्यकोपलब्धगवयादेरपलापसंभवः । नापि तृतीयः । सार्वत्रिकयोग्यानुपलब्धेरसंभवात् । उक्तं च लीलावतीकारेण—'सर्वादृष्टेश्च संदेहात्स्वादृष्टेर्व्यभिचारतः । योग्यादृष्टेरसत्त्वाच्च प्रतिबन्धो न सिध्यती'ति । नापि विपक्षबाधकतर्कात् । तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वेनानवस्थानात्, अतन्मूलत्वे च मूलशैथिल्येन तर्काभासत्वात् ।

अथ मतं, यदि धूमोऽग्निं व्यभिचरेदकारणः सन्नित्यः स्यात्, न स्यादेव वा, नतु कदाचित्स्यात् । नच विनापि कारणं कार्यं शङ्कितुं शक्यम् । व्याघातात् । तदेव हि कार्यं यत्कारणाधीनस्वात्मलाभम् । अतः कार्यं च कारणरहितं चेति व्याघातः । तदेव चाशङ्कितव्यं यस्मिन्नाशङ्क्यमाने क्रियाव्याघातादयोपि नावतरन्तीति । मैवम् । अस्यापि तर्कस्य व्याप्तिमूलत्वेन तदसिद्धावसिद्धेः । तथाहि । यत्कार्यं तत्कारणपूर्वकमिति व्याप्तौ सिद्धायां यदकारणं तन्नित्यं स्यादिति प्रसङ्गप्रसरात्, सैवाद्यापि न सिद्धा । सर्वकार्यकारणव्यक्तिग्रहणस्याशक्यत्वात्, कतिपयव्यक्तिग्रहणे चादृष्टवज्रस्य पार्थिवत्वलोहलेख्यत्वयोरिव व्याप्तेरनिश्चयात् । नन्वेवंभूतोपि व्यभिचारो यत्र न दृश्यते, कतिपयव्यक्तिषु सह-

---

योग्यानुपलब्धिपक्षं दूषयति—**नापीति** । **उक्तं चेति** । उपाधिविधूननेन प्रतिबन्धसिद्धिमीश्वरानुमाने समर्थयता "कार्यमात्रस्य कारणमात्रेणापि संबन्धः उपाधिविधूननेने"त्युक्त्वा विपक्षबाधात्तत्र व्याप्तिसिद्धिमाशङ्क्य व्याप्त्यसिद्धावुक्तायां सहेतुकत्वकादाचित्कत्वयोर्व्यभिचारानुपलम्भाद्व्याप्तिसिद्धिमाशङ्कितां परिहरतेति शेषः । अन्तिमपक्षं निराकरोति—**नापीति** । यदि व्याप्तिमूलस्तर्कस्तदा तद्व्याप्तावपि तर्कान्तरमेषितव्यमित्यनवस्था । इतरथा प्रशिथिलमूलत्वमित्यर्थः ।

तत्र यथा तर्कानवस्था नावतरति तथा कुसुमाञ्जलावुदयनेन बाधकस्तर्कोऽभिहितस्तमुद्भावयति—**अथ मतमिति** । यद्यदकारणकं तत्सदेकरूपमसदेकरूपं वा । आकाशवत्तत्कुसुमवच्च । तदिह यदि धूमोग्निं व्यभिचरेदकारणतया नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरत्वप्रसक्तिरित्यर्थः । उक्तं हि—'नित्यसत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षया । नियामकाद्धि भावानां कादाचित्कत्वसम्भवः' ॥ १ ॥ इति । नन्वकारणकस्यापि सदातनत्वेन व्यभिचारशङ्कायां किमुत्तरमिति, तत्राह—**नच विनेति** । व्याहतिमेव दर्शयति—**तदेव हीति** । यो व्याघातादपि न बिभेति तं प्रत्याह—**तदेव चेति** । यदि हि कारणं विना कार्योत्पादस्तदा परप्रत्ययोत्पादनार्थं सामग्रीप्रयोगो व्याहतः । सेयमत्र क्रियाव्याहतिः । आदिशब्दान्मूकोऽहमिति वचनव्याहतिः स्वभावव्याहतिश्च संगृह्यते । उक्तं च तेनैव—'शङ्काचेदनुमास्त्येव नोचेच्छङ्का ततस्तराम् । व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मत'इति । एवमपि पूर्वोक्तदोषो दुष्परिहर इत्याह—**मैवमिति** । ननु किमिति कार्यस्य कारणेन व्याप्तिरसिद्धेति, तत्राह—**सर्वकार्येति** । ननु कतिपयव्यक्तिग्रहणेऽपि किमिति व्याप्त्यसिद्धिः, तत्राह—**कतिपयेति** । तथाहि विमतं लोहलेख्यं पार्थिवत्वादित्यत्र स्तम्भादिकतिपयव्यक्तौ व्यभिचारादर्शनेपि न व्याप्तिनिश्चयः । प्रशिथिलावयवारब्धत्वोपाधिहतत्वात् । ननु तत्र वज्रमणौ व्यभिचारदर्शनादेव व्याप्त्यनिश्चयो, न पुनः सर्वव्यक्त्यपरिज्ञानात्, नचेह तथा व्यभिचारदर्शनमिति, तत्राह—**अदृष्टवज्रस्येति** । येन हि हीरमणिर्न दृष्टस्तेन यो व्याप्त्यनध्यवसायः स सर्वव्यक्त्यदर्शननिमित्तः । अध्यवसाये च भ्रान्तिमात्रत्वादित्यर्थः । कतिपयव्यक्तिग्रहणेपि व्याप्तिग्रहणोपायं नवीनमतावलम्बनेन शङ्कते—**नन्वेवमिति** । तत्किं हिंसात्वानर्थ-

---

१ अदृष्टिरनुपलब्धिः । एवमग्रेऽपि । २ व्याप्तिरूपः संबन्धः । ३ अत्रापि प्रतिबन्धोव्याप्तिः । ४ स्वरूपत इत्यर्थः । ५ कालान्तरदेशान्तरयोर्व्यभिचारोपाध्यन्यतराशङ्का यदि तदाऽनुमानमस्त्येव । तां विना तयोरप्रतीतेः । यदि च तयोरप्रतीतौ न शङ्का तदा सुतरामनुमानम् । शङ्काया अवधिस्तर्क इति चतुर्थपादार्थः । ननु तर्केऽपि व्याप्तिमूलकतया तर्कान्तरापेक्षायामनवस्थेत्यत आह व्याघातावधिरिति । तर्कमूलव्याप्तौ स्वक्रियाव्याघातेन व्यभिचारशङ्कैव नोदेतीति न तत्र तर्कापेक्षेत्यर्थः । इति प्रकाशे ।

भावः प्रदृश्यते, नचोपाधिर्निरूप्यते, तत्र व्याप्तिर्निश्चीयते, तत्रैवं सति, "अन्यत्र व्याप्तिग्रहणमन्यत्र चानुमितिरिति । एवं च पण्डकमुद्वाह्य मुग्धायाः पुत्रप्रार्थनमिवे'ति वाचस्पतेरुपालम्भोऽप्यनवकाशः । व्याप्तेः सर्वत्रैकत्वात्तस्याश्च कतिपयव्यक्तिषु गृहीतत्वात् । गृहीतव्याप्तिकलिङ्गसामर्थ्यादेव संदिग्धसाध्यधर्मिणि व्यापकस्यापि प्रतीतिः सिद्धेति चेन्मैवम् । व्यभिचारादर्शनस्योपाध्यनिरूपणस्य च दुर्निरूपत्वात्, सर्वादृष्टेश्च संदेहादिति न्यायस्योभयत्रापि तुल्यत्वात् । उपाधेश्च व्याप्तिनिरूपणमन्तरेण दुर्निरूपत्वस्य दर्शितत्वात् ।

किंच विनापि धूमध्वजं धूमोऽन्यस्मादपि हेतोर्भविष्यतीति शङ्कायाः कः प्रतीकारः । अथ मन्यसे विभिन्नसामग्रीजन्यत्वे धूमस्यैकजातीयताप्रतीतिर्न स्यादिति । मैवम् । इन्द्रियत्वगादिजन्यविज्ञानस्येव तृणारणिमणिप्रभवस्याऽऽशुशुक्षणेरिव चैकजातीयतोपपत्तेः । तस्मान्न व्याप्तिलक्षणं नापि तद्ग्राहकं प्रमाणमस्तीति सिद्धम् ।

पक्षधर्मत्वमपि दुर्निरूपम् । तथाहि कोयं पक्षो यद्धर्मता पक्षधर्मता । संदिग्धसाध्यधर्मा धर्मीति चेत्, किं वादिप्रतिवादिनोः संदेहः किं वा मध्यस्थानाम् । नाद्यः । नि-

---

साधनत्वयोरपि व्याप्तिरस्तु, अस्ति चात्र रूपद्वयमिति, तत्राह—**नचोपाधिरिति**[1] । स्यादेतत्कतिपयव्यक्तिषु व्याप्तिग्रहणेऽनुमेयस्थले व्याप्तेरग्रहादन्यत्र व्याप्तिरन्यत्रानुमानमिति स्यात्, तथा च गृहीतापि व्याप्तिरनुमित्यसमर्थेति वाचस्पत्युक्तोपालम्भप्रसङ्ग इति, तत्राह—**तत्रैवं सतीति** । पण्डकः पण्डः तत्र यथावृत्तः[2] पण्डकः पुत्रासमर्थः समर्थश्च न वृत्तस्तद्वदित्येतावत्ययं दृष्टान्तः तत्तु योगभाष्यकृदभिप्रायेण । ननु तथापि कथमन्यत्र व्याप्तिग्रहणमन्यत्रानुमानमिति, तत्राह—**गृहीतेति** । स्यादेवं यदि व्यभिचारो न दृश्यत उपाधिश्च न दृश्यते इत्ययमर्थः सिद्ध्यति, स एव दुःसाध्य इति परिहरति—**मैवमिति । उभयत्रापीति** । व्यभिचारवदुपाधावपि सर्वादर्शनं यस्यकस्यचिद्देशादेस्तुल्यत्वादित्यर्थः । उपाधावधिकमप्याह—**उपाधेरिति** ।

एवं व्याप्त्यसिद्ध्या तर्काप्रवृत्तिमुक्त्वा धूमस्याग्निव्यभिचारशङ्कायामकारणकत्वापत्त्या व्याघातोऽप्यापादयितुं न शक्यत अन्यस्मादप्युत्पत्तिसंभवेन विरोधासिद्धेरित्याह—**किंचेति** । स्यादेतत् यद्यन्यस्मादपि धूमोत्पत्तिस्तर्हि परिदृश्यमानधूमानामेकावान्तरजातीयता न स्यात् । कार्यैकजात्यस्य कारणैकजातिनियमात्, अन्यथा तदैकजात्यस्याकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । अत एव हि तृणारणिमणिभ्योऽप्युत्पद्यमानदहनेष्ववान्तरजातिभेदकल्पनमिति, तदेतदुद्भावयति—**अथ मन्यस इति** । नियम एवायमसिद्ध इति परिहरति—**मैवमिति** । अस्ति तावत्सर्वज्ञानेषु ज्ञानैकजात्यं, नचात्रानुगतमनतिप्रसङ्गि कारणं शक्यं निरूपयितुम् । इन्द्रियादीनां व्यावृत्तत्वात्, आत्ममनःसन्निकर्षस्य च सुखादिसाधारण्यात् । ततस्तत्र यथाकारणैकजात्याभावेपि कार्यैकजात्यम्, एवं तृणाद्युत्पन्नाग्नेरपि । यथा च तत्रावान्तरजातिभेदकल्पनाऽयुक्ता तथाग्रे वक्ष्यते । तदिहाप्यननुगतकारणव्यतिरेकेण व्यावृत्तेभ्य एव कारणेभ्यः स्वभाववशात्सजातीयधूमाः समुत्पद्यन्तामिति भावः । ननु तर्ह्यग्निप्रयोज्येषु धूमेष्वितरेभ्यो व्यावृत्तः कश्चिद्विशेषो दृश्येतेति चेन्न । तददर्शनस्य प्रतियोगिधूमादृश्यतयाप्युपपत्तेरिति शङ्काया निरङ्कुशत्वादिति, व्याप्तिखण्डनमुपसंहरति—**तस्मादिति** ।

इदानीं पक्षधर्मतालक्षणलिङ्गावयवं खण्डयति—**पक्षधर्मत्वमपीति** । अनवसरतां निराचष्टे—**यद्धर्मतेति** । संदिग्धसाध्यधर्मा पक्ष इत्युक्ते विशेषणीभूतसाध्यधर्मस्यापि पक्षता स्यान्नचैतद्युक्तम्[3] । साध्यस्य पक्षनिष्ठत्वाभावप्रसङ्गात्, आत्माश्रयात्, [4]हेतोर्वैयधिकरण्यापाताच्च । अतस्तद्धर्मित्वमात्रस्य पक्षत्वदर्शनाय धर्मीति विशेषणम् । अत्र यदिदं संदिग्धत्वं साध्यस्य तत्कंप्रतीति विकल्प्य दूषयति—**किं वादीत्यादिना** । किंच संदेहः किमुपलक्षणं विशेषणं वा । आद्ये कदाचित्संदिग्धे प्रत्यक्षेण निर्णीतेऽपि प्रवर्तमाना-

---

१ हिंसात्वहेतौ निषिद्धत्वमुपाधिरिति भावः । २ अत्राग्रे च वृत्तः पतित्वेन स्वीकृत इत्यर्थः । ३ स्थिताविति शेषः । ४ विशेषणीभूतसाध्यधर्मस्यापि पक्षत्वाङ्गीकारे इति शेषः ।

श्रितौ हि वादं कुरुत इति स्वीकारात् । नापि द्वितीयः । तेषामपि दर्शनद्वयतत्त्ववेदिनां संदेहानुपपत्तेः, किंचान्तरेणापि संशयं धूमदर्शनमात्रादग्निमनुमिमानस्य संदेहविशेषितधर्मिणि हेतोरवृत्तेः पक्षधर्मत्वाभावादनुमानानुदयप्रसङ्गः । एतेन ज्ञापनीयधर्मविशिष्टो धर्मी पक्ष इति प्रत्युक्तम् । स्वार्थानुमाने प्रज्ञापनाभावात् । प्रमित्सितधर्मविशिष्टः पक्ष इत्यपि न । अप्रमित्सतोप्यनिष्टविषयेऽनुमानोदयदर्शनात् ।

साध्य[1]धर्मविशिष्टः पक्ष इत्यपि न । साध्यपदेन संदिग्धत्वप्रज्ञापनीयत्वप्रमित्सितत्वाद्यन्यतमविवक्षायामुक्तदोषानुषङ्गात् । अप्रमितत्वं साध्यत्वमिति चेन्न । प्रमाणसंप्लववादिनो नैयायिकस्य प्रमितेऽप्यनुमानप्रवृत्तेः, अनुमितेऽप्यनुमानप्रवृत्तेश्च । नच तत्रापि तत्तत्कालविशिष्टतयानधिगतिः । कालानुमाने तदभावात् ।

अस्तु वा यः कश्चित्पक्षस्तथापि तद्धर्मता दुरधिगमा । तथाहि । पक्षाश्रितत्वं पक्षधर्मत्वं चेत्, तथा सति प्रमेयत्वहेतौ तन्न स्यात् । प्रमेयत्वस्य प्रमाविषयत्वलक्षणस्य ज्ञानज्ञेयानतिरिक्तत्वाभ्युपगमेन तदाश्रितत्वायोगात् । प्रमान्योन्याभाववत्त्वं प्रमेयत्वं ततस्तस्य ज्ञानज्ञेयाश्रितत्वमुपपन्नमिति चेन्न । अन्योन्याभावस्यैकत्वे [2]तस्य तदवृत्तौ प्रमेयत्वहेतुना

नुमानस्य न सिद्धसाधनता स्यात्, तदापि पक्षत्वापातात् । द्वितीये त्वनुमित्यनन्तरमप्र[3]वृत्तिः स्यात् । ध[4]र्मिनाशवद्विशेषणनाशेन पक्षस्य नष्टत्वात् । स्वार्थानुमानेऽव्याप्तिं चाह—**किंचेति** । एतेनेत्येतद्विवृणोति—**स्वार्थेति** । प्रज्ञापनमित्यत्र णिचा यदिदं प्रयोजककर्तृत्वमभिधीयते न तत्स्वार्थानुमानेऽस्ति । तत्र परं प्रति बोधनाभावादित्यर्थः । तर्हि प्रमित्सितधर्मविशिष्ट इत्येवास्तु, तस्य स्वार्थानुमानेपि भावादिति, तत्राह—**प्रमित्सितेति** । तथाप्यव्याप्तिः । प्रमातुमनिच्छतोपि दुर्गन्धादिलिङ्गककुणपाद्यनुमानगतपक्षाव्याप्तेरित्यर्थः ।

सर्वज्ञीयं लक्षणमुद्भाव्य दूषयति—**साध्येति** । अत्रापि साध्यपदेन पूर्वोक्तार्थविवक्षायां पूर्वोक्तदूषणानुषङ्ग एवेत्यर्थः । अर्थान्तरं शङ्कते—**अप्रमितत्वमिति** । एतदव्यापकमित्याह—**प्रमाणेति** । यस्य ह्येकस्मिन्नपि प्रमेये बहूनि प्रमाणानि वर्तन्त इति, मतं तस्य प्रमितेप्यनुमानमिष्टमेव । यथाहुः—'आगमेनानुमानेन ध्यानात्प्र[5]त्यक्षणेन च । त्रिधात्मनि प्रमाणानां संप्लवः स्वा[6]र्थं इष्यत' इति । ततस्तत्राव्याप्तिरित्यर्थः । ननु तत्रापि तत्तत्कालविशिष्ट एवानुमीयत इत्यप्रमितमेव तदिति, तत्राह—**नचेति** । यदा हि कालो बहुभिरनुमानैरनुमीयते, नच तत्रैतदस्ति, काले कालवैशिष्ट्यस्यैवाभावादित्यव्याप्तिरित्याह—**कालेति** ।

एवं पक्षं दूषयित्वा पक्षधर्मतां दूषयति—**अस्तु वेति** । प्रमेयत्वं नाम प्रमाविषयत्वं, विषयविषयिभावश्च स्वभावानतिरिक्त इति प्रमा च विषयश्च प्रमेयत्वं नातिरिक्तं, तथाचादृष्टादि कस्यचित्प्रत्यक्षं प्रमेयत्वादित्यस्य हेतोरपक्षधर्मता स्यात् । आत्म[7]व्यतिरिक्तस्यार्थजातस्य प्रमाश्रयत्वानुपपत्तेरर्थ[8]स्यापि स्वाश्रयत्वानुपपत्तेः । अतः पक्षाश्रितत्वं पक्षधर्मत्वमित्यव्यापकमित्याह—**प्रमेयत्वेति** । ननु प्रमेयत्वं नाम प्रमाव्यतिरिक्तत्वं, तेन नोक्तदोषः । नच प्रमायामव्याप्तिः, तस्या अपि यत्किंचित्प्रमाव्यतिरिक्तत्वादिति शङ्कते—**प्रमान्योन्येति** । तत्र किमेक एव प्रमान्योन्याभावः किं वानेकः । आद्ये प्राह—**अन्योन्येति** । तदापि हि प्रमान्योन्याभावे प्रमेयत्वं न वर्तेत, स्वस्मिन्स्ववृत्त्यभावात्, अभिमता च स्ववृत्तिरायुष्मतः, इतरथाऽभावप्रत्यक्षतायां विप्रतिपन्नं मीमांसकं प्रति प्रत्यक्षता कथं भवता साधनीया, सं[9]वेगं वा कथं समर्थयते, ततोऽव्याप्तिरिति भावः ।

---

१ धर्मान्ते कर्मधारयः । २ अत्राग्रे च तत्पदार्थोऽन्योन्याभावः । ३ सिषाधयिषासत्त्वे इति शेषः । ४ धर्मी विशेष्यः । ५ प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थः प्रत्यक्षेणान्वयि । ६ इदं संप्लवविशेषणम् । ७ प्रमेयत्वस्य प्रमारूपत्वपक्षे इति शेषः । ८ प्रमेयत्वस्य विषयरूपत्वपक्षे इति शेषः । ९ प्रमेयत्वमिति शेषः ।

कस्यचित्प्रत्यक्षत्वानुमानं न स्यात्, तस्यैवान्योन्याभाववत्त्वाभावात् । अनेकत्वे चान्योन्याभावानां सर्वान्योन्याभाववत्त्वं प्रमेयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमुतान्यतमवत्त्वम् । नाद्यः । सर्वग्रहणासंभवात् । न द्वितीयः । अन्यतमशब्देन निर्धारितैकविशेषोक्तौ तदितरप्रमेयशब्दप्रवृत्त्ययोगात् । एकं निमित्तमन्तरेण बहुष्वेकशब्दप्रवृत्तौ गोत्वादेरपलापप्रसङ्गात् ।

व्याप्तिबलेन प्रवृत्ताया व्यापकसामान्यविषयायाः प्रतीतेर्विशेषपर्यवसानाय व्याप्यस्य सामर्थ्यं पक्षधर्मतेति चेत् । मैवम् । विकल्पासहत्वात् । किं प्रथमं सामान्यमात्रालम्बना प्रतीतिर्या सा सामर्थ्यात्पश्चाद्विशेषमवगाहत इति ब्रूषे, किं वा विशेषविषयप्रतीतिरनन्तरं जायत इति । नाद्यः । प्रतीतेर्विरम्यव्यापारापत्तेः । न द्वितीयः । प्रमाणान्तरप्रसङ्गात् । किंच पक्षधर्मता चेद्विशेषप्रत्यायिका केवलव्यतिरेकी तर्हि निरवकाशः स्यात् । शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वादित्यादिसामान्यतोदृष्टानुमानेषु हेतोः पक्षधर्मताबलादेवाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वस्यापि सिद्धेः । बाधकान्तराधीनमेव तदितराष्टद्रव्याश्रितत्वनिरसनमित्युभयवादिसंप्रतिपन्नतया तदितराश्रितत्वनिरासेपि केवलव्यतिरेकिणो निरवकाशत्वात् ।

अनेकत्वे दूषणमाह—**अनेकत्व इति** । **सर्वग्रहणेति** । तदा हि प्रमेयत्वादिति कोर्थः, सर्वप्रमान्योन्याभाववत्त्वादिति । न चैतदसर्वज्ञेन शक्यग्रहणमित्यर्थः । किंच यदैकां प्रमां पक्षीकृत्य प्रमेयत्वेन नित्यानुमेयस्वप्रकाशवादिनं प्रति प्रत्यक्षत्वं साध्यते, तदा तस्यां न सर्वे प्रमान्योन्याभावाः सन्ति, स्वान्योन्याभावाभावादित्यव्याप्तिः । अन्यतमपक्षं दूषयति—**न द्वितीय इति** । तदा किमन्यतमशब्देन नियतः कश्चिदभिधीयते अनियतो वा, नियतपक्षे तदितरान्योन्याभावानां प्रमेयशब्दार्थत्वाभावात्तद्वतां प्रमेयत्वं न स्यात् । नच स एव सर्वत्र प्रवर्ततामिति वाच्यम् । स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिनि च वृत्त्यभावादित्यभिसंधिराह—**अन्यतमशब्देनेति** । अथानियमेन कदाचित्कश्चित्प्रवृत्तिनिमित्तं, तत्राह—**एकमिति** । दूषणान्तरं चेदम् । न चान्योन्याभाववत्त्वमनुगतं जातिरिति युक्तिमत् । उपाधित्वेपि तत्र प्रमेयत्वावृत्तिप्रसङ्गः । स्ववृत्त्यभावात्, उपाध्यन्तरस्वीकारे चाननुगतिरित्यपि द्रष्टव्यम् ।

लक्षणान्तरं शङ्कते—**व्याप्तिबलेनेति** । द्विविधं हि हेतोः सामर्थ्यम्, एकं व्याप्तिबलेन बोधकत्वम् । यथा हि यद्धूमवत्तदग्निमदिति[1] सामान्येनाग्निमत्त्वप्रतीतिजनकत्वं, तत्कस्य हेतोः । विशेषाणां व्यभिचारित्वेनानन्त्येन च व्याप्तेरशक्यग्रहत्वात् । अपरं तु तामेव प्रतीतिं पर्वताग्निमत्त्वलक्षणविशेषे पर्यवसाययितुमनुगुणं, निर्विशेषं न सामान्यमिति न्यायात्, तच्चेह पक्षधर्मत्वं विवक्षितमित्यर्थः । दूषयति—**मैवमिति** । किं पक्षधर्मतया सामान्यविषयिण्येव प्रतीतिः पश्चाद्विशेषविषयिण्यपि क्रियत उत विशेषविषयिण्येव प्रतीतिरुत्पाद्यत इति विकल्प्याद्ये दूषणमाह—**प्रतीतेरिति** । शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्यव्यापाराभावाज्जातस्य पुनर्जन्माभावाच्चेति भावः । यदि विशेषविषयं बुद्ध्यन्तरमुत्पाद्यते, तर्हि प्रमाणान्तरमेव । तद्व्यापकसामान्यप्रतीत्यनुपपत्तेः, प्रतीतिव्यापकसामान्यानुपपत्तेर्वार्थापत्तित्वादित्यनुमितित्वक्षतिरित्याह—**न द्वितीय इति** । पक्षधर्मताया विशेषप्रत्यायकत्वे बाधकान्तरमाह—**किंचेति** । यत्र हि सामान्यतोदृष्टेन सामान्यतः साध्यसिद्धौ केवलव्यतिरेकिणा विशेषसमर्पणम् । यथा तावच्छब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वादिति किंचिदाश्रितत्वे सिद्धे केवलव्यतिरेकिणाष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं साध्यते, तन्न स्यात् । सामान्यतोदृष्टहेतोः पक्षधर्मताबलादेव विशेषस्यापि सिद्धेरित्यर्थः । ननु यद्यप्यष्टद्रव्यव्यतिरिक्तद्रव्याश्रितत्वमपि सामान्यतोऽनुमानेनैव सिध्यति, तथापि नानर्थकत्वं केवलव्यतिरेकिणः, आकाशव्यतिरिक्ताष्टद्रव्याश्रितत्वनिरसनार्थत्वात्तस्येति, तत्राह—**बाधकान्तरेति** । न तत्रापि केवलव्यतिरेकिणः कश्चिदुपयोगः । श्रोत्रं विशेषगुणग्राहकमिन्द्रियत्वाच्चक्षुरादिवदिति विशेषगुणत्वे सिद्धे शब्दो न दिक्कालमनोगुणः प्रत्यक्षत्वाद्विशेषगुणत्वाच्च रूपादिवत्, नापि स्पर्शवद्विशेषगुणः

---

१ प्रमान्योन्याभावस्येत्यर्थः ।

तदेवं न व्याप्तिर्नापि पक्षधर्मता शक्यनिरूपणेति व्याप्तिपक्षधर्मतावल्लिङ्गं तत्परामर्शोऽनुमानमिति लक्षणं न सिद्ध्यतीति सिद्धम्। शाब्दव्युत्पत्तिशून्यस्य स्मृतिकरणिका प्रमितिरनुमितिस्तत्करणमनुमानमित्यपि न लक्षणम्। व्युत्पन्नस्यानुमितौ तत्करणे चाव्याप्तेः। तादृशप्रमितिवृत्तिप्रमात्वावान्तरजात्यधिकरणज्ञानमनुमितिस्तत्करणमनुमानमिति चेन्न। प्रमात्वजातेः पुरस्तादेव निरस्तत्वात्।

एतेन 'अनुमेयेन संबद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते। तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम्॥' 'अनुमानं त्रिरूपाल्लिङ्गतोऽर्थदृक्' 'ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनादेकदेशान्तरे

प्रत्यक्षत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकत्वात्। अयावद्द्रव्यभावित्वादाश्रयादन्यत्रोपलब्धेश्च। नचात्मगुणः। बाह्येन्द्रियवेद्यत्वादित्यादिबाधकान्तरनिबन्धनत्वात्तस्येत्यर्थः। पक्षधर्मताखण्डनेन महाविद्याजीवनमपि खण्डितं वेदितव्यम्। केवलान्वयिनि व्यापके प्रवर्तमानो हेतुः पक्षे व्यापकप्रतीत्यपर्यवसानबलादन्वयव्यतिरेकि साध्यविशेषं वाद्यभिमतं साधयन्हि महाविद्येत्युच्यते। तथा च व्यापकप्रतीत्यपर्यवसानानिरुक्तौ तासामप्यनिरुक्तेः, दग्धसारं चेदं वादीन्द्रदावानलेन महाविद्याविपिनमिति नास्माभिस्तद्भस्मीभावाय संरभ्यते। तथा 'पक्षधर्मत्वसामर्थ्यात्सर्वज्ञेश्वरसाधकम्। ईश्वरानुमितीनां च ज्वरभारातुरं वपुः'॥

व्याप्तिपक्षधर्मताखण्डनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयितुमुपसंहरति—**तदेवमिति**। तर्करीत्यानुमानलक्षणान्तरं शङ्कते—**शाब्देति**। अनुमितिकरणमनुमानं, का पुनरनुमितिरित्यतस्तल्लक्षणमाह—**शाब्दव्युत्पत्तीति**। प्रत्यक्षव्यवच्छेदाय स्मृतिकरणिकेत्युक्तम्। शाब्दप्रमितेरपि पदार्थस्मृतिकरणत्वमस्तीति तद्व्यवच्छेदाय शाब्दव्युत्पत्तिशून्यस्येत्युक्तम्। उभयोरप्यव्याप्तिमाह—**व्युत्पन्नस्येति**। शाब्दव्युत्पत्तिमत इत्यर्थः। व्युत्पन्नगतयोरपि संग्रहार्थं विशेषं शङ्कते—**तादृशेति**। पूर्वोक्तप्रमितिवर्तिनी प्रमात्वावान्तरजातिरनुमितित्वं तद्योगि ज्ञानमनुमितिः, अस्ति चेदं व्युत्पन्नानुमितावपीत्यर्थः। अत्र च प्रत्यक्षभ्रमसंशयव्यवच्छेदाय प्रमात्वावान्तरजातिग्रहणं, प्रत्यक्षागमादिव्यवच्छेदाय तादृशप्रमितीत्युक्तं, प्रमात्वजातेरित्युपलक्षणमनुमितित्वस्यापीति।

तर्ह्यनुमितित्वं तावन्न जातिः, अयमग्निमान्पर्वत इति ज्ञाने अयमंशे प्रत्यक्षत्वेन सङ्करप्रसङ्गात्। नाप्युपाधिः, उद्भावितोपाधीनां निरसनादिति वर्णितानुमानलक्षणखण्डनं प्रशस्तपाददिङ्नागशबरस्वामिसंमतलक्षणेष्वतिदिशति—**एतेनेत्यादिना**। अनुमेयेन पक्षे सर्वस्मिन्संबद्धं पक्षधर्मतावदित्यर्थः। तदन्विते अनुमेयधर्मवति पदार्थान्तरे सर्वस्मिन्नेकदेशे वा प्रसिद्धम्। सपक्षे सदिति यावत्। चकारस्तु पक्षधर्मत्वेनेदं रूपं समुच्चिनोति। तथा तदभावे साध्याभाववति नास्त्येव। सर्वथा व्यावृत्तं विपक्षाद्व्यावृत्तमित्यर्थः। अत्रापि चः पक्षधर्मतयैतत्समुच्चिनोति, नतु सपक्षे सत्त्वेन, केवलव्यतिरेक्यभावापातात्। एवं पूर्वोपि। केवलान्वयिलाभात्। एवंविधं यल्लिङ्गं तदनुमापकमिति काश्यपः कणादोऽब्रवीदित्युत्तरश्लोकस्थेनान्वयः। 'विपरीतमतो यत्स्यादेकेन वा द्वयेन वा। विरुद्धासिद्धसंदिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवी'दिति ह्युत्तरश्लोकः। तथा त्रिरूपात्पक्षधर्मतादिरूपत्रयवतः। समासस्तु बहुव्रीहिः। यदर्थदृगर्थदर्शनं तदनुमानमिति वैभाषिकाणां सूत्रकृतो दिङ्नागस्य सूत्रम्। तथा ज्ञातसंबन्धस्य ज्ञाताविनाभावस्य पुंसः एकदेशदर्शनाद्धूमविशिष्टांशदर्शनादेकदेशान्तरे अग्निविशिष्टांशे बुद्धिरनुमानम्, एकस्यैव खलु पर्वतस्यैकदेशदर्शनेनैकदेशोऽनुमीयते। तथाचाहुर्वार्तिककृतः 'स एव चोभयात्मायं गम्यो गमक एव च। असिद्धेनैकदेशेन गम्यः सिद्धेन बोधकः' इति। यद्यपि 'प्रमाता

---

१ शब्दशक्तिग्रहशून्यस्येत्यर्थः। २ अत्राग्रे च तत्पदार्थोऽनुमेयम्। ३ विकल्पासहत्वादित्याद्यनुपदोक्तग्रन्थेन सिद्धायामिति भावः। ४ ईश्वरानुमापकहेतूनां जगन्निष्ठकार्यत्वादीनामित्यर्थः। ५ अस्याग्रे 'रूपेणोपपन्न'मिति शेषः। ६ इदंपदार्थः—पक्षः। तादात्म्येन वह्निमानेव गम्यः। तादात्म्येन धूमवानेव गमकः। ७ गमक इत्यर्थः। ८ ज्ञातसंबन्धस्यैकदेशदर्शनादित्याद्यत्रत्यमूलोक्तशाबरभाष्ये ज्ञातसंबन्धपदेन प्रमातोच्यते। ज्ञातः संबन्धो येनेति बहुव्रीहिस्वीकारात्। अस्मिन्पक्षे भाष्यवाक्यार्थश्च टीकाकृतैव पूर्वं वर्णितः।

बुद्धि'रित्येवमादीनि वैशेषिकवैभाषिकजैमिनीयलक्षणान्यपि प्रत्युक्तानि । पक्षधर्मत्वसपक्षसत्त्वव्याप्यव्यापकसंबन्धानां पुरैव निरस्तत्वात् । तदेवं नानुमानलक्षणमपि निर्वोढुं शक्यमिति सिद्धम् ।

एतेन परार्थानुमानमपि प्रत्युक्तम् । स्वार्थानुमानमुपजीव्य तत्प्रवृत्तेः । तथाहि । प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपपञ्चावयवात्मकं तत्, तत्र तावत्पक्षवचनं प्रतिज्ञा इत्यलक्षणम् । 'पूर्वोदितेन न्यायेन पक्षस्यैवानिरूपणे । कथं तद्वचनं वाच्यं प्रतिज्ञेति विपश्चिता ॥' २७ ॥ किं पक्षप्रतिपादकं वचनमात्रं प्रतिज्ञा प्रतिपिपादयिषया वा तद्वचनमुत हेत्वाकाङ्क्षाजनकं किं वा साध्यधर्मविशिष्टधर्मिप्रतिपादकं तदेव हेत्वाकाङ्क्षाजनकत्वविशिष्टं निगमनान्यत्वविशिष्टं वा । नाद्यः । अयं पक्ष इत्यादेरपि वचनस्य प्रतिज्ञात्वप्रसङ्गात्, पक्षलक्षणवचनस्यापि तत्त्वप्रसक्तेश्च । अत एव न द्वितीयः । प्रतिपादनेच्छया पक्षवचनत्वस्य तत्रापि भावात् । न तृतीयः । कस्मादयं पक्ष इत्यादेरपि तत्त्वप्रसङ्गात् । नापि चतुर्थः । निगमनस्यापि तद्भावप्रसङ्गात् । नापि पञ्चमः । कस्मादयं साध्यधर्मवानिति वचनस्यापि तथात्वापातात् । अप्रश्नरूपं तथाभूतवचनं विवक्षितमिति चेत् ।

ज्ञातसंबन्ध एकदेश[3]थवोच्यते । कर्मधारयपक्षे वा संबन्धिन्येकदेशता ॥ द्वयं वा [3]ज्ञातसंबन्धमुपलब्धं परस्परम् । तस्यैकदेशशब्दाभ्यामुच्येते समुदायिना'विति वार्तिककारैर्बहुविधं भाष्यं योजितम् । तथापि विस्तरभयादेकैव रीतिरत्र प्रदर्शिता । एतेनेत्यतिदिष्टांशं विशदयति—**पक्षेति** । अत्रहि त्रैरूप्यमुखेनाद्ये लक्षणे प्रवृत्ते तृतीयमपि व्याप्तिपुरस्कारेण, ज्ञातसंबन्ध इत्यत्र व्याप्तेर्विवक्षितत्वात् । तच्च रूपं पक्षधर्मता व्याप्तिश्चेति द्वयं पुरस्तादेव खण्डितम् । पक्षधर्मत्वखण्डनन्यायेन सपक्षविपक्षयोस्तत्र सदसत्त्वयोश्च खण्डितप्रायत्वादिति भावः ।

यद्यप्यनुमानमात्रखण्डनेन परार्थानुमानमपि खण्डितमेव, तथाप्यधिकदूषणविवक्षया अखण्डितवदतिदिशति—**एतेनेति** । स्वार्थानुमानोपजीवनं दर्शयितुं परार्थानुमानं दर्शयति—**तथाहीति** । परोपदेशापेक्षमनुमानं तदित्यर्थः । तत्रोपजीवनदर्शनपूर्वकं दूषणमतिदिशन्प्रतिज्ञां खण्डयति श्लोकेन—**पूर्वेति** । तद्वचनं पक्षवचनम्, प्रतिज्ञेति विपश्चिता कथं वाच्यं न कथमपीत्यर्थः । इदानीमधिकदूषणं दर्शयितुं प्रतिज्ञालक्षणानि विकल्पयति—**किं पक्षेत्यादिना** । निगमनव्यवच्छेदाय द्वितीयतृतीययोर्विशेषणद्वयम् । **अयं पक्ष इत्यादेरपीति** । इदमपि वचनं पक्षप्रतिपादकमित्यर्थः । पक्षस्य यल्लक्षणवचनं तस्मिन्नप्यतिव्याप्तिरित्याह—**पक्षलक्षणेति** । अत एवेत्यस्यैव विवरणं **प्रतिपादनेति** । **कस्मादिति** । तदपि हेत्वाकाङ्क्षाजनकमित्यर्थः । **निगमनस्यापीति** । तत्रापि तस्मादयमग्निमानिति साध्यविशिष्टधर्मिप्रतिपादनमस्तीत्यर्थः । ननु यद्यपि कस्मादयं साध्यवानिति वचनस्य हेत्वाकाङ्क्षाजनकत्वे सति साध्यविशिष्टधर्मिप्रतिपादकत्वमस्ति, तथापि प्रश्नरूपमिदम्, अप्रश्नरूपमप्यपेक्षितं लक्षणेऽतो नास्त्यतिव्याप्तिरिति शङ्कते—**अप्रश्नरूपमिति** । तथाप्याक्षे-

---

१ यस्य ज्ञातधूमसंबन्धस्य सपक्षस्य महानसाद्येकदेशिनोऽग्निसंबन्धो नियमाख्यो ज्ञातः तस्य यो धूमाख्य एकदेशः तस्य पर्वतादौ दर्शनात् तत्रैव ह्येकदेशान्तरेऽग्निबुद्धिरिति न्यायरत्नाकरे व्याख्या । अत्र पक्षे ज्ञातः संबन्धो यस्मिन्निति बहुव्रीहिः । २ ज्ञातः संबन्ध इति कर्मधारयः । एकदेशशब्दाभ्याञ्च संबन्धिनोर्हेतुसाध्ययोरभिधानम् । संबन्धिनोर्व्यासज्यवर्तमानत्वात्संबन्ध एकदेशी । एकदेशौ च संबन्धिनौ । ज्ञातस्य संबन्धस्य य एकदेशः संबन्धी धूमः तस्य दर्शनात्संबन्ध्यन्तरे बुद्धिरिति । ३ ज्ञातः संबन्धो यस्य लिङ्गलिङ्गिद्वयसमुदायस्य स तथा तस्यैकदेशः समुदायी धूमः तस्य दर्शनात् समुदाय्यन्तरे बुद्धिरिति । समुदायिवचनावेकदेशशब्दाविति । ४ त्रैरूप्यमुखेनैव प्रवृत्तमिति शेषः । ५ यत्किञ्चित्सिद्धान्तनिराकरणवाक्ये इत्यर्थः ।

न । आक्षेपवचनस्यापि प्रश्नं मन्वानं प्रति तद्रूपत्वात्, लक्षणवचनेपि व्यभिचाराच्च । नापि षष्ठः । परस्पराश्रयप्रसङ्गात् । उपनयानन्तरं प्रतिज्ञावचनं निगमनं सहेतुकं प्रतिज्ञावचनमिति वा [1]लक्षणम् । तथाच प्रतिज्ञासिद्धौ निगमनसिद्धिस्तत्सिद्धौ च तदन्यत्वविशेषितप्रतिज्ञासिद्धिरिति कथं न परस्पराश्रयः, तस्मान्न प्रतिज्ञालक्षणनिरुक्तिः । नापि हेतोः । तथाहि । किं लिङ्गवचनं हेतुरुत तृतीयापञ्चम्योरन्यतरविभक्त्यन्तं साधनत्वख्यापकं लिङ्गवचनं वा । नाद्यः । अस्ति लिङ्गमयं धूम इत्यादेरपि वचनस्य हेतुत्वप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । अन्यतरशब्देनैकस्य द्वयोर्वाभिधाने तल्लक्षणस्याव्याप्तेः । न तृतीयः । साधनशब्देन हेतुविवक्षायामात्माश्रयात् । तृतीयापञ्चम्योरन्यतरान्तार्थाभिधाने पूर्वोक्तदोषापत्तेः, लिङ्गविवक्षायां त्वेतल्लिङ्गमस्ति [2]वास्य लिङ्गमित्यादेरपि वचनस्य तथात्वापातात् । नाप्युदाहरणलक्षणं, दृष्टान्तानिरुक्तौ तद्वचनमुदाहरणमिति वक्तुमयुक्तत्वात् । तथाहि । किं लौकिकपरीक्षकाणां यत्र बुद्धिसाम्यं स दृष्टान्तः । किं वा निश्चितसाध्यसाधनवान् । नाद्यः । स्वर्गापूर्वदेवतादीनां लौकिकासंमतानामपि दृष्टान्तत्वात् । नापि द्वितीयः । निश्चितसाध्यसाधनाभाववतो वैधर्म्यदृष्टान्तत्वाभावप्रसङ्गात् । साध्यसाधनशब्दाभ्यां तदभावयोरपि संग्रहाददोष इति चेन्न । निश्चितत्वानिरुक्तेः । तथाहि । किं वादिनो निश्चय उत प्रतिवादिनः किं वा सर्वेषाम् । नाद्यः । साध्यधर्मिणोपि दृष्टान्तत्वप्रसङ्गात्, वादिनस्तत्र निश्चयसद्भावात् । न द्वितीयः । विकल्पासहत्वात् । किं निश्चयमात्रं किं वा-

---

पवचनेतिव्याप्तिरित्याह—**नाक्षेपेति** । ननु तस्य कथं हेत्वाकाङ्क्षाजनकत्वमिति, तत्राह—**प्रश्नं मन्वानं प्रतीति** । नचाभ्रान्तं प्रतीति विशेषणीयम् । भ्रान्तं प्रति प्रयुज्यमानप्रतिज्ञायामव्याप्तेः । **लक्षणवचन इति** । तत्रापि हेत्वाकाङ्क्षास्ति, लक्षणवचनमात्रादर्थासिद्धेरित्यर्थः । निगमनान्यत्वविशिष्टमिति पक्षं दूषयति—**नापि षष्ठ इति** । परस्पराश्रयमेवाह—**उपनयानन्तरमिति** । द्वितीयमप्यवयवं खण्डयति—**नापि हेतोरिति** । **लिङ्गवचनं हेतु**रिति लक्षणवचनस्य लिङ्गमस्तीत्यादिवचनेऽतिव्याप्तिमुक्त्वा द्वितीये दूषणमाह—**अन्यतरशब्देनेति** । साधनत्वख्यापकं लिङ्गवचनमिति [3]भासर्वज्ञाभिमततृतीयलक्षणे साधनशब्देन हेतुर्विवक्ष्यते तृतीयापञ्चम्योरन्यतरान्तार्थत्वं वा लिङ्गत्वं वा । आद्ये दूषणमाह—**साधनेति** । द्वितीये प्राह—**तृतीयेति** । तृतीये प्राह—**लिङ्गेति** । तृतीयमप्यवयवं खण्डयति—**नाप्युदाहरणलक्षणमिति** । तत्र सम्यग्दृष्टान्ताभिधानमुदाहरणमिति भूषणप्रभृतयो बभाषिरे, तत्र दृष्टान्तानिरुक्तौ तद्वचनमपि दुरुक्तीति दृष्टान्तलक्षणं विकल्प्य दूषयति—**किं लौकिकेत्यादिना** । **निश्चितेति** । निश्चिते साध्यसाधने यस्मिन्स दृष्टान्त इत्यर्थः । ननु साध्यसाधनशब्देन व्याप्यव्यापकावभिप्रेतौ, तथाच भाववदभावावपि व्याप्यव्यापकभूताविति वैधर्म्यदृष्टान्तोपि संगृहीत इति शङ्कते—**साध्येति** । शक्यमत्र वि[4]वक्षितुं भावविवक्षायां वैधर्म्योदाहरणाव्याप्तिः, अभावविवक्षायां साधर्म्योदाहरणाव्याप्तिरुभयविवक्षायामुभयाव्याप्तिरिति, तथाप्यतिस्फुटमिदमिति दूषणान्तरमाह—**निश्चितत्वेति** । वाद्यपेक्षया निश्चितसाध्यसाधनत्वं न दृष्टान्तः, पक्षस्यापि दृष्टान्तत्वप्रसङ्गात् । 'निश्चितौ हि वादं कुरुत' इति न्यायेन वादिनस्तत्रापि निश्चितसाध्यवत्त्वादित्याह—**नाद्यः । साध्यधर्मिणोऽपीति** । प्रतिवाद्यपेक्षया निश्चितसाध्यवत्त्वमिति द्वितीयपक्षे किं यदाक-

---

१ निगमनेत्यादिः । २ वाकारो भिन्नक्रमोऽपिशब्दोत्तरं द्रष्टव्यः । ३ भासर्वज्ञनामा कश्चन न्यायाचार्यः प्राचीन इति । ४ तथा किन्तु इति शेषः ।

नुमितिकालविशेषितो निश्चयः। आद्ये कालान्तरे निश्चितसाध्यसाधनवतोपि कालान्तरेऽन्यथाभूतस्य दृष्टान्तत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । कालस्य निश्चितसाध्यसाधनवतोपि दृष्टान्तत्वाभावप्रसङ्गात्काले कालविशेषितनिश्चयस्याभावात् । नापि तृतीयः । सर्वनिर्णयस्यासर्वज्ञेन निश्चेतुमशक्यत्वात् ।

यो यदा निश्चितसाध्यसाधनवान्स तदा दृष्टान्त इत्ययुक्तम् । यदा तदेति कालाभिधाने काले तदभावात्, यत्तच्छब्देन चानुगतरूपस्य तद्वतो वाभिधाने तयोरेव प्रत्येकमदृष्टान्तत्वापातात् । एवं दृष्टान्तानिरुक्तौ तत्प्रतिपादकं वचनमुदाहरणमित्ययुक्तम् । नाप्युपनयलक्षणम् । तथाहि । किं दृष्टान्तानन्तरं हेतुवचनमुपनयः, किंवा दृष्टान्ते प्रसिद्धाविनाभावस्य साधनस्य दृष्टान्तोपमानेन पक्षे व्याप्तिख्यापकं वचनं, व्याप्तस्य पक्षधर्मताप्रतिपादकं वा । नाद्यः । दृष्टान्तवचनानन्तरं धूमवत्त्वादित्यपि वचनस्योपनयत्वप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । दृष्टान्तवैधर्म्येण न तथाचायमधूमवानित्यादिवचनस्यानुपनयत्वप्रसङ्गात् । उपमानशब्देन च साधर्म्यवैधर्म्ययोरुभयोर्विवक्षितत्वेऽन्यतरवचनस्यानुपनयत्वप्रसङ्गः । दृष्टान्ताविनाभावलक्षणयोः पुरस्तान्निरस्तत्वाच्च । नापि तृतीयः । व्याप्तो धूमः पक्षेस्तीति वचनस्यापि तथात्वप्रसङ्गात्, व्याप्तिपक्षधर्मतयोश्च पुरैव निरासात् । नापि निगमनलक्षणम् । तत्किमुपनयानन्तरं प्रतिज्ञावचनमुत सहेतुकं प्रतिज्ञावचनम् । नाद्यः । उपनयानन्तरमग्निमान्पर्वत इत्येतावद्वचनस्यापि निगमनत्वप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । व्युत्क्रमोदितस्यापि तथात्वापातात्, प्रतिज्ञाहेत्वोश्च पुरैव निरासात् ।

दाचिन्निश्चितसाध्यवत्त्वमुत कालविशेषकथासमयादाविति विकल्प्य प्रथमं दूषयति—**कालान्तर इति**। तथासति कथाप्रवृत्तिसमये विप्रतिपन्नसाध्यस्यापि दृष्टान्तता स्यात्, यदाकदाचिदत्रापि निश्चयसंभवादित्यर्थः। द्वितीये तु कालस्य दृष्टान्तत्वं न स्यात्। नहि कालः कालविशेषे निश्चितसाध्यः, कालस्य कालान्तराभावादित्याह—**न द्वितीय इति**।

सर्वनिश्चयपक्षमसंभवेन दूषयित्वा पक्षान्तरं शङ्कते—**यो यदेति**। यो यदेत्यादिलक्षणे यदातदेत्यंशं दूषयित्वा यः स इत्यंशं दूषयति—**यत्तच्छब्देनेति**। अत्र किं यत्तच्छब्देन प्रत्येकं व्यावृत्ताः साध्यसाधनवन्तोऽभिधीयन्ते, किंवा कौचिदनुगतौ धर्मौ तयोश्च दृष्टान्तत्वमिति विवक्ष्यत, उत रूपवतः कस्यचित् । आद्येऽनुगतलक्षणाभावः। द्वितीये रूपिणस्तृतीये रूपयोर्दृष्टान्तत्वं न स्यादित्यर्थः। दृष्टान्तखण्डनस्योदाहरणखण्डनशेषतामाह—**एवमिति**। चतुर्थमवयवं खण्डयति—**नापीति** । **दृष्टान्तोपमानेनेति**। तथाचायमिति महानसाद्युपमानेनेत्यर्थः । **नापि द्वितीय इति** । द्विविधो ह्युपनयः, साधर्म्यवैधर्म्यभेदात्, तथा चायं धूमवानिति साधर्म्योपनयः, न तथायमधूमवानिति वैधर्म्योपनयः। तत्र वैधर्म्योपनये दृष्टान्तोपमानं नास्तीत्यव्याप्तिरित्यर्थः। **अथोपमानशब्देन** वैधर्म्यमपि विवक्षितं, तदैकैकाव्याप्तिरित्याह—**उपमानशब्देनेति**। दूषणान्तरमाह—**दृष्टान्तेति**। **व्याप्तो धूम इति**। व्याप्तस्य पक्षधर्मतां तदपि वचनं प्रतिपादयेदित्यर्थः। दूषणान्तरमाह—**व्याप्तीति**। पञ्चमावयवं खण्डयति—**नापीत्यादिना**। **अग्निमान्पर्वत इत्येतावदिति**। तस्मादित्येतदंशविधुरतयेत्यर्थः। **व्युत्क्रमेति**। यदा हि उपनयानन्तरमग्निमानयं तस्मादिति व्युत्क्रमेणोच्यते, तत्रापि प्रसक्तिः। नच तदपि निगमनमेव, विपर्यस्तवचनतया अप्राप्तकालत्वप्रसङ्गादित्यर्थः। दूषणान्तरमाह—**प्रतिज्ञेति**।

---

१ दृष्टान्तलक्षणेत्यर्थः।

किंच 'अनुमानाङ्गयोः सिद्धेर्व्याप्तिपक्षगतत्वयोः । उदाहृतेरुपनयात्पञ्चावयवता मुधा' ॥ २८ ॥ पञ्चावयववाक्यमपि न प्रयोजनवदवश्यमिति पश्यामः । साधनानुपयुक्तवचनस्याधिकनिग्रहत्वात् । तथाहि । वादिप्रतिवादिनोः पक्षप्रतिपक्षसमयबन्धस्वीकारसमनन्तरं प्रतिवादिनः किमत्र प्रमाणमिति प्रमाण एव जिज्ञासा, यावदङ्गविशिष्टं च प्रमाणं तावदेव वक्तव्यम्, अङ्गं च द्वयमेव व्याप्तिः पक्षधर्मता चेति, तच्चोभयमुदाहरणोपनयाभ्यामेवाभिहितमिति किमपरमवशिष्यते यदर्थमुपाददीत । ननु पक्षधर्मत्वं सपक्षसत्त्वं विपक्षाद्व्यावृत्तिरबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षत्वं चेति पञ्चरूपाणि हेतोरवश्यं वक्तव्यानि, अन्यथाऽसिद्धविरुद्धानैकान्तिकानध्यवसितकालात्ययापदिष्टप्रकरणसमानामनिरासे हेतोरसाधकत्वप्रसङ्गात् । तत्र यद्यपि व्याप्तिपक्षधर्मताप्रदर्शनेन रूपत्रयोपपादनादसिद्धविरुद्धानैकान्तिकानि परिहृतानि, तथापि बाधितविषयत्वसत्प्रतिपक्षत्वयोरवशिष्टयोर्निरासे कालात्ययापदिष्टप्रकरणसमयोर्हेत्वाभासयोः परिहाराय निगमनमपेक्षणीयमेव, स च तस्मा-

तदेवं दण्डकसूत्रस्थावयवानां लक्षणानि खण्डितानि, इदानीं यत्तेषां पञ्चत्वं तैराद्रियते "स एव परमो न्यायो यद्विप्रतिपन्नं प्रति पञ्चावयवं वाक्यमिति" वदद्भिः। सोप्ययुक्तः प्रमाणाभावात्तत्प्रयोजनस्य च द्वाभ्यामेव शक्यसंपादनत्वादित्याह—**किं चेत्यादिना**। व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोरनुमानाङ्गयोरुदाहृतेरुदाहरणात्, उपनयाच्च सिद्धेः। पञ्चावयवता, त्रित्वस्यापीदमुपलक्षणम्। मुधा वृथेति श्लोकयोजना। एतदेव विवृणोति—**पञ्चेति**। न केवलमनुपयोगः, निग्रहस्थानं च स्यात्। हेतूदाहरणाभ्यामधिकमधिकमिति हि सूत्रम्। हेतूदाहरणग्रहणस्य चोपलक्षणत्वादुपयुक्तापुनरुक्तकृतकार्याभिधानमिति[3] सूत्रार्थः संपद्यते, इतरथा निग्रहान्तरसंकरप्रसङ्गात्[4]। तदिह द्वाभ्यां सिद्धस्यैवान्येभ्योपि साधनेधिकं प्रसज्यत इत्याह—**अधिकनिग्रहत्वादिति**। एतदेवाकाङ्क्षाक्रमेणोपयुक्ताङ्गजातं विवेचयन्विशदयति—**तथाहीत्यादिना**। समयबन्धो नाम अपशब्दो वर्जनीयः एतावन्ति च निग्रहस्थानानि उद्भावनीयानीत्यादिरूपः। एतेनेत्यप्यपास्तं। यदाह लीलावतीकारः—अत्यन्तं बुभुत्सितसाध्यप्रतिपादनोपयोगित्वादित्यादि, भङ्गीसहस्रेणापि साधनानुपयुक्तवचनस्याधिकनिग्रहताया दुष्परिहरत्वादिति। यच्च न्यायवाचस्पतावुक्तं 'मनित्यं शब्दं बुभुत्समानाये'त्यादि, तदप्येतेनैव परिहृतम्। पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहबलेनैव प्रतिज्ञार्थस्य बुभुत्सितस्य लब्धत्वादिति। अधिकोपयोगं निगमनस्य दर्शयति पूर्ववादी—**नन्वित्यादिना**। पक्षे व्याप्यवर्तनं पक्षधर्मत्वं, संप्रतिपन्नसाध्यस्थलं सपक्षस्तत्र सर्वस्मिन्नेकदेशे वा हेतोर्वृत्तिः सपक्षे सत्त्वम्। साध्यात्यन्ताभाववान्विपक्षः ततः सर्वस्माद्व्यावर्तनं विपक्षाद्व्यावृत्तिः, तथाऽबाधितविषयत्वं विषयशब्देन हेतोर्विषयः साध्यमभिधीयते तस्मिन्मानान्तरेणाबाधिते प्रवर्तमानत्वं, तथा सन्विद्यमानः प्रतिपक्षो यस्यासौ सत्प्रतिपक्षस्तद्रहितत्वमसत्प्रतिपक्षत्वमित्येतानि पञ्चरूपाणि हेतौ वक्तव्यानीत्यर्थः। किमियं राजाज्ञा, नेत्याह—**अन्यथेति**। तथाहि। पक्षधर्मत्वाभावेऽनिश्चितपक्षवृत्तिरूपासिद्धिप्रसक्तिः, सपक्षे सत्त्वाभावे पक्षविपक्षयोरेव वर्तमानत्वरूपविरुद्धत्वप्रसक्तिः, विपक्षाद्व्यावृत्त्यभावे पक्षत्रयवृत्तित्वलक्षणसाधारणानैकान्तिकता स्यात्, एवमितरयोरप्यभावे प्रकरणसमतातीतकालत्वयोः प्रसक्तिरित्यर्थः। ननूदाहरणोपनयाभ्यां व्याप्तिपक्षधर्मत्वयोरुपपादनादपि भवत्येवासिद्ध्यादीनां निरासः, व्याप्तत्वपक्षधर्मत्वाभ्यामप्रतीतस्यैवासिद्ध्यादिमत्त्वाद्, व्याप्तिनिर्णयेन च विरुद्धत्वादीनां निरासादिति, तत्राह—**तत्र यद्यपीति**। तत्रोभयविधोदाहरणेनोभयविधव्याप्तेर्दर्शनाद्द्वितीयतृतीयरूपयोः सिद्धिरुपनयेन च पक्षधर्मतासिद्धिरिति विभागः। अनैकान्तिकग्रहणमनध्यवसितस्याप्युपलक्षणम्। तस्याप्यव्यभिचारविरहरूपत्वात्, सपक्षवृत्तिविपक्षव्यावृत्तिनिर्णये च तस्याप्यभावादिति। ननु निगमनवचनादपि कथं तयोर्निरासः, तत्राह—**सचेति**। तस्मादस्मिमाने-

१ अनध्यवसितपदेन संदिग्धो हेतुः। स च संदिग्धानैकान्तिक पर्यवसितः। अनध्यासितस्याव्यभिचारविरहरूपत्वात्। २ इदं निगमनान्वयि। ३ उपयुक्तपुनरुक्तकृतकार्याभिधानमिति पाठो भाति। ४ निग्रहान्तरत्वप्रसङ्गादिति पाठः शोभनः। ५ नञर्थस्य वृत्तित्वेऽन्वयः। ६ पक्षसपक्षविपक्षरूपेत्यादिः।

दयमग्निमानेव न पुनस्तस्मादन्यस्माद्वानग्निमानपीति निगमनेनावद्योत्यत इति चेन्मैवम् । पूर्वमेव हि सिद्धत्वादसंभवित्वाच्च । तथाहि । साधनसद्भावे साध्यसद्भावनियमलक्षणान्वयव्याप्तेः साध्याभावे साधनाभावलक्षणव्यतिरेकव्याप्तेश्चोदाहरणेनैव प्रदर्शितत्वेन कालात्ययापदिष्टस्यानैकान्तिकेन्तर्भूतस्य कृत एव परिहारः । बाधिते पक्षे वर्तमानो हेतुर्हि कालात्ययापदिष्टः, बाधश्च पक्षनिष्ठसाध्याभावनिश्चय एवेति निश्चितसाध्याभाववद्वृत्तिः कथमनैकान्तिको न स्यात् ।

ननु साध्याभावनिश्चयो बाधः, स च पृथग्दूषणम् अनैकान्तात्, निश्चिते साध्याभावे तद्वति वर्तमानोनैकान्तिकः, ततश्च पुरःस्फूर्तिकबाधेनैवोपहतो हेतुः कथमनैकान्तिकेन पुनरुपहन्येत, नहि मृतो मार्यत इति चेत् । हन्तैवं बाधवदेव विपक्षग्राहकप्रमाणमपि पृथक् दूषणं स्यात् । प्रमिते विपक्षे तदुपजीविनस्[1]तद्वृत्तेरनैकान्तिकत्वाङ्गीकारात् । व्याप्तिपक्षधर्म-

वेति हि निगमनरूपं, तत्र सिद्धे सत्यारम्भो निर्णयार्थं इति न्यायेन तस्मादेवाग्निमान्नान्यस्मादिति सिद्धसाधनताव्युदासस्तस्मादयमग्निमानेवेति न पुनरन्यस्मादनग्निमानपीति द्विविधोपि सत्प्रतिपक्षो निरस्तः । द्विविधो हि सत्प्रतिपक्षः स्वात्मना[2] परात्मना[3] चेति । आद्यो यथाऽनित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वात् । एवं नित्यः शब्द इत्यत्रापि । द्वितीयस्तु नित्यं मनो निरवयवद्रव्यत्वादाकाशवत् अनित्यं मनो मूर्तत्वाद्धटवदिति । इदमेव विरुद्धव्यभिचारीत्यभिधीयते । तथाग्निमानेवेत्यनग्निमत्त्वनिषेधाद्बाधोपि विध्वस्त इत्यवश्यमपेक्षणीयं निगमनमित्यर्थः । एवं समर्थितं निगमनोपयोगं दूषयति—**मैवमिति** । अन्यतः सिद्धिं विवृणोति—**तथाहीत्यादिना** । ननु यदि कालात्ययापदिष्टस्यानैकान्तिकेन्तर्भावः स्यात्तदा तन्निरसने निरासः, स एव तु कथमिति, तत्राह—**बाधित इति** । सद्धेतुनिरासाय बाधितग्रहणम् । ततः किमिति, तत्राह—**बाधश्चेति** । पक्षत्रयवृत्तिर्ह्यनैकान्तिकः, यथा नित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति । तदिहाग्निरनुष्णः पदार्थत्वादित्यत्र प्रत्यक्षसिद्धोष्णिमतया विपक्षतामापन्नेऽग्नौ पक्षे सपक्षे च घटादिषु वर्तमानः कथमनैकान्तिकानन्तर्भूतः स्यात्कथंतरां तन्निवर्तकोदाहरणेन न निवृत्तिः कथंतमां च न तन्निवर्तकतया निगमनस्य सार्थक्यमिति भावः ।

बाधस्यानैकान्तिकाद्बहिर्भावमाह पूर्ववादी—**नन्विति** । बाधिते पक्षे वर्तमानो हेतुः कालात्ययापदिष्टः, तथाच बाधमुपजीव्य तद्विपक्षत्वनिर्णयानन्तरमनैकान्तिकत्वप्रतीतिः । तथाचोपजीव्यमेव निग्रहस्थानम् । प्रथमोद्भाव्यत्वात् । न चरमोद्भाव्यम् । इतरथा निग्रहस्थानानां संकरापत्तेरित्यर्थः । तदेतदतिप्रसङ्गेन दूषयति—**हन्तैवमिति** । तत्साध्याभावज्ञापनं नाम विपक्षत्वज्ञापनमेव, तथाच बाधोपि दूषणमिति, किमुक्तं भवति, विपक्षग्राहकं प्रमाणमपि भवति दूषणमिति, तथाच प्रसिद्धानैकान्तिकस्थले विपक्षग्राहकं प्रमाणमेव किमिति निग्रहस्थानं न स्यात्, अस्ति हि तस्यापि तेनोपजीव्यत्वमिति भावः । ननु यद्यपि बाधे विपक्षत्वज्ञानमप्यस्ति, तथापि न तेना[4]कारेण दूषणत्वं, येनातिप्रसक्तिः स्यात्, किंत्वनुमित्सितस्थले तदभावबोधकतया, तदेव ह्यनुमानप्रयोजनं यदनुमित्सार्थसिद्धिस्तथा च तामेवापहरतो नाङ्गवैकल्यान्तर्भावेण दूषणत्वमपि तु शिरश्छेदनमिव स्वातन्त्र्येणेति, तत्राह—**व्याप्तिपक्षधर्मतेति** । अयं भावः । न तावद्बाधसहस्रेणापि स्वभावव्याप्तिका[5]विनाभाववति हेतौ जीवति साध्यमपहर्तुं शक्यम् । स्वभावव्याप्त्यपहारे पदा[6]र्थत्वादिति हेतोरेवापहारप्रसङ्गात् । तस्मादनेन बाधेनापि निरुपाधिकसंबन्धाभाव एव बोधनीयः । एतमर्थमभिप्रेत्याहुः—'बाधेन चोपाधिरुन्नीयते तथा चेति न कश्चिदन्यै[7]र्विशेष'इति । तथाच व्याप्त्यपहारेण दू[8]षणत्वान्नानैकान्तिकाद्भेदः । न

१ विपक्षग्राहकप्रमाणं तत्पदार्थः । २ यत्र साध्यतदभावयोरेक एव हेतुः । ३ यत्र साध्यतदभावयोः सिषाधयिषितयोर्हेतुद्वयम् । ४ विपक्षत्वज्ञानत्वेन रूपेण दूषणत्वं नेत्यर्थः । यदि तेन रूपेण दूषणत्वं स्यात् तदाऽनुमित्सितस्थलविशेषाविषयकतत्त्वज्ञानस्यापि दूषणत्वं स्यात् इति भावः । ५ व्याप्तिकान्तेन अविनाभाववतः कर्मधारयः । ६ अग्निपक्षकानुष्णत्वसाध्यकस्येतिशेषः । ७ व्यभिचारादिना चोपाधिरुन्नीयते इति उपाध्युन्नायकत्वे बाधव्यभिचारयोर्न कश्चिद्विशेष इत्यर्थः । ८ बाधस्येति शेषः ।

ताप्रहारेणैव च सर्वदूषणजातस्य दूषणता, अन्यथा सिद्धसाधनताया अपि पृथग्दूषणत्वप्रसङ्गात् । सा हि सिद्धस्य साध्यत्वाभावेन पक्षत्वप्रच्युत्या दूषणमुपेयते तथा बाधोपीति, अबाधितविषयत्वस्य दुर्निरूपत्वाच्च । पक्षे विषयापहारलक्षणबाधस्य प्रमितौ तदभावस्य वक्तुमशक्यत्वात्, अप्रमितौ चाप्रमितप्रतियोगितया तदभावस्यासिद्धेः । तदुक्तमभियुक्तैः—'बाधश्च पक्षे विषयापहारो यद्यस्ति नाबाधितताऽत्र सिद्धा । नोचेदसिद्धप्रतियोगिकत्वाद्[1]तस्य सिद्धिर्न कथंचन स्या'दिति । सत्प्रतिपक्ष[2]प्रकरणसमावप्यसंभविनावेव, निरुपा[3]धेस्त्वनुमानद्वयस्यैकत्रासंभवित्वात्, संभवे वा वस्तुनो द्वैरूप्या[4]पत्तेः । प्रकरणसमेपि वस्तुनो द्वैरूप्यापत्तिरेव । पक्षविपक्षयोर्व्याप्तिग्राहकप्रमाणसद्भावात् । अन्यतरग्राहकप्रमाणाभावे च तत एव व्याप्तिभङ्गात् ।

किंच नित्यः शब्दोऽनित्यः शब्दो वा, पक्षयोरन्यतरत्वात्सपक्षवदित्येवंरूपोऽसाविष्यते तत्र चार्थभेदान्न पक्षप्रतिपक्षयोरेकरूपो हेतुः । नित्यत्वप्रतिज्ञायां नित्यस्यानित्यत्वप्रतिज्ञा-

---

चासिद्धा[5]वन्तर्भावः । व्याप्त्यपहारिलिङ्गत्वाभावात्तस्य[6], व्याप्त्यपहाररूपा ह्यसौ येयमसिद्धिः । उक्तं च लीलावतीकारेण—'सर्वोपसंहारप्रवृत्त[7]बाह्याभ्यन्तरनियमस्यानुमानसहायत्वात्तद्देशप्रवृत्तेर्विपरीतपरिच्छेदस्य बाधस्य व्यभिचारत्वात्स च व्यभिचारो बहिरन्तश्चेति सव्यभिचारदे[8]हान्तर्भूतत्वादिति । अथवा—'प्रतिज्ञादोषमेवाहुः केचित् प्रत्यक्षबाधन'मिति वार्तिककारमतेन प्रतिज्ञादोषतैवास्यास्तु नानैकान्तिकतेत्याशङ्क्य तथाप्यपक्षधर्मतयास्यासिद्धावेवान्तर्भावः, न पृथग्दूषणतेत्याह—**व्याप्तीति** । एवमनङ्गीकारे चातिप्रसक्तिमाह—**अन्यथेति** । तस्यापि पक्षत्वप्रच्यावकत्वसाम्यादित्याह—**सा हीति** । अतस्तस्य यथा तथाविधस्याप्याश्रयासिद्धिलक्षणासिद्धावेवान्तर्भाव एवमस्याप्यनैकान्तिकान्तर्भावः । इयांस्तु विशेषस्तस्य पक्षमात्रापहारकत्वादसिद्ध्यन्तर्भावः, अस्य व्याप्त्यपहारकत्वादनैकान्तिकान्तर्भाव इति । असंभवित्वाच्चेत्येतद्विवृणोति—**अबाधितेति** । प्रतियोगिप्रमिताप्रमितौ च नेदं संभवतीत्यर्थः । एतदेव वृद्धवचनेन द्रढयति—**तदुक्तमिति** । असत्प्रतिपक्षत्वस्यापि दुर्निरूपतां दर्शयितुं प्रतियोगिनो दुर्निरूपतामाह—**सत्प्रतिपक्षेति** । स्वात्मना सत्प्रतिपक्षः प्रकरणसम इति विवक्षितस्तत्र हि नित्यत्वानित्यत्वग्राहकमनुमान[9]द्वयं निरुपाधिकं सोपाधिकं वा । आद्ये प्राह—**निरुपाधेरिति** । कथमिति न संभवति, तत्राह—**संभवे वेति** । स्वाभाविक[10]संबन्धव्यापकापहारे हेतोः स्वभावपरित्यागप्रसङ्गात् । तदेवं मनो नित्यमनित्यं च स्यात्, न चैतत्संभवति, धर्म्येव भिद्येतेत्यर्थः । प्रकरणसमे उभयत्र व्याप्तिरस्ति न वा । प्रथमे पूर्वोक्तदूषणमतिदिशति—**प्रकरणसमेपीति** । उत्तरस्मिन्दूषणमाह—**अन्यतरेति** । [11]एतेन सत्प्रतिपक्षे द्वितीयविकल्पोपि निरस्तः । एतेन हेत्वाभा[12]सान्तरान्तर्भावोपि वेदितव्यः ।

यच्च प्रकरणसमस्य लक्षणं तैरुच्यते, स्वपरपक्षसिद्धौ त्रि[13]रूपो हेतुरेकः प्रकरणसम इति, तदप्यसिद्धमित्याह—**किंचेति** । अर्थभेदमेव दर्शयति—**नित्यत्वेति** । नित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वादित्यत्र हि शब्दनि-

---

१ अबाधितत्वस्य । २ साध्यतदभावयोः साधकं यत्र हेतुद्वयं तत्र परस्परं सत्प्रतिपक्षता । तथाविधो हेतुरेक एव प्रकरणसम इति भावः । ३ सोपाधिकत्वे तयोर्व्याप्यत्वासिद्धान्तर्भावं मत्वाह निरुपाधेस्त्विति । अनुमानद्वयस्य । हेतुद्वयस्येत्यर्थः । ४ द्वैरूप्यं भेदः । ५ ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ स्वरूपासिद्धिरेवास्तु, न तु बाध इति शङ्कितुराशयः । ६ बाधितस्येत्यर्थः । ७ सर्वोपसंहारेण प्रवृत्तो यो बाह्याभ्यन्तरपदार्थविषयको नियमस्तस्यानुमितौ सहायत्वाद् यत्र देशेऽनुमितस्सा तद्देशे प्रवृत्तिर्यस्य तद्रूपस्य विपरीतनिर्णयस्य बाधस्य व्यभिचारत्वात्सच व्यभिचारो बाह्याभ्यन्तरपदार्थविषयकत्वेन द्विधेतियोजना । ८ बाधस्येति शेषः । ९ एकस्यापि हेतोः साध्यतदभावसाधकत्वेन भेदमभिप्रेत्येदम् । १० स्वाभाविकः संबन्धो यस्य व्यापकस्येति बहुव्रीहिः । हेतोः स्वव्यापकाभाववद् वृत्तित्वे इति फलितार्थः । ११ एतेनेति द्वयस्यापि सोपाधिकत्वे व्याप्तिभङ्गापादनेनेत्यर्थः । १२ सत्प्रतिपक्षस्य व्यभिचाराद्यन्तर्भाव इत्यर्थः । १३ त्रीणि रूपाणि पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वाबाधितविषयत्वानि यस्येति बहुव्रीहिः ।

यामनित्यस्य सपक्षशब्देनाभिधानात् । शब्दसाम्यमात्रेण च हेतोरेकरूपत्वे गोशब्दवाच्यत्वाद्वागादीनामपि विषाणित्वानुमा प्रसज्येत । तदेवं व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यामेव सकलहेत्वाभासनिरासे नावयवान्तरकृत्यमस्तीति पश्यामः, तेन पञ्चावयववाक्यं परार्थानुमानमिति प्रत्युक्तम् ।

उपमानलक्षणमपि दुर्घटं, तथाहि—नगरानुभूतचरगोपिण्डस्य वनमुपेयुषः साक्षाद्गवयमीक्षमाणस्यानेन सदृशी मदीया गौरिति प्रत्यक्षदृष्टगवयसादृश्यविशिष्टासन्निकृष्टगोपिण्डग्रहणमुपमानमिति मीमांसकाः । नचेदं स्मरणं, पुरा गोपिण्डमात्रानुभवेऽपि प्रतियोगिगवयाद्यनवगतत्वेन तत्सादृश्यविशिष्टतयाननुभवात् । नाप्यनुमानम् । तद्व्याप्तलिङ्गाभावात् । नापि शाब्दम् । अन्तरेणापि शब्दव्यवहारमुपपत्तेः । मैवम् । 'भूयोवयवसामान्यं सादृश्यं यच्च गोगतम् । विज्ञातमविकल्पेन प्रत्यभिज्ञायते यतः' ॥ ३० ॥

त्यान्यतरत्वादिति हेत्वर्थः । तथाऽनित्यः शब्दः पक्षसपक्षयोरन्यतरत्वादित्यत्र शब्दानित्यान्यतरत्वादित्यर्थः । तथाच नोभयत्रानुगतः कश्चिदेको हेतुरस्तीत्यसिद्धिर्लक्षणस्येत्यर्थः । ननु पक्षत्वसपक्षत्वे कौचन धर्मौ, तदधिकरणे च पक्षसपक्षौ, तयोरन्यतरत्वं च हेतुः, अन्यतरत्वं च तदुभयान्योन्याभावानधिकरणत्वं, तथाच कथमननुगतिः, तत्राह—**शब्दसाम्यमात्रेण चेति** । अयं भावः—न तावदेवंविधौ भावाभावयोरन्तर्भूतौ शक्यनिरूपणौ सकलभाववृत्तित्वेन षट्पदार्थबहिर्भावेन भावानन्तर्भावात्, निष्प्रतियोगिकत्वेनानिषेधात्मकत्वाच्चाभावानन्तर्भावात्, निष्प्रतियोगिकमभावमिच्छतो दत्तचरमुत्तरम् । अन्यतरत्वनिरुक्तिश्च खण्डितचरी । नच तद्[2]धर्मसिद्धावपि तस्य हेतुता । अनित्यत्वप्रतिज्ञायामाकाशादावपि तद्भावेनानैकान्त्यात् । एवमितरत्रापीति । तस्मात्तत्तद्वस्तुविशेषवाचका एवैते शब्दा इति मन्तव्यम् । तथाचात्र यद्यनुगतिः स्यात्, परं शब्दमात्रेणैव सा चातिप्रसङ्गिनी । पशुत्वेन शशादीनामपि विषाणित्वानुमानापातात्, गोत्वेन च वागादीनामपीति, नैर[3]र्थक्यसमर्थनमुपसंहरति—**तदेवमिति** । अत्र च पक्षखण्डनेन च साध्यखण्डनेन चोपाधिखण्डनेन च व्याप्तिखण्डनेन चासिद्धविरुद्धानैकान्तिकप्रकरणसमाः खण्डिताः । बाधखण्डनेन च कालातीतः खण्डित इति वेदितव्यम् । अवयवखण्डनस्यानुमानखण्डनोपयोगमाह—**तेन पञ्चेति** ।

क्रमप्राप्तमुपमानं खण्डयति—**उपमानलक्षणमपीति** । तत्र सदृशदर्शनादसन्निकृष्टार्थज्ञानमुपमानमिति मीमांसकानामुपमानलक्षणं, तत्सोपपादनमनुवदति—**तथाहीत्यादिना** । उपेयुषः प्राप्तस्येत्यर्थः । **प्रत्यक्षदृष्टेति** । प्रत्यक्षदृष्टो यो गवयस्तत्सादृश्यविशिष्टतयाऽसन्निकृष्टस्य प्रमाणान्तरेणानधिगतस्य नगरगतगोपिण्डस्य ग्रहणमिति योजना । अत्र च गवयगतगोसादृश्यज्ञानस्य प्रतियोगिगोपिण्डज्ञानसापेक्षत्वादुक्तमनुभूतचरगोपिण्डस्येति । युगपत्प्रत्यक्षावगतगोगवयस्थलव्यवच्छेदायासन्निकृष्टपदम् । ननु नगर एव यदा गोपिण्डोऽनुभूयते, तदा गवयसादृश्यविशिष्टतयाऽनुभूत एव सः, गवयसादृश्यस्य गोगतस्येन्द्रियसन्निकृष्टतयाऽनुभवितुं शक्यत्वात्, अतोऽरण्यस्थस्य तत्र स्मृतिरेव परमुदेति, न प्रमितिरिति, न तत्करणं किंचित्प्रमाणमतिरिक्तमस्ति तत्राह—**न चेदमिति** । यद्यपि सादृश्यमस्ति गोपिण्डे, तथापि प्रतियोगिज्ञानाधीनतया प्रतियोग्यनवगमेन पूर्वं नानुभूयते, तेन न स्मृतिरित्यर्थः । अथानुमानमेवेदं किं न स्यादित्यत्राह—**नाप्यनुमानमिति** । न तावत्सा गौरनेन सदृशी अस्य तत्सदृशत्वादिति शक्यानुमानम् । तस्य व्यधिकरणत्वात्, नापि गोत्वात्संप्रतिपन्नवदित्यनुमानं, गवान्तरे गवय[4]ग्रहणव्यतिरेकेण सादृश्याग्रहणादिति भावः । **अन्तरेणापीति** । न ह्यरण्यगतदशायामस्ति कश्चिदुपदेष्टेत्यर्थः । एवं समर्थितमुपमानं दूषयति—**मैवमिति** । भूयोवयवानां यानि सामान्यानि खुरत्वकर्णत्वादीनि तानि गोगवयावयवेषु वर्तमानानि गोगवययोः सादृश्यं द्रव्यादिचतुष्टयतत्त्व-

---

१ सादृश्येत्यादिः । २ अत्राग्रे च तत्पदार्थोऽन्यतरत्वम् । ३ पञ्चावयवेत्यादिः । ४ गवयग्रहणं विना गवान्तरे तत्सादृश्याग्रहणादित्यर्थः ।

न तावत्तौतान्तिकमते सादृश्यमस्ति पदार्थान्तरं किंतु भूयोवयवसामान्ययोग एव । तदुक्तं —'सादृश्यस्य च वस्तुत्वं न शक्यमपबाधितुम् । भूयोवयवसामान्ययोगो जात्यन्तरस्य त'दिति । तच्च बुद्ध्यनारूढेपि प्रतियोगिनि गोत्ववन्निर्विकल्पकेनाकलितं पुनर्गवयस्य प्रतियोगिनो दर्शने परामृश्यते सविकल्पकेन, तत्किमपरमवशिष्यते यत्रोपमानमिष्येत । ननु निर्विकल्पकेनापि न सादृश्यमनुभूतं सविकल्पकवत्तस्यापि तदाकलने प्रतियोगिसापेक्षत्वादिति चेन्न । हस्तवितस्त्या[1]दिवत्कर्णखुरादिसामान्यस्य स्वरूपावधारणे प्रतियोगिनिरपेक्षत्वात् । अन्यथा भेदस्यापि निर्विकल्पकेनाकलनाभिनिवेशो भवतां प्रलीयेत ।

ये तु प्रतिजानते । सादृश्यं नाम पदार्थान्तरं, तद्धि न द्रव्यं, गुणवृत्तित्वात्, अत एव न गुणोऽपि, नापि कर्म, नापि सामान्यादित्रयम् । तत्रापि वृत्तेः । नापि शक्तिः, शक्तेरप्रत्यक्षत्वात्प्रत्यक्षत्वाच्च सादृश्यस्य । नापि संख्या । संख्यावृत्तित्वात्, इदमेकत्वमेकत्वा-

---

वादिनो भाट्टस्य तादृशसादृश्यमाश्रयग्रहणेन योग्यतया च पूर्वमेव गवि गृहीतम्, इयांस्तु विशेषः, पूर्वमनेन सदृशीति प्रतियोगिवैशिष्ट्यव्यतिरेकेण निर्विकल्पकमनुभूतमिदानीं तु सविकल्पतया प्रत्यभिज्ञा जायते यतोऽतो न पृथक्प्रमाणमिति श्लोकयोजना । श्लोकं विवृणोति—**न तावदित्यादिना** । तौ[2]तान्तिकाः कौमारिलाः । प्राभाकरमते हि सादृश्यं द्रव्याद्यतिरिक्तमिति तौतान्तिकग्रहणम् । **पदार्थान्तरमिति** । सामान्यपदार्थादतिरिक्तमित्यर्थः । अत्रैव वार्तिकसंमतिमाह—**तदुक्तमिति** । गवयात्सकाशाज्जात्यन्तरस्य गोपदार्थस्य गवयगतभूयोवयवसामान्यैर्योगः सादृश्यमतस्तस्य वस्तुत्वमपबाधितुमशक्यं भाट्टमतानुसारिभिरिति योजना । ततः किमिति, तत्राह—**तच्चेति** । तदुक्तं तत्त्वकौमुदीकारेण—'नह्यन्यद्गवि सादृश्यमन्यच्च गवये, भूयः सामान्ययोगो जात्यन्तरवर्ती जात्यन्तरे सादृश्यमुच्यते, सामान्ययोगश्चैकः, स चेद्गवये प्रत्यक्षो गव्यपि तथेति नोपमानस्य प्रमेयान्तरमस्ती'ति । ननु यद्यपि भावरूपत्वान्निर्विकल्पकवेद्यत्वमस्ति, तथापि सप्रतियोगिक एव निर्विकल्पकेनापि गृह्यते, प्रतियोगिसापेक्षस्य निर्विकल्पके सविकल्पके वा स्वभावापरित्यागात्, नच प्रतियोगी पूर्वमुपलब्धः, तेन निर्विकल्पकेनाप्यननुभूतमेवेति शङ्कते—**नन्विति** । यथा हस्तवितस्त्यादिरस्मादयं दीर्घ इति व्यवहारे प्रतियोगिसापेक्षग्रहणेपि न स्वरूपमात्रग्रहणे प्रतियोगिनमपेक्षते एवमत्रापीति परिहरति—**न हस्तेति** । अतश्चैतदङ्गीकर्तव्यमितरथा भेदस्यापि सप्रतियोगिकतया निर्विकल्पकवेद्यत्वाभावप्रसङ्गात् । स्वीकृतं च तत् "निर्विकल्पकबोधेपि द्व्या[3]त्मकस्यापि वस्तुनः ग्रहणमिति" वदद्भिरित्यभिसंधायाह—**अन्यथा भेदस्यापीति** ।

एवं भाट्टपक्षे दूषणमुक्त्वा प्राभाकरमतमुत्थापयति दूषयितुम्—**ये तु प्रतिजानत इत्यादिना** । द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायशक्तिसंख्याऽपूर्वसादृश्यात्मका हि पदार्थास्तैः परिगणितास्तत्र सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वं परिशेषतः साधयामास शालिकानाथः प्रमाणपारायणे—'विष[4]योऽस्य वित्तिसिद्धो भिन्नो द्रव्यादिभावेभ्य'इत्यादिना, तदनुवदति—**तद्धीति** । **गुणवृत्तित्वादिति** । केतकीगन्धसदृशः सर्पगन्ध इत्यादावित्यर्थः । **अत एव** गुणवृत्तित्वादेव । अगुणा हि गुणा इत्यर्थः । नापि कर्म गुणवृत्तित्वात्कर्मवृत्तित्वाच्चेति द्रष्टव्यम् । **तत्रापीति** । सामान्यादिष्वपीत्यर्थः । अस्तु तर्हि शक्त्यन्तर्भावः, तत्राह—**नापि शक्तिरिति** । संख्यावृत्तितामेव दर्शयति—**इदमेकत्वमिति** । अ[5]पूर्वत्वं तु चोदनालक्षणत्वाभावादतिदूरनिरस्तमिति

---

१ साधर्म्ये दृष्टान्तः । २ तुता "पूर्वं तु नोक्तमधुनापि नोच्यते" इति भाष्यगतस्तुशब्दोऽन्ते मध्ये विचार्यत्वेन वर्तते यस्य शास्त्रस्य तत्तुतान्तं शास्त्रं तदस्ति कर्तृत्वेन यस्यासौ तुतान्तिको भट्टस्तस्येमे शिष्यास्तौतान्तिका इति भावः । ३ द्व्यात्मकत्वं च भेदसादृश्यादीनां प्रतियोगिस्वरूपं स्वस्वरूपं चादाय । ४ अस्योपमानप्रमाणस्य विषयः सादृश्यं वित्तिसिद्धोऽनुभवगम्यो द्रव्यादिभावेभ्यश्च भिन्न इति योजना । ५ धर्मरूपत्वमित्यर्थः ।

न्तरसदृशमिदं च द्वित्वं द्वित्वान्तरसदृशमिति तत्रापि व्यवहारात् । तच्च सविकल्पकैकवेद्यम्, इदमनेन सदृशमिति प्रतियोगिघटितस्यैव व्यवहारनियमदर्शनादिति । मैवम् । विकल्पासहत्वात् । तत्किं स्पर्शवदुत न । आद्ये द्रव्यत्वम् । द्वितीये एकवृत्तित्वे गुणकर्मविशेषाणामन्यतमत्वम् । अनेकवृत्तित्वे तु सामान्यसमवाययोरन्यतरत्वापत्तिः । एतेन[1] पदार्थान्तरत्वं संख्याया अपि प्रत्याख्येयम् ।

यत्पुनः षट्पदार्थान्तर्भावे सामान्यादिवृत्तित्वं न स्यादिति । तत्र ब्रूमः । किमिदं प्रसङ्गमात्रमुत विपर्ययपर्यवसायितया[2] प्रमाणमेव । नाद्यः । तर्कमात्रस्यासाधकत्वात्[3] । न द्वितीयः । सामान्यमेव सादृश्यमिति वादिनं प्रति सामान्यवृत्तित्वस्यासिद्धेः । ननु गवयत्वमिव गोत्वमित्यनुभवादेव सादृश्यस्य सामान्यवृत्तिता सिद्धेति चेत्, किमनुभवादेव सिद्धिरुताबाधितात् । नाद्यः । गगननीलिमादेरपि सिद्धिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । प्रतिवादिनं प्रत्यबाधासिद्धेः । किंच यत्र सौवर्णकर्णाभरणया सौवर्णकर्णाभरणासदृशीत्युपमीयते, तत्र द्रव्यं सादृश्यं, नच तद्गुणवृत्ति, तथा रसः पनसशर्करयोः सादृश्यं, तस्य च द्रव्यवृत्तित्वेन गुणवृत्तित्वादित्यसिद्धो हेतुः । यत्र च हंसगमनेन हंसगमनमुपमीयते[5] तत्र

भावः । ननु भवतु पदार्थान्तरं तथापि पूर्वमेव गृहीतत्वात्[4]प्रत्यभिज्ञान्तर्भावे किमुक्तमुत्तरमिति, तत्राह—**तच्च सविकल्पकेति** । तत्र, परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिरिति न्यायेन षट्स्वेव सादृश्यमन्तर्भावयन्पदार्थान्तरतां दूषयति—**मैवमित्यादिना** । अत्र तावदाश्रिततया प्रतीतेर्न नित्यद्रव्यमिति स्थिते विकल्पयति—**तत्किं स्पर्शवदित्यादिना । द्रव्यत्वमिति ।** गुणादीनां निर्गुणत्वादित्यर्थः । स्पर्शरहितत्वेपि किमेकवृत्ति किं वानेकवृत्ति । प्रथमे प्राह—**गुणकर्मेति** । यद्यपि संयोगादेरनेकवृत्तित्वमस्ति तथाप्येकवृत्तिगुणाद्यन्यतमादावतिव्याप्तेर्न व्यभिचार इति भावः । द्वितीये दूषणमाह—**अनेकेति** । एतच्च नित्यत्वे, अनित्यत्वे तु द्वित्वादिगुणविशेषत्वापत्तिरपि द्रष्टव्या । नन्वस्पर्शवत्त्वे सत्येकवृत्तित्वमनेकवृत्तित्वं च न गुणादिपञ्चकव्याप्तं, संख्यायां व्यभिचारादित्यत्राह—**एतेनेति** ।

एवं षट्स्वेवान्तर्भावमुक्त्वा यत्तेनानन्तर्भावे कारणमुक्तं तद्दूषयति—**यत्पुनरिति । न द्वितीय इति ।** विप्रतिपन्नं सामान्याद्यनन्तर्भूतं सामान्यादिवृत्तित्वादिति हि विपर्ययपर्यवसायि प्रमाणं, तत्र चासिद्धो हेतुः । सामान्यवादिनानङ्गीकारादित्यर्थः । वृत्तिमनुभवेन[11] साधयति पूर्ववादी—**ननु गवयत्वमिवेति** । किं प्रतीतिमात्रं वृत्तिसाधकमबाधितप्रतीतिर्वा । नाद्यः । अतिप्रसङ्गादिति दूषयित्वा द्वितीयं दूषयति—**प्रतिवादिनं प्रतीति** । एवं सामान्याद्यनन्तर्भावे हेतुमुद्धृत्य द्रव्यादित्रयानन्तर्भावे हेतुं गुणवृत्तित्वमप्यसिद्धयति—**किंचेत्यादिना । हंसगमनेनेति ।** 'हंसीव गच्छति चारुहासिनी'त्यादौ हंसगमनेन हेतुना हंसगमना हंसीत्युपमीयते यत्रेत्यर्थः । हंसगमनेन पुरुषेणेत्यन्ये । द्रव्यगुणकर्मणामेव तत्र तत्र सादृश्यव्यवहारहेतुत्वात्तेषां च द्रव्यवृत्तित्वेन गुणवृत्तित्वासिद्धिरिति खण्डलकार्थः । किंचास्तित्वव्यवहारहेतौ प्राभाकराणामस्तित्वेप्ययं प्रसङ्गः[12] समानः । तस्य भवदभिमतसर्वपदार्थवृत्तित्वात् । अथेतरान्तर्भूतस्यैव तस्य तथा व्यवहारहेतुत्वं, तत्सादृश्येपि समानमित्यपि द्रष्टव्यम् । इदानीमभावप्रतिबन्द्या वस्तुत्वमेव सादृश्यस्य नास्त्यतोपि पदार्था-

---

१ सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वप्रत्याख्यानप्रकारेणेत्यर्थः । २ षट्पदार्थानन्तर्भावसाधकं प्रमाणमिति फलितार्थः । ३ प्रमाणासहकृततर्कस्येत्यर्थः । ४ कयाचिस्त्रियेति शेषः । ५ हंसगमना उपमीयते इति पाठः साधु । ६ सादृश्यस्येतिशेषः । ७ उपमितेरितिशेषः । ८ प्रकारान्तरेषु कल्प्यमानेष्विति शेषः । ९ संयोगादिरूपगुणे एकवृत्तित्वस्येति शेषः । १० प्रभाकरमते संख्यायाः पदार्थान्तरत्वात् इति भावः । ११ स्थितिमित्यर्थः । १२ अस्तित्वं सर्वपदार्थानन्तर्भूतं सर्वपदार्थवृत्तित्वादित्ययं प्रसङ्ग इत्यर्थः ।

कर्मैव सादृश्यमिति तत्रापि हेतोरसिद्धिः । किंच दृश्ये प्रतियोगिनि धर्मिस्वरूपग्रहणमेवाभावव्यवहारनिदानमिच्छन्किं नेच्छसि अधिगतविषयस्य गोस्वरूपावधारणमेव सादृश्यव्यवहार[1]कारणमिति । भवतु वा यत्किंचित्सादृश्यं, तथापि गोपिण्डस्य तद्विशिष्टताप्रतीतिरनुमानमेव किं न स्यात्, सा गौर्गवयसदृशी गोत्वात् गवयेन सहोपलभ्यमानगवान्तरवदिति प्रयोगोपपत्तेः । गवयोपलम्भसहकालमप्रमीयमाणगवान्तरस्य गवयसदृशी गौरित्यव[2]गतिरूपमिति चेन्मैवम् । अर्थापत्तेरेव तत्रापि प्रामाण्योपपत्तेः । गवयनिष्ठगोसादृश्यस्य परिदृश्यमानस्य गोगवयसादृश्यव्यतिरेकेणानुपपत्तेः । नच गवयनिष्ठं गोसादृश्यमप्रत्यक्षमप्रत्यक्षत्वात्प्रतियोगिनो गोरिति वाच्यम् । स्मर्यमाणेपि प्रतियोगिनि धर्मिग्रहणादेव सादृश्यस्य भेदवत्प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । सादृश्यज्ञानकरणमुपमानमित्यभ्युपगच्छता च सादृश्यप्रतीतेरवश्याभ्युपेयत्वात् ।

तथाचार्थापत्त्यैव तत्प्रतीत्युपपत्तेः कृतमुपमानेन, अन्यथा वैधर्म्यप्रतीतेरपि प्र[3]माणान्तरत्वप्रसङ्गः । तथाहि । यत्र परोक्षादपरोक्षे भवति वैधर्म्यावगतिस्तस्मादयमन्यथेति, भवति एतस्मादन्यथा स इत्यपि मतिः, सापि प्रमाणान्तरं स्यात् । सार्थापत्तिरिति चेत्प्रकृतेपि समानम् । यथोदितमुदयनेन—'साधर्म्यमिव वैधर्म्यं मानमेवं प्रसज्जते । अर्थापत्तिरसौ व्यक्तमिति चेत्प्रकृते न किं'मिति ।

न्तरत्वं दूरापेतमित्याह—**किंचेति** । विषयो गवयः । इदानीं सादृश्यमुपेक्ष्य तत्प्रमितिकरणस्य प्रमाणान्तरत्वं दूषयति—**भवतु वेति** । इदं च पूर्वोक्तप्रत्यभिज्ञानान्तर्भावमङ्गीकृत्याधिकमभिधीयते, न त्वव्याप्तिमभिप्रेत्य । ननु नास्त्यत्र लिङ्गमित्युक्तं, तत्राह—**सा गौरिति** । गवयसंनिधावुपलब्धगोपिण्डे प्रत्यक्षेण शक्या गोत्वस्य गवयसादृश्येन व्याप्तिर्ग्रहीतुमिति भावः । तथाप्यनुपलब्धगोपिण्डं प्रत्युपमानोपयोगं शङ्कते—**गवयोपलम्भेति** । अप्रमीयमाणगवान्तरस्य । पुरुषस्येति शेषः । अर्थापत्तिमेव सविकल्पिकां दर्शयति—**गवयनिष्ठेति** । स्यादेतत्, यदि गवयनिष्ठगोसादृश्यं प्रत्यक्षेण गृह्यते ततस्तदन्यथानुपपत्त्या शक्यं गोगतं गवयसादृश्यं ज्ञातुं, नत्वेतदस्ति, तस्यापि प्रतियोगिगोसापेक्षग्रहणतया तद्व्यतिरेकेण ग्रहणमेवाशक्यमिति तत्राह—**नच गवयनिष्ठमिति** । माभूत्प्रतियोगिनस्तदानीं ग्रहणं, गृहगृहीतगोः स्मरणसहायमिन्द्रियमेव संप्रयुक्तसादृश्यप्रत्यक्षकरणे समर्थं, यथा प्रत्यभिज्ञायां यथा वाऽसन्निहितप्रतियोगिके सन्निहितभेद इत्यर्थः । यदि च तत्र धर्मिणो गृहीतत्वात्तद्गतभेदस्य संप्रयुक्तत्वाच्च युज्यते ग्रहणमिति मतिः, तदत्रापि समानमिति भावः । अथ सादृश्यमेव प्रत्यक्षायोग्यमिति ब्रूयात्तं प्रत्याह—**सादृश्यज्ञानेति** ।

एवमनुपपन्नदर्शनं समर्थयित्वार्थापत्तिमुपसंहरति—**तथाचेति** । अवश्यं चैवमङ्गीकर्तव्यम्, इतरथाऽतिप्रसङ्गादित्याह—**अन्यथेत्यादिना** । अतिप्रसक्तिमेव विवृणोति—**तथाहीति** । यदाहि परोक्षात्क्रमेलकादेः सकाशादपरोक्षहस्त्यादावनतिदीर्घाऽवक्रबन्धुरग्रीवासमपृष्ठस्थविष्ठशरीरस्थूलपादादि वैधर्म्यं ज्ञातं भवति, तदा सन्निहितहस्त्यादेः सकाशादसन्निहितकरभादावपि वक्रातिदीर्घकृशग्रीवाविकटपृष्ठकृशशरीरदीर्घपादादिवैधर्म्यप्रतीतिर्भवति, तत्करणमप्यपरं प्रमाणं स्यादित्यर्थः । अत्र च शङ्किष्यमाणार्थापत्त्युपयोगितयाऽपरोक्ष इत्युक्तम् । एवं प्रतिबन्दीं गृहीत्वा परिहारसाम्यं वक्तुं तन्मुखेन त[4]मुद्भावयति—**सेति** । उदयनेन कुसुमाञ्जलावुक्तं चैतदित्याह—**यथोदितमिति** । अत्र साधर्म्यवैधर्म्यशब्दाभ्यां तज्ज्ञापकप्रमाणे विवक्ष्येते ।

---

१ ततश्च गवयग्रहात्प्राक् तत्सादृश्यं गविनाधिगतमिति भावः । २ उपमितिरूपं प्रमान्तरमिति शेषः । ३ भावे ल्युट् । ४ परिहारमित्यर्थः ।

तदास्तां मीमांसकाभिमतोपमानापाकरणप्रपञ्चः, नैयायिकोदीरितमुपमानमपि दुर्निरूपम् । अनवगतसंगतिसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यार्थप्रमितिरुपमितिस्तत्करणमुपमानमिति ते वर्णयन्ति । तथाहि । नागरिकस्य यादृशी गौस्तादृशो गवय इति श्रुतातिदेशवचसः कानने वस्तुतो गोसदृशं गवयमालोकयतो नूनमयमसौ गवयपदाभिधेयो यः पुराप्तेन गोसदृशो गवय इत्युपदिष्ट इति प्रमितिरुपजायते । नचेयमागमजा, अपरिदृष्टगवयस्यापि प्रसङ्गात् । भवत्येवाप्तवचनात्सामान्यतस्तन्निश्चय इति चेत् । मैवम् । सामान्यतः प्रतीतावपि व्यक्तिविशेषस्य तत्पदाभिधेयत्वाप्रतीतेः । अन्यथा यो यो धूमवानसावसावग्निमानित्याप्तवचनाधिगताविनाभाव[1]स्य पर्वते वह्निप्रतीतिरागमजैव स्यात् । अस्तु तर्हि प्रत्यक्षेणैव गवयशब्दवाच्यत्वाधिगतिरिति चेन्मैवम् । अश्रुतातिदेशवाक्य[2]स्यापि प्रसङ्गात् ।

[3]उपदेशसंस्कारसध्रीचीनं प्रत्यक्षमेव रत्नतत्त्वस्येव तदवगतिहेतुरिति चेत् । न । वाच्यत्वस्य प्रत्यक्षानवगाह्यत्वात् । नहि प्रत्यक्षेपि घटे घटशब्दवाच्यता प्रत्यक्षा, येन प्रकृतेपि तथा स्यात् । नाप्यनुमानतस्तदधिगतिः । गोसादृश्यस्य गव्यपि संभवेन विपक्षवृत्ति-

एवं मीमांसकाभिमतमुपमानं दूषयित्वा नैयायिकाभिमतमुपमानं फलविवेचनपूर्वकं दर्शयति दूषयितुम् —**अनवगतेति** । अनवगता संगतिः स्वार्थेन वाच्यवाचकभावो यस्याः गवय इति संज्ञायाः सा तथोक्ता तया समभिव्याहृतं सहोच्चारितं यद्वाक्यं यथा गौस्तथा गवय इति तस्य योऽर्थस्तत्प्रतिपाद्यो गवयशब्दार्थस्तत्प्रमितिस्तस्य तच्छब्दवाच्यताप्रमितिरुपमितिः । यच्च तादृशप्रमितिकरणं तत्संज्ञास्मरणसहायं गोसादृश्यलक्षणार्थस्य संज्ञिन्यनुसंधानात्मकं तदुपमानमित्यर्थः । अत्र च शाब्दप्रमितिव्यवच्छेदार्थमनवगतेत्यादिविशेषणम् । प्रत्यक्षानुमितिव्यावृत्त्यै वाक्यार्थग्रहणम् । इममेवार्थं विवृणोति—**तथाहीत्यादिना । श्रुतातिदेशवचस इति** । आरण्यकसकाशाद्यथा गौस्तथा गवय इति वाक्यं श्रुतवत इत्यर्थः । अत्र चालोकयत इत्यन्तेन करणशरीरमुक्तम् । शेषेण च फलकथनम् । ननु यथा गौस्तथा गवय इत्यारण्यकवचनादियं प्रमितिरुपपद्यतेऽतो न प्रमाणान्तरमिति, तत्राह—**नचेयमिति** । नेयं वचनजनिता । तथासति नगरगतसमय एवोत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु नायमनिष्टप्रसङ्गो, यो गोसदृशोसौ गवयशब्दार्थ इति सामान्येन वाक्यार्थप्रत्ययस्य तथाप्युपपद्यमानत्वादिति शङ्कते—**भवत्येवेति** । न सामान्यप्रतीतिर्व्यवहारोपयोगिनी, विशेषनिष्ठत्वात्तस्य, अतो व्यक्तिविशेषस्य शब्दवाच्यत्वमेव बुभुत्सितं, तत्प्रतीतिश्च न वाक्यजन्यातः करणान्तरनिबन्धनैवेति परिहरति—**मैवमिति** । ननु यद्यपि तदा नोत्पद्यते, तथापि श्रुतवाक्यसामर्थ्यादेव पश्चादुत्पद्यमानत्वादागमजन्यैवेति, तत्राह—**अन्यथेति** । अथवा सामान्यनिश्चायकादेव विशेषनिश्चयसंभवेनोपमानवैयर्थ्याशङ्कायामिदमुत्तरम् । स्यादेतत्संप्रयुक्तगवयनिष्ठं गवयशब्दवाच्यत्वं तद्गतसामान्यादिवत्प्रत्यक्षेण किमिति न गृह्यत इति शङ्कित्वा परिहरति—**मैवमश्रुतेति** ।

अतिदेशवाक्योपदेशसहकृतप्रत्यक्षजन्यत्वं शङ्कते—**उपदेशेति** । विषम उपन्यासः । रत्नतत्त्वे ह्यवयवविशेषो वा रूपविशेषो वा सामान्यविशेषो वा तच्चिह्नं प्रत्यक्षयोग्यम्, इह तु न वाच्यवाचकभावस्य प्रत्यक्षता, घटादावदर्शनात्, वृद्धव्यवहारलक्षणानुमानैकावसेयत्वात्तस्येत्यभिसंधाय परिहरति—**न वाच्यत्वस्येति** । अस्तु तर्हि घटादिगतवाच्यत्ववदत्राप्यनुमानगम्यत्वमिति, तत्राह—**नाप्यनुमानेति** । अयमभिसंधिः । न तावन्'माणवक समिधमाहरे'ति वाक्यश्रवणसमनन्तरमेव मध्यमवृद्धमाणवकसमिदाहरणप्रवृत्तिवदेतच्छ्रवण—समनन्तरमस्ति काचित्प्रवृत्तिर्येन मार्गेण गवादिशब्दानामिवानुमानादस्यापि गवये संगतिर्गृह्येत । तत्कस्य हेतोः,

१ पुंस इति शेषः । २ इदं पुरुषविशेषणम् । गवयशब्दवाच्यत्वाधिगतेरिति शेषः । ३ उपदेशजनितो योऽतिदेशवाक्यार्थविषयकः संस्कारस्तत्सहकृतमित्यर्थः । ४ तत्पदार्थो व्यवहारः ।

त्वात्। नार्थापत्तिः, अनुमानाव्यतिरेकादिति चेन्मैवम्। अनुमानतस्तथात्वप्रतीत्युपपत्तेः। तथाहि—'वाचको गवयस्यायं तत्र वृत्त्यन्तरेऽसति। वृद्धैः प्रयुज्यमानत्वाद्गोत्वे गौरिति गीरिव' ॥ ३१ ॥ यो यत्रासति वृत्त्यन्तरे वृद्धैः प्रयुज्यते स तस्य वाचको, यथा गोशब्दो गोत्वस्य, प्रयुज्यते चायमसति वृत्त्यन्तरे गवयशब्दः पुरोवर्तिनि, तस्मात्तस्य वाचक इत्यनुमानादेव संबन्धाधिगतिसिद्धेः। न च विशेषणासिद्धो हेतुः। शङ्क्यमानगोसादृश्यस्य गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वानुपपत्तेः, अप्रतीतगूनामारण्यकानां गोसादृश्यानधिगतौ गवय इति व्यवहाराभावप्रसङ्गात्। गवयत्वस्यापि निमित्तत्वाददोष इति चेत्। मैवम्। अप्रतीतगोपदार्थस्य गवयत्वं निमित्तं प्रतीतगोस्तु तत्सादृश्यं निमित्तमित्युभयत्र शक्तिकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात्। गोविशेषितसादृश्यस्य गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वे गवि तत्सादृश्ये च शक्तिः कल्पनीयेत्यपि गौरवं स्यात्। अन्यथोपमानस्य मानान्तरत्वेऽपि गवयशब्दस्य गोसादृश्यस्य निमित्तताशङ्कायाः दुष्परिहरत्वात् गवयत्वं निमि-

---

अप्रवर्तकत्वात्, तदिहैतावदवशिष्यते, विमतः पुरोवर्तिपिण्डो गवयशब्दवाच्यः गोसदृशत्वान्न यदेवं न तदेवं यथा करभादीति व्यतिरेक्यनुमानादधिगतिरिति। तच्च न संभवति। गवान्तरेऽपि गवयशब्दावाच्ये गोसदृशत्वहेतोर्वर्तनेन विरुद्धत्वादिति। **अनुमानाव्यतिरेकादिति**। तन्निरसनेन निरासादिति भावः। एवं समर्थितं नैयायिकोपमानलक्षणं दूषयति—**मैवमनुमानत इति**। अनुमानमेव श्लोकेन संगृह्णाति—**वाचक इति। तत्र वृत्त्यन्तरेऽसतीति**। गोसदृशपदार्थे लक्षणागुणवृत्त्योरसंभवे सति तत्र प्रयुज्यमानत्वादित्यर्थः। निमित्तान्तरेण वृत्तिर्वा वृत्त्यन्तरम्, इदं च गङ्गायां घोषः प्रतिवसतीति सिंहो बलवर्मेत्यादिषु लक्षणागुणवृत्तिभ्यामेवावाच्येष्वपि तीरादिषु प्रयुज्यमानगङ्गादिपदैर्व्यभिचारपरिहाराय विशेषणम्। संग्रहं विवृणोति—**यो यत्रेति**। ननु विशेषणासिद्धो हेतुः, असति वृत्त्यन्तरे इत्यस्य दुर्ज्ञानत्वादिति, तत्राह—**नच विशेषणेति**। अत्र तावल्लक्षणावृत्तिर्न शङ्कामप्यधिरोहति, तदा हि गोसादृश्यवाचकस्य सतो गवयत्वे तदविनाभूते लक्षणया प्रयोग इति शङ्कितव्यं, तच्च न संभवति, अदृष्टगोपदार्थानामरण्यैकनिवासिनां गोसादृश्यानधिगमे गवयपदाप्रयोगप्रसङ्गादित्यर्थः। द्वितीययोजनायां तु सुगमम्। ननु किमित्यप्रयोगः, यावता गवयत्वमपि प्रवृत्तिनिमित्तं, तच्च तैरप्यधिगतमिति शङ्कते—**गवयत्वस्यापीति**। अत्र किमुभयं मिलित्वा निमित्तं किं वा प्रत्येकम्। नाद्यः। पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः। द्वितीये त्वन्यायश्चानेकार्थ इति मीमांसकमुद्राभङ्गः कल्पनागौरवं च बाधके स्यातामित्याह—**मैवमित्यादिना**। गौरवान्तरं चाह—**गोविशेषितेति**। न सादृश्यमात्रं गवयशब्दार्थत्वेन शङ्क्यतेऽपितु गोसादृश्यं, तथाच विशेषणस्यापि निमित्तत्वप्रसक्तिरिति भावः। किंचोपमानं पृथक्प्रमाणमिच्छतोऽपि गवयत्वमेव प्रवृत्तिनिमित्तं, न गोसादृश्यम्, इतरथा शाब्दत्वप्रसङ्गात्। यथाहोदयनः—'सादृश्यस्यानिमित्तत्वान्निमित्तस्याप्रतीतितः। समयो दुर्ग्रहः पूर्वं शब्देनानुमयापि वे'ति। टीकाकृतापि 'किंतु गवयत्वं निमित्तीकृत्य पिण्डे प्रवर्तेत इति परमार्थ' इति। तत्र च तवाप्येता युक्तयः शरणमिति न त्वां प्रति विशेषणासिद्धिरित्याह—**अन्यथोपमानस्येत्यादिना**। एतेन "संबन्धस्य परिच्छेदं संज्ञायाः संज्ञिना सह। प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वादुपमानफलं विदु"रित्युदयनीयः प्रयासोऽपहस्तितः। तदुक्तं तत्त्वकौमुदीकृता—'यो हि शब्दो यत्र वृद्धैः प्रयुज्यते सोऽसति वृत्त्यन्तरे तस्य वाचकः,

---

१ वाच्यत्वेनेति शेषः। २ गौरवसत्त्वेऽपि उपमानस्यानुमानान्तर्भावपक्षे गोसादृश्ये शक्तिस्वीकारे इत्यर्थोऽन्यथेत्यस्य। ३ पञ्चम्यन्तं प्रयुज्यमानविशेषणम्। ४ निमित्तान्तरेण वृत्तिर्वृत्त्यन्तरमिति द्वितीयेत्यर्थः। ५ गोसादृश्यस्य गवयशब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वाभावाद् गवयत्वस्य च प्रवृत्तिनिमित्तस्य प्रतीत्यभावादिति पूर्वदलार्थः। उत्तरदलादौ च उपमानं विनेति शेषः।

त्तीकृत्य गवयशब्दोऽत्र प्रवृत्त इत्युपमानादपि निर्धारणा न सिद्ध्येत् । किंचानवगतसंगतित्वविशेषणं व्यर्थम् । अभ्युपगतप्रमाणसंप्लववादिनः प्रत्यक्षाधिगतेपि पुनः प्रत्यक्षवदनुमितेऽप्यनुमानवच्चोपमितेपि पुनरुपमानप्रवृत्त्युपपत्तेः । अपि 'चेह प्रभिन्नकमलोदरे मधूनि मधुकरः पिबती'त्यत्राप्रसिद्धमधुकरपदार्थस्य प्रसिद्धेतरपदार्थस्य च प्रसिद्धपदसमभिव्याहारान्मधुकरशब्दार्थप्रतीतिवद्गवयशब्दार्थप्रतीतिः किं न स्यात् । नच सर्वत्र समभिव्याहारादधिगतिरुपमितिः, तत्करणस्य सादृश्यज्ञानस्य तत्राभावात् । असत्यपि च सादृश्यज्ञाने संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिरेवोपमितिरित्याधुनिकमतानुप्रवेशे सूत्रवार्तिकप्रसिद्धसिद्धान्तविरुद्धाभ्युपगमो वज्रलेपायते । तथाच भगवदक्षपादप्रणीतं सूत्रं 'प्रसिद्धसाधर्म्यात्साध्यसाधनमुपमान'मिति । व्याख्यातं चैतदुद्द्योतकरेण वार्तिककृता—'आगमा[1]हितसंस्कारस्मृत्यपेक्षं सादृश्यज्ञानमुपमानमि'ति । अथावधीरितापसिद्धान्तप्रसङ्गभीतेरियं पृथिवीशब्दवाच्या गन्धवत्त्वाद्यन्नैवं तन्नैवमित्यादि केवलव्यतिरेक्यनुमानमपि संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रतिपत्तिफलमुपमानमापद्येतेत्यलमतिविस्तरेण ।

शाब्दप्रमाणमपि दुर्निरूपम् । तथाहि 'शास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञान'मिति

यथा गोशब्दो गोत्वस्य, प्रयुज्यते चैष गवयशब्दो गोसदृश इति तस्यैव वाचक इति ज्ञानमनुमानमेवेति । अव्याप्तिं चाह—**किंचानवगतेति** । प्रमाणसंप्लववादिनोनुमितेनुमानप्रवृत्तिवदुपमितेप्युपमानप्रवृत्तिसंभवात्तस्मिंश्चानवगत इति विशेषणाभावादव्याप्तिरित्यर्थः । किंचेदमनवगतसंगतिसंज्ञासमभिव्याहृतवाक्यमभिमतं किं सादृश्यबोधकं किं वा वैसादृश्यबोधकमपि किं वा व्युत्पत्त्यौपाधिकधर्ममात्रबोधकम्[2][3] । नाद्यः । वैसादृश्यप्रतीतिकरणकेऽव्याप्तेः । अथ द्वितीयस्तत्राह—**अपिचेह प्रभिन्नेति** । विवृतोयमर्थः कार्यवादे, संभवति मधुपानकर्तरि भृङ्गे मधुकरपदव्युत्पत्तिवद्गोसादृश्यवति गवयपदव्युत्पत्तिः कल्पनालाघवादिना च मधुकरत्ववद्गवयत्वस्य प्रवृत्तिनिमित्तता चातोतिव्याप्तिरिति भावः । तृतीयं दूषयति—**नच सर्वत्रेति** । ननु केनोक्तं सादृश्यज्ञानमुपमितिरिति, यावता संज्ञासंज्ञिसंबन्धप्रमितिरुपमितिस्तत्करणं चोपमानमिति नवीनैरुन्नीयते । आह ह्युदयनः—'संबन्धस्य परिच्छेद'मिति । टीकाकारोपि 'साधर्म्यग्रहणं च धर्ममात्रोपलक्षणमिति करभसंज्ञाप्रतीतिफलमप्युपमानमेवेति नाव्याप्तिरि'ति तत्राह—**असत्यपीति** । सूत्रं दर्शयति—**तथाचेति** । प्रसिद्धेन गवा गवयस्य साधर्म्यात्साध्यस्य प्रज्ञापनीयस्य गवयशब्दवाच्यत्वस्य ज्ञापनमुपमानमिति सूत्रार्थः । वार्तिकं दर्शयति—**व्याख्यातं चैतदिति** । आगमोऽतिदेशवाक्यम् । ननु प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतोर्थः सिद्धान्तो नाम, प्रामाणिकश्चायमस्मत्पक्षः, सूत्रादीनि तु एतदनुसारेणोपलक्षणतया व्याख्येयानि, तथाच यथा मुद्गस्तम्बः तथा मुद्गपर्णीत्युपमानस्य सादृश्यं विषयमभिधायैवमन्योप्युपमानस्य विषयो लोके बुभुत्सितव्य इति भाष्यकारेण विषयान्तरेप्युपमानाभ्यनुज्ञानात् धिक् करभमतिदीर्घवक्रग्रीवं प्रलम्बोष्ठं कठोरकण्टकाशिनं कुत्सितावयवसन्निवेशमपसदं पशूनामिति वाक्यश्रवणसमनन्तरं तथाभूते द्विरदादिसमवस्तुविसदृशे करभपदार्थे वैधर्म्यात्करभशब्दवाच्यत्वप्रतीतिमप्युपमानत्वेनैवोवाचाचार्यवाचस्पतिरुपमाविनोदे इति मन्वानं प्रति सर्वलक्षणवाक्येषु केवलव्यतिरेकितया प्रसिद्धेष्वतिव्याप्तिरित्याह—**अवधीरितेत्यादिना** ।

क्रमप्राप्तं शब्दप्रमाणं खण्डयति—**शाब्देति** । तत्र शबरस्वामिसंमतं लक्षणमुद्भावयति—**तथाहीति** । ननु परार्थानुमानेऽतिव्यापकमिदं लक्षणं, तस्यापि पञ्चावयवात्मकवाक्यजनिताद्विज्ञानादसन्निकृष्टे प्रमाणान्त-

---

१ आगमेन जनितो योऽतिदेशवाक्यार्थविषयकः संस्कारस्तज्जनितगवादिसदृशवस्तुस्मृतिसापेक्षं सादृश्यज्ञानमित्यर्थः । २ मीलन्तं पुरुषविशेषणम् । ३ व्युत्पत्तौ शक्तिग्रहे औपाधिका उपाधिभूता ये धर्मास्तन्मात्रबोधकम् । मात्रपदं कात्स्न्र्ये । ४ उपमिति ज्ञाने इति शेषः । ५ अनवगतसंगतिसंज्ञेत्यादिलक्षणस्येति भावः ।

मीमांसकाः। शब्दविषयं विज्ञानं शब्दविज्ञानं [1]तस्मादसन्निकृष्टेऽर्थे श्रोतुरनधिगतेऽबाधिते च विषये यद्विज्ञानं तच्छाब्दप्रमाणमिति यावत्। उक्तं हि वार्तिककारैः—'असन्निकृष्टवाचा च द्वयमत्र जिहासितम्। ता[2]द्रूप्येण गृहीतत्वं तद्विपर्ययतोऽपि वे'ति।

यद्वा शब्दाज्जनितं पदार्थविषयं यद्विज्ञानं [3]तस्मादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः शाब्दमिति। तदयुक्तम्। शब्दलिङ्गकवक्तृविशेषानुमानेऽतिव्याप्तेः। भवति हि वहिष्ठस्याध्ययनध्वनिश्रवणाद्भवनान्तर्वर्तिपुरुषविशेषानुमानम्। द्वितीयेऽपि धूमादिपदात्तदर्थविज्ञाने धूमध्वजादौ जायमानानुमानादावतिव्याप्तिः। लिङ्गाद्यजन्यत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेत्, तर्हि तावदेवास्तु लक्षणं किमनेन शब्दविज्ञानादित्यादिना विशेषणेन कण्ठशोषकरेण। कश्चायं शब्दो नाम यद्विज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिः। न तावत्पदम्। पदमभ्यधिकाभावात्स्मारकान्न

रेणानधिगतेऽर्थे लिङ्गिनि बुद्धिरूपत्वादितीमामाशङ्कां परिहरन्भाष्यं व्याचष्टे—**शब्दविषयं विज्ञानमित्यादिना**। नात्र शब्दजनितविज्ञानमिति विवक्षितम्, अपितु शब्दविषयं विज्ञानं तेन नातिव्याप्तिरिति भावः। असन्निकृष्टपदं व्याचष्टे—**श्रोतुरिति**। प्रमाणान्तरेण तथा वाऽतथावानधिगत इत्यर्थः। अत्रैव वार्तिकसंमतिमाह—**उक्तं हीति**। अर्थग्रहणं चार्थासंस्पर्शो वार्थापेक्षितस्वभावो वा शब्द इति वदतां बौद्धानां मतनिरासार्थम्। एवं हि वर्णयन्ति। अङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्त इति वचसोऽर्थ एव नास्ति। नद्यास्तीरे पञ्च फलानि सन्तीत्यादिवाक्यानां कदाचिदर्थवत्ता कदाचिन्नेत्यर्थासंस्पर्शोऽर्थापेक्षितस्वभावो वा शब्दः। तस्मान्नार्थे प्रा[4]माण्यं, किंतु वक्तुरभिप्राये, तत्रापि न शब्दतया, किंतु [5]तत्कार्यतया तदनुमापकः। यथाह कीर्तिः—'[6]नान्तरीयकताऽभावात् शब्दानां वस्तुभिः सह। नार्थसिद्धिस्ततस्ते हि वक्त्रभिप्रायसूचका' इति। तन्निरासार्थमर्थग्रहणम्। निरासप्रकारश्चाग्र एव विवक्षायां प्रामाण्यं निराकुर्वता स्वयमेवाचार्येण दर्शयिष्यते।

एवमन्वि[7]ताभिधानाभिहितान्वयसाधारण्येन भाष्यं योजितम्, इदानीमभिहितान्वयानुसारेण योजयति—**यद्वेति**। पदात्पदार्थस्मरणस्य शब्दाभासस्य च निवृत्त्यर्थमसन्निकृष्टाबाधितेति विशेषणद्वयम्। प्रत्यक्षानुमानादिव्यावृत्त्यै शब्दविज्ञानादिति। तत्र प्रथमं दूषयति—**तदयुक्तमिति**। शब्दादेव लिङ्गाद्वस्तुविशेषेऽनुमानं जायते, तदपि हि शब्दज्ञानादसन्निकृष्टार्थे बुद्धिर्भवतीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। एतदेव विवृणोति—**भवति हीति**। तदुक्तं विशेषतोदृष्टविशेषानुमानं दर्शयता वार्तिककारेण 'स्वपुत्राद्यनुमानं यद्गृहाभ्यन्तरगोचरम्। वेदस्वरविशेषेण बहिष्ठस्येह लक्ष्यत' इति। द्वितीययोजनायामप्यतिव्याप्तिमाह—**द्वितीयेऽपीति**। धूमादिशब्दप्रतीतधूमादिलिङ्गादनुमानमग्न्यादिषु जायते तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः। **तर्हि तावदेवेति**। लिङ्गाद्यजन्यत्वमित्यनेन शब्दव्यतिरिक्तप्रमाणजातं व्यावर्त्यते। प्रमितिशब्देन चाप्रमितिजातं, लिङ्गाद्यजन्यं प्रमाणं शास्त्रमित्येवास्तु, वृथेतरदित्यर्थः। इदानीमवयवशो विचार्यमाणमपि विशीर्यत एवेदं लक्षणमित्यभिसंधायाह—**कश्चायमिति**। ननु शाब्दप्रमाणविचारावसरे किमिति शब्दजिज्ञासेति प्रकृतानुपयोगिशङ्कां वारयति—**यद्विज्ञानादिति**। शास्त्रप्रमाणत्वेन च विवक्षितमिति शेषः। किं पदं किं वा वाक्यं शब्दत्वेन विवक्षितम्। नाद्य इत्याह—**न तावदिति**। पदं स्मारकान्न विशिष्यते, कुतः, अभ्यधिकाभावाद्व्युत्पत्तिसमयगृहीतादर्थादभ्यधिकार्थबुद्धेः पदेभ्योऽभावात्, इतरथाऽगृहीतसंगतिकस्यापि बोधकत्वप्रसङ्गादिति वार्तिकार्थः।

---

१ इदमग्रेतनविज्ञानान्वयि। २ उत्तरार्धेन यथाक्रममनधिगतत्वबाधितत्वयोर्लाभः। ३ इदं बुद्ध्यन्वयि। ४ प्रमाकरणत्वमित्यर्थः। ५ शब्दस्य वक्त्रभिप्रायकार्यतया शब्दो वक्त्रभिप्रायानुमापक इत्यर्थः। ६ अर्थैः सहशब्दानां नान्तरीयकताया अभावात् शब्देभ्यः स्वतन्त्राऽर्थप्रमा न ततस्ते शब्दा वक्त्रभिप्रायानुमापकास्तत्कार्यत्वेनेति योजना। ७ अन्विते शक्तिरिति मीमांसकानामन्विताभिधानम्। आकाङ्क्षाभास्यः संसर्ग इति नैयायिकानामभिहितान्वयः।

विशिष्यत इति स्वयमेव तस्यासन्निकृष्टार्थविज्ञानजनकत्वानभ्युपगमात् । नापि वाक्यम् । तस्यानिरुक्तेः । तथाहि किं पदसमुदायमात्रं वाक्यमुतैकार्थप्रतिपादकत्वावच्छिन्नः पदसमुदाय उताकाङ्क्षासन्निधियोग्यतावन्ति पदानि । नाद्यः । गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्यादेरपि वाक्यत्वप्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः । अर्थस्यैकत्वविषयत्वावच्छिन्नत्वानामनिरुक्तेः । तत्रैकत्वं नाम किमेकत्वसंख्यावत्त्वमुताभेदः किं वा स्वरूपमेव । नाद्यः । गौरश्वः पुरुष इत्यादेरप्येकत्वसंख्याविशिष्टतया तद्वाचकपदसमुदायस्यापि वाक्यत्वप्रसङ्गात्, एकत्वादिसंख्याप्रतिपादकवाक्याव्यापनाच्च । नह्येकत्वद्वित्वादावेकत्वसंख्यान्तरमस्ति येन तत्प्रतिपादकपदसमूहो वाक्यं स्यात् । न द्वितीयतृतीयौ । गौरश्वः पुरुष इत्यादावभेदस्वरूपयोर्भावात् । विषयविषयिभावस्य च पूर्वमेव निरस्तत्वात् । किंचेदमवच्छिन्नत्वं विशिष्टत्वमिति चेत्, तदेव किं विशेषणेन संबद्धत्वमिति चेत्, संबद्धत्वमित्यत्रापि संबन्धेन विशिष्टत्वोक्तावात्माश्रयता । विशेषणव्यावृत्तसंबन्धाधारत्वोक्तौ को दोष इति चेत्, व्यावृत्तशब्देन विशिष्टत्वोक्तावात्माश्रयता प्रथमः । विशेषणविशेष्ययोः प्रत्येकं विशिष्टत्वापत्तिः द्वितीयः । संबन्धस्य च विशिष्टत्वाभावः तृतीयः, तस्य संबन्धान्तराभावात्, भावे वानवस्था ।

किंच विशेषणविशेष्यतत्संबन्धेभ्यो विशिष्टं भिन्नमभिन्नं वा । नाद्यः । अनुपलम्भपराहतत्वात्, दण्डिनमानयेत्युक्तेन्यस्यैवानयनप्रसङ्गाच्च । नापि द्वितीयः । त्रयाणामपि प्रत्येकं विशिष्टत्वात् । दण्डादीनामन्यतमानयने दण्डी समानीत इति व्यवहारप्रसङ्गात् ।

द्वितीयं दूषयति—**नापीति** । तत्र वाक्यलक्षणं विकल्पयति—**किं पदेत्यादिना** । प्रथमेऽतिव्याप्तिमाह—**गौरश्व इति** । **अर्थस्यैकत्वेति** । एकार्थप्रतिपादकत्वावच्छिन्नत्वमित्यत्र यदिदमर्थस्यैक्यं, यच्च तादृगर्थप्रतिपादकत्वविवरणलब्धतादृगर्थविषयप्रतिपत्तिजनकत्वान्तर्गतविषयत्वं, यच्चैवंविधधर्मेणावच्छिन्नत्वं, तदेतत्त्रितयं दुर्निरूपमित्यर्थः । एकत्वसंख्यावदर्थप्रतिपादकत्वमित्याद्यं पक्षं दूषयति—**गौरश्व इति** । तेषामपि पदार्थानां प्रत्येकमेकत्वसंख्यावच्छिन्नत्वादित्यर्थः । अव्याप्तिमेव विवृणोति—**नह्येकत्वेति** । द्वितीयतृतीययोरपि प्रथमपक्षोक्तामतिव्याप्तिमाह—**न द्वितीयतृतीयाविति** । एवमेकत्वं खण्डयित्वा विषयविषयित्वे प्रपञ्चमिथ्यात्ववादोक्तखण्डनं स्मारयति—**विषयेति** । अवच्छिन्नत्वं खण्डयति—**किंचेदमिति** । विशिष्टत्वं निर्वक्ति पूर्ववादी—**विशेषणेनेति** । किमिदं विशेषणसंबद्धत्वं किं विशेषणसंबन्धविशिष्टत्वं किं वा तत्संबन्धाधारत्वम् । आद्ये प्राह—**संबद्धत्वमिति** । द्वितीयं शङ्कते—**विशेषणव्यावृत्तेति** । तत्र दोषत्रयं यथाक्रममाह—**व्यावृत्तेति** । विशेषणव्यावृत्तेत्यत्र व्यावृत्तत्वं विशिष्टत्वमिति वक्तव्यं, तथाचात्माश्रयः । द्वितीयं चाह—**विशेषणेति** । यदि हि विशेषणसंबन्धाधारो विशिष्टं, तदा विशेषणमपि विशिष्टं स्यात्, विशेषणविशेष्यसंबन्धस्य द्विष्ठत्वेन विशेषणस्यापि तदाश्रयत्वादित्यर्थः । तृतीयं दूषणमाह—**संबन्धस्येति** । संबन्धाधारत्वं च यद्यपि विशिष्टत्वाद्विशेषणविशेष्यसंयोगस्य संभवति, तथापि समवायस्य तन्न संभवति । स्वाश्रयत्वाभावात्, अन्यत्वे चानवस्थानात् । अस्त्येव तस्यापि विशिष्टत्वं रूपसमवायो[1] रससमवाय इत्यतोऽव्याप्तिरित्यर्थः ।

इदानीं विशिष्टस्वरूपमपि दुर्निरूपमित्याह—**किंचेति** । न केवलमनुपलम्भः, व्यवहारविरोधश्च स्यादित्याह—**दण्डिनमिति** । द्वितीयेपि किं त्रितयमपि यथायथं विशिष्टमुत मिलितम् । आद्ये प्राह—**त्रयाणामपीति** । द्वितीयेपि किं मिलितमिति तदेवाभिधीयते किं वा तदन्यत् । प्रथमे पूर्वोक्तमेव दूषणम् । अति-

---

१ रूपविशिष्टः समवाय इत्यर्थः ।

किंचेदं विशेषणं नाम यद्विशेषितं तत्त्वान्तरं स्यात्, व्यावर्तकमिति चेत्किं व्यावृत्तेर्भेदस्य जनकमुत तत्प्रतीतेः। नाद्यः। असंभवात्। नहि कठोरकुठारधारया तरोरिव देवदत्तस्य दण्डकुण्डलादिना विधीयते द्वैधीभावः। नापि द्वितीयः। नयनादेरपि भेदप्रतीतिजनकस्य विशेषणत्वप्रसङ्गात्। तदपि क्वचित्कस्यचिद्भवत्येव विशेषणमिति चेद्धन्त तर्हि वस्तुमात्रमित्येव विशेषणलक्षणमस्त्वलमनया ग्रन्थकथाकन्थया। अस्तु तर्हि विषयीक्रियमाणतया यद्व्यावृत्तिबुद्धिजनकं तद्विशेषणलक्षणमिति चेत्। मैवम्। विशेष्येपि प्रसङ्गात्। तदन्यत्वे सतीति विशेषणाददोष इति चेन्न। उपलक्षणेपि प्रसङ्गात्। विशेषणसिद्धौ तदुपजीविनो विशेष्यस्य सिद्धिस्ततश्च ततोऽन्यत्वेन विशेषणसिद्धिरिति परस्पराश्रयता एतेन 'स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद्विशेषण'मिति भट्टपादीयमपि लक्षणं परास्तम्। परस्पराश्रयताया दर्शितत्वात्।

यत्पुनरुदयनेनोदीरितं—'सामानाधिकरण्येन प्रतीयमानं विशेषणं, व्यधिकरणतया प्रतीयमानमुपलक्षण'मिति। तदप्यसत्। विकल्पासहत्वात्। किमार्थिकं सामानाधिकरण्यं विवक्षितमुत शाब्दम्। नाद्यः। असंभवात्। नह्यस्ति दण्डदेवदत्तयोः शौक्ल्यपटयोश्चैकाधिकरण्यम्। तयोः प्रतिनियताधिकरणत्वात्। दण्डित्वदेवदत्तत्वयोरैकाधिकरण्य-

---

रिक्तपक्षे त्वनुपलम्भपराहतिः। इदानीं विशेषणानिरूपणादपि तत्संबन्धविशिष्टमित्यनुपपन्नमित्याह—**किंचेदमिति**। व्यावर्तकत्वमित्यत्र कृतः किं व्यावृत्तिजनकत्वमर्थः किं वा प्रत्यायकत्वमिति विकल्प्याद्यं दूषयति—**नाद्य इति**। असंभवमेव विवृणोति—**नहि कठोरेति**। यथा हि घोरकुठारधारया वृक्षस्य द्वैधीभावः क्रियते न तथा देवदत्तस्य दण्डकुण्डलादिना विष्णुमित्राद्भेदः क्रियते तत्पूर्वमभेदप्रसङ्गादित्यर्थः। द्वितीये नयनादावतिव्याप्तिस्तस्यापि व्यावृत्तिज्ञापकत्वादित्याह—**नापि द्वितीय इति**। नेयमतिव्याप्तिः, तस्यापि चाक्षुषं रूपं रसनाग्राह्यो रस इत्यादिव्यवहारविशेषणतया लक्ष्यत्वादिति शङ्कते—**तदपीति**। उत्तरो निगदव्याख्यातः। विशेषणलक्षणान्तरं शङ्कते—**अस्तु तर्हीति**। येयं व्यावृत्तबुद्धिर्विशेषणेन जन्यते तया विषयीक्रियमाणं सद्व्यावृत्तिबुद्धिजनकं यत्तद्विशेषणं, तथाच न चक्षुरादावतिव्याप्तिः। नहि घटः पटाद्व्यावृत्त इति बुद्धेश्चक्षुरादिर्विषयीभवतीत्यभिप्रायः। अस्यातिव्याप्तिमाह—**मैवमिति**। नीलमुत्पलमित्यादौ नैल्यविशिष्टमुत्पलाद्यपि तद्बुद्धिविषय एव, तज्जनकं च, प्रत्यक्षप्रतीतित्वात्, अतस्तस्यापि विशेषणत्वं स्यादित्यर्थः। **उपलक्षणेपीति**। अस्ति हि मयूराधिकरणं श्रीसुन्दरदेवमन्दिरमित्यत्र मयूरस्यापि तद्बुद्धिविषयतया तज्जनकत्वमित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः। अथ नियमेन विषयीक्रियमाणतया तज्जनकं विशेषणं, न तदुपलक्षणस्यास्ति[1] असतोऽप्युपलक्षणतया तत्र [2]तस्यासंभवादिति ब्रूयातं प्रति दूषणान्तरमाह—**विशेषणेति**। विशेष्यादन्यत्वे सत्युक्तविधं विशेषणमिति हि लक्षणमभिधीयते, नचैतद्युक्तम्। परस्पराश्रयापातात्। [3]यद्धर्मविशिष्टं गृह्णाति तदिति वा विशेषणव्यावर्त्यमिति वा विशेष्यलक्षणम्। आद्ये परस्पराश्रयः, विशिष्टत्वस्याद्याप्यसिद्धेः। द्वितीयेपि परस्पराश्रय एव, विशेषणस्याद्याप्यसिद्धेरिति भावः। उक्तं परस्पराश्रयं लक्षणान्तरेप्यतिदिशति—**एतेनेति**। विशेष्यं येन पदार्थेन स्वबुद्ध्या रज्यते स रञ्जको विशेषणम्। नह्युपलक्षणस्योपरञ्जकत्वमस्ति तटस्थत्वादिति निष्कर्षार्थः। अस्यापि विशेष्यगर्भत्वात्पूर्ववदन्योन्याश्रयत्वमित्याह—**परस्परेति**।

विशेषणोपलक्षणयोस्तात्पर्यपरिशुद्धावुदयनेनोक्तं भेदमनूद्य निराचष्टे—**यत्पुनरिति**। **सामानाधिकरण्येनेति**। जटी तापस इतिवदित्यर्थः। विशेषणविशेष्ययोरेकाधिकरणत्वरूपसामानाधिकरण्यमसिद्धमित्याह—**नाद्योऽसंभवादिति**। तदेव विवृणोति—**नह्यस्तीति**। **प्रतिनियतेति**। दण्डस्य पुरुषाधि-

---

१ प्रत्ययस्येति शेषः। २ अविद्यमानस्येत्यर्थः। ३ नहि श्रीसुन्दरदेवमन्दिरविषयकज्ञानविषयत्वं नियमेन मयूरस्याऽस्ति। मयूरश्रीसुन्दरदेवावुभावप्युपलक्षणम्। ४ धर्मविशिष्टं यद्वस्तु गृह्णाति जानाति कर्ता तद्विशेष्यम्।

मस्ति, दण्डिन एव देवदत्तत्वादिति चेत्, तर्हि तयोरेवास्तु विशेषणविशेष्यभावो नतु दण्डदेवदत्तयोः। नहि दण्ड एव दण्डी । न द्वितीयः । तत्किमेकविभक्तिकानेकपदाभिधेयत्वमुत भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां शब्दानामेकस्मिन्नर्थे वृत्तिः। न प्रथमः। असंभवादेव। नहि विशेषणविशेष्यभावेन प्रसिद्धयोर्दण्डदेवदत्तयोर्दण्डो देवदत्त इत्येकविभक्तिकानेकपदाभिधेयत्वमस्ति। नापि चरमः । दण्डीदेवदत्त इत्यत्रैवादर्शनात् । नहि यथा शुक्लः पट इति शुक्लगुणं पटत्वं च निमित्तीकृत्य पदद्वयं पटे प्रवृत्तं तथा दण्डित्वं दण्डं वा निमित्तीकृत्य दण्डपदं देवदत्ते प्रवृत्तं येन समानाधिकरणता स्यात् । दण्डित्वं निमित्तीकृत्य दण्डिशब्दो देवदत्ते प्रवृत्त इति चेत्प्रवर्ततां नाम, नतु तद्विशेषणम्। दण्डविशिष्टरूपत्वात्तस्य । किंच जटी तापसो जटाभिस्तापस इति वैकल्पिकप्रतिभासमात्रेण विशेषणोपलक्षणव्यवहारमङ्गीकुर्वाणः "सर्व एवायं मानमेयादिव्यवहारो बुद्ध्यारूढेन धर्मधर्म्यादिभावेन, न बहिःसदसत्त्वमपेक्षत" इति सौगतमतानुप्रवेशमात्मनस्तार्किकंमन्यो नालोचयते। एतेन संबद्धमेव व्याकर्तकं विशेषणमसंबद्धमपि व्यावर्तकमुपलक्षणमित्यपि परास्तम्।

अस्तु वा भवदिच्छया यत्किंचनावच्छेदकमवच्छिन्नं च, तथापि किं तत्पदमिति विवेचनीयं, यत्समुदायो वाक्यम्। ननु प्रसिद्धिसिद्धमेव सुप्तिङन्तं पदमिति किमिह विवे-

---

करणत्वात्पुरुषस्य भूतलाधिकरणत्वादेवं शौक्ल्यस्य पटाधिकरणत्वात्पटस्य च तन्त्वधिकरणत्वादिति भिन्नाधिकरणत्वादित्यर्थः। यद्यपि दण्डदेवदत्तयोर्नैकाधिकरण्यं, तथापि दण्डित्वदेवदत्तत्वयोरस्त्यैकाधिकरण्यमिति शङ्कित्वा परिहरति—**तर्हीति**। दण्डदेवदत्तयोर्विशेषणविशेष्यभावः प्रसिद्धः लोके, नतु दण्डित्वदेवदत्तत्वयोरतस्तयोः सामानाधिकरण्यमनुपयोगीत्यर्थः। अथ धर्मद्वारा धर्मिणोरपि मतिः, तदापि दण्डिदेवदत्तयोरेव। नतु दण्डदेवदत्तयोः, दण्डित्वस्य दण्डिधर्मत्वात्, दण्डस्य च दण्डित्वाभावादित्याह—**नहि दण्ड एव दण्डीति**। एवं विशेषणविशेष्ययोरार्थं सामानाधिकरण्यमिति पक्षं दूषयित्वा शाब्दमिति पक्षं दूषयति—**न द्वितीय इति**। एकस्मिन्नर्थे वृत्तिः पर्यवसानम्। असंभवमेवाह—**नहीति**। तथासति दण्डो देवदत्तः नैल्यमुत्पलमिति प्रयोगः स्यात्, न चैतदस्तीत्यर्थः। द्वितीयेऽव्याप्तिमाह—**दण्डी देवदत्त इति**। विशेषणीभूतदण्डवाची दण्डशब्दो न देवदत्तपदेन समानाधिकरणः। यश्च दण्डिशब्दः समानाधिकरणः नासौ दण्डवाचक इत्यर्थः। एतदेव पर्यनुयोगपरिहाराभ्यां विशदयति—**दण्डित्वमित्यादिना**। किंच सामानाधिकरण्येन प्रतीयमानत्वं वैयधिकरण्येन प्रतीयमानत्वं चेति योयं विशेषो विशेषणोपलक्षणयोः स तावन्नार्थकृतः, एकस्यैवार्थस्योभयथापि प्रतिभासात्, तस्मात्प्रतीतिकृत एवेति वक्तव्यं, तथाच सर्वोपि धर्मधर्मिवर्गः प्रतीतिमात्रवैचित्र्यः स्यात्, सर्वस्यापि विशेषणोपलक्षणान्तर्भावात्, तथाच बुद्धिवैचित्र्यमेवार्थवैचित्र्यं नतु तदतिरिक्तमिति योगाचारमते निपात इत्याह—**किंच जटीत्यादिना**। उक्तदूषणं लक्षणान्तरेप्यतिदिशति—**एतेनेति**। व्यावर्तकत्वानिरुक्तेरित्यर्थः । अत्र चैवकार उपलक्षणव्यावर्तकः । अपिस्त्वव्याप्तिव्यावर्तकः।

एवमवच्छिन्नत्वं दूषयित्वा पदसमुदाय इत्यत्र पदपदार्थं दूषयति—**अस्तुवेति**। अनवसरशङ्कां निराचष्टे—**यत्समुदाय इति**। पाणिनीयं पदलक्षणमुद्भावयति—**नन्विति**। तत्र 'स्वौजसमौट्छष्टाभ्यांभिस्ङेभ्यांभ्यस्ङसिभ्यांभ्यस्ङसोसाम्ङ्योस्सु'विति सूत्रोक्तसप्तविभक्त्यात्मकैकविंशतिवचनानां प्रत्याहारन्यायेन सुबिति निर्देशः। तिङिति च 'तिप्तस्झिसिप्थस्थमिप्वस्मस्तातांझथासाथांध्वमिड्वहिमहिङि'तिसूत्रोक्ताष्टादशरूपाणां नि-

---

१ नानारूपप्रतीतिमात्रेणेत्यर्थः।

चनीयमिति चेन्मैवम् । एकैकस्य मिलितस्य वा लक्षणत्वे सुबन्तेपि तिङन्तस्य तिङन्तेपि सुबन्तस्योभयोरुभयत्र चाव्याप्तेः । उभयान्यतरदितिचेन्न । अन्यतरशब्देनैकैकस्य मिलितस्य वाभिधाने पूर्वदोषानुषङ्गात् । उभयान्यान्यदिति चेन्न । उभयशब्देनोभयत्वसंख्याविशिष्टत्वविवक्षायामन्यशब्देन चान्यत्वाधिकरणत्वविवक्षायामुभयोरपि तत्संभवेन पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तेः । अपि च सुप्तिङन्तं पदमिति यत्र सुप्तिङौ स्तस्तत्पदं, यत्र वा तौ विधित्सितौ तत्पदम् । नाद्यः । विभक्तिसत्त्वस्य विशेषणत्वेऽव्ययानां लुप्तविभक्तिकानामपदत्वप्रसङ्गात् । उपलक्षणत्वे च प्रातिपदिकस्यापि पदत्वं, भाविनापि विनाशेन विनाशी घट इतिवद्भाविनापि विभक्तिसत्त्वेनोपलक्षितत्वोपपत्तेः । अत एव न द्वितीयः । एतेन विभक्त्यन्ता वर्णाः पदमित्यपि निरस्तम् ।

ननु शाब्दप्रतीत्यजन्यशाब्दप्रतीतिजनकं वर्णात्मकं पदमिति लक्षणं, अत्र च शाब्दप्रतीतिजन्यशाब्दप्रतीतिजनकं वाक्यं प्रथमविशेषणेन व्यावर्त्यते, द्वितीयेन च प्रत्यक्षानुमानादावतिव्याप्तिर्व्युदस्यते, वर्णात्मकत्वविशेषणेन चादृष्टेश्वरादि । तदिहाधुनिकलक्षणे न कोपि दोष इति चेन्मैवम् । विकल्पासहत्वात्, तत्किं शब्दशब्देन पदं विवक्षितमुत वा-

---

देशः । एतद्विभक्तिवर्गद्वयान्तं शब्दरूपं पदमित्यर्थः । तदेतद्दूषयति—**मैवमिति** । किमेतत्पदमात्रलक्षणं किं वा तद्विशेषलक्षणम् । नान्त्यः । पदमात्रलक्षणस्य पृष्टत्वात्सामान्यलक्षणासिद्धौ विशेषासिद्धेश्च । प्रथमेऽव्याप्तिरेकैकस्य लक्षणत्वे सुबन्तत्वस्य तिङन्तेऽभावात्तिङन्तत्वस्य च सुबन्तेऽभावात् । मिलितस्य लक्षणत्वे चोभयत्राव्याप्तिरेकैकस्योभयान्तत्वाभावादित्यर्थः । अनुगतरूपसिद्ध्यै शङ्कते—**उभयान्यान्यदिति** । दूषयति—**नेति** । उभयत्वसंख्याविशिष्टादेतस्माद्यदन्यद्द्वित्वं तदन्यत्वाधिकरणं यदेतदुभयं तत्त्वमिह लक्षणे विवक्षितोर्थः । नचेदमुभयसाधारणमिति[2] प्रत्येकमिलितविकल्पतद्दोषौ च समानावित्यर्थः । उभयान्यान्यशब्दानां च साधारणार्थविवक्षायां सर्वत्रातिव्याप्तिरित्यपि[3] द्रष्टव्यम् । इदानीं तदन्तत्वानिरुक्त्यापि लक्षणं दूषयति—**अपि चेति** । किमयं बहुव्रीहिस्तद्गुणसंविज्ञानः किं वाऽतद्गुणसंविज्ञान इत्यर्थः । आद्येपि किं विशेषणतया विभक्तिसत्त्वं विवक्षितमुपलक्षणतया वा । नाद्यः । अव्यापनादित्याह—**नाद्यः । विभक्तीति** । स्नात्वा स्नातुमित्यादीनि तावत्पदत्वेन प्रसिद्धानि, नचैतेषु विभक्तिसत्त्वमस्ति, 'अव्ययादाप्सुपः' इति विभक्तिलोपात् 'कृन्मेजन्तः क्त्वातोसुन् कसुन्' इति चाव्ययसंज्ञाविधानादितरथाऽकार्यभोजीत्यादिष्वपि[4] लुप्तविभक्तिकेष्वव्याप्तिरिति भावः । उपलक्षणत्वपक्षं दूषयति—**उपलक्षणत्वे चेति** । प्रातिपदिकग्रहणं धातोरप्युपलक्षणम् । ननु तदानीमविद्यमाना विभक्तिः प्रातिपदिकस्य कथमुपलक्षणमिति, तत्राह—**भाविनापीति** । नाशोपलक्षितसत्तायोगित्वमनित्यत्वमित्यत्र तदानीमविद्यमानेनापि नाशेनोपलक्षणदर्शनात् । एवं विनाशी घट इत्यत्रापीति भावः । विधित्सिताविति पक्षं दूषयति—**अत एवेति** । प्रातिपदिकमात्रस्यापि पदत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । उक्तदूषणं लक्षणान्तरेप्यतिदिशति—**एतेनेति** । विभक्तेर्विभक्त्यन्तत्वस्य चानिरूपणादित्यर्थः ।

आधुनिकरीत्या पदलक्षणमुद्भावयति—**नन्विति** । शब्दजनिता या प्रतीतिस्तयाऽजन्यत्वे सति शाब्दप्रतीतिजनकं वर्णात्मकं च यत्तत्पदमित्यर्थः । स्वयमेव विशेषणत्रयस्य कृत्यमाह—**अत्र चेत्यादिना** । पदसमुदायात्मकं वाक्यमतः समुदायिपदविषयप्रत्यक्षप्रतीतिजन्यं तच्छाब्दप्रतीतिजनकं च वाक्यार्थप्रतीतेरपि शाब्दत्वादतस्तद्व्यवच्छेदाय तयाऽजन्यत्वविशेषणमित्यर्थः[1] । शाब्दप्रतीत्यजन्येत्यत्र प्रतीतिविशेषणीभूत-

---

१ शाब्दत्वविशेषणेनेत्यर्थः । २ तच्चेदमिति पाठो भाति । ३ उभयान्यद् घटादिकं तदन्यत्वं पटादावित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । ४ अकारि अभोजि इति तिङन्तद्वयमेतत् । ५ शाब्दप्रतीत्यजन्या या शाब्दीप्रतीतिस्तज्जनकत्वमिति तु लक्षणार्थः शोभनो भाति । पदजन्यपदार्थोपस्थितिजन्यशाब्दबोधजनकत्वाद् वाक्ये लक्षणाभावः ।

क्यम् । नाग्रिमः । पदस्याद्याप्यसिद्धेः । न पश्चिमः । पदासिद्धौ तस्याप्यसिद्धेः । नाप्याकाङ्क्षासंनिधियोग्यतावन्ति पदानि वाक्यमिति तृतीयः पक्षः । आकाङ्क्षायाः पुरुषधर्मस्याचेतनेषु पदेष्वभावात् । आकाङ्क्षा हि जिज्ञासा, उक्तं हि—'अन्वितस्याभिधानार्थमुक्तार्थघटनाय वा । प्रतियोगिनि जिज्ञासा या साकाङ्क्षेति गीयत' इति ।

योग्यतापि किं पदानामेव सहप्रयोगयोग्यत्वमुतान्योन्यान्वययोग्यार्थत्वम् । नाद्यः । वह्निना सिञ्चेदित्यादावपि सहप्रयोगदर्शनात् । नापि द्वितीयः । वाक्याभासेपि प्रसङ्गात् । नद्यास्तीरे फलानि सन्तीति विप्रलम्भकवाक्यस्थपदानामप्यन्योन्यान्वययोग्यार्थकत्वात् । अन्यथा प्रामाणिकवाक्येपि तेषामनन्वयापत्तेः । प्रमाणान्तरविरोधादिह पदार्थानामन्वययोग्यता नास्तीति चेन्न । संसर्गाभावेपि संसर्गयोग्यस्वभावस्याखण्डितत्वात् ।

अस्तु वा यत्किंचिदविचारितरमणीयं पदं, तत्समूहश्च वाक्यं, तथापि कुत्र प्रमाणमिति विवेचनीयम् । 'शब्दो मानं विवक्षायां ज्ञानेऽर्थे वा भवन्भवेत् । नाद्यौ तद्व्यभि-

---

शब्दशब्देन पदमभिधीयते वाक्यं वेति विकल्प्याद्यमात्माश्रयत्वेन दूषयति—**नाग्रिम इति** । द्वितीयं दूषयति—**न पश्चिम इति** । पदसमुदायो हि वाक्यमतः पदासिद्धौ वाक्यमप्यसिद्धमित्यर्थः । वाक्ये चातिव्याप्तिः । तस्यापि वाक्यजन्यप्रतीत्यजन्यत्वे सत्युक्तविशेषणत्वात् । वर्णसमुदायरूपपदसमुदाये च वाक्ये वर्णात्मकत्वमप्यस्त्येवान्यथा पदस्यापि वर्णात्मकताभावप्रसङ्गादिति । न च शब्दत्वजातीयाजन्यशब्दत्वजातीयजन्यप्रतीतिजनकवर्णसमुदायः पदमिति युक्तम् । प्रथमविशेषणेन सर्वशब्दत्वजातीयविवक्षायां तदजन्यत्वविशेषणं द्वितीयेन व्याहतम् । द्वितीये वाक्येतिव्याप्तिः । तस्यापि यत्किंचित्पदाजन्यत्वे सत्युक्तरूपत्वादिति । किं पदसमुदायो वाक्यमित्यादिना त्रिधा वाक्यलक्षणं विकल्प्याद्यौ द्वौ दूषितौ इदानीं तृतीयं दूषयति—**नाप्याकाङ्क्षेति** । किमत्र योग्यतासंनिधिवदाकाङ्क्षाधिकरणत्वं विवक्षितमुत तद्विषयत्वम् । नान्त्यः । विषयविषयिभावस्य खण्डितत्वात् । आद्येऽसिद्धिमाह—**आकाङ्क्षाया इति** । **अन्वितस्येति** । वृक्ष इत्यत्रान्वितस्याभिधानार्थं विश्वजिता यजेतेत्यादावुक्तार्थयागस्य घटनाय प्रतियोगिनि जिज्ञासा या पुंसः सा आकाङ्क्षेति गीयत इत्यर्थः । एतच्चोभयं विविच्य दर्शितमभिहितान्वयवादे ।

योग्यतामपि विकल्प्य दूषयति—**योग्यतेति** । किं पदगता पदार्थगता वेत्यर्थः । आद्येऽतिव्याप्तिमाह—**वह्निनेति** । तयोरपि सहप्रयोक्तुं योग्यतास्त्येवेतरथा तत्कार्यसहप्रयोगो न स्यादित्यर्थः । वाक्याभासे गमनमेव दर्शयति—**नद्यास्तीर इति** । ननु बाध्यमानस्य तदर्थस्य कथमन्वययोग्यतेति, तत्राह—**अन्यथेति** । अयं भावः । अत्र किं प्रमाणान्तरबाधादन्वयो नास्तीत्युच्यते किंवा तद्योग्यतैव नास्तीति । आद्ये प्रकृतदोषापरिहारः । अन्वयाभावेपि योग्यतानपायात् । नहि यावद्योग्यत्वं कार्यदर्शनमस्ति । नियमेन कार्यानिष्पत्तेरिति[3] चेन्न । असिद्धेः, आप्तवाक्ये तेषामेवान्वयदर्शनात् । एतेन योग्यताभावपक्षोऽपि प्रत्युक्तः । नचाप्तवाक्यस्थपदार्थेभ्योऽनाप्तवाक्यस्थपदार्था अन्य एवेति वाच्यं, तथा सति तेषामन्वयायोग्यत्वस्याप्यसिद्धेः, क्व दृष्टं तेषामन्वययोग्यतास्तीति, संगतिग्रहणाभावादबोधकता च । अख्यातिवादिनापि च पदार्थबोधाङ्गीकारात्, तस्मादस्त्येवानाप्तवाक्ये व्यभिचार इति । एतदेव चोद्यपरिहाराभ्यां विशदयति—**प्रमाणान्तरेत्यादिना** ।

एवंतावच्छब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेर्थे बुद्धिः शाब्दमिति लक्षणे शब्दविज्ञानादित्यंशो दुर्निरूप इत्युक्तमिदानीं तदपेक्षार्थविज्ञानमित्यत्रार्थशब्दार्थोऽपि विचारासह इत्याह—**अस्तुवेत्यादिना** । मानंभवन्शब्दः किं वक्तृविवक्षायां पदार्थसंसर्गविषयिण्यां लिङ्गतया भवेत् । यथाहुः सौगताः—'वक्तुरभिप्रायं तु सूचयेयु'रिति । किंवा वक्तृप्रयोगमूलभूतज्ञाने लिङ्गतया । यथा वैशेषिकादयः । उपलक्षणं चैतत् रागाभिप्राययोरपि । किंवा वाक्यार्थे स्वभावत एव यथा मीमांसकाः । न तावदाद्यौ । ताभ्यां शब्दस्य व्यभिचारात् । नाप्यन्त्यः । पदार्थेषु संगत्यसंभवेन तत्संसर्गरूपवाक्यार्थेपि प्रामाण्यायोगादिति संग्रहश्लोकयोजना । इममेव संग्रहं विवृणोति

---

१ संबन्ध्यन्तरे इत्यर्थः । २ दृष्टान्ते वतिः । ३ योग्यता नास्तीति शेषः । ४ आप्तवाक्यानाप्तवाक्योरेकस्यैव पदार्थस्य बोधाङ्गीकारादित्यर्थः ।

चारित्वान्नान्त्यः संगत्ययोगतः' ॥ ३१ ॥ न ताव'द्देवदत्त गामभ्याजे'ति पदनिचयस्तद्विवक्षायां तज्ज्ञाने वा लिङ्गतया मानं, व्यभिचारित्वात् । भ्रान्तस्य पिपासोः पानीयविवक्षायां कुकुदं देहीति प्रयोगदर्शनात् । अन्यथा जानतोपि विप्रलम्भकस्यान्यथाप्रयोगदर्शनाच्च । आप्तवाक्यमेव तयोर्लिङ्गं नेतरदिति चेत् । अस्तु तर्हि तदर्थस्यैव प्रतिपादकत्वं तस्य, तेनाव्यभिचारात् । किंच वाक्यं वाक्यार्थेनाविशेषितज्ञानविवक्षयोर्मानमुत विशेषितयोः । नाद्यः । व्यवहाराभावप्रसङ्गात् । द्वितीये तु तद्विशेषणभूतोऽर्थः केनाधिगत इति वाच्यम् । न तावत्प्रत्यक्षेण । नदीतीरे फलसत्तायाः श्रोतुरिन्द्रियासन्निकृष्टत्वात् । नानुमानेन । तद्व्याप्तलिङ्गाभावात् । नाप्येतदवगतिः स्मृतिः । पूर्वमननुभूतत्वात् । नाप्युत्प्रेक्षा । तस्याः प्रत्यक्षानुमानयोरनन्तर्भावात् । नापि संशयः । कोटिद्वयानवलम्बित्वात् । नापि विपर्ययः । तत्र प्रवृत्तस्य तत्प्राप्त्यभावप्रसङ्गात् । शब्दादेव तु तदधिगमे परस्पराश्रयता, अनुमानवैयर्थ्यं च ।

अनधिगमे तु तद्विशिष्टज्ञानानुमानायोगः । नागृहीतविशेषणा विशेष्ये बुद्धिरिति न्यायात् । नापि तृतीयः । अर्थेन शब्दसंगत्यभावात् । शब्दार्थयोरेकदेशकालत्वनियमाभा-

---

—न तावदित्यादिना । विवक्षाव्यभिचारमुदाहृत्य ज्ञानव्यभिचारमुदाहरति—**अन्यथा जानतोपीति** । तदुक्तं भट्टपादैः 'अन्यथा संविदानोपि विवक्षत्यन्यथा यतः । तस्मादेकान्ततो नास्ति पुंवाक्यात्तद्धियां गति'-रिति । ननु नास्माभिः शब्दमात्रं विवक्षाज्ञानयोः प्रमाणमित्युच्यते, अपित्वाप्तवाक्यं, तस्य च न ताभ्यां व्यभिचार इति शङ्कित्वा परिहरति—**अस्तु तर्हीति** । अनाप्तवाक्येष्वर्थव्यभिचारदर्शनेन खलु विवक्षाज्ञानयोः प्रामाण्यमाश्रीयते, तत्रापि चेदाप्तवाक्यत्वेन विशेषणम्, अर्थे एव किमिति तर्हि तादृशं वाक्यं प्रमाणं न स्यात्, अस्ति हि तेनापि तस्याव्यभिचार इत्यर्थः । इतोपि विवक्षाज्ञानयोः प्रामाण्यं न संभवतीत्याह—**किंच वाक्यमित्यादिना** । किं ज्ञानविवक्षामात्रयोर्वाक्यं प्रमाणमुत तत्तद्वाक्यार्थविशेषितज्ञानविवक्षयोरित्यर्थः । आद्यमसंभवेन दूषयति—**व्यवहारेति** । नहि ज्ञानमात्रविवक्षामात्रप्रतिपत्त्या गवानयनादौ प्रवृत्तिः संभवतीत्यर्थः । द्वितीये तु ते वाक्यार्था ज्ञाता न वा । आद्ये किमन्यतस्तेषां ज्ञानं शब्दत एव वा । न तावदन्यत इत्याह—**न तावत्प्रत्यक्षेणेत्यादिना** । **इन्द्रियासन्निकृष्टत्वात्** । वाक्यप्रयोगसमय इति शेषः । ननु स्मृतिरेव सा अतः संस्कारादेव प्राप्तेति, तत्राह—**नाप्येतदवगतिरिति** । उत्प्रेक्षापक्षेपि न तावत्स्मृतिः । निरस्तत्वात् । अनुभवपक्षे तु प्रमाणं न वा । आद्ये प्राह—**प्रत्यक्षेति** । द्वितीयेपि संशयो विपर्ययो वा । नोभावपीत्याह—**नापि संशय इति** । अस्तु तर्हि शब्दादेव तदधिगम इति, नेत्याह—**शब्दादेवेति** । यदा शब्दतोर्थं ज्ञात्वा तद्व्यावृत्तविवक्षा वा ज्ञानं वा शब्देन लिङ्गभूतेनानुमीयते ताभ्यां चार्थानुमानं तथाचार्थज्ञाने विवक्षाज्ञानं विवक्षाज्ञाने चार्थज्ञानमिति परस्पराश्रय इत्यर्थः । किंच प्रथमत एवार्थप्रतीतौ तद्विवक्षया पुनस्तदनुमानं च वृथेत्याह—**अनुमानेति** । अथवा न परस्पराश्रयः । अर्थव्यावृत्तविवक्षया पुनरर्थानुमानाभावाद्व्यवहारस्य प्राथमिकार्थप्रतीत्यैवोपपत्तेरिति यदि परो ब्रूयात्तं प्रत्याह—**अनुमानेति** । तर्हि-प्राथमिकमर्थमतिलङ्घ्य विवक्षानुमानमनर्थकं तावन्मात्रादेव व्यवहारसिद्धेरित्यर्थः ।

एवं ज्ञायमानार्थव्यावृत्तविवक्षाज्ञानयोः प्रामाण्यमिति पक्षं दूषयित्वाऽज्ञायमान इति पक्षं दूषयति—**अनधिगम इति** । अर्थे प्रमाणं शब्द इति तृतीयं पक्षं दूषयति—**नापि तृतीय इति** । **अर्थेनेति** । पदार्थेन संगत्यभावात् पदनिचयस्य न पदार्थसमूहे प्रामाण्यमित्यर्थः । ननु माभूदेकदेशादिनियमलक्षणः संबन्धः,

---

१ एकाधिकरणवृत्तित्वादिनियमरूप इत्यर्थः ।

वात्। वाच्यवाचकलक्षणः संबन्धोस्तीतिचेत्। वाचकत्वं नाम तद्विषयप्रतीतिजनकत्वं, वाच्यत्वं तज्जन्यप्रतीतिविषयत्वं, तदेवासति संबन्धे कथं स्यादिति पर्यनुयोगे तस्मादेव तद्भवतीति ब्रुवाणः पण्डितगोष्ठीषु कथं नापत्रपेत्। अन्तरेण च संबन्धं शब्दस्यार्थविशेषप्रतीतिजनकत्वेऽध्यक्षानुमानयोरपि संबन्धसमर्थनवैयर्थ्यापातः। कस्य चायं शब्दो वाचकः। किं जातेरुत व्यक्तेः किं वा जातिविशेषितायाः व्यक्तेः। नाद्यः। विशेषविषयव्यवहाराभावप्रसङ्गात्। अथ जातावेवावसितसंगतिकानि पदान्यनाकलितविशेषाया-स्तस्या बोद्धुमशक्यत्वात्तत्रापर्यवसितव्यापाराणि विशेषानपि बोधयन्तीति मतं। तदपि न। विकल्पासहत्वात्। तथाहि। प्रथमं जातिमात्रमवबोध्यापर्यवसानादनन्तरं विशेषमवबोधयन्ति किं वान्तर्भावितविशेषामेव जातिम्। नाद्यः। पदबुद्ध्योर्विरम्यव्यापाराभावात्। द्वितीयेपि विशेषेषु पदानां शक्तिरस्ति न वा। अस्ति चेत्, जातिरेव शब्दार्थ इत्यभ्युपगमभङ्गप्रसङ्गः। अस्तु तर्हि जातिरेव वाच्या व्यक्तिस्तु तदविनाभावाल्लक्ष्येति चेन्नैवम्। अविनाभावासिद्धेः। किं गोत्वजातेर्व्यक्तिमात्रेणाविनाभावः किं वा गोव्यक्त्या। नाद्यः। गोत्वजातेर्घटादिव्यक्तिभिरविनाभावाभावात्। न द्वितीयः। आत्माश्रयत्वात्। गोत्वजातिविशिष्टायां गोत्वस्य वर्तनाङ्गीकारात्। विशिष्टस्य लक्ष्यत्वे विशेषणभूताया जातेर्लक्ष्यत्वप्रसङ्गात्। एतेन सास्नावता विशेषेणाविनाभाव इत्यपि प्रत्युक्तम्। किंच सापि शक्तिरन-

---

वाच्यवाचकलक्षणस्त्वस्ति संबन्ध इति शङ्कते—**वाच्येति**। संबन्धव्यतिरेकेणार्थस्य वाच्यत्वं शब्दस्य वाचकत्वं वा न संभवति तत्र तस्यैव संबन्धोक्तावात्माश्रयः स्यादिति परिहरति—**वाचकत्वमित्यादिना**। गोष्ठीषु सदःस्वित्यर्थः। असंबद्धस्यैव वाच्यत्वं वाचकत्वं वेत्याशङ्क्यातिप्रसक्तिः स्यादित्याह—**अन्तरेणेति**। अस्तु वा वाचकत्वं तथापि कस्य वाचकः शब्द इति विकल्प्य दूषयति—**कस्य चायमित्यादिना**। यद्यप्याकृत्यधिकरणे, नियोगेन[1] विकल्पेन द्वे वा सहसमुच्चितः "संबन्धः समुदायो वा विशिष्टा चैकयापि वेति" वार्तिककारैर्बहवः पक्षा उपन्यस्ताः। तथापि तेषामत्यन्ताभासत्वात्तैरेव निरस्तत्वाच्च विस्तरभीरुणाचार्येणेह नोपन्यस्य निरस्यन्ते। जातिमात्रे गृहीतसंगतिकस्य व्यक्तावपर्यवसानवृत्त्या बोधकत्वमिति प्राभाकररीत्या पूर्ववादिनोक्तं विकल्प्य दूषयति—**तथाहीति**। यदिदमपर्यवसानाद्व्यक्तिबोधनं तत्किं जातिप्रतीतेः पश्चात्किं वा जात्या सहैवेत्यर्थः। आद्यमसंभवेन निरस्यति—**नाद्य इति**। बुद्धिग्रहणं दृष्टान्तार्थं, द्वितीयेपि किं व्यक्तावशक्तः शक्तो वा। नाद्यः। अशक्तस्य तद्वाचकत्वाभावात्। द्वितीयेपि व्यक्तिरपि शब्दवाच्येत्यपसिद्धान्तापत्तिरित्याह—**द्वितीयेपीति**। ननु व्यक्तावशक्तमेव पदं, कथं तर्हि तत्र बुद्ध्युत्पत्तिः, लक्षणयेति शङ्कते—**अस्तु तर्हीति**। जातिव्यक्त्योः साधारण्येनासाधारण्येनोभयथापि चाविनाभावोऽसिद्ध इत्याह—**मैवमित्यादिना**। ननु जातिमात्रस्य न व्यक्तिमात्रेणाविनाभावः किंतु तद्विशेषेणेति द्वितीयं पक्षं दूषयति—**न द्वितीय इति**। यदि गोत्वविशिष्टायां व्यक्तौ गोत्वस्याविनाभावस्तर्हि तत्रैव सा वर्तेत इति वाच्यं तथा चात्माश्रयत्वमित्याह—**आत्माश्रयत्वादिति**। उपलक्षणं चैतज्जातेः जात्यविनाभावादात्माश्रयान्तरस्यापि। किंच गोत्वविशिष्टव्यक्तेरविनाभावाल्लक्ष्यत्वे तद्विशेषणजातेरपि लक्ष्यत्वमित्यभिधेयशून्यता शब्दस्य स्यात्तदभावे[2] च लक्षणापि न संभवेदिति नैरर्थक्यमेव शब्दसामान्यस्य समर्थितं स्यादित्यभिसंधिराह—**विशिष्टस्येति**। ननु सास्नावता विशेषेण गोत्वजातेरविनाभावः, न गोत्वविशिष्टेन, तथाच नात्माश्रयतेति, तत्राह—**एतेनेति**। सोपि हि गोत्वविशिष्ट एवेति पूर्वोक्तदूषणद्वयं स्यादित्यर्थः। अनैन्त[3]व्यभिचाररूपो वा पूर्वोक्तदोषः। किंच ययाकयापि भवत्वविनाभावः, तथापि तासु व्यक्तिषु बोधनसामर्थ्यमस्ति न वा, अस्तिचेदगृह्यमाणा वा गृह्यमाणा वा। आद्ये प्राह—**किंच सापीति**। अनधिगतलक्षणाप-

---

१ नियमेन जातिरेव वाच्या व्यक्तिरेव वा। विकल्पेन जातिर्वा व्यक्तिर्वा वाच्या। अथवा द्वे अपि वाच्ये। जातिव्यक्तिभ्यां सहसमुच्चितः तयोः समवायो वा वाच्यः। तयोस्तेषां वा समुदायो वाच्यः। जातिविशिष्टा व्यक्तिर्व्यक्तिविशिष्टा जातिर्वा वाच्या इत्यर्थः। २ अभिधेयाभावे इत्यर्थः। ३ आनन्त्यव्यभिचाररूप इति पाठः साधुः।

धिगता न कार्याय पर्याप्तेति तदधिगतिरवश्याश्रयणीया । न च सा शक्या, विशेषाणामानन्त्याद्व्यभिचाराच्च । नास्ति चेद्, व्याघातः, तत्रासमर्थानि बोधयन्ति च तानीति । अपि च जातिरेव शब्दार्थ इति नियमे कालाकाशदिगादिशब्दानामवाचकत्वप्रसङ्गात्, कालाकाशादौ कालत्वादिजातेरभावात् । यत्र संभवति तत्र जातिरितरत्र तु व्यक्तिरिति व्यवस्थेति चेन्न । पाचकादिशब्दानामुपाधिपरत्वस्वीकारात् । अस्तु तर्हि त्रितयं शब्दार्थ इति चेन्न । जातिशब्दार्थत्वदोषाणामुपाधिष्वपि तुल्यत्वात् । नच त्रितयस्य मिलितस्यैकैकस्य वा शब्दार्थत्वप्रयोजकता । व्यभिचारित्वात्, अन्यतमत्वस्य च खण्डितत्वात् । एतेन व्यक्तेरपि शब्दार्थता प्रत्याख्याता । आनन्त्यव्यभिचारयोस्तत्रापि तुल्यत्वात्, विशिष्टस्यापि व्यावृत्तत्वाविशेषाद्व्यक्तेरिव तस्यापि शब्दार्थता निरसनीया । अथ जातिवैशिष्ट्यं सर्वत्रानुगतमेव शब्दार्थः, तदापि जातेः शब्दार्थतायामुक्तं दूषणं न प्रत्युद्ध्रियेत ।

किंच वाच्यत्वमर्थस्य धर्मो, वाचकत्वं च पदस्य, तथा च प्रतिवस्तुनियते वाच्यत्वे वाचकत्वे च संबन्धवाचोयुक्तिः कुतस्त्या । एतेन साङ्केतिकः शब्दार्थयोः संबन्ध इत्यपि परास्तम् । सङ्केतस्यापि जातौ व्यक्तौ विशिष्टे वाभिहितन्यायेन दुर्ग्रहत्वात् । तस्माच्छास्त्रं शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिरिति लक्षणमलक्षणम् । तथाप्तवाक्यं शब्दप्रमाणमिति नैयायिकानामपि । 'आप्तोदीरितवाक्येषु मालतीमाधवादिषु । व्यभिचारान्न तद्युक्तमाप्तत्वस्यानिरुक्तितः' ॥ ३२ ॥ स्वकपोलकल्पितमालतीमाधवादिवाक्येषु प्रामा-

---

रिकरं प्रत्यपि बोधकत्वप्रसङ्गाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । द्वितीये प्राह—**नच सेति** । ननु नास्त्येव तादृशी शक्तिरभिधेयनिष्ठत्वाच्छक्तेरिति, तत्राह—**नास्ति चेदिति** । व्याघातमेव दर्शयति—**तत्रेति** । किंच सर्वशब्दानां जातिरर्थः । उत यत्र संभवति तत्रेति मतम् । नाद्य इत्याह—**अपिचेति** । नह्येकैकव्यक्तिषु कालादिषु जातिरस्तीति तद्वाचकशब्दानां नैरर्थक्यप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयं शङ्कते—**यत्रेति** । एतदव्यापकमुभयव्यतिरिक्तस्योपाधेरपि क्वचिच्छब्दार्थत्वाश्रयणादित्याह—**न पाचकादीति** । अव्याप्तिद्वयं परिहरन्शङ्कते—**अस्तु तर्हीति** । त्रितयं, जातिर्व्यक्तिरुपाधिश्चेत्यर्थः । एतदपि न संभवति, उपाधेः शब्दार्थतायां जातिवदुपहितेषु व्यक्तिष्विव प्रवृत्त्यसंभवादेस्तुल्यत्वादित्याह—**न जातीति** । किंच त्रितयमपि किं मिलितं शब्दार्थः किं वैकैकम् । नाद्यः । प्रत्येकस्थले तदभावात् । द्वितीयोऽसिद्धः । एकैकस्थले तदितरयोरभावादेव । अथान्यतमं शब्दार्थः स्यात्, न, अन्यतमस्य त्रितयातिरिक्ततया दुर्वचत्वस्याधस्तात्क्रियासमभिहारेणोदाहृतत्वादित्याह—**अन्यतमत्वस्य चेति** । तदेवं जातिः शब्दार्थ इति प्रथमः पक्षः प्रतिक्षिप्तः । द्वितीयं दूषयति—**एतेनेति** । लक्षणादिपक्षोक्तदोषविशेषमतिदिश्यमानं विशदयति—**आनन्त्येति** । जातिविशेषिता व्यक्तिः शब्दार्थः इति तृतीयपक्षेपि व्यक्तिपक्षोक्तदूषणमतिदिशति—**विशिष्टस्यापीति** । ननु न जातिविशिष्टा व्यक्तिः शब्दार्थः येनानन्त्यादिदोषः स्यात्किंतु सर्वविशिष्टेष्वनुगतं यज्जातिवैशिष्ट्यं तदेव शब्दार्थ इति । तदपि न । तस्यापि जातिवदेवानुगतत्वाप्[३]वृत्तेषुप्रवृत्त्यभावादेस्तादवस्थ्यादित्याह—**अथ जातीत्यादिना** ।

यस्तु वाच्यवाचकत्वमेव संबन्ध इत्युद्भाव्य दूषितः पक्षः तत्रैव सिंहावलोकितेन दूषणान्तरमाह—**किंचेति** । संबन्धिद्वयवर्त्येको हि संबन्धो नाम, न चैतत्तथेतीदं संबन्ध एव न भवेदित्यर्थः । अत्र नैयायिकाः प्राहुः—'सांकेतिकः शब्दार्थयोः संबन्ध' इति । तदपि दूषयति—**एतेनेति** । अतिदिश्यमानमेवाह—**संकेतस्यापीति** । एवं मीमांसकानां शाब्दप्रमाणलक्षणे दूषणमुपसंहरति—**तस्मादिति** । नैयायिकसंमतमपि लक्षणं दूषयति—**तथेति** । लक्षणमलक्षणमित्यनुषज्यते । अस्यातिव्याप्तिमसिद्धिं च श्लोकेनाह—**आप्तेति** । अनैकान्तिकतां विवृणोति—**स्वकपोलेति** । नन्वौरप्रेक्षिकार्थे वचांसि नाप्तवाक्यान्यतो-

---

१ परस्परेत्यादि । २ नह्येकैकेति पाठो भाति । ३ विभक्तिलोपाभाव ऐच्छिकः ।

ण्याभावादतिव्याप्तिः । नहि पुराप्त एव सन्नाटकनाटिकादिप्रबन्धविरचनमात्रेणानाप्तो भवति भवभूतिः । उक्तं चैतदुम्बेकेन 'यदाप्तोपि कस्मैचिदुपदिशति, न त्वयानभूतार्थ-विषयं वाक्यं प्रयोक्तव्यं, यथाङ्गुल्यग्रे हस्तियूथशतमास्ते इति तत्रार्थव्यभिचारः स्फुट' इति । कश्चायमाप्तो नाम । यथादृष्टार्थवादीति चेन्न । भ्रान्तवाक्येपि प्रसङ्गात्, प्रमाणदृष्ट-इति विशेषणेपि प्रमाणदृष्टस्य प्रमादादिनान्यथाकथनेपि प्रसङ्गात् । प्रमाणेन यथादृष्टं तथावादीति चेन्मैवम् । एकदेशे तथाभूतवादित्वेप्यंशान्तरेऽन्यथाभूतवादिन्यपि प्रसङ्गात् । यावत्प्रमाणदृष्टं तावत एव वक्ताप्त इति चेन्न । अज्ञातसंदिग्धानुवादादिवाक्यप्रयोक्तुर-नाप्तत्वप्रसङ्गात् । अथ निर्दोष आप्त इति चेन्मैवम् । आप्तानामपि क्वचिद्रागादिदोषसं-भवात् । यत्र विषये यो निर्दोषः स तत्राप्त इति चेन्न । यत्तच्छब्दयोर्विशेषविषयत्वेना-साधारण्यादव्याप्तेः । तस्मादाप्तवाक्यमागम इत्यप्यलक्षणम् । यथार्थवाक्यं शब्दप्रमाण-मित्यपि न । यथार्थत्वस्य प्रमितिखण्डनावसर एव खण्डितत्वात् । एतेन 'समयबलेन सम्यक्परोक्षानुभवसाधनं शब्द' इति भूषणस्यापि लक्षणमपास्तम् । ऊर्ध्वीकृततर्जन्या दशसंख्यानुमाने शङ्खध्वनौ चानुविधेयपुरुषाभिप्रायानुमापके व्यभिचारात् । समयस-म्यक्त्वयोश्च पूर्वमेव निरासात् । तदेवं शब्दलक्षणमपि दुर्भणमिति सिद्धम् ।

तथार्थापत्तिलक्षणमपि । अन्यथानुपपन्नदर्शनादुपपादके बुद्धिरर्थापत्तिः । यथा जीवतो

नातिव्याप्तिरिति, तत्राह—**नहि पुरेति** । नाटकादिकाव्ययोगान्ता नाटकविशेषाः । भवभूतिरुम्बेकः । एतदेव ग्रन्थान्तरस्थेन तद्वचनेन संमतयति—**उक्तं चैतदिति** । तत्र ह्यननुभूतार्थवाक्यस्योदाहरणत्वेनोच्यमानमप्य-ङ्गुल्यग्रादिवाक्यमाप्तोक्तवाक्यमेवेत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः—**आप्तत्वस्यानिरुक्तित** इत्येतद्विवृणोति—**कश्चाय-मिति । भ्रान्तवाक्य इति** । सोपि हि यथा स्वेन दृष्टं तथैव वक्तीत्यर्थः । ननु प्रमाणदृष्टार्थवक्ताप्तो नाम, ततो भ्रान्ते नातिव्याप्तिरिति, तत्राह—**प्रमाणदृष्टेति** । ननु न प्रमाणदृष्टस्य वदनमात्रं विवक्षितं येनान्यथा-वदनमादायातिव्याप्तिः स्यात्किंतु यथा दृष्टं तथैव वदनमिति शङ्कते—**प्रमाणेनेति** । अत्र किं प्रमाणदृष्टस्य तथा-वदनमात्रं विवक्षितमतिरिक्तावदनमपि वा । आद्ये प्राह—**मैवमेकदेशेति** । द्वितीयं शङ्कते—**यावदिति** तर्ह्यव्याप्तिरित्याह—**अज्ञातेति** । नहि तेषां प्रमाणदृष्टत्वं, व्याघातादित्यर्थः । किमिदं निर्दोषत्वं, किं सर्वविषये किं वा क्वचिद्दोषराहित्यम् । आद्येऽव्याप्तिमाह—**मैवमाप्तानामिति** । क्वचिद्रागादिदोषवतोन्यत्र यथार्थवदनमप्या-प्तवाक्यं न स्यादित्यव्याप्तिरिति भावः । द्वितीये त्वतिव्याप्तिर्यत्रक्वचिद्दोषरहितस्यान्यथावदनेपि प्रसङ्गात् । ननु यत्र यो दोषरहितः स तत्राप्तो नान्यत्रेति शङ्किते परिहरति—**यत्तच्छब्दयोरिति** । साधारणविषयत्वे च पूर्वोक्तातिव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । **यथार्थत्वस्येति** । प्रमात्वव्यञ्जकखण्डनसमय इत्यर्थः । भासर्वज्ञोक्तलक्षण-मुद्भाव्य दूषणमतिदिशति—**एतेनेति** । अनुमानादिव्यावृत्त्यर्थं समयग्रहणम् । प्रत्यक्षव्यावृत्त्यै परोक्षग्रहणम् । संशयादिव्यावृत्त्यै सम्यग्ग्रहणम् । स्मृतिव्यावृत्त्यर्थमनुभवग्रहणम् । यत्र हि वणिजां समयबलेनोर्ध्वीकृता तर्जन्यङ्गुलिर्दशसंख्यामनुमापयति तत्रानुमाने त्वदुक्तलक्षणमतिपतेदित्यर्थः । अतिव्याप्त्यन्तरमाह—**शङ्खध्वनौ** चेति । अनुविधेयः प्रभुः । तत्रापि हि प्रभोः सेनोद्योगपरावृत्त्याद्यभिप्रायं समयबलेन शङ्खध्वनिः सैनिकाना-मनुमापयतीत्यर्थः । एवमधिकं दर्शयित्वातिदिष्टांशं विशदयति—**समयेति** ।

तदित्थं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीत्यक्षपादसूत्रपरिगणनाक्रमेण प्रमाणचतुष्टयं खण्डितम् । इदानीं भाट्टप्राभाकराभिमतामर्थापत्तिं खण्डयति—**तथेति** । दुर्भणमित्यनुवर्तते । तत्र तावदर्थापत्तिलक्षणं दर्शयति दूषणाय—**अन्यथेति** । प्रत्यक्षादिव्यवच्छेदार्थमनुपपन्नदर्शनादित्युक्तम् । अनुपपद्यमानविषयनिर्विकल्पक-दर्शनात् । यत्सविकल्पकं तत्सदृशं स्मरणं वा भवति तद्व्यवच्छेदार्थमुपपादक इत्युक्तम् । तत्र द्विविधार्थापत्तिः —दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्चेति । तत्र प्रथमामुदाहरति—**यथा जीवत इति** । अत्र हि जीवतो देव-दत्तस्य बहिरवस्थानं विनानुपपद्यमानगृहाभावदर्शनात्तदुपपादकबहिरवस्थानज्ञानमर्थापत्तिरित्यर्थः । तत्रैव

---

१ द्वन्द्वोत्तरमनुवादपदेन षष्ठीतत्पुरुषः । २ शब्दजन्येत्यादिः । ३ परावृत्तिः पलायनम् ।

देवदत्तस्य गृहान्तरभावमवलोक्य बहिरवस्थानज्ञानम् । नन्विदमनुमानमेवास्तु, देवदत्तो बहिरस्ति, जीवनवत्त्वे सति गृहेऽभावात्, संप्रतिपन्नवदिति चेन्मैवम् । देवदत्तप्रतियोगिकाभावस्य गृहाधिकरणतया देवदत्तधर्मत्वाभावात् । गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वं हेत्वर्थ इति चेन्मैवम् । यदा जीवन्नस्ति क्वचिद्देवदत्त इत्याप्तवाक्यादनिर्धारितदेशविशेषनिष्ठतया देवदत्तसत्तावगता ग्रामाद्बहिरवस्थितेनैव चैत्रेण, स च तदागत्य गृहान्तस्तदभावमालोक्य बहिःसत्त्वमनुमिमीत इति वाच्यम् । तच्चानुपपन्नम् । साधारणदेशमात्रावस्थानविषयस्यागमस्यार्थापत्त्या यावन्न बहिर्देशसत्ताविषयत्वं परिकल्प्यते तावदागमापबाधितविषयतयानुमानस्यानुत्थानात् । कल्पिते तु बहिर्देशविषयत्वेऽनुमानात्प्रागेवार्थापत्तिर्लब्धप्रमेयेति कृतमनुमानेनेति भाट्टाः प्रतिपेदिरे । तदिदमसुन्दरम् ।

'आगमस्य बहिर्देशविषयत्वस्य कल्पनात् । प्रागेव देवदत्तस्य गृहेऽभावो मितो न वा ॥ ३३ ॥ आद्येनुमानं तेनैव निष्प्रत्यूहं प्रवर्तताम् । द्वितीये कल्पकाभावादर्थापत्त्युदयः कुतः' ॥ ३४ ॥ भाट्टानामप्याप्तवाक्यस्य बहिर्देशविषयत्वकल्पनात्प्रागेव देवदत्तस्याभावः

वैशेषिकादेरनुमानान्तर्भाववादिनो मतमाशङ्क्य मीमांसकः पार्थक्यं समर्थयते—**नन्वित्यादिना** । अस्ति हि मैत्रस्य जीवनवत्त्वेपि गृहेऽभावस्य बहिरवस्थानस्य च परस्परं व्याप्तिरिति भावः । मीमांसकः परिहरति—**मैवमिति** । अत्र जीवनवत्त्वे सति गृहेभावादिति कोर्थः । किं गृहनिष्ठाभावाधिकरणत्वादिति किं वा गृहनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादिति । आद्येऽसिद्धिः । नहि गृहाधिकरणश्चैत्रप्रतियोगिकोऽभावश्चैत्रे वर्तेत इति संभवति अतोऽपक्षधर्मत्वादसिद्धो हेतुरित्यर्थः । देवदत्तग्रहणं चैत्रोपलक्षणम् । द्वितीयं शङ्कते—**गृहनिष्ठेति** । दूषयति—**मैवमिति** । अत्रानुमानाप्रवृत्तिं दर्शयितुं भूमिकां परिशोधयति—**यदा जीवन्निति** । यः खल्वनुमाता चैत्रः तेनैव चैत्रेण यदा ग्रामाद्बहिरेव जीवन्नस्ति क्वचिद्देवदत्त इत्याप्तवचनादनिर्धारितदेशविशेषनिष्ठतया देवदत्तोवगतो भवति, पुनश्च स एव चैत्रो ग्रामं प्रविश्य गृहमागत्य गृहान्तश्च तस्य जीवतोऽभावमवलोक्य बहिःसत्तामनुमिमीत इति वक्तव्यम् । इतरथा आप्तवाक्याज्जीवनमात्रानधिगमे जीवनवत्त्वे सतीति विशेषणासिद्धिप्रसङ्गात्, गृहाभावमात्रस्य बहिर्भावेनाविनाभावाभावाच्च । प्रत्यक्षस्य च साधारण्येनाप्रवृत्तेरनुमानस्य च लिङ्गाभावात्, अत्राप्तवाक्येन सामान्येन जीवनमवगत्य पश्चादनुमिमीत इति वक्तव्यमिति योजना । भवत्वेवमेतावताऽनुमानाभावे किमायातमिति, तत्राह—**तच्चेति** । यत्खल्वाप्तवाक्यं सामान्येन स्थितिमवबोधयति, तस्य किं गृहाद्बहिर्विषयतायां क्लृप्तायामनुमानमिदं प्रवर्तते अक्लृप्तायां वा । न तावदक्लृप्तायाम् । तदाह्यागमस्य गृहेपि स्थितिबोधकत्वसंभवेन तद्विरुद्धबहिरवस्थानानुमानस्य कालात्ययापदिष्टत्वादित्यर्थः । अथ क्लृप्तायां, तत्राह—**कल्पिते त्विति** । गृहेऽभावावेदकप्रमाणस्य सामान्येन स्थितिबोधकागमस्य च योयं विरोधस्तयानुपपत्त्यागमस्य बहिर्भावविषयत्वकल्पनाद्यर्थापत्तिर्नाम, तत्प्रवृत्तौ चानुमानं निष्फलमित्यनुमानाप्रवृत्तिरर्थापत्तेश्च पार्थक्यमिति भाट्टानां समर्थनप्रकार इत्यर्थः । अत्र सिद्धान्ती दूषयितुमुपक्रमते—**तदिदमित्यादिना** ।

आगमबाधपरिहारार्थमर्थापत्तिरपेक्षणीयेति हि तेनाभिहितं, तत्रार्थापत्तिप्रवृत्तिव्यतिरेकेणैवागमबाधं परिहरन्ननुमानप्रवृत्तिं दर्शयति श्लोकद्वयेन—**आगमस्येति** । सामान्येन प्रवृत्तागमस्य बहिर्विषयत्वकल्पनात्प्रागेव गृहाभावः केनचित्प्रमाणेन प्रमितो न वा । यदि प्रमितः, तर्हि तेनैवागमस्य निरुद्धत्वादनुमानं निर्विघ्नं प्रवर्ततां किमर्थापत्त्या । अथ न प्रमितो गृहाभावः, तर्हि कयानुपपत्त्यागमस्य बहिर्विषयत्वं कल्प्यत इत्यनुमानवदर्थापत्तेरप्यनुदय एवेति श्लोकयोजना । श्लोकौ विवृणोति—**भाट्टानामित्यादिना** । गुडजिह्विकया चे-

---

१ गृहे इति शेषः ।

प्रमितोऽप्रमितो वा । प्रमितत्वे तत एवानुमानोदयादलमर्थापत्तिप्रकल्पनादुर्व्यसनेन । द्वितीये तु कल्पकाभावात् कुतोर्थापत्तेरुदयः । इयांस्तु विशेषः । प्रत्यक्षाभाववादिनो मते प्रत्यक्षस्यागमाद्बलीयस्त्वादागममवगणय्यापि प्रत्यक्षाधिगतगृहाभावलिङ्गेन भवति बहिर्देवदत्तसत्त्वानुमानम्, अभावप्रमाणाधिगम्यत्वे पुनरभावस्यागमाद्दुर्बलतया तद्विरोधिगृहाभावस्यैव प्रमातुमशक्यतया नार्थापत्तिः प्रसरति, सदुपलम्भकप्रमाणप्रत्यस्तमय एवाभावप्रमाणप्रवृत्त्यङ्गीकारात् । यथाहुः "प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते । वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणतेति" । किंच यद्यस्य कल्पकमिष्यते तत्तेनाविनाभूतमिष्यते न वा । आद्ये भङ्ग्यन्तरेण भवताप्यनुमानमेवाभिहितमिति न प्रमाणान्तरावकाशः । द्वितीये ष्यनियतमेव यत्किंचित्कल्पयेदिति नार्थापत्तिप्रमेयसिद्धिः । अनुपपद्यमानस्योपपादकासत्त्वे विरोधो गमक इति नानुमानमिति चेन्मैवम् । अनुपलब्धेरप्यनुपलभ्यमानसत्त्वे विरोध एवाभावगमक इत्यभावमानापह्नवप्रसङ्गात् । धूमोपि धूमध्वजस्यासत्त्वे विरोधादेव तद्गमक इत्यनुमानविलयापत्तेश्च । यत्र कार्यकारणभावं विनाऽविनाभावादेव गमकत्वं रसरूपादौ तत्र भवत्वेवानुमानं लब्धावकाशमिति चेन्न । तत्रापि रूपासत्त्वे रसस्य विरोधादेव गमकत्वोपपत्तेः ।

कश्चायं विरोधः किं प्रमाणयोः १ उत प्रमाणत्वेनाभिमतयोः २ अनिर्णीतप्रामाण्याप्रामाण्ययोर्वा ३ सामान्यप्रवृत्तप्रमाणेन विशेषप्रवृत्तप्रमाणार्थबाधसंशयो वा ४ तर्कयोरेव

दमनुमानस्यार्थापत्तिसमानयोगक्षेमत्वमुक्तं, वस्तुतस्तु भवदर्थापत्त्युदयात्तार्किकानुमानोदयस्याधिक्यमस्तीत्याह —**इयांस्त्विति** । प्रत्यक्षतः खलु गृहाभावस्तार्किकमतेधिगम्यते, दृश्याभावत्वात्, प्रत्यक्षसिद्धं सदनुमानमागमं तृणाय मत्त्वैव प्रवर्तते आदित्यवर्णाद्यागममिव परमात्मन्यरूपत्वानुमानं, भवतां त्वागमाद्दुर्बलमेव गृहाभावग्राहिप्रमाणमित्यर्थापत्तेरुदय एव विचारणीय इत्यर्थः । तदुक्तं तत्त्वकौमुद्यां 'प्रमाणेन निश्चितस्य गृहेऽसत्त्वस्य पाक्षिकतया सांशयिकेन गृहसत्त्वेन प्रतिक्षेपायोगादिति । 'तस्माद्गृहाभावेन सिद्धेन बहिर्भावोनुमीयत इति युक्तमिति' च । योग्यानुपलब्धेरागमादिदौर्बल्येहेतुमाह—**सदुपलम्भकेति** । सतोभावस्योपलम्भकानि यानि प्रमाणानि तेषां प्रत्यस्तमयेऽनुदय एवाभावप्रमाणप्रवृत्तेरङ्गीकारात्, इतरथा सघटे भूतले निमीलितलोचनस्याभावनिर्णयप्रसङ्गादिति भावः । अत्र च वार्तिकसंमतिमाह—**यथाहुरिति** । वस्तुसत्त्वं वस्तुतत्त्वम् । भावरूपतेति यावत् । तदवबोधार्थमित्यर्थः । भङ्ग्यन्तरेणाप्यनुमानतामर्थापत्तेरनुदयं च विकल्पपूर्वकमाह—**किंचेति** । **कल्पकमिति** । गृहाभावादीत्यर्थः । **तेनेति** । कल्प्येन बहिर्भावेनेत्यर्थः । स्यान्मतं, कल्पकस्य कल्प्येन या व्याप्तिः सानुमित्युत्पादिका । यस्तु कल्पकस्य कल्प्यासत्त्वे विरोधः सोर्थापत्तिजनक इति कारणभेदादनयोर्भेदः । स एव च विरोधोत्र गमक इति नानुमितित्वमिति शङ्कते—**अनुपपद्यमानस्येति** । तदेतदनिष्टान्तरापत्त्या दूषयति—**मैवमिति** । एवं सत्यनुपलब्धिलक्षणषष्ठप्रमाणमर्थापत्तिरेव स्यात्, शक्यते हि तत्राप्यनुपलब्धेरनुपलभ्यमानघटसत्त्वे सति यो विरोधः स एव गमक इति वक्तुमित्यर्थः । अनुमानापह्नवश्च स्यादित्याह—**धूमोपीति** । अनुमानस्यासाधारणं विषयं दर्शयन्ननन्तरदोषं परिहरति पूर्ववादी—**यत्रेति** । कारणाभावे हि कार्यस्य विरोधः । नच रसरूपादावकार्यकारणभूते स इत्यभिमानः पूर्ववादिनः । तत्रापि विरोधं संभावयन्नुक्तदूषणं संसारयति सिद्धान्ती—**नेति** ।

एवमुपपादकोपपाद्ययोर्विरोधोर्थापत्तिरित्यत्र प्रमाणान्तरेष्वपि भावादतिव्याप्तिरुक्ता । इदानीं विरोधानिरूपणादसिद्धिरेवेति दर्शयिष्यन्विरोधं विकल्पयति—**कश्चायमिति** । **सामान्यप्रवृत्तेति** । सामान्येन प्रवृत्तं यत्प्रमाणं जीवन्देवदत्तः क्वचिदस्तीति तेन विशेषे प्रवृत्तं यत्प्रमाणं गृहाभावग्राहि तदर्थस्य गृहाभावस्य

वा ५ । 'तदसिद्धिरतिव्याप्तिः सक्तिः सप्रतिसाधने । असंभवोऽतर्कता च दोषास्तेषां क्रमादमी ॥' ३५ ॥ न तावदाद्यः । उभयोः प्रामाण्ये विरोधस्य विरोधे वा प्रामाण्यस्यैवासंभवादसिद्धेः, अन्यथा वस्तुनो द्वैरूप्यापत्तेः। नापि द्वितीयः। अभिमतशब्देन भ्रमाभिधाने ज्ञानमात्रविवक्षायां वा भ्रमज्ञानयोः प्रमाणत्वेन गृहीतयोर्विरोधाद्विभिन्नविषयत्वकल्पनाया अप्यर्थापत्तित्वप्रसङ्गात् । नापि तृतीयः । वायुर्बाह्यकरणाप्रत्यक्षः अरूपिद्रव्यत्वात् कालादिवत्, वायुः प्रत्यक्ष उपलभ्यमानस्पर्शाधिष्ठानत्वात् घटादिवदित्यनिर्णीतप्रामाण्याप्रामाण्ययोरनुमानयोर्विरोधेप्यर्थापत्तेरुदयप्रसङ्गात् । नापि चतुर्थः । असंभवात् । नहि यद्यत्र विशेषतः प्रमितं तस्य तत्रापि तद्विपरीतप्रमाणविषयत्वसंशयः । न खलु स्थाणुरयमिति निश्चयेपि स्थाणुर्वा पुरुषो वेति संशेरते जनाः । नापि पञ्चमः । मिथोविरोधेन तर्कयोरेवाभासत्त्वात् ।

किंचोपपादकेन येन विनानुपपद्यमानत्वं तत्प्रमितं न वा । प्रथमे गृहीतग्राहिकार्थापत्तिर्न प्रमा स्यात् । द्वितीये तु विशेषणासिद्धेः तद्विशेषितानुपपद्यमानार्थप्रतीतौ कल्पकाभावान्नार्थापत्तिरुदयमासादयेत् इत्यलमतिविस्तरेण ।

बाधोस्ति नवेति योयं संशयः स चेत्यर्थः[1] । एवं विकल्प्य श्लोकेन संगृह्णाति दूषणानि—**तदसिद्धिरिति** । प्रमाणयोर्विरोध एवासिद्धः, अन्यतरस्याप्रमाणत्वात् । इतरथा वस्तुन एव द्वैरूप्यापत्तेरित्यर्थः । द्वितीये दूषणमाह—**अतिव्याप्तिरिति** । प्रमाणत्वेनाभिमतिर्नाम किं प्रमाणत्वेन भ्रान्तिः किं वा ज्ञानमात्रम् । उभयथार्थापत्त्याभासे गमनादतिव्याप्तिरित्यर्थः । तृतीये दूषणमाह—**सक्तिः सप्रतिसाधने इति** । सप्रतिसाधनेप्यनिर्णीयमानप्रामाण्याप्रामाण्ययोरुभयोर्विरोधेर्थापत्तेरुदयप्रसक्तिः ततश्चातिव्याप्तिरित्यर्थः । चतुर्थे प्राह—**असंभव इति** । नहि यद्यत्र विशेषतः प्रमितं तस्य तत्रैव विपरीतप्रमाणविषयत्वसंशयः संभवति, स्थाणुत्वनिर्णयेपि पुरुषत्वसंग्राहकप्रमाणप्रवृत्तिसंशयापातादित्यर्थः । पञ्चमे दूषणमाह—**अतर्कता चेति** । मिथो विरोधेन तर्काभासतापातादित्यर्थः[2] । एवमेते दोषास्तेषां पक्षाणां क्रमाद्द्रष्टव्या इति श्लोकयोजना । संग्रहं विवृणोति—**नतावदित्यादिना** । विरोधस्यासिद्धेरित्युपरितनेनान्वयः । अनुव्यवसायद्वारा मानसप्रत्यक्षत्वं संभवति तथेश्वरप्रत्यक्षत्वमेव सर्वस्येत्यप्रसिद्धविशेषणता स्यादिति बाह्यकरणग्रहणम् । रूपादिव्यावृत्त्यर्थं द्रव्यग्रहणम् । घटादिव्यवच्छेदार्थमरूपिग्रहणम् । द्वितीयेप्यस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वं साध्यम्[3] । परमाण्वादिव्यभिचारवारणायोपलभ्यमानपदं, तदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलौ—'अनियम्यस्य[4] नायुक्तिर्नानियन्तोपपादकः । न मानयोर्विरोधोस्ति प्रसिद्धे चाप्यसौ सम'इति ।

प्रकारान्तरेणार्थापत्तिं दूषयति—**किंचोपपादकेति** । येन हि देवदत्तबहिर्भावेन विना गृहाभावो नोपपद्यते स किं प्रमितो न वा । आद्येऽर्थापत्तिवैयर्थ्यमित्याह—**प्रथम इति** । द्वितीये प्राह—**द्वितीयेत्वित्यादिना** । अन्यथानुपपत्तिदर्शनं हि कल्पकम् । अन्यथेति च कोर्थः । बहिर्भावव्यतिरेकेणेति । तथाच बहिर्भावेऽज्ञाते तद्विशेषितं तदन्तरेणानुपपद्यमानत्वमपि न ज्ञातमिति कल्पकाभावादनुदय एवार्थापत्तेरित्यर्थः । तदुक्तं श्रीहर्षकविभिः—'यतोन्यत्वं[5] तत्सिद्धेरग्रे तदसिद्धे'रिति । एतेन श्रुतार्थापत्तिरपि प्रत्याख्याता

---

१ वेत्यर्थ इति पाठो युक्तः। २ तदापातादित्यर्थः। ३ अन्यथेश्वरं प्रत्यक्षादिकमादाय सिद्धसाधनं स्यात् इति बोध्यम्। ४ अनियम्यस्याव्याप्यस्य न अयुक्तिरयोगोऽनुपपत्तिर्व्यापकमुपपादकं विना, अपि तु व्याप्यस्य व्यापकं विनाऽनुपपत्तिः । अनियन्ता चाव्यापको नोपपादकोऽपि तु व्यापकस्तथैत्यनुपपत्तौ व्याप्तिरस्त्वेवेति तज्ज्ञानात्कल्पनमनुमानमेवेत्यर्थः । प्रमाणयोर्विरोधे चाविरोधायार्थापत्तिरिति मतान्तरं निरस्यति न मानयोरिति । एवमनङ्गीकारे धूमादग्न्यनुमानमप्यर्थापत्तिरेव स्यादित्याह । प्रसिद्धेवापीति प्रकाशे । ५ यतः कल्पकादन्यत्वं कल्प्यस्य कल्पकसिद्धेरित्यर्थः।

अभावाख्यं प्रमाणमपि दुर्निरूपम् । एवं हि वर्णयन्ति—योग्यानुपलब्धिकरणकमर्थाभावज्ञानमभावः । यथेह भूतले घटो नास्तीति ज्ञानं, न चेदं प्रत्यक्षं, इन्द्रियसंनिकर्षाजन्यत्वात् । नह्यभावेनेन्द्रियसन्निकर्षः संयोगः समवायो वा संभवति । तयोर्भावधर्मत्वात् । नापि विशेषणविशेष्यभावः । तस्यापि मूलसंबन्धगर्भतया तन्निवृत्तौ निवृत्तेः । अन्तरेणापि मूलसंबन्धं विशेषणविशेष्यभावाङ्गीकारेपि तस्य प्रत्यक्षाङ्गतायाः पुरैव निरासात् । नचेदमनुमानादावन्तर्भवति । चक्षुरादिवदनुपलब्धेरज्ञायमानाया एव करणत्वात् । अन्यथानुपलब्धेरप्यनुपलब्ध्यन्तरोपलभ्यमानतायामनवस्थानादिति ।

वेदितव्या । अनुपपद्यमानवाक्यैकदेशदर्शनेन वाक्यैकदेशकल्पनं हि सा । तथाहि । पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति वाक्यैकदेशश्रवणाद्रात्रौ भुङ्क्ते इति वाक्यैकदेशकल्पनं, न चैषा प्रयुज्यते । पूर्वोक्तन्यायेनानुमानताया दुष्परिहरत्वात् । किंच नात्र वाक्यमन्तरेण वाक्यस्यानुपपत्तिः । नन्वस्त्येवानुपपत्तिः । शाब्दी ह्याकाङ्क्षा शब्देनैव पूरणीया । नहि पचतीति पदं प्रत्यक्षौदनेन निराकाङ्क्षमपि त्वोदनपदात्, इह पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति वाक्यस्याकाङ्क्षा रात्रौ भुङ्क्ते इत्यनेनैव पूरणीयेति । न । तस्य वाक्यस्य संपूर्णक्रियाकारकतया निराकाङ्क्षत्वेन दृष्टान्तवैषम्यात् । अथ पीनो न भुङ्क्ते इत्यभोजनेन नान्वेति, भोजनकार्यत्वात्पीनताया इति मतं, हन्त तर्हि नेयमाकाङ्क्षा, अपितु योग्यताविरहः । नच सोप्यस्ति । त्रैकाल्यभोजननिषेधे हि स भवेत् । नह्यभुक्त्वा क्षणमपि पीनस्तिष्ठति इति । न वात्र तथा निषेधः । दिवा न भुङ्क्ते इति विशेषनिषेधात् । यदि तु विशिष्टकार्यदर्शनाद्रात्रिभोजनानुमानमनुमन्यामहेतरां तदा तु न रात्रिभोजनवाक्यकल्पनावकाशः । तदेतदखिलमितिना सूचयन्नुपसंहरति—**इत्यलमतिविस्तरेणेति ।**

इदानीं भाट्टाभिमताभावप्रमाणं दूषयति—**अभावाख्यमिति** । तदभिमतं लक्षणं तावद्दर्शयति—**एवं हीति** । विषयविषयाविनाभूतव्यतिरिक्तोपलब्धिकरणसंपत्तिर्योग्यता तत्संपत्तौ सत्यां योयमर्थोपलब्ध्यभावस्तत्करणकं पदार्थाभावज्ञानं तदभावप्रमाणम् । भाट्टवेदान्तिनोर्हि ज्ञानमेव मुख्यं प्रमाणम् । प्राकट्यसंवेदनयोश्च फलत्वमक्षादौ त्वौपचारिकः प्रमाणव्यवहारस्तेनाभावज्ञानं प्रमाणमित्यर्थः । शाब्दानुमानिकाभावज्ञानव्यवच्छेदायानुपलब्धिकरणकमित्युक्तम् । अयोग्यस्यानुपलब्धिमात्रादभावमात्रव्यवच्छेदार्थं योग्यपदम् । उदाहरति—**यथेति** । नन्वज्ञातकरणजत्वात्प्रत्यक्षमेतदिति, तत्राह—**नचेदं प्रत्यक्षमिति** । ननु संयुक्तविशेषणतालक्षणसंनिकर्षात्प्रत्यक्षमेतदिति तार्किकास्तत्कथं पृथक्प्रमाणमिति, तत्राह—**नह्यभावेत्यादिना** । नन्वस्त्येव विशेषणविशेष्यभावसंबन्ध इति, तत्राह—**नापि विशेषणेति** । संबद्धयोर्हि दण्डदेवदत्तयोः पटशौक्ल्ययोर्वा विशेषणविशेष्यभावो दृष्ट इति भावः । ननु मूलसंबन्धं विनैव निर्घटं भूतलमित्यभावभूतलयोर्विशेषणविशेष्यभावो भवद्भिरेवाङ्गीकृत इति, तत्राह—**अन्तरेणापीति । पुरैवेति** । प्रत्यक्षधर्मिकानुमानमात्रप्रविलयप्रसङ्गापत्तेर्बहुश उक्तत्वादित्यर्थः । नचासंबद्धस्यापि प्रत्यक्षत्वे को दोष इति वाच्यम् । अतिप्रसङ्गस्यैव दोषत्वात् । नच तत्परिहारिका दृश्यानुपलब्धिर्भविष्यतीति वाच्यम् । तथासति तावन्मात्रस्यैव करणत्वेनेन्द्रियवैयर्थ्यात् । नचान्धस्यापि शुक्ले पटे कार्ष्ण्याभावप्रमितिप्रसङ्गः । प्रतियोगिग्राहकेन्द्रियेणैवाश्रयग्रहणस्याप्यङ्गत्वात् । नच व्योम्नि स्पर्शाभावाग्रहणप्रसङ्गः । प्रमाणान्तरनिबन्धनत्वात्तद्ग्रहणस्य । अत एव स्मर्यमाणदेवदत्तकुण्डलादौ देवदत्ताभावग्रहणेपि नानुपपत्तिरिति । अस्तु तर्ह्यनुमान एवास्यान्तर्भावस्तथा च सौगतैरनुपलब्धिलक्षणं लिङ्गान्तरं स्वीक्रियत इति, तत्राह—**नचेदमिति** । ज्ञायमानकरणं ह्यनुमानम्, इयं तु न तथेत्यर्थः । अथ किमिति ज्ञायमानतयैव करणं न भवेत्तत्राह—**अन्यथेति** । अयमर्थः । अनुपलब्धेरभा-

---

१ श्रुतार्थापत्तिरपि अनुमानतोऽतिरिक्ता प्रकर्षेण न युज्यते इत्यर्थः । २ विषयविषयाविनाभूतवस्तुभ्यो व्यतिरिक्तानि यानि उपलब्धिकारणानि तत्संपत्तिर्योग्यतेत्यर्थः । ३ मानेति पाठो भाति । अनुपलब्धिमात्रादयोग्यस्य धर्मादेरभावमानव्यवच्छेदार्थं योग्यपदमिति योजना । ४ शब्दवत्त्वादिलिङ्गकव्यतिरेक्यनुमानादि प्रमाणजन्यत्वादिति तदर्थः ।

तदयुक्तम् । 'केवलानुपलम्भस्य व्यभिचारनिवारिणी । योग्यता चेत्कुतो न स्यादनुमानमभावधीः ॥' ३६ ॥ अनुपलम्भमात्रस्य सुषुप्त्यादावभावज्ञानाजनकतया तद्व्यभिचारवारणाय योग्यानुपलब्धिरिति विशेष्येतेति चेत्तर्हि योग्यानुपलब्धेर्धूमादिवदव्यभिचारितयाऽभावज्ञानजनकत्वोपपत्तौ कुतः प्रमाणान्तरता । नचाज्ञायमानतया करणत्वेनानुमानाद्बहिर्भावः, अन्यथानवस्थाप्रसङ्गादिति वाच्यम् । स्वतःसिद्धसाक्षिप्रसादादेवोपलब्धिवदनुपलब्धेरपि सिद्धावनवस्थादुस्थताऽभावात् । अन्यथानवस्थायास्तवापि दुरुत्तरत्वात् । तथाहि अनुपलब्धेः सर्वथानवगतत्वे तत्करणत्वस्य दुरधिगमत्वात्तदधिगतिरवश्याश्रयणीया । सापि चेदनुपलम्भान्तरात्सिद्ध्येत्तदपि तथैवेति कथं नानवस्था । एवं तत्र तत्र[1] प्रमाणानुपन्यासे तत्तदनुपलम्भसत्ताया एवासिद्धिः । प्रपञ्चितं चैतत्पुरस्तात् ।

भवतु वा भिन्ने वानुपलब्धिरनुमानात्तथापि नाभावः प्रमितिकरणम् । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । किमुपलब्धेः प्रागभावोनुपलब्धिरुत प्रध्वंसः किं वान्योन्याभावोत्यन्ताभावो वा । नाद्यः । दृष्टनष्टे घटे उपलब्धिप्रागभावाभावेप्यभावप्रमितिदृष्टेः । नापि द्वितीयः । प्रागभावात्यन्ताभावप्रमित्यनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । प्र[2]तियोग्युपलब्धेरसंजातत्वादेव त[3]त्प्रतियो-

वत्वेन प्रत्यक्षत्वनिरासात्तद्विशेषमानसप्रत्यक्षत्वं दूरोत्सारितम् । नित्यानुमेयत्वाच्च ज्ञानस्य न दृश्यप्रतियोगिकत्वमत एव 'ज्ञान[4]विकल्पानामध्यात्मंभावाभावसंवेदना'दिति सूत्रमप्यनवकाशं, तस्मादनुपलब्धिरेवानुपलब्धिसंवेदनेपि शरणम् । तथाच तत्र तत्रापि तथेत्यनवस्था स्यादिति ।

एवं समर्थितमभावप्रमाणं दूषयति सिद्धान्ती—**तदयुक्तमिति** । अस्य तावदनुमानान्तर्भावं श्लोकेन दर्शयति—**केवलेति** । अत्र तावदनुपलम्भमात्रस्याभावबोधने सुषुप्त्यादौ व्यभिचारात्तन्निवारणाय योग्यतालक्षणविशेषणं प्रक्षिप्यते भवद्भिस्तथाच धूमादिवदव्यभिचारेणाभावबोधकत्वात्तज्जन्याभावधीरनुमानं कुतो न स्यात्किंतु स्यादेवेति योजना । एतदेव विवृणोति—**अनुपलम्भेति** । नन्वव्यभिचारेप्यज्ञातकरणत्वान्नानुमानमित्युक्तमिति, तत्राह—**नचेति** । स्यादयं दोषो भवन्नये, अस्मन्मते तु स्वप्रकाशसाक्षिवेद्यत्वाद्वृत्तिरूपज्ञानतदभावयोर्नाज्ञातकरणत्वं नाप्यनवस्थेत्याह—**स्वतःसिद्धेति** । ननु तादृक्साक्षिचैतन्ये सिद्धे सत्ययं परिहारो भागी तदेव डुलीक्षीरसदृशं, प्रमाणाभावादिति, तत्राह—**अन्यथेति** । सर्वथाऽज्ञायमानानुपलब्धेः प्रमितिकरणत्वमपि दुर्भणमिति कदाचिदपि ज्ञप्तिरवश्याश्रयणीया, तथाच त्वदुदीरितानवस्थाकृत्या त्वय्येव प्रतिकृत्या स्यादिति साक्षिणैव तवापि रक्षा विधातव्येति खण्डलकार्थः । वक्ष्यते च साक्षिसिद्धौ प्रमाणगणश्चतुर्थपरिच्छेदे । **पुरस्तादिति** । ईदृश्यनवस्था स्वप्रकाशवादादौ प्रपञ्चिततरेत्यर्थः ।

एवं प्रौढवादेनानुमानान्तर्भाव उक्तः, इदानीं भवतु वानन्तर्भावस्तथापि नैतस्य प्रमाणत्वं प्रमाणाघातं सहते इति प्रामाणिकप्रपञ्चरुचीन्भाट्टान्प्रत्याह—**भवतु वेत्यादिना** । उपलब्धिप्रागभावलक्षणानुपलब्धेर्नाभावप्रमितिनियतिः, तदभावेपि घटोपलब्धिप्रध्वंससमयेऽभावप्रमितिदर्शनादित्याह—**नाद्य इति** । उपलब्धिप्रध्वंसोऽभावप्रमितिकरणमिति पक्षं दूषयति—**नापि द्वितीय इति** । कारणनिष्ठः कार्यसंसर्गाभावो हि प्रागभावः, नच तत्प्रमितिसमये प्रतियोग्युपलब्धिप्रध्वंसोस्ति, उपलब्धेरसंजातत्वात् । प्रमितिर्हि[5]प्रतियोग्युपलब्धिरभिप्रेता । नच तादृशप्रतियोगिप्रमितिरस्ति, नित्यमविद्यमानार्थत्वादिति भावः । एवमत्यन्ताभावेपि ।

१ अनुपलम्भे इति शेषः । २ अत्रोपलब्धिपदेन षष्ठीतत्पुरुषः । ३ तत्पदार्थ उपलब्धिः । ४ ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसंवेनादध्यात्मम् इति पाठः संप्रत्युपलभ्यते अध्यात्ममात्मनिष्ठानां ज्ञानविकल्पानां ज्ञानविशेषाणां च भावाभावयोर्मनसैव सुग्रहत्वादिति । घटं साक्षात्करोमि वह्निमनुमिनोमि नानुमिनोमीत्यादिरूपेणेति सूत्रार्थः । ५ हि प्रतियोग्युपलब्धिरिति पाठो भाति ।

गिकप्रध्वंसाभावात् । नापि तृतीयः । सत्यपि घटोपलम्भे तदभावप्रतीतिप्रसङ्गात् । नापि चतुर्थः । दृष्टनष्टाद्यभावे प्रमित्यनुदयापत्तेः । एतेनोपलम्भसंसर्गाभावः कारणमित्यपि निरस्तम् । तत्रापि प्रागभावादिविकल्पानामप्रतिबद्धप्रसरत्वात्, अन्यतमत्वखण्डनस्य पूर्वमेव कृतत्वात् । नचानुपलब्धेः करणत्वम् । अवान्तरव्यापारानिरूपणात् । नच प्रतियोगिस्मरणमधिकरणग्रहणं वा तद्व्यापारः । [1]ततस्तयोर्भावविषययोरनुपलम्भाजन्यत्वात् । तज्जन्यस्तज्जन्यजनको व्यापार इति हि तद्विदः । केवलानुपलम्भस्य तद[2]जनकत्वेपि योग्यताविशिष्टस्यास्त्येव तज्जनकता, तत्तदविनाभूतेतरप्रमाकरणसाकल्यं हि योग्यतेत्यङ्गीकारादिति चेत् । तर्हि भावप्रमितीनामिन्द्रियादिसहकृतभावानुपलम्भकारणजन्यतया तासु तासु प्रमास्वसाधारणकरणत्वप्रवादः प्रत्यस्तमियात् ।

कश्चायमनुपलम्भः, किं प्रमाभावः किं वा ज्ञानमात्राभावः । नाद्यः । इदं रजतमिति रजतारोपस्थले रजताभावप्रमित्यजनके रजतप्रमाभावेऽतिव्याप्तेः । अन्यथा रजतारोप

उपलब्ध्यन्योन्याभावपक्षं दूषयति—**नापीति** । नहि घटोपलब्धिरेव घट इति घटोपलब्धिसमयेपि तदन्योन्याभावस्य सत्त्वात् घटाभावप्रमितिः स्यादित्यर्थः । उपलब्ध्यत्यन्ताभावपक्षे दूषणमाह—**दृष्टेति** । दृष्टः सन्नष्टो यो घटस्तदभावस्य प्रमितिर्न स्यात् । घटोपलब्धेर्जातत्वेन तदत्यन्ताभावाभावादित्यर्थः । आदिशब्दादनुत्पन्नग्रहणम् । ननूपलब्धिसंसर्गाभावोनुपलब्धिरभावप्रमितिकरणं, तेन न पूर्वोक्तदोषः, प्रागभावादिव्यभिचारेपि संसर्गाभावस्याव्यभिचारादिति, तत्राह—**एतेनेति** । अतिदेशं विशदयति—**तत्रापीति** । किं संसर्गप्राग[3]भावः किं वा तत्प्रध्वंस इति विकल्पजालस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । अस्तु तर्हि प्रागभावाद्यन्यतम इति, तत्राह—**अन्यतमत्वेति** । एवमनुपलब्ध्यनवधारणान्न सा अभावप्रमितिकरणमित्युक्तम् । इदानीं भवतु या काचिदनुपलब्धिस्तथापि तस्याः करणत्वं न भवति तल्लक्षणरहितत्वादित्याह—**न चेत्यादिना** । व्यापारवद्धि कारणं कारकं तद्विशेषश्च करणमतो व्यापाराऽभावेनुपलब्धेः करणत्वं न स्यादिति भावः । ननु किमिति व्यापाराभावः, यावता प्रतियोगिस्मरणमधिकरणग्रहणं वा व्यापारोस्त्विति, तत्राह—**नचेति** । ननु यद्यपि भावविषययोरधिकरणग्रहणप्रतियोगिस्मरणयोः स्वविषयजन्यतया संस्कारजन्यतया चानुपलब्ध्यजन्यत्वं, तथापि तद्व्यापारत्वं किं न स्यादित्यत आह—**तज्जन्य इति** । तेन करणेन जन्यत्वे सति तत्करणजन्यक्रियाजनको यः असौ तद्व्यापार इत्यर्थः । ननु नास्माभिरनुपलम्भमात्रस्य करणत्वमभिप्रेयते, येन तद्व्यापारश्चिन्त्येतापितु योग्यतावतोनुपलम्भस्य, तादृशस्य चान्तर्भूतभूतलादिरूपत्वेन तज्जन्याधिकरणग्रहणादिव्यापारकत्वादस्त्येव करणत्वमिति शङ्कते—**केवलेति** । योग्यतया व्यापारवत्तां दर्शयन् तत्स्वरूपमाह—**तत्तदविनाभूतेति** । तस्माद्विषयात्तदविनाभूताद्विषयसन्निकर्षादेश्चेतरद्यत्प्रतियोगिप्रमितिकरणं तत्साकल्यं योग्यता, तथा च तत्तज्ज्ञानान्यवान्तरव्यापाररूपाणि भविष्यन्तीत्यभिप्रायः । तदेतदतिप्रसक्त्या दूषयति—**तर्हीति** । अस्ति हि घटप्रत्यक्षात्पूर्वक्षणेऽनुपलम्भः । अस्ति च प्रतियोगिप्रमापकमिन्द्रियादिसाकल्यम् । नच विषयसत्ताऽपराध्नीयात् भावप्रमितिं प्रत्यनुगुणत्वादिति सर्वत्र तत्तदिन्द्रियादिसहितानुपलब्धिरेव करणम् । तथाचेन्द्रियादेः करणत्वप्रसिद्धिर्विरुध्येतेत्यर्थः ।

एवमनुपलब्धेः करणत्वं न संभवतीत्युक्तमिदानीमनुपलब्धिरित्यत्र नञा समस्यमानोपलम्भशब्देन प्रमितिर्वा ज्ञानमात्रं वाभिधीयते, उभयथाप्यनुपपत्तिरिति दूषयति—**कश्चायमिति** । **इदं रजतमिति** । अस्ति हि तत्र प्रतियोगिरजतप्रमित्यभावः । अस्ति च योग्यता, इन्द्रियादेर्विद्यमानत्वादितरथाधिष्ठानस्याप्यग्रहणप्रसङ्गात् । अथ च न रजताभावप्रमित्युदय इत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । अथ कथमभावप्रमित्यनुदयस्तत्राह—**अन्यथेति** । नह्यारोप्याभावप्रमितावपि तत्रारोपः संभवति । अतिप्रसङ्गादिति भावः । द्वितीयेप्यतिव्याप्ति-

---

१ तत इत्यधिको भाति । २ अधिकरणग्रहणाद्यजनकत्वेऽपीत्यर्थः । ३ इदं चिन्त्यम् । किमुपलम्भप्रागभाव उत तत्प्रध्वंस इत्यादिविकल्पस्योचितत्वादिति ।

एव न स्यात् । नापि द्वितीयः । शङ्खधवलिमप्रतिसंधानवतः पीत इति भ्रमानुदयप्रसङ्गात् ।

अपिच यत्राभाव एव लक्षणतो दुर्निरूपः कुतस्तत्रेदं प्रमाणमिदं प्रमेयमिति विचारावतारः । तथाहि । कोयमभावः भावादन्यो वा १ भावत्वानधिकरणं वा २ भावविरोधी वा ३ भावेन स्वभावप्रत्यासन्नो वा ४ नास्तीति प्रत्ययविषयो वा ५ प्रतियोगिसापेक्षनिरूपणो वा ६ अस्तीति बुद्धेरविषयो वा ७ निर्विकल्पकबुद्धेरविषयो वा ८ भावलक्षणरहितो वा ९ । नाद्यः । भावस्यापि भावादन्यत्वेनातिव्याप्तेः । न द्वितीयः । अनधिकरणपदेनाधिकरणत्वाभावविवक्षायामात्माश्रयत्वात् । न तृतीयः । किंचिद्भावविरोधस्य भावेपि सद्भावादतिव्याप्तेः, सर्वभावविरोधित्वस्याभावेप्यभावेनासंभवित्वात् । न खलु घटाभावः सर्वभावविरोधी, सति घटाभावे विश्वाभावप्रसङ्गात्, विरोधिशब्देन च तादात्म्यासहिष्णुत्वविवक्षायां भावेष्वपि भावात् । नापि चतुर्थः । समवायादावपि भावात् । नापि पञ्चमः । इह भूतले घटो नास्तीति घटभूतलयोरपि विशिष्टाभावबुद्धिविषयत्वात्, अनुगताकारानिरूपणाच्च । नापि षष्ठः । ह्रस्वदैर्घ्यादिष्वपि भावात् । न सप्तमः । घटस्याभावोस्तीत्यभावस्याप्यस्तिप्रत्ययविषयत्वेनासंभवित्वात् । नाप्यष्टमः । ब्राह्मणत्वादिष्वपि भावात् । "संस्थानेन घटत्वादि ब्राह्मणत्वादि जन्मतः । कचिदाचारतश्चापि सम्यग्रा-

---

माह—**शङ्खधवलिमेति** । यदाहि कश्चिद्धवलः शङ्ख इति चेतसा शङ्खधवलिमानमनुसंदधाति, तदापि पीतपित्तोपहतनयनतया पीतः शङ्ख इति भ्राम्यति, तत्र धवलिमानुसंधानसमये पीतज्ञानं नासीत् । ज्ञानद्वययौगपद्याभावात् । ततश्च योग्यतोपेतपीतोपलम्भाभावस्तदानीमस्ति नास्ति च पीतशङ्खाभावप्रमित्युत्पत्तिः । उत्तरक्षणे भ्रमदर्शनात् । अतस्तावकलक्षणं तत्रातिव्याप्तमित्यर्थः ।

इदानीमेतत्प्रसाङ्गादभावमात्रस्यैवानिरूपिततां दर्शयितुमुपक्रमते—**अपिचेत्यादिना** । अभाव इत्यत्र नञस्तदन्यत्वतदभावत्वतद्विरोधित्वार्थाभिप्रायेण विकल्पत्रयोत्थानम् । इतरेतु षडपि पक्षा वैवक्षिकाः । **स्वभावप्रत्यासन्न इति** । नहि भूतलघटाभावयोरन्यः संबन्धः प्रत्यासत्तिः, संबन्धान्तराभावादित्यर्थः । **न द्वितीय इति** । भावत्वानधिकरणत्वं नाम किं तदधिकरणत्वाभावः किंवा तदधिकरणत्वान्यत्वम् । द्वितीये भावेष्वतिव्याप्तिः । नहि भावत्वाधिकरणत्वमेव भावः । प्रथमे प्राह—**अनधिकरणेति** । एतेन ससवायान्यत्वे सत्यसमवाय्यभाव इति मानमनोहरलक्षणमपि निरस्तम् । असमवायित्वविवेचने एत्र यथोक्तदूषणप्रचारादिति । **भावेपीति** । गोत्वाश्वत्वादावित्यर्थः । अभावस्य सर्वभावविरोधित्वाभावमेव विवृणोति **न खल्विति** । किंचेदं भावविरोधित्वं किं भावघातकत्वं किं वा भावासहस्थायित्वं किं वा भावतादात्म्यराहित्यम् । त्रिधापि भावेष्वतिव्याप्तिरित्यभिसंधिराह—**विरोधिशब्देन चेति** । **समवायेति** । नहि समवायस्य समवायिभ्यां स्वभावव्यतिरेकेण प्रत्यासत्त्यन्तरमस्ति । अनवस्थादिदोषात् । आदिशब्देन च प्रमेयत्वादि गृह्यते । **इह भूतल इति** । एकं हीदं ज्ञानं भूतलघटघटिताभावग्राहीति तयोरप्येतत्प्रत्ययविषयत्वादतिव्याप्तिरित्यर्थः । किंच प्रतीतिविषयत्वं नाम प्रतीतिश्च विषयश्च, तौ परस्परं व्यावृत्तावेवेति अनुगतलक्षणाभावादव्याप्तिरित्याह—**अनुगतेति** । निर्विकल्पकबुद्ध्यविषयत्वमिति पक्षं दूषयति—**नाप्यष्टम इति** । ब्राह्मणत्वादीनामपि न निर्विकल्पकबुद्धिविषयत्वं, व्यञ्जकविशेषप्रतीत्यभावे तेषामप्रतीतेरतोतिव्याप्तिरित्यर्थः । एतदेव भट्टवार्तिकेन द्रढयति—**संस्थानेनेति** । संस्थानं कम्बुग्रीवादिलक्षणं तत्सहकृतमिन्द्रियं च घटत्वादेर्ग्राहकमित्यर्थः । जन्मतः, अविप्लुतब्रह्मचर्यो ब्राह्मणः स्यादित्यादिविशेषणात्, कचिच्च युधिष्ठिरप्रभृतिसम्यग्रा-

जानुपालितात् ॥ तैलाद्धृतं विलीनं च गन्धेन च रसेन च ।" इत्यादिन्यायेन तेषामपि स-विकल्पकमात्रविषयत्वात् । नच नवमः । राहित्यशब्देनाप्यभावाभिधानादात्माश्रयत्वापत्तेः । किंच किंचिद्भावलक्षणरहितत्वे च भावेष्वपि प्रसङ्गः, सर्वभावलक्षणरहितत्वशब्देन च सर्वभावलक्षणत्वानधिकरणत्वविवक्षायामेकैकस्यापि भावस्य तत्त्वादतिव्याप्तिः । सर्वभा-वलक्षणाभावाधिकरणत्वाभिधाने च तेष्वेव लक्षणाभावेष्वव्याप्तिः । तेषां स्वाधिकरण-त्वाभावात् । तेष्वभावान्तराभ्युपगमे चाननुगमप्रसङ्गः ।

किंचेदं भावत्वं यदनधिकरणत्वमभावः, किमस्तीतिप्रत्ययविषयत्वं १ नास्तीतिप्रत्ययावि-षयत्वं वा २ प्रतियोग्यनपेक्षनिरूपणत्वं वा ३ निर्विकल्पबुद्धिबोध्यत्वं वा ४ षड्लक्षणल-क्षितत्वं वा ५ षड्लक्षणान्यतमलक्षणलक्षितत्वं वा ६ । नाद्यः । घटस्याभावोस्तीत्यस्तिप्रत्यय-विषयत्वेनाभावेऽतिव्याप्तेः । न द्वितीयः । भूतले घटो नास्तीति प्रत्ययविषयस्यापि घटादेर्भा-वत्वात् । न तृतीयः । प्रतियोग्यपेक्षनिरूपणे ह्रस्वदीर्घत्वादावव्याप्तेः । न चतुर्थः । निर्विक-ल्पबुद्धेः प्रागूर्ध्वमपि घटादेर्भावात् । तदत्यन्ताभावानधिकरणत्वे चात्यन्ताभाव एवातिव्या-प्तिः । तत्राप्यत्यन्ताभावान्तराभ्युपगमे लक्षणस्याननुगमः । न पञ्चमः । षड्लक्षणलक्षितत्वस्य प्रत्येकं द्रव्यादिष्वभावेनाव्याप्तेः । न षष्ठः । अन्यतमत्वस्य प्रागेव निरस्तत्वात् ।

जानुपालितादाचारात्, विलीनं घृतं गन्धेन च रसेन च तैलाद्भेदेन ज्ञायत इति शेषः । भावलक्षणरहितो वेति पक्षं दूषयति—**नच नवम इति** । अन्यत्वाभिधाने च भावेपि भावादतिव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । भावल-क्षणशब्देन सर्वभावलक्षणमभिधीयते किंचिल्लक्षणं वा । द्वितीये प्राह—**किंच किंचिद्भावेति** । प्रथमेपि भावानां यानि सर्वाणि लक्षणानि तदनधिकरणत्वं विवक्षितं भावलक्षणानां ये सर्वेऽभावास्तदधिकरणत्वं वा । आद्ये प्राह—**सर्वभावेति** । सर्वभावलक्षणत्वमिति च बहुव्रीहिः । सर्वभावलक्षणवत्त्वमिति यावत् । एकै-कभावस्य सर्वभावलक्षणवत्त्वाभावादतिव्याप्तिरभावलक्षणस्येत्यर्थः । द्वितीये दूषणमाह—**सर्वेति** । भाव-लक्षणानां ये सर्वेऽभावास्तदधिकरणमित्यभिधाने च तत्तल्लक्षणाभावेष्वव्याप्तिः, नहि तत्तदभावानां सर्वा-भावाधिकरणत्वम्, स्वाधिकरणत्वाभावादित्यर्थः । अथ चैकैकभावलक्षणाभावा अपि बहवोतस्तत्तल्लक्षणाभा-वान्तराधिकरणत्वात्तदभावानामप्यस्त्येव सर्वाभावाधिकरणत्वमिति मतं तथापि न सर्वाभावाधिकरणत्वम्, स्वाधिकरणत्वाभावादेव । अथ तत्तदभावविशेषाधिकरणत्वं लक्षणं तर्हि तेषामेव विशेषाणां स्वाधिकरणत्वा-भावेनैकैकविशेषाधिकरणत्वविवक्षायामितरेषु लक्षणाननुगतिः । एवमितरविशेषविवक्षायामपीत्यव्याप्तिरि-त्याह—**अभ्युपगम इति** ।

किंच भावलक्षणानामेव दुर्निरूपत्वात्तदधीननिरूपणाभावोपि दुर्निरूप इति हृदि निधाय भावलक्षणमपि खण्डयति—**किंचेदमिति । यदनधिकरणत्वमिति** । यल्लक्षणानधिकरणत्वमित्यर्थः, अस्यैवानन्तरं प्रकृतत्वात् । **षड्लक्षणेति** । द्रव्यादीनां षण्णां यानि लक्षणानि तैर्लक्षितत्वं चेत्यर्थः । नास्तीति प्रत्यया-विषयत्वमिति द्वितीयपक्षेऽव्याप्तिमाह—**भूतले घट इति** । ननु निर्विकल्पकबुद्धिविषयत्वं नाम तद्विषयत्वा-त्यन्ताभावानधिकरणत्वं विवक्षितं, तेन न प्रागूर्ध्वप्रयुक्ताव्याप्तिरिति, तत्राह—**तदत्यन्तेति** । योयमत्यन्ता-भावो लक्षणत्वेनाभिहितस्तस्मिन्नेव स्वानधिकरणेऽतिव्याप्तिरित्यर्थः । उत्तरो ग्रन्थोनन्तरमेव कृतोपपादः । **न पञ्चम इति** । षण्णां यानि लक्षणानि न तैरेकैकलक्षितत्वमित्यव्याप्तिरित्यर्थः । अस्तु तर्हि षष्ठः, तथा च शिवादित्यमिश्रेणोक्तमिति, तत्राह—**न षष्ठ इति** । एवं भावलक्षणानिरूपणादपि तन्मुखेनाभावनिरूपणं न संभवति, प्रकारान्तरेण निरूपणं पुरस्तादेव निरस्तम् ।

कश्चायं प्रागभावः, विनाश्यभाव इति चेन्न । विनाशिशब्देनोत्पत्तिमदभाववत्त्वाभिधाने लक्षणस्यासंभवित्वात् । नहि प्रागभावस्य घटव्यतिरेकेणोत्पत्तिमानन्योऽभावो निवृत्तिरन्यस्यानुपलम्भात् । 'अपोह्यमाने चाभावे भाव एवावशिष्यत' इत्यभ्युपगमाच्च । नन्वनिवृत्ते प्रागभावे घटजन्मन एवासंभवादन्यैव निवृत्तिरभ्युपेया । नच वार्तिकवचनविरोधः । निवृत्त्या प्रागभावेऽपोह्यमाने तत्प्रतियोगी घटादिरवशिष्यत एवेत्ययोगव्यवच्छेदपरत्वात् । अन्यथाऽभावापह्नवमात्रेण भावशेषे प्रागभावसमये प्रध्वंसस्यासंभवात्, प्रध्वंससमये च प्रागभावस्याभावाद्भावावशेषः प्रसज्येत इति चेन्मैवम् । त्वदुक्तेन न्यायेनानिवृत्ते प्रागभावे तन्निवृत्तेरपि जन्मासंभवात् । तत्र तत्र निवृत्त्यन्तराभ्युपगमे चानवस्थापातात् । तस्मादुभयत्रानुपपत्तिसाम्येपि घट एव स्वप्रागभावनिवृत्तिरित्यङ्गीकरणीयम् । कल्पनालाघवात् । तथाचासंभवित्वदोषस्तदवस्थ एव । अस्तु वा प्रागभावस्य घटादन्यैव

एवमभावमात्रलक्षणं खण्डयित्वा तद्विशेषलक्षणमपि खण्डयति—**कश्चायमिति** । प्रध्वंसेतिव्याप्तिपरिहाराय विनाशिग्रहणम् । घटादिनिवर्तनायाभावग्रहणम् । अत्र किं विनाशिशब्देन विनष्टो घट इत्यादिष्विवोत्पत्तिमदभाववत्त्वमभिधीयते किं वाऽभाववत्त्वम् । चरमे प्रध्वंसादावतिव्याप्तिः । तस्याप्यभावप्रतियोगित्वात्[1] । आद्यस्त्वसंभवीत्याह—**विनाशिशब्देनेति** । प्रागभावस्य निवृत्तिरित्यन्वयः । अत्र किं प्रत्यक्षात् घटव्यतिरेकेणाभावनिवृत्तिः स्वीक्रियते उपपत्तिबलाद्वा । नाद्य इत्याह—**अनुपलम्भादिति** । तदुक्तं तात्पर्यटीकायामाचार्यवाचस्पतिना—'नो खल्वभावाभावो नाम कश्चिदन्यो भावान्नापि भावाभावोन्योऽभावा'दिति । भट्टान्प्रत्याह—**अपोह्यमान इति** । द्वितीयपक्षमुद्भावयति—**नन्विति** । किं निवृत्ते प्रागभावे घट उत्पद्यते उतानिवृत्ते । न तावदनिवृत्ते । विरोधिनि सति विरोध्यनुदयात् । तस्मान्निवृत्ते सतीति वक्तव्यम् । तथाच घटोत्पत्तेः प्राचीना काचन प्रागभावनिवृत्तिरभावरूपिणी स्वीकरणीया अतः कथमसंभवो लक्षणस्येत्यर्थः । **अयोगेति** । यदि ह्यपोह्यमानेऽभावे भाव एवेति यथाश्रुतोन्वयः स्यात्तदा विरोधः । नचैवमन्वयः, अपि तु भावोऽवशिष्यत एवेति । तथाच भावोदयमात्रप्रतिपादनपरत्वान्न निवृत्तिनिराकरणपरतेत्यर्थः । ननु भावावशेष एव चेद्विधित्सितस्तर्हि निवृत्त्यवशेषादपि भावावशेषः सिध्यति तद्रूपत्वाद्भावस्यातः पृथगभिधानवैयर्थ्यमिति, तत्राह—**अन्यथेति** । नाभावापह्नवमात्रं भावशेषः । यदि हि भावाकारेणावशेषो नामाभावापह्नवमात्रं स्यात्तदा भावावशेष एव स्यात् । न पुनः प्रागभावध्वंसावस्थातोतिरिक्तः कश्चित्प्रकारः । यतः प्रागभावसमयेपि प्रध्वंसापह्नवरूपघटस्य विद्यमानत्वात्प्रध्वंससमये च प्रागभावापह्नवरूपघटस्य विद्यमानत्वादभावापह्नवरूपो घटः सर्वदास्तीति नोदकाहरणसमर्थघटसिद्धिरित्यर्थः । अथवाऽभावापह्नवमात्रत्वे भावस्य[3] प्रागभावध्वंसावस्थायामपि घटः स्यात्, एकैकनिवृत्तेरेकैकावस्थायामपि विद्यमानत्वादित्यर्थः । एतेन प्रागभावस्यैव निवृत्तिर्घट इत्यपि निरस्तम् । तदेतत्सिद्धान्ती दूषयति—**मैवमिति** । न तावद्विरोधिनिवृत्तावेव विरोध्युदय इति व्याप्तिः । निवृत्तेरपि प्रागभावानिवृत्तावुत्पत्त्यसंभवेन निवृत्त्यनवस्थाप्रसङ्गात् । तस्मादनिवृत्ते एव च प्रागभावे विरोध्युदय इति वक्तव्यम् । तथाच तद्वदेव घटोप्युत्पत्तुं शक्नोतीति नेयमुपपत्तिः काचन, प्रत्युत घटरूपैव निवृत्तिः कल्पनालाघवादाश्रयणीया, तथाचासंभवित्वमित्याह—**त्वदुक्तेनेत्यादिना** । असंभवमुपेक्ष्यातिव्याप्तिमाह—**अस्तुवेति** । **ननु** नास्ति प्रध्वंसस्य प्रध्वंसः, येनातिव्याप्तिः स्यात्, प्रध्वंसस्यापि प्रध्वंसे घटप्रागभावध्वंसरहितकालस्य घटकालत्वेन घटोन्मज्जनप्रसङ्ग इति,

---

१ प्रागभावरूपेत्यादिः । २ प्रागभावप्रध्वंसान्यतरावस्थारूप इति शेषः । ३ इदं पूर्वान्वयि ।

निवृत्तिस्तथापि प्रध्वंसेऽतिव्याप्तिस्तस्यापि विनाशित्वात् । नच ध्वस्तस्योन्मज्जनापत्तिः । प्रध्वंसवदेव तत्तत्प्रध्वंसमालाया अपि प्रध्वस्तभावविरोधित्वात् । तवापि कथमन्यथा प्रागभावोन्मज्जनप्रसङ्गपरिहारः ।

यत्पुनरुक्तं लीलावतीकारेण 'असंभवद्विरुद्धधर्मसंसर्गप्रत्यभिज्ञानबाधितत्वात् कल्पनालाघवाच्च न प्रागभावप्रध्वंसयोरुत्पत्तिविनाशा'विति । तदसत् । कपालचूर्णरजःप्रभृतीनां संभवद्विरुद्धधर्मसंसर्गाणां भिन्नतयैव प्रत्यक्षत्वात् त्वदुक्तप्रत्यभिज्ञाया असिद्धेः, प्रत्यक्षसिद्धे च भेदे कल्पनालाघवन्यायस्यानवसरदुःस्थत्वात् । तथाच पौराणिकमुदाहरणम्—'मही घटत्वं घटतः कपालिका कपालिकाचूर्णरजस्ततोणु'रिति । उत्पत्तिमानभावो ध्वंस इत्यप्यलक्षणम् । पिण्डादेर्घटप्रागभावत्वेनास्मदभिमतस्योत्पत्तिमत्त्वात्तदतिरिक्तस्य चानुपलब्धेः ।

तादात्म्यप्रतियोगिकोऽभावोऽन्योन्याभाव इत्यपि न । घटपटयोस्तादात्म्यस्यैवाप्रमि-

---

तत्राह—**नच ध्वस्तस्येति** । यथा हि प्रथमध्वंसो घटविरोधी, एवं तत्प्रध्वंसमालापि घटविरोधिन्येव, तत्कस्य हेतोरुत्तरोत्तरध्वंसानामपि[1] ध्वंससमानविरोधित्वात्पूर्वपूर्वप्रतियोगिव्यावृत्तस्वध्वंसविरोधित्ववत् । इतरथा[2] घटसंसर्गनिषेधे घटस्य निषेधो न स्यादिति घटनित्यतानित्यतयोः प्रसङ्गात्, ततो नोन्मज्जनापत्तिरिति भावः । अतश्चैवमेवाङ्गीकर्तव्यमितरथा घटध्वंसे घटप्रागभावोन्मज्जनप्रसङ्गात्, घटध्वंसस्य प्रागभावध्वंसध्वंसत्वात्, घटानवच्छिन्नकालस्य घटप्रागभावव्याप्तत्वाच्चेत्याह—**तवापीति** । नच प्रागभावोन्मज्जनमस्त्येवेति वाच्यम् । तथासति घटोत्पत्तेरवश्यंभावेनोष्ट्रलकुटवृत्तान्तापातादिति[3] भावः । उक्तं च लीलावतीकारेण 'प्रागभावनिवृत्तिनिवृत्तौ तदुन्मज्जनापत्ति' रिति चेन्न । ध्वंसस्यापि तद्विरोधित्वादिति । यदत्र तेनैवोक्तम्—एवं सति ध्वंसोपि नश्येत कृतकत्वात् प्रागभावोपि जायेत विनाशित्वादिति ।

प्रागभावप्रध्वंसयोरुत्पत्तिविनाशावाशङ्क्य नासंभवद्विरुद्धधर्मसंसर्गप्रत्यभिज्ञानप्रतिक्षिप्तत्वादिति । तदनुवदति—**यत्पुनरिति** । अस्ति हि घटोत्पत्तेः प्रागूर्ध्वं च नासीत घटो न भविष्यति घट इति नास्ति च घट इति वा । स एवायं प्रागभावः स एवायं प्रध्वंस इत्येव वाऽबाधिताभावप्रत्यभिज्ञानम् । इदं च ज्वालाप्रत्यभिज्ञानवदमानमित्यत उक्तम्—**असंभवद्विरुद्धधर्मसंसर्गेति** । न संभवी विरुद्धधर्मसंसर्गो यद्विषये तत्प्रत्यभिज्ञानं तथोक्तम्, एकाभावेनैव व्यवहारोपपत्तावनन्ताभावकल्पनायां गौरवं चेत्याह—**कल्पनेति** । दूषयति—**तदसदिति** । अत्र तावदुत्तरोत्तरकपालादिरेव पूर्वपूर्वघटादेः प्रध्वंसः पूर्वपूर्वपिण्डादिरेवोत्तरघटादेः प्रागभाव इति च वक्ष्यति । तथाच तेषां कपालप्रभृतीनां परस्परविरुद्धानामेवोपलभ्यमानत्वात् ज्वालाप्रत्यभिज्ञानवदाभासोयमित्यर्थः । कल्पनागौरवं परिहरति—**प्रत्यक्षेति** । कपालादीनां घटादिध्वंसरूपाणां नानात्वे विष्णुपुराणसंमतिमप्याह—**मही घटत्वमिति** । मही घटत्वं प्रतिपद्यते, एवं यावदणु । अस्य च 'जनैः स्वकर्मस्तिमितात्मदृष्टिभिरालक्ष्यते ब्रूहि किमत्र वस्त्वि'त्युत्तरार्धः । अयमर्थः । एवमागमोपायितया स्वकर्मस्तिमितात्मदृष्टिभिर्जनैर्विकारजातमालक्ष्यते अतः किमत्र विकारजाते वस्तु ब्रूहि, न किमपीत्यर्थः । प्रध्वंसलक्षणमपि दूषयति—**उत्पत्तिमानिति** । यत्तद्वक्ष्यतीत्युक्तं तदाह—**पिण्डादेरिति** । तथाच प्रागभावेतिव्याप्तिरित्यर्थः ।

एवंप्राक्प्रध्वंसाभावौ दूषयित्वान्योन्याभावं दूषयति—**तादात्म्येति** । भेदखण्डनप्रस्तावोक्तं स्मारयत्यधिकविवक्षया—**घटपटयोरिति** । ननु घटे पटत्वमेव निषिध्यतां तथाच नाप्रसिद्धप्रतियोगितेति, तत्राह—

---

१ प्रथमेत्यादिः । २ अभावस्य स्वप्रतियोगिमात्रविरोधित्वे । ३ यतो यत उष्ट्रो धावति ततस्ततो लकुटः पततीति स एष उष्ट्रलकुटवृत्तान्तः ।

तत्वेन प्रमितनिषेधनियमवादिनस्तन्निषेधस्याशक्यत्वात्, प्रमिते घटे प्रमितपटत्वप्रतिषेधे च भूतले घटनिषेधवत्संसर्गाभावापत्तेः[1]। प्रतियोग्यनिष्ठो नित्योऽभावोऽन्योन्याभाव इत्यपि न, विकल्पानुपपत्तेः। प्रतियोगिशब्देन किमन्यदुच्यते किंवा निरूपको विरोधी वा। नाद्यः। धर्मिणोऽपि स्वस्मादन्यत्वेनासंभवित्वात्। धर्मिव्यतिरिक्ते न वर्तत इति विवक्षितमिति चेन्न। अत्यन्ताभावेतिव्याप्तेः। यत्र यत्र वर्तते तस्यैव धर्मितया ततोन्यत्र तस्यावृत्तेः। न द्वितीयः। धर्मिणोपि निरूपकतया तत्रावृत्त्यसंभवात्। धर्मिव्यतिरिक्तनिरूपकावृत्तित्वं विवक्षितमिति चेन्न। धर्मिणोऽपि धर्म्यन्तरादन्यत्वात्। धर्मित्वानधिकरणे न वर्तत इति चेन्न। असंभवित्वात्, निर्धर्मकस्य वस्तुनोऽसंभवेन प्रतियोगिनोऽपि धर्मित्वात्। नापि तृतीयः। विरोधस्य दुर्घटतायाः पूर्वमेवाभिहितत्वात्। अस्तु वा यः कश्चिदविचारितरमणीयः प्रतियोगी, तथापीदं भवान्पृष्टो व्याचष्टां, किमेको जगत्यन्योन्याभावः किं वा बहवः। 'सर्वस्य प्रतियोगित्वादुर्लभा तदनिष्ठता। द्विधाप्यात्माश्रय-

---

प्रमिते घट इति। लक्षणान्तरं शङ्कते—**प्रतियोगीति**। अत्यन्ताभावव्यावृत्त्यर्थं प्रथमं विशेषणं, नित्यत्वं चेदमुत्पत्तिविनाशरहितत्वम्, एतच्च प्रागभावप्रध्वंसयोर्व्यभिचारवारणार्थम्। नित्यभावव्यावृत्त्यर्थमभावपदम्। यत्तदधिकविवक्षयेत्युक्तं तद्दर्शयिष्यन्विकल्पयति—**प्रतियोगिशब्देनेति**। **धर्मिणोऽपीति**। अन्यत्वं चेत्प्रतियोगित्वं तथासत्यन्योन्याभावादित्यर्थाल्लभ्यते तस्य प्राधान्येन प्रकृतत्वात्। तथाच प्रतियोग्यनिष्ठ इति कोर्थः, अन्योन्याभावव्यतिरिक्ते न वर्तत इति, तथाचाभावस्य धर्मिण्यप्यवृत्तिप्रसङ्गेन नित्यमसंभव्येव लक्षणमित्यर्थः। नन्वन्यत्वमेव न प्रतियोगित्वं किंतु धर्मिणोऽन्यत्वम्, तथाच धर्मिव्यतिरिक्ते न वर्तत इति लक्षणार्थ इति शङ्कते—**धर्मिव्यतिरिक्त इति**। तत्र यद्यपि नित्यत्वविशेषणात्प्रागभावादौ न गच्छति, तथाप्यत्यन्ताभावे गच्छत्येव, तस्यापि धर्मिव्यतिरिक्ते वृत्तिर्व्याघातान्नास्ति, अस्ति च नित्यत्वमित्यभिप्रेत्य दूषयति—**अत्यन्तेति**। निरूपकत्वं प्रतियोगित्वमिति पक्षेप्यसंभव एव, धर्मिणोपि निरूपकतया तत्रावृत्तेरसंभवादित्याह—**न द्वितीय इति**। न निरूपकत्वमात्रं प्रतियोगित्वं किं तर्हि धर्मिव्यतिरिक्तत्वे सति, तथाच नासंभव इति शङ्कते—**धर्मिव्यतिरिक्तेति**। किं धर्म्यन्यत्वं धर्मिव्यतिरिक्तत्वं वा धर्मित्वानधिकरणत्वं वा, आद्ये प्राह—**धर्मिणोपीति**। तथाचासंभवस्तदवस्थ इत्यर्थः। द्वितीयमाशङ्क्यासंभवेन दूषयति—**धर्मित्वेति**। असंभवमेव विवृणोति—**निर्धर्मकस्येति**। विरोधी प्रतियोगीति पक्षं दूषयति—**नापि तृतीय इति**। **पूर्वमेवेति**। किं सर्वाभावेन यत्किंचिदभावेन वेति विकल्प्य पूर्वमेव दूषितत्वादित्यर्थः। एवं प्रतियोग्यनिरूपणात्प्रतियोग्यनिष्ठत्वं दुर्निरूपणमित्युक्तम्, इदानीं तदुपेक्ष्य प्रकारान्तरेण प्रतियोग्यनिष्ठतादुर्घटतां व्युत्पादयति—**अस्तुवेत्यादिना**। एकत्वे बहुत्वे च यथाक्रमं दूषणं संगृह्णाति श्लोकेन—**सर्वस्येति**। यद्येको जगत्यन्योन्याभावस्तदा सर्व एव तस्य धर्मी सर्व एव प्रतियोगी, घटप्रतियोगिकपटधर्मिकान्योन्याभावस्यैव घटेऽपि वर्तमानत्वात्तथाच धर्मिनिष्ठत्वमेव प्रतियोगिनिष्ठत्वमिति प्रतियोग्यनिष्ठता दुर्लभा स्यात्। अथ बहवोऽन्योन्याभावास्तथापि प्रतियोगिमात्रानिष्ठत्वं वा स्वप्रतियोग्यनिष्ठत्वं वा तदाभिप्रेयते। आद्यस्त्वसंभवी। धर्मिणोऽपि यत्किंचित्प्रति प्रतियोगित्वेन तदनिष्ठताव्याघातात्। द्वितीये चात्माश्रयत्वप्रसङ्गात् स्वशब्दो न विशेषणमिति। द्विधाप्येकत्वे बहुत्वे च दुर्लभा तदनिष्ठतेति श्लोकयोजना।

---

१ संसर्गाभावत्वापत्तेरित्यर्थः।

त्वाच्च न स्वशब्दो विशेषणम् ॥ ३७ ॥' अन्योन्याभावस्य सर्वत्रैकत्वे सर्व एव धर्मी सर्व एव प्रतियोगीति कथं तदनिष्ठता संभवेत्, बहुत्वेपि यत्किंचिदपेक्ष्य धर्मिणोऽपि प्रतियोगित्वात्तदनिष्ठत्वासंभवस्तदवस्थः । स्वप्रतियोग्यनिष्ठ इति च विशेषणे स्वशब्दाभिधेयस्यान्योन्याभावस्याद्याप्यसिद्धेः कथं नात्माश्रयः । एतेन प्रतियोगिनिष्ठोऽभावोत्यन्ताभाव इत्यपि निरस्तम् । प्रतियोग्यनिरूपणात् । प्रतिपादितन्यायेन सर्वस्य प्रतियोगित्वेनान्योन्याभावस्यापि प्रतियोगिनिष्ठतया विशेषणवैयर्थ्यात्, प्रागभावप्रध्वंसयोरपि तत्संभवादतिव्याप्तेश्च ।

किंचाभाव एव दुर्निरूपः, कुतस्तत्र तत्प्रमाणलक्षणभेदाद्भेदचिन्तावतारः । तथाहि । यादृशे भूतलादौ धर्मिणि घटाभावोऽभ्युपेयते तादृशस्यैवाभावव्यवहारनिदानत्वमस्तु किमतिरिक्ताभावकल्पनया । अस्ति तावद्भावाभावोदासीनमाश्रयस्वरूपम् । अन्यथा कीदृशेऽभावः संबध्येत । न तावद्भाववति । भावाभावयोरविरोधापत्तेः । नाप्यभाववति । आत्माश्रयत्वादनवस्थाप्रसङ्गाच्च । ननु किमिदं प्रतिकूलतर्कमात्रमुत विपर्ययपर्यवसायितयोदासीनाश्रयस्वरूपोपस्थापकम् । नाद्यः । अनुग्राह्यप्रमाणविरहिणस्तर्कस्य साधनबाधनानङ्गत्वात् । न द्वितीयः । संबध्यते चाभाव इति विपर्ययपर्यवसानस्याभावमनिच्छतोऽसिद्धेः । सघटं भूतलमिति भावव्यवहारस्यापि प्रतिक्षेपकतया स्वव्याघातकरत्वेन जात्यु-

---

विवृणोति—**अन्योन्येति** । अनवस्था चान्योन्याभावानेकत्वे स्यात्स्वरूपत्वे चानेकत्वासिद्धेः । [1]एतेन सर्वत्र [4]तद-न्यत्वविशेषणं प्रतिक्षिप्तं मन्तव्यम् । अत्यन्ताभावलक्षणेप्युक्तं दूषणमतिदिशति—**एतेनेति** । अतिदिश्यमानं विशदयति—**प्रतिपादितेति** । प्रतियोगिग्रहणं यत्किंचिन्निष्ठान्योन्याभावव्यावृत्त्यर्थं, नच तेनापि तद्व्यावर्त्यते, तस्यापि यत्किंचित्प्रतियोगिनि वात्यन्ताभावप्रतियोगिनि वा वर्तमानत्वादतो व्यर्थविशेषणता । अतिव्याप्तिश्च तत्रैवेति भावः । अतिव्याप्त्यन्तरं चाह—**प्रागभावेति** । तदधिकरणस्यापि यत्किंचित्प्रतियोगित्वादिति भावः ।

एवमभावलक्षणं दुर्निरूपणमित्युक्तम्, इदानीं लक्ष्याभावे किंचित्प्रमाणमपि नास्तीत्याह—**किंचेति** । ननु भूतले घटो नास्तीत्यबाधितबुद्धिबोध्योऽभावः कथमपह्नोतुं शक्यत इति, तत्राह—**यादृश इति** । अभ्युपेयते, भवद्भिरिति शेषः । स्यादेतत्सघटेपि भूतले किमिति घटो नास्तीति बुद्धिर्नोदेति, भूतलस्वरूपस्य तदापि भावात् । अथ केवलभूतले, किमिदं कैवल्यं, घटराहित्यमिति चेत्सोयं 'निन्दामि च पिबामि चे'ति न्यायं नूतनयति, राहित्यस्यैवाभावत्वादिति, तत्राह—**अस्ति तावदिति** । इदं यादृश इत्यस्य विवरणं, सच न घटरहिते नापि घटवति किंतु यत्र घटाभावसंबन्धः स्वभावतोऽन्यतो वा भवद्भिरभिमन्यते तस्मिन्नित्यर्थः । एतादृशं रूपं विपर्ययबाधकैरङ्गीकारयति—**अन्यथेति** । अथ सोऽभावोऽन्यस्तेन नात्माश्रयतेति तत्राह—**अनवस्थेति** । अत्र लीलावतीपतिरेताभिरेव युक्तिभिः पूर्वपक्षमारचय्य राद्धान्तयांबभूव । नैवम् । विचारासहत्वात्, किमेतत्परिपन्थितर्कमात्रमित्यादिना, तदुद्भावयति दूषयितुं—**नन्वित्यादिना** । विपर्ययपर्यवसायितां दूषयति—**न द्वितीय इति** । अत्र हि यदि भूतलौदासीन्यं न स्यादभावो न संबध्येतेति तर्कः, संबध्यते चाभावस्तस्मादस्त्यौदासीन्यमिति च विपर्ययः । नचाभावमनिच्छतः संबध्यते चायमिति वक्तुं शक्यम्, अभावस्यैवाप्रमितत्वेनाप्रसिद्धविशेषणतापातादिति भावः । प्रतिक्षेपकतामेव दर्शयन् जात्युत्तरतां तर्कस्य

---

१ भेदेऽपि भेदोऽतिरिक्तस्तत्रापि भेद इत्येवं परम्परास्वीकारे इत्यर्थः । २ भेदस्य अभावरूपाधिकरणस्वरूपत्वे तद्भिदितरत्रापि अधिकरणस्वरूपभेदसिद्धया अतिरिक्तानेकभेदासिद्धिरित्यर्थः । ३ सर्वस्यापि प्रतियोगित्वेनेत्यर्थः । ४ प्रतियोग्यन्यनिष्ठत्वरूपविशेषणमित्यर्थः ।

त्तरतापत्तेः । तथाहि । किं भाववति भावः किं वा तदभाववतीति विकल्पदूषणयोस्तत्रापि तुल्यत्वादिति चेन्मैवम् । अस्याः प्राभाकरविभीषिकाया लोकप्रसिद्धभावाभावव्यवहारिणं मायावादिनं प्रत्यनुत्थानात् । तथाह्यवधीरितसत्त्वासत्त्वानां हेत्वादीनां लोकप्रसिद्धं स्वरूपमात्रमुपादाय सर्वोऽयं मायावादिनः प्रमाणप्रमेयव्यवहारः कस्तत्र परवादिप्रसिद्धं विपर्ययपर्यवसानमाश्रित्य प्रत्यवतिष्ठमानस्योपालम्भसंभवः । एतेन भावव्यवहारप्रतिबन्दिग्रहः परास्तः । तत्रापि दुर्घटतायाः स्वीकृतत्वात् । तदेवमवधीरितभावाभावभूतलादेरुपलम्भादेवाभावव्यवहारसंभवे तदतिरिक्ताभावाभ्युपगमो निष्प्रमाणक एव ।

ननु कथं निष्प्रमाणकता ? चक्षुश्चाक्षुषभावातिरिक्तग्राहकमिन्द्रियत्वाद् घ्राणवत्, निर्घटं भूतलमिति विज्ञानमेतद्विज्ञानालम्बनभावमात्रातिरिक्तालम्बनमेतद्भावमात्रालम्बननिर्विकल्पकेतरज्ञानत्वात्सघटं भूतलमिति ज्ञानवदिति प्रमाणे जागृत इति चेत् । मैवम् । भावातिरिक्तग्राहकं भावातिरिक्तालम्बनमिति च तात्त्विकपदार्थान्तरस्य प्रसाधनमुत व्यावहा-

---

विवृणोति—**किं भाववतीति** । न तावद्भाववति भूतले भावो वर्तते । आत्माश्रयात्, अनवस्थानाच्च । नाप्यभाववति, विरोधात्, तस्माद्भावाभावोदासीनमेव भूतलं भावाश्रय इति वक्तव्यं, तथाच तदेव भावव्यवहारालम्बनमस्तु कृतं तदतिरिक्तभावकल्पनयेति सुवचत्वात् जात्युत्तरमिदमित्यर्थः । एवमनूदितं दूषयति सिद्धान्ती—**मैवमित्यादिना** । यस्य प्राभाकरस्य प्रमाणसिद्धमेव साधनं दूषणाङ्गं न प्रतीतिसिद्धमिति मतं, तं प्रत्येषा विभीषिका स्यान्नास्मान्प्रतीत्यर्थः । अस्यैव प्रपञ्च उत्तरो ग्रन्थः । यत्तु भावप्रतिक्षेपकत्वाज्जात्युत्तरमिति, तन्न, व्याघातकत्वाभावात्प्रत्युतानुगुणमेवेत्याह—**एतेनेति** । एवं त्रिचतुरकक्षाविश्रान्तलोकप्रसिद्धिमादाय विपर्ययपर्यवसानसंभवेन दृढतरैस्तर्कैस्तात्त्विकाभावप्रतिक्षेपं प्रपञ्चितमुपसंहरति—**तदेवमिति** ।

मानमनोहरकारीयमनुमानमभावसिद्धावुदाहरति—**ननु कथमित्यादिना** । अत्रातिरिक्तत्वमनधिकरणत्वं, तथासति चाक्षुषभावत्वानधिकरणत्वं चाक्षुषत्वानधिकरणत्वाद्वा, भावत्वानधिकरणत्वाद्वा । आद्ये ग्राहकत्वं व्याहतमिति भावत्वानधिकरणमभावस्तच्चाक्षुषत्वं चेत्यभावसिद्धिः । दृष्टान्ते चाक्षुषत्वानधिकरणं गन्धमादाय साध्यसिद्धिः । अप्रसिद्धविशेषणतानिवृत्त्यै चाक्षुषग्रहणम् । अनुमानान्तरं चाह—**निर्घटमिति** । अत्राप्येतद्विज्ञानालम्बनभावत्वानधिकरणत्वमेतज्ज्ञानालम्बनत्वानधिकरणत्वान्न संभवति, एतद्विज्ञानस्य तादृशालम्बनत्वव्याघातात् । तस्माद्भावमात्रत्वानधिकरणमेवैतद्विज्ञानालम्बनमभावः सिद्धः । दृष्टान्ते त्वेतद्विज्ञानालम्बनत्वानधिकरणत्वमादाय साध्यसिद्धिः । अत्र चाप्रसिद्धविशेषणतानिवृत्त्यर्थमेतज्ज्ञानपदम् । निर्घटं भूतलमिति ज्ञानस्यालम्बनभूतो यो भूतलात्मकोऽभावस्तन्निष्ठगुणसामान्यादिश्च तन्मात्रालम्बनं यन्निर्विकल्पकं तद्व्यतिरिक्तत्वे सति ज्ञानत्वादिति हेत्वर्थः । एतद्विज्ञानालम्बनीभूतभूतलादिनिर्विकल्पकव्यभिचारनिरासार्थं निर्विकल्पकेतरेत्युक्तम् । घटादिव्यवच्छेदाय ज्ञानपदम् । एतच्च साध्यं विकल्प्य दूषयति—**मैवमित्यादिना** । तथा चक्षुश्चाक्षुषभावग्राहकत्वे सत्यतिरिक्तग्राहकत्वानधिकरणं बाह्येन्द्रियत्वात् घ्राणवत्, निर्घटं भूतलमिति ज्ञानमेतद्भावालम्बनत्वे सत्यतिरिक्तालम्बनत्वानधिकरणमेतद्भावालम्बनत्वे सत्यतिरिक्तालम्बनान्यत्वात् । एतद्भावमात्रविषयनिर्विकल्पकवदिति सप्रतिसाधनत्वमपि द्रष्टव्यम् । एवं प्रमाणखण्डनप्रसङ्गे दण्डकसूत्रोक्ता बहवः पदार्थाः खण्डिताः । तथाहि । भावाभावखण्डने प्रधानमल्लनिबर्हणन्यायेन प्रमेयजातं खण्डितं संशयदृष्टान्तावयवनिर्णया अपि प्रागेव खण्डिताः प्रमाणखण्डनेन प्रामाणिकत्वेनाभ्युपगतत्वलक्षणसिद्धान्तोपि खण्डितः, उपरिष्टाच्च क्वचित्खण्डयिष्यन्ते । तत्र प्रमाणखण्डनप्रघट्टकस्याद्वैतागमाविरोधोपयोगं दर्शयति—

रिकस्याहोस्वित्साधारणस्य। आद्ये दृष्टान्तस्य साध्यविकलता। इतरयोश्च सिद्धसाधनता। तदेवं प्रमाणलक्षणानां दुर्निरूपत्वादविचारितरमणीय एवायं प्रमाणव्यवहार इति सिद्धम्।

करणस्वरूपानिरूपणाच्च प्रमितिकरणं प्रमाणमित्यपि न। तथाहि। किं कारकान्तरेऽचरितार्थं कारकं करणम् १ उतायोगव्यवच्छेदेन फलसाधनं २ कर्तृव्यापारगोचरो वा ३ व्यापारवत्त्वे सति फलाव्यभिचारि वा ४ चरमव्यापारं वा ५ अनन्तरफलं वा ६ यदभावात्कर्तृकर्मणी क्रियां न जनयतस्तद्वा ७। नाद्यः। कुठारादौ कारकान्तरे चरितार्थस्य हस्तादेरकरणत्वप्रसङ्गात्। नच तदकरणमेव। करेण कुठारेण देवदत्तश्छिनत्तीति करकुठारयोः करणत्वप्रसिद्धेस्तुल्यत्वात्। अन्यथा कर्मकर्तृकरणसंप्रदानापादानाधिकरणेष्वनन्तर्भावाद्धस्तादेः सप्तमकारकत्वाङ्गीकारापत्तेः। कारकान्तर इत्यत्रान्तरशब्देन करणं वा कर्तृकर्मणी वा विवक्ष्येते। न तावत्करणम्। करणस्यैवाप्राप्यसिद्धेरा-

---

तदेवमिति। अत एव न वास्तवाद्वैतपरागमस्य तद्विरोध इति सिद्धमिति शेषः। 'मुक्तेषु मानैर्निजलक्ष्मसूच्चैर्मुक्तेषुमानैः खरतर्कसार्थैः। मुक्तेषु मानैः प्रतिवादिषु स्वैर्मुक्तेषुमानैः श्रुतिरन्यवैरैः'॥

प्रमाकरणं प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणम्। तच्च प्रमाणखण्डनेन पूर्वं खण्डितमिदानीं करणखण्डनादपि तद्गर्भलक्षणं खण्डितमेवेति मन्वानः करणलक्षणं खण्डयति—**करणेति**। चः समुच्चये, न केवलं प्रमितेरनिरूपणादपितु करणानिरूपणाच्चेत्यर्थः। तत्र प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्ताविति भाष्यं व्याचक्षाणेनोद्योतकराचार्येणोपलब्धिहेतुः प्रमाणमिति प्रमाणसामान्यलक्षणमुक्त्वा प्रमातृप्रमेययोरतिव्याप्तावाशङ्कितायां तच्छेदनाय तदर्थं निर्वदता यानि लक्षणान्युक्तानि तान्युद्भावयति—**कारकान्तरेत्यादिना**। कर्तुः खल्वुद्यमननिपतनव्यापाराविष्टकुठाररूपकरणं निष्पादयतः कारकान्तरेऽस्ति चरितार्थत्वम्, एवं कर्मणोपि, करणव्यापारस्य कर्मविषयतया कर्माभावे करणाभावात्। अधिकरणमपि कर्त्रादिषूपक्षीणम्। नहि निरधिष्ठानं छिनत्ति, तद्द्वारा च करणेऽपि, तेन कर्तृकर्माधिकरणव्यवच्छेदार्थं कारकान्तरेऽचरितार्थमिति विशेषणम्, अत्र च संप्रदानापादानयोर्व्यवच्छेदाय सार्वत्रिकमिति विशेषणं द्रष्टव्यम्। ते ह्यसार्वत्रिके। दानपतनयोरेव संप्रदानापादानापेक्षणादिति। अथवा तयोरपि कारकान्तरे चरितार्थत्वम्। नहि प्रतिग्रहीत्रभावे दातुरुद्योगः, नापि वृक्षाद्यभावे तद्देशस्थपर्णादिसिद्धिरिति व्यापारव्यवच्छेदार्थं कारकग्रहणम्। **अयोगेति**। नहि जातु साधकतमे करणे सति फलानिष्पत्तिस्तेन च कर्त्रादिव्यावृत्तिः। सत्स्वपि तेषु फलानिष्पत्तिसंभवात्। व्यापारस्य कर्तृकर्मणोश्च निरासाय व्यापारवत्त्वे सतीत्यादिविशेषणद्वयम्। कर्त्रादिव्यावृत्त्यर्थं चरमेति विशेषणम्। **यदभावादिति**। कर्तृकर्मणोः क्रियानिर्वर्तकत्वाभावप्रयोजकाभावप्रतियोगि वेत्यर्थः। आद्येऽव्याप्तिमाह—**कुठारादाविति**। नन्वकरणमेव करादिस्तेन तदगमनं न दोषायेति, तत्राह—**नच तदिति**। इतोपि हस्तादेः करणत्वं वक्तव्यमित्याह—**अन्यथेति**। एवं समुदाये दूषणमुक्त्वाऽवयवविवेचनेनापि दूषयति—**कारकान्तर इत्यत्रेति**। अत्रान्तरशब्दोऽविशेषवचनोऽन्यवचनो वा। आद्ये वैयर्थ्यम्। नहि कारकमात्रे चरितार्थं किंचिदस्ति यद्व्यवच्छेद्यते। द्वितीये किं कस्मादन्यत्किं कर्त्रादेरन्यत्करणं विवक्ष्यते किंवा करणादतिरिक्तकर्तृकर्मणी इत्यर्थः। **करणस्यैवेति**। एवं तदार्थः संपद्यते—करणकारकेऽचरितार्थं कारकं करणं, तथाचात्माश्रयत्वमित्यर्थः। कर्तृकर्मणोरचरितार्थं कारकं करणमिति

---

१ मुक्तेषुमानैर्धनुर्मुक्तबाणतुल्यैः खरतर्कसार्थैरिति बहुव्रीहिः। प्रखरतर्कसार्थयुक्तैर्मानैः प्रमाणैर्निजलक्ष्मसु उच्चैर्मुक्तेषु प्रतिवादिषु च स्वैर्मानैर्दर्पैर्मुक्तेषु सत्सु अन्यैर्वैरैः श्रुत्यन्यबाधकैरिषुतुल्यैर्मानैः प्रमाणैः श्रुतिर्मुक्ता। प्रमाणानि श्रुतिं न पीडयेयुरित्यर्थः।

त्माश्रयत्वात् । नेतरे । तयोरेवातिव्याप्तेः । नहि कर्ता कर्तरि चरितार्थः, नापि कर्मणि कर्म । तयोः करणे चरितार्थत्वाङ्गीकारात् । नापि द्वितीयः । सामग्र्यामतिव्याप्तेः । तस्यां सत्यां नियमेन फलस्य भावात् । अपूर्वादिव्यवहितफलस्य यागादेरकरणत्वापत्तेश्च । न तृतीयः । कर्तुरात्मनः प्रयत्नाख्यव्यापारकर्मणि शरीरे तद्व्यापाराकरणे लक्षणस्य सद्भावात् । साक्षादिति विशेषणे च आत्मनो मनश्चालनव्यापारे मनसः करणत्वप्रसङ्गः । नच तत्र मनः करणम् । तद्व्यापारे कर्मतयैवावस्थानात् । हस्तादिव्यापारव्यवधानेन कर्तृव्यापारगोचरे कुठारादावव्याप्तेश्च । न चतुर्थः । कर्तुरपि करणत्वप्रसङ्गात् । तस्यापि करणादिव्यापारवतः फलाव्यभिचारित्वात् । अव्यवहितफलादर्शनान्न तस्य फलाव्यभिचारितेति चेन्न । हस्तादेर्यागादेश्च व्यवहितफलस्याकरणत्वापातात् । एतेन पञ्चमषष्ठविकल्पावप्यपास्तौ, चतुर्थपक्षोक्तदोषानुषङ्गादेव । नापि सप्तमोऽदृष्टेश्वरेच्छादेरपि करणत्वप्रसङ्गात् । तद्भाव एव क्रियानिष्पत्तेः । तदेवं करणानिरुक्तेः प्रमाकरणं प्रमाणमित्यलक्षणम् ।

अथाधुनिकनीत्या कर्तृत्वानधिकरणत्वे सति प्रमासार्वत्रिकं कारकं प्रमाकरणम् ।

द्वितीयपक्षे दूषणमाह—**तयोरेवेति** । अथ तयोः कर्तृकर्मणोः क्व चरितार्थतेति, तत्राह—**तयोरिति** । नच कर्तरि अचरितार्थत्वमपि, कर्तृव्यापारविषयतया कर्मवदस्यापि तत्र चरितार्थत्वात् । नचाधिकव्यापारत्वादचरितार्थता । तदनिरूपणात् । अयोगव्यवच्छेदेनेत्यादिद्वितीयलक्षणं दूषयति—**नापि द्वितीय इति** । सामग्र्याः फलेनायोगव्यवच्छेदं दर्शयति—**तस्यामिति** । नच सापि करणमेव । निर्व्यापारत्वात्, करणादिसाकल्यरूपत्वाच्च । अव्याप्तिं चाह—**अपूर्वादीति** । सति भवत्येवेति ह्ययोगव्यवच्छेदः । नचायमपूर्वव्यवधानेन विलम्बितफलसाधनस्य यागस्यास्तीत्यर्थः । कर्तृव्यापारगोचर इति तृतीयं पक्षं दूषयति—**न तृतीय इति** । यः खल्वात्मनः शरीरचलनाय प्रयत्नः तस्य तावच्चलनक्रिया क्रियाविशिष्टं वा शरीरं विषयः । नच तस्मिंश्चलने तयोः करणत्वम् । प्रथमे स्वस्यैव स्वं प्रति करणत्वापातात् । द्वितीयेपि भविष्यतः पूर्वकालीनक्रियायां करणत्वापातादित्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । ननु न कर्तृव्यापारमात्रगोचरत्वं विवक्षितमपित्वव्यवहितो यः कर्तृव्यापारस्तद्गोचरत्वम् । नच प्रयत्नस्तादृशस्तस्यात्ममनःसन्निकर्षव्यापारव्यवहिततया तथात्वाभावादिति, तत्राह—**साक्षादिति चेति** । यदि च साक्षाद्विषयत्वं तदा कुठारादावव्याप्तिरपि स्यात् । नहि कुठारस्य साक्षादात्मव्यापारविषयत्वमस्तीत्याह—**हस्तादीति** । नच हस्तस्यापि कर्त्रन्तर्भावः, हस्तेनेत्यप्रयोगापातादिति भावः । साक्षाद्व्यापार्यमनःप्रभृतिक्रियायामपि करणतापत्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । व्यापारवत्त्वे सतीत्यादिचतुर्थं पक्षं दूषयति—**न चतुर्थ इति** । कर्तरि लक्षणं वर्तयति—**तस्यापीति** । ननु स्वानन्तरक्षणफलवत्त्वं फलाव्यभिचारित्वं, नचैतत्कर्तुः सार्वत्रिकमस्तीति शङ्कते—**अव्यवहितेति** । तर्ह्यव्याप्तिरित्याह—**न हस्तादेरिति** । चरमव्यापारमनन्तरफलमिति पक्षयोरप्युक्तदूषणमतिदिशति—**एतेनेति** । कर्तुरपि करणत्वापातात् विशेषणत्वे हस्ताद्यव्यापनादित्युक्तदोषसाम्यादित्यर्थः । यदभावादित्यादिसप्तमपक्षेतिव्याप्तिमाह—**अदृष्टेति** । कर्तृकर्मणोरतिव्याप्तिश्च, तयोरपि स्वाभावे क्रियाजनकत्वाभावात् । सोपयोगं करणखण्डनमुपसंहरति—**तदेवमिति** ।

ननु कथं करणानिरुक्तिर्जरद्रीतेरनिर्वाहेपि नूतनरीतेरपरिष्कृतत्वादिति शङ्कते—**अथेति** । इदं चानीश्वरप्रमाणस्यैव लक्षणम् । कर्मकारकव्यावृत्त्यर्थं सार्वत्रिकग्रहणम् । नहि सर्वा प्रमा कर्मजन्या, अनुमित्यादिष्वभावात् । सार्वत्रिककर्तृव्यावृत्त्यर्थं कर्तृत्वानधिकरणेत्युक्तम् । तदेवावयवश उपपादयति दूषणवैशद्याय—

---

१ करणस्य कर्तरीत्यर्थः ।

नच कर्तृत्वानिरुक्तिः । प्रयत्नात्यन्ताभावानधिकरणत्वस्य तत्त्वात् । नापि सार्वत्रिकत्वानिरुक्तिः । प्रमाकारकाप्रमाकारकावृत्तिप्रमाकारकनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्यैव सार्वत्रिकत्वपदेनाभिलापात् । नच कारकत्वानिरुक्तिः, व्यापारवत्कारणं कारकमिति निर्वचनात् । नच व्यापारानिरुक्तिः, तज्जन्यस्तज्जन्यजनको व्यापार इति हि तन्निरुक्तेरिति मतम् । मैवम् । सर्वस्योदीरितखण्डनालङ्घनाऽजङ्घालत्वात् । तथाहि । न तावत्प्रयत्नात्यन्ताभावानधिकरणत्वं, विकल्पासहत्वात् । प्रयत्नात्यन्ताभावः किमेकोऽनेको वा । एकत्वे तत्रैवातिव्याप्तिः । तस्य तदनधिकरणत्वेऽपि कर्तृत्वाभावात् । नापि भावत्वे सतीति विशेषणाददोषः । भावत्वस्य प्रागेव निरस्तत्वात् । अत्यन्ताभावानामनेकत्वेपि सर्वप्रयत्नात्यन्ताभावानधिकरणत्वं लक्षणमुत यत्किंचित्प्रयत्नात्यन्ताभावानधिकरणत्वम् । न प्रथमः । लक्षणस्यासंभवित्वात् । स्वप्रयत्नात्यन्ताभावानधिकरणत्वेपि चेतनान्तरप्रयत्नात्यन्ताभावाधिकरणत्वात् । न चरमः । प्राचीनदोषानुषङ्गात् । किंचैकदेशवृत्तीनां संयोगविभागशब्दात्मविशेषगुणानामव्याप्यवृत्तित्वं नाम स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वमित्युपगच्छतां कथमात्मनः प्रयत्नात्यन्ताभावानधिकरणत्वं संभवेत्, प्रयत्नात्यन्ताभावस्यापि तत्रैव वृत्तेः । नच स्वतन्त्रः कर्तेत्यपि युक्तम् । स्वातन्त्र्यानिरुक्तेः । तथाहि । किं कारकान्तरनिरपेक्षतया फलजनकत्वं स्वातन्त्र्यं किं वा कारकाप्रयोज्यत्वे सति तत्प्रयोक्तृत्वम् । नाद्यः । असंभ-

नच कर्तृत्वेत्यादिना । सुषुप्तिप्रलयादावव्याप्तिनिवृत्त्यर्थमत्यन्ताभावानधिकरणत्वग्रहणम् । कारकस्य प्रमायां सार्वत्रिकतां निर्वक्ति—**प्रमाकारकेति** । प्रमाकारकेषु वर्तमानत्वे सत्यप्रमाकारकवृत्तित्वं यत्तदनधिकरणत्वे सति प्रमाकारकनिष्ठात्यन्ताभावं प्रत्यप्रतियोगित्वमित्यर्थः । प्रमाकारकनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं प्रमेयत्वादेरप्यस्तीति तत्परिहाराय प्रमाकारकेत्यादि । तस्य सर्ववृत्तित्वेन प्रमाकारकेन्द्रियादिवृत्तित्वे सत्यप्रमाकारकदोषादिवृत्तित्वादतस्तद्राहित्यविशेषणेन तन्निवृत्तिः । तावन्मात्रोक्तौ च प्रमाकारकैकदेशवृत्तिषु तत्कादाचित्कवृत्तिषु चाप्रमाकारकमात्रवृत्तिषु चातिव्याप्तिः स्यात्तदर्थं प्रमाकारकनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वग्रहणम् । अथ किमिदं कारकत्वं यद्विशेषस्येदं सार्वत्रिकत्वं निरुच्यते इति, तत्राह—**नचेति** । कारकव्यापारे कारणलक्षणवति कारकत्वपरिहाराय व्यापारवदित्युक्तम् । अथ व्यापार एव क इति, तत्राह—**नच व्यापारेति** । तेन कारकेण जन्यत्वे सति तत्कारकजन्यक्रियां प्रति जनकश्च यः स व्यापार इत्यर्थः । तज्जन्यजनकत्वं कारकाणामस्तीति तन्निवृत्त्यर्थं तज्जन्य इत्युक्तम् । क्रियायामेवातिव्याप्तिपरिहाराय तज्जन्यजनक इत्युक्तम् । एवमुपपाद्य दूषयति—**मैवमिति** । उदीरितखण्डनाया लङ्घनाऽजङ्घालत्वात्, अजवत्वादित्यर्थः । उदीरितखण्डनमेव यथायथं दर्शयति—**तथाहीत्यादिना** । **तत्रैवातिव्याप्तिः** । प्रयत्नात्यन्ताभावस्यैकत्वेन स्वाधिकरणत्वाभावादित्यर्थः । ननु बहव एवात्यन्ताभावास्ततश्च तस्याप्यत्यन्ताभावान्तरवत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति, तत्राह—**अत्यन्ताभावानामिति** । असंभवित्वमेव दर्शयति—**स्वप्रयत्नेति** । नह्येकस्यैव सर्वपुरुषप्रयत्नाः संभवन्ति, सर्वस्य सर्वशक्तित्वप्रसङ्गादित्यर्थः[१] । **प्राचीनेति** । यत्किंचित्प्रयत्नात्यन्ताभावानधिकरणत्वमेकैकप्रयत्नात्यन्ताभावेष्वेवास्ति स्वस्वाधिकरणत्वाभावादतोऽतिव्याप्तिस्तदवस्थेत्यर्थः । किंच त्वद्दर्शनपराहतं चेदं कर्तृलक्षणमित्याह । **किंचेति** । यदिदं संयोगादीनामव्याप्यवृत्तित्वं भवद्भिराद्रियते तन्नांशवृत्तित्वम् । निरंशत्वादात्मादीनाम्, सांशेप्यप्रत्यक्षतापत्तेः[२] । तस्मात्तत्रैव वृत्तिस्तत्रैवावृत्तिरिति स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वमेवाव्याप्यवृत्तित्वमिति मन्तव्यम् । तथाचात्मैव प्रयत्नात्यन्ताभावाधिकरणमिति तदनधिकरणत्वलक्षणकर्तृत्वमसंभव्येवेति खण्डलकार्थः । प्रसङ्गात्कर्तृत्वलक्षणान्तरमपि दूषयति—**नचेति** । **तत्प्रयोक्तृत्वं** कारकप्रयोक्तृत्वमित्यर्थः । कुठारादिकारकप्रयोक्तरि हस्तादावतिव्याप्तिवारणाय कार-

१ सर्वेषां सर्वविषयकशक्तिमत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः । २ प्रत्यक्षं प्रति महत्त्वस्य कारणत्वादिति भावः ।

वात् । नहि करणादिनिरपेक्षस्य कर्तुः फलसाधकता दृष्टचरी । न द्वितीयः । सेश्वरवादे सर्वचेतनानामीश्वरप्रयोज्यत्वात् । अनीश्वरवादेपि राजादिप्रेरितभृत्यादेरकर्तृत्वापत्तेः । नच तत्र शरीरादेरेव प्रेर्यत्वं नात्मन इति वाच्यम् । चेतनविशिष्टस्य शरीरस्य प्रेर्यतया चेतनस्यापि प्रेर्यत्वात् । प्रेरकत्वं च तदनुकूलप्रयत्नाधारत्वम् । तच्चेश्वरे जीवविषयमस्त्येव । नचेश्वरव्यतिरिक्तकारकाप्रयोज्यत्वम् । अनीश्वरवादे विशेषणवैयर्थ्यात्, भृत्यादेस्तु पूर्वोक्तन्यायेनाकर्तृत्वप्रसङ्गाच्च । प्रमात्वानिरुक्तेरेव तद्विशेषितसार्वत्रिकत्वानिरुक्तिः । तज्जन्यस्तज्जन्यजनको व्यापार इत्यपि न । तच्छब्देन सर्वस्य कारणस्याभिधाने लक्षणस्यासंभवित्वात् । नह्येको व्यापारः सर्वकारणजन्यः सर्वकारणजन्यजनको वा । कारणविशेषाभिधाने तु लक्षणस्याननुगमः । तदेवं प्रत्यक्षादिप्रमाणानां दुर्निरूपत्वाज्जगत्कारणब्रह्मात्मतत्त्वप्रतिपत्तिपराणां वेदान्तवचसां न तद्विरोधगन्धोपीति सिद्धम् ।

ननु तथापि न ब्रह्मणो जगत्कारणत्वम् । परमाणूनामेव जगत्समवायिकारणत्वात् ।

काप्रयोज्यत्वविशेषणम् । असंभवमेव विवृणोति—**नहि करणादीति** । द्वितीयेपि तार्किकमतेऽस्मदादिकर्तृष्वव्याप्तिरित्याह—**सेश्वरेति** । तेष्वव्याप्तिरिति शेषः । अथानीश्वरवादिनः प्रति किं दूषणमिति, तत्राह—**अनीश्वरेति** । तत्रापि भृत्यादिषु कर्तृष्वव्याप्तिरित्यर्थः । ननु तत्र कर्तुरात्मनो न प्रेर्यत्वमुभयत्र, किं तर्हि शरीरस्यैवातो नाव्याप्तिरिति, तत्राह—**नच तत्रेति** । न तावदीश्वरादिः शरीरमात्रं प्रेरयति, तस्यासमर्थत्वात्तत्र, ततश्चेतनविशिष्टं शरीरं प्रेरयतीति वक्तव्यं, तथाच विशेषणीभूतचेतनस्यापि प्रेर्यत्वमस्त्येवेत्यर्थः । जीवस्य निष्क्रियत्वेनेश्वरस्य तत्प्रेरकत्वं कथं स्यादिति, तत्राह—**प्रेरकत्वं चेति** । भृत्यशरीरप्रेरणानुकूलभृत्यप्रयत्नजननानुकूलप्रयत्नवत्त्वं राज्ञो भृत्यप्रेरकत्वं यथा लोके तथा जीवप्रयत्नजननानुकूलं चेदं प्रयत्नवत्त्वमीश्वरेप्यस्तीति जीवप्रेरकत्वमीश्वरस्य संभवतीति भावः । अस्ति च साक्षादेव प्रेरकत्वमित्याह—**तदनुकूलेति** । ईश्वरनरेश्वरादेरपि तत्तज्जीवानुगुणप्रयत्नाधारत्वादस्ति तद्रूपं प्रेरकत्वमित्यर्थः । एतेन निष्क्रियस्य जीवस्य कथमीश्वरप्रेर्यत्वमिति प्रत्युक्तम् । ननु तर्हीश्वरव्यतिरिक्तकारकाप्रयोज्यत्वं स्वातन्त्र्यं विवक्षितं, तथाच नाव्याप्तिरिति, तत्राह—**नचेश्वरेति** । ईश्वरप्रयोज्यत्वसंग्रहार्थं हीदं विशेषणम्, नच तदनीश्वरवादिनां मीमांसकानामस्ति यदर्थं विशेषणमित्याह—**अनीश्वरेति** । भवतु तं प्रति दूषणं मां प्रति किं दूषणमिति, तत्राह—**भृत्यादेस्त्विति** । यच्च प्रमासार्वत्रिकत्वनिर्वचनं कृतं तदपि दूषयति—**प्रमात्वानिरुक्तेरिति** । व्यापारलक्षणमपि दूषयति—**तज्जन्य इति** । अत्र किं तच्छब्देन कारककारणमात्रमभिधीयते तद्विशेषो वा । नाद्यः । असंभवादित्याह—**तच्छब्देति** । असंभवं विवृणोति—**नह्येक इति** । द्वितीये प्राह—**कारणविशेषेति** । तच्छब्देन कारणविशेषाभिधाने करणान्तरव्यापाराणां तज्जन्यत्वाभावात्तज्जन्यजनकत्वाभावाच्चाव्याप्तिः स्यादिति भावः । एवं सामान्यतो विशेषतश्च प्रमाणानां दुर्निरूपताप्रतिपादनस्याविरोधोपयोगमाह—**तदेवमिति** । अत्र चेश्वरो द्रव्योपादानवृत्तिद्रव्यत्वावान्तरजातिमानश्रावणविशेषगुणवत्त्वात्तन्त्वादिवदिति तार्किकं प्रति तथा विप्रतिपन्नं कार्यद्रव्यमात्मोपादानकम् उपादानवत्त्वादात्मघटसङ्गवत् । नच विमतमात्मानुपादानकं द्रव्यत्वादात्मवदिति सत्प्रतिपक्षता । अनुपादानकत्वस्यैव तत्रोपाधित्वात् । नच समवायिगतविशेषगुणस्य कार्ये समानजातीयारम्भनियमोपि, चित्रपटारम्भकनीलपीततन्तुषु तदभावादित्यादितर्कात्तदनुगृहीतागमाच्च ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमवगन्तव्यम् ।

जगत्कारणं ब्रह्मात्मतत्त्वमित्युक्तमसहमानाः परमाणुकारणवादिनो वैशेषिकनैयायिकादयः प्रत्यवतिष्ठन्ते—**ननु तथापीति** । तत्किं परमाणूनामेव जगत्कारणत्वम्, तथाच गतमीश्वरस्य निमित्तकारणत्वेनेत्यपराद्धान्तस्तत्राह—**समवायिकारणत्वादिति** । उपादानत्वमेव हि भवता ब्रह्मणः सिषाधयिषितम्,

---

१ तार्किकं प्रति अनुमानद्वयं प्रयोज्यमित्यर्थः ।

ननु परमाणव एव न सन्ति, [1]प्रमाणविधुरत्वात् । न तावदणुपरिमाणतारतम्यं क्वचिद्वि-श्रान्तम् । परिमाणतारतम्यत्वात् । महत्परिमाणतारतम्यवदित्यनुमानं मानम् । अणुप-रिमाणशब्देनाणुनिष्ठपरिमाणविवक्षायां त्वदभिमताणूनामेव सिद्धौ तत्परिमाणस्य तत्तार-तम्यस्य वाऽप्रसिद्धत्वादाश्रयासिद्धेः । तेषु परिमाणतारतम्यानङ्गीकाराच्च । महत्त्वापकर्ष-तारतम्यस्य च क्वचिद्विश्रान्तिसाधने त्रसरेणुष्वेव तद्विश्रान्तिसिद्धेः सिद्धसाधनत्वात् । 'जालान्तरगते भानौ योऽणीयो दृश्यते रजः । परं तत्परमाणूनां परिमाणं प्रचक्षते' इति ब्रह्माण्डपुराणे दर्शनादिति चेन्मैवम् । त्रसरेणुः सावयवश्चाक्षुषद्रव्यत्वान्महत्त्वे सति क्रि-यावत्त्वाद्वा घटवदिति सावयवत्वानुमाने महत्त्वापकर्षस्य तत्र विश्रान्त्यनुपपत्तेः ।

पृथिवीत्वं नित्यवृत्ति घटवृत्तिजातित्वे सति पटवृत्तिजातित्वात्सत्तावत् । अयं घट एत-

---

इतरस्यास्माभिरप्यङ्गीकारात् । नच तच्छक्यसाधनं, परमाणूनामेव तत्त्वादित्यर्थः । ननु लोकसिद्धं वा परमाणु-कारणत्वमादाय ब्रह्मकारणत्वं निराक्रियते वादिसिद्धं वा । नाद्यः । तत्र विप्रतिपत्त्यभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । तत्र कस्यचिदपि प्रमाणस्यासंभावितत्वात् । वादिनामपि प्रामाणिकतया संभाविते हि भ्रान्तिर्भवति, इतरथा-तिप्रसङ्गादित्याक्षिपति—**नन्विति । न सन्तीति** । पृथ्वीत्वादेरनित्यवृत्तित्वमूर्तनित्यवृत्तित्वादेरसंभवित्वात् । **प्रामाण्याभावादिति** तन्नित्यवृत्तित्वज्ञानस्य भ्रान्तत्वादित्यर्थः । किमणुगतपरिमाणतारतम्यमत्र पक्षः किं वा महत्त्वस्य यदिदमाकाशाद्यपेक्षयापकर्षतारतम्यं तद्वा । नाद्य इत्याह—**अण्विति । त्वदभिमता-णूनामिति** । परमाणूनां द्व्यणुकानां चेत्यर्थः । न केवलं परं प्रति त्वां प्रत्यप्याश्रयासिद्धिः । नह्यणुषु तारतम्यं परिमाणस्यास्ति, नापि द्व्यणुकपरमाणुपरिमाणयोः । नित्यत्वमात्रं हि पारिमाण्डल्यस्य परमाणुपरिमाणस्य द्व्यणु-कपरिमाणाद्विशेष इत्यभिप्रेत्याह—**तेष्विति** । द्वितीयं शङ्कते—**महत्त्वेति** । ननु कथं त्रसरेणुभिरर्थान्त-रता यतस्ततोप्यपकृष्टमहत्त्वस्य क्वचित्संभावनायां विरोधाभावादिति चेन्न । पुराणवचनविरोधादित्याह—**जालेति** । जालं वातायनम् । भानुः किरणः । तत्र हि परमाणूनां परं परिमाणं प्रचक्षत इति दर्शनान्न ततोपकृष्टमेतदस्तीति भावः । अत्र तार्किकः सिद्धसाधनतां परिहरन् महत्त्वापकर्षतारतम्यमेव पूर्वानुमानप-क्षतया परिगृह्णाति—**मैवमिति** । रूपादावनैकान्त्यपरिहाराय द्रव्यग्रहणम् । आत्मादावनैकान्तिकतानिवृत्त्यै चाक्षुषग्रहणम् । परमाणवो विभुद्रव्याणि च द्वितीये हेतुगतविशेषणाभ्यां व्यवच्छिद्यन्ते । एवं त्रसरेणुसावयव-त्वानुमाने तदवयवानां ततोप्यणुतराणां संभवान्न त्रसरेणुषु तद्विश्रान्तिः, यद्यपीदं द्व्यणुके चरितार्थं, तथापि महदारम्भकत्वेन तन्तुवत्तेषामपि सावयवत्वानुमानात्तदवयवभूतपरमाणुसिद्धिरिति भावः ।

इदानीं साक्षात्परमाणुसाधकं सर्वदेवीयमनुमानमाह—**पृथिवीत्वमिति** । [3]जातित्वे सतीत्युक्ते संयोग-त्वकर्मत्वादावनैकान्तस्तन्निवृत्त्यर्थं घटवृत्तीत्युक्तम् । तथापि घटत्वेऽनैकान्तिकस्तदर्थं पटग्रहणम् । पटत्वेऽनै-कान्तिकतानिवृत्त्यर्थं घटग्रहणम् । महाविद्यानुमानमप्याह—**अयं घट इति** । एतद्घटातिरिक्तत्वे सति यद-नित्यं मूर्तं तत्त्वानधिकरणं यन्मूर्तं ततोन्यः । मूर्तान्य इत्युक्ते पटान्यत्वेनार्थान्तरता तदर्थं मूर्तातिरिक्तमू-र्तान्य इत्युक्तम् । तथाच व्याहतिर्मूर्तत्वानधिकरणत्वमूर्तत्वयोर्व्याघातात् । ततश्च ततोन्यत्वसाधनेऽप्रसिद्ध-विशेषणता । अतिरिक्तपदेनानधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात् । इतरथार्थान्तरताया दुष्परिहरत्वात्तदर्थमनित्य-मूर्तातिरिक्तेत्युक्तम् । तथाप्यप्रसिद्धविशेषणता । परमाणुसिद्धिव्यतिरेकेणानित्यमूर्तत्वानधिकरणमूर्तस्यासिद्धेः । तत्परिहारायैतदतिरिक्तपदम् । अनित्यमूर्तत्वानधिकरणमूर्तस्याप्रसिद्धत्वेप्येतदतिरिक्तत्वे सत्यनित्यमूर्तत्वानधि-करणस्यैतस्य घटस्य प्रसिद्धत्वात्तदन्यत्वस्य च पटादौ प्रसिद्धेः । तेन नाप्रसिद्धविशेषणतासाध्यवैकल्ये, पक्षे त्वेतदतिरिक्तानित्यमूर्तत्वानधिकरणत्वमेतदतिरिक्तत्वानधिकरणत्वाद्वाऽनित्यमूर्तत्वानधिकरणत्वाद्वा । आद्ये तादृशमूर्तादन्यत्वमस्य व्याहतम्, तादृशमूर्तस्य तत्त्वेन स्वस्यैव स्वस्मादन्यत्वाभावात् । द्वितीयेप्यनित्यमूर्त-

---

१ प्रामाण्याभावादिति टीकासंमतः पाठः । २ निमित्तकारणत्वस्येत्यर्थः । ३ जातित्वमात्रस्य हेतुत्वे इत्यर्थः ।

दतिरिक्तानित्यमूर्तातिरिक्तमूर्तान्यः प्रमेयत्वात्पटवदिति प्रयोगसंभवाच्च । नच निरवयवयोः संयोगाभावादसमवायिकारणाभावे कथं कार्यद्रव्यारम्भकत्वमिति वाच्यम् । परमाण्वसिद्धौ तत्पक्षीकारेणासंयोगित्वस्य साधयितुमशक्यत्वात्, सिद्धौ च धर्मिग्राहकप्रमाणबाधात्, द्रव्यत्वेन घटादिवत्संयोगित्वानुमानाच्च । नच सावयवत्वमुपाधिः । अर्थतः पक्षेतरत्वात् । कार्यद्रव्यत्वं वा समवेतत्वे सति द्रव्यत्वं वा सावयवत्वम् । तथाच द्रव्यत्वेनैव साध्यव्याप्तौ सिद्धायां कार्यपदस्य समवेतपदस्य च जन्यत्वेन सकर्तृकत्वानुमाने शरीरिजन्यत्वोपाधौ शरीरिपदस्येव साधनाव्यापकत्वमात्रप्रयोजनस्योपादाने कथं न पक्षेतरता । साध्यव्याप्तौ सत्यां साधनाव्याप्त्यर्थं यत्र विशेषणमुपादीयते स पक्षेतर इति तल्लक्षणात् । नच द्वितीयसंयोगासंभवात्प्रथिमानुपपत्तिर्दोषः ।

द्व्यणुके प्रथिमाभावसाधने दोषाभावात् । तस्याणुत्वात् । त्र्यणुके तु कारणबहुत्वादेव

त्वानधिकरणमूर्तत्वं मूर्तत्वानधिकरणत्वान्न संभवति व्याघातादेव । ततोऽनित्यत्वानधिकरणं मूर्तं परमाणुमादाय तदन्यत्वमस्य सिद्ध्यतीति परमाणुसिद्धिः । नित्यमूर्तः परमाणुरिति तल्लक्षणादित्यर्थः । स्यादेतन्निरवयवास्तावत्परमाणवोऽभ्युपगम्यन्ते । तथाह्यन्त्यावयविनमारभ्यानुभूयमानोयमवयवावयविविभागो यतः परावर्तते सहि परमाणुरिति । अन्यथा सुमेरुसर्षपयोरनन्तावयवतया समानपरिमाणत्वप्रसङ्गात् । नच निरवयवयोः संयोगोऽस्ति । अव्याप्यवृत्तित्वात्तस्य । निरवयवे च यदि वर्तेत, किं तत्र व्याप्नुयात् । यदि च न व्याप्नुयात्क वर्तेत, विमतमसंयोगि निरवयवत्वात्, रूपादिवदिति प्रयोगाच्च । तस्मादङ्गीकृतेष्वपि परमाणुषु तेषां परस्परसंयोगाभावात्तदसमवायिकारणकद्व्यणुकादिप्रक्रमेण जगत्समवायिकारणत्वाभावान्न तद्ग्राहिप्रमाणविरोधो वेदान्तानाम् । तथाचैकैकैरेव परमाणुभिरसंयुक्तैर्द्व्यणुकाद्यारम्भः, तथासति तदुत्पन्नकार्यस्य विनाशहेत्वभावान्नित्यता स्यात्, असमवायिकारणनाशात्समवायिनाशाद्वा खलु द्रव्यनाशः । तत्र संयोगलक्षणासमवाय्यनङ्गीकारेऽणूनां च नित्यत्वात् द्व्यणुकादेर्नाशो न स्यात् । नित्यत्वे चान्त्यावयविपर्यन्ते नित्यतापत्त्या घटविनाशो नोपलभ्येतेति । तत्राह—**नचेति** । निरवयवपरमाण्वनङ्गीकारेऽङ्गीकारे वा संयोगित्वमप्रत्याख्येयमित्याह—**परमाण्विति** । एवं बाधकं परिहृत्य तत्संयोगित्वे प्रमाणमाह—**द्रव्यत्वेनेति** । एतेन पूर्वानुमानस्याद्रव्यत्वमुपाधिरित्युक्तम् । ननु सावयवत्वप्रयुक्तं घटादौ संयोगित्वमिति व्याप्यत्वासिद्धो हेतुरिति, तत्राह **—नचेति** । सावयवत्वमेव विवेचयन्नर्थतः पक्षेतरतां दर्शयति—**कार्येति** । आकाशादिर्गुणादिश्चोभयत्र विशेषणद्वयव्यावर्त्यम् । तदयमर्थः । यथाह्यङ्कुरादि सकर्तृकं कार्यत्वाद्घटादिवदित्यत्र शरीरिजन्यत्वस्योपाधित्वोद्भावने जन्यत्वमात्रस्य घटादौ साध्यव्याप्तौ सिद्धायां शरीरिग्रहणं पक्षीकृताङ्कुरादौ साधनव्याप्तिपरिहारार्थमिति पक्षेतरत्वम्, एवं द्रव्यत्वमात्रस्यैव संयोगित्वव्याप्तौ सिद्धायां कार्यत्वं समवेतत्वं वा विशेषणं पक्षीकृतपरमाणुषु साधनव्याप्तिपरिहारार्थमतः पक्षेतरत्वमिति । ननु पक्षमात्रव्यावर्तकः पक्षेतरो नाम, न पुनरित्थंभूत इति, तत्राह—**साध्यव्याप्ताविति** । ननु निरंशस्य संयोगे सत्येकपरमाणुना संयुक्ते परमाणौ परमाण्वन्तरसंयोगो न स्यात्, संयुक्तप्रदेशातिरिक्तप्रदेशान्तराभावात्, तावन्मात्र एव च द्वितीयसंयोगे तदारब्धकार्ये प्रथिमा न स्यादिति, तत्राह—**नचेति** ।

अत्र तदारब्धकार्यशब्देन द्व्यणुकं वा त्र्यणुकं वा विवक्ष्यते किं वा चतुरणुकमिति । प्रथमे त्विष्टापत्तिरित्याह—**द्व्यणुक इति** । द्वितीये प्राह—**त्र्यणुक इति** । कारणबहुत्वाद्वा कारणमहत्त्वाद्वा प्रचयविशेषाद्वा महत्त्वमुत्पद्यते, तत्र कारणमहत्त्वप्रचययोरभावेऽपि कारणबहुत्वात् त्र्यणुके महत्त्वमुत्पद्यते। नहि द्व्यणुकाभ्यां त्र्यणुकोत्पत्तिर्येन तदारब्धे महत्त्वं न स्यादपितु बहुभिर्द्व्यणुकैरिति भावः । यच्च द्वितीयसंयोगाभाव उक्तः

---

१ निरवयवत्वहेतुकासंयोगित्वानुमानस्येत्यर्थः ।

महत्त्वोपपत्तिः, व्यणुकानां सावयवत्वेन संयोगोपपत्तिश्च । नचावयविन एवाभावात्तदारम्भानुपपत्तिः । एकस्थूलनीलावभासो बाह्ये प्रमा प्रमात्वाद्रूपदर्शनवदित्यवयविसिद्धेः । नचार्थान्तरता । विकल्पासहत्वात् । तथाहि । किं परमाणुसमूहालम्बनत्वमभिप्रेतमुतावयवसंहतिगोचरत्वम् । नाद्यः । परमाणूनामतीन्द्रियाणामस्मदादिप्रत्यक्षगोचरताऽयोगात् । नापि द्वितीयः । अवयवानामनेकत्वादेक इतिप्रत्ययगोचरत्वासंभवात् । समुदायस्यैकत्वाददोष इति चेन्न । तस्यावस्तुत्वाद्, वस्तुत्वे च तस्यैवावयवित्वात् संज्ञामात्रे विवादः स्यात् ।

यत्प्रकाशते तज्ज्ञानं यथा ज्ञानं, प्रकाशते च विवादाध्यासितमित्यनुमानात्सर्वस्य विज्ञानमात्रत्वसिद्धौ साध्यविकलो दृष्टान्त इति चेत् । न, उभयवादिसंप्रतिपन्नस्य धर्मिणोऽभ्युपगमेऽपसिद्धान्तापत्तेः । अनभ्युपगमे चाश्रयासिद्धिः । यत्प्रकाशते तदुभयवादिसिद्धैकविज्ञानमात्रं, प्रकाशते च विवादाध्यासितमिति ज्ञानाद्वैतप्रसञ्जकतयाऽऽभाससमानयोगक्षेमत्वाच्च । नच कम्पाकम्पावृतत्वानावृतत्वरक्तत्वारक्तत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गात्तदाश्रयस्यैकत्वानुपपत्तिः । अवयवानां कम्पे तदावरणे तद्रक्तत्वे चावयविनोऽतद्रूपत्वेनैकस्य

सोपि व्यणुकेषु नास्तीत्याह—**व्यणुकानामिति** । नन्वस्तु संयोगाद्युपपत्तिः परमाणूनां, तथापि न तदारभ्यं किंचित्, नहि परमाणुसङ्घातव्यतिरेकेणावयवी नाम कश्चिदास्ते युक्तियुक्तः, तस्मात्सन्तु नाम परमाणवः तथाप्यारम्भकल्पनानुपपत्तिरिति, तत्राह—**नचावयवीति** । अवयविसद्भावे विज्ञानवादिनं प्रत्युक्तं मानमनोहरीयमनुमानमाह—**एकेति** । एकमिति स्थूलमिति नीलमिति च योयमवभासो बाह्ये विज्ञानाद्बहिर्भूते प्रमेत्यर्थः । सौगतनये विज्ञानस्य स्वग्राहकतयाऽर्थान्तरतानिवृत्त्यै बाह्यग्रहणम् । ननु भवतु बाह्यप्रमात्वं, तथाप्यवयविसिद्धिः कुतः, यतो बहिरपि परमाणूनेव वा तन्त्वाद्यवयवान्वावलम्बतामियं बुद्धिरिति, तत्राह—**नचार्थान्तरतेत्यादिना । परमाणूनामिति** । प्रत्यक्षः खल्वयं प्रत्ययः स्थूलाद्याकारः । नच परमाणूनां प्रत्यक्षयोग्यत्वम् । सूक्ष्मत्वाच्च न स्थूलप्रत्ययविषयत्वमिति न तैरर्थान्तरतेत्यर्थः । अवयवसमूहालम्बनत्वं दूषयति—**नापि द्वितीय इति** । ननु नावयवमात्रं विषयः किंतु तत्समुदायः सचैक इति शङ्कते—**समुदायस्येति । अवस्तुत्वादिति** । यस्य ह्यवयव्येवानिष्टः स कथं समुदायिव्यतिरिक्तं वस्तुभूतं समुदायमङ्गीकुर्यादित्यर्थः ।

एवमर्थान्तरतायां परिहृतायां विज्ञानवादी दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यं शङ्कते—**यत्प्रकाशते इति** । प्रकाशमानत्वं ज्ञानस्वभावत्वेन रूपादिज्ञानेषु व्याप्तं तद्रूपादिरपि प्रकाशमानो विज्ञानस्वभाव एवेति ज्ञानस्वभावत्वावगते रूपज्ञानस्यापि बाह्यविषयत्वमसिद्धमित्यर्थः । अत्रहि प्रकाशते रूपमिति पक्षीकृतं रूपमुभयाभिमतमनभिमतं वेति विकल्प्य दूषयति—**नेति** । ज्ञानातिरिक्तरूपाद्यभ्युपगमेऽपराद्धान्त इत्यर्थः । आभाससमानयोगक्षेमतां चाह—**यत्प्रकाशत इति** । अस्ति ह्यत्राप्येकस्मिन्विज्ञाने तन्मात्रत्वप्रकाशमानत्वयोर्व्याप्तिरित्यर्थः । ननु तथापि तर्कविरुद्धत्वाच्छङ्कितोपाधित्वमनुमानस्य, तथाहि वृक्षे कासुचिच्छाखासु कम्पमानासु तदंशेऽवयवी कम्पते, अपरास्वकम्पमानासु तदंशे न कम्पते, नचैतदेकस्मिन्वृक्षावयविनि घटते । नहि संभवति तदेव कम्पते न कम्पते चेति । तथा घटादिष्वप्यर्धमाव्रियते नार्धं तथा पटादावप्यर्धरक्तमरक्तमर्धं दृश्यते । नचैतदेकस्मिन्संभवति, विरोधात्, तस्मान्नास्त्येवावयवीति, तत्राह—**नच कम्पेति** । अवयवेभ्यो विभिन्नस्तावदवयवी । नच तस्मिन्विरुद्धधर्मसंसर्गः । भागनिष्ठत्वात् कम्पादीनां विरुद्धधर्माणाम्, अवयवी तु यथानुभवं कम्पत एव वा आवृत एव वा विपरीतमेव वा, न पुनरुभयाधिकरणमित्यर्थः । स्यादेतत् यद्यवयवचलनादावप्यवयवी न चलनादिमान् तर्हि घटचलनेप्यचलितपटवद्युतसिद्धतावयवावयविनोः

१ ज्ञाननानात्वं हि बौद्धैः स्वीक्रियते न तु तदैक्यमतस्तेषामिदमनुमानं यथाऽऽभासरूपं तथा मम पूर्वमिति भावः ।

विरुद्धधर्मसंसर्गासिद्धेः । नचावयवावयविनोश्चलाचलयोर्युतसिद्धिप्रसङ्गः । विकल्पासहत्वात्। किं भेदो युतसिद्धिः १ किंवा पृथगाश्रयाश्रितत्वं २ पृथक्क्रियावत्त्वं वा ३ परस्परसंयोगविभागवत्त्वं वा ४ । न प्रथमः, अवयवावयविनोर्भेदाभ्युपगमेन सिद्धसाधनत्वात्। अत एव न द्वितीयः । अवयविनोऽवयवाश्रयत्वेप्यवयवानां स्वारम्भकावयवाश्रितत्वात्। न तृतीयः । पृथक्क्रियावत्त्वस्योभयोरिष्टत्वात्, एकद्रव्यं कर्मेति सूत्राच्च । न चतुर्थः । चलाचलयोरपि घटहिमाचलयोः परस्परसंयोगविभागानधिकरणत्वात् ।

अवयवावरणेऽवयविनोऽनावरणे पूर्ववत्कृत्स्नप्रतीतिः स्यादिति चेत्, सत्यं कृत्स्नः प्रतीयत एव तस्यैकत्वात् । तथात्वे द्विहस्तत्वादि किमिति न प्रतीयत इति चेत्, तदुचितावयवसन्निकर्षस्य तत्प्रतीतिहेतोरभावात्। रक्तत्वंतु महारजनादेरेव द्रव्यान्तरस्य नाप्यवयवानामिति दूरनिरस्तो विरुद्धधर्मसंसर्गः, तथापि तत्संयोगाद्रक्तिमप्रतीतिः सर्वत्र किं न स्यादिति चेन्न। संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वात् । नन्ववयवेषु वर्तमानोऽवयवी किं वा कार्त्स्न्येन वर्तते उतैकदेशेन। नाद्यः । शृङ्गेणापि स्तनकार्यकरणप्रसङ्गात्, अवयविनः कार्येणान्वयात्, युगपदनेकत्र वृत्तावनेकवृत्तिरूपादिवदनेकत्वप्रसङ्गाच्च । नापि द्वितीयः।

प्राप्नोति, तथाच न समवाय इति, तत्राह—**नचावयवेति**। विरुद्धधर्मवत्त्वेपि न युतसिद्धिरिति विकल्पपूर्वकमाह—**विकल्पासहत्वादित्यादिना** । अतएवेत्यतिदिष्टं सिद्धसाधनत्वं विवृणोति—**अवयविन इति**। पृथक्क्रियावत्त्वं युतसिद्धत्वमिति तृतीयपक्षेपि सिद्धसाधनतामाह—**पृथक्क्रियावत्त्वेति**। अवयवेऽन्यत्कर्म अवयविन्यप्यन्यदेवेत्यत्र वैशेषिकसूत्रमपि प्रमाणयति—**एकद्रव्यमिति** । एकमेव द्रव्यं समवायिकारणं यस्य कर्मणस्तदेकद्रव्यं न पुनः संयोगादिवदनेकवृत्तीत्युक्तम् । परस्परसंयोगविभागवत्त्वं युतसिद्धिरिति चतुर्थं पक्षं दूषयति—**न चतुर्थ इति**। तत्रहि चलाचलत्वेन संयोगविभागवत्त्वमापादनीयं, नचैतच्छक्यापादनं, व्याप्तेरभावेन प्रशिथिलमूलत्वादिति भावः ।

यत्त्वावृतत्वानावृतत्वविरुद्धधर्मसंसर्गो नास्ति अवयवावरणेप्यवयविनोऽनावृतत्वानुभवादित्युक्तम् अवयवानां कम्पेऽपीत्यत्र, तत्र बाधकं शङ्कते—**अवयवेति**। केयं कार्त्स्न्येन प्रतीतिः—किमवयविस्वरूपस्यानवशेषेण प्रतीतिः किं वा हस्तवितस्त्यादिमत्तया प्रतीतिः। आद्यामिष्टापत्त्या दूषयति—**सत्यमिति** । एकः खल्ववयवी न पुनरवयववदनेकः स चेत्प्रतीयते प्रतीत एव कार्त्स्न्येनेति नायमनिष्टप्रसङ्ग इत्यर्थः । द्वितीयां शङ्कते—**तथात्व इति**। सहकारिवैकल्यादिति परिहरति—**तदुचितेति**। अवयव्युत्पादका एव येऽवयवास्तेषामिन्द्रियेण यः सन्निकर्षः सोप्येतस्यैकहस्तादेः प्रतीतावुचितो हेतुस्तस्याभावादित्यर्थः । यत्तु रक्तत्वारक्तत्वलक्षणविरुद्ध धर्मसंसर्ग उक्तस्तं परिहरति—**रक्तत्वं त्विति** । यद्धि पाकादिवशादृढतरं पटेन संयुक्तं कुसुम्भादिद्रव्यान्तरं तद्धर्म एव रक्तत्वादिः न पटधर्मः नापि तन्तुधर्मः, परं तत्संयोगात्पटस्थरक्तताप्रतीतिरित्यरक्तैकस्वभावत्वात्पटस्य दूरनिरस्तो विरुद्धधर्मसंसर्ग इत्यर्थः । स्यादेतत् भवतु हरिद्रादिसंयोगात्पटे रक्तप्रतीतिस्तथापि किमिति न सर्वात्मना पटे रक्तिमप्रतीतिः, एकः खल्ववयवी तेन संयुक्त इति, तस्माद्रक्तप्रतीतिविषयत्वतद्रहितत्वलक्षण एवायं विरुद्धधर्मसंसर्गोऽस्त्विति शङ्कते—**तथापीति** । परिहरति—**नेति**। यद्यप्येक एवावयवी तथापि द्रव्यान्तरसंयोगस्तस्मिन्न सर्वस्मिन्वर्ततेऽपित्वव्याप्यवृत्तिर्यावति च स वर्तेते भवत्येव रक्तप्रतीतिरियमप्यस्तीत्यर्थः । एवं विरुद्धधर्मसंसर्गे परिहृतेपि वृत्तिविकल्पानुपपत्त्याशङ्कितोपाधितां शङ्कते—**नन्वित्यादिना**। ननु किमिति शृङ्गेण स्तनकार्यप्रसक्तिः, नच शृङ्गस्य स्तनत्वमस्तीति, तत्राह—**अवयविन इति**। अन्वयो जनकतया संबन्धित्वम् । अत्रैव दूषणान्तरमाह—**युगपदिति** । क्रमेणाने-

---

१ संदिग्धधर्मतामित्यर्थः। वृत्ति त्वसंदेहमिति यावत्।

आरम्भकावयवव्यतिरिक्तैकदेशाभावात् । भावे वानन्तावयवतया मेरुसर्षपयोस्तुल्यपरिमाणतापत्तेः, अवयवावयविनोर्दूरविप्रकर्षप्रसङ्गाच्चेति चेत् । मैवम् । विकल्पस्यानवसरदुःस्थत्वात् । नह्येकस्मिन्नेवावयविनि समस्तोऽसमस्तो वेति विकल्पः कल्पते, बहूनां हि समस्तताऽसमस्तता वा संभवेत् । किंचायं वृत्तिविकल्पः स्वसिद्धां व्याप्तिमवलम्ब्योत्तिष्ठत्युत परसिद्धाम् । नाद्यः । सौगतैः सर्वस्य क्षणिकत्वेनाश्रयाश्रयिभावानभ्युपगमात् । वेदान्तिभिरपि कार्यस्य कारणे कल्पितत्वमभ्युपगच्छद्भिर्वृत्तेरनभ्युपगमात् । नापि द्वितीयः । तेनाप्यनङ्गीकारात् ।

यद्वर्तते तत्संयोगेन समवायेन वा वर्तते इति परोङ्गीकरोति नतु कार्त्स्न्यैकदेशाभ्याम् । अस्तु वा कार्त्स्न्येन वृत्तिस्तथापि न शृङ्गेण स्तनकार्यकरणप्रसङ्गः । तत्तदवयवविशिष्टस्यैवावयविनस्तत्तत्कार्यप्रसवसमर्थत्वात् । सर्वश्चायं प्रसङ्गहेतुराश्रयासिद्धः । अवयविनोनङ्गीकारात्, अङ्गीकारे वा धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः । परसिद्धेन परस्यानिष्टापादनमिति चेत् । न । परस्यापि प्रमाणतः सिद्धावसिद्धौ च पूर्वोक्तदोषद्वयानतिवृत्तेः । अस्त्येवेतरस्यापि कल्पनाकल्पितो धर्मीति चेत् । न । कल्पनायाः सर्वत्राव्याहतप्रसरतयाऽऽश्रयासिद्ध्यादिदोषप्रमोषप्रसङ्गात् । तदेवं परमाणूनामेव व्यणुकादिक्रमेण निश्चितनिखिलजगत्कारणतोपपत्तौ न ब्रह्मणस्तत्कारणत्वकल्पनावकाश इति ।

कत्र वर्तमानदेवदत्तादिव्यवच्छेदाय युगपद्ग्रहणम्, यदिहि प्रत्यवयवं परिसमाप्य वर्तेते तदा प्रतिद्रव्यं परिसमाप्य वृत्तिरूपादिवदनेकत्वमपि स्यादित्यर्थः । ननु किमित्यारम्भकव्यतिरेकेण वृत्त्यर्थमप्यवयवा न स्युः, कोशावयवेषु वर्तमानासेः कोशावयवव्यतिरिक्तावयवत्वदर्शनादिति, तत्राह—**भावे चेति** । तदाहि तेष्ववयवेषु तद्वृत्त्यर्थमवयवान्तराणि कल्पेरन्, एवं तेषु तेष्वपीत्यनन्तावयवाः स्युरपरथान्तिमावयवेपूक्तदोषापातात्, तथाच सुमेरुसर्षपयोरनन्तावयवत्वं समानमिति परिमाणसाम्यमपि स्यादविश्रान्ततारतम्यपरिमाणाधिकरणेषु परिमाणवैषम्यस्यावयववैषम्यनिमित्तताव्याप्तेरित्यर्थः । अत्रैव दूषणान्तरमाह—**अवयवेति** । प्रथमावयवावयविनोर्मध्येऽनन्तावयवव्यवधानादित्यर्थः । एवं वृत्तिविकल्पदोषं परिहरति—**मैवमिति** । एकस्मिन्ननुपपत्तिमेव व्यतिरेकनियमेन दर्शयति—**बहूनामिति** । किंच यद्यत्र वर्तेते तत्कार्त्स्न्येनैकदेशेन वेति किं सौगतसमये नियतिः किंवा वेदान्तदर्शने आहो मद्दर्शनेनैवं प्रसज्यते, न सर्वथापीत्याह—**किंचायमित्यादिना** ।

ननु सौगतवेदान्तिदर्शनयोर्वृत्त्यनङ्गीकारादेव युक्तस्तत्प्रयुक्तनियमेप्यनादरः कर्तुं, भवता तु वृत्तिमङ्गीकुर्वता काचिन्नियतिरङ्गीकरणीयैवेति, तत्राह—**यद्वर्तत इति** । संबन्धे एव नियतिर्न कार्त्स्न्यादावित्यर्थः । ननु किमिति न प्रसङ्गः, यावताऽवयविन एव कार्यकरत्वादापतत्येवेति, तत्राह—**तत्तदवयवेति** । यथाह्यवयविनोन्वयव्यतिरेकौ तथा तत्तदवयवोपेततयापीत्यर्थः । किंच यद्येकदेशेन वर्तेत यदि वा कार्त्स्न्येन यदि चावयवेभ्योऽतिरिच्येत तर्हीदमिदं स्यादिति यदिदं प्रसञ्जनं तत्राश्रयभूतः कश्चिदवयवी स्वीकृतो न वा, उभयथाप्यनुपपत्तिरित्याह—**सर्वश्चायमिति** । प्रसङ्गहेतुः प्रसञ्जको हेतुरित्यर्थः । अनङ्गीकारेप्याश्रयासिद्धिपरिहारं शङ्कते—**परेति** । परस्यापि किं प्रमाणतः सिद्धं त्वया धर्मीक्रियते उत प्रतीतिमात्रसिद्धम् । आद्ये धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः, नहि परप्रमाणमप्रमाणं भवति, वस्तुनोनन्यथाभावात् । द्वितीये त्वाश्रयासिद्धिरिति परिहरति—**न परस्यापीति** । ननु किमित्याश्रयासिद्धिर्धर्मिग्राहकप्रमाणबाधो वा यावता कल्पितः कश्चिदवयवी ममाप्यस्त्येवेति शङ्कित्वा अतिप्रसक्त्या परिहरति—**न कल्पनाया इति** । उपपादितोयमर्थो मिथ्यात्ववादे । पूर्वपक्षमुपसंहरति—**तदेवमिति** ।

---

१ स्थितिविकल्प इत्यर्थः ।

अत्रोच्यते—'अर्थान्तरत्वादाद्यस्य परस्योपाधिमत्त्वतः । अन्त्यस्याभासतुल्यत्वात्प्रतिसाधनरोधनात्' ॥ ३८ ॥ यत्तावन्महत्त्वापकर्षतरतमभावस्य क्वचिद्विश्रान्तिसाधनं, तदर्थान्तरं, त्रसरेणुष्वेव तस्य विश्रान्तेः । नच चाक्षुषद्रव्यत्वात् महत्त्वे सति क्रियावत्त्वाद्वा तेषामपि सावयवत्वानुमानात्तत्र विश्रान्त्यनुपपत्तिः । आद्यस्य योगिचक्षुर्गोचरेषु परमाणुष्वनैकान्तिकत्वात् । नचास्मदादीति विशेषणोपादानाददोषः । परमाणूनामिदानीमेव साधनीयतया तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणस्य वैयर्थ्यात् । द्वितीयेपि महत्त्वे सतीति विशेषणस्य परमाण्वसिद्धौ वैयर्थ्यात् । यत्तु पृथिवीत्वस्य नित्यवृत्तित्वानुमानं, तत्र पृथिवीव्यतिरिक्ताधेयत्वमुपाधिः, सत्ताया अपि नित्यवृत्तित्वानङ्गीकारात् साध्यविकलश्च दृष्टान्तः ।

अयं घट एतदतिरिक्तानित्यमूर्तातिरिक्तमूर्तान्य इत्यनुमानमाभाससमानम्, अयं घट एतदतिरिक्तानित्यसावयवातिरिक्तसावयवान्यो मेयत्वादित्यपि प्रयोगस्य सुवचत्वात् ।

तत्र तावत्परमाणुसाधकतया शङ्कितानुमानेषु दूषणानि श्लोकेन संगृह्णाति—**अर्थान्तरत्वादिति** । अणुपरिमाणतारम्यमित्यनुमाने त्र्यणुकैरर्थान्तरता । यत्तु पृथिवीत्वस्य नित्यवृत्तित्वानुमानं, तत्राह—**परस्येति** । यत्तु महाविद्यानुमानमुक्तं तत्राभाससमानयोगक्षेमतां सत्प्रतिपक्षतां चाह—**अन्त्यस्येति** । संग्रहं विवृणोति—**यत्तावदित्यादिना** । कश्चायं तरतमभावः—न तावत्संख्या । परिमाणेऽसंभवात् । नापि जातिः, महत्त्वाणुत्वाभ्यां परापरभावाभावात् । अभावत्वं त्वेतादृशानां पुरैव निवारितम् । ततश्चाश्रयासिद्धिरपि दुरुद्धरा । यत्तु त्र्यणुकानामपि सावयवत्वानुमानद्वारार्थान्तरत्वं परिहृतं, तत्राह—**नचेति** । अत्र किं चाक्षुषत्वमात्रं विवक्षितं किंवाऽयोगिचाक्षुषत्वम् । आद्ये भवतामनैकान्तिकता स्यादित्याह—**आद्यस्येति** । परमाणुष्वित्युपलक्षणं कालादीनामपि । द्वितीयं दूषयति—**नचेति** । अत्र तावद्भाट्टानां कालाकाशदिशामप्यस्मदादिचाक्षुषत्वात्तद्व्यावृत्त्यर्थं न स्यात्तस्य योगिनामेव प्रत्यक्षपरमाणुव्यावृत्त्यर्थमिदं विशेषणं तथाच वैयर्थ्यम् । योग्यनङ्गीकारादपि भाट्टान्प्रति वैयर्थ्यमित्यर्थः । द्वितीयं सावयवत्वसाधकं दूषयति—**द्वितीयेति** । निरवयवपरमाणुषु क्रियावत्त्वनैकान्तिकतापरिहारार्थं महत्त्वे सतीति विशेषणम् । तथाच वैयर्थ्यमित्यर्थः । भवतु वा सावयवत्वं तथापि कथमर्थान्तरताऽभावः । नहि द्व्यणुकादौ महत्त्वापकर्षविश्रामसंभवः । तत्र महत्त्वस्यैवाभावात् । परस्योपाधिमत्त्वत इत्येतद्विवृणोति—**यत्त्विति** । सत्तायां नित्यवृत्तित्वेपि पृथिवीत्वरहितवृत्तित्वमुपाधिः, नच पक्षेतरता, आकाशादेर्विपक्षस्य व्यावर्त्यस्य सत्त्वात् । वेदान्तिमते साध्यवैकल्यं चाह—**सत्ताया इति** । आकाशादिप्रपञ्चस्य नित्यत्वाभावात्सत्तायाः कल्पितत्वात् आत्मनश्च सद्रूपतया तत्र सत्तावृत्त्यभावादित्यर्थः ।

अन्त्यस्येत्येतद्विवृणोति—**अयं घट इत्यादिना** । अत्र ह्येतदतिरिक्तानित्यसावयवातिरिक्तः सावयवोऽयमेव वा घटोऽनित्यत्वानधिकरणसावयवो वा कश्चित् । प्रथमेऽन्यत्वमेव तद्घटस्य व्याहतमिति ततोऽनित्यत्वानधिकरणस्य सावयवस्य कस्यचिदप्यन्यस्य सिद्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः । नचानित्यद्रव्यस्यैव सावयवत्वं स्यादनित्यसावयवत्वानधिकरणसावयवान्यत्वानुमानं व्याघातादेव नोदेतीति वाच्यम् । मूर्तस्याप्यनित्यताव्याप्त्या त्वदनुमानेपि व्याघातसाम्यात्, परिच्छिन्नपरिमाणमात्रमेव मूर्तत्वमित्युक्ते द्रव्यत्वे सति द्रव्यसमवेतत्वमेव सावयवत्वं न पुनरनित्यत्वगन्ध इत्यपि वक्तुं शक्यमिति भावः ॥ १ ॥ तथायं घट एतद्घटत्वे सति एतदतिरिक्तानित्यमूर्तत्वानधिकरणमूर्तान्यो न भवति मेयत्वात्पटवदिति प्रकरणसमता ॥ २ ॥ तथा त्वद्धेतुः स्वस्वेतरवृत्तित्वानधिकरणसमस्तहेतुदोषाधिकरणनिष्ठधर्मवान् मेयत्वात् ॥ ३ ॥ तथा नित्यत्वं स्वस्वेतरवृत्तित्वानधिकरणमूर्तनिष्ठत्वरहितनिष्ठधर्माधिकरणं मेयत्वात् ॥ ४ ॥ तथा निरवयवत्वं

---

१ महत्त्वापकर्षतारतम्यसाधने इति शेषः । २ सत्यन्तं निरुक्तमूर्तान्यत्वे विशेषणम् । एतद्घटत्वाभावात्पटे विशिष्टमूर्तान्यत्वाभावः । नित्यमूर्ताभावाच्च विशिष्टमूर्तान्यत्वाभावं एतद्घटे सिध्यतीति बोध्यम् । ३ स्वस्वेतरवृत्तित्वानधिकरणीभूता ये समस्ता हेतुदोषास्तदधिकरणनिष्ठधर्मवानिति योजना । ४ स्वस्वेतरवृत्तित्वानधिकरणीभूतो मूर्तनिष्ठत्वरहितनिष्ठो यो धर्मस्तदधिकरणमिति संबन्धः ।

पृथिवीत्वमनित्यमात्रवृत्ति पृथिवीमात्रवृत्तित्वात् घटत्ववदिति प्रतिप्रयोगसंभवाच्च । नच पृथिवीनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिजात्यन्यत्वमुपाधिः, व्यतिरेकव्याप्त्यसिद्धेः साध्याव्यापकत्वात्, सत्ताद्रव्यत्वयोरपि नित्यवृत्तित्वासंप्रतिपत्तेः । नच निरवयवेषु संयोगसंभवः, येनासमवायिकारणसंपत्त्या द्रव्यारम्भः संभाव्येत ।

परमाणुपक्षीकारासंभवेपि संयोगित्वं सावयवमात्रवृत्ति संयोगिमात्रवृत्तित्वात् घटत्ववदिति संप्रयोगोपपत्तेः । नच द्रव्यत्वेन संयोगित्वानुमानम्, उभयवादिसिद्धस्य धर्मिणोऽभावात् । नच संयोगित्वं निरवयववृत्ति संयोगिनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वान्मेयत्ववदिति सप्रतिसाधनता, संयोगिव्यापिनि सावयवत्वधर्मे परस्यानैकान्त्यात् । नच द्वितीयसंयोगानुपपत्तिरदोषः, पार्थिवाप्यपरमाण्वोः संयुक्तयोः सजातीयाण्वन्तरसंयो-

---

स्वस्वेतर[2]वृत्तित्वानधिकरणमूर्तनिष्ठत्वरहितनिष्ठधर्माधिकरणं मेयत्वात् ॥५॥ इत्यादिमहाविद्याभिरेवार्थतः सत्प्रतिपक्षता केन वार्यते, तथापि यस्यकस्यचिदुपाधितामुद्भाव्य तत्साध्ये समत्वादिविप्रतिपत्तावप्येतयैव रीत्या समर्थनीयम्, तथा हेत्वादिकमपि पक्षीकृत्य वैपरीत्यमनुमातव्यं, परमाण्वनङ्गीकारेप्येवमनुमानसंभव इष्यते, तथा रीत्यन्तरैरपि । नचैतेषां तर्कविद्याविरोधाददोषः शक्यशङ्कः । विमतान्यनुमानानि स्वस्वेतरवृत्तित्वानधिकरण[3]सकलदूषणरहितनिष्ठधर्माधिकरणानि मेयत्वात् ॥ ६ ॥ इत्यपि शक्यप्रयोगत्वात् । नच मयाप्येवं वैपरीत्यमनुमातुं शक्यमिति वचनीयम् । ततोप्येवं वक्तुं शक्यत्वात् । एवं हि महाविद्याकोविदाः प्राहुः, श्रमादुपरमेपि न दोष इति । ननु तथापि महाविद्याप्रामाण्यं सिद्धमेवेति चेत्, अप्रामाण्यमपि सिद्धमेव । तदित्थम् 'स्वपक्षपरपक्षाणामेषां पारिप्लवावहा । आरादेव परित्याज्या महाविद्याभिसारिका' ॥ १ ॥ सप्रतिसाधनतां विवृणोति—**पृथिवीत्वमिति** । [4]एतच्चोभयोरप्यनुमानयोः समानम् । **नच पृथिवीनिष्ठेति** । सकलपृथिवीनिष्ठा या जातयः पृथिवीनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिजातयः तदन्यत्वमुपाधिरिति नच वचनीयमित्यर्थः । कुत इत्यत आह—**व्यतिरेकेति** । यत्रहि पृथिवीनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिजातित्वं तत्र नित्यवृत्तित्वमिति व्यतिरेकव्याप्तिः कुत्र गृह्यते, न तावत्सत्ताद्रव्यत्वयोः, अद्वैतवादिनस्तयोरपि नित्यवृत्तित्वासंप्रतिपत्तेः । अतः साध्याव्यापकत्वादनुपाधिरित्यर्थः । यत्तु निरवयवस्यापि परमाणोः संयोगसमर्थनं कृतं तद्दूषयति—**नचेति** । ननु परमाणुसंयोगाक्षेपस्य जगत्कारणत्वाभावे क उपयोग इति, तत्राह—**येनेति** । अवयवसंयोगः खल्ववयव्युत्पत्तावसमवायिकारणं, स हि लघुप्रत्यासन्नः, तदिह परमाणूनां तदभावे कारणत्रयाभावाद्भज्येतैव द्व्यणुकाद्यारम्भ इत्यर्थः ।

परमाणुव्यक्तिमात्रपक्षीकरणमाशङ्क्य पूर्ववादिना यद्दूषणमुक्तं तदनङ्गीकारपरास्तमिति वदन् संयोग्यन्तरस्यानुमानमारचयति—**परमाण्विति** । नच द्रव्यत्वेनानैकान्तिकता, तस्यापि पक्षतुल्यत्वात् । प्रतिप्रयोगमाशङ्क्य दूषयति—**नच द्रव्यत्वेनेति** । ननु किमित्युभयासिद्धेर्धर्म्यभावः, त्वद्रीत्या संयोगित्वमेव पक्षीकृत्य शक्यप्रयोगत्वादिति, तत्राह—**नच संयोगित्वमिति** । [5]संयोगिनिष्ठघटत्वादिव्यावर्तनायात्यन्ताभावपदम् । यस्य हि सावयवमेव संयोगीति मतं तन्मते सावयवत्वेऽनैकान्तिकमित्यर्थः । किंच संयोगित्वं गुणादिवृत्ति संयोगिनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वान्मेयत्वादिवदिति शक्यानुमानत्वादाभाससमानयोगक्षेमत्वम् । यच्च द्वितीयसंयोगाभावो न दोषाय प्रथिमानुपपत्तेरदूषणत्वादित्युक्तं, तत्राह—**नचेति** । माभूत्प्रथिमानुपपत्तिर्दोषः, द्वितीयसंयोगानुपपत्तिरेव दोषः, अपसिद्धान्तापत्तेरित्याह—**पार्थिवाप्येति** । यदाहि पा-

---

१ परमाणूनामिति शेषः । २ पूर्ववदत्रापि योजना । ३ स्वस्वेतरवृत्तित्वानधिकरणीभूतः सकलदूषणरहितनिष्ठो यो धर्मस्तदधिकरणत्वमित्यर्थः । ४ पक्षीभूतं पृथिवीत्वमित्यर्थः । ५ संयोगिनिष्ठत्वमात्रे हेतौ प्रयोक्तव्ये इति शेषः ।

गात् द्व्यणुकोत्पत्तौ द्वितीयसंयोगस्यावश्याभ्युपेयत्वात्, कारणाकारणसंयोगेन कार्याकार्यसंयोगस्येष्टत्वाच्च । नचावयवी कश्चित्संभवति यः परमाणुभिरारभ्यते, नचैकस्थूलनीलावभासो बाह्ये प्रमेत्यनुमानात्तत्सिद्धिः । यादृगवयवानामवयव्यारम्भकताभ्युपेयते तेषामेवैकस्थूलनीलावभासगोचरत्वोपपत्तेरर्थान्तरत्वात् ।

नचानेकेषामेकप्रत्ययविषयत्वानुपपत्तिः । एकप्रावरणाद्यर्थक्रियाहेतुत्वोपाधौ बहूनामपि तन्तूनामेकप्रत्ययत्वोपपत्तेः । दृश्यते हि बहूनामपि वर्णानामेकार्थप्रतिपत्तिहेतुत्वोपाधावेकं पदमिति बुद्धिगोचरता, कम्पाकम्पावरणानावरणरक्तारक्तत्वलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गादवयविन एकत्वानुपपत्तेश्च । नचावयवानां तथात्वेऽप्यवयविनोऽतथात्वम् । तथात्वे सति युतसिद्धिप्रसङ्गात् । नच युतसिद्धेरनिरुक्तिः । घटपटयोरिव द्रव्ययोः समवायायोग्य-

---

र्थिवपरमाणोराप्यपरमाणौ संयोगो जायते, तदनन्तरं च पार्थिवस्यान्येन पार्थिवेन आप्यस्याप्यन्येनाप्येन संयोगो जायते, तदा पार्थिवाभ्यां पार्थिवद्व्यणुकं आप्याभ्यां चाप्यद्व्यणुकमिति द्वयं युगपदारभ्यत इति भवतां समयः, ततश्च पार्थिवाप्यपरमाण्वोः प्रथमं संयोगः, संयुक्तयोरेव पुनः सजातीयाणुभ्यां संयोगनिष्पत्तिरिति तदनुपपत्तिर्दोषायैवेत्यर्थः । अथेयमपि प्रक्रिया माभूत्किं नश्छिन्नमिति, तत्राह—**कारणेति** । अयमर्थः । संयोगजसंयोगप्रकरणे ह्येकस्माद्वाभ्यां बहुभ्यश्चैकस्य संयोगस्योत्पत्तिमुक्त्वा पुनरेकस्मात्संयोगाद्वयोः संयोगोत्पत्तावित्थमुदाहृतं भवद्भाष्यकृता 'यदा पार्थिवाप्ययो'रित्यारभ्योक्तप्रकारेण द्व्यणुकयोरुत्पत्तिमुक्त्वा ततो 'यस्मिन्नेव काले द्व्यणुकयोः कारणगुणक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिस्तस्मिन्नेव काले इतरेतरकारणाकारणगतात्संयोगादितरेतरकार्याकार्यगतौ संयोगौ युगपदुत्पद्येते' इत्यन्तेन । उपपत्तिरपि तैरेवोक्ता—'किं कारणं, कारणसंयोगिना हि कार्यमवश्यं संयुज्यते इति हि न्याय' इति । तस्मात्त्वयोदिता द्वितीयसंयोगानुपपत्तिरनिष्टापत्तिरेवेति । यच्चावयविसाधनं पूर्ववादिना कृतं तदपि दूषयितुं क्रमते—**नचावयवीत्यादिना** । यच्च मानमनोहरीयमनुमानं, तत्र बाह्यविषयत्वेऽप्यवयवैरर्थान्तरतामाह—**नचैकस्थूलनीलेत्यादिना** ।

नन्ववयवानामनेकत्वादेकबुद्धिविषयत्वानुपपत्तिरिति, तत्राह—**नचानेकेषामिति** । यथाहि बहूनामपि वर्णानां बहूनामपि पदानामेकपदार्थादिबुद्धिजनकत्वोपाधावेकं पदमेकं वाक्यमिति बुद्धिविषयत्वं, न पुनस्तादृशः कश्चिद्वर्णाद्यतिरिक्तोर्थः, तथेहाप्येकार्थक्रियोपाधौ बहूनामेव तन्तूनामेकबुद्धिविषयत्वं किमिति न संभवतीत्यर्थः । नच परमाणूनामप्रत्यक्षत्वात्प्रत्यक्षबुद्ध्यविषयत्वमिति वाच्यम् । तादृशपरमाणूनामेवासिद्धेः । विरुद्धधर्मसंसर्गलक्षणतर्कविरोधमपि समर्थयते—**कम्पेति** । पूर्वोक्तं पूर्वपक्षाशयं निराचष्टे—**नचावयवानामिति** । ननु युतसिद्धत्वमेव विकल्पपूर्वं दूषितं, तत्राह—**नच युतेति** । नात्र भेदादिर्युतसिद्धिरापादिता, घटपटयोर्द्रव्ययोर्यादृशी युतसिद्धिः समवायायोग्यत्वात्मिका सैवात्र चलाचलत्वादिनापादनीयेति, चलाचलयोरपि द्रव्यगुणयोस्तदयोग्यता नास्तीति द्रव्ययोरित्युक्तम् । इत्थमेवच युतसिद्धिरभ्युपेया भवतापि, इतरथा नित्यानित्यसाधारणयुतसिद्धेरभावात्, पृथगाश्रयाश्रयित्वस्य परमाण्वादिष्वभावात् पृथग्गतिमत्त्वस्य च गुणादावभावादननुगतिः स्यात् । नवानुगतनिमित्ताऽसंभवे साधारणशब्दता युक्ता । नचैवंविधयुतसिद्धिर्गुणादावपि शक्यप्रसञ्जना कम्पादेस्तत्रापि समानत्वादिति वचनीयम् । इष्टत्वात् । नचाप्रमितस्य समवायस्य निषेधानुपपत्तिः । शुक्तिरजततादात्म्यवद्भ्रान्तिसिद्धस्यापि निषेधोपपत्तेः । एवं च यदाह किरणावलीकारः—'तस्माद्युतसिद्धिमजानन्नेव शब्दसिद्धिमात्रेण परो ध्वनयती'ति, तदात्मन्येव परावर्तितम् । ननु यदि युत-

---

१ उपाधिशब्दो निमित्तपरः । तद्रूपे निमित्ते सतीत्यर्थः ।

त्वस्य युतसिद्धिपदेनाभिलापात्। नच युतसिद्धत्वे भागभागिव्यवहारगोचरत्वानुपपत्तिः, पदवाक्यादिवदुपपत्तेः।

यत्तूक्तं नावयविनोऽवयवानां वा रक्तत्वं किंतु महारजनादिद्रव्यस्यैव तत्संयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वादेव रक्तारक्तत्वव्यवहारो विभागश्च सिद्ध्यतीति तदसत्। अव्याप्यवृत्तित्वस्यानिरुक्तेः। तत्किं प्रदेशवृत्तित्वमुत स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वम्। नाद्यः। आरम्भकप्रदेशातिरेकेणावयविनः प्रदेशान्तराभावात्, प्रदेशवृत्तित्वे संयोगस्यावयविनः सर्वत्र संयोगानधिकरणत्वप्रसङ्गात्, प्रदेशतद्वतोर्भिन्नत्वात्। न द्वितीयः। भावस्य स्वात्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वे भावाभावविरोधोच्छेदप्रसङ्गात्। प्रतियोगिसमानदेशकालत्वेऽत्यन्ताभावस्यान्योन्याभावत्वप्रसङ्गाच्च। नच नेदमिह नेदमिदमिति विलक्षणबुद्धिवेद्यत्वाद्भेदः। असति प्रमेयवैलक्षण्ये बुद्धिवैलक्षण्यासंभवात्। नच प्रतियोगिनिष्ठानिष्ठत्वेन विशेषः। तस्याभावप्रकरण एवापाकरणात्। किंचावयवेष्ववयवी व्यासज्य वर्तते यथा द्वित्वादि किं वा प्रत्येकं परिसमाप्य यथा पराभिमता जातिः। आद्ये बहुत्वसंख्यादिवदेव समस्ताव-

---

सिद्धिस्तर्हि घटपटवदेव भागभागिव्यवहारो न स्या'दिति, तत्राह—**नच युतसिद्धत्व इति**। नहि पदादीनां वर्णादीनां वाऽयुतसिद्धिरस्ति, अथाप्यस्ति भागभाग्यादिव्यवहारः पञ्चावयवं वाक्यमित्यादिष्वेवमिहापीत्यर्थः।

रक्तारक्तत्वयोरपि तदुक्तं परिहारमनूद्य दूषयति—**यत्तूक्तमित्यादिना**। संयोगस्याव्याप्यवृत्तितया हि तदधीनरक्तारक्तव्यवहारस्य व्यवस्था क्रियते तदसत्, अव्याप्यवृत्तिताया दुर्निरूपत्वादित्याह—**अव्याप्येति**। कोयं प्रदेशः किमारम्भकावयवव्यतिरिक्ताः केचिदवयवाः किं वा त एव। आद्योऽसंभवीत्याह—**नाद्य इति**। द्वितीये प्राह—**प्रदेशेति**। प्रदेशेभ्य आरम्भकावयवेभ्यो विभिन्नोऽवयवी, तथाच प्रदेशवृत्तित्वेन संयोगस्य न क्वचिदप्यवयविनां संयोगित्वमिति द्रव्यत्वव्याहतिः। तस्य तद्व्याप्यत्वात्, कारणसंयोगस्य कार्यसंयोगोपजनननियमाच्चेति भावः। **भावस्येति**। संयोगाख्यस्येत्यर्थः। किंचैवंसति रक्तत्वतदत्यन्ताभावयोरेकस्मिन्नेवावयविनि वृत्तिरित्युक्तं भवेत्तथाच स एव दुरात्मा विरुद्धधर्माध्यासो दुरुद्धरः स्यात्। न भावाभावयोर्विरुद्धत्वं किंतु तद्विशेषगोत्वादेरश्वत्वादाविति चेत्, नूनं पितृभ्यां शिक्षितोसि कथमन्यथा भावाभावयोर्विरोधमननुमन्य तदाघ्रातयोर्विरोधमनुमन्यसे, अस्ति चात्राभाणकः 'पिण्डमुत्सृज्य करं लेढी'ति। इममेव विरोधोच्छेदप्रसङ्गं बाधकं संयोगतदत्यन्ताभावयोरेकत्र वृत्तौ बाधकमपश्यते श्रीवल्लभाय व्याचक्षीत। किंच संयोगादेरत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिसमानाधिकरणत्वेन्योन्याभावतैवास्य स्यात्, स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणनिषेधत्वस्यान्योन्याभावलक्षणत्वादित्याह—**प्रतियोगीति**। अत्र लीलावतीकारेणेममेव दोषमाशङ्क्य समादधे 'नेदमिदं नेदमिहेति विलक्षणबोधवेद्यत्वा'दिति। तद्दूषयति—**नचेति**। न बुद्धिवैलक्षण्यमात्रमर्थसाधकम्, अतिप्रसङ्गात्, अपि त्वबाधितम्। नचेह तत्, लक्षणाद्यभावेन दुर्निरूपभेदत्वादित्यर्थः। ननु प्रतियोगिनिष्ठत्वमस्त्यत्यन्ताभावस्य, अन्योन्याभावस्य तु तन्नास्ति, नित्यत्वेन तु प्राक्प्रध्वंसयोर्व्युदास इत्ययमेवास्तु तयोर्विशेष इति, तत्राह—**नच प्रतियोगीति**। प्रतियोगित्वानिरुक्तेर्यत्किंचित्प्रतियोगित्वस्वप्रतियोगित्वविवक्षयोरनुपपत्तेश्चेदमभावखण्डन एव निरस्तमित्यर्थः। यत्तु वृत्तिविकल्पेन दूषणं पूर्वपक्षावसर उक्तं तदपि समर्थयते—**किंचेत्यादिना**। **व्यासज्या** परिसमाप्येत्यर्थः। आदिशब्दात्त्रित्वादित्रिपृथक्त्वादिसंयोगविभागाश्च गृह्यन्ते। **पराभिमतेति**। स्वपक्षे हि जातावेव व्यक्तीनां कल्पितत्वाद्वास्तवजातेरभावाच्चेत्यर्थः। एतच्च द्वित्वादावपि समानम्। स्यादेतद्बहुत्वं नाम त्रित्वाद्यभिधीयते तच्चापेक्षाबुद्धिजन्यं तथाच समस्ताश्रयग्रहणाभावेऽपेक्षाबुद्धिल-

---

१ इदं पूर्वान्वयि। २ बुद्ध्योरेव भेदो ननु तद्विषयाभावयोरिति पूर्वपक्षिण आशयः।

यवानामग्रहणे न गृह्येत । द्वितीये जातिवदेव पट इति प्रत्ययः प्रत्यवयवं स्यात्, तस्यैव च कार्यान्वयात् शृङ्गेणापि स्तनकार्यकरणप्रसङ्गः । स्तनाद्यवयवविशिष्टस्यैव तत्तत्कार्यकरणत्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यपि न वाच्यम् । यादृशसंस्थानेष्ववयवेष्ववयवी समवेत इष्यते तेषामेव तत्तत्कार्यकरणत्वोपपत्तेरवयविनो वैयर्थ्यप्रसङ्गात् ।

किंचावयविनः प्रत्यवयवं परिसमाप्य वृत्तौ कतिपयावयवनाशेपि जातिवदसाववतिष्ठेत । समवायिकारणमन्तरेण कथमवस्थानमिति चेत्तर्हि प्रत्यवयवं परिसमाप्यवृत्तावपि सकलसमवायिकारणसहित एवावतिष्ठेत तथाच शृङ्गेणापि स्तनकार्यप्रसङ्गः पूर्वोक्त एवानुवर्तते, तत्तदवयवविशिष्टस्यैव तत्र तत्र भावात् । प्रत्यवयवं निखिलावयवोपलम्भश्च स्यात्,तदित्थं वृत्तिविकल्पस्य परसिद्धव्याप्त्युपजीवित्वात्स्वसिद्धां परसिद्धां वेति विकल्पोऽनवसरदुस्थ एव । नच सर्वस्यास्य प्रसङ्गस्यावयविनः प्रमाणसिद्धावसिद्धौ च धर्मिग्राहकप्रमाणबाधाश्रयासिद्धिदोषौ, यतः—'प्रमितत्वस्य वैयर्थ्यात्सिद्धस्यैवाश्रयत्वतः । देहात्मतावन्नियमाल्लक्षणैश्च व्यवस्थितेः ॥ ३९ ॥' प्रसिद्धतामात्रेणाश्रयत्वोपपत्तौ प्रमाणविशेषण-

क्षणनिमित्तकारणाभावात् बहुत्वमेव नास्ति कस्याग्रहणं दृष्टान्त्यते तस्मादयुक्तमिवैतत् यद्बहुत्वसंख्यावदिति निदर्शनदानम् । मैवं । युक्तं चैतत् । नह्युत्पादिकापेक्षाबुद्धिरेव बहुत्वज्ञानसमपि तूत्पन्नायां पश्चाद्धाविज्ञानान्तरं, तथा च तदर्थमप्याश्रयग्रहणमपेक्षणीयम् । यथाहुः—'आश्रयग्राहकैरिन्द्रियैर्घटत्वसंख्यादिज्ञान'मिति । तथाच तदवस्थबहुत्वाग्रहणं शक्यं दृष्टान्तयितुम् । नच समस्तावयवग्रहणं क्वचिदपि संभवतीत्यग्रहणमेव नित्यमवयविनः स्यादिति भावः । प्रत्यवयवं परिसमाप्य वृत्तिपक्षे दोषमाह—**द्वितीय इति** । यथाहि प्रतिव्यक्ति गौर्गौरिति जातिः प्रतीयते एवं प्रतितन्तु पटः पट इति प्रतीयेत नचैवमस्तीत्यर्थः । ननु न शृङ्गेण स्तनकार्यप्रसक्तिः, तत्तदवयवविशिष्टस्यैवावयविनः कार्यकरत्वोक्तेरिति, तत्राह—**स्तनादीति** । हेतुमाह—**यादृशेति** । यदि ह्यवयविनमभ्युपेत्यावयववैशिष्ट्यं प्रार्थ्यते तर्हि तैरवयवैरस्तु तत्तत्कार्यनिर्वृत्तिः कृतमितरेण, तत्र च पारिप्लवपरिहारायोक्तं **यादृशसंस्थानेष्विति** ।

अस्मिन्नेव पक्षेऽनिष्टान्तरं चाह—**किंचेति । जातिवदिति** । यथा कतिपयव्यक्तिनाशेपि व्यक्त्यन्तरमवलम्ब्य जातिर्जीवत्येवमित्यर्थः । स्यादेतत्, विषम उपन्यासः, नित्या हि जातिरतः कतिपयव्यक्तिनाशेपि युक्तं तस्या व्यक्त्यन्तरावलम्बनेनाप्यवस्थानम् । अत्र त्ववयवैरारभ्योऽवयवी, ततश्चैकतरनाशेपि समवायिकारणस्य तन्तुसंयोगलक्षणासमवायिकारणस्य च नाशात्कथमस्यावस्थानमिति शङ्कते—**समवायीति** । एवं तर्हि प्रत्यवयवं परिसमाप्यवृत्त्यवयविनः सकलसमवायिकारणमपि प्रत्यवयवं वर्तेत, इतरथा समवायिकारणव्यतिरेकेण तत्र वृत्त्ययोगात् । तथाच शृङ्गेपि स्तनादिसमस्तावयवाः सन्ति स्तनादावपि च शृङ्गादय इति पूर्वोक्तपारिप्लवो वज्रलेपायते इति परिहरति—**तर्हीति** । तत्रैव हेतुस्तत्तदवयवेति । दूषणान्तरं चाह—**प्रत्यवयवमिति** । यत्तु स्वपरमतयोर्व्याप्त्यसिद्ध्या विकल्पानुत्थानमुक्तं तद्दूषयति—**तदित्थमिति** । बहुत्वगोत्वादावित्यर्थः । दूषणान्तरमप्यनूद्य दूषयति—**नच सर्वस्येति** । न दोषा इत्युक्तं तत्र हेतुमाह **प्रमितत्वस्येति** श्लोकेन । सिद्धत्वे प्रमितत्वाभावापराधेनाश्रयत्वाभावादर्शनात्प्रमितत्वविशेषणं व्यर्थमतः सिद्धस्यैवाश्रयत्वं युक्तम् । ननु कल्पितश्चेदवयवी किमित्यवयवेष्वेव कल्प्यते, न पुनरन्यत्र, शुक्तिरजतादिकल्पनावच्चानर्थक्रियाक्षमो वा किं न स्यादिति, तत्राह—**देहात्मतावन्नियमादिति** । यथा देह एवात्मत्वं कल्प्यते, नतु घटादौ, तत्कस्य हेतोरनुभवादेव । यथा च कल्पितत्वाविशेषेपि देहात्मत्वादेरेवार्थक्रियाक्षमत्वं न रजतादेरेवमत्रापीत्यर्थः । कथं तर्हि तत्त्वनिर्णयार्थं कथाप्रवृत्तिः, नह्याभासवर्जनमनाभाससाधनदूषणस्वीकारं

१ दूषणपरिहारायेत्यर्थः ।

वैयर्थ्यात् । नचैवमवयविनः शशविषाणतुल्यता । अपरोक्षप्रतीतिगोचरत्वेनार्थक्रियाकारितया च तद्वैलक्षण्यात् । नच कल्पनाकोशस्य निरङ्कुशप्रसरतयाऽतिप्रसङ्गः, देहात्मभाववत्प्रतिनियमोपपत्तेः । नहि देहादावात्मभावः कल्पित इति घटादावपि कल्प्यते । नच कल्पितोपि सोर्थक्रियाकारीति भवति शुक्तिरजताद्यर्थक्रियाकारि । एवमनभ्युपगमे कथायामप्रवृत्तिरेव स्यात्, उभाभ्यां धर्मिणः प्रमाणसिद्धत्वेनानङ्गीकारात् । तवापि प्रतिपक्षस्य प्रमितावप्रमितौ च निषेधानुपपत्तेश्च । उभयवादिसंप्रतिपन्नलक्षणैरेव धर्मिहेतुदृष्टान्ततदाभासव्यवस्थोपपत्तौ सत्यत्वानङ्गीकारेप्यतिप्रसङ्गाप्रसङ्गात् । एकस्यानेकवृत्तेरवयविनो निरासेनैव संयोग[1]विभागद्वित्वद्विपृथक्त्वसामान्यादयोपि परास्ता वेदितव्याः ।

संयोगादिस्वरूपानिरुक्तेश्च । तथाहि । किमप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः १ अनित्यः संबन्धो वा २ जन्यत्वविशेषितो वा ३ अव्याप्यवृत्तित्वविशेषितो वा ४ द्रव्यासमवायि-

---

च विना कथाप्रवृत्तिः । इतरथा आभासप्रयोक्तुरिवानाभासप्रयोक्तुरपि पराजयः स्यादाभासप्रयोक्तुरपि चेतरवज्जयः स्यादिति, तत्राह—**लक्षणैश्चेति** । यद्यपि कल्पितत्वं समानं, तथापि सत्तासत्ताभ्युपगमव्यतिरेकेणोभयसंप्रतिपन्नलक्षणस्वरूपमादायाभासानाभासव्यवस्थायां सिद्धायामनाभासैर्व्यवहर्तव्यम् आभासा वर्जनीयाः एवं निर्वोढुर्विजयः इतरस्य तु पराजय इति व्यवहारनियमबन्ध एव कथाङ्गं, नतु धर्म्यादिसत्ता । इतरथाऽसद्वादिनां परस्परं जयपराजयाव्यवस्थापातात् । नचासत आभासानाभासद्वैविध्यं न घटत इति वचनीयं, सत्त्वव्यतिरेकेणापि लक्षणवत्त्वतद्राहित्याभ्यामनाभासाभासव्यवस्थोपपत्तेः । तल्लक्षणरहितस्तद्वदवभासमानो हि तदाभासः । इतरथा सत्त्वाविशेषाद्भवतामप्याभासानाभासविवेकाभावापातादिति भावः । श्लोकं विवृणोति—**प्रसिद्धतेति** । देहात्मतावदित्येतद्विवृणोति—**नच कल्पनाकोशस्येति** । कोशो भाण्डागारम् । द्वितीयं नियमं विवृणोति—**नच कल्पितोपीति** । अथ किमित्यत्यन्तसत्त्वमेव नाश्रीयते, किमिति वा शशविषाणादिविलक्षणतया सोपाख्यतया प्रतीतिमात्रमाश्रीयते इति, तत्राह—**एवमिति** । अवश्यं तावत्सद्वादिना अनिर्वचनीयवादिनं प्रति सत एव कथाङ्गत्वमित्येतत्प्रसाधनायैवोदासीनसदसत्त्वाभ्युपगमं किंचित्साधनमेकस्यां कथायामुररीकरणीयम् । इतरथा प्रथममेव मतिकर्दमे कथानारम्भप्रसङ्गात्, अनवतीर्णकथापथंप्रति च साधकबाधकप्रयोगायोगात् । तथाच कथान्तरेपि तादृश एव धर्म्यादित्वोपपत्तौ वृथा तदनुपयोगिसदसदादिकथेत्यर्थः । तदुक्तं श्रीहर्षकविभिः—'पूर्वसंबन्धनियमहेतुत्वे तुल्य एव नौ । हेतुतत्त्वबहिर्भूतसत्त्वासत्त्वकथा वृथे'ति । आस्तां वायं वस्तुवृत्तविचारः । तेषु तेषु पूर्वपक्षेषु प्रतिषेधायानूद्यमानेष्वायुष्मतैव तावदेषा रीतिराश्रयणीया । नचारोपशङ्काग्रहणम् । अन्यत्राप्रमितस्य तवारोपेऽनारोहात् । अत्यन्तालीकस्य च नभोमलिनवदनुपादेयतयाऽपरोक्षप्रतिभासायोगादित्यभिप्रेत्याह—**तवापि प्रतिपक्षस्येति** । तुरीयं चरणं विवृणोति—**उभयवादीति** । अवयविन्युक्तन्यायं संयोगादिष्वप्यतिदिशति—**एकस्येति** । आदिशब्देन त्रित्वादि गृह्यते । 'अनवधि...विद्धमप्यबोधविद्भैरणुधिषणैरधिरोपिताणुभावम् । अनणुमतिनिरूपणं त्रिलोकीनिकरपरप्रकृतिं प्रणौमि विष्णुम् ।'

इदानीं प्रसङ्गात्संयोगादिकमपि खण्डयति—**संयोगादीति** । न केवलमवयविवदनेकवृत्तित्वात्संयोगादेरनुपपत्तिः, स्वरूपानिरुक्तेश्चेति चार्थः । अत्र समवायनिवृत्तये चतुर्षु पक्षेष्वाद्यं विशेषणं—**द्रव्येति** । द्रव्यं प्रत्यसमवायिकारणं यत् एतद्वृत्तिर्या गुणत्वावान्तरजातिः संयोगत्वाख्या तदधिकरणं वेत्यर्थः । रूपत्वादिकमादाय रूपादावतिव्याप्तिपरिहारायायं विशेषणम् । सत्तामादाय द्रव्यकर्मणोरतिव्याप्तिपरिहाराय गुणत्वा-

---

१ वृत्तिविकल्पोक्तदूषणस्य अत्रापि सत्त्वादिति भावः ।

कारणवृत्तिगुणत्वावान्तरजातीयो वा ५। सर्वथापि नोपपद्यते। 'अन्योन्यसंश्रयापत्तेरतिव्याप्तिप्रसङ्गतः। अव्याप्तेरजसंयोगे द्रव्यत्वाद्यनिरूपणात्॥' ४०॥ न तावदाद्यः। अप्राप्तिशब्देन संयोगाभावविवक्षायामात्माश्रयत्वात्। संबन्धाभावविवक्षायां तन्तुपटयोः संबन्धेऽतिव्याप्तेः। नहि पटोत्पत्तेः प्राक्पटस्य तन्तुभिः संबन्धोस्ति, संबन्धिनः पटस्यैवाभावात्। समवायस्य नित्यत्वादसत्यपि संबन्धिनि स भवतीति चेत्, तर्हि पटस्य कारणेषु तन्तुषु सदा समवायात्प्रागपि सत्त्वप्रसङ्गः तथा तन्त्वादीनामपि कारणानामिति न किंचित्कादाचित्कं स्यात्। अथापि कार्यविशेषितः प्राक् नास्तीति चेत्, तर्ह्यप्राप्तयोः प्राप्तिरिति सोपि संयोगः स्यात्। अप्राप्तयोः सतोरिति विशेषणाददोष इति चेत्। न। सदसतोः संबन्धासंभवेन सिद्धस्यैव पटस्य समवाय इत्यवश्याभ्युपेयत्वात् पूर्वदोषानतिवृत्तेः, अजसंयोगेऽव्याप्तेश्च। स एव नास्तीति चेत्। न। आकाशादिकमात्मना संयुज्यते संयोगित्वात् घटवदिति प्रमाणसिद्धत्वात्। नच मूर्तत्वादिरत्रोपाधिरस्ति। व्यतिरेकासिद्धेः। यदमूर्तं तदात्मना न संयुज्यते यथा रूपमिति व्यतिरेकः। तत्रचासंयोगित्वस्यैवोपाधितया व्यतिरेकासिद्धेः। मूर्तत्वं चावच्छिन्नपरिमाणाधिकरणत्वं, ततश्च परिमाणाधिकरणत्वेनैव व्याप्तिसिद्धेरवच्छिन्नविशेषणस्य पक्षमात्रव्यावृत्तिप्रयोजनस्य पक्षेतरता। अत एव न द्वितीयतृतीयौ। अजसंयोगाव्याप्तेः, क्रयादिजन्यस्वस्वामिसंबन्धादिष्वतिव्याप्तेश्च।

वान्तरजातीयग्रहणम्। तत्रैव वर्तमानावान्तरजातीय इत्येवाभिधानेपि गुणत्वजातिमत्तया रूपादावेवातिव्याप्तिस्तद्व्यावृत्त्यर्थं गुणत्वग्रहणम्। अनुपपत्तिहेतून् श्लोकेन संगृह्णाति—**अन्योन्येति**। अप्राप्तयोरित्यत्र किमप्राप्तशब्देन संयोगाभाववान् संबन्धाभाववान् वा विवक्ष्यते। प्रथमे संयोगसिद्धौ लक्षणसिद्धिर्लक्षणसिद्धौ संयोगसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः, संयोगस्याव्याप्यसिद्धेरित्याह—**अन्योन्येति**। द्वितीये तन्तुपटादिसमवायेऽतिव्याप्तिः। उत्पत्तेः प्रागसंबद्धयोरेवावयवावयविनोः समवायसंबन्धेऽतिव्याप्तिः। समवायनित्यत्वेपि प्राक् तदीयत्वाभावेन तस्याप्राप्तयोः प्राप्तित्वादित्याह—**अतिव्याप्तीति**। प्रथमद्वितीयतृतीयचतुर्थेषु च दूषणमाह—**अव्याप्तेरजसंयोग इति**। नह्यजसंयोगस्य विभुमात्रवर्तिनोऽनित्यत्वं जन्यत्वमव्याप्यवृत्तित्वं वा संभवति ततस्तत्राव्याप्तिरित्यर्थः। पञ्चमे दूषणमाह—**द्रव्यत्वादीति**। संग्रहं विवृणोति—**न तावदित्यादिना**। आत्माश्रयग्रहणमन्योन्याश्रयस्याप्युपलक्षणम्। ननु माभूत्संबन्धिनः पटस्य पूर्वं भावः तथापि तत्संबन्धस्य समवायस्य नित्यतया प्रागपि सत्त्वान्नातिव्याप्तिरिति शङ्कते—**समवायस्येति**। तत्र किं तन्तुपटविशेषित एव समवायः प्रागप्यस्ति किं वा स्वरूपेणैव। नाद्यः। कार्यसंसर्गस्य नित्यतापत्त्या कापिलमतानुमतिकलङ्कलेपापातादित्याह—**तर्हीति**। द्वितीयमाशङ्क्य दूषयति—**अथापीत्यादिना**। ननु तर्ह्यप्राप्तयोः प्राप्तिरित्येतावन्न लक्षणमपित्वप्राप्तयोः सतोः प्राप्तिरिति, तथाच किरणावलीकारः—'अप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोग' इति भाष्यं व्याचक्षाणः प्राह—'विद्यमानयोरप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोग' इति। तथाच न पूर्वातिव्याप्तिः, पटस्य विद्यमानत्वाभावादिति शङ्कित्वा पुनरपि तत्रैवातिव्याप्तिमापाद्याह—**अप्राप्तयोरित्यादिना**। एतेनैतदपि निरस्तं यथाहोदयनः—'समवायस्त्वप्राप्तयोर्न संभवत्येव जातेः संबन्धोऽस्येत्येककालतावगमा'दिति। अव्याप्तेरित्येतद्विवृणोति—**अजसंयोग इति**। अजसंयोगे समवायखण्डनावसरोक्तमेवानुमानं स्मारयति—**आकाशादिकमात्मनेति**। कृतोपपादनाश्च तत्रैवैते ग्रन्थाः। ननूक्तस्य पुनः कथनं वृथा, नाधिकार्थत्वात्। कस्तर्ह्यधिकोर्थस्तमाह—**मूर्तत्वं चेति**। अत्र हि परिमाणाधिकरणत्वमित्येतावतैव संयोगानर्हगुणादिव्यावृत्तेः पक्षीकृततत्तुल्यविभुद्रव्यमात्रव्यावर्तकावच्छिन्नविशेषणवत्त्वादयं पक्षेतर इत्यर्थः। अत एव, एतस्य विवरणमजसंयोगेति। श्लोकोक्तामतिव्याप्तिं चाह—**क्रयादीति**। आदिशब्देन भृत्यस्वामि-

तेषां जन्यत्वादनित्यत्वाच्च । नैते संबन्धाः स्वत्वस्वामित्वादीनां द्विष्ठत्वाभावादिति चेत्, तत्किमिदानीं विशेषणविशेष्यभावोपि न संबन्धः, तथाच सुव्याहृतं विशेषणविशेष्यभावसंबन्धादभावसमवाययोर्ग्रहणमिति । अपिचैवं समवायोपि संबन्धो न स्यात् । घटः पटेन संयुक्तः पटश्च घटेनेतिवत्तन्तुषु पटः समवेतः पटे च तन्तवः समवेता इति तुल्यरूपव्यवहाराभावात् । तन्तुपटौ संबद्धावित्यस्त्येव व्यवहार इति चेत्समं समाधानम् । स्वस्वामिनौ संबद्धाविति व्यवहारात् । नापि चतुर्थः । अजसंयोगाऽव्याप्तेः । नहि निरवयवेषु नित्येषु सन्ति प्रदेशाः यानव्याप्यायमेकदेशे वर्तेत । नापि पञ्चमः । द्रव्यस्यासमवायिकारणानां जातेश्चानिरुक्तौ तद्विशेषितलक्षणासिद्धेः ।

अपि च 'संयोगस्यापृथक्त्वेपि व्याहारव्यवहारयोः । समवाय इवोत्थानात्क्वथा सामान्यकल्पना ॥' ४१ ॥ यथा तत्तत्संबन्धिनिरूपणाधीननिरूपणोपि समवायस्तत्रतत्रैको नित्यश्च संयोगोपि तथा किं न स्यात् । तद्भेदव्याहारव्यवहारयोः समवायवदुपपत्तेः । तेन जातेरसंभवाद्गुणत्वावान्तरजातीय इतीदं लक्षणमेव न संभवति । नन्वन्यतरकर्मणोभयकर्मणा संयोगेन वा संयोगस्य जन्म, तथाच नित्यात्कारणत्रितयजन्यत्वं व्यावर्तमानं तस्य संयोगत्वमपि व्यावर्तयति तत्कथमजसंयोगसिद्धिरिति चेत्, हन्त तर्हि कारणबहुत्वात्कारणमहत्त्वात्प्रचयविशेषाच्च महदिति महत्त्वस्य कारणत्रितयजन्यत्वेन व्याप्तावात्मा-

संबन्धादयो गृह्यन्ते । तत्र लक्षणं च नयति—**तेषामिति** । समानाचेयं प्रथमेपि । स्वस्वाम्याधाराधेयादिषु विशेषणसंभवेपि संबन्धरूपविशेष्याभावादतिव्याप्तिपरिहारं शङ्कते—**नैत इति** । द्विष्ठत्वे चोभयत्राप्यविशिष्टबुद्ध्युत्पत्तिप्रसङ्गादिति भावः । तदिदमपसिद्धान्तेन दूषयति—**तत्किमिति** । किं चोभयत्र तुल्यबुद्धिजनकतयोभयनिष्ठत्वाभावेन स्वस्वाम्यादीनामसंबन्धत्वमभिमन्यमानस्य समवायोपि संबन्धो न स्यात्तस्यापि तदजनकत्वादित्याह—**अपि चैवमिति** । तुल्यरूपव्यवहारसद्भावं शङ्कते—**तन्तुपटाविति** । समाधानसाम्यमेवाह—**स्वस्वामिनाविति** । एतेन कार्यः संबन्धः संयोग इति लीलावत्यपि निरस्ता । अव्याप्यवृत्तिः संबन्ध इति चतुर्थपक्षमव्याप्त्या दूषयति—**नापि चतुर्थ इत्यादिना** । द्रव्यासमवायिकारणेत्यादिशिवादित्यमिश्रलक्षणं दूषयति—**नापीति** । द्रव्यानिरुक्तेः प्रागेवोक्तत्वात्कर्मखण्डनसमये चाऽसमवायिकारणत्वस्य निरासात् गुणलक्षणखण्डनाज्जातिखण्डनाच्च तद्गर्भितमिदमपि लक्षणं खण्डितमित्यर्थः ।

इदानीं गुणत्वावान्तरजातिरित्यंशोप्यसिद्धस्तथाविधजातौ प्रमाणाभावादित्याह—**अपिचेति** । तत्र संयोगानेकत्वे सत्यनुगतव्यवहारान्यथानुपपत्तिः संयोगत्वसामान्यकल्पिका । अनेकत्वं च प्रत्यक्षाद्वा घटसंयोगः पटसंयोग इति भिन्नशब्दप्रयोगाद्वा बुद्धिभेदाद्वा । नाद्यः । तत्रासंप्रतिपत्तेः । द्वितीयतृतीययोः समवायवदेकत्वेप्युपाधिवशादन्यथासिद्धेरिति श्लोकेनाह—**संयोगस्येति** । श्लोकं व्याख्याय संयोगत्वखण्डनस्य प्रकृतोपयोगं दर्शयति—**तेनेति** । यात्वजसंयोगेऽव्याप्तिश्चतुर्थे पक्षेप्युदीरिता तत्र सिंहावलोकितेन परिहारं शङ्कते—**नन्वन्यतरेत्यादिना** । स्थिरेण चलस्य संयोगोऽन्यतरकर्मजः यथा स्थाण्वादिना श्येनादेः, चलयोः संयोग उभयकर्मजन्यः, यथामल्लयोर्मेषयोर्वा, कारणाकारणसंयोगात्कार्याकार्यसंयोगः संयोगजः, तथाचोक्तकारणत्रितयजन्यत्वेन व्याप्तं संयोगत्वं तद्व्यावृत्तौ व्यावर्तेत इत्यजस्य संयोगत्वं व्याहतमित्यर्थः । संयोगविशेषस्य कारणत्रयजन्यत्वेन व्याप्तिर्न तु संयोगमात्रस्यातो न व्याहतिरिति प्रतिबन्दीग्रहणपूर्वकं परिहरति—**हन्ततर्हीत्यादिना** । क्वचित्कारणबहुत्वात्कार्ये महत्त्वमुत्पद्यते यथा त्र्यणुके, यथा वा समानपरिमाणप्रशिथिलाव-

१ संयोगादिति शेषः ।

दिषु तद्व्यावर्तमानं महत्त्वमपि व्यावर्तयेत् । तथा संयोगे संबन्धत्वमनित्यत्वेन व्याप्तमिति समवायस्यापि संबन्धस्य नित्यता न स्यात् । ज्ञानस्य चास्मदादिषु शरीरेन्द्रियादिसाधनाधीनत्वादीश्वरे तद्विरहिणि तद्व्यावर्तेतेति भवतैव स्वसमयः सकलोपि व्याकुलीकृतः स्यात् ।

अथ कारणनिवृत्त्या कार्यस्य निवृत्तिर्न नित्यस्य अव्यापकनिवृत्तावव्याप्यनिवृत्तेरयोगादित्युच्येत, तदितोपि दीयतां दृष्टिः, तस्मान्न संयोगः संभवी । नापि विभागः । स हि प्राप्तिपूर्विका अप्राप्तिः किंवा संयोगविरोधी गुणः अथवा संयोगावृत्त्यनित्यमात्रवृत्तिदिग्वृत्तिवृत्तिगुणत्वावान्तरजातीयः । सर्वथापि न घटते । 'आत्माश्रयादतिव्याप्तेरयोगाद्व्यभिचारतः । विशेषणाप्रसिद्धेश्च न विभागः प्रसिद्ध्यति' ॥ ४२ ॥ तत्र न तावदाद्यः ।

यवसंयोगवत्तन्तुभिरारब्धयोः पटयोरन्यतरस्मिन्बहुतन्त्वारब्धे, क्वचित्कारणमहत्त्वात् । यथा त्र्यणुकादुपरितनेषु, यथा वा समानसंख्याकैरप्रचयवत्तन्तुभिरारब्धयोः पटयोरन्यतरस्मिन्स्थूलदीर्घतन्त्वारब्धे, तथा प्रशिथिलावयवसंयोगरूपप्रचयविशेषादपि क्वचिन्महत्त्वमुत्पद्यते यथा समपरिमाणैः समसंख्यैश्च तन्तुभिरारब्धयोः पटयोरन्यतरस्मिन्, तथा चैतेषु कारणत्रितयजन्यत्वेन व्याप्तमिति नित्येष्वात्मादिषु महत्त्वं न स्यादित्यर्थः । स्थलान्तरयोरपि प्रतिबन्दिद्वयं सुबोधेन ग्रन्थेन गृह्णाति—**तथेति** ।

विशेषमादर्शयन् प्रतिबन्दीमाभासयति पूर्ववादी—**अथेति** । कारणनिवृत्त्या या निवृत्तिः सा कार्यस्यैव, तस्य तेनैव व्याप्तेः, न नित्यस्य, तस्य तेनाव्याप्तेः । तथापि निवृत्तावतिप्रसङ्गादित्यर्थः । नायं विशेषः - अस्मत्पक्षेप्यस्य समानत्वादतो नाभासः प्रतिबन्दीति परिहरति—**तदितोपीति** । तर्हि इतोप्यत्रापीत्यर्थः । 'संयोगत्वनिरासे तद्गर्भलक्षणभाषिणौ । वित्रासितौ सर्वदेवत्रादिवागीश्वरावपि ॥' गुणत्वावान्तरजात्या द्रव्यासमवायिकारणजातीयः संयोग इति प्रमाणमञ्जरीकारः । घटजनकतदवयवनिष्ठगुणत्वावान्तरजातीयः संयोग इति च मानमनोहरकारः । अनित्यः संबन्ध इति च तदीयं लक्षणं पूर्वमेव दूषितम् । यथाप्रतिज्ञं विभागं दुर्निरूपयति—**नापीति** । तत्र प्रशस्तपादसर्वदेवशिवादित्यमिश्रकक्षीकृतलक्षणान्युद्भावयति—**स हि प्राप्तिपूर्विकेत्यादिना** । विन्ध्यमेर्वोः संयोगाभावोप्यप्राप्तिरिति तन्निवृत्तये प्राप्तिपूर्विकेति विशेषणम् । संयोगविरोधित्वं संयोगप्रागभावप्रध्वंसयोरप्यस्तीति गुणग्रहणम् । बुद्ध्यादिव्यावृत्त्यै संयोगग्रहणम् । **संयोगावृत्तीति** । गुणत्वावान्तरजातीय इत्युक्ते रूपत्वादिकमादाय रूपादावतिव्याप्तिस्तदर्थं जातिरेव विशेषणद्वयेन विशेष्यते । दिग्वृत्तिर्यो गुणस्तद्वृत्तिर्या गुणत्वावान्तरजातिस्तदधिकरणमित्यर्थः । तेन रूपादयो व्यावर्तिताः । रूपत्वादीनां तदभावात् । तथापि संख्यापरिमाणपृथक्त्वेष्वतिव्याप्तिस्तज्जातीनामपि तथात्वादत उक्तमनित्यमात्रवृत्तीति । नहि संख्यात्वादिजातिरनित्यमात्रे वर्तते एकत्वैकपृथक्त्वयोर्नित्यवर्तिनोः परममहत्त्वस्य च नित्यतया तज्जातेरपि नित्यवृत्तित्वात् । तथापि संयोगेऽतिव्याप्तिः संयोगत्वजातेरेवंभूतत्वादत उक्तं **संयोगावृत्तीति** । संयोगावृत्त्यनित्यमात्रवृत्तिजातीय इत्युक्ते घटादावतिव्याप्तिस्तदर्थं गुणत्वावान्तरपदम् । गन्धत्वादिनिवृत्त्यै दिग्वृत्तिवृत्तीति पदम् । गुणत्वावान्तरत्वं च गुणत्वसाक्षाद्व्याप्यत्वं, तेन च द्वित्वत्वादिसामान्यानतिव्याप्तिः । दूषणानि संगृह्णाति—**आत्माश्रयेत्यादिना श्लोकेन** । प्राप्तिपूर्विकाऽप्राप्तिरित्यत्राप्राप्तिशब्देन विभागो वा संबन्धाभावो वा विवक्ष्यते, प्रथमे प्राह—**आत्माश्रयादिति** । उत्तरत्र संयोगप्रध्वंसेतिव्याप्तिरित्याह—**अतिव्याप्तेरिति** । द्वितीये दूषणमाह—**अयोगाद्व्यभिचारत इति** । अत्र हि विरोधशब्देन किं सहानवस्थानमभिमतं निवर्त्यनिवर्तकत्वं वा । आद्येऽसंभवः । वध्यघातकयोरेकाश्रितत्वाङ्गीकारात् । उत्तरत्र त्वदृष्टादावतिव्याप्तिरित्यर्थः । तृतीये दूषणमाह—**विशेषणेति** । संयोगस्य पूर्वमेव दूषितत्वाद्गुणजात्योरपि खण्डितत्वाच्च तद्विशिष्टलक्षणमप्यसंभवीत्यर्थः । श्लोकं विवृणोति—**तत्र न तावदित्यादिना** । ननु न सहानवस्थानमत्र विरोधः येनायोगोऽसंभवः स्यात् किंतु वध्यघातकभावः । तथाच

विकल्पासहत्वात् । अप्राप्तिशब्देन विभागोभिलप्यते किं वा संबन्धाभावः । विभागाभिधाने त्वात्माश्रयत्वम्, उत्तरत्र संयोगप्रध्वंसेऽतिव्याप्तिः । न द्वितीयः । विरोधशब्देन सहानवस्थानाभिधाने लक्षणस्यासंभवित्वात्, वध्यघातकयोरेकाश्रयत्वस्य स्वेनैवाभ्युपगमात् । निवर्तकत्वविवक्षायां च तन्निवर्तकाददृष्टेश्वरेच्छादावतिव्याप्तिः । समानाधिकरणो निवर्तको गुणो विवक्षित इति चेत् । न । आत्ममनःसंयोगनिवर्तकाददृष्टेऽतिव्याप्तेः । कर्मजन्यत्वे सतीति विशेषणाददोष इतिचेन्न । तस्यापि तीर्थयात्रादिकर्मजन्यत्वात् । कर्मसमानाधिकरणः संयोगविरोधी गुणो विभाग इति चेन्न । संयोगविभागयोरसिद्धौ कर्मणोऽप्यसिद्धेः, संयोगविभागासमवायिकारणं कर्मेति कर्मलक्षणाङ्गीकारात्, संयोगस्य चासिद्धौ तद्विरोधित्वस्याप्यसिद्धेः, कर्मण एव च पूर्वसंयोगनाशकत्वोपपत्तौ विभागाभ्युपगमवैयर्थ्याच्च । कथं तज्जनकस्य तन्निवर्तकत्वमिति चेन्मैवम् । प्राचीनकर्मजनितसंयोगस्योत्तरकर्मणा निवृत्तेः । नाङ्गुलिकर्मणस्तरुसंयोगनाशकत्वम्, व्यधिकरणस्य निवर्तकतायामतिप्रसङ्गादिति चेत् । न । स्वाश्रयाश्रितसंयोगस्यैव नाशकत्वेनातिप्रसङ्गाभावात् । विरोधिनः समानाधिकरणस्यैव नाशकत्वोपपत्तावसति बाधके यावत्संयोगवृत्तिसामानाधिकरण्यस्य सङ्कोचो-

---

प्राप्तिपूर्विकाऽप्राप्तिर्विभाग इति भाष्यं व्याचक्षाणः किरणावलीकारो 'ऽप्राप्तिर्विरोधिगुण इत्यर्थः, अथ प्राप्तिः संयोगस्तेन सह किं देशकृतः कालकृतः स्वरूपकृतो वास्य विरोधः सर्वं चैतदनुपपन्नमित्यत उक्तं प्राप्तिपूर्विके' त्येवं सहानवस्थानमेवापोद्य प्राह, तथाच प्राप्तेर्वध्यता विभागस्य घातकत्वं दर्शितं, तेन संयोगघातको गुणो विभाग इति संक्षेप इति, तत्राह—**निवर्तकत्वविवक्षायां चेति** । व्याख्यानरीतिरेवेयं चतुरा ननु रीतिमल्लक्षणमतिव्याप्तत्वादिति भावः । एतेन व्यभिचारत इति पदं व्याख्यातम् । अत्र मानमनोहरकारः प्राह—'संयोगसमानाश्रयत्वे सति संयोगनाशको विभाग' इति । तदेतच्छङ्कते—**समानाधिकरण इति** । आत्ममनसोः संयोगस्य निवर्तकं यददृष्टं तच्च संयोगेन समानाश्रयमित्यतिव्याप्तिरित्याह—**नात्मेति** । अदृष्टेऽतिव्याप्तिपरिहाराय विशेषणान्तरं शङ्कते—**कर्मसमानाधिकरण इति** । अदृष्टस्य कर्मासामानाधिकरण्यं विभावात्मनि कर्माभावादित्यर्थः । कर्मणोप्यसिद्धेरित्युपलक्षणम्, अवयवविभागादुत्पद्यमानस्यावयविविभागस्य संयोगविरोधिनः कर्मसामानाधिकरण्याभावादव्याप्तिरित्यपि द्रष्टव्यम् । अथ किमिति संयोगाद्यधीनता कर्मनिरूपणस्य येन तदसिद्धावसिद्धिरस्येति, तत्राह—**संयोगेति** । तथाच विभागसिद्धौ कर्मसिद्धिस्तत्सिद्धौ च विभागसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयतेति भावः । संयोगविरोधित्वप्रयुक्त्याप्यन्योन्याश्रयमाह—**संयोगस्य चेति** । यच्चेदं विभागस्य संयोगविरोधित्वं निवर्तकत्वरूपमभिमतं लक्षणावयवत्वेन तदेव तावदसिद्धम् अन्यत एव संयोगनिवृत्तिसिद्धेरित्याह—**कर्मण एव चेति** । **प्राचीनेति** । येन हि कर्मणा संयोग उत्पन्नः न तेन तस्य निवृत्तिरपितूत्तरकर्मणा । नच तदसिद्धिः, संयोगनाशकोत्तरप्रथमविभागजनककर्मणस्त्वयाप्यभिमतत्वादिति भावः । ननु न कर्मणः संयोगनाशकत्वसंभवः, तथाह्यङ्गुलितरुसंयोगस्तावदङ्गुलितर्वोर्वर्तते कर्म त्वङ्गुलिमात्रे तरुमात्रे वा वर्तते, तस्योभयावृत्तित्वात्तथा चैकत्र वर्तमानेन कथमुभयनिष्ठसंयोगनिवृत्तिर्व्यधिकरणत्वात्तथापि तथात्वेऽतिप्रसङ्गादेतदेव शङ्कते—**नाङ्गुलीति** । यद्यप्यन्यतरनिष्ठेन कर्मणोभयनिष्ठसंयोगस्य न सर्वात्मना सामानाधिकरण्यं तथाप्यन्यतराधिकरणमादायास्ति सामानाधिकरण्यम् । तथाच तदाश्रितसंयोगनिवर्तकत्वेप्युभयनिष्ठसंयोगोऽर्थान्निवर्तते । नाप्यतिप्रसक्तिरिति परिहरति—**न स्वाश्रयेति** । तत्र सामानाधिकरण्यं चेदवश्यं मन्तव्यं तर्हि सर्वथा सामानाधिकरण्यमप्युत्सर्गप्राप्तं नासति बाधके शक्यत्यागम् ।

---

१ ततश्च संयोगविभागयोरपि सहावस्थानसंभव इति भावः ।

नुपपन्न इति चेन्न । उभयवादिसिद्धकर्मण एवान्वयव्यतिरेकवतस्तन्नाशकत्वोपपत्तौ गुणान्तरकल्पनागौरवस्यैव बाधकत्वात् ।

नच विभक्तप्रत्ययादेव तत्सिद्धौ कल्पनैव नास्तीति वाच्यम् । हिमवद्विन्ध्ययोरिव संयोगाभावमात्रादेव विभक्तप्रत्ययोपपत्तेः ।

ननु स्फुटद्वेणुदलशब्दात्तदसमवायिकारणतया विभागोऽवगम्यते, स हि न वंशदलद्व-

---

तथाचोभयनिष्ठो विभाग एव स्वीकर्तव्यः न कर्म, अतादृशत्वादिति श्रीवल्लभस्तदुद्भावयति—**विरोधिन इति** । असति वाधक इत्यसिद्धिः, गौरवस्य बाधकत्वादिति परिहरति—**उभयेति** ।

ननु न कल्प्यते सः, येन गौरवं दोषाय, अपितु विभक्त इति प्रत्यक्षादेव तत्सिद्धिरिति, तत्राह—**नचेति** । यथाहि हिमवद्विन्ध्ययोः प्राप्तेरभावात्तत्पूर्विकाप्राप्तिरूपविभागाभावेऽपि संयोगाभावमात्रमादाय विभक्त इति प्रत्ययशब्दयोः प्रवृत्तिस्तद्वद्घटादावपि स्यादिति नेयं प्रतीतिस्तत्प्रत्यायिकेत्यर्थः । एतेन भाष्यकारोक्तं विभागे प्रत्यक्षं प्रत्युक्तं मन्तव्यम् । मनोहरस्तु तादृशस्थले प्रतीतिरेव नास्ति शब्दप्रयोगस्तु गौण इत्याह—तदसत् । एतादृशानुभवपरिहारपारिजातस्य प्रकृतेपि सुलभत्वात् । तात्पर्यटीकाकारकिरणावलीकारौ त्वङ्गुलिकर्मणोङ्गुलितरुसंयोगनाशकत्वमङ्गीकृत्यापि हस्ततरुसंयोगनाशानुपपत्त्या विभागं समर्थयामासतुः । तथाहि । हस्तादीनां निष्क्रियत्वान्न तद्गतकर्म तत्संयोगनाशकं, नचाङ्गुलिगतं कर्मैव, तस्य हस्ततरुनिष्ठत्वाभावेनातिव्यधिकरणत्वात् । नचाङ्गुलितरुसंयोगनाशात्पाणितरुसंयोगनाशो भविष्यतीति वाच्यम् । कर्मजं करतरुसंयोगं प्रत्यङ्गुलितरुसंयोगस्याकारणत्वात्, अकारणनाशस्य विनाशकत्वेऽतिप्रसङ्गात् । तस्मात्कर्मजनितविभागजविभागपरंपरया निष्क्रियकरशरीरतर्वादिसंयोगपरंपरा विनश्यतीत्यनिच्छन्नपि गलपादुकयाङ्गीकारयितव्य इति, तत्रापि स्वाश्रयेत्यादिग्रन्थेनैवोत्तरं देयम् । योजना तु स्वस्य कर्मणो य आश्रयोङ्गुल्यादिस्तदाश्रितश्च यो हस्तादिरवयवी तस्य यस्तर्वादिभिः संयोगस्तस्यैव नाशकत्वाश्रयणं वैयधिकरण्येप्यतिप्रसङ्गाभावादिति । अपिचात्रैतद्वक्तव्यम् । कथं हस्तादीनां निष्क्रियत्वावगम इति, हस्तस्याकम्पमानत्वादिति चेन्न । अङ्गुलिचलनमनु करचलनस्याप्यावश्यकत्वात्, तदितरावयवेषु चलनाभावादवयवी न चलतीति चेत्किं समस्तावयवचलन एवावयविनि चलनोत्पत्तिः, ओमिति चेद्धन्त समस्तावयवसंयोग एवावयविसंयोगोपीति न हस्तादेः संयोग एवास्ति कस्य विनाशाय विभागः कल्प्यते, तस्माद्यथावयवसंयोगानन्तरमवयविसंयोगनियमः एवं कर्मण्यपि । इयांस्तु विशेषः । तत्र संयोग एव संयोगान्तरोत्पादकः अत्र तु तन्नास्ति किंत्ववयवकर्मोत्पादकवदवयविन्यपि कर्मोत्पादकानि सन्ति, नह्यस्ति संभवोवयवेषु गुरुत्वं द्रवत्वं संयोगो वा नपुनरवयविनीति, तस्मात्स्वकर्मणैव हस्तादिसंयोगोपि निवर्तते इति नानेन मिषेणापि विभागभिक्षुकस्य पादप्रसार इत्यलम् ।

ननु यद्यपि विभक्तप्रत्ययबलान्न विभागसिद्धिस्तथापि न कल्प्यत्वम् । शब्दलक्षणकार्येण तदनुमानात् । उक्तं हि भाष्यकृता 'विभागः शब्दहेतुश्च[२]'ति । तत्र[३] विभागस्यैवासंप्रतिपत्तेः यद्यपि न तेन कारणविभागानुमानं संभवति, तथापि शब्दात्तदनुमानं भवतीति लीलावतीकारः शङ्कते—**नन्वित्यादिना** । स्फुटतो वेणुकाण्डादुत्पद्यमानशब्दादित्यर्थः । तस्य विभागजत्वं परिशेषयति—**सहीति** । वंशदलद्वयस्य यः संयोगस्तन्नाशापेक्षो यो वंशदलस्याकाशस्य संयोगस्तज्जन्यो न भवतीत्यर्थः । अत्र च निमित्ततयापि विभागानुप्रवेशाय वंशदलद्वयसंयोगनाशापेक्षेत्युक्तम् । एष हि तेषामभ्युपगमः, वंशदलविभागान्निमित्तकारणाद्वंशदलाकाशविभागादसमवायिकारणान्महाकाशप्रदेशे समवायिकारणे प्रथमः शब्द उत्पद्यते इति । तत्र वंशद-

---

१ हिमवद्विन्ध्ययोरित्यर्थः । २ चकारेण विभागहेतुः । ३ अयं भावः कारणमात्रविभागात्कारणाकारणविभाग इति भाष्यतो यद्यपि लभ्यते तथापि न विभागेन विभागानुमानं विभागस्यैवासंप्रतिपत्तेः । तथाच निरुक्तशब्दादेव विभागानुमानमिति ।

यसंयोगनाशापेक्षवंशदलाकाशसंयोगजन्यः, संयोगजन्यस्य शब्दस्य संयोगनिमित्तकार[1]णतोपलम्भात्, भेर्याकाशसंयोगजन्यस्य शब्दस्य भेरीदण्डसंयोगनिमित्तकतावदिति चेत् । न वायुदलसंयोगनिमित्तकत्वोपपत्तेः । नच सर्वत्रातीन्द्रियवायुसंयोगकारणताप्रसङ्गः, भेरीदण्डसंयोगस्यान्वयव्यतिरेकवतः कारणतोपपत्तौ तत्कल्पनानुपपत्तेः । अन्यथा तवापि पलाशादौ शुकशुकशब्दो वेगवदनिलपलाशसंयोग[2]निमित्तो न स्यात् ।

कर्म संयोगातिरिक्तासमवायिकारणं संयोगातिरिक्तत्वे सत्यसमवायिकारणत्वाद्रूपवदिति मानमनोहरकारोक्तमनुमानमिति चेन्न । कर्ममात्रपक्षीकारे वेगाख्यसंस्कारजनकतया सिद्धसाधनत्वात्, वेगाजनककर्मपक्षीकारे च सप्रतिसाधनता, कर्म संयोगातिरिक्तद्विष्ठगुणासमवायिकारणत्वात्यन्ताभावाधिकरणं, संयोगासमवायिकारणत्वात् संयोगवदिति प्रतिप्रयोगात् । वेदान्तिनं प्रति दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाच्च । विवर्तवादाश्रयणेन तैः कार्ये गुणान्तरमनभ्युपगच्छद्भिः कारणगुणानां कार्ये गुणासमवायिकारणत्वानङ्गीकारात् । नापि तृतीयः । विशेषणाप्रसिद्धेः । 'संयोगस्य निरस्तत्वाद्गुणानामनिरूपणात् । जातेश्च

लसंयोगनाश एव निमित्तकारणमपि भवत्वित्यर्थः । कुतस्तेन न जन्यत इति, तत्राह—**संयोगजन्येति** । यः खलु संयोगासमवायिकारणकः शब्दः स संयोगनिमित्तकारणकोऽपि दृष्टः । यथा भेर्याकाशसंयोगादसमवायिकारणादुत्पद्यमानशब्दस्य भेरीदण्डसंयोगो निमित्तं, नचेह तथास्ति, तस्मान्नान्यथोपपत्तिरित्यर्थः । दूषयति—**न वायुदलेति** । अभ्युपगम्यते च वायुवंशदलयोः संयोगो निमित्तमित्यर्थः । नन्वेवं सति भेरीदण्डसंयोगस्यापि क्वचिन्निमित्तता न स्यात्, तत्रापि वायुदलसंयोगस्य सुवचत्वादिति, तत्राह—**नचेति** । तत्रान्वयव्यतिरेकौ स्तः, नचेह तथेति भावः । अथाप्यतीन्द्रियकल्पनैवातिप्रसञ्जिकेति ब्रूयात्तं प्रत्याह—**अन्यथेति** । पलाशः पत्रं, शुकशुकेति शब्दानुकारः । एतेनैतन्निरस्तम्, यदाह श्रीवल्लभः—'तस्य स्पर्शादिगम्यतया तदनुपलब्धेरभावा[3]वधारणा'दिति, शब्दोपलम्भस्यापि तथात्वा[4]त् ।

एवं भाष्यकाराद्यभिमतमनुमानं दूषयित्वा मनोहरीयमनुमानं दूषयितुमुद्भावयति—**कर्मेति** । संयोगेन सिद्धसाधनतानिवृत्त्यै संयोगातिरिक्तेत्युक्तम् । संयोगजनकसंयोगेऽनैकान्तिकतानिवृत्त्यै हेतावपि विशेषणं, द्रव्येऽतिव्याप्तिपरिहारायासमवायिकारणत्वादित्युक्तम् । यत्तत्संयोगातिरिक्तं स विभागः, अन्यस्यासंभवादित्यर्थः । अत्र किं कर्ममात्रं पक्षः, किं वा वेगाजनकं कर्म, आद्ये प्राह—**कर्ममात्रेति** । द्वितीये प्राह—**वेगेति** । प्रतिसाधनमेव दर्शयति—**कर्मेति** । संयोगजनकत्वेन बाधपरिहाराय संयोगातिरिक्तेत्युक्तम् । तथापि वेगजनकत्वाद्बाधः स्यात्तदर्थं द्विष्ठग्रहणम् । द्रव्यविशेषासमवा[5]यित्वेनार्थान्तरतानिवृत्त्यै गुणग्रहणम् । स्वविषयज्ञानजन[6]कतया बाधपरिहारार्थमसमवायिकारणेत्युक्तम् । विभागजनकत्वेनार्थान्तरतापरिहारार्थमत्यन्ताभावग्रहणम् । द्वित्वाद्यसमवायिकारणैकत्वादावनैकान्तिकतापरिहाराय हेतौ संयोगग्रहणम् । अथ कथं वेदान्तिनं प्रति साध्यविकलता यावता तेनापि कार्ये रूपादि स्वीक्रियते एव, तत्राह—**विवर्तेति** । सत्यम् । अ[7]र्थघटादिकार्येऽपि रूपं स्वीक्रियते एव नतु तद्रूपान्तरम्, तस्य कारणविवर्ततया ततोऽन्यत्वेनाप्यनिर्वचनीयत्वादित्यर्थः । संयोगावृत्तीत्यादिलक्षणविशेषणाप्रसिद्धिमुक्त्वा श्लोकेन विवृणोति—**संयोगस्येत्यादिना** ।

---

१ कारणान्तो बहुव्रीहिः । २ संयोगावृत्तीत्यादीति शेषः । ३ तस्येति शेषः । ४ विभागासाधकत्वादित्यर्थः । ५ द्रव्यविशेषासमवायित्वाभावेनेति पाठो भाति । ६ ज्ञानस्यापि विषयतासंबन्धेन द्विष्ठत्वमिति भावः । ७ अर्थेत्यस्य स्थाने अथेति पाठः, अथवा "सत्यम् । अर्थ" इत्यस्य स्थाने सत्यमात्थेति पाठो भाति ।

दुर्निरूपत्वात्स्यादसंभवि लक्षणम् ॥ ४३ ॥' नापि द्वित्वं संभवति । तत्किमिमौ द्वाविति प्रत्यक्षतः सिद्ध्येदुतानुमानतः, नोभयथापि—'प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धिः स्यादेकत्वसमुच्चये । अनुमाप्याश्रयासिद्धिसाध्यवैकल्यदूषिता' ॥ ४४ ॥ इमौ द्वाविति प्रत्यक्षं तावदेकैकसमुच्चयविषयतयाप्यन्यथोपपद्यमानं नापरं द्वित्वमवगमयितुमर्हति । ननु समुच्चयमात्रविषयमिदं प्रत्यक्षं तद्विशेषविषयं वा । नाद्यः । तस्यावैचित्र्ये द्वित्वत्रित्वादिव्यवहारवैचित्र्यविरोधात् । नापि द्वितीयः । विकल्पानुपपत्तेः । सहि समुच्चितैकत्वभेदाद्वा तद्गतधर्मभेदाद्वा । न प्रथमः । एकतायाः सर्वत्र तुल्यत्वात् । न चरमः । आरोपितस्य वा पारमार्थिकस्य वा द्वित्वत्रित्वादेरनङ्गीकरणे तद्गतधर्मभेदासिद्धेरिति चेन्मैवम् । द्वित्वत्रित्वादिजनकापेक्षाबुद्धिविषयेपि विकल्पसाम्यात् । अपेक्षाबुद्धेरेकत्वगुणसमुच्चयमात्रविषयत्वे द्वित्वत्रित्वादिसंख्याभेदोत्पादकता न सिद्ध्येत् । समुच्चयस्य सर्वत्राविशेषात् । आरोपितद्वित्वत्रित्वादिविशेषितैकत्वसमुच्चयालम्बना बुद्धिर्द्वित्वादिजनिकेतिचेत् । न । तथाभूताया एव बुद्धेर्द्वित्वादिव्यवहारजनकत्वोपपत्तौ द्वित्वाद्युत्पादकत्वकल्पनावैयर्थ्यात् ।

आरोपितस्यानारोपपूर्वकत्वनियमाद्द्वित्वादेः क्वचित्सत्यतापत्तिरितिचेत् । न । शुक्तिर-

---

अथ प्रतिज्ञातं द्वित्वं दूषयति—**नापीति** । लक्षणं तस्य खण्डयिष्यते । प्रमाणं तावद्दूषयति—**तत्रैकादिव्यवहारहेतुः संख्येति** भाष्ये व्यवहारशब्देन ज्ञानाभिधाना—'देकं द्वे त्रीणीत्यादिप्रत्यक्षविषयः संख्ये'त्युदयनादिभिरभ्यधायि । अपरै 'र्द्व्यणुकपरिमाणमसमवायिकारणजन्यं भावकार्यत्वात्कटव'दित्यनुमानमगायीति, तदुभयमपि विकल्प्य दूषयति—**तत्किमित्यादिना** । एकत्वसमुच्चय एव विषये प्रवर्तमानतयेमौ द्वाविति प्रत्यक्षस्यान्यथासिद्धिरनुमानमप्याश्रयासिद्धिसाध्यवैकल्याभ्यां दूषितं स्यादिति, श्लोकं विवृणोति—**इमावित्यादिना** । तत्र लीलावतीकारेण द्वाविति प्रत्यक्षस्यैकत्वसमुच्चयाविषयत्वमुपपादितमुद्भावयति—**नन्विति । तस्यावैचित्र्य इति** । एकत्वसमुच्चयमात्रस्य द्वित्वादिव्यवहारस्थले विशेषाभावाद्व्यवहारविशेषो न स्यादित्यर्थः । समुच्चयविशेषविषयमिति द्वितीयपक्षेपि समुचेतव्यैकत्वस्वरूपकृतविशेषाद्वा तदाश्रितद्वित्वत्रित्वादिधर्मविशेषाद्वा । नोभयमपीत्याह—**विकल्पेति** । प्रथमे खल्वसिद्धिः, नह्येकत्वस्वरूपे विशेषोस्ति तादृशो येन द्वित्वादिविलक्षणव्यवहारः स्यादित्याह—**एकताया इति** । द्वितीये त्विष्टसिद्धिः, तस्यैव विशेषस्य द्वित्वत्वेनेष्टेरित्याह—**न चरम इति । आरोपितस्येति** । एकत्वसंख्याया गुणत्वेन द्वित्वादेर्गुणस्य तत्र वृत्त्ययोगात् । **पारमार्थिकस्येति** तु संख्यायाः पदार्थान्तरत्ववाद्यभिप्रायेण, तमिममाक्षेपं प्रतिबन्द्या परिहरति—**मैवमित्यादिना** । एवं हि भवतां द्वित्वोत्पत्तिवर्णनं—प्रथमं द्रव्यद्वयगतं यदेकत्वसंख्याद्वयं तद्विषयं ज्ञानमेकमेकमुत्पद्यते सापेक्षाबुद्धिर्नाम निमित्तकारणं तदपेक्षं चैकत्वसंख्याद्वयमसमवायिकारणं स्वाश्रयद्रव्यद्वयं समवायिकारणं द्वित्वमुत्पादयति, एवं त्रित्वादिष्वेकत्वत्रयादीति । तदत्र येयमपेक्षाबुद्धिस्तस्याः किमेकत्वसमुच्चयमात्रं विषयः किं वा तद्विशेषः । नाद्यः । तादृशबुद्धेः सर्वत्र समानतया द्वित्वत्रित्वादिपारिप्लवापत्तेः । नापि द्वितीयः । समुच्चितैकत्वस्वरूपकृतविशेषाभावात् । धर्मान्तराभ्युपगमेप्यनारोपितमारोपितं वा । नाद्यः । द्वित्वानवस्थाप्रसङ्गात्, उत्तरोत्तरद्वित्ववैयर्थ्याच्च । विषयवैचित्र्याभावेपि स्वभाववैचित्र्याद्विचित्रकार्यजनकत्वमिति चेत् । न । अतिप्रसङ्गापत्तेः । तस्मादारोपितद्वित्वमेव तस्या विषयः, तथाच तादृगेव घटादिष्वपि द्वित्वबुद्धेर्विषय इति वृथा तव द्वित्वकल्पनेति संकलितार्थः ।

इमामेवार्थस्थितिं पर्यनुयोगपरिहाराभ्यां परिदृढयति—**आरोपितेत्यादिना । न शुक्तीति** । उक्तमेतद्यथाक्वचिदपि सत्त्वमन्तरेणानाद्यनिर्वचनीयाविद्यावशादेतद्विभ्रमोद्भव इति प्रथमपरिच्छेदेऽनिर्वचनीय-

---

१ तत्पदार्थ एकत्वम् ।

जतादिसंसर्गवत्क्वचित्सत्यताऽभावेपि भ्रान्तिविषयत्वोपपत्तेः । नापि द्वितीयः । द्व्यणुकप-रिमाणं जन्यासमवायिकारणजन्यं कार्यत्वात्पटवदित्यनुमानस्याश्रयासिद्धत्वात् । द्व्यणुक-तत्परिमाणयोरस्माभिरनङ्गीकारात्, पटस्यापि तन्तुसंयोगासमवायिकारणजन्यत्वासंप्रति-पत्तेर्दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्याच्च ।

'विवादाध्यासितो बुद्धिजन्य[1]गुणयोराश्रयः द्रव्यत्वादात्मव'दिति मानमनोहरोदीरितम-नुमानं मानमितिचेत् । न । अर्थान्तरत्वात्, सर्वस्यापि घटपटादेरीश्वरबुद्धिजन्यरूपादि-गुणाश्रयत्वात् । अनित्यबुद्धिजन्यत्वस्य विवक्षितत्वाददोष इतिचेन्न । घटपटादिगतरूपा-देरप्यस्मदादिज्ञानेच्छाप्रयत्नजन्यत्वेन पूर्वदोषानतिवृत्तेः । परमाणूनामेव पक्षीकरणे तेषा-मस्मदादिप्रत्यक्षागोचरत्वा[2]त् । तेषु बुद्धिजन्यगुणाधिकरणत्वसाधनेनार्थान्तरतेति चेन्न । तेषा-मेवासंमतत्वेनाश्रयासिद्धत्वात्, चेतनत्वस्योपाधित्वाच्च । न चेश्वरे साध्याव्याप्तिः, तस्यापि त्वन्मते तद्बुद्धिजन्यसंयोगविभागाश्रयत्वात् । निर्गुणात्मवादिनं प्रति दृष्टान्तस्य साध्य-विकलत्वाच्च ।

ख्यातौ । आस्तां तु मामकी रीतिः, आयुष्मतैव तावच्छुक्तिरजतसंसर्गेषु तत्तदत्यन्ताभावप्रतियोगिषु चात्यन्त-मसत एव प्रतिभासोऽभ्युपगम्यत इति भावः । अथ तादृशबुद्धिर्ज्ञायमाना व्यवहारं प्रवर्तयेत्स्वसत्तया वा । नान्त्योऽतिप्रसङ्गात् । नाद्यः । विषयानिरूपणे बुद्धेरेव तावदनिरूपणादिति चेत् । तदिदं बलीवर्दोल्ललनमन्त-रेण भारोल्ललनं, यतः स्वप्रकाशज्ञानवादिनोस्मान्विहाय जडज्ञानवादिषु भवादृशेष्वेवंविधविकल्पः । कल्पित-शुक्तिरजतादिष्वपि वा कथंकार[3]मित्यात्मनैवात्मा पर्यनुयुज्यताम् । तत्र बाधितत्वाद्यथातथास्त्वितिचेत्, अत्रापि किमुक्तानि [4]बाधकानि लक्षणानि मन्यसे गुणसमवायादिखण्डनानि वा विस्मरसि । तदेवं न प्रत्यक्षं द्वित्वे प्रमाणमित्युक्तम् । अनुमानानि दूषयति—**नापीति** । परिमाणमात्रपक्षीकारेण परमाण्वादिषु बाधः स्यात्त-दर्थं द्व्यणुकपरिमाणग्रहणम् । यत्तज्जन्यं द्व्यणुकपरिमाणासमवायिकारणं तद्द्वित्वम् । परमाणुद्वयगतद्वित्वाद्धि द्व्यणुकपरिमाणोत्पत्तिरिति भावः । आश्रयासिद्धिमेव विवृणोति—**द्व्यणुकेति** । साध्यवैकल्यं चाह—**पट-स्यापीति** । अनैकान्तिकं चाप्य[5]द्व्यणुकरूपादौ । अथ जन्यपदं विहायेदमनुमानं, तदापि पारिमाण्डल्यस्यैव तदसमवायिकारणत्वप्रसाधकतयार्थान्तरत्वम् । नच तस्य नित्यपरिमाणत्वात्परममहत्त्ववदनारम्भकतानुमा-नम् । परमाणुद्वित्वस्यापि वियदादिद्वित्ववदनारम्भकत्वप्रसङ्गात् । द्व्यणुकपरिमाणं परिमाणजन्यं, बहुत्वप्रच-याजन्यत्वे सति कार्यपरिमाणत्वान्महत्त्ववदिति सत्प्रतिपक्षत्वाच्च ।

अनुमानान्तरमुद्भावयति—**विवादेति** । रूपादिभिरर्थान्तरतानिवृत्त्यै बुद्धिजन्यग्रहणम् । आत्मव्यतिरि-क्तद्रव्यजातं च पक्षः । आत्मनश्च बुद्धिजन्येच्छाद्याधारतया सपक्षत्वं, ततश्चापेक्षाबुद्धिजन्यतयानेकत्वसंख्यानेक-पृथक्त्वकथासिद्धिरित्यर्थः । इत आरभ्याश्रयासिद्धत्वादित्यन्तो ग्रन्थो निगदव्याख्यातः । ननु कथं चेतनत्वस्यो-पाधित्वं, यावतेश्वरे नित्यज्ञानादिमति साध्यसमव्याप्तिर्नास्ति, तत्राह—**नचेश्वर इति** । साध्याव्याप्तिः साध्य-समव्याप्त्यभावः । यद्यपि न तस्मिन् ज्ञानादयो बुद्धिजन्यास्तथापि संयोगविभागौ ईश्वरबुद्धिजन्यौ कार्यत्वात् । तथाच साध्यसमव्याप्तिरिति भावः । नचानित्यबुद्धिजन्यगुणाधिकरणत्वविवक्षायां साध्यसमव्याप्तिर्नास्तीति वचनीयम् । ईश्वरस्याप्यनित्ययोगिबुद्धिजन्यद्वित्वाद्यधिकरणत्वात् । उक्तं चैतदधस्तात् । दूषणान्तरं चाह—**निर्गुणेति** । वेदान्तिमते बुद्धिधर्मा इच्छादयो नात्मनो गुणास्ततश्चात्मनि साध्यवैकल्यमिति भावः ।

---

१ द्वित्वद्विपृथक्त्वरूपयोरित्यर्थः । २ अनित्यबुद्धिजन्यगुणाश्रयत्वासिद्धिरिति शेषः । ३ व्यवहार इति शेषः । ४ बाधितत्वेत्यादिः । ५ आप्यं जलीयं यद्द्व्यणुकं तद्रूपादावित्यर्थः ।

अपि चापेक्षाबुद्धिव्यङ्ग्यत्वे द्वित्वस्य कं दोषं पश्यसि येन तज्जन्यतामङ्गीकुरुषे। एकत्ववद्द्वित्वस्याप्यपेक्षाबुद्धेः प्रागेव सिद्धौ तत्प्रतीतिसमकालमेव द्वित्वप्रतीतिप्रसक्तिर्दोष इति चेत्। न। व्यञ्जकाभावादेव तदप्रतीत्युपपत्तेः। नच समानाश्रयसमानेन्द्रियग्राह्यसमानजातीयगुणानां विचित्रव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वानुपपत्तिः। महत्त्वदीर्घत्वयोरिव तदुपपत्तेः। नहि महत्त्वप्रतीतिर्दैर्घ्यप्रतीतिवद्ध्रस्वमपेक्ष्य जायते, तत्प्रतीतेरणुप्रतियोग्यपेक्षत्वात्ततो न द्वित्वस्यापेक्षाबुद्धिजन्यतापि।

नचैकत्वसंख्यासमुच्चयोपि द्वित्वम्। एकत्वस्यापि स्वरूपातिरेकेण दुर्निरूपत्वात्। नच स्वरूपाणां भिन्नत्वादेकमेकमित्यनुगतप्रत्ययानुपपत्तिः, एकत्वसंख्यास्वीकारेपि तस्याः प्रतिद्रव्यं भिन्नतया द्रव्येष्वेकमेकमिति प्रत्ययानुपपत्तेस्तुल्यत्वात्। एकत्वसंख्याविशिष्टतया चैकमिति प्रत्ययविषयत्वे रूपादौ संख्यायां चैकमिति मतेरभावप्रसङ्गाच्च। तत्र स्वरूपत एवैकत्वव्यवहारेऽन्यत्रापि तथाभावप्रसङ्गात्। एकत्वसंख्याविशिष्टे चैकत्वसमवायस्यानवस्थादिदोषादयुक्ततया यादृक्स्वरूपे संख्यासमवायस्तादृशस्यैवैकव्यवहारविषयतोपपत्तौ संख्यास्वीकारवैयर्थ्यात्। नचैवं जात्यपलापानिष्टप्रसङ्गोऽद्वैतवादिनाम्। इष्टत्वात्।

एवमनुमानतोपि न द्वित्वाधिगतिरित्युक्तम्, इदानीं यद्भाष्यकारप्रभृतिभिः परिकल्प्यते "तस्याः[1] खल्वेकत्वेभ्योनेकविषयबुद्धिसहितेभ्यो निष्पत्ति"रित्यादिनापेक्षाबुद्धिजन्यत्वं द्वित्वस्य, तदसंगतमित्याह—**अपिचेति**। नन्वयं दोषः यदेकत्ववद्द्वित्वस्यापि यावद्द्रव्यभावित्वेऽपेक्षाबुद्धेः प्रागपि तत्प्रतीतिप्रसक्तिरिति शङ्कते—**एकत्ववदिति**। नायं दोषः, यावद्द्रव्यभाविनोपि तद्व्यङ्ग्यतया तदनुविधानोपपत्तेरिति परिहरति—**व्यञ्जकेति**। यत्त्वत्रोदयनमानमनोहरकाराभ्यां बाधकमुक्तं तद्दूषयति—**नचेति**। समानाश्रयाणामपि गन्धरसादीनां विचित्रव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वमस्तीत्यतः **समानेन्द्रियग्राह्याणा**मित्युक्तम्। समानाश्रयाणां समानेन्द्रियग्राह्याणामेकत्वमहत्त्वादीनां विचित्रव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वमस्तीत्यत उक्तं **समानजातीयानामिति**। महत्त्वदीर्घत्वयोर्व्यभिचारमेव स्फोरयति—**नहीति**। यथाहि समानेन्द्रियग्राह्यसमानदेशसमानधर्मापन्नयोर्महत्त्वदीर्घत्वयोर्ह्रस्वाणुलक्षणविलक्षणप्रतियोगिप्रतीतिव्यङ्ग्यत्वमेवमत्रापि द्वित्र्यादिसंख्यानामित्यर्थः। अथ तत्र महत्त्वदीर्घत्वगतजातिवैलक्षण्यान्न समानजातित्वमिति मतं, तर्हि अत्राप्येकत्वद्वित्वादिजातिभेदोस्तीति समं समाधानम्। ननु यदि न गुणान्तरं द्वित्वं, तर्ह्येकत्वसमुच्चयरूपद्वित्वमेवमस्तु, नच द्वित्वादिसमानाकारापत्तिः, सैकमिदं सैकमिदं सैकैकमित्येकत्वसमुच्चयतारतम्येनापि तद्व्यवहारोपपत्तेरिति, तत्राह—**नचैकत्वेति**। अङ्गीकृत्य पूर्वमेकत्वसमुच्चयं तद्विषयतयाऽन्यथासिद्धिर्द्वित्वप्रत्ययस्योक्तेति न विरोधः।

एकत्वसंख्यैव दुर्निरूपा कुतस्तत्समुच्चयरूपद्वित्वादिरित्येकत्वसंख्यां दूषयति—**एकत्वस्यापीति**। यदत्रोदयनश्रीवल्लभावूचतुस्तद्दूषयति—**नच स्वरूपाणामिति**। स्वीकृतायामप्येकत्वसंख्यायामयं दोषोऽपरिहार्यः, तस्या अपि प्रतिद्रव्यं विभिन्नत्वादित्यर्थः। ननु तास्वनुगतमेकत्वसंख्यावैशिष्ट्यमुपाधिमादायानुगतिसमर्थनमिति, तत्राह—**एकत्वसंख्येति**। किंच यत्रेयमेकत्वसंख्या वर्तते तत्किमेकमनेकं वा। नान्त्यः। विरोधात्। आद्ये तदप्येकत्वं किमेकत्वसंख्या स्वस्वरूपं वा। आद्येऽनवस्था स्वाश्रयत्वं वा स्यात्। तस्माद्यादृक्स्वरूपे सा वर्तते तादृक्स्वरूपादेव सर्वत्रैकत्वव्यवहारोस्तु मुधाधिकार्थस्वीकार इत्याह—**एकत्वेति**। नन्वेवं गोत्वाश्वत्वादयोपि तत्तदाश्रयस्वरूपमादाय शक्योद्धाराः। यदाह लीलावतीकारः—'जातेरपि विप्लवापत्ते'रिति, तत्राह—**नचैवमिति**। यत्त्वेकत्वसंख्यायां मानमनोहरोक्तमनुमानं तद्भेदखण्डनसमय एवैकपृथक्त्वदूषणप्रसङ्गेनानूद्य दूषितम्।

---

१ एकत्वप्रतीतीत्यर्थः। २ द्वित्वसंख्याया इत्यर्थः।

'नच प्रमाणं संख्यायामप्येकत्वादिबुद्धयः । गुणादिष्वपि तद्भावात् तद्बाधस्यानिरूपणात्' ॥ ४६ ॥ नच संख्यायामपि प्रमाणं पश्यामः । न चैकत्वादिबुद्धयः प्रमाणम् । संख्याभावेपि चतुर्विंशतिर्गुणाः, पञ्चकर्माणि, द्विविधं सामान्यमित्यादिवदुपपत्तेः । नच तत्र गौणः प्रयोगः । मुख्ये बाधानिरूपणात् । नहि निपुणमतयोपि निरूपका न चतुर्विंशतिर्गुणा, न पञ्चकर्माणीति बाधमध्यवस्यन्ति । तदेवं द्वित्वादिसंख्यायां प्रमाणाभावात् द्व्यणुकपरिमाणासमवायिकारणवृत्तिगुणत्वावान्तरजातीया संख्या तादृग्वृत्तिसंख्यात्वावान्तरजातीयं द्वित्वमित्यादिलक्षणमसंभवित्वदोषेण परास्तम् ।

तथा जातिरपि—'प्रत्यक्षादनुमानाद्वा न जातिः सेद्धुमर्हति । व्यञ्जकैरन्यथासिद्धेस्तद्वृत्तेश्चानिरूपणात्' ॥ ४७ ॥ नतावद्गौर्गौरित्यभिन्नाकारग्राहिप्रत्यक्षं जातौ प्रमाणम् । विकल्पासहत्वात् । तत्किमेकव्यक्तिवद्व्यक्त्यन्तरे गौरित्यवभासः उत व्यक्तीनामेकगोत्वस्वभावावभासः एकधर्मवत्तयावभासो वा । नाद्यः । एकव्यक्तेर्गोस्वभाववद्व्यक्त्यन्तरस्यापि गोस्वभावत्वादेवान्तरेणापि सामान्यमनेकोदकभाजनेष्वयं चन्द्रोयं चन्द्र इतिवदवभासोपपत्तेः । ननु व्यक्तिमात्रं गौरितिमतिगोचरो गोव्यक्तिर्वा । नाद्यः । तुरगादिव्यक्तावपि तत्प्रसङ्गात् । नेतरः । जातिस्वीकारापत्तेरिति चेन्न । सास्नादिमद्व्यक्तेस्तन्मतिगोचरत्वात् ।

एवमेकत्वसंख्याऽनिरुक्तिमुक्त्वा संप्रति संख्यामात्र एव प्रमाणं नास्तीत्याह—**नच प्रमाणमिति** । एकादिव्यवहारहेतुः संख्येति हि तैरेकाद्यभिन्नाव्यवहारस्य विषयतया हेतुरित्येकादिबुद्धयः प्रमाणमुच्यन्ते, ताश्चाप्येकत्वादिबुद्धयः संख्यायां न प्रमाणं, तद्रहितेष्वपि गुणादिषु तादृशबुद्ध्युपपत्तेः । नच तत्र भ्रान्तत्वं गौणत्वं चेत्याह—**तद्बाधस्येति** । संग्रहं विवृणोति—**नचेति** । ननु तथापि तल्लक्षणेषु किं दूषणमिति प्रमाणाभावादसंभव इत्याह—**तदेवमित्यादिना** । रूपादावतिव्याप्तिपरिहाराय द्व्यणुकपरिमाणासमवायिकारणवृत्तीत्युक्तम् । द्व्यणुकस्य यत्परिमाणं तदसमवायिकारणं यत्परमाणुगतद्वित्वं तद्वर्तिनी या गुणत्वावान्तरजातिस्तदधिकरणमित्यर्थः । सत्तागुणत्वे समादाय द्रव्यादिष्वतिव्याप्तिस्तद्वारणाय गुणत्वावान्तरजातीयग्रहणम् । **तादृग्वृत्तीति** । द्व्यणुकपरिमाणासमवायिकारणवृत्तीत्यर्थः । एतच्च त्रित्वादिव्यवच्छेदाय । एतेन द्विपृथक्त्वाद्यपि व्याख्यातं, तत्राप्यपेक्षाबुद्धिमादाय अर्थप्रत्याख्यानस्य व्यञ्जकत्वसमर्थनस्य सुवचत्वात् । एकपृथक्त्वे चानुमानं भेदखण्डने एव दूषितम् ।

नच पृथक्त्वमात्रे पृथगिति बुद्धिः प्रमाणं, रूपादिष्वपि समानत्वादिति । अवयविखण्डनन्यायेन संयोगविभागद्विपृथक्त्वसामान्यादीन्यपि दुर्निरूपाणीत्युक्तम् । तत्र सामान्यव्यतिरिक्तेषु दुर्निरूपतोपपादिता । संप्रति तत्रापि तामुपपादयति—**तथा जातिरपीति** । षट्पदार्थखण्डनसमये तु सामान्यलक्षणानि खण्डितानि अत्र तु प्रमाणं स्वरूपनिरुक्तिश्च खण्ड्यते इत्यपुनरुक्तिः । **तद्वृत्तेश्चेति** । तस्या जातेर्व्यक्तिषु वृत्तिप्रकारस्याप्यनिरूपणादित्यर्थः । श्लोकं विवृणोति—**न तावदिति** । कोयमभिन्नाकारग्रहः, किमेकव्यक्तौ यथा गौरिति प्रतीतिस्तथा व्यक्त्यन्तरेपि गौरिति प्रतीतिमात्रं किं वा सर्वव्यक्तीनामेकगोस्वभावत्वप्रतीतिरुत व्यक्तीनामेकगोत्वलक्षणधर्मवत्त्वप्रतीतिरिति विकल्पयति—**विकल्पेति** । प्रथमेतु न जातिसिद्धिः, व्यक्तीनां तन्मात्रवृत्तिगोस्वभावमात्रसमर्पकतयानुगतार्थासमर्पकत्वादित्याह—**एकव्यक्तेरिति** । तत्रैकव्यक्तावेव गौरिति बुद्ध्युदयबलाद्गोत्वजातिसिद्धिं पूर्ववादी समर्थयते—**नन्वित्यादिना** । न व्यक्तिमात्रं तद्बुद्धिविषयः, नापि गोत्वविशिष्टव्यक्तिः, किंतु सास्नादिमती, ततो नोक्तदूषणमिति परिहरति—**न सास्नादीति** । भवतापि स्वीक-

---

१ पृथक्त्वबुद्धेरिति शेषः ।

अन्यथा व्यक्तिमात्रस्य गोत्वव्यञ्जकत्वं गोत्ववद्व्यक्तेर्वेति प्रत्यवस्थानस्य जातावपि तुल्यत्वात् । नापि द्वितीयः । सर्वत्र गोस्वभावस्यैकस्यानिरूपणात् । निरूपणे वा जातिस्वीकारवैयर्थ्यात् । नापि तृतीयः । दण्डी दण्डवानितिवद्गोत्वी गोत्ववानिति प्रत्ययाभावात् । सास्नादिमत्त्वधर्मस्यैकस्य सर्वत्रप्रतिभासोस्तीति चेत्, कृतं तर्हि जात्या, तत एवानुवृत्तव्यवहारोपपत्तेः । किंच जातिं स्वीकुर्वता तद्व्यञ्जकं किंचिद्वाच्यं तदपि कुत्र वर्तत इति पर्यनुयोगे यत्र जातिस्तत्र वर्तत इत्युक्तावन्योन्याश्रयता । उभयोर्वा कुत्र वृत्तिरिति पर्यनुयोगे यदि व्यञ्जकान्तरमभ्युपगच्छेत्तदानवस्था, यदि न, तदोभयोरपि वस्तुमात्रवृत्तितया सर्वत्र सर्वा जातिर्वर्तेतेति जातिसाङ्कर्यप्रसङ्गः । यत्र यत्प्रतीयते तत्र तद्वर्तत इति प्रतीतिचरणशरणत्वेपि व्यञ्जकाङ्गीकरणवैयर्थ्यम् । प्रतीतिमात्राच्च तथात्वाङ्गीकारे नभोनीलिमादेरपि तथात्वापातः । अबाधितप्रतीतेर्व्यवस्थापकत्वाङ्गीकारे वेहापि युक्तिबाधस्य सुवचत्वेन न तादृशप्रतीतेरपि व्यवस्थापकता । किंच जातिस्वीकारवादिनापीयं जातिरियं जातिरित्यनुवृत्तप्रत्ययसिद्धये कश्चिदुपाधिरेष्टव्यः, तथाच सार्वत्रिकः स एवानुवृत्तप्रत्ययकारणमस्तु तदलं जातिकल्पनादुर्व्यसनेन । तदेवं न प्रत्यक्षं जातौ क्रमते ।

अस्तु तर्हि गन्धवन्तो गन्धवदगन्धावृत्तिगन्धवद्वृत्त्यवृत्त्यन्यधर्मवन्तः । तथा शैत्यवन्तः

र्व्येयं रीतिरित्याह—**अन्यथेति । गोत्ववद्व्यक्तेरिति** । गोत्वविशिष्टव्यक्तेर्गोत्वव्यञ्जकत्वे स्वस्यैव स्वव्यञ्जकतयात्माश्रयप्रसङ्ग इत्यर्थः । सर्वव्यक्तीनामेकगोस्वभावत्वावभास इति द्वितीयपक्षं दूषयति—**नापि द्वितीय इति** । नहि सर्वव्यक्तीनामेकगोस्वभावत्वं भवद्भिरभ्युपगम्यते, जातिव्यक्त्योर्भेदाङ्गीकारात् । **निरूपणे वेति** । एकशब्दप्रयोगानुपपत्त्या चैकस्वभावाङ्गीकारे वा तादृशस्वरूपेणैवानुगतव्यवहारसिद्धेर्व्यावृत्तस्वरूपाणामस्वरूपतयाऽद्वैतवादिनामेव विजयः स्यादित्यर्थः । एकधर्मवत्त्वावभास इति तृतीयं पक्षं दूषयति—**नापि तृतीय इति** । प्रतीतिरेवेयमसिद्धा । नहि गौरिति प्रतीतिव्यतिरेकेण गोत्वग्राही प्रत्ययोस्तीत्यर्थः । यद्यपि गोत्वस्य धर्मत्वग्राहिणी प्रतीतिर्नास्ति, तथापि सास्नादिमत्त्वं नामैकानुगतो धर्मः प्रतीयते अतस्तद्व्यङ्ग्यजातिसिद्धिरिति शङ्कते—**सास्नादीति** । किंच सास्नादिमत्त्वलक्षणव्यञ्जकधर्मोपि दुर्निरूप इत्याह—**किंच जातिं स्वीकुर्वतेति । सर्वत्रेति** । यदि सास्नादिमत्त्वं गोत्वं चोभयं भाववस्तुमात्रे वर्तेत तदा सर्वस्य सास्नादिमत्त्वं गोत्वं च स्यादिति विरोधविशेषोच्छेदः जातिसंकरश्च कार्यकारणभावाव्यवस्थितिश्चेत्यादिदोषाः प्रादुःष्युरिति भावः । ननु प्रतीतिरेव तत्सत्त्वव्यवस्थितौ शरणं, नच सा सर्वव्यक्तिषु गोत्वावग्राहिण्यस्ति, तत्कथमुक्तदोष इति, तत्राह—**यत्र यदिति** । जातीनां व्यञ्जकस्वीकारोपि वृथा, यत्र या प्रतीयते तत्र सास्तीति तत्रापि वक्तुं शक्यत्वादित्याह—**व्यञ्जकेति** । अथ माभूत् व्यञ्जकाभ्युपगमः किमेतावतेति, तर्हि वक्तव्यं—प्रतीतिमात्रात्तदङ्गीकार उताबाधितप्रतीतेः । नाद्यः । अतिप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । असिद्धेरित्याह—**प्रतीतिमात्रेत्यादिना** । किंच जातिवादिनोपि जातिष्वपीयं जातिरियं जातिरित्यनुवृत्तप्रतीतिनिर्वाहकः कश्चिदर्थोस्ति नवा । अन्त्ये तद्वद् द्रव्यादिष्वपि प्रतीत्युपपत्तिः । आद्ये सा न जातिरनवस्थापातादपराद्धान्ताच्च, तस्मादुपाधिरेव स मन्तव्यः, तथाच तथाविधोपाधिभिरेव सर्वत्रानुगतिसिद्धेर्न जातिकल्पनोपयोग इत्याह—**किंचेत्यादिना** ।

एवं प्रत्यक्षं जातौ प्रत्याख्याय कुलार्कपण्डितोन्नीतमनुमानमुद्भावयति दूषयितुं—**तर्हीति** । गन्धवत्स्वगन्धवत्सु च ये वर्तन्ते धर्मास्तेषु गन्धवदगन्धवृत्तित्वं नाम धर्मः तदत्यन्ताभाववान्, तथा गन्धवत्सु वर्तमानाः सन्तस्तेषु न वर्तन्ते ये धर्मास्तेषु गन्धवद्वृत्त्यवृत्तित्वं नाम धर्मस्तदनधिकरणो यो धर्मस्तद्वन्त इति योजना ।

शीतवदशीतावृत्तिशीतवद्वृत्त्यवृत्त्यन्यधर्मवन्तः प्रमेयत्वाज्ज्वलनादिवदित्यनुमानैः पृथिवीत्वजलत्वादीनां सिद्धिः । विवादाध्यासितानि द्रव्यगुणकर्माणि सामान्यवन्त्यनित्यत्वाद्गोवदित्यनुमानेन सत्तायाश्च सिद्धिरिति चेत् । न । प्रथमप्रयोगेषु तत्तज्जातिव्यञ्जकगन्धवत्त्वशीतस्पर्शवत्त्वादिधर्मैरेवार्थान्तरत्वात् ।

जात्यनङ्गीकारवादिनं प्रति गोवदिति दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाच्च । किंच सर्वसर्वगता जातिरुत व्यक्तिसर्वगता । नाद्यः । विकल्पासहत्वात् । किं सर्वसर्वगतत्वं नाम— सर्वत्र संयोगस्तादात्म्यं वा समवायो वा संबन्धान्तरं वा । 'अद्रव्यत्वान्न संयोगः

अत्रच गन्धवद्वृत्तिधर्मवन्त इत्युक्ते प्रमेयत्वादिभिरर्थान्तरता तदर्थमगन्धावृत्तीत्युक्तम् । गन्धवदगन्धावृत्तिधर्मवन्त इत्युक्ते घटत्वपटत्वादिभिरर्थान्तरता तदर्थं गन्धवद्वृत्त्यवृत्त्यन्येत्युक्तम् । घटत्वादीनां च गन्धवद्घटादिवृत्तित्वे सति गन्धवत्पटावृत्तित्वेन तद्राहित्याभावात् । गन्धवद्वृत्त्यवृत्त्यन्यधर्मवन्त इत्युक्ते च प्रमेयत्वादिभिरर्थान्तरता तदर्थमगन्धावृत्तीत्युक्तम् । तावति चागन्धवत्त्वे[1] साध्याननुगमादप्रसिद्धविशेषणता । अत उक्तं गन्धवदिति । गन्धवदगन्धावृत्तित्वं चावृत्तित्वाद्वाऽगन्धवन्मात्रवृत्तित्वाद्वा गन्धवन्मात्रवृत्तित्वाद्वा । प्रथमद्वितीयौ गन्धवत्सु व्याहतौ । तृतीयोपि कतिपयगन्धवद्वृत्तिर्वा समस्तगन्धवद्वृत्तिर्वा । प्रथमो द्वितीयविशेषणेन व्याहतः । द्वितीयस्तु सिद्ध्यन्ननुगतजातिरूपः सिद्ध्यतीत्यभिमानः । अगन्धवन्मात्रवृत्तिभिश्चेतरत्र[3] साध्यसिद्धिः । उदकत्वजातावपि समानामेव रीतिमाह—**तथा शैत्यवन्त इति** । व्याख्यानं तु पूर्ववत् । उभयत्र हेतूदाहरणे निर्दिशति—**प्रमेयत्वादिति** । एवमुष्णस्पर्शवन्तो नीरूपस्पर्शवन्तश्च पक्षीकृत्य तेजस्त्ववायुत्वे समर्थनीये । तथा सास्नादिमतः पक्षीकृत्य गोत्वादि समर्थनीयम् । सत्तायामनुमानमाह—**विवादेति** । कार्यवर्गश्चात्र पक्षः । तदितरेषु तु तद्द्वारा सिद्धिः । एकसामान्यवत्त्वं चात्र साध्यम् । तथा कर्म शावलेयवृत्तिजातिमत्कार्यत्वात् शावलेयवदित्याद्यपि द्रष्टव्यम् । एवमनुमानान्युपन्यस्य यथाक्रमं दूषयन् व्यञ्जकैरन्यथासिद्धेरिति श्लोकभागं विवृणोति—**न प्रथमेति** । अस्ति हि गन्धवत्त्वशीतस्पर्शवत्त्वादीनामप्युक्तरूपत्वं सर्वं तन्मात्रवृत्तित्वादित्यर्थान्तरमित्यर्थः । एतेन व्यञ्जकैरन्यथासिद्धेरिति विवृतम् । गन्धवत्पक्षीकारे कथं तस्य गन्धवत्त्वस्य संभवः आत्माश्रयादतो नार्थान्तरतेतिचेन्न । पाकजरूपवत्त्वादिनार्थान्तरत्वात् । अपिच कुत आगतोयं देवानां प्रियः, योह्युपलक्षणन्यायेन गृहीतधर्मे एव निर्बन्धं वधूमिलनगीतमाशास्ते तत्किं पाकजरूपादिमन्त इत्यशक्यपक्षीकरणं ब्रवीति । भवतु भवतो निर्बन्धस्तथापि नैतादृशेप्यात्माश्रये किंचिद्दुष्यति, उत्पत्तिज्ञप्त्योरप्रतिबन्धकत्वात् तस्य चादूषणत्वात्, इतरथा केवलान्वयिविलयप्रसङ्गात् । नच जातिपदप्रक्षेपाददोषः, आकाशादौ दुःखसाध्यत्वात् । वर्तते तेषां पक्षतुल्यता सिद्धान्ते क्षेमार्था, तस्मात्साधूक्तमर्थान्तरत्वादिति ।

सत्तासाधकानुमाने दूषणमाह—**जातीति** । यस्य हि जातिमात्रमेव प्रामाणिकं न संप्रतिपन्नं तस्य कथं गोत्वसंप्रतिपत्तिरतः साध्यवैकल्यमप्रसिद्धविशेषणत्वं चेत्यर्थः । तद्वृत्तेश्चानिरूपणादित्येतद्विवृणोति—**किंचेति** । सर्ववस्तुषु सर्वगतत्वं विकल्प्य दूषणानि संगृह्णाति—**अद्रव्यत्वादित्यादिना** । न सर्वत्र जातेः संयोगः सर्वगतत्वमद्रव्यत्वात् । सर्ववस्तूनां द्रव्यत्वाभावात्, नेतरावपि । कुतः । सांकर्यात् । यदि हि सर्वत्र गोत्वादितादात्म्यं समवायो वा स्यात् तदा गवाश्वादिवस्तूनां तज्जातीनां च सङ्करः स्यादित्यर्थः । सुबोधम-

---

१ जातेरंशावृत्तित्वे सर्वगतत्वे च स्वीक्रियमाणे किं सर्वेषु पदार्थेषु सर्वगता व्यक्तिषु वा सर्वगतेति विकल्पार्थः । २ ज्वलनादिष्विति भावः । ३ दृष्टान्ते इत्यर्थः । ४ पक्षत्वेत्यादिः । उपलक्षणन्यायेन गृहीतधर्मे एव पदार्थे पक्षत्वप्रतिपादनं विशेषणभ्रान्त्या वधूमिलनगीतसदृशमाशास्ते इति भावः । ५ गन्धवन्त इति पक्षनिर्देशे गन्धस्य विशेषणत्वेनात्माश्रयप्रसङ्गेऽपि पाकजरूपादिमन्त इति पक्षनिर्देश इत्याशयः । ६ अभिधेयत्वं अभिधेयत्वे वर्तते तदा आत्माश्रयः । नो चेत्केवलान्वयित्वविघातं इति भावः ।

साङ्कर्यान्नेतरावपि । पदार्थान्तरतापत्तेर्नान्यसंबन्धसंभवः' ॥ ४८ ॥ न तावज्जातेः सर्वव्यक्तिसंयोगोऽद्रव्यत्वात् । न तादात्म्यसमवायौ, सर्वव्यक्तिषु सर्वजातीनां तादात्म्ये समवाये वा सर्वस्य सर्वात्मताप्रतीतिप्रसङ्गात् । व्यञ्जकाभावान्न तथेति चेत् । न । तादात्म्यसमवायस्वीकारे शावलेयादिव्यक्तिवदेव तद्व्यञ्जकताया अपि दुर्निवारत्वात् । स्वभावभेदात्कस्यचिदेव व्यञ्जकत्वं न सर्वस्येति चेत् । न । सिद्धे प्रमाणतः सर्वत्र संबन्धे स्वभावभेदालम्बनं, नतु स्वभाववादपादप्रसारिकयैवव स्तुसिद्धिः, अन्यथास्त्येव पवनादावपि रूपसंभेदः स्वभावभेदादेवाप्रतीतिरित्यनर्गलगलगर्जनस्य कः प्रतीकारः स्यात् । नापि संबन्धान्तरम् । षट्पदार्थातिरिक्तपदार्थस्वीकारप्रसङ्गात् । नापि पिण्डसर्वगता जातिः । प्रत्यग्रजायमानखण्डमुण्डादिपिण्डेषु पिण्डान्तरस्थिताया जातेः संबन्धाभावप्रसङ्गात् । नहि सा पिण्डान्तरादुत्प्लुत्यात्रानुप्रविशति । निष्क्रियत्वात् । तत्परित्यागे च पूर्वपिण्डे तद्व्यवहाराभावप्रसङ्गात् । नचांशाभ्यामुभयत्र वृत्तिः । अनंशत्वात् । स्वसामग्रीवशादुपजायमानः पिण्डस्तज्जात्यालिङ्गित एवोत्पद्यत इति चेन्न । पिण्डोत्पत्तेः प्राक् तत्र तस्या अभावात् । भावे च सर्वसर्वगतत्वापत्तेः । तदुक्तं बाह्यैः 'नायाति नच तत्रासीदस्ति पश्चान्न चांशवत् । जहाति पूर्वं नाधारमहो व्यसनसन्तति'रिति । सर्वपिण्डप्रलये च घटत्वादिजातेरुच्छेदप्रसङ्गः । संबन्धिविगमेपि तस्याः स्वरूपेणावस्थानमिति चेत् ।

वशिष्टं श्लोकं विवृणोति—**नतावदित्यादिना** । ननु किमिति सर्वत्र तज्जातिप्रतीतिः, यावता विद्यमानानामपि व्यञ्जकाभावादप्रतीतिसंभवेनासङ्करादिति शङ्कते—**व्यञ्जकेति** । यथाहि शावलेयादिव्यक्तयो गोत्वजातेर्व्यञ्जकास्तत्कस्यहेतोस्तासु तस्यास्तादात्म्यं समवायो वास्तीति, तद्वदिह यदि सर्वव्यक्तिषु तस्यास्तयोरन्यतरदस्ति तदा तासामेवाभिव्यञ्जकत्वादपरिहार्यैव सङ्करापत्तिरिति परिहरति—**नतादात्म्येति । न सिद्धे प्रमाणत इति** । यदिहि प्रमाणतः सर्वत्र जातिसद्भावावगमः स्यात् तदा विद्यमानायास्तस्या अप्रतीतौ स्वभावभेदो नियामकः स्यात् । स्वमूलप्रमाणं विनैव स्वभावभेदकल्पनमतिप्रसङ्गीत्यर्थः । उत्तरार्धं विवृणोति **नापीति** । अस्तु तर्हि व्यक्तिसर्वगता जातिः । यथाहुः भाष्यकाराः—'व्यक्तिसर्वगत'मिति । तत्राह—**नापि पिण्डेति** । यदि हि व्यक्तिसर्वगता तदा सर्वत्र जाते पिण्डे गोत्वजातिः किं व्यक्त्यन्तरस्थोपसर्पति तत्रस्था वा । नाद्य इत्याह—**नहि सेति** । भवतु वोत्पत्यागमनं तथापि किं सर्वात्मना व्यक्त्यन्तरादुत्पतत्यंशतो वा । नोभयथापीत्याह—**तत्परित्यागेचेत्यादिना । न पिण्डोत्पत्तेरिति** । नहि पिण्डवदेव साप्युत्पद्यते, नित्यत्वात्, न ततः प्रागपि च तत्रास्ति कथं तदालिङ्गनमुत्पद्यमानव्यक्तेरित्यर्थः । अथ तत्राप्यस्ति, तर्हि सर्वसर्वगतत्वापत्तिरित्याह—**भावेचेति** । एतेन तत्रस्था वेति पक्षोपि निरस्तः । बाह्याः बौद्धाः । व्यक्त्युत्पत्तिसमये तावन्न व्यक्त्यन्तरादायाति, निष्क्रियत्वात् । नच तत्र व्यक्त्युत्पत्तिप्रदेशे व्यक्त्युत्पत्तेः पूर्वं सा जातिरासीत्, व्यञ्जकाभावात् । तथापि तथात्वे सर्वसर्वगतत्वापत्तेः । नच पश्चादस्ति उत्पद्यते, अनित्यत्वप्रसङ्गात् । यदा च व्यक्त्यन्तरादायातीति पक्षस्तदापि नांशवत्, येन व्यक्त्यन्तरमपरित्यज्य व्यक्त्यन्तरमुपक्रमेत । नच पूर्वतनमाधारं जहाति येन निरंशं सदन्यव्यक्तौ वर्तेत, पूर्वतनाश्रये तद्व्यवहाराभावप्रसङ्गादिति सामान्यवादिनां महाव्यसनसन्ततिः । अहो इत्यनुकम्पायामिति कीर्तिवार्तिकार्थः । किंच भवतु यथातथा जातेर्वृत्तिः, तथापि किमाश्रितैकस्वभावा आश्रितानाश्रितस्वभावा वा । प्रथमे घटत्वादिजातीनां प्रलयसमये समस्तघटादिविघटनादाश्रयरहिततयोच्छेदप्रसङ्ग इत्युक्त्वा द्वितीयं शङ्कते—**संबन्धिविगमेपीति** । एवंविधजातिस्तावन्न केनापि प्रमाणेनोपस्थापिता । यदि भवदनुभवमनुरुध्याभ्युपगच्छेम तदा

न। आधारविगमेऽप्याधेयावस्थाने रूपादेरपि तथावस्थितेर्नित्यत्वप्रसङ्गः। तदेवमणूनां तत्संयोगस्य तदनेकत्वस्य जातेश्चानिरूपणादनेकैः परमाणुभिः संयोगसचिवैः समानजातीयैर्व्यणुकादिक्रमेण सर्वं कार्यद्रव्यमारभ्यत इति मनोरथमात्रम्।

किंच 'परमाणुबहुत्वेन महत्त्वारम्भसंभवात्। त्र्यणुके व्यणुकारम्भप्रक्रियापि न सिद्ध्यति'॥ ४८॥ व्यणुकादिप्रक्रमप्रक्रियापि न प्रमाणपथमवतरति, अणुभिरेव त्र्यणुकाद्युत्पत्तेरुपपत्तेः। नन्वेवं सति त्र्यणुके महत्त्वं न स्यात्। परमाणुपरिमाणस्य नित्यपरिमाणतयाऽनारम्भकत्वात्, प्रचयस्य निरवयवेष्वनाशङ्कनीयत्वादिति चेत्। न। कारणबहुत्वादेव त्र्यणुकादौ महत्त्वोपपत्तेः। नच परमाणुगतानेकत्वसंख्या नारम्भिका, तद्गतद्वित्वस्यापि व्यणुकपरिमाणानारम्भकत्वप्रसङ्गात्।

नन्ववयविनां परमाणूपादानकत्वे कपालशर्करादीनामनारब्धत्वात्परमाणूनां चादृश्यत्वादवयविनाशे न किंचिद्दृश्येतेति चेन्न। व्यणुकारभ्यत्वेऽपि प्रसङ्गस्य तुल्यत्वात्।

रूपादेरपि केन विषमबुद्धिनोन्नीतनीत्या नित्यानित्यतासमर्थनमभ्युपेतव्यं प्रसह्येत्यर्थः। तदेवं परमाणुनिराकरणमारभ्य प्रसक्तानुप्रसक्त्या प्रदर्शितसंयोगाद्यनिरूपणत्वस्य ब्रह्मकारणत्ववादिवेदान्तविरोधनिरासोपयोगमाह—**तदेवमित्यादिना। संयोगसचिवैरिति**। समानजातीयानेकद्रव्याणि समवायिकारणानि द्रव्योत्पत्तौ तत्संयोगस्त्वसमवायिकारणमिति हि तेषां मतमित्यर्थः।

एवं परमाणूनामारम्भकत्वमेव नास्ति, तेषां तत्संयोगस्य चासंभवादित्युक्तम्। यद्यपि भवतु नाम तेषामारम्भकत्वं, तथापि व्यणुकारम्भो वृथा, प्रमाणप्रयोजनयोरभावादितीदमिदानीमुपपाद्यते—**किंचेत्यादिना**। तत्र वैशेषिकाः प्राहुः—'परमाणवः साक्षान्न महद्द्रव्यारम्भकाः आरम्भकपरमाणुत्वात् घटोपगृहीतपरमाणुवत्। नच साध्यविकलो दृष्टान्तः। तत्रापि साक्षाद्घटारम्भकत्वे घटध्वंसानन्तरं न किंचिद्दृश्येत। तथा त्रसरेणुवदनुपलब्धरेखे परेषां घटे संस्थानविशेषानिष्पत्तिः, व्यञ्जकाभावात् घटत्वानुपलब्धिप्रसङ्गश्च, कपालादीनामनारब्धत्वात्, तस्मात्परमाणुभिरतीन्द्रियमेव किंचिद्व्यवधानेनारभ्यते। किंच महत्त्वरहितद्रव्यस्य न तावच्चाक्षुषत्वं, परमाणुवत्, नच परमाण्वारब्धे महत्त्वसंभवः, कारणबहुत्वकारणमहत्त्वप्रचयविशेषैर्हि महत्त्वमुत्पद्यते, तत्र नतावत्कारणबहुत्वं, परमाणुद्वयेनारम्भात्, अणुत्वादेव न कारणमहत्त्वं, निरवयवत्वादेव न प्रचयविशेषः, व्यणुकारब्धस्य तु त्रसरेणोर्महत्त्वादेव युक्तं चाक्षुषत्वं, तस्य च न परमाणुद्वयवद्व्यणुकद्वयमारम्भकं, तथासति तदारब्धेपि महत्त्वासंभवसाम्यात्। तस्मात्कारणबहुत्वादेव त्रसरेणोर्महत्त्वं, तथाच बहुभिरेव व्यणुकैस्त्र्यणुकमारभ्यत इति त्र्यणुकमहत्त्वानुपपत्तिरपि व्यणुकसाधिके'ति। तदेव श्लोकेन दूषयति—**परमाण्विति**। तत्र तावत्परमाणूनां सहसा महदारम्भे बाधकं स्वयमेवाशङ्क्य दूषयिष्यति। **तथाच** व्यणुकमङ्गीकृत्यापि कारणबहुत्वादेव त्र्यणुके महत्त्वं प्रार्थनीयं तद्बहुभिः परमाणुभिरेवोपपाद्यं वृथान्तराले व्यणुककल्पनेति भावः। श्लोकं विवृणोति—**व्यणुकादीति**। ननु किमिति महत्त्वं न स्यात्परमाणुपरिमाणैरेवारम्भसंभवादिति, तत्राह—**परमाण्विति**। विप्रतिपन्नमनारम्भकं नित्यपरिमाणत्वात् परममहत्त्ववदित्यर्थः। **निरवयवेष्विति**। प्रशिथिलावयवसंयोगो हि प्रचयः, नच स निरवयवेषु संभवतीत्यर्थः। **नच परमाणुगतेति**। अत्र किं नित्यगतसंख्यात्वादनारम्भकत्वमनेकत्वसंख्यात्वाद्वा। नाद्यः। परमाणुषु द्वित्वस्याप्यनारम्भकत्वप्रसङ्गात्। नापि द्वितीयः। व्यणुकगतबहुत्वस्याप्यनारम्भकत्वप्रसङ्गादिति भावः। एतेनाचाक्षुषत्वं प्रत्युक्तम्, महत्त्वादेवोपपत्तेः।

यत्तु स्वयमेवाशङ्क्य निराकरिष्यतीत्युक्तं, तत्करोति—**नन्विति**। इयमनुपपत्तिरणुव्यणुकारम्भेऽपि समाना। यथा व्यणुकारब्धत्र्यणुकध्वंसे व्यणुकशेषतया न किंचिद्दृश्यते तथावयविनोपि व्यणुकारभ्यत्वे न किं-

त्र्यणुकचतुरणुकादिक्रमेणारम्भान्नायं प्रसङ्ग इति चेत् । न । चतुर्भिर्व्यणुकैश्चतुरणुकवत् व्यणुकसहस्रारब्धकार्यनाशेऽपि प्रसङ्गस्य तुल्यत्वात् । तस्माद्व्यणुकसद्भावे न किंचिन्मानमस्ति । ननु त्र्यणुकं कार्यद्रव्योपादानकं महत्त्वे सति कार्यत्वात् घटवत् । तथारम्भकद्रव्यसंख्यापकर्षतारतम्यं क्वचिद्विश्रान्तं तरतमभावत्वात्परिमाणतरतमभाववत् । नचैकत्वसंख्यायामेव विश्रान्तौ सिद्धसाधनता । तथासत्येकद्रव्यस्यैव द्रव्यारम्भकत्वप्रसङ्गात् । नचैकद्रव्यारब्धं द्रव्यम् । कार्यद्रव्यस्यानाशप्रसङ्गात् । कारणविभागस्य कारणविनाशस्य च तन्नाशहेतोरभावात् । ततो व्यणुकसिद्धौ न परमाणूपादानकत्वं त्र्यणुकस्येति चेत् ।

न । प्रथमप्रयोगे महदुपादानकत्वस्योपाधित्वात् । ननु परिमाणावान्तरसामान्यस्य महत्त्वाद्यवान्तरसामान्यव्यतिरिक्तस्य कार्याकार्यवृत्तित्वं महत्त्वे दृष्टमतोऽणुत्वस्यापि कार्या-

चिद्द्वयेतेति नेयं व्यणुकसाधिकेत्यर्थः । ननु नास्माभिर्व्यणुकैरेवाव्यवधानेन पटाद्यारम्भोऽभ्युपगम्यते येनायमनन्तरो दोषः स्यात् किंतु त्र्यणुकादिक्रमेण, तथाचोत्तरोत्तरनाशेपि पूर्वपूर्वस्य प्रत्यक्षत्वं घटते, त्र्यणुकविनाशे त्वन्यस्यादर्शनमनुगुणमेवेति शङ्कते—**त्र्यणुकेति** । स्यादेवं यद्येवमेवेति भवतां नियमः, नत्वेतदस्ति, चतुर्भिर्व्यणुकैश्चतुरणुकारम्भवद्व्यणुकसहस्रेणाप्येककार्यारम्भोऽनुमन्यत एव भवता । तथाच तत्रैवोक्तानुपपत्तिः समानेत्याह—**न चतुर्भिरिति** । नच चतुरणुकमपि त्र्यणुकचतुष्टयारब्धम्, अणुशब्दार्थाभावात्, अण्वारब्धे ह्यणुषु चाणुशब्दप्रयोगः, व्यणुकत्र्यणुकयोस्तथा, तद्दर्शनात् परमाणुव्यतिरिक्तयोः । ननु किमिति मानाभावः यावता किरणावलीकारोक्तमस्त्यनुमानमिति शङ्कते—**ननु त्र्यणुकमिति** । आकाशादौ व्यभिचारवारणाय कार्यत्वादित्युक्तम् । इच्छादिनित्यद्रव्यगुणैः स्वाभिमतव्यणुकेन च व्यभिचारवारणाय महत्त्वे सतीत्युक्तम् । सिद्धसाधनतानिवृत्त्यै प्रतिज्ञायां कार्यपदम् । **तथारम्भकेति** । तन्त्वारब्धपूर्वपूर्वारम्भकद्रव्येषु यदिदं संख्यापकर्षस्य तारतम्यं तत्क्वचिद्विश्रान्तम् । नचाश्रयासिद्धिः, यतोऽस्ति तावद्घटानुप्रविष्टपरमाणुसंख्यापेक्षया तदवयवकपालमनुप्रविष्टपरमाणुसंख्यापकर्षः, इतरथा घटकपालयोर्गुरुत्वादिसाम्यापातात्, नचायमपकर्षोऽनवधिः, एकत्वादपकृष्टसंख्याभावात्, नचैकत्वमेव तदवधिरित्यर्थान्तरता, तस्यारम्भकद्रव्यसंख्यात्वाभावात्, नह्येकद्रव्यमारम्भकम्, तथा सति संयोगलक्षणासमवायिकारणाभावात् विनाशहेत्वभावान्नित्यतापाताच्च । तस्मात्परमाणुगतद्वित्वं विश्रान्तिभूमिः । तथाच यत्परमाणुद्वयारब्धं कार्यं तद्व्यणुकमिति भावः ।

तदेतद्दूषयति—**न प्रथमेति** । घटादौ कार्योपादानकत्वे त्वदुक्तहेतुर्न प्रयोजकः, किंतु महदुपादानकत्वम्, आकाशादौ व्यतिरेकसिद्धेर्न पक्षेतरतेति भावः । वस्तुतो नायमुपाधिर्महत्पदवैयर्थ्यात् । दूषणं तु सप्रतिसाधनं वक्ष्यते । अपिच घटत्वमत्रोपाधिः, नच साध्याव्यापकता । त्र्यणुकघटान्यतरत्वे सति कार्यद्रव्योपादानकत्वे घटत्वस्योपाधित्वात् साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिवत् । तथाच साध्यव्याप्तिसिद्धिः, तदन्यतरत्वव्यावृत्तेरशक्यत्वात्, सर्वानुमानभङ्गप्रसङ्गश्चानिर्वचनीयवादिनो न वचनीयः । श्रीवल्लभस्त्व'नुग्राहकतर्काभावात्साध्यव्याप्तिः पूर्वस्य नास्ति प्रत्युत बाधकापत्तिश्चे'ति मन्वानो बाधकमुक्तवान्, तमनुवदति—**ननु परिमाणेति** । परममहत्त्वादिषु व्यभिचारनिरासायोक्तं महत्त्वाद्यवान्तरेति । प्रयोगशरीरं तु—अणुत्वसामान्यं कार्याकार्यवृत्ति परिमाणत्वसाक्षाद्व्याप्यजातित्वान्महत्त्ववदिति भावः । नच साध्यविकलता । महत्त्वस्याकाशा-

१ नैयायिकैकदेशिमतेनेदम् । २ तन्त्वारब्धात्पूर्वपूर्वेषु आरम्भकद्रव्येषु इति विग्रहः । ३ इदं चिन्त्यम् । साधनाव्यापकत्वरक्षायै महत्पदसार्थक्यात् । ४ इदमपि चिन्त्यम् । तादृशान्यतरत्वे सति कार्यद्रव्योपादानकत्वस्य त्र्यणुकेऽपि सत्त्वेन तत्र घटत्वाभावेन साध्याव्यापकत्वात् । ५ व्याप्तिसिद्धिरिति पाठो भाति । ६ तदन्यतरत्वव्यावृत्तेरशक्यत्वादिति पाठो भाति । उपाधाविति शेषः । ७ पूर्वोक्तरीत्या पक्षदृष्टान्तान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं यत्किञ्चिद्धर्मे समादाय तस्योपाधित्वसम्भवादिति शेषः । ८ महत्त्वे सति कार्यत्वरूपस्य हेतोरित्यर्थः ।

कार्यवृत्तित्वसिद्धौ कार्याणुपरिमाणाधिकरणद्व्यणुकसिद्धिरिति चेन्न । ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोरनैकान्त्यात्, तयोः कार्यैकवृत्तितयाऽकार्यवृत्तित्वानङ्गीकारात् । नच तद्व्यतिरिक्तत्वे सतीति विशेषणान्नानैकान्तिकता । तथापि प्रतिसाधनसद्भावात्, तथाह्यणुत्वं कार्याकार्यवृत्ति न भवति महत्त्वव्यतिरिक्तत्वे सति परिमाणावान्तरजातित्वाद्ध्रस्वत्वादिवत् भवन्मतमाश्रित्य प्रयोगसंभवात्, त्रसरेणुनित्यत्ववादिनं भाट्टं प्रति हेतोर्विशेष्यासिद्धेश्च, द्वितीयप्रयोगे च सिद्धसाधनता, त्रसरेणुयुगलादौ संख्यापकर्षतारतम्यविश्रान्त्युपपत्तेः । तदेवं परमाणुभिरारब्धे त्र्यणुकादौ महत्त्वोपपत्तेर्न द्व्यणुकादिप्रक्रमप्रक्रियासिद्धिः ।

किंच 'परिमाणस्य सिद्धत्वे तदारम्भविचारणा । नाद्यापि सिद्धस्तद्भावोऽभावाल्लक्षणमानयोः' ॥ ५० ॥ परिमाणमेव न निरूपणपथमवतरति, कुतस्तदारम्भचिन्ता, तल्लक्षणप्रमाणयोरनिरूपणात्, तथाहि किं मानव्यवहारकारणं परिमाणम् १ उत द्वित्वासमवायिकारणकवृत्तिगुणत्वावान्तरजातीयम् २ आहोस्विदसमवायिकारणत्वानधिकरणनित्याकाशवृत्तिवृत्तिगुणत्वावान्तरजातिमत् ३ परिमाणत्वजातिमद्वा ४ । नाद्यः । अदृष्टेश्वरादेरपि मानव्यवहारकारणस्य परिमाणत्वप्रसङ्गात् । विषयतयेति विशेषणाददोष इति

दिषु घटादिषु च वर्तमानत्वात् । तथाच यत् कार्यमणुत्वाधिकरणं परिमाणं तदधिकरणं द्व्यणुकं, यच्च नित्यं परमाणुपरिमाणं तदधिकरणं परमाणुरित्यर्थः । अनैकान्तिकतामेव दर्शयति—**तयोरिति** । अस्तु तर्हि ह्रस्वत्वदीर्घत्वव्यतिरिक्तत्वे सति इति विशेषणं, तत्राह—**नचेति** । ननु यदिदमणुत्वं प्रतिसाधने पक्षीक्रियते तत्तावन्न वेदान्तिनः सिद्धं, परमाणुद्व्यणुकयोरसिद्धौ तत्परिमाणतत्सामान्ययोरसिद्धतरत्वादिति, तत्राह—**भवन्मतमिति** । अथवा महत्त्वव्यतिरिक्तत्वे सतीति विशेषणं व्यर्थम् । आकाशादीनामपि कार्यत्वादात्मनश्च परिमाणानधिकरणतया महत्त्वस्यापि कार्यैकवृत्तित्वेनोक्तसाध्यवत्त्वादिति, तत्राह—**भवन्मतमिति** । यच्च प्रथमानुमाने महत्त्वे सति कार्यत्वादित्युक्तं तत्र विशेष्यासिद्धिमाह—**त्रसरेण्विति** । आरम्भकद्रव्यसंख्येत्यादिद्वितीयानुमानेऽपि दूषणमाह—**द्वितीयेति** । द्वित्वं ह्यारम्भकसंख्यापकर्षविश्रान्तिभूमिः, तच्च त्र्यणुकगतमपि संभवति, ततः परारम्भकस्याद्याप्यसिद्धिरित्यर्थान्तरमित्यर्थः । प्रपञ्चितं द्व्यणुकदूषणमुपसंहरति—**तदेवमिति** ।

यस्य च महत्त्वस्योत्पत्त्यनुपपत्त्या द्व्यणुककल्पनं तदेवासिद्धं, परिमाणमात्रस्य दुर्निरूपत्वे तद्विशेषमहत्त्वस्य दुर्निरूपत्वादित्याह—**किंचेत्यादिना** । अभावादिति च्छेदः । श्लोकं विवृणोति—**परिमाणेति** । द्वित्वमसमवायिकारणं यस्य द्व्यणुकपरिमाणस्य तद्द्वित्वासमवायिकारणकं तद्वृत्तिर्गुणत्वावान्तरजातिस्तद्वदित्यर्थः । रूपादिव्यवच्छेदाय प्रथमं विशेषणम् । द्रव्यादिव्यवच्छेदाय द्वितीयम् । **असमवायिकारणेति** । असमवायिकारणत्वानधिकरणं नित्यश्च य आकाशवृत्तिर्गुणः तद्वृत्तिर्या गुणत्वावान्तरजातिस्तदीयं चेत्यर्थः । अत्रापि रूपत्वादिकमादाय रूपादिष्वतिव्याप्तिनिरासार्थमाकाशवृत्तिवृत्तीत्युक्तम् । तथापि द्वित्वादिष्वतिव्याप्तिस्तदर्थं नित्यग्रहणम् । एतेन संयोगविभागशब्दा अपि व्यवच्छिन्नाः । तथाप्येकत्वपृथक्त्वयोरतिव्याप्तिस्तदर्थमसमवायिकारणत्वानधिकरणेत्युक्तम् । नहि परममहत्त्वस्य किंचित्प्रत्यसमवायिकारणत्वमस्ति । एकत्वादेश्च द्वित्वादेरसमवायिकारणत्वाधिकरणत्वान्निरासः । ननु यद्यपि सर्वोत्पत्तिमन्निमित्तकारणादृष्टेश्वरादेरस्ति मानव्यवहारकारणत्वं तथापि न विषयतया, तादृशकारणत्वं चात्र विवक्षितमिति शङ्कते—**विषयेति** । 'गुणत्वे

---

१ सत्ताजातिमादायेति शेषः ।

चेत् । न । परिमाणत्वजातेरपि तथात्वापत्तेः । जातिमत्त्वे सतीति चेत् । न । द्रव्येऽपि प्रसङ्गात् । परिमाणत्वजातिमत्त्वे सतीति चेत् । न । तावन्मात्रस्यैव लक्षणत्वोपपत्तौ व्यर्थविशेष्यत्वापातात् । नापि द्वितीयः । द्वित्वस्य तदसमवायिकारणत्वस्य चानन्तरमेव निरस्तत्वात् । किंच विशिष्टजातिमत्त्वं ज्ञाततया तद्व्यवहारकारणं वक्तव्यं, तच्च किंचिदुपसंग्राहकपुरस्कारेणैव सर्वलक्ष्यव्यक्तिनिष्ठतयाधिगन्तव्यम्, अन्यथा व्यक्त्यन्तरे तथाप्रथाऽभावेन तद्व्यवहाराभावप्रसङ्गात् । तथाच तेनैवानुगतव्यवहारोपपत्तौ कृतं विलक्षणलक्षणपरीक्षाप्रयासेन । नापि तृतीयः । उक्तदोषानुषङ्गात् । नापि तुरीयः । जातिव्यञ्जकस्य निर्वक्तुमशक्यत्वात् । शक्यत्वे वा पूर्वोक्तदोषानुषक्तेश्च । तदेवं न लक्षणनिरुक्तिर्नापि प्रमाणम् । नहि मानव्यवहार एव तत्र प्रमाणम्, तस्यानिरुक्तेः, तथाहि कोऽयं मानव्यवहारः, किं हस्तवितस्त्यादिव्यवहारः १ किं वाणुमहदादिव्यवहारः २ असर्वगतत्वव्यवहारो वा ३ परिमितत्वव्यवहारो वा ४ । सर्वथा नोपपद्यते । अव्याप्तेः । अणुत्वमहत्त्वाद्यसिद्धौ तद्विशेषितव्यवहारासिद्धेः, असर्वगतत्वव्यवहारस्याविभुत्वेनापि संभवात् । परिमितत्वव्यवहारस्य दशपलपरिमितमित्यादौ गुरुत्वेनापि दर्शनात्, यादृगाश्रयेऽणुमहदादिपरिमाणसमवायः परेणाङ्गीक्रियते तादृगाश्रयविशेषादेव तद्व्यवहारोपपत्तौ तदतिरिक्तपरिमाणकल्पनायां कल्पनागौरवाच्च ।

अस्तु तर्ह्यनुमानं मानमनोहरकारोक्तं 'विवादाध्यासितं द्विष्ठगुणानसमवायिकारणा-

---

सति मानव्यवहारकारण'मित्युदयनस्तदपि गुणलखण्डनेन निरसनीयम् । यद्यपि परिमाणत्वजातेः परिमाणविशेषणतया व्यवहारविषयत्वमस्ति तथापि जातिमत्त्वे सतीति विवक्षितं, नच जातौ जातिरस्तीति नातिव्याप्तिरित्याशङ्क्य तर्हि तदाधारद्रव्येऽतिव्याप्तिरित्याह—**न द्रव्येपीति** । न जातिमत्त्वमात्रं विवक्षितं किंतु परिमाणत्वजातिमत्त्वं तेन न द्रव्यादिष्वतिव्याप्तिरिति शङ्कते—**परिमाणत्वेति** । परिमाणत्वजातियोगीत्येतावदेवास्त्वित्यर्थः । ओमिति च न वाच्यम्, अन्त्यपक्षत्वेन दूष्यमाणत्वादिति भावः । शिवादित्यमनोहरयोरभिमतलक्षणं दूषयति—**नापीति** । यानि च जातिपुरस्कारेण प्रवृत्तानि लक्षणानि तेषां साधारणदूषणमाह—**किंचेति** । व्यवहारोपि लक्षणप्रयोजनं, सच ज्ञातात्, इतरथातिप्रसङ्गात् असत्त्वप्रसङ्गाच्च, केवलव्यतिरेकित्वाल्लक्षणस्य, तथाचैवंविधजातिमत्त्वमपि लक्षणं ज्ञातमेव व्यावर्तकमित्यर्थः । ततः किमिति तत्राह—**तच्चेति** । एतादृशामेवंविधजातिमत्त्वं न त्वनीदृशामिति यदिदं ज्ञानं तद्यदि व्यक्तिपुरस्कारेण तदा तद्रूपस्यान्यत्राभावेन तत्र तद्धेतुव्यवहारो न स्यात्, तथाच सर्वव्यक्तिनिष्ठमेकरूपसंग्राहकं पुरस्कृत्य स इति वक्तव्यमित्यर्थः । प्रथा प्रतीतिः । ततो वा किमित्यत्राह—**तथाचेति** । विलक्षणजातिविशिष्टं यल्लक्षणं तत्परीक्षणप्रयासेन कृतमलमित्यर्थः । असमवायिकारणेत्यादितृतीयलक्षणं दूषयति—**नापीति** । **अशक्यत्वादिति** । पूर्वोक्तलक्षणानां दूषितत्वादिति भावः । ननु मानव्यवहारः किमिति न प्रमाणमिति, तत्राह—**नहीति** । **अव्याप्तेरिति** । हस्तवितस्त्यादीनामेकैकस्यैकैकस्मिन्भावात्परमाणौ परममहति वाऽभावादव्याप्तिरिति प्रथमपक्षे दूषणम् । द्वितीये दूषणमाह—**अणुत्वेति** । परिमाणमात्रासिद्धौ तद्विशेषोऽसिद्ध इति भावः । सकलपरिमाणाननुगतिश्च लक्षणस्य द्रष्टव्या । तृतीये दूषणमाह—**असर्वेति** । विभुत्वाभावमादायापि घटत इत्यर्थः । अत्रापि व्यापकपरिमाणेऽव्याप्तिर्द्रष्टव्या । चतुर्थं दूषयति—**परिमितेति** । कल्पनागौरवं च सर्वपक्षसाधारणदूषणमाह—**यादृगेति** ।

एवं प्रत्यक्षं निराकृत्यानुमानमुद्भाव्य निराकरोति—**अस्तु तर्हीति** । अद्विष्ठगुणाश्रय इत्युक्ते एकत्वैकपृथक्त्वाश्रयत्वेनार्थान्तरता तदर्थं द्विष्ठगुणानसमवायिकारणेत्युक्तम्, तथापि शब्देन ज्ञानादिगुणैश्चार्थ-

नित्यविशेषगुणव्यतिरिक्ताद्विष्ठगुणाश्रयः द्रव्यत्वाज्जलाणुवत् । अत्र च जीवाकाशौ पक्षीक्रियेते । तथेश्वरो नित्यविशेषगुणव्यतिरिक्तानसमवायिकारणाद्विष्ठगुणाश्रय आत्मत्वाज्जीववदिति चेत् । न । 'आद्यस्योपाधिमत्त्वेन साध्याभावान्निदर्शने । द्वितीयस्योभयत्रापि प्रतिसाधनरोधनात्' ॥ ५१ ॥ प्रथमानुमाने मूर्तत्वस्योपाधित्वात् । नच पार्थिवपरमाणौ साध्याव्याप्तिः । तत्रापि द्विष्ठगुणानसमवायिकारणानित्यविशेषगुणव्यतिरिक्ताद्विष्ठगुणानां परत्वापरत्ववेगादीनां सद्भावात् । नचेश्वरे मूर्तत्वस्योपाधेः साध्याव्याप्तिः, तस्य वेदान्तिभिर्निर्गुणत्वाङ्गीकारात्, द्वितीयप्रयोगेऽपि दृष्टान्तस्य साध्यवैकल्यात् । गुणानां नित्यत्वासिद्धावप्रसिद्धविशेषणत्वाच्च । सप्रतिसाधनं चेदं प्रयोगद्वयं, विवादाध्यासितमुक्तविशेषणविशेषितसाधारणगुणाश्रयो न भवत्यमूर्तत्वाद्रूपादिवदिति प्रयोगोपपत्तेः । नचाद्रव्यत्वमुपाधिः । तद्व्यतिरेके पृथिव्यादिषु मूर्तत्वस्यैवोपाधित्वात् । तदेवं परिमाणस्यासिद्धेर्न तदारम्भविचारणाप्यवकाशं लभते ।

न्तरता तदर्थमनित्यविशेषगुणव्यतिरिक्तेत्युक्तम् । द्विष्ठगुणानसमवायिकारणानित्यविशेषगुणव्यतिरिक्तगुणाश्रय इत्युक्ते संयोगविभागाजनकौ यौ घटादिनिष्ठौ संयोगविभागौ तदाश्रयत्वेन सिद्धसाधनता अत उक्तमद्विष्ठेति । द्विष्ठगुणानसमवायिकारणानित्यगुणव्यतिरिक्ताद्विष्ठगुणाश्रय इत्युक्ते कार्यद्रव्येषु व्यभिचारस्तेषामनित्यगुणमात्राश्रयत्वेनानित्यव्यतिरिक्तगुणाश्रयत्वाभावादत उक्तं विशेषगुणेति । ईश्वरे व्यभिचारवारणायानित्यग्रहणम् । अत्र च विवादाध्यासितपदेन विवक्षितं दर्शयति—**अत्रचेति** । तथाचानित्यविशेषगुणानामेव तथाभूतानां सत्त्वेनोभयेषामपि पक्षत्वाद्दिक्कालयोर्विशेषगुणशून्यतया नित्यविशेषगुणपदस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गेन पक्षत्वासंभवात् जीवाकाशयोरेव पक्षत्वं दिक्कालयोस्तु पक्षतुल्यतयावस्थानमिति भावः । अनुमानान्तरमपि तदीयमाह—**तथेति** । अत्राप्यद्विष्ठगुणाश्रय इत्युक्ते एकत्वादिनार्थान्तरता तदर्थमनसमवायिकारणेत्युक्तम् । तथापि ज्ञानादिनार्थान्तरता तदर्थं नित्यविशेषगुणव्यतिरिक्तेत्युक्तम् । द्वित्वादिभिरर्थान्तरतापरिहारायाद्विष्ठग्रहणम् । सामान्यादिभिरर्थान्तरतापरिहाराय गुणग्रहणम् । अनयोर्दूषणं संगृह्णाति—**आद्यस्येति** । द्वितीयस्य निदर्शने साध्याभावादित्यन्वयः । श्लोकं विवृणोति—**प्रथमेति** । यदत्र तेनैवोक्तं 'नच स्पर्शवत्त्वमूर्तत्वे उपाधी, पवनपार्थिवपरमाणुव्यभिचारादिति, तद्दूषयति—**नचेति** । साध्याव्याप्तिः साध्येनोपाधेर्व्याप्त्यभावः, साध्याधिकवृत्तितेति यावत् । साध्याव्याप्तिरिति साध्यसमव्याप्त्यभावो विवक्षितः । ननु विश्वेश्वरे नित्यज्ञानादेरुक्तरूपत्वेन साध्यवत्त्वमस्ति नचास्ति मूर्तत्वमुपाधिरतः साध्याव्यापक इति, तत्राह—**नचेश्वरे इति** । तत्र साध्यमपि नास्तीत्यर्थः । किंचात्र द्विष्ठविशेषगुणपदयोरपार्थकता, अनसमवायिकारणपदेनानित्यव्यतिरिक्तपदेन वाऽनभीष्टव्यावृत्तिसिद्धेः । अर्थान्तरता च, शब्दज्ञाननित्यतामादायापि विश्रामात् । ईश्वरान्यामूर्तान्यत्वस्य समव्यापकस्योपाधित्वाच्च । **साध्यवैकल्यादिति** । निर्गुणात्मवादित्वाद्वेदान्तिन इत्यर्थः । नित्यविशेषगुणेत्ययमप्यंशो मां प्रत्यसिद्ध इत्याह—**गुणानामिति** । उभयत्रापीत्यादिकं विवृणोति—**सप्रतिसाधनमिति** । जीवाकाशौ द्विष्ठगुणानसमवायिकारणानित्यविशेषगुणव्यतिरिक्ताद्विष्ठसाधारणगुणाश्रयत्वानधिकरणं, तथेश्वरोऽप्युक्तविशेषणविशिष्टसाधारणगुणाश्रयत्वानधिकरणम् । उभयत्रामूर्तत्वादिति हेतुरवगन्तव्यः । **तद्व्यतिरेक इति** । एवं ह्युपाधेर्व्यतिरेको वक्तव्यः, विप्रतिपन्नमेवंविधगुणाश्रयः द्रव्यत्वात् पृथिवीवदिति । तत्र मूर्तत्वमुपाधिरतः साध्यव्याप्तिर्नास्तीत्यर्थः । किंच श्रोत्रमात्रग्राह्यधर्मवत्त्वेन शक्यमाकाशे प्रकरणसमत्वं संपादयितुमात्मनि च मनोमात्रग्राह्यधर्मवत्त्वेन, शब्दो वा ज्ञानादिकं वा दृष्टान्तः । परिमाणखण्डनस्य परिमाणकारणत्वनिराकरणोपयोगमाह—**तदेवमिति** ।

---

१ इदं चिन्त्यम् । सामान्यस्य द्विष्ठत्वात् ।

नच कारणगुणपूर्वकतानियमः रूपादीनां । परिपक्के लौहित्यस्याकारणगुणपूर्वस्यापि दर्शनात् । ननु निवृत्तः श्यामो घटोऽन्य एव च लोहितस्तत्रोत्पन्नः, तथाहि श्यामत्वमाश्रयविनाशादेव नश्यति कार्यगतरूपत्वात् नष्टपटरूपवत् । तथा लौहित्यमाश्रयोत्पत्त्यनन्तरमेवोत्पद्यते कार्यगतरूपत्वात्कार्यलोहितपटरूपवदित्यनुमानतस्तद्भेदसिद्धेः । नच विनाशे हेतोरभावः । स्पर्शवद्वेगवदनिलसंचलनबलेन प्रज्वलज्ज्वलनस्य ज्वालाकलापस्यैव घटावयवसङ्घातविघटनहेतुत्वात् । अन्यथानलावयवानामन्तरनुप्रवेशासंभवेन पिठरजठरसंचारिसलिलोल्ललनतण्डुलविक्लेदनयोरसंभवप्रसङ्गात् । मृदुकठिनतालक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गोपलब्धेश्च तद्भेदावगतौ कथं न कारणगुणपूर्वकता रूपादीनामिति चेत् । मैवम् । 'तत्त्वेन प्रत्यभिज्ञानात्तदाधेयानिपाततः । संख्याप्रमाणयोरैक्यादन्यथापाकसंभवात्' ॥ ५२ ॥

यच्च 'कारणगुणप्रक्रमेण कार्ये गुणारम्भ' इति वैशेषिकैः परिभाष्यते, तदप्ययुक्तम्, पाकजप्रक्रियायामेव नियमस्याशक्यसमर्थत्वादित्याह—**नच कारणेति** । योहि परिपक्को घटस्तस्य पाकसमये रूपान्तरं तावदुत्पद्यते, नच तस्य कारणगुणपूर्वकत्वं, पूर्वघटस्यानष्टत्वात् । स्थित एव तस्मिन्नूपान्तरस्याग्निसंयोगात्परमुत्पत्तेरित्यर्थः । ननु स्थित एव घट इत्यसिद्धं नष्टत्वादामघटस्येति शङ्कते—**नन्विति** । ननु स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञानात् घटैक्यावगमे कथं तस्य निवृत्तिरित्यत आह—**तथाहीत्यादिना** । नष्टघटरूपेणार्थान्तरतापरिहारायैवग्रहणम् । परमाणुगतरूपेऽनैकान्तिकतापरिहाराय कार्यग्रहणम् । कार्यगतसत्तादिव्यावृत्त्यै रूपग्रहणम् । एवमामघटध्वंसं प्रसाध्य कार्यगुणानां कारणगुणपूर्वकत्वनियमार्थं लोहितघटस्योत्पत्तावप्यनुमानमाह—**तथा लौहित्यमिति** । लोहिततन्त्वारब्धः पटो लोहितपटः । पटग्रहणं चोपलक्षणार्थम् । एवं किरणावलीकारोदीरितानुमानविरोधाद्द्रव्यभेदाधिगतौ प्रत्यभिज्ञा ज्वालाप्रत्यभिज्ञावद्भ्रान्तेत्यर्थः । नन्वत्र मुशलप्रहारादिरसमवायिकारणसंयोगनाशहेतुः पाकावस्थायां नास्ति तत्कथं विनाशः, अनुमानद्वयं तु शङ्कितोपाधिव्याधिव्याहतं भविष्यतीति, तत्राह—**नच विनाश इति** । स्पर्शवान्वेगवांश्च योऽनिलस्तस्य संचलनेन यो प्रज्वलज्ज्वलनस्तस्य यो ज्वालाकलापस्तस्येति विग्रहः । अयमभिसंधिः । घटादिपार्थिवावयविनां तेजःसंयोगे सत्यग्न्याद्याघातान्नोदनात् वा परंपरया तदारम्भकेषु परमाणुषु कर्माण्युत्पद्यन्ते तेभ्यो विभागः विभागेभ्यो द्रव्यारम्भकसंयोगनाशस्ततश्च द्व्यणुकमारभ्यान्त्यावयविपर्यन्तं द्रव्याणां विनाशः, तस्मिन् विनष्टे परमाणुष्वग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षाद्रूपरसगन्धस्पर्शानां विनाशः, पुनरन्यस्मादग्निसंयोगादौष्ण्यापेक्षात्पाकजरूपादयो जायन्ते, तदनन्तरं च भोगिनामदृष्टापेक्षादात्माणुसंयोगादणुषु कर्मोत्पत्तौ तेषां परस्परसंयोगाद्व्यणुकादिप्रक्रमेण कार्यद्रव्यमुत्पद्यते, तत्र च कारणगुणप्रक्रमेण रूपाद्युत्पत्तिरिति पीलुपाकवादिप्रक्रिया । तथाच स्पर्शवद्वेगवदग्निसंयोगो द्रव्यासमवायिकारणसंयोगनाशहेतुरिति । नन्वविनष्ट एव कार्यद्रव्ये रूपादिमात्रस्यैव निवृत्तिरपरस्य चोत्पत्तिः किं न स्यादिति, तत्राह—**अन्यथेति** । अथवा तादृशज्वालासंपर्को बहिष्ठावयवानां, न पुनर्घटान्तरावयवानां, तत्कथमान्तरावयवसंयोगनाश इति, तत्राह—**अन्यथेति** । उल्ललनं ऊर्ध्वचलनम् । विरुद्धधर्मसंसर्गादपि द्रव्यान्तरमेवावसीयत इत्यभिप्रेत्याह—**मृद्विति** । तदेतद्दूषयति—**मैवमिति** । स एवायमिति प्रत्यभिज्ञानात्तावदामपक्कावस्थयोरैक्यमवगम्यते ततस्तद्विरुद्धतया कालात्ययापदिष्टमनुमानजातमित्यैक्यमेव युक्तम् । **तदाधेयानिपाततः** । यदि हि पाकसमये चुल्ल्यादीनां विनाशोत्पादौ स्यातां तदा तदन्तराकाले तदुपरिस्थितस्थाल्यादीनां निपातः स्यान्मुद्गरादिप्रहारे तथादर्शनात् । इतश्चैक्यमेव युक्तं, संख्याप्रमाणयोरैक्यात्, यावन्तो यत्परिमाणाश्च घटा आमपाके निक्षिप्तास्तावन्तस्तत्परिमाणा एव च घटाः पक्का अपि दृश्यन्ते । अपूर्वोत्पत्तौ हि कतिभिश्चित्परमाणुभिरधिका वा अधिकपरिमाणा वा किमिति नारभ्यन्ते । यत्तु पाकानुपपत्तिर्बाधिकोक्ता, तत्राह—**अन्यथेति** । द्रव्यविनाशव्यतिरेकेणापि सच्छिद्रत्वादवयविद्रव्याणां ज्वलनावयवानामान्तरेप्यनुप्रवेशसंभवेन पाकोपपत्तेरिति संग्रहश्लोकार्थः । तमिमं विवृणोति—

स एवायं घट इति प्रत्यभिज्ञाप्रत्यक्षविरोधात्, उपरिस्थितशरावादीनामपातात्, तद्देशत्वतत्संख्यतातत्परिमाणतोपलब्धेश्च । अन्तःपाकस्यापि सच्छिद्रत्वादवयविनां स्फटिकान्तरिन्द्रियरश्मिप्रवेशवदुपपत्तेः । अन्यथा सलिलस्यन्दनबहिःशैत्योपलम्भयोरभावप्रसङ्गात् । मृदुकठिनतालक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गस्याप्यन्तरेणावयविनाशं छायातपविनिहितपटवदुपपत्तेः । नच वेगवद्द्रव्याभिघातमात्रादवयविनाशः । प्रबलपवनाभिमुखनिहितघटादेरपि विनाशापत्तेः ।

नियतहेतुभावकुलालादिव्यतिरेकेण घटजन्मासिद्धेश्च । अन्यथा शब्दसुखादयोऽप्याश्रयविनाशविनाश्याः, कार्यत्वे सति विशेषगुणत्वात् घटरूपादिवदित्यपि स्यात्, प्रत्यभिज्ञाविरोधस्तु प्रकृतेपि समानः । नचैवं पिठरकुहरसंचारितण्डुलानामनलसंपर्केऽप्यनाशप्रसङ्गः । परिमाणभेदस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वाद्विरोधिप्रत्यभिज्ञाभावाच्च । नच स एवायमिति प्रत्यभिज्ञाविरोधः प्रदीपेपि तुल्यः । न्यूनाधिकपरिमाणभेदस्य तत्र प्रत्यक्षेणोपलम्भात् तैलवर्त्यग्निसंयोगानां च प्रतिक्षणं भेदेन सामग्रीभेदाच्च कार्यभेदोपपत्तेः, तत्र प्रत्यभिज्ञायाः सादृश्यविषयतयान्यथासिद्धेः । नचैकत्र प्रत्यभिज्ञाया अन्यथासिद्धौ सर्वत्र तथाभावः । बाधाबाधाभ्यां तद्व्यवस्थोपपत्तेः, अन्यथातिप्रसङ्गात् ।

स एवेत्यादिना । यथाहि सलिले विनष्टेषु बुद्बुदेषु बुद्बुदान्तराणां चोत्पत्तौ न तद्देशत्वादिनियमस्तथेहापि स्यात्, पूर्वस्य विनाशात्, न त्वेवमस्तीत्याह—**तद्देशत्वेति** । अथ किमिति सच्छिद्रतावयविनामिति, तत्राह-**अन्यथेति** । यथाहि सलिलस्यन्दनादिमात्रान्न तद्घटनाशस्त्वयाङ्गीक्रियते, तथा दहनानुप्रवेशेपि सच्छिद्रेषु पाकोपपत्तेर्न द्रव्यनाश इति भावः । विरुद्धधर्मसंसर्गं परिहरति—**मृदुकठिनेति** । यद्यपि च्छायातपविनिहितपटस्यापि पाको वैशेषिकैरङ्गीक्रियते, तथापि न विरुद्धसंस्पर्शवत्त्वेनावयविनो भेदोभिमतः, अवयविन एकत्वेन प्रत्यभिज्ञानादिति भावः । यस्तु द्रव्यविनाशहेतुरुक्तः, सोप्यन्यथासिद्धत्वादसिद्ध इत्याह—**नचेति** ।

अथ तेजस एवायं स्वभावः यत्पूर्वव्यूहविनाशेन व्यूहान्तरोत्पादनं, तथाहोदयनः—'ईदृशो हि तेजसो वेगातिशयः स्पर्शातिशयो वे'त्यादि । तदसत् । मुशलाभिघातेन तदभावप्रसङ्गात् । तेजस इत्येतदपि चानैकान्तम् । नहि चाक्षुषं चान्द्रं वा तेजो घटादि पाचयतीत्यनुमन्यन्ते । तस्माद्यत्र प्रबलं विनाशप्रत्यायकमस्ति तत्र विनाशो नान्यत्रेत्ययमेव पन्थाः, नतु तेजस्त्वमिति युक्तमुत्पश्यामः । किंच घटाद्युत्पत्तौ कुलालादयश्चेतनविशेषाश्चक्रचीवरादयश्च हेतवो लोकप्रसिद्धास्तदभावे कथमामपाके कलशाद्युत्पत्तिः, नियतहेतुव्यतिरेकेण च तदुत्पत्तावाकस्मिकतापातादित्याह—**नियतेति** । यदि चैवमबाधितप्रत्यभिज्ञापरिप्रापितेपि वस्तुतत्त्वेऽनुमानाभासदुर्मदेन कश्चिदनाश्वासी स्यात्तमतिप्रसङ्गाङ्कुशेन वशयति—**अन्यथेति** । आश्रयविनाश आश्रयोत्पत्तेरप्युपलक्षणार्थः, तथाचाभाससमानयोगक्षेमं प्रथमानुमानमिति भावः । अथ तत्र प्रत्यभिज्ञाविरोधमेव पुरो निदध्यात्तत्राह—**प्रत्यभिज्ञेति** । स्वमते त्वतिप्रसक्तिं परिहरति—**नचैवमिति** । प्रत्यभिज्ञाप्रामाण्येप्यतिप्रसक्तिं वारयति—**नचेति** । तत्र संप्रतिपन्नं द्रव्यान्यत्वं, सामग्रीभेदश्च, अतस्तत्र युक्ता सादृश्यविषयतयान्यथासिद्धिः, इह तु न तथा बाधकमस्ति, प्रत्यभिज्ञात्वेन च बाधकानुमानमतिप्रसङ्गापराद्धान्ताभ्यां ध्वस्तमित्यर्थः । एवमपि न्यायपदवीपरिप्रापितमश्रद्दधानः किरणावलीकारोनुमिमे, घटादिद्रव्ये-ष्वग्निसंयोगाः नियमेन द्रव्यारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकक्रियाहेतवः अग्निसंयोगत्वान्मूषाग्निसंयोगवदि'ति । तदसत् । उदकाकाशाद्यग्निसंयोगेऽनैकान्त्यात्, पार्थिवाग्निसंयोगत्वादिति विशेषणेपि विपक्षे बाधकाभावात् शङ्कितप्रयोजकता, प्रत्यभिज्ञाविरोधश्च निर्वहते । अन्यदपि तदीयमनुमानद्वयमाचार्येण प्रत्यभिज्ञाविरोधातिप्रसङ्गाभ्यां निरस्तमेवेत्यलम् ।

तस्मात्कारणगुणप्रक्रमो न विदुषां परितोषायेति सिद्धम् । कारणत्वानिरुक्तेश्च । तथाहि किमिदं कारणत्वं, किं पूर्वकालभावित्वं १ किं वा नियतप्राक्कालसत्त्वं २ सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं वा ३ अन्वयव्यतिरेकवज्जातीयत्वं वा ४ सामग्र्येकदेशत्वं वा ५ व्यापारवत्त्वं वा ६ यदनभ्युपगमे नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसक्तिस्तद्वा ७ । नाद्यः । रासभस्यापि धूमादिकारणत्वप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । 'कालस्याहेतुतापत्तेर्नाधितोऽन्योन्यसंश्रयात् । स्वात्मवृत्तेरयुक्तत्वान्नियतत्वानिरुक्तितः' ॥ ५३ ॥ कालाव्याप्तेः, कालस्य कालान्तराभावात् । नचौपाधिकं कालस्य पौर्वापर्यम् । इतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् । कालपौर्वापर्यं उपाधिपौर्वापर्यं तत्पौर्वापर्ये कालस्य तथात्वमिति । उपाध्यन्तराधीनमुपाधेः पौर्वापर्यं नतु कालाधीनमिति चेत् । न। युगपदनन्तोपाध्यवस्थानप्रसङ्गात् । नचैवमस्त्विति वाच्यम् । प्रमाणाभावात्, व्यवहारस्य मायामयत्वेनोपपत्तेः, कल्पकाभावाच्च । अन्यथा तदुपाधेरेवातीतादिव्यवहारोपपत्तौ कालापलापप्रसङ्गात् । उपाधिभेदेपि किंचिदुपाधिविशिष्टस्य कालस्यान्योपाधिविशिष्टे काले न वृत्तिर्येन कालस्य पूर्वकाले भावित्वं, स्वात्मनि वृत्तिविरोधात् । नहि कुण्डलिनि देवदत्ते स एव दण्डविशिष्टो वर्तते । काचेयं

उपसंहरति—**तस्मादिति**। किंच कारणत्वमेव यदा दुर्निरूपणं, तदा कारणविशेषतया परमाण्वाद्यनुमानमसंभवि, नच जात्युत्तरता, ब्रह्मणः कारणत्वानङ्गीकारात्, वियदादिविवर्ताधिष्ठानमात्रत्वात्, नहि शुक्त्यादि रजतं प्रति कारणमिति प्रसिद्धिरस्ति, अधिष्ठानत्वमप्यनिर्वाच्यप्रतियोगिकत्वादनिर्वाच्यमेव, मृदादावपि निरूप्यमाणं कारणत्वमेवंविधाधिष्ठानत्वमेव । एतादृशाधिष्ठानत्वविवक्षया च 'स कारणं करणाधिपाधिपः, कारणत्वेन चाकाशादिषु'त्यादिश्रुतिसूत्रभाष्यादौ ब्रह्मणि कारणशब्दप्रयोग इति हृदि निधाय कारणत्वं खण्डयति—**कारणत्वेति**। कारणत्वानिरुक्तेश्च न कारणगुणप्रक्रमो विदुषां परितोषायेत्यन्वयः । अङ्कुराजननलक्षणकार्याभाववत्त्वमतत्कारणस्याप्यस्तीत्युक्तम्—**सहकारीति** । जातीयपदं व्यक्तिसंग्रहार्थम् । **यदनभ्युपगम इति**। नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसक्तिनिवारकं चेत्यर्थः । यस्य मृदादेः कारणत्वेनाभिमतस्यानभ्युपगमे निर्हेतुकतया भावत्वे सति खादिवत् घटादेः सत्त्वम्, अभावत्वे सति शशविषाणादिवदसत्त्वं च प्रपद्यते तन्मृदादिकारणमिति भावः। **रासभस्यापीति** । अकारणस्यापि गर्दभादेर्धूमादिपूर्वभावित्वमस्तीति तस्यापि धूमादिकारणत्वप्रसङ्गादतिव्याप्तिरित्यर्थः । नियतप्राक्कालसत्त्वमिति द्वितीयपक्षेपि दूषणानि श्लोकेन संगृह्णाति—**कालस्येति**। नहि कालस्य कालभावित्वमस्ति, कालस्यैकत्वेन कालान्तराभावात् । अथौपाधिकः कालभेदोस्ति, तथाचोपाधिपौर्वापर्याभ्यामुपहितकालपौर्वापर्यमिति, तत्राह—**नाधित इति** । नाप्युपाधितः पौर्वापर्यं, कुतः, अन्योन्यसंश्रयात् । उपाध्यन्तरेपि पौर्वापर्यं किमुपाध्यन्तरात् किंवा पूर्वापरकालसंबन्धात् । नाद्यः । अनवस्थानात्, तैरेव चार्थेषु पूर्वापरादिव्यवहारसिद्धेः कालवैयर्थ्याच्च । द्वितीयेऽन्योन्याश्रयः। कालपौर्वापर्यादुपाधिपौर्वापर्यम् उपाधिपौर्वापर्याच्च कालपौर्वापर्यमित्यर्थः । यदिच किंचिदुपाधिविशिष्टकालेनोपाध्यन्तरविशिष्टकालसंबन्धादस्ति कालपौर्वापर्यमिति मतिः, तदा विशेष्यांश आत्माश्रयत्वं स्यात्,तच्चायुक्तं, लोके तथाऽदर्शनादित्याह—**स्वात्मेति**। तव नियतत्वानिरूपणाच्च न तद्विशिष्टलक्षणमित्याह—**नियतत्वेति** । श्लोकं विवृणोति—**कालाव्याप्तेरित्यादिना** । स्वात्मवृत्तेरित्येतद्विवृणोति—**उपाधिभेदेपीति** । स्वात्मवृत्तिविरोधमेवोपपादयति—**नहि कुण्डलिनीति** । अन्त्यदूषणं विवृणोति—**काचेति** ।प्राक्कालसत्त्वमाकाशादेरप्यस्तीति कार्यानुगुणतयेत्युक्तम् । नच प्रथमचतुर्थयोः पौनरुक्त्यम् ।

---

१ आधिरुपाधिः ।

नियतिः, किं तस्मिन्सत्येव भावः १ अनन्यथासिद्धत्वं वा २ तत्तत्कार्यानुगुणतया प्राक्कालसत्त्वं वा ३ तस्मिन्सति भाव एव वा ४। नाद्यः । रासभस्यापि धूमविशेषं प्रति नियतत्वापत्तेः, स्वसत्तायां सत्यामेव जायमानधूमविशेषं प्रति तस्यापि नियतत्वात्। न द्वितीयः । रासभाकाशादेरपि तथात्वापत्तेः । स्वकारणसत्त्वेन नित्यविभुतया च तेषां सन्निधिर्न त्वनन्यथासिद्ध इति चेत्, तत्किं स्वकारणसन्निधिप्रयुक्तसन्निधीनि बीजधरणीधामसलिलानीत्यकारणान्येवाङ्कुरोत्पत्तौ किं वा शब्दसुखाद्युत्पत्तौ नित्यविभुस्वभावा वियदात्मादयः । नापि तृतीयः । प्राक्कालसत्त्वातिरिक्तानुगुणत्वस्याप्यनिरूपणात्। न चतुर्थः। बीजादेरकारणत्वप्रसङ्गात्। नहि तस्मिन्सति भाव एवाङ्कुरादेः।

सहकारिमध्यमध्यासीने तस्मिन्सति भवत्येवेति चेत्। मैवम् । रासभस्यापि कदाचित्सहकारिमध्यमध्यासीनतासंभवात् । सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं कारणत्वमिति तृतीयोपि न। 'हेतुसाकल्यरूपायां सामग्र्यां तदसंभवात् । कारणत्वानिरुक्तौ च सहकार्यनिरूपणात्' ॥ ५४ ॥ सामग्र्या अकारणत्वप्रसङ्गात्, तस्याः सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वाभावात्, सहकारिसकलताया एव सामग्रीत्वात्। किंच सह करोतीति सहकारि कारणान्तरं, तथा च कारणत्वस्यैवाद्याप्यनिरुक्तेरात्माश्रयः । नापि चतुर्थः । 'जातेरहेतुतापत्ते रासभेऽतिप्रसक्तितः । गगनादिषु चाव्याप्तेरन्वयादेरयोगतः' ॥ ५५ ॥

धूमाग्न्योरन्ययोगव्यवच्छेदेप्ययोगव्यवच्छेदाभावात्। **रासभस्येति** । यद्यपि धूमजातीयस्य रासभे सत्येव भाव इति नास्ति, तथापि तदानीमुत्पन्नधूमविशेषस्यैवंभावोस्तीत्यतिव्याप्तिरित्यर्थः । एतदेव विशदयति—**स्वसत्तायामिति**। अनन्यथासिद्धत्वमिति पक्षेपीदमेव दूषणमाह—**न द्वितीय इति** । नन्वनन्यथासिद्ध इति कोर्थः अन्यथासिद्धो न भवतीति, तथाच कारणत्वं नियतत्वं वा विना सिद्धो निष्पन्नो ज्ञातो वा न भवतीत्युक्तं भवति, नचैवं रासभ आकाशो वा, एकस्य स्वकारणप्रयुक्तसन्निधित्वादपरस्य च विभुतयाऽवर्जनीयसन्निधित्वं, ततो नातिव्याप्तिरिति शङ्कते—**स्वकारणसत्त्वेनेति**। तत्किं स्वकारणप्रयुक्तसन्निधिविभुत्वे एव वान्यथासिद्धिः किं वाभ्यामनुमीयमाना काचित्। नोभयथापि, बीजादीनामङ्कुराद्युत्पत्तावाकाशादीनां च शब्दाद्युत्पत्तावुक्तरूपलाभेवपि अनन्यथासिद्धत्वादिति दूषयति—**तत्किमित्यादिना** । धाम तेजः। तत्तत्कार्येत्यादि तृतीयपक्षं दूषयति—**नापीति**। **अनिरूपणादिति** । यथा काललक्षणंकारणेपि संभवति तथा निरुक्तेरशक्तेस्तन्निरूप्यमानुगुण्यमपि दुर्निरूपणमतोऽसिद्धिरित्यर्थः। प्राक्कालसत्त्वमात्रस्य रासभाकाशादावप्यविशिष्टत्वादित्यपि द्रष्टव्यम्। सति तस्मिन्भवत्येवेति चतुर्थपक्षेऽव्याप्तिमाह—**बीजादेरिति**।

ननु यद्यपि बीजमात्रस्यैवंविधनियमो नास्ति, तथापि सहकारिसमेतस्यास्ति कदाचित्, अपि च तदन्वयो यत्र तत्र प्रतिनियतमुच्यते इति शङ्कते—**सहकारीति**। तत्र किं सहकारिमध्यनिवेश एवैवंविधनियमोऽतिरिक्तो वा। नान्त्यः, अनिरुक्तेः । आद्येऽतिव्याप्तेः । गर्दभादेरपि क्षित्यादिसहकारिमध्यनिवेश एवैवंविधनियममात्रेणाङ्कुरं प्रतिनियतत्वापातादिति दूषयति—**मैवमिति** । एवं नियतत्वखण्डनेन द्वितीयं कारणलक्षणं दूषयित्वा तृतीयं दूषयति—**सहकारीति** । तत्रापि दूषणानि संगृह्णाति—**हेत्विति**। कारणपौष्कल्यरूपा या सामग्री सापि तावद्बीजादिवत्कारणमेव। अथच तत्र लक्षणं न संभवति, तस्यां सत्यां सहकारिवैकल्यस्यैवासंभवात्। किंच सहकरोतीति सहकारी कारणविशेषः तथा केनेत्यपेक्षायां च कारणेनेति वचनीयं तथाचात्माश्रयत्वमित्यर्थः। विवृणोति—**सामग्र्या इति**। अन्वयव्यतिरेकवज्जातीयत्वमिति चतुर्थे पक्षे दूषणानि संगृह्णाति—**जातेरित्यादिना**। नहि जातेर्जातिरस्ति येन तज्जातीयतया कारणता तस्याः

---

१ कालरूपकारणं साधारण–मानुगुण्यं निर्वक्तुमशक्यमित्यर्थः।

जातेरकारणत्वप्रसङ्गात्, जातेर्जातिमत्त्वाभावात्, द्रव्यत्वादिना रासभादेरप्यन्वयव्यतिरेकवद्वह्न्यादिजातीयत्वेन धूमादिकारणत्वप्रसङ्गात् । द्रव्यत्वावान्तरजातीयत्वं विवक्षितमितिचेन्न । कालाकाशदिशामकारणत्वप्रसङ्गात् । तेषां द्रव्यत्वावान्तरजातिविधुरत्वात् । कौ चेमावन्वयव्यतिरेकौ, किं कालत उत देशत उतोभाभ्याम् । आद्ये काले तदभावादव्याप्तिः । द्वितीये तु देशे तदभावः । न तृतीयोपि । उभयोरप्युभयाभावात् ।

सति भावोऽसत्यभाव एव ताविति चेन्न । तदभावेपि तृणारणिमणीनां दहनहेतुत्वाङ्गीकारात् । तेषामेकैकाभावेपि दहनदर्शनात् । तत्रापि तज्जन्यदहनानामवान्तरजातिभेदान्न व्यभिचार इति चेन्न । जातिभेदे प्रमाणाभावात् । न तावत्प्रत्यक्षप्रमाणम्, इन्द्रियसन्निकर्षमात्रेण सुनिपुणैरप्यनुपलभ्यमानत्वात् । ननु तृणारणिमणिप्रभवत्वज्ञानसंस्कृतेन्द्रियसंनिकर्षाधिगम्योयं जातिभेदः, विशिष्टमातृपितृप्रभवत्वज्ञानसंस्कारसचिवलोचनगोचर इव ब्राह्मणत्वमिति चेत् । न । तेषां व्यभिचारादेव जनकत्वासिद्धेः । जातिभेदालिङ्गितव्यक्तिविशेषं प्रति न तस्य व्यभिचार इति चेन्न । सिद्धे जातिभेदे जनकत्वसिद्धिस्तत्सिद्धौ च जातिभेदसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वप्रसङ्गात् ।

ननु कार्यविशेषेण तृणादिकारणविशेषप्रभवाणां बहूनां वैजात्यानुमानमस्तु । तथाहि प्रदीप एव प्रासादोदरव्यापकं प्रभामण्डलमारभते, न तथा ज्वालाजटिलोपि वह्निर्नेतरां च कारीष इति कुसुमाञ्जलिकार इति चेन्न । एकजातीयत्वग्राहिप्रत्यक्षप्रतिहतस्यानुमानस्यानुत्थानात् । नच प्रत्यक्षायोग्यं वैजात्यम् । प्रत्यक्षव्यक्तिवृत्तिसामान्यस्याप्रत्यक्ष-

---

स्यादित्यव्याप्तिः । किंच सत्त्वादिकमादाय गर्दभादेरपि बीजादिजातीयतयाङ्कुरादिकारणतापातादतिव्याप्तिः । अथ द्रव्यत्वावान्तरजात्या·साजात्यं विवक्ष्येत, तदाकाशादावभावादव्याप्तिः, व्यतिरेकाभावाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तथान्वयव्यतिरेकयोरपि कालतो देशतो वा दुर्निरूपणादयुक्तमिदं लक्षणमित्यर्थः । संग्रहं विवृणोति विशदग्रन्थेन—**जातेरिति** ।

ननु न देशतः कालतो वान्वयव्यतिरेकावभिमतौ, किं तर्हि तस्मिन्सति भावोऽसत्यभाव एवेति यौ नियमौ ताविति शङ्कते—**सतीति** । तृणादिषु नियमाभावं विवृणोति—**तेषामिति** । नहि दहनस्तृणाभावे न जायते, मणेरपि जायमानत्वात् । नापि मणेरभावेऽभावः, अरणेरपि जायमानत्वात् । अथ च तेषामन्वयव्यतिरेकौ स्तः, कारणत्वप्रसिद्धेरतोऽव्याप्तिरित्यर्थः । अत्र कुसुमाञ्जलिकारेण तृणादिप्रभवाग्निष्वप्यवान्तरवैजात्यमभ्युपगम्य कारणवैचित्र्ये कार्यवैचित्र्यं समर्थितं, तथाच तत्तद्विशेषं प्रति तृणादीनामुक्तनियमोस्तीति शङ्कते—**तत्रापीति** । प्रत्यक्षतो वैजात्यमनुपलब्धिपराहतमित्याह——**सुनिपुणैरिति** । ननु यद्यपीन्द्रियसन्निकर्षमात्रान्न ज्ञायते तथाप्यग्निव्यञ्जकान्तरसचिवप्रत्यक्षेण शक्यं ज्ञातुमिति दृष्टान्तदर्शनपूर्वकं शङ्कते—**नन्विति** । तत्र वक्तव्यं किं तृणादिप्रभवत्वमग्निमात्रदर्शनादवगम्यते किं वा जातिभेदाऽऽलिङ्गिताग्निदर्शनात् । आद्येऽसिद्धिः । अग्निमात्रं प्रति तेषां परस्परव्यभिचारादित्याह—**न तेषामिति** । द्वितीयं शङ्कते —**जातिभेदेति** । तर्ह्यन्योन्याश्रयः, प्रथमतोऽग्निषु जातिभेदे ज्ञाते तद्दर्शनात्तृणादिप्रभवत्वज्ञानं तज्ज्ञानाच्च जातिभेदज्ञानमिति परिहरति—**न सिद्ध इति** ।

ननु न प्रत्यक्षेण जातिभेदाधिगतिः किंतु लिङ्गेनेति शङ्कते—**नन्विति** । कार्यविशेषमेव समर्थयते—**तथाहीति** । कारीषो गोमयेन्धनोद्भवः । प्रदीपप्रभामण्डलं कारीषादिकारणाद्विभिन्नजातीयकारणजन्यं तद्विभिन्नजातीयकार्यत्वाद्घटवदित्यनुमानाज्जातिभेदसिद्धिरित्यर्थः । नन्वतीन्द्रियजातिभेद एवानुमीयते तेन

त्वायोगात्, प्रासादोदरव्यापिप्रभामण्डलादिकार्यभेदस्य तत्तत्सहकारिभेदादन्यथोपपत्तेश्च, एकजातीयेपि मृदादौ तत्तत्सहकारिसाहित्येन तत्तद्विजातीयघटशरावादिकार्योपलब्धेः । एकजातीयादपि घटाद्भिन्नजातीयानां रूपादीनामुत्पत्तेरभ्युपगमाच्च । नापि पञ्चमः । सामग्र्या दुर्निरूपत्वेन तदेकदेशस्यापि दुर्निरूपत्वात् । तथाहि 'अतिव्याप्तेः स्ववृत्तित्वाद्भेदेऽभेदेप्यसंभवात् । कार्यस्य हेतुभिः सिद्धेर्वृथा साकल्यकल्पना' ॥ ५६ ॥

किं वस्तूनां साकल्यं सामग्री किं वा कारणानाम् । नाद्यः । अकारणसाकल्येपि प्रसङ्गात् । द्वितीये कारणत्वस्याद्याप्यनिरुक्तेरात्माश्रयः । कारणसाकल्यं च कारणानां स्वरूपमतिरिक्तं वा । आद्ये व्यस्तेभ्योपि कार्यमुत्पद्येत । द्वितीये नित्यत्वे साकल्यस्य सदा कार्योत्पादः, अनित्यत्वेपि व्यस्तानामेव साकल्यकारणत्वे साकल्यस्यापि सदातनत्वेन कार्यस्यापि सदोत्पादः । समस्तानां हेतुत्वे चात्माश्रयः अनवस्था वा । साकल्यजनकेभ्य एव च प्रधानकार्योत्पत्तेः किमजागलस्तनायमानेन साकल्येन । एतेन कारणानामन्योन्यवैशिष्ट्यं सामग्रीति प्रत्यादिष्टम् । न च कारणसन्निधिः सामग्री । तदनिर्वचनात् । न तावदेककालत्वं सन्निधिः । काले तदभावात् ।

न प्रत्यक्षपराहतिस्तत्राह—**नचेति** । यदि हि प्रत्यक्षाश्रयापि जातिरप्रत्यक्षा, घटत्वादेः प्रत्यक्षत्वे कुत आश्वासः, व्यञ्जकस्य च पूर्वमेवोन्मूलितत्वादिति भावः । विपक्षे बाधकविधुरत्वाच्छङ्कितोपाधिता च, कार्यभेदस्य प्रकारान्तरेणाप्युपपत्तेरित्याह—**प्रासादेति** । न केवलमुपपत्तिः, दृश्यते च तत्र तत्र एकजातीयात्सहकारिभेदयुताद्विलक्षणद्रव्यस्य विलक्षणगुणस्य चोत्पत्तिस्ततश्चानैकान्तिकतेत्याह—**एकजातीयेत्यादिना** । सामग्र्येकदेशत्वमिति पक्षं दूषयति—**नापि पञ्चम इति** । तत्र सामग्रीदूषणानि संगृह्णाति—**अतिव्याप्तेरित्यादिना** । किं वस्तूनां साकल्यं सामग्री किं वा कारणानाम् । आद्ये अङ्कुराद्यजनकानामपि शिलाशकलादीनामपि साकल्यस्याङ्कुरादिसामग्रीत्वप्रसङ्गादतिव्याप्तिः । द्वितीये कारणज्ञानात्सामग्रीज्ञानं सामग्रीज्ञानाच्च कारणज्ञानमित्यन्योन्याश्रयादित्यर्थः । किंच तत्साकल्यं कारणेभ्यो भिन्नमभिन्नं वा । भिन्नत्वे नित्यं चेत्सदा कार्यजन्मप्रसङ्गः । अनित्यत्वेपि व्यस्तेभ्यः समस्तेभ्यो वा तस्य नोत्पत्तिसंभवः । आद्ये कार्यसामस्त्ययोः सदा जन्मप्रसङ्गः । द्वितीये साकल्यात्साकल्योत्पत्तिरित्यात्माश्रयात् । अभिन्नत्वे तु प्रत्येककारणेभ्योपि कार्योत्पत्तिप्रसङ्गात्, तावन्मात्रत्वात्साकल्यस्य, तथाच सदा कार्यजन्मप्रसङ्गः ।

किंचोत्पन्नायाः सामग्र्याः उत्पादकानि यानि कारणानि तैरेव कार्योत्पत्तिसिद्धेः वृथा तेषां साकल्यकल्पनेति श्लोकार्थं विवृणोति—**किं वस्तूनामित्यादिना । व्यस्तानामेवेति** । यदि व्यस्तान्येव कारणानि साकल्यमुत्पादयन्ति तदा बीजादेरनित्यत्वेपीश्वरादेर्नित्यतया सदा साकल्योत्पादात्कार्यस्यापि सदातनता स्यादित्यर्थः । ननु न व्यस्ता अपि तु सर्वे संभूय साकल्यं जनयन्तीति, तर्हि साकल्यात्साकल्यमुत्पद्यते इति वचनीयं, तथाचाभेदे भेदे चात्माश्रयानवस्थे स्यातामित्याह—**समस्तानामिति** । समुदितानामित्यपि द्रष्टव्यम् । उत्तरार्धं व्याचष्टे—**साकल्येति** । सामग्रीलक्षणान्तरेप्युक्तदूषणमतिदिशति—**एतेनेति** । तत्रापि वैशिष्ट्यं भिन्नमभिन्नं वेत्यादिदोषाणां समानत्वादित्यर्थः । ननु कारणानां योयं सन्निधिः सैव सामग्री, नेत्याह—**नचेति । तयोरिति** । यदि हि कारणानां संयोगः सामग्री तदा संयोगस्येतरकारणैः संयोगाभावात्सामग्र्यन्तःपातित्वाभावेनाकारणत्वं स्यादेवं समवायेपीत्यर्थः ।

---

१ आत्माश्रयत्वादित्यर्थः ।

नाप्येकदेशत्वं, देशे तदभावात् । नोभयं, उक्तदोषानुषङ्गात् । नापि संयोगसमवायौ, तयोरेवाकारणत्वप्रसङ्गात् । नाप्येककार्यकारणत्वं सन्निधिः । कार्यकारणभावस्यैवाप्रसिद्धेरात्माश्रयात् । नापि कारणानां चरमो व्यापारः सामग्री, व्यस्तानां समस्तानां वा तज्जनकत्वे पूर्वोक्तदोषानुषङ्गात् । अपिच व्यापारे जनयितव्ये कारकाणि व्यापारवन्ति निर्व्यापाराणि वा । आद्येऽनवस्था । द्वितीये कार्यमेव प्रधानं तथा कुर्वन्तु कृतमन्तरा व्यापारेण । व्यापारस्य च सव्यापारस्य जनकत्वेऽनवस्था, निर्व्यापारत्वे च कारकाणामेव तथात्वमस्तु किं व्यापारेण । यदनन्तरं कार्यं भवत्येव सा सामग्रीति चेत् । न, विभागानन्तरं पूर्वसंयोगनाशस्यावश्योत्पत्तेर्विभागस्यापि तथा सामग्रीत्वप्रसङ्गात्, एवं कर्मणो विभागेऽन्यतन्तुसंयोगस्य च पटे तत्त्वप्रसङ्गाच्च । नापि षष्ठः । 'व्यापाराव्यापनादात्माश्रयत्वादनिरुक्तितः । समवायेऽस्य हेतुत्वे पूर्वदोषानुषङ्गतः' ॥ ५७ ॥ चरमव्यापारस्य व्यापारान्तरविधुरस्याकारणत्वप्रसङ्गात् । तज्जन्यस्तज्जन्यजनको व्यापार इति जनकत्वमन्तर्भाव्य व्यापारनिरुक्तेरात्माश्रयत्वाच्च । व्यापारवत्त्वं च व्यापारसमवायित्वमुत तज्जनकत्वम् । नाद्यः । यागादेः स्वर्गाद्यकरणत्वप्रसङ्गात् । ध्वस्तस्य यागादेरपूर्वादिव्यापारासमवायित्वात् । नेतरः । आत्माश्रयत्वात् । नापि सप्तमः । 'असिद्धेः प्रतिबन्धस्य नृश्टङ्गादावभावतः । सत्त्वे सतीति चायुक्तं दृष्टान्तादेरसिद्धितः' ॥ ५८ ॥

ननु कारणानामस्ति कश्चिच्चरमो व्यापारो यदनन्तरं कार्यमुत्पद्यते सा सामग्रीति, तत्राह—**नापीति**। इमं पक्षं प्रकारान्तरेणापि दूषयति—**अपिचेत्यादिना** । यश्चायं चरमो व्यापारः कारणानां सोपि किं सव्यापारतया जनको निर्व्यापारतया वेति विकल्प्य दूषयति—**व्यापारस्येति** । सामग्र्याः लक्षणान्तरं शङ्कते—**यदनन्तरमिति** । कार्यं कारणे हि सत्येव भवतीति नियमः, नत्वसत्येवेति, ततो नातिव्याप्तिरिति भावः । तदेतदतिव्याप्त्या दूषयति—**न विभागानन्तरमित्यादिना । तत्त्वप्रसङ्गादिति** । सामग्रीत्वप्रसङ्गादित्यर्थः । व्यापारवत्त्वमिति षष्ठे पक्षे दूषणानि संगृह्णाति—**व्यापारेत्यादिना** । व्यापारस्य व्यापारवत्त्वाभावादकारणत्वप्रसङ्गेनाव्याप्तिः । किंच जनकत्वमन्तरेण व्यापारस्य दुर्निरूपत्वादात्माश्रयत्वं स्यात् । किंचास्य व्यापारवत्त्वानिरुक्तितश्चासिद्धिर्लक्षणस्य, तथाहि—व्यापारसमवायित्वं व्यापारजनकत्वं वा व्यापारवत्त्वमिति मतुपोऽर्थः । उभयत्र समवाये हेतुत्वे च पूर्वदोषानुषङ्गतः, अव्याप्तिरात्माश्रयत्वं च पूर्वदोषः । तथाहि यागादेरपूर्वसमवायित्वाभावादव्यापारवत्त्वप्रसङ्गादव्याप्तिः । जनकत्वपक्षे च कारणत्वस्याव्याप्यसिद्धेरात्माश्रय इति श्लोकार्थः । विवृणोति—**चरमेत्यादिना** । अथ किमिति यागादेः स्वर्गाद्यकारणत्वं, तत्राह—**ध्वस्तस्येति** । यदनभ्युपगमे नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसक्तिस्तत्त्वमिति सप्तमे पक्षे दूषणानि संगृह्णाति—**असिद्धेरित्यादिना** । यदि हि हेत्वभावस्य नित्यसत्त्वासत्त्वाभ्यां व्याप्तिरवधार्यते ततस्तद्व्यञ्जकत्वं[1] स्यान्न त्वेतदस्तीत्याह—**असिद्धेः प्रतिबन्धस्येति** । तस्यैवोपपादनं—**नृश्टङ्गादावभावत इति** । आदिशब्देन प्रागभावो गृह्यते । तथाहि निर्हेतुत्वं तु शशविषाणेऽस्त्यथ च नित्यसत्त्वं नास्ति तथा प्रागभावे निर्हेतौ नास्ति नित्यसत्त्वं विनाशित्वादतो नास्ति व्याप्तिरित्यर्थः । ननु सत्त्वे सति निर्हेतुकत्वमाकाशादौ नित्यसत्त्वेन व्याप्तमिति, तत्राह—**सत्त्वे सतीति चायुक्तमिति** । तत्र हेतुर्दृष्टान्ता-

---

१ हेत्वभावस्य नित्यसत्त्वासत्त्वज्ञापकत्वं स्यादित्यर्थः ।

निर्हेतुकस्य नित्यसत्त्वासत्त्वाभ्यां प्रतिबन्धासिद्धौ नित्यसत्त्वासत्त्वयोरन्यतरप्रसङ्गस्य दुर्वचत्वात् । अहेतुकत्वेपि प्रागभावस्य नित्यसत्त्वासत्त्वाभावात्, शशविषाणस्य नित्यसत्त्वाभावाच्च ।

ननु भावत्वे सत्यहेतुकत्वस्य सदातनत्वे व्याप्तिराकाशादौ सिद्धेति चेत्, न । अस्याव्याप्तेः । स्वभाववादिनं प्रत्यसिद्धेः, भूतचतुष्टयतत्त्ववादिना तेनात्माकाशादीनामनभ्युपगमात् । विपर्ययापर्यवसानाच्च प्रसङ्गस्य । नहि यद्भावत्वे सति सदा सत्त्वानधिकरणं तत्सहेतुकमित्युपसंहारस्थलमस्ति, लोकायतिकं बौद्धं प्रति कार्यकारणभावस्यैवाद्याप्यसिद्धेः । ननु विमतं सहेतुकं प्रागभाववत्त्वाद्यन्निर्हेतुकं न तत्प्रागभाववदात्मवदिति वेदान्तिनं प्रति प्रयोग इति चेन्न । हेतुशब्दार्थानिरुक्तौ सहेतुकत्वस्याप्यसिद्धेरप्रसिद्धविशेषणत्वात् । कारणानिरुक्तौ च व्यापारवत्कारणं कारकमिति कारकलक्षणमप्यपास्तम् । तदेवं कारणलक्षणं दुर्भणम् ।

तथा कार्यलक्षणमपि, तत्किं कारणाधीनस्वात्मलाभं १ प्रागभावोपलक्षितसत्तायोगि वा २ प्रागभावप्रतियोगि वा ३ प्रागभाववद्वा ४ प्रागसत्त्वे सत्युत्तरकालसंबन्धि वा ५ । सर्वथा न निरूपणपथमवतरति—'अनिरुक्तेरतिव्याप्तेरव्याप्तेस्तदसंभवात् । अतिप्रसङ्गतोऽव्याप्तेर्मतुबर्थानिरूपणात् ॥' ५९ ॥ न तावदाद्यः । कारणस्यानिरुक्तौ तदधीनस्वात्मलाभस्याप्यनिरुक्तेः । न द्वितीयः । आत्मादीनामपि कार्यत्वप्रसङ्गात् । घटादौ सत्ताया एव प्रागभावेनोपलक्षितत्वात्तस्याश्च तत्र भावात्, स्वप्रागभावोपलक्षितसत्तायो-

---

देरिति । स्वभाववादिनं प्रत्याकाशादेरसिद्धेर्व्याप्त्यसिद्धिरिति भावः । एतमेव श्लोकं व्याचष्टे—**निर्हेतुकस्येत्यादिना** । प्रतिबन्धासिद्धेरेव विवरणम्—**अहेतुकत्वे इत्यादिना** ।

उत्तरार्धस्य शङ्कामाह—**नन्विति** । दृष्टान्तादेरित्यादिशब्दसंगृहीतं दूषणमाह—**विपर्ययेति** । यद्धि निर्हेतुकं तद्धि भावत्वे सति सदासत्त्वाधिकरणं स्यादिति तर्कः । तस्य चैवं विपर्ययः यद्भावत्वे सति सदा सत्त्वानधिकरणं तत्सहेतुकमिति । नचैवं निर्हेतुकवादिनः संप्रतिपन्नस्थलमस्तीत्यर्थः । वेदान्तिनं प्रति व्यतिरेकव्याप्तिं दर्शयन्कारणत्वं समर्थयति—**नन्विति** । ममापि तावन्न तात्त्विकमस्ति हेतुत्वं प्रामाणिकमतस्तद्गर्भसाध्यमप्रसिद्धमित्यर्थः । प्रसङ्गात्कारकलक्षणमपि दूषयति—**कारणानिरुक्ताविति** ।

कार्यकारणात्मको ह्ययं द्वैतवर्गस्तत्र कारणस्य दुर्निरूपत्वान्न तद्वर्गग्राहकप्रमाणैर्विरोधोऽद्वैतश्रुतीनामित्युक्तमिदानीं कार्यवर्गस्य दुर्निरूपतया तद्विषयप्रमाणैर्विरोधो नास्तीति दर्शयितुं कार्यत्वं खण्डयति—**तथा कार्येति** । स्वात्मलाभः सत्तायोगित्वम् अभावप्रतियोगित्वमभाववत्त्वम् उत्तरकालसत्त्वं चेत्येतत्सर्वं नित्यस्याप्यस्तीति तद्व्यवच्छेदार्थं पञ्चस्वपि पक्षेषु प्रथमविशेषणानि । श्लोकेन दूषणानि संगृह्णाति—**अनिरुक्तेरित्यादिना** । प्रथमपक्षे कारणानिरुक्तौ तदधीनात्मलाभत्वमप्यनिरुक्तमित्यसिद्धिः । द्वितीये त्वात्मादेरपि कार्यत्वप्रसङ्गः । घटादिप्रागभावोपलक्षितसत्तायोगित्वादेकत्वात्सत्ताया इत्यतिव्याप्तिः । अथ स्वप्रागभावोपलक्षितसत्तायोगित्वं विवक्षितं, तत्राह—**अव्याप्तेरिति** । स्वशब्दार्थानुगमादव्याप्तिरित्यर्थः । पूर्वोक्तातिव्याप्तितादवस्थ्यं च । तृतीये दोषमाह—**तदसंभवादिति** । तत्रहि प्रागभावप्रतियोगित्वं किं प्रागभावेनैकदेशानवस्थानं किं वैककालानवस्थायित्वम् । आद्येऽसंभवः । प्रागभावकार्ययोरेकस्मिन्कारणे वृत्तेः । द्वि-

---

१ नित्यत्वासिद्धेरित्यर्थः ।

गित्वमिति लक्षणविवक्षायामननुगम एव । सत्ताविरहिणः प्रध्वंसस्याकार्यत्वप्रसङ्गाच्च । न तृतीयः । प्रतियोगिशब्देनैकदेशानवस्थानाभिधाने लक्षणस्यासंभवित्वात्, कार्यतत्प्रागभावयोः कारणे वृत्तेः, एककालानवस्थाने तु कालस्यापि कार्यत्वप्रसङ्गात्, कालस्य कालान्तराभावेन प्रागभावेनैकस्मिन्कालेऽनवस्थानात्, घटादेरपि कार्यस्य यत्किंचित्प्रागभावेन सहावस्थानादसंभवदोषस्तदवस्थः । स्वप्रागभावेन सहानवस्थाने चात्मादेरपि कार्यत्वप्रसङ्गः । तेषां प्रागभावाभावेन तेन सहानवस्थानात् । न चतुर्थः । मतुबर्थस्याधिकरणार्थतायामात्मादेरपि कार्यत्वप्रसङ्गात् । तेषामपि सुखादिकार्यप्रागभावाधिकरणत्वात् । प्रतियोगिपरत्वे पूर्वदोषानुषङ्गात् । न पञ्चमः । उत्तरकालस्याकार्यत्वप्रसङ्गात् । तस्योत्तरकालसंबन्धित्वाभावात् । अथ नोत्तरकालः कार्यं नित्यत्वात्तस्येतिचेत् । न । प्रागभावस्यापि कार्यत्वप्रसङ्गात् । तस्य प्रागसद्रूपत्वात्, किंचिच्चापेक्ष्योत्तरकालसंबन्धित्वाच्च । प्रागसत्त्वशब्देन प्रागभाववत्ता विवक्षितेति चेत् । न । मतुबर्थानिरूपणात्, कालसंबन्धपदस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च । एतेन नियतोत्तरक्षणवर्ति कार्यमित्यपि परास्तम् । कारणानिरुक्तौ तदपेक्षया नियतोत्तरक्षणवर्तित्वस्यानिरूपणात्, कालानिरूपणाच्च न पूर्वोत्तरक्षणभाव कारणकार्यभावः । तथाहि—'प्रत्यक्षागोचरत्वेन परत्वादेरलिङ्गतः । स्वरूपतोऽनिमित्तत्वादुपाधौ निष्फलत्वतः ॥ ६० ॥ दिवाकरपरिस्पन्दपिण्डसङ्गतिसंभवात् । व्यापिनश्चेतनादेव कथं कालः प्रसिद्ध्यति' ॥ ६१ ॥

तीये प्राह—**अतिप्रसङ्गत इति** । अस्ति हि कालस्यापि प्रागभावेनैककालानवस्थानम् । काले वृत्त्यभावादित्यर्थः । तथा प्रागभावेत्यत्र यत्किंचित्प्रागभावः प्रागभावत्वेन विवक्षितः स्वप्रागभावो वा । आद्ये प्राह—**अव्याप्तेरिति** । घटादेरपि यत्किंचित्प्रागभावेन सहावस्थानात्तेष्वव्याप्तिरित्यर्थः । द्वितीये त्वात्मादावतिप्रसङ्गं वक्ष्यति, स्वशब्दार्थाननुगमादव्याप्तिः । चतुर्थे प्राह—**मतुबर्थेति** । किं प्रागभावाधिकरणत्वं प्रागभाववत्त्वं किं वा तत्प्रतियोगित्वम् । आद्ये सुखादिप्रागभावाधिकरणात्मादावतिव्याप्तिः । द्वितीये तु तृतीयपक्षोक्तदोष इति भावः । पञ्चमपक्षेऽव्याप्तिमनुषञ्जयिष्यति विशदग्रन्थेन । संग्रहं विवृणोति—**नतावदित्यादिना** । यत्तद्वक्ष्यतीत्युक्तं तदाह—**स्वप्रागभावेनेति** । यच्चानुषञ्जयिष्यतीत्युक्तं तदाह—**उत्तरकालस्येति** । तस्मिन्नेव पक्षेऽतिप्रसङ्गान्तरमाह—**न प्रागभावस्येति** । **वैयर्थ्येति** । प्रागभाववत्त्वमित्युक्ते क्वातिव्याप्तिर्यौत्तरकालसंबन्धपदेन व्यावर्त्येतेत्यर्थः । एतेनेत्यस्यैव विवरणं—**कारणानिरुक्ताविति** । नहि किंचिदपेक्षया नियतत्वमपि विवक्षितमतिप्रसङ्गादितिभावः । तत्र काले प्रमाणं दूषयति श्लोकेन—**प्रत्यक्षेति** । न तावत्प्रत्यक्षप्रमाणं, रूपादिरहितद्रव्यत्वेन बाह्यत्वेन च बहिरन्तःकरणागोचरत्वात्[1] । नाप्यनुमानं, परत्वादेस्तल्लिङ्गत्वाभावात् । ननु तज्जन्यत्वात्परत्वादेः किमिति न तल्लिङ्गत्वं, तत्राह—**स्वरूपत इति** । किं कालस्वरूपमात्रं परत्वादिनिमित्तं किं वा तद्विशेषः । नाद्यः । कालस्याविलक्षणत्वेन विलक्षणपरत्वादेस्ततोनुपपत्तेः । न द्वितीयः । स्वतो विशेषाभावात् । अथौपाधिकस्तत्राह—**उपाधौ निष्फलत्वत इति** । तैरेवोपाधिभिः परत्वादिव्यवहारसिद्धेर्विफला कालकल्पनेत्यर्थः । ननु दिवाकरपरिस्पन्दभेदास्तावदुपाधयः, नच तेषां पिण्डैः साक्षात्संबन्धः, परिस्पन्दक्रियाया दिवाकरवर्तित्वात्, नचासंबद्धानां पिण्डेषु व्यवहारजनकत्वमतिप्रसङ्गात्, अतस्तत्संबन्धकतया कालकल्पनेति, तत्राह—**दिवाकरेति** । यः खलु विभुरात्मा परमेश्वरस्तत एव दिवाकरपरिस्पन्दानां पिण्डानां च संगतिसंभवान्न तत्सिद्ध्यर्थमपि कालः कल्प्य इति श्लोकयोरर्थः ।

---

१ बहिरिन्द्रियान्तःकरणागोचरत्वादितिपाठो भाति ।

न तावत्काले प्रत्यक्षं प्रमाणम् । द्रव्यग्राहकयोश्चक्षुस्पर्शनयोस्तस्मिन् रूपविरहिणि स्पर्शविधुरे चाप्रवृत्तेः, मनसश्च बाह्येन्द्रियनिरपेक्षस्य बहिरप्रवृत्तेरः, अननुभवाच्च । नाप्यनुमानम् । तत्प्रतिबद्धलिङ्गाभावात् । परापरयौगपद्यायौगपद्यचिरक्षिप्रप्रत्ययाः प्रत्येकं लिङ्गमिति चेत् । न । तेषां निरुपाधिककालनिबन्धनत्वे प्रत्ययवैलक्षण्यानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तपनपरिस्पन्दभेदलक्षणोपाधिकवलितकालाधीनत्वे तूपाधिभिरेव तत्सिद्धेः कृतं कालकल्पनया ।

ननु 'तरणिपरिस्पन्दभेदानां युवस्थविरादिपिण्डैः स्वतः संबन्धासंभवेन दिवसमासादिविशिष्टप्रत्ययजनकत्वायोगात्पिण्डचण्डरोचिःपरिस्पन्दयोः परंपरासंबन्धसंपादकः कालः स्वीकर्तव्यः । सच संबन्धः संयुक्तसंयोगिसमवायात्मा । नच तत्र पृथिव्यादिचतुष्टयं हेतुः, तस्य तपनपिण्डाभ्यां नियमेन संसर्गाभावात् । नच दिनकरनिकर[1]स्तथा । तदभावे गृहनिखातनिध्यादिषु मासाद्यवच्छेदप्रतीतेः । नचाकाशात्मानौ तथा । विशेषगुणवत्त्वात् पृथिव्यादिवत् । नचाव्यापकत्वमुपाधिः । एकस्य व्यापकस्य संबन्धो-

---

यथाक्रमं विवृणोति—**नतावदित्यादिना**। परत्वादेरलिङ्गत इत्यस्य शङ्कामाह—**परापरेति** । तत्र परापरादिषङ्कं किं कालगुणतया स्वसमवायित्वेन तं कल्पयति किं वा तदसमवायिकारणतया किं वा तन्निमित्तकतया । नाद्यः । कालस्य विभुतया पञ्चमात्रगुणतया च तद्गुणकत्वाभावात् । नापि द्वितीयः । द्रव्यस्यासमवायिकारणत्वाभावात् । गुणकर्मणोरेव हि तत्त्वात् । नापि तृतीयः । अपेक्षाबुद्धेरेव निमित्तत्वोपपत्तेः । भवतु वा तथा तथापि किं कालमात्रं निमित्तं तद्विशेषो वा । नाद्य इत्याह—**न तेषामिति** । द्वितीयेपि किं स्वतो विशेष औपाधिको वा । नाद्यः । अपराद्धान्तात् । द्वितीये प्राह—**तपनेति** । भेदो विशेषः ।

अत्र श्रीवल्लभोदीरितकालसमर्थनरीतिमुद्भावयति तन्निवर्तकतयोत्तरश्लोकमवतारयितुं—**नन्विति** । तरणिः सूर्यः । अनुभूयते तावदन्वयव्यतिरेकाभ्यां तरणिपरिस्पन्दविशेषाणां युवस्थविरशरीरादिपिण्डेषु मासादिविचित्रबुद्धिजननद्वारेण तदुपहितेषु परत्वापरत्वादिबुद्धिजनकत्वं, नच तैरसंबद्धानां तत्र बुद्धिजनकत्वं, नच साक्षात्संबन्धो रविपरिस्पन्दानां पिण्डैरस्त्यतः तत्संबन्धकृततया कश्चिदष्टद्रव्यविलक्षणो द्रव्यविशेषः स्वीकर्तव्यः, तस्य च काल इति संज्ञेति । ननु स्वीकृतेपि तस्मिन्किं तपनपरिस्पन्दाः पिण्डेषु समवयन्ति, तस्मात्कल्पितोप्यसत्कल्प, इति तत्राह—**सच संबन्ध इति** । यद्यपि न साक्षात्संबन्धस्तथापि पिण्डसंयुक्तकालसंयोगवति तपने समवेतानां परस्पन्दानां संयुक्तसंयोगसमवायोस्ति संबन्धः अतः स्वसंयुक्तवर्तिधर्माणां स्वसंयुक्तवस्त्वन्तरे संक्रामकः कश्चित्कालनामा स्वीक्रियते इत्यर्थः । ननु तथापि कथं तस्य नवमत्वं, यावता पृथिव्यादिभिरेवायमर्थः शक्यसंपादन इति, तत्राह—**नच तत्र पृथिव्यादीति** । तेषु तावन्नित्यवर्गस्य परमाणुतया अतिदूरवर्तितपनपिण्डयोर्न संबन्धकत्वम् अनित्यवर्गस्याप्यनवस्थिततया सकलवस्त्वसंसर्गाच्च न नियमेन संबन्धकत्वमित्यर्थः । ननु सवितृकिरणैरेव सवितृपिण्डसंबद्धैरयं संबन्धः संपाद्यतामिति, तत्राह—**नच दिनकरेति** । निखातवस्तुषु किरणसंबन्धाभावेपि मासादिवैशिष्ट्यप्रतीतेस्तत्रापि रविपरिस्पन्दसंबन्धसंपादनक्षमः कश्चित्कल्प्य इत्यर्थः । ननु तर्ह्याकाश आत्मा वा संबन्धसंपादकौ भवतस्तयोः सर्वसंसर्गितया सर्वोपपत्तिस्तत्राह—**नचाकाशेति । तथेति** संबन्धोपनायकौ । काले व्यभिचारवारणाय विशेषेत्युक्तम् । ननु पृथिव्यादिष्वेवंविधसंबन्धानापादकत्वं न विशेषगुणवत्त्वप्रयुक्तं, किं तर्ह्यव्यापकत्वप्रयुक्तं ततस्तद्व्यावृत्तौ किमिति न संबन्धकत्वमनयोरिति, तत्राह—**नचाव्यापकत्वमिति** । अयमर्थः—त्वयापि

---

१ निकर इत्यस्य स्थाने कर एव पाठो भाति निशब्दरहितः । वस्तुतः करनिकर इति पाठः । २ तत्पदार्थो मासादिः ।

पनायकत्वे व्यापकान्तरस्य तदहेतुतया व्यतिरेकव्याप्तौ साध्याव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् । ततः परिशेषात्पिण्डसंयुक्तः कालस्तपनेनापि संयुज्यमानस्तत्समवेतपरिस्पन्दानां परम्परया पिण्डसंबन्धहेतुः सिद्ध' इति लीलावतीकारः ।

मैवम् । उभयवादिसंप्रतिपन्नात्मनैव वस्तूनामुपाधिसंबन्धसिद्धेरतिरिक्तद्रव्यकल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गात् । नच विशेषगुणवत्त्वादात्मनः पृथिव्यादिवदुपाधिसंबन्धानुपनायकत्वम् । विशेषगुणवैधुर्येण मनोवदेव भवदभिमतकालेऽप्युपाध्यनुपनायकत्वप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । अव्यापकत्वोपाधेस्त्वयैव निवारितत्वात् । ननूपाधिसंबन्धोपनायकत्वेनैव कालसिद्धेस्तत्पक्षीकारेण तद्विपर्ययप्रसञ्जने धर्मिग्राहकप्रमाणबाधस्तदसिद्धावाश्रयासिद्धिरिति चेन्न । प्रतिवादिप्रसिद्धतामात्रेणैवाश्रयतोपपत्तेरसकृदुपपादितत्वात् । विशेषगुणविधुरत्वं तरणिस्पन्दसंसर्गोपनायकवृत्ति न भवति विशेषगुणशून्यमात्रवृत्तित्वात् मनस्त्व-

---

तावदाकाशात्मनोरन्यतरस्यैव हेतुत्वं मन्तव्यं, लाघवादनुगतिलाभाच, तथाच व्यापकस्याप्येकस्यासंबन्धकत्वे यत्राव्यापकत्वं नास्ति तत्रासंबन्धकत्वमपि नास्तीति व्यतिरेकव्याप्तिरशक्यसमर्थनेति नायमुपाधिरिति, तदित्थम् प्रसक्तप्रतिषेधमन्यत्राप्रसङ्गं चोक्त्वा शिष्यमाणे संप्रत्ययं दर्शयिष्यन्परिशेषमुपसंहरति—**तत इत्यादिना** । नच दिगेव सास्त्विति वचनीयम् । कालविप्रतिपत्तुर्दिश्यपि समानत्वात्, सिद्धत्वेपि तत्कृतपरत्वापरत्वव्यवहारादेस्तत्कृतस्य विलक्षणत्वादिति ।

एतन्निरासपरतया द्वितीयश्लोकं योजयति—**मैवमित्यादिना** । पूर्ववाद्यनुशयमुन्मूलयति—**नच विशेषगुणेति** । न तावद्विशेषगुणवत्त्वानुपनायकत्वयोर्व्यभिचारे किंचिद्बाधकमस्ति, तस्मात्साधर्म्यसमेयम् । अथैवमपि न प्रतिबुध्यसे, तर्हि विशेषगुणराहित्यस्यानुपनायकत्वस्य चास्ति साहचर्यं मनसीति तावककालस्याप्यनुपनायकतापात इति व्याहतिभारं वहत्वयं वावदूकवादिगर्दभ इत्यभिसंधिराह—**विशेषगुणवैधुर्येणेति** । ननु न विशेषगुणविधुरत्वमनुपनायकत्वे प्रयोजकं, किं तर्ह्यव्यापकत्वं, कालस्तु तद्विपरीत इति, तत्राह—**अव्यापकत्वेति** । अत्रापि हि पूर्ववदव्यापकत्वनित्यनिवृत्तावनुपनायकत्वस्याकाशादौ व्यभिचारेण साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः। ननु यदिदमभिधीयते यदि विशेषगुणवतामेवेदमनुपनायकत्वं तर्हि विशेषगुणरहितत्वादेव कालस्यापि मनोवदनुपनायकत्वं स्यादिति प्रसञ्जनं प्रसाधनं वा कालमधिकृत्य, तदयुक्तं, कालसिद्धावसिद्धौ च तदनुपपत्तेरिति शङ्कित्वा परिहरति—**न प्रतिवादीति** । एतेनेदमपास्तं यदाह स एव 'यदि गगनमात्मा वान्यधर्मेणान्यदवच्छिन्द्यात्काश्मीरवर्तिना कुङ्कुमरागेण कर्णाटकचक्रवर्तिकरकमलमवच्छिन्द्यात् । नच कालेप्येष प्रसङ्गः । तस्यासिद्धावाश्रयासिद्धेः, सिद्धौ वा परापरनियतधर्मोपसंक्रामकत्वस्वभावेनैव सिद्धेरिति । देहात्मवादिवत्प्रतीतिमात्रसिद्धस्याश्रयतोपपत्तौ दोषद्वयानास्कन्दनादिति । किंच कालमङ्गीकृत्यापि स्वभाव एव शरणं, तदीश्वरस्यैवास्त्वयं स्वभावः वृथातिरिक्तकल्पना । किंचोभयसंप्रतिपन्नकिंचित्पक्षीकारेण कालपक्षीकारव्यतिरेकेणैव विशेषगुणशून्यस्योक्तधर्मानुपनायकत्वस्य शक्यानुमानत्वात्क्षुद्रतरोयं दोष इत्याह—**विशेषगुणेति** । सत्तादौ व्यभिचारनिवारणाय मात्रग्रहणम् । असिद्धिपरिहाराय विशेषपदम् । ननु याविमौ परत्वापरत्वगुणावनुभूयेते एतयोस्तावदसमवायिकारणेन केनचिद्भवितव्यं, भावकार्यत्वात्, तच्च गुणः कर्म वा स्यात्' तत्राप्यन्यगतत्वेन प्रत्यासत्त्यभावान्न रविपरिस्पन्दः, अव्यवस्थितत्वाच्च न रूपादिः । नाप्येकत्वादिद्वित्वादि, वैषम्यात् । नच कारणनिष्ठपरत्वादि, अपेक्षाबुद्धिजन्यत्वात्, तस्मात्कालविशेषपिण्डयोः संयोगादसमवायिकारणात् समवायिकारणेषु पिण्डेष्विमावुत्पद्येते, दिग्विशेषपिण्डसंयोगाच्च दिक्कृतौ । यथा-हुर्भाष्यकृतः—'परेण कालप्रदेशेन संयोगात्परत्वमुत्पद्यते अपरेण कालप्रदेशेन संयोगादपरत्वस्योत्पत्तिरिति,

---

१ उपाधिसंबन्धानुपनायकत्वेत्यर्थः ।

वदिति कालवादिनं प्रति प्रकारान्तरेणापि निरुक्तिसंभवाच्च । नच परत्वापरत्वगुणासमवायिकारणसंयोगाश्रयतया कालसिद्धिः । परत्वापरत्वयोरेवासिद्धेः । नच परापरत्वव्यवहारानुपपत्त्या तत्सिद्धिः । प्रचुराप्रचुरतरणिपरिस्पन्दान्तरितजन्मत्वेनैव तत्सिद्धेः । अन्यथा परत्ववन्मध्यमत्वस्यापि गुणान्तरस्य स्वीकारः स्यादिति भूषणभाषितदूषणप्रसङ्गात् ।

नच तरणिपरिस्पन्दानां प्राचुर्यमल्पत्वं च न संख्याभेदो नापि परिमाणविशेषो निर्गुणे कर्मण्यसंभवादिति वाच्यम् । भवन्मते परत्वापरत्वहेतुभूताया अपेक्षाबुद्धेर्यद्विषयनिबन्धनं वैचित्र्यं तस्यैवास्माभिः प्रचुराल्पतरशब्देनाभिलापात् । अपेक्षाबुद्धेः स्वभावभेदादेव वैचित्र्यव्यवहारहेतुत्वं न विषयभेदापेक्षयेति चेत् । मैवम् । परापरबुद्ध्योरप्यन्तरेणैव विषयवैचित्र्यं स्वभावभेदादेव तथाविधव्यवहारहेतुत्वप्रसङ्गात् । तथा नीलपीतादिबुद्धीनामपीति तथागतानां त्वयैव दत्तः स्वहस्तः स्यात्तदेवं न कालसद्भावसिद्धिः ।

तस्मादेतयोरसमवायिकारणभूत[1]संयोगाश्रयतया कालसिद्धि'रिति, तत्राह—**नच परत्वापरत्वेति** । ननु कथं परत्वापरत्वयोरसिद्धिः, यावता यद्विशिष्टे द्रव्ये परमपरमिति बुद्धी जायेते ते प[2]रत्वे इति लक्षणप्रमाणयोर्भावात्, तत्राह—**नच परेति** । यस्य हि यदपेक्षया भूयोभिस्तरणिपरिस्पन्दैरन्तरितं जन्म तत्तदपेक्षया परं, यस्य च यदपेक्षया स्तोकतरणिपरिस्पन्दान्तरितं जन्म तत्तदपेक्षयाऽपरमिति व्यवह्रियते इत्युपाधितोऽप्युपपन्नत्वान्नातिरिक्तगुणकल्पिकेयमित्यर्थः । अत एव च पूर्वोत्पन्नत्वं परत्वं पश्चादुत्पन्नत्वमपरत्वमिति भासर्वज्ञमते लीलावतीकारेण यद्दूषणमुक्तं—'पूर्वपश्चाद्भावस्य परापरातिरिक्तस्य निर्वक्तुमशक्यत्वा'दिति, तदपि परिहृतम् । पूर्वापरयोरुपरोधेनात्तरणिपरिस्पन्दप्राचुर्याल्पत्वमात्रेणैव समर्थनादिति । अतश्चैवमेवाश्रयणीयम् । इतरथा मध्यमोयमिति व्यवहारान्मध्यमत्वमपि कश्चिद्गुणः स्यात् । नहि तत्रोक्तरीतिमन्तरेण शरणमित्याह—**अन्यथेति** ।

लीलावतीकारस्तु संयोगाल्पत्वभूयस्त्वे विकल्प्य दूषयांबभूव । तद्रीतिमत्राप्युद्भाव्य दूषयति—**नच तरणीति** । अवश्यं तावद्युवानमवधिं कृत्वा स्थविरे विप्रकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते स्थविरमवधिं कृत्वा यूनि च सन्निकृष्टा बुद्धिरुत्पद्यते इत्यपेक्षाबुद्धितः परत्वादिसंभवमभ्युपगच्छता परत्वापरत्वजनकबुद्ध्योः परस्परं विशेषो वक्तव्यः । सच विषयगतप्रचुराप्रचुरतरणिपरिस्पन्दान्तरितजन्मव्यतिरेकेण दुर्निरूपस्ततो यादृशं प्राचुर्याप्राचुर्यं तवाभिमतं तादृशमेव ममापीत्यर्थः । ननु न विषयविशेषकृतो बुद्ध्योर्विशेषः किंतु स्वरूपसामर्थ्यनिबन्धनः, यथाह श्रीवल्लभः—'अपेक्षाबुद्धेर्विषयवैचित्र्यमन्तरेणापि विचित्रकार्यजननशीलत्वेन विलक्षणफलजनकत्वाविरोधा'दिति । तदेतदुद्भावयति—**अपेक्षेति** । एवंविधं स्वभाववैचित्र्यं परापरबुद्ध्योरेव कल्प्यतां, लाघवादावश्यकत्वाच्च वृथा तदतिरिक्तबुद्धिकल्पनापीत्याह—**मैवमिति** । अतिप्रसङ्गदर्शनपूर्वकमपराद्धान्तप्रसङ्गं चाह—**तथानीलेति** । तथागताः बौद्धाः । भवेतां वा यथातथा परत्वापरत्वे, तथापि तदसमवायिकारणसंयोगाश्रयः परमेश्वर एव प्रागुपपादितरीत्या घटते इति वृथा कालकल्पना । नचातिप्रसङ्गः । कालवदेव पदार्थविशेष एव तत्प्रवर्तकत्वात् । किंच परंपरात्मकस्तावन्न संबन्धो भवन्नये, तस्मात् रविपरिस्पन्दपिण्डस्वाभाव्यतो ह्यसौ, स्वीकृतेपि काले न तत्संयोगमात्रात्परत्वादिगुणोत्पत्तिरविशेषात्, उपहितकालसंयोगाधीनत्वेप्युपाधिकालयोरुपाधिपिण्डयोर्वा न साक्षात्संबन्धः । नच संयुक्तसंयोगसमवायात्मकः कश्चित्संबन्धो भवन्नये भावाभावान्तर्गततया शक्यनिरूपणः । तस्माद्यथा समवायाभावयोः स्वभावादेव संबन्धव्यवहारजनकत्वमेवं

---

१ भूतशब्दः स्वरूपार्थकः । २ परत्वे, इत्यत्र परत्वापरत्वे इति पाठो भाति । ३ त्वदभिमतयोः पूर्वत्वापरत्वयोरस्वीकारादित्यर्थः ।

'इन्द्रियानधिगम्यत्वान्नाध्यक्षं नानुमा दिशि । वर्णैरर्थान्तरत्वेन साध्यासिद्धिर्निदर्शने' ॥ ६२ ॥ एतेन दिगपि व्याख्याता । तस्या अप्यनध्यक्षत्वादलिङ्गत्वाच्च । ननु पूर्वापरदक्षिणोत्तरादिदशप्रत्ययाः सन्ति तत्कथं लिङ्गाभाव इति चेत् । न । तेषां निरुपाधिदिगालम्बनत्वे सर्वत्र सर्वप्रत्ययप्रसङ्गात् । दिशां दशत्वप्रसङ्गे नवैव द्रव्याणीति व्याघाताच्च । नचात्मत्वेन संग्रहवद्दिशामपि दिक्त्वेन संग्रहाददोषः । शब्दलिङ्गानामपि भिन्नतया तत्कारणाकाशस्याप्यानन्त्यप्रसङ्गात्, आकाशत्वेन संग्रहस्य तत्रापि तुल्यत्वात् । नच तथैवास्तु को दोष इति वाच्यम् । आकाशकालदिशामेकैकत्वादपरजात्यभावे पारिभाषिक्यस्तास्ताः संज्ञा आकाशं कालो दिगिति भाष्यविरोधात् ।

सुरशिखरिशिखरपरिभ्रमन्मार्तण्डमण्डलप्रथमसंयोगाद्युपाध्युपधाने तेनैव पूर्वादिप्र-

तरणिपरिस्पन्दानामेव स्वभावविशेषवशात् पिण्डेषु परत्वापरत्वव्यवहारजनकत्वमस्तु कृतमन्तरालेऽजागलस्तनायितकालकल्पनयेति । एतेन परत्वापरत्वासमवायिसंयोगाश्रयो विभुः कालः, परापरयौगपद्यायौगपद्यादिप्रत्ययलिङ्गः कालः, नित्यं परत्वापरत्वासमवायिकारणीभूतसंयोगाश्रयो, द्रव्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिजातिमत्त्वरहितः परत्वजनकसंयोगवान्काल, इत्यादीनि श्रीवल्लभप्रशस्तपादशिवादित्यमिश्रादिकल्पितकाललक्षणान्यपि प्रतिक्षिप्तानि मन्तव्यानि, परत्वादिजनकसंयोगस्यात्मन्येवोपपादनेन विशेषणासिद्धेरिति ।

अनुमानानि तु समनन्तरमेव दिक्खण्डने पुरा निरस्यन्ते । इदानीं दिशो निराकुर्वंस्तत्र प्रमाणानि श्लोकेन दूषयति—**इन्द्रियेत्यादिना** । न तावदध्यक्षं तत्र मानम् । पूर्ववदस्या अपीन्द्रियायोग्यत्वात् । नाप्यनुमानादिभिस्तत्सिद्धिः । तेषां सर्वगतवर्णसाधनेनाप्यर्थान्तरतापातात्[1] । केषुचिद्दृष्टान्तेषु साध्यविकलता, एतच्च वक्ष्यमाणदूषणानामप्युपलक्षणम् । आदिग्रहणेनान्यथानुपपत्तिराप्तवचनं गृह्यते । सावतारं श्लोकं विवृणोति —**एतेनेत्यादिना** । ननु सन्ति पूर्वापरादिप्रत्ययाः प्रत्यात्मवेदनीयाः, नच तेषां मूर्तद्रव्यनिबन्धनत्वं, तेषामसार्वत्रिकत्वादनुगतविचित्रव्यवहारानुपपादकत्वात्, पूर्वादिप्रतीत्यनुपपत्तेश्च । नच विभुद्रव्यान्तरनिबन्धनाः, तेषामविचित्रतया विचित्रव्यवहारानुपपत्तेः । ततस्तेभ्योतिरिक्तं किंचिदेषामालम्बनं दिगभिधानं कल्प्यमिति शङ्कते—**ननु पूर्वेति** । तत्र किं निरुपाधिका दिगेषामालम्बनं किंवा तत्तदुपाध्युपहिता । अनौपाधिकपक्षेप्येकानेका वा । आद्ये पूर्वादिदिशां व्यवस्था न स्यात्, अविचित्रविषयत्वादित्याह—**न तेषामिति** । अथ पूर्वादिप्रत्ययविषयासंकराय विभिन्ना दिशः कल्प्येरंस्तत्राह—**दिशामिति** । यत्तु लीलावतीकारेणोक्तम् —'अनेकत्वेपि तत्क्रियोपनायकः कालः, संयोगोपनायिका दिक्, नच नवैवेति विरोधः, आत्मनामानन्त्येप्यात्मत्ववदविरोधादिति । तत्र कालसंग्रहोपाधिः पुरस्तादेव निरस्तः । दिक्संग्रहोपाधिमपि पुरा निराकरोति । अत्राभ्युपगम्याप्युपाधिमेवं संग्रहेतिप्रसक्तिमाह—**नचात्मत्वेनेति** । यदिहि पूर्वादिप्रत्ययवैलक्षण्येन दिग्भेदकल्पनं तर्हि तारतरत्वादिरूपेण शब्दलिङ्गानामपि भिन्नतया गगनमपि किं विभिन्नं न स्वीक्रियते, शक्यते हि तत्राप्युपाधिपुरोधानेन नवत्वव्याकोपपरिहार इत्याह—**शब्दलिङ्गानामपीति** । गुडजिह्विकायामेव विश्वसन्तं डिम्भकं प्रत्याह— **न च तथैवेति** । भाष्यं प्रशस्तपादीयम् । तथा काललिङ्गाविशेषादेकत्वं सिद्धं, दिग्लिङ्गाविशेषादञ्जसैकत्वेपीति च तत्र तत्र भाष्यमुदाहरणीयम् ।

एवमनौपाधिकपक्षं दूषयित्वौपाधिकपक्षमाशङ्क्य तत्राप्युपाधेर्निष्फलत्वत इत्येतदतिदिशति—**सुरशिखरीति** । सुरशिखरी मेरुपर्वतः । तथाहि दिग्लिङ्गाविशेषात् दिश एकत्वेपि दिशः परमर्षिभिः श्रुतिस्मृतिलोकसंव्यवहारार्थं मेरुप्रदक्षिणमावर्तमानस्य भगवतः सवितुर्ये संयोगास्तेषां संयोगानां लोकपालपरिगृहीतदिक्प्रदेशानामन्वर्थाः प्राच्यादिभेदेन दशविधसंज्ञाः कृता इति भाष्यात्सन्ति दशोपाधयः प्रागञ्चनमवागञ्चनं प्रत्यगञ्चनमुदगञ्चनमिति मेर्वपेक्षया संति चत्वार उपाधयः, तथा तदन्तरालाश्चत्वारः, तथा नक्षत्रलोकाद्यपेक्षयाभिमुख्यं पृथिव्यादेः पृथिव्याद्यपेक्षयाभिमुख्यं नक्षत्रलोकादेरिति द्वावुपाधी । तदेतैर्दशभिर्दिशो दशत्वं

१ शब्दविभुत्वसाधनेनेत्यर्थः ।

त्ययानामन्यथासिद्धत्वात् । उपहितदिगालम्बनत्वे च परस्पराश्रयत्वात् । पूर्वादिप्रत्ययबलादुपाध्युपहितदिक्सिद्धिः । तत्सिद्धौ च तदालम्बनपूर्वापरादिप्रत्ययसिद्धिरिति । लिङ्गान्तरेण तत्सिद्धौ पूर्वापरादिप्रत्ययवैयर्थ्यात् । उपाधीनामादित्यादिगतत्वात् पूर्वापरप्रत्ययालम्बनवस्तुभिः स्वरूपतः प्रत्यासत्तिशून्यानां संबन्धापादकवस्त्वन्तरस्य स्वीकारे दिक्सिद्धिरिति चेत् । न । त्वदभिमतकालेनैव तदुपपत्तेः ।

नच कालकृतपरत्वापरत्ववैलक्षण्यादस्य दिक्कृतत्वम् । दिक्कल्पनामन्तरेणैव व्यवहर्तुः स्वेन संयुक्तपृथिव्यादिभिर्हस्तदण्डादिसंयोगानामल्पीयस्त्वभूयस्त्वाभ्यामेव विशिष्टपराप-

---

न स्वभावत इति यद्यभिमतं तर्हि तैरेवोपाधिभिः पूर्वापरादिप्रत्ययाः पदार्थेषूत्पद्यन्तां कृतमन्तरा दिशेत्यर्थः । किंचौपाधिकत्वेप्येतेषां प्रत्ययानां किं दिङ्मात्रं विषयः उपाधिमात्रं वा उपहितदिग्वा । नाद्यः । विचित्रत्वात् । नोत्तरः । दिग्वैयर्थ्यात् । तृतीये दूषणमाह—**उपहितेति** । परस्पराश्रयं विवृणोति—**पूर्वापरेति** । अयमर्थः—तत्र किं पूर्वापरादिबुद्धय एव दिक्षु लिङ्गमन्यद्वा, द्वितीये वक्ष्यति । प्रथमे तु ज्ञायमानतया तासां लिङ्गत्वं, तत्रापि न रूपादिबुद्धिभिरिव चक्षुरादेरेताभिर्दिशामनुमानं, तथासति दिग्विषयत्वाभावप्रसङ्गात् । तथाच दिग्विषयाभिरेताभिरवगताभिर्दिशामनुमाने विषयविशिष्टबुद्धिलक्षणलिङ्गज्ञानात् दिगनुमितिः दिग्ज्ञाने च विषयविशिष्टबुद्धिलक्षणलिङ्गज्ञानं, नहि तद्विषयज्ञानव्यतिरेकेण तद्विशिष्टबुद्धिः शक्यज्ञानेतीतरेतराश्रयत्वमिति । दिग्ज्ञानाच्च दिग्ज्ञानमित्येतदपि कौतुकान्तरम् । यत्तु वक्ष्यतीत्युक्तं, तदाह—**लिङ्गान्तरेति** । यत्तूपाधिमादायान्यथासिद्धिरुक्ता तां परिहरति पूर्ववादी—**उपाधीनामिति** । तथाहि—पूर्वादिबुद्धयस्तावन्न दिङ्मात्रविषयाः, किं त्विदं पूर्वमिदमपरमिति घटादिवस्तुविषयाः, तत्रापि न तत्स्वरूपमात्रविषयाः, घटस्वरूपव्यतिरेकेप्यस्य पटादिष्वपि विद्यमानत्वात्, घटस्वरूप एव च पूर्वादिविचित्रव्यवहारानुपपत्तेश्च । तस्मात्पदार्थान्तरविशिष्टघटादिस्वरूपनिबन्धनाः । विशेषणानि च मेरुप्रदेशैः सहस्ररश्मिप्रथमसंयोगादयः । नच ते घटादिषु समवयन्ति आदित्यमेरुनिष्ठत्वात्, ततस्तेषां घटादिषूपसंक्रामकः कश्चिदेष्टव्यः, सच न मूर्तवर्गः, तस्योभयत्राननुसन्तानत्वादाकाशात्मानौ त्वतिप्रसङ्गिनौ विशेषगुणवन्तौ च, तस्माद्व्यापकं सूर्यसुमेरुराजप्रदेशसंयोगभेदानां स्वसंयुक्तसमवेतानां स्वसंयुक्तवस्त्वन्तरे संक्रामकं, तस्य च दिगिति संज्ञा, कालस्य क्रियासंक्रामकत्वात्, सा चेतरेभ्यो भिद्यते एवंविधसंयोगसंक्रामकत्वात् न यदेवं न तदेवं यथा पृथिव्यादीति तत्सिद्धिरित्यर्थः । दूषयति—**न त्वदभिमतेति** । शक्यमत्रापि कालोन्मूलनवदाकाशमात्मानं वादायान्यथासिद्ध्या दिशोप्युन्मूलनं कर्तुं, विशेषगुणवत्त्वं च तत्रैव कृतसमाधानम्, अथापि भवतु नाम भवतः श्रद्धानुसारेण विशेषगुणरहितमेव व्यापकं किंचित्, तथापि त्वत्कल्पितकालत एव तत्सिद्धेर्न तद्विलक्षणकल्पनेत्यर्थः ।

ननु कालकृतपरापरत्वादिलक्षणे परत्वापरत्वे तावदनुभूयेते, अस्तिहि नित्येष्वपि परमाणुषु दिक्कृतपरत्वापरत्वव्यवहारः । अनित्येष्वपि, कालतस्त्वनित्येष्वेव, तथा कालतोऽपरेपि दिक्कृतपरत्वं कालतः परेच दिक्कृतमपरत्वमतस्तदसमवायिकारणसंयोगस्य विलक्षणस्याश्रयतया दिक्सिद्धिरिति शङ्कित्वा परिहरति—**नच कालकृतेति** । नायं व्यवहारः परत्वापरत्वकल्पकः, किं तर्हि यदर्थस्य यदपेक्षया प्रमातुः संयुक्तसंयोगबाहुल्यं तत्ततः परं यस्य तु यदपेक्षया प्रमातुः संयुक्तसंयोगाल्पत्वं तत्ततोऽपरमिति ताभ्यामेवान्यथासिद्धत्वादित्याह—**दिक्कल्पनामिति । हस्तदण्डादीति** । व्यवहर्तुर्देवदत्तस्य संयुक्तपृथिव्यादिनापि हस्तदण्डादिसंयोगाद्दशहस्तेन दण्डेन दशदण्डो निवर्तनमित्यादिशास्त्रोक्तपरिमाणज्ञापकास्तेषां संयुक्तपिण्डापेक्षया अल्पीयस्त्वभूयस्त्वाभ्यामित्यर्थः । यत्तु किरणावलीकारेणैवमाशङ्क्योक्तं 'न तदपेक्षया, प्रमातर्यपि परापरप्रत्यक्षप्रसङ्गात्, संयोगबाहुल्यादेरविशेषात्, भवति हि यावत्यध्वनि मत्तो वाराणसी तावति वाराणस्या अहमपि,

---

१ संयोगाल्पत्वभूयस्त्वापेक्षयेत्यर्थः ।

रव्यवहारोपपत्तेः । नचाल्पीयस्त्वभूयस्त्वयोः संख्यारूपगुणत्वे परिमाणविशेषत्वे च संयोगाख्यगुणाधिकरणत्वासंभवादनुपपत्तिः । भवदभिमतपरत्वापरत्वजनकसन्निकृष्टविप्रकृष्टलक्षणापेक्षाबुद्धिविषयसंयोगाल्पीयस्त्वभूयस्त्वयोरपि तुल्यत्वात् ।

यच्च दिक्कालयोः प्रसाधनाय प्रमाणमुक्तं लीलावतीकारेण—'महत्परिमाणसामान्यं विशेषगुणशून्यद्रव्याधिकरणानेकव्यक्तिवृत्ति परिमाणतारतम्यविश्रान्तिविषयनिष्ठजातित्वादणुत्ववत् । अस्ति हि विशेषगुणशून्यानेकमनोगतानेकाणुपरिमाणनिष्ठताणुत्वजातेः, तथा विवादाध्यासितानि मूर्तद्रव्याणि युगपद्विशेषगुणशून्यानेकद्रव्यसंसर्गीणि द्रव्यत्वादात्मवदिति, तदयुक्तम् । अन्तरेणापि दिक्कालौ व्यापकपञ्चाशद्वर्णद्रव्यप्रसाधनेनार्थान्तरत्वात् । वेदान्तिनं प्रति दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वाच्च, मनसो विशेषगुणशून्यत्वे हि तद्गताणु-

नेतु सा किंचिदपेक्ष्य मत्तः परापरे तिवदहमपि तस्याः परोऽपरोवे'ति । तदसत् । परत्वापरत्वोत्पत्तावप्यस्य प्रसङ्गस्य तुल्यत्वात् । तथाहि—संयोगाल्पत्वबहुत्वे पिण्डवत्प्रमातर्यपि समाने इति किमिति तयोः प्रमातर्यनुत्पत्तिः पिण्ड एव वा किमित्युत्पत्तिः । अथ ब्रूयात्कारणशक्तिनियमादेव नियमोपपत्तिः, भेर्याकाशसंयोगस्योभयाश्रयत्वाविशेषेपि नभस्येव शब्दो न भेर्यामितिवदिति संयुक्तसंयोगाल्पत्वबहुत्वाविशेषेपि प्रमेय एव परत्वापरत्वे न प्रमातरीति सर्वमुपपन्नमिति । तदप्यसत् । यद्धि संयुक्तसंयोगाल्पत्वबहुत्वविशेषावच्छिन्नसंयोगाधिकरणत्वेन प्रतिसन्धीयते तत्र परापरत्वव्यवहारः, न प्रमातरि, तस्य तथाप्रतिसन्धीयमानत्वाभावात्, यदा तु सोपि तदधिकरणत्वेनानुसन्धीयते तदा भवत्येव तत्रापि तद्व्यवहारः वाराणसीतः परोहमिति । यत्तु लीलावतीकारेणोक्तं—'किं पुनः संयोगस्य भूयस्त्वमल्पत्वं चे'त्यादि तदनूद्य निषेधति—**नचाल्पीयस्त्वेति** । भवतापि ह्यपेक्षाबुद्धिवैषम्यात्तज्जन्ययोरनयोर्वैषम्यमभ्युपेयते, बुद्धिवैषम्यं च संयुक्तसंयोगबहुलाल्पत्वलक्षणविषयवैषम्यात् । अत्रापि विप्रतिपत्तावुक्तमुत्तरं कालखण्डने, तस्मात्तद्विकल्पस्तन्निराकरणं च जात्युत्तरमित्यर्थः ।

एवं चिरंतनप्रमाणं दूषितमिदानीमाधुनिकोन्नीतं दिक्कालसाधकानुमानजातमनूद्य निराकरोति—**यच्चेति** । अणुत्वे सिद्धसाधनतावारणाय महत्परिमाणसामान्यमित्युक्तम् । विशेषगुणशून्यं यद्द्रव्यं तदधिकरणायानेकव्यक्तिर्महत्परिमाणानि तद्वृत्तीत्यर्थः । द्रव्याधिकरणानेकव्यक्तिवृत्तीत्युक्ते गगनात्मघटादिवृत्त्यनेकमहत्परिमाणनिष्ठतासाधनेनार्थान्तरता स्यात् तदर्थं विशेषगुणशून्येत्युक्तम् । अनेकव्यक्तिग्रहणेन च तदधिकरणविशेषगुणशून्यद्रव्यानेकत्वसिद्धौ कालदिशोः सिद्धिः । परिमाणवृत्तित्वेन सिद्धसाधनतानिवृत्त्यै द्रव्याधिकरणपदम् । घटत्वादिनिवृत्त्यै विश्रान्त्यादिविशेषणम् । ज्ञानत्वादिनिवृत्त्यै परिमाणेति । दृष्टान्ते साध्यप्रसिद्धिं दर्शयति—**अस्ति हीति । विवादाध्यासितेति** । शरीरेन्द्रियव्यतिरिक्तमूर्तद्रव्याणीत्यर्थः । द्रव्यसंसर्गीणि इत्युक्ते गगनसंसर्गितयार्थान्तरता तदर्थमनेकद्रव्येत्युक्तम् । तथापि घटादिसंसर्गितयार्थान्तरता तदर्थं विशेषगुणशून्येत्युक्तम् । तथापि क्रममुक्तसंसर्गितयार्थान्तरता तदर्थं युगपदित्युक्तम् । तेषां क्रमेणैवमुच्यमानानां युगपद्विशेषगुणशून्यताभावात्, युगपत्संसर्गीणीति वा साध्यम् । तदा लोकान्तरं प्रतिष्ठमानैर्मनोभिः क्रमेण संबध्यमानपृथिव्यादिना सिद्धसाधनतानिवृत्त्यर्थं युगपदिति पदम् । बाधपरिहारार्थं विशेषपदम् । मनोभिः संसर्गेण चात्मसु साध्यसिद्धिः । एतद्दूषणपरतया वर्णैरर्थान्तरत्वेनेत्येतदवतारयति—**तदयुक्तमित्यादिना** । अधिगतमिदमपौरुषेयवादे यद्वर्णानां नित्यत्वं विभुत्वं च । नच तेषां विशेषगुणाः सन्ति । नादानामन्यधर्मत्वादन्यस्य चाभावादतस्तद्वृत्तिवृत्तितासाधनेनापि विश्रान्तेरर्थान्तरतां प्रथमे । द्वितीयेपि तत्संसर्गसाधनेनार्थान्तरतेत्यर्थः । उभयोरपि दृष्टान्ते साध्यवैकल्यमाह—**वेदान्तिनं प्रतीति** । तदेव विवृणोति—

१ नतु इत्यस्य अहमपीत्यस्याग्रे परोऽपरोवेत्यनेन संबन्धः । २ परत्वापरत्वयोरित्यर्थः । ३ तथाच कारणशक्तिस्वीकारे प्रमातरि परत्वव्यवहारो न स्यादिति भावः ।

त्वस्य विशेषगुणविधुरद्रव्याधिकरणानेकव्यक्तिवृत्तित्वम्, आत्मनश्च युगपद्विशेषगुणशून्यद्रव्यसंसर्गित्वं च भवेत्तच्च वेदान्तिनं प्रत्यसिद्धं, मनसोपि विशेषगुणवत्त्वात् । नच तत्र मानाभावः, मूर्तत्वस्यैव तत्त्वात् । नच विशेषगुणवत्त्वे द्रव्यारम्भकत्वमुपाधिः, घटादिष्वन्त्यावयविषु व्यभिचारात् । नच द्रव्यारम्भकवृत्तिद्रव्यत्वावान्तरजातिमत्त्वमुपाधिः । आत्माकाशयोर्व्यभिचारात् । नच बाह्येन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वम् । भवदभिमतात्मनि व्यभिचारात् । न वा भूतात्मनोरन्यतरत्वमुपाधिः । वेदान्तिनं प्रति तमसि साध्याव्याप्तेः । 'कामः संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिरित्येतत्सर्वं मन एवे'ति मनसो विशेषगुणवत्त्वश्रुतेश्च । नच कामादीनां निमित्तकारणत्वान्मनसस्तथात्वव्यपदेशः । मुख्ये बाधकाभावात्, निमित्तनैमित्तिकत्वमात्रेण सामानाधिकरण्यश्रवणानुपपत्तेश्च । नहि भवति कुलालो घट इति सामानाधिकरण्यम् ।

एतेन मानमनोहरप्रयोगोप्यपास्तः । विवादाध्यासितं कार्यं विशेषगुणरहितद्रव्याभ्यां जन्यते कार्यत्वादन्तःकरणद्वयसंयोगवदिति । तत्रापि दृष्टान्तस्य साध्यविकलत्वात्, विवादाध्यासितं विशेषगुणरहितद्रव्यैर्जन्यत इति बहुवचनप्रक्षेपेणापि प्रयोगसंभवादतिरिक्तद्रव्यसाधकतयाऽऽभाससमानयोगक्षेमत्वाच्च । नच दृष्टान्तासिद्धिः, अनेकान्तःकरणाधि-

---

मनस इति । मूर्तत्वस्येति । विप्रतिपन्नं विशेषगुणवन्मूर्तत्वात् घटवदित्यनुमानेन मनसो विशेषगुणसिद्धिरित्यर्थः । अत्रोपाधिमाशङ्क्य निरस्यति—**नचेति ।** विशेषगुणवत्त्वेप्यन्त्यावयविषु द्रव्यारम्भकत्वं नास्ति तत्त्वव्याघातादतः साध्याव्यापकत्वादनुपाधिरित्यर्थः । उपाध्यन्तरं निरस्यति—**नच द्रव्यारम्भकेति ।** द्रव्यारम्भकेषु वर्तमाना या द्रव्यत्वावान्तरजातिस्तद्वत्त्वम् । नच मनोगतमनस्त्वजातिर्द्रव्यारम्भकवृत्तिजातिरतो न साधनव्याप्तिः, नाप्यन्त्यावयविषु साध्याव्याप्तिः । पृथिवीत्वस्योक्तरूपस्य तत्रापि भावादिति भावः । तथापि साध्याव्याप्तिः, आकाशे विशेषगुणवत्त्वेपि द्रव्यत्वावान्तरजातेरभावात्, आत्मनि तु विशेषगुणवति तत्सत्त्वेपि द्रव्यारम्भकवृत्तित्वाभावादित्याह—**आत्मेति ।** उपाध्यन्तरं दूषयति—**नचेति ।** अस्ति च तत् गगनेपीति भावः । तथापि भवन्मते विशेषगुणवत्त्वेन स्वीकृतात्मनि साध्याव्याप्तिः, तद्गुणानां मानसप्रत्यक्षत्वादित्याह—**भवदिति ।** अस्तु तर्हि भूतात्मनोरन्यतरत्वं तथाचाकाशात्मनोरपि तदस्त्येवेति, तत्राह—**न वा भूतेति ।** उपपादितं खल्वेतत्तमोवादे यद्विशेषगुणवत्ता तमसोस्तीति, अतः साध्यवत्त्वेपि तस्मिन्न भूतात्मनोरन्यतरत्वमिति साध्याव्याप्तिरित्यर्थः । अत्र श्रुतिमपि प्रमाणयन् विशेषगुणानपि तदीयान्निष्टङ्कते—**काम इति ।** ननु कामादि मन एवेत्यत्र न गुणगुणिभावेन शुक्लो घट इतिवत्सामानाधिकरण्यं विवक्षितं, किं तर्ह्यात्मगुणानामेव सतां निमित्तकारणत्वात्तत्प्रयुक्तमिति, तत्राह—**नच कामादीनामिति ।** न तावन्निमित्तकारणकार्ययोः कुलालो घट इति सामानाधिकरण्यं दृष्टचरम् । अथापि तच्छ्रमादिना कल्प्येत, यदि मुख्ये बाधकं स्यान्नत्वेतदस्तीत्यर्थः ।

एवं श्रीवल्लभानुमानं निरस्य मानमनोहरीयमनुमानं दूषयति—**एतेनेति ।** अत्र घटादिः पक्षः, मृदादिद्रव्येनार्थान्तरतानिवृत्त्यर्थं विशेषगुणशून्यग्रहणम् । अदृष्टेश्वरेच्छादिभिरर्थान्तरताव्यावृत्त्यै द्रव्यग्रहणम् । एतेनेत्येतद्विवृणोति—**तत्रापीति ।** किंचानयैव रीत्या विशेषगुणरहितं दशममपि शक्यसाधनमित्याभाससमानयोगक्षेममित्याह—**विवादेति ।** ननु विशेषगुणरहितद्रव्यैर्जन्यत इत्यत्र नास्ति दृष्टान्तः, नहि बहुभिरन्तःकरणैरेकः संयोगो जन्यत इति वैषम्यमुक्तं तेनैवेति, तत्राह—**नच दृष्टान्तेति ।** अनेकान्तःकरणा-

करणापेक्षाबुद्धिजन्यबहुत्वस्यैव दृष्टान्ततोपपत्तेः, विवादाध्यासितं विशेषगुणरहितद्रव्याभ्यां न जन्यतेन्तःकरणाकार्यत्वादाकाशवदिति सत्प्रतिपक्षत्वाच्च । नचाकार्यत्वमुपाधिः । वेदान्तवादिभिराकाशस्यापि कार्यताङ्गीकारात् । तदेवं कालानिरूपणान्न तत्कृतः पूर्वापरीभावः कार्यकारणभावः । भेदाभेदविकल्पानुपपत्तेश्च । तथाह्यत्यन्तभिन्नयोरश्वमहिषयोरिव नोपादानोपादेयभावः, तथात्यन्ताभेदेपि, पूर्वसिद्धस्योपादानत्वादसिद्धस्य चोपादेयत्वात् एकत्र युगपत्सिद्धत्वासिद्धत्वविरोधादेव तदनुपपत्तेः । अस्तु तर्हि भिन्नाभिन्नयोः कार्यकारणभावः, अत्यन्ताभेदे भेदे च तदनुपपत्तेर्दर्शितत्वात्, सामानाधिकरण्यानुपपत्तेश्च, नहि भवति घटः पट इति सामानाधिकरण्यम् । नापि घटो घट इति ।

दृश्यते च मृद्धटः शुक्लः पटः गौः शावलेय इति समानाधिकरण्यं ततो भेदाभेदसिद्धिरिति चेन्न । 'भेदेप्ययुतसिद्धत्वादुपादानत्वसंभवात् । तस्यापि दुर्निरूपत्वात्समवाया-

धिकरणमपेक्षाबुद्धिजन्यं च यद्बहुत्वं तस्य दृष्टान्ततोपपत्तेरित्यर्थः । नच निमित्तकारणेति विशेषणेन निस्तारः, तदनुमाने साध्यवैकल्यापातात् । सत्प्रतिपक्षतां चाह—**विवादाध्यासितमिति** । अत्रापि तेनोक्तमकार्यत्वमुपाधिरिति दूषयति—**नचाकार्यत्वमिति** । परत्वापरत्वखण्डनेन च परमाणुपरत्वजनकसंयोगाश्रयो दिगित्यादीनि तन्मुखेन शिवादित्यमिश्रोक्तानि दिग्लक्षणानि खण्डितान्येव । एवं कालखण्डनप्रस्तावेन दिक् खण्डिता, कालखण्डनस्य तु कारणखण्डनोपयोगमाह—**तदेवमिति** । अथ किमिति पृथिव्यादीनि न खण्डितानि । न । खण्डितत्वात् । तथाहि गन्धवती पृथिवीत्यादीनि गुणद्वारा यानि लक्षणानि तानि गुणवद्द्रव्यमितिवदव्याप्त्या खण्डितप्रायाणि, पृथिवीत्वादिजातिखण्डनेन तत्प्रमाणदूषणेन च गन्धसमानाधिकरणद्रव्यत्वावान्तरजातिमती पृथिवी, स्नेहसमानाधिकरणद्रव्यत्वावान्तरजातिमदुदकमित्यादीनि जातिपुरस्कारेण शिवादित्यमिश्रप्रभृतिभिरुत्प्रेक्षितान्यपि निरस्तानि । शब्दस्य च विभुत्वनित्यत्वसाधनात् तदधिकरणतयाकाशानिरुक्तिः । सुखादीनां च साक्षिवेद्यत्वस्य वक्ष्यमाणत्वात्सुखादिग्राहकमिन्द्रियं मन इति मनोलक्षणासिद्धिः । ज्ञानरूपत्वसमर्थनात्सुखादीनामन्तःकरणगुणत्वात्प्रज्ञानाद्याधार आत्मेत्यात्मलक्षणानिरुक्तिरिति खण्डितान्येव नवापि द्रव्याणि । इदानीं कार्यकारणभावं प्रकारान्तरेण दूषयति—**भेदाभेदेति** । भिन्नयोरपि कलशकुलालयोः कार्यकारणभावोस्तीत्यत उक्तं—**नोपादानेति** । नचात्यन्तभिन्नयोरपि समवायवशादुपादानोपादेयभाव इति वाच्यम् । समवायोभावयोरत्यन्तभेदे किमिति मृद्धटयोरेव तमापादयति नाश्वमहिषयोरित्यत्र निरुत्तरत्वात् । स्वभाववशादितिचेत्, प्रमाणमन्वेषणीयम्, अन्यथानुपपत्तिरिति चेदन्यथैवोपपत्तेः । अत्यन्ताभेदपक्षेपि विरुद्धधर्माध्यासादसंभवमाह—**तथेति** । उभयानुपपत्तिं समाधित्सुर्भेदाभेदवादी शङ्कते—**अस्तु तर्हीति** । इतश्च भेदाभेदः कार्यकारणानामित्याह—**सामानाधिकरण्येति** । नन्वत्यन्तभेदेपि किमिति सामानाधिकरण्यानुपपत्तिस्तत्राह—**नहीति** । नच भेदेप्याधाराधेयभावादुपपद्येते इति वचनीयम् । कुण्डं दधीत्यपि प्रसङ्गात् । अभेददर्शनमाह—**नापि घटो घट इतीति** ।

एवं भेदेऽभेदेप्यनुपपद्यमानसामानाधिकरण्यस्य कार्यकारणगुणगुणिजातिव्यक्तिस्थलेषु सद्भावं दर्शयंस्तदुपपादकभेदाभेदमानयति—**दृश्यतेचेति** । उपलक्षणं चैतद्विशिष्टस्वरूपांशांशिस्थलयोरपि । अत्र किं कार्यकारणभावमात्रे भेदाभेदगमकमुपादानोपादेयभावो वा । नाद्यः । सलिलादेः कलशस्य तत्प्रसङ्गात्[1] । तथात्वे वा व्यर्थविशेषणत्वात् । न द्वितीयः । अत्यन्तभेदेपि तत्संभवादिति दूषयति सिद्धान्ती—**भेदेपीति** श्लोकेन । अत्यन्तभेदेप्ययुतसिद्धत्वमादायोपादानोपादेयभावसंभवात् उपादानत्वस्य च दुर्निरूपत्वात्तत्र

१ सलिलादेः कलशं प्रति कारणत्वादिति भावः ।

द्यसंगतेः ॥ ६३ ॥' अन्तरेणापि भेदाभेदौ जन्यजनकयोरयुतसिद्धतयैवोपादानोपादेयतोपपत्तेः, भेदाभेदवादिनाप्ययुतसिद्धतायास्तन्नियामकत्वेनावश्याभ्युपेयत्वात्। नहि यत्रैव कार्यकारणभावस्तत्रैव भेदाभेदाविति शक्यं कल्पयितुम् । अतश्चावश्याभ्युपेयैवायुतसिद्धिरिति तत एवार्थापत्तेरन्यथासिद्धिः ।

नचान्तरेण भेदाभेदावयुतसिद्धिरेव न सिद्ध्यतीति वाच्यम् । अत्यन्तभिन्नयोरप्यात्माकाशयोर्भाट्टैरपीष्टत्वात्, उपादानोपादेयभावानिरूपणाच्च । तत्किं, समवायित्वे सति कारणत्वम् १ उत कार्याधारत्वम् २ जन्येनायुतसिद्धत्वे सति जनकत्वं वा ३ द्रव्यत्वविशेषितं वा ४ आहोस्वित्कार्याकारेण परिणतत्वम् ५ अथवा कार्यविभ्रमाधिष्ठानत्वम् ६। नाद्यः। समवायस्यानङ्गीकरणान्निराकृतत्वाच्च । न द्वितीयः । कुण्डबदरयोराधाराधेयभावेऽपि तददर्शनात् । स्वजन्याधारत्वं तदिति चेत् । न । स्वजन्यघटाद्याधारे कुलालादावतिव्याप्तेः, आधारानिरुक्तेश्च । न तावदिहेति प्रत्ययविषयत्वं, तत्रेति प्रत्यया[१]व्याप्तिः । नापि समवा-

हेतुः-**समवायाद्यसंगतेरिति**। आदिशब्देन वक्ष्यमाणविकल्पदूषणानि संगृह्यन्ते । समवायित्वे सति कारणत्वमित्यादिप्रकारं हि तत्। तच्च न संभवति, समवायाद्यसंगतेरिति श्लोकार्थः । विवृणोति—**अन्तरेणापीत्यादिना** । अयुतसिद्धत्वेपि जातिव्यक्त्यादेर्नोपादानोपादेयभाव इत्यत उक्तं—**जन्यजनकयोरिति**। नन्वयुतसिद्धिरेवास्माकमसिद्धा, समवायानङ्गीकारात्स्वरूपेण दुर्निरूपत्वाच्चेति, तत्राह—**भेदाभेदेति**। दुर्निरूपत्वादिति तावदात्मानं विस्मृत्याभिहितं, किं वा भवन्मते सुनिरूपं, समवायस्तु यद्यपि नाङ्गीक्रियते तथापि भेदाभेदनियामकतयाऽयुतसिद्धिराश्रयणीया, इतरथा अनयोरेव नान्ययोरिति नियमाभावापातादित्यर्थः। ननु कार्यकारणभाव एव नियामकोऽस्तु किमयुतसिद्ध्येति, तत्राह—**नहि यत्रैवेति** । नित्ययोरप्यात्मात्मत्वयोर्भेदाभेदाङ्गीकारादिति भावः ।

तत्रायुतसिद्धत्वसिद्ध्यर्थमेव भेदाभेदोऽस्तु, तत्राह—**नचेति**। **भाट्टैरिति** । जातिव्यक्तिकार्यकारणगुणगुणिविशिष्टस्वरूपांशांशिरूपप्रपञ्चस्थलेषु हि तैर्भेदाभेदोऽङ्गीक्रियते, न सर्वत्र । न चैतेषामन्यतमत्वमाकाशात्मनोरथ चायुतसिद्धिरस्ति, नित्यत्वेन स्वगतत्वेन च पृथगाश्रयाश्रितत्वपृथग्गतिमत्त्वलक्षणद्विविधयुतसिद्धेरभावादित्यर्थः। तस्यापि दुर्निरूपत्वादित्येतद्विवृणोति—**उपादानेति** । निमित्तकारणासमवायिनोर्व्यवच्छेदार्थं समवायित्वे सतीत्युक्तम्। आधारत्वं जात्यपेक्षयाप्यस्ति नच तां प्रत्युपादानत्वमित्यत उक्तं—**कार्याधारत्वमिति**। जन्येनेत्यस्यापीदमेव प्रयोजनम्। जन्येन घटेनायुतसिद्धत्वं घटादेरप्यस्ति नच तदुपादानमित्यत उक्तं—**जनकत्वमिति**। कुलालादिनिवृत्त्यै जन्यग्रहणम्। ज्ञानेच्छादीनामपि परस्परमिदमस्तीति तद्व्यवच्छेदाय विशेषणं क्षिपति—**द्रव्यत्वेति**। सांख्यमतावलम्बनेन पञ्चमः । कार्यलक्षणो विभ्रमः तदधिष्ठानत्वं चेति वेदान्तिमतावलम्बनेन षष्ठः पक्षः । **समवायस्येति** । यः खलु कार्यकारणयोर्भेदाभेदवादी भाट्टस्तेन समवायो नाङ्गीक्रियतेऽतस्तद्विशेषितलक्षणं तस्यासिद्धमित्यर्थः । नैयायिकं प्रत्याह—**निराकृतत्वादिति**। कार्याधारत्वमुपादानत्वमित्यतिव्यापकं, बदरकार्यं प्रत्याधारेपि कुण्डे तदुपादानत्वादर्शनादित्याह—**कुण्डबदरयोरिति**। ननु न कार्याधारत्वमात्रं लक्षणं, किंतु स्वकार्यं प्रत्याधारत्वं, न बदराणां कुण्डकार्यत्वमित्यभिप्रेत्याशङ्कते—**स्वजन्येति** । तथाप्यतिव्याप्तिः, धृतोदकुम्भस्य स्वजन्यकुम्भाधारत्वेपि कुम्भोपादानत्वाभावादित्याह—**न स्वजन्यघटेति** । नन्विह गवि गोत्वमिह पटे शौक्ल्यमिह मृदि घट इत्यादौ समवायाश्रय एवाधारस्तद्रहितेषु तु गौणः आधारशब्दप्रयोग इति, तत्राह—**नापि समवायित्वमिति**।

१ व्याप्तेरिति पाठो भाति ।

यित्वम् । शशे विषाणाभावः कुण्डे बदरमित्यादावव्याप्तेः । नापि संयोगित्वम् । गुणादौ तदसंभवात् । संयोगिनोरुभयोरन्योन्याधारत्वप्रसङ्गाच्च । नापि पतनप्रतिबन्धकत्वम् । गुणादावव्याप्तेः । अत एव नाधेयापेक्षया महत्परिमाणवत्त्वमपि, करतलनिहितमहत्तरतूलपिण्डादावसंभवाच्च । नापि तृतीयः । ज्ञानेच्छादीनां परस्परोपादानत्वप्रसङ्गात् । अस्ति हि तत्र जनकस्य[1] ज्ञानजन्येनेच्छादिनाऽयुतसिद्धत्वम्, आत्मैकाश्रयतया पृथगाश्रयित्वलक्षणयुतसिद्ध्यभावात् । नापि चतुर्थः । व्यर्थविशेष्यत्वापत्तेः । नहि द्रव्यमुपादानमित्यभिहितेऽस्ति क्वचिदतिप्रसङ्गः, येन जन्येनायुतसिद्धत्वमिति पदान्तरमुपादीयेत । नापि पञ्चमः । निरवयवेष्वात्माकाशादिष्वव्याप्तेः । नह्यात्माकाशं वा ज्ञानेच्छादिरूपेण शब्दरूपेण वा परिणमते । कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पासहत्वात् । तन्त्वादीनामपि पटाद्याकारेण गुणकर्माद्याकारेण वा परिणामादर्शनात् नहि द्रव्यं गुणः कर्म वा भवति, तदाश्रय-

---

नच तत्र गौणता, वैपरीत्यस्यापि संभवादिति भावः । अस्तु तर्हि संयोगित्वं, तथाच कुण्डे बदरमित्यादिसंग्रहीतमिति, तत्राह—**नापि संयोगित्वमिति** । न केवलमव्याप्तिरतिव्याप्तिश्चेत्याह—**संयोगिनोरिति** । यदि हि संयोगित्वमात्रमाधारार्थः तदा तदुभयोरपि समानमिति घटे भूतलं बदरे कुण्डमित्यपि स्यात् नचैवमस्तीत्यर्थः । श्रीवल्लभीयमाधारत्वं दूषयति—**नापि पतनेति** । नहि निर्गुणानां निष्क्रियाणां च गुणादीनां पतनमस्ति येन तदाधारता द्रव्यस्य स्यात् । गुणादेश्च गुणत्वाद्याधारता च न स्यादिति भावः । **अत एवेति** । गुणादावसंभवादेव । यदि हि गुणस्य गुणत्वादेर्वा परिमाणवत्त्वं स्यात् तर्ह्येव तदपेक्षया तदाधारद्रव्यादेर्महत्परिमाणवत्त्वं स्यात् नत्वेतदस्तीत्यर्थः । अव्याप्त्यन्तरं चाह—**करतलेति** । एवं कार्याधारत्वमिति पक्षं दूषयित्वा जन्येनायुतसिद्धत्वे सति जनकत्वमिति पक्षं दूषयति—**नापि तृतीय इति** । ज्ञानेच्छादौ लक्षणं वर्तयति—**अस्तिहीति** । द्रव्यत्वविशेषितं वेति पक्षं दूषयति—**नापि चतुर्थ इति** । कार्याकारेण परिणतत्वमिति पक्षं दूषयति—**नापि पञ्चम इति** । अथ किमित्यात्मा ज्ञानादिरूपेण आकाशश्च शब्दरूपेण न परिणमत इति, तत्राह—**कार्त्स्न्यैकदेशेति** । अयमर्थः—किमाकाशः सर्वात्मना परिणमत एकदेशेन वा । नाद्यः । आकाशविनाशेनानित्यतापातात् । न विनाशस्तस्यैव शब्दत्वादिति चेत्, किं कारणव्यापारवैयर्थ्यं समर्थयितुमध्यवसितोसि । अभिव्यक्तौ सार्थक्यमिति चेत्, सत्यमस्तीयं किंवदन्ती कापिलानां, तत्र त्वदभिव्यक्तावपि किमुत्पादकतया कारणचक्रसार्थक्यमभिव्यञ्जकतया वा । आद्ये घट्टकुटीप्रभातायितम् । द्वितीये त्वनवस्थेति न किंचिदेतत् । नचोत्पत्तिप्रतिबन्दी, अनङ्गीकारात् । एकदेशपरिणामे तु किमवयव एकदेशः किं वान्यत् किंचित् । नाद्यः । निरवयवत्वात् । न द्वितीयः । अप्रसिद्धत्वात् । भवतु वा यथातथा, तथापि किमेकदेश आकाशादभिन्नो भिन्नो वा । नाद्यः । पूर्वदोषात् । न द्वितीयः । आकाशस्यापरिणामात्[2] । भिन्नाभिन्नं तदिति चेत्सत्यं यदि विरोधो न स्यात्, विरुद्धं तु तत् । अथाविरुद्धौ कौचन धर्मौ भेदाभेदाभिधानौ, रूपरसादिषु मध्ये कयोः कश्चिद्भेदाभेदनामाभिधीयते, तथापि पर्यनुयुक्तयोः पक्षयोः कः परिगृहीतः स्यात् । नोभयमिति चेत्, तत्किमनिर्वचनीयं हन्त, शब्दाकारेणाकाशो विवर्तत इति निरवद्यं निर्वेद किमिति परिणामभाषया दुर्भगया भास्करगोत्राभिसारिकया, एतेन परिणामपक्षं प्रत्याचक्षीत । तदेवं कार्त्स्न्यैकदेशविकल्पासहत्वादाकाशादीनां न परिणामः, अथच कारणप्रसिद्धिरस्ति शब्दादिप्रतीत्यव्याप्तिरित्यर्थः । न केवलं निरवयवेषु परिणामानुपपत्तिः, सावयवेष्वपीत्याह—**तन्त्वादीनामपीति** । तत्रापि हि कार्त्स्न्यपक्षे तन्तुविनाशान्निरुपादानरूपः पटः स्यात् । स्यादेकदेशपक्षेपि भेदाभेदविकल्पकल्पान्तवातनिर्मूलोन्मूलनमिति भावः । आश्रयाश्रितप्रतीतिविरोधश्चेत्याह—**नहि द्रव्यमिति** । द्रव्यं यत्तन्त्वादि तद्गुणः

---

१ ज्ञानस्येत्यर्थः । २ अवयवस्य परिणामेऽपीति शेषः ।

त्वात् । नापि षष्ठः । प्रपञ्चसत्यत्ववादिभिरनङ्गीकारात् । तदेवमुपादानोपादेयभावानि-
रूपणान्न तदन्यथानुपपत्त्या भेदाभेदसिद्धिः ।

नापि सामानाधिकरण्यानुपपत्तिः, विकल्पासहत्वात् । तथाहि—किं शाब्दस्य सामा-
नाधिकरण्यस्यानुपपत्तिरुतार्थिकस्य । नोभयथापि 'युक्तेः शब्दनिमित्तानामेकाधिकरण-
त्वतः । शाब्दं न तावद्घटते भेदाभेदप्रसाधकम् ॥ ६२ ॥ धर्माणामेकनिष्ठत्वमात्रेणैवोपप-
त्तितः । अभेदानुभवाभावादार्थं नैवास्य साधकम्' ॥६३॥ शुक्लः पट इत्यादौ शाब्दसा-
मानाधिकरण्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकाधिकरणसंबन्धादेवोपपत्तेः धर्मधर्मिभेदाभेदयो-
रौदासीन्यात् । आर्थिकस्यापि धर्मयोरेकाधिकरणतालक्षणस्यात एवोपपत्तेः । धर्मधर्मि-
णोरभेदानुभवस्यासंप्रतिपत्तेश्चासाधकत्वात्, गुणो द्रव्यं कर्म द्रव्यं जातिर्व्यक्तिरिति सामा-
नाधिकरण्यानुभवाभावात् ।

भिन्नाभिन्नमित्यत्र भिन्नशब्देन स्वरूपभेदस्याभिन्नशब्देन तदभावस्याभिधाने च भावा-
भावयोर्युगपदेकत्र परस्परविरोधेनासंभवात् । अभेदे च शुक्लः पट इत्यादिषु द्वितीय-

---

कर्म वा नहि भवतीत्यन्वयः । घटादिकार्यस्याप्युपलक्षणमिति, आश्रितत्वप्रतीतेस्तत्राप्यविशेषात् । कार्यवि-
भ्रमाधिष्ठानत्वमिति षष्ठं पक्षं दूषयति—**नापीति** । यः खलु कार्यकारणभावनिर्वक्ता, नचासावनिर्वचनीय-
वादीति भावः ।

द्वे ह्यनुपपत्ती भेदाभेदसाधनाय कीर्तिते, एकोपादानोपादेयभावानुपपत्तिः, अपरा तु सामानाधिकरण्या-
नुपपत्तिः । तत्र प्रथमे दूषणं प्रसारितमुपसंहृत्य द्वितीयं दूषयति—**नापीति** । तत्र भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तानां
शब्दानामेकस्मिन्नर्थे प्रवृत्तिरूपशाब्दसामानाधिकरण्यस्यैकाधिकरणत्वलक्षणार्थिकसामानाधिकरण्यस्य वात्य-
न्तभेदेप्युपपत्तिं श्लोकद्वयेन दर्शयति—**युक्तेः शब्दनिमित्तानामित्यादिना** । शौक्ल्यपटत्वादीनामेक-
पटाधिकरणत्वादेव शाब्दसामानाधिकरण्योपपत्तेर्न शाब्दसामानाधिकरण्यं गुणगुण्यादिभेदाभेदप्रसाधकमिति
प्रथमश्लोकयोजना । 'तथाऽऽर्थमपि सामानाधिकरण्यमस्य न साधकं, कुतः धर्माणामेकनिष्ठत्वमात्रेणैवोपप-
त्तितः' । तथाहि धर्मधर्मिणोस्तावत्सामानाधिकरण्यमेव नास्ति अभेदानुभव इति सामानाधिकरण्यानुभवोऽत्र
विवक्षितो, नह्यस्त्यनुभवो रूपं पट इति वा चलनं पट इति वा । तथा धर्मयोरैकाधिकरण्यमेव सामा-
नाधिकरण्यं नाम । तथाच धर्मधर्मिणोर्भेदेपि [1]तत्संबन्धादेव [2]तदधिकरणत्वोपपत्तेरिति द्वितीयश्लोकयोजना ।
तत्राद्यं विवृणोति—**शुक्ल इत्यादिना । धर्मधर्मीति** । धर्मधर्मिणोर्यौ भेदाभेदौ तयोरौदासीन्यादित्यर्थः ।
द्वितीयं विभजते—**आर्थिकेति । अत एवेति** । धर्मधर्मिसंबन्धादेवेत्यर्थः । अभेदानुभवाभावादित्यंशं
विवृणोति—**धर्मेति** । अत्राप्यभेदानुभवः सामानाधिकरण्यानुभवः, असाधकत्वात्, भेदाभेदानुभवस्येति
शेषः । अनुभवाभावमेव विवृणोति—**गुण इति** ।

इदानीं भेदाभेद इत्यस्यैव तावदव्याहतः कश्चिदर्थो दुर्भणः, कुत्र प्रमाणचिन्तेत्यभिसंधिराह—**भिन्नेत्या-
दिना** । अत्र किं भिन्न इत्यनेन स्वरूपभेदो विवक्ष्यते अभिन्न इत्यनेन तदभावः, किंवा भिन्न इत्यनेनान्यो-
न्याभाववत्त्वमभिप्रेयते अभिन्न इति च तदभावः, अथवा भिन्न इति स्वरूपभेदवत्त्वं अभिन्न इति चेतरेतरा-
भावराहित्यमभिधीयते इति । नाद्य इत्याह—**भिन्नशब्देन स्वरूपभेदस्येति** । तदा हि स्वरूपत्वमस्वरूपत्वं
च भेदाभेदशब्दार्थः स्यात्, तच्च विरुद्धं, अविरुद्धत्वेपि धर्मिणोपि स्वापेक्षया तथात्वापातात् । पटश्चापटश्चे-
त्यव्यवस्थितिरेव पदार्थैरास्थिता स्यादितिभावः । किंच यदि शौक्ल्यपटयोः स्वरूपभेदो नास्ति तदा शुक्ल इति

---

१ धर्मद्वयसंबन्धादित्यर्थः । २ तदेवाधिकरणं ययोस्ते तथा तयोर्भावस्तत्त्वं समानाधिकरणत्वोपपत्तेरित्यर्थः ।

बुद्धिव्यपदेशयोः पौनरुक्त्यापत्तेः । नच भेदस्यापि भावात्सार्थकता, अभेदस्यापि भावे- वैयर्थ्यस्यापि संप्रतिपन्नांश इव दुष्परिहरत्वात् । हेत्वभावे फलाभावादौत्सर्गिकाद्धेतुभावे फलभावस्य तदपवादतया बलीयस्त्वात् । अन्योन्याभावतदभावयोर्भिन्नाभिन्नशब्दाभ्या- मभिधाने विरोधपौनरुक्त्ये पूर्वोक्ते एव पुनरुपावर्तेते । ननु भेदशब्देन स्वरूपभेदस्याभे- दशब्देनेतरेतराभावराहित्यस्य वाभिधानादविरोध इति चेत् । मैवम् । इतरेतराभावस्यैवो- च्छेदप्रसङ्गात् । स्वरूपभेदे विद्यमानेपि तदविरोधितया यदि क्वचिदितरेतरभावः स्यात् तर्हीतरेतरभावस्यैव निरङ्कुशप्रसरतयेतरेतराभावविरह एव जगति स्यादित्यद्वैतवाद एव भेदाभेदवादिना समर्थितः स्यात् ।

तदेवं भेदाभेदादिपक्षेषु कार्यकारणभावस्य दुर्निरूपत्वात्, स्वरूपतोपि विचारागो- चरत्वात्, अनाद्यविद्यातद्विलसितः सकलोप्ययं प्रपञ्च इति तद्ग्राहिप्रत्यक्षादिप्रमाणविरो-

---

पदेन यावानर्थोभिहितः तावानेव पट इत्यपीति पटबुद्धेस्तच्छब्दस्य च पौनरुक्त्यं स्यात्, बुद्धेश्च पौनरुक्त्यं वैयर्थ्यमेव शब्दस्य च पौनरुक्त्ये सह प्रयोगानुपपत्तिः । नच व्याख्यायां मूढप्रबोधनार्थमयं सहप्रयोगः । नियमेन व्युत्पन्नान्प्रत्यपि प्रयोगात् । यदि च शुक्लपदस्य पट एवार्थः तदा शुक्लो घट इत्यत्र घटस्यापि तत्त्वेन पटघटाद्वैतापात एवं सर्वत्रेति जितमस्माभिः । ननु भेदोपि धर्मधर्मिणोरस्तीति कथं नैरर्थक्यमिति, तत्राह— **नचेति । संप्रतिपन्नांश इवेति । पटः पट** इत्यत्रेवेत्यर्थः । ननूभयहेतुसद्भावे कोयमाग्रहो वैयर्थ्यं स्या- दिति, तत्र नैरर्थक्यमेवेति विनिगमनायां हेतुमाह—**हेत्वभाव इति** । औत्सर्गिकं खल्विदं यद्धेत्वभावे फलाभाव इति, इतरथा तयोः प्रागभावयोरनादिनोरनिवर्त्यतया नित्यमनुत्पत्तिरेव कार्यस्य स्यात्, तस्मात्तदु- भयबाधको हेतुभावे फलभावोऽपवादः, तदिहापि गुणगुणिनां भेदपक्षे गुणज्ञानहेतुसद्भावेपि गुणिज्ञानहेत्वभा- वात्तज्ज्ञानलक्षणफलाभावस्यौत्सर्गिकस्याभेदपक्षे गुणज्ञानहेतुरूपगुणिज्ञानहेतुभावाद्गुणिज्ञानलक्षणकार्यभावोऽ- पवादो बलीयानिति नैरर्थक्यमेव युक्तमित्यर्थः । द्वितीयपक्षे पूर्वमेव दूषणमाह—**अन्योन्येति** । समानो ह्यन्योन्याभावतदभावयोरप्येकोपाधौ विरोधः । अविरोधे गवाश्वत्वयोरश्वगोत्वयोश्च घटपटत्वयोः पटघटत्वयो- श्चेत्येतादृशस्थलेष्वपि भेदाभेदापातात् जगति विरोध एवोच्छिद्येत । नच तथा प्रमाणाभावादनुच्छेद इति वाच्यम् । अत्रापि तदसंप्रतिपत्तेः । किंच मद्वचनमेवात्र किमिति प्रमाणं न स्यात् । अथ विरुद्धार्थत्वादिदम- प्रमाणं न अप्रमाणप्रतीतेर्विरोधस्यैवाभावात्[2] । एतेन विरुद्धमिति नः क्व संप्रत्ययो यत्प्रमाणपथमवचरैतीत्यादि[3] तदपि प्रत्युक्तम् । माता मे वन्ध्येतिवद्भिन्नाभिन्नमित्यपि, व्याहतार्थत्वादिति । तथान्योन्याभावतद्राहित्ये पूर्वव- त्पौनरुक्त्यं चेत्यर्थः । तृतीयं शङ्कते—**नन्विति** । तत्र तावत्स्वरूपभेदस्येतरेतरभावस्य च विरोधोस्ति नवा, यद्यस्ति, तदा स्वरूपभेदे सतीतरेतरभावेन न भवितव्यम्, गत्यन्तराभावादित्यसंभव्येवायं पक्षः । अथ नास्ति विरोधस्तदा क्वचिदपीतरेतराभावो न स्यात्, स्वरूपभेदस्यातत्प्रयोजकत्वे प्रयोजकान्तरानिरूपणादित्यभिप्रेत्य परिहरति—**मैवमिति** । एतदेवोपपादयति—**स्वरूपभेद इत्यादिना** ।

वादार्थोपसंहारपूर्वकं परिच्छेदार्थमुपसंहरति—**तदेवमित्यादिना** । भेदपक्षे, अभेदपक्षे, भेदाभेदपक्षे च कार्यकारणभावस्य दुर्निरूपत्वात्स्वरूपतश्च कार्यकारणभावस्य दुर्निरूपत्वात्सकलोयं कार्यकारणरूपद्व्यणुकप- रमाण्वात्मकतया भावाभावभेदैश्च प्रमाणप्रमेयभेदेन च द्रव्यगुणादिभेदैश्च नैयायिकवैशेषिकप्रभृतितार्किकैः परिकल्पितो द्वैतप्रपञ्चः शुक्तिरूप्यादिवदनिर्वचनीयाविद्याविलसितः । अविद्येति च अविद्याधिष्ठानचैतन्यम-

---

१ अनाद्योरिति पाठो भाति । २ अप्रमाणत्वप्रतीतिभूतस्य विरोधस्यैवाभावादित्यर्थः । ३ अवतरतीति पाठो भाति ।

धाभावाद्वेदान्तवाक्यं निरपवादमेवाद्वितीये ब्रह्मण्यपरोक्षज्ञानं जनयतीति निरवद्यम् । इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यज्ञानोत्तमपूज्यपादशिष्यश्रीचित्सुखमुनिविरचितायां तत्त्वप्रदीपिकायां लक्षणभङ्गो नाम द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥ २ ॥

प्युपलक्ष्यते । तद्विलसितस्तद्विवर्तः । इतिः हेतौ । यस्मादेवं अत इति योजना । **अपरोक्षेति** चोत्तरवादे बीजावापः । 'भेदो द्रव्यादिषट्कं क्षणनिधनमतं षड्प्रमाणान्यभावो भावः पश्चात्पराणुर्व्ययविसहितश्चान्ययोगो वियोगः । द्वित्वादिर्जातिमानं द्व्यणुकपरिमिता पाकजप्रक्रियाथो हेतुत्वं कालकाष्ठे जनिमदपि भिदाऽभेदवादो निरस्तः ॥ १ ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीप्रत्यक्प्रकाशपूज्यपादशिष्यस्य प्रत्यक्स्वरूपभगवतः कृतौ तत्त्वप्रदीपिकाटीकायां नयनप्रसादिन्यां द्वितीयः परिच्छेदः समाप्तः ॥ २ ॥

तृतीयः परिच्छेदः।

श्रीकृष्णाय नमः ॥ ननु कथमपरोक्षज्ञानजनकता शब्दस्य। तथासत्यपरोक्षप्रमितिकरणतया प्रत्यक्षान्तर्भावप्रसङ्गात्, धर्माधर्मप्रतिपादकवाक्येष्वदर्शनाच्च। नच दशमस्त्वमसीति वाक्यमुदाहरणम्। तत्रापि केवलशब्दस्यापरोक्षज्ञानाजनकत्वादिन्द्रियसन्निकर्षस्यापि दशमशरीरगोचरस्य तत्र भावात्। नच सत्यपीन्द्रियसन्निकर्षे तस्यादावदर्शनात् पश्चाद्भाविशब्दजनिततैव तस्येति निश्चेतुं शक्यम्। रत्नतत्त्वाधिगमेपि तथात्वप्रसङ्गात्। तथाहि—सत्यपीन्द्रियसन्निकर्षे अनधिगतरत्नतत्त्वपरीक्षाशास्त्रः पुष्परागादिभेदं न प्रत्यक्षतः प्रतिपद्यते, अधिगतशास्त्रार्थस्तु तत्तत्त्वं प्रतिपद्यते, नचैतावता शास्त्रं तत्र प्रत्यक्षप्रमितिजनकमभ्युपेयते।

यत्पुनरिह कैश्चिदुच्यते—विमतं शाब्दज्ञानमपरोक्षमपरोक्षविषयत्वात्सुखज्ञानवदिति। तत्र किमिदमपरोक्षत्वं शाब्दज्ञानस्य, किं साक्षात्कारत्वजातिमत्त्वमपरोक्षव्यवहारहेतुत्वं वा। नाद्यः। अयं घट इति शब्देऽनैकान्तात्। प्रतिपत्तिव्यवधानमन्तरेण तद्विषयत्वमपरोक्षविषयत्व-

---

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ किं त्रैलोक्यसरोवरस्य नचिरादुन्निद्रमेकाम्बुजं किं वा योगिमनःसरोरुहवनप्रोद्बोधको भानुमान्। किं वा संसृतिसूरतप्तजनतामोदे सुधादीधितिर्देवोसौ विविधं विभावितवपुः श्रीसुन्दरः पातु वः ॥ १ ॥ इति स्म निर्वैरकथं निरूपितं समस्तवेदान्तवचोभिरद्वयम्। अथ स्वतःसिद्धविमुक्तये नयैरुपायविज्ञानशरीरचिन्तनम् ॥ २ ॥ अनेन च हेतुहेतुमल्लक्षणः परिच्छेदयोः संबन्धोपि दर्शितः। अविरुद्धतया साध्येऽवधृते हि साधनान्वेषणावकाश इति। अपरोक्षज्ञानं जनयतीत्युक्तममृष्यमाणा वैशेषिकादयो मीमांसकाश्च केचिन्मण्डनमिश्रप्रभृतयः प्रत्यवतिष्ठन्ते—**ननु कथमिति**। न केवलं शब्दत्वहान्या प्रत्यक्षत्वापत्तिर्बाधिका अनुपलब्धिपराहतिश्चेत्याह—**धर्माधर्मेति**। ननु यद्यपि ज्योतिष्टोमादिवाक्येष्वदृष्टं, तथापि विषयविशेषप्रयुक्तया तत्र तथात्वं किं न स्यात्, यथा दशमस्त्वमसीत्यत्र। सच भ्रान्तिविभ्रान्तचेताः परित्यक्तमात्मानं दशमतया वाक्यादेव साक्षात्करोति कश्चिदित्यत्राह—**नच दशम इति**। यथाहि रत्नतत्त्वादावुपदेशसहितं प्रत्यक्षमेव साक्षात्कारहेतुर्न केवलः शब्दस्तथेहापीत्यर्थः। प्राप्ताप्राप्तविवेकेन शब्दस्यैव करणतामाशङ्क्य रत्नतत्त्वप्रतिबन्द्या परिहरति—**नचेत्यादिना**। तत्रापि प्राप्ताप्राप्तविवेकसाम्यमाह—**तथाहीति**। अनधिगतं रत्नतत्त्वपरीक्षाशास्त्रं येन पुंसा स तथोक्तः। पुष्परागो रत्नविशेषः।

न्यायरत्नदीपावलीकृतमनुमानमुद्भावयति—**विमतमिति**। ज्योतिष्टोमादिवाक्ये बाधासिद्ध्योः परिहाराय विमतमित्युक्तम्। तत्त्वमस्यादिशब्दजनितज्ञानमित्यर्थः। प्रत्यक्षेणार्थान्तरतानिवृत्त्यै शाब्दग्रहणम्। **अयं घट इतीति**। अस्ति ह्ययं घट इति शब्दस्य पुरोवर्त्यपरोक्षघटविषयत्वम्। अथ च न साक्षात्कारत्वजातिः, ज्ञानवृत्तित्वात्तस्या इत्यर्थः। नन्वपरोक्षविषयत्वादिति हेतोरयमर्थः—यज्ज्ञानव्यवधानमन्तरेण तद्विषयत्वमिति। नच शब्दस्य तथात्वमस्ति। तद्विषयज्ञानजननद्वारा हि शब्दादीनामर्थविषयत्वम्। नच ज्ञानस्य ज्ञानजननद्वारा अर्थविषयत्वम्। तत्कुतोऽनैकान्तिकतेति शङ्कते—**प्रतिपत्तीति**। तथाप्यनैकान्तिकमित्याह—**अयमिति**। अग्निमत्त्वांशः परोक्षः। पर्वतांशोऽपरोक्षः। नह्यानुमानिकज्ञाने साक्षात्त्वजातिरिति भावः। ननु परोक्षाविषयत्वे सत्यपरोक्षविषयत्वं हेतुः। नचानुमानिकज्ञानमेवमतो नातिव्याप्तिरिति शङ्कते

---

१ वेदान्तवाक्ये। २ तज्जन्यज्ञाने इत्यर्थः।

मिति चेन्न । अयं पर्वतोऽग्निमानिति परोक्षापरोक्षविषयानुमानिकज्ञाने व्यभिचारात् । अपरोक्षमात्रविषयत्वं विवक्षितमिति चेत् । न । सुखेच्छायां व्यभिचारात् । तज्जनकज्ञानस्य तद्विषयत्वादिच्छायास्तद्विषयत्वमुपचर्यते इति चेत् । मैवम् । तथाप्यविद्यायां व्यभिचारात् । स्वतोऽपरोक्ष आत्मैवाविद्याया आश्रयो विषयश्चेति भवद्भिरभ्युपगमात् । नापि द्वितीयः । अविद्यायामेव व्यभिचारात् । तस्या अपरोक्षात्मविषयत्वेपि तद्विपरीतव्यवहारहेतुतया तद्व्यवहारहेतुत्वाभावात् ।

अपरोक्षव्यवहारहेतुत्वमेव हेतुरिति चेन्न । साध्याविशिष्टत्वप्रसङ्गात्, प्रतिप्रयोगसंभवाच । विवादाध्यासितः शब्दः अपरोक्षज्ञानजनको न भवति शब्दत्वात्, ज्योतिष्टोमादिवाक्यवदिति । अत्रोच्यते—'साक्षात्करणहेतोरप्यप्रत्यक्षत्वसंभवात् । दशमस्त्वमसीत्यादौ शब्दादेव तदुद्भवात्' ॥ १ ॥ यत्तावदुक्तमपरोक्षप्रमितिकरणत्वे प्रत्यक्षान्तर्भाव स्यादिति । तत्र ब्रूमः—अभ्युपगम्यते हि परेणापि योगिमनसो बाह्यविषयापरोक्षप्रमितिकरणता, तथापि न बाह्यप्रत्यक्षान्तर्भावस्तस्याभ्युपेयते, एवं शब्दस्यापरोक्षप्रमितिजनकत्वेपि प्रत्यक्षान्तर्भावो माभूत् । अथ तत्र बाह्यप्रत्यक्षान्तर्भावे चक्षुरादीनामन्यतमत्वं योगिमनोऽन्यत्वे सति बाह्यप्रत्यक्षप्रमितिकरणत्वं वा प्रयोजकं, हन्तेहापि तर्हि स्वतोपरोक्षब्रह्मात्मविषयशब्दान्यत्वे सत्यपरोक्षप्रमितिकरणत्वं प्रत्यक्षान्तर्भावे प्रयोजकमस्तु, सिद्धे शब्दस्यापरोक्षप्रमितिकरणत्वे तद्व्यावृत्त्यर्थं विशेषणं युक्तं तदेव तु कथमिति चेत्, दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्येषु दर्शनादिति ब्रूमः ।

—**अपरोक्षमात्रेति** । तथापि सुखेच्छायां व्यभिचारः । तस्या अपरोक्षसुखविषयत्वेपि साक्षात्त्वानधिकरणत्वादित्याह—**न सुखेच्छायामिति** । इच्छायाः सविषयत्वमौपचारिकं, मुख्यं च विवक्षितमिति शङ्कते—**तज्जनकेति** । ननु कथमपरोक्षविषयत्वमविद्याया येनानैकान्तिकतेति, तत्राह—**स्वत इति** । **भवद्भिरिति** । एकजीववादिभिरित्यर्थः । अपरोक्षव्यवहारहेतुत्वमपरोक्षत्वमिति द्वितीये पक्षेप्यविद्यायां व्यभिचारस्तत्र हेतुसद्भावेपि साध्याभावादित्याह—**नापि द्वितीय इत्यादिना** ।

नन्वपरोक्षविषयत्वादिति हेतोरयमर्थः—यदपरोक्षव्यवहारहेतुत्वादिति, तथाच नाविद्यायां विपरीतव्यवहारजनिकायामनैकान्त्यमिति शङ्कते—**अपरोक्षेति** । परिहरति—**न साध्येति** । सत्प्रतिपक्षं चेदमनुमानमित्याह—**प्रतिप्रयोगेति** । ज्योतिष्टोमादिवाक्येषु सिद्धसाधनतापरिहाराय विवादेति विशेषणम् । बाधसाध्यवैकल्ययोः परिहारायापरोक्षेति विशेषणम् । **साक्षादिति** । अत्र किं बाधकवशाच्छब्दस्यापरोक्षज्ञानजनकत्वं नेष्यतेऽदर्शनाद्वा । नाद्यः । तदसिद्धेः । नतावत्प्रत्यक्षान्तर्भावो बाधकः । नहि साक्षात्कारिज्ञानहेतुतामात्रेण प्रत्यक्षत्वं संभवति । शब्दव्यतिरिक्तत्वे सति तादृशस्य तत्प्रयोजकत्वात् । ननु दृष्टे शब्दस्य तद्धेतुत्वे प्रयोजकसंकोचो युक्तस्तदेव कथमिति, तत्राह—**दशम इति** । ननु तत्रापीन्द्रियमेव करणमित्युक्तं, तत्राह—**शब्दादेवेति** । श्लोकं विवृणोति—**यत्तावदित्यादिना** । अत्र प्रत्यक्षविशेषप्रयोजके प्रतिबन्दीं गृह्णाति—**अभ्युपगम्यते हीति** । विशेषणं दर्शयन्नाभासतां प्रतिबन्द्याः शङ्कते—**अथ तत्रेति** । अनीश्वरप्रत्यक्षेषु चेदं प्रयोजकगवेषणमिति द्रष्टव्यम् । नायं विशेषः । प्रकृतेप्येवं शब्दसंकोचत्वादिति परिहरति—**हन्तेति** । उत्तरार्धस्य शङ्कामाह—**सिद्ध इति** । एतत्परिहारहेतुत्वेन तृतीयपादमवतारयति—**दशम इति** ।

ननु तत्रापीन्द्रियसहितस्यैव तद्धेतुत्वं न केवलस्येत्युक्तमिति चेत्, अत्रापि तर्हि मनः-सहायस्यैव शब्दस्यापरोक्षप्रतीतिहेतुतास्तु । ननु तत्रेन्द्रियस्यैव करणत्वं शब्दस्य तु सह-कारितामात्रमिति चेन्न । शब्द एव करणमिन्द्रियं सहकारीति वैपरीत्यमेव कुतो न स्यात्, अन्वयव्यतिरेकयोस्तूभयत्राविशिष्टत्वात् । तथापि विनिगमनायां को हेतुरिति चेत्, क्वचिद्बहुलतमे तमसि क्वचिच्च लोचनविरहिणोपि वाक्याद्दशमोस्मीत्यपरोक्षप्रमितिदर्शन-मेवेति वदामः । भवत्वेवं, तथापि ब्रह्मसाक्षात्कारे करणं मन एव 'मनसैवेदमाप्तव्य'मि-त्यादिश्रुतेः । 'यन्मनसा न मनुते' 'अप्राप्य मनसा सहे'त्यादिश्रुतेश्चानधिकृतमनोविषय-त्वादिति चेन्मैवम् । 'तद्धेत्यादिश्रुतेः क्वापि मनसस्तदयोगतः । शब्दत्वानुमितेर्बाधा-व्यभिचारादनुत्थितेः' ॥ २ ॥ 'तद्धास्य विजिज्ञौ' 'तमसः पारं दर्शय'तीति चोपदेशमात्रा-देवापरोक्षप्रमित्युपपत्तिप्रतिपादनात् । नन्वेतानि वचनान्यागमाचार्योपदेशयोर्न साक्षा-त्कारहेतुतां प्रतिपादयन्ति । साक्षात्कारहेतोर्मनसः सहायताप्रतिपादनपरत्वेनाप्युपपत्तेः । अन्यथा श्रवणोत्तरकालयोर्मननिदिध्यासनयोर्विधानानर्थक्यात्, श्रवणेनैव साक्षात्का-रोत्पत्तेः, श्रुतवेदान्तानामपि पूर्ववत्संसारानुवृत्तिदर्शनाच्चेति चेत् । मैवम् । असंभावना-विपरीतभावनाख्यस्य चित्तविक्षेपलक्षणस्य च प्रतिबन्धस्य निरासद्वारेण मनननिदिध्या-सनयोः फलोपकार्यङ्गतयापि श्रवणं प्रति विधानोपपत्तेः, पूर्ववत्संसारित्वोपलब्धेश्च

चतुर्थपादस्य शङ्कां दर्शयति—**ननु तत्रापीति** । तत्र किं शब्दः करणमिन्द्रियं तु सहकारीत्यभिधीयते, किं वा गुडजिह्विकयेन्द्रियस्यैव करणत्वं शब्दः सहकारीत्यभिधित्सितम् । आद्ये प्रकृतेप्यस्त्वेवेन्द्रियं सहाय-मित्याह—**अत्रापीति** । तथाच शब्दस्य करणत्वं न व्याहतमिति भावः । द्वितीये शङ्कते—**ननु तत्रेति** । तदेतदविनिगमनेन दूषयति—**न शब्द एवेति** । **विनिगमनायां** । शब्द एव करणमिति निर्णय इत्यर्थः । हेतुं दर्शयति—**क्वचिदिति** । लोचनविरहिणः सलोचनस्यापि गाढान्धकारनिरुद्धतया अव्यापृतलोचनस्य शब्दादेवापरोक्षज्ञानदर्शनमेव नियामकमित्यर्थः । उपलक्षणं चैतत्स्पर्शनव्यापाराभावस्यापि । भवत्वेवं दश-मस्त्वमसीत्यादौ, प्रकृते तु न युक्तं श्रुतिविरोधादिति शङ्कते—**भवत्वेवमिति** । आदिशब्देन 'हृदा मनी-षया मनसाभिक्लृप्तः, दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्ये'त्यादिश्रुतयो गृह्यन्ते । ननु 'यन्मनसा न मनुत'इत्यादिषु मनसा पुरुषो यद्ब्रह्म न मनुते' तथा वाचो मनसा सहाप्राप्य यतो निवर्तन्त इति मनोगम्यत्वमपि निषिद्धं तत्कथं मन एव करणमिति, तत्राह—**यन्मनसेति** । **अनधिकृतमनः** असंस्कृतमनः । सिद्धान्ती परिहरति—**मैवमिति** । 'तद्धास्य विजिज्ञा'वित्यादिश्रुतेस्तावदुपदेशमात्रादपरोक्षज्ञानजन्मावसीयते, नचैताः श्रुतयो मनः प्रति सहायतामुपदेशस्य दर्शयन्ति न तु करणतामिति युक्तं, मनसः क्वचिदपि साक्षात्कारहेतुत्वायो-गात् । यत्तु शब्दत्वादित्यनुमानमुक्तं, तत्राह—**शब्दत्वेति** । उक्तश्रुतिविरुद्धतया कालात्ययापदिष्टत्वाद्दश-मस्त्वमसीत्यादौ व्यभिचाराच्च शब्दत्वादित्यनुमितेरनुत्थितेरित्यर्थः । श्लोकं विवृणोति—**तद्धास्येति** । अस्याचार्यस्योपदेशेन तदुपदिश्यमानं ब्रह्म विजिज्ञौ विशेषेण विज्ञातवान् शिष्य इत्यर्थः । **तमसः** शोका-दिकारणाज्ञानस्य **पारम्** अन्तम् । निरवद्यं ब्रह्म दर्शयति—अदर्शयदित्यर्थः । मनननिदिध्यासनविधानसत्वेन श्रवणं न साक्षात्कारहेतुरित्याह—**अन्यथेति** । इतोपि न श्रवणरूपोपदेशमात्रात्साक्षात्कारोत्पत्तिरित्याह—**श्रुत इति** । तत्र तावच्छ्रवणं प्रति फलोपकार्यङ्गतयोपयोगं मनननिदिध्यासनयोर्दर्शयति सिद्धान्ती—**मैव-मित्यादिना** । यद्यपि चित्तगतमललक्षणप्रतिबन्धो यज्ञादिभिः शुद्ध्याधायकैर्निवारितः तथापि दृष्टस्य विक्षे-पलक्षणप्रतिबन्धस्य ताभ्यां निरासः अनुयाजादिवच्च फलोपकार्यङ्गतयोत्तरकालत्वमपि न विरुध्यत इति भावः । अनुपपत्त्यन्तरं परिहरति—**पूर्ववदिति** । नहि प्रतिबन्धे सति कार्यानुत्पादकत्वं कारणतां वि-

प्रतिबद्धविज्ञानपुरुषविषयत्वात् । मनसैवेदमाप्तव्यमित्यादिश्रुतेश्चित्तैकाग्र्यस्याङ्गताप्रतिपादनपरत्वात् ।

मनसश्च नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावब्रह्मात्मसाक्षात्कारहेतुत्वस्यादृष्टचरतया तत्र शब्दस्य सहकारित्वकल्पनानुपपत्तेः । तथात्वे श्रवणादीनामेव वैयर्थ्यप्रसङ्गात् । सुखादीनां साक्षिवेद्यत्वादात्मनश्च स्वयं प्रकाशत्वात् मनसः क्वचिदपि साक्षात्कारहेतुत्वासंप्रतिपत्तेः । भावनासहायस्य तु मनसो गरुडादिसाक्षात्कारप्रमित्यनुत्पादकत्वात् । तदपरोक्षस्य च विधुरपरिभावितकामिनीसाक्षात्कारवद्विभ्रमत्वात् । अप्रमारूपसाक्षात्कारस्यापि साक्षिरूपतया मानसत्वाभावात् । इह च 'भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः, तमसः पारं दर्शयति, भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः, तरति शोकमात्मवित्, योऽस्माकं अविद्यायाः परं पारं तारयसि, मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते, तरत्यविद्यां वितता'मित्यादिश्रुतिस्मृतिषु ब्रह्मविद्याया एवाविद्यानिवर्तकत्वश्रवणात् पारिशेष्यात्तत्कारणं वेदान्तवाक्यमिति निश्चीयते ।

श्रूयतेच—'नावेदविन्मनुते तं बृंहन्तं', 'तं त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि', 'वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्था' इति । अत्र हि वेदान्तवाक्यजन्यज्ञानस्य विज्ञानमिति विशेषणेन विशेषविषयत्वप्रतिपादनात् निश्चयहेतुत्वे सिद्धेपि सुशब्दविशेषणेनापरोक्षनिश्चयहेतुत्वप्रतिपाद-

---

हन्ति । उक्तं च सूत्रकृता—'ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनादिति'ति भावः । या तु श्रुतिर्मनसः साक्षात्कारकरणत्वे प्रमाणमुक्ता तामन्यथयति—**मनसैवेति** ।

यत्तु तद्धेत्यादिश्रुतीनामुपदेशस्य मनःसहायताप्रतिपादकतयाप्युपपत्तेरिति, तत्राह—**मनसश्चेति** । **अदृष्टचरतयेति** । श्रुत्यादिष्विति शेषः । बाधकान्तरं चाह—**तथात्व इति** । इदानीं 'क्वापि मनसस्तद्योगत इत्येतद्विवृणोति—**सुखादीनामिति** । एतेन साक्षात्कारहेतुतया क्लृप्तस्य मनसः संभवे शब्दस्य तत्कल्पनानुपपत्तेरिति वाचस्पतिमिश्रैरुदीरितमपोदितं मन्तव्यम् । ननु कथं साक्षात्कारहेतुत्वासंप्रतिपत्तिर्यावता भावनापरिपाकसहकृतमनसो दृष्टं गरुडादिसाक्षात्कारहेतुत्वमिति' तत्राह—**भावनेति** । किं तर्हि तदित्यत आह—**तदपरोक्षेति** । पूर्वं साक्षात्कारहेतुत्वमङ्गीकृत्य प्रमितिहेतुत्वं नास्ति इत्युक्तमिदानीं तदपि न मनोजन्यमित्याह—**अप्रमेति** । एतेनाप्रमारूपसाक्षात्कारहेतोर्मनसः क्वचित्प्रमाहेतुत्वेनापि भवितव्यं नयनादिवदिति पर्यनुयोगोपि परास्तः । प्रस्तुतस्थले च प्रमारूपसाक्षात्कार एवाविद्यानिवृत्तिक्षमः श्रुतिभिरवगम्यते, तत्रच मनसः करणत्वनिषेधात्करणान्तरानिरूपणाच्च वेदान्तवाक्यमेव करणमित्याह—**इह चेत्यादिना** । अथवात्रापि साक्षिरूप एव साक्षात्कारोऽविद्यानिवर्तकः अतस्तत्करणत्वेन शब्दकल्पनमपि मनोवदेवायुक्तमिति, तत्राह—**इहचेति** । 'मामेव, तरत्यविद्या'मिति स्मृती । शोककारणाविद्यामित्यर्थः ।

वेदादेव परमेश्वरज्ञानमित्यत्र साक्षादेव श्रुतिरस्तीत्याह—**श्रूयते चेति** । तं बृहन्तम् अपरिच्छिन्नं परमेश्वरं अवेदवित् अवेदज्ञः पुरुषो न मनुते, अपितु वेदज्ञ एव जानातीत्यर्थः । अत्र च वेदशब्देन तदेकदेशा वेदान्ता विवक्ष्यन्ते । अथवा सप्रपञ्चनिष्प्रपञ्चप्रतिपादकतया सर्वे एव विवक्षिताः । उपनिषत्स्वेव वेद्यत इत्यौपनिषदः । वेदान्तजनितं विज्ञानं वेदान्तविज्ञानम् । नन्वत्र साक्षात्कारः कथं लभ्यते, नापि विज्ञानमित्युपसर्गबलात्, तस्य विशेषेण ज्ञानमिति निश्चयमात्रपर्यवसितत्वादिति, तत्राह—**अत्रेति** । चकारस्तूपप-

नाम्नायमर्थो निश्चीयते । यत्पुनः शब्दत्वादित्यनुमानं तच्छ्रुतिविरुद्धतया कालात्ययापदिष्टम्, दशमस्त्वमसीत्यादिवाक्येऽनैकान्तं च । 'प्रतिप्रयोगयोगाच्च विपक्षे बाधसंभवात् । तस्याभाससमानत्वाच्छब्दादेवापरोक्षधीः' ॥ ३ ॥ प्रतिप्रयोगश्च, अपरोक्षत्वं तत्त्वमसीत्यादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति अपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् ज्ञानत्ववत्। नच परोक्षत्वं तद्वृत्ति परोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वादिति सप्रतिसाधनता । सिद्धसाधनत्वात् । इष्यते हि तस्यासंभावनाविपरीतभावनाप्रतिबद्धान्तःकरणे पुरुषे परोक्षज्ञानजनकत्वम् ।

'तद्धास्य विजज्ञा'विति श्रुतिविरुद्धतया कालात्ययापदिष्टत्वाच्च । नचापरोक्षत्वमग्निहोत्रादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्ति अपरोक्षज्ञाननिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वात् ज्ञानत्ववदित्याभाससमानयोगक्षेमता । विपक्षे बाधकतर्काभावेन तस्याप्रयोजकत्वात् । किं वाक्यप्रामाण्यानुपपत्तिर्बाधिका उतानुष्ठानानुपपत्तिः स्वर्गादिफलासिद्धिर्वा । नाद्यः, अनुमानादिवत्प्रामाण्योपपत्तेः । न द्वितीयः, परोक्षनिश्चयादप्यनुष्ठानसिद्धेः । न तृतीयः, अनुष्ठानादेव फलसिद्धेः । इह त्वात्मविज्ञानस्य मोक्षसाधनत्वश्रुत्यन्यथानुपपत्तिरेव बाधिका । तथाहि—'ब्रह्मविदाप्नोति परं, ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति, तरति शोकमात्मवि'-दिति वेदान्तवाक्यजनितात्मविज्ञानान्मोक्षः श्रूयते, सच सविलासाज्ञाननिवृत्तिलक्षणः, संसारस्य दुर्निरूपत्वेनाविद्यारूपत्वात्, तस्य चाहं कर्ता भोक्तेत्याद्यपरोक्षविभ्रमलक्षणस्य परोक्षज्ञानान्निवृत्त्यनुपपत्तेः ।

ब्रह्मणि च सकलकरणागोचरे प्रमाणान्तरेण प्रत्यक्षज्ञानानुत्पत्तेर्वाक्याच्चापरोक्षज्ञानानुत्पत्तावनिर्मोक्षः स्यादिति विपक्षे बाधकतर्कसंभवान्नाभाससमानतानुमानस्य, तस्मा-

---

त्येदमुपसर्गसामर्थ्यं समुच्चिनोति । तां चोपपत्तिं वक्ष्यति । उत्तरार्धं विवृणोति—**यत्पुनरिति** । दूषणान्तरं चानुमानस्य श्लोकेनाह—**प्रतिप्रयोगेति** । अपरोक्षत्वमित्यादिप्रतिप्रयोगसंभवात् । नन्वपरोक्षत्वस्याग्निहोत्रादिवाक्यजन्यज्ञानवृत्तित्वमप्येवं शक्यानुमानमित्याभाससमानतेति, तत्राह—**तस्याभाससमानत्वादिति** । तत्र हेतुः विपक्षे बाधसंभवादिति । श्लोकं विवृणोति—**प्रतिप्रयोगश्चेति** । ज्ञानवृत्तीत्युक्ते प्रत्यक्षवृत्तितया अर्थान्तरता तदर्थं वाक्यजन्यज्ञानवृत्तीत्युक्तम् । तथापि विवक्षितासिद्धिः । वाक्यान्तरमादायाप्युपपत्तेरित्यत उक्तं—**तत्त्वमस्यादीति** । असिद्धिनिवृत्त्यर्थं हेतावपरोक्षग्रहणम्[३] । सविकल्पकत्वादिना वेदान्तवाक्यजन्यज्ञाननिष्ठेन व्यभिचारनिरासार्थमत्यन्ताभावग्रहणम् । द्वितीयेपि शाब्दावृत्त्यनुमितित्वादिनिवृत्त्यर्थमत्यन्ताभावग्रहणम् । असिद्धिनिवृत्त्यर्थं च परोक्षग्रहणम् । सिद्धसाधनतामेव विवृणोति—**इष्यते हीति** ।

अथ ब्रूयाद्भवदभिमतज्ञानवृत्तित्वमेवानुमेयमिति, तत्राह—**तद्धास्येति** । तस्याभाससमानत्वादित्यस्याशङ्कां पठति—**नचापरोक्षत्वमिति** । विपक्षे बाधकमेव विकल्पयति—**किं वाक्येत्यादिना** । यदि ह्यपरोक्षज्ञानजनकं न भवेत् तर्ह्यप्रमाणं स्यादिति तावन्न बाधकम्, अनुमाने व्यभिचारादित्याह—**अनुमानेति** । विपक्षे बाधसंभवादित्येतद्विवृणोति—**इह त्विति** । श्रूयतां नाम ततः किमिति, तत्राह—**सचेति** । यथा चाज्ञाननिवृत्तिर्मोक्षः तथा चतुर्थपरिच्छेदे वक्ष्यते । ननु संसारनिवृत्तिर्मोक्षः, किमिदमुच्यते अविद्यानिवृत्तिरिति, तत्राह—**संसारस्येति** । तथापि वाक्यजन्यज्ञानस्यापरोक्षत्वं विना किमनुपपन्नं, तत्राह—**तस्य चेति** । दिङ्मोहादौ तथा दर्शनादिति भावः । एतेन योपपत्तिर्वक्ष्यतीत्युक्ता सापि प्रदर्शिता ।

नन्वपरोक्षज्ञानमपि मनसैवोत्पद्यतामिति, तत्राह—**ब्रह्मणीति** । **प्रत्यक्षे**त्यपरोक्षज्ञानं विवक्षितम् । वादार्थमुपसंहरंश्चतुर्थं पादं व्याचष्टे—**तस्मादिति** । ज्ञानात्कैवल्यमित्युक्तमसहमानः कर्ममीमांसकः आक्षिपति

---

१ उपपत्त्येत्यस्य सहेति शेषः । २ अपरोक्षज्ञाननिष्ठत्वमात्रोक्तौ इति शेषः । ३ परोक्षत्वमित्यादिवक्ष्यमाणप्रयोगे इत्यर्थः । ४ परोक्षत्वस्येति शेषः । ५ प्रतिपाद्यामिति शेषः ।

च्छन्दादेवापरोक्षज्ञानात् कैवल्यमिति सकलमनाविलम् । ननु कथं ज्ञानात्कैवल्यं तस्य स्वर्गादिफलकर्मशेषतया स्वतन्त्रफलसाधनत्वाभावात्, देहव्यतिरिक्तात्मतत्त्वविज्ञानव्यतिरेकेण पारलौकिककर्मणि प्रवृत्त्ययोगात्, फलश्रुतेश्चापापश्लोकश्रवणवदर्थवादत्वात् । तथाचाहुः—'आत्मा ज्ञातव्य इत्येतन्मोक्षार्थं न च चोदितम् । कर्मप्रवृत्तिहेतुत्वमात्मज्ञानस्य लक्ष्यते । विज्ञाते चास्य पारार्थ्ये पापानामफलश्रुतिः । सार्थवादो भवेदेव न स्वर्गादेः फलान्तर'मिति । देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्य कर्मप्रवृत्त्युपयोगित्वेप्यशनायाद्यतीतब्रह्मविज्ञानस्य न तच्छेषत्वमनुपयोगादधिकारविरोधाच्चेति चेन्मैवम् । आज्यावेक्षणव्रीहिप्रोक्षणादिवददृष्टद्वारेणोपपत्तेः । नचाधिकारविरोधः । तथाभूतब्रह्मविदामपि यमनियमादौ प्रवृत्तिवत्कर्मप्रवृत्त्यविरोधात् । जनकोद्दालकप्रभृतीनां तथाभूतानामपि कर्मणि प्रवृत्तिदर्शनाच्चेति

—ननु कथमिति । ननु कथमात्मज्ञानस्य कर्मशेषता, तद्बोधकप्रमाणाभावात्, नह्यात्मज्ञानेन कर्म कुर्यादिति काचिच्छ्रुतिरस्ति विनियोक्त्री, नापि लिङ्गम्, असमर्थत्वात्, नापि वाक्यं, पदद्वयसमभिव्याहाराभावात्, नापि प्रकरणं, साकाङ्क्षविधिसन्निध्यभावात्, नापि स्थानं, कर्मसन्निधावपठ्यमानत्वात्, नापि समाख्या, संज्ञासाम्याभावात्, ततः कथं कर्मशेषत्वमिति, तत्राह—**देहव्यतिरिक्तेति** । यद्यपि श्रुत्यादीनि न सन्ति, तथापि सामर्थ्यलक्षणमस्ति लिङ्गं विनियोजकं, भस्मीभूयमानदेहस्य पारलौकिकफलोपभोगासंभवादिति भावः । ननु मोक्षाख्यं फलमात्मज्ञानस्य श्रूयते, ततः श्रुताधिकारस्य कथमन्यशेषत्वमिति, तत्राह—**फलश्रुतेरिति** । यथाहि—'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापं श्लोकं शृणोति, यस्य खादिरः स्रुवो भवति छन्दसामेव रसेनावयती'त्यादौ पर्णमयीत्वाद्याश्रित्य श्रूयमाणापापश्लोकादिश्रवणमर्थवादः, तत्कस्य हेतोः परार्थत्वात् । नह्यत्र साक्षात्फलश्रवणमस्ति कामशिरस्कत्वाभावात् । कीर्तनमात्रं ह्येतत् । तथाच न रात्रिसत्रवद्विपरिणेतव्यम् । नच स्वशेषिफलेनैव निराकाङ्क्षपर्णमयीतायाः फलान्तरापेक्षास्ति यदर्थं विपरिणेतव्यम् । नच वाक्यं क्रतुसंबन्धबोधनपरमपि भवति, तस्मादर्थवाद एवैतत् प्रतिबद्धफलश्रवणं, तथेहापि स्वशेषिकर्मफलेनैव निराकाङ्क्षस्यात्मज्ञानस्य न ब्रह्मैव भवतीत्यादिवर्तमानोपदेशविपरिणामापेक्षेत्यर्थः । तथाह परमर्षिः—'द्रव्यगुणसंस्कारकर्मसु परार्थत्वात् फलश्रुतिरर्थवादः स्या'दिति । अत्र वार्तिककारसंमतिमप्याह—**तथाचाहुरिति** । अचोदितत्वे हेतुः—**कर्मेति** । फलान्तरश्रवणस्य गतिमाह—**विज्ञात इति** । **न स्वर्गादेरिति** । स्वर्गादेः सकाशात्फलान्तरमपि नास्तीत्यर्थः । स्यादेतत् द्विविधं ह्यात्मज्ञानम्, एकं स्थूलदेहमात्रव्यतिरिक्ततया अपरं सूक्ष्मदेहतत्कारणाविद्यातिरिक्ततया, तत्र प्रथमं कर्माङ्गं भवति, इतरत्तु न तथा, अनुपयोगात्, प्रत्युताधिकारविरोध एव । नाहं भोक्तेत्यभिमन्यमानः कथं भोक्ता स्यात्, नाहं कर्तेत्यभिमन्यमानो वा कथं कर्ता स्यादिति शङ्कते—**देहव्यतिरिक्तेति** । अशनायादीत्यादिशब्देन ब्राह्मण्यादिजातिराहित्यं गृह्यते, तेन चाधिकारान्वयः प्रतिषिध्यते । तत्रानुपयोगं परिहरति—**आज्यावेक्षणेति** । दृष्टोपयोगाभावेप्यदृष्टोपयोगोस्ति, शास्त्रैकगम्यत्वादस्येत्यर्थः । अधिकारविरोधं परिहरति—**नचाधिकारेति** । यथाहि तथाविधाभिमानेपि यमादौ प्रवृत्तिर्विहितत्वात्तथा कर्मण्यपि विहितत्वादेव प्रवर्तितव्यं, शास्त्रेण च तथाविधाभिमाने विद्यमानेपि प्रवृत्तिरुपदिश्येत, को विरोधः, प्रत्युत प्रत्यवाय एव तदकरणे स्यादिति भावः । अस्ति चात्र लिङ्गं यदात्मज्ञाने विद्यमानेपि कर्मप्रवृत्तिर्न विरुध्यते इत्याह—**जनकेति** । सिद्धान्ती समाधत्ते—**अत्रेति** । आद्यपादं विवृणोति—

१ स्वर्गादिफलकं यत्कर्म तच्छेषतया देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्येत्यर्थः । २ शोकसंतरणादिरूपेत्यादिः । ३ पापानां फलजनकत्वाभावश्रुतिरित्यर्थः । 'एवमेव हास्य सर्वे पाप्मानः प्रदूयन्ते' इत्यादि श्रुतसर्वपापप्रदाह इति यावत् । ४ देहेत्यारभ्य चेदित्यन्तः शङ्काग्रन्थः । ५ ननु इत्यारभ्याऽयं शङ्काग्रन्थः । ६ आत्मज्ञानजनकवेदान्तवाक्यानामित्यादिः । ७ खादिरे स्रुवे छन्दः सारत्वारोपे खादिरस्रुवकरणकं हविषोऽवदानं छन्दोरसकरणमेव संपद्यते इति बोध्यम् । ८ पर्णतादीनामिति शेषः । ९ प्रशंसापरमेव न तु फलसंबन्धपरमिति फलितार्थः । १० यथा रात्रिसत्रार्थवादवाक्यं प्रतिष्ठारात्रिसत्रयोः संबन्धबोधकं तथेदं वाक्यं न पर्णताजुह्वोरङ्गाङ्गिभावबोधकत्वेऽपि क्रत्वपापश्लोकश्रवणयोः संबन्धं बोधयतीत्यर्थः । ११ पर्णतासंबद्धेत्यर्थः ।

चेत् । अत्रोच्यते—'अभावाच्छ्रुतिलिङ्गादेरुपयोगानिरूपणात् । अधिकारविरोधाच्च कर्माङ्गं नात्मतत्त्वधीः' ॥ ४ ॥ न ताव'दैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत'इतिवदात्मविज्ञानस्य कर्माङ्गत्वे श्रुतिरस्ति ।

नच 'यदेव विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तरं भवती'ति श्रुतिः, तस्याः प्रकृतोद्गीथविद्याविषयत्वात् । श्रद्धादिवत्सार्वत्रिकं किन्न स्यादिति चेत् । तथाप्युपासनानुष्ठानस्यैव तदङ्गतास्तु, उपासनाप्रकरणे पाठात् । नापि 'बर्हिर्देवसदनं दामी'तिवच्छ्रुतिसामर्थ्यलक्षणं लिङ्गमस्ति, न चोद्दालकादीनां कर्मणा सहात्मविज्ञानसद्भावो लिङ्गं, किं प्रजया करिष्यामः किमर्थं वयमध्येष्यामह इति च वैपरीत्यस्यापि दर्शनात् ।

नच 'यस्य पर्णमयी जुहूर्भवती'तिवद्वाक्याद्विनियोगः । पर्णमयीत्वादिवदात्मनोऽव्यभिचरितक्रतुसंबन्धाभावात्, तस्य लौकिकवैदिककर्मसाधारण्यात् । नचात्मज्ञानं कर्म-

---

न तावदित्यादिना । यथा 'ह्यैन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठत' इत्यैन्द्र्याः कदाचन स्तरीरसीत्यृचो गार्हपत्यमिति गार्हपत्योपस्थाने तृतीयया विनियोगः, किंचित्प्रति हि शेषत्वं तृतीययावगम्यते, तच्च किंचित्किमित्यपेक्षायां गार्हपत्यमिति विशेषसमर्पणं, गार्हपत्यमिति च द्वितीयया किंचित्प्रति शेषित्वं गार्हपत्यस्य प्रतीयते, ऐन्द्रीपदेन च शेषविशेषः समर्प्यते, अत एव च न वाक्यगम्यत्वशङ्कापि, न तथेहात्मज्ञानस्य कर्मशेषत्वबोधिका काचन विनियोजिका श्रुतिरस्तीत्यर्थः ।

ननु 'यदेव विद्यया करोति' श्रद्धया आस्तिक्यबुद्ध्या उपनिषदा रहस्यविज्ञानेन च करोतीति विद्यायाः कर्मण्यस्ति विनियोग इति, तत्राह—**नचेति** । अत्र तावत्सर्वविद्यानां सर्वकर्मसु विनियोगो न यथाश्रुति प्रतिपिपादयिषितः । अशक्यत्वात् । तस्माद्योग्यविषये संकुचन्ती श्रुतिः प्रकरणमनुरुध्योद्गीथविद्याविषयतया च तिष्ठते, तेन नात्मविद्यामास्कन्दत इत्यर्थः । एतदेवाक्षेपसमाधानाभ्यां दर्शयति—**श्रद्धादिवदित्यादिना** । यथा स्वविशेषितश्रद्धामात्रस्य[1] सर्वकर्माङ्गत्वमेवं विद्यामात्रस्यापि कर्ममात्रशेषता किं न स्यादित्यर्थः । **तदङ्गतेति** । सा विद्या अङ्गं यस्योपासनानुष्ठानस्य तत्तदङ्गं तद्भावस्तदङ्गता । अत्रापि हि न श्रद्धामात्रमुपयोगि' नहि कारीरीश्रद्धा ज्योतिष्टोमोपयोगिनी, तस्माद्योग्यतावशेन विनियोक्तव्यम् । तथाच पूर्वोक्तप्रकरणपीडने कारणाभावाद्विद्यात्वाविशेषेणात्मविद्याग्रहेपि तत्तत्प्रकृतोपासनायामेव शेषत्वं, तत्रापि 'सत्यकामः सत्यसंकल्प' इत्यादिविद्यानां दहराद्युपासनानुष्ठानशेषत्वं, निर्गुणविद्यापि परोक्षा भावनोपयोगिनी, अपरोक्षा तु न किंचित्प्रति, ततः परमनुष्ठानाभावादिति विवेक्तव्यम् । उक्तश्चायमर्थो व्याकरणाधिकरणे भट्टपादैः—'सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते । पराङ्गं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधारणे'[2]ति । **नापीति** । यथाहि 'बर्हिर्देवसदनं'देवानां सदनभूतं बर्हिर्दर्भमुष्टिविशेषं **दामि** खण्डयामीति बर्हिर्लवनप्रकाशनसमर्थमन्त्रस्य सामर्थ्यलक्षणलिङ्गेन बर्हिर्लवने विनियोगः, न तथेह किंचिच्छ्रुतिसामर्थ्यमस्तीत्यर्थः । श्रुतिसामर्थ्यलक्षणलिङ्गाभावेपि लिङ्गान्तरमस्तीत्याशङ्क्य विपरीतलिङ्गस्यापि भावादिदमनिर्णायकमित्याह—**नचोद्दालकेति** ।

स्यादेतत् आत्मा तावदव्यभिचरितक्रतुसंबद्धः, तत्संबन्धि चेदमात्मज्ञानं, तदिह मा भूतां लिङ्गश्रुती, वाक्यमेवास्ति कर्मणि विनियोजकं, यथाहि—पर्णमयीतायाः सिद्धरूपतया फलजननाय क्रियासंबन्धसाकाङ्क्षाया 'जुह्वा जुहोती'ति नियतप्रकृतिद्रव्यसाकाङ्क्षाव्यभिचरितक्रतुसंबद्धजुहूद्वारा वाक्येन कर्मसु विनियोगः तद्वदिति, तत्राह—**नच यस्येति** । व्यभिचारमेवाह—**तस्येति** । नच देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानं वैदिककर्माव्यभिचारीति वाच्यम् । कारीर्यादावभावेन[3] तस्यापि व्यभिचारसाम्यादिति भावः । प्रकरणाद्विनियोगं निराचष्टे—**नचात्मज्ञानमिति** । सन्निधिपठितैर्ह्याकाङ्क्षा भावनायाः पूर्यत इत्युत्सर्गः । यथा दर्शपूर्णमासप्रकरणपठितसमि-

---

१ स्वस्मिन्नधिकारिणि विशेषिता विशेषणीकृता या श्रद्धा तन्मात्रस्येत्यर्थः । २ आत्मविज्ञानं तु न संस्कारकं नापि पराङ्गमिति भावः । ३ दृष्टवृष्ट्यादिफलकेत्यादिः ।

प्रकरणे श्रुतं, येन प्रयाजादिवत्कर्माङ्गतामश्नुवीत । नापि स्थानं, कर्मसंनिधावपठ्यमानत्वात् । नापि समाख्या, संज्ञासाम्याभावात् । नचात्मज्ञानस्य कर्मण्युपकारप्रकारो निरूप्येत । देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्योपयोगेप्यशनायाद्यतीतात्मविज्ञानस्य तत्रानुपकारित्वात् । नचाज्यावेक्षणादिवददृष्टद्वारेणोपयोगः । स्वप्रकरणपठितसंसारनिवृत्तिलक्षणदृष्टफलनिराकाङ्क्षस्यादृष्टफलकल्पनानुपपत्तेः । नच क्रियाकारकफलशून्यमद्वैतमात्मानं विजानतः कर्मणि प्रवृत्तिरुपपद्यते । नच यमनियमादिप्रवृत्तिवदविरोधः । यमनियमादावप्यपरोक्षात्मविज्ञानवतो विधितः प्रवृत्त्यनङ्गीकारात् । 'तस्य कार्यं न विद्यते, ज्ञानामृतेन तृप्तस्य कृतकृत्यस्य योगिनः । नैवास्ति किंचित्कर्तव्यमस्ति चेन्न स तत्त्ववि'दिति स्मरणात् । भिक्षाटनादावपि व्युत्थानदशायां यदृच्छयैव प्रवृत्तेः । नचैवं कर्मणि प्रवृत्तिः, नियतदेशकालतया तस्य विधानात् ।

एतेन ज्ञानकर्मणोः समुच्चयोपि निराकृतो वेदितव्यः, विरोधादेव । उक्तं हि 'यद्धि यस्यानुरोधेन स्वभावमनुवर्तते[2] । तत्तस्य गुणभूतं स्यान्न प्रधानाद्गुणो यत' इति । अपिच

दादिभिः कल्पनागौरवेण फलवत्संनिधावित्यादिन्यायेनेतिकर्तव्यतासाकाङ्क्षप्रधानभावनाभिलाषपोषणम्[3] । नच पूषाद्यनुमन्त्रणवदात्मज्ञानस्य स्वप्रकरणसमवायः कर्मप्रकरणसमवायो वा, येनासंनिहितमपि तत्रोपयुज्येत, न च स्वप्रकरणपठितैरङ्गजातैर्निराकाङ्क्षस्य कर्मणः क्वचिदप्यपेक्षास्तीति भावः । स्थानसमाख्ययोस्तु संभव एव नास्तीत्युपेक्षा कृता । उपयोगानिरूपणादित्येतद्विवृणोति—**नचात्मज्ञानस्येति** । यस्त्वदृष्टद्वारेणोपयोग उक्तस्तत्राह—**नचाज्यावेक्षणेति** । उत्तरार्धं विवृणोति—**नच क्रियाकारकेत्यादिना** । उत्पन्नात्मापरोक्षस्यापि स्वभाववशाद्यमादीनामनुवृत्तिर्घटते[4] नैवं कर्मणामिति भावः । ज्ञानिनो विधेयव्यापाराभावे स्मृतीराह[5]—**तस्येति** । स्यादेतत् भवतु निवृत्तिरूपाणां विधिव्यतिरेकेणाप्यनुवृत्तिः, भिक्षाटनादौ प्रवृत्तिरूपे का वार्ता । नहि तदौदासीन्यात्मकमिति, तत्राह—**भिक्षेति** । यथा ह्यनियतदेशकालक्षुधाधीनतयाऽनियतवृत्तिर्भिक्षाहरणादिः, नैवं कर्म, तस्य 'प्राचीनप्रवणे वैश्वदेवेन यजेत सायंप्रातरग्निहोत्रं जुहोती'त्यादिनियतदेशकालतया विधानादित्यर्थः । एतेन 'भ्रान्त्या चेल्लौकिकं कर्म वैदिकं च तथा वदे'ति भास्करदुरुद्गारोपि चिकित्सितः । भ्रान्त्यविशेषेप्यवान्तरविशेषस्य दर्शितत्वादिति ।

एवं तावद्विद्यायाः कर्मशेषतानिरासेन कैवल्यफलता प्रसाधिता, इदानीं भवतु विद्यायाः कैवल्यसाधनता, तथापि कर्मसमुच्चिताया एव न केवलाया इति समुच्चयवादिनो मतं निराकुर्वन् ज्ञानिनः कर्मणि प्रवृत्त्यनुपपत्तिमुक्तां तत्राप्यतिदिशति—**एतेनेति** । अतिदिश्यमानं विशदयति—**विरोधादेवेति** । द्वेधा हि समुच्चयः संभवति, समप्राधान्येन वा षड्यागवत्, गुणप्राधान्येन वा प्रयाजदर्शपूर्णमासवत् । तत्रापि ज्ञानं गुणः कर्म प्रधानमिति वा विपरीतं वा । तत्र वक्ष्यमाणप्रकारेण ज्ञानकर्मणोः साध्यसाधनभावावगमात् न समसमुच्चयो, गुणप्रधानपक्षेपि परंपरया ज्ञानं प्रति कर्मणां गुणभावोभ्युपगत एव । यत्तु कर्म प्रधानं ज्ञानं गुण इति तन्न, स्वरूपविरोधादिति भावः । अत्रैव सुरेश्वराचार्यसंमतिमाह—**उक्तं हीति** । **न प्रधानादिति** । प्रधानमत्तीति प्रधानात् प्रधानविघातकः स तस्य गुणो न भवति यत इत्यर्थः । यत्कर्मप्रवृत्तिविघातकं ज्ञानं तन्न कर्म प्रति गुणो भवतीति भावः । विभिन्नविरुद्धफलत्वाच्च न गुणगुणिभाव इत्याह—**अपिचेति** । नह्यविद्यास्तमयात्मकस्य नित्यप्रत्यग्भूताविकार्यनाधेयातिशयनिर्दोषात्ममात्रस्य मोक्षस्य ज्ञानोत्पाद्यत्वं संभवति भवनेनेव पिण्डस्य । नाप्याप्यत्वं दोहनेनेव पयसः । नापि विकार्यत्वमभिषवेणेव सो-

---

१ अत आरभ्य संज्ञासाम्याभावादित्यन्तः पाठः प्रमादायातः । देहव्यतिरिक्तात्मज्ञानस्येत्येतदवतरणावसरे पूर्वत्र टीकायामुपलब्धेः अत्र च 'उपेक्षाकृतेति' टीकावाक्याच्च । २ स्वसत्तां गृह्णातीत्यर्थः । ३ फलवत्संनिधावफलं तदङ्गमिति न्यायाकारः । ४ स्वभावः संस्कारः । ५ संप्रति मूले स्मृतिद्वयदर्शनात्स्मृती आह इति पाठो भाति.

उत्पत्त्याप्तिविकृतिसंस्कृतयः कर्मणः फलं विद्यायाः पुनरविद्यास्तमयस्तत्कथमनयोः साहित्यम् ।

नहि शुक्तिकाशकलं सकलमाकलयतः कलधौतविभ्रमनिवृत्तिः स्नानाऽऽचमनादिकर्मापेक्षया विलम्बते । तदेवं लौकिकेन न्यायेन ब्रह्मात्मसाक्षात्कार एव तदविद्यानिवृत्तिहेतुरित्यास्थेयम् । श्रुतिस्मृतिषु कर्मणो निर्वाणकारणतानिराकरणाच्चैतदवसेयम् । श्रूयते हि 'तमेव विदित्वातिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय, न कर्मणा न प्रजया धनेन, नास्त्यकृतः कृतेन, एतावदरे खल्वमृतत्व'मित्यादि । स्मर्यते च 'ज्ञानादेव तु कैवल्यं प्राप्यते येन मुच्यते । कर्मणा बध्यते जन्तुर्विद्यया च विमुच्यते । तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिनः ॥' इति । नन्वेतानि वचनानि केवलानामेव कर्मणां कैवल्यसाधनत्वनिराकरणपराणि समुच्चितानां तूपपद्यते तत्साधनभावः, तथाच 'अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रता'इत्येकैकनिन्दापुरःसरं 'विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह । अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुते' इति ज्ञानकर्मणोः समुच्चितयोर्मोक्षसाधनत्वप्रतिपादनात् ।

तथाहि संसारनिवृत्तिर्ब्रह्मप्राप्तिश्च मुक्तिः, तत्र विद्येतरत्वेनाविद्यामूलत्वेन वा अविद्याशब्दवाच्यानां कर्मणां मृत्युपदवेदनीयकर्मक्षयद्वारेण संसारनिवृत्तावुपयोगः, ब्रह्म त्वात्मरूपतया नित्यप्राप्तमविद्यामात्रतिरोहितं कण्ठगतचामीकरवत्, न तत्राविद्यानिवृत्तेरधिकं कार्य-

---

मस्य । नापि संस्कार्यत्वं प्रोक्षणेनेव व्रीहीणाम्, एतावदेव च कर्मफलमतः कर्मफलविलक्षणमेव ज्ञानफलमित्यर्थः ।

इदानीमुत्पन्नस्य ज्ञानस्याविद्यानिवर्तने कर्मापेक्षैव नास्ति, ततो ज्ञानं प्रधानं कर्म गुण इति प्रयाजदर्शपूर्णमासवत्समुच्चय इति पक्षोपि न संभवतीति लौकिकन्यायेन दर्शयति—**नहि शुक्तिकेति** । कलधौतं रजतम् । निर्वाणो मोक्षः । **एतदिति** । ज्ञानकर्मणोरेकफलता नास्तीति । **'तमेव'** तं विदित्वैवेत्यपि[1] योज्यम् । **अतिमृत्युमेति** । मृत्युं जन्ममरणात्मकसंसारमत्येतीत्यर्थः । **अयनं** मार्गः । तेनच गन्तव्यमुपलक्ष्यते । क्षेमप्राप्तये ज्ञानव्यतिरेकेणान्यो मार्गो नास्तीत्यर्थः । **अकृतो** नित्यो लोकः **कृतेन** कर्मणा **नास्ति** न लभ्यते इत्यर्थः । **अमृतत्वममृतत्वसाधनम् एतावत्** यन्मयोक्तमात्मज्ञानं नातःपरमस्तीत्यर्थः । **पारदर्शिनः** संसारावसानरूपात्मतत्त्ववेदिन इत्यर्थः । अत्र च समुच्चयवादी प्रदर्शितवचनानामन्यथासिद्धिमाह—**नन्वित्यादिना** । नन्वविशेषेण प्रवृत्तनिषेधस्य केवलैधर्मपरतया[3] संकोचः किंनिबन्धन इति, समुच्चयश्रुतिबलादित्याह—**तथाचेति** ।

नन्वत्र मृत्युतरणेऽविद्याया उपयोगः, अमृतप्राप्तौ च विद्यायाः, तत्कथमनयोरेकफलतया समुच्चयोऽत्र प्रतीयते इति, तत्राह—**तथाहीति** । नहि ब्रह्मप्राप्तिमात्रमपवर्गः, तस्य पूर्वमपि विद्यमानत्वेन साधनोत्थानवैयर्थ्यात् । नाप्यविद्यानिवृत्तिमात्रम् । अभावरूपस्यापुरुषार्थत्वात् । तस्मादविद्यानिवृत्त्युपलक्षितब्रह्मप्राप्तिरपवर्गः, तत्रचोभयमपि साधनमित्यर्थः । अस्त्वेवं, तथापि कर्मणः किमायातं समुच्चये, अविद्यया मृत्युतरणं प्रतीयत इति, तत्राह—**तत्र विद्येतरत्वेति** । अन्यत्वं नञोर्थः, कारणवाची वा कार्ये लक्षणया प्रवर्तत इत्यर्थः । तथापि कथं कर्मणः संसारनिवर्तकत्वं, यावता मृत्युतरणमेव तेन प्रतीयते, तत्राह—**मृत्युपदेति** । कर्मभिस्तु कर्मक्षयस्तद्द्वारा च मोक्षोपयोगः, ज्ञानेन तु साक्षादविद्यानिवृत्तिरिति ज्ञानोपयोगमाह—**ब्रह्मत्विति**[2] ।

---

१ अपिशब्देनात्येतीति योजनायाः समुच्चयः । २ स्वप्रकाशं ब्रह्म । ३ केवलकर्मेत्यर्थः ।

मस्तीति अविद्यानिवृत्तौ विद्यायाः उपयोगः । तदिदमुक्तं—'विद्ययाऽमृतमश्नुत' इति । यत्पुनः परेषां व्याख्यानं 'देवताज्ञानमिह विद्याशब्देन विवक्षितं, तस्य कर्मणा समुच्चयोऽनेन वाक्येन कथ्यत' इति । तदयुक्तम् । प्रक्रमाननुगुणत्वात्, ईशावास्ये परमात्मनः प्रक्रान्तत्वात् । तथाच श्रुतिः—'तेनैति ब्रह्मवित्पुण्यकृत्तैजसश्च । सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्य'मिति स्पष्टमेव समुच्चयं प्रतिपादयति । स्मृतिरपि—'तपो विद्या च विप्रस्य निःश्रेयसकरं परम् । तपसा कल्मषं हन्ति विद्ययाऽमृतमश्नुते ॥' 'तत्प्राप्तिहेतुर्ज्ञानं च कर्म चोक्तं महामुने । यथान्नं मधुसंयुक्तं मधु चान्नेन संयुतम् । एवं तपश्च विद्या च संयुक्तं भेषजं महदि'त्यादिका । तेन च वाचनिकसमुच्चयानुसारेण कर्मनिन्दापराणां वाक्यानां केवलकर्मविषयतैवेति निश्चीयते ।

नच मोक्षस्य साक्षाज्ज्ञानं साधनं कर्माणि तु पापाऽपाकरणद्वारेण ज्ञानसाधनानीति वचनानां व्यवस्था । 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय'इत्यादेस्तु लाङ्गलेन वयं जीवामह इतिवत्पारंपर्येणापि तत्साधनपरत्वोपपत्तेरिति युक्तम् । साक्षान्मोक्षसाधनत्वेन प्राप्तस्य कर्मणः साधनसाधनत्वग्रहणे प्राप्तान्वयबाधप्रसङ्गात् ।

'नान्यः पन्था'इत्यादेस्तु निषेधस्य केवलकर्मविषयतयान्तरेणापि प्राप्तान्वयबाध संको-

---

'अमृतमश्नुत' इति प्रतिबन्धकाविद्यानिवृत्तिर्विवक्ष्यत इत्यर्थः । अत्र सिद्धान्त्यन्ययोजनामुद्भावयति[2] पूर्ववादी—**यत्पुनरिति** । प्रक्रममेव दर्शयंस्तदननुगुणतां दर्शयति—**ईशावास्य इति** । अत्र हीष्ट इतीट् परमेश्वरः तेन परमेश्वरेणेशा वास्यमाच्छादनीयं व्याप्यम् । वस निवास इत्यस्माद्धातोर्ण्यति वास्यमिति रूपम् । कारणं हि कार्यं स्वस्मिन् वर्तयति । इदं सर्वमिति परमात्मैवोपक्रान्तस्तद्विरुद्धं च मध्ये देवताविज्ञानाश्रयणमित्यर्थः । **तेनैतीति** । यस्तैजसो योगी ब्रह्मवित्पुण्यकृच्च भवति असौ तेनोत्तरमार्गेणैति गच्छतीति ब्रह्मवित्त्वपुण्यकृत्त्वयोरेकपुरुषसंबन्धकीर्तनात् ज्ञानकर्मणोः समुच्चयोवसीयत इत्यर्थः । सत्यतपोब्रह्मचर्याणां च सम्यग्ज्ञानेन समुच्चयोपि क्वचित्प्रतिपाद्यत इत्याह—**सत्येनेति** । पराशरदक्षस्मृतिपर्यालोचनयाप्येवमेवावसीयत इत्याह—**स्मृतिरपीति** । एवं निन्दावचनानां केवलकर्मविषयतायामुपपादितं हेतुमुपसंहरति—**तेनेति** ।

स्यादेतत् ज्ञानमेव साक्षान्मोक्षसाधनं, कर्माणि तु पापलक्षणप्रतिबन्धापाकरणद्वारेण ज्ञानसाधनानि, 'धर्मेण पापमपनुदती'ति श्रुतेः । तद्द्वारा च मोक्षसाधनमतः साक्षादभावपराणि निन्दावचनानि समुच्चयवचनानि तु साधनतया पारंपर्येण समुच्चयपराणि इत्यस्तु व्यवस्थेति, तत्राह—**नच मोक्षस्येति** । ननु 'कर्मणैव हि संसिद्धिमि' त्यादीनि कर्मणामपि साक्षान्मोक्षसाधनतां दर्शयन्तीति, तत्राह—**कर्मणैवेति** । यथाहि साक्षात् जीवनसाधनौदनादिसाधने लाङ्गलादौ लाङ्गलेन वयं जीवामह इति जीवनसाधनत्वव्यपदेशस्तद्वदित्यर्थः । नच युक्तमित्युक्तं, तत्र हेतुमाह—**साक्षादिति** । वचनतस्तावत्साक्षात्साधनत्वं प्राप्तं, तस्य बाधोऽयुक्तः, रागतः प्राप्तं हि बाध्यते, न शास्त्रतः प्राप्तम् । तुल्यं हि सांप्रदायिकम् । इतरथा षोडशिग्रहणादावपि विकल्पानवकाशप्रसङ्गात्, निषेधस्य निषेध्यसापेक्षतया दुर्बलत्वाच्चेति भावः ।

ननु 'नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाये' त्यादिवचनान्यपि ज्ञानव्यतिरिक्तं मोक्षसाधनं वारयन्ति, तथाच कर्मणामपि मोक्षसाधनत्वे तेषु प्राप्तान्वयबाधः समान एवेति, तत्राह—**नान्यः पन्था इति** । यदिदं ज्ञानव्यतिरिक्तसमस्तनिवारकवचनस्य तदेकदेशे केवलकर्मविषये व्यवस्थापनं, नायं बाधोऽपितु संकोचः, श्रुतार्थस्य

---

१ समुच्चयप्रतिपादकेत्यादिः । २ सिद्धान्तिकर्तृकामन्ययोजनामित्यर्थः ।

चेनाप्युपपत्तेः । नच वाच्यमन्वयबाध एवात्र युक्तः 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन, धर्मात्सुखं च ज्ञानं च ज्ञानान्मोक्षोऽधिगम्यते, योगिनः कर्म कुर्वन्ति सङ्गं त्यक्त्वात्मशुद्धये, कषाये कर्मभिः पक्के ततो ज्ञानं प्रवर्तत'इत्यादिश्रुतिस्मृतिवाक्यैः कर्मणां मोक्षसाधनसाधनत्वेन विनियोगादिति । ज्ञानस्यैव कैवल्यसाधनत्वे 'ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रता'इति केवलविद्यानिन्दानुपपत्तेः । नच समुच्चयपक्षे 'नान्यः पन्था विद्यते, न कर्मणा, नास्त्यकृतः कृतेने'ति कर्मनिषेधानुपपत्तिः । तद्वचनानां षड्यागवत्साक्षात्समप्रधानतया साधनतानिषेधपरत्वात् । अभ्युपगम्यते हि व्यवधानेन कर्मणां मोक्षसाधनत्वम् । व्यवधानत्वं च करणोपकारो, न तदुत्पादकत्वम्[1] ।

नचैवमपि कर्मसाध्यत्वे मोक्षस्यानित्यत्वदोषः 'तद्यथेहे'त्यादिश्रुतेः यत्कृतकं तदनित्यमिति न्यायाच्चेति युक्तम् । बन्धप्रध्वंसे कर्मणामुपयोगात्, बन्धप्रध्वंसस्य कृतकत्वेपि नित्यत्वात्, अन्यथा नष्टानेष्टिप्रसङ्गात्[2] । 'वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति'इत्यत्र सन्वाच्येच्छायाः करणसंबन्धानुपपत्तावश्वेन जिगमिषतीत्यादाविवोभयवादिसंप्रतिपन्नेष्यमाणवेदनोत्पत्तावेव कर्मणां करणत्वावगमात् न कर्मणां करणोपकारकत्वम्, करणे मुख्यार्थायास्तृतीयाश्रुतेः करणोपकारकत्वे भङ्गप्रसङ्गादिति न वाच्यम् । 'यज्ञेन विविदिषन्ती'-

---

सर्वथा परित्यागाभावादित्यर्थः । अत्र यदानन्दबोधाचार्यैरुक्तं तदनूद्य दूषयति—**नच वाच्यमित्यादिना** । अन्वयबाधे हेतुमाह—**तमेतमित्यादिना** । अत्र हि वेदानुवचनोपलक्षितब्रह्मचर्याश्रमकर्मणां यज्ञदानोपलक्षितगार्हस्थ्याश्रमकर्मणां तपउपलक्षितवानप्रस्थाश्रमकर्मणां च विविदिषन्तीति वेदनेच्छायां वेदने वा विनियोगः प्रतीयते, तत्रापि वेदन इति तत्त्वम् । इच्छाया विषयसौन्दर्यज्ञानाधीनत्वात्, तथा धर्माज्ज्ञानमिति चात्मनोऽन्तःकरणस्य शुद्धये कर्म कुर्वन्तीति च 'कर्मभिः कषाये पक्क' इति च ज्ञानं प्रति चित्तशुद्ध्यादिद्वारेण विनियोगाच्छास्त्रेणैव व्यवस्थाया दर्शितत्वात्प्राप्तान्वयबाध एव युक्त इति भावः । नच वाच्यमित्युक्तं, तत्र हेतुमाह—**ज्ञानस्यैवेति** । यदि हि केवलविद्यैव विधित्सिता ततस्तन्निन्दा नोपपद्येतेत्यर्थः । पूर्वं कर्मनिषेधवचनानां केवलकर्मविषयतया गतिरुक्ता, संप्रति गत्यन्तरमप्याह—**नच समुच्चयेति** । ननु यदि न समुच्चयस्तर्ह्यभ्युपगतहानिरिति, तत्राह—**अभ्युपगम्यत इति** । नन्वस्माभिरपि साधनसाधनतया व्यवधानमेवाङ्गीक्रियते, तत्किमधिकमाचरितमायुष्मतेति, तत्राह—**व्यवधानत्वं चेति** । प्रयाजादिवदेषामङ्गत्वं, नतु प्रोक्षणादिवदित्यर्थः ।

ननु यद्यपि समप्रधानतया मोक्षसाधनत्वं नास्ति, तथापि करणोपकारकत्वे करणेतिकर्तव्यतयोरेकविषयतया कर्मसाध्यत्वं मोक्षस्य स्यात् । नच तद्युक्तम् । 'यत्कृतकं तदनित्य'मिति न्यायानुगृहीततया 'तद्यथेह कर्मचितो लोक' इत्यादिश्रुत्यवगतानित्यत्वापातेनापुनरावृत्तित्वव्याघातादिति, तत्राह—**नचैवमपीति** । हेतुमाह—**बन्धेति** । ततः किमिति, तत्राह—**बन्धप्रध्वंसस्येति** । ननु करणोपकारकत्वकल्पनमप्ययुक्तं, 'तमेत'मिति श्रुतौ साधकतमार्थतया तृतीयया करणत्वप्रतिपादनादित्यानन्दबोधाचार्योक्तमुद्भाव्य दूषयति—**वेदानुवचनेनेति** । करणसंबन्धानुपपत्ताविति । उपसर्जनं[3] ह्येषा या सन्वाच्येच्छा । नचायं लिङ्गाद्यर्थवद्वाच्यार्थः[4], येन प्रत्ययार्थप्राधान्यं स्यात् 'प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूतः सनोऽन्यत्रे'ति च न्यायः[5] । तदुपसर्जनमेषा । नचोपसर्जनेनान्वयो युक्तः 'नोपसर्जनं पदं पदान्तरेण संबध्यते'इति न्यायात् । तस्मात्प्रधानवेदनेनैव संबध्यत इत्यर्थः । **अश्वेनेति** । यथा ह्यश्वेन जिगमिषतीत्यत्राश्वस्य गमनं प्रत्येव साधनता, नतु गमनेच्छां प्रतीत्यर्थः । अथ करणोपकारकत्वेऽपि साधनत्वात्तृतीया किं न स्यादित्यत्राह—**करण इति** । नच वाच्यमित्युक्तं तत्र हेतुं दर्शयन्करणोपकारकपरतया वाक्यं योजयति—**यज्ञेनेति** । नन्वत्र विविदिष-

---

१ करणोत्पादकत्वमित्यर्थः । २ नष्टस्य प्रतियोगिनोऽनष्टिप्रसङ्गादुन्मज्जनापत्तेरित्यर्थः । ३ वेदने विशेषणमित्यभिप्रायः । ४ सन्नर्थस्य धातुबोध्यत्वेन सनो द्योतकत्वमिति भावः । ५ वस्तुतस्तु प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतस्तयोः प्रत्ययार्थः प्रधानमित्येव न्यायाकार उपलभ्यते । वेदनस्य उद्देश्यत्वलक्षणार्थप्राधान्यसत्त्वेन यज्ञादीनां तत्रान्वयः । इच्छायास्तु शाब्दप्राधान्यसत्त्वेऽपि तस्या विषयसौन्दर्यज्ञानाधीनत्वेन यज्ञादीनां तत्राहेतुत्वेन नान्वयः ।

त्यत्रापूर्वत्वाद्विधिपरवाक्ये विध्यवच्छिन्नभावनारूपवाक्यार्थानुप्रवेशेनैव पदार्थानां परस्पर-संबन्धात्, तस्याश्च भावनाया मोक्षभाव्यावच्छिन्नत्वात्, धात्वर्थस्य च स्वतोऽसमीहिततया भाव्यत्वानुपपत्तेः। ततश्चान्यार्थप्रवृत्तभावनाभाव्यत्वलक्षणकरणभाव एव धात्वर्थस्य।

तथाच लब्धश्रौतधात्वर्थकरणायां भावनायां यज्ञादीनां करणत्वेनानुप्रवेशानुपपत्तेस्तद-पेक्षितकरणोपकारद्वारेण तेषां संबन्धः, ततश्च यज्ञादिभिरुपकृत्येति वाक्यार्थः संपद्यते। नच शमादीतिकर्तव्यतानिराकाङ्क्षत्वात् भावनाया यज्ञादीनां विधेयधात्वर्थकरणत्वेनैवान्वय इति वाच्यम्। उभयोरपि प्रयाजानुयाजादिवदगृह्यमाणविशेषतयेतिकर्तव्यत्वेनैवान्वयोपपत्तेः। तदेवं बाधकाभावात्साधकसद्भावाच्च कर्मसमुच्चितमेव ज्ञानं मोक्षसाधनमिति। तदिदमसु-

न्तीति वर्तमानोपदेशाद्विधायकमेवेदं न भवति, तत्राह—**अपूर्वत्वादिति**। यथा 'द्याश्विनं गृह्णाति मैत्रावरुणं गृह्णाती' त्यादौ 'वचनान्यपूर्वत्वा'दिति न्यायेन विधिपरतया विधिविभक्तित्वेन परिणामः कृतः, यथा च 'समिधो यजती'त्यादावपूर्वत्वादेव लिङ्परिग्रहः कृत, एवमत्रापीति भावः। **विध्यवच्छिन्नेति**। प्रधानेन हि गुणानामन्वयः, भावना च प्रधानमिति तयैवेतरेषामन्वयः, पश्चाचारुणाधिकरणन्यायेन तमेवान्वयं निर्वोढुं योग्यतावशेन परस्परं पार्ष्ठिकोन्वय इत्यर्थः। अस्तु प्रकृते किमायातमिति, तत्राह—**तस्याश्चेति**। विविदिषन्तीत्यत्राख्यातविशेषलिङा शाब्दभावनाभिधीयते, आख्यातविशेषेण च पुरुषप्रयत्नरूपार्थभावनाप्यभिधीयते, साच किं भावयेत्, केन भावयेत्, [२]केनेतिकृत्येति भाव्यकरणेतिकर्तव्यतालक्षणांशत्रयवती प्रतीयते, एतदाकाङ्क्षात्रयपूरकतयैव चेतरेषामन्वयः। तत्रच रात्रिसत्रन्यायेनार्थवादिकमोक्षो भाव्यत्वेनान्वेतीत्यर्थः। ननु कथं मोक्षस्य भाव्यत्वं, यावता समानपदोपात्ततया श्रौतस्य धात्वर्थस्य भिन्नपदोपात्ततयावाक्यप्राप्तात् प्राकरणिकाद्वा मोक्षाद्बलीयस्त्वेन तस्यैव भाव्यत्वमिति, तत्राह—**धात्वर्थस्यचेति**। अयमर्थः—चेतनसमीहास्पदं हि फलं, तत्साधनविधायिना चानेन वाक्येन भवितव्यम्, उपदेशत्वात्। तथा च भवतु नाम समानपदोपात्तो धात्वर्थः, तथापि दुःखात्मकत्वेनासमीहास्पदत्वान्न तस्य भाव्यत्वम्। अपिच न फलस्य वाक्यार्थत्वम्। इष्टसाधनरूपभावना हि लिङादिनाभिधीयते, तथाचेष्टमपि भाव्यमभिहितमेव, तेन पदान्तरेण तु परं तस्यैव विशेषसमर्पणम्। अत एव 'ज्योतिष्टोमेने' त्यादौ तृतीयायोगश्च, तस्मात्समानपदोपात्ताद्धात्वर्थात्समानप्रत्ययोपात्तमोक्ष एव बलीयान्। यथाहुः—समानप्रत्ययश्रुत्या बलीयस्या हि बाध्यत इति। तस्मान्मोक्षस्यैव भाव्यत्वं न धात्वर्थस्येति, कथं तर्हि धात्वर्थस्यान्वय इत्याशङ्क्य करणतयेत्याह—**ततश्चेति**। अन्यार्थं स्वर्गमोक्षोद्देशेन प्रवृत्ता या भावना तया चान्तराले भाव्यत्वलक्षणो यः करणभावः स एव धात्वर्थस्य भवति, अत्र च फलव्यवच्छेदार्थमन्यार्थपदम्। कुठारादेरपि द्वैधीभावाद्युद्देशेन प्रवृत्तपुरुषप्रयत्नभाव्यत्वमेव हि करणत्वं तदत्रापि समानमित्यर्थः।

तथापि यज्ञादेरितिकर्तव्यत्वे किमायातमिति, तत्राह—**तथाचेति**। लब्धं श्रौतं समानपदश्रुतिसिद्धं धात्वर्थलक्षणं करणं यया भावनया सा तथोक्ता। अत्रोपपत्तिर्भिन्नपदोपात्तस्य समानपदोपात्तादुर्बलत्वादिति भावः। अन्वयप्रकारमेवाभिनयति—**ततश्चेति**। अत्र 'शान्तो दान्त'इत्यादिवाक्यपरिप्राप्तशमादीतिकर्तव्यतानिराकाङ्क्षत्वात्तद्द्वारेणाप्यनुप्रवेशो न युक्तः, तथाच तृतीयानुसारेण करणकरणतयैवैषामन्वय इत्यानन्दबोधाचार्याः, तन्निषेधति—**नचेति**। भावनया हि साक्षादन्वयः श्रेयान्, तथाच प्रकरणेन शमादिवदेव यज्ञादीनामपीतिकर्तव्यतयैवान्वय इत्यभिमानः। पूर्वपक्षिणा एवमुपपादितं समुच्चयं दूषयति सिद्धान्ती—**तदिदमिति**। यज्ञादेस्तृतीययैव तावद्विधेयभावनां प्रति करणत्वं प्रतीयते, तद्यदि साक्षान्न संभवति, तर्हि परंपरयापि करणत्वमेव श्रेयः, श्रुतिलोभात्, इतरथा प्रकरणलोभेन श्रुतिबाधः स्यात्, नच तद्युक्तं, श्रुत्यपेक्ष-

१ इदं पूर्वान्वयि। २ अत्र केनोपकृत्येति पाठो भाति। ३ न पदान्तरार्थत्वमित्यर्थः। ४ धात्वर्थस्य भाव्यत्वेनान्वये हि तद्विशेषणे द्वितीया स्यात् स्तोकं पचतीतिवदिति भावः। ५ स्वरूपेणाभाव्यत्वेऽपि व्यापारवत्तया तत्त्वं बोध्यम्। ६ करणोत्पादकत्वेनेत्यर्थः। ७ प्रकरणबलान्मोक्षस्य समीहास्पदस्य भाव्यत्वेन वेदनस्य करणत्वेन यज्ञादेरितिकर्तव्यत्वेनान्वयस्वीकारेणेत्यर्थः।

न्दरम् । 'यज्ञादेः करणत्वेन श्रुत्यैव प्रतिपादनात् । शेषत्वाधिगतावेव प्रक्रमस्याप्युपक्षयात्' ॥ ५ ॥ विविदिषन्ति यज्ञेन दानेनेति तृतीयाश्रुत्या विधेयविज्ञानकरणत्वेन यज्ञादेः प्रतिपादनात्, तेषां फलोपकार्यङ्गत्वकल्पने श्रुतिबाधप्रसङ्गात् । नच प्रकरणप्रमाणेन प्रयाजानुयाजादिवदगृह्यमाणविशेषतयेतिकर्तव्यतात्वमेव यज्ञादीनां शमादिवदिति वाच्यम् । प्रकरणस्य सामान्यतः शेषत्वबोधनेनैव चरितार्थत्वात्तद्विशेषं प्रति श्रुत्यादीनामेव प्रमाणत्वात् । तस्माद्व्रीहिभिर्यजेते' त्यादाविव करणशरीरनिर्वर्तकतया च यज्ञादीनां करणत्वं यज्ञेनेतितृतीयाश्रुत्या निश्चीयते । यज्ञादिभिरुपकृत्येति व्याख्याने साध्याहारयोजनाप्रसङ्गात् ।

या ह्यन्तरितत्वात्तस्य । नच प्रकरणस्य श्रुतिविरोधशङ्काप्यस्तीत्याह—**शेषत्वेति** । सामान्यसंबन्धबोधकं हि प्रकरणं, विशेषस्तु श्रुत्यादिभिरेव प्रार्थनीयः । क्वचित्तु श्रुतिलिङ्गवाक्यानामप्रवृत्तौ प्रकरणेन विशेषविनियोगः । यथाहुः—'असंयुक्तं प्रकरणादि'ति । श्रुत्यादिनाऽसंयुक्तं प्रकरणाद्विनियुज्यत इत्यर्थः । तस्मात्सामान्यसंबन्धबोधिनः प्रकरणस्य न करणतया विशेषसंबन्धबोधकश्रुत्या विरोधः । अत एव नागृह्यमाणविशेषता, यज्ञादेस्तृतीयाश्रुत्या करणत्वप्रतिपादनात्, शमादेश्च तदभावादिति भावः । श्लोकं विवृणोति—**विविदिषन्तीत्यादिना** । उत्तरार्धं व्याचष्टे—**नच प्रकरणेति** । प्रयाजानुयाजादिवदित्यगृह्यमाणविशेषतायां दृष्टान्तः । शमादिवदिति चेतिकर्तव्यतायाम् । **श्रुत्यादीनामेवेति** । प्रकरणेनैव शेषगतकर्मत्वकरणत्वादिलक्षणविशेषसिद्धौ तद्विशेषबोधकश्रुत्यादिवैयर्थ्यप्रसङ्गादिति भावः । स्यादेतत्, यदि विधेयधात्वर्थकरणतया यज्ञादयो विधीयन्ते तर्हि भावनां प्रति धात्वर्थः तं प्रति यज्ञादय इति वैरूप्याद्वाक्यभेद इति चेन्न । विशिष्टविधानत्वेन दोषाभावादित्यभिप्रेत्याह—**तस्माद्व्रीहिभिरिति** । यथाहि व्रीहिभिरित्यत्र यागलक्षणकरणशरीरनिर्वर्तकतया भावनान्वयस्तथेहापीत्यर्थः । इदं तु चिन्त्यं कथमुदाहरणसाङ्गत्यमिति, नहि व्रीहिभिर्यजेतेत्यत्र यागो विधीयते येन विशिष्टविधानं स्यात्किंत्वधिकारवाक्यसिद्धयागानुवादेन व्रीहय एव विधीयन्ते, तस्मात्करणकरणतामात्र एवेदमुदाहरणम् । उदाहरणं तु 'सोमेन यजेते' त्यादि । तथाचैकभावनावरोधान्न वाक्यभेदप्रसङ्गः । अतएव च यज्ञाद्यनेकगुणा अपि शक्यन्ते विधातुम्, प्राप्तेहि कर्मण्यनेकगुणविधानानुपपत्तिः । यथाहुः—'प्राप्ते कर्मणि नानेको विधातुं शक्यते गुणः । अप्राप्ते तु विधीयन्ते बहवोप्येकयत्नत' इति । तस्मा 'त्सोमेन यजेते'तिवत् 'यज्ञेन विविदिषन्ती'ति विशिष्टविधानम् । अपरेतु 'प्रज्ञां कुर्वीते'ति हि विज्ञानानुवादेन यज्ञादिगुणो विधीयत इति वदन्ति, तत्पक्षे वाक्यभेदो दुष्परिहरः । एतच्च ज्ञानविधिमङ्गीकृत्योक्तम्, वस्तुतस्तु ज्ञाने नास्त्येव विधिः, पुरुषेच्छानधीनत्वात् । यथाच ज्ञानविधानं न घटते तथा कार्यवादे एव प्रपञ्चितम् । तस्मादपरोक्षज्ञानं परमसुखसाक्षात्कारतया फलमनूद्य चित्तशुद्धिद्वारा तत्साधनत्वेन यज्ञादयो विधीयन्ते, नच वाक्यभेदो दोषाय, गत्यन्तराभावात् । नच भावनाया वाक्यार्थता, तत्र संगत्यग्रहात् । सिद्धार्थनिष्ठवाक्यानां कार्यवाद एव समर्थनात्, प्रवर्तकवाक्यानामपीष्टसाधनत्वमात्र एव विश्रान्तत्वात्, प्रवृत्तेस्त्वर्थसिद्धत्वात् । यथाचेष्टसाधनमेव लिङर्थस्तथा दर्शितं कार्यवादे । शब्दभावना तु दूरोत्सारिता, प्रमाणाभावात् । नहि शब्दस्य सङ्गतिग्रहणं तत्संस्कारोद्बोधं चान्तरेण शब्दभावना नाम कश्चिद्व्यापारः संभवतीति । किंच त्वत्पक्षे यज्ञादिभिरुपकृत्य वेदनेन मोक्षं भावयेदिति योजनीयम् । तथाचाश्रुतमध्याहरणीयम्, उपकृत्येत्यश्रुतत्वात्, मत्पक्षे तु न किंचिदध्याहार्यं, तृतीयया करणतायाः श्रुतत्वादित्याह—**यज्ञेति** ।

---

१ विहितेत्यादिः । २ यज्ञादीनां बहूनां विधानादिति भावः ।

नच यज्ञादीनां श्रवणादिवत्साक्षाद्विज्ञानसाधनत्वाभावात् करणत्वानुपपत्तिः । परम्परासाधनेष्वपि लोके वेदेऽपि करणत्वाभ्युपगमात्, अभ्युपगम्यते हि ज्वालाव्यवधानेनैव काष्ठानां पाके करणत्वम्, अपूर्वव्यवधानेनैव स्वर्गे यागस्य, तथेहापि परिपन्थिदुरितशोधनव्यवधानेन यज्ञादेर्विज्ञानकरणतायां न कश्चिद्विरोधः । तदेवं तृतीयाश्रुत्या यज्ञादेर्विज्ञानकरणत्वाधिगतौ सर्वाण्यपि समुच्चयवचनानि परम्परासमुच्चयप्रतिपादनपराणीत्यभ्युपेयम् । नच केवलविद्यानिन्दानुपपत्तिः । 'निन्दाया देवताज्ञानविषयत्वेपि संभवात् । प्रक्रमस्यापि बाध्यत्वाद्बलीयस्या तृतीयया' ॥ ६ ॥ निन्दाया देवताविज्ञानविषयत्वेनाभ्युपपत्तेः । नच परमात्मोपक्रमविरोधः । 'यज्ञेने'ति तृतीयाश्रुतेः प्रक्रमाद्बलीयस्त्वेन तद्बाधेऽप्यविरोधात् । क्रमसमुच्चयविषयत्वेनाप्युपपत्तेश्च ।

'अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययामृतमश्नुत' इति पौर्वापर्याभिधानात् । 'सह वेदे'ति च वेदन एव सहभावश्रवणात्, प्रक्रमानुरोधेनात्मविद्याविषयत्वेऽप्यपरिपक्वात्मज्ञानविषयतयाप्युपपन्नत्वात् । एतदुक्तं भवति—विद्यापरिपाकात्प्रागेव ये यथास्वं विहितं नित्यादिकर्म त्यजन्ति तेषामुपात्तदुरितक्षयाभावाद्विहिताकरणनिमित्तप्रत्यवायस्याहरहरुपचीयमानत्वेनाशुद्धान्तःकरणतया परिपक्वात्मविद्यानुदयात् न कैवल्यं, शुभकर्मपरित्यागाच्च नाभ्युदय

ननु यद्यपि तृतीयया करणत्वं यज्ञादीनां ज्ञानं प्रति श्रूयते, तथापि तन्न संभवति, प्रमाणाधीनस्य ज्ञानस्य यज्ञाद्यजन्यत्वात् । नहि प्रत्यक्षादिमध्ये यज्ञादयः किंचित्प्रमाणम् अतो यथाश्रुतार्थासंभवादध्याहृत्यापि योजनं श्रेय इति, तत्राह—**नच यज्ञादीनामिति** । यद्यपि साक्षाज्ज्ञानं प्रति न साधनं, श्रवणादीनामेव तत्त्वात्, तथापि यज्ञादेः परंपरया संभवति, तदप्यभ्यर्हितमेव, इतरथा श्रुतिबाधप्रसङ्गात् । नच निर्देशायुक्तिः, लोकवेदयोर्दृष्टचरत्वादिति भावः । **परिपन्थीति** । परिपन्थिभूतं यद्दुरितं तत्प्रतिशोधनेन यद्व्यवधानं तेनेति योजना । एवं श्रुत्यैव साधनसाधनताया दर्शितत्वात्साधारणसमुच्चयवचनान्येतदानुगुण्येन परंपरया समुच्चये व्यवस्थापनीयानीत्याह—**तदेवमिति** । दुर्बलं हि वाक्यं श्रुतेरिति भावः । यत्केवलविद्यायाः साधनत्वे 'ततो भूय' इति तन्निन्दा नोपपद्यते, विधित्सितस्य निन्दायोगादिति, तच्च श्लोकेन परिहरति—**निन्दाया इति** । यत्त्वीशावास्ये परमात्मोपक्रमविरोधान्न देवताविज्ञानस्य निन्दा वा समुच्चयो वोपपद्यत इति, तत्राह—**प्रक्रमस्येति** । विवृणोति—**निन्देति** । एवमुपासनाविषयत्वेन परिहारोऽभिहितः, इदानीमस्तु परमात्मविद्यैवोपक्रमानुसारेण, तथापि न विरोधः, उपायोपेयभावेन क्रमसमुच्चयपरतयाप्युपपत्तेरित्याह—**क्रमेति** ।

न केवलमुपपद्यत इत्येतावन्मात्रम्, अपि त्वेवमेवोपपद्यते, इतरथा क्रमश्रुतेरानर्थक्यप्रसङ्गादित्याह—**अविद्ययेति** । ननु परम्परापक्षे सहवेदेति फलं प्रति साहित्यमनुपपन्नमिति, तत्राह—**सहेति** । उपायत्वज्ञान एव सहभावो, नतु फलं प्रतीति भावः । नन्वस्मिन्पक्षे कथं निन्दोपपत्तिः, नहि प्रक्रमानुसारेण परमात्मविद्याकर्मणोः परंपरया समुच्चयस्वीकारे साक्षात्साधनभूतकेवलविद्यानिन्दोपपद्यत इति, तत्राह—**प्रक्रमेति** । **उपपन्नत्वा**न्निन्दाया इति शेषः । अयमर्थः—नास्मिन्पक्षेऽविद्यानिवर्तनसमर्थकेवलात्मविद्याविषया निन्दा, किं तर्ह्यपरिपक्वात्मविद्याविषया । तथाच—यावत्परिपक्वब्रह्मविद्योदयमाश्रमादिविहितकर्माण्यनुष्ठेयानीति फलिष्यतीति । उक्तार्थे 'ततो भूय' इति वाक्यं योजयति—**एतदुक्तमिति** । अन्तःकरणशुद्धेः प्रागेवाहढापातज्ञानोदयमात्र एव कृतार्थंमन्याः सन्तो ये यथाविहितानि चित्तशोधकानि कर्माणि त्यजन्ति उभयभ्रष्टाः

---

१ ते इति शेषः ।

इत्यात्यन्तिक एवाधःपातः स्यादिति । तत्रैषाक्षरयोजना । **विद्यां** परिपक्वात्मज्ञानलक्षणाम्, **अविद्यां** च कर्मलक्षणां यः **सह** उपायोपेयभावेन वेद । सोऽधिकृतः पुरुषोऽविद्यया कर्मलक्षणया विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकं **मृत्यु**पदवेदनीयं पापं **तीर्त्वा विद्यया** परिपक्वसाक्षात्कारलक्षणयाऽमृतं निर्वाणम् अश्नुत इति ।

इदमत्राकूतम्—आविद्यापरिपाकाद्यथास्वं कर्मानुष्ठेयं, विद्या तु परिपक्वा कर्मनिरपेक्षैव मोक्षं साधयिष्यतीति । समुच्चयवादिनोपि न तावत्काम्यकर्मणां समुच्चयः, तस्य मुमुक्षुणा परित्यागात् । नापि नित्यनैमित्तिकैः, तत्तदाश्रमविहितानां तेषामुत्कर्षापकर्षवत्त्वात्कर्मभूयस्त्वात्फलभूयस्त्वन्यायेन कैवल्यफले तावभ्युपेयाविति स्वर्गवदपवर्गस्यापि सातिशयत्वेनानित्यत्वादिदोषप्रसङ्गात् । तस्माज्ज्ञानमेव कैवल्यसाधनमित्यभ्युपेयम् ।

'सत्येन लभ्यस्तपसे' त्यत्रापि सत्यादीनां ज्ञानसाधनत्वं, ज्ञानस्यैव मोक्षसाधनत्वमित्यभ्युपेयम् । विविदिषावाक्ये यज्ञादीनां विज्ञानसाधनत्वस्यावधृतत्वात् । 'तेनैति ब्रह्मवि-

---

समुपचितदुरितनिचयाश्चात्यन्तमधः पतन्तीत्यर्थः । एवं निन्दावाक्यं योजयित्वा 'विद्यां चाविद्यां च'त्येतदपि क्रमसमुच्चयपरतया योजयति—**तत्रैषेति** ।

फलितं संकलय्य दर्शयति—**इदमिति** । अथवा स्वाश्रमविहितं कर्मानुष्ठेयं, विद्या तु केवला मोक्षसाधनमिति विरोध इति, तत्राह—**इदमिति** । चित्तशुद्धिपर्यन्तं यज्ञाद्याश्रमकर्माण्यनुष्ठेयानि, शुद्धे तु चित्ते सर्वकर्मसंन्यासलक्षणं पारिव्राज्यमास्थितेन साधनचतुष्टयसम्पन्नेन श्रवणाद्यावर्तनीयम् । ततश्च मनननिदिध्यासनशमदमाद्यनेकविधेतिकर्तव्यतोपेतपरिनिष्पन्नश्रवणस्यासति प्रतिबन्धे वर्तमानशरीर एवापरोक्षज्ञानं जायते, उत्पन्नं त्वपरोक्षज्ञानमन्यानपेक्षमेवाविद्यां निवर्तयतीति भावः । एतेन शिखायज्ञोपवीतत्यागोपलक्षितपारमहंस्यसंन्यासोपि समर्थितः । कर्माङ्गभूतानां शिखादीनां शेषिकर्मपरित्यागे सुतरां परित्यागात्, श्रुतिस्मृतिशतेन च ज्ञानाङ्गत्वेन तत्त्यागस्य विधानात् । विचारितं चात्रापरिमितमतिभिस्तैस्तैराचार्यैरिति नास्माभिः पराक्रम्यते । किंचेदं समुच्चयवादी प्रष्टव्यः—किं काम्यकर्मभिः समुच्चयो नित्यनैमित्तिकैर्वा । नाद्य इत्याह—**समुच्चयेति** । इहामुत्रार्थभोगविरक्तो हि मुमुक्षुरिति भावः । द्वितीयं दूषयति—**नापीति** । नहि सर्वेष्वाश्रमेषु समानानि कर्माणि । नहि गृहिणो यावन्ति तावन्तीतरेषाम् । उक्तं हि 'कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहार'[1] इति । तस्मात्तदुत्कर्षापकर्षाभ्यां साध्यमोक्षेपि तौ स्याताम्, इतरथाधिकानुष्ठानस्य व्यर्थत्वेन निर्विकारतयानुष्ठानस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात्[2] । अतएव ह्यग्निहोत्रदर्शपूर्णमासज्योतिष्टोमादिफलस्वर्गेपि वैषम्यं कल्प्यते । यथाहुरर्थवादाधिकरणे वार्तिककृतः—'कर्मणामल्पमहतां[3] फलानां च स्वगोचरः । विभागः स्थानसामान्यादविभागोपि चोदित' इति । तस्मादुच्चावचतया[4]ऽनित्यत्वादिदोषो मोक्षस्य स्यात्, नित्यनिरतिशयानन्दात्मकश्च मोक्षः श्रुत्यादिषु प्रसिद्ध इति भावः ।

या चापरा समुच्चये श्रुतिः प्रमाणिता, तामपि पारंपर्यपरतया योजयति—**सत्येनेति** । ननु सत्येन सम्यग्ज्ञानं न ब्रह्मचर्येणैव आत्मा लभ्यत इत्यात्मलाभे समशिष्टानां सत्यादीनां मध्ये कस्यचित्पारंपर्येण कस्यचित्साक्षादिति कल्पने वैरूप्यं स्यादिति तत्राह—**विविदिषेति** । अनन्यथासिद्धश्रुतिबलादेव वैरूप्यमपि न दोषायेत्यर्थः । श्रुत्यन्तरेप्यन्यथासिद्धिमाह—**तेनेति** । नेयं श्रुतिः परब्रह्मविषया, तेनैति गच्छति इति

---

१ गृहस्थे कर्मणां कृत्स्नत्वात्तेषां गृहस्थेनोपसंहारो न तु संन्यासिनेति भावः । २ अनुष्ठानजन्यत्वाभावेनेत्यर्थः । ३ अग्निहोत्रदर्शपूर्णमासादीनामल्पानां महताञ्च कर्मणां फलं स्वर्गो यद्यपि नानाविधः तथापि स्वर्गरूपस्थानस्यैकत्वात्स्वर्गत्वेनाविभागोऽपि बोधित इति फलितार्थः । ४ उत्कृष्टापकृष्टतयेत्यर्थः ।

त्पुण्यकृ'दिति ब्रह्मवित्पुण्यकृतोर्मार्गे समुच्चयः, मार्गश्च कार्यब्रह्मगोचरः, 'कार्यं बादरि-रस्य गत्युपपत्ते'रित्यत्र राद्धान्तितत्वात् । एवं चोदाहृताः स्मृतयोपि कर्मसमुच्चयपरतया श्रुत्यनुसारेण योजनीयाः । तस्माज्ज्ञानमेव मोक्षसाधनमिति सिद्धम् । इति श्रीचित्सुखाचार्यविरचिततत्त्वप्रदीपिकायाः तृतीयः परिच्छेदः ।

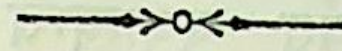
मार्गे समुच्चयश्रवणात्, परब्रह्मणि च गत्यानर्थक्यादसंभवाच्च । अविद्यामात्रव्यवहितं तत्, अविद्या चेहैव ब्रह्मतत्त्वविद्यया प्रविलीना । नच विगलितनिखिलस्थूलसूक्ष्मोपाधिजालस्य व्योमवत्सर्वगतचैतन्यैकरसस्य गमनमुपपद्यते । सूत्रकारोपि 'परं जैमिनिर्मुख्यत्वा' दिति पूर्वपक्षस्य 'कार्यं ब्रह्म गन्तव्यं बादरिराचार्यो मेने, कुतः, अस्यहि ब्रह्मणो गतिरुपपद्यते, प्रदेशावच्छिन्नतयोपासनात् । तत्फलस्यापि तादृशत्वादवधृतोपाधित्वाच्चे'ति सिद्धान्तयांबभूव, तथा गतेरर्थवत्त्वमुभयथा, अन्यथाहि विरोध इति निर्गुणविद्यासु गत्युपसंहारं वारयति । तस्मान्न परब्रह्मविषयेयमित्यर्थः । एवं श्रुतीरन्यथयित्वा स्मृतिष्वप्यतिदिशति—**एवं चेति** । तदेवं तृतीयाश्रुत्येति ग्रन्थे साधारण्येनोपसंहारः, इह तु विशेषतः स्मृतीनामित्यजामितां । वादार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति** । 'शब्दः साक्षात्कारहेतुर्विद्या मुक्तिफलप्रदा । विद्यैव नतु कर्मेति तृतीये त्रितयं गतम् ॥' इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यप्रत्यक्प्रकाशपूज्यपादशिष्यस्य प्रत्यक्स्वरूपभगवतः कृतौ तत्त्वप्रदीपिकाटीकायां नयनप्रसादिन्यां तृतीयः परिच्छेदः ।

---

१ केवलदेवताविज्ञानेन कर्मसमुच्चितेन वातेन गतेरर्थवत्त्वमन्यथा निर्गुणविज्ञाने गतेर्विरोध इत्यर्थः । २ अनालस्यं ग्रन्थकर्तुरित्यर्थः ।

चतुर्थः परिच्छेदः ।

ॐ । कः पुनरयं मोक्षः । न तावद्विषयाकारोपप्लुतविज्ञानसन्तानोपरमः । तज्ज्ञानसंतानस्यात्मरूपतया तदुच्छेदस्यापुरुषार्थत्वात्, नहि सर्वतः प्रियतमस्यात्मनः समुच्छेदाय वाञ्छा कस्यचिदुपजायते, बन्धविमोकपर्यायस्य मुक्तिशब्दस्यातदर्थत्वाच्च । नहि बद्धनाशो मोक्षपदवाच्यः, किंतु सत एव तस्य बन्धविश्लेषः । नापि विधूतविषयाकारोपप्लवविशुद्धविज्ञानसन्तानोदयः, विकल्पासहत्वात् । तथाहि—किमयं सन्तानिनां पुरुषार्थः किं वा सन्तानस्य । नाद्यः । तेषां स्वरसपरिनिर्वाणात् । नोत्तरः । तथाविधसन्तानोदयेपि मुमुक्षोरुपप्लुतसन्तानरूपस्योपरमात् ।

बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापाताच्च । उभयान्वयिनः सन्तानिनः सन्तानस्य वैकस्याभावात्, कारणाभावाच्च । भावनाप्रकर्षो हि तस्य[1] कारणमिष्यते, तस्य[2] स्थिरैकाधिकरणा-

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ 'तृतीये त्रिविधोपायः परिच्छेदे परीक्षितः । तुरीयं तु, तुरीयेस्मिन्मुक्तितत्त्वं परीक्ष्यते' ॥ १ ॥ साधनविचारानन्तरं फलविचाराद्धेतुहेतुमल्लक्षणः संबन्धः परिच्छेदयोरतिस्फुटः, तावच्छून्यवादकक्षाकृतमोक्षं निराचष्टे—**न तावदित्यादिना ।** विषयाकारैर्नीलपीताद्याकारैरुपप्लुतो दूषितो यो विज्ञानसन्तानः तस्योपरमो विनाशो मोक्षः । उक्तं हि—'प्रदीपस्येव निर्वाणं विमोक्षस्तस्य तापिन[3]' इति, एवं न संभवतीत्यर्थः । हेतुमाह—**तज्ज्ञानेति ।** नहि क्षणिकविज्ञानसन्ततिव्यतिरिक्तः कश्चिदात्मा भवद्भिरुपगम्यते, तेन सन्तत्युच्छेदो नाम स्वरूपोच्छेद एव, नचैवंविधे प्रेक्षावत्प्रवृत्तिः संभवति, अफलत्वात् । फलिनोऽभावे हि कस्य तत्फलं स्यादिति भावः । किंच मुक्तिशब्दार्थपराहतश्चायं मोक्षः । नहि बद्धस्य नाशो मोक्षः, मुच्लृ मोक्षणे इति मुचेर्विश्लेषकर्मणो मुक्तिशब्दव्युत्पत्तेः, तस्मात्स्वतः सकाशाद्बन्धस्य विश्लेषो मोक्षशब्दार्थः, न पुनः स्वरूपनाशः, नचैवं भवन्मोक्ष इत्याह—**बन्धेति ।** एवं माध्यमिकमुक्तिं दूषयित्वा योगाचारमुक्तिं दूषयति—**नापीति ।** चतुर्विधभावनापरिपाकावसाने यो विषयाकारैरुपप्लवैरहितो नाम स एव विशुद्धानां विज्ञानानां सन्तानोदयस्तद्रूपो मोक्ष इत्यपि नेत्यर्थः । **परिनिर्वाणं** नाशः । स्वरसभङ्गुरविज्ञानलक्षणसन्तानिनां चिरध्वस्ततया पश्चाद्भाविसन्तानान्तरोदयस्तेषां न पुरुषार्थः, फलिनोऽभावे फलाभावादित्यर्थः । **मुमुक्षोरुपप्लुतसन्तानस्येति** समानाधिकरणषष्ठ्यौ । अत्रापि पूर्वोक्तदोषानतिवृत्तिः, उपप्लुतसन्तानरूपमुमुक्षोर्नष्टत्वादित्यर्थः ।

किंच यस्य बन्धस्तस्य मोक्ष इत्येतदपि न तव मते स्यात्, उपप्लुतानुपप्लुतसन्तानयोर्भेदात्, तथाच कः प्रवर्तेत इत्याह—**बन्धेति ।** अथोभयसंतानान्वयी कश्चिदस्ति, तथाच सामानाधिकरण्यं बन्धमोक्षयोरिति, तत्राह—**उभयेति ।** सन्तानिनस्तावत्क्षणिकत्वादेवाऽननुवृत्तिः, सन्तानस्य सन्तानाभावादेकसन्तानापाताच्च सन्तानाननुवृत्तिरित्यर्थः । किंच त्वत्पक्षे उपप्लुतविज्ञानसन्तानोपरमे विशुद्धविज्ञानसन्तानोदये च कारणमपि दुर्निरूपमित्याह—**कारणेति ।** नन्वस्ति चतुर्विधभावनाप्रकर्षपर्यन्तजनितसाक्षात्कार उपाय इति, तत्राह—**भावनेति ।** ततः किमिति, तत्राह—**तस्येति ।** नह्यन्यत्रानुभवोन्यत्र संस्कारोन्यत्र च तत्फलं स्मृतिरिति संभवति, नहि जातु यज्ञदत्तोनुभवति विष्णुमित्रश्च तत्संस्कारवान् देवदत्तश्च तस्य स्मर्तेति दृष्टचरम् । तदिहानपायिनः कस्यचिदभावे क्व संस्कारः क्व वा तत्प्रकर्षः क्व च तत्फलं मुक्तिः, स्थिरत्वेपि भिन्नाधिकरणत्वे न संभवति किमु वक्तव्यमेकस्याप्यभाव इत्यर्थः । ननु सन्तानिषु सन्तान एव वानुगतो विशेष आधीयतां

१ मोक्षस्येत्यर्थः । २ भावनाप्रकर्षस्येत्यर्थः । ३ दुःखोपतप्तस्येत्यर्थः ।

भावे विशेषानाधायकत्वात्। सन्तानस्यावस्तुत्वात्, सन्तानिनां च प्रतिक्षणमपूर्ववदुपजायमानत्वेनानासादितभावनाप्रकर्षतया विशुद्धविज्ञानजननासामर्थ्यात्। नाप्यात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिः। अतीतस्य तस्य स्वत एवात्यन्तं निवृत्तत्वेनासाध्यत्वात्, वर्तमानस्य विरोधिगुणप्रादुर्भावनिवर्त्यत्वात्, अनागतस्य निवर्तयितुमशक्यत्वात्। निवृत्तेरात्यन्तिकत्वशब्देन निवृत्तजातीयस्य दुःखस्य तस्मिन्नात्मनि पुनरनुत्पादो विवक्षित इति चेन्न। अनुत्पादस्यापि प्रागभावतयानुत्पाद्यत्वात्।

ननु दुःखात्यन्ताभावो मोक्षः, नच तस्य नित्यत्वादसाध्यत्वं, तत्संबन्धस्य स्वात्मनि साध्यत्वात्, अशेषक्लेशहेतुनाशस्य दुःखात्यन्ताभावात्मनोः संबन्धरूपत्वात्, तदुत्पत्तौ दुःखात्यन्ताभावस्य तदीयत्वेन व्यवहारात्, तदीयतया व्यवहारहेतुत्वेन च विषयविषयिभावादिवदस्यापि संबन्धव्यवहारगोचरत्वात्। तस्य च कृतकत्वेपि ध्वंसत्वादेवाविनाशित्वात्।

नचात्यन्ताभावस्य प्रतियोगी दुर्निरूपः, मुमुक्षुसमवेततया संभावनोपनीतस्य दुःखस्य

उक्तं हि—'यस्मिन्नेव हि संतान आहिता कर्मवासना। फलं तत्रैव बध्नाति कार्पासे रक्तता यथे'ति। तत्राह—**संतानस्येति**। अत्र तार्किकाः प्राहुः—'योगपरिभावनाभुवः परमेश्वरसाक्षात्कारान्नवानामात्मविशेषगुणानामात्यन्तिकी निवृत्तिरपवर्ग इति, तद्दूषयति—**नापीति**। दुःखशब्देन चैकविंशतिप्रकारमपि दुःखं विवक्ष्यते, इन्द्रियषट्कं विषयषट्कं बुद्धिषट्कं शरीरं सुखं दुःखं चेत्येकविंशतिप्रकारं हि दुःखं, तत्र किमतीतवर्तमाने निवर्त्यते अनागतं वा दुःखं, यथाह पतञ्जलिः—'हेयं दुःखमनागत'मिति। त्रिधापि न संभवतीत्याह—**अतीतस्येत्यादिना। अशक्यत्वादिति**। विद्यमानस्य हि प्रध्वंस इत्यर्थः। पक्षत्रयप्रयुक्तदोषपरिहाराय तात्पर्यपरिशुद्धावुदयनोदीरितामात्यन्तिकत्वनिरुक्तिमुद्भावयति—**निवृत्तेरिति**। चेतनान्तरे तथाविधोत्पत्तिसंभवेनासंभवनिवृत्त्यर्थं तस्मिन्नात्मनीति विशेषणम्, निवृत्तस्यानुत्पादः संसारदशायामप्यस्तीति तज्जातीयस्येत्युक्तम्, तथाप्युपायानुष्ठानं व्यर्थमित्याह—**अनुत्पादस्यापीति**।

अत्र लीलावतीकारमतमुद्भावयति—**ननु दुःखात्यन्ताभाव इत्यादिना**। नन्वत्यन्ताभावपक्षे सुतरामानर्थक्यमुपायानुष्ठानस्य, नित्यत्वेनासाध्यत्वादिति, तत्राह—**नच तस्येति**। ननु भावाभावयोर्न मुख्यः संबन्धः संभवी, संयोगसमवाययोरभावात्, अथ विशेषणविशेष्यभावः तथापि तस्य स्वभावानतिरिक्ततया न साध्यत्वमिति, तत्राह—**अशेषेति**। य एतेऽविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशा दुःखहेतवः पञ्च क्लेशास्तेषामशेषाणां निवृत्तिरेव दुःखात्यन्ताभावस्यात्मना संबन्धः, सच साध्य इत्यर्थः। नन्वयं संयोगाद्यनन्तर्भूतः कथं संबन्धः स्यादप्रसिद्धत्वादिति, तत्राह—**तदुत्पत्तााविति**। नहि संबद्धबुद्धिजनकत्वमन्तरेण सकलसंबन्धेष्वनपायि संबन्धत्वं नाम किंचिच्छक्यनिरूपणं, तदिह यथा ज्ञानार्थयोस्तदीयबुद्धिजनकतया विषयविषयिभावसंबन्धः तद्वद्दुःखात्यन्ताभावस्यात्मीयत्वव्यवहारहेतुरसावपि संबन्ध इत्यर्थः। **तस्य चेति**। अशेषक्लेशहेतुनाशस्येत्यर्थः।

ननु कस्य दुःखस्यायमत्यन्ताभावो मोक्षत्वेनाश्रीयते न तावदतीतवर्तमानयोः, एतस्मिन्नुत्पन्नत्वेन तदत्यन्ताभावस्य तस्मिन्नसंभवात्। नापि भविष्यतः, अन्यदीयभविष्यद्दुःखात्यन्ताभावस्य संसारदशायामप्येतस्मिन्विद्यमानत्वेप्येतन्मुक्तेरभावात्। एतदीयभविष्यद्दुःखात्यन्ताभावोऽस्य मुक्तिरिति चेत्। तर्ह्येतदीयभविष्यद्दुःखात्यन्ताभावप्रतियोगिभूतं प्रमितं न वा। आद्ये तदत्यन्ताभावोस्मिन्न संभवत्येव, प्रतियोगिसद्भावस्यात्र प्रमितत्वात्। द्वितीये त्वप्रतीतप्रतियोगित्वेनात्यन्ताभावरूपमोक्षस्याप्यप्रामाणिकत्वमिति, तत्राह—**नचात्यन्तेति**। प्रामाणिकत्वाभावेपि संभावनोपनीतस्य संभवति प्रतियोगित्वमित्यर्थः। संभावनामेवो-

---

१ पुरुषे इत्यर्थः।

प्रतियोगित्वात्, असति योगाभ्यासे दुरितप्रवाहस्यानागतसमयवर्तिदुःखोत्पादकत्वात्, सर्वत्र चात्यन्ताभावनिरूपणे सामान्यतोवगतस्य विशेषतः समारोपविज्ञानविषयस्यैव प्रतियोगित्वात्, विशेषतस्तु प्रतियोगिसद्भावनिश्चयापेक्षायामत्यन्ताभावनिरूपणव्याघातात्, शशे विषाणं तदीयमन्यदीयं वा नास्तीति पर्यनुयोगस्य सुवचत्वात्, नचास्य समव्ययफलत्वेनापुरुषार्थत्वम्, योगप्रभावात् कायव्यूहनिर्माणेन जीवन्मुक्तिदशायां सकलसुखोपभोगाङ्गीकारात् ।

'क्षीयन्तेचास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे', 'ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसात्कुरुते तथे'ति श्रुतिस्मृतिशतेभ्यः सर्वकर्मणां ज्ञानेन विलयावगमात् सुखोपभोगो न युक्त इति न वाच्यम् । तद्वचनानामचिरविनश्वरतामात्रप्रतिपादनपरत्वात्, अन्यथा सर्वकर्मणां विनाशाद्विदुषः सद्य एव शरीरपाते जीवन्मुक्त्यभावप्रसङ्गात् । प्रारब्धकार्येतरकर्मणां ज्ञानादेव प्रक्षयो विवक्षित इति चेत् । मैवम् । अकृतप्रायश्चित्तानां कर्मणां देहारम्भककर्मवद्भोगैकनाश्यत्वनियमात् 'नाभुक्तं क्षीयते कर्मे'ति स्मृतेः । नचानन्त्यात्कर्मणां भोगेन

पपादयति—**असतीति** । नन्वप्रामाणिकत्वे कथं तन्निरूप्याभावस्य प्रामाणिकत्वमिति, तत्राह—**सर्वत्र चेति** । अत्यन्ताभावव्यतिरिक्तस्थल एवायं नियमः, यत्प्रतियोगिनो विशेषतोपि प्रामाणिकतयाऽभावप्रामाणिकता इत्यर्थः । एतदेव विपक्षे बाधकेन द्रढयति—**विशेषतस्त्विति** । यत्र हि शशविषाणं नास्तीत्यादावत्यन्ताभावप्रमितिस्तत्रापि किमन्यदीयविषाणस्य संसर्गो निषिध्यते किं वा एतदीयस्य । नाद्यः । अन्यदीयविषाणस्य शशमस्तकेपि निधातुं शक्यतया तत्संसर्गात्यन्ताभावस्यासंभवात्, शशमस्तकोत्पन्नविषाणानिषेधप्रसङ्गाच्च । द्वितीये तत्प्रमित्यप्रमित्योरुक्तदूषणापात इत्यर्थः । स्यादेतत्, अशेषदुःखनिवृत्तिवदशेषसुखनिवृत्तिरपि भवद्भिरङ्गीक्रियते मुक्तौ, सुखस्यापि दुःखानुरक्ततया दुःखान्तर्भावाभ्युपगमात् । तथा च समव्ययफलत्वान्न कोपि पुरुषार्थ इत्यप्रवृत्तिरेवात्र प्रेक्षावताम् । यथाहुः—'व्यसनानि दुरन्तानि समव्ययफलानि च । अशक्यानि च वस्तूनि नारभेत विचक्षण' इति । तत्राह—**न चास्येति** । अत्र तावत्संसारदशायां सुखस्याल्पत्वाद्दुःखस्य च बहुलत्वात्तन्निवृत्तिः सुखादप्यधिकः पुरुषार्थ इति ननु समव्ययफलता तथाऽत्यन्तसुखस्यापि विद्यमानत्वाल्लाभबाहुल्यमेव कुतो व्ययशङ्का कुतस्तरां च समव्ययफलतेत्याह—**योगप्रभावादिति** । जीवन्मुक्तिसहितायाः परममुक्तेः पुरुषार्थत्वादिति भावः ।

ननु ज्ञानेन सुखोपभोगो न घटते, कर्मनिमित्तत्वात्सुखोपभोगस्य, कर्मणां च ज्ञानेन प्रदाहादिति, तत्राह—**क्षीयन्त इति** । **परावर इति** । **पर**मविद्यातीतम् । **अवरं** कारणतत्त्वं, तदुभयात्मक इत्यर्थः । कुतो न वाच्यमित्यत आह—**तद्वचनानामिति** । क्षीयन्त इति कोर्थः, न चिरात्क्षीयन्त इति, न पुनस्तत्क्षणमेव, भस्मसात्करणं च विनश्वरत्वस्योपलक्षणमित्यर्थः । सद्यः शरीरपातं वेदान्ती परिहरति—**प्रारब्धेति** । तथा च प्रारब्धभोगैः कर्मभिः शरीरस्थितिर्घटत इत्यर्थः । नैतद्युक्तम् । अप्रारब्धफलकर्मणामपि भोगव्यतिरेकेण ज्ञानमात्रादनिवृत्तेरिति परिहरति पूर्ववादी—**मैवमिति** । तर्कि तत्र तत्र प्रायश्चित्ताम्नानं वृथेत्यत उक्तं—**अकृतप्रायश्चित्तानामिति** । भोगो वा प्रायश्चित्तं वा निवृत्तिहेतुरित्यर्थः । विमतानि कर्माणि भोगैकविनाश्यानि अकृतप्रायश्चित्तत्वे सति कर्मत्वात्प्रारब्धफलकर्मवदित्यनुमानविरोधादिति भावः । स्मृतिविरोधमपि दर्शयति—**नाभुक्तमिति** । ननु भोगेन क्षयवादिनोऽनिर्मोक्ष एव, अनन्तभवपरंपरोपार्जितकर्मणामानन्त्येन भोगावसानाभावात्, न शुभकर्मविषयमस्ति प्रायश्चित्तं, तस्मान्मोक्षमिच्छतानिच्छतापि[3] ज्ञानमेव कर्मक्षयहेतुरेष्टव्यमिति, तत्राह—**नचानन्त्यात्कर्मणामिति** । अत्र किमेकस्यानेकविग्रहग्रहणानुपपत्तिर्वा-

---

१ दुःखात्यन्ताभावस्येत्यर्थः । २ मुक्तौ इत्यर्थः । इदं पुरुषार्थान्वयि । ३ ज्ञानस्य कर्मक्षयहेतुत्वमनिच्छतेत्यर्थः ।

प्रक्षयानुपपत्तिः । योगप्रभावादनन्ततदुपभोगसाधनकायव्यूहनिर्माणेन तदुपपत्तेः । नचानियतकालविपाकतया कर्मणां युगपदुपभोगविरोधः । उपभोगानुकूलसहकारिसाकल्यादेव समानविपाकसमयतोपपत्तेः । अतः आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तावपि मुक्तौ न समव्ययफलता ।

नचाननुभूयमानतया दुःखनिवृत्तेरपुरुषार्थत्वम् । विकल्पासहत्वात् । किमनुभूयमानतामात्रं पुरुषार्थत्वोपयोगि यावद् दुःखनिवृत्तिसत्त्वं वा । नाद्यः । चरमे जन्मनि योगप्रभावादनागताया अपि दुःखनिवृत्तेरनुभूयमानत्वसंभवात् । वर्तमानाया अप्यचिरमनुभवोपपत्तेः । तथाहि योगिनश्चरमज्ञानेन सकलविषयेण दुःखतदभावौ युगपत्साक्षात्कृतौ तेनैव विरोधिगुणप्रादुर्भावेण निवृत्ते दुःखे विनश्यदवस्थज्ञानेन वर्तमानापि दुःखनिवृत्तिरनुभूतेति । नापि द्वितीयः । प्रसक्तकण्टकादिदुःखनिवृत्तेरपुरुषार्थत्वप्रसङ्गात्, यावत्सत्त्वमननुभूयमानत्वात् । तथात्वे विषयान्तरावेदनप्रसङ्गात् । नच दुःखाभावस्य सुखशेषतया पुरुषार्थत्वम् । सुखस्यापि दुःखाभावशेषतया पुरुषार्थत्वमिति वैपरीत्यस्यापि वक्तुं सुकरत्वात् । कामनायाश्चोभयत्रापि समानोदयतयोभयोरपि पुरुषार्थत्वोपपत्तेः । प्रयोगश्च—आत्मा कदाचित् ध्वस्ताशेषविशेषगुणः, नित्यत्वे सत्यनित्यविशेषगुणाश्रयत्वात् महाप्रलयावस्थायामाकाशवदिति लीलावतीकारः ।

धिका, अनियतविपाकत्वं, वा । नाद्यः । सौभर्यादिवद्योगप्रभावादुपपत्तेरित्याह—**योगेति** । नोत्तरः । अनियतविपाकत्वं हि कर्मणां सहकारिसंपत्त्यनियमप्रयुक्तं, सा च सहकारिसंपत्तिरस्य योगप्रभावात्संपत्स्यते अगस्त्यादेरिव पयोनिधिपानादाविति भवत्येव युगपदुपभोग इत्याह—**नचानियतेति** । उक्तं हि पतञ्जलिना 'योगप्रभावादृते नागस्त्य इव समुद्रं पास्यती'ति । उपपादितमसमव्ययफलत्वमुपसंहरति—**अत इति** ।

ननु दुःखाभावस्य न पुरुषार्थत्वम्, अननुभूयमानत्वात्, अनुभवे च नाशेषविशेषगुणोच्छेदः, ज्ञानस्यानुच्छिन्नत्वादिति, तत्र तात्पर्यपरिशुद्धावुदयनोक्तं परिहारमाह—**नचाननुभूयमानेति** । अत्र किं दुःखनिवृत्तेरनुभूयमानत्वमात्रं पुरुषार्थत्वोपयोगि किं वा यावद्दुःखनिवृत्तेः सत्त्वं तावन्तं कालमनुभूयमानत्वमिति विकल्प्याद्य आपादकासिद्धिमाह—**चरमेजन्मनीति** । **योगप्रभावादिति** । भूतभविष्यद्वर्तमानवेदनादित्यर्थः । ननु कथं वर्तमानायाः सकलदुःखनिवृत्तेरनुभवसंभवः, येन हि चरमज्ञानेन दुःखनिवृत्तिरनुभूयते तदपि तावदेकं दुःखं, नच तत्समये तस्य निवृत्तिरस्ति, नापि तन्निवृत्तिसमये तदनुभवान्तरमस्ति, चरमत्वभङ्गादिति, तत्राह—**वर्तमानाया अपीति** । तस्यैवोपपादनं **तथाहीति** । विनश्यदवस्थेऽत्र हृदयम् । नित्यद्रव्येष्वाश्रयविनाशाभावेन विरोधिगुणप्रादुर्भावेण पूर्वगुणनाशादुक्तं **विरोधिगुणप्रादुर्भावेणेति** । **प्रसक्तेति** । यद्यपि कण्टकादिदुःखनिवृत्तिस्त्विदानीमनुभूयते तथापि न यावत्सत्त्वमनुभवः । विषयान्तरसंचाराद्यभावप्रसङ्गादतः प्रशिथिलमूलतेति भावः । ननु दुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वमेव नास्ति, या तु तत्र प्रार्थना सा तस्य सुखशेषतया, तत्राह—**नचेति** । हेतुमाह—**सुखस्यापीति** । ननु काम्यमानत्वात्सुखस्यैव पुरुषार्थत्वमिति, तत्राह—**कामनाया इति** । **आत्मेति** । इदानीमुपलभ्यमानविशेषगुणकतया बाधपरिहारार्थं कदाचिदित्युक्तम् । पर्यायेण विशेषगुणध्वंसस्य संसारदशायां सिद्धत्वेनार्थान्तरत्वनिवृत्त्यर्थमशेषग्रहणम् । युगपदिति चात्र विवक्षितम् । संख्यापरिमाणादीनां मोक्षदशायामपि विद्यमानत्वेन बाधपरिहारार्थं विशेषग्रहणम् । पीलुपाकपक्षे घटादिषु विशेषगुणैः सदैव ध्वस्यमानेषु व्यभिचारनिवृत्त्यै नित्यत्वे सतीत्युक्तम् । ईश्वराप्यपरमाण्वादिषु व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमनित्यविशेषगुणाश्रयत्वादित्युक्तम् । नित्यैगुणादिष्वनैकान्तिकत्वपरिहाराय विशेषगुणग्रहणम् । दृष्टान्ते च शब्दव्यक्तिभेदापेक्षयाऽशेषपदसार्थक्यम् ।

---

१ यावदिति सत्त्वान्वयि । अनुभूयमानत्वस्येतिशेषः । २ विषयान्तरवेदनाभावेत्यर्थः । ३ सौभरिनामा कश्चिदृषिः । ४ अस्मिन्नंशे ग्रन्थकारस्याभिसंधिरित्यर्थः । ५ इदं पूर्वगुणनाशादित्यत्रान्वेति । ६ आप्यो जलीयः । ७ नित्यगुणपदे बहुव्रीहिणा ईश्वराप्यपरमाण्वादिष्वित्यर्थः । तेष्वनित्याश्रयत्वं च द्वित्वादिकमादाय बोध्यम् ।

वक्रमतानुसारिणः पुनरेवं मोक्षलक्षणमाचक्षते—'एतज्जीवनिष्ठदुःखसमानकालीनदुःखध्वंसातिरिक्तैतन्निष्ठदुःखध्वंसोऽस्य मुक्ति'रिति। प्रयोगश्च देवदत्तोयमेवंविधदुःखध्वंसवान् दुःखित्वाच्चैत्रवत्। एतन्निष्ठदुःखप्रागभावासमानकालीनैतन्निष्ठदुःखध्वंसोऽस्य मोक्ष इत्यपरे। एवंविधसाध्येपि दुःखित्वादिति प्रयोगः पूर्ववदेव। अन्ये तु ज्ञानाजनकसंस्कारजनकजन्यसाक्षात्कारविषयो दुःखध्वंसो मोक्ष इति मन्यन्ते। तत्र साक्षात्कारविषयो दुःखध्वंस इत्येतावति लक्षणे सांसारिकदुःखध्वंसेतिव्याप्तिर्माभूदिति ज्ञानाजनकेत्यादिना विशेषणेन साक्षात्कारो विशेष्यते। तत्र जन्यपदेनेश्वरसाक्षात्कारो व्यावर्त्यते। तस्यापि सकलजनकतया ज्ञानाजनकसंस्कारजनकत्वात्। अस्ति च ज्ञानाजनकसंस्कारजनकत्वं चरमसाक्षात्कारस्य दुःखध्वंसविषयस्य तदनन्तरं मुक्तौ ज्ञानान्तरानुदयात्।

दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरित्यत्र च 'शरीरं वाव सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत' इत्यादयो वेदान्ताः प्रमाणम्। प्रियशब्दाभिधेयस्य सुखस्यापि निराकरणात्। 'यो वै भूमा तत्सु-

---

तदेवं दुःखात्यन्ताभावात्मनोः संबन्धरूपोऽशेषक्लेशहेतुनाशो मोक्ष इति श्रीवल्लभमतं दर्शयित्वाऽधुनिकरीतिं दर्शयति—**वक्रेति**। एतज्जीवनिष्ठं यद्दुःखं तेन समानकालीनो यो दुःखध्वंसः ततोतिरिक्तः तत्त्वानधिकरणं य एतन्निष्ठो दुःखध्वंसः स एतज्जीवस्य मुक्तिरिति योजना। एतन्निष्ठदुःखध्वंस एतत्संसारदशायामप्यस्तीत्यतिव्याप्तिपरिहारायातिरिक्तेत्यन्तं विशेषणम्। जीवान्तरसंसारसमयदुःखध्वंसे तादृश्यतिव्याप्तिपरिहारायैतन्निष्ठदुःखध्वंस इत्युक्तम्। असंभवपरिहारायैतज्जीवनिष्ठेत्युक्तम्। घटादिध्वंसव्यवच्छेदार्थं दुःखध्वंसेत्युक्तम्। **प्रयोगश्चेति**। अयं देवदत्त एतद्देवदत्तनिष्ठदुःखसमानकालीनदुःखध्वंसातिरिक्तदुःखध्वंसवान् दुःखित्वात् चैत्रवदित्यनुमातव्यमित्यर्थः। लक्षणान्तरमाह—**एतन्निष्ठेति**। एतद्देवदत्तनिष्ठो यो दुःखप्रागभावस्तेनासमानकालीनो य एतन्निष्ठदुःखध्वंसः स एतन्मुक्तिरित्यर्थः। अत्रापि सांसारिकैतद्दुःखध्वंसेतिव्याप्तिपरिहारायैतन्निष्ठदुःखप्रागभावासमानकालीनेत्युक्तम्, संसारदशायां ह्युत्पत्स्यमानदुःखप्रागभावसमानकालीनो हि दुःखध्वंसः। अत्रापि प्रयोगं दर्शयति—**एवंविधेति**। अयं देवदत्त एतन्निष्ठदुःखप्रागभावासमानकालीनदुःखध्वंसवान् दुःखित्वात् पुरुषान्तरवदिति प्रयोग इत्यर्थः। **ज्ञानाजनकेति**। ज्ञानाजनको यः संस्कारस्तज्जनको जन्यश्च यः साक्षात्कारस्तेन विषयीकृतो यो दुःखध्वंसः स मोक्ष इति योजना। स्वयमेव विशेषणानां कृत्यमाह—**तत्रेत्यादिना**। ननु भावनासंस्कारस्यायं स्वभावः यत्स्मृतिजनकत्वं तत्कथं ज्ञानाजनकसंस्कारजनकत्वमतोऽसिद्धिर्लक्षणस्येति तत्राह—**अस्तिचेति**। प्रयोगस्त्वयं देवदत्त एतद्देवदत्तनिष्ठज्ञानाजनकसंस्कारजनकजन्यसाक्षात्कारविषयदुःखध्वंसवान् दुःखित्वात्संप्रतिपन्नवदिति।

तदेवं दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरित्यनुमानैरुपपादितं संप्रति श्रुतिमपि तत्र प्रमाणयति—**दुःखेति**। वावेत्यवधारणे। अशरीरं च सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत एवेति दुःखवत्सुखस्यापि प्रतिषेधात् दुःखनिवृत्तिमात्रमेव मुक्तिः न पुनः सुखसंपत्तिरपीत्यवसीयत इत्यर्थः। स्यादेतत् सन्ति मुक्तौ सुखप्रतिपादिका अपि श्रुतयस्ताः किं प्रमत्तगीता इति तत्राह—**यो वै भूमेति**। यो नामादिभ्यः प्राणान्तेभ्यः परत्वेन प्रतिपादितः सत्याख्यो भूमा तत्सुखम्। भूमशब्दस्य पुल्लिङ्गत्वेपि विधेयसुखापेक्षया तदिति निर्देशः। वै इत्यवधारणे। एवं छान्दोग्यश्रुतिमुक्त्वा वाजसनेयकश्रुतिमप्याह—**एष इति**। यः सुषुप्त्यादावपरिच्छिन्न आनन्दः प्रतिभासते एषोऽस्यात्मनः परम उत्कृष्ट आनन्द इत्यर्थः। ननु किमिति मुख्यार्थः परित्यज्यते असंभवदर्थत्वादि-

---

१ तर्केणैव मोक्षरूपं विनिश्चिन्वानाः। २ कुत्रापिन सिद्धिर्निश्चयो असम्भव इति यावद्।

खमेषोस्य परमानन्द' इत्येवमाद्यास्तु श्रुतयो दुःखाभावविषयतयोपचरितार्था[1] विषयाजन्यसुखस्यादृष्टचरत्वात्। नच सुप्तोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समिति सुखपरामर्शदर्शनाददृष्टचरत्वमसिद्धमिति वाच्यम्। पित्ताद्युपहतेन्द्रियस्य दुःखमहमस्वाप्समिति परामर्शात् दुःखस्यापि नित्यताप्रसक्तेः।

नच परमप्रेमास्पदत्वादात्मनः सुखरूपतानुमेया। दुःखाभावे व्यभिचारात्। आत्मनः सुखरूपत्वे च मुक्तिसंसारयोरविशेषप्रसङ्गात्। स्वयंप्रकाशस्य निरतिशयसुखरूपतया सदावभाससंभवात्। सुखं मे स्यादिति च प्रेमालोके[2] न सुखमहं स्यामिति तथाचात्मनः सुखरूपत्वे प्रेमास्पदत्वमेव न स्यादिति प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधस्तत्र कुतस्ततः सुखरूपतानुमानं तस्मात् दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरिति। अत्रोच्यते—प्रतियोगिहेतुनाशो न तदत्यन्ताभावस्य तदीयत्वे प्रयोजकः। 'लीनशब्दनिदानेपि व्योम्नि तस्यानवस्थितेः। रूपाभावव्यवहृतेस्तदभावेपि चात्मनि' ॥ १ ॥ प्रलयदशायामशेषशब्दनिदाननाशेपि आकाशे न शब्दात्यन्ताभावः पुनः सर्गे तत्रैव शब्दोत्पत्तेः। प्रतियोगिहेतुनाशाभावेप्यात्मनि रूपात्यन्ताभावव्यवहारात्। नचाभावत्वेपि विषयविषयिभावादिवत् ध्वंसस्य संबन्धरूपता, विषयविषयिभावादेरप्यभावत्वे[3] संबन्धरूपत्वे चासंप्रतिपत्तेः[4]।

त्याह—**विषयेति**। नन्वदृष्टचरत्वमसिद्धं सुप्तोत्थितेन परामृश्यमानत्वादिति तत्राह—**नच सुप्तेति**। ननु माभूदर्थापत्तिरनुमानं तु भविष्यति। तथाहि—आत्मा सुखं परमप्रेमास्पदत्वात्संप्रतिपन्नसुखवत्, व्यतिरेकेण दुःखवदिति वा तत्राह—**नच परमप्रेमेति**। अस्ति हि दुःखाभावस्यापि परमप्रेमास्पदत्वं, नच तत्र सुखशेषतयेति वाच्यं, वैपरीत्यस्य सुवचत्वात्, नच सुखरूपत्वमित्यनैकान्तमित्यर्थः।

तर्कबाधितत्वं चाह—**आत्मन इति**। ननु स्वरूपभूतमपि सुखं संसारदशायां न प्रकाशते मुक्तौ तु प्रकाशतेऽतोस्ति विशेष इति तत्राह—**स्वयंप्रकाशेति**। प्रतिज्ञाविरोधलक्षणं निग्रहस्थानमप्याह—**सुखमिति**। पूर्वपक्षमुपसंहरति—**तस्मादिति**। सिद्धान्तमुपक्रमते—**अत्रेति**। दुःखात्यन्ताभावस्य स्वरूपतो नित्यत्वेपि तत्संबन्ध आत्मनि साध्यः, संबन्धश्च दुःखहेतूनामशेषक्लेशानां नाशस्तस्मिन्सति तदीयत्वव्यवहारादिति हि श्रीवल्लभेनोक्तं तत्र दुःखहेतुनाशो दुःखात्यन्ताभावस्यात्मीयतया व्यवहारे न प्रयोजको व्यभिचारादित्याह—**प्रतियोगीति**। प्रतियोगिनो दुःखादेर्हेतुभूतक्लेशनाशो न दुःखात्यन्ताभावस्य तदीयत्वे प्रयोजक इति योजना। हेतुं श्लोकेनाह—**लीनेति**। प्रलयावस्थायां ह्याकाशेऽधिकरणे शब्दहेतवोऽसमवायिकारणसमवायिकारणनिमित्तकारणानि च कानिचित्प्रलीनानि अथापि शब्दात्यन्ताभावस्य नाकाशसंबन्धो नहि पूर्वोत्पन्नशब्दध्वंसानुत्पद्यमानशब्दप्रागभावावन्तरेण तत्र शब्दात्यन्ताभावोस्ति। नच शब्दोपादानाकाशस्य निमित्तभूतेश्वरादेश्च विद्यमानत्वात् प्रलये कथं शब्दकारणाभाव इति वचनीयम्। दुःखेप्यात्मादीनां सत्त्वेन हेतुनाशरूपसंबन्धाभावस्यात्रापि[5] वक्तुं शक्यत्वात्। तदेवमन्वयो नास्तीत्युक्तं व्यतिरेकोपि नास्तीत्याह—**रूपेति**। रूपहेत्वभावस्यात्मन्यविद्यमानत्वेपि रूपात्यन्ताभावव्यवहाराच्चेति श्लोकयोजना। विवृणोति—**प्रलयेति**। उत्तरार्द्धं विवृणोति—**प्रतियोगीति**। क्लेशहेतुध्वंसाभावेपि परमेश्वरे[6] दुःखात्यन्ताभावव्यवहाराच्च। नच तदत्यन्ताभावविवक्षा जीवेष्वभावात्। नच संसर्गाभावमात्रविवक्षा, गगने व्यभिचारोदीरणादिति। किंच भावविशेषस्यैव संबन्धत्वप्रसिद्धेः प्रतियोगिहेतुध्वंसस्य संबन्धत्वमेव नास्ति। नच विषयविषयिभावादिदृष्टान्तस्तस्याप्युक्तरूपत्वे विप्रतिपत्तेरित्याह—**नचाभावत्वेपीति**।

---

१ अमुख्यार्था इत्यर्थः। २ आलोके इति क्रियापदम्। ३ आदिना प्रतियोग्यनुयोगिभावादेः संग्रहः। ४ विवादात्। ५ दुःखाभावस्येत्यादिः। ६ आत्मन्यपि।

नच विनाशस्याप्यविनाशिता, कृतकत्वात् । नच ध्वस्ता[1]ध्वस्तिप्रसङ्गः, पुरस्तादेव परास्तत्वात् । नच समारोपितप्रतियोगिकत्वे दुःखात्यन्ताभावस्य पारमार्थिकता, स्वप्नसमारोपितद्विरदध्वंसवदस्यापि पारमार्थिकत्वानुपपत्तेः । नच शशविषाणनिषेधप्रतिबन्दीग्रहः, तस्याप्यवि[2]चारितरमणीयत्वात् । नच कायव्यूहनिर्माणेन जीवन्मुक्तिदशायामशेषसुखोपभोगाङ्गीकारात् समव्ययफलत्वदोषपरिहारः, विदेहकैवल्ये दुःखानुभववत्सुखानुभवस्याप्यभावात् । नच सर्वकर्मफलोपभोगसंभवः प्रारब्धकर्मेतरकर्मणां ज्ञानान्निवृत्तिश्रवणात् । नचाकृतप्रायश्चित्तानां कर्मणां भोगैकनाश्यत्वनियमः, क्षीराक्तैराम्रपत्रैस्तु ज्वरं सद्यो निवारयेदित्यादिना अकृतप्रायश्चित्तानामपि ज्वरादिहेतुकर्मणां निवृत्तिस्मरणात् । नचाकृतप्रायश्चित्तत्वम्, 'एवं हा[3]स्य सर्वे पाप्मा[4]नः प्रदू[5]यन्ते, एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यत' इत्यादिवाक्यशेषे श्रूयमाणपापक्षयस्य रात्रिसत्रन्यायेन ज्ञानफलत्वकल्पनया सगुणासु विद्यासु दुरितक्षयकामो ब्रह्मोपासनं कुर्यादिति प्रायश्चित्तविधित्वोपपत्तेः । 'उपपातकेषु सर्वेषु पातकेषु महत्सु च । प्रविश्य रजनीपादं ब्रह्मध्यानं समाचरे'दिति स्मरणाच्च । 'सत्येनापि शपेद्यस्तु देवाग्निगुरुसंनिधौ । तस्य वैवस्वतो राजा धर्मस्यार्द्धं निकृन्तती'त्यादिस्मरणात् सुकृतस्यापि भोगैकनाश्यत्वनियमानुपपत्तेः ।

यत्तु ध्वंसस्य कृतकत्वेपि नित्यत्वसमर्थनं तद्दूषयति—**नच विनाशस्येति । पुरस्तादेवेति ।** उत्तरोत्तरध्वंसमालाया अन्यस्मिन्नपि ध्वस्तपदार्थे विरोधित्वादिति प्रागभावखण्डने कृतसमाधानत्वादित्यर्थः । यत्तु दुःखात्यन्ताभावस्य संभावनोपनीततया विशेषतः समारोपसिद्धदुःखप्रतियोगिकत्वमुक्तं तद्दूषयति—**नच समारोपितेति ।** ननु समारोपितद्विरदध्वंसस्यानत्यन्ताभावत्वादप्रामाणिकत्वम्, अत्यन्ताभावस्य त्वयं विशेषः यत्प्रतियोग्यप्रामाणिकतयापि प्रामाणिकत्वम्, इतरथा शशविषाणनिषेधासंभवादिति तत्राह—**नच शशेति ।** समव्ययफलतामपि समर्थयते—**नच कायेति ।** यद्यपि जीवन्मुक्तिदशायामेतच्छक्यपरिहारं तथापि विदेहकैवल्यावस्थायां दुष्परिहरमेतदित्याह—**विदेहेति ।** एतेनैतदप्यपास्तम् यदाह मानमनोहरः—'योगर्द्धिसमासादितचिरकालोपभोग्यसुखविशेषपरत्वेप्युपपत्ते'रिति तादृशसुखस्य मुक्तावभावात् । नच जीवन्मुक्तिदशायामपि सर्वकर्मणां फलोपभोगसंभवः येनाधिकसुखोपभोगः स्यादित्याह—**नच सर्वेति ।** येन कर्मणा फलं प्रारब्धं तत्कर्म प्रारब्धं कर्म । यदि हि भोगैकविनाश्यानि कर्माणि तदा ज्ञानान्निवृत्तिर्न श्रूयेत श्रूयते चातो न सर्वकर्मफलोपभोगस्तदेत्यर्थः । यत्तु ज्ञानान्निवृत्तिर्न घटत इत्यप्युक्तं तत्परिहरति—**नचाकृतेति ।** तत्र हेतोरनैकान्तिकतामाह—**क्षीरेति ।** अत्र हि यः क्षीराभ्यक्ताम्रपत्रैर्होमः नासौ प्रायश्चित्तं, नापि भोगः, अथापि निवर्त्यते ज्वरहेतुकर्म, ततो नायं नियम इत्यर्थः । नच तत्र ज्वरस्यैव कार्यस्य नाशः कर्मणस्तु प्रतिबन्धमात्रमेवेति वाच्यम् । तत्कार्यस्यात्यन्तानुत्पत्तौ कर्मसद्भावे प्रमाणाभावात् । अभ्युपगम्येदमुक्तं, वस्तुतस्तु कृतप्रायश्चित्तत्वमपि शक्यसंपादमित्यसिद्धिमाह—**नचाकृतप्रायश्चित्तत्वमिति ।** ननु पापक्षयोद्देशेनाविहितस्य कथं प्रायश्चित्तत्वावधारणं तत्राह—**एवं हास्येति ।** ननु वाक्यशेषे श्रूयमाणमपापश्लोकश्रवणवदर्थवाद इति तत्राह—**रात्रीति ।** यथाहि 'प्रतितिष्ठन्ति ह वै य एता रात्रीरुपयन्ती' त्यत्र विश्वजिन्न्यायेन स्वर्गकल्पनायां गौरवप्रसङ्गात्कामपदविपरिणामेन प्रतिष्ठाकामो रात्रिसत्रं कुर्यादिति कल्पितं तद्वदित्यर्थः । **ज्ञानफलत्वेति ।** ज्ञानं प्रति फलत्वेन कल्पनयेत्यर्थः । साक्षादेव च पापक्षयोद्देशेन ध्यानविधायिका स्मृतिरप्यस्तीत्याह—**उपपातकेष्विति । रजनीपादः** रजन्याश्चतुर्थभागः । नन्वस्तु दुरिते न नियमः सुकृते तु भोगैकविनाश्यत्वनियमोस्त्येवेति तत्राह—**सत्येनापीति ।** ननु तर्हि भोगैकविनाश्यत्व-

---

१ ध्वस्तस्याध्वस्तिर्विनाशाभावस्तथा च भावोन्मज्जनप्रसङ्ग इति तात्पर्यम् । २ शशे विषाणसंसर्गनिषेधस्यैवाङ्गीकारादिति भावः । ३ अस्य ब्रह्मविदः । ४ पाप्मान इति कर्ममात्रोपलक्षणम् सर्वे इति पदस्वरसात् । ५ विनश्यन्ति ।

'नाभुक्तं क्षीयत' इत्यादेरौत्सर्गिकत्वादपवादं परिहृत्यैव चोत्सर्गस्थितेः निर्गुणब्रह्मविद्यायाश्च सर्वकर्महेतुभूताऽविद्यानिरासिकाया अदृष्टद्वारेणैव तत्कार्यपुण्यापुण्यनिवर्तकत्वोपपत्तेः ।

नच कायव्यूहनिर्माणेन युगपत्सर्वकर्मफलोपभोगसंभवः तत्तत्कल्पमन्वन्तरादिनियतकालोपभोग्यानां युगपदुपभोगे तत्प्रतिपादकशास्त्रस्याप्रामाण्यप्रसङ्गात् । नच प्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणामेव मुक्तिः येन कायव्यूहनिर्माणेन युगपदशेषकर्मफलोपभोगः स्यात् नत्वेवम् । भगवता पतञ्जलिना नियमाभावाभिधानात् । 'यदा निर्धूतरजस्तमोमलं बुद्धिसत्त्वं पुरुषस्यान्यताप्रत्ययमात्राकारं दग्धक्लेशबीजं भवति तदा पुरुषस्य शुद्धिसारूप्यमिवापन्नं भवति, एतस्यामवस्थायां कैवल्यं भवतीश्वरस्यानीश्वरस्य वे'ति । जनकजडभरतविदुरधर्मव्याधपिङ्गलादीनामप्राप्तैश्वर्याणामपि मुक्तिस्मरणाच्च ।

नच युगपद्भोगे सहकारिसाकल्यं भविष्यत्तत्तत्कल्पमन्वन्तरादीनां सहकारिणामिदानीमाहर्तुमशक्यत्वात् । नच प्रसक्तकण्टकादिदुःखनिवृत्तिवन्मुक्तौ दुःखनिवृत्तेर्वर्तमान-

---

प्रतिपादकवचनस्य का गतिरिति तत्राह—**नाभुक्तमिति** । ननु तथापि निर्गुणज्ञानस्य कथं कर्मनिवर्तकत्वं नहि तदुद्देशेन ध्यानं विधातुमुचितमिति तत्राह—**निर्गुणेति** । नायं शास्त्रैकगम्योर्थः, वस्तुवृत्तेनैव तत्सिद्धेः, नहि रज्जुतत्त्वज्ञानस्य भयकम्पादिनिवर्तकत्वं शास्त्रमन्तरेण न बुध्यत इति भावः ।

तदेवं ज्ञाननिवर्त्यत्वान्न जीवन्मुक्तिदशायां सर्वकर्मफलोपभोग इत्युक्तम् । इदानीमशक्यत्वादपि न सर्वकर्मफलोपभोगसंभव इत्याह—**नच कायेति** । देहदेशादिवत्कालोपि सहकारी, सहस्रसंवत्सरादिपरिमितभोग्यस्य तत्र तत्र फलत्वेन श्रवणात्, सच न योगीच्छामनुवर्तते, युगपदेव च तस्योपसंहारे तादृशफलप्रतिपादकशास्त्रार्थपरित्यागादप्रामाण्यप्रसङ्गस्तस्येत्यर्थः । किंचाव्यापिका चेयं कल्पना यत्कायव्यूहनिर्माणेन सर्वकर्मफलान्युपभुक्तवतो मोक्ष इति, अप्राप्ताणिमाद्यैश्वर्याणां कायव्यूहनिर्माणाप्रवीणानामपि योगशास्त्रकृतवचनबलात्तत्तदितिहासपुराणादिगतलिङ्गावगमाच्च मुक्तिविज्ञानात्, त्वत्पक्षे च तेषाममुक्तिरेव स्यात् । नच बद्धैकस्वभावाः केचन जीवा इति वचनीयम्, तथासति तत्त्वेशङ्कया सर्वेषामप्रवृत्त्यापातात् । नच शमदमविषयवैतृष्ण्याद्युपलम्भाच्छङ्कोच्छेदेन विस्रब्धप्रवृत्तिरिति वचनीयम्, शमदमादेरपि निर्निमित्तमनुत्पत्तेः सनिमित्तत्वे च तन्निमित्तानुष्ठानदशायामेवैषा शङ्का निरङ्कुशा स्यात्तदेतदखिलं हृद्यालिख्याह—**नच प्राप्तेत्यादिना । यदा निर्धूतेति** । सत्त्वपुरुषयोः शुद्धिसाम्ये कैवल्यमिति विभूतिपादावसानसूत्रं व्याचक्षाणः परमर्षिराह—**यदेत्यादिः** । रजस्तमोलक्षणे मले निर्धूते यस्मिन् बुद्ध्याकारपरिणते सत्त्वगुणे तत्सत्त्वं तथोक्तम् अत एव पुरुषबुद्ध्योरन्यतैकाकारप्रत्ययमात्रेण परिणतं, तथा क्लेशानविद्यादीन् प्रति दग्धो बीजभावो यस्य न पुनरकृतार्थचित्तवत्प्रसुप्ततनुविच्छिन्नोदारक्लेशः कृतभोगविवेकख्यातिलक्षणपुरुषार्थद्वयत्वात् तत्तथोक्तम्, एवं यदा भवति चित्तसत्त्वं तदा पुरुषशुद्धिसारूप्यमिवापन्नं भवति पुरुषशुद्धिसदृशशुद्धिमुद्भावयति । यथाहि पुरुषश्चिन्मात्रतया स्वच्छः तथा सत्त्वमपि[3] तन्मात्राकारत्वाद्भवति निर्मलतया सरूपम्, अथ कैवल्यं भवति कस्य ईश्वरस्य पूर्वोक्तसंयमविशेषैर्ज्ञानक्रियाशक्तिमतः, अनीश्वरस्य वा चक्षुरन्तःकरणयोः संबन्धसंयमाद्विवेकजज्ञानमित्यनन्तरोक्तसंयमाद्विवेकजज्ञानवतः इतरस्य वा उत्पन्नविवेकख्यातेरिति तदिहाप्राप्तैश्वर्यस्यापि इतरवदेव मुक्तिं शास्तीत्यर्थः ।

यत्तु युगपदुपभोगे सहकारिसाहित्यात्समानविपाकतेति तत्राह—**नच युगपदिति** । यत्तु यावत्सत्त्वमननुभूयमानत्वेपि कण्टकादिदुःखनिवृत्तिवदशेषदुःखनिवृत्तेरप्यनुभवमात्रात्पुरुषार्थत्वं संभवति योगर्धिसामर्थ्याच्च सकलदुःखाभावानुभवसंभव इति तदप्युक्तन्यायेन परिहरति—**नच प्रसक्तेति** । नन्वत्राप्युक्तं

---

१ सूत्रकृदभिप्रेतं नियमाभावं भाष्येण दर्शयति यदेत्यादि । २ बद्धैकस्वभावत्वशङ्कया । ३ चित्तसत्त्वमपि ।

तया साक्षात्कारसंभवः । अप्राप्तैश्वर्यस्यापि मुक्तिप्रतिपादनेन तदसंभवस्योपपादितत्वात् । नच दुःखाभावः स्वतन्त्रतया पुरुषार्थः सुखाभिव्यक्तिशेषत्वात् । नच विपरिवृत्तिप्रसङ्गः, विकल्पासहत्वात् । किं सुखं दुःखाभावस्योत्पादकमुताभिव्यञ्जकम् । नोभयथापि । आत्मनि समस्तदुःखाभावमनुभवतोप्यकस्मादुपनतविपञ्चीस्वरश्रवणादौ सुखोत्पत्तेः । नच संतापवतः शीतह्रदे निमग्नार्धकायस्य सत्येव दुःखे सुखोपलम्भात् न दुःखाभावस्य सुखप्रतिपत्तिशेषतेति वाच्यम् । सुखस्य दुःखाभावैकाभिव्यङ्ग्यत्वनियमानभ्युपगमात् अनुभूयमानो दुःखाभावः सुखमभिव्यनक्त्येवेति नियमात् ।

ननु वैषयिकसुखस्य कण्टकादिनिवृत्तावननुभवात् आत्मनश्च सुखरूपत्वासंप्रतिपत्तेर्न दुःखाभावस्य सुखाभिव्यक्तिशेषतेति चेन्न । आत्मनः सुखरूपत्वस्यानन्तरमेव निवेदयिष्यमाणत्वात्, प्रयोगश्चासमीचीनो, वेदान्तिनः प्रति हेतोरसिद्धत्वात्, दृष्टान्तस्य च साध्यसाधनविकलत्वात्, आकाशस्यापि प्रलये लयाभ्युपगमात् । अस्तु तर्हि 'दुःखसंततिरत्यन्तमुच्छिद्यते संततित्वात् प्रदीपसंततिव'दिति किरणावलीकारप्रयोग इति चेत् न, पार्थिवपरमाणुरूपादिसंताने त्वन्मते व्यभिचारात् । ननु सर्वमुक्तौ सापि संततिः उच्छिद्यते, धर्माधर्माख्यनिमित्तस्य सुखदुःखोपभोगलक्षणप्रयोजनस्य चाभावादिति चेत् । मैवम् । सर्वमुक्त्यनङ्गीकारवादिनं प्रति एवं पर्यनुयोगायोगात्, कन्दलीकारलीलावतीकारप्रभृतिभिः कैश्चिद्वैशेषिकविशेषैः सर्वमुक्तेरनङ्गीकारात्, केषांचिदात्मनां संसार्येकस्वभावताङ्गीकारात् ।

नचैवं सति सर्वेषां तथात्वशङ्कया मोक्षसाधनाननुष्ठानप्रसङ्गः । शमदमोपरमतितिक्षादिना मुमुक्षुचिह्नेन श्रुतिसिद्धेन तथात्वशङ्कानिवृत्तेः । वक्रानुमानं पुनः सिद्धसाधन-

---

वैपरीत्यं किं न स्यादिति तत्राह—**नच विपरिवृत्तीति** । यदिदं दुःखाभावशेषत्वं सुखस्य तत्किं तदुत्पादकतया, तदभिव्यञ्जकतया वेति विकल्प्योभयथापि व्यभिचारमाह—**आत्मनीति** । **विपञ्ची** वीणा । नहि विद्यमान एव दुःखाभावो वीणापणवादिनिनादैरुत्पाद्यते अनुभूयमान एव वाभिव्यज्यत इत्यर्थः । ननु दुःखाभावस्य सुखप्रतिपत्तिशेषताप्ययुक्ता दुःखानुभवसमयेपि सुखानुभवदर्शनादिति तत्राह—**नच संतापवत इति** । मूर्च्छादौ सुखानुभवप्रसङ्गवारणायोक्तं—**अनुभूयमान इति** ।

स्यादेतत् । यदिदं दुःखाभावेनाभिव्यङ्ग्यतयाभिमतं सुखं तत् किं वैषयिकमुत स्वाभाविकम् । नाद्यः । कण्टकादिदुःखनिवृत्तिसमये चन्दनवनितादिसेवाभावेन तत्सुखस्य तदानीमभावात् । न द्वितीयः । तत्र प्रमाणाभावादिति शङ्कते—**नन्विति** । यत्तु लीलावतीकारानुमानं तद्दूषयति—**प्रयोग इति** । निर्गुणात्मवादिनो वेदान्तिनो हेतुरसिद्ध इत्यर्थः । साधनवैकल्यं सुबोधम् । आश्रयत्वहीनश्च दृष्टान्तः । **अत्यन्तमुच्छिद्यत इति** । दुःखप्रागभावासमानकालीनध्वंसप्रतियोगिनीत्यर्थः । प्रलयावस्थायां दुःखसन्ततेरुच्छेदस्वीकारात्सिद्धसाधनतानिवृत्त्यर्थमत्यन्तग्रहणम् । **पार्थिवेति** । तत्र हि सन्ततित्वमस्ति नचात्यन्तोच्छित्तिः सर्गान्तरेषु तेषु रूपाद्युत्पत्तेरित्यर्थः । अत्र तदीयमेव परिहारं समुद्भावयति—**नन्विति** । यदा हि सर्वेषां मुक्तिरिति पक्षः तदा क्रमेण सर्वेषु मुक्तेषु सत्सु निमित्तप्रयोजनयोरभावात्साप्यत्यन्तमुच्छिद्यत इत्यर्थः । स्यादेवं यद्येवमेव सर्वतार्किकाणां संमतिः सैव तु नास्तीत्याह—**मैवं सर्वेति** ।

ननु तर्हि कस्यापि मुक्त्यर्था प्रवृत्तिर्न स्यात्सर्वेषामात्मनि बद्धैकस्वभावत्वशङ्कयेति तत्र श्रीवल्लभीयं परिहारमाह—**नचैवमिति** । सिद्धसाधनतामेव विशदयति—**नहीति** । ज्ञानाजनकसंस्कारेत्यादिपक्षं दूषयति—

---

१ पतञ्जलिनेत्यादिः । २ प्रयोगस्यासमीचीनत्वं संगमयति वेदान्तिन इत्यादिनाभ्युपगमादित्यन्तेन । ३ आत्मा कदाचित् ध्वस्ताशेषविशेषगुण इत्यादीति शेषः ।

त्वादुपेक्षणीयम्, नहि मुक्तस्य दुःखनिवृत्तौ कश्चिद्विप्रतिपद्यते । तृतीयमपि मोक्षलक्षणमसंभवित्वदोषेण निरसनीयं, योगप्रभावनियमनिराकरणात् अनागतदुःखध्वंसस्य साक्षात्कर्तुमशक्यत्वात्, चरमदुःखध्वंसदशायां विज्ञानस्यापि विशेषगुणस्योच्छेदस्याङ्गीकारात् । प्रियस्पर्शनिषेधश्रुतिस्तु वैषयिकसुखनिषेधपरा, अन्यथा 'एषोऽस्य परमानन्दः' 'यो वै भूमा तत्सुख' मिति सुखरूपताप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् । नचासामुपचरितार्थत्वं मुख्यार्थे बाधकाभावात् । नच नित्यसुखस्यानुपलब्धिर्बाधिका नित्यज्ञानवदुपपत्तेः । सुखस्य विषयेन्द्रियादिजन्यत्वव्याप्तेश्च ज्ञानेच्छादेर्जन्यत्वव्याप्तिवदेव निरसनीयत्वात्, श्रुत्यवष्टम्भेन नित्यत्वाङ्गीकारस्योभयत्रापि तुल्यत्वाद्विषयाद्यभावेपि सुप्तोत्थितस्य सुखमहमस्वाप्समिति सुखपरामर्शदर्शनाच्च । नच दुःखपरामर्शस्यापि सत्त्वान्नित्यदुःखरूपत्वमपि तुल्यमिति वाच्यम् । नित्यदुःखरूपतायामात्मनः परमप्रेमास्पदत्वव्याकोपात् । नच दुःखाभावे व्यभिचारादिदमसाधनमिति वाच्यम् । तस्य सुखशेषतया परमप्रेमास्पदत्वाभावात् ।

परमप्रेमास्पदत्वानुपपत्तिरप्यात्मनः सुखरूपत्वे प्रमाणम् । आत्मनः प्रेमास्पदतायां न कस्यचिद्विवादः, मा न भूवं भूयासमित्यात्मन्याशिषो लौकिकपरीक्षकसंमतत्वात् । नचेयमाशीः शरीरोपघातजन्मनो दुःखाद्बिभ्यतो नपुनरात्मानमानन्दं मन्यमानस्येति युक्तम् । शरीरोपघातजन्मनो भयस्याप्यात्मनः प्रेमास्पदत्वमन्तरानुपपत्तेः, नहि दुःखं दुःखतया भयहेतुरन्यगतस्यापि तथाभावप्रसङ्गात् । 'तदेतत्प्रेयः पुत्रा'दिति प्रेमास्पद-

---

तृतीयमपीति । चरमदुःखध्वंसः किमनागतः साक्षात्क्रियते किंवा वर्तमानः । नाद्यः । योगप्रभावनियमनिरासेनानागतसाक्षात्कारनियमनिराकरणादित्याह—**योगेति** । द्वितीये प्राह—**चरमेति** । ततः साक्षात्कारविषयो दुःखध्वंस इत्यंशोऽसंभवीत्यर्थः । यातु दुःखनिवृत्तिमात्रमेव मोक्ष इत्यत्र श्रुतिरुदाहृता तामन्यथयति—**प्रियस्पर्शेति** । मुक्तिदशायामानन्दप्रतिपादकश्रुतिराशेर्मुख्यार्थप्रच्यवनेनोपचरितार्थत्वकल्पनाद्वरं प्रियस्पर्शनिषेधस्य वैषयिकप्रियस्पर्शतया संकोचमात्रत्वमिति भावः । **नित्यज्ञानेति** । यथाहि जीवज्ञानेच्छाप्रयत्नानामनित्यत्वेप्यैश्वरज्ञानादेर्नित्यत्वमिन्द्रियादेर्हेतुजातस्य च न ज्ञानादिमात्रं प्रति व्याप्तिः किंतु तद्विशेषं प्रतीति भवद्भिः कल्प्यते तत्कस्य हेतोः योग्यत्वे सत्यनुपलब्धेरभावात्, अनन्यथासिद्धश्रुतिसमर्पितत्वाच्च, तथात्रापि स्वरूपभूतसुखस्य नित्यत्वेप्यविद्यावृततया संसारदशायामुपलब्धुमयोग्यत्वाच्छ्रुतिबलाच्च नापलापसंभव इति खण्डलकार्थः । अपि चोपलभ्यत एव संसारदशायामपि नित्यसुखमित्याह—**विषयाद्यभावेपीति** । यात्वत्रातिप्रसक्तिरुक्ता तां परिहरति—**नचेति** । परप्रेमास्पदत्वमेव दुःखरूपतायां न घटत इत्यर्थः । अत्र यदुक्तं दुःखाभावेपि परप्रेम्णो दर्शनान्न सुखरूपतासाधकं परप्रेमास्पदत्वमिति तत्राह—**नच दुःखेति** । निरुपाधिकत्वं हि प्रेम्णः परत्वं नाम, तथाच सुखशेषदुःखाभावे कथं परत्वमित्यर्थः । एवं परामर्शान्यथानुपपत्त्या सुखरूपत्वमुक्तं, संप्रति परप्रेमास्पदत्वानुपपत्तिरप्यत्र प्रमाणमित्याह—**परप्रेमेति** ।

इदानीं परप्रेमास्पदत्वस्यैव कल्पकं साधयति—**आत्मन इत्यादिना** । **शरीरेति** । शरीरस्य य उपघातः हिंसा तज्जन्यं यद्दुःखं तद्भयादेवेयं प्रार्थनेत्यर्थः । ननु दुःखस्वभावादेव भयजन्मेति तत्राह—**नहि दुःखमिति** । परप्रेमास्पदत्वे श्रुतिमप्याह—**तदेतदिति** । तदेतदात्मतत्त्वं पुत्रादपि प्रियतममित्यादि

त्वश्रुतेश्च । नच दुःखाभावतयात्मनः प्रेमास्पदत्वम्, भावरूपत्वात् । नापि तदाश्रयतया, दुःखदशायामप्यात्मनि प्रेमोपलम्भात् । नापि तत्साधनतया, साधने प्रेम्णो निरुपाधिकत्वासंभवात् । अतएव न सुखसाधनतयापि, सुखस्याप्यात्मार्थतया प्रेमास्पदत्वात् । अतः सकललौकिकवैदिकसुखगोचरप्रेम्णोतिशयः स्वात्मनि प्रेमा, निरतिशयसुखगोचरप्रेमसमानएवात्मन्यवकल्पत इत्यर्थापत्त्याऽऽत्मनो निरतिशयसुखस्वभावत्वसिद्धिः । प्रयोगश्च 'कुम्भः कुम्भेतराचित्कासुखान्यान्यः प्रसाध्यताम् । कुम्भत्वेन यदित्थं तत्तथा कुम्भान्तरं यथा' ॥ २ ॥ कुम्भोयमेतदितरानात्मासुखान्यान्यः कुम्भत्वात्संप्रतिपन्नकुम्भवत् । नच कुम्भोयमेतदितरानात्मादुःखान्यान्यः कुम्भत्वात्संप्रतिपन्नकुम्भवदित्याभाससमानयोगक्षेमता, तस्यागमार्थापत्तिबाधितविषयतयानुत्थानात् । किंच सुखप्रेम्णोः संबन्ध आत्मनिष्ठः सुखनिष्ठत्वात्संप्रतिपन्नलक्ष्यत्वादिवत् । नच सुखनिष्ठोत्कर्षापकर्षादिधर्मैरनैकान्तता, तेषां वेदान्तिभिः सुखनिष्ठतानङ्गीकारात् तत्प्रतीतेरौपाधिकत्वाभ्युपगमात् । नचेदृशसंबन्धोऽनात्मनिष्ठः प्रेमनिष्ठत्वात्सत्तादिवदिति सप्रतिसाधनता । प्रेम-

---

बृहदारण्यकश्रुतेरर्थः । भवतु तर्हि दुःखाभावत्वादिति तत्राह—**नच दुःखेति** । अस्तु तर्हि दुःखाभावाश्रयतयेति नेत्याह—**दुःखेति** । **तत्साधनतयेति** दुःखाभावसाधनतयेत्यर्थः । **अत एव** निरुपाधिकत्वादित्यर्थः । **सुखस्यापीति** । तथापि कथं निरतिशयत्वमित्यत आह—**अत इति** । अप्रकाशमानस्य पुरुषार्थत्वं न संभवतीत्यत उक्तं—**समान इति** । आत्मस्वरूपसुखसद्भावे अनुमानमप्याह—**कुम्भ इति** । अत्र कुम्भविशेषः पक्षः । श्लोकं विवृणोति—**कुम्भोयमिति** । अयं कुम्भ एतत्कुम्भेतरत्वे सत्यनात्मत्वासुखत्वानधिकरणादन्यः कुम्भत्वात्कुम्भान्तरवदित्यर्थः । अत्र च सुखत्वानधिकरणादन्य इत्युक्ते सुखादन्यत्वेनार्थान्तरता, तदर्थमनात्मासुखान्यान्य इत्युक्तं, तथाचाप्रसिद्धविशेषणता, अनात्मत्वासुखत्वानधिकरणस्यैकस्यासंप्रतिपत्तेर्नह्यात्मरूपं किंचित्संप्रतिपन्नमस्ति सुखं प्रतिवादिनः तस्मादप्रसिद्धविशेषणतापरिहारार्थमेतदितरेत्युक्तम् । एतत्कुम्भेतरत्वेन कुम्भान्तरे साध्यप्रसिद्धिः । अस्य हि कुम्भस्यानात्मत्वासुखत्वाधिकरणत्वेप्येतदितरत्वे सति तदधिकरणत्वं नास्त्येव एतस्यैवैतदितरत्वाभावात् । पक्षे त्वेतदितरत्वे सत्यनात्मत्वासुखत्वानधिकरणत्वमेतदितरत्वानधिकरणत्वाद्वा अनात्मत्वासुखत्वानधिकरणत्वाद्वा । प्रथमे व्याहतिः । नह्येतस्मादस्यान्यत्वं संभवति, द्वितीये त्वेतदतिरिक्तमनात्मत्वासुखत्वानधिकरणं किंचिदादाय तदन्यत्वसिद्धिरित्यात्मरूपसुखसिद्धिः ।

नन्वाभाससमानयोगक्षेमोयमात्मस्वरूपभूतदुःखस्यापि कस्यचिदेवं शक्यसाधनत्वादिति तत्राह—**नचेति** । आगम आनन्दरूपताप्रतिपादकस्तदेतत्प्रेय इति । अर्थापत्तिश्च परप्रेमास्पदत्वानुपपत्तिः, स्वापोत्थितपरामर्शान्यथानुपपत्तिर्वा । सुखरूपतायामनुमानान्तरमप्याह—**किंचेति** । इदं हि सुखरूपतां प्रेमरूपतां चात्मनः साधयति । तत्रापि प्रेमरूपतोभयवादिविप्रतिषिद्धेति सुखरूपतासिद्धिः । ननु 'ते ये शत'मिति श्रुतौ मानुषानन्दमारभ्योत्तरोत्तरोत्कर्षः श्रूयते, प्रतीयते च प्रत्यात्ममनुभवेन सुखस्य तारतम्यमिति, तत्राह—**तत्प्रतीतेरिति** । शुभकर्मोपस्थापितविषयविशेषसंपर्कोत्सत्त्वप्रधाना येन्तःकरणपरिणामास्ते हि संसारदशायां स्वाभाविकानन्दाभिव्यञ्जकाः, तदवच्छेदाद्विषयतारतम्याच्चेदमानन्दे तारतम्यमध्यस्यत इत्यर्थः । ननु नानात्मनिष्ठत्वमात्रमत्र साध्यं येन प्रेमलक्षणानात्मानमादायार्थान्तरता, किंत्वनात्मनिष्ठ एवेति तथाच तदाधारसुखस्याप्यनात्मत्वं सिद्ध्यतीति तत्राह—**अनात्मेति** । पूर्वपक्ष्यनुशयं परिहरति—**नचेति** । नच

निष्ठतयैव सिद्धसाधनत्वादनात्मनिष्ठ एवेति तु साधने दृष्टान्तस्य साध्यविकलता । सत्तादेरात्मानात्मनिष्ठत्वस्य परैरङ्गीकारात् । नच नित्यसुखरूपत्वे मुक्तिसंसारयोरविशेषप्रसङ्गः, तस्याविद्यातिमिरतिरोधानातिरोधानाभ्यां विशेषोपपत्तेः । नचात्मनः सुखरूपत्वे सुखं मे स्यादिति प्रेमानुपपत्तिः, संबन्धव्यपदेशस्यान्यनिष्ठताव्यावृत्तिपरत्वात् । अन्यासंबन्धिसुखसाक्षात्कारे सत्यपि संबन्धाभावापराधेनापुरुषार्थत्वानुपलब्धेः । संबन्धस्य केवलव्यतिरेकाभावात् । सुखसंबन्धमात्रस्य पुरुषार्थत्वे परकीयसुखसंबन्धस्यापि तथात्वप्रसङ्गात् । संबन्धे न संबन्धान्तरमभ्युपेयं तथाचानवस्था तस्मादात्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरेव मुक्तिरित्ययुक्तम् । एतेन प्रकृतिपुरुषविवेकदर्शनात्पुरुषस्य स्वरूपावस्थानं मुक्तिरित्यपि परास्तम् । 'आत्मनः सुखरूपत्वाद्बन्धस्यान्यगतत्वतः । उपचारस्य वा योगात्संबन्धस्यानिरूपणात्' ॥ ३ ॥

सुखसाक्षात्कारस्यैव पुरुषार्थत्वोपपादनादात्मनश्च सुखत्वानभ्युपगमात् न पुरुषस्य स्वरूपमात्रावस्थानं पुरुषार्थः ।

अपिच यस्य बन्धस्तस्यैव मुक्तिः नच पुरुषस्य बन्धः बन्धस्य बुद्धिगतत्वाङ्गी-

---

स्वप्रकाशस्य तिरोधानमेव न संभवतीति वाच्यम् । मतद्वयेपि व्याप्त्यसिद्धेः । यत्तु प्रेमास्पदत्वमेव सुखरूपत्वेन स्यात् सुखैकस्याप्रार्थनीयत्वादिच्छाया आत्मरूपस्योभयानभिमतत्वादित्युक्तं तत्परिहरति—**नचात्मन इति** । नन्वन्यनिष्ठताव्यावृत्तिवत्स्वनिष्ठत्वमपि पुरुषार्थोपयोगि तथा व्यपदेशस्यापि मुख्यत्वमिति तत्राह—**अन्यासंबन्धीति** । योगिनः परसुखसाक्षात्कारेपि पुरुषार्थता नास्तीत्यन्यासंबन्धीत्युक्तम् । नच सुखस्य संबन्धित्वे विद्यमानेप्यन्यासंबन्धित्वाभावापराधेनापुरुषार्थत्वादर्शनात्तदप्यप्रयोजकम् । सुखात्मनोरभेदवादे संबन्धस्यासंमतत्वादुभयसंमतान्यासंबन्धित्वस्यैव प्रयोजकत्वे लाघवान्मम स्वरूपमितिवन्मम सुखमिति व्यवहारस्यान्यासंबन्धित्वेनैवोपपत्तेः । किं सुखसंबन्धमात्रं पुरुषार्थः किंवा स्वस्य सुखसंबन्धः । नाद्य इत्याह—**सुखसंबन्धेति** । द्वितीये प्राह—**संबन्धेति** । वादार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति** । इदानीं सांख्यसंमतमोक्षं निराचष्टे—**एतेनेति** । महदादिविकृत्यन्ताकारपरिणामिनी त्रिगुणात्मिका जडा प्रकृतिः प्रधानापरपर्याया, साहि प्रकृतिरेव न पुनर्महदादिसप्तकवत् प्रकृतिविकृत्यात्मिका, नापि पृथिव्यादिषोडशवत् विकृत्येकरूपिणी । पुरुषस्त्वसङ्गोऽनाधेयातिशयः परमोदासीनश्चिच्छक्तिः । तयोर्विवेकाग्रहणात्संसारः । विवेकदर्शनात्त्वविवेकख्यातिनिवृत्तावुदासीनरूपावस्थानं मोक्ष इति यत्सांख्यैः समाख्यायते तदप्येतेन दुःखनिवृत्तिमात्रलक्षणमोक्षप्रतिक्षेपेण प्रतिक्षिप्तं मन्तव्यम् । तत्राप्यानन्दानवाप्तेः समानत्वादित्यर्थः । एतस्य चान्यान्यपि दूषणानि श्लोकेन संगृह्णाति—**आत्मन इति** ।

आद्यपादं विवृणोति—**सुखेति** ।

द्वितीयपादं विवृणोति—**अपिचेत्यादिना** । अनाधेयातिशयोदासीनैकरसः स्वच्छः पुरुषः, नच तस्य सुखदुःखोपभोगलक्षणः संसारस्तत्प्रयोजकपुण्यापुण्यावेशो वा संभवति, भोक्तृत्वे कर्तृत्वस्यापि तन्मार्गस्याशक्यवारणत्वात् कर्तृत्वे च परिणामितया तद्व्याप्तजाड्यस्याप्यवर्जनीयतया चिच्छक्तिव्याघातेन जगत एव घोरान्धकारकूपे निपातः स्यात् । तस्मादियं बुद्धिः सत्त्वरजस्तमोमयी तत्रैव बन्ध इति वक्तव्यं तथाच बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यमित्यर्थः । स्यादेतत् मोक्षोपि बन्धवद्बुद्धिगत एव, नह्यपूर्वः कश्चिदतिशयो मोक्षाख्यः पुरुषे आधीयते, विद्यमानो वा कश्चिदाकारो निवर्त्यते असङ्गत्वात् । कथं तर्हि चेतने बन्धमोक्षप्रसिद्धिर्बुद्धिगतयोरपि तत्रोपचारात् स्फटिकमणाविवारुणिम्नः प्रसूनवर्तिनः, योगद्भृतस्येव विजयस्य राजनि । उक्तं

कारात् । नचोपचाराद्बुद्धिगतावेव बन्धमोक्षौ पुरुषे व्यपदिश्येते । निमित्ताभावादुपचारानुपपत्तेः ।

नच स्वस्वामिभावो निमित्तं सर्वथोदासीनस्य स्वामिभावे दृष्टान्ताप्रसिद्धेः । नच बुद्धेः स्वत्वमपि अनाधेयातिशयपुरुषेऽनुपकारकत्वात् । नच द्रष्टृदृश्ययोर्योग्यतालक्षणः संबन्धः, मुक्तावपि प्रसङ्गात्, तस्यास्तदाप्यनपायात् । नच पुरुषभेदेन प्रकृतिगतयोग्यताया अपायानपायौ, अनाधेयातिशयतया पुरुषं प्रति प्रकृतिविशेषाभावे तद्व्यवस्थानुपपत्तेः, तस्मादनतिशयानन्दस्वभावस्यात्मनोऽविद्यातिरोधानमेव बन्धः विद्यानिमित्तस्तदस्तमयो मोक्ष इति सिद्धम् ।

ननु कस्याविद्या किं ब्रह्मणो जीवानां वा । नाद्यः । सर्वज्ञस्य तदनुपपत्तेः । न द्वितीयः । तेषां परमार्थतः परस्माद्भेदेऽद्वैतव्याघातात् । अभेदे च पूर्वदोषानुषङ्गात् ।

अविद्याकल्पितभेदत्वे चेतरेतराश्रयापातात् । अविद्याधीनो जीवविभागो जीवाश्रया चाविद्येति । अनुपपत्तिरविद्याया न दूषणमिति चेत् । अनुपपत्त्यभावे मुक्तानां ब्रह्मणश्च

हि—'रूपैः सप्तभिरेव तु बध्नात्यात्मानमात्मना प्रकृतिः । सैव च पुरुषार्थं प्रति विमोचयत्येकरूपेणे'ति । तथा पतञ्जलिनापि[१]—'एवं बन्धमोक्षौ बुद्धिकृतौ बुद्धावेव वर्तमानौ पुरुषे व्यपदिश्येते स हि तत्फलस्य भोक्ते'ति, तत्राह—**नचोपचारादिति** । एतेन तृतीयः पादो विवृतः । असाधारणसंबन्धं निमित्तीकृत्य ह्युपचारः प्रवर्तते यथा क्रौर्यशौर्यादिगुणगणशालिनि बलवर्मणि सिंहशब्दः । नचात्यन्तविलक्षणयोश्चैतयोरस्ति तादृशगुणयोग इत्याह—**निमित्तेति** । एतेन तुरीयचरणो विवृतः ।

धनदानादिना ह्युपकुर्वतां वसुधापतिप्रभृतीनां स्वामित्वं दृष्टं युद्धादिनोपकुर्वतां च भृत्यादीनां स्वत्वं, नचेह द्वयमित्याह—**नच स्वस्वामीत्यादिना** । ननु चिच्छक्तेः पुरुषस्य द्रष्टृयोग्यतास्ति जडबुद्धेर्दृश्ययोग्यता, अतो योग्यतालक्षण एवानयोः संबन्धोऽस्त्वलमितरैः । युक्तं चैतत्, इतरथोभयोर्वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति तत्राह—**नच द्रष्टृदृश्ययोरिति** । एषा योग्यता मुक्तावप्यस्तीत्यनिर्मोक्ष एव स्यादित्यर्थः । अथ संसारावस्थायामेव योग्यता न मुक्ताविति ब्रूयात्तत्राह—**तस्या इति** । स्वरूपातिरेकिणी न योग्यता नामास्तीति भावः । यदि मुक्तौ सत्यामयोग्यैव प्रकृतिस्तर्ह्येकत्वात्तस्या न किंचिदपि तत्र योग्यतेत्येकमुक्तौ सर्वमुक्तिः स्यात् । अथैकापि प्रकृतिर्मुक्तं प्रत्येवायोग्या नेतरं प्रति । यथोक्तं—'कृतार्थं प्रति नष्टमप्यनष्टं तदन्यसाधारणत्वा'दिति, तत्राह—**नच पुरुषेति** । तत्र वक्तव्यं किमिमावपायानपायौ मुक्तामुक्तत्व[२]वैलक्षणपुरुषविशेषप्रयुक्तौ किं वा प्रकृतिरेवैवं जानाना तिरोदधाति कंचित्प्रत्यात्मानमिति । तत्र नाद्य इत्याह—**अनाधेयेति** । उत्तरस्तु जडत्वात्प्रकृतेरपास्तः । एवं पराभिमतं मोक्षं निरस्य स्वसिद्धान्तसिद्धमोक्षमुपसंहारव्याजेन दर्शयति—**तस्मादिति** ।

अविद्यया तिरोधानं बन्धो विद्यया चाविद्यानिवृत्तिर्मोक्ष इत्युक्तं तदेतद्द्वयमुपपादनीयम् । तत्राविद्यातिरोधानं निरूपयिष्यन्नविद्याश्रयविषयावाक्षिप्य समादधात्युत्तरवादेन—**ननु कस्येत्यादिना । सर्वज्ञस्येति** । यः खल्वविद्याश्रयोऽसावज्ञो भ्रान्तो वा दृष्टः, सर्वज्ञस्य च ब्रह्मणो द्वयमपि विप्रतिषिद्धमित्यर्थः ।

ननु यद्यपि वस्तुतोऽभिन्ना ब्रह्मणो जीवाः तथाप्यविद्याविकल्पितभेदा ह्येते । तेषामज्ञत्वेऽपि न ब्रह्मणस्तत्त्वमिति तत्राह—**अविद्येति** । जीवविभागे सिद्धे तदाश्रिताऽविद्यासिद्धिः सिद्धायां च तस्यां जीवविभागसिद्धिरितीतरेतराश्रयत्वमित्यर्थः । मण्डनमिश्रोक्तिमनुवदति—**अनुपपत्तिरिति** । ननु तस्या मुक्तानां ब्रह्मणो वा अनुपपत्तिरस्तीति नास्माभिः परिकल्प्यते किं तर्हि तन्निष्ठतयानुभवात्कल्पकाभावाद्वेति शङ्कते—

१ पातञ्जलसूत्रे भाष्यकृता व्यासेनेत्यर्थः । २ त्व-शब्दरहितः पाठो भाति ।

सा किं न स्यात् । ननु न सा मुक्तानां ब्रह्मणश्च भाति नापि कल्प्या । कल्पकाभावात् । मुक्तसर्वज्ञयोरविद्याश्रयत्वव्याघाताच्च । जीवानां तु न सा कल्प्या अहमज्ञ इत्यनुभवसिद्धत्वादिति चेत् । न । अविद्याकल्पितोऽहमज्ञ इत्यनुभवाभावात् । नन्वहमिति प्रतीतिः कल्पिततामविद्याश्रयस्य बोधयति । अहंकृतेः कल्पनामयत्वात् । सुषुप्ततुरीयादौ च सत्यपि चिदात्मनि तदभावात् । अहं ब्रह्मास्मीति सामानाधिकरण्यस्य योयं स्थाणुरसौ पुमानितिवद्बाधपरत्वात् । अहंशब्दस्य तत्र लक्षणया शोधितत्वंपदार्थविषयत्वाभ्युपगमाच्च अतः कल्पिताश्रयमज्ञानं प्रतीतित एव सिद्धमितिचेत् । न । प्रविलीनाहंकारेऽप्यात्मनि सुषुप्तादावज्ञानस्य सद्भावाभ्युपगमादन्यथा सुषुप्तिप्रलययोर्मुक्तिप्रसङ्गात् । तस्मादविद्याधीनो जीवविभागस्तदधीना वाऽविद्येति दुर्वारा परस्पराश्रयता ।

नच बीजाङ्कुरसन्तानयोरिव जीवाविद्ययोरनादित्वेन तत्परिहारः । दृष्टान्तवैषम्यात् । तत्र हि बीजाङ्कुरव्यक्तीनामन्योन्यकार्यकारणभावात् तत्सन्तानयोः परस्पराधीनत्वव्यपदेशः, इहतु जीवाविद्याव्यक्त्योरेकत्वात् कार्यकारणभावाभावाच्च कथं तथा व्यपदेशः स्यात् । नन्वात्मनि गुणवत्त्वद्रव्यत्वयोरिवानादित्वेपि प्रयोज्यप्रयोजकभावो जीवाविद्ययोः किं न स्यादिति चेत् । तर्ह्यविद्यावत्त्वजीवत्वयोश्चिन्मात्रं किमधिकरणमुताविद्याविशिष्टम् । आद्ये ब्रह्मण्येवाविद्येति प्राचीनदोषानुषङ्गः । द्वितीये पुनरविद्यावत्येवाविद्येत्यात्माश्रयः । ब्रह्मवज्जीवस्यानादित्वे च न ब्रह्मप्रतिबिम्बता ।

नन्विति । ननु कल्पकाभावो जीवेऽपि समानः । सत्यं, कल्पनायामयं दोषः । अनुभूयते तु जीवे इत्याशयवानाह—**जीवानामिति** । ननु यद्यप्यहमज्ञ इत्यत्राविद्याकल्पिताऽऽश्रयत्वं न केनाप्युल्लिख्यते तथाप्यज्ञ इति प्रतीतिबलादज्ञानाश्रयस्याविद्याकल्पिततास्तीति शङ्कते—**नन्वहमित्यादिना** । **अहंकृतेरिति** । अहमिति कृतिः करणमहमाकारेण परिणामो यस्मिन् यस्याहंकारस्य वेत्यर्थः । अयावदात्मभावित्वाच्च कल्पित इत्याह—**सुषुप्तेति** । तुरीयं मोक्षावस्था । नन्वहं ब्रह्मास्मीति वाक्येन ब्रह्मसामानाधिकरण्यमहंकारस्योच्यते नच कल्पितस्य वस्तुभूतेनैक्यं संभवतीति कथं कल्पितत्वमहंकारस्येति तत्राह—**अहमिति** । अन्यतरबाधायामपि भ्रान्तिस्थलेषु सामानाधिकरण्यं दृश्यत इत्यर्थः । ननु न तावदिदं वाक्यं बाधमात्रपरम् । ऐक्योपदेशपरत्वात् ऐक्यसाक्षात्कारेण ह्यविद्यानिवृत्तिरिति । सत्यं, शोधितत्वंपदार्थस्य ब्रह्मैक्योपदेशपरं नत्वहंकारस्य । कथं तर्ह्यहंशब्दस्य तत्र प्रवृत्तिस्तत्राह—**अहंशब्दस्येति** । स्यादेवं यद्यहंकारविशिष्टाश्रितमज्ञानमिति ते मतं स्यात् । नत्वेवं सुषुप्तिप्रलययोरप्यस्ति दण्डायमानमज्ञानमिति हि ते मतम्, नच तदाहंकारोस्ति । विकारस्य तदा प्रविलयात्तदभावे कथं कल्पिताश्रयत्वमज्ञानस्येति दूषयति पूर्ववादी—**न प्रविलीनेति** ।

मण्डनवाचस्पतिमिश्राभिमतपरिहारं दूषयति—**नचेति** । वैषम्यमेवाह—**तत्र हीति** । नहि साक्षात्सन्तानयोरन्योन्यस्मादुत्पत्तिः । अनादित्वात् । ततो व्यक्तिद्वारा व्यक्तीनामप्यनेकतया नान्योन्यमुत्पत्तिः । नहि यतो बीजाद्योऽङ्कुरो जायते तदेव बीजं तस्मादङ्कुरात् अपित्वङ्कुरान्तरात् नचेह तथा । नहि प्रतिदिनमन्येन्ये जीवाः नाप्यविद्या तस्मादस्त्येव वैषम्यमित्यर्थः । यद्यप्यनादित्वादेकत्वाच्च नान्योन्यमुत्पत्तिर्जीवाविद्ययोर्नाप्यन्योन्यज्ञप्तिः एकस्य स्वप्रकाशत्वात् अपरस्य साक्षिवेद्यत्वात् तथाप्यन्योन्यनियम्यत्वं घटत इति दृष्टान्तमवष्टभ्य शङ्कते—**नन्वात्मनीति** । तर्हि यथा गुणवत्त्वद्रव्यत्वयोरेकआत्माधिकरणं तथात्राप्येकमधिकरणं वक्तव्यं तत्किं चिन्मात्रं किं वा अविद्याविशिष्टमिति विकल्प्य दूषयति—**तर्हीत्यादिना** । दूषणान्तरं चाह—**ब्रह्मवदिति** ।

अथ ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति स्वविद्यया च विमुच्यत इत्युच्येत, तदा तस्यैकत्वान्न विद्वदविद्वद्गुरुशिष्यबन्धमोक्षादिव्यवस्थाः स्युः । तथाहि—यदि नोत्पन्नाविद्या कस्तदा गुरुरात्मान्तराभावाद्, यद्युत्पन्ना कस्तदा शिष्यः सर्वभेदप्रविलयात् । मायाविनिर्मितौ गुरुशिष्यौ स्त एवेति चेन्न । उत्पन्नविद्यस्य मायानुपपत्तेः । शिष्याविद्याविनिर्मितो गुरुरिति चेत् । न । अविद्यानिर्मितस्य जडत्वेन विद्यावत्त्वानुपपत्तेः । दृश्यत एवाविद्यानिर्मितस्य गुरुत्वं स्वप्न इति चेत् । तर्हि शिष्याविद्याविनिर्मितस्य गुरुत्वे तस्य तस्यापि शिष्यस्य स्वीयस्वीयशिष्यं प्रति गुरुत्वेन तत्तदविद्याविनिर्मितत्वान्न कोपि परमार्थः परमात्मतया निरूपितः स्यात् । यच्चाहुः, स्वात्मानमेव कल्पितभेदं गुरुः शास्तीति । तच्चायुक्तम् । तस्य स्वात्मनो मुक्तिं निश्चिन्वतः स्वव्यतिरेकेण तेषामभावं च पश्यतस्तदुपदेशार्थं प्रवृत्त्ययोगात् । प्रवृत्तौ च 'मन्मुक्त्यैवासि मुक्तस्त्वं मा यत्नं कुरु मुक्तय' इत्येवोपदेशप्रसङ्गात् ॥

किंचानादौ संसारे कस्यचिन्मुक्तिरासीन्न वा । आद्ये नेदानीं संसारोपलम्भः स्यादात्मान्तराभावात् । द्वितीयेपि कथं भविष्यतीति प्रत्याशा । नच विद्याभावात्पूर्वममुक्तिः । शुकवामदेवप्रभृतीनामविद्यमाना विद्याऽन्यस्य भविष्यतीति प्रत्याशाऽसंभवात्, गुरुसंप्रदायाभावाच्च । तस्मादेकात्मवादे बन्धमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेः पारमार्थिक एवात्मभेदः समाश्रयणीयः । प्रयोगश्च—आत्मा आत्मप्रतियोगिकान्योन्याभाववान् आत्मनिष्ठमिथ्याभेदातिरिक्तभेदवान् लक्ष्यत्वाद्घटवत् । नच 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढः' इत्याद्यागमविरोधः । तस्येश्वरैकत्वप्रतिपादनपरत्वात् । नच तत्र सर्वभूतान्तरात्मत्वविरोधः । तस्यैव नियामकतया

इष्टसिद्धिकारमतमुद्भावयति—**अथेति** । गुर्वादिविभागाभावमेव प्रपञ्चयति—**तथाहीत्यादिना** । यद्यप्युत्पन्नविद्यतया गुरोर्माया नास्ति तथापि शिष्यस्याविद्यास्ति अनुत्पन्नविद्यत्वात्तदविद्याविजृम्भित एव तद्गुरुः । नच कल्पितस्योपदेष्टृत्वानुपपत्तिः स्वाप्नवदुपपत्तेरिति शङ्कते—**शिष्याविद्येति** । एवं शिष्याविद्याविनिर्मितो गुरुरिति पक्षं दूषयित्वा गुर्वविद्याविनिर्मितः शिष्य इति पक्षं दूषयति—**यच्चाहुरिति** । तस्याप्यविद्यावस्थायामियं कल्पनेति वक्तव्यं साचोत्पन्नविद्यया ध्वस्तेति शिष्यकल्पनैव नास्ति कथमनुशिष्यात् । भवतु तथाप्यधिगतपरमार्थत्वाच्छिष्यादितत्त्वं जानन्न पृथक्तमुपदिशेदित्याह—**तच्चायुक्तमित्यादिना** ।

एवं गुरुशिष्यव्यवस्थानुपपत्तिमुक्त्वा बद्धमुक्तव्यवस्थानुपपत्तिमप्याह—**किंचेत्यादिना** । ननु पूर्वं विद्यैव नोत्पन्ना तेनोपपन्नः संसारः, शुकादीनां तु विद्योत्पत्तिशास्त्रमर्थवादमात्रमिति तत्राह—**नच विद्येति** । किंच पूर्वं कस्यचिदपि चेद्विद्या नोत्पन्ना तर्हि गुरुसंप्रदायाभावादद्यापि विद्या नोत्पद्येतेति निर्णयस्यैव संभवादनिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्याह—**गुरुसंप्रदायेति** । तदेवमविद्याश्रयानिरूपणादविद्याधीनो जीवब्रह्मणोर्जीवानां च भेद इत्यसंबद्धम् । अतः पारमार्थिक एवात्मभेद इत्याह—**तस्मादिति** । घटान्योन्याभाववत्त्वेन सिद्धसाधनतापरिहाराय **आत्मप्रतियोगिकेत्युक्तम्** । आत्मनोभिद्यत इत्यर्थः । भेदमात्रसत्त्वेप्यनुमानमाह—**आत्मनिष्ठेति** । अतिरिक्तत्वमनधिकरणत्वं, सिद्धसाधनतापरिहारार्थं मिथ्याभेदातिरिक्तेत्युक्तम् । अप्रसिद्धविशेषणतानिवृत्त्यर्थमात्मनिष्ठपदम् । 'नन्वेको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मे'ति सर्वभूतानामन्तरात्मत्वमप्यस्य कीर्त्यते सच क्षेत्रज्ञ एवेति कथमस्येश्वरविषयता इत्याशङ्क्यान्तर्यामितया तस्यापि तत्संभवतीत्याह—**नच तत्रेति** । नन्वेक एव तु भूतात्मेति प्रतिभूतभेदेन प्रतिभासमानजीवात्मनामैक्य-

सर्वभूतान्तरावस्थानात्। तथाच श्रुतिः—'य आत्मनि तिष्ठन्य आत्मनोन्तरो यमात्मा न वेद यस्यात्मा शरीरं य आत्मानमन्तरो यमयत्येष त आत्मान्तर्याम्यमृत' इति। 'एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रव'दितिस्मृतेरपीश्वरपरत्वात्तस्य कायव्यूहनिर्माणेन बहुधाभावस्याप्युपपत्तेः। तत्त्वमसीत्याद्यैकात्म्योपदेशस्य चोपासनापरत्वात्। नचोपासनाविध्यश्रवणादतत्परत्वं शङ्कनीयम्। अपूर्वत्वेन 'पूषा प्रपिष्टभाग' इत्यादाविव विधेः कल्प्यमानत्वात्।

'नेह नानास्ति किंचने'त्यादेश्चेश्वरभेदाभावपरत्वात्। 'मृत्योः स मृत्यु'मित्यस्य भेददर्शननिन्दया अभेदोपासनाविधिपरत्वात्। 'द्वासुपर्णा' 'अजामेका'मित्यादिना च जीवेश्वरयोर्जीवानां च परस्परभेदस्य साक्षादेव प्रतिपादनात्। नच तत्र लोकसिद्धभेदानुवाद इति वाच्यम्। ईश्वरस्यालौकिकत्वादेव तद्भेदस्य लोकतोऽधिगमासंभवात्। जीवभेदस्य च लोकसिद्धत्वे प्रत्यक्षादिव्यतिरेकेण लोकशब्दार्थानिरूपणात्, प्रत्यक्षादिसिद्धत्वेन जीवभेदस्य प्रामाणिकत्वसिद्धिः।

सुखदुःखव्यवस्थानुपपत्तिरपि जीवभेदं साधयति। अन्यथैकस्मिन्कस्मिंश्चित्सुखिनि सुखिन एव सर्वे स्युर्दुःखिनि वा दुःखिन इति व्यवस्था न स्यात्। नच पादे मे वेदना शिरसि मे सुखमितिवदुपाधिनिबन्धना व्यवस्था, तद्वदेव शरीरभेदेपि भोगानुसंधानप्रसङ्गात्। नच सुखादीनां साक्ष्यत्वेन साक्षिधर्मत्वाभावात् तद्भेदव्यवस्थापकत्वासिद्धिः।

प्रतिपादिका स्मृतिरस्तीति तत्राह—**एकएवेति**। नन्वीश्वरस्यैकत्वात्कथं तत्र बहुधा दृश्यत इति निर्देशोपपत्तिस्तत्राह—**तस्येति**। ननु तत्त्वमसीति प्रकृतिविलक्षणेश्वरात्मतां श्वेतकेतूपलक्षितजीवस्य प्रतिपादयति तत्कथं जीवभेदस्तत्राह—**तत्त्वमसीति**। भिन्नेपि परमेश्वरे अभेददृष्टिः कर्तव्या योषितीवाग्निदृष्टिरित्यर्थः। **पूषेति**। यथाहि तस्मात् 'पूषा प्रपिष्टभागोऽदन्तकोही'तिवाक्येऽपूर्वत्वात्पूषोद्देशेन पिष्टभागविधिः कल्पितः एवमत्रापीत्यर्थः। आदिशब्देनोपरिधारणादि गृह्यते।

श्रुत्यन्तरविरोधं परिहरति—**नेहेति**। यद्यप्येते श्रुती कृतसमाधाने तथाप्यभ्युच्चयत्वेनात्रोपन्यस्येते। न केवलं श्रुत्यविरोधः श्रुतिसिद्धश्चात्मभेद इत्याह—**द्वासुपर्णेति**। अत्र हि द्वाविति जीवेश्वरौ द्वित्वेन निर्दिष्टौ तथा तयोरन्य इत्यनश्नन्न्य इति च भोक्त्रभोक्तृतया परस्परमन्यत्वेन च निर्दिष्टौ। तथा अजामेकामित्यत्रापि तेजोबन्नलक्षणामविद्यामेको जहाति अन्यश्च जुषमाणः प्रीयमाणोऽनुशेते इत्यजशब्दोपात्तजीवभेदः प्रतीयते बद्धाबद्धत्वलक्षणधर्मभेदश्चेत्यर्थः। यद्यपि जीवस्य लौकिकतया तद्भेदः शक्यानुवादः तथापि परमेश्वरस्यालौकिकत्वान्न तद्भेदः संभवदनुवाद इति तत्प्रतिपादनपरमिदं वाक्यमित्याह—**ईश्वरेति**। तत्किं जीवभेदप्रतिपादकत्वमुपेक्षितमस्य तथाचाप्रामाणिकभेदत्वाद्द्वैतसिद्धिरिति तत्राह—**जीवेति**। अस्यानुवादकत्वेपि यत्सिद्धमिदमनुवदति तदेव तत्र प्रमाणमित्यर्थः।

एवमनुमानागमाभ्यामात्मभेदं साधयित्वार्थापत्तिमप्याह—**सुखदुःखेति**। ननु यथैकस्मिन्देहे पादशिरःप्रदेशनिष्ठतया सुखदुःखव्यवस्थायामपि न भेदः तत्कस्य हेतोः औपाधिकभेदमादाय तथा सर्वदेहेष्वप्येक एवात्मा तत्तद्देहोपाधिभेदाच्च शीतादिव्यवस्थेति किं न स्यात्तत्राह—**नच पाद इति**। तर्हि यथा सकलावयवेष्वेकस्य तत्रानुसंधानं तथा सकलक्षेत्रेष्वप्येकोऽनुसंदधीत नचैतदस्तीत्यर्थः। ननु व्यधिकरणमिदमभिधीयते यत्सुखादिव्यवस्थयात्मभेद इति। अन्तःकरणधर्मा हि सुखादयः साक्ष्यत्वात्। नच साक्ष्याणां साक्षिधर्मत्वं तथासति स्वधर्मग्राहकत्वे स्वग्राहकतया स्ववृत्तिविरोधप्रसङ्गादिति तत्राह—**नच सुखादीनामिति**।

प्रमातृव्यतिरिक्तसाक्षिणो दुर्निरूपत्वात्। तथाहि तस्य द्रष्टृत्वे प्रमात्रन्तर्भावादद्रष्टृत्वे सुखादिसाधकत्वासिद्धेर्ब्रह्मरूपत्वे च संसारदशायामनाविर्भावात् साक्षिप्रत्यक्षं नाम व्यवहाराङ्गं न सिध्येत्। प्रमाणाभावाच्च। न तावत्प्रत्यक्षमत्र प्रमाणं, मानसप्रत्यक्षवेद्यत्वे प्रमात्रन्तर्भावप्रसङ्गात्।

इच्छादय एतद्ग्राहकानित्यज्ञानातिरिक्तप्रत्यक्षवेद्याः, अर्थापरोक्षत्वात् रूपादिवदित्यनुमानं प्रमाणमिति चेत्। न। ईश्वरप्रत्यक्षवेद्यतया सिद्धसाधनत्वात्। अनीश्वरवादिनां चेच्छादय एतद्ग्राहकानित्यानुमानातिरिक्तानुमानवेद्याः वेद्यत्वादिति साधनादाभाससमानयोगक्षेमत्वात्। अनित्यप्रत्यक्षवेद्यत्वे बाधकाभावाच्च। सुखादिविशिष्टस्यात्मनः स्वाश्रितज्ञानवेद्यत्वे कर्मकर्तृत्वविरोधप्रसङ्गो बाधक इति चेत्, मैवम्। स्वरूपमात्रेण ग्राहकस्य विशिष्टस्वरूपेण कर्मत्वेप्यविरोधात्।

अन्यथा त्वन्मतेपि कर्तृत्वकरणत्वयोरेकत्र समावेशो न स्यात्। अभ्युपगम्यते हि केवलाया बुद्धेः करणत्वमात्मविशिष्टरूपेण च कर्तृत्वम्। अविद्याविशिष्टस्य साक्षित्वं केवलाविद्यायाश्च साक्ष्यत्वमिति च स्वीकारात् 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्। तदात्मानमेवावेदहं ब्रह्मास्मी'ति चात्मन एव वेद्यवेदकभावश्रवणात्। प्रमाणवत्त्वेन विरुद्धस्याप्यभ्युपगमे प्रकृ-

---

साक्षी द्रष्टा नवेति विकल्प्याद्यं दूषयति—**द्रष्टृत्व इति**। नहि प्रमात्रतिरिक्तः कश्चिदस्ति संप्रतिपन्नो द्रष्टेति भावः। ननु द्विविधं द्रष्टृत्वं ज्ञानाकारेण परिणामित्वं अलुप्तचिद्रूपत्वं चेति। तत्र पूर्वममुख्यम् अयःपिण्डस्येव संक्रान्ताग्नेर्दग्धृत्वम्। उत्तरंतु मुख्यं वह्नेरिव तत्र मुख्यो द्रष्टा साक्षी तेन न प्रमाता नापि सुखादिसाधक इति। तर्हि मुक्तिदशायामेवैतादृशमभिव्यज्यत इति व्यवहारनिर्वाहकत्वव्याहतिरित्याह—**ब्रह्मरूपत्व इति**। नच प्रमात्रतिरिक्ते साक्षिणि किंचित्प्रमाणमस्तीत्याह—**प्रमाणेति**।

प्रत्यक्षपक्षे हि न तावद्बाह्यमबाह्यत्वात्, आन्तरत्वेपि नित्यमनित्यं वा। अनित्यत्वे मानसमेव तदिति तद्वेद्यः प्रमातैव नित्यं च प्रत्यक्षं न जीवेस्तीति भावः। अस्तु तर्ह्यनुमानं साक्षिप्रत्यक्षे प्रमाणमिति शङ्कते—**इच्छादय इति**। प्रत्यक्षवेद्या इत्युक्ते मानसप्रत्यक्षमादायार्थान्तरता तदर्थमनित्यज्ञानातिरिक्तेत्युक्तम्। तथाचानीश्वरवादिनं प्रत्यप्रसिद्धविशेषणता तदर्थमेतद्ग्राहकेत्युक्तम्। अनेनैतद्ग्राहकानित्यप्रत्यक्षमादाय च साध्यप्रसिद्धिः। पक्षे चैतद्ग्राहकानित्यज्ञानत्वानधिकरणत्वमेतद्ग्राहकत्वानधिकरणत्वान्न संभवति तद्वेद्यत्वेन व्याघातात् तस्मादनित्यज्ञानत्वानधिकरणं किंचिन्नित्यप्रत्यक्षमादाय तद्ग्राह्यत्वमिच्छादीनां सिध्यतीति नित्यसाक्षिप्रत्यक्षसिद्धिरित्यर्थः। अत्र तार्किकः प्राह—**ईश्वरेति**। अनीश्वरवादी त्वाभाससमानयोगक्षेमतामाह—**अनीश्वरेति**। शक्यते हि नित्यमपि किंचिदनुमानमेवं साधयितुमित्यर्थः। विपक्षे बाधकाभावाच्च शङ्किताप्रयोजकतामाह—**अनित्येति**।

न केवलमस्मन्मत एवेयं गतिः यत्स्वरूपेण ग्राहकत्वं सुखादिविशिष्टाकारेण ग्राह्यत्वमित्यनुपहितोपहितभेदाश्रयणं, भवतोप्येवंविधभेदाश्रयणमेव क्वचिच्छरणमित्याह—**अन्यथेति**। आत्मैक्याध्यस्तबुद्धिर्हि प्रमाता कर्तेति बोध्यत इत्यर्थः। उदाहरणान्तरमाह—**अविद्येति**। निर्विकल्पचैतन्यस्य सर्वसाक्षित्वादिविकल्पाभावादविद्याविशिष्टस्य साक्षित्वमित्यर्थः। श्रुतिरप्यात्मनो ग्राह्यग्राहकतां दर्शयतीत्याह—**ब्रह्मेति**। ननु तत्र तत्र श्रुत्यादय एव तथात्वे प्रमाणमिति न विरोधः, तर्ह्यत्रापि समानमिति परिहरति—**प्रमाणेति**।

तेष्वहं सुखीत्यनुभवसद्भावात् नासौ दण्डवारितः । एतेन सुखादिप्रतिपत्त्यन्यथानुपपत्तिरपि साक्षिसिद्धौ प्रमाणमिति परास्तम् । अन्यथाप्युपपत्तेः । नच व्यभिचारिकरणजन्यज्ञानानां चैतन्यरूपमनुगतमनुसंधातारमन्तरेण प्रतिसंधानानुपपत्तिः साक्षिणि प्रमाणम् । ज्ञानानां स्वयंप्रकाशत्वात् तदाश्रयतया सिद्धस्य स्थिरस्यात्मनः पूर्वोत्तरकालीनज्ञानानुसंधानोपपत्तेः । एतेन प्रमातृप्रमाणप्रमेयप्रतीत्यन्यथानुपपत्तिरपि परास्ता त्रिपुटीप्रत्यक्षवादे घटमहं जानामीति त्रितयप्रतिभासोपपत्तेः ।

नापि 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'त्यागमः प्रमाणम् । साक्षादीक्षत इतीश्वरस्य सर्वापरोक्षदर्शिनः प्रतिपादनात् । तदेवं न साक्षिणः सिद्धिः सिद्धावपि न साक्ष्याणां धर्मत्वक्षतिः । "आनन्दो विषयानुभवो नित्यत्वं चेति सन्ति धर्मा" इति साक्ष्याणामपि तद्धर्मत्वस्वीकारात् । किंचाकाशो विशेषगुणवद्व्यापकद्रव्यान्यः, द्रव्यत्वाद्घटवदित्यनुमानादपि आत्मनां सुखादिविशेषगुणवत्त्वसिद्धिः ।

तथाच तद्व्यवस्थातस्तेषां नानात्वसिद्धिः । अत्रोच्यते । यत्तावदुक्तं सर्वज्ञत्वाद्ब्रह्मणो नाविद्येति, तदयुक्तम् । यतः—'स्वरूपतः प्रमाणैर्वा सर्वज्ञत्वं द्विधा स्थितम् । तच्चोभयं

एवं प्रत्यक्षानुमाने साक्षिणि दूषयित्वा अर्थापत्तिं दूषयति—**एतेनेति । अन्यथापीति** । मानसवेद्यत्वेपि विरोधाभावस्योक्तत्वादित्यर्थः । ननु चक्षुरादिपरस्परव्यभिचारिकरणैर्जन्यानि यानि ज्ञानानि तेषु जानामि जानामीत्यनुगतः कश्चिदनुसंधाता तावत्प्रमीयते । सच स्फुरन्नेवानुसंधातुमर्हति इतरथा जानामीति व्यवहारानिष्पत्तेः । नच तस्य ज्ञानान्तरतःस्फुरणम्, अनवस्थाभयात् । तस्माद्यः स्वप्रकाशः सकलस्वान्तवृत्त्यनुसंधाता साक्षी सोऽर्थापत्तिसिद्धः । अथवा यदिदं व्यावृत्तज्ञानेष्वनुसंधानरूपमद्राक्षमित्यादि तत्स्फुरणमन्तरेण न घटतेऽनुव्यवसायश्च नोत्पन्नस्ततसत्त्वं च विप्रतिपन्नम् अतस्तत्तद्वृत्तिसाधकसाक्ष्यर्थापत्तिसिद्ध इति तत्राह—**नच व्यभिचारीति** । अत्र स्फुरतानुसंधात्रा हि भवितव्यं तच्च संविदाश्रयत्वेनापि संभवति । नचानवस्था, तस्याः स्वप्रकाशत्वादिति प्राभाकरः परिहरति—**ज्ञानानामिति** ।

तार्किकपक्षे तु पूर्वोक्तरीत्या वृत्तिविरोधपरिहारेण मानसप्रत्यक्षमादाय परिहर्तव्यम् । आगमं साक्षिणि निषेधयति—**नापि साक्षीति** । चेता चेतन इत्यर्थः । तटस्थेश्वरमादायाप्युपपत्तेरिति भावः । किंच साक्ष्यस्य साक्षिधर्मत्वं न घटत इति वक्तुमेव न शक्यते पञ्चपादीविरोधादित्याह—**सिद्धावपीति** । साक्षीरूपस्यात्मनो विशेषगुणधर्मवत्त्वेप्यनुमानमाह—**किंचेति** । द्रव्यान्य इत्युक्ते घटाद्यन्यत्वेनार्थान्तरता तदर्थं व्यापकद्रव्यान्य इत्युक्तम् । तथापि कालदिगन्यत्वेनार्थान्तरता तदर्थं विशेषगुणवदित्युक्तम् । यस्माच्च विशेषगुणवतो द्रव्यादाकाशोऽन्यः स आत्मा आकाशस्य पक्षत्वेन तदन्यत्वासंभावात्, घटे त्वाकाशान्यत्वेन साध्यसिद्धिः ।

फलितमाह—**तथाचेति** । सिद्धान्ती समाधातुमुपक्रमते—**अत्रेति** । तत्राविद्याया जडनिष्ठत्वं तावन्न संभवति । अविद्येतरजडस्य तज्जृम्भणतया कारणस्य कार्याश्रितत्वायोगादप्रतीतिप्रसङ्गाच्च । नहि सा स्वप्रकाशा । तस्या आश्रयोपि चेज्जडः केनैषा प्रकाश्येत । तस्मात्तन्निष्ठत्वं वक्तव्यं यत्प्रकाशादेषापि प्रकाशत इति चैतन्यनिष्ठत्वमायाति । तत्रापि न जीवाश्रया, पूर्वोक्तदोषात् । यथा वक्ष्यते—'अनङ्गीकारपरास्ता' इति । नच ब्रह्मपक्षेपि दोषसाम्यं तदसिद्धेरित्यभिप्रेत्य ब्रह्माश्रितत्वपक्षोक्तदूषणानि परिहरति—**यत्तावदित्यादिना । स्वरूपत इति** । द्वेधा हि सर्वज्ञत्वं संभवति स्वभावभूतप्रज्ञया वा यथा तावकेश्वरस्य, प्रमाणजनितप्रज्ञया वा

विना विद्यासंबन्धं नैव सिध्यति' ॥ ४ ॥ स्वरूपप्रज्ञया चेत्सर्वज्ञत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते तदा असङ्गस्य ब्रह्मणो नाविद्यामन्तरेणाशेषार्थसंगतिरिति सर्वज्ञत्वोपपत्त्यर्थमेव साभ्युपगमनीया । प्रमाणतः सर्वज्ञत्वेपि प्रमातृत्वस्य प्रमाणप्रमेयसंबन्धस्य चाविचारितरमणीयानाद्यविद्यासंबन्धमन्तरेणासिद्धेः सर्वज्ञत्वमविद्यावत्तामाक्षिपति—नतु प्रतिक्षिपतीति कुतो विप्रतिषेधः ।

ननु प्रकाशरूपस्य कथमप्रकाशरूपाविद्याश्रयत्वं परस्परविरोधिनोस्तमःप्रकाशयोरिवाधाराधेयभावानुपपत्तेरिति चेत् । मैवम् । विकल्पासहत्वात् । किमप्रकाशशब्देन प्रकाशाभावः उत प्रकाशादन्यत् तद्विरुद्धं वा विवक्षितम् । नाद्यः । अविद्याया भावाभावविलक्षणत्वेनाभावत्वानभ्युपगमात् । द्वितीये तु दृष्टान्ताभावः । किं खलु चित्प्रकाशादन्यत्तदाश्रयं न भवतीति मां प्रत्युदाह्रियेत सर्वस्य जडस्य चित्प्रकाशाश्रयत्वाभ्युपगमात् । तदेकाश्रयस्य तेन सह विरोधासंभवान्न तृतीयोपि । नचाविरुद्धत्वादनिवृत्तिः । वेदान्तवाक्यजनितेन ब्रह्मैकाकारेण विज्ञानेन तदवच्छिन्नेन वा चित्प्रकाशेन तन्निवृत्त्युपपत्तेः । नच विज्ञानस्य निवर्तकान्तराभावादनिवृत्तिः, भावे वा तन्निवर्तकान्तरस्याभ्युपगन्तव्यत्वादनवस्थेति वाच्यम् । कारणनिवृत्त्यैव तन्निवृत्तेरप्यत्र सिद्धत्वात् । नच कार्येण कार-

---

यथा वा तावकयोगिनामुभयथाप्यविद्यासंबन्धमन्तरेण नोपपद्यते इति श्लोकार्थः । विवृणोति—**स्वरूपेत्यादिना** । यथा दृग्दृश्ययोराध्यासिक एव संबन्धो नान्यस्तथोपपादितं प्रथमपरिच्छेदे मिथ्यात्ववादे । **प्रमातृत्वस्येति** । प्रमाणजनितज्ञानाकारपरिणामी प्रमाता नाम । नच निर्विकल्पकचिन्मात्रात्मनः परिणामसंभवः, नापि केवलजडबुद्धेरनध्यस्तायाः प्रकाशाभासपरिणामः । तस्मादविद्यात्मनोरितरेतराध्यासविलसितः प्रमाता स चेन्द्रियाद्यधिष्ठाता, इतरथा तेषां करणत्वमस्य कर्तृत्वं च नोपपद्यत इति । नच तेष्वहंममाभिमानहीनस्य तदधिष्ठातृत्वमस्ति, परकरणेष्वदर्शनात् । नचासङ्गस्याविद्याध्यासमन्तरेण तादृगभिमानसंभवः । प्रमाणप्रमेययोः संबन्धस्य चाध्यासिकत्वमधस्तादेवोपपादितं तत्प्रमाणजनितमपि सर्वज्ञत्वमविद्यावत्त्वकल्पकमेवेत्यर्थः ।

एवमविद्याश्रयत्वं सर्वज्ञत्वमनुरुणद्धि नतु विरुणद्धीत्युक्तं, स्वरूपविरोधमाशङ्क्य परिहरति—**ननु प्रकाशेत्यादिना** । विद्यायाः प्रकाशत्वमभिप्रेत्य नञः कोर्थोऽभिप्रेत इति विकल्प्य प्रथमेऽसिद्धिमाह—**नाद्य इति** । द्वितीये व्याप्त्यसिद्धिमाह—**द्वितीय इति** । नाविद्याचैतन्याश्रयाचैतन्यान्यत्वादिति हि तदा साधनीयम् । नचैवं क्वचिदपि व्याप्तिर्मां प्रति संप्रतिपन्नास्ति प्रत्युत विरुद्धैश्चाविद्यातिरिक्तस्य चिदेकायत्तत्वेन व्याप्तेरित्यर्थः । चिदेकाश्रयतां मत्वा तस्य मम विरोधपक्षो दूरधृत इत्याह—**तदेकेति** । ननु यदि नाविद्याया विज्ञानेन विरोधस्तर्हि तेन न विनिवर्त्येतेत्यनिर्मोक्षो ब्रह्माश्रयवादिनामिति तत्राह—**नचाविरुद्धेति** । यद्यपि स्वरूपचैतन्यं न निवर्तकमविद्यायास्तदाश्रयत्वात्तत्प्रकाशकत्वात् नित्यनिवृत्तिप्रसङ्गाच्च, तथापि वाक्यजनितब्रह्माकारचित्तवृत्तिफलकारूढचैतन्यं तच्छायोपेता वा चित्तवृत्तिरविद्यानिवर्तिका, बुद्धीद्धो बोधो बोधेद्धा बुद्धिर्वा अविद्यानिवृत्तिहेतुरिति हि वृद्धा इति भावः । **विज्ञानस्येति** । अन्तःकरणपरिणामस्येत्यर्थः । नन्वविद्याकार्येणान्तःकरणपरिणामेन कथं कारणाविद्यानिवृत्तिरविरोधात् । नहि जातु घटेन मृन्निवर्तमाना दृष्टचरीति तत्र लौकिकपरीक्षकाणां बहुशः संमतत्वादित्याह—**नच कार्येणेत्यादिना** । ननु निमित्तनिवर्तकत्वेप्यसमवा-

---

१ विरुद्धा चेति पाठो भाति ।

णस्यानिवृत्तिः । संस्कारेण तज्जनकस्य ज्ञानस्य स्मरणेन तज्जनकसंस्कारस्यान्त्यशब्देनो-पान्तशब्दस्य च परीक्षकैर्नाशाभ्युपगमात् । लौकिके[१] चारणिप्रभवेनाशुशुक्षणिनाऽरणेः कदलीफलोद्गमेन वा कदलीकाण्डादेः प्रक्षयदर्शनाच्च ।

ननु भवत्वेवं ब्रह्माश्रया अविद्या तस्याश्च को विषयः किं स्वयमेव ब्रह्म उत द्वैतमुभयं वा । सर्वथाप्यनुपपन्नं सर्वज्ञस्य तत्तद्विषयज्ञाने सति तत्र तत्राज्ञानासंभवादिति चेत् । मैवम् । मां न जानामि त्वदुक्तमर्थं न जानामीति चावभासमानेपि विषये तस्याः स्वानुभवसिद्धत्वात् । जडस्याविद्यानिर्मितत्वेन तद्विषयविद्यानुपपत्तौ तन्निवर्त्याविद्यायास्तत्रासंभवाच्च । जीवाश्रयाविद्यापक्षोद्भावितास्तु दोषास्तदनङ्गीकारादेव परास्ताः । यत्तु ब्रह्मण एवाविद्याश्रयत्वे विद्वदविद्वद्गुरुशिष्यवन्धमोक्षव्यवस्था न स्यादिति तदसत् । यावदविद्यं सर्वव्यवस्थानां स्वप्नवदुपपत्तेः । निवृत्तायां तस्यां न काचिदपि व्यवस्था । नचाविद्यानिर्मितस्य गुरोः कल्पितत्वेन विद्यावत्त्वानुपपत्तिः । स्वप्न इव विद्यावत्तयैव कल्पनोपपत्तेः ।

नच गुरोः शिष्याविद्याकल्पितत्वे शिष्याणामपि स्वीयस्वीयशिष्याविद्याकल्पितत्वान्न कोपि परमार्थः स्यादिति वाच्यम् । विकल्पासहत्वात् । गुरुशिष्यादिशब्दैः किं केनचित्परिच्छेदेन कवलीकृतं चैतन्यमभिधीयते किं वा निरस्तसमस्तभेदम् । नाद्यः । परिच्छिन्नस्य परिकल्पितत्वादेवाविद्याश्रयत्वानुपपत्तेः । द्वितीये तु सिद्धसाधनं, यस्मादस्माभिरप्येतदेवाभिधीयते । विध्वस्तसमस्तविकल्पं चिन्मात्रमेव ब्रह्म स्वाविद्यापरिकल्पितांस्तत्तद्विकल्पान्पश्यत् संसरतीति, तादृशमेव चाकारमभिप्रेत्य गुरुरिति शिष्य इति चाभिलप्यते, नतु परिच्छिन्नं कंचनाकारम् । न चेत्परिच्छिन्नानामविद्या कथं तर्हि मदविद्यानिर्मि-

---

यिनिवर्तकत्वं न दृष्टमिति तत्राह—**अन्त्यशब्देनेति** । अथोपादाननिवर्तकत्वं न दृष्टचरमिति ब्रूयात्तं प्रत्याह—**कदलीति** ।

एवमविद्याश्रयं निरूप्य तद्विषयं निरूपयति—**ननु भवत्वेवमित्यादिना** । ज्ञायमाने विषये अविद्या न संभवतीत्युक्तं पूर्वपक्षिणा तदसिद्धमित्याह—**मां न जानामीति** । यथाच ज्ञानाज्ञानयोर्भिन्नविषयताऽसंभवः तथोपपादितं भावरूपाज्ञानवादे । किंच विद्याविद्ययोस्तावत्समानविषयत्वं वक्तव्यमितरथातिप्रसङ्गात् । नच जगद्विषयिणी विद्या संभवतीति विषयचैतन्यमेवाविद्याया अपि विषय इत्याह—**जडस्येति** । एवं ब्रह्माश्रयत्वपक्षोक्तदूषणानि परिहृत्य जीवाश्रयत्वपक्षोक्तदोषाननङ्गीकारेण परिहरति—**जीवेति** । दूषणान्तरमनूद्य दूषयति—**यत्त्वित्यादिना** । तत्र किमनिवृत्तायामविद्यायां व्यवस्थाभावः निवृत्तायां वा । आद्ये प्राह—**यावदिति** । द्वितीये प्राह—**निवृत्तायामिति** ।

ननु भवतु स्वप्नवद्विद्यावतो गुरोः कल्पितत्वं नापि कल्पितस्यार्थक्रियानुपपत्तिस्तथापि परमार्थः कोपि न निरूपितः स्यात् तत्तच्छिष्याणामपि स्वस्वशिष्यगुरुतया कल्पितत्वादित्युक्तदोषोऽपरिहार्य इति तत्राह—**नच गुरोरिति** । शिष्याविद्याकल्पितो गुरुरिति वदतामस्माकं शिष्यशब्देन किमवच्छिन्नचैतन्यमभिप्रेतमित्यवुध्यत भवान् अनवच्छिन्नं वा । आद्येऽनधिगतपराभिसंधिरायुष्मान् । नह्यस्माभिरविद्याकल्पितस्य चिदवच्छेदस्याविद्याश्रयत्वमभ्युपेयते । कस्तर्हि शिष्यशब्दार्थः । अज्ञातमात्रमनवच्छिन्नं चैतन्यमित्यवगच्छतु भवान् । द्वितीये त्विष्टप्रसक्तिस्तदेतदभिप्रेत्याह—**विकल्पासहत्वादित्यादिना** । अनुभवविरोधं शङ्कते—**न चेत्परिच्छिन्नानामिति** । यथाहि स्वप्नदृश्यपुरुषाणामज्ञानितया शिष्यगुर्वादिभेदेन प्रतीयमानानामपि

---

१ लोके चेति पाठो भाति ।

तत्त्वं मदविद्यानिर्मितत्वमिति वादिप्रतिवादिनोरन्येषां च कोलाहल इति चेत्, नैवम् । विनैव तत्तत्परिच्छेदेष्वविद्यां स्वप्ने इव परस्मिन्नेव ब्रह्मणि गुरुरिति शिष्य इति चायमिति चाहमिति चैकस्मिन्नेव नानाप्रतिभासः स्वप्नदृशीव चिदात्मनीत्युक्तत्वादित्यलं मतिकर्दमेन । एतेन स्वात्मानमेव कल्पितभेदं गुरुः शास्तीत्यत्राभिहितोपालम्भः परास्तः । परमार्थत उत्पन्नविद्यो मुक्तश्च कश्चिच्छास्तीत्यनङ्गीकारात् ।

अविद्यानिर्मिते च गुरौ स्वाप्न इव कस्मादित्थं कुरुते कस्मान्नेति पर्यनुयोगायोगात् । यत्पुनरनादौ संसारे न कश्चिदपि मुक्तश्चेद्भविष्यति मुक्तिरिति प्रत्याशा न संभवति, विद्योत्पत्तिरप्यनुपपन्ना गुरुसंप्रदायाभावादिति, तदपि प्रत्युक्तम् । शास्त्रप्रामाण्यादेव भविष्यति मुक्तिरिति प्रत्याशोपपत्तेः । नच गुरुसंप्रदायाभावः, विद्वत्तया परिकल्पितगुरोस्तदुपपत्तेरुक्तत्वात् ।

प्रथमप्रयोगे च पारमार्थिकान्योन्याभाववत्त्वसाधने साध्यविकलो दृष्टान्तः, अद्वैतवादिभिः घटस्यापि वास्तवान्योन्याभावानभ्युपगमात् । व्यावहारिकसाधने च सिद्धसाधनत्वात् । द्वितीयप्रयोगे च कालात्ययापदिष्टता 'एको देवः सर्वभूतेषु गूढ' इति श्रुत्या बाधात् । नचैषा श्रुतिरीश्वरपरा, अप्रसक्तनिषेधप्रसङ्गात् । नहीश्वरस्य प्रतिभूतं भेदो लोकतो

नाज्ञानित्वं, किंतु यस्तान्सर्वानवच्छेदान्कल्पयन्पश्यति तन्निष्ठैवाविद्या तन्निवर्तकविद्या च । एवमिहापि सकलकल्पनासाक्षिभूतचैतन्यस्याविद्यैव तथाविधकल्पनोपपत्तेर्नायं व्यवहारोऽवच्छेदेष्वविद्याकल्पक इति परिहरति—**मैवं विनैवेति** । एतेन स्वात्मानमेव कल्पितभेदं गुरुः शास्तीत्येतदपि समर्थितम् । गुरुशब्देनावच्छिन्नानभिलापादित्याह—**एतेनेति** ।

यत्तु न पृथगुपदिशेत् उपदिशन्वा मन्मुक्त्यैव मुक्तस्त्वमित्युपदिशेदित्युक्तं, तत्राह—**अविद्यानिर्मिते इति । शास्त्रप्रामाण्यादेवेति** । अत्र वामदेवादिमुक्तिप्रतीतेस्तावन्न विरोधः, स्वप्न इव मुक्तामुक्तकल्पनायाः संभवात् । नच तत्तच्छास्त्रप्रतिपादिततया स्वप्नवैलक्षण्यमपि मन्तव्यं, तत्तच्छास्त्राणामतत्परत्वात्[1] । नच देवताधिकरणन्यायः[2], अद्वितीयासङ्गचैतन्यब्रह्मविद्यासंबन्धप्रतिपादकश्रुतितदुद्बृंहयुक्तिजातविरोधे तन्न्यायानवतारात् । अखिलकल्पनानिवृत्तिस्तु चैतन्ये शास्त्रप्रामाण्यादेव भविष्यति । नच तदप्यतत्परं, मुक्तौ तात्पर्यलिङ्गावगमात् भवदङ्गीकाराच्च । यथाच सर्वमुक्तिवादिनां द्वैतिनामितः पूर्वमसंजातापि मुक्तिः सर्वजीवानां शास्त्रप्रमाण्यादेव भविष्यतीत्यध्यवसीयते ।

अथानुमानात्तत्राध्यवसायस्तदत्रापि तुल्यम् । शक्यते हि यो यत्साधनमनुतिष्ठतीति[3] व्याप्तिर्ग्रहीतुं, विभ्रमत्वा[4]दिति वाऽविशेषत इति भावः । यत्त्वात्मभेदे प्रमाणमुक्तम् आत्मा आत्मप्रतियोगिकान्योन्याभाववानिति, तत्र पारमार्थिकतद्वत्त्वं साध्यते व्यावहारिकं वोभयथापि दूषणमाह—**प्रथमप्रयोग इत्यादिना** । द्वितीयानुमाने दूषणमाह—**द्वितीयेति** । तत्र तावदात्मनां परस्परभेदो न सिध्यति, आत्मनि भेदमात्रसाधनात्, तस्य च दृश्यप्रतियोगिकतयाप्युपपत्तेः, तस्याप्यवस्थितिं वदतो भेदखण्डनोक्तदोषा आवर्तनीयाः । भवतु चात्मभेदपरता तथापि कालात्ययापदेश इत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षत्वं चास्य मिथ्यात्ववादेऽस्माभिरुपदर्शितम् । ईश्वरेऽप्रसङ्गमेवाह—**नहीश्वरस्येति** । किंच सर्वभूतान्तरात्मत्वव्यपदेशादपि प्रत्यगात्मन एवायमेकत्वव्यपदेशः, न तटस्थे-

---

१ आत्मैक्यवादे इति शेषः । २ यथा देवताविग्रहादिप्रतिपादकमन्त्राणामतत्परत्वेनार्थवादत्वं तथाऽत्रापि स्यादिति भावः । ३ स तत्फलमवाप्नोतीत्यग्रे बोध्यम् । ४ भ्रान्तिप्रयुक्तस्तथाविधोऽध्यवसाय इत्यस्य ममापि तुल्यत्वादित्यर्थः ।

वेदतः परीक्षकसंमत्या वा प्रसक्तः । नच तस्यापि नियन्तृतया सर्वभूतान्तरवस्थानं 'य आत्मनि तिष्ठ'न्निति श्रुतेरिति वाच्यम् । आत्मेश्वरभेदाभावस्य तत्र तत्र श्रुतिषु बहुशः प्रतिपादनात् ।

अन्तर्यामिब्राह्मणे च 'नान्योऽतोस्ति द्रष्टा नान्योऽतोस्ति श्रोते'त्यात्मभेदनिराकरणात् 'य आत्मनि तिष्ठ'न्निति चौपाधिकस्यात्मनो घटाकाशस्य महाकाशाधीनत्ववत्स्वानुगतात्माधीनतामात्रप्रतिपादनपरत्वात्, अन्यथा नित्यद्रव्याणां स्वतन्त्रतया परस्पराधाराधेयभावानुपपत्तेरनङ्गीकाराच्च श्रुतेरानर्थक्यप्रसङ्गात् । नच तत्त्वमसीत्याद्युपासनापरं, तथात्वे प्रमाणाभावात् । तथाहि किं प्रमाणान्तरविरोधादुपासनापरमुत स्वार्थे तात्पर्यावगमोपायाभावात् । नाद्यः । जीवब्रह्मणोः प्रमाणान्तरागोचरतया तद्भेदस्यापि प्रमाणान्तरागोचरत्वात् । विम्बप्रतिविम्बयोरिव भेदावभासोपपत्तेश्च । नापि द्वितीयः । तत्त्वमसीति नवकृत्वोभ्यासा'दनेन जीवेने'ति चार्थवादोपादानादथ ये अन्यथाऽतो विदुरिति भेददर्शननिन्दनादथ संपत्स्यत इति फलश्रवणा'देकमेवाद्वितीयमैतदात्म्य'मिति चोपक्रमोपसंहारयोरैकरूप्यादपूर्वत्वान्मृदादिदृष्टान्तैश्चोपपादनात् ।

अन्यत्रा 'प्यहं ब्रह्मास्मि' स एष इह प्रविष्टो, योऽन्यां देवतामुपास्ते, स इदं सर्वं भव-

---

श्वरस्य । यत्त्वन्तर्यामितया तटस्थेश्वरपक्षेऽप्यन्यथासिद्धिरुक्ता तामनूद्य निराचष्टे—**नच तस्यापीति** । नच वाच्यमित्यन्वयः ।

न केवलं श्रुत्यन्तरे, अन्तर्यामिब्राह्मण एवात्मभेदो निराकृत इत्याह—**अन्तर्यामीति** । ननु तर्हि 'य आत्मनि तिष्ठ'न्नित्यात्मेश्वरयोराधाराधेयभावस्य का गतिरित्यत्राह—**य आत्मनीति** । यथाहि घटाकाशे महाकाशो वर्तत इति व्यपदिश्यते, तत्स्वरूपतया तत्रानुगतत्वात्, अत एव च महाकाशाधीनो घटाकाश इति व्यवहारः, तद्वदत्राप्यौपाधिकजीवात्मनः स्वरूपत्वात्परमात्मा तत्र तिष्ठन्निति तन्नियमयतीति च परमेश्वराधीनताप्रतिपादनार्थोयं व्यपदेश इत्यर्थः । किंच त्वत्पक्षेपि न मुख्योर्थः संभवति, नित्यद्रव्ययोः परापरात्मनोः परस्पराधाराधेयभावानुपपत्तेः, व्यापित्वाच्च न कुण्डबदरन्यायः, तस्मादनिच्छतापि नैरर्थक्यपरिहारायोक्तपरिहारः स्वीकर्तव्य इत्याह—**अन्यथेति** । श्रुत्यन्तरस्योक्तान्यथासिद्धिं परिहरति—**नच तत्त्वमसीति** । यदि जीवब्रह्मणोर्भेदः प्रमाणान्तरगोचरस्तर्ह्येकत्वग्राहिप्रमाणैरैक्योपदेशो विरुध्येत, न तदस्तीत्याह—**जीवब्रह्मणोरिति** । ननु परमेश्वरविरुद्धधर्मवत्तया तावत्कर्ता भोक्ता दुःख्यहमिति भेदप्रतीतिरस्ति ततस्तद्विरुद्धोऽयमागम इति, तत्राह—**बिम्बेति** । अथवा यदि जीवब्रह्मभेदः प्रमाणान्तरागोचरः कथं तर्हि तत्प्रतिभास इति, तत्राह—**बिम्बेति** । न वास्तवभेदसाधिकेयमित्यर्थः । तात्पर्यावगमोपायाभावादिति द्वितीयपक्षेऽसिद्धिं दर्शयन्नुपक्रमोपसंहाराभ्यासापूर्वताफलार्थवादोपपत्तिलक्षणषड्विधतात्पर्यलिङ्गानि दर्शयति—**नापि द्वितीय इत्यादिना । अथ य इति** । अथ येऽन्यथाऽतो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्तीत्यत्र ये अतः उक्तात् ऐक्यज्ञानात् व्यतिरेकेणान्यथा मत्तो भिन्नः परमेश्वरः अहं च तस्माद्भिन्नः संसारीति भेदेन परमेश्वरं विदुः तेऽन्यराजानः सन्तस्तदधीनतया स्वाराज्याभावात् क्षय्यलोकाः भवन्ति अपुनरावृत्तिलक्षणमुक्तिं न प्रतिपद्यन्ते, मृत्युरूपं संसारं च प्रतिपद्यन्त इति भेदनिन्दाश्रवणादित्यर्थः ।

एवं छान्दोग्यश्रुतौ लिङ्गादि दर्शयित्वा बृहदारण्यकेऽपि दर्शयति—**अन्यत्रापीति** । अतोऽप्युपासनापर-

तीत्यादिश्रवणादेकत्वे तात्पर्यावगमात् । 'तद्धास्य विजज्ञा'विति 'तरति शोकमात्मवित्' 'तमसः पारं दर्शयति,' 'भिद्यते हृदयग्रन्थि'र्'ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवती'ति विद्याया अविद्यानिवृत्तिब्रह्मात्मभावफलकत्वश्रवणात् उपासनाविज्ञानस्याप्रमाणत्वादविद्यानिवर्तकत्वायोगात् ।

परमार्थतो भिन्नस्यात्मनो ब्रह्मात्मत्वासंभवात्स्थितस्य नष्टस्य वान्यस्यान्यात्मत्वायोगात् उपासनपरत्वस्य वक्तुमयुक्तत्वात् । 'वेद भवति, विद्वान् न बिभेति, पश्यन् प्रतिपेदे, को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत' इत्यादिना विद्यातत्फलयोः समकालीनत्वप्रतिपादनात् विधेयज्ञानापूर्वजन्यत्वे च तदयोगात् । 'नेह नानास्ती'त्यत्र च त्वप्रत्ययाश्रवणेन नानात्वस्यानिषेधात्, अप्रसक्तप्रतिषेधप्रसङ्गस्य च पूर्वमेव दर्शितत्वात् । नानाभूतस्य कार्यस्य प्रतिषेधे च कारणादन्यत्र कार्यस्याभावेन वाक्यस्य तन्मिथ्यात्वे पर्यवसानात् । उपासनाविधिपरत्वस्य निषेधादेव भेददर्शननिन्दायास्तत्परत्वायोगात् ।

द्वासुपर्णेत्यादेश्च लोकसिद्धभेदानुवादकत्वात्, लोकसिद्धत्वेपि भेदस्य देहात्मभाववत्सवित्प्रादेशिकत्वादिवच्च प्रामाणिकत्वाप्रसङ्गात् । व्यवस्थानुपपत्तेश्च दुर्निरूपतया भेदासाधकत्वात् । व्यवस्थाशब्देन धर्मभेदमात्राभिधाने दाहपाकादेरिव धर्मिभेदासाधकत्वात् । भिन्नाधिकरणधर्मभेदाभिधाने चान्योन्याश्रयत्वात् । परस्परविरुद्धधर्मोक्तौ च विरोधस्य

त्वमस्य नास्तीत्याह—**तद्धास्येत्यादिना** । ननूपासनापि विद्यैव अतः सापि किमित्यविद्यानिवर्तिका न भवेत्, तत्राह—**उपासनेति** । नह्युपासनाविधिर्विषयतात्विकत्वमप्यपेक्षते, योषिदग्न्यादावदर्शनात् । क्रियैव चैषोपासना विधेयत्वान्न प्रमितिः, नहि प्रमितिः पुरुषाधीनात्मलाभा, वस्त्वधीनत्वात्, तस्मादुपासना नाविद्यानिवर्तिकेत्यर्थः ।

इतोप्युपासनापरत्वमयुक्तमित्याह—**परमार्थत इति** । किमभिन्नस्यैव सतो जीवस्य ब्रह्मणैक्यमुपासनयोत्पाद्यते भिन्नस्य वा । नाद्यः । अभेदस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् भेदस्य च तत्र भ्रान्तिमात्रतया विद्यैकनिवर्त्यत्वात् । द्वितीये तु स्थित एव जीवे ब्रह्मैक्यं नष्टे वा । नोभयथापि । एकत्र विरुद्धत्वादपरत्र स्वरूपनाशेनापुरुषार्थत्वादित्यर्थः । इतोप्युपासनापरत्वं न घटते, यतो विद्योदयसमसमयमेव मोक्षः श्रूयते श्रुतिषु, उपासनापरत्वेह्यपूर्वव्यवधानात्तदनुपपत्तेरित्याह—**वेद भवतीत्यादिना** । 'नेह नानास्ति किंचने'त्यस्यापि समस्तद्वैतनिषेधपरत्वमुपपादयति—**नेहेति** । व्याख्यातश्चायं मिथ्यात्ववादे ग्रन्थः । भवतु ब्रह्मणि नानाभूतवस्तुनिषेधस्तथापि कथं मिथ्यात्वसिद्धिर्यावतान्यत्रापि सत्त्वं संभाव्येतेह निषिद्धघटवदिति, तत्राह—**कारणादन्यत्रेति** । यत्तु भेददर्शननिन्दाऽभेदोपासनाविधिपरा नत्वतत्परेत्युक्तं, तत्राह—**उपासनेति** ।

यास्त्वात्मभेदे श्रुतयः पूर्वपक्षिणोदाहृतास्तासां कल्पितभेदविषयतयान्यथासिद्धिमाह—**द्वासुपर्णेत्यादेश्चेति** । ननु लोकोपि प्रत्यक्षाद्यन्यतमो निर्धारितविशेष इति तत्सिद्धत्वेपि प्रामाणिकत्वमेवापतति इत्युक्तं तदसत् । देहात्मभावादौ व्यभिचारादित्याह—**लोकसिद्धत्वेपीति** । या तु सुखादिव्यवस्थान्यथानुपपत्तिरुक्ता तां परिहरति—**व्यवस्थेति** । दुर्निरूपतामेव दर्शयति—**व्यवस्थाशब्देनेति** । अत्र किं भिन्नधर्माणां युगपदेकत्रावस्थानानुपपत्तिरधिकरणभेदसाधिका उत भिन्नाधिकरणधर्माणामुक्तविधानुपपत्तिरुत विरुद्धधर्माणामुक्तविधानुपपत्तिरिति । अत्राद्यं दूषयित्वा द्वितीयं दूषयति—**भिन्नाधिकरणेति** । तृतीये प्राह—**परस्परेति** । कोयं विरोधः सुखादीनां, किं सहानवस्थानं किं वा वध्यघातकभावः उत भावाभावरूप-

विचारासहत्वात्, सहानवस्थानस्यासिद्धेः, एकस्मिन्नप्यात्मनि पादे मे वेदना शिरसि मे सुखमिति युगपत् सुखदुःखयोरनुभवात् । अणुपरिमाणस्य मनसो युगपत्प्रदेशद्वयेन सन्निकर्षाभावेपि त्वगिन्द्रियेण व्यापकेन युगपत्संनिकर्षात् ।

तत्तत्प्रदेशावच्छिन्नात्ममनःसंनिकर्षस्य च सुखदुःखनिदानत्वाङ्गीकारे सुखदुःखयोरणुमात्रतयोपलम्भप्रसङ्गात् । सकलदेहव्यापितया च तयोरनुत्पादप्रसङ्गात् । विनश्यदविनश्यतोश्च सुखदुःखयोः सहावस्थानस्य स्वयमेवाङ्गीकारात् । वध्यघातकभावस्य च 'नाजात एकोन्यं हन्ति नाप्यन्याधार'मिति न्यायेन सहावस्थानाक्षेपकत्वात् । व्यवस्थायाश्च कल्पितभेदाश्रयत्वेनाप्युपपत्तेः । अननुसंधानस्य च शरीरभेदादेवातीतशरीरेष्विव संभवात् । वर्तमानशरीरेष्वपि निदर्शनाभावादेव योगिनमनङ्गीकुर्वद्भिः अनुसंधानस्य प्रसञ्जयितुमशक्यत्वात्, योगिसद्भावाभ्युपगमेऽपि नयनावच्छिन्नस्यात्मनः शब्दाद्यननुसंधानवदेकशरीरविशिष्टस्य शरीरान्तरेऽननुसंधानोपपत्तेः ।

उपलक्षितस्य परमात्मनः सर्वज्ञस्य सर्वत्रानुसंधानेपि दोषाभावात् । अनुसंधानेऽपि

त्वम् । आद्ये प्राह—**सहानवस्थेति** । ननु कथमणुपरिमाणस्य मनसः शिरःपादप्रदेशाभ्यां युगपत्संबन्धः येन तत्तत्प्रदेशवर्तिसुखदुःखयोर्युगपदुत्पत्तिः स्यादतः समानाधिकरणक्रमोत्पन्नसुखदुःखयोर्भ्रान्तिरेव यौगपद्यप्रतीतिरिति, तत्राह—**अणुपरिमाणस्येति** । त्वगिन्द्रियं हि निखिलशरीरव्यापकत्वाद्युगपच्छीतोष्णाभ्यां सन्निकृष्यते, तच्चैकेन मनसाधिष्ठीयते, ततश्चोभयविषयज्ञानोत्पत्तौ युगपत्सुखदुःखयोरुत्पादो न विरुध्यते । त्वग्द्वारा च युगपत्संनिकर्षाधिष्ठानादुभयविषयमेकं ज्ञानं सामग्रीसंपत्त्या समुत्पद्यत इत्यर्थः ।

ननु भवतु युगपज्ज्ञानं, तथापि नैकत्र द्वयोरवस्थानं, नहि यावदात्मसुखदुःखोत्पत्तिः, अनुपलम्भात्, किं तर्हि येन शरीरप्रदेशेन कण्टकादिसंयोगः समजनि तदवच्छिन्नात्मप्रदेशेन मनःसंयोगात्तत्रैव दुःखादय उत्पद्यन्ते । ततश्च सुखदुःखयोर्भिन्नप्रदेशावस्थितत्वादस्त्येव सहानवस्थानमिति, तत्राह—**तत्तत्प्रदेशेति** । अथवाऽसमवायिकारणमनःसंयोगक्रमात् सुखदुःखयोः क्रमोत्पादः किं न स्यादिति, तत्राह—**तत्तत्प्रदेशेति** । **अण्विति** । पादादिव्यापितया नोपलभ्येतेत्यर्थः । दूषणान्तरं चाह—**सकलेति** । मनःसंयुक्तप्रदेशस्याणुपरिमाणतया तत्र सुखस्य निखिलशरीरव्यापिता नोपलभ्येतेत्यर्थः । अलं वा विवादेन, विनश्यदविनश्यतोर्भवतैव सहावस्थानमङ्गीक्रियत इत्याह—**विनश्यदिति** । द्वितीयपक्षं प्रतिक्षिपति—**वध्यघातकेति** । नन्वस्त्वेवं युक्तिपरिनिष्पन्नः पन्थाः, अनुभवस्य तु का गतिः, नह्येकस्मिन्सुखिनि सर्वे सुखिनो दुःखिनि वा दुःखिन उपलभ्यन्त इति, तत्राह—**व्यवस्थायाश्चेति** । अङ्गीकृत्य सहानवस्थानमयं काल्पनिकभेदमादाय परिहारः । एतेन भावाभावपक्षोपि प्रतिक्षिप्तः, एकस्मिन्नप्यात्मनि सुखादेस्तदभावस्य च भवद्भिरेवाङ्गीकारेणाव्यवस्थापकत्वात् । नच भावाभावत्वमपि शङ्कामधिरोहति, उभयोरपि गुणत्वेनाङ्गीकारात् । यत्तु पादाद्यवयवेष्विव निखिलशरीरेष्वेकस्यैवानुसंधानं स्यादिति, तत्राह—**अननुसंधानस्येति** । नन्वतीतत्वमेव तत्रोपाधिः नतु शरीरभेद, इतरथा वर्तमानानेकशरीराधिष्ठातृयोगव्याघ्रस्य तेष्वननुसंधानप्रसङ्गादिति, तत्राह—**वर्तमानेति** । मीमांसकानां तावदयं न युक्तः प्रसङ्ग इत्यर्थः । तार्किकान्प्रत्यप्याह—**योगीति** ।

ननु यद्यपि चक्षुरवच्छिन्नस्य शब्दाद्यनुसंधानं नास्ति, तथाप्यस्त्येवैकस्तदुपलक्षितोऽनुसंधाता, इतरथा य एवाहं रूपमद्राक्षं स एव शृणोमीति प्रतिसंधानाभावप्रसङ्गादिति, तत्राह—**उपलक्षितस्येति** । परमात्मानुसंधात्येवेत्यर्थः । **ननु** कथं दोषाभावः यावता चरणतललग्नकण्टकोद्धरणाय पाणितलव्यापारवच्चैत्रगात्रवेदनापरिहाराय मैत्रगात्रव्यापारप्रसङ्गस्य दोषत्वादिति, तत्राह—**अनुसंधानेपीति** । यथाहि भवतां सर्व-

---

१ निदर्शनाभावादेवेत्यस्य प्रसञ्जयितुमशक्यत्वादित्यत्रान्वयः ।

तस्याभोक्तृत्वादेव योगिवदीश्वरवच्च तस्य तत्तच्छरीरदुःखपरिहाराय प्रवृत्तेरप्रसङ्गात् । सुखादीनां च साक्ष्याणां साक्षिधर्मत्वाभावेन तद्भेदासाधकत्वात् ।

साक्षिणश्च प्रमाकरणासंनिधानेऽपि सुषुप्तावज्ञानसाधकस्य प्रमात्रन्तर्भावानुपपत्तेः । तस्य च जीवात्मान्तर्भावात्साक्षिप्रत्यक्षस्य लौकिकव्यवहाराङ्गत्वोपपत्तेः । नच साक्षिणि प्रमाणाभावः, यतः 'चैत्ररागः स्वविषयानित्यज्ञानातिरेकिणा । तदध्यक्षेण संवीक्ष्यः प्रत्यक्षत्वात्पटादिवत्' ॥ ५ ॥ विवादाध्यासिताः चैत्रेच्छादय एतद्ग्राहकाऽनित्यज्ञानातिरिक्तितत्प्रत्यक्षग्राह्याः एतत्प्रत्यक्षत्वादेतत्प्रत्यक्षघटादिवत् ।

नचाभाससमानयोगक्षेमत्वम्, अनुमानस्य नित्यत्वप्रसाधने लक्षणव्याघातात् ।

व्याप्याद्व्यापके बुद्धिरनुमानम् । साधनधर्मदर्शनात्[1] साध्यधर्मविशिष्टे बुद्धिरनुमानम् । लिङ्गदर्शनात् संजायमानं लैङ्गिकमनुमानं, त्रिरूपाल्लिङ्गतोऽर्थदृगित्यादिलक्षणैरनित्यस्यैव ज्ञानस्यानुमानत्वेन लक्ष्यमाणत्वात्, विपक्षे बाधकाभावाच्च । मानसप्रत्यक्षवेद्यत्वे इच्छादेः कर्मकर्तृभावस्यैव बाधकत्वात् । नच स्वरूपमात्रेण[3] ग्राहकस्य विशिष्टरूपेण ग्राह्यत्वेप्यविरोधः । केवलस्य देवदत्तस्य गन्तृत्वं कुण्डलविशिष्टस्य तु गन्तव्यत्वमिति तत्रापि विरोधाभावप्रसङ्गात् । दृश्यते च कर्तुरप्यन्यत्र करणता योधै राजा युध्यते चारेण परसैन्यं

ज्ञस्येश्वरस्य योगिनो वा सर्वत्रानुसंधानेप्यप्रवृत्तिः, तत्कस्य हेतोः, अभोक्तृत्वात्, एवमस्मन्मतेपीत्यर्थः । यच्च साक्ष्यतया सुखादेः साक्षिधर्मत्वाभावाद्यधिकरणतयाऽव्यवस्थापकत्वं पूर्वपक्षिणाशङ्क्य दूषितं तदपि समर्थयते—**सुखादीनां चेति** ।

यत्तु साक्षिणोपि द्रष्टृत्वे प्रमात्रन्तर्भावः, इतरथा व्यवहारानङ्गत्वमित्युक्तं, तत्र द्रष्टृत्वेपि प्रमात्रन्तर्भावं परिहरति—**साक्षिणश्चेति** । प्रमाणैर्यः प्रमिणोति स प्रमातातो नैवमसावित्यर्थः । **ननु** तर्हि जाग्रदादौ ज्ञानादिसाधकत्वं तस्य न स्यात्, अनुपरतप्रमाणव्यापारत्वात् तदानीम्, अतो व्यवहारानङ्गत्वं तदवस्थमिति, तत्राह—**तस्य चेति** । अन्तर्भावात्स्वरूपतयेत्यर्थः । साक्षिणि तार्किकं प्रत्यनुमानमाह—**चैत्रेति** । तदध्यक्षेण चैत्रप्रत्यक्षेणेत्यर्थः । इदं च विशेषणं पूर्वोक्तेश्वरप्रत्यक्षेणार्थान्तरतापरिहारार्थं, नहीश्वरप्रत्यक्षं चैत्रप्रत्यक्षमिति भवतामङ्गीकारः । श्लोकं विवृणोति—**विवादेति** । अत्राप्य**नित्यज्ञानातिरिक्तेति** अनित्यज्ञानत्वानधिकरणमित्यर्थः । ईश्वरप्रत्यक्षवेद्यतयार्थान्तरतानिवृत्त्यर्थमेतत्प्रत्यक्षपदम्, मानसप्रत्यक्षवेद्यतया सिद्धसाधनतानिवृत्त्यर्थमेतद्ग्राहकेति पदम्, तथाचेच्छादिग्राहकनित्यापरोक्षसाक्षिसिद्धिः, परोक्षादिष्वेतत्प्रत्यक्षाविषयेषु व्यभिचारनिवृत्त्यै हेतावेतत्पदम् । अतीन्द्रियेष्वव्यभिचाराय प्रत्यक्षपदम् ।

यत्तु नित्यानुमानस्यापि साधकतयाभाससमानयोगत्वमुक्तं, तत्राह—**नचाभासेति** ।

जन्यत्वगर्भमनुमानलक्षणमित्यत्र तार्किकसंमतिमाह—**व्याप्यादित्यादिना** । नच नित्यप्रत्यक्षाभ्युपगमेपि प्रत्यक्षलक्षणव्याघातः, साक्षात्कारिज्ञानत्वस्य तल्लक्षणत्वादीश्वरप्रत्यक्षस्य तार्किकैरङ्गीकारात् । मोक्षदशायां भाट्टैरविनाशिनोऽपरोक्षसुखज्ञानस्याङ्गीकारात् । गुरुमतेपि साक्षात्कारिज्ञानत्वस्यैव तल्लक्षणत्वाद्यथाह भाट्टः—'साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्ष'मिति । स्वानुमानस्य च विपक्षे बाधकतर्कमाह—**मानसप्रत्यक्षेति** । तत्र तदुक्तं साधनं दूषयति—**नच स्वरूपेणेति** । नायमविरोधनियामकः, एतस्मिन्विद्यमानेपि कर्तृकर्मत्वयोरेकत्र देवदत्तादौ विरोधदर्शनादित्यर्थः । यत्तु कर्तृकरणत्वयोरपि बुद्धौ विरोधस्तत्रापि समान इत्युक्तं, तदसत्, लोके तयोर्बहुलमविरोधदर्शनादित्याह—**दृश्यत इति** । अन्यत्र, लोक इत्यर्थः । अत्र हि भटा युद्धकर्तारः

१ साधनरूपो धर्म इति कर्मधारयः । एवमग्रेऽपि । २ ज्ञानमिति शेषः । ३ मनस्त्वेन ग्राहकत्वमिच्छादिमत्वेन ग्राह्यत्वमिति भावः ।

कलयतीत्यादिषु । नचाविद्याविशिष्टः साक्षी, येन कर्तृकोटिनिविष्टाया अविद्यायाः कर्तृत्वं स्यात्, चिद्रूपस्यैवात्मनः साक्ष्यसंबन्धे साक्षित्वेन व्यवहारात् ।

'यद्वै तन्न पश्यति पश्यन् वै तन्न पश्य'तीत्यादिश्रुतेः 'ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्' 'तदात्मानमेवावे'दित्यादिना नात्मनः कर्मकर्तृभावो विवक्ष्यते, किंतर्हि—वेदान्तवाक्यजनितब्रह्मैकाकारान्तःकरणवृत्तिरूपया विद्यया स्वतःसिद्धस्यैवात्मनोऽब्रह्मत्वभ्रमकारणाविद्यानिवृत्तिः, तथाचान्तःकरणविशिष्टस्यैव प्रमातृत्वं विशुद्धस्य ब्रह्मणो वृत्तिव्याप्यत्वमिति कुतस्तत्रैकस्य कर्मकर्तृभावः । नच नित्यबोधमन्तरेण पूर्वापरबुद्धीनामनुसंधानसिद्धिः । ग्राहकतया सिद्धेर्निराकृतत्वात् । नच 'साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चे'ति वाक्यमीश्वरपरत्वादात्मनः साक्षित्वे न प्रमाणमिति युक्तम् । मायाविशिष्टरूपे तस्मिन् केवलो निर्गुण इति विशेषणानुपपत्तेः, तस्मात्सर्वप्रत्यग्भूतं विशुद्धं ब्रह्मात्र जीवाभेदेन साक्षीति प्रतिपाद्यते ।

नचानन्दादीनां साक्ष्याणां साक्षिधर्मत्वम्, आनन्दानुभवयोरात्मरूपत्वात् । नच नित्यत्वं धर्मः, विनाशराहित्येनोपलक्षितस्वरूपस्य तथा व्यपदेशात् । विशेषगुणवद्व्यापका-

---

अथ च करणतया निर्दिश्यन्तइत्यर्थः । यात्वविद्यायां कर्तृत्वकर्मत्वप्रतिबन्दी गृहीता तां परिहरति—**नचाविद्येति** । नाविद्याविशिष्टस्य साक्षित्वं, नाप्युपलक्षितस्य, किंतु तदुपाधिकस्य । अथ कोयं विशेषणोपलक्षणोपाधीनां भेदः । शृणु—कार्यान्वयित्वेन तु भेदकं यत्तद्विशेषणं नैल्यमिवोत्पलस्य । अनन्वयित्वेन तु भेदकानामुपाधितोपेलक्षणताप्रसिद्धा' । तयोरपि 'यावत्कार्यमवस्थायिभेदहेतोरुपाधिता, कादाचित्कतया भेदधीहेतुरुपलक्षणं, तेन नाविद्यायाः कर्तृभाव इत्यर्थः ।

यद्वै तदिति । इयं हि साक्षाद्वैताभावनिबन्धनमदर्शनं स्वरूपतश्च दर्शनं वदतीत्युक्तिः । स्वाभाविकमेव सकलावभासकचैतन्यं तस्य तत्तद्विषयानुषङ्गवशाच्च तत्तद्विषयानुभवत्वं विकल्प्य निदर्शयतीत्यर्थः । या तु तदात्मानमेवावेदिति ब्रह्मणि कर्तृकर्मत्वप्रतिबन्दी गृहीता तां परिहरति—**ब्रह्म वा इति** । ननु तथापि कर्मकर्तृत्वाभावे किमायातं यावतैकस्यैव वेद्यत्ववेदितृत्वाङ्गीकारादिति, तत्राह—**तथाचेति** । नन्वेवं घट्टकुटीप्रभातायितम् अन्तःकरणविशिष्टस्य प्रमातृत्वं स्वरूपेण च कर्मत्वमिति वदतैकस्यैव कर्मकर्तृत्वमौपाधिकश्च विरोधपरिहार इत्यङ्गीकारादिति । न । तदुभयस्याप्यसिद्धेः । नतावदन्तःकरणविशिष्टतयास्य कर्तृत्वम् । आरोपात् । अन्तःकरणगतं हि कर्तृत्वं धर्म्यध्यासद्वारा चैतन्ये परमारोप्यते, नहि दण्डदेवदत्तयोरिव विशेषणविशेष्यभावः । तस्मादारोपितत्वान्न कर्तृत्वं, नापि कर्मत्वं, तज्जन्यातिशयाभावात् । अस्तु वा कर्म वृत्तिव्याप्यतामात्रेण, तथापि कर्तृत्वाभावादेव वैषम्यमिति, अनुसंधानान्यथानुपपत्तिमपि साक्षिणि प्रमाणं समर्थयते—**नच नित्येति** । **निराकृतत्वा**त्स्वप्रकाशवाद इति शेषः । आगममपि समर्थयते—**नच साक्षीति** । किमिति न युक्तं, तत्राह—**मायाविशिष्टेति** । नहि निर्विकारचैतन्यस्य मायानिवेशमन्तरेण वियदाद्याकारविवर्तः संभवतीति भावः ।

तदेवं न साक्षात्सुखादेः साक्षिधर्मत्वमित्युक्तं, यत्तु पञ्चपादीवचनमुदाहृतं तत्परिहरति—**नचानन्दादीनामिति** । यच्चाकाशं पक्षीकृत्य विशेषगुणवद्व्यापकद्रव्यान्यत्वसाधनेनात्मनो भेदसाधनं तत्परिहरति—**विशेषगुणेति** । यस्य हि वेदान्तिनो वियदधिकरणन्यायेनाकाशोप्युत्पद्यते प्रलीयते चेति मतं तन्मते कल्पान्तरीयाद्विशेषगुणवद्व्यापकद्रव्यादाकाशादन्यत्वमादायाप्यर्थान्तरमित्यर्थः । ईश्वरादन्यत्वमादायाप्यर्थान्त-

---

१ छन्दोऽनुरोधेन तदित्यधिकम् । शाब्दबोधस्तु तत्पदाध्याहारेण । २ उपाधितालक्षणता प्रसिद्धेति वृत्तानुरोधेन पाठः । लक्षणतेत्यस्योपलक्षणतेत्यर्थः ।

न्यत्वसाधनं च प्रतिकल्पं जायमानाकाशभेदैरेव सिद्धसाधनम्, अर्थान्तरञ्चेश्वरवादिनामीश्वरेण, अनित्यपदप्रक्षेपे च पूर्वोक्त एव दोषः । तथाच सुखादीनामात्मगुणत्वाभावान्न तद्व्यवस्थातस्तद्भेदसिद्धिः । तदेवं स्वाविद्यया ब्रह्मैव संसरति स्वविद्यया च मुच्यत इति एकाविद्यापक्षे न कश्चिद्दोषः, तथा नानाविद्यापक्षेपि ।

ननु नानाजीवानां किमेकाविद्या कल्पिका उत प्रतिजीवं भिन्ना । नाद्यः । एकमुक्तौ सर्वमुक्तिप्रसङ्गतादवस्थ्येन नानाजीवकल्पनायामपि व्यवस्थानुपपत्तेः । न द्वितीयः । कल्पनागौरवात् । ननु व्यवस्थानुपपत्तौ कल्पिकायां न कल्पनागौरवं दोषः 'प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्प्यानि सुबहून्यपी'ति न्यायादिति चेत्, मैवम् । व्यवस्थायाः पारमार्थिकत्वे सत्यविद्याकार्यत्वानुपपत्तेस्तत्कल्पनावैयर्थ्यात् । अपारमार्थिकत्वे पुनरेकयैव तस्याः सिद्धेरविद्याभेदकल्पना व्यर्था । अन्यथैकस्याप्यनन्तभेदभानायानन्ताविद्याः कल्प्याः स्युः । सन्तु को दोष इति चेत्, तर्हि ताभिरेव सर्वकल्पनासिद्धेरात्मान्तरस्य न ताः कल्प्याः । नच तेषामप्यज्ञतया भानात् ताः कल्प्या इति वाच्यम् । अद्वैतवादिनस्तद्भेदभानस्य प्रामाणिकत्वाभावादप्रामाणिकस्य चैकाविद्याभिरेव सिद्धेर्नान्यस्याविद्याः कल्पनीयाः । किंच यथान्तरेणैवार्थान्तरमविद्यान्तरं च स्वप्ने चराचरं जगत् त्वदविद्ययैव ते भाति तथा जाग्रत्यपि किं न भायात् । अपिचोत्पन्नविद्यस्यात्मान्तरमोहस्तत्कार्याणि भान्ति न वा । आद्ये निवृत्ताविद्यस्यापि भेदभाने न भूमलक्षणब्रह्मप्राप्तिः । द्वितीये तु शिष्याद्यभा-

रत्तामाह—**अर्थान्तरं चेति** । नन्वनित्यविशेषगुणवद्व्यापकद्रव्यादन्यत्वं सिषाधयिषितं, नचेश्वरस्तथेति, तत्राह—**अनित्येति** । **पूर्वोक्त इति** । आकाशेनाऽर्थान्तरतेत्यर्थः । साक्ष्याणां साक्षिधर्मत्वाभावप्रतिपादनमुपसंहरति—**तथाचेति** । समर्थितमेकजीववादमुपसंहरति—**तदेवमिति** । एकाविद्यापक्षे इति । अत्र चाविद्याशब्देन तदधीनो जीवो लक्ष्यते । एकजीवपक्षे इत्यर्थः—**नानाविद्यापक्षेपीति** । नानाजीवपक्षे इत्यर्थः । एवं हि किमेकाविद्या किं नानाविद्येत्युत्तरग्रन्थसामञ्जस्यम् ।

एवं ब्रह्मस्वभावाविद्यासंबन्धाद्यनुरोधेन विशदमतीन्प्रत्येकजीवपक्षः समर्थितः, ये तु मन्दमतयो निबिडद्वैतवासनास्कन्दनजडतमशेमुषयो बद्धमुक्तादिव्यवस्थास्थेमनि बद्धास्था नानाजीवपक्षमेव रोचयन्ते तान्प्रति नानाजीवपक्षमप्याक्षेपसमाधानाभ्यामभिदर्शयति—**नन्वित्यादिना** । कल्पकसद्भावात्कल्पनागौरवं न दोषायेति शङ्कते—**ननु व्यवस्थेति** । किमियं पारमार्थिकी व्यवस्था याऽनेकाऽविद्यां विना नोपपद्यते किं वा काल्पनिकी । पारमार्थिकीव्यवस्थायां नानाविद्यामभ्यर्थयमानः श्लाघनीयप्रज्ञो मातापितृमान् । द्वितीये त्वेकाविद्ययापि तत्सिद्धिः । अथ कल्प्यगुर्वादीनामनेकत्वात्कल्पिकाविद्याया अपि नानात्वं, तर्ह्येकस्याप्यनेकघटपटादिप्रतीत्यर्थमनन्ताविद्याः कल्प्येरन्, तथाप्येकजीवगताऽविद्याभिरेव तत्सिद्धेरनेकजीव[2]कल्पनावैयर्थ्यादित्याह—**मैवं व्यवस्थाया इत्यादिना** । **अद्वैतवादिन इति** । ये ते अज्ञाः प्रतीयन्ते तद्भेदस्याप्याविद्यत्वात्सकलकल्पनाकल्पिकाविद्यानामेकचैतन्यगतानामेव कल्पनात् [3]स्थितिरित्यर्थः । किंच नाविद्यावत्तया व्यवहारमात्रादविद्याभेदक्लृप्तिः, नापि दृश्यभेदादविद्याभेदः, स्वप्ने व्यभिचारादित्याह—**किंचेति** । किंचानेकजीवकल्पनायामपि गुरुशिष्यव्यवस्थानुपपत्तिः समानेत्याह—**अपिचेति** । किंचानेकजीववादिनापि त्वया त्वद्व्यतिरिक्तजीवतदज्ञानादिप्रतिभासस्तेषां पारमार्थिको नेष्यते, तथाच त्वदविद्यानिर्मितत्वं वक्तव्यं, त्वद्दृश्यत्वात् तत्राप्यप्रकाशकत्वात्कल्पकत्वमेव त्वदविद्याया वक्तव्यं, तथाचान्यमोहादित्वहानिः त्वन्मोहादित्वसिद्धिश्चेत्याह

१ अविद्याभेदस्तत्पदार्थः । २ अनेकजीवगतानेकाविद्याकल्पनावैपर्थ्यादित्यर्थः । ३ व्यवस्थेत्यर्थः ।

नात् गुरोरुपदेशादिक्रिया न भवेत् । किंचैकस्य मोहो मोहान्तराणां तत्कार्याणां च भानहेतुरुत कल्पकः । नाद्यः । मोहस्य प्रकाशरूपत्वाभावात् । न द्वितीयः । त्वन्मोहकल्पितस्य संप्रतिपन्नत्वन्मोहकल्पितवत् अन्यमोहस्य त्वत्कार्यत्वानुपपत्तेः । नचान्यमोहकल्प्यत्वम्, क्लृप्तत्वात् ।

नच त्वत्कल्पितस्यान्यमोहस्यान्यमोहकल्पकत्वम्, कल्पितत्वात् रजतादिवत् । मोहान्तरतत्कार्याणां च स्वात्मदृश्यत्वे संप्रतिपन्नवत् तन्मोहत्वं तत्कार्यत्वं च स्यात् । अन्यमोहतत्कार्याणां चान्यदृश्यत्वस्यासंप्रतिपन्नत्वात्, स्वमोहतत्कार्याणां च स्वदृश्यत्वस्योभयवादिसिद्धत्वात् । नचेन्द्रजालादेर्बहुमोहकल्पितस्य बहुद्रष्टृकस्यैकस्य प्रसिद्धत्वाद्दृष्टान्तसिद्धिः । तत्तन्मोहकल्पितस्य तत्तद्दृष्टस्य च भिन्नत्वात् । तदेव मया दृष्टं मयादृष्टमिति संवादस्य चैकरूपभ्रमोत्पादात् तन्निमित्तहर्षशोकादिकार्याणामेकरूपत्वाच्चोपपत्तेः, एकदृष्टौत्पातिकसवितृसुष्यादावन्येषां[2] विसंवादादेकमोहकल्पितत्वस्य सिद्धेः, एकस्यैव प्रपञ्चस्य बहुमोहकल्पितत्वे चैकस्य धिया तन्नाशे सर्वमुक्तिरनाशेऽप्येकस्याप्यमुक्तिः, नचैकमेव पुरुषभेदेन नष्टमनष्टं चेति युक्तं, विरोधात् । अविरोधे वा तमेव प्रति युगपदेकमेव नष्टमनष्टं च स्यात् । द्विचन्द्रादेश्च युगपन्नष्टानष्टत्वस्यासंप्रतिपन्नत्वात् । भ्रान्तपुरुषभेदेन तस्यापि भेदात् । तस्मान्नाविद्याभेदो नापि तद्भेदाज्जीवभेदसिद्धिरिति स्थितम् ।

अत्रोच्यते—यस्तावदेकैवाविद्येति पक्षे दोषः, सोऽनभ्युपगमादेव परास्तः । ब्रह्मण एवैकस्य तत्तदनाद्यनन्ताविद्यावच्छेदेनानन्तजीवनिर्भासास्पदत्वाभ्युपगात्, सति च कल्पके कल्पनागौरवस्यादोषत्वात्, एकस्यापि च जीवस्यानेकाविद्यासद्भावाभ्युपगमात् । इष्टसिद्धिकारैरपि यावन्ति ज्ञानानि तावन्त्यज्ञानानीत्यनेकाविद्यास्वीकारात् । नन्वपार-

—किंचैकस्येत्यादिना । नन्वन्यमोहेनापि कल्प्यत्वादन्यमोहजन्यत्वमप्यस्ति, तत्राह—नचान्येति । क्लृप्तत्वात्, त्वन्मोहेनेति शेषः । इतरथानवस्थानात् ।

किंच त्वन्मोहकल्पितस्य मोहान्तरस्य स्वातन्त्र्येणान्यकल्पकत्वमपि नास्तीत्याह—नच त्वत्कल्पितस्येति । दूषणान्तरमाह—मोहान्तरेत्यादिना । विमतमोहतत्कार्याणि देवदत्तीयानि दृश्यत्वात्[3]संप्रतिपन्नवदित्यर्थः । अथान्यदृश्यत्वाद्वैपरीत्यमपि शक्यानुमानं, न, हेतुदृष्टान्तयोरसिद्धेरित्याह—अन्यमोहेत्यादिना । स्वपक्षे दृष्टान्तसिद्धिमाह—स्वमोहेति । ननु मायावि[4]प्रदर्शितप्रासादादिनिगरणादेर्मोहविकल्पितस्यापि बहुदृश्यत्ववदत्राप्यन्यमोहादेरन्यदृश्यत्वं किं न स्यात्, तत्राह—नचेन्द्रजालेति । तत्रापि प्रतिपुरुषं भिन्नमेव दृश्यमित्यर्थः । तर्हि संवादः किंनिबन्धनः, तत्राह—तदेवेति । अथ केन बलेन प्रत्यभिज्ञा बाध्यत इति, अन्यत्रमोहकल्पितस्यासाधारण्यदर्शनादित्याह—एकदृष्टेति । एकमोहकल्पितस्य दृष्टान्तस्य सिद्धिर्वाऽनेन समर्थ्यते । दूषणान्तरमाह—एकस्यैवेति । स्यादेतद्यस्य मोहो नष्टस्तं प्रति प्रपञ्चोपि नष्ट एव इतरं प्रति चानष्ट इत्यस्तु, नच विरोधलोभगन्धोपि, कल्पितस्याचिन्त्यस्वभावत्वादिति, तत्राह—नचैकमेवेति । ननु बहुदृष्टद्विचन्द्रादावप्येवंभाव इति, नेत्याह—द्विचन्द्रेति । अनेकजीवदूषणमुपसंहरति—तस्मादिति ।

समाधातुमुपक्रमते—अत्रेति । ननु तर्हि कल्पनागौरवमुक्तं, तत्राह—सति चेति । तर्ह्येकस्याप्यनेकाविद्याः कल्प्येरन् तत्कार्यभ्रमाणां विभिन्नत्वादिति, ओमित्याह—एकस्यापीति । एकजीववादिभिरप्ययमर्थोऽङ्गीक्रियत इत्याह—इष्टसिद्धीति । पूर्वपक्ष्याशयमनूद्य दूषयति—नन्वित्यादिना । नन्वियमपि व्यव-

१ त्वन्मोहकार्यकल्पकत्वानुपपत्तेरिति पाठो भाति । अन्यमोहः त्वन्मोहकार्यकल्पको न भवति त्वन्मोहकल्पितत्वात् संप्रतिपन्नत्वन्मोहकल्पितवदिति न्यायाकारो बोध्यः । २ सुषिरिच्छद्रम् । सवितृच्छिद्रादावित्यर्थः । ३ तद्दृश्यत्वादित्यर्थः । ४ मायाविना प्रदर्शितेत्यर्थः ।

मार्थिकत्वे भेदभानस्यैकाविद्ययैव तत्सिद्धेरविद्यान्तरकल्पना व्यर्था । न व्यर्था । विद्वदविद्वद्गुरुशिष्यबन्धमोक्षादिव्यवस्थासिद्धेरेव प्रयोजनत्वात् । एकाविद्यापक्षेपि स्वप्न इव व्यवस्था सिद्ध्यत्येवेति चेत्, तत्किं स्वप्नकल्पिकैवाविद्या जाग्रव्द्यवहारकल्पिका उतान्या । आद्ये प्रबोधे स्वप्नकल्पकाविद्यानिवृत्तौ जाग्रव्द्यवहारोपि सर्वो निवर्तेतेति विनैव ब्रह्मविद्यां मुक्तिः स्यात् । अनिवृत्तौ वाऽविद्यायास्तत्त्वज्ञानान्निवृत्तौ दृष्टान्ताभावाद्ब्रह्मज्ञानादज्ञाननिवृत्तिर्न सिध्येत् । ननु तत्त्वावभासविरोधिनोरग्रहणमिथ्याज्ञानयोः शुक्त्यादितत्त्वज्ञानान्निवृत्तेर्दृष्टत्वाद्ब्रह्मतत्त्वावभासविरोधिनोऽज्ञानस्य ब्रह्मतत्त्वज्ञानान्निवृत्तिरवगन्तुं शक्यत इति चेत्, किमिदमनुमानमाहोस्विदर्थापत्तिरथवा दृष्टान्तदर्शनात्संभावनामात्रम् । आद्ये तेनैवाज्ञानेनानैकान्तता, प्रबोधेपि तस्य निवृत्त्यनभ्युपगमात् । न द्वितीयः । ज्ञाननिवर्त्यत्वमन्तरेणैव तत्त्वावभासविरोधित्वस्य स्वप्नाविद्यावदुपपत्तेः । न तृतीयः । स्वप्नाविद्यावद्वैपरीत्यस्यापि संभवात् ।

अथ श्रुतिप्रामाण्यात् ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्यध्यवसायः, तर्हि 'भूयश्चान्ते विश्वमाये' त्यादिश्रुतिप्रामाण्यादनेकान्यज्ञानानि तन्निवृत्तयश्च क्रमेणेति स्वीक्रियताम् । द्वितीये तु तवाप्यनेकाविद्याकल्पनादोषस्तदवस्थः । कार्यभेददर्शनस्य तत्कल्पकस्य भावाददोष इति चेत्, तत्किं भेददर्शनं पारमार्थिकमुत न । आद्ये विरोधान्न कल्पनासिद्धिः । द्वितीये त्वेकयैव तत्सिद्धेर्व्यर्थानेकाविद्याकल्पनेति त्वदुक्ता दोषास्त्वामेवोपहन्युः । कल्पितत्वाविशेषेपि किंचिद्व्यावहारिकं यद्देहाद्यात्मभावादिनिवर्तकात्मसाक्षात्कारपर्यन्तमनुवर्तते किंचित्प्रातिभासिकं यत्प्रमातृत्वादिव्यवहारे सत्येव निवर्तत इत्यवान्तरभेदसिद्धये अविद्याभेदः कल्पनीय इति चेत्, तर्हि—'अविद्या कल्प्यतेऽनेका जाग्रत्स्वप्नविभेदिनी । यथा तथैव कल्प्यन्तामनन्ताः सति कल्पके' ॥ ६ ॥ ममापि मुक्तामुक्तादिरूपेण व्यावहारिकानन्त-

स्यैकाविद्यया शक्यसंपादेत्याशङ्क्य स्वप्नजाग्रत्प्रतिबन्द्या परिहरति—**तत्किं स्वप्नेत्यादिना** । ननु निवर्ततां नाम स्वाप्नव्यवहारनिवर्तकप्रबोधेन जाग्रव्द्यवहारोपि किं नश्छिन्नमिति, तत्राह—**इति विनैवेति** । यद्यपि जागरावस्थायां तद्विरोधिबाधकोदयेपि तस्य न निवृत्तिः तथापि तत्त्वज्ञानादज्ञाननिवृत्तावस्ति दृष्टान्तान्तरमिति शङ्कते—**ननु तत्त्वेति । तेनैवेति** । स्वप्नाज्ञानेनेत्यर्थः । तस्यैव विवरणं **प्रबोधेपीति** । विमतं तत्त्वज्ञाननिवर्त्यं तत्त्वावभासविरोधित्वात् संप्रतिपन्नवदिति ह्यनुमानं, तच्चेदमनैकान्तिकं जाग्रत्प्रपञ्च इत्यर्थः । अर्थापत्तिपक्षं दूषयति—**न द्वितीय इति** । तत्त्वावभासविरोधित्वं हि तत्त्वज्ञाननिवर्त्यत्वकल्पकम् । एतच्चानिवर्त्यत्वेप्युपपन्नं जागरप्रपञ्चवदित्यर्थः । **स्वप्नाविद्यावदिति** स्वप्नजागरकल्पकाविद्यावदिति विवक्षितम् । संभावनापक्षं दूषयति—**न तृतीय इति** । वैपरीत्येपि दृष्टान्तोऽस्तीत्यर्थः ।

न वयं युक्तिबलात्कल्पयामः येनैते दोषाः प्रादुःष्युः किंतु 'तरति शोकमात्मवि'दित्यादिश्रुतिबलात्तत्त्वज्ञानमज्ञाननिवर्तकमित्यवगच्छाम इति शङ्कते—**अथेति** । परिहरति—**तर्हीति** । अत्र हि विश्वशब्दान्मायाबाहुल्यं पुनःशब्दपर्यायभूयःशब्दात् क्रमान्निवृत्तिश्च प्रतीयत इत्यर्थः । तदेवं स्वप्नकल्पकाविद्याव्यतिरिक्ताविद्याकल्प्यत्वं जागरस्येति द्वितीयः पक्षः परिशेषितः । संप्रति तस्मिन् स्वसाम्यमाह—**द्वितीये त्विति** । उत्तरौ चोद्यपरिहारौ विशदौ । **ननु** स्वप्नजागरयोः कल्पितत्वाविशेषेप्यवान्तरवैलक्षण्याद्विलक्षणाविद्यापरिकल्पितत्वमिति शङ्कयित्वापि साम्यं श्लोकेनाह—**अविद्येति । तर्हीतिच** श्लोकस्योपकारः । सति कल्पक इत्येतद्विवरणपूर्वकमुत्तरार्धं विवृणोति—**ममापीति** । कृतसमाधानमप्याक्षेपमनूद्य भङ्ग्यन्तरेण समादधाति

१ स्वप्नाविद्याया यथा तत्त्वावभासविरोधित्वेऽपि न प्रबोधनिवर्त्यत्वं तथाऽज्ञानस्य तद्विरोधित्वेऽपि न ज्ञाननिवर्त्यत्वं भवेदित्यस्यापि संभवादित्यर्थः । २ शेष इत्यर्थः ।

जीवानां शुकवामदेवपराशरप्रभृतीनां प्रतिभासनात्तदुपपत्तये तत्तद्धेतुभूतानेकाविद्याभ्युपगमेपि न दोषः। नचाद्वैतवादिनो मानतस्तेषामभानात्, भ्रान्तिसिद्धानां चैकयैवाविद्यया सिद्धेर्नानन्ताविद्याकल्पना युक्तेति वाच्यम्। विकल्पासहत्वात्। तत्किं तत्त्वावेदकमानस्यागम्यत्वमुत व्यावहारिकस्य। न प्रथमः। जाग्रत्स्वप्नव्यवहारभेदस्यापि तथात्वेन तवाप्यविद्याभेदस्यासिद्धेः। न चरमः। जीवभेदानामनुमानादिव्यावहारिकमानसिद्धत्वस्येष्टत्वात्। एतेन स्वप्ननिदर्शनेनैकाविद्ययैवालमिति प्रत्यवस्थानं परास्तम्। यश्चोत्पन्नविद्यस्याविद्यान्तरतत्कार्याणां भानाभानयोर्दोष उद्भावितः स परस्यापि तुल्यः, त्वन्मते विदुषां द्वैतभाने भूमलक्षणब्रह्मप्राप्त्यभावप्रसङ्गात्। अभाने च 'यावदधिकारमवस्थितिराधिकारिकाणां, भोगेन त्वितरे क्षपयित्वाथ संपद्यत' इति सूत्रविरोधात्, अविद्यालेशस्वीकारवैयर्थ्यप्रसङ्गाच्च। नचाविद्यान्तराणां तत्कार्याणां च तदविद्यात्वं तत्कल्पितत्वं चान्तरेणैवं तस्य भानानुपपत्तिः। त्वदभ्युपगताविद्यान्तरतत्कार्ययोरपि पर्यनुयोगसाम्यात्स्वप्नाविद्यातत्कार्याणां जाग्रदविद्यात्वं तत्कार्यत्वं चान्तरेण भानाभ्युपगमात्।

यच्चाविद्यान्तरतत्कार्याणामन्यद्दृश्यत्वे संप्रतिपन्नवत्तदविद्यात्वं तत्कार्यत्वं च स्यादिति, तदपि जाग्रत्स्वप्नकल्पकाविद्याभेदेनैव व्याख्यातम्, एकपुरुषसंबन्धित्वेपि परस्परं भेदात्, अस्माभिरप्यविद्यानामेव ब्रह्मसंबन्धित्वाभ्युपगमाच्च। इन्द्रजालादिनिदर्शनं च पूर्वोक्तन्यायेन परास्तम्। परकल्पितस्य परं प्रत्यपरोक्षत्वाभावेपि परोक्षतावभाससंभवस्योक्तत्वात्। एतेन सवितृसुषिरनिदर्शनमपि परास्तम्। तत्रापि तद्वचनात्परोक्षत्वोपपत्तेः। तथापि गुरुशिष्ययोः परस्परमपरोक्षत्वाभावे कथमुपदेशः क्रियत इति चेत्। मैवम्। भूतभौतिकप्रपञ्चस्य कृत्स्नस्येश्वरमायाविनिर्मितत्वेपि सर्वापरोक्षत्वोपपत्तेः। 'यतो वा इमानि भूतानी'ति, 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः, जन्माद्यस्य यत' इति श्रुतिस्मृतिसूत्रभाष्यादिभिरस्यार्थस्य प्रति-

—**नचाद्वैतेत्यादिना**। **जाग्रत्स्वप्नेति**। यत्तत्त्वावेदकमानागम्यं तदेकाविद्याकल्पितमिति नापि ते व्याप्तिः, जाग्रत्स्वप्नयोर्व्यभिचारादित्यर्थः। व्यावहारिकप्रमाणागम्यत्वमसिद्धमित्याह—**न चरम इति**। **एतेनेति**। व्यावहारिकप्रमाणगम्यत्वेनेत्यर्थः। दूषणान्तरमप्यनूद्य साम्येन परिहरति—**यावदधिकारमिति**। आधिकारिकाणामधिकारनिर्वर्तकानां सहस्राक्षसहस्ररश्मिव्यासवसिष्ठप्रभृतीनां यावदधिकारमेवावस्थितिः। अधिकारे तु परिसमाप्ते इहैव कैवल्यं प्राप्नुवन्ति, तेषां जीवन्मुक्तिसाधनद्वारा ब्रह्मविद्यायाः पाक्षिकफलत्वनिरासफलमधिकरणं भोगेनेति, **इतरे** प्रारब्धफले पुण्यपापे भोगेन क्षपयित्वा **संपद्यते** विदेहकैवल्यं प्राप्नोतीत्यर्थः। यदि च प्रतिबुद्धतत्त्वस्य द्वैतभानमेव न स्यात् तदाविद्यालेशस्वीकारोपि वृथैकजीववादिनामित्याह—**अविद्येति**। पूर्वपक्षाशयं दूषयति—**नचाविद्यान्तराणामिति**। एवं वदतोऽव्यवस्थैव स्यात् त्वन्मोहादीनामप्यन्यमोहादित्वस्यैव शक्यसाधनत्वादित्यर्थः। पर्यनुयोगसाम्यमेव दर्शयति—**स्वप्नेति**। शक्यते हि वक्तुं जागरेपि स्वप्नत्वं दृश्यत्वात्स्वप्नवदिति। अथापि यथा तयोरसंकरस्तद्वदत्रापीत्यर्थः।

यच्चान्यदृश्यत्वे बाधकमुक्तं तदप्यनूद्य दूषयति—**यच्चेति**। अतिदेशमेव विशदयति—**एकपुरुषेति**। ननु तथापि तयोरेकदृश्यत्वादेकपुरुषसंबन्धित्वमस्त्येव, तद्वद्दिश्चाविद्यातत्कार्याणामपि स्यादिति तत्राह—**अस्माभिरपीति**। एकसंबन्धित्वमस्माकमपि सिद्धमित्यर्थः। यत्त्विन्द्रजालादावप्यसाधारण्यमुक्तं तत्परिहरति—**इन्द्रेति**। पूर्वोक्तन्यायमेवाह—**परेति**। यश्चेन्द्रजालादेरसाधारण्ये दृष्टान्त उक्तस्तमपि दूषयति—**एतेनेति**। कल्पितस्यैव प्रपञ्चस्यानेकसाधारणत्वगमकश्रुत्याद्याह—**यत इत्यादिना**। नन्वेतेभ्यः कथं

१ एवकारो भिन्नक्रमोऽनुपपत्त्यन्वयी।

पादितत्वात् । अन्यथा शुक्तिरजतादिवज्जीवाविद्यामात्रनिर्मितत्वे जगतो जीवादिकर्तृकत्वनिरासप्रयासवैयर्थ्यात् । जीवाविद्याकल्पितत्वे चेश्वरस्य जीवानामीश्वरो नियन्तेत्यादिश्रुतिस्मृतीनामप्रामाण्यप्रसङ्गात् । एकस्य प्रपञ्चस्य बहुमोहकल्पितत्वानङ्गीकारादेव तत्रोक्तदोषाणां दूरपरास्तत्वात् । स्वीयस्वीयविद्यया च स्वस्वाविद्यानिर्मितकर्तृत्वभोक्तृत्वादेर्बन्धस्य सकारणस्य निरासेन नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावाख्यब्रह्मप्राप्तिलक्षणमुक्तेरप्युपपत्तेः । ननु स्वस्वाविद्येति कथं जीवनिष्ठत्वेनाविद्या व्यपदिश्यते ब्रह्माश्रयत्वादविद्यानामिति चेत्सत्यम्, ब्रह्मसंबन्धित्वेपि तासामवच्छिन्नजीवरूपपक्षपातितया प्रतिभानात् ।

दृष्टं हि लोके मुखमात्रसंबन्धिनोपि दर्पणस्य प्रतिबिम्बपक्षपातित्वम्, दृश्यते च घटस्याकाशमात्रसंबन्धिनोप्यवच्छिन्नाकाशपक्षपातित्वं, तस्मान्न किंचिदवद्यमिति । अपिच —'सूत्रभाष्यादिवाक्यानां श्रुतिस्मृतिगिरामपि । मुख्यार्थत्वोपपत्त्यर्थं व्यवस्थैवाभ्युपेयताम्' ॥ ७ ॥ एवंच सति 'नेतरोनुपपत्तेस्तु, न शारीरः कर्मकर्तृव्यपदेशाच्च, परात्तु तच्छ्रुतेः, कृतप्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धावैयर्थ्यादिभ्यः, यावदधिकारमवस्थितिः, पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ, प्रकाशादिवन्नैवं परः, असन्ततेश्चाव्यतिकर' इत्येवमादीनि सूत्राणि तद्व्याख्यानपराणि भाष्याणि च सामञ्जस्येनोपपन्नार्थानि भवन्ति ।

'तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवात्तथा ऋषीणां तथा मनुष्याणां, तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेवः प्रतिपेदे अहं मनुरभवं सूर्यश्च, तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं

साधारण्यं प्रतीयत इति, तत्राह—**जीवाविद्येति** । यदिहि कल्पितस्य साधारण्यं न स्यात्तदाऽतत्साधारणाभिर्जैवीभिरविद्याभिः परिकल्पितं स्यात् तथाच सकलनियन्तृसाधारणपरमेश्वरकर्तृकत्वं न भवेत् तथाच तत्प्रतिपादकश्रुत्यादिविरोधः । यश्च सूत्रकारभाष्यकाराभ्यां जीवकर्तृकत्वनिरासप्रयासः कृतः सोपि वृथेत्यर्थः । दूषणान्तरं चाह—**जीवाविद्येति** । यस्तु बहुमोहकल्पितत्वे सत्येकमुक्तौ सर्वमुक्तिदोष उक्तस्तमनङ्गीकारेण परिहरति—**एकस्येति** । ब्रह्माश्रितसकलसाधारणैकमायाविजृम्भितः प्रपञ्च इत्यभिमानः । ननु प्रपञ्चस्य जीवाविद्याऽविजृम्भितत्वे जीवगततत्त्वज्ञानादनिवृत्तेरनिर्मोक्षापात इति, तत्राह—**स्वीयस्वीयेति** । असाधारणप्रपञ्चनिवृत्त्यैव मोक्षः, नतु साधारणनिवृत्त्या । विद्यमानोपि मुक्तं प्रति न भाति प्रविलीननिखिलकरणत्वादन्धं प्रतीव रूपादिरित्यर्थः । **स्वस्वाविद्येति** निर्देशमाक्षिप्य समादधाति—**ननु स्वस्वेत्यादिना** । अहमज्ञ इति हि प्रतीतिः, नतु ब्रह्माज्ञमिति भावः ।

ननु चिन्मात्रसंबन्ध्यविद्यायाः कथं जीवपक्षपातित्वं न ब्रह्मपक्षपातित्वमिति शक्यं वक्तुं, संबन्धाविशेषादिति, तत्राह—**दृष्टं हीति** । द्वेधाहि संप्रदायः—अविद्याप्रतिबिम्बितचैतन्यं जीव इति वाऽविद्यावच्छिन्नमिति वा, तत्राद्यपक्ष उदाहरणमुक्तं, अवच्छेद उदाहरणमाह—**दृश्यते चेति** । इदानीं तु जीवातिरिक्तेश्वरमीश्वराधीनतां च जीवानां तदेकतां च सूत्रभाष्यश्रुतिभिः क्रमेण साधयति—**अपिचेति** । श्लोकं विवृणोति—**एवंच सतीति** । इतरः शारीरः । 'कर्मकर्तृव्यपदेशा'दिति 'एतमितः प्रेत्याभिसंभवितास्मी'तिप्राप्तृप्राप्तव्यतया जीवपरमेश्वरयोः कर्तृकर्मभावनिर्देशान्न कर्मीभूतो मनोमयत्वादिगुणकः शाण्डिल्यविद्याप्रतिपाद्यः शारीर इत्यर्थः ।

बद्धाबद्धव्यवस्थायामपि श्रौतलिङ्गमाह—**तद्यो य इति** । देवानां मध्ये यो यो वीप्सया चाधिकारसंपत्तौ सर्वेषामपि मुक्तिः नतु तार्किकाणामिव बद्धैकस्वभावाः केचिदिति दर्शितम् । तद्ब्रह्म प्रत्यबुध्यत प्रतिबुद्ध-

---

१ इदं दर्शितपदान्वयि ।

दर्शयति भगवान् सनत्कुमारो, ऽभयं वै जनक प्राप्तोसि, एतावदरे खल्वमृतत्वमितिहोक्त्वा याज्ञवल्क्यः प्रवव्राज, तद्धास्य विजज्ञौ, एकशतं ह वै वर्षाणि मघवान् प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमुवास, भृगुर्वै वारुणिः वरुणं पितरमुपससार, स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राह' इत्येवमादिश्रुतिस्मृतीतिहासपुराणवाक्यानि च मुख्यार्थे प्रामाण्यमब्रुवीरन्। तस्मादेकमपि ब्रह्मानेकोपाधिभिरवच्छिन्नं लब्धनानाजीवभावं तत्र बद्धमिव यत्र विद्यया अविद्योपाधिनिवृत्तिस्तत्र मुक्तमिव भवतीति नानाजीववादेपि बन्धमुक्तिव्यवस्थोपपद्यत इति केचिदाचार्याः प्रतिपेदिरे।

का पुनरविद्यानिवृत्तिः। न तावत्सती, आत्मव्यतिरिक्तत्वे तस्याः सद्वैततापत्तेः। अव्यतिरिक्तत्वे चात्ममात्रत्वे सदानिवृत्तेः संसारानुपलब्धिप्रसङ्गात्। तन्मात्रत्वे[1] चात्मन[2]स्तस्या[3]ज्ञानजन्यतया पूर्वमभावात् अज्ञानस्य स्वातन्त्र्यप्रसङ्गात्। नाप्यसती, तुच्छत्वे शशविषाणादिवत् ज्ञानाधीनत्वासंभवात्। अभावत्वे च तस्य निर्वाच्यत्वे द्वैतापातात्, अनिर्वाच्यत्वे च तत्कारणाविद्यावस्थानादनिर्मोक्षप्रसङ्गात्। भावस्याभावो निवृत्तिरभावस्य च भावः भावाभावविलक्षणस्याज्ञानस्य कथमभावो निवृत्तिः स्यात्। नाप्यनिर्वचनीया, अविद्या-

---

वान्। स एव तदभवत्, नतु स्वर्गादिष्विव भेदेन भोगमात्रम्। एवं मनुष्यादिष्वपि। **एकशतमिति**। मघवानिन्द्रः। प्रजापतौ प्रजापतिसकाशे। एकोत्तरशतं वर्षाणि ब्रह्मविद्यार्थं ब्रह्मचर्यमुवास उषितवान्। **स ब्रह्मविद्यामिति**। स ब्रह्मा ज्येष्ठपुत्रायाथर्वाय। अथर्वशब्दोयम्[4]कारान्तः। सर्वविद्याप्रतिष्ठां ब्रह्मविद्यां प्राह। स्मृतीतिहासादि बहिरेव द्रष्टव्यम्। अनेकजीववादमुपसंहरति—**तस्मादिति**। उपाधयोऽविद्या, इव द्वयेन बन्धमोक्षयोरेकानेकपक्षद्वयेपि दुर्निरूपत्वं प्रदर्श्यते, उक्तं हि संप्रदायविद्भिः 'न निरोधो नचोत्पत्तिर्न बद्धो न च साधकः। न मुमुक्षुर्न वै मुक्त इत्येषा परमार्थते'ति। **केचिदाचार्या** मण्डनमिश्रवाचस्पतिमिश्रमतावलम्बिनः।

सत्यज्ञानानन्तानन्दैकरसब्रह्मात्मनोऽविद्यया तिरोधानं बन्धः, विद्यया तन्निवृत्तिश्च मोक्ष इत्युक्तं, तत्र ब्रह्मण्यविद्याश्रयत्वविषयत्वोपपादनेन जीवापेक्षाविद्यातिरोधानरूपबन्धविधा निरूपिता। तिरोधानेन हि तत्पूर्वविपर्यासो विवक्ष्यते। संप्रत्यविद्यानिवृत्तिलक्षणमोक्षतत्त्वं निरूपयत्याक्षेपसमाधानाभ्यां—**कापुनरित्यादिना**। तत्र किं सद्रूपिण्यविद्यानिवृत्तिरसद्रूपिणी वा सदसद्रूपिणी वाऽनिर्वचनीया वा पञ्चमप्रकारा वा आत्ममात्रं वा, सत्त्वपक्षेपि किमात्मातिरिक्तानतिरिक्ता वा। प्रथमे चाह—**आत्मेति**। द्वितीये प्राह—**अव्यतिरिक्तत्वेचेति**। तत्रापि वक्तव्यं किमविद्यानिवृत्तेरात्ममात्रत्वम्। आत्मनो वा निवृत्तिमात्रत्वम्। आद्ये प्राह—**आत्ममात्रत्व इति**। आत्मनः सदातनत्वादित्यर्थः। द्वितीयं दूषयति—**तन्मात्रेति**। अविद्यानिवृत्तेस्तात्कालिकतया तन्मात्रात्मनोपि तात्कालिकत्वेन पूर्वमभावादज्ञानस्य सांख्यप्रकृतिवत्स्वातन्त्र्यं स्यादाश्रयाभावात् आत्मनि नित्यत्वादयश्च बहवः कुप्येरन्[6]निति भावः। असत्त्वपक्षं दूषयति—**नापीति**। तत्रापि किं निरुपाख्यमसत्त्वेनाभिप्रेयते यथा शशविषाणादि किंवा सोपाख्यं यथा घटाभावादि। आद्ये प्राह—**तुच्छत्व इति**। नह्युत्पत्तिस्तस्य संभवतीत्यर्थः। द्वितीये प्राह—**अभावत्वेति**। तत्रापि किं निर्वाच्यमिति पक्षः यथा तार्किकप्रभृतीनामुतानिर्वाच्यमिति यथा भवन्नये शुक्तिरजतादि। उभयत्रापि क्रमेण दूषणमाह—**तस्य निर्वाच्यत्व इत्यादिना**। **तत्कारणेति**। अविद्याकल्पिते ह्यनिर्वाच्यं नाम[7] तथाच कार्यानिर्वाच्यस्थितौ तदुपादानेनापि स्थातव्यमित्यर्थः। नच भावाभावविलक्षणाविद्याया निवृत्तिरभाव इत्यपि युक्तिसहमित्याह—**भावस्येति**। भावनिवृत्तेरेवाभावत्वमभावनिवृत्तेस्तु भावत्वं प्रसिद्धं तदुभयविलक्षणाविद्यानिवृत्तिः कथमभावः स्यात्। एतच्च

---

१ अविद्यानिवृत्तिमात्रस्वरूपत्वे। २ आत्मन इत्युभयान्वयि। ३ अविद्यानिवृत्तिरूपस्य। ४ नान्तादन्तावथर्वशब्दावित्याह। ५ श्रुता इत्यादिः। ६ विरुध्येरन्। ७ अनिर्वाच्यशब्दः।

तत्कार्ययोरन्यतरत्वापातात् । नचाविद्यातत्कार्ययोरन्यतरत्वे निवृत्तिमत्त्वमुपाधिः । अनिर्वचनीयत्वेन निवृत्तिमत्त्वस्यापि साधनात् । नच निवृत्तेर्निवृत्तिमत्त्वेऽनवस्था । निवृत्तिमत्प्रध्वंसपक्षे प्रध्वंसमालावदुपपत्तेः । प्रध्वंसप्रध्वंस इव प्रतियोगिनो बन्धस्यानुन्मज्जनादेवापुनरावृत्तिश्रुतेरप्यव्याकोपात् । तस्मादनिर्वचनीयत्वे अविद्यातत्कार्ययोरन्यतरत्वं प्रसज्यत एव । नापि पञ्चमप्रकारा, सदसद्विलक्षणतया तस्या अप्यनिर्वचनीयत्वप्रसङ्गात् ।

सदसद्विलक्षणमनिर्वचनीयमिति लक्षणाङ्गीकारात् । ननु नेदं लक्षणं किंतु ज्ञाननिवर्त्यमनिर्वचनीयम्, नचाज्ञाननिवृत्तिर्ज्ञाननिवर्त्या, ज्ञानजन्यत्वात् । ज्ञानानिवर्त्यापि च सा बाधगोचराऽतो न प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधनं सव्यभिचारम् 'नेह नानास्ति किंचने'ति प्रतिपन्नोपाधौ निषेधात्मबाधोऽज्ञाननिवृत्तेरपि तुल्य इति चेत् । मैवम् । अज्ञाननिवृत्तेर्ब्रह्मज्ञानरूपतया तज्जन्यत्वाभावात्, 'ज्ञातोऽर्थस्तज्ज्ञप्तिर्वाऽज्ञानहानि'रितीष्टसिद्धिकारैरभिधानात्, 'विद्यैव वाद्वया शान्ता तदस्तमय उच्यत' इति ब्रह्मसिद्धिकारैरप्युक्तत्वात्, ज्ञानजन्यसंस्कारे च ज्ञाननिवर्त्ये व्यभिचारात् । ननु तत्र ज्ञानान्तरेण ज्ञानान्तरजन्यसंस्कारो निवर्तते नतु तेनैवेति वैषम्यमिति चेत् । मैवम् । ईश्वरज्ञानजन्यस्य जगतस्तज्ज्ञानेनैव निवर्त्यत्वाङ्गीकारात्, उत्पाद्य घटं नाशयिष्यामि इत्यभिसंधानस्थले कुलालज्ञानजन्यघटस्य

भावत्वेपि तुल्यम् । एतेन सदसद्रूपपक्षोपि प्रतिक्षिप्तः, अविद्यायाः सदसद्रूपत्वे हि तन्निवृत्तेः सदसद्रूपता स्यात् । अनिर्वचनीयपक्षं दूषयति—**नापीति** । ननु नानिर्वचनीयत्वस्याविद्यातत्कार्यत्वेन प्रतिबन्धः, निवृत्तिमत्त्वस्य तत्प्रयोजकत्वात् । नच निवृत्तेर्निवृत्तिमत्त्वमस्ति, अनवस्थानादपुनरावृत्तित्वव्याकोपाच्च । अतो निवृत्तिमत्त्वं व्यावर्तमानमविद्यातत्कार्यान्यतरत्वमप्यतो व्यावर्तयतीत्यानन्दबोधाचार्योक्तं दूषयति—**नचाविद्येति** । साधनव्यापकत्वादनुपाधिरित्यर्थः । तत्र च बाधकं परिहरति—**नच निवृत्तेरिति** । यथाहि प्रध्वंसध्वंसवादिनामनवस्था न दोष एवमित्यर्थः । अपुनरावृत्तित्वविरोधं परिहरति—**प्रध्वंसप्रध्वंस इति** । यथाह्युत्तरोत्तरध्वंसानामपि प्रथमपदार्थविरोधितया तथाऽनुन्मज्जनं तथाऽविद्यानिवृत्तिमालायाश्चापि प्राचीनाविद्याविरोधित्वादेव तदनुन्मज्जनादपुनरावृत्त्यविरोध इत्यर्थः । पञ्चमपक्षं दूषयति—**नापीति** ।

अथ सदसद्विलक्षणत्वेपि किमित्यनिर्वाच्यता, तत्राह—**सदसदिति** । तत्र यदुक्तं न्यायरत्नावलीकारैस्तदुद्भावयति दूषयितुं—**ननु नेदमित्यादिना** । नन्वियमपि ज्ञाननिवर्त्यैव, तत्राह—**नचेति** । स्यादेतत् । एवंविधाप्यविद्यानिवृत्तिर्दृश्या तावदभ्युपेयते आत्मव्यतिरिक्तत्वात्तथाच यदि नेयं ज्ञाननिवर्त्या तर्हि दृश्यत्वहेतुरत्रैवानैकान्तिकमिति, तत्राह—**ज्ञानानिवर्त्यापीति** । ज्ञाननिवर्त्यत्वमन्यत् ज्ञानबाध्यत्वं चान्यदित्यभिमानः । अथ कथं बाध्यत्वमस्या इति, तत्राह—**नेह नानेति** । तदेतद्दूषयति—**मैवमिति** । नहि विरोध्युदयमन्तरेण विरोधिनिवृत्तिर्नामान्या दृश्यते युज्यते वेत्यर्थः । अत्राचार्यसंमतिमप्याह—**ज्ञातोर्थ इति** । मण्डनमिश्रसंमतिमप्याह—**विद्यैवेति** । तदस्तमयः अविद्यास्तमयः । किंच किं जात्युपाधावियं व्याप्तिः यज्ज्ञानजातीयजन्यं तत्तज्जातीयेन न निवर्त्यत इति, किंवा व्यक्तौ । आद्ये व्यभिचारमाह—**ज्ञानजन्येति** । द्वितीयमुद्भावयति—**ननु तत्रेति** । अत्रापि व्यभिचारमाह—**मैवमीश्वरेति** । जगत्संहारेपि सृष्टिवदीश्वरज्ञानं निमित्तमेवेति भावः । अथाप्यनीश्वरज्ञान एवेयं नियतिरिति ब्रूयात्, तर्हि तत्रापि व्यभिचारमाह—**उत्पाद्य घटमिति** । एकं हीदं ज्ञानं यदुत्पाद्य नाशयिष्यामीति भावः । यच्च ज्ञाननिवर्त्यत्वज्ञानबाधयोर्भेदमादाय दृश्यत्वहेतोरनैकान्तिकतावारणं तदप्यसत्, ज्ञाननिवर्त्यत्वातिरिक्तस्य ज्ञानबाध्यत्वस्यानिरूपणादि-

---

१ निवृत्तिमान् प्रध्वंस इति पक्षे इत्यर्थः । २ व्याप्तिरित्यर्थः ।

तेनैव ज्ञानेन निवर्त्यत्वदर्शनाच्च ।[1]अज्ञाननिवृत्तेश्च ज्ञानानिवर्त्यत्वे प्रपञ्चमिथ्यात्वसाधनस्य तत्र व्यभिचारात् । ज्ञानानिवर्त्यत्वेपि बाध्यत्वात् न व्यभिचार इतिचेत् । न । ज्ञाननिवर्त्यत्वमन्तरेण बाध्यत्वस्यानिरूपणात् । सविलासाज्ञाननिवृत्तिर्बाध इत्यङ्गीकरणात् । नाप्यात्मैवाज्ञाननिवृत्तिः, आत्मनः सदातनत्वेनाज्ञाननिवृत्तेरपि तथात्वे संसाराभावप्रसङ्गात् । आत्मनस्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वप्रसङ्गाच्च । ज्ञात आत्मा अज्ञाननिवृत्तिर्न स्वरूपेणैवेति चेत् । न । ज्ञानस्य विशेषणत्वे नित्यत्वे च मोक्षदशायामपि अन्तःकरणादेरवस्थानप्रसङ्गात् । अनित्यत्वे चाज्ञाननिवृत्तिरूपाया मुक्तेरप्यनित्यत्वापातात् । नच ज्ञानोपलक्षित एवात्माज्ञाननिवृत्तिः । उपलक्षितत्वस्य नित्यत्वानित्यत्वयोः प्राचीनदोषानुषङ्गात् । तस्मान्नाज्ञाननिवृत्तिरुपपन्नेति । अत्रोच्यते—'निवृत्तिरात्मा मोहस्य ज्ञातत्वेनोपलक्षितः । उपलक्षणनाशेपि स्यान्मुक्तिः पाचकादिवत्' ॥ ८ ॥ यथा लोके सकारणस्य कलधौतविभ्रमस्य ज्ञाता शुक्तिरेव निवृत्तिः । नच तत्रापि नेदं रजतमित्यन्योन्याभावज्ञानं तन्निवर्तकमिति युक्तम् । अपरिज्ञाते शुक्तिशकले धर्मिप्रतियोगिसव्यपेक्षस्य तस्यैवासंभवात् । परिज्ञाते तु तेनैव तदुपपत्तावितरस्य कृतकरस्य वैयर्थ्यात् । इदमाकारपरिज्ञानस्य च भ्रान्तौ विद्यमानस्य तदविरोधात् । तथेहाप्यनृतजडदुःखानात्मद्वैतविरोधिसत्यज्ञानानन्दानन्ताद्वयलक्षणं ब्रह्मैव वेदान्तवाक्यजनितब्रह्मैकाकारान्तःकरणपरिणामदर्पणप्रतिबिम्बितं सविलासाज्ञाननिवृत्तिरिति युक्तमभ्युपगन्तुम् । नच ज्ञाततालक्षणोपलक्षणनाशे

त्याह—**अज्ञानेत्यादिना** । अपसिद्धान्तश्चेत्याह—**सविलासेति** । षष्ठं पक्षं दूषयति—**नाप्यात्मैवेति** । आत्मनित्यत्वव्याहतिश्चेत्याह—**आत्मन इति । ज्ञानस्य विशेषणत्व इति** । ज्ञात आत्मेत्यत्र वृत्तिरूपं तावज्ज्ञानं वक्तव्यं, स्वरूपज्ञानं प्रति कर्मत्वाभावात्ततश्च तद्यदि विशेषणं नित्यं च तदा जन्यस्य कथं नित्यत्वमित्यास्तां तावत् । सन्तानरूपेण चेन्नित्यत्वं तथापि तत्कारणान्तःकरणादेरवस्थानान्न संसारतो विशेषः स्यादित्यर्थः । अथैतद्दोषभयादनित्यमेवाङ्गीक्रियते तर्ह्यपुनरावृत्तित्वव्याकोप इत्याह—**अनित्यत्वे चेति** । ननु ज्ञानोपलक्षितात्मरूपमविद्यानिवृत्तिस्तेन विशेषणपक्षप्रयुक्तदोषद्वयनिवृत्तिरिति, तत्राह—**नच ज्ञानेति** अत्राप्युपलक्षितत्वधर्ममादाय दूषणद्वयं सुवचमित्यर्थः । पूर्वपक्षमुपसंहरति—**तस्मादिति** । आत्मैवाज्ञानहानिरिति पक्षं परिगृह्णन्नुपपादयति—**उपलक्षणेति** । यथाहि लोके पचनलवनादिक्रियानिवृत्तावपि देवदत्तः पाचको लावक इति प्रतीयते व्यवह्रियते तथेहाप्युपलक्षणज्ञातत्वनाशेपि मुक्तिः स्यादिति । श्लोकार्थं विवृणोति—**यथा लोक इति** । कलधौतं रजतम् । ननु न शुक्तिज्ञानं रजतविभ्रमनिवर्तकं येन ज्ञातशुक्तिरेव तन्निवृत्तिः स्यादपितु नेदं रजतमित्यन्योन्याभावज्ञानं तथाच ज्ञातान्योन्याभाव एवान्यद्वा तन्निवृत्तिरिति कथमधिष्ठानमात्रत्वं तन्निवृत्तेरिति, तत्राह—**नच तत्रापीति** । कुतो न युक्तमित्यत आह—**अपरिज्ञात इति** । धर्मितया प्रतियोगितया वा अधिष्ठानस्य पूर्वभावित्वात्तेनैव च तदारोपनिवृत्तेः संसर्गमात्रारोपस्य चाधस्तादेव निरस्तत्वादन्योन्याभावज्ञानमर्थसिद्धानुवाद इत्यर्थः । नन्विदमाकारं ज्ञानमेवान्योन्याभावज्ञानजनकं न शुक्तिज्ञानम् अतो न कृतकरत्वमिति, तत्राह—**इदमिति । तदविरोधात्** भ्रान्त्यविरोधात्तज्जनकत्वं न संभवतीति शेषः । इममेव न्यायं प्रकृतस्थलेपि योजयति—**तथेहापीति । अनन्तेति** चानात्मत्वविरुद्धाकारनिर्देशः । अप्रत्यग्भूतं हि वस्तुतः परिच्छिन्नं भवेदिति । उत्तरार्धं विवृणोति—**नच ज्ञातेति** । ये त्विमं

---

१ ज्ञायमानेनेति शेषः ।

तेन घटितस्य मुक्तस्याभावप्रसङ्गः, पाचकादिवदवस्थानोपपत्तेः, नहि लोके पचनलवनादिक्रियायामतिवृत्तायां देवदत्तः पाचको लावको न भवति न वा तथा व्यवह्रियते । एतेनाज्ञाननिवृत्तेरनित्यत्वे पुनरज्ञानस्य संसारस्य चोन्मज्जनापत्तिरित्यादयो दोषाः प्रत्युदस्ताः । शुक्तिशकलादौ ज्ञाननाशेन ज्ञातत्वोपलक्षणनाशेपि निवृत्तस्याज्ञानस्य तद्विलासस्य वा पुनरुन्मज्जनादर्शनात्, पुनरुद्भवतो रजतादिविभ्रमस्याज्ञानान्तराधीनत्वात्, यावन्ति ज्ञानानि तावन्ति तन्निवर्त्यान्यज्ञानानीत्यभ्युपगमात् । इह च 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति'रिति श्रुतेरशेषाज्ञाननिरासात् पुनः संसारशङ्कातङ्कानवकाशात् ।

तस्मात् 'विगीताज्ञानहानिः स्यात् ज्ञाताधिष्ठानमात्रकम् । तत्त्वाद्यदित्थं तत्ताहग्यथा शुक्त्यादिकं मितम्' ॥ ९ ॥ एवं सति 'यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः, यत्र-त्वस्य सर्वमात्मैवाभू'दित्याद्याः श्रुतयः सर्वस्य द्वैतजातस्यात्ममात्रतया प्रविलयमुपपादयन्त्यो मुख्यार्थतामश्नुवीरन् । इतरथाऽनिर्वचनीयस्य पञ्चमप्रकारस्य वा अज्ञाननिवृत्तिरूपस्याङ्गीकारे संसारदशायामिव केवलात्ममात्ररूपेणावस्थानासंभवादुदाहृताः श्रुतय उपचरितार्थाः कदर्थिताः स्युः । तस्मादुत्पन्नात्मविज्ञानस्य ज्ञात आत्मैव सविलासाज्ञाननिवृत्तिरितिस्थितम् ।

ननु ज्ञात आत्मैव चेत्सविलासाज्ञाननिवृत्तिस्तदोत्पन्नविज्ञानस्य शरीरादिप्रतिभासानु-

---

पक्षं दोषबहुलतया मलीमसं मन्यमानाः प्राहुः, अत्रकेचित्परिहारकातरतया परिहारमाचक्षते—**आत्मैवाज्ञानहानिरिति** । तेषामनुशयमुन्मूलयति—**एतेनेति** । एतेनेत्येतद्विशदयति—**शुक्तीति** । ज्ञातत्वविशिष्टपक्षपरित्यागादेव तत्प्रयुक्तदोषशान्तेः पञ्चमप्रकारे च प्रमाणाभावात्परिशेषस्य चैतेनैवोपपत्तेरनुत्थानादिति भावः । ननु पुनरपि तत्रैव विभ्रमदर्शनादुन्मज्जनमस्त्येवेति, तत्राह—**पुनरुद्भवत इति** । नन्वेकमेवाज्ञानमिति, तत्राह—**यावन्तीति** । अंशा वा प्रदेशा वा अवयवा वस्तुतन्त्राश्चाङ्गीक्रियन्त इति न तस्यैवोन्मज्जनमिति भावः । नन्वत्रापि संसारान्तरस्याज्ञानान्तरस्य च पुनरुद्भवोस्त्विति, तत्राह—**इह चेति** । आतङ्को भयम् ।

ननु भवत्वेवं संभावना किं पुनरत्र प्रमाणमिति, तदाह श्लोकेन—**विगीतेति** । लौकिकविभ्रमनिवृत्त्यार्थान्तरतापरिहाराय विगीतग्रहणम् । तत्त्वात् अज्ञानहानित्वात् । यथा शुक्त्यादिकमिति तदज्ञाननिवृत्तेरुपलक्षणम्, शुक्त्यादिमात्राज्ञाननिवृत्तिर्यथेत्यर्थः । एवमनुग्राहकतर्कस्थलीयमनुमानमुक्त्वानुग्राह्यभागमप्याह—**एवं सतीति** । विजानतः पुंसो यस्यामवस्थायां सर्वाणि भूतानि, भवन्तीति भूतानि कार्यमात्रम् आत्मैवाभूत्तत्र तस्यामवस्थायां को मोहः कः शोक इति श्रुत्यर्थः । यदि हि पञ्चमप्रकारः स्यात् तदा कथमात्मैवात्मव्यतिरिक्तं समस्तं वस्त्वभूदिति निर्दिश्येत । अथ तस्याप्यारोपितत्वाद्वास्तववृत्तेर्नात्ममात्रत्वं, तत्किमनिर्वचनीया अथ च पञ्चमप्रकारेतिव्याहतं वक्तुमारब्धम्, एवं 'यत्रत्वस्ये'त्यादावपि, कदर्थिता उद्वेजिताः पीडिता इति यावत् । वादार्थमुपसंहरति—**तस्मादिति** ।

तदेवमविद्यानिवृत्तिर्मुक्तिरित्ययमर्थ उपपादितः, इदानीं तत्रैव जीवन्मुक्तिलक्षणावान्तरविशेषमुपपादयति मुक्तिसिद्धये । तथाहि—ज्ञानं ह्यविद्यानिवर्तकं, तच्च तदुदयसमसमयमेव भवितुमर्हति, अविधिलक्षणत्वेन कालान्तरफलत्वाभावात्, शुक्त्यादितत्त्वज्ञानेषु समसमयतादर्शनाच्च । तदिह यदि जीवति ज्ञानमुत्पन्नमप्यविद्यां न निवर्तयेत् का वार्ता कालान्तरे तन्निवर्तते, जीवत एव च ज्ञानोत्पत्तिः, इतरथा तदुत्पादककरण-

---

१ अज्ञाननिवृत्तिरूपस्येत्यर्थः ।

वृत्तिर्न स्यात् । नचाविद्यालेशात् तदनुवृत्तिः, निवर्तकतत्त्वज्ञानोदये तल्लेशस्यापि निवृत्तेः । प्रारब्धकर्मणा प्रतिबद्धं तत्त्वज्ञानं शरीरादिप्रतिभासहेतुमविद्यालेशं न निवर्तयतीति चेत् । मैवम् । कर्मणोऽप्यविद्याकार्यतया तन्निवृत्तौ तन्निवृत्तेः, अनिवृत्तौ च कर्मणस्तत्कार्यस्य च शरीरादेः सत्यत्वप्रसङ्गात् । 'क्षीयन्ते चास्य कर्माणी'त्यविशेषेणाशेषकर्मणां ज्ञानात् प्रक्षयश्रवणाच्च । नच 'तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्येऽथ संपत्स्य' इति विदुषो देहपातावधिश्रवणात् प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तकर्मविषयैषा श्रुतिरिति वाच्यम् । तस्याः परोक्षज्ञानिविषयत्वात् ।

ननु 'उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन' इत्यपरोक्षज्ञानिन एवोपदेष्टृत्वं दर्शयन्नीश्वरस्तत्त्वदर्शिनामपि शरीरादेस्तद्धेतूनां च कर्मणामवस्थानं सूचयतीति चेन्मैवम् । ज्ञानिन इति परोक्षनिश्चयवतस्तत्त्वदर्शिन इति च तत्त्वदर्शनाभ्यासशीलस्य तत्र प्रतिपादितत्वात् । न चापरोक्षे परोक्षज्ञानविभ्रमः, स्वात्मनि स्वसुखादौ च परकीयानुमानादिज्ञानस्याविभ्रमत्वात् ।

भावेनानुत्पत्तिप्रसङ्गात्तद्यदि मुक्तिरस्ति अस्त्येव जीवन्मुक्तिः । अथ यदि न जीवन्मुक्तिः नास्त्येव मुक्तिरिति मुक्तिसिद्ध्यर्थमेवा[१]यं विचारः विद्यासंप्रदायसिद्ध्यर्थम्, इतरथा हि तत्त्वविदः सद्यः शरीरपाते शिष्याद्यप्रतिभासादसाक्षात्कृततत्त्वस्य चानुपदेष्टृत्वाद्विहीनसंप्रदायतयाऽनिर्मोक्ष एव पर्यवस्येत् । तदुक्तमाचार्यैर्जीवन्मुक्तिप्रकरणे—'जीवेन्मुक्तोस्ति मुक्तिर्यदी'त्यादिना । तत्र तावज्जीवन्मुक्तिमाक्षिपति—**नन्वित्यादिना** । अयमर्थः—यद्यात्मातिरिक्ता स्यादविद्यानिवृत्तिस्तदा देहपातानन्तरमपि शक्यसंभावनया स्याद्विदुषः शरीरादिप्रतिभासः, यदा तु ज्ञानोपलक्षितात्मैवेति समर्थ्यते तदोपलक्षितात्मनः सदातनत्वादुपलक्षणतत्संबन्धयोः सतोरुपलक्षणतानिष्पत्तेर्निवृत्तैवाविद्येति वचनीयं, तथाच तदा क्रोडितस्थूलसूक्ष्मकलेवरयुगलविलयाच्छिष्यादिप्रतिभासाभाव इति भावः । नन्वविद्यायाः कश्चिदेकदेशोस्ति ज्ञानेनाप्यनिवर्त्यः तन्निबन्धनोयं शरीरादिप्रतिभास इति, तत्राह—**नचेति** । नहि समस्ताविद्याविनोदिविज्ञानमेकदेशेऽसमर्थमिति संभवतीत्यर्थः । समर्थस्यापि प्रतिबन्धं शङ्कते—**प्रारब्धेति** । यदि हि प्रारब्धकर्मणः स्थितिरेव स्यात्स्यात्तदा कारणवंशपरिरक्षणं तदेव तु नास्तीति परिहरति—**मैवं कर्मण इति । सत्यत्वप्रसङ्गादिति** । ज्ञानबाध्यत्वं हि मिथ्यात्वमिति भावः । ननु कर्माणि क्षीयन्ते इति सामान्यवचनमिदम् । अस्ति चापराश्रुतिस्तस्य तावदेव चिरमिति विदुषोपि शरीरपातावधिं दर्शयन्ती तथा चैतदनुसारेण प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तकर्मविषये सा व्यवस्थापनीयेति, तत्राह—**नच तस्य तावदेवेति** । नेयं श्रुतिरपरोक्षज्ञानिविषया येन तदेकदेशविषयतया तां संकोचयेदपि तु परोक्षज्ञानिविषयेति विरोधशङ्कैव नास्तीत्याह—**तस्या इति** ।

स्मृतिबलाज्जीवन्मुक्तिं शङ्कयित्वा दूषयति—**नन्वित्यादिना** । स्यादेतत्—भवतु परोक्षज्ञानिविषयो ज्ञानिन इति निर्देशः तत्त्वदर्शिन इति कथं तेषु सङ्गतः स्यात्, साक्षात्कारो हि दर्शनं नाम तस्मादेतदेव तत्त्वसाक्षात्कारिणां शरीरादिप्रतिभासे प्रमाणमिति, तत्राह—**तत्त्वदर्शिन इति चेति** । अत्र हि तत्त्वं द्रष्टुं शीलमेषामिति ताच्छील्ये णिनिप्रत्ययविधानात्तत्त्वदर्शनाभ्यासशीलाः प्रतीयन्ते । नचापरोक्षज्ञानोदयेऽभ्यासावसरः, तदर्थत्वादभ्यासस्य । तस्मात्परोक्षज्ञानाभ्यासशीलिन इह विवक्षिताः । अतएव तत्समभिव्याहृतज्ञानशब्दोपि परोक्षज्ञानविषय इत्यर्थः । ननु परोक्षज्ञानशीलिनां तत्त्वदर्शित्वमनुपपन्नम्, अपरोक्षे परोक्षज्ञानस्यायथार्थतया विभ्रमत्वादित्यत्राह—**नचापरोक्ष इति** । स्वात्मा स्वसुखादि च स्वस्य तावदपरोक्षे इतरेषां च तत्रानुमानाच्छब्दाद्वा परोक्षज्ञानमुत्पद्यते नच तद्भ्रान्तम् । अवितथार्थत्वादितरैथा प्रतिपाद्याप्रमित्या कथाऽप्रवृत्त्यायापात इति भावः ।

---

१ जीवन्मुक्तिविचारः । २ एतदेवोपपादयति । ३ विपक्षे दण्डमाह ।

कश्चायमविद्यालेशः, किमविद्याया एकदेशः किंवा तदाकारान्तरम् । नाद्यः । अविद्यायाः घटादिवत्सावयवत्वानङ्गीकारात् । नापि द्वितीयः । स्वाकारिनिवृत्तौ तदाकारावस्थानानुपपत्तेः । अस्तु तर्हि संस्कारादेव द्वैतप्रतिभासानुवृत्तिः, विनिवृत्तसर्पविभ्रमस्यापि संस्काराद्भयकम्पाद्यनुवृत्तिदर्शनात्, 'तिष्ठति संस्कारवशाच्चक्रभ्रमवद्धृतशरीर' इति च तन्त्रान्तरेऽप्यभिधानादिति चेन्मैवम् । तस्याप्यविद्याकार्यत्वात्तन्निवृत्तौ तन्निवृत्तेः । अतथात्वे वा सत्त्वे द्वैतसत्यत्वापत्तेः, मिथ्यात्वे च भावरूपकार्यस्योपादानमन्तरेणानुपपत्तेः, निराश्रयत्वानुपपत्तेश्च । नचात्मैवाश्रयः, निरविद्यासंगस्य स्वतः कार्याश्रयत्वानुपपत्तेः । नच स्थितप्रज्ञगुणातीतलक्षणानां जीवन्मुक्तविषयत्वम्, साधकस्यैवावस्थाविशेषं प्राप्तस्य तत्राभिधानात् अतो न जीवन्मुक्तिर्युक्तिमतीति ।

अत्र वदामः—'अविद्यालेशशब्देन मोहाकारान्तरोक्तितः । ज्ञानस्य प्रतिबन्धाच्च प्रबलारब्धकर्मभिः' ॥ १० ॥ लेशानुवृत्तौ तज्जन्यकर्मादेरनुवृत्तितः । उत्पन्नात्मावबोधस्य जीवन्मुक्तिः प्रसिध्यति ॥ ११ ॥ एवं हि न्यायसुधायामाराध्यपादैरुपपादितं, संसारमूलकारणभूताविद्या यद्यप्येकैव, तथापि तस्याः सन्त्येव बहवः आकारास्तत्रैकः प्रपञ्चस्य परमार्थसत्त्वभ्रमहेतुर्द्वितीयोऽर्थक्रियासमर्थवस्तुकल्पकः तृतीयस्त्वपरोक्षप्रतिभासविषयाकारकल्पकः । तत्राद्वैतसत्यत्वाध्यवसायेन समस्तद्वैतसत्यत्वकल्पकाकारो निवर्तते । अर्थक्रियासमर्थप्रपञ्चोपादानमायाकारस्तत्त्वसाक्षात्कारेण विलीयते । अपरोक्षप्रतिभासयोग्यार्था-

---

एवमविद्यालेशस्थितिरनुपपन्नेत्युक्तम्, इदानीं लेश एवाविद्याया दुर्निरूप इत्याह—**कश्चायमिति** । **अनङ्गीकारादिति** । न निरवयवं न सावयवमित्यङ्गीकारात् अद्रव्यत्वादनादितयावयवानारब्धत्वाच्चेत्यर्थः । मण्डनमिश्रमतमुद्भावयति—**अस्तु तर्हीति** । दृष्टचरं चैतदित्याह—**विनिवृत्तेति** । सांख्यसंमतिमप्याह—**तिष्ठतीति** । तदेव दूषयति—**मैवमिति** । **अतथात्व इति** । अविद्यानधीनतया अनिवृत्तावित्यर्थः । नन्वविद्याजन्यत्वाभावेपि मिथ्यात्वान्नाद्वैतव्याघात इति, तत्राह—**मिथ्यात्व इति** । भावरूपेत्यभावविलक्षणेत्यर्थः । इदं च प्रध्वंसनिवृत्त्यर्थम् । दूषणान्तरमाह—**निराश्रयत्वेति** । ननु किमिति निराश्रयता, यावता अविद्यासंस्कारस्याप्यविद्याश्रयभूतात्मैवाश्रयः, संस्काराधायकसंस्कारयोरेकाश्रयत्वनियमादिति, तत्राह—**नचात्मैवेति** । यथा निरवयवस्यैवाविद्याश्रयत्वं तद्वत्संस्काराश्रयत्वं किं न स्यादित्यत आह—**कार्येति** । अपरिणामित्वादितिभावः । ननु स्थितप्रज्ञलक्षणपरासु गीतासु 'दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः' इत्यादिना तत्त्वसाक्षात्कारिणोपि दुःखाद्यनुद्वेगं दर्शयति । इतरथा क्वानुद्वेगं कुर्यात् तथा चतुर्दशाध्यायेपि गुणातीतलक्षणेषु 'प्रकाशं च प्रवृत्तिं च मोहमेव च पाण्डव । न द्वेष्टि संप्रवृत्तानि न निवृत्तानि काङ्क्षति ॥ तुल्यप्रियाप्रिय'इत्यादिना प्रीत्यादिप्रतिभासोऽवसीयते इति, तत्राह—**नच स्थितेति** । तत्र तावदनुष्ठापकत्वाद्वचनस्यैतेषां संपादनपरं शास्त्रं तथाच साधक एवैवंगुणको भवेदित्युच्यते, अथवा अपरोक्षज्ञानादर्वागेव कांचिदुत्कृष्टामवस्थां प्राप्तोत्र विवक्ष्यते सर्वथापि न जीवन्मुक्तलिङ्गत्वमित्यर्थः ।

समाधत्ते—**अत्रेति** । राद्धान्तहृदयं श्लोकाभ्यां संगृह्णाति सुखप्रतिपत्त्यर्थम्—**अविद्येति** । पूर्वार्धेनाविद्यालेशं विशदयति, तस्य च ज्ञानोदयेपि स्थितिमुत्तरार्धेन समर्थयते, उत्तरश्लोकेन च फलितमाह—**लेशेति** । अपसिद्धान्तशङ्कानिवृत्त्यै गुरुसंप्रदायप्रदर्शनपूर्वकमविद्याया आकारानाकारिनिवृत्तावाकारस्थितिं च दर्शयन् प्रथमार्धं विवृणोति—**एवं हीत्यादिना** । आराध्यपादाः स्वगुरवः ज्ञानसिद्धिकाराः । पादशब्दश्च पूजार्थस्तत्प्रणीतं च वेदान्तप्रकरणं न्यायसुधा । **अपरोक्षेति** । अपरोक्षप्रतिभासविषयभूतो य आकारः

भासजनकस्तु मायालेशो जीवन्मुक्तस्यानिवृत्तः समाध्यवस्थायां तिरोहितोऽन्यदा देहाभासजगदाभासहेतुतयानुवर्तते । प्रारब्धकर्मफलोपभोगावसाने तु निवर्तते । श्रुतिरपि 'इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपईयत'इत्याद्या मायां विविधाकारां दर्शयति । नच लेशस्यापि विरोधितत्त्वज्ञानोदयान्निवृत्तिः किं नस्यादिति वाच्यम् । प्रबलैः प्रारब्धकर्मभिर्ज्ञानस्य प्रतिबद्धत्वात् । तथाहि—विद्यार्थानि कर्माणि कर्मान्तरारब्धशरीरे फलं जनयन्ति । अन्यथा ज्ञानार्थानामपि कर्मणां भोगार्थत्वप्रसङ्गात् । तथाच शरीरारम्भककर्माण्युपजीव्य ज्ञानार्थानि कर्माणि तदविरोधेन स्वफलं प्रयच्छन्तीति युक्तम् । तथाच तैः प्रतिबद्धशक्तित्वात्तत्त्वज्ञानमविद्यालेशं न निवर्तयति ।

नच कर्मणामप्यविद्याकार्यतया तन्निवृत्तौ निवृत्तिः, तज्जनकाविद्यालेशस्यानिवृत्तेः । नन्वेवं सतीतरेतराश्रयत्वं तत्त्वज्ञानशक्तिप्रतिबन्धककर्मणामवस्थानादविद्यालेशानुवृत्तिः तदनुवृत्तौ च कर्मणामनुवृत्तिरिति, मैवम् । 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति'रित्यत्र भूयोनिवृत्तिरिति विशेषणादुभयविधमायाकारनिवृत्तेराकारान्तरानुवृत्तेश्च मानान्तरेणाधिगमात्, प्रतीतावितरेतराश्रयत्वाभावात् । 'अन्ते विश्वमायानिवृत्ति' रिति च श्रवणात् । प्रारब्धफलकर्मलक्षणस्य विद्याशक्तिप्रतिबन्धकस्य फलोपभोगेन निवृत्तौ प्रतिबन्धाभावे तत्त्वज्ञानान्निःशेषाविद्यानिवृत्तिरिति प्रतीतेश्च ।

पारमार्थिकत्वार्थक्रियासामर्थ्यरहिततया ज्ञातस्यापि प्रपञ्चस्य शुक्तिरजतादिवत्तत्समर्थकस्तृतीय आकार इत्यर्थः । एतेषां च क्रमेण निवर्तकज्ञानशरीराणि दर्शयति—**तत्रेत्यादिना । तत्त्वसाक्षात्कारेणेति** । अद्वैतात्मवस्तुसाक्षात्कारेणेत्यर्थः । ननु यदि साक्षात्कारे जातेपि जीवन्मुक्तस्य समाध्यवस्थायां तिरोहितोऽन्यदा चोद्बुद्धो वर्तेत कश्चिदाकारः केन तर्हि तस्य निवृत्तिस्तत्राह—**प्रारब्धेति** । उक्तार्थे श्रुतिमपि प्रमाणयति—**श्रुतिरपीति** । इन्द्रः परमेश्वरः । इदि परमैश्वर्ये इति भैमसेनिस्मृतेः । आदिशब्देन 'भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति'रित्याद्या गृह्यन्ते । 'मायां तु प्रकृति'मित्यादावेकत्वेन प्रतिपादितमायाया मायाभिरित्यादिबहुत्वाभिधानमाकारभेद एव घटत इतिभावः । उत्तरार्धं व्याचष्टे—**नच लेशस्यापीत्यादिना** । इदानीं प्रारब्धकर्मणां ज्ञानापेक्षया प्राबल्यमुपजीव्यतयोपपादयति—**तथाहीत्यादिना** । नन्वन्यैरेव कतिभिश्चित्कर्मभिर्ज्ञानार्थमेव देहमुत्पाद्य तत्त्वज्ञानमुत्पाद्यतां किमिति कर्मान्तरारब्धशरीरोपजीवनं ज्ञानोत्पादकानां, तथाच ज्ञानोत्पत्तौ देहनिवृत्तेर्न जीवन्मुक्तिरिति, तत्राह—**अन्यथेति** । भवतु कर्मान्तरारब्धशरीरे फलजनकत्वमेषां ततः किमिति, तत्राह—**तथाचेति** । ननु भवतु ज्ञानोत्पादककर्मणां प्रारब्धकर्मापेक्षया दौर्बल्यं, ज्ञानस्य तु किमायातं येनोत्पन्नं ज्ञानं तानि न निवर्तयतीति, तत्राह—**तथाच तैरिति** । उत्पद्यमानमेव तावत्तंशे प्रतिबद्धशक्तिकं कारणवशादुत्पद्यतामिति भावः ।

यत्तु प्रारब्धकर्मणां निरुपादानतया स्थितिरेव नोत्पद्यते कुतः प्रतिबन्धकत्वमित्युक्तं तत् परिहरति—**नच कर्मणामिति** । निरुपादानकत्वमसिद्धमित्यर्थः । ज्ञप्तावितरेतराश्रयं शङ्कते—**नन्वेवमिति** । नात्र प्रारब्धकर्मभिरेवाविद्यालेशावगतिः श्रुतिवशादपि शक्याधिगमत्वादिति परिहरति—**मैवं भूयश्चेति** । 'तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्ति'रिति श्वेताश्वतराणां मन्त्रोपनिषदि श्रूयते । अत्र च भूयोनिवृत्तिर्विश्वमायानिवृत्तिरिति प्रतीयते, तत्र विश्वग्रहणेनानेकमायाकारप्रतीतिस्तेषां च क्रमेण निवृत्तिर्भूयोनिवृत्तिरिति पौनःपुन्यापरपर्यायक्रियासमभिहाराभिधायिना भूयःशब्देनावगम्यते । अन्ते निवृत्तिरित्यनेन विदेहकैवल्यावस्थायां विलीयमानः कश्चिदाकारः प्रतीयते । **अन्ते विश्वमायानिवृत्तिरिति** च पूर्वमशेषमायाऽनिवृत्तिरिति च प्रतीयते ।

---

१ उपजीव्यत्वादिति शेषः ।

अतएव 'क्षीयन्तेचास्ये'ति सामान्यश्रुतेः प्रारब्धकर्मव्यतिरिक्तकर्मनिवृत्तिपरत्वोपपत्तिः, 'तस्य तावदेव चिर'मिति विदुषः प्रारब्धकर्मतत्कार्ययोरवस्थानाधिगमाच्च, 'तद्धास्य विजज्ञा'विति विस्पष्टज्ञानोपजननस्याश्चर्यवत्प्रतिपादनात् परोक्षज्ञानविषयत्वानुपपत्तेः, अन्यथा श्रुतवाक्यस्य परोक्षज्ञानस्यावश्यंभावितया तत्प्रतिपादनवैयर्थ्यात् । नच 'ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन' इति स्मृतिः परोक्षनिश्चयवतस्तदभ्यसनशीलस्य प्रतिपादिका, दर्शनशब्देन साक्षात्कारस्यैव रूपादिदर्शनस्येवाभिधानात् । स्वात्मनि चापरोक्षे परोक्षज्ञानस्य विभ्रमत्वात् । नच सुखादिविषयपरकीयानुमानादिज्ञाने व्यभिचारः । स्वापरोक्षस्य स्वपरोक्षज्ञानविषयत्वे विभ्रमत्वाङ्गीकारात् ।

नचाकारिनिवृत्तौ तदाकारावस्थानासंभवः, सामान्यविशेषघटितस्यापि वस्तुनो विशेषनिवृत्तौ सामान्याकारावस्थानस्य परीक्षकैरभ्युपगमात् । नच साधक एवावस्थाविशेषं प्राप्तः स्थितप्रज्ञो गुणातीतश्च, 'प्रजहाति यदा कामा'नित्याद्यभिहितविशेषणानां तत्रानुपपत्तेः । नहि सर्वकामानां विमोकः परमात्मसाक्षात्कारमन्तरेणोपपन्नः । 'रसवर्जं

तदेवं प्रारब्धकर्मणां प्रमाणमार्गेण विदेहनिर्वाणावे[2]स्थानाधिगमात् 'क्षीयन्त'इति सामान्यश्रुतिः संकोचमर्हतीत्याह—**अतएवेति** । ननु 'तस्य तावदेवे'ति श्रुतिः परोक्षज्ञानविषयतया प्रत्याख्यातेति, तत्राह—**तद्धास्येति** । तेन ह्याश्चर्यं द्योत्यत इत्यर्थः । ननु परोक्षज्ञानोत्पत्ताविदमाश्चर्यमस्तु श्रुतेः, भवति हि मूर्खेष्वनुत्पद्यमानं परोक्षज्ञानमपि बुद्धिमत्सूत्पद्यमानमाश्चर्यहेतुरिति, तत्राह—**अन्यथेति** । अधीतवेदो विदितपदतदर्थसंगतिकः श्रवणेऽधिक्रियते, नच तस्य परोक्षज्ञानसाधनोत्पत्तिराश्चर्यहेतुः प्रत्युतानुत्पत्तौ गर्हैव स्यादिति भावः । स्मृतेरन्यथासिद्धिं परिहरति—**नच ज्ञानिन इति** । किंचापरोक्षे परोक्षज्ञानं विभ्रान्तमेव । नच परस्य परात्मानुमाने व्यभिचारः । स्वापरोक्षे स्वपरोक्षविज्ञानस्य विभ्रमत्वाव्यभिचारादित्याह—**स्वात्मनिचेति** । यत्त्वाकार्यविद्यानिवृत्तावाकारावस्थितिर्न संभवतीत्युक्तं तत्परिहरति—**नचाकारीति** । अनुवृत्तव्यावृत्तात्मकं हि समस्तं वस्तु भाट्टैरभिप्रेयते । यथाहुः—'कार्यरूपेण नानात्वमभेदः कारणात्मना । हेमात्मना यथाऽभेदः कुण्डलाद्यात्मना भिदे'ति । तत्र यथा कटककेयूराद्याकारनाशेनाकारिनिवृत्तावप्याकारान्तरस्यानुवृत्तस्यानिवृत्तिस्तथेत्यर्थः ।

यदिचात्र तार्किको विप्रतिपद्येत तं प्रति सामान्यविशेषयोरत्यन्तभेदस्य समवायस्य च चिरातीतखण्डनस्मारणेन संमतिरानेतव्या । नचाकारादतिरिक्ताकार्यपि निरूपणसहिष्णुः यन्निवृत्त्यास्यापि निवृत्तिरापाद्येत । ननु तथाप्यविद्यायाः कोयमाकारः किंमवयवः किं वा तद्धर्मः । नोभयथापि । किं तर्हि अविद्यैवावस्थान्तरमापन्ना । विचित्रशक्तिर्ह्यविद्याऽतः प्रारब्धभोगकर्मतत्कारणमात्ररूपेण तिष्ठतीत्यभ्युपेयम् । किंच स्थितप्रज्ञत्वेन च गुणातीतत्वेन च जीवन्मुक्तमेव भगवद्गीता प्रतिपादयति, न साधकं शमादिसम्पन्नमपि, तस्यात्मसाक्षात्काराभावेन तत्प्रयुक्तसकलकामप्रहाणाभावादित्याह—**नचेत्यादिना** । साधकः फलायोपात्तशमादिसाधनः । अवस्थाविशेषम् उपसर्जनीभूतमनोनाशवासनाक्षयाभ्यासशालित्वरूपम् । अन्तःकरणधर्माणां कामानां निवृत्तिं प्रति विविक्तात्मसाक्षात्कार एव हेतुरित्येतदपि तत्रैव दर्शितमित्याह—**रसेति** । रसः कामः, दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य ।

---

१ पुरुषस्येति शेषः । २ विदेहनिर्वाणात्प्रागवस्थानाधिगमादिति पाठो भाति ।

रसोप्यस्य परं दृष्ट्वा निवर्तते'इति स्मरणात्, 'यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत'इतिश्रुतेश्च । तदेवं श्रुतिस्मृतिपुराणादिष्वाघुष्यमाणा जीवन्मुक्तिः प्रद्वेषमात्रेण नापलपितुं शक्यत इति सिद्धम् ॥ इति श्रीगौडेश्वराचार्यपरमहंसपरिव्राजकाचार्यज्ञानोत्तमपूज्यपादशिष्यश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीचित्सुखमुनिविरचितायां तत्त्वप्रदीपिकायां चतुर्थः परिच्छेदः ॥ ४ ॥

एतदेव श्रुतिरारण्यकी प्रकाशयतीत्याह—**यदेति** । फलितमाह—**तदेवमिति** । इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यप्रत्यक्प्रकाशपूज्यपादशिष्यस्य प्रत्यक्स्वरूपभगवतः कृतौ तत्त्वप्रदीपिकाटीकायां नयनप्रसादिन्यां चतुर्थः परिच्छेदः ॥ ४ ॥

श्रीकाशीनाथतनुज, रघुनाथेन धीमता ।
छाताग्रामनिवासेन, टिप्पणीयं कृता बुधाः ॥

